

અમદાવાદ-“ સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” નાં
લિખુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

મકાશકર્તું નિવેદન

જગદ્વિખ્યાત અમેરિકન લેખક અને પ્રખર દેશહિતરવી અષ્ટન સિક્સેરે લખેલી “ધી લંગ્સ” નામક અંગ્રેજી નવલકથાનો આ અનુવાદ છે. તે “વિવિધ ગ્રંથમાળા”ના ૨૭ મા વર્ષના (સં. ૧૯૯૪ના) સર્ગગ્રંથ ગ્રંથાંક ૩૦૧ થી ૩૦૪ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથવાદના જમાનામાં શ્રમજીવી વર્ગનો એક માણસ કુંદુંબના બરથુપોપણની પડતી દાડમારીઓ ભોગવતો, અનેક કારકુનાનો ભોગ બની, અવનતિની હેઠી અવધિએ ઠેવી રીતે પહેંચે છે તેનો હૃદયદ્રાવક ચિતાર આ પુસ્તકમાં લેખક મદાશયે વર્ણવ્યો છે; લેખક મદાશયની ઓગખાણુ તેમજ આ પુસ્તકને લગતો જરૂરી પરિચય અનુવાદકે આ પછીના પૃષ્ઠમાં આપેલો છે, એટલે એ પરત્વે અહીં કંઈ ન લખનાં વાચકજાણુઓને તે વાંચવા વિનંતિ છે.

આ પુસ્તક અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ કરાયેલું છતાં વાંચનારને તે બંને સેટલી વધુ સરળ અને પરગણુ ભાષામાં તૈયાર કરી આપવાના કાળજીપૂર્વકના પ્રયાસ માટે અનુવાદક મદાશયને ધન્યવાદ ધરે છે.

અતે પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા જેવી પરિસ્થિતિમાં આવી પડેલાંઓ અને તેવી સ્થિતિ ભોગવનારાઓ માટે સદાનુભૂતિભરી રીતે કંઈક કરી છટવાની વાચકવર્ગને નમ્ર વાચનાપૂર્વક ૐ સત્સત્

પુસ્તક: પ્રસિદ્ધિ: ક્ર. સ. ૧૯૫૬

જગતમાં આર-પાંગ પુસ્તકો ઝીંકાં છે કે નહીંના લીધે આખરે કાયદા ઘડનારાઓને આત્મ કાયદા સુધારવા પડ્યા છે અને જેમના લીધે ગરીબોની હાલતમાં સુધારો થયો છે, તેમાંનું આ પુસ્તક પણ એક છે. એનું મૂળ નામ 'જંગલ' છે. જે નગરમાં આખી દુનિયાના ધર્મોની પરિવદ દર પાંચ વર્ષે બરાબ છે, ત્યાં આગળ ક્યાંય વિવેકાનન્દે વેદાન્તનો મદિગા ગાયો હતો તે શિક્ષકો નગરની પાસેજ આખી દુનિયાનું સૌથી મોટું કસ્ટોડિયન પણ છે. એ કસ્ટોડિયનના કસ્ટોડિયન માલિકોનાં રાક્ષસી યંત્રો વડે એકલાં ચોપમાં પશુઓ નહિ પણ એ માલિકોના જતલાઈઓ પણ કેવી રીતે રીચાર્જ રીચાર્જને આખરે મરે છે ત્યારેજ આ યંત્રણામાંથી છૂટે છે તેનું આ નવલ-કથામાં મર્મવેધક રીતે ખ્યાન કર્યું છે. વાંચતાં વાંચતાં કોમળ લાગણી-વાળા વાચકનું હૈયું વલોવાય તો તેને માટે લેખક નહિ, પણ ધનસોભી વેપારીઓની રાક્ષસી નીતિજ જવાબદાર છે.

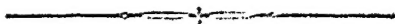
આજે જગતનાં તમામ મનુષ્યો એ વર્ગમાં વહેંચાઈ જાય છે:
(૧) પોતે કાંઈ પણ કામ ન કરતાં ખીજાઓ પાસે મહેનત કરાવીને

તેમજ મહેનતનું બધુંજ ફળ ખાઈ જનારા; (૨) બીજાઓને વારસે
 જોઈ મહેનત કરનારા અને છતાં છવતા મુધી બૂખગરો વેડનારા.
 હેરા વર્ગે પોતાની કુનેદથી એક એવું વિરાટ રાક્ષસી યંત્ર રચ્યું છે
 જેની ચક્કીઓમાં તેઓ પોતે અને તેમના મદદગારો સિવાય બીજા
 માનવપ્રાણીઓ પીસાવાને માટે ચાડ્યાંજ આવે છે. જગતનો
 પાર, નાણુંખાતું, રાજ્યવહીવટ, લશ્કર, વર્તમાનપત્રો, શાળાઓ,
 મિસ્ત્રો—એ બધાંજ આ યંત્રનાં જુદાં જુદાં ચક્કરો છે અને તેમને
 ધીમતોનો સંઘ પોતાની મરજી મુજબ ફેરવ્યા કરે છે. વેપારનું
 ફેરવીને જગતમાં ગરીબાઈ પ્રવર્તાવે છે એટલે એ ગરીબાઈના
 સાં લાખો માણસો તેમની વેડ કરવાને માટે આપોઆપ ચાડ્યા
 ગયે છે. એ ગરીબ માણસોને પેટે જે સંતાન જન્મે છે તેઓ પણ
 ધીમતોનું દાસત્વ કરવાને વારસેજ જન્મે છે. તેઓ સદાકાળ
 જેવી તંગીમાં ને તંગીમાં રહે છે કે તેમના માલિકો તેમને જે પગાર
 આપે તે પગાર વડે તેમને સંતાપ માન્યેજ છૂટકો. એ પગાર પણ
 જેને તેમના હાથમાં આવે છે તેવાજ પાછો તેમના માલિકોના હાથમાં
 ફર્યો જાય છે. કારણ કે બજારમાં વેચાતી વસ્તુઓના ભાવના ઉપર
 તેણે આખરનો હાથ એ માલિકોનોજ છે. એમ કરતાં આખરે થવ
 ઉપર આવીને ને તેઓ હડતાલ પાડે છે તો ધીમતોના સંઘે નાણાં
 જે ખરીદી લીધેથી તેમના દેશની સરકારનું લશ્કર બિચારા બૂખે
 મર્યાદા હનાકીઆઓને ગોળાથી વીધી નાખવા તૈયાર ઉભેલુંજ હોય
 છે. આ હમરે હાથવાજો મૂડીવાદનો રાક્ષસ જગતના એક છેડાથી
 બીજા છેડા મુધી તેની રાક્ષસી ફલગો મારતો ધૂમ્યાજ કરે છે.
 રાજાઓ, પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના પ્રમુખો, પ્રધાનો, મોટાં મોટાં વર્ત-
 માનપત્રોના તંત્રીઓ, વકનાઓ, લેખકો અને ધર્મગુરુઓ તેના ગુલામો
 છે અને તે જેમ નચાવે તેમ નાચે છે. એ રાક્ષસ એક રાજ્યતંત્રને
 ફેલાવીને બીજાની સ્થાપના કરે છે, મુદ્દો ઉભાં કરાવે છે, વાણિજ્યના
 માધ્યમ વડે જગતમાં વેપારની તેજ-મંદી કરાવી દે છે—સંક્ષેપમાં આ
 જગત ઉપર હથિરનું અથવા કોઈ રાજનું રાજ્ય નથી, પણ આ
 રાક્ષસનું આધારી રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. એણે એવી ગોઠમણા ફેલાવી
 છે કે જેઓ એના જોગ થાય છે તેઓ તેમના દુઃખનું ખર્ચ કારણ
 બની શકનાજ નથી, તેઓ આ રાક્ષસી યંત્રમાં પીસાતા છતાં એ
 વર્ગનાં ચક્કરોને વેચ શકના નથી. કારણકે સિસકો, લેખકો, ધર્મ-
 ગુરુઓ—આ મૂડીવાદીઓનાજ દલાલો છે. એ બધા મળીને ગરીબ
 રાક્ષસીઓની આંખે ઉધા પાડા બાંધે છે અને તેમના દુઃખનું ખર્ચ

ત્યારે અંચ ઉપર મેલાં નીચરેલાં વચ, આગળનાં આગે પાછા
 ખાયા તથા મેલા ઉપર નિરાસની આગળનાં નિરાસને પાછા કરે
 કે “ધીરજ રાખો, ભગવાન જે કરે એ તે હમારા અમારો પાંચક કરે
 છે, તમારાં દુઃખમાંથી રાખનાં શીર્ષ હવે આગળનાં છે, દુઃખનો વાંકારો
 લો, એ તો ભગવાનનો આગીવાંક છે” ત્યારે ઉપાધ્યેયે આગે પાછો
 કે, આ ધર્મોપદેશના મુળમાં હતા એ, એમાં ગરીબોને મેળાવેલાં પાવન-
 નું આગીણ છે. આ આગીણની ખાલી અમરમાંથી લોકસમુદાયને વલમન
 કરવાનો આવી નવસકથાઓનો ઉદ્દેશ છે. લોકસમુદાય એવો જાણવાન
 છે કે એક વાર વલમન સમને માન આપવજર મરે તો નેરવાળી પણ
 વૈભવ-વિલાસ વડે વીરંદોન અને ગએલા શ્રીમંતો કામળનાં સ્વપ્નનાં-
 ની પેડે સ્થાનગ્રાટ થઈ જાય.

—અનુવાદક

(અપિદેશ તા. ૨-૮-૧૯૩૨)

~ક્રાંતિકારનો જીવનપલટો~

જીવનમાં કદી ન અનુભવેલી શાંતિ આજે સાથી લાગે છે ? છેલ્લાં ત્રીસ વરસનો ઉકળાટ ! આજે પૂરેપૂરો સમી થયો. જેલની ૨૫ વર્ષમાં નાની મોટી પચીસ ઘટમાળો પસાર થઇ ગઇ-ક્ષણમાત્રમાં.

જેલની કદી નહિ જોયેલી સૃષ્ટિમાં પહેલું કદમ એક "યુવકે" માંડેલું: જેલ બહારની દિંદની નહિ કંપેલી સૃષ્ટિ ઉપર આજે એક "અધિક" પગ ટેકવ્યા છે.

ક્યાં એ, ક્યાં આ ? ક્રાંતિના એ અત્યંત અસાંત ધમપગાડા અને નિષ્ફળતા સાથેની એ ધરપકડ; ધરપકડ પાછળ હાથતાળી આપીને વહી ગયેલાં-કદી પાછાં હાથ ન આવનાર પચીસ વર્ષો !

દિંદનું રાજકારણ

દિંદના રાજકારણમાં તે સમયે અમે જેને મવાળ કહેતા તેવો એક પક્ષ હતો, કાયર માનતા તેવી વ્યક્તિઓ હતી, પામર તરીકે ઓળખાતાં તેવાં માનવપૂતળાંઓ હતાં અને વધારામાં, જેનો અમે કદી ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર નથી કર્યો તેવી જલ્દોની એક સંરચા હતી. અમારામાંનો જે સાથી દુરજ ચૂકતો તેને અમે આ સંરચાના સભ્ય તરીકે સંબોધી તેનું અપમાન કરતા.

આમ એ સંરચા અમારી દૃઢા અને તિરસ્કારનો વિષય હતી. અમે અગીઆર જણ હતા: અગીઆરે યુવાનો, અગીઆરે કુળવાન, અગીઆરે ભણેલા, અગીઆરે આબરૂદાર અને...અને...અગીઆરે લશ્કરી દીમાગના, અંગ્રજોના અન્યાયથી અગીઆરે સજાગી ઉઠેલા.

કાલી : આરાધ્યદેવી

અગીઆરેયે પ્રતિષ્ઠાઓ કરેલી—દેશભક્તિની—રાજ્યદોડની—પરંપરા વફાદારીની અને સરકારશીની.

માના કાલી અમારી આરાધ્યદેવી હતી. ઝાંસીની લશ્કરી અમારું પ્રાણગિમન હતી, નાના માદેખ અને રોપી અમારા વંશ દેવો હતા, મદારાજ સિપાઈની બધાની અમારી સહિન હતી, રાજા પ્રતાપનો ચંદ્રક અમારું પ્રતીક હતો, સુસનાન રીપુનો ભાસો અમારો ખજાનું હતો.

‘અમે જુદા પડ્યા’

“લોહીનું એક પણ ટીપું રેડ્યા વિના હિંદ સ્વરાજ્ય મેળવશે” એમ પાછળથી વધુ વિખ્યાત થયેલા ધુરંધર મનાતા એક આધુ પુરુષે કહેલું. અમે તેને ઉન્માદાવસ્થાનો વિજ્ઞપ્ત અથવા અતિ હાઈથી થયેલું આશાસીમોક્ષધન માનેલું.

અમે જુદે માર્ગે ગયા—મવાળ ગણાતી એક સંસ્થાને વગૃદ્ધ આપવાનું અમારા જેવા વિચારક, દેશપ્રેમી, નવલોહીઆ યુવકોને તે સમયે યોગ્ય ન લાગ્યું અને તેથી, અમે જુદે માર્ગે ગયેલા.

આજે તો ઘેર જઈને જોઉં છું તો અડધી સદી લગભગ આવી પહોંચેલી પત્ની, રાજકારણમાં રસ લેતી ચૂસ્ત મહાસભાવાદી બની છે! યુવાન પુત્ર પણ આજની એ અજોડ સંસ્થાનો એક ભારવાહક છે! આસપાસમાં નજર કરતાં બધે બસ મહાસભાની બોલબાલા છે!

અજબ પરિવર્તન

જેલની બહાર આવ્યો અને દેશનો મારી જાણ બહાર ગુજરી ગયેલો ઇતિહાસ શોધ્યો—અખબારો અને પુસ્તકોમાં.

આ બધું શું? નીમકનો કાયદો? કાનુનભંગ? સ્વદેશી? અહિંસા? સત્ય? આ બધા ઘેલા તો નથી થઈ ગયા? અસહકાર? બહિષ્કાર? ખાદી? સત્યાગ્રહ? આખો દેશ દિવાનો તો નહોતો થઈ ગયો? સભાઓ, લાડીમારો અને જતાં સભાઓ અને સરઘસો!

જમિઓ, પેરોલની હાજરીઓ, ઓર્ડિનન્સો, ખાસ સત્તાઓ અને જતાં વધતાં જતાં અખબારો, ખુસેટીનો, ચોપાનીઆંઓ અને પ્રતિબંધિત પુસ્તકોની ઉપટેલી આંધી!

અમત્કારિક બનાવો

દેશ આખાને થયું હતું શું? રનાં ઘોઘાં ઝાપટતા હોય તેવો દળરોની સભા ઉપરનો લાડીમાર—અને સ્વેચ્છાએ તે સહન કરતાં નરનારીઓ અને વાનરસેનાઓ! શું દેશ આખો આપઘાતનો શોખ કરતો હતો?

બાપુ ગતુ કેમ કરીને છવન ફગાવી શક્યો હશે? જતીનદાસ કેમ કરીને પોતાનાજ પગે ચાલીને મૃત્યુ સમીપ જઈ શક્યો હશે? અને ભગતસિંહ?—હું જેલની બહાર હોત તો મારી જેલના બીજા કાયદામાં સર થયેલાં વિચારપરિવર્તનની ફૂંક તેના કાનમાં રેડત—ખરેજ, ભગતસિંહ ન મરત!

એ યુગરેલો ૩ ગિદામ એકજ વાન હરેનો દતો. તેના મનદો
એકના એકજ દના-તેનો અનાનન રણનાઠ એકજ દનો: "અલ્પ
અને અદિશા."

એ ખુદી બાઈ

ક્યાં અમારા ક્યાં પ્રવતો અને આ ખુદી અંશદિત બાઈ !
ખુદી બાઈ જનવી અપરી દેવા જનાં દેશ હરો છે.

અમે ના-ગધા મગાને-પાંચપગીમ જળા દેશની વેદાંમે બોગ
બનવા નીકળેલા-બોગ બનવાનો રાદ ન જાણ્યો, ન અમુને મારી શક્યા
કે ન મરનાં અપદ્યું અને જોડના ટાટા સજાઆ પાછળ દિલની ઉની
વરાળા દાદી જીવનનાં અમમ્ય વાંતો એક નાખ્યાં.

મરી તો જાણ્યું મદામજાએ અને હદાય એટલે તો આજે તે
પ્રાણવાન છે.

જણુ જણુ રાહિ-ડ દેશત દોન્દર-સો ! અને એ બપોપ દેશની
આ લામની ઘેલજાને પરિણામે ?

અમારા બોમ્બ, પિસ્તોલો એરીફ્પીથી ચાલતી મંત્રાયાઓથી
માંડ માંડ રમેલાં કારસ્તાનોથી એકાદ-બે જોરા અફસરોને ધમકૂતને
દવાસે હરી આપવાના અમારા કરતુદોથી તો તે પણ ન થઈ શક્યું;
અરે, દશ જેટલા અમલદારોની નામની સમા પણ બરવાની અગલ
અમારા જેવા બગવાબોરો માટે સરકારને ક્યારેય નથી જળ્યાઈ.

ખરેજ, મદાસજાએ ચમત્કાર કર્યો છે !

હિંદનું ઉજળું બાપી

મદાસજાએ પ્રાંતોનું સ્વરાજ્ય હાથ કર્યું છે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય
દર છે. પ્રાંતિક, ચોટું, પૂર્ણ અપૂર્ણ, પરંતુ, "સ્વરાજ્ય" છે ને !

પડછાયો બસે રહ્યો, પણ તે "સ્વરાજ્ય"નો છે ! "સ્વરાજ્ય"
આદ ! તેને માટે મેં શું આપ્યું ન હોત !

આટલું જોધને હવે મરીય તોય સતિય છે; કારણ કે મદા-
સજાના હાથમાં દેશનું બાપી ઉત્તવજ છે.

સાચેજ, લોહીનું એક પણ ટીપું રેડ્યા વિના હિંદુસ્તાનનું સ્વરા-
જ સાચું થશે.

("જન્મશ્રુતિ"ના તા. ૨૧-૧૦-૩૭નો અમલેખ)

અનુક્રમણિકા

વિષય	પાનાંક
પ્રકરણ ૧ મું	૧
પ્રકરણ ૨ મું	૩૫
પ્રકરણ ૩ મું	૫૬
પ્રકરણ ૪ મું	૮૦
પ્રકરણ ૫ મું	૧૦૭
પ્રકરણ ૬ મું	૧૨૬
પ્રકરણ ૭ મું	૧૪૭
પ્રકરણ ૮ મું	૧૭૪
પ્રકરણ ૯ મું	૧૯૨
પ્રકરણ ૧૦ મું	૨૧૧
પ્રકરણ ૧૧ મું	૨૩૩
પ્રકરણ ૧૨ મું	૨૫૫
પ્રકરણ ૧૩ મું	૨૭૭
પ્રકરણ ૧૪ મું	૨૯૧
પ્રકરણ ૧૫ મું	૩૦૮
પ્રકરણ ૧૬ મું	૩૩૬
પ્રકરણ ૧૭ મું	૩૫૬
પ્રકરણ ૧૮ મું	૩૭૮
પ્રકરણ ૧૯ મું	૪૦૩
પ્રકરણ ૨૦ મું	૪૨૫
પ્રકરણ ૨૧ મું	૪૪૦
પ્રકરણ ૨૨ મું	૪૫૧
પ્રકરણ ૨૩ મું	૪૭૭
પ્રકરણ ૨૪ મું	૪૯૪
પ્રકરણ ૨૫ મું	૫૨૦
પ્રકરણ ૨૬ મું	૫૬૪
પ્રકરણ ૨૭ મું	૬૦૨
પ્રકરણ ૨૮ મું	૬૨૯
પ્રકરણ ૨૯ મું	૬૬૧

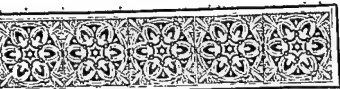
શુદ્ધિપત્ર

પ્રથમ પંક્તિ અનુદ્ધ	શુદ્ધ
૨ ૩૩ નવવપનું	નવવપનું
૩ ૧૩ સાના	સોના
૭ ૨૬ જોર	જોર
૭ ૧૯ સાના	સોના
૭૫ ૨૦ કરવાજ	કરવીજ
૧૧ ૩૪ સાના	સોના
૭૭ ૧૩ વિદ્યુતશક્તિ	વિદ્યુતશક્તિ
૧૩૨ ૭ હાના	હાના
૧૫૩ ૩૪ બાકીને રસ્તે	બાકીને
૧૬૧ ૩૨ વસ્તીની	વસ્તીની
૧૭૨ ૩ મુજ	મુજ
૧૭૩ ૧૯ રજા ન હતો	રજો ન હતો
૧૭૫ ૨૬ ઉંડામાં ઉંડા	ઉંડામાં ઉંડા
૧૭૬ ૨૫ વાતી જતા	વીતી જતા
૨૦૭ ૧૯ મૂડે છે	મૂડે છે
૨૭૦ ૧૪ સાથી	સૌથી
૨૯૦ ૧૪-૧૫ અર્થશાસ્ત્રના	અર્થશાસ્ત્રના
૨૯૪ ૨૫ ધ્યે	ધ્યે
૩૦૬ ૨ મુજ	મુજ
૩૧૩ ૨૬ મૂજલી	મૂજલી
૩૨૮ ૨૬ મૂજના	મૂજતા
૩૫૪ ૨૩ કર	કર
૩૭૧ ૩૦ મુજ	મુજ
૩૭૪ ૩૦ દોહીનાની	દોહીનાની
૩૯૨ ૨૪ કર	કર
૩૯૬ ૨૪ પ્રમતિ	પ્રમતિ
૪૧૪ ૮ સુવાળે	સુવાળે
૪૪૬ ૧૮ તમાચ	તમાચો

પૃષ્ઠ પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૬૨ ૫-૬ ખાતાં-વીતાં	ખાતાં-ખીતાં
૪૬૮ ૧૬ કંર	કૂર
૪૭૯ ૧૬ ભાગલા	ભાગેલા
૪૯૧ ૯ પહેરે	પહેરે
૫૦૩ ૨૪ નિર્ણય	નિર્ણય
૫૦૯ ૩ સ્વપ્રસાદ	સ્વપ્રસાદિ
૫૪૪ ૨૫ અધિકાધિક	આધિકાધિક
૫૭૪ ૩૧ ધળ	ધૂળ
૫૮૫ ૧૧ દ્રાહ	દ્રોહ
૬૦૬ ૩૦ દહાડે	દહાડે દહાડે
૬૧૨ ૨૦ આંતર રાષ્ટ્રીય	આંતર રાષ્ટ્રીય
૬૩૬ ૩ સા	સૌ
૬૩૭ ૨ જેવા	જેવી
૬૪૨ ૩૪ ગંગળાવી	ગુંગળાવી
૬૫૧ ૨૮ નગર	નગરમાં
૬૫૯ ૨૨ ઉભો રહ્યા	ઉભો રહ્યો

ક ત લ યા નું

પ્રકરણ ૧ લું

હાજના આર વાચ્યા હતા. દેવજમાં લગ્નવિધિ સમાપ્ત થઇ ગયો હતો અને લગ્નમાં ભાગ લેવાને આવેલાં મહેમાનોને સારૂ ઘોડાગાડીઓ આવી પહોંચી હતી. તેમાં બેસીને તેઓ લગ્નની મિજબાની ઉડાવવા દાફના પીદા તરફ જવાના હતા. આજે કન્યાની માની જગ્યા મેરિજનએ લીધી હતી. તેણે આમ્રદ કરી કરીને ધણાં જથ્થાને નોતર્યાં હતાં. આજનું દારૂ સાંગોપાંગ ઉતારવાની કુલ જવાબદારી તેણે પોતાને માથે તાણી લીધી હતી. પોતાના અસલ વતનના રીતરિવાજ મુજબ આજનો બધો દારૂક્રમ પાર ઉતારવાની તેની ધારણા હતી. તે કાઢને ધમધાવતી, કાઢને કાણીના ગોદા ભારતી ભારતી લોકોના ટોળામાંથી પોતાનો રસ્તો કરી લેતી ધમપજાડ કરતી બધેજ ફરી વળતી હતી. તેનો ધોરો પણ ખાર ગાડ સંભળાય એવો હતો. વળા ખીજ બધા પણ તેમના મુજ વતનના રીતરિવાજ મુજબજ વર્તે એવો તેનો આમ્રદ હતો. વર-કન્યા અને મહેમાનો બધાં દેવજમાંથી ગયા પછી મેરિજન સૌની પાછળ ત્યાંથી નીકળી છતાં ત્યાં મિજબાનીની ગોઠવણ કરી હતી ત્યાં સૌની આગળ જઇ પહોંચવાનો તેનો ધરોદો હતો. તેથી તે ગાડીવાનને જમદી હાંકવાની ઉપરાઉપરી તાકીદ કર્યો હતો હતો. પણ તે ગાડીવાન એવો હતો કે મેરિજન ગમે તેટલી રાત્રી પીળા યાજ તો પણ તે તો જેમ હાંકતો હતો તેમજ હાંક્યા કરતો હતો. આથી મેરિજનથી રહેવાયું નહિ. તેણે ગાડીની બારીમાંથી ડોકું કાઢીને પ્રથમ પોતાની મુજ સિધુઆનિયન બાપામાં ગાડીવાજાને સ્વસ્તિચાચન સંભળાવવા માગ્યું અને ત્યારે તેને માલુમ પડ્યું કે તે એ બાપા સમ-

જતોજ નથી ત્યારે તે સમજતો હતો તે પોલિશ ભાષામાં પોતાના મૂળ ભાષણનો અનુવાદ કરવા લાગી. પણ ગાડીવાળાની એક ઊંચી હતી તેથી તેને મેરિજની ધમકીનો મનમાં કશોજ ડર ન હતો. એટલે તેણે તો પ્રથમ અખાડા કરવા માંડ્યા ને પછી તો તે સામો જવાબ આપવા મંડ્યો. આથી કરીને તેની અને મેરિજ વચ્ચે ખૂબ જામી અને એ પ્રમાણે બેઉની જીભાબેડી આખે રસ્તે ચાલુજ રહી. આ તમાશો જોવાને વાસ્તે રસ્તામાં રમતાં તોફાની છોકરાંઓનું ટોળું કીકીઆરી કરતું ગાડીની બેઠ બાજુએ તેની સાથે ને સાથે દોડવા લાગ્યું અને એ વરઘોડો ઠેઠ અડધા માઈલ સુધી ચાલ્યાજ કર્યો. છોકરાંઓ દોડી દોડીને થાક્યાં ત્યારે પાછાં વળ્યાં.

મેરિજ મનમાં ખૂબ ખીજવાઈ. તેને સૌની આગળ પહોંચી જવું હતું, પણ તેના પહેલાં તો લોકોનું મોટું ટોળું ત્યાં જઈને તેની વાટ જોતું ઉભું હતું. સારંગીવાળાઓ ડોકાં ધૂણાવી ધૂણાવીને સારંગીઓ ખજવવા લાગ્યા હતા. છેક ખીજ ગાળાના મકાન આગળથી તેમની સારંગીનો કુન-કુન-કુન સ્વર સંભળાતો હતો. આ વખતે મેરિજ ગાડીમાં બેઠી બેઠી ગાડીવાળાનો આપ કોણ હતો અને તેની મા કોણ હતી તે વિષે પોતાનો દૃઢ અભિપ્રાય આપવાના કામમાં રોકાયેલી હતી; પણ લોકોના ટોળાને ઉભેલું જોઈને તે ચાલતી ગાડીમાંથી ફૂદી પડી, લોકોને કોણીના ફેલા મારતી મારતી ટોળામાં ઘૂસી ગઈ અને અંદર ચાલી ગઈ.

જે મકાનમાં મિજબાનીની ગોઠવણ રાખી હતી તેના આરણ ઉપર એક પાટિયું ટાંગેલું હતું. તેના ઉપર પોલેન્ડની ભાષામાં તથા અંગ્રેજીમાં તેના માલિકનું અને તેના ધંધાનું નામ લખ્યું હતું. તેનો અર્થ “આ જાત જાતના દારૂની દુકાન છે” એવો થતો હતો. મનૂર સંઘની એક શાખાનું કાર્યાલય પણ આજ ઠેકાણે હતું. શિકાગો નગરના કસાઈખાનાના પાછલા ભાગમાં આવેલા આ મકાનનો ઉપયોગ દારૂની દુકાન અને દારૂ પીનારાઓને બેસવાના ઓરડા તરીકે થતો હતો. ઈશ્વરનાં બે ગભરૂ બાળકોની જિંદગીનો સૌથી પવિત્ર અને ગંભીર પ્રસંગ જે તેમનો લગ્નોત્સવ હતો તેને ઉજવવાને માટે આવી જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી હતી એટલા ઉપરથીજ પરણનાર દંપતીની અને તેમનાં સગાંવહાણાંની અવસ્થાનો વાચકને ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

નવવંધનું નામ “ઓના” હતું. તે આશરે સોળેક વર્ષની અતિ નાણુક બાંધાની અને નાની છોકરીના જેવી નિર્દોષ સુખાકૃતિવાળી

મુઠ્ઠા હતી. પોતાના સમપ્રસંગથી થતા મુખના ભારથી તેનું કમળું
 દૃષ્ય એટલું શુભિન થતું હતું કે જોનારને તેના ઉપર દયા આવે.
 તેનાં નેત્રમાં આનંદાશ્રુઓ ભાવ દત્તો; તેની આંખનાં પોપટો જરા
 જરા કંપતાં હતાં; અને તેના ચહેરા જે સામાન્ય રીતે ફિલા રંગનો
 હતો તેના ઉપર આજે આછી ગુલાબી છાયા પથરાઈ ગઈ હતી. તેણે
 અત્યારે સફેદ રંગના ખારીક મલમલનો પોપાક પહેર્યો હતો અને તેના
 ઉપર તેવાજ કપડાની એક ઓઢણી તેણે પોતાના માથા અને ખભા
 ઉપર નાખી હતી. તે ઓઢણીની અંદર કામળનાં બનાવેલાં પાંચ બના-
 વડી ગુલાબનાં ફૂલ અને અગીઆર બનાવડી ગુલાબની નાની નાની
 પાંદડીઓ થોડે થોડે અંતરે ગૂંચી લીધેલાં હતાં. તેના દાઢની નાજુક
 આંગળીઓ સફેદ મુનરાઉ મોળાં વડે દંઢાએલી હતી. તે એક જગ્યાએ
 ઉભી ઉભી વારાફરતી સાના તરફ ધન્ય નજરે જોયા કરતી હતી અને
 અંતરના ક્ષોભને લીધે એક દાયે ખીળ દાય ઉપરના મોળાના છેડા-
 ને અમસ્તી અમસ્તી આમળો ચડાવ્યા કરતી હતી. આજના પ્રસ-
 ગથી ઉત્પન્ન થતી સાગણીનો વેગ ત્રીધીને સહન કરવા જેટલું તેનું
 મળું ન હતું. તેની કંપતી નાજુક દેહલતા અને સાગણીઓના દંદ
 ઉપરાંતના ધસારાથી તેના ચહેરા ઉપર તરી આવતી દુઃખની દેખા-
 ઓ તેના અંતરની અવરથાને સૂચવતાં હતાં. સોળ વર્ષની ઉંમર એ
 લખને માટે ઘણીજ નાની કહેવાય અને તેમાં વળી તેની એકવડા
 બાંધાની નાજુક કાયાને લીધે તે પૂરી સોળ વર્ષની પણ દેખાતી ન
 હતી. જાણે ઘેરીમાં રમવા-ફૂલવા લાયક નાની સરખી છોકરી હોય એવી
 તે દેખાતી હતી. છતાં તે પરણી હતી કાને ? સાં હાજર રહેલા
 તમામ પુરુષોમાં જે પોતાની પડછન્દ જેવી કાયા અને બળવાન માંસલ
 શુભળો વડે સહેલાઈથી નોખો પડી જતો હતો તે જર્ગિસ રૂઝકસ
 સાથે તે આજે લખની માંદગી જોડાઈ હતી. જર્ગિસે કાળો પોપાક
 પહેર્યો હતો અને સફેદ ગુલાબનું ફૂલ તેણે પોતાના હમલાના બટન-
 ના કાચમાં ખોરવું હતું.

ઓના બૂરી આંખોવાળી અને ગાર વર્ણની હતી. જર્ગિસ સરીરે
 લાંબો પહોળો તો હતોજ; અને તેમાં વળી તેની આંખો જોઈ હોય તો
 મોટી અને કાળી હતી તથા તેના ઉપરની લમર પણ ખૂબ મોટી
 અને વાળના ગુન્જાથી ભરેલી હતી. તેના માથા ઉપરના વાળ કાળા,
 વાંકડીઆ અને ખીચેખીચ ઉગેલા હતા અને તેનાં ખૂંટકાં બેઉ કાન-
 ની આસપાસ લટકતાં હતાં. કુદરતને કોઈ કોઈ વાર વિચિત્ર અને
 કોઈ પણ રીતે એકબીજાની સાથે જોના મેળજ ન મળે એવાં સ્ત્રીપુ-

રોગોનાં જોડકાં વધારી દેવાનું એવું મારું કાર્ય નથી, મારું કાર્ય
જોડકાને જોડકાને આગિન મળી દેવાનું, જોડકાં વિચારીને એકબીજાને
જોડી દોરવા અને નાણાંક દલીલોને સમજાવવાનું કાર્ય છે. એકબીજાને
જૂન આંધાનો હતો કે સચ્ચાં અર્થને જોડીને કુલાકિં આપણને મળી દેવો
એ તો બધું તેનેમટે રમન થાય હતી. એ જાણીએ આપણે મિત્રપણે
ના મારથી મહારાષ્ટ્ર અંગેના સારાં સંજોગો એક આપણેના અનુભવોને લઈને
અને મિત્રોનાં આગિનદાનો જવાબ આપના પહેલાં પોતાના મનમાં
જતા હોય ઉપર છતાં ફેરવીને તેમને બીના કાંઈ પડીજ નેવે જે
કહેવું થયે તે કહેતો હતો.

હવે ભોજનનો સમય મળેો હતો તેથી મેનરેસા મદોણાઓને,
અમર્યા તમારો જોવાને હોય રહેલાં જોડકાં પહેલાં નહિ મોં પણ
ભોજનને માટેની જરૂર પૂરતાં તો એકબીજાથી છતાં પાડ્યાજ પડ્યા.
ત્યાં મિત્રજ્ઞાની થવાની હોય ત્યાં મારણાં આપણે ટાંપાં મારતા
ઉભેલા લોકો ન હોય એવું આજ સંતી કદી અનુભવ ન હતું. હવે
એવા લોકોમાંથી જે દોષ મીઠે મીઠે ખસતા ખસતા વધારે નજીક
ચાલ્યા આવતા અથવા જોગનાં મોઢાં ઉપરથી ખૂબ ભરખ્યા હોય
એવા દેખાતા તેમને ધરધણી સૌની પંગતમાં બેસાડી પણ દેતો અને
સૌની ભોગાભેશું તેમને પણ ભોજન પીરસવામાં આવતું. આ લોકો
આસલ લિયુઆનિયાથી અમેરિકામાં આવીને વસ્યા હતા. તેમના આસલ
વતનમાં તો એવો રિવાજ હતો કે આવે પ્રસંગે કોઈનેય અનુભવું તો
ધેર જવા દેવાયજ નહિ. પણ લિયુઆનિયાનાં જંગલમાં વસનારા-
ઓએ પોતાને માટે જે નિયમ ઘડ્યો હતો તે નિયમ સવાબે લાખ
મનુષ્યોની વસ્તીવાળા શિકાગો નગરના કસાઈખાનાના ઉપનગરમાં
વસનારાઓને અક્ષરશઃ પાળવાનું પરવડે એમ ન હતું. તેમ છતાં પણ
આ બિચારા ભલા લોકો ખેંચાઈ તણાઈને પણ થવાય તેટલા ઉદાર
થતા હતા. શેરીઓમાં રમતાં છોકરાંઓ તો શું પણ ફૂતરાંઓ પણ
થોડાં ઘણાં રાજ થઈનેજ જતાં હતાં. ખીણું, આ લોકોમાં એક મુંદર
રિવાજ એ હતો કે આવે પ્રસંગે વિધિ-નિષેધને છેકજ રૂપસત આપ-
વામાં આવતી હતી. કોઈને કશા પ્રકારનું બંધનજ નહિ. કોઈને માથે
ટાપી પહેરીને બેસવું હોય તો ટાપી પહેરીને બેસે અને કાઢી નાખવી
હોય તો કાઢી નાખે. કોઈને ડગલો કાઢી નાખવો હોય તો તેમ
કરવાની પણ છૂટ હતી. સૌ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં બેસીને
મરજીમાં આવે ત્યારે ખાય. ખાતાં ખાતાં પણ કોઈને હડીને હરવું
ફરવું હોય તો તેની પણ કશી હરકતજ નહિ. ભોજન વખતે લાપણો

કરવાનો અને ગાવાનો રિવાજ તો હતો; પરંતુ તે પણ જેને સાંભળવાં હોય તે સાંભળે અને જેને ન સાંભળવાં હોય તે ન સાંભળે. સાંભળવાની મરજી ન હોય તો પણ વિવેકને ખાતર સાંભળવુંજ જોઈએ એવું કશું બંધન ન હતું. વળી એક જાણ લાપણ કરતો હોય અથવા ગાયન ગાતો હોય તેજ વખતે બીજા ગમે તેને લાપણ કરવાનું અથવા ગાયન ગાવાનું મન થઈ આવે તો પણ કશો વાંધો ન હતો. આવી રીતે એક કરતાં વધારે માણસો એકઠે વખતે ગાવા કે લાપણ કરવા મંડી જવાથી ધોંધાટ થતો ખરો, પરંતુ તેથી જે કોઈને કશી પણ અડચણ થતી હોય તો કદાચ નાનાં નાનાં છોકરાંએને થતી. એ સિવાય કોઈને અડચણ થવાનો સંભવ હતોજ નહિ. છોકરાંએની કુલ સંખ્યા પણ નોતરેલા પરાણાએની સંખ્યા કરતાં ઉતરે એવી ન હતી. આટલાં બધાં બાળકોને માટે ત્યાં પૂરતી જગ્યા તો હોયજ ક્યાંથી ? આથી કરીને આજની મિજબાનીને માટે ગોઠવણ કરવાની જવાબદારી, જેણે પોતાને માથે લીધી હતી તેનું એક દામ બની શકે તેટલાં ઘોડીઆં, પારણાં અને બાજાગાડીઓ એકઠાં કરવાનું પણ હતું. એ બધાં પારણાં, ગાડીઓ વગેરે ઓરડાના એકજ ખૂણામાં ખડકાયાં હતાં અને એક એકની અંદર ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર છોકરાંને બેઠાં ચૂલાડી દીધાં હતાં. તેઓ જેમ બેઠાં ચૂતાં હતાં, તેમ જગી ઉઠતાં પણ એકસાથેજ અને ગાનારાઓના ગાયનમાં પોતાના તરફથી જેને જેવો આવડે તેવો ધૈરવ, બિડાગ વગેરે રાગ પૂરીને સંગીતમાં રસિક ઉમેરો કર્યો જતાં હતાં. તેમાંનાં કોઈ કોઈ વળી જરાક મોટાં અને ટેબલ મુખી હાથ પહોંચી શકે એવડાં જાંઆં હતાં તેઓ ગમે તે ટેબલ ઉપરની થાળીઓમાં હાથ મારતાં અને જે હાથમાં આવ્યું તે ભચડ ભચડ આવતાં ફરતાં હતાં.

જે ઓરડામાં મિજબાનીને માટે ગોઠવણ કરી હતી તે ૩૦ ફૂટ લાંબો અને ૩૦ ફૂટ પહોળો સમચોરસ આકૃતિનો હતો. તેની બીજા ઉપર ચૂનાનો સફેદો માથો હતો અને એક કેમેન્ડર, શરતના ઘેડાનું એક ચિત્ર અને એનેરી પટ્ટીઓથી મઢી લીધેલી કાલ્ખી વંચાવળી, એ ત્રણ સિવાય બીજો ઉપર કશો ચણગાર ન હતો. જમણી બાજુએ એક બારણું હતું તેમાં મંદિને દાઢ પીવાના ઓરડામાં જવાનું હતું. ત્યાં આગળ ઘોડાક રખડના રમગના મવાલીઓ દાંપાં મારના ઉભા હતા. તેના એક ખૂણામાં દારૂની દુકાન હતી. એ દુકાનનો અધિષ્ઠાતા દેવ મેટું પદેરજુ પદેરીને પોનાના આસન ઉપર માલકોનું મનરંજન કરવા બેઠો હતો. તેણે પોતાની કાળી કાળી મૂઝ ઉપર કોઈ ચીકાચ-વાળી વસ્તુ લગાડીને મૂઝના આકારા અદાવેલા હતા અને માથે ખૂબ

તેલ નાખીને પટીઆં પાડ્યાં હતાં. તેની સામેના ખૂણામાં બે ટેબલ હતાં, જેમના વડે ઓરડાનો ત્રીજો ભાગ રોકાય ગયો હતો. તેમના ઉપર ક્રેટલીક તાસકોમાં થોડુંક ટાહું ખાવાનું પડ્યું હતું. પરાણાઓમાંથી જેઓ વધારે ભૂખ્યા થઈ ગયા હતા તેઓ આ વસ્તુઓ ઉપર હાથ મારવા મંડ્યા હતા. એજ ટેબલના મધ્યભાગમાં ન્યાં આગળ નવ-વધૂ બેઠી હતી ત્યાં આગળ ખાંડનો બનાવેલો “ ઇફેલ ” ટાવરનો એક નમૂનો હતો. તેની અંદર ખાંડનાં બનાવેલાં ગુલાબનાં ફૂલ, બે ફિર-સ્તાઓની નાની મૂર્તિઓ અને થોડીક રંગબેરંગી ખાંડની ચાસણીની બનાવેલી આકૃતિઓ ખોસેલાં હતાં. ખીજી બાજુનું ખાસતું રસોડામાં પડતું હતું. ત્યાં ચૂલા ઉપર ક્રેટલીક વસ્તુઓ ઉકળતી અને રંધાતી દેખાતી હતી તથા જીવાન તેમજ ઘરડી સ્ત્રીઓ આમતેમ ખૂબ કાર-ભાર કરતી દોડદોડ કરી રહી હતી. ડાબી બાજુના ખૂણામાં એક નાના સરખા ઓટલા જેવું કાંધક હતું. તેના ઉપર ત્રણ ગવૈયાઓ બેઠેલા હતા અને શોરબકાર કરતા પરાણાઓ ઉપર પોતાની કળાનો પ્રભાવ પાડવા ભારે પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા. ખીજી બાજુએ જત-જતની રાગ-રાગિણીમાં પ્રવીણ એવાં બાળકો પણ એજ લક્ષ્યની સિદ્ધિને અર્થે પ્રયાસ કરવા મંડ્યાં હતાં. એજ દિશા તરફ એક ઉઘાડી ખારી હતી; બહાર ઉભેલા લોકો તેમાં રહીને બધો તમાશો જોતા હતા અને રસોડામાં રંધાતી વસ્તુઓની સોડમ લેતા હતા.

એટલામાં પહેલાં તો રસોડાની બાજુએથી વરાળના ગોટા આ ઓરડામાં આવતા જણાયા અને તેમની પાછળ પાછળજ ઓનાની સાવકી મા ઇલિઝાબેથ, જેને સૌ ટીટા એન્ડ્રિયા કહીને બોલાવતાં હતાં તે એક મોટા યાળમાં કાંધક ગરમાગરમ ખાવાની વસ્તુ સહિત ચાલી આવી. તેની પાછળ હાથમાં ભારે ધાળ લઈને ગણી ગણીને પગલાં ભરતી હોય તેમ કોટ્ટીના આવતી દેખાઈ. અડધી મિનિટ પછી એક ઘરડું ડોસીમા આવ્યાં. તે તેમના શરીરના કદના જેવડું બાફેલા બોટાથી ભરેલું એક મોટું વાસણ લઈને આવ્યાં હતાં. આટલું થયા પછી ક્રમે ક્રમે મિજબાનીમાં અને મહેમાનોમાં વ્યવસ્થિતપણું આવતું ગયું. ટેબલ ઉપર જતજતનાં માંસના અને અનાજના ખાણ પદાર્થો, ફૂંધથી ભરેલા મોટા કાચના ચંચુ તેમજ ખીર નામના દારૂથી ભરેલા સાંકડા મોટાના ચંચુઓ ગોઠવાઈ ગયા. આથી વિશેષ પદાર્થોની જો કોઈને આવશ્યકતા હોય તો ફક્ત ચાર ડગલાને છેટેજ પીકું હતું, ત્યાંથી એક જેને જે જોઈએ તે પદાર્થ મંગાવી લેવાની છૂટ હતી. વળી વધારામાં મુખ એ હતું કે, તેને માટે કોઈ પણ મહેમાનને પોતાના ગળવામાંથી

રાત્રી પાછ કાઢીને આપવાની હતી. “ ચાલો, હવે લેવા માંડો,” એમ મોટેથી પોકાર કરીને મેરિજનએ બોજનની શરૂઆત કરી; કારણ કે તેમ ન કરે તો ટેબલ ઉપર પીરસેલી વાનીઓનો નિઃશ્વસ થાપજ શી રીતે અને તેટલાનો ઝટપટ નિઃશ્વસ ન થાય તો ચૂકા ઉપર હજી ખીજ ધરતુઓ હતી તે બધી મજરે આવે પણ કેવી રીતે ? અને આટલી બધી મહેનત લઈને સંધેલી મોંઘા મૂલની રસોઇ કાંઈ ફેંકી દેવાય ?

એટલે પછી ટોળ-ટીખળ, મજલક-મસ્કરી, હસાહસ અને ખૂમ-ખરાડા સહિત બધા પરોણાઓ ટેબલની આસપાસ પોતપોતાની જગ્યાએ આવી આવીને ગોઠવાઈ ગયા. જુવાનીઆઓ જેઓ અત્યાર પર્વત આરણ્ય આગળ દગલો વળાને બેઠા હતા તેમને દ્વિમત આવી અને આગળ વધ્યા. જર્જિસ તેની નવી પરણેલી પત્નીની બાજુમાં બેસતાં શરૂઆતો હતા. તેની કૂખમાં આંગળાઓ ઘોચી ઘોચીને ધરડાઓ-એ તેની શરમ તોડવી અને તેની પત્નીના જમણા હાથ ઉપરની ખુરશી ઉપર બેસાડ્યો. હવે બાકી રહી કન્યાની બે સખીઓ. ખાસ શણગારમાં ઠાગળનાં ફૂલના બનાવેલા દાર તેમણે ગજે પહેર્યા હતા. તેમને કન્યાના ડાબા હાથની ખુરશીઓ ઉપર બેસાડી. ત્યાર પછી ધરડા, જુવાનીઆ, છોકરાઓ અને છોકરીઓ બધાં અનુક્રમે બેસી ગયાં. સોના આનંદોદ્ઘાસની અસર જડા પીઠાવાળા ઉપર પણ થઈ. તે પણ સૌની ભેગો આવીને ગોઠવાઈ ગયો. કાયદો અને સુલેહચાંતિનો સંરક્ષક પોલિસનો સિપાઈ, જેના શરીરમાં ચરખી અને માંસનું પ્રમાણ જરાક વધારે પડતું હતું અને આવી મિજબાનીઓના સૌથી છેદા અંકમાં થતી માગાગાળી અથવા મારામારી અટકાવવામાં જેનો થોડા વખત પછી ખપ પડવાનો હતો તે પણ એક ખુરશી ખેંચી લઈને ટેબલના છેડા આગળ નિરાંતે ગોઠવાઈ ગયો. નાનાં છોકરાં ખૂમા-ખૂમ અને કચપચાટ કરવા લાગ્યાં; ધાવણાં છોકરાં તેમને મનમતો સૂર કાઢવા લાગ્યાં. દોષ દાવે તેમ હસવા લાગ્યા; કોષ ગાવા લાગ્યા; અને કોષ મોટા ઘોટા પાઠીને વાતો કરવા લાગ્યા. પણ આ કાન ફેંકી નાખે એવા મિત્ર ઘોંઘાટને બેઠીને મેરિજનનો તીણો ઘોટો સંબળાવા લાગ્યો. ‘ખાણું શરૂ થયું’ એટલે ન્યાતના રિવાજ મુજબ સારંગી-વાજાઓએ સંગીત અને વાદ્ય શરૂ કરવાનું જોઈએ ને ? તેથી મેરિજન ઘોટા પાડીને તેમને તેમનું કામ કરવા સાવધાન કરવા લાગી.

આ સારંગીવાજાઓનું ઝોળખાણ આપવાનું કામ કાંઈ સહેલું નથી. તેઓ અહીં આવ્યા સારના ગાંડા અથવા ઉરકરાયલા માણસની

પેટે તેમની સારંગીઓના સૂર કાઢ્યેજ નહોતા હતા. લગ્નનો અને તેને લગતી મિજબાનીનો આખો પ્રસંગ તેમણે તેમની સારંગીઓના સૂરમાં ઉતારવોજ જોઈએ, એવો પ્રાચીન રિવાજ હતો. આ અધા કોકો તેમના મૂળ વતનથી હજારો માઈલ દૂર આવીને વસ્યા હતા. ત્રિથુઆનિયાનાં ખેતરો અને ત્યાંનું રમણીય કુદરતી છવન છોડીને તેઓ શિકાગોના કસાઈખાનામાં કામ કરનારા મજૂરોની ચાલીઓમાં રહેવા આવ્યા હતા. જર્ગિસ અને ઓનાનું લગ્ન તેમના દેશમાં થયું હોત તો આ મિજબાની દારૂના પીકાને ઠેકાણે વૃક્ષોની સુંદર ઘટાની શીંગી છાંયડી નીચે ગોઠવાઈ હોત. હવે અત્યારે લગ્નની મિજબાની જમનારાઓને તેમની કલ્પનાની પાંખ ઉપર ખેસાડીને એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં લઈ જવાનું, અહીં જેનો અભાવ છે તેની ખોટ પૂરી કરાવવાનું અને લગ્નોત્સવને તેનું સાચું સ્વરૂપ આપવાનું એકમાત્ર સાધન સંગીત હતું. તેથી મેરિજનએ આ પ્રસંગને માટે ત્રણ સારંગીવાળાઓને ખાસ તેડાવી મંગાવ્યા હતા.

આ ત્રિપુટીનો આગેવાન શરીરે ફીંગણો પણ સરસ્વતી દેવીનો ખાસ કૃપાપાત્ર હોય અને તે દેવીની પ્રેરણા મુજબ તેના વાદના સૂર નીકળતા હોય એવો તેના મોઢા ઉપરનો ભાવ હતો. તેની સારંગી ભલે ખેસૂરી વાગતી હતી; તેના ગજ ઉપર ખેરજો ઘસ્યો ન હતો અને છતાં પણ તે સરસ્વતીનો પ્રેરિત હતો એમાં તો કોઈએ શંકા કરવી જ નહિ; સરસ્વતીએ તેને માથે હાથ મૂક્યા હતા એ વાતમાં પણ કોઈએ અવિશ્વાસ કરવો નહિ. તેને જાણે અહિંસાક્ષસ કે બિન વળગ્યો હોય-અરે ! એક નહિ પણ આખી ભૂતાવળજ જાણે તેના શરીરમાં આવીને વસી ગઈ હોય એમ આવેશમાં આવી જઈને તે સારંગીના તાર ઉપર ગજ ફેરવ્યેજ નહોતો હતો. એ ભૂતાવળથી જાણે તે ઓરડો ભરાઈ ગયો હોય અને વગાડનારના તાલની સાથે તાલ મેળવીને તેઓ તેમનું પૈશાચિક નૃત્ય કરી રહ્યાં હોય એવું વાતાવરણ તેણે ઉભું કર્યું હતું. વગાડતાં વગાડતાં તેના શરીરનાં રૂવાં ઉભાં થઈ જતાં હતાં અને તેની આંખોના ડોળા બહાર નીકળી પડતા હતા.

આ ઉસ્તાદનું નામ હતું ટેમોઝિયસ. આખો દહાડો તો કસાઈખાનામાં જનવરોની કતલ કરવાનું કામ કરીને તે પેટ ભરતો હતો, પણ રાત્રે ઘેર આવીને પોતાની જાતેજ સારંગીની સાથે માથાકૂટ કરી કરીને તેણે આ હુન્નરમાં પ્રવીણતા મેળવી હતી. આ પ્રસંગને માટે તેણે જે પોશાક પસંદ કર્યો હતો તે પણ ખાસ નોંધ કરવા જેવાજ

હતો. એક તો દુઃખી ભાંગાનું પદેરણ અને તેના ઉપર હી મઝેલા સોનેરી ખુદાવાળું જેટલું આઘવી દીધું હતું. સમ્મરી દબનો પાટલન, જેના ઉપર ઉભા પીંગા પીંગા પટા દના, તે પદેરીને ગરવાઓની ત્રિપુટિના નાથકને ચોખ્ખો ચોથાક પદેરો દોવ એવા રખાળથી ને હોલો દનો. તેની ઉંચાઈ તો દની ફક્ત પાંચજ છુટની, પણ તે છનાં પેત્રો પાટલન તેને આટલે આગળ જેટલો દુઃખ પડતો દનો. આવો પાટલન તે ક્યાંથી લાવ્યો દશે ને એક વિચાર કરવા જેવી બાબત દની; પણ તેની વગાડવાની રીત અને તેના દાવભાવ જેવા પછી કાઢને જેટલો વિચાર કરવા જેટલી નિરાંત મળે ત્યારે ને !

તે સરસ્વતીનો કૃપાપાત્ર દનો એમાં તો ઘટજ નદિ ! તેના એકેએક અંગ ઉપર સરસ્વતીની કૃપા ફરી વળી દની એમ કહીએ તો પણ ખોટું શું ? તે પગ ઠોકરીને તાત્ર આપતો, માથું ધૂણાવતો, ડાબા-જમણી બેઉ બાજુએ ઠેસતો અને મોઢાની એવી એવી વિચિત્ર આકૃતિઓ કરતો કે જેનાં દસવું આવ્યા વગર રહેજ નદિ; અને ગાયનના છેવટના ભાગમાં તે ત્યારે દિગમ ત્રિગમ બળવવા મંડી જતો ત્યારે તે તેની બમરની એવી દરચલીઓ પાડી દેતો, દોહ એવા વાંકાચૂંકા કરતો અને આંખોના એવા મચકારા કરતો કે તે વખતની તેની સૂરતનું વર્ણનજ શી રીતે કરાય ? વળી જમનારાઓ તરફ તેમજ પોતાના સાથીઓ તરફ તે વારાફરતી જોતો અને ત્યારે તે પોતાના જોડીદારો તરફ નજર ફેરવતો ત્યારે માથું ધૂણાવીને, આંખના ચાળા કરીને તથા ખીજ તરેલ તરેલની ઇસારતો કરીને તેમને તાલની મથોદામાં સ્થાયી રાખતો અને મોટેથી મોઢ્યા વગર પોતાની છટ્ટેવી સરસ્વતીની આજુ દબને તેમને ઉત્તમ રીતે વાઘ વગાડવાની આજીજી કરતોજ રહેતો.

એ બેઉ જળુ રેમોઝિયસ જેવા હિસ્તાદના શાગીર્હ થવાને લાયકજ ન દના. એક હતો રહાવેય જાતનો; જિંટ જેવો જિંઓ, રંગે શીકો અને શરીરે હાડપિંજર જેવો; આંખે દાળી ફેમનાં ચક્ષમાં; અને મોઢાનો ભાવ જોયો હોય તો માથે પડ્યું તમામ કષ્ટ મૂગે મોટે સહન કરનારા અને મળ ઉપરાંતનું પૈતૃક કરનારા ખચ્ચરના જેવો હતો; અને તે પણ પાણું એવું કે ચાળુકનો સટાકો પડે અને શરીરે ચમચમે એટલી વાર જરાક ચાલે અને પાણું ધીમું પડી જાય. ત્રીજો સારંગી-વાજો શરીરે માતેલો હતો અને તેનું નાક રાતું તથા જૂથું હતું. તેના મોઢા ઉપર બાવનાનો અંશ જરાક વધારે પડતો હતો. તે પોતાની

સારંગી બાજવતો ત્યારે આજસુ તરફ પાછા આવવાનું કામી લખ્યું હતું. વગાડે જતો. તેના કામ માત્ર એકલા મુજબ સુર પાડે પાડે નહોતું કર્યું. એટલે પછી ટેમોઝિયસ મુજબ ગમે તેવો સુર પાડે પાડે. તેણે જે ક્રમનાપૂર્વક ગાયાપણ્યને મુજબના કામ માત્ર પાળે એ ગાવાને પહેલાં આગે કરી લેવાદેવા ન હતી. તેને તે મુજબના તરફ કાચાપી જે સુરના ના ચાર સુધી ગયાડનાં ગયાડનાં કંઈકેય ગાવાને એવો નોંધવો એવજ સુર વગાડે એ ગાવાને તેના પાદપામાં કવચનો એક ડોકર (પણ કાંઈક) લેખે ત્રીજા ભાગનો પમાર ગળી લેતા એ બે કામ કરવાના હતા.

બોજનનો ચારંગી ગાવાને પૂરી પાસે મિનિટ પાંચ મળ નહિ હોય એટલામાં તો ટેમોઝિયસને આવેલા આવી ગયા અને વિચ્છેદન જઈને એકદમ ઉભો થઈ ગયા. ત્યાર પછી બીજી એકાદ બે મિનિટ વીતતાં પહેલાં તો તે ગોનાની જગ્યાએથી ખસતો ખસતો જમનારાઓનાં ટેમોઝની બાજુ નજીક આવી પહોંચેલા. તેનાં વસ્ત્રોમાં પૂલી ગયાં હતાં અને શાશ્વત્કીસની મગજુ ચાલી રહી હતી-તેના શરીરમાં પેટેલી બૂતાવળ તેને ઊરકેરી રહી હતી. પણ તેના સૂરના ક્ષેત્રીકરોમાં તેના ઉત્સાહનો એક છોટો પણ ન હતો. ટેમોઝિયસ તેમના તરફ એક ને ડોકું ધુણાવતો, માથું હલાવતો, છેવટે તેમને સારંગીના ગોડા પણ મારતો, ત્યારે આખરે તે બે જાણુ આજસુ બાજીઆની માફક કંટાળો ખાધને ઉભા થયા-પ્રથમ પેલો જિંટ જેવો લાંબુસા હતો તે અને પછી ત્રીજો ભારે કાયાવાળો. એ ત્રણે જાણુ એક એક ડગલું ખસતા ખસતા જમનારાઓની અડોઅડ આવીને ઉભા રહ્યા. અને એક નાનકડું સ્ટૂલ પડ્યું હતું તેના ઉપર ટેમોઝિયસ તો ઠેકઠેા મારીને ચઢી ગયો.

આજે તે તાનમાં આવી ગયો હતો. પોતાની કળાનું પ્રદર્શન કરવાની તેને આવી સરસ તક મળી હતી તેથી તેનું હૃદય ફૂલીને ફાટ ફાટ થતું હતું. આજના જલસામાં તેનું રથાન પણ જેવું તેવું ન હતું. આખી સંગીત મંડળીનો તે નેતા હતો. અલખત, ત્યાં હાજર રહેલાઓમાંના કેટલાક ખાવાના કામમાં રોકાયા હતા, કેટલાક હસા-હસ કરતા હતા, કોઇ કોઇ વાતોના તડાકા મારતા હતા; પણ તેથી શું થઈ ગયું? કોઇએ એમ તો નજ માની લેવું કે એમાંનો કોઇ ટેમોઝિયસની સારંગીના સુર સાંભળતો નથી. હા, તે ખેસૂર અને બેતાલ વગાડે છે તેની ના નહિ. નીચેના સુર ઉપર ન્યારે તેનો ગજ ફરે છે ત્યારે ભમરો ગણુગણુતો હોય એવો સ્વર નીકળે છે અને ઉપરના સુર વખતે કોખંડની તવી ઉપર કોઇ ઠીકઠી ધસે તે વખતે જેવો

કહ'શ અવાજ નીકળે તેવો અવાજ તેની સારંગી કાઢે છે. પણ તેના શ્રોતાઓ જેમ તેમનાં ધરમાંની અને જાંગણાંની ગંદકી, ધોંધાટ અને બદબોલી પરવા કરતા નથી, તેમ ટેમોઝિયસની બેમરી સારંગીના મુરની પણ તેઓ પરવા કરતા નથી. આવાં સાધનો વડેજ તેઓ તેમની જિંદગીનું ધકતર ધડે છે, આવાં સાધનો માગતેજ તેઓ તેમના આત્માના ઉર્જાસો બહાર કાઢે છે. ગંદકી, કાદવ, ધોંધાટ, દુર્ગંધ—એ તેમના જીવનમાં અનિવાર્ય અંગ સરખાં બની ગયાં છે. અત્યારે તમે જે જુઓ છો તેજ તેમના આત્માની અભિવ્યક્તિ—કોઈ વાર આનંદપૂર્ણ હસાહસ, કોઈ વાર શોકપૂર્ણ રડન, કોઈ વાર પોતાના ઉપર મુગ્ધતા જુલમની સામે બળવાનો આવેશપૂર્ણ ધૂષ-વાટ,—આ તેમના આત્માના સંગીતના ચલતા ઉતરતા મુર છે અને તેમનું દૌરુણિક જીવનનું સામક પણ એના એજ મુરનું બનેલું છે. આ કહેશતા, રસદીનતા, શુષ્કતા, પામરતા રાતદિવસ તેમને સાર તમાર ઘડનેજ બેઠેલી દોષ છે અને તેનું ચરણ લીધા વગર તેમનો બિયારાઓનો છટકોજ થતો નથી. ટેમોઝિયસ તેની બેમરી સારંગી-ખાંથી ભલે ગમે તેવો કણકટુ સુર ઉત્પન્ન કરે તો પણ તે તેમને સૌને શિક્ષો શહેર, ભાંનાં દારૂનાં પીણાં, ભાંની ગંદી ગંધાતી માસીઓ—એ બધાંનું એકદમ વિરમરણ કરાવી દે છે અને તેમને ટેકાણે તેમનાં ખાનસમસુ આમળ લીલાંછમ ખેતરો, ખળખળાટ વહેતી નદીઓ, બરફ-થી ઢંકાએલાં શિખરાવાળા પર્વતો અને વિશાળ અરણ્યોનાં ચિત્ર ખડાં કરી દે છે. તેમના અસલ વનનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય, તેમના બાળ-પણના જીવનના મધુર પ્રસંગો, મિત્રો, સગાંરનેદીઓ—એ બધાંનાં ચિત્રો તેમની આંખ આગળ ખડાં થાય છે અને તેમને ધડીવાર હસાવે છે તો વળી ધડીવાર તેમની આંખોને અશ્રુભીની પણ કરી દે છે. કેટલાક ખાતા ખાતા અટકી જાય છે અને પુરશીની પીઠનો ટેકો લઈને આંખ બંધ કરીને બેસી રહે છે. કેટલાક વળી ટેબલ ઉપર તબલાં બગવત મંદી જાય છે. કોઈ કોઈ તો ઉત્સાહમાં આવી જઈ જાય મારીને ઉભા થઈ જાય છે અને ફલાલું ગીત ગા એવી માગણી કરે છે. બસ, પછી તો ટેમોઝિયસના ઉમંગનું પૂછવુંજ શું ? એક હાથે સારંગી અને બીજે હાથે સારંગીનો ગજ બેઠેને ઉંચા ઉછાળીને તે પોતાના બેડીદારોને લલકારે છે અને દહેમાં આવી જઈને એક પછી એક ગાયન છોડ્યે જાય છે. જમનારાઓ ખાવાનું પડ્યું મૂકીને તેના ગાયનની કડીઓ ઝીલવા માટે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો આવેશમાં આવી જઈને કીકીઆરીઓ કરવા લાગે છે, કેટલાક જમીન ઉપર

પગ અકાળીને તાલ આપવા મંડી જાય છે અને કેટલાક દારૂની પ્યાલીઓ ભરીને એકબીજાની મુખકારી ઇચ્છીને ગટગટાવવા મંડી જાય છે. થોડી વારમાંજ એક જણને તેમના દેશનું પ્રાચીન લગ્નગીત સાંભળવાનું મન થઈ આવ્યું. એ ગીતમાં નવવધૂના રૂપનું અને પ્રેમના લહાવાનું રસમય વર્ણન આવતું હતું. તેણે તે ગીત સાંભળવાની માગણી કરી. ટેમોઝિયસ ના કહે એવો તો હતોજ નહિ. તેણે તે ચીજ ગાવા માંડી. ગાતાં ગાતાં પોતે એટલો બધો ઉત્કેષાર્થ ગયો કે તે બે ટેબલની વચ્ચેની સાંકડી જગ્યાની અંદર જેમ તેમ કરીને ધૂસી ગયો અને નવવધૂ બેઠી હતી ત્યાં આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હવે મુશ્કેલી એ હતી કે બે ખુરશીની વચ્ચે પૂરી એક ફુટની પણ ખાલી જગ્યા ન હતી; છતાં બે ખુરશીની વચ્ચેના ગાળામાં ટેમોઝિયસ જેમ તેમ કરીને ધૂસ્યો અને તે પોતે કીંગલો હોવાથી ત્યારે તે નીચેના સૂર ઉપર ગળ ફેરવતો ત્યારે તેની પાસે એટલાને ગળના ગોદા પણ વાગતા. છતાં તે ધીરતાપૂર્વક ધૂસીને પોતાનો રસ્તો કરતો ગયો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના સાથીઓને પણ પાછળ પાછળ આલ્યા આવવાનું કહેતો ગયો. આ ધમાધમીમાં પેલા ત્રીજા સારંગીવાળાની સારંગીનો મૂળ સૂર લગભગ વાગતો બંધ થઈ ગયો હતો. પણ તેની ટેમોઝિયસને પરવા ન હતી. તેને તો ગમે તેમ કરીને નવવધૂની ખુરશીની ખાલુમાં જઈને ઉભા રહેવું હતું અને તેમાં આખરે તે ફાગ્યો પણ ખરો. અને પછી તેના ગળામાંથી અને તેની સારંગીમાંથી હયાને હલાવી નાખે એવા કોમળ સ્વરનો પ્રવાહ રેલાવા લાગ્યો.

બિચારી ઓનાનું હૈયું આજે લાગણીઓના વેગથી એટલું બધું ક્ષુભિત થઈ ગયું હતું કે તે કાંઈજ ખાઈ શકતી ન હતી. મેરિગ તેને ચીમટી દબને સાવધાન કરતી ત્યારે વળી એકાદ કોળાઓ મોઢામાં નાખતી અને પાછી સૌના તરફ લય અને આશ્ચર્યભરી નજરે ટગર ટગર જોયા કરતી. ટીટા એલ્ઝબિટા અને ઓનાની બહેનપણીઓ મધમાખીઓની પેઠે ઉડાઉડ કરતી હતી અને તેની પાસે આવીને તેના કાનમાં કાંઈ કાંઈ કહી જતી હતી. પણ તેમની વાતો સાંભળવામાં ઓનાનું ચિત્ત પરવાવાતુંજ નહિ-પણ એટલામાં ટેમોઝિયસના કંઈમાંથી પેશું ગાયન નીકળ્યું; સુનસુન બની ગયેલી ઓનાની વૃત્તિઓ રિથર થઈ અને તે બેઉ હાથ છાતી સરસા દબાવીને બેઠી બેઠી ગાયનનો ભાવ પી જવા લાગી. થોડી વારમાં તેની આંખોમાં આંસુની એક ઝાલક ભરાઈ આવી; પણ હાથ ઉંચો કરીને આંસુને લૂછી નાખવામાં તેને ધરમ આવતી હતી; તેમ પોતાના ગાત્ર ઉપર આંસુનો

દેસો આલે તે દેશના જોવામાં આવે તેનાથી પણ તે લગ્નગણવતું
હવે કરવું શું ? તેણે એક બાજુએ મોઢું ફેરવવાનો ટોંગ કરીને જાનો
માથું દવાથીને આંધુનાં દીપાં ખાંભરી નાખ્યાં. પણ તેમ કરતાં તેનું
જોવું કે જામિયાં આ બધું વંછી નહોતું જોતો. એટલે તે તેના
ગાલ શરમને લીધે રતુમડા ખની ગયા. પણ ટેમોજિયમ તેની છેકજ
નજીક આવી સાચો અને તેના બરાબર માથા ઉપરજ પેલો જાદુઈ
મજ ફેરવવા સાચો ત્યારે તે તે શરમને લીધે મરવા જેવી થઈ ગઈ
અને બહોથી ઉઠીને ખીજે દોઢ કેકાણે નાસી જવાનું કરતી હોય
એવું તેના હાવભાવ ઉપરથી લાગ્યું.

આવી ખરી અણીને વખતે મેરિજને એકાએક શરૂઆતની પ્રેર-
ણા થઈ આવી અને તેથી તેણે વચ્ચે પડીને જોનારો ઉઠારી લીધી.
તેને પ્રેમી યુગલના વિરહને સમજતું એક ગીત સાંભળવાનું મન થઈ
આવ્યું. તેને તે સાંભળવાની ખરેખરી રૂઝ લાગી. પણ ગરૈયાઓમાંથી
કોઈને તે ગીત મોટે આવડતું ન હતું. તેથી કરીને તે ઉઠીને ઉભી
થઈ અને આખું ગીત હઠીએ હઠી ગરૈયાઓને શીખવવા લાગી. હવે
આ પ્રસંગના દેખાવની વાચક હાલના કરી શકે એટલા માટે મેરિ-
જનો જરાક વધારે પરિચય દરાવવો યોગ્ય થઈ પડશે. તે શરીર દીગ-
ણી પણ મજબૂત અને માંસલ બાંધાની હતી. રૂબરૂમાં માંસ જરીને
દેશાવર મોઢાવવાના દારખાનામાં મજૂરી કરતી હોવાથી તે ચોઈ ચોઈ
ઝેર વજનના માંસથી ભરેલા રૂબરૂ દિવસમાં વારંવાર ઉંચકવાનો
તેને મકાવરો પડી ગયો હતો. રૂબરૂ જાતિના લોકોનાં મોઢાં સાધારણ
રીતે જેવાં પહેાળાં હોય છે તેવું તેવું મોઢું પણ હતું અને તેના ગાલ
ઉપસેલા તથા ચતા હતા. ત્યારે તે જોતવાને મોઢું પહેાળું કરતી
ત્યારે તે ઘણીજ વરવી દેખાતી હતી. તેની મુખાકૃતિ માણસના કરતાં
ધોડાને વધારે મજાતી આવતી હતી એમ હઠીએ તો પણ ચાલે. તેણે
આજે જૂરા દલાલીનું બદન પહેવું હતું અને તેની બાંસો કોણીની
ઉપર ચઢાવી લીધી હતી, તેથી તેના માંસલ હાથ હિઠાડા દેખાતા
હતા. એક હાથમાં માંસ ખાવાનો કાટો લઈને તેના વડે તે દેખવાના
ઉપર જોરથી તાલ આપતી હતી. તેનો ઘાંટો બાર ગાઉ સંભળાય
એવો તો હતોજ. તેથીજ ત્યારે તે ગીત ગાવા લાગી ત્યારે આખો
ઝોરડો તેના ધ્વનિથીજ ગાજવા લાગ્યો. આવા જોંસાસુર જેવા અવા-
જની સાથે સારંગીનો સુર મેળવવાનું પણ શી રીતે બને ? છતાં
પણ સારંગીવાળાઓ જેમતેમ કરીને તેના સુરથી એકએક મૂર પાછળ
રહીને તેના ગાયનને સારંગીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એમ

પગ ૨
૧૭૯ ૩

કવલખાનું વિચારોવાના પ્રશ્ન માનની ગતિ-
ને મેલિયને ચાલે રહી.

તમે આ કોમના વિચાર પ્રશ્નને પ્રશ્નના
રૂપે લેવાને તે માટે કોમના પ્રશ્નને

... એન્ટનાસ ઉમેરો ગમે. તેને નરમ નો સાદ કરતાં વધારે
થયાં ન હતાં, પણ બાળે એટલી વર્તીની સમજાવ પડેલી ગમે. તેને
એવો દેખાતો હતો. તેને અમેરિકા આવ્યો કદાચ જાન મરિના થયા
હતા અને અહીંનાં આળોદવાથી તેને કશો ફાયદો ગમે ન હતો.
જુવાનીમાં તે કોઈ ચૂનરની ગિયમાં મગૂરી કરતો હતો. ત્યાંથી તેને
ઉધરસનો રોગ લાગુ પડ્યો. તેને લીધે તેને આખરે નોકરી આપીને
ઘેર આવવું પડ્યું. ગામડાની હવાથી તેને આરામ થયો; પણ દીકરા-
ની સાથે તે પણ અમેરિકા આવ્યો. ત્યાંથી તે ડરહામ કંપનીના
માંસનાં અથાણાં બનાવવાના વિભાગમાં મગૂરીએ રહ્યો. ત્યાંની ઠંડી
લેજવાળી હવામાં આખો દહાડો કામ કરવાથી તેની જૂની ઉધરસ
પાછી તેને લાગુ પડી. અત્યારે તે જેવો ખુરશી ઉપરથી ઉડવા ગયો
તેવાજ ઉધરસનો એક એવો સખત વેગ થઈ આવ્યો કે ગિયારો ખુરશી
ઉપર ભાર દબને જેમ તેમ કરીને ઉમેરો થયો અને તેનું શ્રીકું દમીઅન
જેવું મોઢું જરાક અવળું ફેરવીને ઉધરસનો હુમલો નરમ પડતા મુઠ્ઠી
ખોં ખોં કરતોજ રહ્યો.

આવે પ્રસંગે સાધારણ રિવાજ તો એવો હતો કે કોઈ પુસ્તક-
માંથી પ્રસંગોચિત ભાષણ પસંદ કરીને તેને મોટે કરીને બોલી જવું;
પણ એન્ટનાસ તેની જુવાનીના વખતમાં વિદ્વાનમાં ગણાતો હતો.
લેખનશક્તિને માટે તેણે એટલી ખ્યાતિ મેળવી હતી કે તેના મિત્રો
પોતપોતાની પ્રિયતમાને મોકલવાની પ્રેમપત્રિકાઓ તેનીજ પાસે
લખાવવા આવતા હતા. આજના પ્રસંગને માટે વરવધૂને અલિનંદન
અને આશીર્વાદ આપવાના વિષય ઉપર તેણે એક વિશેષ મૌલિક
ભાષણ તૈયાર કર્યું છે એવી લોકોમાં વાતો થતી હતી; અને એન્ટે-
નાસનું ભાષણ એ તે કાંઈ જેવું તેવું કહેવાય ? આરડામાં અત્યાર
મુઠ્ઠી ગમે ત્યાં ભમતા છોકરાઓ પણ પાસે આકર્ષાઈ આવ્યા અને
ડાહ્યા-ડમરા થઈને સાંભળવા બેસી ગયા; કેટલીક સ્ત્રીઓ તો સાંભળતાં
સાંભળતાં ડસકે ચઢી ગઈ અને રમાલ ન હોવાથી ચણીઆના છેડા
વડે આંખો લૂછવા લાગી. તેના ભાષણમાંથી ઘણો ગંભીર ધ્વનિ
નીકળતો હતો. એન્ટનાસના મનમાં એક વિચાર ઘૂસી ગયો હતો કે

હવે મારે મારાં છોકરાંઓની સાથે આજા દહાડ
નથી. તેના આજના બાપણે સીને રડાવ્યાં. નોકુબસ
એક ગૃહસ્થ જેની હાલ રડે રડીટમાં મિદાઈની કુક
શીવાળા અને ખાધેલ-પીધેલ માણસના મન ઉપર
બધી અસર થઈ કે તે પણ બાપણ કરવા ઉભો થઈ
પણ એક નાનું સરખું બાપણ હતું. તેમાં તેણે કંઈ
ધારે છે તેવી છેક ખરાબ અને આરા મૂકા દેવા જે
આવી નથી. આટલું કલા પછી તેણે વર-વધૂને પો
પુષ્કળ અભિનંદનો આપ્યાં અને તેમનાં લગ્નસુખનું
ભાષામાં ભવિષ્યકથન કર્યું અને કેટલાંક વિશેષ અકારના
એવાં દર્શાવે આપ્યાં કે જે સાંભળીને ત્યાંના જુવાન છોકરા
માં ગદગદીઆં થવા લાગ્યાં; પણ એના સરમની મારી
થઈ ગઈ. નોકુબસમાં કવિત્વવૃત્તિ છે, તીવ્ર કલ્પનાશક્તિ છે
અને તરફથી તેને પ્રમાણપત્ર મળ્યું હતું.

આટલા વખતમાં ઘણા ખરા મહેમાનો જેટલું ખવ
ખાઈ પરવાયાં હતા અને આ લોકોની મિજબાનીઓમાં ક
નિષેધ જેવું તો મૂલે હતું જ નહિ; તેથી બોજનનો દાર્પકમ પ
છે એમ સૌએ માની લીધું. પુરુષવર્ગમાંના કેટલાક તો રેખ
રથી ઉઠીને સીધાજ દારનાં પીપ આગળ જઈને ઉભા હતા;
વાતોના તડાકા મારતા આમનેમ કરતા હતા; કેટલાક હસતા
અથવા ગાતા હતા; કોઈ કોઈ ઠેકાણે નાની નાની ટોળીઓ
હતી; તેઓ પણ પોતપોતાનાં પ્રિય ગાયનો ગાતી હતી; પણ
જણી બીજીની સંગવડ-અંગવડ તરફ તેમજ સારંગીવાળાઓના સ
તરફ સંપૂર્ણ રીતે બેદરકાર હતો એના જેટલી બીજી એકે વાત ર
ન હતી. વગી દરેક જણ થોડો ધણો અરિયર અને અચળ દેખા
હતો તે ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે, સૌનું મન અમુક ઇચ્છા
વશિને મટે અધીર થયું હોયું નેહએ. થોડી વાર પછી બધું પ
તેમજ. છેક છેલ્લી પછી સુધી ધીરે ધીરે ખાનારાઓને તેમના ઉછ
કાળા આ ખાઈ સંવાની ચેનવણી પણ કોઈએ આપી નહિ અને એટ
કામા તો રેખ-પુરશીઓને ધડાધડ મસડીને એક ખૂણામાં તેમનો
મલો ઘસે; બાજકોના પાસળા પગેને પણ એક બાણુએ કરી નાખ્યાં;
દારકાનો મોટો બાગ કોઈ પણ રીતે મોકળો થયો અને આજના
મવના સૌથી અગત્યના દાર્પકમની હવે શરૂઆત થઈ. રેખાચિયસ
ર નામના દારનું એક મોડું વાસણ મોટે માટીને દહાડ

કરતાં તે વિરલવિદુર પ્રેમની વિવેકબોધના આગળ ગામની બધી
કંડીઓ ગવાઈ ગઈ ત્યારે એકિન્નને શનિ થયું.

ગામન ગવાઈ રહ્યું એટલે આ મેલના વિચાર પ્રમાણે ગામના
પ્રસંગને અનુસરતાં ભાષણ કરવાં નિર્ણય ને મને એવી પ્રથમ જર્મિ-
સનો આપ એન્ટેના ઉભો થયો. તેને વરસ નો સાઠ કરવાં વધારે
થયાં ન હતાં, પણ વ્તણે એવી વાંની પ્રમથગ પાડેલી બોલો લેવા
એવો દેખાતો હતો. તેને અમેરિકા આવ્યો કુલ જગ અદિના ગયા
હતા અને અહીંનાં આળોડવાથી તેને કંઈ કામ ન થયું ન હતા.
જુવાનીમાં તે કોઈ સતરની મિલમાં મજૂરી કરતો હતો. ત્યાંથી તેને
ઉધરસનો રોગ લાગ્યું પડ્યો. તેને લીધે તેને આખરે મોકરી એડીને
ઘેર આવવું પડ્યું. ગામડાની હવાથી તેને આરામ થયો; પણ દીકરા-
ની સાથે તે પણ અમેરિકા આવ્યો. ત્યારથી તે કરદામ કંપનીના
માંસનાં અથાણાં બનાવવાના વિચારમાં મજૂરીએ રહ્યો. ત્યાંની કંડી
લેજવાળા હવામાં આળો દહાડો કામ કરવાથી તેની જૂની ઉધરસ
પાછી તેને લાગ્યું પડી. આત્યારે તે જેવો ખુરશી ઉપરથી ઉડ્યા ગયો
તેવોજ ઉધરસનો એક એવો સખત વેગ થઈ આવ્યો કે બિચારો ખુરશી
ઉપર લાર દબને જેમ તેમ કરીને ઉભો થયો અને તેનું શીકું દમીઅત
મોઢું જરાક અણુ ફેરવીને ઉધરસનો હુમલો નરમ પડતા મુઠી
કરતોજ રહ્યો.

હવે મારે મારાં ઊંઠરાંઓની સાથે જાગ્રા દડાકા કાઢવા જવવાનું નથી. તેના આજના ભાવજે સૌને રડાવ્યાં. જોડુજસ એવિલાસ નામનો એક શૂદ્રથ જેની કાલ રોડ રૂટીટમાં મિલાઈની ફુકાન હતી તે કાગ-છીવાળા અને ખાધેલ-પીધેલ માણસના મન ઉપર ભાવજની એટલી બધી અસર થઈ કે તે પણ ભાવજ કરવા ઉભો થઈ ગયો અને તેણે પણ એક નાનું સરખું ભાવજ કર્યું. તેમાં તેણે કર્યું કે એ-ટનાસ ધારે છે તેવી છેક ખરાબ અને આશા મૂકી દેવા જેવી પરિસ્થિતિ આવી નથી. આટલું કહ્યા પછી તેણે વર-વધૂને પોતાના તરફથી પુષ્કળ અભિનંદનો આપ્યાં અને તેમનાં લમમુખનું એવી રસિક ભાષામાં ભવિષ્યકથન કર્યું અને કેટલાંક વિશેષ પ્રકારના સુખનાં એવાં એવાં દર્શાવેલાં આપ્યાં કે જે સાંભળીને ત્યાંના જીવાન ઊંઠરાઓનાં હૈયાં-માં ગદગદીઓ થવા લાગ્યાં; પણ ઓના શરમની મારી મરવા જેવી થઈ ગઈ. જોડુજસમાં કવિત્વરૂતિ છે, તીવ્ર કલ્પનાશક્તિ છે એવું તેની સ્ત્રી તરફથી તેને પ્રમાણપત્ર મળ્યું હતું.

આટલા વખતમાં ધણા ખરા મહેમાનો જોટલું ખવાય તેટલું ખાઈ પરવાયાં હતા અને આ લોકોની મિજબાનીઓમાં કાંઈ વિધિ-નિષેધ જેવું તો મૂળે હતુંજ નહિ; તેથી ભોજનનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો છે એમ સૌએ માની લીધું. પુરવર્ગમાંના કેટલાક તો ટેબલ ઉપરથી ઉઠીને સીધાજ દારનાં પીપ આગળ જઈને ઉભા હતા; કેટલાક વાતોના તડાકા મારતા આમતેમ ફરતા હતા; કેટલાક હસતા હતા અથવા ગાતા હતા; કોઈ કોઈ કેકારો નાની નાની ટોળાઓ બંધાઈ હતી; તેઓ પણ પોતપોતાનાં પ્રિય ગાયનો ગાતી હતી; પણ દરેક જણ ખીજની સગવડ-અગવડ તરફ તેમજ સારંગીવાળાઓના સંગીત તરફ સંપૂર્ણ રીતે બેદરકાર હતો એના જોટલી બીજા એકકે વાત રપટ ન હતી. વળી દરેક જણ થોડો ધણો અસ્થિર અને ચંચળ દેખાતો હતો તે ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે, સૌનું મન અમુક ઇચ્છાની તૃપ્તિને માટે અધીરું થયું હોવું જોઈએ. થોડી વાર પછી બન-સું પણ તેમજ. છેક છેલ્લો ધડી સુધી ધીરે ધીરે ખાનારાઓને તેમના છેલ્લા કેળાઆ ખાઈ લેવાની ચેતવણી પણ કોઈએ આપી નહિ અને એટલામાં તો ટેબલ-ખુરદીઓને ઘડાઘડ ધસડીને એક ખૂણામાં તેમનો દમસો થયો; બાળકોનાં પારણાં વગેરેને પણ એક બાજુએ કરી નાખ્યાં; ઓરડાનો મોટો ભાગ કોઈ પણ રીતે મોકળો થયો અને આજના ઉત્સવના સૌથી અગત્યના કાર્યક્રમની હવે શરૂઆત થઈ. ટેમોઝિયસ ખીર નામના દારૂં એક મોડું વાસણ મોઢે માંડીને ટહાર થઈ ગયો.

અને પોતાની આસપાસ જીવનમાં આવી ઉભી રહી. તેણે જોયું હતું કે આ પાસે
મારે નરક દરિયા કદીને કોણ ક્યાં છે. આ હવે મને ન રીત પડે. હવે
પોતાની સારંગીના ઉપર ક્યાંયએ પડેલા માથાં, તેઓ ક્યાંય પડે
હવે પોતાની નીચે દયાઓ ને દુઃખના કારીગરની કાટખી માર પોતાની ઉપર
ઉપર ગળ ફેરવીને કન-કન-કન-ગેનો રણનો ઉગાર કરતાં કરતાં
આંખો મીંચીને એક વિશેષ પ્રકારના નૃત્યને આરંભ કર્યો. તેણે
સાધીઓ પણ એક પછી એક ઉભા થયા અને તેના પગલાં સારી
પગલાં મેળવીને પરંતુ ઉભાડી આંખો નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તેઓની
સારંગીઓમાંથી તા-તા-ત્રી-ત્રી-ગેવા સ્વર ગૂંચળા લાગ્યા-પડ્યા, તેમ
થતાની સાથેજ સાપટાળાં એક એક સ્ત્રી અને એક એક પુરુષનાં
નેડકાં ટપોટપ બંધાઇ ગયાં અને આખી મંડળી તાતપદ ગભિમાં
આવી ગઈ.

રીતસર નાચતાં તો કોઈને આવડતુંજ ન હતું; પણ તેની કોઈને
કશી પરવા ન હતી. અસ, ટેમોઝિયસ બાળકો જન્મ છે અને તેઓ
ધડબડ ધડબડ નાચ્યાં જાય છે. પહેલાં જેમ દરેક જાણ પોતાની
મરજી મુજબ ગાતો હતો તેમ હવે સૌ પોતાની મરજી મુજબ નૃત્ય
કરે છે! એમાં બગડી શું ગયું? તરણ-તરણીઓને બેઉ પગલાં
નેડાનેડ મૂકીને નાચવાનું ગમે છે, કારણ કે આવો નાચ ચાલુ દેશન
પ્રમાણેનો ગણાય છે. આધેડ ઉંમરનાં સ્ત્રી પુરુષો તેમના મૂળ વત-
નની નૃત્યપદ્ધતિને વળગી રહે છે અને તેઓ વિશેષ ગૂંચળાભરેલી
રીતે તાલ આપીને નાચે છે. કેટલાંક નેડાં તો ગિરકુલ નાચતાંજ
નથી, પરંતુ એકબીજાના હાથ પકડીને ઉભાં રહે છે અને પોતાની
મરજીમાં આવે તેમ પગને નચાવવાનો આનંદ માણે છે. આવી મનસ્વી
રીતે નાચનારાં નેડાંઓમાં મિઠાઈની દુકાન કરનાર અને નેટકી
મિઠાઈ વેચે તેટલી પોતે ખાઈ જનાર નેડકુબસ એડવિલાસ અને તેની
સ્ત્રી, જેઓ બેઉ જણ મિઠાઈ ખાધ ખાધને એટલાં માટેલાં થયાં છે
કે તેમનાથી નાચી શકાતુંજ નથી તેઓ ઓરડાની બરાબર વચ્ચેવચ્ચે
એકબીજાના હાથ ઝાલી રાખીને ઉભાં ઉભાં ડાબા જમણી ડાલે છે,
તરેહવાર મોઢાના ચાળા કરતાં જાય છે અને આટલો નહિ જેવો શ્રમ
કરવાથી પણ જેમને કપાળે પરસેવો વળી ગયો છે, એવું આ વૃદ્ધ
નેડું તેમનાં બોખાં મોઢાંને લીધે મિજલસની શોભા વધારી રહ્યું છે.

વધારે ઉમ્મરે પહેંચેલાં દંપતીઓનાં અંગ ઉપર કપડાં હતાં તે
પહેરનારના ધરના ખાનગી જીવનના કોઈ પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવે એવાં

હતાં. કોઈએ ભરત ભરેલો દૂકો કેડ સુધીજ આવે એવો કાટ પહેર્યો હતો, કોઈએ બપટાદાર રંગવાળો રૂમાલ ગળે વીંટાળ્યો હતો તો કોઈએ મોટા મોટા કદ અને ફેન્સી બટનવાળો ડગલો પહેર્યો હતો. તરુણ-તરુણીઓએ આવો આકૃષ્ટ દેશનની વિરહનો પોશાક પહેરવાનું છોડી દીધું હતું. તેઓ અમેરિકામાં રહેવા આવ્યા પછી અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરતાં શીખી ગયાં હતાં અને કપડાં પણ આ દેશની છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાંજ પહેરવા લાગ્યાં હતાં. છોકરીઓ તો ઘણું કરીને કપડાંની દુકાનેથી પોતાને મનપસંદ તૈયાર શીવેલાં કપડાં ખરીદી લાવીને પહેરતી હતી અને કેટલીક તો ઠીક ઠીક રૂપાળી પણ દેખાતી હતી. જુવાનોમાંના કેટલાકના પોશાક અને રીતભાત જોતાં તેમને પરદેશી તો કોઈ ભાગ્યેજ ધારે એવા બરાબર અમેરિકન લોકોના જેવાજ-ખાસ કરીને ઓહિયોમાં કામ કરનારા કારકૂનોના જેવાજ-તેઓ દેખાતા હતા, દરેક માત્ર એટલોજ હતો કે તેઓ નાચતી વખતે ઉઘાડે માથે ન નાચતાં તેમણે માથા ઉપર ટોપીઓ પહેરી ગુપ્તેલી હતી. આવાં તરુણ જોડાંઓ નાચતી વખતે પણ પોતાની ખાસ વિશ્વકૃષ્ણ દબે નાચવાનો ડોળ કરતાં હતાં. કેટલાંક એકબીજાને અંગ્રેજ અઠ-ઠાડીને નાચતાં હતાં; કેટલાંક થોડાં થોડાં અંગ્રેજીમાં રહેતાં હતાં; કેટલાંક પોતાના હાથને અડકક રાખતાં હતાં; કેટલાંક વળી હાથને ટીલા લટકતાજ રાખતાં હતાં; કેટલાંક ચપગતાથી ઠેકડા મારીને નાચતાં હતાં; કેટલાંક પગનો જરા પણ અવાજ ન થાય એવી રીતે જમીન ઉપર સરી જઈને નાચતાં હતાં; કેટલાંક અત્યંત દરેલ ભાવે નાચતાં હતાં; કેટલાંક વળી ખૂબ ધમપહાડ કરતાં કરતાં દરેકને અડફટમાં લેતાં લેતાં આખા ઓરડામાં ફૂદડી કરતાં હતાં; કેટલાંક ચરમાળ જોડાં તેમની અડફટમાં આપતાં ત્યારે ખૂબ ખેંચીતાં હતાં. આજની રાતને માટે જાણે હાથમની જોડાંઓ બધાંજ ગમ્મ દોષ એવું દેખાતું હતું; દારુ કે નાચનારાંઓની જોડાંઓમાં જરા પણ ફેરબદલી થતી ન હતી. દાખલા તરીકે એલેના કલાકના કલાક થયાં એકલા જ્યાંસ ફેડ્રીક્સની સાથેજ નાચતી હતી. એ બેઠેના વિવાદ ચર્ચ સુખ્યા હતા. એલેના આ ઓરડામાંની બધી સીમો કરતા રૂપમાં ચડી જાય એવી હતી; અને તેના મનમાં પોતાના રૂપને માટે વધારા પડતો ગર્વ ન હોત તો તેને બરાબર રૂપાળા સ્ત્રીમા ગણી શકાય એવી હતી. તેણે સોદ રંગનું કેડિયું પહેર્યું હતું, જેની કિંમત તેણે આઠ દિવસ સુધી માંસના ડબ્બાને રંગીને મેળવેલા પગારની બરાબર થવા જતી હતી. ને નાચતી વખતે પરદી ટોસીઓની રીત પ્રમાણે પોતાના ચણીઆના

છેડાને એક હાથે ઝાડી રાખીને નાચતી હતી. તેના વિચારિત્વ પરિ
જવાજમ ડરહામ કંપનીમાં ગાડાં દાંકવાનું કામ કરે છે અને સારી
જેવી મજૂરી મેળવે છે. તે જરાક અડકતો અડકત ગાય છે. છેલ-
બટાઉની માફક વાંકી ટોપી મૂકે છે અને આંખો તપાસતું તેના ખોડામાં
સિગારેટનું ઠૂંકું તો ખડંગ. બીજી જોડી જેડ્ડિંગા અને મિટ્રોસની
બનેલી છે. તેઓ પણ એક બીજાની સાથે લગ્નના કાલથી બંધાય
ચૂક્યાં છે. જેડ્ડિંગા પણ એલેનાના જેટલીજ કપાળી છે, પણ તેના
જેવી અભિમાની નથી. ગિયારી નરમ સ્વભાવની છે, તે પણ માંસના
ડબળા રંગવાનું કામ કરે છે; પણ તેને એક અંગ ગા છે અને
ત્રણ નાની નાની બહેનો છે. આ બધાંના ભરખુપોપણની કદ જવા-
બદારી તેને એકલીનેજ માથે આવી પડી છે તેથી તે એલેનાની માફક
આઠ દિવસનો પગાર એક ચોળી કે પોસકા પાછળ ખર્ચી શકતી
નથી. તે શરીરે નાના કદની અને જરાક નાનૂક છે. તેના વાળ અને
આંખો બેઉ કાળાં છે. તેણે વાળની લટ ગૂંથીને અંબોડો વાળ્યો છે.
પોતાને હાથેજ શીવેલું એક જૂનું બદન અને તેવોજ એક ચણીઓ,
જેમને પાંચ પાંચ વરસ થયાં આવી મિજલસો વખતે પહેરી પહેરી-
ને તેણે જૂનાં કરી નાખ્યાં છે તે પહેરીને તે આજની મિજલસમાં
આવી છે. કપડું ચઢી જવાથી તેનું બદન કેડની ઉપર લગભગ અડ-
ધે કોઠે આવી જાય છે. લાગે છે પણ ઘણું વરતું—પણ આજે આવાં
જૂનાં કપડાં પહેરીને પોતાના ભવિષ્યના વર મિટ્રોસની સાથે નાચ-
તાં જેડ્ડિંગાના મનમાં કશો ક્ષોભ થતો નથી. તે જેવી શરીરે નાના
કદની અને નાનુક છે તેવો તે લાંબો પહોળો અને બળવાન છે. તે
તેના વરના માંસલ હાથને વળગીને એવી લપાઈ ગઈ છે કે રખે તેને
કોઈ જોઈ જાય. પોતાનું માથું પણ તેણે તેના ખભાની સાથે ચોંટા-
ડી દીધું છે. પેલાએ પણ તેના હાથ જેડ્ડિંગાની કમરની આસપાસ
સંભળડ વીંટળી લીધા છે. જાણે હમણાંજ તેને ઉપાડીને નાસી ન
જવાનો હોય એટલા જોરથી તેણે તેને પકડી રાખી છે. આવી હાલ-
તમાં જેડ્ડિંગા પોતાના મનમાન્યાની સાથે નૃત્ય કરે છે. નૃત્યનો કાર્ય-
ક્રમ આખી રાત સુધી ચાલુ રહે તો તે આખી રાતની રાત થાક્યા કે
કંટાળ્યા વગર નાચ્યાજ કરે એટલો તેને પોતાના પ્રિયતમના સ્પર્શના
સુખનો નશો ચઢી ગયો છે. તેમનું અત્યારનું સુખ જોઈને કોઈ
મનમાં પ્રસન્ન થાય એ વાત ખરી, પણ તેમની આખી કથા જાણીએ
ત્યારે ઘણા દિલગીર થઈ જઈએ એવો તેમનો ઇતિહાસ છે. તેઓ
એકબીજાની સાથે લગ્નના વચનથી બંધાયેલા આજે પાંચમું વરસ

જાય છે, પણ તેમનાથી હજી પરણીને ઘર માંડી શકાતું નથી તેથી જેવિંચાં અતિથય ગિત રહે છે. શરૂઆતમાં તેઓ ધારત તો પરણી ગયાં હોત, પણ એકજ બાબતને લીધે તેઓ પરણ્યાં અચકાયાં. વાત એમ હતી કે મિકોલસનો બાપ આખો દિવસ દાર દીંચીને છાકટ અવસ્થામાં પડી રહેતો હતો; અને મિકોલસના આવડા મોટા કુટુંબમાં પુરુષ જોવા જતુંએ તો મિકોલસ પોતે અને આ તેનો દારડીઓ બાપ. તે છતાંય તેઓ પરણીને તેમનો અને બીજાં કુટુંબીઓનો નિર્વાહ કરી શકત; દારણુ કે મિકોલસ સાધારણ મજૂર નહિ પણ વિશેષ કુશળતાવાળો કામદાર હતો તેથી તેને પગાર પણ સારો મળતો હતો. પણ બેઉ જણના કમનસીબને લીધે મિકોલસને એક પછી એક એવા માદા અકસ્માતો નડ્યા કે હવે બેઉ જણ પરણીને સંસાર માંડવાની આશા જ છોડી બેઠાં છે. મિકોલસ માંસના દારખાનામાં માંસને હાડકાંથી અલગ કરવાના ખાતામાં કામ કરતો હતો. આ કામ ઘણું જ બેખમભરેલું છે; ખાસ કરીને જેને બાંધ્યો પગાર નહિ પણ ઠરેલા કામના પ્રમાણમાં જ પગાર મળતો હોય અને તે પગારમાંથી પૈસા બચાવીને સ્ત્રી પરણવાના જેને દોડ દોડ તેને માટે તો એ કામ ખાસ બેખમભરેલું ગણાય. માંસની ચરબી હાથે લાગવાથી હાથ ચીકણા થવા હોય, છરો પણ તેવીજ રીતે બેખમ એ તેવો ચીકણો થઈ ગયો હોય, અને તેમ છતાં આંખો મીંચીને જપાટાખેદ કામ તો કર્યો જવાતું. આવે વખતે કોઈ વગી વાત કરાવનારો આવી ચડ્યો, જરાક લક્ષ વાતમાં ગયું એટલે ધારવાળો છરો હાથમાંથી લપસ્યો અને ચપ લપને આવી પડ્યો આંગળી ઉપર અથવા અંગુઠા ઉપર એટલે ડમરૂં નીકળી જતાં વાર તો લાગેજ શાની ! આવા ધા તો ઘણાં વાગે અને ઘણાં જગાં જાય, પણ અહીં તો એક બીજું દુઃખ હતું. માંસનાં દારખાનાં સ્વચ્છ નથી હોતાં. ઝેરી જંતુઓની ત્યાં કાંઈ ખોટ નથી દોતી. આથી કરીને સાધારણ ધા પણ પાડી ઉઠે અને જોતજોતામાં હાથ સૂજીને લમટોલ થઈ જાય. એ ધા ક્યારે જગાય તેનો ભરોસો શો ? છેલ્લાં ત્રણ વરસ દરમ્યાન મિકોલસને વાગેલા જખમમાં ઝેરી જંતુઓ ઘૂસી જવાથી બે વાર પાકેલું અને તેને કપાતે પગાર રજા લેવી પડી હતી—એક વાર ત્રણ મહિનાની અને બીજી વાર સાત મહિનાની. હવે આટલા બધા લાંબા વખત સુધી દારખાનાંવાળાઓ જગ્યા ખાલી રહેવા દે નહિ. આથી કરીને ક્યારે માદો માણસ મંદવાડમાંથી સાળો થઈને નોકરી ઉપર હાજર થવા જાય ત્યારે તેની જગ્યા તો ક્યારનીય પુરાઈ ગઈ હોય. બીજા મંદવાડ વખતે મિકોલસની નોકરીનું પણ

એવુંજ થયું. તે સાંભળે મળ્યા પછી નોકરી ઉપર લાગી ગયા તે વખતે તેને કહેવામાં આવ્યું કે તારી જગ્યા નો પુરાણ ગણ્યો છે. એટલે પછી તો શિયાળાની સમય દરમિયાં સવારના ૭ વાગ્યાથી તે રાત પડતા સુધી કારખાનાના આંગણમાં ત્યાં જમીન ઉપર એક મુઠ મરવાડો ખરફ જમી ગયો હતો અને આરાપાસની લવામાં નો એશિય વધારે ખરફ હતો ત્યાં ઉભા રહીને મિકેલસે દોઢ મહિના સુધી કોમેલવારી કરી ત્યારે તેને નોકરી મળી, અને મળ્યા તે પણ તેનું સાદું નમીયા કારણ કે ધણીને નથીજ મળી શકતી. આટલા બધા મહિના સુધી તેણે વગર પગારે કેવી રીતે દહાડા કાઢ્યા હશે, તેની અમાઉની પગાવેલી પૂંછ ઘોવાઈ ગઈ હશે અને ઉપરથી પકાણી વાળે કરજ કરતું પડ્યું હશે તેનો તો કોઈ વિચારજ નથી કરતું. ઉલટા, કેટલાક એવા દોઢ ડાહ્યા માણસો હોય છે કે જેઓ કારખાનાના મજૂરોના પગારના કોડા-ઓને આધારે તમને એમ પણ કહેશે કે એમને શું દુઃખ છે ? કલાકના ૪૦ સેન્ટ (૧૧ રૂપિયા) પગાર મળે છે તે કાંઈ થોડો છે ? પણ આવો પગાર તેમને વરસમાં કેટલા મહિના મળે છે તે કોઈ નથી કહેતું. તેમના હાથ પર છરાના જખમનાં કેટલાં ચાદાં છે તે કોઈ નથી ગણતું.

સારંગીઓ વગાડતાં વગાડતાં ટેમોઝિયસ અને તેના સાથીઓ વચમાં વચમાં થાક ખાતા, અને તેમ કર્યા વગર તેમને ચાલે એવું પણ ન હતું. પણ નાયનારાં નાયનાં એવાં રસીઆં હતાં કે તેઓ ફરીથી વગાડવાનું શરૂ કરે ત્યાં સુધી જેમનાં તેમજ ઉભાં રહેતાં. થાક શી વસ્તુ છે તે તેઓ જાણતાંજ ન હતાં; અને કદાચ તેઓ થાક્યાં પણ હોય અને તેમને ખેસવાની ઇચ્છા હોય તોય ખેસવા જેટલી ત્યાં જગ્યા-જ ન હતી તેનું શું ? સારંગીઓ વગાડનારાઓ પણ એકાદ મિનિટ કરતાં વધારે આરામ માગતા પણ ન હતા. એકાદ મિનિટ થઈ ન થઈ એટલામાં ટેમોઝિયસ તો ઉભો થાયજ અને તેની સારંગી વાગવા માંડે એટલે પછી ખીજા બે જણને મને કમને ઉભા થયા વિના છૂટકો થાય ?

આ વખતે તેમણે તેમના દેશની રીત પ્રમાણે નાયવા માંડ્યું. આ નાયમાં પહેલાંના કરતાં પગ વડે તાલ આપવાની રીત વધારે ગૂંચવણ ભરેલી અને અધરી હતી. થોડાંક પ્રથમની રીતને વળગી રહ્યાં, પણ ઘણાંખરાંએ આ વખતે દેશી ઢબનો નાય કરવા માંડ્યો. આ નાયની ખરી ખુબી તો તેના છેવટના ભાગમાંજ હતી. દરેક જોડકું એકબીજાના હાથ પકડીને ફૂદડી ફરવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે તેમનો ફૂદડી ફરવાનો વેગ પણ વધતો ગયો. એમ કરતાં કરતાં તો આખા

ઓઝામાં ઓઝાના દેહાદે દેહના મળિયા બને ઓ-પરના નાં ઠીકની
કોંખી ક્યાંનિ મિયાવ પીછું કરું દેવાનું નદિ, પણ ક્યાના દેહનાં
વિરુદ્ધ તેનાં નેરો ને ટેમોલિયન પેમેજ દેનો, તેની કુર્તી કુર્તી
મારંગી થાકી દવાથી ઓઝાઆરીઓ પાડની દની, પણ ટેમોલિયમને
નેના ઉપર જરા નંદણી પણ દયા આવતી નહોતી. નેના કપાળ ઉપર
પરમેવાનાં ગોટાં ગોટાં દીપાં આજ્યાં દનાં અને તેમ જનાં જેમ કોઈ
સાંકલ ઉપર ક્યારી ક્યાર મળ્યામાં મળ્યા તેમથી મળકલ દેહા-
વચને વારતે ગવનરના ઉપર શરીર કુદાપીને ખૂબ થમ મળેજો દવ
તેમ ટેમોલિયમ મેવક વળી જતને મારંગીના નાર ઉપર મળ પરમેજ
જતો દનો. તેનું શરીર મમને લીધે મુજી ઉપરું દગું-કાજુમાં ન
રહેલા આગજાદીના એન્જનની માફક વારંવાર ઉઝાળા મારતું દનું;
એક દણમાં તે એટલા નાના પ્રકારના રવર ઉપર કહેનો કે તેમને
મદબુ કરવા દ્યોન્દિય દારી જતી; તેનો દાય એટલી ગડપથી કરતો
કે તે જોઈ શકાતોજ ન દનો; દાયને દેહાજે ઝાંખું, આખું, અરપટ ઝાયા
જેવું દાંદક દેખાતું. આખરે એક હેવટનો સપાટો મારીને તેજે ગાવન-
ની સમાપ્તિ કરી અને એક દાય ઉંચા ઉઝાળીને દીઝોડસ થઈ જઈ
જમીન ઉપર ખેસી પડ્યો. નાયનારાંઓ પણ મોટેથી હર્ષધ્વનિ કરીને
વારાહરતી છટાં પડી ગયાં અને જેમને દેર ચડ્યા દના તેઓ લથડીઆં
ખાતાં ખાતાં બીતોનો આધાર લઈને જેમ તેમ કરીને ઉઘાં રયાં.

દેવે સૌને ખીર નામનો દારૂ છૂટે દાયે પીરસાયો. સારંગીઓ
વમાડનારાંઓ પણ તેની અંદર સામેલ થયા. જેનાથી જેટલો પી શકાય
તેટલો પીને સીએ થાક ઉતાર્યો; અને ત્યારપછીના વધારે અગત્યના
કાર્યક્રમમાં જાગ લેવાની તૈયારી કરી. એ કાર્યક્રમ ત્રણ-ચાર કલાક
સુધી અવિરત નાચ કરવાનો હતો. વચમાં વિરામો લેવાની તો વાન-
જ નહિ. એ નાચની રીત એવી છે કે બધાંએ એક બીજાના દાયમાં
દાય બેજવીને ગોળ કુંડાળામાં ઉભા રહેવું. પછી ન્યાં સારંગીવાળા
સારંગી વગાડવા મારે એટલે ગોળ કુંડાળામાં ફરતા જવું. આ કુંડા-
ળાના મધ્યભાગમાં નવવધૂ ઉભી રહે છે. નાયનારાંઓમાંથી એક એક
પુરુષ વારાહરતી કુંડાળામાંથી ખસીને તેની સાથે થોડીક મિનિટ સુધી
નાચે અને બાકીનાઓ તેમની આસપાસ ગોળ ચક્રર ફરતાજ રહે.
કેટલી મિનિટ સુધી નાચવું તેનો દેશોજ નિયમ ન હતો. જેને જેટલો
વખત નાચવું હોય તેટલો વખત નાચે. તે થાકે ત્યારે તેની જગ્યા
બીજો લે. નાયનાર નાચી રયા પછી કુંડાળાની બહાર નીકળી જાય
એટલે તેણે કન્યાને લાસના સાંલસાતરીકે પોતાના ગળ મળાણે કાંધક

પોતાના લમ-પાછળ ખર્ચ કરવો અથવા ખીજાઓના લમમાં આંધા કરવા એ બધું સરવાળે તો એકનું એકજ.

આ રિવાજ હતો તો ખર્ચાજ. ખર્ચનો વિચાર કરવા બેસીએ તો ખૂબજ બેદ થાય. પણ તે છતાં એ રિવાજ સુંદર તો હતો તેની ના ન કહી શકાય. આ દેશમાં આત્મા પછી જેમ જેમ પૈસાની તંગી પડતી ગઈ, તેમ તેમ આ લોકોએ પોતાનો ખર્ચ કમી કરવાને વારતે એક પછી એક બધુંજ છોડી દીધું. પણ આ એકજ રિવાજને તેઓ કાટિ ઉપાયે છોડી શકતાં ન હતાં. તેમની આત્માની દુર્દશામાં પણ તેઓ તેને પ્રાણપણે વળગી રહ્યાં હતાં. બધું છોડાય, પણ લમ વખતે આંધો કરવાનો રિવાજ તો પ્રાણાન્તે પણ ન છૂટે એવો સજ્જડ મત તેમના હૃદયના તંત્રીઓની સાથે વણાય ગયો હતો. આ રિવાજને તિલાંજલિ આપવી એ જીવનસંગ્રામમાં છેકજ હારી જવા બરાબર હતું. હારી જવું એટલુંજ નહિ પણ પોતાની હાર કબૂલ કરવા બરાબર હતું. હારવું અને પોતાની હાર કબૂલ કરવી એ બેની વચ્ચે જે તફાવત છે તેના વડે તો આત્મા જગતનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. આ રિવાજનો ઇતિહાસ ધણો જૂનો હતો. એનો અર્થ એવો હતો કે, માણસ બધે અધારી સાંકડી ગુફામાં બધો વખત પુરાઈ રહે, તેની દષ્ટિ-મર્યાદામાં અધિકાર સિવાય ખીજો કશો પદાર્થ આવી શકતોજ ન હોય તોપણ દમણાં જેવું વર્ણન કરીએ છીએ તેવો પ્રસંગ તેને તેનો જીંદગીમાં એકાદ વાર પણ આવી મળે તો ઓછામાં ઓછી એક વાર તો તેના હાથ-પગ ઉપરની બેડીઓ છૂટી જાય, એક દિવસને માટે તો તેના દેશ ઉપરનો બોળો ઉતરી જાય, એક વાર તો પોતાની પાંખો ફૂડાવીને સુખના ન્યોતિર્મય પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરે, એક વાર તો તે મૂર્ચના પ્રકાશ જુએ અને તેનો ઉપભોગ કરે. અથવા ઓછામાં ઓછો એક વાર તો તે અનુભવ કરે કે જીંદગીમાં ગમે એટલી ચિંતા અને દેશાશીદામણાં છતાં તે ઝાઝી અમલ્ય આપવા જેવી નથી. જીંદગી નદીની સપાટી ઉપર ઉત્પન્ન થના પરપોટા જેવી છે. મનુષ્ય ધારે તો જેમ જાદુગર તેના સોનેરી ગોળાઓ ઉઠાણાને ખેલ કરે છે, તેમ તે પણ જીંદગીના પરપોટાઓ વડે ઘેડી વાર ખેલી લે. કોઈ પણ રીતે મનુષ્ય પોતાના મનથી સમજીને ખાત્રી કરી લે કે હું મારા સંજોગોને વશ નથી, પણ મારા સંજોગો મને વશ છે. એટલી ખાત્રી કર્યા પછી બધે તે પાછો પોતાની પ્રતિજ્ઞાતાઓની સાથે ખર્ચખર્ચા કરવા ચાલ્યો જાય અને પોતે જેમાં એક વાર ફગડી મારી આવ્યો હોય તે સુખરવમ્બાં રમરમો વડે પોતાના દુઃખનો બોળો દગલો કરે.

નાચનારોએ એવા ક્રેડાવાળા દરિયે કરીને નાચવાનું વાગ્યું એ નાચનો કહી છેડો આપે એવો મંત્રવાનું વાગ્યું ન હતું, એમ વાળુ તરફ કરીને નાચનાં આરે તેમને કેમ આ વડા પાળવાનું વાગ્યું નહિ હશે. ઉત્સવી આવડું તરફ કરીને નાચના, પણ નાચનાં વાગ્યું ને સાચુ. એમ કરતાં કરતાં મોટા મોટા દીવા હાંચવાનાં મળાં મળ્યાં આપણાં આપણાં કામાં કુદ્દત્ત જંગળાં ધુમાડીયાં જેવાં પાસવેડનાં ને વિલાસી આરો તરફ અને તેમના મંદ પ્રકારને કારણે મોરડો જંગળાં જંગળાં થઈને, મારે ગીંગોવાળાઓનો ઉત્સાદ પણ દોને રજો ન હતો. તેમનાં આપણો લાડાળ પણ પૂટી ગયો હતો. તેઓ દોને જંગળનાં એક માથા કરી કરીને સારંગીના ચરમાં ઉનાર્થે જતા હતા. તેમને વગાડવામાં પણ ખુદશાના જેવો ઉમંગ રજો ન હતો. આપણા પાંચે ગણના દોને તેમ તદ્દન રસદીનપણે એકના એક સુર કંટાળો આપ્યો આપણે નાચનાં વગાડ્યો જતા હતા. દશ દશ મિનિટ તેઓ વાદવા આપણા હતા અને પાંચે આપણા પછી કરી ક્રેડ નીચ ઉત્સાદપ્રેરક સુર વગાડવાને બદલે મળી-આ બળદની ખેંડે ખેરી પડતા. આને પરિણામે નાચનારોએ ઉપર એવી માફી અસર થઈ કે તેમના મેનવાળા ઉપરથી આપણાની પાછળ ખેડો ખેડો ઝોડાં ખાતો જાડો પોલિસનો સિપાઈ પણ સાવધાન થઈ ગયો.

ખરેખરી ધાંધલ મચાવનાર તો એકલી મેરિંગજ હતી. તેની લોગવાસના ઘણી પ્રબળ અને કદી પણ ધરાવજ નહિ આવી હતી. ઉત્સવની હવે સમાપ્તિ કરવી જોઈતી હતી; તેમ ન કરતાં વિદાય લેતા ઉત્સવના વસ્ત્રનો છેડો સાદીને તેને થોડીક વાર અટકાવી રાખવાને સાફ મેરિંગ મથન કરતી હતી. આજ સવારથી તે આનંદો-હાસના આવેશમાં ઉન્મત્ત થઈને ફરતી હતી. પણ હવે ઉત્સવજ રજા માગતો હતો અને છતાં મેરિંગ ધરાઈ ન હતી. તેને તો હજી ઉત્સવનું આયુષ્ય લંબાવવું હતું અને તેનામાંથી જેટલો આનંદ ખંચાય તેટલો ખંચી લેવો હતો. ગમે તો તેણે પીધેલા ખીર નામના દારૂની અસર હોય અથવા ગમે તેને લીધે હોય, પણ તે ધાંટાધાંટ પાડીને, હાથપગ હલાવીને એમજ કહેવા માગતી હતી કે અત્યારથી ઉત્સવની સમાપ્તિ નજીકથી જોઈએ. એમ કહીને તે નાસી જતા ઉત્સવને પકડી રાખવાને તેની પાછળ દોડતી; પણ પેલા ખૂડયલ જેવા સારંગીવાળાઓ એવા ઉંધી અછલવાળા હતા કે ખરી આણીને વખતે તેમની સારંગીઓ ધબક થઈ જતી. સારંગી વાગતી બંધ થતી એટલે મેરિંગ સારંગીવાળાઓને એક બે લજનીઆં સંલગાવી દેતી; તેમની સામે મુક્કીઓ ઉગામીને અથવા જમીન ઉપર જોરથી પગ અડાળીને અને

મુખમાંથી માલમ્વાળા મીઠું ફરીને કીચડે તરિકે ગટક ગટક અમલબદ્ધ હિમાર સધની. તેની સમજાવી ફરીને ગળીય ત્રાણ નેનાં બની ગઈકે! બિચારો દેવોઝિયમ દુઃખાવાળા કુળનો, માટે તે દાદ-માંમનું કાર્યકર છે કે માફક છે એવું કહેવું. પોતે દરે હેકમ આવી મેંધા જે એવી આજી-શ્રેયો કરેનાં, તેના બે આવીએ પાણુ મેંધાં માગેમ યત્ના; ખજૂ એરિંગ તેમની સામે દાંનીઆં ફરીને જોવની કે "કાગમુખાએ! એટલામાં જાના મરી જાયો છો? તમને ઓગાગ્યા પેશા આપ્યા છે ને શું અમરશાજ આપ્યા હશે? આરો, યમારો! નદિ નો....." એટલે પાછી મૂંઝી બની ગયેલી સાદેશીએ વાતની થઈ જતી અને એરિંગ ગોળ ફુંકાવ્યામાં તેની જગ્યાએ પાછી સાદી જગ્યા નામવા મંકની.

હવે હિમારને આજી રાખવાની કૃપ જવાબદારી નેનેજ માથે આવી પડી હતી. જોના નુત્તર કરતી હતી જે વાત ખરી, પણ તે તો માત્ર તેના શ્રવનના આ આસ પ્રસંગને લીધે થયેલી આમ માન-સિદ્ધ હોતેજનાને લીધેજ નુત્તર કરતી હતી. બાઈની જાણીજ સ્ત્રીએ અને પુરુષવર્ગમાંથી પણ લગભગ સપગાંજ થાકી ગયાં હતાં, જે કોઈનો ઉમંગ લેશમાત્ર પણ એાછો ન થાય, નુત્તર કરવાનું જેનું જેમ જેવું ને તેવુંજ રહ્યું હોય તો તે એકલી એરિંગજ. તે પોતે નુત્તર કરતી જતી અને બીજાએને નુત્તર કરવાને પાછી મદાખે જતી હતી. નુત્તર કરનારાઓના મંદગની આકૃતિ હવે વર્તુળાકાર હોવાને બદલે જન-રૂખના આકાર સરખી થઈ ગઈ હતી અને તેના ડીચની જગ્યાએ ઉમેથી એરિંગ કોઈને એક તરફ દઢાવતી, બીજાને બીજી તરફ ધકેલતી, ખસે પાડતી, માતી, જગીન ઉપર જોડેથી પણ અદાગતી, સગમતા જ્વાલામુખીના જેવા જોસથી ધમ્મમસતી આખા ઓરડાને ગળાવતી હતી અને માફકાંએને પોતાના વધારે પડના જોસનો એક લગાડીને જેમ તેમ કરીને નચાવતી હતી. મધરાત તો ક્યારનીયે વીતી ગઈ હતી અને ધરતી બહાર દંડીનું જોર વધતું જતું હતું. વારંવાર કોઈ ને કોઈ બહાર જાય અથવા બહારથી અંદર આવે ત્યારે બારણું ઉપાડાં મૂકે એટલે દંડી હવાનો ઝપાટો અંદર આવ્યો આવે. એરિંગ નાચતી નાચતી બારણું આગળ આવે એટલે પગની લાત મારીને ફરક લઈને બારણું બંધ કરીને આગળ ચાલી જાય. તેની આવી ટેવ-ને કારણે તેણે એક વાર બારે ઉત્પાન મચાવ્યો. એકવિલાસનો ત્રણેક વરસની ઉમ્મરનો નાનો છોકરો પોતાની આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તેની પરવા ક્યાં વગર ગુલાબી રંગના, બરફથી દંડા કરેલા કોઈ સ્વાદિષ્ટ પીણાની બાટલી મોઢે માંડીને પીતો પીતો જેવા બાગ્યામાં

થઈને બહાર નીકળવા જાય છે તેવીજ મેરિજનના પગની લાત ધમ દમને બારણા ઉપર પડી અને પેલા છોકરાના માથાની સાથે એટલા જોરથી બારણું અડગાયું કે તેણે ચીસ પાડી અને નાચ બંધ કરાવી દીધો. “ મરી જ ” “ મસાણે જ ” એવી એવી મૃત્યુમુચક ગાજો મેરિજનના મોઢામાંથી દહાડામાં સો એક વાર નીકળતી હતી અને છતાં એકાદ માખી તેનાથી ભૂલમાં મરાઈ જતી તો તેનું હૈયું ભરાઈ આવતું. આવી વિચિત્ર સ્વભાવની મેરિજનએ તે છોકરાને ઉંચકીને છાતી સરસો દબાવ્યો અને ઉપરાઉપરી બચ્ચીઓ કરી કરીને તેને ગુંગળાવી માર્યો. પોતાના અવળચડાપણાના ભોગ થઈ પડેલા બાળકને સાંત્વન દેવા માટે પોતાનેજ હાથે શીણથી ઉભરાતા ખીર નામના દારૂનું મોઢું ટંબુલર તેને મોઢે માંડીને તેને પાવામાં મેરિજન રોકાઈ ગઈ તે દરમ્યાન સારંગીવાળાઓને પૂરતો આરામ લેવાની અને ઢીંચાય તેટલો દારૂ ઢીંચી લેવાની આબાદ તક મળી ગઈ.

આ બનાવ દરમ્યાન એજ ઝોરડાના એક ખીજ ખૂણામાં ટીટા એલ્ઝબિટા અને જર્જિસનો બાપ એન્ટોનાસ ખૂબ વ્યગ્રતાપૂર્વક વાતચીત કરતાં બેઠાં હતાં. તેઓ બેઉ જણ એક ભારે ગૂંચવણમાં આવી પડ્યાં હતાં અને તેનો ઉકેલ કરવાનો રસ્તો શોધતાં હતાં. કોણે કેટલી રકમનો ચાલેલો કરવો તે કાંઈ કોઈએ મુકરર કરેલું ન હતું તેથી કરીને સૌએ પોતપોતાના ગજ પ્રમાણે ચાલેલો કરવોજ જોઈએ એવી તેમની નૈતિક ફરજમાં વધારો થતો હતો. કોઈ વધારે આપે તો કોઈ ઓછું આપે એ વાત ખરી, તેમ છતાં પોતે કેટલું આપવું ઘટે તે વાત સૌ કોઈ મનમાં સારી રીતે સમજતા હતા અને એટલેજ તેનાથી ઓછું નહિ પણ વધારે આપવાનો સૌ પ્રયત્ન પણ કરતા. પરંતુ જ્યારથી તેઓ આ દેશમાં આવી વસ્યા ત્યારથી તેમના સ્વભાવમાં ને વર્તનમાં ફેરફાર થતો ગયો અને આ રિવાજના મહત્ત્વ તરફ પણ તેઓ ધીમે ધીમે બેદરકાર થવા લાગ્યા. આ બધાનું મૂળ કારણ તેમની દિવસે દિવસે વધતી જતી ગરીબાઈજ હતી. અહીંનાં આબોહવામાંજ જાણે એક જાતનું મુક્ત કાતીલ ઝેર ન હોય તેમ અહીં આવ્યા પછી તેમના જાતીય સ્વભાવમાં વિકાર થવા લાગ્યો હતો—જુવાન વર્ગમાં તો આ ફેરફાર ખાસ કરીને લક્ષમાં આવી જાય એવો હતો. જ્યારે જ્યારે આવી મિજગાનીઓ હોય ત્યારે જુવાનીઆઓનું ધાડું ને ધાડું ચાલ્યું આવે, સારામાં સારી પાવાની વસ્તુઓ ઉપર ખૂબ હાથ મારે, ઢીંચાય તેટલો દારૂ ઢીંચે અને પછી કોઈ એક રસ્તે તો કોઈ વળી ખીજે રસ્તે એમ બંધ વારાદરતી સટકી જાય. જે જણ ધીંગામસ્તી કરતાં કરતાં

એકાદ જાણની ટોપી બારીમાંથી બહાર ફેંકી દે, પછી એક જાણ તેને લેવાને બહાને બહાર જાય અને પછીથી મોડુંજ ન બતાવે. કોઈ કોઈ વાર તો પાંચ છ જાણ સામટાજ વાતો કરતા કરતા છડે ચોંક બહાર જતા રહે; જતા જતા ધરધણીની સામે જોતા જોતા અથવા મોઢામોઢ તેની મજાક કરતા ચાલ્યા જાય. આ તો હજી સારા, પણ કંટલાક તો એવા રીઝા પાપી હતા કે ખામા પછી દારૂનાં પીપ આગળ જાળને ચોટે અને ધરધણીને ખરચે છાકટા થતા સુધી દારૂ દીંચ્યાજ કરે. આટલું કર્યો પછી કોઈના તરફ લક્ષ આપ્યા વગર કન્યાની સાથે નાચીને ચાંદ્રો કરવાનો વખત આવે તે પહેલાં બેસારમપણે પોતારા ગણી જાય. કંટલાક વળી જાણે કરવાની રીત કરી ચૂક્યા હોય અથવા થોડી વાર પછી કરવાના હોય એવો ડાળ કરતા કરતા બહાર નીકળી પડે તે ફરીથી મોડુંજ ન દેખાડે.

ઉપર ગણાવ્યા તેવા દાખલા એક પછી એક બન્યે જતા હતા અને વરકન્યાનું કુટુંબ તે જોઈને પારાવાર ચિંતામાં ફૂળી ગયું હતું. તેમણે આટલા બધા મદિના સુધી લોહીનું પાણી કરીને જેમ તેમ કરીને થોડીવણી રકમ બચાવી હતી તે બધી ખરચી નાખવા છતાં પણ લેણદારોનાં લેણાં ચૂકવાશે કે નહિ તેની ચિંતા થતી હતી. એના તો લયબીન ઘઘને ફોટે ડાળે જોતી ઉભીજ રહી હતી. લગ્નને માટે ખરીદેલી વસ્તુઓના લયંદર આંકડા રાતદિવસ તેની આંખો સામે તરવરતા હતા; દિવસના તેનું કાળજી કરડી ખાતા હતા અને રાતના તેને જાંખીને ઉપવા પણ દેતા ન હતા. કારખાનામાં કામ કરવા જતાં રસ્તામાં તે બિચારી સેંકડો વાર એક પછી એક આંકડાને મંભારી સંભારીને તેમના સરવાળા કરી ચૂકી હતી—૧૫ ડોલર મિજબાનીના ઝોરડાનું બાકું, ૨૦ ડોલર ખોરાકીની વસ્તુઓના, ૧૨ ડોલર સારંગીવાળાઓના, ૫ ડોલર પરણાવનાર પાદરી બાવાની દક્ષિણાના, પાંચ અમુકના અને દસ તમુકના—એમ દુનુમાનજના પૂંછડાની માફક લાંબા લાંબા આંકડાઓનો પારજ ન આવે! આ તો જાણે લગ્ન થતા પહેલાં અગાઉથી ધારી મૂકેલી જરૂરીઆતોનો આંકડો થયો, પણ પીંડાવાળો મિત્રનાસ દારૂ અને બીરનો હિસાબ કરીને ફેટલી રકમ લેણી કાઢશે તેની તો ખુદાને ખબર! પરંતુ એ રકમ સૌને માથે ચડી જાય એવી થશે તેમા શકજ રી ! પીંડાવાળાને કોઈ પહેલેથી પૂછી જુએ કે પીંડામાં કેટલો ખરચ થશે ત્યારે તે બહુ તો અટકળ કરીને જામે તે એક રકમનું નામ પાડે; પરંતુ તેના ઉપર આધાર ન રખાય. તેના દારૂનો હિસાબ ચૂકવવાનો વખત આવે ત્યારે

તે માયું ખજવાળનો, ખજવાળનો કહેવાનો છે, ખજવાળ કરતી વખતે
 મારી જરાક ઘરનગર ગમ ગમ તેથી ગળી એવો જ્યાંકો કહેવાઈ
 ગયો તથા; પણ હું શું કહું ? મેં તો નમારા ખજવાળાં ખજવાળ કર્યા
 સાડ મારું બનતું કયું હતું; પણ તમારા પગેલા ગુણ પી ગયા
 તેમાં મારી શી કસર ? કોઈ એમ કારના હોય કે તેના કોઈકો મિત્રો-
 માં મારો નંબર કદાચ સૌથી પડેલો છે—હું તેનો કિશોરન મિત્ર થું
 એવું ભલે કોઈ સમજતો હોય; પણ તે છતાં એ પીડાવાળો મને નિર્દય-
 પણે મૂંડી નાખ્યા વગર છોડવાનોજ નહિ. પરોવાને દારૂ પાતી વખતે
 જેના અડધા ભાગમાંજ દારૂ હોય અને પાછીનો અડધો ભાગ પાતી
 હોય એવા સીસામાંથી તે દારૂ આપવા માંડશે. ત્યાર પછી વળી તેવાજ
 બીજા અડધાઅડધ ભરેલા સીસામાંથી રેડવા માંડશે અને પછી પરો-
 વાને નોતરાં દેનારના નામ ઉપર એ સીસા દારૂની કિંમત ઉધારશે.
 આ તો જાણે ધરાકને છેતરવાની એકજ રીત ગમ; પણ તેને તો બીજી
 હજારો હીકમતો આવડે છે. કરાર કરતી વખતે તે અમુક ભાવે
 અમુક જાતનો દારૂ પૂરો પાડવાની શરતે ધરાકની સાથે બંધાશે. પછી
 જ્યારે એ કરાર મુજબ તે અને તેના મિત્રો પીવા માંડશે ત્યારે તેમને
 ખબર પડશે કે અમે દારૂ નથી પીતા; પણ જેનું વર્ણન પણ ન કરી
 શકાય એવું કોઈ ભયંકર ઝેરજ પી રહ્યા છીએ. આનો કોઈની પાસે
 કશો ધલાજજ નથી. કદાચ કોઈ ફરિયાદ કરવા જાય પણ તેમાં તેનું
 કાંઈજ નહિ વળે. પૈસાનું પાણી થઈ જશે અને ઉલટો તેના છત્રને
 કલેશ થશે તે વધારામાં. અદાલતોનું કામ એવું છે કે અદાલતે જ્યા
 કરતાં સીધા સ્વર્ગમાં જવું વધારે સાડું. પીડાવાળાની લાગવગ કાંઈ
 જેવી તેવી નથી હોતી. પોલીસના અમલદારો તો તેનાજ વેચાતા
 લીધેલા; આનરરી માનિરદ્રોટો પણ તેનાજ; અને જિલ્લાના રાજદારી
 પુરુષોને અને કોંગ્રેસના ચૂંટાએલા સભાસદોને પણ તેણે મારી મૂકેલા
 હોય છે. પીડાવાળાની સામે બાપડી બાંધવી એ કાંઈ સહેલ વાત નથી.
 એક વાર જેને અનુભવ મળ્યો હોય તે તો બિચારો નીચી મૂડી કરીને
 પીડાવાળો જે માગશે તે ગણી આપવાનું અને ન બોલ્યામાં નવ ગુણ
 સમજીને ચૂપ રહેવાનુંજ પસંદ કરશે.

એન્ટેનાસ અને ટીટા એલ્કાનિટા ચાંદ્રો કરનારાંનો અને ચાંદ્રા-
 ની રકમનો સરવાળો કરતાં બેઠાં હતાં. રકમ બહુજ નજીવી હતી, એ
 વાત તો ખરીજ; પણ વધારે બેઠકારક બીના તો એ હતી કે જ્યારે નક્ક
 લોકો એક દમડી પણ આપ્યા વગર છટકી જતા હતા ત્યારે કેટલાંક
 સહૃદય સગાં ઉપર હદ ઉપરાંતનો બોલો પડતો હતો. દાખલા તરીકે

તોડુબા એવિલાએ પાંચ ડોલરનો આંદો દ્યો દનો. નેની દાતન એટલી બધી ખરાબ હતી કે તેની દુકાનનું બાકું પણ કેટલાક મહિના થયાં થઈ ગયું હતું તે ચૂકરી આપવાને માટે પોતાની આખી દુકાન તેણે ૨૦૦ ડોલર લઈને ગીરા મૂકી ત્યારે તેનું દેવું ચૂકવાયું. એનિલિ નામની મુઠા ચામડા જેવી થઈ ગયેલી સ્ત્રીની દાતન તો વળી એથી પણ વધારે દયા હિપજવે એવી હતી. તે રાંડીરાંડ હતી, વળી તેને ત્રણ છોકરાં હતાં અને ચપારામાં શરીરે વાનો રોગ હતો. દાંદરેક રૂઢીટના દુકાનદારોનાં કપડાં ધોઈને તે પોતાનું અને ત્રણ છોકરાંનું પેટ ભરતી હતી. કપડાં ધોવા બદલ તેને જે મહેનતવાળું મળતું હતું તે એટલું થોડું હતું કે તે રકમનું નામ સાંભળીને તમારે દાગજો ગરડો પડી જાય. આવી જરીક એનિલિ પણ ચાંદ્રો દરવા ચૂકી ન હતી. પાછલા થોડાક મહિનાથી મરઘાં વેચીને તેણે જે થોડાક નફો દ્યો દનો તે બધો તેણે આજે આંધ્રામાં આપી દીધો. તેની પાસે કુલ આઠ મરઘાં હતાં. તેના ધરના પાછલા ભાગના દાદરની આસપાસ ઠાંધક વાક જેવું દરી લઈને તેમાં તે મરઘાંને રાત્રે પૂરી રાખતી હતી. એનિલિ કામે જાય ત્યારે તેનાં ત્રણ છોકરાં આખો દહાડો ગંદી વસ્ત્રો, મેલું, દયરો વગેરે જ્યાં દટાતાં હતાં ત્યાં આગળ ખોતરી ખોતરીને મરઘાંને સાર ખોરાકી વીણનાં ફરે અને એમ દરીને તેમને પોષે. પણ કોઈ કોઈ વાર એ ઉકરડાની સંપત્તિને માટે પણ ઉમેદવારો વચ્ચે ખૂબ સ્પર્ધા થતી ત્યારે એનિલિનાં છોકરાં દાંદરેક રૂઢીટની ગટરોનો આશરો લેતાં. રૂખેને એ આઠ મરઘાંમાંથી એકાદને કોઈ ચોરી જાય એ બોકથી એનિલિ પોતે પણ છોકરાંની પાછળ પાછળ ગટરોની પ્રદક્ષિણા કરતી. એ મરઘાંની નાણાંને દિસાએ તો ઝાઝી કિંમત ન હતી; પણ કંગાલ એનિલિને પોતાને દિસાએ તે ધણું મૂલ્યવાન હતાં. કારણ કે તે એવી ગણતરી કરતી હતી કે આ મરઘાંમાંથી હું જે ઠાંધ પેદા કરું છું તે ધૂગમાંથી પૈસો પેદા કરવા જેવું છે. અને તેમાં નથી મૂડીનું રોકાણ કરવું પડતું કે નથી તેમની પાછળ ઠાંધ ખાસ મહેનત પણ લેવી પડતી. વળી જિંદગીની રસાકસીમાં જ્યારે આખી દુનિયા મને છેક તળાએ દબાવી દે છે ત્યારે આ મરઘાં મારી કુમકે આવીને મને એ રસાકસીમાં ટકાવી રાખે છે. એટલા માટે એ મહામોંઘાં મરઘાંનું તે રાત-દહાડો જતન કરતી અને અંધારી રાતે તેમની ચોકી કરતી રહેવાથી તેને પણ ધુવડની માફક અંધારામાં જોવાની સક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી. એ આઠમાંના એકને તો ધણા દિવસ થયાં કોઈ ચોરી ગયું હતું; અને મહિનામાં આઠમાં આઠું એકાદ વાર તો કોઈ ને કોઈ

તેમના ઉપર તરાપ મારવા આવતું ને આવતુંજ. ખરેખરી ચોરીમાંથી એક વાર બચવાને માટે એનિલિ પાંચ પચ્ચીસ વાર ‘ચોર!’ ‘ચોર!’ એવી ખોટી ખોટી ખૂમો પાડતી. આથી કરીને તેના પાડોશીઓને રાત્રે ઊંઘમાં ગરબડ થતી. જો ખરી આણીને વખતે ટીટા એલઝબિટા તેની મદદે ન આવી હોત, અને તેને થોડું ઘણું નાણું થોડા વખતને માટે ઉછીનું આપ્યું ન હોત તો તેના પાડોશીઓએ મળીને તેને ઘરમાંથી ખંખેરી કઢાવી હોત. આ ઉપકારને ધ્યાનમાં રાખીને ગરીબડી એનિલિ ટીટા એલઝબિટાની સાવકી દીકરીના લગ્નના ચાંદલામાં પોતાનાં મરંઘાંના વેપારનો કુલ નફો આપવા તૈયાર થઈ એટલા ઉપરથી તેણે આપેલી નાનીશી રકમનું ખર્ચ મહત્ત્વ સમજી શકાય છે.

ચાંદલાની રકમ તો ઘણીજ થોડી આવી અને હવે બાકીનો ખર્ચ ક્યાંથી કાઢવો તેની ચિંતામાં એક ખૂણાની અંદર જેઓ માથે હાથ દબને બેઠાં હતાં તેમની સંખ્યામાં ધીમે ધીમે વધારો થતો ગયો. કેટલાક તો શી વાત થાય છે તે સાંભળી લેવાને માટેજ ધીમે ધીમે પાસે આવીને ઉભા. તેમણે પોતેજ દાંડાઈ કરીને ચાંદલો ક્યો ન હતો અને છતાં પોતે શાહ થઈને તમાશો જોવા ઉભા હતા તે જોતાં તો કોઈ મોટો મહાત્મા હોય તેનું પણ લોહી ઉકળી આવે તો પછી સાધારણ માણસનું તો પૂછવુંજ શું? છેક છેવટે કોઈ જર્જિસને ત્યાં ખેંચી લાગ્યું એટલે આખી વાત તેને છેક શરૂઆતથી કહી સંભળાવવી પડી. તેણે બધું વૃત્તાંત વચમાં કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર સાંભળી લીધું. તેની ભરાવદાર ભમર ઉપર માત્ર કોઈ કોઈ વાર કરચલીઓ વળતી હતી, તેની આંખોમાંથી આગ જેવું કાંઈક ઝબૂકતું હતું અને તે પોતાની આસપાસ ઉભેલાઓમાંના કેટલાક ઉપર તીવ્ર દ્રષ્ટિપાત કરતો હતો, એટલાં ત્રણ વાનાં બાદ કરતાં તેણે કશો રોપ પ્રકટ કર્યો નહિ. તેના હાથની મુઠ્ઠીઓ કોઈ કોઈ વાર જોરથી વળી જતી અને કદાચ પેલા નફ્ટ લોકોને તેના લોખંડી હાથનો સ્વાદ ચખાડવાનો વિચાર પણ તેને આવ્યો હશે; પરંતુ તેમ કરવાથી તેને પોતાને કશો લાભ થવાનો નથી એમ બાણીને તેણે એ વિચારને દબાવી દીધો હોવો જોઈએ. તે ધારત તો તે ગમે તેને ગળચીમાંથી પકડીને બહાર ઘેરેલી કાઢત, પણ તેથી કાંઈ ખર્ચના આંકડામાંથી એક રાત્રી પાંચ પચ્ચીસમાંથી થવાની હતી? અને વધારામાં લોકોમાં તેનું બ્રહ્મ બોલાય તે વગર નકામું. એટલે પછી તો જર્જિસે નિશ્ચય કર્યો કે જગત પડે આપણું હું મારી ઓનાને લઈને મારે ઘેર ચાલ્યો જાઉં એટલે પછી ખૂબ આદેશ વિચાર આવવાથી તેનાં જોરથી બીડાએલાં આંગળાં જરા

દીકાં થયાં અને તેમું શાંતિથી માત્ર એટલુંજ હતું કે "જે થયું તે થયું; હવે શોક કરવાથી કાંઈ વળવાતું છે ?" એના બિમારી તેની પાસેજ હતી હતી. તેણે તેના તરફ નજર કરતાં તેની બેચાકળી કાઢી આંખો બોંધને તે બોલી ઉઠ્યોઃ "પ્રિયે ! તારે તેની ચિંતા ન કરવી. શોક કે દેવું રહેશે તેનું જોઈ સેવાશે. આપણે ગમે તેમ કરીને ચૂકવી આપીશું. હું જરાક વધારે કામ કરી છૂટીશ. બમ એટલુંજ, એમાં શું નિંદા છે ?" હું જરાક વધારે કામ કરીશ, આવો જવાબ જર્જિસે આજે કાંઈ પહેલીજ વાર આપ્યો ન હતો. ત્યારે ત્યારે તેમના સંસારમાં કાંઈ મુશ્કેલી આવે ત્યારે 'હું' રાજના કરતાં વધારે કામ કરીશ' એવું તેને મોટેથી સાંભળવાને એના ટેવાઈ ગઈ હતી. તેઓ સિયુઆનિયામાં રહેતાં હતાં ત્યારે જર્જિસનો પાસપોર્ટ એક અમલદારે ગૂંટવી લીધો અને પછી છું પાસપોર્ટ વગર કેમ આવી આવ્યો એમ કહીને બીજા અમલદારે તેને કંઠી નાખ્યો અને તે કંઠી રકમ બેઠે ચંડા-ભાએ સરખે ભાગે વહેંચી લીધી ત્યારે પણ જર્જિસે કહ્યું હતું કે કાંઈ ચિંતા નહિ; હું જરાક વધારે મહેનત કરી છૂટીશ. ન્યૂયૉર્કમાં આવ્યા પછી મોટેથી મીઠું મીઠું બોલનારા દલાલે તેમને સૌને પોતાની કપટ-જાળમાં ફસાવ્યાં, તેમની પાસેથી ખૂબ નાણું ઓકાવ્યું અને મોં માઝ્યા પૈસા કાઢી આપવા છતાં તે દૈત્ય તેમને બધાંને અટકમાં પૂરી રખાવતો હતો ત્યારે પણ જર્જિસે આવુંજ કહ્યું હતું. આજે ત્રીજી વાર તેને મોટેથી એના એ બોલ સાંભળીને એનાએ એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો. તેને મનમાં એવું લાગ્યું કે આવો જખરો, પડછંદ જેવી કાપાવાજો અને તમામ જાતનાં સંકટનો નિકાલ કરી નાખવાને સમર્થ એવો મને ધણી મળ્યો છે અને તે પણ આવડી નાની ઉંમરમાંજ ! આવું આવું તેને કાંઈક થયું ખરું.

મેરિગ્નએ બેઠે બારણાંની વચમાં જેનું માથું છંદી નાખ્યું હતું તે છોકરો હવે રડતો છોડો રહી ગયો એટલે પાછી સારંગી-ઓવાળા ઉપર ધાટ આવી. એ લોકોને ક્યવાતે મને ઉઠીને ઉભા થવું પડ્યું અને સારંગી ઉપર ગળ ફેરવવો પડ્યો. નાચ કરીથી શરૂ થયો ખરો, પણ હવે નાચવાને બાકી રહેલા કાંઈ હતાજ નહિ. ચાંદસો પણ જે આવવાનો હતો તે આવી ચૂક્યો હતો. એટલે હવે તો બધાંએ બેગાં થઈને જેને જેમ નાચવું હોય તેમ નાચવાની છૂટ મળવાથી પાછો મિથ્ર નાચ શરૂ થયો. મધરાત તો હવે થઈજ ગઈ હતી અને નાચનારાંઓમાં પણ પહેલાંના જેટલું જોમ રહ્યું ન હતું. ધણાખરાએ તો ખૂબ દારૂ દીધ્યો હતો. તેથી તેમના પગ ચપળતાથી ઉપડતા ન

હતા—અર્થાત્ તેમનો અધોજ ઉમંગ હડી ગયો હતો. શરૂના નગમી આણેશે કૃત્રિમ ઉમંગ પણ હવે રહ્યો ન હતો. દને તો પોતે નાચે છે કે શું કરે છે તેનું પૂરું જ્ઞાન પણ ધણી શોડાને રહ્યું હતું. તેઓ નાયતા હતા, ગોળ કુંડાળામાં ધૂમના હતા—પણ શન્ય આંખે, ઉઘાટ વગર જાણે નાયતા નાયતા હમણાંજ તેમને ઉંઘતું ઝાકું આવી જશે એવી હાલતમાં—જડ ચંત્રની પેઠે નાચે જતા હતા. પુરુષો તેમની સાથે નૃત્ય કરનાર સ્ત્રીઓના અંગને જોરથી પકડી રાખતા હતા એ વાત ખરી, પરંતુ તેઓ જોડની આંખોમાં એવું ઘેન આવી ગયું હતું કે અડધા કલાકમાં એક વાર પણ તેઓ જો એકબીજાનાં મોઢાં જોવા આંખ ઉઘાડી શકે તો તેમનાં મોઢાં નસીય. કેટલાક યુગલને તો હવે નૃત્ય કરવાનો છેકજ કંટાળો આવી ગયો હતો અને તેવાં જોડાં એકબીજાના હાથમાં હાથ ભેરવીને એક ખૂણામાં ટોળે વળીને બેઠાં હતાં. જેમણે બીજાં અધાંના કરતાં વધારે પ્યાસીઓ મોઢામાં હાલવી હતી તેઓ ગમે તેની સાથે માથાં ભટકાવતા આખા ઓરડામાં અધે આથડીઆં ખાતા ફરતા હતા; કેટલાક વળી અજીએ ત્રણ ત્રણની ટોળ-કીઓ બાંધીને ગાતા હતા, પણ દરેક ટોળી જુદું જુદું જ ગાયન ગાય. ત્યાર પછી જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ આખી મિજલસમાં અતે ખાસ કરી જુવાનવર્ગમાં છાકટાપણાનાં ત્રિવિધ લક્ષણ પ્રકટ થવા લાગ્યાં. કેટલાક લથડીઆં ખાતા ખાતા એક બીજાને બાઝી પડતા અને રડવા જેવે અવાજે એકબીજાના કાનમાં કાંઈક કહેતા. કેટલાક વળી ધૂળ જેવી વાતમાં લડી પડતા અને મારામારી ઉપર આવી જતા અને તેમને લડી મરતા અટકાવવાને સારૂ બીજાઓ વચ્ચે પડીને તેમને છૂટા પાડતા. પેસો જડો પોલિસનો સિપાઈ જે અત્યાર સુધી ઝોકાં ખાતો હતો અને વચમાં વચમાં આંખો ઉઘાડતો હતો તેણે જોયું કે હવે ઝોકાં ખાધે નહિ પાલવે. તેથી તે હવે ઉંઘને ઉરાડી દબને પૂરેપૂરો હોંશિયાર થઇ ગયો અને દંડુકાનો ખપ પડે ત્યારે તે ઝટ લઇને હાથ આવી જાય એટલો નજીક છે કે નહિ તે પણ તેણે હાથ ફેરવીને જોઇ લીધું. રાતના બે વાગ્યાના કજીઆ, શરૂઆતમાં નજીક પણ એક ચીણુગારીમાં જેમ આખું જંગલ સળગી ઉઠે છે તેમ જોતજોતામાં ઘણું ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેટલા માટે એવે વખતે ત્યાં હાજર રહેનાર સિપાઈને ઘણી હોંશીઆરીથી કામ લેવું પડે છે. તેની અસાવધાનીને લીધે જો કજીઓ વધી ગયો તો તે વધતાં વધતાં એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે પોલિસ ચાણુના તમામ અનામત સિપાઈઓને ત્યાં લાવતાં પણ હુલ્લડ કાણુમાં આવે કે

ન પણ આવે. પોલિસના સિપાઈઓ તેમની ટોળામાંના એકનું પણ માથું ભાંગી ન શકે. એટલા બધા લોકોને એકઠા થવા દેવા તે કરતાં પહેલેથીજ થોડાક ફુલ્લડખોરોનાં માથાં ભાંગી નાખવાં એ એકજ ડહા-પણુ ભરેલી નીતિ છે. કસાઈખાનાનાં કામદારોની ચાલીઓમાં એકંદર-ફટલાનાં માથાં ફૂટ્યાં તેનો કોઈ હિસાબ રાખતું નથી અને કોઈ માગતું પણ નથી. કારણ કે જેઓ આખો દિવસ જનવરોનો માથાં ભાગે છે તેમને દરકોઇનાં માથાં ભાંગવાની ટેવ પડી જાય છે. એટલે પછી કોઈ કોઈ વાર તેઓ પોતાના મિત્રો ઉપર અથવા પોતાના ઘરનાં બેરાં છોકરાં ઉપર પણ એ આવડતનો મદાવરો કરી લે છે. આથી કરીને સુધરેલી દુનિયાનાં બધાં માણસોના વતી બહુજ થોડાંજ માણસો લોકો-નાં માથાં ભાંગવાનું કંટાળાભરેલું છતાં ધણુંજ જરૂરી કામ ઉપાડી લે છે તેનો બધો યથા માથાં ભાંગવાની નવો અને સુધરેલી દબને અને તેનો અમલ કરનાર પોલિસને આપવો ઘટે છે.

તે રાત્રે તો મારામારી પણ થઈ નહિ અને કોઇનાં માથાં પણ ભાંચ્યાં નહિ તેનું કારણ પોલિસના સિપાઈના કરતાં પણ જર્જિસ વધારે સાવધાનીથી ચારે બાજુએ નજર રાખ્યા કરતો હતો તે હતું. તેણે પોતે પણ દારૂ પીવામાં તો કદી કસર રાખી ન હતી; કારણ કે પોતે પીએ કે ન પીએ તો પણ ખરચ તો જે થવાનો હતો તે થવાનો-જ હતો ત્યારે પછી એવે વખતે દરકોઈ માણસ સ્વાભાવિક રીતે પીવાય તેટલો પીએજ. તે પ્રમાણે જર્જિસે પણ કીકકીક દારૂ ઉડાવ્યો હતો. તે છતાં તેના જ્ઞાનતાંજ એટલા મજબૂત હતા કે એટલા દારૂથી તેને ઝાઝો નશો ચડતો ન હતો તેથી તે પોતાના સ્વભાવ ઉપરનો કાબુ એકાએક ગુમાવી બેસતો ન હતો. માત્ર એકજ વાર જરાક ઝપાઝપી થઈ અર્ધ, પણ તરતજ બધું ટાડું ટપ પડી ગયું. તેમાં બધો વાંક હતો માત્ર મેરિજનોજ, બેએક કલાક પહેલાં તેણે પોતાના મનથી એવું માની લીધું હતું કે ડાઘા—દૂધીવાળું સફેદ કપડાનું પહેરણુ પહેરીને એમરદાના ખૂણામાં બેઠેલી વ્યક્તિનું મંદિર એજ સાચું *સુરાસય અથવા સ્વર્ગ* હોવું જોઈએ; અથવા તેમ નહિ તો મૃત્યુલોકનું સ્વર્ગ તો એ સિવાય બીજે કોઈ દેશાણે હોઈ શકેજ નહિ. આવું સમજીને તેણે એ સ્વર્ગના અમૃતરૂપી સુરાનું સારી પેઠે સેવન કર્યું હતું અને તેથી તેનામા લડવાનો આવેશ આવ્યો તો હતોજ. એટલામા તેને કાને

* સુરાસય. સુરા+આસય=દારૂનું પીકું. સુરા+આસય=દેશને રહેવાનું સ્થાન એટલે સ્વર્ગ. મેરિજએ પીદામાં સ્વર્ગની કાપના કરી હતી—અનુવાદક

વાત ચાવી કે અમુક દુષ્ટોએ દાંડાઈ કરીને ચાલેલો ક્યો નથી. એટલે તો પછી તેણે લડાઈનું રણશિંગું ફૂંક્યું. સાધારણ રીતે તેના યુદ્ધનું મંગલાચરણ ગાળોથી થતું, પણ આ વખતે એવું તેવું કશું ન કરતાં પરખારી હાથોહાથ ઉપરજ ચાવી ગઈ. એ દુષ્ટ લોકોને તેણે એક એક હાથે એટલા જોર વડે ગળચીમાંથી પકડેલા કે ત્યારે લોકોએ વચ્ચે પડીને પેલાઓને તેના પંજમાંથી છોડાવ્યા ત્યારે એક જણના ગળાના કોલર મેરિજના હાથમાં ને હાથમાંજ રહી ગયા હતા. સારે નસીબે પોલિસનો સિપાઈ સમજાવ્યો સમજી ગયો અને તેણે મેરિજને નહિ પણ પેલા એ જણનેજ તે ઓરડામાંથી બહાર ધકેલી કાઢ્યા.

આટલી બધી ધમ્માચકડી થઈ તે છતાં ગાયન અને નૃત્યમાં તો માત્ર એક એ મિનિટ જોટલુંજ લગાણુ પડ્યું. લડનારાંઓ છૂટાં પડ્યાં એટલે પાછો એનો એજ નિર્દય સૂર જેમાં છેલ્લા અડધા કલાકથી જરા પણ ફેરફાર થયો ન હતો તે ફરીથી ચાલુ થઈ ગયો. તે કોઈ અમેરિકન ગાયનની કડી હતી અને આ લોકોને રસ્તે જતાં જતાં વારંવાર કાને પડવાથી મોઢે થઈ ગઈ હતી. ઘણા ખરાને તે આખું ગીતજ મોઢે હતું—પહેલી લીટી તો બધાને મોઢે હતીજ. અસ, પછી તો પૂછવાનુંજ શું ? વારે વારે એની એ લીટીને ચાવી ચાવીને તેનો ફૂંચો કાઢી નાખ્યો હતો અને તે છતાં તેઓ ધરાતા ન હતા. ખરેખર, આ પંક્તિનો પુનઃ પુનઃ જપ કરવાથી તેમના ઉપર હિપ્નોટિઝમના જેવી અસર થઈ હતી કે જેથી કરીને તેમના મોઢા ઉપર ચઢી ગએલી આ કડીને તેઓ હોડેથી અળગી કરી શકતાં ન હતાં. સાંભળનારા તેમજ વાગ્ગિત્રમાં ઉતારનારા, સંઘળાજ આ પંક્તિના રટણથી થએલી જગજગ મોહક અસરને વશ થઈને એની એજ પંક્તિને ઘૂંટયા કર્યા કરતા હતા. તેને પડતી મૂંઝીને બીજી કડી ઉપાડવાની કોઈનામાં શક્તિ રહી ન હતી—એવું કરવાનો વિચાર પણ કોઈને આવતો ન હતો. મેરિજના ત્રણ વાગી ગયા હતા; આટલો બધો વખત નાચી નાચીને તેમના અંગનું, હિમંગનું, ઉત્સાહનું હવે છેકજ દીવાળું નીકળી ચૂક્યું હતું. પહેલાં તેટલો દાઢ પીને ઉઘીનું આણેલું બળ પણ ક્ષીણ થઈ ચૂક્યું હતું; છતાં પણ નાચ બંધ કરવાની કોઈનામાં તાકાતજ રહી ન હતી. હવે તો માત્ર અચરજ કલાક બાકી રહ્યા હતા. ચાર કલાક પછી કલકલત, કલકલત કરતો દારખાતાની સીસોટીઓ વાગતાની સાથેજ આ મેરિજ એક એક જાનુંતે કામ કરતી વખતે પહેરવાનો પોશાક પહેરીને કેલેને હોટલનાં દાંડનીનાં તે કોઈને આહિન કંપનીનાં તો કોઈને વેનેસ કંપનીનાં એ સનાં દારખાતાનાં પાનપેલાની જગ્યાએ બરાબર વખત-

અરે દાનકે થાકે જવું પડશે. એકે ગિનિટ જેવું પશુ મોઢું થયું તે
એકે કજાકનો પગાર કપારાજ નવજીવો. એકે કજાકે વધારે ગિનિટ
મોઢું થાય ત્યારે તે મોઢો આવનાર દિવાલ ઉપર ટાંગેલા ખેતના
નખરના બિલ્લાને અવગાને ભદ્રે અવગું કંઈ જુએ જુએ. આ નિયાનો
ઉપરથી તેજે સમજી લેવું નેમએ કે તેની જગ્યા પૂરતા ગમ છે અને
તે દરીયા નોકરીએ રહેવાની ઈચ્છા દોષ નો નેજે દરે કારખાનાના
જાંપની અદારની બાજુએ ત્યાં સવારના ઝરી તે રાતના બાઝ બાઝ
વાગતા મુખી જુખ્યા મોકાર મોકો રોજી વળીને નોકરીની આશાએ
હજા રહે છે, રાત્રે ઘેર જાય છે અને પાછા અવાર થનાંજ આવીને
હજા રહે છે તે રોજામાં સામેલ થઈ જવું. આ તે અધાનો અદગ
અવિચળ દાયદો હતો. એમાં દરી કશું અપવાદ જેવું તો દોષજ નહિ.
બિચારી નાની, કુમળી, જૂઠ્ઠીની પાંખડી જેવી ઝોનાએ અરજ કરી
કે મારા લગને ખીજે દદારે એકજ દિવસની-ફક્ત એકજ દિવસની
મને કપાત પગારે રજા આપો; તેના જવાબમાં તેના મુકાદમે તેને નકાર
સંભળાવ્યો. કારખાનાઓવાળા જે પ્રમાણે રહે તે પ્રમાણે બેઝીવર કાંકરો
મૂકીને કામ કરવાને માટે સંકેતો ઉગેદવારો પડાપડી કરતા દોષ તો
પછી મજૂરોની સગવડ અજવડનો શા માટે કાંઈ વિચાર કરે ? શા
માટે મજૂરોની સગવડને ખાતર કારખાનાંવાળાએ જરા પણ અજ-
વડ વેડી લે ? જેને નોકરી કરવાજ દોષ તેજે ત્રણસોને પાંસદ દિવસ
આ પ્રમાણે કામ કરવુંજ પડશે. હું સાને છું કે મોઢો તેનો વિચાર
નમારે સાંજે ઘેર ગયા પછીજ કરવો. શિક્ષાગોનાં કસાઈખાનાંનો આવો
ચાલુ અને અવિચળ નિયમ હતો.

બિચારી ઝોનાનું માથું કરવા આવ્યું હતું. આખા ઝોરડામાં
સચરાચર ફેલાઈ ગયેલી દારૂની દુર્ગંધને લીધે તેને પોતાને પણ
થોડું થઈ ઘેન ચડી ગયું હતું. તેજે પોતે તો એક ટીપું પણ હોડે
અડકાડયું ન હતું; પણ તેના સિવાયનાં ખીજાં તમામ માથુસો દારૂથી
દસદસીને ભરેલા જીવતા ને જાગતા દારૂના પીપ સરખાજ બની ગયા
હતા. જેઓ ખુરશીઓ ઉપર પડ્યા પડ્યા ધોરતા હતા અથવા જમીન
ઉપરજ લાંબા થઈને આજોહતા હતા તેમનાં મોઢાંમાંથી દારૂની એક
જાતની છાક મારતી હતી કે તેમની પાસે જવાનો પણ સારા માથુસ-
નો જીવ તો નજ આસે. જર્ગિસ વારેઘડીએ ઝોના તરફ આતુર નજરે
જોયા કરતો હતો—તેની શરમ તો ધણી વખતથી છૂટી ગઈ હતી.
પણ લોકો હજી અહીંથી ખસતા ન હતા અને વર-કન્યાને તેમને ઘેર
લઈ જવાને સાર ગાડીવાળાને વરદી આપી હતી તે પણ હજી આવ્યો

ન હતો. જર્જિસ અધીરો બનીને બારણા તરફ નજર કર્યાજ કરતો હતો. પણ ગાડી તો ન આવી તે નજ આવી. જર્જિસની ધીરજ હવે ખૂટી ગઇ. તેણે વિચાર કર્યો કે ચૂલામાં પડી ગાડી. આપણું ઘર ક્યાં આધું છે ? ચાલીને ઘેર કાં ન જઈએ ? રાત તો વીતી જવા આવી છે અને સવાર થતાં તો કારખાનાની સીસોટી વાગશે એટલે વરરાજ મટીને મજૂર થવું પડશે. તો પછી કલાક બે કલાક લગ્નસુખના ઘૂંટડા કેમ ન ભરી લેવા ? આવો વિચાર કરીને તે ઝોનાની પાસે ગયો. તેને પાસે આવતો જોઈને તે ધૂળવા લાગી અને ઘોળી પૂણી જેવી બની ગઈ. તેણે તેને ગળે શાલ વીંટાળી અને પોતાનો ભારે ડગલો પણ તેના અંગ ઉપર ઓઢાડ્યો.

કોઈની રજા લેવા જેવું તો હતુંજ નહિ. નાચનારાંઓમાંથી કોઈ તેમના તરફ જોતું પણ ન હતું. ઘરડાં ખોખરાં અને છોકરાંઓ તો ક્યારનાંય થાકીને લોથપોથ થઈ ઉંઘવા પડ્યાં હતાં. જર્જિસનો બાપ ઍન્ટોનાસ ઉંઘી ગયો હતો. એડવિલાસ અને તેની સ્ત્રી પણ બેઉ ઉંઘી ગયાં હતાં—તેમાં એડવિલાસ તો ખારસા પડ્જના સૂર કાઢીને ઘોરતો હતો. ટીટા એલ્ઝબિટા અને મેરિઝ ડસકાં ભરીને રડતાં હતાં. ઓરડાની બહાર ગંભીર પ્રશાન્ત રજનીતું રાજ્ય હતું. આકાશમાં ચમકતા તારાઓ પૂર્વ દિશાએથી ચાલી આવતા ઝાંખા પ્રકાશને લીધે કાંઈક નિસ્તેજ થવા આવ્યા હતા. મોટેથી એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર જર્જિસે ઝોનાને બે હાથે ઉપાડી લીધી અને મોટે પગલે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તેણે પણ તેના માંસલ ખભા ઉપર એક ધીમે ઉંકારો કરીને પોતાનું માથું ઢાળી દીધું. તે ન્યારે પોતાના ઘરના બારણા આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ઝોના ઉંઘી ગઈ છે કે બેશુદ્ધ બની ગઈ છે તે વિષે તેને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. પણ બારણે દીવેલું તાણું ઉઘાડવાને માટે તેણે પોતાનો એક હાથ છૂટો કરીને તેના સરીરનો બધો ભાર ન્યારે પોતાના એકજ હાથ ઉપર ચંભાવી રાખ્યો ત્યારે તેણે દીકું કે ઝોનાની ખીડાઈ ગએલી આંખો ઉઘડી હતી.

તેને ઉંચકીને હાથરા ઉપર ચઢતાં ચઢતાં જર્જિસે તેના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું: “આજનો દિવસ તું કામ પર જતીજ નહિ.” આ બોલ સાંભળનાં વારજ તે ભયભીત થઈને તેના એક હાથને વળગી પડી અને જલ્દી તેનો શ્વાસ રૂંધાતો હોય તેમ ડસકાં ખાતી ખાતી બોલી, “ના—ના—તેમ નહિ બને—ગેરહાજર રહેવાની મારી દિંમત ચાલતી નથી. તેમ કરવા જતાં આપણે—રવડી મરીશું—હાથે ને પગે થઈ જઈશું.”

પણ જર્જિસ અધીરાઈથી બોલી ઉઠ્યો: “તેની તારે શી ફિકર? ધરખર્ચનો બધો ભાર હું એકલો ઉપાડી લઈશ. હું વધારે કમાઈશ—જરૂર વધારે મહેનત કરીશ. પછી છે કાંઈ ?”

પ્રકરણ ૨ જું

સખનમાં સખન મનુરી કરતાં પણ જર્જિંગ કરાવ અથકાનો ન હતો; દારણ કે તેની દહુ ચડતી જુવાની હતી. કામ કરી કરીને ધસાધ ગએલા અને ઉપરે તદન આગળ ધારને બેઠેલા ભોઠાની વાનો ચિકાગોના કમાઈખાનામાં કામ કરતાં કરતાં નેને કાને અવારનવાર આવ્યા કરતી હતી. આવી દાસત થઈ ગયા પાટી તે જિયારા બામ્બ-હીન લોઠા કેવા દડાડા દાકના તે વાતો સાંભળીને તો દરકાને કેપારી વહૂટે; નેમ છતાં પણ જર્જિસ એ બધી વાતોને દરીંગ દાકનો. તેને આ દેશમાં આવ્યે દહુ ચારજ મહિના થયા હતા. વગી ને બરજુવાનીમાં હતો અને તેના શરીરમાં અલંત બળ હતું. તેનું શરીર તંદુરસ્તી અને જોરથી દાદાદા થતું હતું. તેથી કરીને મનુરી કરતાં કરતાં માણસનું શરીર આખરે કેવી રીતે તૂટી જાય તેની તે દખના પણ દરી શકતો ન હતો. એવા કાંઈક માણસની વાત તેના સાંભળવામાં આવતી ત્યારે તે તેને તુચ્છકારી દાકતો અને કહેતો કે “તમારા સરખાં માલકાંગલાં અને વેંતીઆં માણસોની બાબતમાં તમે કહો છો તેવું થતું દરી, પણ આ જોવા મારા હાથ ?” એમ કહીને તે પોતાના લોખંડી બાકુ બતાવતો.

દહુ તે ગામડામાંથી તરતમાંજ ચહેરમા આવેલા છોકરા જેવા હતો. કારખાનાના નિરીક્ષકો અને માલિકોને આવાજ માણસોને હાથ કરી લેવાનું ધણું ગમતું અને આવા માણસો જવદ્દેજ કેમ જોવામાં આવે છે તેના તેમને બજાપો થતો. જર્જિસના શરીરમાં જુવાનીનું જોર એવું થનગનતું હતું કે કાંઈ તેને અમુક ટેકાણે જવાનું કહે તો ચાલતો જવાને બદલે મોટી મોટી ફક્ગો મારતો કે દોડતોજ જાય. તેને જે કામ સોંપ્યું હોય તે ગપાટાબંધ કરી નાખે અને પાછો બીજા કામની માગણી કરતો ઉભો રહે. તેના હાથમાં કાંઈ કામ ન હોય તો પણ તેનાથી દરીને બેસાવજ નહિ. કશું કામ હાથમાં ન આવે ત્યારે અમરતો અમરતો હાથ-પગ નચાવે. જેના શરીરમાં જોર માતુંજ ન હોય તે પછી આવું તેવું ન કરે તો કદે પણ શું ? જે પાંચ-પચીસ

માણસોની સાથે એક હારમાં કામ કરવાનું તેને ભાગે આવ્યું હોય તો ખીજા બધા લોકો કામમાં તેની પાછળ પડી ગયા વિના રહેજ નહિ. સો માણસમાંથી તેને તેનો તનમનાટ અને હદ ઉપરાંતની ચપળતા ઉપરથી ઓળખી કાઢતાં વારજ ન લાગે. કારખાનાના એક મુકાદમે તેને આવાં લક્ષણ ઉપરથીજ ચૂંટી કાઢ્યો હતો. બન્યું એવું કે તે શિકાગોમાં આવ્યો તેને ખીજેજ દહાડે તે બ્રાઉન કંપનીના “સેન્ટ્રલ ટાર્મિન સ્ટેશન” આગળ પૂરો અડધો કલાક પણ ઉભો નહિ હોય એટલામાં તો તેના ઉપર એક નિરીક્ષકની નજર પડી ગઈ અને તેણે ધસારત કરીને તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જે ઠેકાણે મહિનાના મહિના ઉભાં ઉભાં તપ કરતાં પણ નોકરીનું ઠેકાણું ન પડે ત્યાં માત્ર અડધા કલાકની ઉમેદવારીમાંજ તેને નોકરી મળી ગઈ તે ઉપરથી જર્જિસ મનમાં ખૂબ ગર્વ કરતો અને ખીજા લોકો કારખાનાના કામદારોની હાક-મારીની વાતો કરે ત્યારે એવી વાતોને તુચ્છકારી કાઢવાની તેની વૃત્તિને ઉપલા બનાવથી વધારે ઉત્તેજન મળ્યું. તેઓ તેને કહેતા કે “અલ્યા ભાઈ ! તારી સાથેજ ત્યાં આગળ ખીજા ઘણાય માણસો ઉભા હતા; એક બે દિવસથી નહિ પણ મહિનાના મહિનાઓ થયાં ઉભા રહીને તેમને પગે રસ ઉતર્યો છે તે છતાં પણ તેમાંથી એકકેને નોકરી મળી નથી તેનું શું ?” ત્યારે જર્જિસ પાછો કહેતો કે “હા, હા, ઉભેલા તો ખરાસ્તો. પણ માણસ કેવા ? જેમનાં મોઢાં ઉપરથી માખી પણ ન ઉડે અને જેમના હાથનાં કોઈ બે બોર પણ ન લે એવા માયકાંગલાઓ ! દારૂ પી પીને જેમના સાંધેસાધા તૂટી ગયા છે એવા છાક-ટાઓ ! આવા જેના હાથ છે”-એમ કહીને તે પોતાના ખમીસની ખાંચ ચઢાવતો અને હાથના રનાયુતો કઠણ ગોટલો ચઢાવીને બોલતો : “આવા જેને હાથ છે તેને ભૂખે મરવાનો વખત આવે એવું તમે ભલે કહો, પણ હું માનુંજ કેવી રીતે ?”

તેના જવાબમાં તેઓ કહેતા કે “બાપુ ! એક તો તું ગામડેથી આવ્યો છે અને તે પણ ઘણે દૂરના ગામડેથી.” આ વાત તદ્દન સાચી હતી; કારણ કે જર્જિસે શહેર તો શું પણ મોટી વસ્તીવાળું ગામ પણ બ્યારે તે ઓનાને પરણવાની પોતાની લાયકાત સાબિત કરવાને માટે બે પૈસા પેદા કરવા પોતાના ગામ બહાર નીકળી પડ્યો ત્યારેજ દીકું. તેના બાપ, તેના બાપનો બાપ અને તેની કેટલીય પેઢીના પૂર્વજો લિથુઆનિયાના “બાદશાહી જંગલ” નામના એક ભાગમાંજ રહ્યા હતા. એ જંગલ જાણે એકાદ લાખ એકર જેટલી જમીનનો એક મોટો ખંડ છે અને તેનો ઉપયોગ રાજકુટુંબને શિકાર

ખેલવાના ખાસ અનામત જંગલ તરીકે છેક ઇતિહાસના આરંભથી થતો આવ્યો છે. ત્યાં ઘોડાંક ખેડૂતોનાં કુટુંબો પણ વસે છે. એ જમીનનો ભોગવો કરવાનો હક્ક તેમને ધણા જૂના વખતથી મળ્યો લાગે છે. આમાંનો એક ખેડૂત એન્ટોનાસ રૂઝકસ હતો. ધીરજ જંગલની અંદર ઝાડીઝાંખરાં કાપીકૂપીને તૈયાર કરેલી ૭ એકર ખેડાણ જમીનની પેદારા ઉપર તેના બાપે અને તેના મરી ગયા પછી એન્ટોનાસે પોતાના કુટુંબ સહિત દહાડા કાઢ્યા હતા. તેને ત્રણ છોકરાં હતાં—બે છોકરા અને એક છોકરી. જર્ગિસનાથી જે મોટો હતો તેને દસ વરસની વાત ઉપર લશ્કરમાં પકડી ગયા અને ત્યાર પછી તેનું શું થયું તેના કશા સમાચાર જ આવ્યા ન હતા. છોકરી પરણીને ઠેકાણે પડી હતી અને ત્યારે ઘરડો એન્ટોનાસ જર્ગિસની સાથે દેશાવર જવા તૈયાર થયો ત્યારે તેની જમીન તે છોકરીના ધણીએજ વેચાતી લઈ લીધી.

આજથી દોઢેક વરસ ઉપર જર્ગિસના ગામથી સો માઈલને છેટે એક ઠેકાણે ઘોડાનું મોટું ખજાર ભરાયું હતું ત્યાં જર્ગિસ અને એનાનો પહેલવહેલો મેળાપ થયો. જર્ગિસ પરણવાનો વિચાર સરખાય મનમાં આવવા દેતો ન હતો. લમની વાત નીકળે ત્યારે તે હસીને કહેતો કે એ તો લોકોને સપડાવવાનું અને બાંધી રાખવાનું પાંજરું છે. પણ એજ જર્ગિસને તે દહાડે કાણુ જાણે શું યઈ આવ્યું કે તેણે અને એનાએ એકબીજાની સાથે એક અક્ષર સરખો બોલ્યા વગર માત્ર એકબીજાની તરફ બે-પાંચ વાર મોઢાં મલકાવીને જોયું. એટલામાં જર્ગિસ વિચિત્ર સંક્ષોભને વશ થઈને રાતો રાતો ખની ગયો અને એનાનાં માબાપની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો કે, તમારે મારી પાસેથી કન્યાદાનના બદલામાં જે લેવું હોય તે લઈને મને તમારી દીકરી પરણાવો. તેના બાપે તેને આ હાટમાં બે ઘોડા વેચવાને મોકલ્યો હતો તે ઘોડા તેણે એનાના બાપને એનાના બદલામાં આપવા માંડ્યા. પણ તેણે એક વાર ના કહી તેની ફરીથી હા થઈજ નહિ. તેનું કહેવું એવું હતું કે એક તો છોકરી હજી નાદાન છે અને ખીણું તે પેસાવાળો હતો તેથી પોતાની છોકરીને માટે કાંઈ આવી રીતે માથું કરતો આવે તે તેને ગમે ઉતરેજ કેવી રીતે ? તેથી જર્ગિસ બિચારો નાઉમેદ થઈને ઘેર ગયો. ત્યાર પછી વસંત અને ઝીંખ બેઉ ઝગુ દરમ્યાન પ્રણયજંગની વેદના બૂલી જવાય તે સાર તેણે ખૂબ મહેનત કરી જોઈ. કાપણીની મોસમ પણ પૂરી થઈ અને પાછો ચિપાળો ખેડો તો પણ તેની મનોદશામાં ફેર પડ્યો નહિ. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે હવે એમ હાથ-પગ જોડીને ખેતી રહે દહાડો નહિ વળે. એનાનું ગામ તેના ગામથી

પંદર દિવસની મજલ કરવી પડે એટલું છેડે હતું. પણ જર્ગિસે ત્યાં જવાને પગે ચાલતો નીકળી પડ્યો.

ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે તેને ખગર પડી કે છેલ્લા સાત આઠ માસ દરમ્યાન ઘણા અણધાર્યાં બનાવો બની ચૂક્યા હતા. ઓનાનો બાપ મરી પરવાર્યો હતો અને તેની સ્થાવર ગિલ્લત તેના લેણદારોએ લેણા પેટે પોતાને કબજે કરી લીધી હતી. હવે તેની ઇચ્છેલી વસ્તુ તેના હાથ વેંતમાં આવી ગઈ છે એમ જાણીને જર્ગિસને આશા આવવા લાગી. હવે ઓનાના કુટુંબમાં તેની સાવકી મા દીટા એડઝબિટા, તેનાં નાનાં મોટાં બધાં મળીને છ છોકરાં અને ઓનાનો સગો ભાઈ સૂકલકડીઆ જેવો બેનાસ જે પહેલાં ખેતી કરતો હતો તે મળીને આઠ જણ હતાં. જર્ગિસ તેના જંગલના રહેણાણમાંથી આજેજ પહેલ-વહેલો બહાર આવ્યો હતો તેથી તેને આ લોકો બહુ મોટાં માણસ દેખાયાં. ઓના વાંચી જાણતી હતી અને ખીજી ઘણી બાબતો જે જર્ગિસ જાણતો ન હતો તે તે જાણતી હતી. તેમની જમીન તો વેચાઈ ગઈ હતી, અને હવે આટલાં બધાંનું શું કરવું તેની કશી સૂઝ પડતી ન હતી. તેમની પાસે કુલ સાતસો રૂબલ એટલે સાડીત્રણસો ડૉલર જેટલી પૂંજ હતી. આના કરતાં તેમની પાસે ત્રણ ગણી રકમ કદાચ હોત પણ ખરી; પરંતુ તેમનો મામલો કચેરીએ ચઢ્યો હતો અને માછ-રિટ્ટે તેમની વિરુદ્ધમાં ચૂકાદો આપ્યો હતો. એ ચૂકાદાને ફેરવાવામાં બાકીના બે ભાગની રકમનું પાણી થઈ ગયું હતું.

હવે ઓના પરણીને તેના બાપના ઘરમાંથી ચાલી જવા ઇચ્છે તો તેમ કરવા તે સ્વતંત્ર હતી; પણ તે તેની સાવકી માને ખૂબ ચાહતી હતી. એવામાં બેનાસે મમરો મૂક્યો કે આપણે બધાં અમેરિકા જઈએ તો શું ? મારો એક ભાઈબંધ ત્યાં જઈને ખૂબ માલદાર થઈ ગયો છે. તેણે કહ્યું કે બે આપણે સ્ત્રીઓ, પુરુષો, છોકરાં—બધાંજ બેનાથી જેટલું થાય તેટલું કામ કરી છૂટીશું તો સૌની ભેગી કમાણી ઉપર આપણો નિર્વાહ તો થશેજ. અમેરિકા નામનો એક મુલક છે એટલું તો જર્ગિસ પણ જાણતો હતો. ત્યાં રોજના ત્રણ ત્રણ રૂબલ જેટલી મજૂરી મળે છે એવું પણ તેણે કેટલાકને મોઢેથી સાંભળ્યું હતું. પછી તેણે પોતાના વતનના બગરભાવને હિસાબે ગણતરી કરી બોધને વિચાર કર્યો કે, આટલી મજૂરી મળે તો તો હું થોડા વખતમાં ન્યાસ થઈ જઈશ. એટલે તેણે કહ્યું કે બે તમે બધાં અમેરિકા જતાં હો તો હું પણ આવીશ. ત્યાં ગયા પછી ઓનાને પરણીશ અને ત્રણત્રણ રૂબ-

તેના પગારમાંથી પૈસા બચાવીને મારી મેળે કરેના મહિસા, ધર્મી એવું પણ દેવાનું હતું કે અમેરિકામાં ગરીબ-નવગર, નાનાં-મોટાં, ઓ રવનંજના બોમ્બે છે; ત્યાં કાઢીને અગત્યનાથી વધારેમાં પહોળી જરૂર નથી. ત્યાં જુદા અમલદારોને સાંચ આપવી પડતી નથી અને રહેઠાં ખાખુસ મુજબ ઉપર નાહ રાતે છાની કાઢીને કરે છે—આવું અત્યંત નેણે અમેરિકાને વિષ માંભાવું હતું. એટલે પછી જુવાનીઓએ, પગપાની ઉમેદવારી કરનારાઓએ અમેરિકાનાં રવમ આવે એમાં નવાઈ શી ? જર્જિસને પણ તે વખતે એવું થયું કે અમેરિકાને દિનારે ઉતરવા માટે હજી આગમોટના ભાડા જેટલા પૈસા ગમે તેમ કરીને એક વાર એકલા કરી લઈ તે પછી આખી જીંદગીનો સવાલજ ઉઠી જાય.

ત્યાર પછી શીએ મળાને દરાવ હથેાં કે આ સિવાયો જાય અને વખત યજી એસે એટલે અલીથી અમેરિકા જવાને ઉપરી જનું. એ દરમ્યાન જર્જિસે પણ થોડાક પૈસા કમાઈ લેવા. તે ઉપરથી તેણે એક રેલ્વે કંટ્રાક્ટરની સાથે અમુક મુદ્દન મુખી કામ કરવાની ખાંધણી કરીને તેને હાથ-મુચરકો કરી આપ્યો અને ત્યાંથી ચારસો માઈલને છેટે રમોલેન્ડ આગળ આગમોટની નવી સડક બંધાતી હતી ત્યાં જનારા મજૂર લોકોની ટોળાની સાથે આખે રરતે પગે ચાલતો ઉપરી ગયો. અહીં તેને ધણજી હડવા અનુભવ મળ્યા. એક તો પાર વિનાની ગંદાઈ, બીજું નદારો ખોરાક અને તે ઉપરાંત કંટ્રાક્ટરોએ રાખેલા મુદ્દાઓ મજૂરોની પાસે જળ ઉપરાતનું કામ લે અને પાછા ઉપરથી નિર્દયપણે વર્તે તે તો જુદું. પણ જર્જિસ આ ઠાણ પરીક્ષામાં પાસ થયો અને ખોતાના પગારમાંથી બચાવેલા એંદી રૂબરૂ કમલાના અસ્તરમાં સંતાડીને દરખોર પાછો ર્યો. કોઈ સાથે ટટો-હિસાદ કરવાનું કે દાર પીવાનું તો તેણે નામ પણ દીધું ન હતું; દારજ કે તેને તો બધો વખત ઓનાનાજ વિચાર આવ્યા કરતા હતા કે ક્યારે પૈસા એકલા કરે અને તેને પરણી જઈ. હમેશાં તે બતાવ્યું કામ કરતો અને કાઢની સાથે જવલેજ પિત્તો ખોઈ ખેસતો. પરંતુ ત્યારે તેના પિત્તો જતો ત્યારે સામાવાળાને એવો સ્વાદ અખાડી દેતો કે તે માણસ તેને બીજી વાર ખીજવતા પહેલાં સો વાર વિચાર કરતો. કરારની મુદત પૂરી થઈ અને જેવો તેના હાથમાં પગાર આવ્યો કે તરતજ જુગારખાતું કે દારનાં પીંડાંની સામું પણ ન જોતાં સીધા ઘર તરફ વળ્યો. જુદા લોકોએ તેને મારી નાખીને લૂંટી લેવાની યુક્તિઓ કરી જોઈ, પણ તેમાં તેમની દાળ ગળી નહિ. જર્જિસ રસ્તામાં પરચુરજ મજૂરી કરતો કરતો ચાલીને ઘેર આવ્યો. રાત્રે ત્યાં સુતો ત્યાં એક

આંખ ઉઘાડી રાખીને સૂતો.

પછી ઉનાળો ગેરો એટલે સૌ અમેરિકા જ્યાં મોટે ઉપડી ગયાં. છેક છેલ્લી ઘડીએ તેમના કાફલામાં ઝોનાની પિત્તાઇ બહેન મેરિજન બેઠાઇ. મેરિજનનાં મા અને બાપ મોટાં તેને નાની મૂકીને મરી ગયાં હતાં. મોટી થઇ ત્યારે વિદ્યા ગામના એક માનખર ખેડૂતને મેર મળ્યું રીએ રહી. તે તેને રોજ જૂડતો. માર ખાધા વગરનો તેને એક દડાડો પણ ગયો નહિ હોય. એમ કરતાં કરતાં મેરિજન વીસ વરસની થઇ ત્યારે તેને એમ થયું કે આમ તે ક્યાં સુધી માર ખાયા કરું ? મારાં કાંડાંમાં બેર છે કે નહિ તે તો જરાક બેઠાં લઉં ! એક દિવસ પેલો મારવા ગયો ત્યારે તે સામી થઇ અને તેને મારી મારીને મરણુતોલ કરીને ત્યાંથી નાસી આવી. આ મેરિજનનો પૂર્વઘતિહાસ થયો.

પાંચ મોટાં, છ નાનાં અને નાનાંમાંય નહિ અને મોટામાંય નહિ એવી ઝોના, એમ બધાં મળીને તેઓ બાર જણુ હતાં. દરિયાની મુસાફરીમાં તેમને ખૂબ વીતક વીત્યાં. તેમની બેઠે એક મળ્યોરોનો દલાલ હતો. તે તેમને મદદ કરવાનો ઢોંગ કરતો હતો. પણ આખરે તે લુચ્ચો નીવડ્યો. તેણે આ બિચારાં અન્નણ્યાંને ફેટલાક અમલદારોની ચુંગાલમાં એવાં સપડાવી દીધાં કે તેમની મહામોંઘી મૂડીનો મોટો ભાગ તફાવી લીધો ત્યારેજ છોડ્યાં. ત્યાર પછી તેઓ એવી ચીસ ખાઇ ગયાં કે તેમણે પૈસાની પોટલીની સાથે બ્રાણાન્તે પણ ન છૂટે એવી ચૂક ભેરવી દીધી અને બધો વખત ચોંકતાં ને ચોંકતાંજ રહેતાં. ન્યુ-યૉર્ક પહોંચ્યા પછી ખીજી વાર પાછું તેમના ઉપર એવીજ જાતવું સંકટ આવી પડ્યું. કારણ કે આ નવા દેશના સંબંધમાં તેઓ કાંઈજ જાણતાં ન હતાં, તેમ તેમને પાવરધાં કરી દે એવો જાણકાર માણસ પણ તેમની સાથે ન હતો. અઢી કરીને થયું એવું, કે એક માણસ સરકારી અમલદારના જેવો ભૂરા રંગનો પોશાક પહેરીને તેમની પાસે આવ્યો અને તેમને એક હોટેલમાં તેડી ગયો. ત્યાં તેમને જમાંડયો પછી હોટેલવાળાએ કહ્યું કે તમારી ખોરાકીનો આટલો આંકડો થયો તે ચૂકવો ને જાઓ. એ આંકડો એટલો મોટો હતો કે તેને ચૂકવવા જતાં તેમના માથાના વાળ નીકળી જાય. પેલો લુચ્ચો માણસ તેમને ભોળવીને મોંઘામાં મોંઘી હોટેલમાં તેડી ગએલો અને ત્યાં તેમને મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુઓ ખવડાવી. આના આટલા બધા પૈસા આપવા પડશે તેની પેલાં બિચારાંઓને ખબર નહિ ! અમેરિકાની સરકારે કાયદો તો ધડ્યો છે કે દરેક હોટેલવાળાએ ખાવાની વસ્તુઓના ભાવવું પાટિયું

ચોટવું, પણ કાયદો એવું નથી કહેતો કે પરદેશી મુસાફર જે ભાષા બોલે તે ભાષામાં ભાવ-તાલના આંકડા લખવા. હવે અંગ્રેજીમાં લખેલા ભાવના આંકડા આ લોકોને મન કાળા કાળા મોકડા જેવા હતા એટલે બિચારાં ફસાઈ પડ્યાં અને હોટેલવાળાને મોંમાગ્યા દામ આપ્યા ત્યારે તેમનો ત્યાંથી છૂટકારો થયો.

જોનાસનો ભાઈમધ જે અમેરિકા જઈને ખૂબ ન્યાલ થઈ ગયો. લો તેને શિક્ષણોના કસાઈખાનામાં ખરેખર તડકો પડ્યો હતો એવું તેમણે સાંભળ્યું હતું તેથી તેઓ બધાં શિક્ષણો જવાનો નિશ્ચય કરીને ઘેરથી નીકળ્યાં હતાં. “શિક્ષણો”-બસ એટલેજ ગુરુમંત્ર તેઓ બોલતાં હતાં અને તેઓ ત્યાં પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો તેમને આથી વિશેષ માહિતીની જાગી જરૂર પણ ન હતી. શિક્ષણોના અમુક સ્ટેશન આગળ ગાડી આવીને ઉભી રહી એટલે માલના દાગીનાની માફક તેમને રેલ્વેવાળાઓએ કબ્જામાંથી બહાર હડસેલી કાઢ્યાં. હવે પાછો તેઓ બધાં પહેલાંની માફક બાધા જેવાં ડીયરબોર્ન રફીટ અને આથેથી દેખાતાં તેનાં કાળાં કાળાં મકાન તરફ ટીકી ટીકીને જોતાં ઉભાં રહ્યાં. ક્યાં જવું ને શું કરવું તેનું તો તેમને કશું ભાનજ ન હતું. “શિક્ષણો” શબ્દ સિવાય તેમને બીજું કંઈ આવડતું ન હતું. તેઓ શિક્ષણો શહેરમાંજ ઉભાં છે તેનું પણ તેમને ભાન ન હતું. તેઓ રસ્તે જતા આવના લોકોને પૂછતાં કે, શિક્ષણો ક્યાં આવ્યું ત્યારે કેટલાક ગૂંચવાતા, કેટલાક હસી પડતા અને કેટલાક તેમના તરફ લક્ષ આપ્યા વગર ચાલ્યા જતા; પણ ‘પેડું’ શિક્ષણો દેખાય’ અથવા ‘આ દિશાએ શિક્ષણો છે’ એવું કાંઈ કહેતું નહિ. એ લોકો આવું કેમ કરતા હશે તેનું કારણ તેઓ શિક્ષણો આગળ ઉભા ઉભા શિક્ષણો ક્યાં આવ્યું એવું પૂછે છે તેજ છે તે તેમના કબ્જામાં ન આવ્યું. શું કરવું તેની કાંઈને ગમ પડે નહિ. રમીને પાછા મહેલાંની પેડે ફસાઈ જતાં એવી બીકથી પોલિસના સિપાઈને અથવા સરકારી માણસને પૂછવાની તો તેમની દિમતજ ન ચાલે. કાંઈ સરકારી પોસ્ટમાસ્ટર માણસ નજરે પડતાની સાથે તેઓ એવાં ઘરઘરી ઉડતાં કે તે માણસ નજીક આવે તે પહેલાં તો ગમે તે આડી અવળી મલી-દુબીમાં રુચ્છર થઈ જતાં. તેમની આવી અનિ દયાપાત્ર અને અસહાય અવસ્થા હતી. પહેલે દહાડે તો કાને પડ્યું ન સાંભળાય એવી ધમાલથી ગાજતી ધીરીઓમાં આમથી તેમ અને તેમથી આમ આખો દિવસ, નિરર્થક રજાઓ. રાત પડી ત્યારે એક ઘરમાં પેસવાના દરવાજાને ઓપે તેઓ દખાઈ અંધારાને બરાઈ રહ્યા હતાં તેથી પોલિસના સિપાઈને સહ

ધૂમાડી નીકળેલા હોય. કે જવાનું આમણ મળું મેલ નેવું થય જતું હતું અને નીચેની ધૂમની પણ તેવેથી જોયે નહિ જતી. ગંદી ખાલી જતી હતી, આવી મેલી ધોળીકે નહતો. ચટારી ગયાં એટલે પાછો ચાલી વેગને એવી ધડક અને તેની એટ્ટે આજ્ઞાનાં ગંદા ધોળાં કંટાળા ઉપબન્ધે એવું દરમિયાન આમણ આમણે હોયું રહેતું.

આ કોયે શિકારો કહેતાં આવી સાચાં મે પહેલાં પૂગ એક દલાક અમારથી વાનાવરણની આંદર જેવામાં આવતા વિચિત્ર કેમકાક તરફ તેમનું મીનું લક્ષ મેંઆયું હતું. જેમ જેમ તેઓ કહેતી નહક જતાં ગયાં, તેમ તેમ વાનાવરણ વધારે મે વધારે આંખું થતું હત્યાયું અને જમીન ઉપર ઉમેલા ધામની રીમાણ પણ જોતી થતી દેખાતા. જેમ જેમ તેમની આમણાડી આમણ જતી ગયું, તેમ તેમ વસ્તુમાપનો ફરતી રંગ પણ આંખો થયો માણમ પડ્યો. આમણ જતાં તો અંતરે સુદાં સુદાં અને પીગયડાં જખાયાં અને આમણાસની કુદરતનો દેખાવ પણ વેરાન તેમજ ખાવા ધાય એવો આવનો ગયો. આખું વાનાવરણ ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયેલું દેખાયું. એ ધૂમાડાની સાથે માથે તેમને એક બીજી વિચિત્ર વસ્તુનો પણ અનુભવ થવા લાગ્યો. તે કાંઈ અપૂર્વ ઉમ ગંધ હતી. આ ગંધને કૈયી કહેવી-દુર્ગંધ કહેવી કે સુમધ કહેવી-તે તેઓ ચોક્કસપણે કહી શક્યા નહિ. કેટલાક લોકોને તો આ ગંધ કદાચ માથું ફેરવી નાખે એવી પણ લાગે. પણ ગામડાંની વિકાસરહિત હવામાંથી આવેલાં આ નવાં યાત્રાળુઓની ગંધ પારખવાની શક્તિ હજી વિકસિત થઈ ન હતી, તે છતાં આ કાંઈક વિચિત્ર ગંધ છે એટલું તો તેમને તેજ વખતે સમજાઈ ગયું. હવે આજે ખટારામાં બેઠા પછી તેમને ખબર પડી ગઈ કે આપણે એ ગંધના આદિનિવાસ અને ઉત્પત્તિસ્થાન તરફજ જવા નીકળ્યાં છીએ-અરે ! એ રથાનનાં દર્શન કરવાને મારેજ દેહ લિયુઆનિયાથી આપ્યાં આવીએ છીએ ! હવે તો એ ગંધ કાંઈ આથેની વસ્તુની તથા કવચિત્ કવચિત્ નાકને અડકીને ચાલી જાય એવી ન હતી. હવે તો જે વસ્તુની એ ગંધ હતી તેનો માત્ર ગંધ વડેજ નહિ પરંતુ હજી ઉપર જેના સ્વાદ વડે પણ જેનો અનુભવ થઈ જાય એવી કાંઈ નહકની અને ધણીજ ઉમ ગંધવાળી તે વસ્તુ હતી-જેનાં રજકણ આસપાસની હવામાં એટલાં બધાં ફેલાઈ ગયાં હતાં કે હાથનાં આંગળાં સુધી જેતાં પણ ખબર પડી જાય કે કાંઈ ભારે દુર્ગંધવાળા પ્રદેશમાં થઈને આપણે પસાર થઈએ છીએ. પણ એ વસ્તુ શી છે તે બાબત તેમનામાં ભારે મતભેદ ઉભો થયો. જેને કાંઈની સાથે સરખાવી ન શકાય એવી ખાટી, સડેલી,

ખોરી, નાકને વળગી ન્ય એવી ઉગ્ર અને અત્યંત આકરી બદ્ધો હતી. કેટલાકે મોઢે રૂમાલના ફૂંચ દેવા માંડ્યા ત્યારે તે બળે કૂચી વસ્તુ હોય એમ શ્વાસના ઘૂંટડા ભરી ભરીને કેટલાક તેની સોડમ લેવા લાગ્યા. આ શું હશે તેનો તો તેઓ હજી આશ્ચર્યમાં મગ્ન થઈને વિચાર કરતાં હતાં એટલામાં તેમનો ખટારો ઉભો રહ્યો અને “કતલખાનું આવ્યું” એવો પોકાર કરીને ખટારો હાંકનારે પારણું ઉઘાડીને તેમને બધાંને નીચે ઉતારી મૂક્યાં.

પાછાં તેઓ રસ્તાની બાલુએ ઉભાં ઉભાં ચારે તરફ આધાની પેઠે બેવા લાગ્યાં. સડકની બેઉ બાલુએ ઘંટરી ઘરોની હાર હતી. આકાશને અડકતાં હોય એવાં ઉંચાં પાંચ છ કારખાનાંનાં ભૂંગળાં-માંથી કાળા સાહી જેવા ચીકણા ધૂમાડાના ભારે ગોટા નીકળ્યાજ કરતા હતા. પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં ન્યાં યુગના યુગ થયાં અગ્નિ ધૂમાળાજ કરે છે ત્યાંથી બળે આ ધૂમાડો ચાલ્યો આવતો હોય એવું બિહામણું તેનું સ્વરૂપ હતું. સૃષ્ટિના અંત મુઘી પણ જેનો છેડો ન આવે એવો અખૂટ અને વસ્તુમાત્રના ઉપર પોતાનો પ્રભાવ ખેસાડનાર તે સ્થાનનો અધિષ્ઠાતા દેવ જેવો તે ધૂમાડો પોતે પોતામાંથીજ ઉત્પન્ન થતો હોય એવો દેખાતો હતો. તમે બળે કે હમણાં રહી જશે, આ છેલ્લો ગોટો હશે; પણ તેનો અતૂટ પ્રવાહ ચાલ્યાજ કરે છે. તેનાં મોટાં મોટાં વાદળાં જાત જાતની આકૃતિઓ ધારણ કરીને તમારા માથા ઉપર ભમ્યા કરે છે, પછી એ બધાં વાદળાંના ગોટા ભેગા થઈને એક વિરાટ ધૂમ્રસમૂહ બની ન્ય છે અને પછી નીચે ઊતરીને ક્ષિતિજ આગળ એક ધન કાળો પડદો બનીને ત્યાં હંમેશાને માટે પોતાનું સ્થાન કાયમ કરી લે છે.

હવે ધૂમાડા અને ગંધ ઉપરાંત એક ત્રીજી વિચિત્ર વસ્તુની આ લોકોને બળે થઈ. તે પણ આ પ્રદેશની રચનામાં ઉપાદાન તરીકે વપરાયેલા મૂળતત્ત્વના જેવીજ સનાતન હતી. હજારો નાના મોટા અવાજ ભેગા થઈને કોઈ વિચિત્ર ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય એવો કોઈ ધ્વનિ હવે તેમને કાને અથડાવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં તો તે લક્ષ બેંચે એવો સ્પષ્ટ ન હતો; પણ એક વાર ન્યાં તેના અસ્તિત્વની ખબર પડી ગઈ કે પછી તે કેમે ક્યો લક્ષ બહાર રહે નહિ અને આખો વખત કાનમાં ઘોચાયા કરે તથા ચાલુ બેચેની ઉત્પન્ન કર્યાજ કરે એવો તે વિલક્ષણ ધ્વનિ હતો. વસંત ઋતુમાં લાખો મધમાખીઓ એકસામટી બળુબળાટ કરતી હોય અથવા નાચુની લહરથી આખા જંગલનાં પાંદડાંનો એક-

સામઠા ખડખડાટ થતો હોય તેને મળતો આ ધ્વનિ હતો. તેમાંથી રાત-
દિવસ અખંડ ચાલુ રહે એવી પ્રવૃત્તિનું અથવા સતત ગતિમાનજ રહે
એવી સૃષ્ટિના ગર્જનનું સૂચન થતું હતું. ત્યારે કાંઈ તેને ખૂબ લક્ષ
દધને સાંભળે અને તે જાનો અવાજ છે તેનો ખૂબ વિચાર કરે ત્યારેજ
તેને સમજાય કે આ અવાજ તો જનનરોનો છે. દસ દસ હમ્મર ગાયો,
બગદ, વાછડાં અને તેટલાંજ ફુફ્ફરના ખૂમ ખસડાનો આ મિશ્ર ધ્વનિ છે.
એ તો ખૂબ વિચાર કર્યા પછીજ ઘણીવારે કદાચ સમજાય તો સમજાય.

એ અવાજ જે દિશાએથી આવતો હતો તે તરફ પેલાં યાત્રા-
ળુઓને જવાનું મન તો થયું, પરંતુ અત્યારે તેમને એવું સાક્ષ્ય
પેડવાનો અવકાશ ન હતો. સડકના એક ખૂણા આગળ ઉભેલા પોલિ-
સના સિપાઈની આંખ તેમના ઉપર ક્યારની પડી ચૂકી છે તે જાણીને
તેમણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાંથી એકાદ મહાન ઓળંગીને તેઓ
આગળ વધ્યાં ન વધ્યાં એટલામાં તો જોનાસ ચીસાચીસ કરી મૂકીને
એજ રસ્તાની સામી બાજુએ આવેલા એક ઘર તરફ આંગળી ચીંથવા
મંડ્યો. તેને શું કહેવું છે તેની મતલબ તેમના સમજવામાં આવે તે
પહેલાં તો તે છલગો મારતો મારતો તે ઘર તરફ દોડી ગયો અને
જે ફુફાન ઉપર “જે. એડવિલાસ, મિદાઇવાળા” એવું પાટિયું માયું
હતું તે ફુફાનની અંદર જોતજોતામાં ધૂસી ગયો. થોડી વારમાંજ તે
પાછો બહાર નીકળ્યો ત્યારે કાંઈ ઘણાજ જનડો માણસ તેને એ હાથે
વગળીને તેની સાથે ધીમે ધીમે ચાલ્યો આવતો દેખાયો. તેણે ચરીર
દૃઢ એક ખમીસ અને તેના ઉપર કામ કરતી વખતે પહેરવાનો મેલો
ઝબો, એ મે વાનાંજ પહેર્યાં હતાં અને જોનાસને ગળે વગળીને
આનંદમાં આવી જઈ મોટેથી હસતો હતો. તેઓ જરાક પાસે આવ્યા
એટલે ટીટા એડમિટાને એકાએક સાંભરી આવ્યું કે જોનાસનો જે
બાઇબલ અમેરિકા જળને લખપતિ બની બેઠો કહેવાય છે તે એજ
હોવો જોઈએ. હવે એજ માણસ બીજા કશાનો નહિ પણ મિદાઇનો
વેપાર કરીને લખપતિ બની ગયો છે એ વાત પેલી મંડળીને માટે
ખાસ વધાવી સેવા જેવી હતી; કેમકે દહાડો ચઢવા આવ્યો હતો અને
ખાંધા વગર સોના પેટમાં ખિસાડી બોલતાં હતાં. તેમાં નાનાં નાનાં
છાંદસં તો ક્યારનાય ખાઈ ખાઈ કરવા મંડ્યાં હતાં.

જસ, હવે તેમની વિપત્તિઓથી કરેલી મુશ્કેલીનો મુખરૂપ
અંત આવી ગયો. બેઠે પક્ષ એકબીજાને ગળે વગળી વગળીને ખૂબ
જેલ્યા—કારણ કે એડવિલાસ તો કાજુ જાળે ફેટલાય વધારી પોતાના

વતન લિથુઆનિયાના માણસનું મોટું પણ જોવા મળ્યું ન હતો. થોડા કલાકમાં તેમના છવ એકબીજાની સાથે એવા મળી ગયા કે જાણે તેઓ જિંદગીભરના જૂના મિત્ર હોય તેમ વર્તવા લાગ્યા. આ દેશમાં નવાસવા આવનારને શી શી મુશીબતો નડે છે તેનાથી અંધવિશ્વાસ સારી રીતે વાકેફ હતો અને તેમની પાછળ રહેલા દૂષા ભેદ ખુલ્લા કરીને સમજાવી શકતો હતો. તેમણે ક્યે વખતે શું કરવું જોઈતું હતું તે બધું તો જાણે તેણે કહ્યુંજ, પણ હવે તેમને એના કરતાં જે વધારે જરૂરનું હતું—એટલે કે હવે તેમણે ક્યે વખતે શું શું કરવું તે બધું કહી નાખ્યું. ત્યારપછી એનિલિ નામની એક સ્ત્રી જેણે કસાઈખાનાની બીજી બાજુના લક્ષ્માં વીંશી કાઢી હતી તેને ત્યાં તેમને બધાને તેડી જવા તૈયાર થયો. જેને આપણે સારી સગવડવાળી વીંશી કહીએ એવી તો તેની વીંશી હતીજ નહિ, પણ અત્યારે તો બીજી જોગવાઈ થતા સુધી રહેવા ખાવાને માટે ચાલી શકે એવી હતી. ટીટા એટલેજ બિટાએ તરતજ કહી નાખ્યું કે અત્યારે તો જે સસ્તામાં સસ્તી વીંશી હોય તેજ અમારે માટે સારામાં સારી; કારણકે આજસુધીમાં અમારા પૈસાનું ખૂબ પાણી થઈ ગયું છે અને હવે જે અમારી પાસે છે તેને અમારે સાચવી સાચવીને વાપરવા જોઈશે. જ્યાં ઘણી સારી મજૂરી મળે છે એવા દેશમાં એક બે દિવસના અનુભવથી તેઓ હવે જાણી ગયાં હતાં કે, અહીં જેમ મજૂરીના દર વધારે છે, તેમ ખાદ્ય-ખોરાકની વસ્તુઓના ભાવ પણ તેટલાજ આકરા છે અને તેથી કરીને પોતાને બીજા દેશના મજૂર કરતાં પાંચ છગણી વધારે મજૂરી મળવા છતાં અહીંનો મજૂર બીજા દેશના મજૂરના જેટલોજ દરિદ્ર રહે છે. આ બધું જાણ્યા પછી અમેરિકા જઈને લખપતિ થઈ જવાનાં સ્વપ્ન જર્જિસને આવ્યાં કરતાં હતાં તે બધાં ઉડી ગયાં. વધારે હંડા ઉતરીને વિચાર કરી જોતાં તેમને એક બીજી આથીય વધારે કૂર બીના સમજાઈ ગઈ કે, અત્યારે તો તેમના દેશના મજૂરીના દરે કમાઈને એકડી કરેલી પૂંજ અમેરિકાના બજારના ભાવે તેમના હાથમાંથી અનેક રીતે લૂંટાતી જાય છે ત્યારે તેમને સમજાયું કે અમેરિકાના તીર્થમાં આપણે મૂંઝવાને માટેજ ચાલ્યાં આવ્યાં છીએ. રેલ્વે લાઇન ઉપરની હોટલો-વાળાઓએ તેમને ખોરાકનો એટલે બધો આકરો ભાવ બતાવ્યો હતો કે તે સાંભળીને તેઓ હેબતાઈજ ગયાં અને તેથી છેલ્લા બે દિવસ થયાં તેમણે પેટ ભરીને ખાધુંજ ન હતું.

આટલું છતાં પણ જ્યારે તેમણે એનિલિની વીંશી જોઈ ત્યારે તેમના મનને આંચકા લાગ્યો; કારણ કે તેમની આખી મુસાફરીમાં

આટલી મંદી અને મૂઝા આવે એવી જગ્યા દીકરી ન હતી. હસાધ-
ખાનાની પાછળના ભાગમાં બપોળે મજલાનાં સાકરનાં પાટીઓનો
મકાનો હતો. તેમાંના એક મકાનનો ચાર ઓરડાનો ગણો એનિલિએ
ભાડે રાખ્યો હતો. આખા મકાનમાં બધાં મજીને આવ્યા ચાર ચાર
ગણા હતા અને દરેક ગાળામાં એકેકી વીંછી હતી. એ વીંછીઓમાં
ખાવાનું તથા રહેવાનું પપ્પુ મજાતું હતું. પોણ, રસોવેક, બોદેમિયન,
હિધુઆનિયન ઘણે જનજનના પરદેશી લોકો આ વીંછીઓમાં રહેતા
હતા. આમાંની કેટલીક વીંછીઓ ખાનગી માલિકીની હતી અને કેટ-
લીક સહકારી મંડળીના ધોરણે ચાલતી હતી. એક એક ઓરડામાં
સરેરાશ ૭ ૭ ધરાકને રાખવાનો નિયમ તો હતો, તેમ છતાં એક એક
ઓરડામાં તેર તેર ચૌદ ચૌદને ભરી દીધા હતા એટલે એ હિસાબે
એક એક ગાળામાં પચાસથી સાઠ માણસોનો વાસ હતો. દરેક ઉતાડ-
એ પોતાના બિહાનાની સગવડ પોતે જાતેજ કરી લેવી પડતી હતી.
ખાટલાને ભાડે તો જગ્યાજ ન હતી. દરેક જણ એક ચટાઈ અને
તેના ઉપર અકેકી ગોઠડી પાથરીને પડી રહેતો. પથારીઓ પણ એવી
સગડાસગડી પથરાતી હતી કે આખા ઓરડામાં એક સગડી મૂકવા
જેટલી જગ્યા માંડ માંડ ખાલી રહેતી. બે જણ વચ્ચે એકજ પથારી
રાખીને ગુનરો કરનારા નસીબવાંતાઓ પણ હતા. એક જણ દહાડે
મજૂરીએ જાય અને બીજો રાત્રે જાય એટલે એકજ પથારી દહાડે અને
રાત વારાફરતી બે જણને ચાલે અને એમ કરીને તેઓ જગ્યાના ભાડા-
માં બચાવ કરતા. ઘણી વાર વીંછીવાળો પોતેજ એકની એક પથારી
બે જણને ભાડે આપતો.

એનિલિ ચીમગાઈ ગએલી દીંગણી કાપાવાળી સ્ત્રી હતી. તેના
મેટા ઉપર આડી આવળી કદમ્બીઓ પડી ગઈ હતી. તેના આખા ધર-
માં એટલી મંદકી હતી કે તેની આપણને દેખના પણ આવી શકે નહિ.
આગલા બારણા આગળ ચટાઈએનો દગ વાળ્યો હતો તેથી તે બારણે
થકેને તો ધરમાં દાખલ થવાય એવું હતુંજ નહિ; અને પાછલા બારણે
થકેને પેસવા જાઓ તો ત્યાં પાછલી બાજુના દાદરની સાથે પાટીઆં
જડી લઈને મરઘાં પૂરવાનું પાંજરું બનાવી તે રસ્તાનો મોટો ભાગ
રોકી લીધો હતો. એનિલિને પોતાના ધરમાંથી અંદર્યાડ અને કચરો-
પૂંને સાવરણી ફેરવીને વાળી કાઢવાની જરૂર પડતીજ નથી; પણ એ
કામ તે પોતાનાં મરઘાંને છૂટાં મૂકીને તેમની પાસેજ કરાવી લે છે,
એવી તેની વીંછીમાં રહેનારાઓ ચાલુ મરકરીઓ કરતા. મરઘા કાંઈ
બધો કચરો સાફ કરેજ નહિ. તે તો તેમને જે ભાવે તેના ઉપર ચાલ્ય

વેળી પડે તો વેળીને પણ બક્ષી એનિલિ પોનાને રહેવાના ઓરડામાં આ નવા આવનારાઓમાંની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓને માટે ગોઠવણ કરવા કળવ થઈ ! તેણે કહ્યું : " તમારે મૂવા માટે ગોઠડીઓ જોઈશે તે તમને જૂની હિતરેલી વસ્તુઓની દુકાનમાંથી સરની કિંમતે મળી શકશે; પણ દમણનાં ને દમણનાં તમારે ખાલી પૈસા ખરગવાની જરૂર નથી. આ ગરમ ઋતુમાં કોઈ ધરમાં મુઠ શકવું નથી. બપોજ રસ્તા ઉપરના ફૂટપાથ ઉપર જઈને પડે છે તેમ તમે પણ થઈ જાઓ. " આ પ્રમાણે ફૂટપાથ પર મુઠ રહેવાનો સમવડાઈરો રસ્તા બનાવીને દમ-ખાર જાણુને એક ઓરડામાં મુલાકાતનો પ્રશ્ન એનિલિએ ઉઠેલી નાખ્યો અને છતાં ધરનું બાકું તો તેમના ઉપર આજીવી ગઈનું થઈ ગયું ! પોનાના નવા વાસમાં ફરીકામ થઈને બેઠા પછી જર્જિસ બોલી ઉઠ્યો : " કાંઈ ફિકર નહિ. આવતી કાલે મને નોકરી મળી જશે. જોનાસ પ્રયત્ન કરશે તો તેને પણ સી વાર લાગવાની છે ? અમે બે જણ કમાતા થયા એટલે પછી આપણે એક સ્વતંત્ર ઘર બાંહે લઈને રહીશું. "

સાંજ પડ્યા આવી એટલે જર્જિસ અને જોના કાંઈક પગ છૂટે કરવા માટે તથા જે પ્રદેશમાં તેઓ હવે પછીના સમયમાં ધર માંડીને રહેવાનાં હતાં તેનું વધારે સારી રીતે અવલોકન કરવા નીકળી પડ્યાં. કસાઈખાનાના પાછળના ભાગમાં ખાવા ધાય એવાં બજાં મજલાનાં લાકડાનાં ઘર જરાક વધારે આધે આધે હતાં અને તેમના વચગાળામાં પુષ્કળ જગ્યા ખાલી પડી રહેલી જણાતી હતી. આખા ચિત્તાગે નગરના પૃથ્વી ભરેલા ચાંદાં જેવા આ કસાઈખાનાનો પ્રદેશ ચારે બાજુએ ફેલાયો હતો, છતાં આટલો ભાગ કોણ જાણે ચાથી ખાલી રહી ગયો હતો ! એ ખાલી જગ્યામાં ઝાંખા પીળચટા રંગના નકામા રોપાઓ હાલી નીકળ્યા હતા. એ રોપાઓની ગીચ ઝાડીમાં પાર વિનાની ભાગલી જૂની ડાબડીઓ અને નાના નાના ડબ્બાઓ સ્વડના પડ્યા હતા; અને આ નંદનવનમાં ગણ્યાં ગણાય નહિ એટલાં છોકરાં રમતાં હતાં, એક બીજાની પાછળ દોડાદોડ કરતાં હતાં અને સ્ત્રીઓ પાડી પાડીને લડાલડી પણ કરતાં હતાં. આ લડાઈમાં ન સમજી શકાય એવી કાંઈ બિના હોય નો તે એ હતી કે અહીં આટલાં બધાં છોકરા આવાં ક્યારે ? તમને તો તેમને રમતાં દૂરતાં જોઈને એમજ લાગે કે આટલામાં કાંઈ મોટી નિયાળ હશે અને તેમાં રગતનો વખત થયો હશે, તેથી છોકરા રમવા નીકળી પડ્યાં હશે. પણ અહીં તો નિયાળ જેવું કાંઈ હજુ નહિ. એ તો તમે અહીં વધુ વખત રહો ત્યારે તમને ખબર પડે કે આ બધાં અહીંનાં રહેવાસી-

ઝોનાંજ છોકરાં છે. અહીંના લોકો ખીજી બધી વાતે ભલે દુઃખી હોય, પણ છોકરે છેયે તો મુખી હતા ! એકએક ઘરમાં ઢગલાબંધ છોકરાં અને ઘર પણ પાખાં થોડાં નહિ તેથી કરીને એટલાં બધાં જગધાં ભેગાં થઈને રમવા ફૂદવા નીકળી પડતાં હતાં કે એ લત્તામાં થઈને ઘોડાગાડી લઈ જવી હોય તો તેને માણસ ચાલે એટલીજ ગતિએ હાંકવી પડતી.

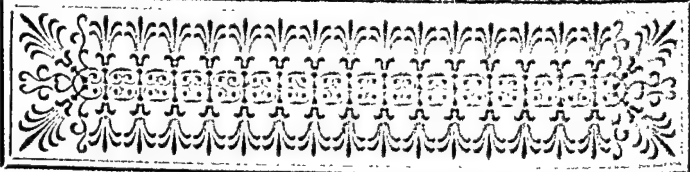
ઘોડાગાડી વગેરે વાહનોનો વેગ ધીમે કરવાનું ખીજું કારણ એવું હતું કે આ લત્તામાં સડકોની રચનાજ ઘણી વિચિત્ર પ્રકારની હતી. જે ભાગમાં થઈને જર્જિસ અને ઝોના અત્યારે ચાલતાં હતાં ત્યાંની સડકોને સડક કહેવા કરતાં નાનો સરખો નકશો કહીએ તો તે વધારે બંધબેસતું કહેવાય. સડક બેઠિ બાબુનાં ઘર કરતાં થોડાક ફુટ નીચી હતી અને તેની તથા કેટલાંક ઘરની વચ્ચે પાટીઆનો ફુટપાથ હતો. કોઈ પણ ઠેકાણે પથ્થરના પાકા ફુટપાથ જેવું તો દીકામાં આવતુંજ નહિ. વળી નકશાની અંદર જેમ પહાડ-પર્વત, નદી-નાળાં, ખીણ-મેદાન વગેરે હોય છે, તેમ આ લત્તામાં ઉકરડાના નાના નાના પર્વતો, ગંદાં પાણીથી ભરેલી ગટરોરૂપી નદીઓ, લીલાંકચ જેવાં સડી ગએલાં પાણીનાં ખાખોચીઆંરૂપી સરોવરો શોભી રહ્યાં હતાં ! એ સરોવરોની અંદર છોકરાંઓ રમતાં હતાં અને તેમાંથી વખતોવખત બહાર નીકળીને શેરીના કાદવમાં આજોટીને સ્વચ્છન્દે વિહાર કરી રહ્યાં હતાં. એ છોકરાં શું કરે છે તે જો તમે જરા વાર અહીં ઉભા રહીને જુઓ તો તમે જોશો કે જમીનમાં દટાવા આવેલી કેટલીક વસ્તુઓ જે તેમને મનથી ઘણી કિંમતી હોવી જોઈએ તેમને કાઢી લેવા માટે તેઓ કોઈ કોઈ ઠેકાણે જમીન ખોતર્યાજ કરે છે. કંઈ મૂલ્યવાન વસ્તુને વારતે તેઓ જમીન ખોતરતાં હશે તેની સાચી અટકળ તમે કદી પણ નહિ કરી શકો. એ સિવાય આ લત્તામાં એવી ઘણી વસ્તુઓ છે કે જેમની ઉત્પત્તિનું કારણ અને પ્રયોજન તમે માથું પટકીને મરી જાઓ તોપણ તમે કદાપિ નહિ કળી શકો. દાખલા તરીકે માખીઓના થોકે-થોકે, જ્યાં જુઓ ત્યાં મધપુડાની પેડે ટોળાં જમાવી જમાવીને બેઠેલાજ હોય અને તેમની સંખ્યા એટલી મોટી કે ઉડે ત્યારે ચારે દિશાએ માખી ને માખી સિવાય ખીજું કંઈ દેખાયજ નહિ અને આકાશ કાળું કાળું બની જાય. એટલી બધી માખીઓ આવી ક્યાંથી ? ખીજું આ લત્તામાં પગ મૂકતાં વારજ તમારા નાકને એવી કોઈ અતિ વિચિત્ર અને નાકમાં જતાની સાથે ઉત્તરીના જિગડા આણે એવી સખત દુર્ગંધનો અનુભવ થવા માંડશે કે જે જોઈને તમને એમજ થશે કે આખા જગતનું કોહોવણ અહીં એકઠું થયું હોવું જોઈએ, નહિ તો

આવું માયું કેરવી નામે એવી અને ૭ મહિનાનું આયુષ્ય પામું દાદી નંખાવે એવી આદરી દુર્ગંધ આવે-૭ દયાંથી ? આ જગ્યા રહેવા આવનારાઓના મનમાં હપરે કહ્યા તેવા અનેક નફ-ચિન્હ થાય છે અને અહીંના રહેવાશીઓને તેઓ તહેલ નહેલના સવાસ પૂછે છે, જેના જવાબમાં બેલા બિચારા હડે પટે જવાબ દે છે કે “આ જે જમીન તમે લુઓ છો તે અમલ જમીન ન હતી, પણ મેલાં પાણીથી ભરેલા ખાખોડીમાં હતો. આખા શહેરની કચરાપટ્ટીઓનાં ગાડાં અહીં ફાલવાનાં. આ પ્રમાણે ધણાં વરસ સુધી આની આ જગ્યાએ કચરા ફાલવાથી ખાખોડીમાં પુરાઈ ગયાં અને આ “નવી” જમીન નીકળી આવી છે. હાલ તમને જે દુર્ગંધ આવે છે તે ઘોડાં વરસ પછી આવતી બધે થઈ જમે એવું કહેનારાઓ કહે છે; પણ અત્યારે તો-આમ કરીને અરમીની મોસમમાં વરસાદ પડે તેટલો વખત તો અમારે માખીઓનો ત્રાસ વેઠવો પડે છે, પણ એનો હિવાસ શું ?” કેટલાક શ્રેણી પૂછે છે કે “આ જગ્યાએ રહેવાથી તમારા આરામને હાનિ નથી થતી ?” તેના જવાબમાં અહીં રહેનારાઓ કહે છે કે “ઘટ્ટી પણ હોય; પરંતુ થાય છેજ એમ તો શી રીતે કહેવાય ?”

ત્યાંથી આગળ જતાં જર્મિસ અને આ નવી દુનિયાની ખુબીઓ જોઈને અચરજ પામતી અને ફારે ડોળે ચારે ગમ જોતી ઝોના એવી જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યાં કે ત્યાં આ “નવી” જમીન તૈયાર થઈ ન હતી, પણ થવાની તૈયારીમાં હતી. અહીં આગળ શહેરના મોટા બે માળા બંધાય એવડી ચોરસ જગ્યામાં એક મોટો ખાડો હતો. તેની ચારે બાજુએ કચરાપટ્ટીની ગાડીઓની લંગારની લંગાર જામી ગઈ હતી. તેમાંથી એવી દુર્ગંધ આવતી હતી કે તેનું વર્ણન કરવા વારતે સ્વયં અને સુધ્ધ માણસોની ભાષામાં તો શબ્દોજ નથી. સવારથી સાંજ પડતાં સુધી એ ખાડો છોકરાથી ભરેલો ને ભરેલો રહેતો. તેઓ કાંઈ ઘોડાંજ નવરાં જેસી રહે એવાં હતા ? આખો દિવસ ખોતરી ખોતરીને કાંઈ કાંઈ કાટવાજ કરતાં. કસાઈખાનાંની સુલાકાત લેનારાઓ-મંથી કોઈ કોઈ શ્રેણી કચરા ફાલવાની જગ્યાને જોવા માટે પણ ત્યાં આવતા. તેઓ આ ખાડાને કિનારે ઉભા ઉભા પિચાર કરતા અને કોઈ કોઈ વાર એકબીજાને પૂછતા પણ ખરા કે આ છોકરાં જે બીજો ખોતરી કાઢે છે તે તેઓ પોને ખાઈ જતાં હશે કે તેમને ઘેર મર્યાને ખવરાવવા સાર લઈ જતાં હશે ? પણ આ બેમાંથી ખરું શું છે તે નક્કી કરવા સાર કોઈ તે ખાડામાં ઉતરીને જાને તપાસ કરવા જેટલી તરદી તો લેવુંજ નહિ.

ખીડીઓ, શૂરો, જનશુદ્ધીઓ, એવા જન જનના ઝંઝની તેમાં શ્રેષ્ઠી
 થઈ ગઈ હતી. પ્રકાશ એટલો થયો જવાથી તે યજ્ઞની છુટકના અદ્યક્ષ
 થઈ ગઈ હતી અને તેની વચ્ચેમાં ત્યાં મોટા જગત્કરન ગળા પેનાનું
 રાજ્ય જમાવીને ખેડી દોષ એવું દેખાતું હતું. સાંધા આજુબને મોટા
 પૂરી પાડનાર, મનુષ્યની પ્રૃથ્વિ અને કાર્ય કરનારી રાશ્ત્રિનું દર્શન
 કરાવનાર, સૌને માટે રવનંતના, પ્રેમ અને આનંદના સદાવા લેવાનો
 માર્ગ ખુલ્લો કરી દેનાર દોષ આશયેકાદેક મદાન મતાની ધ્વજ ત્યાં
 ફરકી ગઈ દોષ એવું વિચિત્ર અપૂર્વ દૃશ્ય પેલાં એ જણે અધ્યાના
 આજા પ્રકાશમાં દીકું અને ત્યારે દાઢમાં દાઢ બેરવીને તેઓ પેનાને
 ઉતારે જવાને પાછા વળ્યા ત્યારે રહેને જનાં જગિંમ ભોડ્યો: "દાસે
 હું ત્યાં જઈશ અને નોકરી ઉપર ગઈ જઈશ."

પ્રકરણ ૩ જું

મિદાઇનો વેપાર કરતાં કરતાં બેક્રુઅસ એડવિલાસે ઘણા જાણીની સાથે ઝાળખાણ કરી લીધું હતું. એ ઝાળખીતા લોકોમાં ડરકામ કંપનીએ પોતાને ખર્ચે રાખેલો એક સ્પેશ્યલ કોન્સ્ટેબલ પણ હતો. તે હતો તો પોલિસનો સિપાઈ, પણ કારખાનામાં નોકરીએ રાખવા લાયક કોણ કોણ છે તેની તપાસ રાખવાનું અને સારામાં સારાં માણસોને પારખી પારખીને ચૂંટી કાઢવાનું કામ તેનું હતું. એડવિલાસે તેની લાગવગનો કદી ઉપયોગ કર્યો ન હતો, તેમ તે કામ કાઢી આપે એવો છે કે નહિ તે પણ નાણી બેયું ન હતું; છતાં તેના મનમાં પાછી ખાત્રી હતી કે, એ સિપાઈની મારફતે આ નવા આવનારાઓમાંથી થોડાકને તો નોકરીએ લગાડી દેવાશેજ. અંદર અંદર ખૂબ ચર્ચા કર્યા પછી તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યાં કે ઘરડો એન્ટેનાસ અને બેનાસ, એ બે જાણને માટે પેલા સિપાઈએ સિક્કારસ કરવી. જર્ગિસને તો એટલો બધો આત્મવિશ્વાસ હતો કે હું તો કોઈની સિક્કારસ વગર મારી જતેજ નોકરી શોધી કાઢીશ તેથી તેને માટે હાલ કશું કરવાની જરૂર ન હતી.

જર્ગિસનો આત્મવિશ્વાસ છેક શેખચઢીના જેવો પણ ન હતો. આઊન કંપનીના કારખાના આગળ જઈને તે અડધો કલાક લાગ્યેજ ઉભો રહ્યો હશે ત્યાં તો આસપાસના બધા લોકોના કરતાં એક વેંત ઉંચી અને પહેલવાન જેવી તેની કાયા ઉપર એકાદ નિરીક્ષકની નજર ગઈ અને તેને ધસારત કરીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પછી તેની અને જર્ગિસની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે ટૂંકો અને મુદાસર સંવાદ ચાલ્યો:

“ તને અંગ્રેજી બોલતાં આવડે છે ? ”

“ ના, લિથુઆનિયન ” (જર્ગિસે કાળજી રાખીને આ શબ્દનો ઉચ્ચાર શીખી લીધો હતો.)

“ નોકરી ? ”

જવાબમાં જર્જિએ ડોકું દલાવ્યું.

“આવીં અમારું ડોકું વાકું નોકરીએ મૂકી બેઠાં ?” જર્જિએ ડોકું ધૂળાવીને ભાગી તૂટી બેઠાં. કહ્યું કે “અમલજી પડની નથી.”

ત્યાર પછી નિરીક્ષકે નોકર નોકરની ઈમારતો અને મોડાના ચાળા દર્શાવ્યાં. જર્જિએ પણ તેના જવાબમાં અમલજીને દર્શાવી માથું ધૂળાવ્યું.

“દોરનાં આંતરડાં પાવડે પાવડે એકઠાં કરી શકીશ ?” જર્જિએ દર્શાવી ડોકું ધૂળાવ્યું અને કહ્યું કે “અમલજી પડની નથી.”

વળી પાછા નિરીક્ષકે ઈમારતો અને દાથ-મોંના આગા કરી બતાવ્યાં. જર્જિએ દાંઘડાં અમલજી દોષ તેમ ડોકું દલાવ્યું. નિરીક્ષકે ભાગી તૂટી સિધુઆનિયન બાપામાં કહ્યું કે “અમલજી પેલે બારણે થાને આપ્યો જા. કાલે સવારે સાન વાગે આવીં દાનર થજે. અમલજી !”

આના જવાબમાં જર્જિએ ડોકું દલાવીને લા કહ્યું અને પોતાની બાપામાં કહ્યું કે “મોટી મદદઆની કરી, આદેજ !”

તેઓ બતેની વાતચીત આટલેથીજ પતી ગઈ. જર્જિસ ત્યાંથી પાછો ફર્યો, અને પોતે મેજવેલા વિજયનો મદિમા તેના અરા રવર-પમાં તેની આમજ પ્રત્યક્ષ થઈ જવાથી તે એવો દર્દી થયો બની ગયો કે ચીસો પાડતો અને હાથગો મારતો પોતાના ઉતારા તરફ દોડ્યો. “નોકરી મળી ! નોકરી મળી !” આહા ! તેના હૈયામાં દરખ અને પગમાં જેર માતાંજ ન હતાં. જાણે તેને પગે પાખો આવી હોય એમ વાથવેગે દોડ્યો અને જૂમ બરાડા પાડતો પાડતો તોફાની વાવાઝોડાની માફક ઘરમાં ધૂસી ગયો. તે વખતે દેડલાક બાહરો રાતપાલી કરીને દલાડે ઉંઘવા પડ્યા હતા તેઓ જાગી ઉઠ્યા અને તેના પર ખૂબ ખીજવાયા.

આ જથ્થા બનાવ દરમ્યાન જોકુબસે પેલા સિપાઈ બાધખંધની સાથે વાતચીત કરી લીધી. તેણે કહ્યું કે, હું મારું બનવું કરોશ. જર્જિસને તો નોકરી મળીજ ગઈ હતી, અને ખીજ એ જણને માટે તજવીજ થવાની હતી તેથી, આજે સૌનાં મોઢાં હસતાં થયાં હતાં. હવે આજનો દિવસ તો તેમને કર્યું કામકાજ હતુંજ નહિ તેથી આજે બધે ફરવું અને પંકિમટાકેતમાં જે દાંઘડાં જેવા જેવું હોય તે બધું જોઈ વળતું એવો વિચાર કરીને સૌ ફરવા જવાને તૈયાર થયાં. જોકુબસે પોતાની કુદાન આંખો સોંપી અને પોતે પરાણાઓને મામ બનાવવા જવા કહ્યું થયો. આ કામ કરવામાં તે મોટાઈ માનતો હતો અને જાણે

કમળાખ્યાનાના અપ્પભરણમાં કેમકે એવડમથાન કરતાં વધારે
 વિચારવાળી પુરુષી જન્મ્યા હતી. તેના અંદરના કૃપાને બાજુ જનન
 વૈરાગી અગત્યાગની બનાવ મથો હતો. દુનંતી દરિયા સુધી નજર
 ફેરવો તો આપે સુધી દેવાડા ગમેલો પમુએનો નધો અમુદર દેખાય.
 એનારને એમજ થાય કે આટલાં બધાં દોર આપ્યાંજ ક્યાંથી ? આખી
 દુનિયાનાં બધાં દોર તો આવીં જોમાં નરિ થયાં ત્રાપ ? નાનાં મોટાં, જનન-
 જનનાં અને રંગ રંગનાં દોર ! મળાં, કાળાં, કાળગાં, ધાગાં, પાંખાં-એક
 તરફનરેલના રંગનાં દોર ! ક્યાં જુવાન અને નંદુરન તો ક્યાં યરદાં
 અને મરયા જેવાં ! વળી મોટી મોટી ગૃધ્રવાળા જરાદા પાડના માનેલા
 આપસા દના, તે ઉપરાંત કૂમળાં આપાજુ જેવા રમનીઆળ વાહરદાં
 પણ દનાં. ગરીબ નમ્ર આંખાવાળા દુઝળી ગાયો દની અને લાંબી
 કિંગડીએવાળા દેહસામ પરગળાના વિહરાળ જુવાન સાંદ પણ દના.
 આખા જનનનાં દોરને એકજ જગ્યાએ એકદાં કરીને પૂરી રાખનાં
 જેવા વિચિત્ર મોંપાટ ગમી રહે તેવો આ દેહાણે મધી રજો દનો.
 આ બધાં મળીને એકંદર કેટલાં દોર દશે તેને મળવાનો તો વિચારજ
 માંડી વાળવો. કારણ કે જુદા જુદા વાહઓનો સરવાળા કરતાંજ
 આખો દિવસ નીકળી ગય એટલા બધા વાહ દના અને એક એક
 વાહમા શુભાર વિનાનાં દોર ! જેકુળએ થોડા વખત ઉપરજ વર્તમાન-
 પત્રમાં છપાએલો એક લેખ વાંચ્યો હતો. તેમાં આ દસાઈખ્યાનાને
 લગના વિગતવાર આકડા આપ્યા દના. એ આંદડા ટાંછીને આ દસા-
 ઈખ્યાનાના અનિ વિગતુન કાર્ષદેત્રનું પોતાના પરાખાઓ આગળ વર્ણુન
 કરતાં તે અભિમાનથી ક્ષાતો હતો. સાબળનારાંઓ પણ આભર્ય-
 મુગ્ધ થઈને તેનું વર્ણુન સાંભળના દનાં અને કોઇ કોઇ વાર મોઢા-
 માંથી નાના પ્રકારના આશ્ચર્યસ્યક ઉદગાર કાઢનાં દનાં. જર્મિસ પણ
 આ જંગી દસાઈખ્યાનાની મોટાઈનું કાદક અભિમાન લેતો થયો હતો;
 કારણ કે આવની કાલથી તે પોને આ વિરાટ યંત્રનો એક દાંતો
 બનવાનો હતો, તેની પ્રતિમા પોતાનો હિરણ આપીને તેના ઉપા-
 દકપણમાં ભાગીદાર થવાનો હતો, તેના કામદારોની યાદીમાં તેનું
 પોતાનું નામ પણ આવની કાલથી ઉમેરાવાનું હતું !

આ વાહઓની વચ્ચે વચ્ચે નાની સાંકડી ગલીઓ જેવા માળા
 દના. તેમા કેટલાક લોકો પગે જુદા અને હાથમા લાંબી સાજૂક લઈને
 થોડા ઉપર ચડીને આમનેમ દોડદોડ કરતા દના. તેઓ બારે કામગરા
 દેખાતા હતા, એકબીજાને તથા દોર હાંકનાર રખારીઓને ખૂબો પાડીને
 ખોલાવતા દના. આ થોડે ખેડેલા લોકોમાના કેટલાક દૂર દૂરના ગિલા-

નંદા આગગાડીના પાટા આ તરફ છે, નેવાજ પાછા કસાઈયાન પેલી બાજુએ પણ છે. ત્યાં આગળ માલગાડીઓના ડાંખા ને ઉભા રહે છે. તેમાં આ જનવરોના માંમ ડાંખાઓમાં બરાબ બર ફુનિયાનાં બાજુરમાં નેવાજા માટે રવાના થયા જાય છે."

જોકે અમે આગળ ચાલતાં તેમને કહ્યું કે, આ કસાઈયાન ઉપયોગને માટે તેની દબની અંદરજ બધા મળીને અડીઓ નેટકો લંબાઈમાં આગગાડીના પાટા નંખાઈ ગયા છે. તેમના થઈને દરરોજ દશદશર ગાય-બગદ, દશદશર કુકર અને પાંચ ઘેડાં-બકરાં ચાલ્યાં આવે છે. આખા વરસનો સામ્રો દિમાખ કરી અડી બધાં મળીને એક કોઈ પશુનાં શરીરનું માણ્યુમનનના બે ને માટે રૂપાન્તર થઈ જાય છે. તમે યોડીક વાર આ દેકાળે રહીને જુઓ તો તમને કસાઈયાના તરફ ગતિ કરતી પશુઓની ની દારનું જ્ઞાન થયા માંડશે. જે દેકાળે આ દોર આપારે ઉત્તેના કરતાં ધણે ઉંચે મજબૂત લોખંડનો માંચડો કતલખાનાના ઉપલા માળ ઉપર બાંધેલો છે; તે માંચડા ઉપર દોરને ઢાંકી જ્યાં માટે પંદર ફુટ પહોળા ટોળાવવાળા સડક બનાવી દીધી માંચડા તરફ દોરની સતત ગતિ ચાલુજ રહે છે. યોડીજ પણ પોતાનું શું થવાનું છે તેની લેચ માત્ર પણ જેને ઘંઘા નથી બાપડાં પ્રાણીઓનો પ્રવાહ-મૂર્તિમાન મૃત્યુની નદાના પ્રવાહની ચાલોજ જાય તે જોતાં મનમાં શું શું થાય તે કહેવું અને મ પશુ સુરક્ષે છે. જોકે અસની સાથે આવેલાંઓમાંથી કોઈનામાં જતિ ન હતી; નહિ તો આ પશુઓને જોઈને તેમનાજ જેવાં મ મનુષ્યપ્રાણીઓની અવરથાનું પણ તેમને રમરશ્ચ થઈ જત. પણ વિચાર તેમને કોઈને આવ્યો નહિ. તેઓ તો આ રાક્ષસી કારખ કાર્ય કરવાની પ્રચંડ શક્તિનોજ વિચાર કરતાં ઉભાં રહ્યાં. જે માંચડા તરફ આ બધાં દોર ચાલ્યાં જતાં હતાં તે આથેના મ યાપરા જેટલો ઉંચો હતો. ટોળાવવાળા સડક ઉપર થઈને પા પ્રવાહ ઉંચે ને ઉંચે ચડતો જતો હતો. તે માંચડા તરફ આંગળી જોકે અસે કહ્યું કે માંચડા સુધી તો જનવરો પોતાના ટાંડીઆના જાય છે. પરંતુ ત્યાં ગયા પછી તેમની બાકીની મુસાફરી તેમનાં શરીરનું માણ્યુમના બારાકતરીકે રૂપાન્તર થઈ જાય ત્યાં તેમની બાકીની મુસાફરીને લગતી તમામ ક્રિયાઓ માત્ર તેમના વજન વડેજ થયા કરે છે. એને માટે તે જનવરને પોતાને ક નન કરવી પડતીજ નથી, તેમ કોઈ જતની યાત્રિક શક્તિની પ

પડતી નથી. પરંતુ એ આખા સુરંગમાં એવી જગતો છે કે દોરે આગળ આવીને ઉભું એટલે તેના વચ્ચે વહેતી ગળિયાં આવી જાય અને તેમને એક ડેકાણેથી બીજે ડેકાણે જેમ જરૂર પડતી જાય તેમ ધકેલતો જાય છે.

“એ લોકો રજેરજનો ઉપયોગ કરે છે—કશું પણ નકામું નેતા નથી.” એટલું કહીને જોડુખસ જરાક દસ્યો અને દસ્યું એવો એક ટૂચકો તેણે કહી સંભળાવ્યો. એ ટૂચકો તો અહીંના અલોકોનાં અને ખાસ કરીને પ્રેક્ષકોને કસાઈખાનાં બતાવવાનો કરનારા ભોમિયાનાં મોઢામાં ચવાઈ ચવાઈને જૂના કૂચા જેવો ગયો હતો તો પણ જોડુખસ એમજ માનતો હતો કે એ ટૂચકો મેં જોડી કાઢ્યો છે એવું મારાં ભોળાં મહેમાનો માની લેશે. તે જો “કુછરની એકલી ચીચીઆરીને બાદ કરીને તેના શરીરનાં બીજાં અંગોનો કાંઈ ને કાંઈ ઉપયોગ થઈ જાય છે.” આઠિન કંપ જનરલ ઑફિસના આગલા દરવાજા આગળ થોડાક ભાગમાં દરે ઉગાડી છે. આખા પેકિંગટાઉનમાં દોષ પણ કેકાણે લીધે જેવું કાંઈક હોય તો માત્ર આ એકલું જ. એજ પ્રમાણે આખા પેકિંગટાઉનની વસ્તીના જીવનમાં જે કાંઈક હાસ્યરસ જેવું હોય તો કાંઈક ચવાઈ ચવાઈને કૂચા જેવું થઈ ગયેલું આ વાક્યજ.

આ કેકાણે ઉભા રહીને દોરના વાડાઓ ધરાઈને જોઈ પછી તેઓ બધાં આગળ ચાલ્યાં અને કસાઈખાનાંના મધ્યભાગે આવેલાં મકાનોના સમુદાય આગળ જઈ ઉભાં. આ મકાન હવે ઈટ-ચૂનાનાં, પણ તેમના ઉપર પેકિંગટાઉનના ધૂમાડાના થર થર જામી ગયા હતા. તેમની ચારે બાજુની ભીંતો જાહેરાતના ઉભે ચીતરાવેલાં ચિત્રો અને પાટિયાં વડે ઠસઠસીને ભરાઈ ગઈ હતી. તે તરફ એક નજર કરતાં જ જોનારા સમજી જાય છે કે જે જાહેર રોનાં પાટીયાં અને પોસ્ટરો વગેરે વાંચી વાંચીને તેઓ કાયર થઈ હતા અને જેમાં જણાવેલી વસ્તુઓ વાપરી વાપરીને પણ તેઓને આવ્યો હતો તે સઘળી વસ્તુઓનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન અહીં જ જોઈએ. હવે જોનાર સમજી જાય છે કે જે અફલાતુન વસ્તુ ગુણનાં વખાણુ સાંભળી સાંભળીને તેમના કાન કાણુ થઈ ગયા જેમની જાહેરખબરોમાં પાટીયાં ને પોસ્ટરોથી આગગાડીનાં રોટા દ્રામની ગાડીઓ અને લોકોનાં ઘરની દિવાલો ગંદાં અને કદરૂપાં ગયાં હતાં; દૈનિક અને સામયિક પત્રોનાં પાનાં ભેંસ લડકે

મોટા અદારે છાપેલી જેમની જાહેરખબરો વડે ખીચોખીચ ભા-
દનાં, જેમના વર્ણનના કેટલાક શબ્દો તો એવા હતા કે એક
કાનમાં પેદા એટલે કાનમાં ને કાનમાં ગુંત્યાજ કરતા, જેમનાં
બેરંગી ભપકાદાર ચિત્રો શેરીએ શેરીએ અને ગલીએ ગલીએ જો
આવતાં તે બધી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓના જન્મસ્થાનમાંજ અને એ
પહોંચ્યા છીએ ! વાહ ! ધન્ય ધડી ! ધન્ય દહાડો ! આઉન કંપ-
બાદરાહી *હેમ અને બેકન ! આઉન કંપનીનું રંધિલું મસાલેદાર રૂબ
આઉન કંપનીના એકસોલસિયર (સર્વોત્તમ) માંસનાં અથાણાં ! વ
વાહ ! એ બધાં તો અત્તીઆંજ બનનાં દેખાય છે ! ત્યાર પછી ડર
કંપનીનું શુદ્ધ *લીફ લાઈ ! ડરહામ કંપનીનો સવારના નાસ્ત
ખાવાનો *બેકન ! ડરહામ કંપનીના *બીફના ડબ્બા ! કાચની
બીમાં ભરીને વેચવા મૂકેલા ડરહામ કંપનીના *હેમ ! રેવિલ્ડ *ચિ
અને ડરહામ કંપનીનું અદ્વિતીય હાડકાંનું ખાતર ! આ બધાં રં
મૂળ જન્મભૂમિ પશુ આજ ! વાહ વાહ ! વાહ વાહ !

આ બધી વસ્તુઓની જાહેરખબરોનાં પાટીઆં જોતી
જોકુબસની સાથે આવેલી બધી મંડળી ડરહામ કંપનીના એક મકા
પેરી ત્યાં તેમના જોશ બીજા પ્રેક્ષકો પશુ ઉભા હતા. આ બધાં થે
વાર ઉભાં ન ઉભાં તેટલામાં તો તેમને કારખાનામાં બધે કે
બનાવવાને વાસ્તે કંપની તરફથી ગુખ્તો એક બોમિયો આવી પહોં
કારખાનાંવાળાઓ પ્રેક્ષકોને પોતાના કારખાનાનાં બુદાંબુદાં ખાતાં
તેમાં થયું કામ બનાવવાની ખાસ કાળજી લે છે; કારણ કે એ
મોટી જાહેરગતની ગરજ સારે છે. પણ જોકુબસે કટાક્ષ કરતાં
કે, કારખાનાંવાળાઓ એવા લુચ્ચા છે કે તેમને જેટલું બતાવવું
માત્ર તેટલુંજ પ્રેક્ષકો જોવા પામે છે અને જે ન બનાવવા જેવું
તેમની નજરે પડતુંજ નથી !

એજ મકાનની બહારની બાજુએ એક ઉપર એક એવા
છ લાંબા ને લાંબા દાદર હતા. તેમની ઉપર ઘસને મકાનના
ઉપલા માળ ઉપર જવાનું હતું. બોમિયો પ્રેક્ષકોના સમુદાયનાં
દાદરા ચઢાવીને સૌથી ઉપરના માળ ઉપરના માળ ઉપર તેડી
થોડા વખત ઉપર આપણે જોના પિંચે વાત કરી હતી તેવો એક

* નવા નવા આવી જરૂરી મુદ્દો છે તે બધી વસ્તુઓ હકકર
બીજા વસ્તુઓના માસ વગેરેની જુદી જુદા બનાવટો છે. — અમદ

ઢોળાવવાળો રસ્તો આ માળની અંદર આંધ્રેલા લોખંડના માંચડા જતો હતો. એ ઢોળાવવાળો રસ્તો ઉપર થઇને કુકરોનો અખંડ ૩ ફેટ માંચડા સુધી ચાલ્યો આવતો હતા. આટલી યધી ઉંચાઇ વાથી તેમને લાગેલો થાક ઉતારવાને વાસ્તે અહીં એક વિસામો રાખ્યો હતો. ત્યાં જરાક વાર થોડ્યા પછી તેઓ ખીન્ન સાંકડા ઉપર થઇને એક ઓરડામાં દાખલ થતાં અને તેમાં એક વાર એટલે પેકાંજ, પછી તેઓ કદી પાછાં બહાર આવતાંજ નહિ.

તે એક લાંબો ને લાંબો એવો સાંકડો ઓરડો હતો. તેની ખાલુએ ત્રેક્ષકોને માટે કોરો બનાવ્યો હતો. ત્યાં ઉભા રહીને આ ઓરડામાં થતો વ્યાપાર જોઇ શકતા. ઓરડાને સામે છેડે મોટું લોખંડનું ચક્કર હતું. તેનો ઘેરાવો આશરે ૨૦ ફુટનો તેની કોર આગળ થોડે થોડે છેડે લોઢાનાં કડાં જડેલાં હતાં. એ એવી રીતે ગોઠવ્યું હતું કે તેનો ઉપલો ભાગ આ ઓરડામ અને તળેનો ભાગ નીચેના ઓરડામાં રહે. વળી તેની બેઉ બ થોડી થોડી ખાલી જગ્યા હતી. કુકરનું ટાળું ચાલતું ચાલતું અહીં સુધી આવી પહોંચતું એટલે ત્યાં આગળ ઉભેલો એક ર કદનો હબસી સૌથી આગળના કુકરને પગે સાંકળ આંધીને તેનો છેડો પેલા કડાની અંદર ભેરવી દેતો. તેના હાથ અને પગ બેઉ ડા હતા. અત્યારે ચક્કર ફરતું અટક્યું હતું તેટલી વાર તે થાક લેવા ઉભો રહ્યો હતો. એકાદ-બે મિનિટ પછી પાછું ચક્કર થયું એટલે તેની બેઉ ખાલુએ ઉભેલા નોકરો ચડપો ચડપ : કુકરને પકડીને તેમને પગે સાંકળ આંધી દઇને સાંકળનો ખીન્ન ચક્કરના કડાની અંદર ભેરવી દેવા લાગ્યા અને તેની સાથે : કુકર જમીન ઉપરથી ઉંચકાતું ગયું અને ચકડોળ ઉપર એકેલો સ જેમ ઉંચે ચઢે, તેમ તે પણ આ ચકડોળ ઉપર સ્વાર થઇ ચઢવા લાગ્યું.

આમ થતાં વારનેજ કાનના પડદા ફાડી નાખે એવી ૯ તીણી ચીચીઆરીઓ સંમળાવા લાગી. જેવા આવનારાંઓ લ થઇને ચમકી ઉઠ્યાં; સ્ત્રીઓનાં મોઢાં ફિક્કાં ફસ થઈ ગયાં અને જરાક પાછી પણ હડી ગઇ. પણ અહીં તો હવે ચીસોનો પારજ એક પછી એક ચીસ નીકળતીજ ગઇ અને તે પણ એક એકના વધારે તીણી, કારમી અને દુઃખદાયક. એ ચીસો પાડનાર કુકર : તે ગયાંજ. તેઓ આ ભવમાં પાછાં બહાર આવે અને દુનિયા :

જુએ એવી કોઈએ વાનજ ન કરી. તેઓ દને એવ પ્રદેશમાં દાખલ થયાં હતાં કે ત્યાંથી પુનરાગમન થાયજ નહિ : પેલા ચક્રરના કડાની સાથે આંધ્રિયું ફક્કર ચક્રરના મોથી ઉમેના ભાગ આગળ આવી પ-
 દોંને એટલે ત્યાંથી ઉગકાને એક દેશયુગાડીના ઉપર આવી પડતું અને પછી તેના ઉપર સ્વાર થઈને નીચેના ઝોરડામાં ચાલ્યું જતું.
 એકની પછી બીજું અને ત્રીજીની પછી ચોથું એમ એક પછી એક ફક્કરને ચડ્યો ચડ્ય પછી પછીને પેલાં કડાની સાથે આંધી દેવામાં આવતાં. એ પ્રમાણે કરતાં થોડીક વારમાં ચક્રરની બેઉ બાજુએ લગ્ન-
 તાં, છતાં થવાને માટે ગાંડાની માફક વ્યર્થ ધમપહાડ કરતાં, જોરથી ટાંટીઆ દલાવતાં અને ચીસાચીસ પાડતાં ફક્કરની બે સળંગ દાર લટકતી થઈ ગઈ. એ બધાંની ચીસોના અવાજનો સરવાળો ધજોજ બધંકર હતો, દાનના પડદા ફાડી નાખે એવો તીજો હતો. આટલો બધો અવાજ થયા કરતો હતો છતાં તે ઝોરડાની બીજો કેમ પડી જતી નથી અને છતમાં કેમ તડો પડતી નથી એજ મોટી આશ્ચર્ય-
 કારક જિના હતી. આવાતુમુલ અવાજનાં ગોળાંઓ આવા ઝોરડામાં થી રીતે સમાઈ જતાં હતાં એ પણ એક મોટો સવાલ હતો. અને ચીસો તે કાંઈ જોવી તેવા ? ઉંચામાં ઉંચા અને તીણામાં તીણા અવાજથી માંડીને નીચામાં નીચા અને ધીમામાં ધીમા અવાજ સુધીની તમામ પ્રકારની ચીચીઆરીઓ, ગગામાંથી નીકળતા ખોખરા કંકેરા અવાજ અને તીવ્ર વેદનાજન્ય પેકાર-એ સઘળાંથી ઝોરડાનું વાનાવરણ કંપી ઉઠ્યું હતું. જરાક વાર ચીસો નરમ પડે અને વળી પાછી પહેલાંના કરતાં વધારે તીવ્ર અને વધારે સજોર ચીસો સંભળા-
 વા લાગે. એ પ્રમાણે એક એક વિસામા પછી ક્રમવાર ચડતા સમક-
 ના સુર નીકળતાજ જાય. ફેટલાક પ્રેક્ષકોથી આ સહન ન થયું—પુરુષો એકજીગની સામે જોઈને વિમુગ્ધ ભાવે હસવા લાગ્યા અને સ્ત્રીઓ બેકે હાથની મુઠીઓ જોરથી દબાવીને ઉભી રહી. ફેટલીકની આંખો-
 માંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં અને ફેટલીકના મોઢા ઉપર લાગણીના જુરમાને લીધે લોહી ધસી આવ્યું.

પણ જોનારાંઓની આંખોમાં આંસુ આવે કે ન આવે, તેમનાં દાગળમાં ચૂંધારો થઈ આવે કે ન થઈ આવે, તેનો જરા પણ વિચાર ક્યાં સિવાય નીચેના ઝોરડામાં જે લોકો ઉભા હતા તેઓ તેા તેમનું કામ ક્યેંજ જતા હતા. ફક્કરની ચીચીઆરીઓની તેમજ જોનારા-
 ઓને થતા ત્રાસની તેમને જરા પણ પરવા ન હતી. એક પછી એક ફક્કર તેમની પાસે આવતું ગયું, તેમ તેમ તેઓ તેમને બધાંને વારા-

ફરતી બીનમાં નહેણા અપેઝાની જાણે કંઈ જાણે નહીં. પેલા
દરેકના ગળામાં ભારે કડખેથી જેમો સોંપે પાડવા મળે, તેમના કોઈ
માંથી કોઈ ને કોઈ, કોઈ પછી કદાચ તેને જેમાં સોંપે તેમ પડે
કુછરોની ખાસી પારની દાર નાખાઈ જાય નહીં. તેમનાં ગરીબ
તમાગ કોઈ નીતરી વાતું જેવાં પાણી તેમને ત્યાંથી લેવાડીને ખદ
ખદના પાણીથી ભરેલી મોટી જાંબી ઝાંડામાં ધમેલખ દેવી રાખે.

આ બધી ક્રિયાઓ એટલી જાણી કર્ણદાસના પાંડે દેવે
ચતી હતી કે જેનારાઓ તો રત્નપ્રજ્જા જાણી ગયા. આ કાંઈ સામાન્ય
કસાઈખાનું ન હતું કે ત્યાં પાંચ-પચાસ વડનવરને એકાદ-એક કસાઈ
લગાડ કરી નાખે. પરંતુ આ તો મંદોથી માતનું, પદાર્થિમાન, રસાયન
અને વ્યાવહારિક ગણિતશાસ્ત્રની મદદથી આવતું વિજ્ઞાનિક કસાઈખાનું
હતું. તે છતાં પણ ગમે તેવા વ્યાવહારિક અને ગણનરીતિના માણસ
ને પણ પેલાં કુછરો ઉપર ચતા જુલમનો વિચાર તો આવતોજ કે તેમણે
માણસનતનું કશું જગાડયું ન હતું તેમજ કદી જગાડવાનાં પણ ન
હતાં; ઉલટાં તેઓ બિચારાં માણસનનની બચાઈ ઉપર વિશ્વાસ
રાખીને કેક તેમની મોતની જગ્યા સુધી વગર સંકોચે સાચાં સાચાં
હતાં; તેમના પોકાર તદન વાજગી, કાયદેસર અને માનવતાપૂર્ણ હતા.
તેઓ અત્યાર સુધી તેમના કુદરતી અધિકારની લદમાં રહીનેજ છડ્યાં
હતાં. આવા કૂરતાભરેલા મોતે મરવા જેવો તેમણે ક્યોજ અપરાધ ક્યો
ન હતો. તેમને આ પ્રમાણે નિર્દયપણે મારવા છતાં મારનારાઓના મન-
માં જરાય વસવસો થતો ન હતો, પોતે ખોટું કામ કરે છે એવી શંકા
પણ આવતી ન હતી; ‘અમારે અમારા પેટને માટે આવું પાપકર્મ
કરવું પડે છે’ એટલું કબૂલ કરવાનો ઢોંગ પણ તેઓ કરતા ન હતા;
પણ જેમ કોઈ જડ પદાર્થને આમથી તેમ અને તેમથી આગ ફાવે
તેમ ફેરવે, ઉથલાવે, ઉઘો કરે, ચત્તો કરે તેમ તેમની લોહીથી નીંગ-
ળતી લાશોને બેપરવાઈથી ઉઘે મોઢે લટકાવ્યે જતા હતા, એ તેમની
હૃદયશૂન્યતા તો દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા બરાબર હતી. પ્રેક્ષકોમાંથી
કોઈ કોઈ કોમળ હૈયાવાળા રડી પડતા. પણ તેથી શું? એવા પોચા
દિલના માણસનાં આંસુથી આ હત્યાઈ યંત્ર કાંઈ થોડુંજ અટકવાનું
હતું? એ તો કોઈ અંધારા ભોંયરાની ગોઝારી ગુફામાં, કોઈની નજરે
ન પડે, કોઈનેય કાને વાત ન જાય, વાડનું ચકલું પણ ન જાણે અને
વાયુની લહરિ પણ જેનો ભેદ ન જાણી શકે એવી રીતે કરેલી કોઈ ભય-
કર કરપીણ હત્યાના જેવો આ ધંધો જગતની વચ્ચે, ઘોળે દહાડે, સાના
દેખતાં છતાં સૌની આંખચોરીએ ધમધોંકાર ચાલ્યોજ જતો હતો.

કરની જીવનમાં મરણ એ કદાચી જોઈ શકે તે પહેલાં પાપકર્મને વચન
દરેકના ગળામાં મરે એકાદી જોઈ જોઈ પાડવા મળે એવું શ્રેય
માંથી એવું ને એવું કહી નકલ કરવા દાન મેલવું એવું કહ્યું
કુછરોની ખાસી નારની દારૂ પાપમાં મળે નહીં. તેમનાં સંસ્કાર
તમામ શોધી નીવરી પણ એવું પાત્ર મળે નથી કુછરોને તક
અદતા પાપીયી અરેકો મોટી જાણી કાંઈમાં મળેપણ દેખી રહ્યા.

આ પછી ક્રિયાઓ એટલી જાણી કાર્યકલાપૂર્ણ કે કોઈ
ચતી દની કે જીનારાઓ તો રત્નપથ જાણી ગયા. આ કામ સંપાદન
કસાઈયાનું ન હતું કે ત્યાં પાન-પાનમાં જીનારને એકાદને કસાઈ
દસાઈ કરી નાખે. પરંતુ આ તો ગદ્યાથી ચાલતું, પદાર્થપિયાન, રસાયણ
અને આયુર્વાદિક ગણિતશાસ્ત્રની મદદથી ચાલતું વિજ્ઞાનિક કસાઈયાનું
હતું. તે છતાં પણ ગમે તેવા આયુર્વાદિક અને ગણિતશાસ્ત્ર માળખા
ને પણ પેલાં કુછરો ઉપર ચના જુડમનો વિચાર તો આવતોજ કે તેમણે
માણસનતનું કશું જગાડ્યું ન હતું તેમજ કદી જગાડવાનાં પણ ન
હતાં; ઉલટાં તેઓ વિચારાં માણસનનની બસાઈ ઉપર વિશ્વાસ
રાખીને કેક તેમની મોતની જગ્યા સુધી વગર સંદેહે ચાલ્યાં આવ્યાં
હતાં; તેમના પોઠાર તદ્દન વાગળી, કાપદેસર અને માનવનાપૂર્ણ હતા.
તેઓ અત્યાર સુધી તેમના કુદરતી અધિકારની લક્ષમાં રહીનેજ હયાં
હતાં. આવા કૂરતાભરેલા મોતે મરવા જેવો તેમણે કશોજ અપરાધ કયો
ન હતો. તેમને આ પ્રમાણે નિર્દયપણે મારવા છતાં મારનારાઓના મન
માં જરાય વસવસો થતો ન હતો, પોતે જોડું કામ કરે છે એવી શંકા
પણ આવતી ન હતી; ‘અમારે અમારા પેટને માટે આવું પાપકર્મ
કરવું પડે છે’ એટલું કબૂલ કરવાનો ઢોંગ પણ તેઓ કરતા ન હતા.
પણ જેમ કોઈ જડ પદાર્થને આમથી તેમ અને તેમથી આગ શ્રવે
તેમ ફેરવે, ઉથલાવે, ઉંઘો કરે, ચત્તો કરે તેમ તેમની લોહીથી નીંગ
ળતી લાશોને એપરવાધથી ઉંઘે મોઢે લટકાવ્યે જતા હતા, એ તેમની
હૃદયશૂન્યતા તો દાઝ્યા ઉપર કામ દેવા બરાબર હતી. પ્રેક્ષકોમાંથી
કોઈ કોઈ કોમળ હૈયાવાળા રહી પડતા. પણ તેથી શું? એવા પોચા
દિલના માણસનાં આંસુથી આ હત્યાકાંડે યંત્ર કાંઈ થોડુંજ અટકવા
હતું? એ તો કોઈ અંધારા ભોંયરાની ગોઝારી ગુફામાં, કોઈની નજર
ન પડે, કોઈનેય કાને વાત ન જાય, વાડનું ચકલું પણ ન જાણે અને
વાયુની લહરિ પણ જેનો ભેદ ન જાણી શકે એવી રીતે કરેલી કોઈ ભય
કર કરપીણ હત્યાના જેવો આ ધંધો જગતની વચ્ચે, ઘોળે દહાડે, સાન
દેખતાં છતાં સૌની આંખચોરીએ ધમધોકાર ચાલ્યોજ જતો હતો.

આ કાર્યને અમુક વખત સુધી ઉમાં ઉમાં જોવું અને તેમ છતાં મનમાં તાર્કિક પ્રશ્નો ઉભા થાય તો તેમને ઉભા ન થવા દેવા, રૂપકો સંગ્રહો અને આલંકારિક વિચારમૂર્તિઓ આંખ આગળ આવીને ઉભાં રહે તેમને દબાવી દેવાં અથવા આ કુછરોની ચીમીચારીઓના લેવીજ ખીછ અનેક ચીમો જે જગનમાં સર્વત્ર સંલગ્નાય છે તેમના ખનિને કાને પડતો અટકાવવો એ તો બનેજ શી રીતે ? એા ધર્મશાસ્ત્રના પારંગત પડિતો ! મૌલવીઓ ! પાદરી ખાવાઓ ! જગદ્ગુરુઓ અને ગોસ્વામીઓ ! જવાબ આપો. આ જગતમાં અથવા તો આ જગતની બહાર તમારા પરમેશ્વરે, ખુદાએ અથવા અલ્લાહે આ કુછરોને સાર કોઈ સ્વર્ગ નિર્માણ કર્યું છે કે નથી કર્યું ? તમે કહો છો કે દુઃખી-આંખોને તેમનાં દુઃખનો બદલો સ્વર્ગમાં મળી રહે છે ત્યારે પછી આ કુછરોને તેમના દુઃખોનો બદલો ક્યા સ્વર્ગમાં મળવાનો છે તેનો જવાબ આપો. આમાંનું એકેએક કુછર સ્વતંત્ર સજીવ પ્રાણી હતું. કોઈ ઘોશું, કોઈ કાશું, કોઈ કામડું, કોઈ તપખીરીઆ રંગનું; કોઈ જીવાન, કોઈ ધરતું; કોઈ ચૂકું અને પાતળું તો કોઈ ખારસું એક વાધ ધરાય એવું; પણ તે દરેકને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું, દરેકને જીવવાની ઇચ્છા હતી, દરેકને ઇચ્છાશક્તિ હતી, દરેકને સુખની આનંદની આશાઓ હતી, મનના કોઠ હતા; દરેકને પોતાના અપૂરતી આત્મશ્રદ્ધા હતી, સ્વમાન હતું અને પોતાના વ્યક્તિત્વનું અભિમાન હતું. જે કાંઈ માણસને છે, જે કાંઈ પુરાણીઓ પાડિતો અને મૌલવીઓને છે તે બધુંજ આ કુછરોને પણ હતું. માણસની માકકજ તેઓ પણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સહિત પોતાનો જીવનવ્યાપાર ચલાવતાં હતાં. તેમને બિચારાંને ખબર ન હતી કે તેઓ જન્મ્યાં તે દિવસથીજ કસાઇની છરીની ડાયા તેમના માથા ઉપર રાત-દિવસ બમ્બા કરતી હતી ! કોઈ દારણ્ય સંકટ તેમના જીવનની વાટ ઘેરીને બેઠું હતું ! આજે તે છરી તેમના મસ્તક ઉપર તૂટી પડી, તે દારણ્ય સંકટ તેમની સામે આવીને ઉભું રહ્યું અને તેમનો પગ ઝાલીને તેમને પેલા ધાતકી ચક્કર તરફ ધસડી ગયું. તેમણે તરફ-ડીઆં માર્યાં, ધમપછાડા કર્યાં, ચીસો પાડી, પોકાર કર્યાં, ખૂમખરાડા પાડ્યા, ધણું ધ કર્યું; પણ તે નિર્દય નિષ્કૃર નિર્મમ ચક્કરને દબા આવી નહિ; તેઓ તો ચીસો પાડતાંજ ગયાં છતાં પેલું ચક્કર તો તેનું કામ કરતુંજ ગયું. તેણે તેમને ઉંચકાને છરીઓવાળા કસાઇઓના હાથમાં સાંધી દીધા અને તેમણે પણ તેમની લાગણી, ઇચ્છા, તરફ-કાદ, જીવનેચ્છા-કસાની પણ પરવા કર્યા વગર તેમનાં ગળાંમાં છેદ પાડ્યા અને ઉંધાં ટાંગીને તેમના જીવન-રક્તનું દીપેટીપું નીતારી લીધું

અને ડસકીઆં ખાઈને તેમનો પ્રાણ નીકળી ગયો ત્યાંસુધી આ કર તમાશો ચાલુ રાખ્યો. ત્યારે શું હવે જોનારાઓએ એવુંજ માની લેવું રહ્યું કે માણસનો ઈશ્વર છે પણ હુકરનો ઈશ્વર ચૌદ બ્રહ્માંડમાં ક્યાંય પણ નથી ? માણસનું વ્યક્તિત્વ ઈશ્વરને વહાલું છે એવું પંડિત-પુરાણીઓ કહે છે; પણ અમે તેમને પૂછીએ છીએ કે એ ઈશ્વરને હુકરનું વ્યક્તિત્વ વહાલું હશે કે નહિ ? માણસોના દુઃખનો પોકાર સાંભળનાર અને તેની વહારે ધાનાર ઈશ્વર છે એવું તમે કહો છો ત્યારે આ હુકરની ચીચીઆરીઓ સાંભળીને તેમની વહારે ધાનાર કોઈ ઈશ્વર હશે કે નહિ હોય ? તમે કહો છો કે દુનિયાના સંતાપથી અને જીવન-ગારોના જીવનથી સંતપ્ત થએલો માણસ પોતાના મરણ પછી ન્યારે ઈશ્વરના દરબારમાં જઈને જિભો રહેશે ત્યારે ઈશ્વર તેને સાંત્વન દેશે, તેને પ્રેમથી આલિંગન દેશે અને તેણે વેડેલી વિટંબણાઓનો યોગ્ય બદલો આપશે. ત્યારે આ બિચારાં હુકરોને સાંત્વન દેનાર, તેમને આલિંગન દેનાર અને તેમની વિટંબણાનો, વિકટ તપશ્ચર્યાનો બદલો આપનાર કોઈ ઈશ્વર છે કે નહિ અને છે તો તે આજે ક્યાં ઉઠી ગયો છે ? નમ્ર સ્વભાવવાળા જર્જિસના મનમાં જે વિચારો ઘોળાતા હતા તેનો આ સારાંશ છે; અને ન્યારે તે બીજાઓની સાથે સાથે ત્યાંથી આગળ જવા ચાલતો થયો ત્યારે તે એકલો એકલો બડબડયો : “ ઓ ઈશ્વર ! એ તો સાફજ થયું કે તે મને હુકર ન બનાવ્યો ! ”

ઉકળતા પાણીની ટાંકીમાં પડેલી હુકરની લાશને ખાસ યંત્ર વડે ઉંચકીને બહાર કાઢ્યા પછી તે નીચેના માળમાં પેડી. ત્યાં તેને છોલવાને સારૂ સંખ્યાબંધ ખુરપીઓવાળો આશ્ચર્યકારક સંચો ગોઠવ્યો હતો. એ સંચાની ખાસ ખુખી એવી હતી કે નાનું મોટું અથવા જાડું પાતળું ગમે તેવા કદનું કે આકારનું હુકર તેની પાસે આવે કે તરતજ એ સંચો પોતાની મેજેજ તેના શરીરની સાથે સજ્જડ વળગી જતો અને તેને જોડેલી ખુરપીઓ હુકરને છોલીને, તેના શરીરની તમામ રૂંવાડી છોલી નાખીને, તેને લીસું લપટ બનાવી દબને સંચાને બીજે છેડે ધકેલી આપતી. ત્યાર પછી વળી એક બીજા સંચો તે લાશને પકડી લેતો અને ઉંચકીને એક બીજા ટેલણગાડી ઉપર પધરાવી દેતો. તેના ઉપર ચઢીને હુકરની લાશો બીજા ઓરડામાં દાખલ થતી. ત્યાં એક ઉંચા ઓટલા ઉપર માણસોની બે દાર તેમને આવકાર આપવાને વારતે સજ્જ થઈને ઉભી હતી. એક પછી એક માણસની પાસે જેમ જેમ હુકરની લાશો આવતી જતી, તેમ તેમ દરેક જણ તેના ઉપર જુદી જુદી મનના સંસ્કાર કર્યો જતો. દાખલા તરીકે એક

જથ્થુ તેના પગ ઉપરની આગટી ઢોલી દાદનો. બીજી વળી તેજ પગની અંદરના ભાગને ઢોલતો. એક જથ્થુ ઝડપથી ઘરાનો ધા કરીને તેના ગળા ઉપર કાપ મૂકતો. ત્યારે બીજી બે ઝટકે તેના માથાને ધડથી છૂટું પાડી દેતો. કપાઇ ગએલું માથું ઉઠગાને ભોંય પર પડતું કે તરતજ ભોંયતળાયાની બાલુમાં એક મોટું બાકોઈ હતું તેમાં યદને અદશ્ય થઇ જતું. ત્યાર પછી તેના બાકી રહેલા ધડ ઉપર એક જથ્થુ ઉભો કાપ મૂકતો; બીજી માથુસ તે કાપને જરાક પહોળો કરતો અને ત્રીજી માથુસ પોતાના હાથમાંના કરવન વડે કુક્કરની છાતી આગળનું દાડકું વહેરી નાખતો; ચોથો માથુસ તેનાં આંતરડાં, યકૃત, તલ્લી વગેરે અંદરના અવયવોને કાપીને છૂટાં પાડતો; પાંચમો માથુસ તેમને બધાંને બહાર ખેંચી દાદતો—અને એ બધાં પણ માથાની પેઢેજ એક બાકો-રામાં યદને અદશ્ય થઇ જતાં. ત્યાર પછી કેટલાક જથ્થુ તેની એક બાલુએને વારાફરતી ખુરપી વડે ઢોલી દાદતા અને બીજા કેટલાક તેની પીઠ આગળનું માંસ ઢોલીને છૂટું પાડતા. આટલું થયા પછી લાથ આગળ મુસાફરી કરતી કરતી બીજાં માથુસો આગળ જઈ પહોંચતી. તેમાંના કેટલાક તેની અંદરનો ભાગ સાફ કરતા અને કેટલાક તેને કાપીફૂપીને તેમાંનો નકામો ભાગ દાટી નાખતા. એ ઓરડામાં ઉભાં ઉભાં નીચી નજર કરીએ તો ત્યાં લગભગ સો વાર લાંબી ઉંચાં લટકતાં કુક્કરની હાર નજરે પડતી. એક એક વારને છોટે એક એક માથુસ ઉભો રહ્યો હતો અને જાણે તેને અભિરામીસ કે જીન વગરનો હોય તેમ કામ કરતો હતો. આ બધા લોકોની પાસે યદને મુસાફરી કરતી કરતી અને તેમને હાથે જાત જાતના સંસ્કાર પામતી પામતી કુક્કરની લાથ આખરે ખાસ ગોઠવણ કરીને દંડા કરી રાખેલા ઓરડાઓમાં જતી. ત્યાં તો દંડી હવામાં ફરી જતી કુક્કરની લાશોનો એવો દગ જમ્યો હતો કે કોઇ તેમાં જૂથો પડીને ગૂંચવાઇ જાય તો તો તેને બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ ન જડે. આ ઓરડામાં એ બધી લાશો રજ દલાકની તપશ્ચર્યા કરતી.

પણ આ તો સુધરેલો દેશ ખરો ને એટલે આ કુક્કરો ખાવાને થોડાં છે કે નહિ તેની ડોકટરી તપાસ કરવાનો રિવાજ હતો. ડોકટરની પ્રવેશક પરીક્ષામાં પાસ થાય તેજ લાશને દંડા ઓરડામાં દાખલ થવાનો અધિકાર મળતો. આ કામને માંડ ત્યાં એક સરકારી ઇન્સ્પેક્ટર બેઠો હતો. કુક્કરના ગળામાં ટપ્પરકપુલોસિસ (કાપરશન) એક પ્રકાર) ની ગ્રંથિઓ છે કે નહિ તે તપાસી જોવાનું તેનું કામ હતું. જેમ જેમ તેની પાસે એક એક લાથ આવતી જતી, તેમ તેમ તે

ત્યારપછી ભેગાં ભાગે જઈને એક માળ નીચે ઉતર્યાં. એ માળના
ઝોરઝામોમાં ફક્કરના સારીકમ થી જે જે ભાગ આવડતાં હામમાં ન
આવે એવા દોષ તેના સંપર્કમાં થયો હતો. ઉપરના માળથી અંત-
રડાનાં દમરો નીચે આવતાં તેમને ડોહાંતે, ધમતે, ધ્રામતે અથાણું
ભરવાનાં જોખા નરીકે ઉપરોક્તમાં લેવાનાં હતાં. આ દેહાંતે હામ
કરનારાં ઝી-પુરવાં ભાગે દુર્ગંધવાળી દવામાં ઉભાં પડીને હામ કરનાં
હતાં. દુર્ગંધ એવી વાસંદર હતી કે જેનામાંથી ભેદે કપાલના દુધા
હમને ઉગ્રતા આનાં આનાં ત્યાંથી ઉતારજો પગને આગળ આસનાંજ
થતાં. ખીજા ઝોરડામાં ફક્કરના સારીકમના નાના નાના નકામા ટુકડાંઓ
અરમ પાણીની ટાંકીમાં ઉકળવા હતા. તેના ઉકળવાથી તેમાંનો અરખીનો
ભાગ ઉપર નરી આવતો હતો. એ અરખી ગાળુનાં કારખાનામાં જતી
ને ત્યાં તેનો ખુશખોદાર માથુ નૈવાર થતો. એજ અરખીનું મોઢુંક
સ્થાનર કરીને 'લાટ' નામની એક વાતુ બનતી. તે સંધવામાં ધીની
જમ્યાએ હામ આવતી અથવા ધી માખણની અંદર મંગામંગ કરવાના
કામમાં વપરાતી. વળી આટલું કાઠી લીધા પછી જે બાકી રહેતું તે
બધું ત્યાંથી નીચેના માળમાં જતું. એ માળમાં શું શું બને છે તે
જેવા ઉભા રહેવાની પ્રેક્ષકોની દિશંત ન આથી તેથી તેઓ નાકે અને
મોઢે દુધા હમને જેમ તેમ કરીને ત્યાંથી નારી છૂટવા. ખીજા ઝોર-
ડામાં કેટલાંક માણસો દંડા ઝોરડાઓમાંથી બહાર કાઢેલા ફક્કરનાં
મૂંઢાંના કટકા કરી રવા હતા. આ કામમાં પણ જુદા જુદા વિભાગ
હતા અને એક એક વિભાગમાં તે તે કામના નિખજાતો કામ કરના
હતા. કામદારોના એક વર્ગનું કામ ફક્કરના સારીક ઉપર ફક્ત વચ-
માંથી ઉભો ચીરો પાડીને જે અડધીઆં કરવાનું હતું. આ કામ ખાતે
આખા કારખાનામાં ચતુરમાં ચતુર માણસોને રોકવા હતા. તેમની
મજૂરી દર કલાકે ૫૦ સેન્ટ (ર. ૧-૯-૦) જેટલી હતી. આખા
દિવસ તેઓ આટલું એટલુંજ કામ કર્યા કરતા હતા. વળી ખીજા
કેટલાક કામદારો હતા તેઓ બધાજ રાક્ષસી કદના અને કાણુ લોખંડ
જેવી માંસપેશીઓવાળા હતા. એવા દરેકને બખ્ખે મદદગારો આપ્યા
હતા. મદદગારોનું કામ ફક્કરની લાકના અડધીઆને સેરવીને ટેબલ
ઉપર મૂકવાનું અને પેશો માણસ તેના ઉપર છરાનો ઝટકો મારે તેટલી
વાર બચબચ પકડી રાખવાનું હતું. ત્યારપછી પાછા અડકેક કકડાના
બખ્ખે કટકા કરાવવા માટે વળી તેઓ તેની આગળ એક એક કટકો વારા-
ફરતી મૂકતા જતા હતા. કાપનાર માણસના હાથમાં જે ફૂટના પાનાનો
છરો રહેતો અને તેને એવી અંટાપ આવી ગઈ હતી કે એકજ ઝટકે

એ કટકા કરી નાખતો. કોઇ દહાડો એકથી બીજો અટકો મારવો પડતોજ નહિ; અને તે એવો સફાઈથી ધા કરતો કે જરૂરના કરતાં વધારે જોર પણ ન વપરાય. બરાબર જોઈએ તેટલા જોરથી ધારેલી જગ્યાએજ છરો જઈને પડે અને હુક્કરના શરીરને કાપ્યા પછી ટેપ-લના પાટીઆની સાથે ઘસાઈને ધાર ખાંડી પણ ન થાય એવો આખા કટકો મારતો. આટલી ક્રિયા થઈ રહી એટલે તે ઓરડામાં મૂંઝાં બાકોરામાં થઈને હુક્કરના શરીરના જુદા જુદા હુકડા ચાલ્યા જતા. એક બાકોરામાં થઈને તેના પાછલા પગની બાંધો, બીજા બાકોરામાં થઈને તેના શરીરનો આગલો હિસ્સો અને ત્રીજા બાકોરામાં થઈને તેની બેઉ બાજુનો ભાગ, એમ ત્રણ જુદા જુદા ભાગ ત્રણ રસ્તે ચાલ્યા જતા. ત્યાંથી નીચેના માળમાં હુક્કરના માંસનાં અથાણાં બનાવવાનું કામ થતું હતું તે જોવાની પણ સૌને છૂટ હતી. હુક્કરની બંધ આગળના માંસના થાપા સંખ્યાબંધ ટુંડાંઓમાં પડ્યા પડ્યા અંદર હવા પણ ન આવી શકે એવા “અંટાઈટ” લોખંડનાં બારણાંવાળાં ઓરડાઓમાં શેકાતા હતા. તેની પાસેના એક ખંડમાં પાણીથી કેરીની જેમ હુક્કરના માંસના હુકડાને મીઠાના પાણીમાં આથવા નાખ્યા હતા. આવાં અથાણાંનાં તો ભોંયરાં ને ભોંયરાં ભરી રાખ્યાં હતાં. એજ માળના બીજા ઓરડામાં ડોકિયું કરીને જુઓ તો કોઈમાં લાકડાંનાં ખોખાંમાં અથવા પીપોમાં માંસ ભરાતાં હતાં. કોઈમાં તૈયાર રાંધેલા માંસના હુકડાઓ ઉપર ચીકણા “ઓઇલ પેપર” વીંટાળવાનું કામ થતું હતું. કોઈમાં ખોખાં પેક કરવાનું અથવા કોથળાનાં મોઢાં સીવવાનું તથા તેમના ઉપર લેબલ ચોટવાનું કામ ચાલતું હતું. આ ઓરડાઓનાં બારણાંમાં થઈને સજડાસજડી ભરેલી ફેલણગાડીઓને ધકેલતા મજૂરોની હારની હાર ચાલી ચાલી દેઠ માલગાડીના ડબ્બાને ઉભા રાખવાને બાંધેલાં પ્લાટફોર્મ સુધી ચાલી જતી હતી. તમે તેમાંના એકાદની પાછળ પાછળ જશો તો તમને એકાએક ભાન થઈ જશે કે અરે ! આ તો આપણે પેલા જંગી મકાનના ભોંયતળીયા સુધી આવી પહોંચ્યા !

જીવતા હુક્કરના શરીરમાંથી જુદા જુદા ખાદ્ય પદાર્થો કેવી રીતે તૈયાર થઈને દેશાવર જાય છે તે બધું જોઈ લીધા પછી પેલા પ્રેક્ષકોનું ટોળું એજ કારખાનાના એક બીજા વિભાગમાં પેહું. ત્યાં આગળ ગાય બળદ અને વાહરડાંઓનાં શરીર ઉપર નાના પ્રકારના સંસ્કાર થતા હતા અને એ રીતે દર કલાકે ચારસોથી પાંચસો ગાય-બળદનાં શરીરનું ખોરાકના રૂપમાં રૂપાંતર થયા કરતું હતું. અહીં હુક્કર

વિભાગની માફક એક એક કિયાને માટે જુદા જુદા માળ ન હતા; પણ બધીજ કિયાઓ એકજ માળ ઉપર થતી હતી. વળી કુચ્છરવાળા વિભાગમાં કુચ્છરનાં મૂડાં ખસતાં ખસતાં કામદારોની સામે આવીને ઊભાં રહે એવી ગોઠવણ કરી હતી ત્યારે આ વિભાગમાં કામદારોનેજ માથે બળદનાં મૂડાંની પાસે દોડી જવું પડતું હતું. અને તે પણ પાછી એક બે નહિ પરંતુ મૂડાંની પંદરથી વીસ દારને પહોંચી વળવાને સાર કામદારો જલ્દી મારી મારીને દોડતાજ કરતા હતા. તેઓ એટલી રૂઝિયાઈ દોડતા કે માથુસના સરીરમાં ચપળતાની આદથી હદ સુધી ખીલવણી ચી રીતે થતી હશે એ પણ એક આશ્ચર્ય સહિત વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન હતો. આટલી ચપળતા તો કદાચ સર્કસના ખેલાડીઓ બતાવે તો બતાવે. આ ઓરડાની રચના હતી પણ સર્કસના ગોળ થિયેટરના જેવીજ ! વચમાં ત્રેક્ષકોને માટે કોરાવાળી ખાડી જમ્યા અને આસપાસ ચારે બાજુએ ગોઠવ્યા કરવાનું હોય ! !

આ ઓરડાની એક બાજુની દિવાલની લગભગ એક લાંબી સાંકડી ઝેંઝેરી જેવું હતું. ઓરડાના બાકીના ભાગથી તે ઝેંઝેરી જરાક ઊંચી હતી. એ ઝેંઝેરીમાં દોરને હાંકનારાઓ દોરના ટોળાને ધકેલી ધાવના હતા. દરેકના હાથમાં એક એક અણીવાળી પેરાણી હતી. તે પેરાણી વડે દોરને વીજળીનો આંચકો લાગતો હતો. ઝેંઝેરીમાં પેદાં એટલે બધાં દોર ત્યાં ને ત્યાં સજ્જડ કેદ પુરાઇ જતાં. અકેક દોર એક એક નાના નાના સાંકડા પાંજરામાં જકડાઇ જતું. તે પાંજરાં એટલાં બધાં સાંકડાં હતાં કે દોર તેમાં દખાય ચંપાય ત્યારે માંડમાંડ ઊંચું રહી શકે. તેને દાલવા આવવાની કે પાછા ફરવાની તો વાતજ ન કરવી. આવાં પાંજરામાં પુસાઇ ગએલાં દોર બિચારાં ઊભાં ઊભાં ધમખાડા કરતાં અને બરાડે બરાડ પાડતાં. તે વખતે હાથમાં મોટા ભારે હથોડા જેવું હથીઆર બંધને એક માથુસ ઉપરના દોરામાંથી નીચો નમીને તેમના તરફ તાકીને બરાબર લાગ જોઇને તેમના માથા ઉપર હથોડાનો ધા કરેનો. દોરના માથા ઉપર પડતા હથોડાના ધડાધડ અવાજથી ઓરડો માંજ ઊંડતો અને તેમાં જીવાન વાહરડા અને આખજાના ધમખાડા અને કૂદાકૂદના અવાજનો ઉમેરો થતો. માથા ઉપર ધડ લાદને હથોડો વાગતો એટલે દોર તરબર ખાઇને જમીન ઉપર દગસો થઇને પડી જતું. એકને પાંચા પછી હથોડાવાળો બીજા દોરની પામે જઇને તેના માથા ઉપર પણ એવીજ રીતે હથોડાનો ધા કરેતો. એક દોર તરબર ખાઇને નીચે પડ્યું એટલે પાંજરાના તેટલા ભાગનો સળીઆનો દરવાજો ઉઘડતો અને તરફતું ને ધમખાડા કરતું દોર કનસ કરવાના

ટેમણ ઉપર મરડાઈ જતું. આ સમયે મોઢે એવી નજીક કરી હતી કે, જેવો એક જાણુ દારને પાંચે દોડતી સહેલા પાંચી દે કે વરત પાંચે માણસ સંવાનો દાખો દાખાને. એમ કરવાની સાથેજ આપણે મોઢું જનવર અહરે ઉંચું ચાપ અને પેડાંગણા કેવળપાણીમાં મરીને કનક કરવાના ટેમણ તરફ ચાલ્યું જાય. આખી મોઢેરીમાં ચર્ચા મળીને પંદરથી વીસ પાંજરાં હતાં અને એટલાં દારને નફાની પાડ્યાં નેમજ વસણી જ્યાં એ માત્ર એક બે મિનિટનુંજ કામ હતું. મોઢેરી ખાતી થઈ એટલે તેના દરવાજા પાછા ફરફકા ઉપડી જતા અને પાછાં પંદર વીસ દોર તેમાં આવીને પુરાઈ જતાં. એ પ્રમાણે પાંજરામાંથી સવારથી સાંજ સુધી એશુદ્ધ ચણેલાં દારનેા આખાંડ પ્રવાહ વધા કરેા અને કતલ કરવાનાં ટેમણો આગળ ઉમેલા કરાણજોનું કામ તેમનેા અટપટ નિકાલ કરી દેવાનુંજ હતું.

હવે આ કામ જે રીતે થતું તે રીત એવા જેવી હતી અને એક વાર દીકરી એટલે પછી મરતા સુધી રમણમાંથી ખસે નહિ એવી હતી. કામ કરનારાઓની ત્વરા, સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ એવાં અદ્ભુત હતાં કે તેઓ દોડતા હતા અથવા ઉડતા હતા એમ કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય. તેમની ચપળતાની સાથે ફક્ત ફુટબોલની રમત રમનારાઓની ચપળતાનીજ દુરખામણી થઈ શકે. એક એક કામને માટે તે તે કામના ખાસ નિષ્ણુતોને રાખ્યા હતા. એક એક નિષ્ણુત પ્રત્યેક મૂંઢાની પાસે જઈને તેના ઉપર અમુક ક્રિયા કરીને તરતજ બીજા મૂંઢા પાસે દોડી જતો. તેની પાછળ બીજો, તેની પાછળ ત્રીજો, એમ જુદા જુદા નિષ્ણુતો અપાટાખંધ પોતપોતાના ભાગની ક્રિયાઓ કરતા હતા એટલે તે મૂંઢાં ત્યાંથી ઉપડી જતાં અને તેમની જગ્યાએ બીજાં મૂંઢાં આવીને ઉભાં રહેતાં. આ બધું કામ એટલી ત્વરાથી થતું કે જોનારાઓને એમજ લાગે કે આ લોકો કામ કરે છે કે કામનું નાટક કરે છે ? દાખલા તરીકે એક માણસ હાથમાં છરો લઈને ચાલ્યો આવે અને દરેક મૂંઢાના ઉપર અડપથી એ—ત્રણ ચોક્કસ પ્રકારના કાપ મૂકીને બીજાં મૂંઢાંઓ ઉપર તેવીજ ક્રિયા કરવાને આગળ દોડ્યો જાય. એ પ્રમાણે આખી હારમાં પંદર કે વીસ દોરનાં મૂંઢાં હોય તેની ખબર લઈ નાખે. સૌથી પહેલો આવનાર માણસને ‘કસાઈ’ અથવા ‘ખાટકી’ કહેતા. તેનું કામ મૂંઢાંનું લોહી નીતારી નાખવાનુંજ હતું અને એટલા કામનેાજ તે નિષ્ણુત ગણાતો હતો. તે મૂંઢાના ચોક્કસ ભાગ ઉપર અડપથી એક અટકો મારતો—એટલી અડપથી તેના હાથમાંનો છરો ફરતો કે તેણે ક્યારે હાથ ઉગામ્યો અને

ક્યારે છરો વાગ્યો તેની તમને ખબર પણ ન પડે—ફક્ત તમે ચગડતા છરાની ધારનો જખકારોજ જુઓ એટલુંજ. તેણે છરો માયો તે વાતની તમને ખબર પડે તે પહેલાં તો તે ફફડા મારતોકને બીજા મૂંઢા પાસે દોડી ગયો હશે અને પહેલા મૂંઢામાંથી લોહીનો મોટો ધોધવો વહેવા લાગ્યો હશે. ઓરડાના ભોંયતળાયા ઉપર અડધા અડધા ઈંચ જેટલો લોહીનો થર જામી ગયેલો હોય છે. લોહીને ઉસેડી લેવાને રાખેલા મજૂરો પાવડે પાવડે લોહીને ઉસરડીને નીકળા બાકોરા તરફ ધકેલતા રહે છે તો પણ ત્યાં એટલું લોહી તો બધો વખત રહે છેજ. આથી કરીને ઓરડો લપસણો પણ થયો હોવો જોઈએ; પણ જે ઝડપથી કામ કરનારાઓ તેના ઉપર થઈને દોડાદોડ કરે છે તે જોતાં ઓરડો લપસણો હશે કે નહિ તેનો કોઈને સંકળ રી રીતે જાય ?

બધું લોહી નીતરી જાય તે માટે મૂંઢાને થોડીક મિનિટ સુધી ઉંધું ટાંગી રાખવાનો રિવાજ છે. પણ ત્યાં એટલાં બધાં મૂંઢાં હાર-બધ લટક્યા કરે છે કે તેમના ઉપર ત્યાર પછીની ક્રિયા કરનારને એક ક્ષણ પણ ધોલવું પડતું નથી. દરકોઈ કણે કોઈ નહિ ને કોઈ મૂંઢું તો લોહી નીતરીને તૈયાર થયુંજ હોય. કોરાકટ થઈ ગયેલા મૂંઢાને એક જણ જમીન ઉપર લાંબુ કરીને મૂવાડે એટલે તેનું માથું કાપીને છૂટું કરી નાખનાર માણસ ત્યાં આગળ આવ્યોજ હોય. બે કે ત્રણ ઝટકા મારીને તે દોરવું માથું છૂટું કરી દે છે. તે ગયો એટલે તેજ ધડીએ દોરના ચામડા ઉપર છરાનો પહેલો કાપ મૂકનારો આવીને ઉભોજ હોય. તેનું કામ ચામડું ઉતારવાનું નહિ પણ માત્ર એક કાપ મૂકવાનુંજ હોય છે. તેટલો કાપ મૂકતો મૂકતો તે આગળ ને આગળ ચાલ્યો જાય છે. તેના પછી ચોથો માણસ આવે છે. તેનું કામ ફક્ત કાપ આગળથી ચામડાને જરા જરા પહોળું કરવાનુંજ હોય છે. એ પ્રમાણે વારાફરતી બીજા છ નિષ્ણાતો પોતપોતાના ખાસ દુબર અજા-ભાવે ત્યારે આખું ચામડું ઉતરડાઈ જાય છે. પરંતુ હજી પણ એક નિષ્ણાતનું કામ બાકી રહે છે. ચામડું ઉતરડાઈ ગયું એટલે એક જણ તેને ઉધું ટાંચે છે અને બીજો એક જણ હાથમાં લાકડી લઈને તેને તપાસી જોવા આવે છે. ચામડા ઉપર બીજા નકામા કાપ નથી પડ્યા તેની ખાત્રી કરીને ચામડાને પાસ કરવાનું કામ આ માણસનું છે. તેણે ચામડાને જ્યાં પાસ થયું એટલે એક બીજો માણસ તેનો ગ્રાજ પીટો કરીને તેને વાસ્તે ખાસ કરી રાખેલા બાકોરામાં થઈને તેને ધકેલી મૂકે છે અને મૂંઢાનો બાકી રહેલા લાગ અગાડી પ્રવાસ કરતો થઈ જાય છે. આગળ જતા તેના ઉપર કાપ મૂકનારા, ચીરનારા,

તેનાં આંનરકાં બિનથી કાનનાં જાણે આંનરકાં જે ન કહિત મન કા
નારા નિખળીએ બેનરોડનાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે
તેના ઉપર ઉપરનું પાણી રેવા મને નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે
કેટલાક એને નેવાર કહેવા હોય છે. ગરમ પાણીની ધાર તો મારી
સ્નાન કરી રહે એટલે તેના કાંઠીયા ખાતી નાખવાનાં નાખવા નાં જાણે
ખીંટ કેટલીક એવાની ક્રિયાઓ કરવાનાં કામે પાણી નાં જાણે નાં જાણે
અધું પતી ગયા પછી ન્યાં કુહરોનાં મુકરે મળે મળે ત્યાં કુહરો મેડે
કાંઠામાં મુકરે કરી રાખેલા સળા સળી તો મળે મળે લાકડીને નાં જાણે
કરવા માટે તેઓ પણ નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે

નેવા આપનારાઓને ત્યાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે
કુટ હતી અને આપવાને વાસને કામે ને કામે નાં જાણે નાં જાણે નાં જાણે
પ્રમાણે પેલા લોકોને પણ હંડા ઓરડાઓ બનાવ્યા. ત્યાં કુકર, મારો,
ખાનદ અને વાળરડાનાં મૂઠાં દારવાં લટકતાં હતાં; અને દરેકના
ઉપર સરકારી તંદુરસ્તી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરે આપેલા સર્ટિફિકેટની
કાપલી પણ સો રાહોવાઈથી નેધ રહે એવી રીતે બાંધી હતી. આ
બધાંજ મૂઠાં નીરાળી જનવરનાં છે એવું સર્ટિફિકેટ પેલા જાહેર
તંદુરસ્તીના યાંદાદારે આપી દીધું હતું. ખીંટ બાજુએ ચોક્કસ રીતે
મારેલાં ઢોરનાં મૂઠાં લટકતાં હતાં. જુદી રીતે મારવાનું કારણ એ
હતું કે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે ઢોરને માર્યું હોય તોજ તેમ-
નું માંસ ધર્મચુસ્ત લોકોને અપે! આટલા માટે એવી શાસ્ત્રોક્ત રીતે
મારેલાં ઢોરનાં મૂઠાં ઉપર “માત્ર ધર્મચુસ્ત લોકોને માટે” એવી
કાપલી બાંધીને તેમને ખીંટ બધાંથી જુદાં લટકાવ્યાં હતાં. આ બધું
બતાવ્યા પછી નેનારાઓને એજ મકાનના ખીંટ લાગ નેવા માટે
બોમિયો તેડી ગયો. જનવરોના શરીરના જે જે લાગ ખોરાકમાં વપ-
રાય એવા ન હોય તેમનો ખીંટ રીતે કેવો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે
બધું બતાવ્યું. ત્યાર પછી ન્યાં માંસનાં તરેહ તરેહનાં અથાણું બનતાં
હતાં, ન્યાં માંસને એકલા મીઠાના પાણીમા ડુબાવીને આથી રાખ્યાં
હતાં, ન્યાં એવાં અથાણું ટિનના ‘ચેરટાઇટ’ ડબ્બાઓમાં ભરાતાં
હતાં અને એવા સીલબંધ ડબ્બા દેવદારનાં ખોખાંમાં ભરાઈને રહે

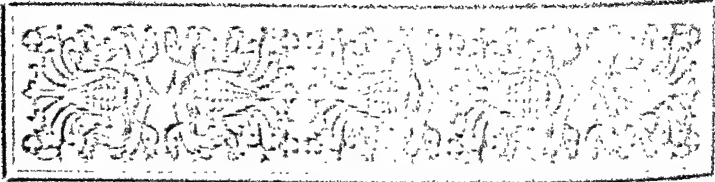
ઠાખલા તરીકે મુસલમાનોના શાસ્ત્રમાં ઢોરને હલાલ કરવાની
રીત બતાવી છે તે રીતે માર્યું હોય તોજ તેનું માંસ તેઓ ખાય છે.
વળી શીખ લોકોને “ઝટકામાંસ”જ અપે, પણ ખીંટું નહિ. જનવરને
એક ઝટકેજ મારવું નેધએ. એકથી ખીંટે ઝટકો માર્યો હોય તો તે
માંસ શીખલાઈને કામનું નહિ.—અનુવાદક

કંપનીએ પૂરા પાડેલા આન કંડકવાળા માણસોની કમળાઓમાં ભરાઈ ભરાઈને અને જેવટે આગબોરોમાં ચડીને મુધરેની દુનિયાના ચારે ખૂણે ધસના લોકોનાં બોજનાલપોમાં જવાને માટે તૈયાર થતા 'દના' તે બધુંજ વીગતવાર તેમને બોમિયાએ જનાવી દીધું. આ તો દારખાનાના મુખ્ય ઉદ્યોગની વાત ચા, પણ એ ઉપરાંત આ ધંધાને અગ્રે ખીણવેલા અને એની ઉત્પાદક શક્તિમાં જિદિ કરનારા બીજા આકરના ધંધાઓને સગતાં અડાંખ મકાનોની બૂલ્કાં પડી જવાય એવી મુદ્દિમાં આમ તેમ ફરી ફરીને પ્રેશકો કરદામ કંપનીની કાર્ય-કુશળતાની આશ્ચર્યસિદ્ધિ પ્રદર્શા કરવા લાગ્યા. માંસના ઉદ્યોગને સ-મની એક પણ ગીજ એવી નથી કે જે કરદામ કંપની પોતે જાતે જના-વી લેતી ન હોય. કંપનીના સંચાઓને મતિ આપનાર વરાગ ઉત્પન્ન કરવાનાં તથા વિવ્રનશક્તિ પેદા કરવાનાં દારખાનાં પણ કરદામ કંપ-નીનાં પોતાનીજ માલિકીનાં છે. પોતાના માંસના દારખાનામાં વપ-રાની વીજળીને માટે તેઓ લાડું જરતા નથી. બજારી મએલાં એંજ-નોને દુરસ્ત કરવાની અને ભોદાનાં ભુંગળાં દાગવાની વર્કશોપ પણ તેમની પોતાનીજ છે. ફતલખાનામાં એકલી થએલી જનવરની ચરબી મોટા બૂંગાની મારફતે કંપનીના સાચુના દારખાનામાં વહી જાય છે અને ત્યાં તેમાંથી ખુશબોદાર (!) સાખુ અને રસોઈના કામમાં જેનો ગરીબ લોકો ઉપયોગ કરે છે તે "લાડ" તૈયાર થાય છે. એ "લાડ" ને જરવા માટે દિનના ડબ્બા જોઈએ તે કરદામ કંપની વેચાતા નથી લેતી, પણ પોતેજ જનાવી લે છે અને તેને સાર દિનના નાના મોટા ડબ્બા જનાવવાનું કંપનીનું પોતાનુંજ દારખાનું છે. સાખુ જરવાને લાડ બાડનાં તથા દેવદારનાં બોખાં જોઈએ તે પણ કંપની પોતેજ પોતાના દારખાના મારફતે જનાવી લે છે. ત્યારપછી એક દારખાનામાં કુછરના શરીરના વાજ ધોવાઈને સાફ થાય છે અને તેનાં ઝોશીકાં તકીઆ તથા ગાદલાં જરાય છે. દોરનાં ચામડાંને સાફ કરીને કમાવવાનું ચર્મોલય પણ એ કંપનીની પોતાનીજ માલિકીનું છે. દોરનાં ખાયાં અને પગને પણ કંપની ફેંકી દેતી નથી. તેમાંથી પ્રથમ સરેસ જેમી દાટે છે અને બાકી રહેલા પદાર્થમાંથી ખાતર જનાવે છે. આ બેઉ ઉદ્યોગને સગતાં દારખાનાં કરદામ કંપનીની માલિકી અને વહીવટ નીચે ચાલે છે. જનવરના શરીરના નાનામાં નાના બાગને પણ નકામો જવા ન દેવો એ કરદામ કંપનીનો મુદ્દ-લેખ છે. દોરનાં ચીંગડાંમાંથી કાંસડી, બટન, સીઓના અંબોડામાં ખોસવાના સોખા, જનાવડી હાથીદાંત વગેરે વસ્તુઓ જનાવે છે. દોર-

ના પગના નળાનાં તથા બીજાં લાંબાં હાડકાંઓમાંથી ચપ્પુના અને ટૂથ બ્રશના હાથા, બીડીઓ પીવાની ભૂંગળીઓ વગેરે બનાવે છે. દોરની ખરીઓમાંથી પણ બટન અને અંખોડામાં ખોસવાના સોયા બનાવવાની સામગ્રી કાઢી લે છે. પગના સાંધા, ચામડાંની કાપલીઓ અને શરીરની નાડીઓ એવી એવી વસ્તુઓમાંથી તો તમારી કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી અદ્ભુત નવીન કંપની તૈયાર કરાવીને બજારમાં વેચવા મોકલાવે છે. દાખલા તરીકે નિલોટિન, ઈઝિંગ ગ્લાસ, ફાસફરસ, હાડકાંનું કાળજી, બ્લૂ પૉલિશ અને હાડકાંનું તેલ. દોરની પૂંછડી ઉપરના વાળમાંથી જત જતના ગુચ્છાદાર વાંકડીઆ બનાવડી વાળ તૈયાર કરવાનું એક કારખાનું કંપનીએ ઉભું કરી દીધું છે. ઘેટાંના વાળ તો એથી વધારે કિંમતી તેથી ઘેટાંના ચામડાં ઉપરથી ઉન ખેંચી કાઢવાનું કારખાનું જોઈએજ તો તેની સ્થાપના કરવાનું ડરહામ કંપની ચૂકી નથી. હુક્કરની હોજરીમાં પેશ્ચિન નામનો એક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, જે જરૂરશિને પ્રદીપ્ત કરવામાં દવા તરીકે વપરાય છે. તેને માટે પણ એક જુદું ખાતું છે. લોહીમાંથી આલ્ક્યુમેન ખેંચી લેવાનું અને ગંધાતાં આંતરડાંમાંથી સારંગીઓના તાર બનાવવાનું કામ પણ ત્યાં ને ત્યાંજ થાય છે, જેમાંથી જે ખેંચી લેવાય તે બધું જરૂરજ ખેંચી લીધા પછીથી બાકીના ભાગને ઉકળતા પાણીની ટાંકીમાં નાખીને તેમાંથી ચરબીનો ભાગ તારવી લેતાં જે ફૂંચો વધે તેનું ખાતર થાય છે. આ દરેક ઉદ્યોગને લગતાં મકાન અહીંનાં અહીંજ છે. અને દરેક મકાન એકબીજાની સાથે તથા મુખ્ય મકાનની સાથે આગગાડીના પાટા તેમજ આવ-જવ કરવાની ગેલેરીઓ વડે જોડાએલું છે. ડરહામ કંપનીના મૂળ સ્થાપકે આજથી એક જમાના પહેલાં આ કારખાનાની સ્થાપના કરી ત્યારથી આજ સુધીમાં એ કંપનીને હાથે લગભગ ૨૫ કરોડ જનવર ખાખી ચૂક્યાં છે એવો અડસટો થાય છે. એ કંપનીનાં જુદાં જુદાં ખાતાંનાં મકાનોને લક્ષમાં લઈને તેના વિસ્તારનો વિચાર કરવા ખેસો તો તમારે કબૂલ કરવું પડશે કે, આખી દુનિયામાં મૂડી અને મજૂરીનું મોટામાં મોટું સંગઠન જે કોઈપણ એક જગ્યાએ કોઈ કાળે થયું હોય તો તે ડરહામ કંપનીજ. તેમાં ત્રીસ હજાર પગારદાર નોકરો કામ કરે છે અને આસપાસના પ્રદેશના કુલ અઢી લાખ માણસોને તેની મારફતે સીધી રીતે રોજી મળે છે અને આડકતરી રીતે તો બીજાં પાંચ લાખ માણસો તેના વડે નજો છે. તેનાં કારખાનાંમાં તૈયાર થએલી જુદી જુદી બનાવટો સભ્ય જનના એકે એક દેશમાં આયાન થાય છે અને ઓછામાં ઓછાં ત્રણ

કરોડ મનુષ્યોને તેમના ખોરાકની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

જોકે ખસ તેનાં પરોળાંઓને ઉપર પ્રમાણે, ડરહામ કંપનીનો મદિમા સંલગ્નતાવતો ગયો અને તેઓ પહેલાં મોઢાં કરીને સાંલગતાં ગયાં. આવડી મોટી ગંજતર સંરચનાની યોજના કાળા માથાનો માનવી ધડી શકે એ વાત પણ તે બિચારાંઓની કદવનામાં સમાતી ન હતી. એટલાજ દારણુને લીધે ત્યારે ત્યારે જોકે ખસ આ સંરચાને વિષે કટાક્ષયુક્ત ઉદ્ગાર કાઢતો ત્યારે ત્યારે ઈશ્વરની રાષ્ટ્રિની નિંદા કરવાના જેવોજ મહાન અપરાધ જોકે ખસ કરે છે એવું જર્જિસને લાગતું. ડરહામ કંપનીનું કારખાનું તેને ગન ઘસાંડના જેવુંજ વિરાટ અને અગમ્ય હતું—ડરહામ કંપનીનાં કાર્ય અને કાર્યપદ્ધતિને વિષે થંકા ઉદાવચી એ ઘસાંડના કાર્યને વિષે થંકા ઉદાવચા જેટલોજ ગુરુતર અપરાધ હતો. જેમ ઘસાંડની કાર્યપ્રણાલી મનુષ્યને માટે અગમ્ય અને અગોચર છે, તેમ ડરહામ કંપનીની કાર્યપ્રણાલીને પણ તે અગમ્ય અને અગોચર સમજતો હતો. માણસનું કર્તવ્ય તો ખસ કરી પૂછપરછ કે દોડડાહપણ કયાં વગર સંતુષ્ટ ચિત્તે પોતાના માથાનું કામ આદા કરવું એટલુંજ હોય શકે એવો જર્જિસનો અભિપ્રાય હતો. જેમ વરસાદ અને સૂર્યના પ્રકાશને માટે મનુષ્ય ઈશ્વરનો આભાર માને છે, તેમ આવા વિરાટ કારખાનામાં જોને નોકરી મળે તેણે આભાર માનીને પોતાને સોંપેલું કામ નિષ્ઠાપૂર્વક કર્યાજ કરવું. અદ્ય ભુદિમાન માણસને બીજું જોઈએજ શું ? તેને એમ પણ થયું કે આ કારખાનામાં નોકરી મેળવવામાં તે સફળ થયો તે પછીજ તેણે તે કારખાનું જોયું તે એક રીતે સાઈ થયું; દારણુ કે જે તે જરાક વાર પહેલાં જોયા ગયો હોત તો તેની વિરાટતા જોઈને તે એટલો વિદ્વંસ બની જત કે મને નોકરીએ રાખો એવું કહેવાની તેની દિમનજ ન આશત; પણ જખ મારે છે ! હવે તો હું તેમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો છું અને તેની પ્રગતિમાં ભાગીદાર થયો છું ! તેને એમ પણ થયું કે હવે મારે શી ફિકર છે ! આવડું મોટું જગી કારખાનું ત્યાં મને પોતાની છાયા નીચે આશ્રય આપે છે અને મારા દિનને માટે સદા જાગ્રત રહે છે, ત્યાં પછી મારે ચિંતાજ શાની રહી, એવી થહા પણ તેના મનમાં જામન થય. તે એવો જોજો હતો, અને વેપારી જગતની ફટ નીતિથી એટલો બધો અનુભવો હતો કે એક કંપની બીજી કંપની સાથે કેવી તીવ્ર સ્પર્ધા કરે છે, એકબીજાને તોડી પાડવાને કેવા કુટિલ કાવાદાવા ખેલે છે, સુધરેલા દેશોના કાપદા પણ તેમને એવા કાવાદાવા ખેલવાની ફરજ પાડે છે અને તેવું ન કરે તો તેમને દંડની અથવા કેદની સજા પણ થાય છે—આ બધી વાતો તેની જોળી ગામડીયા ભુદિ સમજજ કેમ થઈ ?

પ્રકરણ ૪ ચુંલ

ગીએ દલાડે પરાપર સાસને દલાડે જર્ગિસ કારખાનાના કરવાનું આગળ દાખર ગયો. જે દરવાજા આગળ ઉભા રહેવાનું તેને આગળે દલાડે કહ્યું હતું ત્યાં આગળજ ન પગથગ ને કલાક સુધી અંદર જવાના હુકમની રાહ જોતો ઉભો રહ્યો. નિરીક્ષક એમ પારતો દલો કે, તે પોતાની મેજે અંદર ચાલ્યો આવ્યો, પણ નું અંદર ચાલ્યો આવ્યો એવું તેણે કહ્યું ન હતું તેથી જર્ગિસે બે કલાક સુધી ઉભા ઉભા તપ કયું. પછી અન્યું એમ કે પેતો નિરીક્ષક એકાદ કામ ચલાઉ મજૂરની તપાસ કરવા બહાર નીકળ્યો ત્યારે જર્ગિસ તેની નજરે પડ્યો. તેને જોટલી ગાળો આવડતી હતી તે અધીજ તેણે જર્ગિસને સંભળાવી દીધી; પણ તે શું થકી રહ્યો છે તેની જર્ગિસને સમજ પડતી ન હતી એટલે તેણે કશું મનમાં આપ્યું નહિ. તે તેની પાછળ પાછળ અંદર ગયો અને તેણે કહ્યું ત્યાં આગળ પોતાનાં પહેરેલાં કપડાં ઉતાર્યાં. પછી ઉતરેલાં કપડાંની દુકાનમાંથી તેણે કારખાનામાં કામ કરતી વખતે પહેરવાનાં કપડાં વેચાતાં લીધાં હતાં અને એક પોટલીમાં બાંધીને પોતાની સાથે લેતો આવ્યો હતો તે તેણે પહેરી લીધાં. મુકાદમ તેને ઢોરને કતલ કરવાની જગ્યાએ તેડી ગયો. તેને જે કામ કરવાનું હતું તે તો એવું સાદું અને સહેલુંસટ હતું કે જર્ગિસ થોડીક મિનિટમાંજ પ્રવીણ થઈ ગયો. સડકો વાળનારા ભંગીઆ ઉભો સાવરણો વાપરે છે તેવોજ સાવરણો હાથમાં લઈને ઢોરના પેટમાંથી આંતરડાં ખેંચી કાઢનાર માણસની પાછળ પાછળ જઈને આંતરડાં ઉસેડીને તેને માટે ખાસ કરી રાખેલા ખાડામાં ભરી દેવાં અને તેના ઉપરનું ઢાંકણ બંધ કરી દેવું કે જોથી કરીને કોઈ અંદર લપસી ન પડે; આટલુંજ કામ જર્ગિસને સોંપવામાં આવ્યું હતું. જર્ગિસ કારખાનામાં પેઠો અને પોતાના કામ ઉપર ચઢી ગયો તે વખતે ઢોરનું સૌથી પહેલુંજ ટોળું પણ કતલખાનામાં દાખલ થતું હતું તેથી કરીને પોતાની આસપાસ શું થઈ રહ્યું છે તે જોવાનો અથવા કોઈની સાથે

એક બોલ પણ બાંધવાનો નેને વખતજ ન મળ્યો. ને આપ્યો નેવોજ પાનાનું કામ કરવા મંડી પડ્યો. આ વખતે જુવાન મરિનો ચાલતો હોવાથી ફરતી રીતે ઉજાડતો તો પારજ ન હતો. તેમાં વળી આપ્યા ઔરદામાં મરમ મરમ સોટી પગની પાની ધોળાય એટલું કંઈ નમ્યું હતું-માલનારાઓ બોલીમાં ઇજાજ કરતા કરતા ચાલતા હતા. મધે પણ ઇન્જિને વિદ્યવત્ કરી દે એવી ઉમ હતી. પણ આજે જર્જિસ એ ક્યાને લેખવતો ન હતો. તેનો આત્મા આનંદથી ઘનગતી રહ્યો હતો. તેની લાંબા વખતની મુરાદ આજે પાર પડી હતી-તે નોકરીએ મદ્યો હતો અને પગાર કમાતો થઈ ગયો હતો ! આખો દહાડો કામ કરતાં કરતાં તે મનમાં ને મનમાં દિગ્માખના આંકડા મૂકવાજ કરતો હતો કે, આજે સાંજે ઘેર જતા પહેલાં કલાકના આટલા આના લેખે આખા દિવસમાં થઈને હું આટલા રૂપીઆનો રાજ કમાયો હોઈશ. દર કલાક દીઠ તેને આઠસત્તર સેન્ટ (૮૧૧૫ આના) નો પગાર મળવાનો હતો અને આવડે ભારે પગાર મેળવવાની તો તેણે સ્વપ્નામાંય આશા રાખી ન હતી. વળી આજે કારખાનામાં આસ કામનો દિવસ હોવાથી કામના મુકરર કરેલા કલાક ઉપરાંત કારખાનાંવાળાઓ કામદારોને વધારે વખત રોજી રાખવાના હતા. તેથી જર્જિસે સાંજના સાત વાગતા મુધી કામ કર્યું અને ઘેર જઈને તેણે ઝીને વધામણી ખાંધી કે એકજ દહાડામાં મેં દોઢ ટાંકર (૪૫૩) નો રાજ પાડ્યો છે !

જર્જિસ દરખાતો દરખાતો ઘેર ગયો ત્યારે બીજાંઓએ પણ તેને ખુશ સમાચારથી વધાવી લીધો. આજે દરેક જણ પોતપોતાના તરફથી કાંઈ ને કાંઈ સારાજ સમાચાર લઈને આવેલા હોવાથી તેમણે બધાંએ મળીને એક પ્રકારનો ઉત્સવ ઉજવ્યો એમ કહીએ તો ચાલે. ઝેડવિલાસે પેલા પોલિસના સિપાઈ સાથે જોનાસનો પરિચય કરાવી દીધો અને તે જોનાસને કારખાનાના કુટલાક નિરીક્ષકોની પાસે તેડી ગયો. તેમાંના એક નિરીક્ષકે કહ્યું કે, આવતા અઢવાડીઆની ચરઆતમાં હું તારે સાડ નોકરીની તજવીજ કરી દઈશ. જર્જિસને જટ લઈને નોકરી મળી મધ તે સાંભળીને મેરિજન અદેખાઈને લીધે ઉભી ને ઉભી સળગી ઉઠી. તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે, હું પણ વગર સિદ્ધારસે મારી મેજે નોકરી બોળી કાઢું તોજ ખરી. બીજે દહાડે જર્જિસ બ્યારે નોકરી ઉપર હાજર થવા ગયો ત્યારે મેરિજન એકલી એકલી નોકરીની બોળ કરવા નીકળી પડી. તેના બે કસાયેલા મળખૂત હાથ અને ખૂબ મહેનત કરીને ગોખી રાખેલો “ નોકરી ” એટલો એક શબ્દ જે બે વરણોના ઉપર અવલંબત કરીને મેરિજન ઘેરથી ચાલી નીકળી.

પંકિંગટાઉનમાં આખો દિવસ રવડી. ત્યાં ત્યાં તેને કાંઈક વેપાર-ઉદ્યોગ જેવું જણાયું ત્યાં બધે બારણે બારણે ડોઢીઆં કરી આવી. કેટલીક જગ્યાએથી તેણે ગાળો ખાધી; પણ કદાચ કાળજની મેરિજ માણસથી કે ભૂત-પ્રેતથી કોઈથી પણ ડરે એવી ન હતી. તેને જે કોઈ મળતું તેમની આગળ “નોકરી” એટલો શબ્દ બોલીને ઉભી રહેતી; પરદેશી મુસાફરો, પોતાનાજ જેવા મજૂરો, જે કોઈ સામે મળે તેમની આગળ ઉભી રહીને નોકરીની માગણી કરતી. એક એ વાર તો તેણે ઘણો ઉંચો દરજ્જે ભોગવતા ગૃહસ્થોની પાસે પહોંચી જઈને નોકરીની ટહેલ નાખી ત્યારે પેલાઓને થયું કે, આ બાઈડી ગાંડી તો નહિ હોય! પણ આખરે મેરિજને તેની મહેનતનો બદલો મળ્યા વગર ન રહ્યો. નાના પાયા ઉપર ચાલતા એક કારખાનામાં તે ઘૂસી ગઈ. ત્યાંના એક ઓરડામાં કોડીબંધ સ્ત્રીઓ અને જુવાન છોકરીઓ ભુંજેલા માંસના ડબ્બા ભરતી હતી. કોઈએ તેને ટોટી નહિ એટલે મેરિજ ચાલી ચાલી એકેએક ઓરડામાં ફરી વળી. આખરે એક ઠેકાણે ત્યાં સીલબંધ ડબ્બાને રંગવાનું અને કાગળની ચિટ્ટીઓ ચોંટાડવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યાં તે સારે નસીબે મજૂરોની સ્ત્રીમુકાદમ સાથે અચાંપ પડી. તેણે તેને કહ્યું કે, જો તું આવતી કાલથી અહીં આવીશ તો હું તને ડબ્બા રંગવાનો ધંધો શીખવાની તક અપાવવાને માટે કદાચ માફ બનતું કરી જોઈશ. તેનો અત્યંત ભણે ભોળો ચહેરો અને દ્રામના ઘોડાના જેવા તેના જોરાવર હાથ-પગને જોઈને પેલી સ્ત્રીમુકાદમ સાથી ખુશ થઈ ગઈ હશે તે મેરિજને તે ધડીએ સમજાયું નહિ; પણ આગળ જતાં તેને એ વાતનો ભેદ ધીમે ધીમે સમજતો ગયો. ડબ્બા રંગવાનું કામ સાધારણ મજૂરીનું નહિ પણ ચતુર કારીગરના કામમાં ગણાય છે અને એ કામ જેને આવડે તે બે ડોલરનો (૬ રૂપિયા) રોજ પાડી શકે છે. મેરિજ તો કારખાનામાંથી નીકળીને જે દોડી તે સીધી ઘેર આવતીને ઉભી રહી અને ઘરમાં પેસતાં વારનેજ ભૂત કાદનાર જુવાની માફક ચીચીઆરીઓ પાડીને એવી નાચવા મંડી કે ઘોડીઆમાં સૂતેલું છોકરું જાગી ઉઠ્યું અને હમણાં જળી મરશે એવી તેની હાલત થઈ ગઈ.

આના કરતાં વધારે ઉજમાળા દિવસની તો ભાગ્યેજ કોઈ આશા પણ રાખી શકે. જર્ગિસ, મેરિજ અને જોનાસ, ત્રણે તો નોકરી જાણે મળીજ ગઈ. હવે ફક્ત ઘરડો એન્ટેનાસજ નોકરી વગરનો રહ્યો. ટીટા એન્ડ્રિયાએ તો ઘેરજ રહેવું અને જોનાની મદદ લઈને માત્ર ઘરકામજ કરવું, એવો જર્ગિસ જોરથી આમલ કરતો હતો. “ઓના

મજૂરી કરવા જાય એ તો હું સાંખીજ ન શકું” એવું તે કહેતો—
 “હું કાંઈ એવો માણસ નથી અને તે પણ કાંઈ એવી સ્ત્રી નથી”
 આવું તે વારંવાર બોલતો. જોનાસ અને મેરિગ્ન નોકરીએ વળગી
 જાય અને પોતાના ખાધા-ખરચમાં ઘટતો દિરસો આપે તો બાકીનાં
 માણસોનું પોષણ કરતાં મારા જેવો મરદ પાછો હશે એ તે કંઈ વાત
 છે ? છોકરાંઓને નોકરીએ વળગાડવાની કાંઈ વાત કાઢે ત્યારે તો
 જર્જિસ બોલનારનું મોઢુંજ બંધ કરી દે. તેણે સાંભળ્યું હતું કે, અમે-
 રિકામાં છોકરાંઓને માટે સરકારી નિયામો છે અને ત્યાં કશી શી
 પણ લેવામાં નથી આવતી ! દીટા એકઝબિટાનાં છોકરાં નિયામો બાજુવા
 જાય ને બીજા કાંઈ પણ માણસનાં છોકરાંની માફક કેળવણીને પોતાની
 હિમ્મત કરે એવો તેનો નિશ્ચય હતો. એ નિયામોમાં છોકરાંને ન મોક-
 લાય એવો વાંધો ઉઠાવનારા ધર્મશુરુ હજી હવે છે તેની તેને બિચા-
 રાને કશી ખબરજ ન હતી. દીટા એકઝબિટાના સૌથી મોટા છોકરાનું
 નામ રેનેરિસોવાસ હતું. તે હતો તો તેર વરસનો, પણ તેના શરીરના
 દેહ ઉપરથી તેટલો દેખાતો ન હતો. એકવિલાસ મિદાઈવાજાનો સૌથી
 મોટો છોકરો ફક્ત બારજ વરસનો હતો, છતાં એક વરસ કરતાં વધારે
 મુદતથી જોન્સ કંપનીમાં નોકરીએ રહ્યો હતો. તે છતાં જર્જિસ પોતાની
 જિંદ છોડતો ન હતો અને કહેતો કે “ નહિ, રેનેરિસોવાસ તો અંગ્રેજી
 બોલે અને મહી કાંઈ દુનર શીખીને કારીગરનો રાજ કમાતો થાય.”

હવે બાકી રહ્યો એકલો ધરડો એન્ટોનાસ. તેને પણ નોકરી કરવી
 ન પડે અને તે ઘેર બેસીને આરામ લે એવું જર્જિસ મનથી ઇચ્છતો
 હતો. પણ તેમ કરવું પાડવે એમ ન હતું, એ વાત આખરે જર્જિસને
 કબ્બા કરવી પડી અને વળા એન્ટોનાસ પોતે પણ બેઠાખાઉ થવા
 ઇચ્છતો ન હતો, એટલુંજ નહિ પણ કાંઈ તેને ઘેર બેઠાં રોટલા ખાવાનું
 હતું તે પહેલે તેને પસંદ ન હતું. પોતે હજી નાના છોકરાના જેવો ચપળ
 અને સચક્ત છે એવું માનવાની અને બીજાઓને મનાવવાની તેની
 એક દદ થઈ ગયેલી આદત હતી. બીજાઓની પેઠે તે પણ આશા-
 બ્રમાં અમેરિકા આવવા તૈયાર થયો હતો અને હવે તેના છોકરાને
 માથે જે કાંઈ ચિન્તાનો બાર હોય તો તેના એકલાનોજ, એ વાત
 એન્ટોનાસને ખૂંચ ખૂંચ થયા કરતી હતી. સાચી વાત એવી પણ હતી
 કે જર્જિસે તેના બાપની નોકરીને પિંડ જેની જેની આમળ વાન છેડી
 તેના તે બધા એકનો એકજ ઉત્તર આપના કે પ્રેક્ટિંગટાઉનમાં એન્ટો-
 નાસ જેવા ધરડા માણસને સારી નોકરી બાળવાના શ્રદ્ધા આરંભના
 કારણે અર્થ નથી. એકવિલાસે પણ જર્જિસને કહ્યું હતું કે કારખાનાં-

વાળા તો એવા દુષ્ટ છે કે મજૂર ઘરડો થયો એટલે તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકે તો પછી બહારથી આવેલા ઘરડા માણસને તો નોકરીએ રાખેજ શાના ? અને આ નિયમ કાંઈ એકલા પેકિંગટાઉનનાં કારખાનાંનો નહિ, પણ આખા અમેરિકામાં ત્યાં જુઓ ત્યાં એનો એજ નિયમ જોવામાં આવે છે. તે છતાં જર્જિસના મનમાં કશો વસવસો ન રહે તેટલા માટે એડવિલાસે પેલા સિપાઇની આગળ આ વાત ચેવી જોઈ, પણ તે બનતી તજવીજ ક્યાં પછી કહી ગયો કે આ વાત અહીંથીજ પડતી મૂકવા જેવી છે. પણ આ હકીકત કોઇએ એન્ડેનાસને કહી નહિ તેથી બે દિવસ સુધી કસાઈખાનાંના એકેએક વિભાગમાં નોકરીને માટે કાંકાં મારી આવ્યો. બીજાં બધાંને નોકરી મળી ગઈ છે એવું જ્યારે તેણે સાંભળ્યું ત્યારે પોતે નાઉમેદ ન થતાં કહેવા લાગ્યો કે કાંઈ ફિકર નહિ; આજ નહિ તો કાલે પણ મારો વારો આવ્યા વગર નહિ રહે.

જેને જેને નોકરી જોગતી હતી તે બધાને સારે નસીબે મળી ગઈ એટલે હવે આપણે બધાંએ ક્યાં રહેવું એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરી નાખવાની તેમના હૈયામાં હિમ્મત આવી. ઉનાળાના દહાડા હતા એટલે રાત્રે બધાં એનિલિ ડોસીના ઘરના ચોકમાં વાતોના તડાકા મારવા બેઠાં. તે વખતે ધરતું શું કરવું તે વિષે સૌ પોતપોતાના અભિપ્રાય બતાવવા લાગ્યાં. જર્જિસે પોતાના તરફથી એક ઘણી મહત્ત્વની દરખાસ્ત મૂકી. તેણે કહ્યું કે “આજ સવારના હું મારા કારખાના તરફ જતો હતો ત્યારે મેં બે છોકરાઓને એક એક ઘરમાં જઈ જઈને જાહેરખખરનાં પાનીઆં મૂકી આવતા દીઠા. એ પાનીઆ ઉપર ચિતરામણ જેવું કાંઈક હતું તેથી મેં તેમની પાસેથી એક માગી લીધું અને ગડી કરીને મારા ખમીસની બાંયની પટ્ટીમાં દબાવી રાખીને હું કામે ગયો. બપોરની રમમાં એક જણે મને તેની મતલબ વાંચી સંભળાવી. વાત એવી હતી કે, એ જાહેરખખરની વિગત જાણી લીધા પછી જર્જિસના મનમાં એક અશ્લુટ ખ્યાલ ધર કરી બેઠો હતો.

તેણે તે પાનિયું બાંયમાંથી બહાર કાઢીને સૌને બતાવ્યું. ખરેખર, તેનો ચીતરનાર કારીગર તો હોવોજ જોઈએ. તે લગભગ બે ફુટ લાંબું અને ખરસા ચીકણા કાગળ ઉપર છાપ્યું હતું. રંગ પણ એવા કાગળથી પસંદ કરેલા કે ચંદ્રના અન્ગવાળામાં પણ ઉઠીને આંખે વળગ્યા વિના ન રહે. તેની વચ્ચેવચ્ચે એક ઘરનું ચિત્ર હતું અને ઘર તે કેવું ? તદ્દન નવું, ભવકાદાર રંગે રંગેલું અને જોનાં આંખો અંગ્રામ

કેવું ! તેનું છે પણ એમ જગા રંગનું હતું અને તેની દિવાળીમાં પણ એના-
ની રંગ સજાઓ હતો. ધરનો આખો આજ રંગેની અને એવી આજના
મના હતાં. તે ને આજનું રંગીઆનું પણ હતું અને આજના આજના
રંગ આજની અને નીચે ખુણી પડ્યાના નેનું હતું. એ પડ્યાનાને
દિવારે દિવારે કમરું નકસીદામ હતું. ચિત્રમાં ધરનો નાનામાં નાનો
આજ પણ આજે આજના આજની દીવાર હતો. એટલે સુધી કે આજનું
દિવારનાને પિત્તળનો રંગ સુદા ચિત્રમાં આજ દેખાઈ આવતો હતો.
આંખનામાં એક દીવારે પણ દાંડો હતો અને આડીએ આડીએ મહેલ
પડા લટકતા હતા. આ તો જાણે ધરની બદારના આવનું વર્ણન
થયું; પણ ચિત્રમાં ધરની આંદર રેનું સુખ છે ને અનાવવાનું પણ
ચીતારો જુઓ ન હતાં. ધરના એક ખુણામાં એક મોટા ઉપર પતિ-
પત્ની એકબીજાને આતિંગીને પ્રેમાશ્રય કરતાં મોટાં હતાં અને બીજા
ખુણામાં ફેરોની માતરદાર મહેલ મચ્છરદાનીવાળા પારણામાં સુસાજના
ફલ જેવું બાગક પેદયું હતું. સંસારસુખનું આટલું બધું રપટ ચિત્ર
દેહેલું છતાં કદાચ કદાચ જાણ્યક વેનારથી તેનો મર્મ ન સમગ્ર્ય ને
માથે પોતે-ડ, લિધુઆનિયા અને વર્મની, એ પણ દેશની ગળુ જુદી
જુદી ભાષાઓમાં ધરની બારણા ઉપર "સંસારમાં સ્વર્ગનો લડાવો"
એવી મનસબનો લેખ લખ્યો હતો. ચિત્રની નીચે થોડાક જાહેરખબર-
નો ભાગ હતો. તેમાં પણ એક કરતાં વધારે ભાષામાં જાહેર પ્રગ્નને
સંબોધાને કહ્યું હતું કે:—

"શા માટે ભાડું ભરતાં ફરો છો ? તમારું પોતાનું સ્વર્ગ પર
શા સાર વસાવી લેતા નથી ? જેટલી રકમ તમે ભાડામાં ખરચો છો
તેના કરતાં પણ ઓછી કિંમતમાં તમને નવું નકાર પર મળે; પછી
તમારે બીજું વેદવેળ શું ? બાંહે હળવે પર બાંધ્યાં છે અને સુખી
કુટુંબો તેમાં ચેનથી રહે છે." આગળ જતાં જાહેરખબર લખનારની
કલમની છટા વધારે દીપ્તિ હીલી હતી. નવું ધર વેચાતું લેવું ન પડે
અને પોનાનાજ ધરમાં લખનું સુખ કેમ ભોગવાય એવી અપૂર્વ
યોજનાનું ઘણી આકર્ષક ભાષામાં વર્ણન કર્યું હતું. છેવટે "મારું ધર !
મારું પાડું ધર !" એ મધાજાની પ્રખ્યાત અંગ્રેજી કવિના પણ તેણે
દાંડી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તેનો પોતે-ડની ભાષામાં અનુવાદ પણ
હયો હતો. ભાષાની મુશ્કેલી પડવાથી તે બિચારાથી લિધુઆનિયન
ભાષામાં અનુવાદ ન થયો; કારણકે ગળુ-આર અક્ષરના અંગ્રેજી શબ્દને
દેકાણે લિધુઆનિયન ભાષામાં બાર બાર પંદરપંદર અક્ષરના જડબા-
તોડ શબ્દોથી દામ લેવાનું હતું.

આ મૂલ્યાંકન દરમિયાન આપણા ડૉક્ટરને ધાંચી વાર મળી મળી ધારીને જોગો. જોનાએ મીઠો મીઠો કોન કોન આપાર કરી કરીને મીઠું શું લખ્યું છે તે સૌને વાંચી સંભળાવ્યા. સારંગજી એટલે નીચાઈ કે, નીચેના ભાગ ઉપરાંત ધરમાં ગાંધી મળીને ચાર ચારના દંડ અને જમીન સાથે આપણું ધર ૧૫૦૦ ડૉલરમાં મળે એમ હતું. એ ૧૫૦૦ ડૉલરમાંથી આપણે તો માત્ર ૩૦૦ ડૉલર આપણાથી ધરનો કમલો મળે એવી વેગનારે ચરન કરી હતી. ત્યારપછી ચાર ચાર ડૉલરનો માસિક હપ્તો અમુક મહિના સુધી ભરીને આપણી રકમ પૂરી કરવાની હતી. આ આંકડા તો તેમનાં જેવાં ગરીબને ગભરાતી મદે એવા હતા, પણ હવે તેમને ખચર પડી ગયા હતા કે ત્યાં કોઈ પાંગરો અને હળર હળર ડૉલરની વાતો હાલતે ને ચાલતે કરે છે એવા ધનાઢ્ય અમેરિકામાં આપણે આવ્યાં એટલે કાંઈ છૂટકો થાય એમ છે ? તપાસ કરતાં તેમને માલુમ પડી ગયું હતું કે એકલા ભોંગતળીઆવાળા ધરવું ભાડું પણ મહિને નવ ડૉલરથી તો આપણું જેસે એમ છેજ નહિ. એટલું ભાડું ભરવું ન હોય ત્યારે તો હાલ જેમ આપણું કુટુંબ એક-બે ચોરડીઓમાં જેમ તેમ કરીને ગુજારો કરે છે, તેમ સદાને માટેજ કરવું રહ્યું. એક વાર ભાડાના ધરમાં રહેવા માંડ્યું એટલે પછી છવ્વતા સુધી ભાડાંજ ભર્યા કરવાનાં અને કોઈ દહાડો પોતાના ધરના છાપરા તળે સૂવા વારો આવેજ નહિ એ વાત પણ ઉઘાડીજ હતી; અને તેમ કરતાં ખચર તો તેટલો ને તેટલોજ. તેના કરતાં પહેલેથીજ જરાક વધારે નાણું ખચીને ધર વેચાતું લેવું, થોડા વખતસુધી કરકસર કરીને માસિક હપ્તા ભરવા એટલે આખરે ધરવું ધર મળે અને અમુક વરસ પછી ભાડા પેટે રાતો પૈસો ભરવો પડે નહિ એ શું ખોટું ? આવી આવી દલીલોમાંથી જે જેના મનમાં આવી તે તેણે કહી નાખી.

ત્યારે હવે જો એ ધર વેચાતું લેવુંજ હોય તો પ્રથમ ૩૦૦ ડૉલરની ત્રેવડ કરવીજ જોઈએ. કોની પાસે કેટલું છે તેનો તેમણે સરવાળો કરવા માંડ્યો. ટીટા એલ્ઝબિટા પાસે જે પૂંછ હતી તેમાંથી હવે ઝાણું રહ્યું ન હતું. જર્ગિસની રોકડ રકમ પણ લગભગ ખલાસ થઈ જવા આવી હતી. મેરિજનએ જૂના મોબીલી કોથળા બનાવીને તેમાં ૫૦ ડૉલર સીવી રાખીને સંતાડી મૂક્યા હતા અને એન્ટેનાસને તેની જમીન વેચતાં જે રકમ મળી હતી તેનો થોડોક ભાગ હજી ખચત હતો. દરેક જણુ પોતપોતાનો ભંડોળ આપી દે તો પહેલા હપ્તાના ત્રણસો ડૉલર ભરી દેતાં કાંઈ વાર લાગે નહિ. પછી માસિક હપ્તા ભરવાનો સવાલ રહ્યો. જો મેરિજન, જોનાસ અને એન્ટેનાસ

ત્રણે જમણુ ધંધે લાગી જાય તો પછી એ હપ્તા ભરવાનું પણ કાંઈ અધરું તો નજ દહેવાય. એમજ હોય તો સામંત વિચાર કરી જોતાં કાયમનાં લાડાં ભરવા કરતાં ધરજ વેચાણું લઈ લેવું એમાંજ કાયદો દેખાતો હતો. પણ તેમ છતાં આ સવાલ કાંઈ એવો સહેલો પણ ન હતો કે ઝટ લઈને તેનો ફરજો થઈ જાય. સો મજાજે માગીને પીવા જેવું કામ હતું. આમજ જતાં મું થાય અને મું નહિ તે કોઈ જોઈ મેકું છે ? ત્યારે પણ કરવું કેમ ? જો ધર વેચાણું લેવુંજ હોય તો જેમ વહેલું લેવાય તેમાંજ કાયદો છે, એ વાત તો દેખીતીજ હતી. કારણ કે આજે પણ આપણે ભાડું ભરીએ છીએ અને છતાં અનાથ કંઠાલની માફક ટૂંટીમાં વાળીને મરવું પડે છે. ગંદકીમાં પડી રહેવાનો જગિંસને પોતાને તો અબ્યાસ થઈ ગએલો હોવાથી તે ગંદકીને ગણકારે એવો હતોજ નહિ. આગમાંની સડક બનાવનારા મજૂરોના વાસમાં જેણે એક વાર દહાડા કાઢ્યા હોય તેને પછી ગંદકીનો ભય તો રહેતોજ નથી. કારણકે એવા લોકોની સૂવાની કોટડીએ એવી ગંદી બેજવાળી અને અધારી હોય છે કે ભોંય ઉપર હાથ ફેરવતાની સાથેજ મુઠ્ઠી ભરીને ચાંચર હાથમાં આવે. એટલે આવી જગ્યાએ જોનાને રાખી મૂકાયજ કેમ ? હાલ રહીએ છીએ તે કરતાં વધારે સારા ઘરમાં આપણે જેમ અને તેમ જલદી રહેવા જવુંજ જોઈએ, આવા ઘરમાં આપણાથી દહાડા કાઢવજ નહિ, આપણું આપણું જગિંસે કહી નાખ્યું. તે આજેજ દોઢ ડોલર અને સાત સેન્ટનો રોજ કમાયો હતો; પછી તેના જેવો કમાઉ પુરુષ આવા રૂઆબથી ન જોલે તો ખીલું કાણ બોલવાનું હતું ? તે તો એમ પણ કહેનો કે અહીં આટલી સરસ મજૂરી મજે છે છતાં ધણીખરા લોકો ગરીબાઈ અને ગંદકીમાં શા માટે દહાડા કાઢના હશે તે હું સમજી શકતો નથી.

તે રાત્રે તો વાન આટલેથીજ અધૂરી રહી. ખીજે દહાડે મેરિન્ન પેલી સ્ત્રી મુકાદમની પાસે જઈ આવી. તેણે કહ્યું કે, તું આવતે સોમવારે હાજર થજે અને હું તને કબ્બા રંગવાનું કામ શીખવીશ. મેરિન્ન આખે રસને ગાતી ગાતી ઘેર આવી ત્યારે જોના અને તેની સાવકી મા પેલા ઘરની તપાસ કરવાજ જતા હતાં તેથી તે પણ તેમની સાથે થઈ ગઈ. સાંજે પુરુષવર્ગ ઘેર આવ્યો ત્યારે ત્રણે જણીઓએ નિવેદન કર્યું કે, ધર તો એકંદર રીતે જાહેરખખરમાં વર્જીવ્યું છે એવુંજ છે. અમે જાતે જોઈ આવ્યાં નથી, પણ દલાલ કહે છે કે ધર ખરાખર આખે-દખ એવુંજ છે. કસાઈખાનાનાં મકાનોથી દક્ષિણ દિશાએ લગભગ દોઢ માઈલને ઊંટ એ ધર આવેલા છે. દલાલ છાતી ટોકીને કહે છે

કે, આવાં સસ્તાં અને સારાં ઘર ફરી ફરીને મળનાર નથી. એ એક અપૂર્વ લાભ છે. તે વધારામાં કહે છે કે “તમે ઘર વેચાતું હોય કે ન હોય એ મારે મન સરખું છે. મને તો ઘણાં ઘરાક મળશે; પણ હું તો તમારા પોતાના લાભની વાત કહું છું. એ અધાંજ ઘર એક કંપનીએ બંધાવ્યાં છે અને હું તો તેમનો દલાલ છું. મને તેમના વેચાણમાં કશોજ અંગત સ્વાર્થ નથી. તેટલા મારેજ હું તરતજાણે સાચી સલાહ આપું છું. હવે જાણે વાત એમ છે કે, બીજાં અધાં ઘર વેચાઈ ગયાં છે અને આ એકજ છેલ્લું બાકી રહ્યું છે. કંપની હવે પોતાનો વેપાર સમેટી લેવાનો વિચાર કરે છે તેથી જો તમારે મહિને મહિને ભાડું ભરવાના ત્રાસમાંથી બચવું હોય અને થોડે ખર્ચે પોતાનું ઘર સંપાદી લેવુંજ હોય તો તમારે જરાક ઉતાવળ કરવી પડશે. જે ઘરની હું તમને વાત કહું છું તે ઘર અત્યાર આગમ્ય કોઇને અપાઇ ગયું છે કે નહિ તે હું ચોક્કસ નથી કહી શકતો; કારણકે ઘણાં જણ તેને જોઇ ગયાંજ હતાં અને તેમાંના કોઇએ રાખી લીધું કે નહિ તે શી રીતે કહી શકાય ?” ત્યારે દલાલે આવુંજ કહ્યું ત્યારે તે સાંભળીને ટીટા એલ્ઝબિથાનું મોઢું લેવાઇ ગયું. તે જોઇને એ બોલ્યો કે જો તમારે તે ઘર રાખી લેવાનો વિચારજ હોય તો હું મારે ખર્ચે ટેલિફોન કરાવું અને તે ઘર કોઇને ન અપાઇ ચૂક્યું હોય તો તે તમારે સારૂ અનામત રહેવા દેવાની સૂચના પણ કરી દઉં. છેવટે તેઓ દલાલને એવું કહેતાં આવ્યાં કે આવતે રવિવારે સવારે અમે અધાં આવીને તે ઘર જોઇ જઇશું.

તે દહાડે ગુરુવાર હતો. આ આખા અદવાડીઆમાં બ્રાહ્મિ કંપનીના કસાઇખાનામાં કામની એટલી સખત બીડ હતી કે હમેશના વખત ઉપરાંત મજૂરો પાસે વધારાનું કામ લેવું પડતું હતું. તેથી ફરીને આ અદવાડીઆમાં તો જર્જિસને રોજના ચોખ્ખા પોણામે ડૉલર (૭ રા.) નો પગાર પડ્યો હતો. એ દિસાએ તો રવિવાર બાદ કરતાં તેને અદવાડીઆના સાડાદસ ડૉલર અને મહિનાના ખાસા ૪૫ ડૉલરનો પગાર પડે. આટલી કમાણી આખું વરસ થયાજ કરશે એવું તે યિનઅનુમતી લોકોએ માની લીધું અને પોતાના ખર્ચનું બજેટ બનાવતી વખતે તેમણે આજની કમાણીનું ધોરણ લક્ષમાં લીધું. જર્જિસને તો દિસાજ ગણનાં આવડતુંજ ન હતું. બાકી બાકી કરે તો તે ઘણું સારું આવડતું સરવાળા-આદ્યાથી કરી નાખે, પણ આના એવા કામમાં ઘણીજ પાવરથી હતી એટલે તેણે આખા દુકાનના કામ-ખર્ચને દિસાજ ગણીને સૌને સમજાવી દીધો. જર્જિસ જાણે

૮૫ ડૉલરનો પગાર લાવે અને મેરિજ તથા જોનાસ બેઠે જથ્થા પોતપોતાના પગારમાંથી પોતાની બોરાકી પેટે મહિને સોળ સોળ ડૉલર આપ્યા કરે. ઘરડો એ-ટેનાસ કહે કે, મને નોકરી મળશે-અને વહેલી મોડી મળ્યા વગર રહેનારજ નથી-તો હું પણ મારા તરફથી માસિક સોળ ડૉલર આપીશ. બધાં ના ના કહે, છતાં પણ ડોસો કહે કે નહિ, તે નહિ ચાલે. એટલે ડોસાના માસિક સોળ ડૉલર પણ એનાએ અંદાજપત્રકની આવકની બાબતમાં ઉમેરી દીધા અને સર-વાળો કરીને કહ્યું કે, આપણને કુલ ૯૩ ડૉલરની માસિક આવક થાય. અર્થની બાબતો દિસાળ કરતાં એનાએ કહ્યું કે જોનાસ અને મેરિજ બેઠે જથ્થા મળીને જો ઘરના માસિક હમ્મનો ત્રીજો ભાગ આપવાનું પોતાને માથે લે તો જર્ગિસને ફક્ત મહિને આઠ ડૉલર આપવાના બાકી રહે. ૯૩ ડૉલરની માસિક આવકમાંથી ૮ ડૉલર બાદ કરતાં ધરખર્ચને માટે ૮૫ ડૉલર ફાગલ પડે—અને ધારો કે એ-ટેનાસને દાલ તરતમાં નોકરી નજર મળી તો પણ ૭૦ ડૉલર તો ખરાજ. એમાં તો કાંઈ એણું થવાનુંજ નથી અને એનાએ કહ્યું કે, બાર જથ્થાના કુટુંબના માસિક ખર્ચને માટે ૭૦ ડૉલર સું થોડા છે ?

એમ કરતાં રવિવાર આવ્યો એટલે આખું કુટુંબ હરાવેલા વખત કરતાં એક દલાક વહેલું પોતાના મુકામ ઉપરથી રવાના થયું. ધરતું દામોદરાણું તેમણે કાગળની એક કાપડી ઉપર પેલા દલાલની પાસે લખાવી લીધું હતું. તે વારે ધડીએ લોકોને બતાવતાં બતાવતાં અને રસ્તે પૂછના પૂછનાં તેઓ આગળ ચાલ્યાં. તે પૂરા દોઢ માઇલને છેટે હતું, પણ ગાડીબાફું ન ખર્ચતાં તેમણે તેટલું ચાલી નાખ્યું. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા પછી અડધે કલાકે પેસો દલાલણી પણ આવી લાગ્યો. તે અતિશય મીઠી જીભનો અને રાતાચોળ મોઢાવાળો હતો. તેણે કપડાં પણ દાઢમાંથી પરેયાં દના અને તેને સિયુઆનિયન બાપા છટથી બોલના આવડતી હતી તેથી પેલા લોકોને તેની સાથે પાતનીન દરવામા ખૂબ હાવટ આવી ગઈ. તે પ્રથમ તો તેમને સીને પેલું ધર જેવા તેડી ગયો. એ લતાના બધાજ ધર તૈયાર મોકલાં એકબીજાની માથે મોઢવીનું ઉમા કરેલા દના અને એવાં ધરની ત્યાં લાંબી ને લાંબી દાર હતી. તેમાનું પેતુ ધર પણ એક હતું. એ ધરો બાપવામા સુધાર-દડીઆ પગર હજાર ચલારી લીધું હતું; કારણ કે એ લોકોની આટલી બધી મેઘી રાત્રી આપવાનું બિચારી કંપનને પરવડેજ નમ ! પદાનના જુદા જુદા બાકના તૈયાર મોકલાં વેચાતાં મળે છે નમને એકબીજાની સાથે સજ્જાસજ્જી મોકલવાને આ બધા

ધર ઉભાં ક્યોં હતાં. એ ધરને જોતાની સાથે ઝોનાનો છવ ખાંડ થઈ ગયો; કારણ કે ચિત્રમાં જેવું ચીનયું હતું તેવું તો તે હતુંજ નહિ. એક તો રંગમાં પણ ફરક હતો અને ખીલું ઝોના ધારતી હતી તેવડું મોટું પણ ન હતું. તો પણ રંગ-રોગાન છંક તાજાં હતાં અને તેનાથી કરીને તેની બહારની શોભામાં ઘણો વધારો થતો હતો. દલાલે કહ્યું કે, એ ધર તદ્દન નવું નકકોર છે. વળી તેની છામડી એવી તો લાગલાગટ ચાલ્યા કરતી કે તેઓ તદ્દન ચૂંચવાઈ ગયાં અને તેને સવાલ પૂછવાની તેમને તકજ ન મળી. ઘેરથી નીકળતા પહેલાં ઘણી જાતના સવાલ પૂછી જોવાનું તેમણે મનમાં ગોખી રાખ્યું હતું; પણ જ્યારે પૂછવાનો વખત આવ્યો ત્યારે શું પૂછવાનું તે તેઓ કાં તો ભૂલી ગયાં અથવા દલાલના તેજમાં અંજાઈ જઈને તેમની સવાલ પૂછવાની હિંમતજ ન ચાલી. એજ હારમાં ખીજાં બધાં ધર તો નવાં દેખાતાં ન હતાં અને ઘણાંખરાં તો સાવ ખાલીજ હતાં. આમ કેમ હશે તેનું કારણ પૂછવાની તેમણે ખીતાં ખીતાં હિંમત ચલાવી સારે દલાલ બોલ્યો કે એ બધાં વેચાઈ તો ગયાં છે, પણ તેમના માલિકો હજી રહેવા આવ્યા નથી; થોડા દિવસમાં બધાંય ભરાઈ જશે. હવે આથી વધારે ચીપી ચીપીને પૂછવું એટલે તેમને દલાલના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ નથી એવોજ અર્થ થાય ને ? અને વળી “આખરુદાર ગૃહસ્થ”માં ગણાય એવા લોકો સાથે આજ સુધી નમ્રતા અને અદબથીજ વાત કરવાને તેઓ ટેવાઈ ગએલાં હોવાથી તેમનાં મોઢાં ખીડાઈ ગયાં.

તે ધરનું ભોંયતળિયું શેરીની સપાટીથી બે ફુટ ઉંચું હતું. નીચેનો ભાગ તો સૂવા-બેસવા માટે કામ લાગે એવો હતોજ નહિ. ઉપલા માળ ઉપર ચાર ઓરડા હતા. તે ઉપરાંત એક કાતરિયું પણ હતું. તેમાં બેઉ છોકે એકેકે નાની બારી મૂકેલી હતી. ધરના આંગણમાં થઈને જે સડક જતી હતી તેમાં ન હતું એક પણ ફાનસ કે ન હતી પથ્થરની લાદીની બનાવેલી ફરસબંદી. ધરના ઓટલા ઉપર ઉભા ઉભા ચારે તરફ નજર કરીએ તો પીળચટા નકામા છોડવા-ઓથી ઢંકાએલી જમીન ઉપર બાંધેલાં છૂટાંછવાયાં થોડાંક ધર સિવાય ખીલું કાંઈ નજરે પડતું ન હતું. ધર પણ એવાં એકસરખાં કે જાણે એકજ ખીઆ વડે જાપેલા અક્ષર ! ધરના પહેલા માળ ઉપર જે ચાર ઓરડા હતા તેની ભીંતો છોએલી અને ઘોળેલી હતી. પણ નીચેનો ભાગ જે ચોકડાં વડે બાંધ્યો હતો તે ચોકડાં સાવ ઉઘાડાં દેખાતાં હતાં. તેના ઉપર ચૂનાનો લાથ પણ માર્યો ન હતો અને નીચેનું ભોંયતળિયું પણ કુદરતી અવસ્થામાં હોય તેવુંજ હતું. તેના ઉપર લીસા પથ્થરની

તખ્તીઓ જાહેરાતની વાત મેં આપી હતી, પણ આધારણ થાય દેવાની પણ મરે આંધનાર તકલીફ લાંબી ન હતી. 'આવું કેમ?' તેનો ખુલાસો કરતાં દલાલ બોલ્યો કે, કંપની બધાં મરે આવાજ મારણ ઉપર બધાને છે, હારણ કે એમ કરવાથી મરણને પોતપોતાની રચિ પ્રમાણે નીચેના આગને હાથકાવવાની, પોળાવવાની અને રંગાવવાની પૂરતી છૂટ મળે છે અને મરણો પોતે બોલે આમલ પણ કરે છે. તેથી તેમની સમજણની ખાતર કંપનીએ આટલું કામ અમૂર્ક રાખ્યું છે. કાતરિયું પણ અમૂર્ક હતું. તેના ઉપર છે તો દીધીજ ન હતી, એટલુંજ નહિ પણ આધારણ મારીની થાય પણ મારી ન હતી. પેલા લોકોએ વિચાર કર્યો કે, કદાચ આપણને પૈસાની તંગી પડે અને કાતરિયું કાઢને લાડે આપીએ, પણ આવા કાતરીઆમાં રહેવા આવે કેવું? ખામીખડીઆ અને દેકાદેવાવાળાં પાટીઆં અને તેમની નીચે માગની હતી છે, તેના ઉપર રહેવાનું કેવું ગમે? સૂનાનો અને છેવો અરય કર્યો વગર કાતરિયું વપરાય પણ નહિ તો લાડે આપવાની વાતજ શી રીતે થાય? કદાચ આ બધું જોઈને પેલા લોકોનો પર વેચાનું લેવાનો વિચાર મેળો પડી ગયો હોત, પણ દલાલે પોતાની છબના જોરે તેમનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખ્યો. તેની છબ એક પણ વાર પણ અટકતી ન હતી. તે તો આ મરે ખરીદવાથી તેમને કેવા કેવા કામદા છે તે વિશે કદી પણ છેડા ન આવે એવું લાંબું ને લાંબું સાબલું કરતોજ ગયો. તેની પાસે દલીલો ખૂટતી ન હતી અને તેની છબ નવરી પડતી ન હતી. તેણે ધરના ખૂણેખૂણા, બારીઓ, જાળીઓ, બધુંજ બનાવી દીધું અને એક એક બાજતને વિશે લાંબું લચરક બાજણ આપતોજ ગયો. બારણે દેવાની તાળાની કળો અને બારીઓના આગળા પણ બનાવ્યા અને તેમને કેમ બંધ કરવા અને કેમ ઉઘાડવા તેની રીત પણ શીખવી. રસોડામાં તેડી જઈને મેલા પાણીનો ખાગદૂવો, રસોડામાં પાણીને જવાની મોરી અને નળવાળા પાણીની ટાંકી, એ બધું બતાવવા તે ચૂક્યો નહિ. આ છેલ્લી વસ્તુ જોઈને દીડા એકઝબિટા ખુચ ખુચ થઈ ગઈ; કેમકે પાણીના નળવાળા ધરમાં રહેવાની તેણે કોઈ દલાલે સ્વપ્નામાં પણ આશા રાખી ન હતી. આવી સરસ વસ્તુ દીડા પછી ધરની બીજી દેલકી ખોડાપણે તરફ લક્ષ્ય આપવું એ તે કાંઈ સારું કહેવાય? એમ સમજીને તે ધરની અનેક ખામીઓ તરફ ધ્યાન આપવાનું તેમનાથી બન્યુંજ નહિ.

આમ છતાંય તેઓ દતાં તો ગામડીઆં. ગામડાંના લોકોના સ્વાભાવ પ્રમાણે તેઓ પોતાની રૂપિયાની કાચણાનું મોઢું છોડતાં સ્વા-

નીમાં પશુઓને ધમકા કરવાના બદલ ના કામમાં જ્યારે જ્યારે તે
વખત વધારાનું કામ કરવા હતા. જમિન એક જાણના દેને મળે
સાંગતને છેડે સારી કમાણી કરીને તેર આપના દેને અને તેમને તે
આત્મવિશ્વાસ અમુક મળે તેમને તેમજ આપના કુદરતને પોતે વધે
અને પાણી હોય એના બાર પાણ તે પોતાના મર્યા ઉપર લેને
કરવા લાગ્યો તેમ. ધરનાં બીજાં માણસોએ તેનું વડખણ કીધારૂં
જોઈએ એનું પણ તેને બાન થયું હતું. આથી કરીને તે પોતાના મન
સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આપા સવાલનો ઉત્તર તો કુદરતના
વડીલ માણસોજ કરી નાખ્યો જોઈએ. આવાં કામમાં બીજાં કેટલાંક
છક્કડ ખાંધી હશે, પરંતુ હું કાંઈ તેમના જેવો નથી. આનું કામ કેવી
રીતે પાર પડે તે હું સૌને બતાવી આપીશ. જરૂર પડશે તો આખી
રાત અને આખો દિવસ કામ કરીશ અને ધરની કિંમતની પાઈએ
પાઈ ચૂકવાતા મુધી હું કરીને જોડીશ નહિ. મારા ધરનાં માણસોને
નિરાંત વાળીને રહેવાનું ધર મળતા મુધી હું તન તોડીને કામ કરીશ.
પછી શી ફિકર છે! પોતાના મન સાથે આવો ફરાવ ક્યાં પછી જમિ-
ને ધરનાં માણસોને પણ પોતાના મનમાં જે હતું તે કહી દીધું અને
આખરે સૌએ મળીને નિશ્ચય કરી નાખ્યો કે ધર વેચાતું લેવુંજ.

ધર વેચાતું લેવાની સૌથી પહેલી વાર વાત નીકળી ત્યારે મને
તે એક ધર વેચાતું લઈ નાખતા પહેલાં બીજાં કેટલાંક ધર પણ
જોઈ લેવાં અને પછી બધાંની સરખામણી કરતાં જે ફીક પડે તે લેવું
એમ તેઓ એકબીજાને કહેતાં તો હતાં, પણ એવાં ધર ક્યાં ક્યાં છે
તેની તેમને ખબર ન હતી, તેમ તપાસ કરીને જોળી કાઢવાનો પણ
કોઈ રસ્તો જડતો ન હતો. તેઓ એકજ ધર જોવા પામ્યાં હતાં
એટલે તે એકલુંજ તેમના વિચાર ઉપર અધિકાર જમાવી બેઠું હતું.
ત્યારે ત્યારે પોતાના ધરમાં રહેવાના વિચાર તેમને આવતા, ત્યારે
ત્યારે તેમની આગળ પેલા ધરનુંજ ચિત્ર ખડું થતું. એ સિવાય તેમ-
ના મનમાં બીજા ધરના વિચારને અવકાશજ ન હતો. તેથી કરીને
ત્યારે ધર વેચાતું લેવુંજ એવું નક્કી થયું, ત્યારે તેમનું મન પેલા
ધર તરફજ દોડયું. એટલે પછી તેઓ એક દિવસ પેલા દલાલને ઘેર
જઈને તેને કહી આવ્યાં કે, તમારી કહેલી શરતો અમને કબૂલ છે
અને કરારનામા ઉપર સહી કરવા અમે તૈયાર છીએ. લેવડ-દેવડ
કરતી વખતે બધાજ માણસોને જૂઠા અને લખાડ સમજવા એ સિ-
દ્ધાન્ત તો તેઓ જાણતાં હતાં. પણ પેલા દલાલની છટાદાર વાકપડ-
તાની તેમનાં મન ઉપર અસર થયા વગર રહેલી નહિ. તેથી તેમણે

તેના દહેવાથી એમજ માની લીધું કે આપણે જટ દધને ધર રાખી ન લીધું અને આટલી બધી દીક્ષ કરી તેમાં ભારે જોખમ વડોરી લીધું હતું. છેવટે જ્યારે તેમણે દક્ષાદાને મોટેથી સાંભળ્યું કે હજી તમે વખતસર આવી પહોંચ્યા છો અને ધર અપાધ ગયું નથી ત્યારે તેમણે છૂટકારાનો ઉડો શ્વાસ લીધો અને આ સોના જેવું ધર આપણા હાથ-માંથી જતું રહેતું હતું પણ બચવા પામ્યું છે એમ જાણીને પોતાને ભાગ્યશાળી સમજવા લાગ્યાં.

દક્ષાએ તેમને કહ્યું કે ભણે, કાલે આવજો; હું દસ્તાવેજનો ખરડો લખાવીને તૈયાર રાખીશ. દસ્તાવેજ એ એવી બાબત છે કે તેના ઉપર મતું કરી આપતી વખતે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈએ, એ વાત બીજાં બધાં કરતાં જર્ગિસે ધણીમાં ધણી સમજતો હતો. પણ આ કામ જાતે કરવાનો તેને વખત ન હતો—સૌએ તેને કહ્યું હતું કે રજની તો તારે આશા રાખવીજ નહિ અને જે રજ માગવા ગયો તો કદાચ તને એવું પણ કહે કે કાલથી તું આવતોજ નહિ. ત્યારે હવે કરવું શું? આ કામ બૈરાંઓની અણસ ઉપર છોડી દેવા સિવાય બીજો એકે રસ્તોજ ન હતો. તેમને દંડ દક્ષા ઝેડવિલાસની હતી; કેમકે તેણે તેમની સાથે આવવાનું કબજા કર્યું હતું. આ કામ કેટલું વસમું છે એ વાત જર્ગિસે કારખાનામાંથી આવ્યા પછી મોટી રાત સુધી લંબાણથી વિવેચન કરીને તેમનાં મન ઉપર દસાવી. એટલે પછી કોઈએ એક દેકાણેથી અને કોઈએ બીજો દેકાણેથી, એમ જેણે ત્યાં પોતપોતાની માયા-પૂજા સંતાડી રાખી હતી ત્યાં ત્યાંથી સૌએ રૂપી-આની પોટલીઓ બહાર કાઢી. એ બધાનો અવેજ એકત્ર કરીને એક નાની કોથળીમાં ભર્યો અને તે કોથળીને ટીટા એકઝબિટાએ પોતે પહે-રેલા કપડાના અસ્તરમાં રીવી લીધો.

બીજો દહાડો સવારના પહોરમાજ સીંચાનો કાફલો દક્ષાદાને ઘેર જવા નીકળી પડ્યો. જર્ગિસે તેમને એટલી બધી મુશ્કેલી આપી હતી અને કપી કપી બાબતોમા દસાધ પડવા જેવું છે તેને લગતી એટલી બધી ઉપરાઉપરી ચેતવણીઓ આપી હતી કે તે સીંચો ગજ-રાટ અને ધાસ્તીને લીધે દીકાદસ થક થક હતી અને પેલા નિહાદનો વેપારી ઝેડવિલાસ જેને પોતાની વ્યવહારકુશળતા અને કાર્યદક્ષતાનું અભિમાન હતું તેનું કાજનું પણ અંદરઆનેથી લાપુ લાપુ થતું હતું. દક્ષાએ દસ્તાવેજ નો તેણે આપેલ વચન પ્રમાણે લખાવીને તૈયાર રાખ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે, તમે ખસીને નિરાન વાંચી જુઓ. દસ્તાવેજ

વાંચવાનું કામ એડવિલાસને માથે આવ્યું. તે પણ ખરું જોતાં થઈ લાંબું અને કંટાળાભરેલું કામ હતું. તે વાંચતો ગયો તેટલી વાર દલાલ બેઠો બેઠો ટેબલ ઉપર તબલાં વગાડતો ગયો. સાંભળતાં સાંભળતાં ટીટા એડજિટા એટલી તો મૂઝાઈ ગઈ કે તેને કપાળે પરસેવાનાં મોટાંમોટાં ટીપાં તરી આવ્યાં. દલાલના જેવા રૂડા સન્નનના દેખતાં તેણે લખાવેલો દસ્તાવેજ વાંચી જોવો એનો અર્થ તો એવોજ થાયને કે તારા પ્રામાણિકપણા ઉપર અમને વિશ્વાસ નથી ? છતાં એડવિલાસ તો દસ્તાવેજની એક પછી એક કલમો વાંચતોજ ગયો. થોડોક ભાગ વાંચ્યો એટલી વારમાંજ તેના મનનો સંદેહ વધવા લાગ્યો કે, દલાલના પ્રામાણિકપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં જોખમ છે. આગળ વાંચતાં તેના કપાળ ઉપર કરચલીઓ પડવા લાગી. તેને ચોખ્ખેચોખ્ખું સમજાઈ ગયું કે, આ દસ્તાવેજને વેચાણખત કહેવાયજ નહિ. એ તો એક જાતની ભાડાચિટ્ટીજ હતી ! ખરું જોતાં એને ભાડાચિટ્ટી કહેવી કે શું કહેવું તેની પણ કાંઈ સૂઝ પડતી ન હતી; કારણ કે તેણે કદી નહિ સાંભળેલા એવા વિચિત્ર ગૂંચવણીઆ કાયદાના શબ્દો તેની એકે-એક કલમમાં એટલા થોડેથોડે ભર્યા હતા કે તેની ખરી મતલબ તો સાતમે પાતાળ દટાઈ ગઈ હતી ! તો પણ તેના કોઈ કોઈ વાક્યમાં દસ્તાવેજ લખાવનારની મૂળ દાનત જણાઈ આવતી હતી. દાખલાતરીકે એક વાક્ય એવું હતું કે—“ સદરહુ મકાન જેમની માલકીનું છે તેઓ સામા પક્ષને નીચે બતાવેલી શરતે ભાડે આપવા બંધાય છે.” ત્યાર પછી વળી એક વાક્ય એવું હતું કે—“ આઠ વરસ અને ચાર મહિના સુધી બાર બાર ડાહર લેખે માસિક ભાડું ! ” એડવિલાસે ચશ્માં કાઢી નાખ્યાં, દલાલની સામે જોયું અને અચકાતાં અચકાતાં સવાલ પૂછ્યો.

પણ દલાલે ઘણીજ સહ્યતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે “ બધા દસ્તાવેજ આવી રીતેજ લખાય છે. આ મિસ્કત તમને હાલ ભાડા પેટે આપવામાં આવે છે એવુંજ તમારે અને અમારે સમજી લેવું.” એના પછીની કલમમાં શું આવે છે તે તરફ લક્ષ આપવાને તે એડવિલાસને ખૂબ આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પણ એડવિલાસ કહે કે મારે તો આગળ વાંચવુંજ નથી. વેચાણખતમાં તમે “ ભાડું ” શબ્દ વાપરો છોજ કેમ, તેના અને સંતોષકારક ખુલાસો ન મળે ત્યાં સુધી હું આગળ જવા માગતોજ નથી. તેણે “ ભાડું ” એ શબ્દનો અર્થ ટીટા એડજિટાને તેની સિદ્ધિઅનિયત બાબતમાં તરત્તમો કરીને સમજાવ્યો ત્યારે તે પણ હજીજાણત નહ. આનો અર્થ તો એવોજ થયો કે, નવ વરસ સુધી એ ઘર તેમનું પાનાનું કહેવાયજ નહિ ! દલાલની ધીરજ કદી પણ

ખૂટે એવી ન હતી. તેણે તેમને ખૂબ ધીરજ રાખીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ગમે તેટલું સમજાવે, ગમે તેટલા ખુલાસા કરે, તો પણ પેલાઓના મનનું કંમે કંધું સમાધાન થાયજ નહિ. જર્જિસે જતી વખતે જે છેલ્લી શિખામણ દીધી હતી તેની છાપ ટીટા એન્ડ-બિટાના મન ઉપર ઉંડી ઉંડી પડી ગઈ હતી. તે કહેતો ગયો હતો કે "તમને જરા પણ શક આવે, કાંઈક પણ ગૂંચવાડ જેવું લાગે તો દલાલને નાણું આપતા પહેલાં કોઈ વકીલને તેડી લાવીને બધી બાબતની પૂરેપૂરી ચોખ્ખટ કરી લેજો." તેને માટે આ ક્ષણ અત્યંત વિકટ અને દુઃખદાયક હતી; પણ તે પોતાના હાથમાં પકડેલી નાણાંની કાયજીની સાથે મઠામાં વાળીને બેસી રહી અને આખરે તેણે પોતાની તમામ શક્તિને સંયત કરીને મઠામહેનતે ડચકીમાં ખાતાંખાતાં પોતાનો નિશ્ચય બહાર કર્યો.

લોકુબસે તેનો અંગ્રેજી તરજુમો દલાલને સંભળાવ્યો. ટીટા એવું ધારતી હતી કે આવું સાંભળતાં વારનેજ દલાલ રાતો પીળો થઈ જશે, પણ તેનું તો પેટમાંનું પાણી પણ ઢાલ્યું નહિ તે લેંછને તેને ઘણીજ અનુયયી લાગી. તે તો ઉઝટો એવું કહેવા લાગ્યો કે લેંછને, એમાં શું ? તમે કહેતાં હો તો હું તમારી સાથે આવું અને તમને વકીલને ઘેર તેડી જાઉં. પણ ટીટા બોલી કે 'ના, અમે અમારો વકીલ અમારી મેજેજ બોળી દાડીશું.' ત્યારી નજીકમાં વકીલોની ઓફિસો તો હતી, પણ એ બધા પેલા દલાલના ઓળખીતા તેમજ મજતીઆ હોય એમ જાણીને તેઓ ખૂબ આધે ગયાં. પણ અડધા કલાકે ત્યારે તેઓ એક વકીલને તેડીને દલાલની ઓફિસમાં પેલાં ત્યારે તે વકીલે પણ પેલા દલાલને તેના નામથી જોલાવ્યો તે લેંછને તેમના અચરજનો પારજ ન રહ્યો !

તેમને તે વકીલે એવુંજ લાગ્યું કે હવે બધીજ બાજી ઉંધી થઈ ગઈ ! આ વકીલ પણ દલાલનો ઓળખીતો નીકળ્યો ! આખો દેસ આસી રહ્યા પછી આરોપી ન્યાયાધીશને મોટાથી ફાંસીની સજાનો ફકમ પાંજરામાં ઉભો ઉભો સાંભળે, તેમ હવે આ વકીલ શું કહે છે તે સાંભળવા તેઓ ત્યાં બેઠાં. એ સિવાય હવે બીજું થઈ શકે એમ હતુંજ નહિ—દલાલે પાશ્વરેલી જગ્યામાં તેમના પગ હવે બધાઈ મથા દના ! વકીલ આખો દરતાવેજ પાંચી ગયો અને બધા વચ્ચે લાંબા પછી તેણે એવિલાસને કહ્યું કે, દરતાવેજ એ રીતેજ લખાય છે; એમાં કશુંજ વાધા પડ્યું નથી. હાતે દખતે નાણું ભરવાની યરને જે નિશ-કતનું લેવાજી થ.થ છે તેના લેવાજીખનમાં આ નિશકત અમુક અમુક

ધણીને અગોએ વેગાની આપી છે એનો કોઈ પાડવામાં આવતો નથી.

પછી તે ઘરડા વકીલે પૂછ્યું: “દસ્તાવેજમાં કિંમતનો નોંધાંક કેટલો બતાવ્યો છે તે તમને કયારે તો છે ને ? તમને ડૉલર દમમાં અને પંદરસો ડૉલરની રકમ પૂરેપૂરી ગરબાઈ થના સુધી ગાર ગાર ડૉલરનો હાતો એ વાત તમે ગરાગર સમજી લીધી છે ને ?” એડવિલાસે હા કહી એટલે તે બોલ્યો કે “વાર, એ તો બળે પડ્યું. હવે આ દસ્તાવેજમાં તમોને આવી આવી વિગતવાળું ઘર જમીન વગેરે સાથે વેચાઈ આવવામાં આવ્યું છે એ વાત પણ ગરાગર છે ને ?” એમ કહીને તેણે દસ્તાવેજની આંદર એ બાબતની કલમ બતાવી. એડવિલાસે હા કહી એટલે વકીલે બોલ્યો કે “ત્યારે તો આ દસ્તાવેજ તદ્દન વાળખી અને રીતસરજ લખાયો છે; એમાં તમને પાછળથી ફસાવી દેવા જેવું કંઈજ નથી.” એડવિલાસ કહે: “આ લોકો ગરીબ માણસો છે; આ ત્રણસો ડૉલર એજ એમની કુલ પૂંજી છે અને જો આ દસ્તાવેજની કોઈ પણ શરત વડે આગળ જતાં ભેરવાઈ પડવા જેવું થાય તો એમને તો ઉપર આલ અને નીચે ધરતીના સિવાય બીજો એકે આરો નથી.” આમ કહ્યા પછી વિશેષ ચોખ્ખટ કરવા માટે એડવિલાસ વકીલને એક પછી એક સવાલ પૂછવા લાગ્યો. એવા એક એક સવાલ અને વકીલે આપેલા તેમના જવાબ પેલી સ્ત્રીઓ મૂંઝે મોઢે ડસડસતે હૈયે સાંભળવા લાગી. એડવિલાસ અને વકીલની વાતચીતનો તો એક અક્ષર પણ તેમનાથી સમજતો ન હતો; પણ તેમને એટલી તો ખબર હતીજ કે એના ઉપરજ અમારું આખું ભાવિ લટકી રહ્યું છે. એડવિલાસને જે જે પૂછી જોવા જેવું લાગ્યું તે બધું તેણે પૂછી લીધું અને છેવટે કંઈજ પૂછવા જેવું બાકી ન રહ્યું. ત્યાર પછી માત્ર એકજ બાબતનો નિર્ણય કરવો રહ્યો કે, આ દસ્તાવેજ ઉપર ટીટા એડજાસ્ટિટાએ સહી દરકત કરવા કે પછી આ બાબતને આટલેથીજ પડતી મૂકવી ? આ વખતે ટીટાને એટલો તો સંક્ષોભ થયો કે તેણે પોતાનાં આંસુના વેગને અત્યંત મુશ્કેલીએ જેમ તેમ કરીને ખાળી રાખ્યો. એડવિલાસે તેને પૂછ્યું કે “કેમ હવે તમારો શો વિચાર છે ? દરકત કરવા છે કે નહિ ?” તેણે એકવાર પૂછ્યું, બે વાર પૂછ્યું, પણ ટીટા શું બોલે ? આ વકીલ સાચું ખસી મરે છે કે નહિ તેની ખાતરી શી રીતે કરવી ? એ પણ આ દલાલના કાવતરાનો ભાગીદાર કેમ ન હોય ? પણ તમારા ઉપર અમને વિશ્વાસ નથી એમ કહેવાય શી રીતે ? શું બહાનું કાઢીને સહી ન કરવી ? હવે તે પોતાને મોઢેથી શું કહે છે તે સાંભળવાને માટે બાકીનાં બધાંની આંખો તેના ઉપરજ તકાઈ હતી. આખરે આંસુથી છલકાતી

આખે તેણે પોતાની આંખોમાં દાઘ નાખ્યો અને તેમાં મંત્રાડી રાખેલી પોતાની મદમોંધી છત્રનખામ જેવી નાણાંની પોટની બદાર દારૂની સોના રેખનાં તેના ઉપરની રીયાખના દાંઠા તોડવા લાગ્યાં. એજ આરકાના એક જુજામાં બેઠી બેઠી એના આ બધું જોવા કરતી હતી. જાણે તેને દારૂઓ તાવ આવ્યો દેવા તેમ તેને આખે શરીરે બચતી કંપારીઓ આવતી હતી અને મનના ગમરાટને કીધે તે પોતાના દાઘનાં આંગળાં આમ તેમ મંદાડતી બેઠી હતી. તેને મનમાં એવી પ્રત્યાક્ષિયા થઈ આવી કે જૂમ પાડીને ખારી સાવણી માને સાવધાન કરી દઉં કે પડતી મૂકે આ વાત ને ચાલો ઘેર—આ બધુંજ આપણને સપ-કાવવાનું હટકિયું માંડ્યું છે. પણ કોણ જાણે શા કારણથી તેનું મનુંજ રૂંધાઈ ગયું. તેણે મોઢું ઉઘાડીને બોલવાને ધણું જ જોર દ્યું, પણ મોઢું ઉઘડ્યું નહિ અને મોઢામાંથી બોલ પણ નીકળ્યો નહિ. કોઈ આશ્ચર્ય દાઘે તેનું મનું જોરથી બીસી રાખ્યું હતું ! તેથી આખરે દીઠાએ નાણાંની પોટલીની ગાંઠ છોડી અને ટેબલ ઉપર ડાહ્યરની દગમી કરી. દલાલે તેને ઝડપી લીધી અને જે વખત મળીને ટેબલના દરમાં મૂકી તાજું ખારીને નાણાંની પડોંચ લખી આપી. પછી બેઠે પહે દસ્તાવેજ ઉપર આમન સામન સહીઓ કરી. સહીસિક્કા થઈ ગયા એટલે દલાલે તે દસ્તાવેજ દીઠાના દાઘમાં આપ્યો અને સતોપમુચક એક બિટા નિઃશ્વાસ મૂકીને તે હમતે મોઢે ઉભો થયો તથા સોની સાથે હસ્ત-ધુનન (ગ્રેફેન્ડ) કરી વળ્યો. તેની સભ્યતા અને છત્રની મીઠાસ પહે-લેથી તે છેક છેવટની ધડી મુધી એકસરખાંજ રહ્યાં હતાં. આ બધો વખત એના તો એક પ્રકારના ઓધાર નીચે ચંપાઈ ગઈ હતી તેથી તેને કાંઈક જાંખું જાંખું રમરમ્ય રજું હતું કે, જાતી વખતે પેલા વકીલે એવિલાસની પાસે પોતાની ફીના બદલામાં એક ડાહ્યર માગ્યો. તે ઉપરથી કાંઈક રકઝક થઈ, થોડોક અવકાશો પણ થયો. પણ તે આખા વગર છૂટકોજ નથી એમ જાણીને ખાતર પાછળ દીવેલ તરીકે તેના દાઘમાં એક ડાહ્યર ઝીંક્યો અને છેવટે પેલા દસ્તાવેજના કાગ-ળને દાઘમાં ચપસીને પકડીને દીઠા એકજાળિટા ત્યાંથી ચાલી નીકળી. કોઈક બારે વિપત્તિના ખાડામાં ઉતર્યાં હોય એવા બહુકારા તેમના મનમાં વાગતા હતા અને તેનાથી ઉપજતા બપને લીધે તેમના પગ કંઈ કરતા ન હતા; તેઓ એટલાં બધાં શક્તિહીન બની ગયાં હતાં કે એક વાર તો ચાલતાં ચાલતાં રસ્તા વચ્ચે થાક ખાવાને બેસી પડ્યાં.

એમ કરતાં દાંડીઆ ધસડતાં ધસડતાં તેઓ પોતાને મુકામે જઈ પહોંચ્યાં. પણ તેમના દેખામાં અચ્છાદ થયા કરતો હતો—નહિ

પણુથી શકાય એવી માનસિક પીડા તેમનાં કામગીરીને કાનૂની બાબતે હતી. સાંજ પડતાં જર્જિસ ઘેર આવ્યો. ઘરનાં માનુષોને મોઢેથી તેણે બધું જ્ઞાન સંતોષાવ્યું હતું અને સમજાવ્યો કે તેના મનમાં જે બીક હતી તે આખરે સાચી પડી. હુન્નવાઓએ આખરે બધાને દયાવાનું છે અને આખરે જેમણે ખાણીમાં જ ગયા છે એવી તેને પછી ખાતરી થઈ ગઈ અને હવે આ બાબત સુખારી લેવાય એવી રહી નથી તે પણ તેણે જાણી લીધું. ઘર ખરીદવા જતાં ગાંડના જેવા ગુમાસ્તા એમ જાણીને તે ગાંડાની માફક એક દાંતે પોતાના માથાના વાળ તોડતો ગયો અને મોઢામાં આવે તેવી ગાળો મોઢાવા લાગ્યો. આજે રાતમાં ને રાતમાં જ તે દલાલનું ખૂન કરું તોજ માફ નામ જર્જિસ એવું પણ તે બકતો હતો. ખૂન ગાળો લઈને અને ધમપછાડ કરીને જરાક ટાટો પડ્યો એટલે પેલો દસ્તાવેજ ઝડપી લઈને જઈને શૂન વળગ્યું હોય તેમ તે ઘરમાંથી બહાર દોડી ગયો અને એ પ્રમાણે છેક હાલ્ટેડ સ્ટ્રીટમાં આવેલા નેક્રોસ એડવિલાસના ઘર મુઢી તે આવે રસ્તે દોડ્યો દોડ્યો ગયો. એડવિલાસ આ વખતે વાળુ કરવા બેઠો હતો તેને જર્જિસે ખાતો ખાતો ઉડાડ્યો અને બેઠે જાય બીજા કોઈ વકીલને ઘેર જઈને તેના અભિપ્રાય પૂછવા ઉતાવળે પગલે ચાલતા થઈ ગયા. રાતને વખતે આ બે જણાને પોતાની ઓફિસમાં ધસી આવેલા નેદને પેલો વકીલ તો ચમકીને ખુરશી ઉપરથી ઉભો થઈ ગયો. તેને આશ્ચર્ય અને ભય લાગે તેમાં લગારે નવાઈ જેવું પણ ન હતું; કેમકે જર્જિસ તો તદ્દન ગાંડાની હાલતમાં રાતાચોળા હોય અને વેરણ ખેરણ કરી મૂકેલાં બાજરાં લઈને છલંગભેર અંદર દોડ્યો આવ્યો હતો. એડવિલાસે વકીલને ધીમે રહીને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી દીધી. તેણે દસ્તાવેજ વાંચવા માંડ્યો તેટલી વાર જર્જિસ વકીલના ટેબલની કોર સાથે નેરથી મુઢી ભીડીને બેઠો. તેના શરીરની એકે એક નાડી થરથર ધ્રુજતી હતી અને ટેબલ ઉપર મૂકેલા હાથના પોંચાની માંસપેશીઓ નાની નાની બની ગઈ હતી.

વાંચતાં વાંચતાં પેલા વકીલે દસ્તાવેજમાંથી મોઢું કાઢીને એડવિલાસને સવાલ પૂછ્યો. તે શું પૂછે છે તે તો જર્જિસ કાંઈ સમજી શક્યો નહિ, પણ તે તો વકીલના મોઢા સામે પોતાની આંખો તાકીને ભારે વિપત્તિના ભણુકારાથી થતી તીવ્ર વેદનાભરી દષ્ટિ વડે તેના ચહેરા ઉપરથી તેના મનનો ભાવ જાણી લેવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. પછી તેણે બેયું કે, આખો દસ્તાવેજ વાંચી લીધા પછી વકીલ તેમના બેઠના તરફ નેદને હસી પડ્યો ત્યારે જર્જિસના મોઢામાંથી એક

કચ્છી નીકળી ગયું. ત્યાં પાટી વગા ને વણીને ઝેડવિલાસને કાંઈ કયું. તેણે મું કહ્યું એવું ઝેડવિલાસને પૂછી વખતે જર્જિસનું હૃદય લગભગ બધું પડી જવાની નૈવારીમાં જ રહ્યું.

જર્જિસે ફરીથી એક કચ્છીયું ખાઈને પૂછ્યું: "કહો, કવે મી મોકાણું મંદાઈ છે ?"

ઝેડવિલાસ કહે: "વધીલ કહે છે કે દસ્તાવેજ જેવો જોઈએ નેવેજ છે અને એમાં કાંઈજ ગભરાઈ જવા જેવું નથી."

"બધું બરાબરજ છે, એમ ?" જર્જિસે ફરીથી પૂછ્યું.

ઝેડવિલાસ કહે: "હા, છે તો એમજ. વધીલના અગિપ્રાય મુજબ દસ્તાવેજો એવી રીતેજ લખાય છે."

આ સાંભળીને જર્જિસના દેવા ઉપરનો બોલો એકદમ હલકો થઈ ગયો અને તે રીલોડસ ઘડીને ખુરશી ઉપર ટંગી પડ્યો.

વગા પાછું તેને કાંઈક થઈ આવ્યું તેથી તેણે એક બીજું કચ્છીયું ખાઈને પૂછ્યું: "તમે ખાત્રીથી કહો છો ?"

આના જવાબમાં ઝેડવિલાસે જર્જિસના એકે એક સવાલનો અને વધીલે આપેલા જવાબનો તરજૂમો કરીને તેના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું. તેનાથી વધારે ચીપી ચીપીને સવાલ પૂછવાનું બની શક્યું નહિ. આટલી બધી વાનગીત ઉપરથી તેણે એટલો સાર કાઢી લીધો કે તે ઘર ભાડાનું નહિ પણ તેનું પોતાનું વેચાણ લીધેલુંજ છે. આજથી તે ઘર તેનું પોતાનુંજ થયું છે. વાવડા મુજબ નિયમિત રીતે હપ્તા ભરી દેવાશે તો કરો વાંધો આવનાર નથી. પછી જર્જિસે પોતાનું મોડું એકે હાથવડે કાંઈ દીધું. તેની આંખમાં આંસુની છાલક ભરાઈ આવી અને મોતે કેટલો મોટો મૂર્ખ છે એવું તેને લાગી આવ્યું. છતાં પણ તેને બપોનો આધાત એટલો બધો સખત લાગ્યો હતો કે તે આવો મોટો પહાડ જેવો ભાથડો નરમથેંસ જેવો થઈ ગયો અને તેનામાં ઉઠીને ઉભા થવા જેટલું પણ જોર ન રહ્યું.

વધીલે વધારામાં ખુલાસો કરીને સમજણ પાટી કે હપ્તા ઉપર વેચેલી મિલકતનાં વેચાણખતમાં ભાડાચિઠ્ઠીની દબે લખવાનો આશુ રિવાજ છે અને તેમ કરવાનું કારણ એ કે તમે ત્યાંસુધી ઉછો હપ્તો ભરપાઈ ન કરો ત્યાંસુધી કંપનીએ તમને ઘર ભાડે આપ્યુંજ ગણાય. કંપનીને ધરની કિંમતના પૈસા પૂરેપૂરા મળે તે પહેલાં જો તેઓ

પ્રકરણ ૫ મું

બસ, આખરે તેમણે પોતાનું ઘર સંપાદી લીધું એમાં તો હવે કંઈ શક્ય રહ્યો ન હતો. આવું સરસ સોનામઢોર જેવું ઘર હવે આપણી પોતાની માલિકીનું થયું અને ત્યારે આપણા મનમાં આવે ત્યારે આપણે તેમાં વાસ પૂરી શકીએ છીએ, એ વાતનો મનથી અનુભવ કરવાનું પણ તેમને માટે સહેલું ન હતું. આખી રાત તેમણે બધાંએ ઘરનોજ વિચાર કર્યો હતો. વળી રાયરગીલામાં કપી કપી વસ્તુઓ ખરીદવી અને તેમને ક્યાં ક્યાં ગોઠવવી તે વિષે પણ ખૂબ રસમય વાદવિવાદ થયો. એનિલિ ડોસીની સાથે તેમણે એક અડવાડીઆનો દગર કર્યો હતો તેને હવે માત્ર ત્રણજ દિવસ બાકી રહ્યા હતા. તેથી એ ત્રણ દિવસની અંદરજ નવા ઘરમાં રહેવા જવા માટે જે કંઈ તૈયારી કરવી જોઈએ તે બધી કરી લેવા પાછળ તેઓ વિનાવિલંબે મંડી ગયાં. સૌથી પહેલાં સવાસ તો રાયરગીલાનો હતો અને તેઓ ત્યારે પણ નવરાં પડતાં તેટલો વખત એની એજ ચર્ચા કરતાં.

પણ ઘર શબ્દગારવા માટે તથા તેમાં વાસ પૂરવા માટે જે જે વસ્તુઓનો ખર્ચ પડે તે બધી કર્યા મળતી હશે તેની પૂછપરછ કરવાની તથા તે ખરીદવા માટે ઘણું આધેશુધી જવાની પેકિંગટાઉનમાં જરૂરજ ન હતી. પોતાના ઘરથી થોડેક આગળ જઇને દુકાનો ઉપર ટંચેલાં પાટીઆજ પાંચવાં અથવા તો ત્યાં યઇને જતી કોઇ પણ દામમાં ચડી બેસવું એટલે માણસગતને સંસારમાં જે જે વસ્તુઓનો ખર્ચ પડે તે વસ્તુઓ કપી કપી છે, ક્યાં મળશે, કયે ભાવે મળશે તે બધાંને લગતી પૂરેપૂરી માહિતી મળી જવાની. પોતાનાજ ગામમાં વમનારા લોકોનાં ગુખ, આરામ અને આરાગ્યને માટે દુકાનદારો આટલી બધી કાળજી રાખે છે તે જોઇને કોના અંતઃકરણને અસર ન થાય ? પરાકને કરી પણ વાતની અવગણના નહિ ! તેને જે જોઈએ તે બધુંજ આવી જાગર ! અને વળી કયે વખતે કપી વસ્તુ

આપવાં પડત તેમાંથી તો આપણો છૂટકારો થયો ! તો પણ છેવટે તેમને થોડાક લોહીઉકાળો તો કરવોજ પડ્યો અને ટીટા એન્જિન-ટાને વળી એક બીજા કરારનામા ઉપર પોતાના દસ્ત કરી આપ્યા પડ્યા. એક દહાડે સાંજે જર્જિસ ઘેર આવ્યો ત્યારે સૌએ તેને ઉંચે શ્વાસે વધામણી ખાધી કે, 'અધું રાયરચીકું આવી ગયું' છે અને આપણા નવા ઘરમાં મુકાવી દીધું છે. રાયરચીકામાં ખુરશીઓ, ટેબલ, ખાટલા, હાથ-મોહું ધોવાનું ટેબલ, ચાહ પીવાનાં ચિનાઈ વાસણનો એક સ્ટ-એવું એવું હતું. છોડીને જોયું તો ચિનાઈ માટીની એક મોટી થાળી ભાગેલી નીકળી. ઓના બોલી કે કાલે સવારેજ મારે તેને બદલાવી લેવા ધકકો ખાવો પડશે. રસોઇનાં વાસણની યાદીમાં ત્રણ પેણીઆં લંખાવ્યાં હતાં, પણ અહીં તો ફક્ત બેજ નીકળ્યાં. જર્જિસને મનમાં શક તો ગયો કે દુકાનવાળાએ જાણી જોઇને આ ગોટાળો કર્યો હોવો જોઇએ.

બીજે દહાડે સ્ત્રીવર્ગ તો નવે ઘેર જઇને અધું કીકાક કરવા મંડી પડ્યો. સાંજે ભાયડાઓ કામ પરથી ઘેર આવ્યા એટલે સૌએ એનિલિ ડોસીના ઘરમાં ઉતાવળા ઉતાવળા બે-ચાર ટ્રોળીઆ ખાઈ લીધા અને પછી તો જે કાંઈ પરચુરણ ચીજો તેમની પાસે હતી તેનાં ગાંસડાં પોટલાં બાંધીને નવે ઘેર લઈ જવાની તૈયારી ચાલુ થઈ ગઇ. એનિલિના ઘરથી તેમનું નવું ઘર પૂરા બે માઇલને છેટે હતું, પણ જર્જિસ જે મંડ્યો તે ફક્ત બેજ ફેરામાં ગોઠડાં તથા તેમના વીંટામાં બાંધેલી બીજી પરચુરણ ચીજોની પોટલીઓ તથા લૂગડાં લત્તાનાં બે મોટાં પોટલાં બધું સામટું માથા ઉપર મૂકીને સપાટાખંધ નવા ઘરમાં જઇને મૂકી આવ્યો. આવે વેશે શિકાગોના બીજા કોઇ પણ ભાગમાં થઇને રાતને પહોર કોઇ જા્ય આવે તો તેને પોલિસના સિપાઈ પકડીને થાણામાં લઇ ગયા વગર રહેજ નહિ. પણ પેકિંગટાઉનની પોલિસ આવા દેખાવથી ટેવાઇ ગએલી તેથી તેમણે સાધારણ પૂછપરછ કરીને અને ઉપર ઉપરથી પોટલાં તપાસીને જર્જિસને જવા દીધો. દીવાના ઝાંખા ઝાંખા પ્રકાશમાં પણ તે ખારસું રૂપાળું રઢિયાળું ઘર તેની અંદર ગોઠવેલાં રાયરચીકા સહિત એવું સરસ દીપી ઉઠ્યું હતું કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ. તે તેના પૂરેપૂરા અર્થમાં ખરેખર રૂંઠું ઘર જ હતું—ચિત્રમાં ચીતર્યું હતું તેવુંજ આબેહૂબ ! ઓના તો હરખાઇને નાચું નાચું કરી રહી હતી. જર્જિસનો એક હાથ તેણે પકડ્યો અને બીજો મેરિજાએ પકડ્યો અને પછી બેઉ જાણીઓએ તેને એકે એક ઓરડામાં તેડી જઇને અધું ઘર બતાવ્યું. તેઓ વારાફરતી એકે એક ખુરશી ઉપર બેસી વળી અને જર્જિસને પણ તેમણે આગ્રહ કરી

કરીને બેસાડ્યો. એક પુરશી તો એવી નીકળી કે તેના ઘરીરના બારથી કચકચ બોલવા લાગી એટલે પેલી બે જાણીઓએ ચીસાગીસ કરી મૂકી, જેનાથી ઉંઘી ગયેલું એક છોકરું જાગી ઉઠ્યું અને તેણે થોડી વાર સુધી પર જાગતું કરી મૂક્યું. આગાર સુધી તો જેમ થયું તેમ, પણ આજે તો એકંદર રીતે બધાં મગન મગન થઇ ગયાં હતાં. તેઓ યાત્ર્યાં તો હતાં, તો પણ જર્જિસ અને એના મોડી રાત જતા સુધી જાગતાં બેસી રહ્યાં અને હાલ તો તેમણે એકબીજાને આલિંગન દઇને ખૂબ ઉત્થાસપૂર્વક પોતાના નવા ઘરને નીરખીને સતોષ માન્યો. હવે બીજું બધું માથે પડી જાય અને થોડીક રકમ એકઠી થાય એટલે આપણે વહેલાંવહેલાં પરખી જઈશું અને આ નાનકડા રૂપાળા આરડા-માં લમનો લઢાવો લેવાના કોડ બેઠનાં દૈર્ઘ્યમાં ઉજળી રજા હતા.

આ નવા ઘરને રાયરચીલાથી શણગારતું અને દરેક ચીજને તેની થોડી જગ્યાએ મોઢવવી એમાં પણ તેમને પાર વિનાનો આનંદ મળતો હતો. રાયરચીલું તથા ગૃહશણગારની પાછળ પૈસા ખરચવાનું તો તેમને હાલ પાલવે એવું ન હતું. પણ થોડી ઘણી ખાસ જરૂરની વસ્તુઓ વગર કાંઈ ચાલે ? એટલે ત્યારે જોઈએ ત્યારે બજારમાંથી નવી નવી વસ્તુઓ ખરીદી લાવવાનું સાદસભરેલું કામ એના ઉપાડી લેતી. આજ આ, તો કાલે વળી પેલી, એમ રોજ નવી નવી વસ્તુઓ સાંભરે અને તે લેવા એના બજારમાં દોડી જાય. એમ ઘણા વખત ચાલ્યું. પણ એ કામ તો રાતેજ થાય. કારણ કે જર્જિસનો હાથ પકડીને બજારમાં જવાનો લઢાવો એના રાતેજ લઈ શકે. એનાને પણ એમાં મજા પડતી હતી. ધૂળ જેવી ચીજ લેવાની હોય તોપણ એના અને જર્જિસની જોડણી બજારમાં નીકળી પડે. યનિવારની રાત્રે તેઓ બેઠે જાય એક મોટી ટોપલી લરીને લુદી લુદી પરચુરણ વસ્તુઓ લેતાં આવ્યાં અને ટેમ્પ ઉપર તે બધી વસ્તુઓને છૂટી છૂટી મોઢવી દીધી. તેઓ આજે શું વહેરી લાવ્યાં છે તે જોવાને ઘરનાં બધાં એમાં થઇ ગયાં. નાનાં છોકરાં પુરશીઓ ઉપર ચઢી ચઢીને ડોડીઆં કરવા મંડ્યાં અને જેમનાથી પુરશી ઉપર પણ ન ચડાય એવડાં નાનાં હતાં તેઓ ખૂબરાણ કરવા મંડ્યાં કે, અમને કોઈ ઉંચકો તો અમે પણ જોઈએ. વસ્તુઓમાં જોઈએ તો ખાંડ, મીઠું, ચાહનો ડબ્બો, નાનાં છોકરાંને ખાવાનાં બિસ્કીટ, ચરખીનો ડબ્બો, દૂધ બરવાની કાચની બરફી, ઘર વાળવાની સાવરણી, સૌથી મોટા છોકરાના ખુટની જોડી, મીઠા તેલનો ડબ્બો, ખીલા મોઢવાની હથોડી અને નાની મોટી મળાને એક શેર ખીલીઓ. આ ખીલીઓ રસોડાની અને સુ-

વાના ઓરડાઓની ભીંતોમાં ઠોકવાની હતી, કે જેથી કરીને જે કાંઈ ટાંગવું કરવું હોય તે ટાંગી શકાય. પછી એ ખીલીઓ કપી કપી જગ્યાએ ઠોકવી તે માટે આખા કુટુંબે લાંબો વાદવિવાદ ચલાવ્યો. પછી જર્જિસ હથોડી લઈને ભીંતમાં ખીલી ઠોકવા મંડ્યો, પણ તે ઘણી નાની તેથી ખીલીના માથા ઉપર વાગવાને બદલે તેની આંગળીઓ ઉપર વાગી. આંગળીઓ છુંદાઈ ગઈ એટલે તેણે ઓના ઉપર બધી દાઝ કાઢી. તે બોલ્યો કે, મારે તો પંદર સેન્ટ (૭૫ આના) વધારે આપીને મોટી હથોડી લેવાનો વિચાર હતો, પણ પેત્રી કંજુસ ઓનાએ ન લેવા દીધી. એમ કહીને તે ઓના ઉપર ખૂબ ખીજવાઈ ગયો. ઓના કહે કે રહેવા દો, હુંજ ખીલીઓ જડી દઈશ. એમ કહીને તે જેવી ખીલી ઠોકવા ગઈ તેવીજ હથોડી તેના અંગુઠા ઉપર પડી અને તેનાથી એક ચીસ પડાઈ ગઈ. એટલે તો વહેલો વહેલો તેનો અંગુઠો પકડી લઈને તેના ઉપર ફૂંકેા મારીને બચ્ચીઓ કર્યા વગર જર્જિસથી રહેવાયજ કેમ ? છેવટે વારાફરતી બધાંએજ પોતપોતાનો હાથ અજમાવી જોયો, ખીલીઓ ઠોકાઈ ગઈ અને વાસણકુસણ વગેરે જે ટાંગવા જેવાં હતાં તે બધાં તેમના ઉપર ટંગાઈ ગયાં. બજારમાંથી ઘેર આવતી વખતે ઓનાએ ટોપલી ઉંચકી લીધી એટલે જર્જિસ દેવદારનું મોઢું ખાલી ખોખું માથે મૂકીને ઘેર લેતો આવ્યો અને એક ખીણું તેણે વેચાતું લઈને દુકાનમાં મૂકી રાખ્યું હતું તે ઉંચકી લાવવાને તેણે જોનાસને મોકલ્યો. બેઉ ખોખાં ઘેર આવ્યાં ત્યારે જર્જિસે કહ્યું કે, આ ખોખાંની અકકેક બાજુનાં પાટીઆં કાઢી નાખીશું અને તેનો જેવો જોઈએ તેવા ઘાટ ધરીને નાનાં નાનાં ખાનાં બનાવીશું એટલે એ બેઉ આપણને કબાટની ગરજ સારશે. અકકેક કબાટ અકકેક સૂવાના ઓરડામાં રહેશે અને તેનાં ખાનાંમાં જે કાંઈ મૂકવું કરવું હશે તે બધું મૂકી રાખીશું. રાચરચીલાંની પેલી જાહેર ખબર આપનારે આટલાં બધાં પંખીને રહેવાના માળાને સાડ કુટલાં અને કેવાં કેવાં પીછાંનો ખપ પડશે તેનો હિસાબ ગણ્યોજ ન હતો.

ધર પણ આટલાં બધાંને માટે સાંકડું તો કહેવાયજ. જમવાને વાસ્તે તેઓ ખાસ જુદો ઓરડો ફાજલ પાડી શકતાં ન હતાં તેથી તેમણે રસોડામાંજ જમવાનું ટેબલ ગોઠવ્યું અને જમવાનું પણ ત્યાંજ રાખ્યું. જમવાના ઓરડામાં ટીટા એટલેજ ટીટા તેનાં પાંચ છોકરાંઓને લઈને સૂઈ રહેતી. એક ખાટલો હતો તેમાં તે સીંથી નાનાં બે છોકરાંઓને સોડમાં લઈને રાત કાઢતી અને બાકીનાં ત્રણ જણ ભોંય ઉપર ગોઠવી પાથરીને સૂતાં. બેઠકખાનામાં ઓના અને મેરિઅ બેઉ

જાણીએ એક ગોદા ઉપર બેઠી હતી. બાંને એક ચોરો બાપી રહ્યો તેમાં ત્રણ પુત્રો અને એકઝાળિયાનો સૌથી મોટો છોકરો આ રહેતા. તેમને શાર તો ગોદુ' કે ગોદડી, હમુએ સિલકમાં રત્નું ન હતું; તેથી રાપાટ બોંધ પરજ આપ રવા સિવાય છટકાજ ન હતો. આટલું છતાં પણ બાપડાએ એવા ધમપમાટ ઉંધતા કે સવારના સવાપાંચ વાગે દીડા એકઝાળિયા બે ચાર વાર બારણું બેરથી ધમ-ધમાવતી ત્યારેજ તેઓ આંખ ઉઘાડનાં. બધાં ઉઠે તે પહેલાં તે ગર-માગરમ કોરી, આટ મીઠની ભડકી, રોટલા અને રોકેલા માંસનો મ-સાલેદાર રસો, એટલાં વાનાં તૈયાર કરી રાખતી. બાપડાએ નારનો કરવા બેસતા તેટલી વારમાં એકઝાળિયા રોટલાના બખ્ખે મોટા મોટા કુદડાની વચમાં ચરબીનો જાડો જાડો થર ચોપડીને તેમનાં બાથાંના હખ્ખામાં દાખી દાખીને રોટલા ભરી આપતી. તેઓ માખણને ટેકાણે ચરબીનો ઉપયોગ કરતાં; કેમકે માખણ મોંધું પડતું. રોટલાના થરની ઉપર સમરેલી કુંગળી અને પતીરનો એક એક લોચો મૂકીને હખ્ખા બંધ કરીને તેમના દાથમાં આપતી એટલે તે લઈને તેઓ પોતપોતા-ના દારખાના તરફ ચડપોચડપ ચાલ્યા જતા.

જર્ગિસે અત્યાર આગમચ જે દાંધ મજૂરી કરેલી તે બધી તેને મન રમત જેવી હતી. જેને મહેનત હતી શકાય એવું કામ જિંદગી-માં તો તેણે અહીં આવ્યા પછીજ કરવા માંડ્યું. જે કામમાં તેના બેરનો પૂરેપૂરો ખપ પડે, અને એક કાણવારનો પણ વિસામો ન મળે એવું કામ બે તેણે હતી ક્યું હોય તો અહીં આવ્યા પછીજ. પોતે નોકરી ઉપર ચડ્યો તેને આગલે દહાડે તે બીજાં બધાંની સાથે કસા-દખાનું બેવા આવ્યો હતો ત્યારે પ્રેક્ષકોની ઝંભેરીમાં ઉભા રહીને તેણે કતલ કરવાનાં ટંખસો ઉપર કામ કરતા લોકોને આનંદજન જેવા યંત્રની ઝડપથી અને તે યંત્રના જેટલાજ બળથી લાગલાગટ એકસરખું કામ કરતા બેવા હતા. પણ તે વખતે તેને તેમજ બીજા કાંઈને વિચાર પણ નહોતો આવ્યો કે, આટલી ઝડપથી કામ કરનારાઓનાં શરીરનું શું થતું હશે ? એ વિચાર તો ત્યારે તેણે કપડાં ઉતારીને કામ કરવા માંડ્યું ત્યારેજ આવ્યો અને ત્યારેજ તેને બબર પડી ગઈ કે, આગની વાન આમ છે. ત્યારેજ તેને સમજાયું કે આટલી ઝડપથી કામ કરના-રાઓનાં શરીર પણ હાડકાં અને માંસનાંજ બનેલાં છે. જ્યારે તેણે પોતે પેલાઓની દારમાં ઉભાં રહીને કામ કરવા માંડ્યું, ત્યારે આખા દારખાનાના વ્યવહારને તેણે મજૂરના દષ્ટિકાણથી દીડો અને તેથી તેની અંદરનો બંદ તેને સમજાઈ ગયો. મજૂરોને મારે દારખાનાના માલિકો

અને નિયામકોએ મળીને ઝડપનું એક એવું ધોરણ નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે એ ધોરણે કામ કરનારા મજૂરની એકેએક શક્તિની આકરામાં આકરી કસોટી થતી હતી. સવારમાં પહેલો બળદ કે સાંડ તમ્મર ખાધને જમીન ઉપર પડે ત્યારથી તે ગપોરની સીસોટી વાગતા મુઝી અને સાડાબાર વાગ્યાથી તે સાંજના અથવા રાતના કેટલા વાગ્યા મુઝી તે તો ખુદાનેજ માલૂમ, પણ એટલો વખત કસાઈખાનાના કોઇપણ વિભાગમાં કામ કરનાર મજૂરના હાથ, આંખ અને મગજને માટે એક ક્ષણ વારનો પણ જો આરામ મળે, એ ક્ષણવાર પણ જો એ ત્રણમાંથી એકકે નવરું પડે ત્યારે તો થઇજ રહ્યું ને? કારખાનાંવાળાઓ કામદારો પાસે આટલી ઝડપથી કામ લેવા માટે દેવી દેવી તદબીરે રચતા હતા તે જર્જિસને કામે ચઢ્યા પછી સમન્વય ગયું. કોઈ કોઈ કામ એવાં હોય છે કે તે કામ કરનારા જેટલી ઝડપથી પોતાના ભાગનું કામ પૂરું કરી નાખે તેટલીજ ઝડપથી બાકીના બધા કામદારોએ કામ કર્યેજ છૂટકો; નહિ તો તેમની એકની વચ્ચેનો તદાવત ઉઘાડો પડી જાય. દાખલાતરીકે બે જણ રસોઇ કરવા એકા હોય તેમાં એક જણ પૂરીઓ વણતો હોય અને બીજો તળતો હોય ત્યારે તળનારો જેટલી ઝડપથી પૂરીઓ તળી નાખે તેટલી ઝડપથી વણનારો વણી ન રહે તો પેણી નવરી પડે અને વણનારની અણઆવડત ઉઘાડી પડી જાય. કારખાનાંઓનાં જુદાંજુદાં ખાતાંઓનું પણ આવુંજ હોય છે. આથી કરીને કારખાનાંવાળાઓ એવાં ચોક્કસ કામ ઉપર ચૂંટી કાઢેલા ખાસ કારીગરોનેજ રાખતા અને તેમને બીજાં ઓના કરતાં જરા વધારે પગાર પણ આપતા. વળી તેમની એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં વારંવાર બદલી પણ કરતા. આવા લોકો “વેગ વધારનારા” એવા નામથી ઓળખાતા હતા. દરેક જણને પોતા પોતાના વિભાગના ઉપરીની સીધી દેખરેખ નીચેજ કામ કરવું પડતું. ઉપરીઓ તેમને એકલાનેજ તગેડે, તેમની એકલાની પાસેજ ધણામાં ધણી ઝડપથી કામ લે એટલે કારખાનાંના બાકીના કામદારો આપો-આપજ તેમની સાથે ધસડાઇને ધણામાં ધણી ઝડપે કામ આપે. “વેગ વધારનારા” કામદારો પગારની લાલચે અથવા આવી ભારે પગારની જગ્યા ખોઇ બેસવાની ધાકે, ગમે તે કારણને લીધે ગાંડાની પેઠે કામ કરતા અને પોતાની સાથે તમામ કામદારોને ધસડતા. કારખાનાંવાળાઓના શબ્દકોશમાં આને “વેગવર્ધક ક્રિયા” કહે છે. આટલી ઝડપે કામ કરવામાં કોઇ પાછળ પડ્યો અથવા અશક્ત હોય તો તેની જગ્યાને માટે કારખાનાના દરવાજા આગળ બીજા સેંકડો ઉમેદવારો પડાપડી કરતા ઉભાજ હતા.

જર્જિસના શરીરમાં તો કુદરતી રીતે એટલું જોર હતું કે તેને આટલી ઝડપથી કામ કરવું પડતું તો પણ તે તેને લેખવતોજ નહિ; તેને તો હિલ્ટી એમાં વધારે મગ્ન પડતી હતી. આત્માર સુધીમાં તે ત્યાં ત્યાં દામે રહ્યો હતો, ત્યાં ત્યાં તે પોતાની જોડેના મજૂરોના કરતાં વહેલો પરવારી જતો અને પછી બાકીનો વખત હાથ-પગ નથાવ્યા દરતો. પણ અહીં તો તેનો હાથ એક પળવાર પણ નવરો પડે ત્યારે આવા અમરના ચાળા કરે ને ? એટલે તેના મનને એક રીતે તો નિરાંતજ થઈ ગઈ કે બાખરા જૂતની પેઠે “કામ ખતાવો,” “કામ ખતાવો” એવું તો અહીં કહેવું નથી પડતું ને ? કામદારોની હારમાં સૌની સાથે ત્યારે તે દોડતો ત્યારે તે મનમાં હસતો અને કહેતો કે, આ લોકો તે કાંઈ માણસ છે ? ઝટઝટ પગ કેમ નહિ ઉપાડતા હોય ? તે દોડતો જતો અને તેની આગળના માણસના તરફ વારે ધડીએ જોતો કે ચાલની, ચાલની, જોયા શું કરે છે ? તેને ભાગ જે કામ આવ્યું હતું તે સારામાં સારું તો નહોતુંજ, પણ તે જેવું હોય તેવું. પણ એવાં કામ ક્યાં વગર દુનિયાનો વ્યવહાર ચાલે પણ શી રીતે ? મંડું તો મંડું પણ જરૂરી કામ તો હતુંજ. ત્યારે પછી બીજું જોઈએ શું ? અંસારને કાંઈક ઉપયોગી થઈ પડે એવું કામ દરવાની તક મળે અને તેના બદલામાં પગાર મળે એ કાંઈ થોડું બોડું છે ?

જર્જિસના મનમાં હમણાં કશા તેરા વિચાર આવતા હતા અને પોતાના જડમગ્નીઆ બોળા રવભાવ મુજબ જે કાંઈ મનમાં હોય તે બીજાઓની આગળ ભરી નાખતો. તેને મોટેથી આવું આવું સાંભળીને સાંભળનારાઓમાંથી કોઈ તેના ઉપર ખીજવાતા, કોઈ ચકની નજરથી જોના અને કદાચ તારી આવી ટેવને લીધે આગળ જતાં તારે કાંઈક સદન પણ કરવું પડશે, એવું તેઓ તેને કહેતા ત્યારે તે નવાઈ પામતો કે, આ બધાનું કારણ શું ? કારણ એ હતું કે, કામદારોમાંથી મજૂરોના મોઢાના અભિપ્રાય જર્જિસના કરતાં તદ્દન હિલ્ટા હતા, એટલુંજ નહિ પણ બેઠેના અભિપ્રાયની વચ્ચે બાંધેર વિરોધ હોતો. પ્રથમ તો ત્યારે ધીમે ધીમે તેના જાણવામાં આવ્યું કે, મજૂરોના કામદારોને તેમનાં કામ ઉપર ભારે અણુમતો છે, ત્યારે તે ખરેખર આશ્ચર્યને લીધે અકળાઈ જાયો. તેને એમજ થતું કે, માણસ જેવા માણસ થઈને કામથી કંટાળતાજ કેમ દરો ? ત્યારે પછી આગળ જતા તેણે જાણ્યું કે, આવી કુટેવ ગણ્યા ગાંધ્યા કામદારોનીજ નહિ પણ આખા કામદાર વર્ગની સામાન્ય કુટેવ છે ત્યારે તો તે દેખનાઈ જાયો કે, આતો થણુંજ કામદાર અનિષ્ટ કહેવાય. પણ એને અનિષ્ટ

કહો કે ગમે તે કહો, પણ એ તફન સાચીજ ખીના હતી—કામદાર માત્ર તેમના કામને ધિક્કારતા હતા. એકલા કામનેજ નહિ પણ કામખાનાના માલિકોને, નિરીક્ષકોને, પોતપોતાના વિભાગના ઉપરી અધિકારને, આખી સંસ્થાને, સંસ્થાની આસપાસના પ્રદેશને—અરે ! આખા શિકાગો શહેરને પેટ ભરીને રાક્ષસી અને પૈશાચિક વૈરભાવથી ધિક્કારતા હતા. ઉપર જેમનાં નામ ગણાવ્યાં તેમાંના કોઈની પણ જરાક વાત નીકળે એટલે સ્ત્રીઓ અને નાનાં નાનાં છોકરાંઓનાં મોઢાંમાંથી પણ ગાળોનો વરસાદ વરસે. અહીં અંદર અને બહાર, તજેથી ઉપર સુધી સડો સડો અને સડો હતો. હડહડતું નરકજ અહીં આવીને વચ્ચું હતું, એમ કહીએ તો જરાય ખોટું ન કહેવાય. જર્ગિસ ન્યારે પણ કોઈને પૂછતો કે, આમ થવાનું કારણ શું ત્યારે તે માણસને ઉઝો જર્ગિસના ઉપરજ વહેમ આવતો અને તે પોતાના મનનો ભાવ મનમાં દબાવી રાખીને તેને એટલુંજ કહેતો કે “એ જેમ છે તેમ. ઈશ્વરે તેને પણ આંખ કાન તો આપ્યા છે ને ? તો પછી અમને પૂછવા કરતાં તારી મેજેજ જોઈ લે.”

કસાઈખાનામાં નોકરીએ રહ્યા પછી જો કોઈ પ્રશ્ને જર્ગિસનું લક્ષ્ણ સૌથી પહેલું બળાત્કારે ખેંચ્યું હોય તો તે કામદારોના સંગઠનનોજ હતો. મજૂરસંઘ એટલે શું, તેની તેને ખબરજ ન હતી; અતુલવ તો હોયજ શાનો ? માણસો પોતાના વાજખી હક્કનું રક્ષણ કરવા માટે એક જૂથ બનાવે તેને સંગઠન અથવા સંઘ કહે છે એવું કોઈએ તેને સમજાવ્યું ત્યારે તે સમજ્યો. પણ માણસના હક્ક એટલે શું ? તે સમજવાનું તો બાકીજ રહ્યું. તેને એમ થતું કે માણસને વળી હક્ક કેવા હોય ? તે વળી હક્કનું રક્ષણ કરીને કરવાનો શું હતો ? તે ન્યારે આવા તેવા સવાલ પૂછતો ત્યારે ખરા અંતઃકરણથીજ પૂછતો હતો; કારણ કે નોકરી ખોળી કાઢવી અને નોકરી મળ્યા પછી સોંપેલું કામ મન દબને કરવું એ સિવાય બીજા કશા ઉપર તેનો હક પહોંચે છે કે નહિ તેનો તેને ખ્યાલ સરખો પણ ન હતો. પણ સાધારણ રીતે એવુંજ બનતું કે, તે ન્યારે ન્યારે આવો નિર્દોષ સવાલ પોતાની સાથે કામ કરનાર મજૂરોને પૂછી બેસતો ત્યારે સાંભળનારા તેના ઉપર ખીજવાતા અને તેને મૂર્ખો કહેતા. કસાઈખાનામાં મજૂરી કરનારા કામદારોના સંઘનો પ્રતિનિધિ એક વાર જર્ગિસ પાસે આવીને તેને કહેવા લાગ્યો કે, તું અમારા સંઘનો સભાસદ થઈ જા. તેની વાતચીત ઉપરથી જર્ગિસ જાણી ગયો કે, મજૂરસંઘના સભાસદ થવા માટે તો મહિને મહિને ફી ભરવી પડે છે ત્યારે તે છેકજ અકડાઈ ગયો.

એકા એકનિર્મિત કાળાં, દેવો અને ત્રિશુભાંગીન કાળ ની રૂપે
જાણી શકાય તેવી નહીં. દેવો, દેવતાઓ તેમજ નેત્રો, નેત્રો
એકા અને કાળોએ એકાકીયતા એકા એકા પદો, એકા એકા
જગત્કાળ, કોઈને પાડે. આગળ ૧૮૦ કોઈ ઉપર એકા એકા એકા
નેત્રો પેલાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બતાવી આપ્યું કે નાતે એકા એકા
આવિરોધને આને નોપણ જગત્કાળ કોઈ જગત્કાળ મનુષ્યને, એકા એક
થાય એવી નારે આગળ ન આપવી. આપણી બીજી મનુષ્યને એકાકી
થોડું થોડું જાણી જાણીને ને એકા એકા એકા એકા એકા એકા
મનુષ્ય કરનારા કાળોની કોઈ મનુષ્ય માણી પેલી “વેદવેદક
ક્રિયા” ને નાખી કરવાવાની હતી. મનુષ્ય પાસે દદ લેવાવાની જગત્કાળ
કામ લેવામાં આવતું હતું. પણ જગત્કાળ એકા એકા કામ કરવા
અશક્ત હતા તે પછી તેમને એકા એકા કામ કરતું પડ્યું અને નેત્રો
તેમનાં શરીર થોડાં વરસમાં નૂરી જતાં અને તેમને કોઈને મરતું
પડ્યું. આ થાતથી પ્રધાને નાખી કરવા માટે તેમને બધા બધા થાને
કારખાનાંના ખાલિકો ઉપર દખાળ સાવચા માગતા હતા. પણ જગત્કાળ
એ એકાકી સાથે કોઈ સદાનુભૂતિ પરાયણ ન હતા. તે કહેતા કે, જે
કામ મારાથી થાય છે તે તમારથી કેમ ન થાય ? તમે બનાવ જાઓ
છો કે થોડું ? પોતાનાં કારખાનાં બાગલાં અને પાકી કારખાનાંવાળા-
એનો વાંક કાઢો ! તેના જવાબમાં તેના નેત્રોદારો કહે કે, તારા જ-
ટલા અમે જાણ નથી તેથી આમારે શું મરી જતું ? જગત્કાળ કહે
કે, તમને મરવાનું કહે છે કોણ ? તમને અડીનું કામ બારે લાગતું હોય
તો જાઓ, બીજી નોકરી થોડી કાઢો. જગત્કાળ કહી કોઈ પણ વાપડી
વાંચી ન હતી અને “વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય” સમ્બંધે પાંચરો ઉચ્ચાર કરનાં
પણ તેને આવડતું ન હતું. પણ આ દુનિયામાં દરેક જગત્કાળ પોતે પોતાનાં
કાંઈ બાવડાંના જોર વડે પોતાનો રસ્તો કાઢી લેતા અને જોનાથી
ન કાઢી શકાય એવાને કોઈ મદદ કરતું નથી અને કરવાનું પણ નથી,
એ એ વાતો તે દેશ-વિદેશમાં રખડી રવડીને બરાબર સીખી ગયો હતો.

જગત્કાળ મનુષ્યનાં સાધનો કરતાં મનુષ્યની વસ્તી બમણી
અથવા તેથી વધારે જગત્કાળ વધે છે તેથી જે માણસો નબળાં માણ-
કાંચલાં હોવાથી જીવનની સ્પર્ધામાં ટકી ન શકે તેમજ મરવુંજ રહ્યું.
તેઓ મરે એટલે દુનિયા ઉપરનો બોલો થોડા વખતને માટે હલકો
થાય. અમરની ચર્ચા કરતી વખતે અથવા પુરતકો લખતી વખતે આવા
સિદ્ધાન્તની દિમાયત કરનારા પાંડિતો અને સામાન્ય કોટિના માણસો
હોય છે ખરા, પરંતુ તેઓ પણ દુષ્ટાચારના દંડમાં પોતાનો ફાળો આપે

છે અને તેમ કરતી વખતે પોતાના સમાજશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો દુરા-
 ગ્રહ રાખતા નથી. કારણ કે એમના સિદ્ધાંત ગમે તેવા હોય તોપણ
 તેઓ મનુષ્ય મટી જતા નથી અને મનુષ્યોચિત ક્રોમળ વૃત્તિઓને
 તેમણે પોતાનાં હૃદયમાંથી ધક્કેલી કાઢી નથી. જર્ગિસની આખતમાં
 પણ આવું જ બન્યું. નબળાં માયકાંગલાં માણસો ભલે જહાનમમાં
 બાથ એવું તે મોઢેથી કહેતો ખરો, પણ તેનો પોતાનો આપણ પાપી
 પેટને ખાતર નોકરી શોધવા રોજ રોજ એકે એક કારખાનામાં ધક્કા
 ખાઈને સાંજે બહીલે મોઢે ઘેર આવતો તે જોઈને જર્ગિસનું હૃદય
 આખો દિવસ ચલુચણ્યા કરતું. બિચારો એન્ટેનાસ આજે ઘરડો થયો
 હતો, પણ તે કાંઈ ભાગલાં હાડકાંનો ન હતો. છેક નાનપણથીજ તેણે
 પરસેવો પાડીને રોટલો પેદા કર્યો હતો. વાંચતાં શીખવાના વાંક માટે
 તેના આપે એક દિવસ તેને માર્યો તે ઉપરથી રીસે ભરાઈને તે ઘર-
 માંથી નાસી ગયો. એ વખતે તે ફક્ત આરજ વરસનો હતો. ત્યારથીજ
 તે આપણને પોતાનો નિર્વાહ કરતો થયો હતો. એ ઉપરાંત તે એ-
 ટલો બધો પ્રમાણિક અને નિષ્ઠાવાન હતો કે તેને અમુક કામ આ-
 રીતે કરવાનું છે એટલું બરાબર સમજાવીને તમે ચાલ્યા બન્યો તો
 કોઈની પણ દેખરેખ વગર તે પોતાના કામમાં જરા પણ ખોડખાંપણ
 આવવા ન દે. આવો મહેનતુ, પ્રમાણિક અને નિષ્ઠાવાન માણસ આજે
 શરીરે અને મને ક્ષીણ થઈ ગયો છે. હજી પણ તે મહેનત કરીને
 પેટ ભરવા ઇચ્છે છે; નોકરી ખોળતો ફરે છે; પણ કોઈ તેને રાખતું
 નથી. તેની નબળી કાયાને જોઈ સૌ ડોકું ધૂણાવે છે. જગતમાં આજે
 તેને માટે સ્થાન નથી. નિષ્કુર જગત તેને કહે છે કે તું ઘણું જીવ્યો;
 હવે મરી જા. તારું અમારે હવે કામ નથી. અલબત્ત, એન્ટેનાસ તેના
 જેવા બીજા વૃદ્ધ અને અશક્ત માણસોની પેઠે છેકજ અનાથ ભિખા-
 રી થઈ ગયો ન હતો; હજી તેને રહેવાને માટે ઘર હતું અને તેને
 નોકરી ન મળે તો પણ તેને રોટલાનું દુઃખ ન હતું. તેના જીવાન
 જોઈને દીકરા તેની સંભાળ લેવા તૈયાર હતા. પણ તે છતાં બ્યારે
 બ્યારે જર્ગિસ પોતાના ઘરડા આપની અવસ્થાનો વિચાર કરતો ત્યારે
 એક એવો વિચાર તેને જરૂર આવતો કે આજે તો હું જીવતો છું;
 પણ કાલે ઉઠીને મને કાંઈ થાય તો તો મારા આપને હાથમાં વાડકો
 લઈને બીજાજ માગવી પડે ને ? આત્યાર મુશ્કેલીમાં બિચારો એન્ટેનાસ
 પેકિંગ્ટાઉનનાં એકે એક કારખાનાનાં અને ઓફિસનાં પગથીયાં
 ઘસી આવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેમના એકે એક ગ્રોરડામાં
 એકે એક દરી આવ્યો હતો. કારખાનાના દરવાજા આગળ નોક-

રીને માટે ઉમેદવારી કરનારા અભાગીઆ ભેડોના ટોળા બેગો તે પથ્ર સવારના પહોરથીજ આવીને ઉભો રહેતો. તેને આ પ્રભાણે ઉભા રહે એટલા બધા દિવસ થઇ ગયા કે ત્યાં આગળના પોલિસના સિપાઇ-ઓ પથ્ર તેને ઝાળખતા થઇ ગયા. તેમને તેની હયા આવી અને તેને સલાહ આપી કે તું ખાલી ફાંદાં મારવાનું મૂકી દે અને ડાલો થઇને ઘેર જા. આટલું થયું તો પથ્ર એન્ટેનાસ જોષીને બેસતો ન હતો. ચારે દિશાએ એક એક માઈલના ફેરાવામાં આવેલી એકે એક દુકાન, એકે એક વીંદી અને એકે એક દારૂનું પીકું તે જોઈ વળ્યો. દરેક ઠેકાણે જઈને તેણે અરજ કરી કે મને કાંઈક કામ આપો, પથ્ર કોઈએ તેને કામ આપ્યું નહિ-કોઈએ તેની સામે રહેમથી જોયું નહિ. જેની પાસે તે જઈને ઉભો રહ્યો તેમાંના કોઈ કોઈએ તો તેને ગાળો દીધે, અપમાન કરીને કાઢી મૂક્યો. કોઈએ તેને પૂછ્યું પથ્ર નહિ કે “ડોસા ! આટલી ઉંમરે તારે નોકરી શોધવા કેમ આવ્યું પડ્યું ?”

આવા વિચારતરંગના ધક્કા લાગવાથી જગતની આશુ સમાજ-વ્યવસ્થા ઉપર જર્જિસને જે શ્રદ્ધા હતી તેમાં તડો પડવા લાગી. તેનો બાપ બપોરે નોકરી જોગવા દુકાને દુકાને ભટકતો હતો ત્યારે એ તડ જરાક પહોળો તો થવા આવી હતી, પથ્ર છેવટે તેના બાપને નોકરી મળી તે કેવી ચરતે મળી છે તે જાણવા પછી પેલી તડ હતી તેના કરતાં વધારે પહોળી બની ગઈ અને ખાદ્યનું મોટું બાકાઈ પડી ગયું. એક દિવસ સાંજને પહોર ધરડો એન્ટેનાસ બારે ઉરકેરાએલી હાલ-તમાં ઘેર આવ્યો અને દહેવા લાગ્યો કે, આજે કરદામ કંપનીના અધ્યાપ્ત બનાવવાના વિશાગ આગળ થઈને હું જતો હતો ત્યારે એક દાદરો ઉતરતાં મને એક માણસ સામો મળ્યો, તેણે મને પૂછ્યું કે, જો હું તને નોકરી અપાવું તો તું મને શું આપીશ ? આવું તે શા માટે પૂછતો દશે તે પહેલાં તો મારા સમજવામાં આવ્યું નહિ, પથ્ર પછી તો તેણે નક્કદ થઈને ચોકબેચોકબો સવાલજ પૂછ્યો કે, તને નોકરી અપાવવાનું મારા હાથમાં છે, પથ્ર તું મને તારા પગારમાંથી દર મહિને ત્રીજો ભાગ આપ્યા કરે તો. કેમ છે મરજી ? મેં પૂછ્યું કે તને છો દાખ ? સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે, નિરીક્ષક છે કે અમુક ખાતા-ના સુપરવાઇઝર છે ? તે બોલ્યો કે તેની તારે શી પંચાત ? હું તને નોકરી અપાવું ; પછી છે કાંઈ ?

આટલા વખતમાં જર્જિસને કેટલાક મજૂરોની સાથે બાજબી પથ્ર થઇ ગઇ હતી. તેણે તેમાંના એકને પૂછી જોયું કે ‘અભા ! અમુક

માણસ મારા બાપને આમ આમ કહેતો હતો તેના શો અર્થ ? જર્ગિસે આ સવાલ જેને પૂછ્યો હતો તેનું નામ હતું ટેમોઝિયસ. તે શરીર નાનો અને એકવડ કોદાનો પણ ભારે ગાઢાક માણસ હતો. દોરનાં મૂઠાં ઉપરથી ઉતરડી લીધેલા આમડાની ગડી કરવાનું કામ તે કરતો હતો. જર્ગિસને જે કહેવાનું હતું તે બધું તેણે કહી લીધું ત્યાં સુધી ટેમોઝિયસે બધું સાંભળ્યાજ ક્યું પણ આ વાતથી તેને જરાય આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું નહિ. તે બોલ્યો કે “એમાં શું ? આવી લાંચ રૂશ્વતો તો બધાય લે છે. એ તો રાજની જાણીતી બિના છે. કોઈ સુપરવાઇઝરને કે નિરીક્ષકને પોતાની ચાલુ આવકમાં જરાક ઉમેરો કરવાનું મન થયું હશે તેથી તેણે તારા બાપને આવું કહ્યું હશે. એમાં તે શું ખોટું છે ? તું અહીં વધારે વખત રહીશ તો તું પણ મારી પેટે જાણીશ કે અહીંનાં બધાંજ કારખાનાં આવા આવા સડાઓથી ખદખદી રહ્યાં છે. નિરીક્ષકો કામદારો પાસેથી રૂશ્વત લે છે; તેઓ એકબીજાને રૂશ્વત આપે છે અને લે છે; સુપરવાઇઝરો નિરીક્ષકો પાસેથી પૈસા ઓઠાવે છે. પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો વારો આવે છે એટલે તે સુપરવાઇઝરને સારી પેટે નીચોવી લે છે.” બોલતાં બોલતાં ટેમોઝિયસ ચચ્યો એટલે તેણે દિલ બોલીને આખી પરિસ્થિતિ સમજાવી દીધી. તે બોલ્યો કે “આ ડરહામ કંપનીનોજ દાખલો લઈએ. એ કંપની મૂળ એકજ માણસની માલિકીની છે અને તેને કોઈ પણ ઉપાયે, જ્યાંથી મળે ત્યાંથી માત્ર પૈસાજ પેદા કરવા છે. એ પૈસા ન્યાયના છે કે અન્યાયના છે તેનો વિચાર કરવાની તેને કુરસદ નથી. આ તો જાણે કારખાનાના માલિકની વાત થઈ, પણ તેની નીચેના વ્યવસ્થાપકો, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો, સુપરવાઇઝરો, નિરીક્ષકો અને મુકાદમોની ચઢતા ઉતરતી પાયરીની ખાસ્તી મોટી ફોજ છે. દરેક માણસ પોતાની નીચેનાનું લોહી પીને જીવે છે; દરેક જણ પોતાની તાબેના માણસ પાસે ઘણામાં ઘણું કામ કરાવે તોજ તે પોતાના ઉપરીને રાજી રાખી શકે છે. આનો અર્થ એ થયો કે અહીં દરેક જણ પોતાની તબેના માણસના ગળા ઉપર પગ દબાવે ઉભો રહે તોજ તે ઉભો રહી શકે છે. કારખાનાના માલિકે પહેલેથી નીતિજ એવી રાખી છે કે દરેકના મનમાં એવોજ ભય રહ્યા કરે કે મારે મારી મોકરી જાળવી રાખવી હોય તો મારા હાથ નીચેનાં માણસોને દબાવ તેટલા દબાવવાં. માલિક વ્યવસ્થાપકોને દબાવે, વ્યવસ્થાપકો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટોને દબાવે, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો સુપરવાઇઝરોને દબાવે, સુપરવાઇઝરો નિરીક્ષકોને, નિરીક્ષકો મુકાદમોને દબાવે, મુકાદમો મજૂરોને દબાવે અને મજૂરો પણ એક બીજાની સાથે સહકાર નહિ

પણ કપડો હો, સહેલ હાથગરના કામનો દિવાળ્ય જુઓ એ છે. તેને
મનમાં ઇચ્છેમાં જ્યાં જ્યાં હો, કે જે કામ કરનાં જોઈએ, ત્યાં
કામ બનાવ્યું તે મારી નોકરી જવાની. ફોર્મમાં કામનું કારણમાં
જોઈને તે ઉપર કામી કરેખાઈ, આવીશુંથી અને જે-તેથી બદલી
કર્મું છે. અહીં પડેપડે વિચાર કે પ્રેમ જેવું તે હાંમ રોજ નહિ.
આવું નીચ ફરતે તે આગથી કમચક્ર કેમ, એવી જોડા અહીં કોઈને
આપનીજ નથી. આ નરકસ્થાનના હવેકાંએ એકથીમનનાં ગળાં કાપ-
વામાં કર્યું દયકું સમજના નથી. અહીં માણુમની કિંમત નથી, પણ
જે છે તે દોષનીજ કિંમત છે, દોષરની મરખામખીમાં માણુમની
જિંદગી કયા દિવાળમાં નથી. પ્રમાણિકપણની જેમી અહીંના જેરી
વાનાવરણમાં ઉગી ચકની નથી. બદલથી નવો આવનાર માણુમ ગમે
તેથી પ્રમાણિક અને મુખ નિરાવાળા દોષ પણ અહીંની જેરી દવાનો
કપાટો સાગતાંજ તેના દરબમાં જે હાંમ મુખ મંદકાર દોષ તે બધાય
સીમળાસને સુકાઈ વતય છે. આમ થવાનું કાંઈક કારણ તે દોષનું
જોઈએ ને ? કારણ તે તેના કાર્યની અંદર જોવું દટાઈને લદખદ થઈ
ગયું છે કે કોઈનું જરૂર જોમ નથી. પણ ધણા લોકો માને છે કે એ
કારણની શરૂઆત કરદામ કંપનીના અસલ માલિક ખુદા કરદામ રોડે
કરેલી અને તે મરતી વખતે પોતાના હોકરાને પોતાની કરોડો દોસર-
ની પૂંજની સાથે આ કુટિલ નીતિનો વારસો પણ આપતો ગયો.

આવા લાંબા બાળણને અતિ ટેમોઝિપસે જર્ગિસને કહ્યું કે "તું
પણ જો અહીં અમારી પેડે ઝાઝો વખત રહીશ તો હમણાં મેં જે
જે કહ્યું તે તું તારી પોતાની આંખે જોઈ શકીશ; કારણ કે અહીં જે
જે કાળાં કામો થાય છે તે બધાંજ આપણા જેવા કામદારોને હાથેજ
થાય છે; એટલે આપણાથી તો કશું છાનું રહી શકતુંજ નથી. કાળાં
કામ કરવામાં જેઓ સીધા દિરસો લેતાં અચકાય છે તેમનાં મન ઉપર
અહીંના વાતાવરણની અસર તો થાય છેજ; તેથી વહેલા મોડા તેઓ
પણ બીજા બધાના જેવાજ બની જાય છે.

આ સાબળીને જર્મિસની આંખે આધારાં આવવા લાગ્યાં. તે એવી આશા-ઉમેદસહિત આ દેશમાં આવ્યો હતો કે મને જે કામ મળશે તે હું ખૂબ નિષ્ઠા રાખીને કરીશ તેથી મારો ઉપરી મને તેના કરતાં વધારે સારું કામ સોંપશે. એમ કરતાં કરતાં હું અણધાર મજૂર મરીને કારીગરમાં ગણાતો થઈશ અને તે પ્રમાણે મને પગાર પછી પ્રધારે વધારે મળતો જશે. પણ આજે તેને અહીંની સાચી વસ્તુશિલ્પ-

વાત હોય તે ક્યાં સુધી છૂપી રહે ! દરરોજ જર્મિસ કાંઈ ને કાંઈ નવી વાત સાંભળતો-તેણે કદી પણ ન કહી દેાય એવી વિચિત્ર ઘટના તેની આંખ આગળ બનતી ! એવી એક નહિ, બે નહિ, પણ ભાન-ભાતની ઘટનાઓ બગાડકારે તેના લશ ઉપર આવી આવીને અથડાતી !

પહેલાં તો જર્મિસે તેના બાપને કહ્યું કે, પેલા માણસ તમને નોકરી અપાવવાનું કહી ગયો છે તેને તમારે કાફુંજ ન આપવું. એની વાતમાં કાંઈ માલજ નથી. પણ ડોસો માને નહિ. જર્મિસ તેને ખૂબ આમદ કરીને સમજાવે કે, તમારે નોકરી કરવાનો વિચારજ મનમાંથી કાઢી નાખવો. પણ ડોસાએ નોકરી ખોળવા પાછળ મહેનત કરવામાં બાકી રાખી ન હતી. બટકી બટકીને તેના ટાંટીઆ ધસાઈ ગયા હતા, અપમાન સાંભળી સાંભળીને તેનું કાળજું કાણું થઇ ગયું હતું, રાહ જોઇ જોઇને તેની ધીરજ ખૂટી જવા આવી હતી. તેને તો નોકરી જોઈતી હતી. ગમે તેવી નોકરી મળે તો તે સેવાને પણ તે તૈયાર હતો. છતાં મળતી ન હતી; મળવાની આશા પણ ન હતી. આવા અણીના વખતે તેને નોકરી મળી ગઈ તેને કાંઈ ઠોકર મરાય ! એન્ટેનાસે નજ માન્યું. એટલે પછી બીજો દહાડો ઉગતાંજ તે તો ડરદામ કંપનીના કારખાનામાં ગયો અને પેલા માણસને તેણે ગમે તેમ કરીને ખોળી કાઢ્યો. એન્ટેનાસે તેને કહ્યું કે તું કહેતો હતો તે મુજબ જો મને નોકરી અપાવશે તો મારા પગારનો ત્રીજો હિસ્સો તને આપતો રહીશ. આમ કહેતાની સાથેજ તેને ડરદામ કંપનીના બોંયરામાં પેલા માણસે કામે વજગાડી દીધો. એ બોંયરામાં માંસનાં અઘાણાં બનાવવાનું કામ ચાલતું હતું અને ત્યાં જેટલા ચોરડા હતા તેમાંના કોઈમાં એક છાંટી ઉભી રહી થકે એટલી પણ કોરી જગ્યા હતી નહિ. આથી કરીને એન્ટેનાસને પોતાનો પહેલા અઠવાડીયાનો આખો પગાર જડા તળીઆના જોડા ખરીદવામાં ખરચી નાખવો પડ્યો. તેને જાડુવાળાનું કામ મળ્યું હતું. આખો દિવસ હાથમાં લાંબા દાંડાનો કડછીના ધાટનો સાવરણો લઇને અઘાણાંના પીપમાંથી નીતરતા મીઠાના પાણીને છબક છબક કરીને એક બાલુએ મોરી તરફ જાડી કાઢવાનું કામ તે કરતો હતો. ઉનાળાની ઋતુમાં તો આ કામ બહુ કંટાળામય હતું ન લાગે. અઠવાળુ માત્ર બેજ બાજતની હતી. એક તો અંધાઈ અને બીજું આખો દહાડો પાણીમાં ને પાણીમાજ રહેવાનું.

આખી દુનિયામાં ગરીબમાં ગરીબ સ્વભાવનો અને ધણામાં ધણો મદનશીલ માણસ જો કાંઈ હોય તો આ એન્ટેનાસ હતો. એ એન્ટેનાસ

કરહામ કંપનીના કારખાનામાં ફક્ત બેઝ દિવસ નોકરી કરતામાંજ કંપનીને અને તેના અમલદારોને ગાળેગાળ દેતો ઘેર આવ્યો ત્યારે ખીજ બધા લોકો જે જે ફરિયાદો કરે છે તે સાચીજ હોવી જોઈએ તેની જર્જિસને એક વધુ સાબિતી મળી ગઈ. એન્ટેનાસનું છગર પણ ખીજઓના જેટલુંજ જખમી થઈ ગયું હતું અને તેના હૈયામાંથી પણ ખીજઓના જેવીજ ઉંડા દર્દભરી હાય નીકળતી હતી. તેણે કહ્યું કે, આજે મને મોરીઓ સાફ કરવાના કામે બઝાડ્યો હતો. આટલી પ્રસ્તાવના કરીને તેણે પોતાના આજના કમકમાટી ઉપખંડે એવા અનુભવોની કહાણી કહેવા માંડી અને ઘરનાં ખીજ બધાં તેની આસપાસ કુંડાળું વળીને બેઠાં બેઠાં આશ્ચર્ય સહિત સાંભળવા લાગ્યાં. વાત એવી બની હતી કે, જે વિભાગમાં ગાય બળદ વગેરે ગ્રાણીઓનાં માંસને આથીને તેને સીલબંધ ડબ્બામાં ભરવાનું કામ થતું હતું ત્યાં એન્ટેનાસને ઝાડુ ફેરવવાનું અને ગટરો સાફ કરવાનું કામ મળ્યું હતું. માંસને આથવાને માટે મોટાં મોટાં કુંડાંમાં અમુક અમુક રાસાયનિક પદાર્થોનું પાણી ભરીને તેમાં માંસના ટૂકડાને ડૂબાડી રાખવાનો રિવાજ છે. એવી રીતે અમુક વખત સુધી ડૂબાડી રાખ્યા પછી મોટા ચીપીઆ વડે માંસના અથાથલા ટૂકડાને કુંડાંમાંથી કાઢીને ફેલણગાડીઓમાં સજડાસજડી ભરીને રંધાવા માટે રસોડામાં લઈ જાય છે. કુંડાંની અંદર જેટલે સુધી ચીપીઆ પહોંચે ત્યાં સુધીનું માંસ તો ચીપીઆ વડે કાઢી લે છે. પણ ચીપીઆ કાંઈ દેહ તજે સુધી પહોંચી શકતા નથી. તેથી જ્યારે ચીપીઆમાં માંસનો કટકો આવતો નથી એવું લાગે ત્યારે બે ત્રણ જણ મળીને તે કુંડાને ભોંય પર ઉંધું વાળે છે અને તેમાં માંસ તથા ખીજું જે કાંઈ હોય તે બધું ભોંય પર દાલવી નાખે છે. પછી તેને પાવડે પાવડે ઉસેડી લઈને પેલી ફેલણગાડીઓમાં ભરી દે છે. ઓરડાનાં ભોંયતળાયાં કદી સાફ હોતાંજ નથી. પણ ભોંયે પડેલું માંસ નાખી દે એવી કંપની ભોળી નથી. ભોંય પર પડેલા અથાથેલા માંસની નાની નાની કચ્ચરોને સાવરણા વડે સાંભરી સાંભરીને એક ખાડામાં એકઠા કરવાનું કામ એન્ટેનાસને માથે આજે આવ્યું હતું. એ ખાડાની સાથે એ ઓરડાની ગંદા પાણીની મોરીઓનો પણ સંબંધ હતો તેથી તેમની મારફતે જે કાંઈ સામગ્રી ખાડામાં આવી આવીને એકઠી થઈ હોય તે અને પેલી માંસની કચ્ચરો બધાંને સાંભરી લઈને ફેલણગાડીમાં નાખવાનું કામ પણ એન્ટેનાસે કર્યું. આટલી દરકમર જાણે કંપનીને પૂરતી ન લાગી હોય તેમ મોરીઓમાં એક ફેડાણે જાણી જેવું રાખ્યું હતું. જ્યારે આખા ભોંયતળાયામાં

એકું ઘએણું પાણી સાવરણા વડે ઉસેડાઈને મોરીમાં જતું ત્યારે તે પાણીની સાથે માંસની કચ્ચરો તથા ઓરડામાં પડેલું બીજું બધું પાણીની સાથે મોરીમાં ઘસડાઈ આવતું અને પછી આગળ જતાં પેલી જળામાં ઝીંકાઈ રહેતું. થોડા થોડા દિવસને આંતરે મોરીના ડબકા ઉધાડીને જળાઓને ચોખ્ખી કરીને તેમાં ઝીંકાઈ રહેલી સામગ્રી સાંભરી લેવાતું ઠામ પણ એન્ટેનાસનુંજ હતું. આજે એણે મોરીઓ સાફ કરી અને તેમાં જે કાંઈ ભરાઈ રહ્યું હતું તે બધુંજ પાવડે પાવડે એકું કરીને પેલી દેશણગાડીઓની અંદર માંસના ભેગાભેયું ઝાકાવી દીધું.

આ તો જણે એન્ટેનાસે પોતાના જતી અનુભવની કથની કહી સંભળાવી. પણ જ્નેનાસ અને મેરિન પાસે પણ તેમનો આજ મુધીનો અનુભવ એકદો થયો હતો. મેરિન માંસના ડબ્બા ભરવાના એક નાના રત્નન દારખાનામાં નોકરી કરતી હતી. માંસ ભરવાના ડબ્બા રત્નવાના ઠામ ખદલ તેને જે પગાર મળતો હતો તે જોઈને તે હર્ષ-થેડી અને વિજયોન્મત બનીને ફરતી હતી. તે ચાલતી ત્યારે તેની ચાલમાં પણ તેની ઉન્મતતાના પડછંદા વાગતા હતા. પણ એક દડાડો તે ઘેર આવી ત્યારે પોતાની સાથે એક ફિક્કા મોઢાની નાના કદની સ્ત્રીને તેડતી આવી. તેનું નામ જેડૂવિગા હતું અને તે મેરિનની સામેનાજ ટેબલ ઉપર ઠામ કરતી હતી. મેરિનને કેવા સંલેગોમાં નોકરી મળી હતી તેનો થથાવત્ છતિહાસ આ જેડૂવિગા જાણતી હતી અને તેને મોઢેથી આજે મેરિનએ પોતે પણ સાંભળ્યો. હકીકત એવી હતી કે, મેરિનના પહેલાં તેની જગ્યાએ એક આફરિસ સ્ત્રી ઠામ કરતી હતી. તે કહેતી હતી કે, આ દારખાનામાં મને નોકરીએ રહે પંદર વરસ થઈ ગયાં. કદાચ પંદર ન હોય અને આઠાંવસાં હોય તોપણ એ દારખાનામાં હાલ ઠામ કરતા તમામ માણસો કહે છે કે અમે આઘ્યા ત્યાર પહેલાં પણ એ આ જગ્યાએ હતી. એટલે આખા દારખાનામાં જૂનામાં જૂની એ આફરિસ સ્ત્રીજ ગણાય. તેનું નામ મેરી ડેનિસ હતું. ધણાં વરસ પહેલાં તે કોઈ દુષ્ટ પુરુષની જાગમાં ફસાઈ હતી અને તેની રખાત તરીકે રહી હતી. તેને પેટે તેને એક છોકરો પણ થયો હતો. એ છોકરો એક તો હાથે પગે લસો હતો અને બીજું તેને ફેરનાનો રોમ હતો. તે છતાં પણ મેરી ડેનિસના પ્રેમનો અધિ-કારી તો એ છોકરો એકસોજ હતો. એને બાદ કરતા મેરી નેને પોતાનું મંજૂ અને નંને ખડે એવું દેવું ઉછેલું એવું આખા જગતમાં કોઈજ ન હતું. આવારે તમે મા-દીસો કાન્ટેડ ગીદના પાછા આગમાં એક નાની સરખી ફેટડીના રહેતા હતા કેટલક આફરિસ કુટુંબી

પણ એજ લક્ષ્માં વસતાં હતાં. હવે એ મેરીને પાછો ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો અને કારખાનામાં કામ કરતાં કરતાં આખો દહાડો બિચારી ખોં ખોં કર્યાજ કરતી હતી. થોડો વખત થયાં તેની કાયા ઘસાર્ધ ઘસાઈને છેકજ તવાઈ ગઈ હતી. એટલામાં એ વિભાગની સ્ત્રી મુકાદમની નજર મેરિજ ઉપર પડી અને પડતાની સાથેજ તેણે બિચારી મેરી ડેનિસને પાણીચું આપવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો. એ સ્ત્રી મુકાદમ કહેતી કે, સાંજને છેડે મારે મારા ઉપરી અમલદારને અમુક કામ થયું છે એવું બતાવી દેવું પડે છે. એમાંથી જો આણું થાય તો હું જવાબદાર ગણાઉં. આથી કરીને મારા હાથ નીચેનાં માણસોમાંથી કોઈ માંદાં અને અશક્ત હોય અને તેથી કરીને પોતાની વરદી પૂરી કરી શકતાં ન હોય તેમને સારૂ હું મારી નોકરી જોખમમાં નાખું એવી નથી. બિચારી મેરી ડેનિસ આજકાલ કરતાં ઘણાં વરસથી નોકરી કરે છે એ કારણસર પણ તેને થોડીક રાહત આપવી ઘટે એવો વિચાર પણ પેલી સ્ત્રીમુકાદમને કદી આવતો ન હતો. મેરી જૂનામાં જૂની છે, એ વાતની તેને કદાચ ખબર પણ ન હોય. કારણકે તે પોતે અને એ ખાતાનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બેઉ નવે નવાંજ હતાં. તેમને અહીં આવ્યે પૂરાં બે-ત્રણ વર્ષ પણ ભાગ્યેજ થયાં હશે. મેરી ડેનિસને નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂકી ત્યાર પછી તે કેવી રીતે દહાડા કાઢે છે તેની મને ખબર નથી એવું જેડ્વિગા કહેવા લાગી. તેણે કહ્યું કે, તેની ખબર કાઢવાનું મને મન તો હતું, પણ હું પોતેજ માંદી એટલે જાઉં પણ કેવી રીતે? મને આખો દહાડો મારી કેડમાં દુખાવો થયાજ કરે છે અને એવું દુઃખ થાય છે કે જાણે હમણાંજ કેડના કટકા થઈ જશે. કદાચ સૂત્રાવડ સૂઝને ઉડ્યા પછી પેટમાં કાંઈ કસર રહી ગઈ હશે તેનો એ દુખાવો થતો હશે. કાચી સૂત્રાવડમાં મહેનત કરવાથી પણ ઘણી બાઈડી-ઓને કેડમાં ડ્રાટ થાય છે. સાચું પુછાવો તો આપણે જે કામ કરીએ છીએ તે સ્ત્રીજનતને કરવા લાયક છેજ નહિ. આખો દહાડો ચૌદ ચૌદ શેરના રખ્યા ઉપાડી ઉપાડીને અભરાઈઓ ઉપર મૂકવા અને ઉતારવા એ કામ બેનાં માણસથી થાયજ નહિ; પણ કહીએ કોને? આ પ્રમાણે જેડ્વિગાએ પોતાનો અનુભવ કહી સંભળાવ્યો.

મેરિજની માફક જોનાસને પણ બીજા કોઈ માણસના કમન-સંજોગે દીધે તેની ખાત્રી પડેલી જગ્યા મળી ગઈ હતી, એ પણ ધ્યાન નેત્રે એવી બિના હતી. કુકરની જાંઘ આગળના માંસના શેકેલા કટકા, જેને ‘દેમ’ કહે છે તેવા ‘દેમ’ની માથા ચુધી ભરેલી મોટી કેવળુવાઈને સંતાપમાંથી ધોકેલીને તેને ઉચ્ચક્રા લેવાને ગોઠવેલા ‘એલિ-

વેટર કુણી હાથ જણાવું અને ત્યાંથી પાણી લઈને દેખના દાખલા બતાવે
 હતા ત્યાં હાથ જણાવું હાથ જોનાર કહેતા હતા, જેણુગાડીએ નર-
 દમ સોજાવેલી દોષથી ગુપ્ત બાકે તે દની; તેમાં જાતી અકોઈમાં
 કાઠ માં 'જેમ' બરવાનો કાઠ દનો. જેથી એક એક જેણુગાડીને
 મામલું વગળ ૧૪ મળ્યું થયા જગ્ન દગ્ન, તેમાં જોઈવનિયું પાછું
 મપાટ અને લીધું નહિ પણ ખાડાખડીઆવાળું નેથી એ જેણુગાડીને
 તેની જગ્યાએથી પડેલવેળેથી ગળાની કમ્બાર જે ગાલમ ન દોષ તે
 તેનાં આંકડાંમાંજ હાથ આવી જાય. જેણુગાડી એક વાર ગળાની
 થઈ ગયા પછી તેની ગતિ ગાળુ ને ગાળુજ રહે અને અટકી ન પડે
 તેનો ગળાવનારને કુદરતી રીતે ખાસ આનંદ રહેતી; કેમકે એક વાર
 જે અટકી ગઈ તો પાછી તેને ગાળુ કરતા આખના ડોળા નીકળી
 જાય એટલી મહેનત કરવી પડે. સુપરવાજર અથવા નિરીક્ષકોમાંથી
 મને તે એક જાણુ અડીથી તરી અને નડીથી અડો આંદા માર-
 લેજ દોષ. જેણુગાડી એકાદ એક પણ અટકી પડે એટલે તેના
 મોડામાંથી મંદી ગાળેનો વરસાદ વરસેજા જાણવો. સિયુઆનિયન,
 રેલવેક નેમજ એવા ખીજ પરદેશી કામદારો આ ગાળેનો અર્થ સમ-
 જતા ન હતા તેથી તેઓ જાણે કુતરા કે ગરિયા દોષ એમ મળીને
 તેમને ગાળો દેવાને બદલે લાતો મારવાનો નિરીક્ષકોએ ગાળુ રિવાજ
 કરી દીધો હતો. રખેને ધમ દળે લાત વાગશે તેની માટે જેણુગાડીએ
 ધકેલનારા ગાલવાને બદલે દોડવાનુંજ પસંદ કરતા. આથી કરીને
 ધમાધમ કરતી જેણુગાડીએ એક ખીજની પાછળ તેમજ સામસામી
 દિશાએથી ચાલી આવતી. જેની ખાલી પડેલી જગ્યા જોનારને મળી
 તે માણસ બીંત અને જેણુગાડીની વચ્ચે આવી ગયો અને એવો
 છુંદાછ મુઝો કે તેના શરીરના ચએલા દાલબેદાલનો આંખ આગળ
 ચિતાર આવનાં પણ અરેરાટી વાજે અને શબ્દો વડે તો તેનું ચિત્ર
 આંકી શકાયજ નહિ !

આવા આવા બનાવો ધણા બધાંકર અને કંપનીને માટે ધણાજ
 ઘરમ બરેલા તો ખરા; પણ તેમ છતાં એ તો અણુધાયા અકરમાત
 કહેવાય. પરંતુ નોકરીએ રહ્યા પછી થોડાંજ વખતમાં જે ખીના જ-
 ગિંસે પોતાની સગી આંખે જોઈ તેની સરખામણીમાં તો ઉપર ગણા-
 વ્યા તેવા બનાવ કયા લેખામાંજ ન લેખાય. તે નોકરીએ રહ્યો સારથી
 મારી નાખેલાં દોરનાં આંતરડાંને ઉસેડી ઉસેડીને એક બાણુએ એકાં
 કરવાનું કામ કરતો હતો. એ કામ કરતાં કરતાં એ વિજ્ઞાનના નિરી-
 ક્ષકોની ધણીજ જાણવા જેવી કુચ્છાધના દાખલા તેની જાણમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૩

ઝોના અને જર્જિસ બેઠે એકબીજાના પ્રેમમાં લગ્ન પામી ગયાં હતાં અને પરણ્યા મારે પાપજી અપીલ પામી ગયાં હતાં. તેમણે સદા જોવામાં પણ એક બાદી રાખી ન હતી. અમેરિકા અને તરનજ પરણી વચ્ચે ઝોની આજ્ઞામાં ને આજ્ઞામાં તેમણે સંદેશ પણ ઓડ્યો. અહીં આજ્ઞા પાળી એક પાળી એક અડગણો આપતી મળે. તેમને પ્રેમમાં પડમાને એક વરસ પાળી ગયાં હતાં અને બીજું વરસ પણ બેસી ચૂક્યું હતું. જર્જિસને મન તો તમામ અવસ્થાઓની એક માત્ર સાચી કસોટી એવી હતી કે જેના તરે ઝોનાને પરણવામાં સરળતા મળે તે અવસ્થા સારી અને જેનાથી એ કામમાં અડગણ આવે તે અવસ્થા ખાડી. તેના તમામ વિચારોનું અને દેવાની ગર્ભિઓનું ને કાંઈ પણ કેન્દ્ર હોય તો તે એકલી ઝોના હતી. તેણે આ કુટુંબની સાથે રહેવાનું કબજૂ ક્યું અને પોતાનું નરીય તેના નમીયતી સાથે જોડી દીધું તે પણ ઝોનાને લીધેજ. આ ઘરને તે પોતાનું ઘર માનતો તે પણ ઝોનાનું ઘર હતું તેથીજ. ડરહામ કંપનીના માંસના કારખાનામાં જે કાળાં કામ થતાં હતાં, જે જે લુચ્ચાઇઓ રમાતી હતી, જે જે કરતાના દાખલા બનતા હતા, તે બધાંને લીધે ઝોનાને પરણવાના કામમાં વિઘ્ન આવે છે કે સરળતા મળે છે, એ એકજ કસોટી વડે તે તેમને સૌને કસી જોતો હતો અને એ કામ સારાં હોય કે ભૂડાં તોપણ મને પોતાને આ એકજ બાબતને બાદ કરતાં તેમની સાથે કશીજ લેવા દેવા નથી એવું તે વખતે તે માનતો હતો.

જર્જિસ અને ઝોનાનું ધાર્યું થયું હોત તો તો તેમનાં લગ્ન ક્યારનાંએ થઈ ગયાં હોત; પરંતુ એમ ઉતાવળાં લગ્ન કરવા જતાં લગ્નની ખુશાલીમાં બધાં સગાંવહાલાંને નોતરાં દબને ન્યાતવરો કરવાનું માંડી વાળવું પડે. જ્ઞાતિભોજનના ખર્ચ જોગા પૈસા હવે તેમની પાસે રહ્યા ન હતા. તેમની અસલ મૂડીમાંથી જે કાંઈ બચ્યું હતું

તેનો મોટો ભાગ નવા ધરનેા ત્રણસો ડોલરનેા પહેલો હાથેા ભરવામાં વપરાય ગયેા હનેા. એક જણે કહ્યું કે, જાતિભોજન ન કરીએ તો ન ચાહે ? પણ એ વાત કુટુંબના વડીલવર્ગને ગમે ઉતરી નહિ. ખાસ કરી-ટીકા એકઝબિટાને તો એવું થયું કે આવી વાત કાને સાંભળવી પડે તે કરતાં તો મોત સારું. તે કહેતી કે “રસ્તામાં રવડતાં બિખારીઓ ચાર મોખા ઇંટાવીને લગન કરી નાખે તેવું તમારે કરવું છે ? બોલતાં સરમ નથી આવતી ?” અને વાત પણ સાચી હતી. તેના બાપનું ઘર કાંઈ જેવું તેવું ન હતું. તેના કુટુંબનેા આજ મુધીનેા ઇતિહાસ આબરુભરેલો હતો. તેના પિયરમાં મોટી ખેતી અને પુષ્કળ નોકર-ચાકર હતા. એ બધું જ્ઞેનાં તે કાંઈ મોટા જમીનદારને પરણીને દક-રાણી થઈને રહતી હોત. પણ તેના બાપને બધી મળીને નવ ઇંક-રીઓ હતી અને ઇંકરો એક પણ ન હતો. તેમ છતાં પણ તે કાંઈ જેવે તેવે ઘેર પરણી ન હતી. એનાનેા બાપ પણ મૂઝા ઉપર લિંબુ ટાંગીને રહે એવો હતો. અત્યારે પણ તેનું કુટુંબ લાગ્યું લાગ્યું તોય બરુ જોવું હતું. તેના કુટુંબમાં કેવે પ્રસંગે કેવા કેવા વરા થયા હતા તે બધું તેને સારી રીતે યાદ હતું. આબરુ-ગેરઆબરુ તેને બહુજ તીવ્ર જ્ઞાન હતું અને કુટુંબની વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી રિ-એને તે મરનાં મરનાં પણ ઇંકે એવી ન હતી. વળી તે કહેતી કે “તું પડી પડી પણ હજી ધૂળ નથી ખરડાઈ. મારો મોટો દહાડો આવ્યો ને તેથી મારાં ઇંકરોને પાપી પેટને સારું પેકિંગટાઉનના દસાઈખા-નામાં મજૂરીએ રહેવું પડ્યું. પણ તેથી શું ? તેથી કાંઈ મારી ન્યાનના લોકો આગળ મારા ધરવું નીચું દેખાવા દઈ ? મારા ધરને રેંછ પેંછમાં ગણાવા દઈ ? એ મહિના મોટાં પરણ્યો. તમે બાટલો વખત રાહ જોઈ છે તો વળી ચાર દહાડા વધારે. પણ લગન તો લગનની રીતેજ કરવાં પડશે.” એનાએ વળી એક દિવસ ગિજબાની પાછીના નામ અને ચાંદલાના રિવાજને પડતો મહવાની વાન છેડી જોઈ. તેથી રીટાર્ન દિસ એટલું કુખ્યાયું કે તેને આખી રાત હાંધજ ન આવી. પરણ્યાને આગર થયે ગમેલા એના અને જમિંસ એવી દસીસ કરના કે, આપણને બધી સમાવડાણ અને ન્યાનજનમાં છે કાણ ? હન મીન ને સાટેનીન છે. અંદલામા તે વળી આબરુ શી અને એરઆબરુ શી ? તેના જવાબમાં એકજાબદા કહેતી કે “દમડા નથી, પણ આગળ જતા નવા નવા મિત્રો, રોડોએ અને એાગખોતોએ-પારખોતોએ કમી અને ન બધા અપહી નિદા કરે, કે પરખ્યા ખરાં પણ અખરા મૂકે મોટા તો દરખ્યા નહિ. પરખ્યા ને કાણે જનખું ? ચાર તથા-

પર્યાપ્તિને મેલવશે એ કલ્યાણ નહિ. એના કલ્યાણને કલ્યાણને કલ્યાણને કલ્યાણને કલ્યાણને
 તજવું અને ન્યાનનો રિવાજ નોકડો નહિ. એને જે આજ કલ્યાણને કલ્યાણને
 નહિ. તમે પૈસા પૈસા શું કરો છો? પૈસા ના અપમાન દાખવે પેટ
 છે. એકલા પૈસા ને નમે સખી અનાર નથી એટલી મારી કિયા
 મળુ જોખી રાખવું. ત્યારબાજી એકલાના અર્થિમતા બાજ એક
 નાસને પોતાની કમને જોવાયી. તેના અંતે એનીનામના, એકલા
 અનમાં એક સદેક પેટા દત્તો જે પરદેશમાં જ્યાં નિ વસવાયી જ્યાં
 છોકરાંનાં અનમાંથી કદાંબના ખૂના સંસ્કાર પોતાના જશે. તેઓ નથી
 ઘરમાં રહેવા ગયાં ત્યાર પછીને બીજેનું રવિયારે અધાં બેઠાં મરને
 મંદિરમાં કયા સાંભળવા ગયાં. તેઓ દત્તો તો ગરીબ, પણ એક
 બિટાને મળું કે મરે તેમ કરીને પણ થોડાક સેન્ટ અળખામળા કરી-
 ને હસુ શિસ્ત અને તેની માતા મરિયમની પતારદરની અનાનેથી નાન-
 કરી એવી મૂર્તિ તો લેતીજ બેઠાએ. એ મૂર્તિ હતી તો ફક્ત એક
 ફૂટની. પણ તેને ચાર બાજુએ ચાર મિનારાવાળા રૂપાળા મંદિરમાં
 બેસાડી હતી. બાજક દરને દાગમાં લાગેને મરિયમ માતા ઉભી હતી
 અને દેશ દેશના રાજાઓ, ગોપતોક્ષા અને કપિમુનિઓ દસુને વંદન
 કરતા હતા. આટલું બધું તે નાની સરખી મૂર્તિમાં કોતરું હતું
 અને તેની કિંમત બેઠા હોય તો ફક્ત ૫૦ સેન્ટ! (૧૩. ૯ આ.)
 એકબિટાના અંતઃકરણમાં એવી શ્રદ્ધા જામી ગઈ હતી કે, આવી
 બાબતમાં પૈસા ખરચીએ તે ખરચ્યાજ ન કહેવાય. એ પૈસા તો કોઈ
 ને કોઈ રીતે અનેકગણા થઇને પાછા આવશે. એટલે પછી એકબિટાએ
 તે મૂર્તિ વેચાતી લીધી અને દિવાનખાનાની એક અભરાઈ ઉપર તેને
 પધરાવી. તે હતી તો ઘણી સુંદર તેની ના નહિ અને ત્યારે ઘર વસા-
 વીએ ત્યારે આવી તેવી એકાદ ગૃહશણગારની ચીજવિના કાંઈ ચાલે?

વળી પાછી એક વાર રાત્રે લગનના વરાની વાત નીકળી. સગાં-
 વહાલાંને ખવડાવવા-પીવડાવવામાં જે કંઈ ખરચ થશે તેટલી રકમ તો
 ચાંદલા પેટે પાછી આવશે એટલે બધું સરભર થઈ જશે; એવી તેમની
 ગણતરી હતી. પણ શરૂઆતમાં તો અમુક રકમ હાથ ઉપર હોવીજ
 બેઠાએ તે શી રીતે ઉભી કરવી, એટલેજ સવાલ ઉઠેલવાનો હતો.
 તેમને અહીં રહેવા આવ્યાને હજી ઘણો વખત થયો ન હતો તેથી
 બજારમાં તેમની એટલી બધી શાખ જામી ન હતી કે કોઈ વેપારી
 તેમને કાં તો એટલી રકમ હાથઉછીની આપે અથવા એટલી કિંમ-
 તનો માલ તેમને ઉધાર આપે. તેમને નાની સરખી રકમ પણ ઉછીની
 આપે એવો કોઈ હોય તો તે એકલો ઝેડવિલાસ; બીજું કોઈજ નહિ.

દરેજા સ્થાના અને જગિંજ સત્રે તેમના ઝગનના અગ્નના સ્પાંકાના સરવાળા કરતાં અને દશ આપાળને પદ્મતાં કુટંગો વિધાન થશે તેનો આગમનો સ્પાંકનાં. મને તેટલી કરકમર કરવા જતાંએ ૨૦૦ દોહરથી ઓછો ખરચ તો થાયજ નહિ અને ઓછો કરવા જતાં ધરની મોખા જળવાય નહિ. મેરિજ અને જોનામ બેઉ જાણ તેમની પોતપોતાની આખી કમાણી તેમને લગનના ખરચ માટે ઉછીની આપવા તૈયાર હતાં; તે છતાં પણ બધાનો સામટી કમાણીમાંથી જે કાંઈ ખચત થાય તે બધાનો સરવાળા કરતાં પણ ૨૦૦ દોહર જેટલી રકમ બેગી કરવા માટે ચારથી પાંચ મહિના તો સહેજે નીકળીજ જાય. આ બધું જોતાં ઓનાએ પોતે પણ મને તે એકાદ દારખાતામાં નોકરી કરવાનો વિચાર થયો. તેની ગણતરી એવી હતી કે, જો સારે નરીએ તરતજ નોકરી મળી ગઈ તો પેલા ચાર-પાંચ મહિનામાંથી જે મહિના ઓછા થઈ શકશે અને લગ તેટલું વહેલું થઈ શકશે. જગિંજને તેમજ ખીજાં બધાં-ને એ વાત પસંદ તો નહોતીજ, પણ નાછૂટકે 'જેવો વખત તેવાં ગીત' એમ વિચારીને પોતાના મનનું સમાધાન કરવા જતાં હતાં એટલામાં તેમના ઉપર આકાશમાંથી અણધાર્યો વીજળીનો કાટકો થયો અને તેમની તમામ આચાક્રમેદ એકેકે અપાટે ભાગીને બૂકા થઈ ગઈ.

તેઓ રહેતાં હતાં ત્યાંથી એકજ મકાનને અંતરે સિયુઆનિ-યાથી આવેલું એક ખીલું કુટુંબ પણ રહેતું હતું. તેમના ઘરમાં ફક્ત બેજ જાણુ હતાં-એક આંગ્રેક ઉંમરની વિધવા સ્ત્રી અને તેનો જુવાન દીકરો. યોગજ દિવસમાં આ બેઉ કુટુંબનાં માણસો એકબીજાને ઓળખતાં થઈ ગયાં. એક દહાડો બેઉ મા-દીકરો એકઠાગિટાને ઘેર બેસવા આવ્યાં. સ્વાભાવિક રીતે આ લતો અને તેના જાણુવા જેવા બનાવો વિષે સૌથી પહેલી વાત નીકળી. પેલી ડોશીમાએ એક પછી એક તવારિખો ઉકેલવા માડી અને એવી એવી બયંકર વાતો કહી, કે જે સાંભળીને પેલાં નવાં આવનારાંઓનું તો લોહીજ ફરી ગયું. તે મોટે દરચલીઓવાળી અને મુઠાઈ ગએલી બોળ ફરીના જેવી દેખાતી હતી. ઉંમર પણ એંશીથી તો ઓછી નહિજ હોય. આવી આકૃતિ-વાળી એંશી વરસની ડોશી અદીં રહેતા લોકોના ઉપર પડેલાં તરફ તરફનાં કંઈની કથાઓ તેના બોખા મોટે કહેવા બેઠી એટલે જાણે છત્રની ડાકણજ જેમ લેવી. આ બુદ્ધી ખમ જેવી ડોશી તેની જિંદગીનો મોટો ભાગ એટલાં બધાં દુઃખોની વચમાં છવી હતી કે દુઃખ તો તેને મન સ્વાભાવિકજ થઈ ગયાં હતાં અને તેથી જેમ ખીજા લોકો લગન, ઉત્તળીઓ, મેળાવડાઓ અને ખાવાપીવાની વાતો રસ

સમુદાયને છે. તેમ આ ડોહરી ખરીદવા, વારાવરણી કરવા, મંદિ-
વાડ અને જોતની ચાલો અંગેર કરવી હતી.

વાત ચાલનાં ચાલનાં ખરી મર્મભેદક જ્ઞાનનાં પ્રકરણોએ રહીને
એકાએક ઉપડી ગયા. પહેલાં તો ધરની વાત નીચળા. ડોહરીએ બરડા
માથું કે આ ધર તમે જ્યાં પારો છો તેવું કંપની નામ તો જોઈ નહિ.
તેને બંધાવે આશરે પંદરેક વરસ તો જ્યાં જોઈ. એમાંનું કયુંજ નવું
નથી; ફક્ત રંગરોગાનજ નવાં છે. એ રંગરોગાન પણ ધર બંધાવ-
નારાઓ એવાં હલકી જ્ઞાનનાં વાપરે છે કે વરસે એ વરસે નવેશરણીજ
રંગાવયું પડે છે. ગરીબ અને અખણનાં લોકોને હળીને તેમને પૈસે
માતઅર થનારી એક કંપનીએ આવાં ધરની આશરી હારની હાર
બંધાવી છે, તેમાંનું આ એક તમારું ધર પણ છે. તમારી પાસે તેના
પંદરેસો ડોહર લીધા, પણ તેને બંધાવનારને પૂરા પાંચસો ડોહરનો
પણ ખર્ચ થયો નથી. ડોહરીએ કહ્યું કે, હું આવાં ધરની ખરી કિંમ-
ત જાણું છું; કારણ કે જરાયર આવાંજ ધર બંધાવનારો એક કંડાકર
અને મારો પોતાનો છોકરો એક જોઈ જ રાજકીય મંડળના
સલાસદો હતા અને તેથી મારો છોકરો અંદરની બંધી વાતોથી પાવ-
ર્યો છે. એ લોકો સસ્તામાં સસ્તો અને રફીમાં રફી માત્ર વાપરે છે.
એકેકે વખતે સામટાં બાર બાર ધર બંધાવે છે. બહારની ટાપરીપ
સિવાય બીજા કશાનો તેઓ વિચાર કરતા નથી. પછી તેણે ખાંખારો
ખાધને કહ્યું કે, આ ધર તમે લીધું તો છે, પણ આગળ જતાં એ
ધર તમારી વેંત વેંત છલ બહાર ન કઢાવે તો તમારું ખાસકું ને
મારું માથું. મને તો એ બાબતનો જાતિઅનુભવ છે; કારણ કે અમે
જે ધરમાં રહીએ છીએ તે પણ અમે તમારી પેટેજ મહિને મહિને
હપ્તા ભરવાની શરતે લીધું હતું. પણ એક તો મારો છોકરો ઉત્તમ
કારીગરમાં ગણાય છે અને સો ડોહરનો મહિનો પાડે છે; બીજું કહા-
પણ વાપરીને તે પરણ્યો નહિ; એ જે કારણોને લીધે અમે એ હુડ્યા-
ઓની કંપનીના દાવમાં ન આવ્યાં. અમે શરત પ્રમાણે હપ્તા ભરીને એ
ધર અમારું પોતાનું કરી લીધું અને કંપનીવાળા હાથ ધસતા રહી ગયા.

“કંપનીવાળા હાથ ધસતા રહી ગયા” અને “અમે એ હુડ્યા-
ઓની કંપનીના દાવમાં ન આવ્યાં” એ જે વાક્યોનો મર્મ પેલા
લોકોના સમજવામાં આવ્યો નથી, એવું ડોહરીમાને તેમનાં મોઢાં ઉપ-
રથી લાગ્યું પણ ખરું. વાત પણ વિચિત્ર હતી ! અમે હપ્તે હપ્તે
પૈસા ભર્યા અને તેથી કંપનીવાળા હાથ ધસતા રહી ગયા, એ વાતની

[illegible]

“ જુઓ, આ ધરમાં સૌથી પહેલા રહેવા આવનારાઓ જર્મન લોકો હતા. તેમના પછી વળી બીજી જાતિના લોકો આવ્યા, કસાઈ-

ખાનામાં મજૂરી કરવાને માટે ત્યાં ત્યાં જમિના મેઘ એક પછી એક આવતા ગયા. તેજ કમ પ્રમાણે આ પગ પાડી જુદી જુદી જમિના લોકોના હાથમાં આવતું ગયું. તે જમિને મારે એકમે એક ગયું અમેરિકા આવ્યાં ત્યારે આખા પરમણામાં મારી ગયું મુગળ કા એકજ વિયુઆનિયન કુટુંબ વસતું હતું. તે જમિનામાં કસાઇખાનાના લગભગ તમામ કામદારો જર્મન લોકો હતા. કસાઇખાનાના આરંભ-કાળમાં તેમના માલિકોએ દેશાવરથી હુશીઆર ખાટપીઓને તેમનીને અહીં વસાવ્યા હતા. તેમને તે વખતે પગાર પણ મોંઝાઓ મળતો હતો. પણ કારખાનાના માલિકો સસ્તે પગારે કામ કરે એવા મજૂરો ક્યાંથી મળી શકે, તેની તપાસ કરના રહેતા હતા. થોડા વખત પછી તેમને આયર્લેન્ડની ભાળ મળી એટલે ત્યાંથી મજૂરોનાં વડાણ ભરી ભરીને તેમણે આ દેશને કાંઠે ઉતાર્યાં. આઇરિશ મજૂરો જર્મનોના કરતાં સસ્તે દરે કામ કરવા લાગ્યા, એટલે જર્મનોનાં આવી અન્યું અને તેમને આ જગ્યા છોડીને બીજે ચાલ્યા જવું પડ્યું. ત્યારપછી જ્યાં આદ વરસ મુઠ્ઠી અહીં ત્યાં જોઇએ ત્યાં આઇરિશ આઇરિશ અને આઇરિશ લોકોજ નજરે પડતા. આ આખું પરગણું આઇરિશ લોકોનું સંસ્થાનજ બની ગયું હતું. હજી પણ અહીં કોઈ કોઈ કેકાણે તેમના છૂટા છવાયા ઝૂમખા છે. મજૂરસંઘની ઑફિસો અને પોલિસની નાની મોટી જગ્યાઓ હજી એ લોકોજ પચાવી બેઠા છે અને લાંચ-રક્ષત લેવાની તથા આડકતરી રીતે ગજવાં ભરવાની ટૂંચીઓ હજી તેમનાજ હાથમાં છે. પણ જેઓ અહીંનાં કસાઇખાનામાં મજૂરી કરતા હતા તેમના પગારના દરમાં મજૂરોની મોટી હડતાલ પછી ત્યારે બીજી વારનો કાપ પડ્યો ત્યારે તેમને ચાલ્યા જવું પડ્યું. તેમની જગ્યા બોહેમિયન લોકોએ લીધી અને ત્યારે તેમનો ખસવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પોલેન્ડના લોકો ચાલ્યા આવ્યા. આ પ્રમાણે જતજતના લોકો-ને અહીં બોલાવી મંગાવવાનો ઘાટ ઘડનાર ડરહામ કંપનીનો મૂળ સ્થાપક બુટ્ટો ડરહામ શેઠ હતો. તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે પેકિંગટાઉનની વસ્તીની હું એવી રીતે રચના કરી દઇશ કે ફરીથી મારાં કારખાનામાં હડતાલ પડાવવાનું બની શકેજ નહિ. એટલા વાસ્તે તેણે પોતાના દલાલને યુરોપના એકેએક દેશનાં શહેરો અને ગામડાં-ઓમાં મોકલાવી દીધા અને તેમની મારફતે આખા યુરોપમાં વાત ફેલાવી દીધી કે શિકાગોમાં પુષ્કળ મજૂરી મળે છે અને તેની સાથે મજૂરીના બદલામાં પગાર પણ ઘણોજ સરસ મળે છે. યુરોપમાં ગરીબ લોકોની ખોટ નથી. મૂડીવાદીઓ પોતાનાં વાણિજ્યનાં યંત્રો વડે તેમને

ન્યાય કરવા સાર પેટે પાટા બાંધીને મજૂરી કરે એવા અભાગીઆ-
ઓના વર્ગની ચાલુ ઉત્પત્તિ ક્યાંજ જાય છે. તેથી કરીને ત્યારે એવા
લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું કે અમેરિકામાં ઘણી સરસ રાજી મળે
છે, ત્યારે તેમનાં ઝુંડનાં ઝુંડ અમેરિકા તરફ વળ્યાં. ખુદા કરહામે તેમને
પોતાના કારખાનામાં નોકરીએ રાખ્યા અને હરેક રીતે તેમને પીસી
પીસીને તેમનો દમ કાઢી નાખ્યો અને એવા નિર્બળ બનાવી દીધા
કે હડતાલ પાડવાની તો શું, પણ ઉંચી મૂડી કરવાની પણ તેમનામાં
તાકાત ન રહી. તેમની પાસે દમ બાંધીને આકરામાં આકર્ષ કામ લેવા
માંડ્યું અને જરાક ચું કે ચાં કરે તો તેમની જગ્યાએ તેમના કરતાં
પણ થોડે પગારે કામ કરે એવા અભાગીઆઓની ફાજની ફાજ તૈયાર
રાખી. મજૂરોનો એક જથ્થો સખત મહેનત કરી કરીને ત્યાં દીલો
થવા આવ્યો કે જટ તેમને ખડગ્રસ્ત આપીને તેમની જગ્યાએ નવા
તાજ મજૂરોને રાખી લીધા. થોડાં થોડાં વરસના ગાળામાં જુદા જુદા
દેશોમાંથી જુદી જુદી જાતિના લોકો એક એકથી સરતે દરે કામ કર-
વાને માટે પડાપડી કરતા આવતાજ ગયા. અમેરિકામાં તો જાણે
એનાનોજ વરસાદ વરસે છે, એવી ટાલ પહોરની ગયો કરહામના દલાસો
યુરોપને જામેગામ ફેલાવતાજ ગયા. એટલે અમેરિકામાં જાહેને ન્યાય
થઈ જવાની લાક્ષણ્ય આપીને યુરોપના દેશે દેશથી મજૂરોનાં ટોળાંને
પેસા દલાસોએ નોંધી નોંધીને અમેરિકા તરફ રવાના કરી દીધાં. જર્મન
મજૂરોની જગ્યા આઘરિશ મજૂરોએ લીધી. તેમણે થોડાં વરસ કામ
કયું એટલે તેમની જગ્યા લેવાને માટે પોલેન્ડવાસીઓ દોડ્યા આવ્યા.
તીકનાં ટોળાંની માફક જૂનું મરતા પોલેન્ડના લોકો લાખોની સંખ્યામાં
અમેરિકાને દિનારે હનયાં. તેમને સિયુઆનિયાના મજૂરોએ ધોસી
કાઢ્યા અને દરે સિયુઆનિયનોની રાજી રલોવેક મજૂરો હીનવી લેવા
લાગ્યા છે. એ રલોવેક લોકોના કરતા પણ ગરીબાઈમાં કોણુ ચઢી-
આતા હેઠ તેની મને ખબર નથી; પણ કારખાનાવાળાઓ પહેલાં એકા
રાખી કાઢ્યા વગર રહેનાર નથી. દુનિયાના ખીમત દેશના કરતાં અમે-
રિકામાં મજૂરીના દર વધારે છે તેથી બહારથી કોઈએ નેટલા મજૂરો
મગી લાકે છે. એ ખિચારા પરદેશી મજૂરોને બહી આવ્યા પડીજ
આરંભ આરંભ ખબર પડે છે કે, બહી જેમ મજૂરીના દર વધારે છે,
તેમ કોષણથી પણ પાતળી નેટલાજ આકરી છે. તેથી એક દાંધે જે
કમાતે હીન તે ખીન દાંધે ખરચી નાખ્યું પડે છે; એટલે હ.ચમાં

જાનામાં અને દિ દુરનાની કમી... —અનુવાદક

તો મુગની મુગજ રહે છે. અહીં જોય નવર અમલ પડે તેજી મળે
પણ ક્યાં ? એક વાર વરણાર ને નવર નેરે મેલી-માલીને અરે
આવવા નીકળ્યા હોય તેમની માંની પાંત વાડખરડીમાં જ્યારે બહુ
આડાઅવળા અરવામાં પડીજ નવર આવી હોય કે, અહીં આપણ પડી
અહીંની કમાળી અહીંજ અરવામાં જાય અને તેમાં પણ પાણી વાર
ખૂટકે પડે એટલે અહીંથી ગાળ્યા જવાનું મન કરે તો પણ વલય પેલી
રીતે ? એ તો હાંતે તરણાં ધમને અહીંજ દલાડા કાઢવાના અને મોત
છોડાવે ત્યારેજ છૂટવાનું. આટલું જ્યાં પણ દલ નવા નવા મજૂરોનાં
ટોળાં ગાળાંજ આવે છે અને તેમ તેમ મજૂરીના દર વડે છે અને
કામની હાડમારી વધે છે. પણ ત્યારે ત્યારે એક દલાડો આ દાંડો વેર
લીધા વગર રહેનાર નથી; કેમકે તેમના ફાળનો વડો બરાબરને બરાબર
જવા આવ્યો છે. એક દિવસ તેઓ બના બેગા મળને બગલો કરશે
અને કારખાનાંના માલિકોનાં ખૂન કરશે.” ડોશીમાએ આ છેલ્લા
વાક્યમાં પોતાની મનની ધારેલી વાત કહી નાખી; કારણ કે તે સમા-
જવાદી (સોશ્યાલિસ્ટ) મંડળનાં અથવા તો દ્રાઈ એવીજ જાતની
મંડળીનાં સલાસદ હતાં. તેનો બીજો દીકરો* સાધબીરિયાના પ્રદેશમાં
તેનાં લોહી-માંસનું પાણી કરી રહ્યો હતો. ડોશીમાએ પોતે પણ તેમની
જુવાનીના દિવસમાં ભાવણો ઝાડેલાં એ વાતને લીધે તેમનાં આજનાં
શ્રોતાઓને હતાં તેના કરતાંય વધારે બિહામણું દેખાતાં હતાં.

ડોશીમાનું ભાગવત હજી છેક પૂરું તો નહોતું થયું, પણ પેલાં-
ઓએ તેમની વાતનો વિષય બદલાવ્યો અને પાછાં તેમને આ ધરની
મૂળ કથા ઉપર ખેંચી આણ્યાં. ડોશીમાએ પણ પાછો પોતાની વાતનો
તાર બ્યાંથી પડતો મેલ્યો હતો ત્યાંથી ઉપાડી લીધો. તે બોલ્યાં:

“ પેલું જર્મન કુટુંબ ઘણું સારું હતું. દુઃખ એટલું કે તેમને
છોકરાં ઘણાં હતાં અને એવું તો તે જમાનામાં આખા પૈકિંગ્ટાઉનમાં
બધેજ હતું. પણ તે છતાં તેઓ બધાં હરામ હાડકાનાં નહિ. તેથી કરીને
જેટલું ખાતાં તેટલું કમાતાં પણ ખરાં. છોકરાંનો બાપ દારૂડીઓ નહોતો
તેથી તેમણે અડધા ઉપરના હપ્તા તો ભરી નાખેલા. પણ એક દહાડો
ડરહામ કંપનીના કારખાનામાં એલિવેટરનો અકસ્માત બન્યો તેમાં
આ ધરનો ધણી છુંદાઇ મૂઓ.

*રશિયામાં ઝારના જમાનામાં ક્રાન્તિકારીઓને દેશનિકાલ કરીને
સાધબીરિયામાં કેદ કરવાનો રિવાજ હતો. સાધબીરિયા એટલે રશિયા-
નું આન્દામાન. —અનુવાદક

“ત્યાર પછી આ ઘરમાં એક આહરિષ કુટુંબ એવા આવ્યું. તેમને પણ કળમાં હોકરાં હતાં. પદ્મણી ખૂબ દારૂની ગંભીર ધેર આવતો અને હોકરાંને ખૂબ દોષેતો. રાત પડે એટલે ઘરમાં જમાજમ અને સ્ત્રીમાત્રીસ મચી રહે. ધીનાધીન અને હોકરાંની રાત્રીના સંજોગ સંજોગોને તેમનાં પાંડાગીઓ પણ કાપર કાપર થઈ ગએલાં. તેમનાથી એક દાનો પણ વખતગર બચે નહિ. આ મદિનાનો દરનો પેચે મદિને અને પેલા મદિનાનો વળી ત્રીજો મદિને એમ દેશાજ દરનાં; તે છતાં દંપતી તેમના તરફ જામ મદેરજાની બનાવતી હતી. એ મદેરજાનીના કારણમાં રાજનૈતિક તરફ વધારે હતું. એ ક્યું તે તો દુઃ સોકકસપણે નથી હતી સહતી, પણ એ આહરિષ કુટુંબ ‘યૌર વૃષ લીમ’ નામની એક રાજકીય મંડળીમાં સામેલ થયું હતું. એ મંડળમાં કોણ કોણ હતા તે કહું ? આખા જિલ્લાના દમરોડો, બરમાશો, હાલગીરો અને દાદાઓ તેમાં ભેગા થયા હતા. એક વાર કોઈ એ મંડળીમાં બેઠાથો એટલે તે ગમે તે ગુન્દો કરે પણ પોલીસના બાર નથી કે તેને આંખગી પણ અડકાડે. એક દિવસ એવું બન્યું કે, પેલા આહરિષ કુટુંબનો સૌથી મોટો માણસ ગાયો ચોરવાનો ધંધો કરનારી રોળીના ભેગો પકડાઈ ગયો. એ રોળી હમેશાં આસપાસનાં ગરીબ ગુરખાંની ગાયો હાલતી લાવતી અને દસાઈખાનાની પાછળના ભાગમાં તેમને મારી નાખીને તેમનું માંસ વેચી ખાતી. ગાયો જીવતી રહે તો વખતે પકડાઈ પણ જવાય, પણ તેમને મારી નાખી એટલે કરો પુરાવોજ ન રહે. પેલો આહરિષ પકડાયો તો ખરો, પણ ત્રણજ દહાડાની જેલ ભોગવીને મૂઝ પર તાલ દેતો દેતો ઘેર આવ્યો. આટલા દહાડા ગેર-હાજર રહ્યા તથા આવા કામમાં કેદ ભોગવી આવ્યો તો પણ કાર-ખાનામાંથી તેને રખસત આપી નહિ. એમ છતાં પણ દારૂએ તેને આખરે પાયમાલ કરી નાખ્યો અને તેનો પહેલાંના જેવો વગવસીતો પણ રહ્યો નહિ. તેના છોકરાઓમાંથી એક દરેલ હતો. તેણે પોતાના દારૂડીઆ બાપનું ને કુટુંબનાં બાપીનાં માણસોનું વરસ બે વરસ તો પોપણ ક્યું, પણ તેને ક્ષયરોગ લાગ્યું પડ્યો એટલે તે કુટુંબનું આવી બન્યું.”

એટલામાં રાધીમાને એક બીજી વાત માદ આવી મઠ હોય તેમ તેમણે પોતાની ભેગજ આ કથા અટકાવી અને પેલી વાત તરફ વળ્યાં.

તેમણે કહ્યું: “એક બીજી વાત કહું ? આ ઘર અપશુકનિયું છે. એમાં જે જે રહી ગયાં તે તે કુટુંબના ગમે તે એક જીવને ક્ષયરોગ તો ખરોજ, અહીં રહેવા આવ્યા પછી ક્ષયરોગ સાથી થાય છે તેનું કાર-

ણુ તો કોઇ બતાવી શકતું નથી. કાં તો આ ઘરમાંજ કાંઈ ખામી હોય અથવા તેને બાંધવાની રીતમાં કોઈ ભૂલચૂક થઈ હોય-લોકો વાતો કરે છે કે, એ ઘર બાંધવાની શરૂઆત અંધારીઆમાં કરેલી એજ ક્ષયરોગ થવાનું કારણ છે. પણ એવાં અંધારીઆ પખવાડીઆમાં બાંધેલાં ઘર તો પેકિંગ્ટાઉનમાં જોઈએ તેટલાં છે. મને તો એમાં કાંઈ સમજણ નથી પડતી, પણ આવાં અપશુકનિયાં ઘરનો એકાદ ઓરડોજ ગોઝરો હોય છે. તેમાં જો સૂતાં તો પછી તમારું આવી બન્યુંજ જાણવું. આ ઘરમાં જાણે સૌથી પહેલો પેલો આધરિશ છોકરો મરી ગયો. તેમના પછી એક બોહીમિયન કુટુંબ રહેવા આવ્યું તેમનો પણ એક છોકરો મરી ગયો. આવાં મોતનું કારણ શું છે તે કોઈ ચોક્કસપણે કહી શકતું નથી. કોઈ કહે આ કારણ, ને કોઈ કહે પેલું કારણ. કસાઈખાનાંમાં મજૂરી કરવા જનારાં છોકરાંઓ શાથી માંદાં પડે છે તેનું કાંઈક કારણ તો હોવુંજ જોઈએ. પણ કયું કારણ તે કહેવાય શી રીતે ? પણ વાત એમ છે કે, કારખાનામાં મજૂરી કરનાર છોકરાંઓની ઓછામાં ઓછી આટલી ઉંમર તો હોવીજ જોઈએ, એવો અત્યારે કાયદો છે; પણ તે જમાનામાં એવો કાયદો નહોતો. અને કારખાનાંવાળા ફક્ત માને ધાવે એવાં છોકરાંને બાદ કરીને બાકીનાં ગમે તેટલાં નાનાં છોકરાંને પણ મજૂરીએ રાખી લેતા.”

આ વાત પેલા લોકોથી સમજાઈ નહિ તેથી ડોસીમાને તેના ઉપર વિવેચન કરવું પડ્યું. તેમણે કહ્યું:

“અત્યારે એવો કાયદો થયો છે કે સોળ વરસની અંદરનાં છોકરાંને મજૂરીએ રાખવાં એ ગુન્હો છે.” પેલા લોકોએ પાછું પૂછ્યું કે “આવો કાયદો કરવાનું કારણ બારણુ તો કાંઈ હશે ને ? અમે તો અમારા સ્ટેનિસ્લોવાસને કારખાનામાં કામ કરવા મોકલવાના વિચારમાંજ છીએ.” ડોસીમાએ તેનો તરતજ ખુલાસો આપતાં કહ્યું: “કાયદો થયો ન થયો એ બધું સરખુંજ છે; માટે તમારે કાયદાની ચિંતા રાખવીજ નહિ. એનાથી ઓછામાં ઓછું એટલું થયું છે કે છોકરાંનાં મા-આપને તેમનાં છોકરાંની ઉંમરની બાબતમાં હવે જૂઠું બોલવું પડે છે. એ સિવાય કાયદાથી કશો જાઓ કાયદો થયો નથી અને થનાર પણ નથી. કાયદો થડાવનારાઓ છોકરાંનાં મા-આપની પાસે શું કરાવવા માગે છે તે પણ સમજી શકાતું નથી. જેમને પોતાના ભરણ-પોષણને માટે નાની ઉંમરનાં છોકરાંની કમાણી ઉપરજ આધાર રાખવો પડે અને એ સિવાય જેમને બીજું કાંઈજ ગુજરાનનું સાધન ન હોય એવાં

કુટુંબો પણ છે; અને કાયદો તેમને એ સિવાય બીજી કશી આજીવિકાનો માર્ગ લેવા દેતો નથી. ધણી વાર એવું પણ બને છે કે પુત્ર ઉમ્મરના માણસને નોકરી બોળી કાઢતાં મહિનાના મહિનાઓ નીકળી જાય છે અને નાનાં છોકરાંને જતાંની વારમાં જટ લઇને નોકરી મળી જાય છે. વળી કારખાનાંવાળાઓ આજે આ તો કાલે વળી બીજી જાતનું એવાં નવાં નવાં યત્રો વસાવતાજ જાય છે, જેમના વડે મોટા માણસનું કામ નાનાં નાનાં છોકરાંઓની પાસે કરાવી શકાય અને છોકરાંઓનો પગાર મોટા માણસના પગાર કરતાં ત્રીજા ભાગનો, એટલે ખરચમાં ૧૬ ટકાનો બચાવ થાય. આવી સ્થિતિમાં નાનાં છોકરાંને મજૂરીએ મોકલવામાં તેમનાં મા-આપનો અને કારખાનાંવાળાઓનો, બેઉનો સ્વાર્થ બેગો થાય છે એટલે કાયદો કરી કરીને કરવાનો શું દત્તો ? બહુ બહુ તો એટલું થાય કે છોકરાંનાં મા-આપ તેમની ઉમ્મરમાં બે ત્રણ વરસ ગપથાવે અને તેમને સોળ વરસ થયાં છે એવો જુદો એકરાર કરે એટલે પતી ગયું.”

વળી પાછી પેલા ધરની વાન નીકળી: “ત્યાર પછી એક કુટુંબ અહીં રહી ગયેલું તે ધરની ધણીઆણીનોજ મરવાનો વારો આવ્યો. તેમને રહેવા આવ્યાને ચારેક વરસ માંડમાંડ થયાં હશે અને એટલામાં તો તે બાઇને મોતે જડી લીધી. એ બાઇની વરસે વરસે છોકરાં જન્મી અને તે પણ પાછી જોડની જોડ; કાંઈ વરસ ખાલી ન જાય અને જોડની જોડજ જણે. એટલાં જગમાં, એટલાં જગમાં કે મારા જેવીથી તો ગણાયે નહિ. બાઇની મરી પરવારી અને લાયકો મજૂરીએ જાય એટલે આખો દહાડો છોકરાં ધરમાં એકલાં પડ્યાં રહે. તેમનું જાતન કરનાર કાંઈ નહિ તેથી મામાપ વગરનાં અનાથ છોકરાંની માફક ધરમાં અને ધરખંડાર શેરીમાં રવડનાં ફરે. પાડોશીઓને વળી દયા આવે તો કટકો શેટસો ખવડાવે કે માથે હાથ ફેરવે. એમ કરનાં શિવાળો બેઠો ત્યારે તો બાપડાં ટાંકે દૂંઢવાઈ જવા લાગ્યાં. એક વાર તો ત્રણ દહાડા મુધી ખિચારા ધરમાં એકલાં પડી રહ્યાં. નહિ કાંઈ ખવડાવનાર-પીવડાવનાર ને નહિ કાંઈ ખખર પૂડનાર. એવે દહાડે ખખર આવી કે તેમનો બાપ તો બહુ દહાડા થયાં મરી પરવાયો છે. જોન્સ કંપનીના કસાઈખાનાના જે ઓરડામાં દોરની કનસ થાય છે ત્યાં તેની નોકરી હતી. એક દહાડો એવું બન્યું કે, જખમી થઈને પણ મરી નહિ ગયેલા એવો એક સાદ વેદનાથી મોટાનૂર થઈને છૂટો થઈને નાહા તેના અપાટામા પેલાં મા વરના છોકરાનો બાપ આવી ગયો. સારું તેને એક થાબલાની સાથે દખાવીને તેનો એવો

કાઠી નાખ્યો. છોકરાં બિચારાં આ વગરનાં નો દનાંજ અને નો આપ વગરનાં થઈ ગયાં. પછી નેમને કોણ તમને ક્યાં કોમ લખાયું અને એજ અડવાડીઆમાં કંપનીએ આ પર વગી કોમ બીજાજ દેશથી આવેલા કુટુંબને વેચી માયું.

આ પ્રમાણે તે ડાકણ પોતાની રોમાંચકારી લગાનક વાતોનો પોટલો છોડીને એક એકથી ગદી જાય એવી અને રાત્રે સ્વપ્નમાં પણ બીવડાવી મારે એવી એક પછી એક વાત કહેતીજ ગઈ. તેનો લાંડાર ખૂટતોજ ન હતો અને ખૂટવાનો સાંભવ પણ દેખાતો ન હતો. હવે આમાંનું કેટલું સાચું અને કેટલું અતિશયોક્તિભર્યું તે તો ખુદને માલૂમ ! પણ એ વાતો માની શકાય એવી તો લાગતીજ હતી; કારણ કે આવાં વીતક એક જ કુટુંબને નહિ પણ મજૂરોની સમસ્ત આશ્રમને વેડવાં પડતાં હતાં. દાખલા તરીકે ક્ષયરોગની આગત લઘએ. ક્ષયરોગનાં શાં શાં લક્ષણ છે તેનું તો આ લોકોને કાંઈ ખાસ જ્ઞાન ન હતું; પણ અનુભવ ઉપરથી એટલું જાણી ગયાં હતાં કે જેને ક્ષયરોગ થાય છે તે રાતદહાડો કાંસો ખાયા કરે છે. એમના પોતાનાજ ઘરમાં પણ ક્ષયરોગ ન હોય એની શી ખાત્રી ? એન્ટેનાસને છેલ્લા પંદર દિવસ થયાં લાગલાગટ ઉધરસ આવ્યાજ કરતી હતી અને તેને આમ સાથી થતું હશે તેને માટે આખું કુટુંબ ચિંતામાં પડ્યું હતું. એક વાર તેને ઉધરસ આવવા લાગી એટલે પછી શમેજ નહિ. આખી રાત ડોસો ખેંખેં કર્યાજ કરે. એક પળવાર પણ જાંપે નહિ ને જાંપવા દે નહિ. ગળામાંથી બળખો છૂટે નહિ, શ્વાસ કંધાઈ જાય અને તેથી ડોસો આખે શરીરે ધૂણી ઉઠે. મહામુશીબતે બળખો છૂટે અને લોંબ પર થૂંકે ત્યારે તેમાં લોહીનો ડાઘો ચોખ્ખો દેખાય.

આ વાતો ગમે તેટલી લયંકર હતી તોપણ પેલી ડાકણને મોઢેથી તેમણે થોડી વાર પછી એક વાત તો એવી સાંભળી કે જેની આગળ અત્યાર લગી સાંભળેલી વાતો કશા હિસાબમાંજ નહિ. અમારી અગાઉ આ ઘરમાં રહી ગએલાં કુટુંબો શા કારણથી હરાવેલા હતા ભરી ન શક્યાં એ બાબત ચર્ચાવા લાગી ત્યારે આ લોકોએ ઉપજ-ખરચના આંકડા ટાંકીને સાબિત કરવા માંડ્યું કે, હતા ભરવામાં મુશ્કેલી પડવીજ ન જોઈએ. ડોશીમા કહે: “તમારો હિસાબજ ખોટો છે. તમારે મહિને મહિને ફક્ત બારજ ડૉલર આપવાના છે એવું જૂત તમારા મગજમાં કોણે ભરવ્યું છે ? બાર ડૉલર તો ખરા, પણ બાકીની રકમના બ્યાજનો આંકડો તો તમે ગણતાંજ નથી !”

“બાજુ ! શાનું વ્યાજ ?” પેલાં બધાં બોલી હાથાં અને ને ડાહ્યાની સાથે કાઢે ડાહ્યે જોડા રહ્યાં.

ડાહ્યા બોલી: “તમે તો બીજાનું બૂલો જાઓ છો. જુઓ, હું તમને તમારી બૂલ બતાવું. તમે જાણો આ ઘર પંદરસો ડોલરની કિંમતે રાખ્યું; પણ તમે પૂરા પંદરસો ડોલર ન આપતાં ફક્ત ચત્તરસો ડોલરનું કંપનીને આપ્યા છે. હવે તમારે ખાતે ખારસો ડોલર કંપનીના લેણા રજા તેનું વ્યાજ કંપની તમારી પાસે માગે કે નહિ? એ લોકોની એટલી રકમ તમારે ખાતે રાકાઈ રહે અને જનાં તમારી પાસે વ્યાજ ન લે એવું તે કદી બને ખરું !”

“પણ અમારી સાથે તો વ્યાજ વ્યાજની કરી ચરત કરીજ નથી,” ત્રણ ચાર જણ સામટાં બોલી હાથાં “અમારે તો મદિનેા થાય અને બાર ડોલર આપવાના એટલુંજ અમે તો જાણીએ. અમારે વ્યાજ વ્યાજ ભરવાનું છેજ નહિ.”

આ સાંભળીને ડાહ્યામા તેમને બોલે મોઢે ખડખડ હસી પડ્યાં અને બોલ્યાં કે “તમે પણ બીજાના જેવીજ બૂલ ખાઓ છો. એ ફાટી-મૂઆઓ તમને બધું ચોખ્ખેચોખ્ખું સમજાવતા નથી અને પાછળથી મગમાંથી પગ કાઢે ત્યારે તમે જાણો કે આ લોકોએ તો આપણને લૂટ્યાંરેતો. વ્યાજ લેવાની ચરત કર્યા વગર કંપની એવી કાચી નથી કે તમને ઘર વેચાનું આપે. ચાલો, લાવો તમારો દસ્તાવેજ, હમણાંજ તમારી આંખો ઉઘાડી દઉં હું.”

લખૂડ લખૂડ થને દૈયે ટીકા એકઝખિટા ઉઠી, ધૂજતે હાથે કપાટ ઉઘાડ્યું અને જે દસ્તાવેજે અત્યાર પહેલાં તેમને પાર વિનાનો લોહીઉકાળો કરાવ્યો હતો તેને બહાર કાઢ્યો. પેલાં ડાહ્યામાને તો અંગ્રેજી વાંચતાં પણ આવડતું હતું એટલે તેમણે અટકાટ નજર ફેરવવા માંડી; તે દરમ્યાન બધાં તેની આસપાસ ટોળું વળીને બેઠાં અને એવાં એકચિત્ત થઈ ગયાં કે તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ લગભગ રિથર થઈ ગયો. ડાહ્યા આખરે એક સીટી ઉપર આંગળી મૂકીને બોલી ઉઠી: “લ્યો, આ રહ્યું. તમે તે કાંઈ ગાંડાં બાંડાં થયાં ? સાંભળો: ‘દર સેંકડે દર વરસે સાત ટકાનું વ્યાજ મદિને મદિને ભરવાની ચરતે.....’”

થોડી વાર લગી તો બધાંજ ટાંઠાં હીમ જેવાં બની ગયાં. આખરે અત્યંત ધીમે સાદે જર્જિસે પૂછ્યું: “એટલે અમારે શું સમજવું ?”

“ શું સમજવું ? ” ડોશી જોડી “ એટલે એમ કે નમારે આને મહિને બાર ડોઝર સાથે બીજન સાત ડોઝર વ્યાજના પાણુ આપવાના. ”

આટલા શબ્દો જોડાયા પછી આખા જોરડામાં ગંભીર શ્રાંતિ ફેલાઈ ગઈ. ડોશીમાના સિવાય બાકીનાં બીજાં બધાંની અવસ્થા રાત્રિના ભયંકર સ્વપ્નમાં પીડાતા અથવા શ્વાસ ફેંધી નાખે એવી ઓશારની નીચે દબાઈ ગએલા માણસના જેવી થઈ ગઈ. આખા જોરડામાં ઘેરી નિરાશાનું વિપમય વાતાવરણ વ્યાપી ગયું. આખા કુટુંબમાં સૌને તે વખતે એવું જ લાગ્યું કે તેઓ હમણાં જગત અવસ્થામાં નથી, પણ કોઈ ભયાનક ઓશારના ભાર નીચે ચંપાઈ ગયાં છે અને તેમના પગ તળેની જમીન સરતી સરતી તેમને છેક અતળ પાતાળમાં, સીમા વિનાના ગહન પોલાણમાં લેતી જાય છે. આખું જગત તેમની આંખો આગળ બિહામણી ભૂતાવળના ટોળાની માફક ભયંકર નૃત્ય કરતું દેખાયું. આવી રોમાંચકારી ભયાનક બિબીપિંકાના ઘેરા વાદળમાંથી એકાએક વીજળીનો ઝબકારો થાય તેમ તેમને સૌને એકાએક ભાન થઈ ગયું કે, આપણે બધાં જ ફૂર, નિષ્કુર, નિર્મમ યંત્રનાં ચક્કરોની વચમાં સપડાઈ ગયાં છીએ. તે ચક્કર આપણને સૌને તેના નિર્દય દાંતાની વચમાં દબાવતું પીસતું, આપણા પ્રાણને નીચેવી ડાકતું ચાલ્યું જાય છે. તેની નાગચૂડમાંથી છૂટા થવાનો હવે એકે ઉપાય રહ્યો નથી. હવે તો તે આપણને સૌને પીસીને આપણા કૂચા કાઢી નાખે અને પોતાની મેજેજ આપણને છોડી દે ત્યાં સુધી તેની અનંત યંત્રણાઓ સહન કરવાનુંજ આપણાં બધાંના કિસ્મતમાં વજ્રસેપ જેવા અક્ષરથી લખાયું છે. એક બાણુએ ત્યારે બધું ધર ઉપર કહી તેવી મનોવ્યથાના તાપમાં સીજાઈ જતું હતું તે વખતે પણ પેલી ડાકણની જીભનો પટપટારો એક ક્ષણ વાર માટે પણ અટકતો ન હતો. હવે એ રાંડ જાની રહે તો કેવું સાઈ એવું તેઓ ઇચ્છતાં પણ હતાં, પણ તે જાની રહેજ શા માટે ? કોઈ કાળસુખી કાગડીની માફક તે કાળજીભરી ડાકરી તેની જીભડીની ચાખૂકના ફટકા પેલાં છોલાઈ છોલાઈને આજો થઈ ગએલાં જિગરના ઉપર ફટકાવેજ જતી હતી. જર્ગિસ તેના બેઉ હાથની હથેળીઓ એકબીજાની સાથે જોરથી પીસીને બેઠો હતો અને તેના કપાળ ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાઝી ગયાં હતાં. એવામાં એકાએક ટીટા એલ્ક બિટાની વાચા ઉઘડી અને તેણે મોટેથી પોક મૂકીને રડવા માંડ્યું. બીજી તરફ “ હાય રે ! નખખો દીઆ ! હાય રે ! નખખો દીઆ ! ” કહીને મેરિજ પેલા દલાલન જાણ્યાં લેતી ગઈ અને રડતી ગઈ.

પણ હવે તેઓ ગમે તેટલાં રડે, છાનીઓ ફૂટે અથવા ભોલ ઉપર પછાડો નાખે તેમાં શું વળે ? પેલી સાક્ષાત્ દાક્ષણ જેવી ડેઝી નેમના નિખુર કમનમીયની પ્રતિમિતિનું રૂપ ધારણ કરીને દહીં તો નેમના મોઢા અભગમ એંડી દની, તેની છત્ર દહીં યાકી ન દની, તેમ તે યાકી ભય એવો અંભય પણ ન હતો. તે પાકી બોલી હતી : “આવી હેનરથીટી કરવી એ વાગળી તો નજ દહેવાય; પણ વેપારમાં વળી વાગળી શું અને ગેરવાળખી શું ? બાળુજ ગાસે. વ્યાજ ભરવું પડશે તે તમે જાણતાંજ નહોતાં અને તમે જાણો એવું મર વેચનારાઓ દુઝ્છના પણ નહોતા. ખરી વાન ધીમે ધીમે તમારા જાણવામાં આવે એવાજ તેમનો ઇંદિદો હોય છે. પણ તમે જાણો કે ન જાણો, પણ જે દરતાવેજ ઉપર તમે તમારી સદી કરી આપી છે તેમાં વ્યાજને લગતી પધ્ધતિ એક શરત છે અને તમે આજે જાણ્યું ન હોત તો પણ વખત આવત ત્યારે તમે જાણ્યા વગર રહેતજ નહિ.”

ત્યાર પછી ગમે તેમ કરીને તેમણે પેલી દાક્ષણીને પોતાના ધરમાંથી વગાવી અને બાકીની રાત રડી રડીને અને વલોપાત કરીને પૂરી કરી. ધરનાં બધાં માણસો સામટાં રોકકળ કરવા લાગ્યાં તેથી છોકરાં બાલકમાંથી જાગી હાલ્યાં. તેમને પણ એવું થયું કે કાંઈક માઠો બનાવ બન્યો છે તેથી તેઓ પણ એવાં રડવા લાગ્યાં કે કેમે ક્યાં છાનાંજ ન રહે. એ તો બધું ખરું, પણ સવાર થાય એટલે કારખાના-માં જઈ પોતપોતાના કામ ઉપર હાજર થયા વગર તેમના બાપનો-એ છટકો ન હતો. તેમનાં દુઃખને લીધે કાંઈ કારખાનાં થોડાંજ બંધ રહેવાનાં હતાં ? ભાષણો તેમને કામે ગયા એટલે સવારના સાત વાગતા પહેલાંજ એના અને તેની સાવકી મા બેઉ જણ પેલા દલાલની ઓફિસના બારણા આગળ જઈને તેની વાટ જોતાં ઉભાં રહ્યાં. તે આવ્યો એટલે તેણે તેમને કહ્યું કે, વ્યાજ તો તમારે ભરવાનુંજ, એમાં વળી પૂછવાનુંજ શું ? આવો જવાબ સાંભળીને ડીટા એન્જ-બિટાએ તેને મેણાં ટાણાં મારીને એવો કલાબદાર કરી મૂક્યો કે તે રસ્તે જતા લોકો પણ આ તમાશો જોવાને ઉભા રડી ગયા અને બારી-ઓમાં ઠોઠાં ધાકી ધાકીને સાંભળવા લાગ્યા. પણ પેલો દલાલ તો આટલું બધું થયું છતાં પહેલાંના જેવાજ સખ, વિવેકી અને મીઠા-બોલો રહ્યો. તેણે કહ્યું કે “તમારો છત્ર બજે છે તે જોઈને મને પણ ધણુંજ દુઃખ થાય છે. મેં તમને તે વખતે વ્યાજની વાત ન કરી; કારણ કે મેં જાણ્યું કે એમાં વળી કહેવા જેવુંજ શું છે ? સેણી રકમ ઉપર વ્યાજ લેવાની શરારી રીત છે અને એટલું તમે પોતે જાણતાંજ

હશે એવું હું માનતો હતો.”

બસ, પતી ગયું. મા-દીકરી ઘેર આવ્યાં અને ખેડોરની રમમાં ઓના કારખાના આગળ જઈને જર્જિસને મળીને તેને બધી વાત કહી આવી. તેણે બધુંજ બહુ શાંતિપૂર્વક અને જરા પણ ક્ષોભ કે ઉદ્વેગ વગર સાંભળી લીધું; કેમકે જે થયું તે થયું એમ પોતાના મનને સમજાવીને માઠામાં માઠા સમાચાર સાંભળવા માટે તે તૈયાર થઈનેજ બેઠો હતો. તેણે પોતાનો સદાનો રૂઢ થઈ ગયેલો જવાબ આપ્યો: “કાંઈ ચિંતા નહિ; હું વધારે મહેનત કરી છૂટીશ.” આ નવા સંજોગોએ ઓઝામાં ઓછું એટલું કર્યું કે તરતમાં પરણી જવાનો વિચાર બેઠેને થોડા વખતને માટે તો મુલતવી રાખવો પડ્યો અને હવે ઓનાએ પણ નોકરી ખોળી કાઢવીજ જોઈએ, એવો કડવો ઘૂંટડો જર્જિસને ગળે ઉતારવો પડ્યો. ઓનાએ વધારામાં જર્જિસને કહ્યું કે “હવે તો સ્ટેનિસ્લોવાસને પણ નિશાળેથી ઉઠાડી લઈને નોકરીએ વળગાડી દેવાનો મારી બાએ વિચાર કરી દીધો છે. કારણ કે આપણે બેજ જથ્થો આપ્યા કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનો ભાર ઉપાડી લઈએ તે સારું ન કહેવાય. કુટુંબનાં બીજાં માણસોએ પણ પોતપોતાના પગ ઉપર ઉભાં રહેતાં શીખવુંજ જોઈએ.” થોડાક દિવસની વાત ઉપર બ્યારે ઓના અને સ્ટેનિસ્લોવાસને નોકરી લેવાવવાની વાત નીકળી હતી ત્યારે જર્જિસે તેને તુચ્છકારી કાઢી હતી, પણ આજે તેણે પોતાને કપાળે કરચલીઓ પાડી અને ધીમેથી માથું હલાવતાં કહ્યું કે “બહુ સારું, અત્યારે તો આપણે માટે એ એકજ સારામાં સારો ઉપાય છે. આપણે બધાંએ થોડો થોડો ભોગ આપી છૂટવુંજ પડશે.”

તેથી કરીને તેજ દડાડે ઓના પોતે નોકરી શોધવા નીકળી પડી. રાત્રિ મેરિજન ઘેર આવી ત્યારે તે એવી ખબર લેતી આવી કે મને આજે કારખાનામાં એક છોકરી કહેલી હતી કે, મારી એક ગર્ભવતી બાઈન કંપનીના કારખાનામાં માંસના કટકા ઉપર તેલીઆ કાગળ વાંટવાના ખાતામાં કામ કરે છે તે બંને પ્રયત્ન કરે તો એજ વિશાલ મર્યાદામાં પાંચ નોકરી આપાવી શકે એવી છે. પાંચ વાત એવી છે કે, તે ખાતામાં જે સ્ત્રીમુકાદમ કામ કરે છે તેના દાય સીકડા માત્ર તેજ આ વાત ઉતરે, નહિ તો નહિ. તેના દાયમાં આજના એવી રૂબરૂ રૂબરૂની નોકરી દીધા વગર તેની આગળ નોકરીના વાત કાઢવી. એ કે જે વધારામાં ખર્ચ કરે, આવી સંચ-રૂબરૂની વાત નહિ, એ જર્જિસને જર્જિસને. કામ તેનાથી એટલા બધાં કેવળ

હતા કે તેને આમાં કશુંજ આશ્ચર્ય પામવા જેવું લાગ્યું નહિ. એ ખાતામાં કામ કરનારને શો પગાર મળે છે એટલુંજ ફક્ત તેણે પૂછી લીધું. પછી તો મેરિગની પેલી બહેનપણીની મારફતે વાટાઘાટ થઇ અને એક દલાડો તે કારખાનામાં જઇને આના તે સ્ત્રીમુકાદમને મળી આવી પણ ખરી. ઘેર આવીને તેણે સૌને કહ્યું કે, તે બાઇને હું ઘણી ગમી ગઇ છું. તે કહે છે કે, હું કાંઇ બંધાઇ ન જાઉં પણ મારું બનશે ત્યાં સુધી હું તને કુચ્છરના માંસના 'હિંમ'ના કટકા ઉપર કાગળ મોંટાડીને તેને સીવી લેવાના કામ ઉપર રખાવી આપીશ અને એ કામનો પગાર પણ અઢવાડીઆના આઠથી દસ ડૉલર જેટલો પડી શકશે. મેરિગએ તેની બહેનપણીની સલાહ લીધા પછી ઘેર આવીને કહ્યું કે, બે આ જગ્યા આનાને મળે તો ઊંડવીજ નહિ. ત્યાર પછી દવે શું કરવું એ બાબત ધરનાં બધાંએ ભેગાં થઇને ખૂબ ચિંતા અને બેદ સહિત ચર્ચા કરી. જે કામ આનાને લાગ આપ્યું હતું તે ભોંયરામાંજ થવું હતું અને આના એવી અધારી અને ભેજવાળી જગ્યાએ બેસીને કામ કરે તે વાત જર્જિસને ગમે ઉતરતીજ ન હતી. પણ તેની સાથે એ કામ થવુંજ સહેલું અને થોડી મહેનતવું હતું એ વાત પણ કાઠી નાખવા જેવી ન હતી. બધાંએ મળીને ઉઠે તેણે કાદવો કે, બધું કાંઇ આપણું મનગમતું થાય નહિ. દરેક કામમાં કાંઇ ને કાંઇ ખોટાપણું તો હોયજ એટલે પછી આના બિચારી દશ ડૉલરની નોટ લઇને પેલી સ્ત્રીમુકાદમના કપાળમાં તેનો કામ કઇ આવી.

દવે રોનિરસોવાસને ટેકાણે પાડવાની વાત બાકી રહી. તેને હજી ઓછ વરસ થયાં હતાં તેથી કરીને તેની ખરી ઉંમરમાં બે વરસ વધારે લખાવીને તે સોળ વરસનો થયો છે એવું ઉંમરનું ખોટું સર્ટિફિકેટ મેળવવાની જરૂર હતી. તેટલા વારતે ટીટા એડગ્વિટા ઊંઠરાને તેડીને જન્મમરણની નોંધ કરનાર ધર્મગુરને ઘેર ગઇ અને તે ધર્મોપદેશકને દસિખા વડે રાજી કરીને તેની પાસેથી ઉંમરનું ખોટું સર્ટિફિકેટ લખાવી લીધું. પછી તે કાગળ હાથમાં રાખીને ઓછ વરસની ઉંમરનો રોનિરસોવાસ ધન કમાવાની આશાએ સંસારના સમરામ-જુમા દાખલ થયો. એજ વરસમાં એકાદમ કંપનીએ પોતાના કારખાનામાં 'લાઈ' નામની એક પ્રકારની ચરબીના ડબ્બા બરવાવું ખાસ કરામતવાળું એક નવું શંક દાખલ કર્યું હતું. એક હાથમાં પોતાની ઉંમરના સર્ટિફિકેટનો કાગળ લાને રોનિરસોવાસ જેવો એકાદમ કંપનીના કારખાનાની નજીક આવ્યો આવ્યો કે નરનજ મળ્યો તથા બીજા કામદારોની હાજરી અને અવધા મવાનો વખત મોંઘવની

આદિસ આગળ ઉભેલા સિપાઇની તેના ઉપર નજર પડી. તેણે પેલો કાગળ તેના હાથમાંથી લઇને વાંચી નેત્રે. અને જરાક મનમાં હસીને બોલ્યો: “જા દોસ્ત, જા, કંપનીને જેવો નોકર નેમીતો હતો તેવોજ તું મળી આવ્યો છે.” આટલું કહીને તેણે એક દરવાજા તરફ આગળ કરીને રોનિસલોવાસને અંદર જવાનો રસ્તો પણ તેણે બતાવી દીધો. તેણે બતાવેલે બારણે થઇને રોનિસલોવાસ કારખાનામાં પેહો. પહેલાં તો પથ્થરની લાંબી સીડી ઉપર થઇને તે નીચે ઉતર્યો, પછી તેની સામે એક બીજી સીડી આવી; તેના ઉપર થઇને તે ઉપરના એક માળ ઉપર ગયો. ત્યાંથી આગળ જતાં તે એક ઓરડામાં દાખલ થયો. ત્યાં એટલું અંધારું હતું કે આખો દિવસ વીજળીના પ્રકાશ વડે જ ત્યાંનો બધો વ્યવહાર ચાલતો. ‘લાડ’ ભરવાનાં નવી બનાવટનાં યંત્રો પણ આજ ઓરડામાં ગોઠવ્યાં હતાં. જનવરની ચરબીમાંથી ‘લાડ’ તૈયાર કરવાનું ખાતું એનાથી ઉપરના માળમાં હતું. ત્યાંથી ખરફના જેવી સફેદ પણ દુર્ગંધ મારતી ‘લાડ’ ની નાની નાની ધારાઓ પેલા યંત્રમાં થઇને સાપના જેવી સુંદર વક્ર ગતિથી નીચે ચાલી આવતી હતી. કોઇ ધાર નાની તો કોઇ ધાર મોટી એમ બુદ્ધા બુદ્ધા માપની ‘લાડ’ની ધારાઓ યંત્રમાંથી નીકળ્યા કરતી હતી; અને દરેક છિદ્રમાંથી અમુક વજનની ‘લાડ’ ન્યાં નીકળી રહી એટલે તે છિદ્ર તરતજ પોતાની મેળે બંધ થઇ જતું; પછી તે યંત્ર પોતાની મેળે મેળેજ જરાક ખસીને તેનાથી પાસેના છિદ્રના મોઢા આગળ ધરી રાખેલા ડબ્બામાં ‘લાડ’ ની ધાર પાડતું. તે ભરાઇ રહે એટલે પોતાની મેળેજ ‘લાડ’ ની ધાર બંધ થઇ જતી અને ત્રીજા છિદ્રમાંથી નીકળવા માંડતી. કારીગરનું ઘણું ખર્ચ કામ યંત્ર પોતેજ કરી લેતું. એક ડબ્બો ન્યાં માથા સુધી ભરાઇ ગયો કે ધાર એની મેળેજ ચાટી જાય. ડબ્બાનું મોઢું સફાઇથી લૂછાઈ જાય અને તેના મોઢા ઉપરનો ડાટો પણ સજ્જત બંધ થઇ જાય. આટલી ક્રિયાઓ કરી રહ્યા પછી યંત્ર પોતાની મેળેજ ખસીને બીજા ડબ્બાની ખચર લેતું. આ યંત્રની પાસે કામ લેવા માટે માત્ર બેજ માનવપ્રાણીઓની જરૂર પડતી. એક ડબ્બો ભરાઇ જાય એટલે થોડા થોડા સેકંડને અંતરે એક પછી એક ખાત્રી ડબ્બા છિદ્રના મોઢા નીચે મૂકતા જવાનું કામ એક જણનું અને ભરાઇ ગયેલા ડબ્બાને તરત ઉઠાવીને અભરાઇ ઉપર ગોઠવી દેવાનું કામ બીજાનું. આ પ્રમાણે માત્ર બેજ જણની મદદથી દર કલાકે ‘લાડ’ના સેકંડો ડબ્બા ભરાઇ ભરાઇને તૈયાર થઇ જતા એકે તે યંત્રની ખુબી હતી.

[illegible]

ઝોનાં ઉધાડાં આંગણાંની સામે ઝોંટી જતા. પરસના પૂરા જ મહિસ
સુધી તો ત્યારે તે કારખાનામાં જતા નીકળતો ત્યારે ઘેર અંધ
રહેતું અને સાંજે છૂટતો ત્યાર પહેલાં તો પાછી રાત પડી ગતી.
તેથી કરીને ફક્ત રવિવાર મિત્રાચ આડે દગાડે તો જગતમાં સુખ હોય
કે ન હોય તે અધુર તેને મન તો એકસરખું જ હતું. અને આવી
સ્થિતિમાં આટલા બધા કલાક ખડે પગે એક ચિને કામ કરવાના
બદલામાં તે અડવાડીઆને છેડે ત્રણ ડાહ્યરનો પગાર ઘેર લાવીને માને
આપતો. કલાકના પાંચ સેન્ટ (૨૫ આના)નો દર એ તેના જેવડી
ઉમ્મરના છોકરાની મહેનતના બદલામાં વાજળી પગાર મળતો અને
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જુદાં જુદાં કારખાનાંઓમાં કામ કરનારાં સ્ટેનિ-
સ્લોવાસના જેવડાં જેવડાં બીજાં સાડાસત્તર લાખ છોકરા-છોકરીઓ-
નો પગાર પણ એજ દરથી અંકતો હતો.

આ પ્રમાણે આ કુટુંબનાં માણસોએ પોતાના ઉપર આવી
પડેલી અણધારી મુશ્કેલીનો તોડ કાઢી નાખ્યો અને ઝોના તથા જ-
ર્ગિસ બેઉ જણ પાછાં નવરાં પડતાં ત્યારે પોતાના લક્ષના ખર્ચનો
હિસાબ ગણતાં અને તેને પહોંચી વળવાને માટે હજી કેટલા દિવસ
થોભવું પડશે તેના આંકડા મૂકતાં. કેમકે તેઓ હજી જુવાન હતાં અને
તેથી કરીને તેમનાં હૃદયમાં ઉગેલા મુખની આશાના અંકુર સહેલા-
ઈથી ચીમળાઈ જતા ન હતા. હિસાબ કરી જોતાં તેમને સમજાયું કે,
સ્ટેનિસ્લોવાસના પગારમાંથી પેલી વ્યાજની રકમ નીકળી જશે અને
થોડીક બચત પણ થશે. એથી કરીને વ્યાજ આપવાનો સવાલ તેમની
સામે આવીને ઉભો રહ્યો તે અગાઉ તેમની આર્થિક સ્થિતિ જેવી
હતી તેવી ને તેવીજ પાછી થવા આવી હતી. નુકસાન એટલું થયું
કે સ્ટેનિસ્લોવાસનું લણતર સ્વડી ગયું અને તેને અંધારા ઓરડામાં,
શરદીમાં અને દુર્ગન્ધમાં દશ દશ કલાક ખડે પગે કામ કરતા થઈ
જવું પડ્યું. તેમ છતાં પણ પોતે હવે કમાતો થયો છે એમ બાણીને
તે છોકરો પણ મનમાં હરખાતો હતો અને પેલાં બે જણ જુવાન,
આશાભર્યાં અને એકબીજાના પ્રેમમાં તદ્દલીન બની જઈને પરણવાને
ઘણાં અધીરાં થયાં હતાં તે ધ્યાનમાં લેતાં તેમણે એ નાના છોકરાની
ખાસે અપાવેલા ભોગપર આપણે ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ખોટું નથી.

પ્રકરણ ૭ મું

ત્યાર પછી તેા આખો હિનાજો તેમજે સૌએ તન તોડીને મદ-
નત કરવામાં લીતાડ્યો અને બની શક્યા તેટલા પૈસા સંધરતાં ગયાં.
તેના પછીના શિવાજો બેઠો તે વખતે જર્જિસ અને ઝોનાને તેમના
કુળની સોભા, આખર અને પેટી દર પેટીથી ચાત્યા આવેલા રીત-
રિવાજો જળવાઈ રહે એવી રીતે પરણાવવા જેટલા પૈસા તેઓ બચા-
વી શક્યાં હતાં. નવેંબરના પાછલા અઠવાડીઆમાં તેમજે સગાંવડા-
લાંએને જમાડવા માટે તથા નાચરંગ કરવા માટે એક મોટો સભા-
મંડપ એક દિવસને માટે લાડે રાખ્યો. આ દેશમાં આવ્યા પછી જેમની
જેમની સાથે ઝોળખાણ પીઠાણ થયું હતું, તે બધાંને નોતરાં દહ દહને
જમવા બોલાવ્યાં. તેઓ બધાં આવ્યાં; બધાંએ મળીને ખવાય તેટલું
ખાધું, પીવાય તેટલો દારૂ પીધો અને વર-કન્માને ચાંદ્રો કરવાનો
વખત થયો ત્યારે પોખારા ગણી ગયા. હિસાબ કરી જોતાં તેમને માલૂમ
પડ્યું કે તેમની પાસે જે રકમ એકઠી થઈ હતી તે બધી ધોવાઈ ગઈ
અને હાલુકે સો ડોલરનું દેવું માથે ચડ્યું.

આવો અત્યંત કડવો અને દુઃખદાયક અનુભવ મળવાથી તેમનાં
કુમળાં હૈયાં હોલાઈ ગયાં અને ઘોર નિરાશાજનિત મૂંગી વેદના તેમને
રાતદિવસ સાલવા લાગી. અને તે પણ ક્યારે ? જે વખતે નવું પર-
ણું જેકું લમસુખનો લઢાવો લેવાની આશા રાખતું હોય, જે વખતે
તેમનાં હૈયાં આશાભર્યાં હોય, તે વખતે આ વેદના અને આ દૈયા-
હિંદાજો ! લમ પછીના ઘોડાક દિવસ આખી જિંદગીમાં સૌથી મધુ-
રમાં મધુરે ગણાય તેજ દિવસમાં તેમનાં અત્યંત કોમળ બની ગયેલાં
હૈયાંને બાળીને ખાક કરી નાખે એવી આ દૈયાસગડીઓ ! ગિયારાં
જર્જિસ અને ઝોનાએ એક દિવસ-એક કલાક-પણ નિર્મિત મને
લમના લઢાવા ચાખ્યા નહિ. જે સુખનાં તેમજે સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં તે
ભોગવવાનો વખત આવ્યો ત્યારે સંસારની હાડમારીઓએ તેમના

આનંદની ઝરણીને સૂકવી નાખીને જ્યાં આશાના લીલાછમ અંકુર હતા ત્યાં સૂકુંસટ લાકું બનાવી દીધું. તેમના વિવાહિત જીવનની શરૂઆતજ ક્લેશ અને લોહીઉકાળાથી થઈ. તેઓ એકબીજાને એટલાં બધાં આહતાં હતાં અને થોડા દિવસ આખો વખત સાથે રહેવાના કે હરવા ફરવાના તેમને ડોડ પણ હતા. પણ ફરે શું ? માથે સો ડોલરનું ફરજ ! તે કેમ કરીને ઘોઘ નાખવું તેની ચિંતાના ચણચણાટને લીધે તેમના ડોડ અને તેમની રસવૃત્તિઓ સૌ બળીને ખાક થઈ ગયાં. આજે તેમના લગ્નનો બીજો દિવસ હતો. તેમનાં હૈયાં હજાર મોઢે સુખ ભોગ-ધવાનો પોકાર કરી રહ્યાં હતાં, અપૂર્વ અનુભવને લીધે ઉત્પન્ન થએલા આશ્ચર્યની ભાવનાની જ્યોત તેમનાં હૈયાંમાં પ્રકટી હતી અને વાયુની લહરિથી જરાક જેટલી આગની ચિનગારી પ્રજ્વળી ઉઠે તેમ એક-બીજાની આંખ સાથે આંખ મળતાં અથવા અકસ્માત એકબીજાનો સ્પર્શ થઈ જતાં તેમના પ્રેમની જ્વાલા લભૂકી ઉઠતી હતી. પ્રેમનો અનુભવ લેવાનું ઘણા વખતથી પોષેલું સ્વપ્ન આજે સાચું પડ્યું હતું. તે અપૂર્વ વસ્તુના સાક્ષાત્કારથી તેમના બેઉ જણના હૈયાના એકેએક તાર ઝણઝણી ઉઠતા હતા—આવી અવસ્થામાં તેઓ થોડા વખતને માટે સંસારની હાડમારીઓમાંથી મુક્તિ ઈચ્છે તો તેમાં તેઓ શું ખોટું કરતાં હતાં ? વસંત ઋતુ બેસે એટલે પ્રાણવર્ધક વાયુ અને સૂર્યના પ્રકાશનો સ્પર્શ ફરવા ફૂલડાં પોતાનાં મોઢાં ઉઘાડે છે, તેમ તેમણે પણ સુખનાં અભીવર્ધણ ઝીલવા પોતાનાં હૈયાં ઉઘાડ્યાં તો ખરાં, પણ તેમનાપર તો વસંતના સમીરને બદલે હીમનાં અને કરાનાં ઝાપડાં તૂટી પડ્યાં. ટોચ પણ સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમની કળી ખીલવાની વારનેજ આવી રીતે કચરાઈ છૂંદાઈને ધૂળધાણી થઈ હશે કે અમે એકલાંજ આવાં અભાગીઆં છીએ, એવું ઘણી વાર તેઓ પોતાના મનને પૂછતાં.

તેમની આળુ આળુ થઈ ગએલી પીડના ઉપર ફૂર નિષ્કુર ગરી-બાઈ પોતાની ઘાતપી આળૂકનો માર મારવા લાગી. લગ્નની રાત્રે તેઓ એક પગેલીએ ઘેર ગયાં અને જરાક સૂતાં નસૂતાં ને એટલામાં તેમના કાન ઉપર પેલી ફૂર આળૂકનો સટકો સંભળાયો. બેઉ ચમકી ઉઠ્યાં અને સવાર પડના પહેલાં લગ્નશય્યામાંથી ઉઠીને પોતપોતાને કારખાને મજૂરી કરવા આવતાં થયાં. ઓના તો ઉગ્ગરો અને યાકને લીધે જેટલી બધી અચકા થઈ ગઈ હતી કે તેનામા તો ટટાર ઉભા બેઠા જેટલાં જેટલું થઈ રહ્યાં ન હતાં. પણ તેમ જનાંય ને આંખો દિવસ દમે-સૂતી માટેક બેઠે પગે કામ ન કરે તો કંઈ કેને ? એક દિવસની અમ-પણ મરજી દર્શાવ હતી. એક દિવસ પગર રમઝે ગેરદાનર બેઠે જેટલ

[illegible]

તેમને લાગેલો થાક અને ઉત્તમશક્તી અમર એ બંદને ઉત્તમ
જનાં પૂરેપૂરાં આઠ દિવસ નીકળી ગયા. ત્યાંપણી પાછાં નેચો દત્તા
તેરાં થકી ગયાં. પણ એટલા આઠ દિવસ કશુંઆ-કંઈકામ કરતા હોકરા
અને જરાજરામાં મિત્તજ ખાખખેમનારા મોટાં માણ્ણો એકએ મળી-
ને ધરની સુખશાન્તિનો એવો નાચ કરી નાખ્યો હતો કે ને ધરમાં
આનંદપૂર્વક રહેતુંજ અસંખ્યવિન થકી ચૂકતું હતું. એકંદર રીતે એ-
છામા એછો મિત્તજ ખાનાર એકસો જર્જિગજ હતો. પણ તે બધું
જોનાને લીધેજ. જોના તરફ તેની જરાક દષ્ટિ પડતાં એટલે તે ગમે
તેટલો ખીજવાઇ ગયો હોય તોપણ તરતજ પોતાના મિત્તજને કાણુ-
માં લાવી દેતો અને શાન બની જતો. જોના ધણીજ દેમગ લામ-
ણીવાળી હતી. આવા કચકચાટથી બરેલા પરમા રહેવા જેવું તથા
આવી જિન્દગી ચુગ્ગરવા જેવું તેના મનનું તેમજ શરીરનું બધારણુ
હતુંજ નહિ. જર્જિસને આ વિચાર દિવસમાં સંકડોવાર આવતો અને
ત્યારે ત્યારે હમેશા તે પોતાના કાચની મુઠીઓ જોરથી પીસતો અને
મરણીઓ બનીને પોતાના માથાનું કામ કરવા મંડી જતો. તેને ધણી
વાર મનમાં એવો વિચાર પણ આવતો કે 'જોના જેવી સ્ત્રીનો પતિ
થવા હું પૂરેપૂરાં નાલાયક છું.' હું જોનાનો પતિ થયો, એ વિચાર
આવતાની સાથેજ તેને પોતાની લલ્હુતાનું જ્ઞાન થતું. આત્યાર સુધી
તો એકજ વિચારનો-એકજ અદ્ભુત તૃષ્ણોનો તેના માનસ ઉપર પૂરે-
પૂરો અધિકાર જત્યો હતો કે, શું હવે ને જોનાને મારી પોતાની
બનાવી દઉં? પણ હવે ત્યારે તેમ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો ત્યારે

પ્રવાસનાકે રાજ્યના પ્રમુખના મનમાં પણ એવો જ અનુભવ હતો કે
 ગોપિસુના ગિલાન સંબંધના પાતળા કેરુમાંથી, જ્યાં કેદનારી
 પેદીએ પણ મેલેને દેવે છે, આપણા જાત કોમ કે, વિગતો આવી
 પ્રશ્નને નજીક ઉપર સારી એક મેલે દિસાડે જણાવે છે.

આમની વાત આમ છે ને આમ પણ રહે છે ને જર્જિસ સમજાવે.
 મને મળે. પણ કરવાં શું ? વાતચિત્તે એવજ દખાવાનું હતી. જેકે
 પદાની વચ્ચે વધુ ને આપણું દનું, પણ ખરું જીવન એક પોતે પૈસા,
 અછત અને મંગલને નેર પોતાની મિત્રિ એટલી મજબૂત કરી
 દીધી હતી કે જ્યાં મારે આમ પદાના કેવજ પડે તો દેવે. મનમાં
 અને મરીગોની લગીલામાં મરીગોજ દખાવે જ્યાં દેવે અને જી-કેમાં
 તો તેમને પીરી નાખનાર મનમાંનોજ ઉડાવના દેવે. દાખલા તરીકે
 તેને પોતાનોજ થોડા દિવસની વાત ઉપર મળેલા કડા અનુભવની
 વિગત શી છે ને જાણે. જોનાનું દરેક રીત સંરક્ષણ કરવું અને
 તેને ઉની આંગ પણ ન આવવા દેવી એવી જર્જિસની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા
 હતી અને તેનું પાલન કરવાને વાસ્તે તે વચાસાધ્ય કાળજી રાખતોજ
 હતો. છતાં માત્ર પાંચ સાત દલાડાનીજ વાત ઉપર તેના ઉપર એવો
 ત્રાસ વર્તીવવામાં આવ્યો હતો અને તે જુલમગાર એવી તદ્દખીરથી
 જુલમ થયો હતો કે કોટિ ઉપાય કરતાં જર્જિસનું તેમાં કાંઈ ચાલેજ
 નહિ અને જોનાનો અચાચ કરી શકાયજ નહિ. અન્યું એવું કે, એક
 દિવસ સવારમાં કારખાનામાં જવાને વખતેજ મૂશળધાર વરસાદ વૂટી
 પડ્યો. આવો ભારે વરસાદ અને તેમાં વળી ડિસેમ્બર મહિનો એટલે
 શરદીનું તો પૂછવુંજ શું ? વરસતામાં કારખાના સુધી ચાલીને જવું
 અને બ્રાઉન કંપનીનાં ટંકાં હીમાળા જેવાં ભોંયરાંમાં ભીને લૂગડે
 ખેસીને કામ કરવું, એ કાંઈ સહેલ વાત ન કહેવાય. જોના જેની
 સામાન્ય ગજૂરણ રખરનો પોટરપૂક ડગલો વસાવી શકેજ કેવી રીતે ?
 વરસાદનું ઝાપટું રહી જાય એવો સંભવ ન હતો અને કદાચ થોડી
 વાર પછી રહી જાય પણ ત્યાં સુધી થોભાયજ શી રીતે ? એટલે પછી
 કારખાના તરફ જતી ટ્રામ ગાડીમાં જર્જિસ તેને ખેસાડી આવ્યો.
 હવે એ ટ્રામની આખી લાઇનની માલિકી જે કંપનીના હાથમાં હતી
 તેમને ગમે તેમ કરીને પૈસાજ પેદા કરવા હતા. શહેરની મ્યુનિસિ-
 પાલિટીએ એવો નિયમ ઘડ્યો કે, ટ્રામ ગાડીઓમાં ખેસનારા હરકોઈ
 મુસાફરને એવી ટીકીટ આપવી કે જેથી તેઓ જ્યાંથી ગાડી બદલવા
 માગે ત્યાં આગળ એક ગાડીમાંથી ઉતરીને બીજી ગાડીમાં ખેસી શકે
 અને એકની એક ટીકીટ વડેજ આખી મુસાફરી કરી શકે. આમ

કંપની જેટની વાર ગાડી બદલે તેટની વાર મુમાદરને નવી નવી ટીકીટ
 લેવી પડે નહિ. પણ તેમ કંપની દામ કંપનીની આવક આપી વાવ
 થી આ દાવડાની માંગે કંપનીવાળાઓએ ખુબ મમપજાડા કર્યા.
 પહેલાં તે તેમજે એવો નિયમ ચલાવ્યો કે, મુમાદર પૈસા આપીને
 ટીકીટ ખરીદે ત્યારે પકીજા નેને ગાડી બદલવાની ટીકીટ આપી શકાય.
 પણ દામ કંડકટર ટીકીટ આપના આપના તેની પામે આવી પહેલે
 તે પહેલાં એ તેને ઉતરવાનું રોશન આવી લાગે નો નેને ગાડી બદલ-
 વાની દાનરૂર ટીકીટ આપી શકાય નહિ. તેજે તે બેઠે ગાડીવાળાને
 બાકું આપવાનું એટલે એવકું બાકું આપવાનું એવો અર્થ થયો. ત્યાર
 પછી વગા દામ કંપનીએ આના કરતાં પણ વધારે ખરાબ નિયમ એવો
 કર્યો કે, મુમાદર પોતે ગાડી બદલવાની ટીકીટ ન માગે તો દામ કંડ-
 કટર તેને વગર આપે આપવા બધાતો નથી. જોનાને ગાડીમાં બેઠા-
 ઠતી વખતે જમિંએ હતું હતું કે, તું ગાડી બદલવાની ટીકીટ માગી
 લેજે. પણ એ ઇંકરીમાં એટલી દુશીઆરી ન હતી કે જે જોડાએ
 તે મોરેથી માગી લે. તેજે કંડકટરને જોડાઓ નહિ અને તે તેની
 પામે ગયો પણ નહિ. તે દમજાં આવશે, દમજાં આવશે એમ ધારીને
 તે ત્યાં જતો ત્યાં જોના તેની તરફ લાગલાગટ નજર માંડીને બેસી
 રહી, અને હજી તે મારી પાસે કેમ નથી આવના તેનો વિચાર કરીને
 મુંઝાવા લાગી. એમ કરતા કરતાં તેને ત્યાં આગળથી ગાડી બદલ-
 વાની હતી તે જગ્યા આવી પહોંચી ત્યારે તેજે ગાડી બદલવાની દાનરૂર
 ટીકીટ માગી. પણ કંડકટરે હતું કે, હવે દાનરૂર ટીકીટ આપવાનો
 વખત ગયો. પહેલાં મારી પાસે કેમ માગી ન લીધી ? હવે આ સંલે-
 જોમાં શું કરવું તેની સૂઝ ન પડવાથી જોનાએ દામ કંડકટરની સાથે
 માથાગ્રીક કરવા માંડી, પણ તે એવી બાવામાં કે જેનો એક અક્ષર
 પણ પેલા કંડકટરથી સમજાયો નહિ. તેજે તે જોનાને ત્રણ ચાર
 વાર ટીકીટ લેવા માટે ચેતવણી આપી, પણ ત્યારે તેજે નજી લીધી
 ત્યારે પેલાએ ઘંટડી વગાડીને દામને આગળ ચાલવા દીધી. એટલે
 જોના ગમરાધને રહી પડી. બીજું રોશન આવ્યું ત્યારે ત્યાં આગળ
 પોતાની પામે જેટલા પૈસા હતા તેટલા આપી દઇને તે ઉતરી પડી;
 દારણ કે ઉતરે નહિ તો મિચારી જાય ક્યાં ? ફેકની ટીકીટ તો મળી
 ન હતી અને બીજી ગાડીમાં બેસવા જાય તો ટીકીટ લેવાને પૈસા
 જોડાએ તેટલા વધારાના પૈસા તેની પાસે હતા નહિ. તેથી કરીને તે
 બેઠાને રસ્તે વરસના વરસાદમાં પલગતી પલગતી ચાલતી ગઈ. દાર-
 ખાનામાં પહોંચી ત્યારે તેનાં બધાંજ કપડાં બીંજાધને નીચોવવા જેવાં

થઈ ગયાં. તેવે તેવે કપડે તેણુ આળેા દિવસ ચરચર ધૂળતાં ધૂળતાં કામ કર્યું. રાત્રે ઘેર આવી ત્યારે તેના હાંન કકડના દના અને કમરમાં તથા માથામાં સળત દુખાવો થતો હતો. એ દુખાવો રજો રજો તે પૂરાં એ અઠવાડીયાં સુધી પહોંચ્યો. તેની કેડમાં શજો નાખતી હતી અને માથું તૂટી પડતું હતું. પણ કહે કોને ? દુખાવો થાય કે ન થાય, પણ સવાર પડે એટલે કારખાનામાં હાજર થયા વગર તેના બાપનેયે છૂટકો હતો ? તેથી કરીને જે દુઃખ થતું તે બધું સહન કરીને તે કામે જતી. તેની મુકાદમની તેના પર ખાસ અવકાશ હતી, તેથી તે પણ ખીણ મજૂરણા કરતાં ઓનાને વધારે સતાવતી હતી. તેના મનમાં એવું ભૂત ભરાઈ ગયું હતું કે, તેના લગ્નને ખીજે દહાડે તેને રજા ન મળી ત્યારથી તે જાણી જોઈને છઠ્ઠી થઈ ગઈ છે. ઓનાનું કહેવું એવું હતું કે, કારખાનામાં મજૂરી કરનારી છોકરીઓ પરણે તે એ રાં...ને પસંદ નથી; કારણ કે, તે પોતે કદરૂપી અને ઘરડી થઈ ગઈ છે. આજ સુધીમાં તેને પરણનાર કોઈ મળ્યો નહિ અને હવે તો મળનારજ નથી એટલે ખીણ કોઈ પરણીને ઘર માંડે તે જોઈને તે બળી ઉડે છે.

આ તો માત્ર એકજ ઉદાહરણ આપ્યું; પણ એવી ખીણ સેંકડો બાબતોમાં બિચારા ગરીબ લોકોનોજ મરો થતો હતો. આ લોકોનાં છોકરાં તેમના પોતાના દેશમાં જેવાં નીરાળી રહેતાં તેવાં અહીં આવ્યા પછી કદી રહેતાંજ ન હતાં. પણ તેમના પોતાનાજ ઘરમાં મેલા પાણી-ને બહાર કાઢી નાખવાની મોરી નથી અને તેથી કરીને પંદર વરસ-નું ગંદું પાણી ઘરના ખાળકામાં એકઠું થયા કરે છે અને સૌ માંદાં પડે છે તેનું આજ કારણ છે, એ વાતની આ ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોને ખબર પડેજ શી રીતે ? અને કદાચ ખબર પડે તોપણ ઉપાય શો ચાલે ? તેમની શેરીના નાકા આગળની દુકાનમાં જે ફિક્કા ભૂરા રંગનો પ્રવાહી પદાર્થ દૂધને નામે વેચાતો હતો તેમાં કેટલા ટકા પાણી છે અને તેમાં વળી ફાર્માકેટીકાલ નામનો રાસાયનિક પદાર્થ પણ ભેળવેલો છે કે નહિ તે જાણવાનું આ બિચારાઓ પાસે સાધનજ ક્યાંથી હોય ? દેશમાં છોકરાં કોઈ કોઈ દિવસ સાળાં માંદાં થઈ એસતાં ત્યારે ટીટા એલ્ઝબિટા કોઈ વનસ્પતિનાં મૂળીયાં તો કોઈનાં પાંદડાં વગેરે તોડી લાવીને તેમનો રસ છોકરાંને પાતી; એટલે ટપ દઈને સારાં થઈ જતાં. અહીં એ મૂળીયાં ને પાંદડાં લાવવાં ક્યાંથી ? અહીં તો દવા વેચનારની દુકાનેથી મોંમાગ્યા દામ આપીને પેટન્ટ દવાઓ વેચાતી લાવવાની અને તે દવાઓમાં શું બળ્યું છે તે તેણે જાણવું કેવી રીતે ? અહીં એક ચીજ પણ ચોખ્ખી મળતી હોય ત્યારે કેની ? એકેએક

ચીજમાં બેળસેળ અને દગો ! આહ લાવો કે કોફી લાવો, આટો લાવો કે ખાંડ લાવો, ગમે તે લાવો પણ તમને એક પણ વસ્તુ ચોખ્ખી વગર બેળસેળની જો મળે તો દુકાનદારના બાપનાજ સોગંદ. ભાવ પૂરેપૂરો ખર્ચવો અને છતાં ખરાબ વસ્તુ લઈને ઘેર જવું એજ તેમનું સૌથી મોટું કમનસીબ હતું. અથાણાં, મુરખખા, કખખામાં ભરેલાં તૈયાર રંધેલાં શાક, એ બધામાં તેમના અનાવનારાઓએ શી શી મોકાણ નહિ માંડી હોય તેની ખાત્રી શી ? મુરખખાની અંદર એનિકાફાનની બનાવટના રંગ અને શાકભાજીની અંદર ત્રાંબાના ક્ષારના રંગ મેળવીને તે તે વસ્તુઓના કુદરતી રંગનો દેખાવ કરતા હતા; પણ તેની અંદર શું શું હશે તે તો રામ જાણે; અને તેમાં શી શી હાનિકારક વસ્તુઓ છે તે બધું તેઓ કદાચ જાણનાં હોય તોપણ તે જાણવાથી તેમને કશો ફાયદો ન હતો; કેમકે તેમના ધરથી ચારે દિશાએ માછલના માછલ મુઠીમાં જેટલી દુકાનો હતી તે બધી એકબીજાના મોઢામાં ધૂકે એવી; એટલે પછી જેવી મળે તેવી વસ્તુઓ તેઓ ન લે તો જામ પણ ક્યાં ? અધૂરામાં પૂરું સિવાયો આવી લાગ્યો હતો તેથી પાથરવાનાં જોદાં અને જોદવાની રજાઓ, ધાખળા અને ગરમ કપડાં વગેરે ખરીદવા માટે જેમ અને તેમ વધારે પૈસા બચાવવાની સૌથી પહેલી જરૂર હતી. પણ આંતરડે ગાંઠા વાળીને તેઓ ગમે તેટલા પૈસા બચાવે અને દુકાનદાર માગે તેટલો ભાવ આપે પણ કિંમતના પ્રમાણમાં સારી વસ્તુ મળવાનીજ નહિ ત્યાં શી વાત કરવી ? કપડાંની દુકાનોમાં વેચાતાં કપડાં થોડું કે અને થોડાક જૂના રહી કપડાંના પૈસા, એ જેને ફરીથી પીંછ કાંતીને તેના સુતરનાં વજેલાં હતાં. એ સિવાય બીજું સારું કાપડ ત્યાં વેચાતું મળતુંજ ન હતું. કસાઈખાનાંના મજૂરોથી વસેલા એ આખા ફેક્ટોરિયન શહેરના જામરની આ રિયતિ હતી અને સારું કાપડ લેવા ધણે આધે મુઠી જવાની તેમને કુરસદ પણ મળતી ન હતી, એટલે જેવું મળે તેવું લીધા વગર તેમના બાપનો પણ છટકો ન હતો. કદાચ વધારે દામ ખરબે તો હાં તો તેમને બનાવટી રેશમનાં બારીક કાલર અને દિનારીઓવાળા દેખીતા કપડાં પણ વાપરવામાં તદ્દન તકસાદી કાપડ મળે અથવા દુકાનદાર તેમને સાવ ધાબડી મારે અને વધારે પૈસા લઈ લે છતાં માલ તો તે પહેલાં આપતો હતો તેનો તેજ આપે. પણ દર માત્ર એટલાજ કે એકને બદલે બીજા કબાટ-માથા કાઢી આપે. ધરાક દહેરા કે, જરા આથી વધારે સારો માલ હોય તો બતાવો. દુકાનદાર કહેશે કે હા, જેવા પૈસા ખરબે તેવો માલ. એમ કર્યાં બીજા કબાટમાથા એની એજ જગતું કાપડ કાઢીને ધરાક

પણ નથી આવતી; પણ એમાં દુઃખનો ભાગ થનાર નિરોજ, પામર અને કાદ બની જાય છે; અને તેનાં વીનકનો કયામાં કટવડાવે દેહાંગે ની ભીખાવના આવી જાય છે. ઉપર કહ્યાં તેમાં દુઃખના ઉપર કોઈ કવિએ પોતાની કવિત્વશક્તિ અનુભવી નથી; મરીખાખનાં કહેને ભગવા શબ્દોથી કવિએ એવા સૂચાય છે કે કાવ્યના સમ્બંધારમાં તેમને કોઈએ સ્થાનજ આપ્યું નથી. સ્વયં સમાજની વચમાં એમને મરીખોનાં દુઃખનું વીનવચાર વર્ણન કરવું એ પણ ગિદ્યાચારની વિરુદ્ધ છે. એવું વર્ણન કરનારા અને સાંભળનારા બેદને મુશ્કેલી આવે છે તેથી સમાજને કમેલાં આ આંધાં પારાં ઉપર ચૂપછાનો પડેલાં લાગેને ખરી વરુદ્ધિનિ છુપાવી રાખવાનુંજ શ્રી યોગ્ય માને છે. તેનું કારણ પૂછીએ ત્યારે આકારો કહે છે કે, માનવજીવનના આવા મંદા, ભીખાર અને ધૂજાપાન પ્રકરણની સાથે શુદ્ધ સાહિત્યને કાંઈજ લેવા દેવા નથી. સાહિત્યના ઉપર તો રાગ-રાણીઓ, રંગીલા-રંગીલીઓ—આપદાદાએ મરીખેનું રક્ત ચૂંચીને મેજવેલી સંપત્તિના ઉપર તાત્કાલિકા કરના-રો—વગેરે પરકતોપછી લોકોના મનોભાવનોજ જલજે ઈર્ષ્યરો હોય એમ ઝોગણીસમા તોફા પડેલાંના દેશના સાહિત્યમાં મરીખોનાં દુઃખ વિશે એક પણ નવલકથા, કાવ્ય કે નાટક લખાયું નથી. સાહિત્યમાં તો અટારીઓ અને યુષ્પરાટિકાઓ, કાપલ અને મથરના તોફા, મોગરા અને ગુલાબનાં ફૂલની રાખાઓ, મંદન ગુલાબજળ અને અતરનાં છાંદણાં, ગીન અને નૃત્ય, દીરામોતીનાં આશૂવણ, વનવિદાર અને નીકાવિદાર, નામિકાના ડહાડા અને નાયકનાં મનામણાં—એજ હોયને ? માનવજાતિના હૃદય ટકાની છાતી ઉપર એમને પ્રેમકેલિ કરનારું, તનમનથી નિર્મળ નિઃસંતર બની ગએલાં હન્દિયોનાં ગુલામોની કામચેલાઓમાર્થીજ કાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓનું ઉપાદાન જડે છેને ? પણ રાતદહાડો ગદાવિનદન કરીને જોઓ આ નવરા-નવરીઓને પ્રેમકેલિ કરવાની સામગ્રી અને અનુકૂળતા નૈપાર કરી આવે છે તેમનું જીવન જાણે માનવજીવનજ ન હોય તેમ તેમનાં હૃદયના ભાવોનાં ચિત્ર આંકવાનું કોઈ કવિને આંસજીવુંજ નથી. શુદ્ધ પ્રેમ તો જાણે પ્રધાનના પુત્ર અને રાજપુત્રીનાં જોડાનોજ હોય અને મૂંપડાંઓમાં વસનારાં તો પણ અથવા જરૂર પૂનગાંજ હોય એમ જાણીને કોઈ કવિએ એ નિર્ધન લોકોના સુખદુઃખની કથાઓ ગાવાની મહેરબાની કદી કરીજ નથી. આ માટે કહે ? અને કદાચ કોઈ વિદ્યાર હુગો અને જ્યોર્જ હર્લિવટ જેવા કહે તો સાહિત્યરસિકો અને સાહિત્યરસિકાઓ તેમને ન્યાય ખદારજ મહે. કારણ કે મરીખોનાં જીવનની કથાઓમાં તો નવું

દુઃખ અને ગંદકીજ હોય. તે જોઈને પેલાં રસિક હૃદયોને ચીનથી ચઢે. દાખલાતરીકે કોઈએ પોતાની નવલકથામાં લખ્યું હોય કે, એક ગરીબના ઘરમાં માંકણ અને ચાંચડનો રાકડો ફાટ્યો હતો અને તેમનાથી ઘરનાં બધાં માણસો કાચર કાચર થઈ ગયાં હતાં. રાત્રે કોઈને એક પળવાર નિરાંતે ઉંઘ આવતી ન હતી. પૂરનો આરામ નહિ મળવાથી સૌ અડધે લોડીએ આવી ગયાં હતાં, એ જીવાતનો નાશ કરવાને માટે બજારમાં વેચાતી ફેટલીક દવાઓ તેમણે વાપરી જોઈ; પણ કશાથી માંકણ મર્યા નહિ અને મહામહેનતે રજેલા પૈસા ફેડટ મ્યા તે તો નકામાં. ત્યારે એવા લખાણથી સાહિત્યરસિકોની મુશ્કેલીનો ભંમ થાય અને તેથી તેઓ એવી નવલકથાને શિષ્ટ સાહિત્યમાં ગણાવા ન દે એમાં કાંઈ નવાઈ છે ? એ બિચારા લાગ્યહીન કુટુંબે ‘માંકણ-ચાંચડનો નાશ ન થાય તો પૈસા પાછા’ એવી મતલબની જાહેરખબર વાંચીને સાડખાર આના ખરચીને જાંતુનાશક દવા આણી અને આખા ઘરમાં છાંટી. પણ એ દવામાં સેંટડે હપ ટકા તો ફક્ત નિઃસમ નામની માટીનો ભૂકોજ હતો અને તેની ખરી કિંમત એક આના કરતાં વધારે ન હતી. આ દવાની માંકણ, ચાંચડ અને વાંદાઓ ઉપર કશી અસર ન થઈ. હા, જે થોડાક વાંદાઓ ભૂલથી એ ભૂકો ખાઈ ગયા અને પછી જેમણે પાણી પીધું તેમના પેટમાં દવામાંની માટી ફૂલી ગઈ અને તેથી ફેટલાંકનાં મોત થયાં. એ સિવાય પેલી દવાથી કશો શુક્રરવાર વળ્યો નહિ. દવામાં શી વસ્તુ છે તેની પેલા ઘરનાં માણસોને ખબર ન હતી અને બે-પાંચ વાર પૈસા અગાડી જોયા પછી તેમણે નિરાશ થઈને વધુ પ્રયોગ કરી જોવાનું માંડી વાળ્યું અને બાકીની આખી જિંદગી માંકણ ચાંચડનો ત્રાસ સહન કરીને જેમ જીવાય તેમ જીવવા લાગ્યાં. પણ તેમના આવા દુઃખભર્યા જીવનની કથાને શિષ્ટ-સાહિત્યમાં કોણ સ્થાન આપે ? સાહિત્યના ધજ્જરદારો, સમાલોચકો અને સાક્ષરો—એ બધાજ પેલા શ્રીમંતવર્ગને પૈસે મોજ ઉડાવનારાઓ હોય ત્યાં પછી તેમને ગરીબોનાં દુઃખની શી પડી હોય ?

હવે ચાલો આપણે પેલા લાગ્યહીન કુટુંબની ખબર લઈએ. પહેલાં તો એ કુટુંબમાં એન્ટેનાસ સૌથી ઘરડો અને રોગી હોવાથી સૌથી વિશેષ દયાને પાત્ર હતો. હવે શિયાળો ખેસી ચૂક્યો હતો. અને જે ભોંયરામાં તેને કામ કરવાનું હતું તેમાં અજવાળાનું તેમજ ગરમીનું, બેમાંથી એકેનું જરાય સાધન ન હતું. એ ઝોરડો એવો ટાટો હીમાળા જેવો હતો કે શ્વાસ પણ મોઢામાંથી નીકળતાની સાથે ઠરી જતો અને ટાટથી આંગળાં અકડાઈને સૂકા લાકડા જેવાં થઈ જતાં.

ને ધીમી ગંધા દત્તો; તેથી તેણે ગાદીઓનો અને ટાશને દાટવાના ખરડોનો કાપાંચા કરતી વખતે એ ગાદીઓના સંભારનાંજ બધી કરતો પાંડે પાંચે કરી લીધી. તેમ કયું ન દોન તો આ બદાને ખર્ચ પેલા બદાને તેને વધારાના પૈસા આપવા પડેન; પણ આજે તો શરૂ કરનાં વધારાની એક દમટી પણ દાખવી તેની પામે મંગાઈ નહિ બધી તૈયારી થઈ ગયા પછી હાથને કચરનાન તરફ હાથ જવાની ટાણુ આવી લાગી ત્યારે જમિંસને દૈયાકાટ વેદના થઈ. કારણ કે બાપ-દીકરા લિયુઆનિયાનાં જંગલમાં પચ્ચીસ વરસથી સાથેના સાથેજ રહ્યા દત્તા અને અન્ધારે આવી ગાદી દાણતમાં મોત તેમને ભેટીને અગત્યા કરે એ જખમ ધણે અસજ દત્તો, પણ કમદાનને લગતી વસ્તુઓ વેચનારાઓ તથા બાડાની ગાદીઓવાળાઓ તેને ઝૂટે નહિ તેટલા વારને જમિંસને પોતાનું બધુંજ લઈ તેમની સાથે આટાં કરવા પાછળ રોકવું પડ્યું અને તેથી તેને બાપની જૂની પુરાણી વાતો સંભારવાનો અને રોક કરવાનો વખતજ ન મળ્યો એ એક રીતે દીકર થયું.

હવે ટાટો દીમ જેવો ચિયાળો તેના બપોર સ્વરૂપમાં તેનો અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ચિયાળો બેસે ત્યારે જંગલનાં વૃક્ષોની બાજનમાં જે થાય છે તેવુંજ માણસોનું પણ થાય છે. વસંત ઋતુ બેસનાં જાડને નવાં પાંદડાં આવે છે, નવી શાખા-પ્રશાખાઓ ફૂટી નીકળે છે, ત્યાર પછી ઉનાળામાં તેઓ સખત તાપ અને વાવાઝોડોના ઝપાટા ઝીસે છે અને ચામાસામાં વરસાદની ગદીઓની સામે ટક્કર લે છે એટલી વારમાં નબળી પેચી ડાળીઓ દોડળી તો થઈજ જાય છે, છતાં જેમ તેમ કરીને જાડને વળગી રહે છે. પણ ત્યાં ચિયાળાના દંડા દીમ જેવા પવનના ઝપાટા વાયા અને દીમ કરા તથા કોઈ કોઈ વાર ખરડનાં તોફાન શરૂ થયાં એટલે પેલી દોડળી થઈ ગએલી, ખખળી ગએલી ડાળીઓ, પાંદડાં અને કેટલાંક જૂનાં પુરાણાં જાડ પણ જમીન ઉપર વટી પડે છે. દંડી ઋતુની સામે ટકી રહેવા જેટલું જેમનામાં બળ હોય તેટલાંજ ટકી રહે છે. આ વરસે જે ટક્યાં તેમાંથી કેટલાંકનો તેની પછીને વરસે ખરી પડવાનો વારો આવે છે, કેમકે ઋતુની સાથે એક એક લગાઈ લડવામાં તેમનું બળ ક્ષીણ થતું જાય છે. આ પ્રમાણે વરસોવરસ એકસરખો કમ ચાલ્યો આવે છે. પંદરિંગાઉન ચહેરની વસ્તીની બાજનમાં પણ બરાબર એજ નિયમ લાગુ પડતો દત્તો. ચિયાળો બેસે એટલે તે વિભાગની કુલ વસ્તીનાના મોટાં, ધરડાં બોખરા સૌ—જીવનમરણના વૃદ્ધમાં અપલાવવાની ધરી આવી લાગી એમ જાણીને જીવન ટકાવી રાખવા માટે પ્રાણપણે

એણા કરતાં હતાં. મૃત્યુની સાથેનું તેમનું યુદ્ધ તીવ્ર વેદનાથી ખરેખર હતું; પણ તે છતાં જેઓ ગાળીના આદિ મહિના ઇવન અને મરજીના સીમાડા ઉપર જેમ તેમ કરીને ટપી રહ્યાં હતાં તેઓ હવેલોની સંખ્યામાં શિયાળાના ચાર મહિના દરમિયાન ખંખેરામાં જતાં હતાં. પેકિંગ્હાઉનના કસાદખાનારૂપી ચાકરૂપી યાંત્રના નાના નાના દાંતા તરીકે કામ કરીને જેમણે એક સાલ સુધી ઇવન ટકાવી રાખ્યું હતું તેઓમાંથી હવે કોણ કોણ આવતી સાલને માટે રાખ્યા જેવાં છે અને કોણ કોણ રદખાતલ થઈ જવાથી ઉકરડે નાખી દેવા જેવાં થઈ ગયાં છે તેની પરીક્ષા કરવાનો વખત શિયાળામાંજ આવતો હતો. એ ઋતુમાં કારખાનાંવાળાઓ પોતાના સંચાના ઘસાઈ ગએલા ઇવન દાંતાઓને કાઢી નાખીને તેમની જગ્યાએ નવા તાજા દાંતા બેસાડી દેવાનું કામ કરી લેતા હતા. એ પ્રમાણે વળી એક વરસ આદરી આળણી થતી, જૂના દાંતા અને ઘસાઈ ગએલાં ચકરોરૂપી મજૂરોને તેઓ વીણી વીણીને ગટરમાં ફેંકી દેતા હતા અને તેમની જગ્યા લેવાને કારખાનાંની ખડાર હજારો ઉમેદવારો પડાપડી કરતા હતા તેમનામાંથી પસંદગી કરી કરીને નવાં માણસોની ભરતી કરતા. આ પરીક્ષા કરવાના કામમાં તરેહ તરેહના મંદવાડ કારખાનાંવાળાઓ તરફથી પોતપોતાનું કામ કરવા મંડી જતા. પહેલી શરદી, પછી ઉધરસ અને પછી ન્યૂમોનિયા (ત્રિદોષ), ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે વ્યાધિઓ શિયાળો બેસતાંજ મજૂરોની વસ્તીમાં ચાલ્યા આવતા અને કોનાં કોનાં શરીર નિર્બળ બની ગયાં છે તેની તપાસ રાખ્યા કરતા. એ બે વ્યાધિઓ ઉપરાંત ટ્યૂબરક્યુલોસિસ પણ મનુષ્ય-ઇવનના બલિમાં તેનો હિસ્સો લેવા ચૂકે એવો હતોજ નહિ. ત્યાર પછી ઠંડા હીમ જેવા સૂસવાતા વાયરા વાતા, કરાનાં આપટાં તૂટી પડતાં, બરફનાં ગાલલાં આકાશમાંથી વરસતાં. પછી કોના કોના શરીરમાંનું લોહી ક્ષીણ થયું છે, કોની કોની માંસપેશીઓ કમજોર બની ગઈ છે તેની નિર્દયપણે પરીક્ષા થઈ જતી. આજે આ, તો કાલે પેલો એમ વહેલો મોડો અશક્ત માણસોને ઘેર બેસવાનો વખત આવી પહોંચતો. કોનાં કોનાં શરીર કામ કરવાને નાલાયક થયાં છે તેની આપોઆપજ પરીક્ષા થઈ જતી. દરરોજ કારખાનાંના હાજરીપત્રમાં અમુક માણસો ગેરહાજર માલૂમ પડતાં, તેઓ શા માટે ગેરહાજર રહ્યાં છે તેની તપાસ કર્યા વગર અથવા “તમને કાઢી મૂકવા માટે અમે ઘણા દિલગીર છીએ” એવો ઉપર ઉપરનો વિવેક બતાવ્યા વગર અથવા ગેરહાજર રહેલાઓને માટે એક દિવસ પણ થોભ્યા વગર કારખાનાંવાળાઓ નવાં માણસોની

વડાની દરવા મંડી હતી.

નવા હોટેલમાટેને કોઈપણ માટે તેમને આગે જવું પડતું નહિ. મરીખાઈ અને એકાદી, ને મરીવાદીઓની પ્રત્યેકીઓ છે, તેમને પ્રતાપે કારખાનાંના દરવાજા આગળજ દબાડે અભાગીઆઓ 'નો-હરી' 'નોકરી' એવી દબેલ નાખના સવારથી ને સાંજ સુધી હોમા ને દિવાજ દોય. આખો દલોડો કસાપખાનાંના દરવાજા આગળ નોકાર, જૂએ મરના અને કંગાલ લોકોની દં દંગની; ને પણ થોડા પછા નહિ પણ દબંગની સંખ્યામાં સવાર પડતાની સાથે આવી આવીને હોમા રહેતા, એવું યમર અતિસંયોજિતએ કહી શકાય. દરેક જણ એમ જાણતો હતો કે, મારે માટે જીવનનું કોઈ પણ સાધન જો દુનિયામાં હોય તો તે આ દરવાજાની અંદરના ભાગમાંજ છે. એમ જાણીને દરવાજા આગળ સૌથી મોખરે હોમા રહેવા માટે તેઓ અંદર અંદર ધમ્માગકડી અને લડાલડી કરી મૂકતા. ટાઢો દીમ જેવો પવન વાય, માથા ઉપર ખરડનાં ગાભડાં વરસે, છતાં પણ તેઓ દરવાજા આગળથી આધા ખસતા ન હતા. ત્યારે જોઈએ ત્યારે દાજરના દાજરજ. સૂર્યોદયના સમયથી જો કલાક અગાઉ અથવા કારખાનાંના દરવાજા ઉધટે ને પહેલાં ખરાબર એક કલાક આગમયથી આ અભાગીઆઓ આવી આવીને દરવાજા આગળ ગોઠવાઈ જતા અને આંગળીનો ધસારો કરનાની સાથે એકની જગ્યાએ અનેક પડાપડી કરતા. કેટલીક વાર ટાઢી કાઢનાં મોઢાં તો કાઢના હાથ-પગ દરી જતાં; કેટલાક તો ત્યાં ને ત્યાં આખા ને આખા એવા દરી જતા કે જાણે લાકડાંનાં કે પથ્થરનાં પૂતળાં હોય રહ્યાં છે. આટલું છતાં પણ જેઓ જીવતા રહેતા તેઓ ખીજે દહાડે ચાલ્યા આવતા. ન આવે તો જાણ ક્યાં ? આખી દુનિયામાં તેમને હોમા રહેવાની ખીજ કોઈ જગ્યાજ ન હતી-મરીવાદીઓએ રહેવા દીધી ન હતી.

એક વાર ડરહામ કંપની તરફથી વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર પ્રકટ થઈ કે, ખરફ ખોદી કાઢવાના કામ માટે ૨૦૦ મજૂરોની જરૂર છે. જે જાહેર ખબર જ્યાં હપાઈ અને લોકોને તેની જાણ થઈ કે કરતા ખસો ચોરસમાઇલનાં પ્રદેશમાંથી ધરબાર વગરના જૂએ મરતા કંગાલ લોકોનાં ટોળેટોળાં રસ્તાઓ પર જમી ગએલા ખરફમાં થઈને સવારથી સાંજ સુધી આવનાજ ગયા. સાંજ પડી ત્યાંસુધીમાં કસાપખાનાના રેલવેસ્ટેશનમાં લગભગ આઠસો માણસો જમા થઈ ગયાં. રાત પડી. એકે એક ચોરડો લોકોથી દસઠસીને ઘરાઈ ગયો. ટાઢમાં

કૂતરાનાં જગ્યાં એકબીજાને બાઝીને પડી રહે છે, તેમ આ કોઠાએ એક-બીજાને વળગીને ટૂંકીયાં વાળીને રાત કાઢી. જેમને ટૂંકીયાં વાળીને પડી રહેવા જેટલી જગ્યા મળી તેટલા પરા નરીયદાર. મથુને લો તેટલી જગ્યા પણ મળી નહિ. કોઠાએ ઝોટલા ઉપર, કોઠાએ પગથી-આં ઉપર અને એકબીજાનાં શરીર ઉપર ઢગલો વળીને રાત કાઢી. છેવટે પોલિસે આવીને ફાટક બંધ કરી ત્યારે જેઓ બદાર રહી ગયા તેઓ આકાશનું ઝોટાણું અને પૃથ્વીનું પાથરણું કરીને આંગણામાં પડી રહ્યા અને જેમનું કાળગોઘડિયું આવી પહોંચ્યું હતું તેઓ ફરીને મરી પરવાર્યા. સવારમાં ડરહામ કંપનીના કારખાનાના દરવાજા ઉઘડ્યા ત્યારે ખાસ્સા ત્રણ હજાર ઉમેદવારો અંદર અંદર ધમ્માયકડી કરતા ઉભા હતા, જેથી કરીને હુલ્લડ શમાવી દેવાને માટે અનામત ખાતેના પોલિસના સિપાઇઓની ટૂકડીને પણ તેડાવવી પડી. પછી ડરહામ કંપનીના નિરીક્ષકોએ ટોળામાંથી સૌથી મોટા મોટા અને જબરા જબરા ફક્ત વીસ જણાને પસંદ કરીને અંદર દાખલ કર્યા અને 'બસો' નો આંકડો છપાયો હતો તે તો છાપનારની ભૂલથી છપાયો હશે એવો ખુલાસો બહાર પાડ્યો.

મળૂરોનો વાસ હતો ત્યાંથી પૂર્વ દિશાએ ચાર પાંચ માઇલને છેટે એક મોટું સરોવર હતું. એ સરોવર શિયાળામાં ફરી જતું. તેના ઉપર થઇને ઠંડા પવનના સૂસવાટા શહેર તરફ ચાલ્યા આવતા. કોઇ કોઇ દિવસ તો ઠંડીતું જોર એટલી હદ સુધી વધી જતું કે રાતને વખતે થર્મોમિટરનો પારો શન્યથી પણ નીચે છેક દસ દસ વીસ વીસ અંશ જેટલો નીચો ઉતરી પડતો અને સવારે ઉઠીને જુઓ તો મકાનનાં ભોંયતળાયાંની બારીઓ જે સામાન્ય રીતે જમીનથી અઢી ત્રણ ફુટ ઉંચી હોય તે બારીઓની લગોલગ આવી જાય એટલો ઘાડો બરફનો થર શેરીઓમાં જમી જતો. હવે મળૂરીઆત લોકો જે સડકો ઉપર થઇને તેમને કારખાને જતા તે સડકો ઉપર પથ્થરની લાદીઓ જડી નહતી અને તેથી કરીને પાણીના ઘસારાથી કોઇ કોઇ જગ્યાએ ઊંડા ખાડા તો કોઈ કોઇ જગ્યાએ પાણીના વોડળાએ ચીરા પાડી મૂક્યા હતા. ઉનાળામાં જ્યારે વરસાદની ઝડીઓ વરસતી ત્યારે આ ચીરાઓમાં થઇને પાણી ઘૂઘૂ કરીને વહેવા લાગતું અને કોઇ કોઇ વાર તો રસ્તે જતા લોકોને કેડ કેડ સમાણાં પાણીમાં થઇને જવું આવવું પડતું. હવે એજ સડક ઉપર થઇને મળસ્કે છેક અંધાઈ હોય ત્યારે કારખાને જવું અને રાત્રે અંધાઈ ઘોર થઇ ગયા પછી કારખાનામાંથી ઘેર પાછા આવવું એમાં જોખમ થોડું ન હતું. કેડ કેડપૂર

બરફ પડ્યું હોય અને વળી ત્યાં પગ મૂકતાની સાથેજ ટીંચણ સુધી પગ ગરમી જાય તે રસ્તા ઉપર થકને ચાલતાં ચાલતાં ફેટલાક તો રસ્તામાં ને રસ્તામાંજ ધબી જતા. તેમની પાસે કામળ, ધાતળા જે કાંઈ આછું પાનડું ઝોલવા પહેરવાનું હોય તેમના વડે શરીર ઢાંકે તો ખરાં, પણ કપડાંનો વધારે ભાર થાય તો તેને ઉંચકીને ચાલતાં યાત્રી જવાશે તે ધાકે ઝોલવાનાં કપડાંનો ભાર જેમ ઝોલો થાય એવું કરનાં. આથી કરીને ઘણી વાર એવું બનતું કે, બરફની સાથે ફરતી કરનાં કરતાં લોકો યાત્રીને દિંગત દારી જતા અને ત્યાંના ત્યાંજ ખેસી પડતા. એક વાર ત્યાં ખેસી પડ્યા એટલે પછી તેમનો ઉઠીને ઉભા થવાનો વારો આવતોજ નહિ. તેઓ બરફની સ્વેત શમ્યામાં તેમની હેઠલી અખંડ હિંધ લેવા સમર્થ જતા.

આજ રસ્તા ઉપર થકને ચાલતાં ચાલતાં ભાપડાઓ ત્યારે દારી જતા, ત્યારે બિચારી સ્ત્રીઓ અને નાનાંનાનાં છોકરાંઓની તો વસેજ થી થતી દુરો ? તેની દરકાર માણસ સહેલાઈથી દષ્ટના કરી શકશે. દ્રામ ગાડીઓનો વ્યવહાર ત્યાં સુધી ચાલુ હોય ત્યાં સુધી તો બેસું-છોકરાં નાછૂટકે દ્રામમાં બેસીને ઘેર આવતાં. પણ રોનિરલોવાસ જેવા છોકરાઓને દલાકના દુક્ત પાંચજ સેન્ટ (૨૫ આના) નો પગાર મળતો હોય તેમને તેટલી રકમ બે માઇલના ગાડીભાડા ખાતે બરફી નાખવાનું પરવડે નહિ. છોકરાંઓ મોટી મોટી શાલ અથવા કામળા વડે કાન સારી રીતે ઢાંકીને ઘેરથી કારખાને જવા નીકળતાં. આખે માથે, કાને અને બધે શરીરે ગરમ કપડાં એવાં લપેટીને આવનાં કે તેમની બે આંખો સિવાય શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ખુલ્લો રહેજ નહિ. આટલું બધું કરતાં છતાં અકસ્માત તો થયાજ કરતા. એક દિવસ સવારમાં ખૂબજ ટાઢ પડી. રોનિરલોવાસની બેઠે 'લાડ'ના મંચા ઉપર બીજે છોકરા દામ કરતો હતો તે એક દલાક મોડો અને ખૂબેખૂબ પાડતો આવ્યો. લોકોએ તેના માથા ઉપર લપેટેલાં કપડાં છોડ્યાં અને એક જણ તેના કાનમાં ગરમી લાવવાને તેના ઉપર વેરથી હાથ ધસવા મંડ્યો. પણ ધસે શું ધૂજ ? તેના કાન દરીને એવા અદલાદલ ગએલા કે બે ત્રણ હાથ મારતામાં તો કાનપટી ફેકેલા પાપટની જેમ વરી ગઈ અને તેના દટકા ધસનારના હાથમાં આવીને ઉભા રહ્યા. આ બિના બેઠને રોનિરલોવાસના મનમાં ટાંડની એવી ખીંક ખેસી ગઈ કે તેને ગાંડપણ કહેવું કે શું કહેવું ? સવાર પડે અને કારખાને જવાનો વખત થાય એટલે તે 'નહિ જાઉં', નહિ જાઉં' કહીને રકવા લાગે. દરે આનું કરવું શું તેનો કાર્ડ કરતાં કાંઈ હિમાય

ચાલે નહિ—ધમકાવવાથી પણ કશું વળતું નહિ. સાચી વાત એવી હતી કે, આ બાબત તેના પોતાના હાથમાં પણ રહી ન હતી. છોકરો ખીકથી છેકળ લાચાર થઈ ગયો હતો. ઘરનાં એટલે સુધી સંદેહ ગયો કે તેના ઉપર ઝાઝું દબાણ કરીશું તો તેને વખતે મૂર્ચ્છા પણ આવી જશે. છેવટે એવો તોડ કાઢ્યો કે, તેણે રોજ જર્ગિસની બેઠે જવું ને તેની બેઠેજ ઘેર આવવું. કોઈ કોઈ દહાડો રસ્તામાં બરફનો થર એટલો બધો ઘાડો થઈ જાય કે છોકરાથી ચલાય નહિ ત્યારે જર્ગિસ તેને આખે રસ્તે પોતાની ખાંધ પર બેસાડીને ઘર સુધી ઉંચકીને તેડી લાવે. પણ કોઈ કોઈ દિવસ એવા પણ આવતા કે જ્યારે જર્ગિસનો રાતપાળી કરવાનો વારો આવતો. તેટલા દહાડા તે કારખાનામાંથી છેક મોડી રાતે છૂટો થતો. તે વખતે સ્ટેનિસ્લોવાસ્કી બહુ ભૂંડી દશા થતી; કારણ કે તેને તેટલો વખત ક્યાં બેસવું એમ મોટો સવાલ હતો. જે ઓરડામાં જર્ગિસ કામ કરતો હતો ત્યાં તે બેસવાની જગ્યા હોયજ નહિ. ત્યારે તે છોકરાએ બેસવું ક્યાં ? છેવટે તે બાપડો ઢોરને મારવાના ઓરડાના એકાદ ખૂણામાં અથવા બારણાં અને ભીંતની વચ્ચે દબાઈને બેસી રહેતો. જર્ગિસને ઝાઝી વાર લાગતી ત્યારે તો તે છોકરો સાં બેઠો બેઠો ઉઘી જતો અને ટાઢે હૂંફવાઈ મરતો.

ઢોરને કતલ કરવાના ઓરડાની અવસ્થા પણ ઘણીજ શોચનીય હતી. ત્યાં કામ કરનારાઓને હૂંફ મળે એવું કશું સાધનજ ન હતું. સાં એટલી ટાઢક રહેતી કે બહાર ખુલ્લી હવામાં કામ કરવું અને એ ઓરડાની અંદર કામ કરવું એ સૌ એકસરખુંજ. એકલા એ ઓરડામાંજ શા માટે ? જ્યાં માંસ રંધાતાં હતાં તે ઓરડાઓ સિવાય આખા કારખાનાના કોઈ પણ ભાગમાં કામદારોને શરદીથી બચાવવાનું કશું સાધનજ કંપનીએ રાખ્યું ન હતું. રસોડામાં લાટીઓ હતી તેની ગરમી ફક્ત ત્યાંના કામદારોને મળતી. પરંતુ એ ગરમીથી તેમને લાભ કરતાં નુકસાન વધારે હતું. રસોડામાં કામ કરનારાઓ શરીર ઉપર બાંધ વગરનાં બાંડીયાં પહેરીને કામ કરતા. તેમને દહાડામાં ઘણીએ વાર કામકાજને અંગે હંડી બરફ જેવી અને બેકે બાબુએથી ઉધારી ઓસરીઓમાં મળે એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવ-આવ કરવી પડતી. ગરમ હવામાંથી નીકળનાની સાથેજ ઉધાસ શરીર ઉપર એકદમ હંડી હવાનો ઝપાટો લાગવાથી ઘણાને ન્યૂનિયા થઈ જતો. જે ઓરડામાં ઢોરની કતલ થતી હતી ત્યાં કામ કરનારાઓનાં શરીર ઉપર ઘણી વાર ઢોરના લોહીની ઝાલો ઉતરતો અને ઢોરને લઈ એ લોહી શરીર પર ને શરીર પરજ દરીને

હર બની જતું. કામ કરનાં કરનાં એકાદ યાંબલાને અરેલવાની
 તમે હરી બૂલ હરી નો તે મુજોજ નાજુવો-અરેલનાતી સાથે હરીને
 બેસાની સાથે મોંટી જવાનો. અરે ! યાંબલાની વાત તો જાગે
 પુરી, પણ માંસ કાપનાં કાપનાં એ દાથમાંના હરાની ધાર ઉપર
 હમાં દાથ મુકાઇ ગયો તો દાથ એવો મોંટી જતો કે તેટલા ભાગની
 રામડી લઇનેજ હરો દાથેથી વણતો. કામદારો તેમના પગનાં તળામાં
 કેપર વર્તમાનપત્રોનાં પાનીઆંના અથવા ગુજુપાટના કટકાના ઉપરા-
 કેપરી પાટા બાંધના. એ પાટા લોહીમાં તરબોળ થઇ જતા અને
 પછી તે લોહી તેમના ઉપરને ઉપરજ હરી જતું; હરી ગએલા લોહી-
 વાળા પગ પાછા તાગ લોહીમાં ભોળના ને તે પગ પાછું હરી જતું.
 એમ કરનાં કરનાં સાંજ સુધીમાં દરેક જાગુને પગે હરી ગએલા લો-
 હીના એવડા મોટા મોટા મોંઘા બાઝી જતા કે ત્યારે તેઓ એ
 લોથાવાળા પગને ઉચકીને ચાલના ત્યારે દાથીના પગ જેવડાં મોટાં
 મોટાં પગડાં પાડના. પોતાના પગને ચરદીમાંથી બચાવવાની અને
 તેમને વખતોવખત ગરમ રાખ્યા કરવાની એક સરસ યુક્તિ કામ-
 દારોએ બોળી કાઢી હતી. નિરીક્ષકની કે મુકાદમની નજર બીજી
 દિશાએ હોય ત્યારે કામદારો તરતના આરેલા સાંદની ઉની ઉની લાસના
 પેટના ભાગમાં વહેલા વહેલા પોતાના પગ ખોરી દેતા અથવા મૂક-
 દાંને ધોવાના ગરમ પાણીની ચુંદ આગળ દોડી જઇને પગનાં તળામાં
 રોટી આવના. સૌથી વધારે ખેદકારક અને કમનસીબ બિના તો એ
 હતી કે હરા વડે કામ કરનારાઓમાંના ધણુખરા કામદારોને દાથનાં
 મોઝાંના પૈસા ખરચવાનું પરવડતું ન હતું. તેમના ખુલ્લા હાથ પર
 દાથનાં બરફની કણીઓ દરતી અને તેથી દાથનો તેટલો ભાગ
 ધોજો ધોજો થઇ જતો અને બહાર મારી જતો. આવું થાય અને
 છનાં તે હાથે કામ તો કરવુંજ પડે એટલે પછી અકસ્માત થાયજ
 ને ? આટલી વિપત્તિ જાણે ઘોડી હોય તેમ તે આરડાની હવા પછુ
 ગરમ પાણીમાંથી અને દોરના ઉના ઉના લોહીમાંથી નીકળતી વરા-
 ળના મોટાથી બરપૂર બની જતી અને તેથી એવું ઘાડું વાળું જામી
 જવું કે કોઈ પણ માણસથી પોતાનાથી પાંચજ કુટને છેટે થું થાય
 છે તે જોઇ શકાવુંજ નહિ. અને પછી જે ત્વરાથી કામદારો દાથમાં
 અજાના જેવા તીક્ષ્ણ ધારવાળા હરા લઇને દોડધામ કરતા એક
 જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ હલજો મારતા ધર્યા જતા હતા તે જોનાં
 દરેજાજ જાનવરોના જેટલીજ મનુષ્યોની હત્યા થવી જોઇતી હતી, પણ
 થતી ન હતી એ એક બારે આશ્ચર્યકારક બિના હતી.

ઉપર ગણાવેલી તમામ પ્રતિકૂળતાઓ ગમે તેટલી ત્રાસદાયક હોવા છતાં કંપનીએ કામદારોને માત્ર એક જ બાબતની અનુકૂળતા કરી આપી હોત તો તેઓ બાકીનું બધું જ ચલાવી લેત. તેઓ જે ખાસ અનુકૂળતા માગતા હતા તે ફક્ત એક જગ્યાએ નિરાંતે બેસીને બપોરનું ભાથું ખાવાની હતી. આખા કારખાનામાં એવી એક જ જગ્યા ન હતી કે કામદારો બપોરની રજામાં ત્યાં બેસીને ઘેરથી ત્રણ આવેલા રોટલા ખાઈ શકે. લોહીનાં ખાઓચીઆં અને આંતરંગના ટગલાની વચ્ચે સાક્ષાત્ નરક જેવી જગ્યાએ બેસીને કાં તો તેમણે ખાવું અથવા તો કારખાનાંની નજીકમાં દારૂનાં સેંકડો પીડાં મંડામાં હતાં તેમાંના ગમે તે એકમાં પેસી જવું અને ત્યાં બેસીને ખાવું, એ સિવાય કામદારોને માટે બીજી એકંદ્રે સગવડ ન હતી. દારૂની દુકાન વાળાઓ તો કામદારોને આવકાર આપવાને માટેજ દુકાનો માંડીને બેઠા હતા અને ઘણાખરા કામદારો બપોરની રજામાં ત્યાં જઈને જ ખાઈ આવતા. કરાઈખાનાંની પશ્ચિમ દિશાએ એશએન્ડ એવેન્યુમાં દારૂની દુકાનોની સળંગ દારૂની દારૂ ગાલી આવતી હતી અને તેથી એ રસ્તાનું બીજું નામ “વિદરકી ગલી” પડ્યું હતું. ઉત્તર દિશાએ “નંદનાગીચમા નંબરની ગલી” આવતી હતી. ત્યાં એક એક માળામાં ૭-૭ પીડા હતાં. બેઠે ગલીઓના છેડા ત્યાં આગળ એકબીજાને મળતા હતા તેનું નામજ “વિદરકી પોઇન્ટ” હતું. આશરે પંદરમી બીમ સેક્ટરના વિસ્તારના માત્ર એકજ સરેશ બનાવવાનું કારખાનું અને માત્ર બેઠેજ દારૂની દુકાનો હતી !

[illegible]

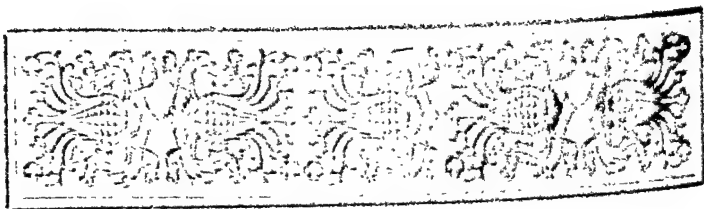
દુકાનની ખાસ વિશેષતા બનાવવામાં કમાલ કરી હતી. એક દુકાનનું નામ "કુકુબ મેળો", બીજાનું નામ "કુન્નગલન", ત્રીજાનું નામ "મંસારનું સ્વર્ગ", ચોથાનું નામ "પ્રેમવાટિકા", પાંચમીનું નામ "વિલાસ લવન", છઠ્ઠીનું નામ "દેવોનું કીડાંગણ", સાતમીનું નામ "ખ્યાલે દુનિયા", આઠમીનું નામ "પ્રણયવિહાર", અને એવાં એવાં બીજાં સેંકડો. દારૂની દુકાનનું નામ લેતેને ગમે તે હોય, પણ દરેકમાં મનુરસ'ધનું કાર્યોક્ત્ય છે એવું લખવાને તો કોઈ ચૂક્યોજ ન હતો. કારણ કે મનુર લોકોનાં મનને વધારે સફળતાપૂર્વક આકર્ષવાની એ તદ્દખીર હતી. ધરાક અંદર જાય એટલે તેને સાર ખારસી દેવાની સગડી અને તેની નજીકમાંજ મજેની ખુરશી તૈયારજ હોય. કોઈ દારૂની દુકાનમાં જાય ત્યારે એકલો તો થોડોજ જાય ? ગપ્પાં સપ્પાં મારીને અરસપરસ વિનોદ કરાવનારા મિત્રો એક જગ્યાએ સગડીની આસપાસ ટે:ણું વળીનેજ બેસે. દુકાનની અંદર જઈને બેસવાની કસોટીને સદર પરવાનગી હતી, પણ શરત માત્ર એટલી કે તેણે દારૂનો વરદી આપવીજ જોઈએ. તમે અંદર જાઓ અને કહો કે મારે દારૂ નથી પીવો તો તમને પીઠાવાળો કહેશે કે ત્યારે ખુરશી ખાલી છે અને સીધા સીધા બહાર ચાલ્યા જાઓ. તમે ઉંડાં વાર લગાડો તો નમારા માથા ઉપર દડાક લઈને દારૂનો સીસો પડ્યોજ જાય. એટલે જો તમે આખરેજ કહેતાની સાથે બહાર નીકળો નહિ તો નમારે તમારું માથું ફાડાવ્યા પછી પણ નીકળવું તો પડેજ અને માથું ફરે તે નફામાં. પણ આવી રીતે માથાં ભંગાવવાનું કોઈને ગમેજ નહિ. દારૂની દુકાનમાં જનાર દરેક જણ ચાલુ સિરેતાને માન આપીને ઈચ્છા પ્રમાણે દારૂ પીવો. તેઓ એમ સમજતા કે, આપણને આમાં નુકસાન નથી, પણ ઉઝડો ફાપદો છે; કારણ કે દારૂનો થોડોક અરચ થાય તેના બદલામાં દારૂ તો પીવાનો મજેજ અને તે ઉપરાંત બીજી સગવડ મજે તે નફામાં. દારૂની પાણી મંગાવી એટલે પેટ ભરીને બીજી મનબાવની ગરમાગરમ વરણી મંગાવીને ખાવાનો હક મળે. આમ જનાં પણ ત્યારે કોઈ પણ માણસ દારૂ પીવા બેસે એટલે એક પાણીથી તે બપોરેજ નહિ. તે સાચ એકલો તો નજ દોય. સાથે બેસાર મિત્રો પણ દોષજ. તેઓ પોતાને અરચે જેને દારૂ થાય તેને આજ નહિ તો કાલે પણ દારૂ વારે સાડું વાગવાને માટે પાવો ને પડેજ. તેથી કરીને બ્યારે એકલો વાંતો તો કાલે બીગવનો, એમ કરીને દરેકને વારાકરની આજ્ઞા મેરવાને દારૂ પાવેજ પડે. પાણ બેસે એટલે પછી એક પાણીથી કે જે કદી અને બેસે કોઈ કદી ? એ ને

પેલા યેકનો યેકજ આપે. દવે આ ગરીબ માણસને આખા પેકિંગ-
હનમાં યેકના ભાડામાં યેકજ નાણું ફક્ત પીણવાગાની પામેથીજ
મળી શકે અને તે પણ એમ ને એમ નો નજ આપે. યેક જણનાર
યોગેક દારૂ પીએ નોજ પીણવાગો યેક લઈને આછીના પેમા દાખી આપે.

આ બધા કુલંદમાંથી જર્મિસ હુમરી મથો દનો તે ફક્ત ઝોનાને
લીધેજ. બપોરના બાધા પછી ફક્ત એકજ પ્યાલી દારૂ પીવાનો તેનો
નિયમ હતો. તેણે હદી એકથી બીજી પ્યાલી પીધી ન હતી, નેમ પીવાનો
વિચાર પણ હતી શકતો ન દનો. તેના આવા સ્વભાવને લીધે તેનું
નામ 'કુલંદો' પડી ગયું હતું. દારૂની દુકાનવાળાઓ પણ તે પોતાની
દુકાનમાં પગ મૂકે એવું દબાવના ન દતા; તેથી એક પ્યાલી દારૂને
માટે પણ તેને દુકાને દુકાને અથડાવું પડતું હતું. સાંજ પડે અને
દારૂખાનામાંથી રજા મળે એટલે તો તે સીધા ચેરજ માથો લેતો. ચેર
જતાં જતાં રસ્તામાં ઝોના અને રેનિરેયોવાસને મદદ કરતો. વળી
વાર તો ઝોનાને દ્રામ ગાડીમાં બેસાડ્યા પછી પોતે માલતો ચેર લેતો.
ચેર પહોંચ્યા પછી પણ તેના માથાનું દાંધ ને દાંધ દામ તેની વાટ
જેવુંજ હોય. કોઇ વાર સોટનો કોથળો તો કોઇ વાર કોથસાની ગૂણ
ખાંધ પર ચડવીને બરફ અને કરાની રમઝટ મચી રહી હોય તેવે
વખતે માંડ માંડ પગ ટેકવતો ટેકવતો માથો આવે. ઘર પણ એવું ન
હતું કે જેથી બહારથી બળ્યો જળ્યો આવેલો માથુસ પ્રસન્ન થાય.
તેમાં વજી શિયાળામાં તો તે ખાસ દુઃખદાયક લાગે એવુંજ હતું.
રાત્રે ઘરની હવા ગરમ કરવાને વારતે બધા ઘર વચ્ચે ફક્ત એકજ
ભટ્ટી બાળવાનું તેમને પરવડે એમ હતું; અને તે પણ એટલી નાની
હતી કે તેનાથી દંડમાં દંડી ઋતુમાં તો રસોડાની હવા પણ પૂરી
ગરમ થતી ન હતી તો પછી બીજા એરડાની તો વાતજ થી કરવી કે
આથી કરીને ટીટા એન્જિનિટા આખો દહાડો ટાડથી કાયરકાયર ચર્ધ
જતી. બરફ વરસે ને તેથી છોકરાંઓથી નિશાજે ન જવાય ત્યારે તેઓ
પણ 'ટાડ વાય છે ટાડ વાય છે' એવી ફરિયાદ કરી કરે. આ તો જાણે
દિવસની વાત ચર્ધ, પરંતુ રાત પડ્યા પછી તો તેમની આના કરતાં
વધારે જૂંદી દયા થતી. રાત્રે વાળુ કરતી વખતે તેઓ બધાંજ આ
એક ભટ્ટીની ચારે બાજુએ દગલો ચઢને બેસી જતાં અને જે દાંધ
ખાવાનું હતું હોય તે પોતપોતાના બોળામાં લઈને ખાતાં. પછી જર્મિસ
અને જોનાસ ત્યાં ને ત્યાંજ બેઠા બેઠા તબાકુની ચુંગીઓ પીતા. સાર
પછી સૂવાનો વખત થાય એટલે બધાંજ ઉડીનંદીમાં થયા વગર ફસે-
લીએ ફસેલીએ ખસતાં ખસતાં પોતપોતાની પધારીઓમાં ઝટ ઝટ

આસાત્ આનુભવ થેના; નેઓ ને નારહી શક્તિને તેના સગદાર સ્વરૂપમાં
જેનાં. તેઓ પ્રજા ઉદનાં, શરીરને મોકાડી લેનાં અને એકાદાંની મડોની
વચમાં લપાઇ જઇને પ્રાણનું શોષણ કરી સે એવા તેના સ્પર્શથી બચી
જવાને ફાંફાં મારનાં; પણ તેમનું દાંડાં માથનું નહિ. તેઓ એકાદાંની
અંદર ગમે તેટલાં લપાઇ જાય પણ પેલી ડાહજનો પાંતે ગમે તેમ કરી-
ને પણ તેમનાં શરીરને ખોળી કાઢે. દાંત કચકચાવતી, સોદીનરથી
પિશાચિનોની માફક ધરનાં હિદ્રે હિદ્ર અને તડે નડમાં થકને દંડી દવા
ચાલી આવતી અને તેમને એક પગ વાર પણ એન પડવા દેતી ન
હતી. જરાકે આંખ ખીંચાવા આવે એટલે તેનો દાદા ડામ જેવો
સ્પર્શ થયોજ હોય. મૂડાંની ખોપરીઓની માળા પહેરનારી, તાળ
રમિરપાનથી જેની જીભમાંથી સોદીનાં ટીપાં દ્રુટ દ્રુટપણ કરે છે એવી
વિશ્વચાપી, અનાદિ અનંત દાનથી શક્તિના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જેવી
તે દંડી તેના ફૂર પંજા વડે તેમને ફાળે ફાળે ચીમટા દીધાજ કરતી
હતી. તેઓ પ્રજા ઉદનાં, દંડીઆં વાળાને મૂતાં છતાં પણ દંડી તેમને
જપવા દેતી ન હતી. તેઓ રડે તોયે કાણુ તેમનો પોકાર સાંભળ-
વાનું હતું? નરકમાં સજાતા દત્તભાગી જીવેને અનંત કાળ સુધી
રીખાવનારી નારહી શક્તિની પેઠે દંડી પણ તેમને રીખાવી મારતી
હતી. તેના પંજામાંથી છૂટા થવાનો એકે ઉપાય રહ્યો ન હતો. આ
પ્રમાણે છેક સવાર થતા સુધી તેઓ આ દંડી બહીમાં શેકાતાં. સીંગતાં
રાત કાઢતાં; ત્યાર પછી આખો દિવસ મગૂરી કરતાં. એમ કરતાં
કરતાં દિવસે દિવસે તેમનું બળ ક્ષીણ થતું જતું, તેમની કાયાના
બધે દીવા પડતા અને આડની મૂડાલ ડાળખીઓની પેઠે તેમનો ખરી
પડવાનો વખત તેટલો નજીક આવતો.

પ્રકરણ ૮ મું

શિયાળાની કડકડતી હંડીની હમણાં કરી તેથી પાર વિનાની વિટંગણાઓ જતાં તેમનાં હૃદયમાં રાખતી આશાનો અંકુર છેડતી કરમાઈ ગયો ન હતો તેથી તેમના ઉપર આટલાં બધાં વીનક વીતતાં હતાં. તો પણ પ્રસંગ આવતાં એ અંકુરમાંથી નવો કથુઓ ફૂટી નીકળ્યો. મેરિજનના જીવનમાં સૌથી મહત્ત્વની અદ્ભુત ઘટના બરાબર આજ અરસામાં બનવા પામી.

મેરિજનનાં મોહન છુટી વિધાઈને ધાયત્ર થનાર પેસો સારંગીવાળો ટેમોઝિયસ હતો. આ જુગલ જોડીને જોઈને સૌને હસવું આવતું. કારણ કે ટેમોઝિયસ ડીંગણો, એકવડા કોડાનો અને નાનકડો હતો; ત્યારે મેરિજન તેને એક હાથે ઉંચકીને કેડે બેસાડીને ફેરવે એવી હતી; પણ ટેમોઝિયસ તેના ઉપર મોહી પડ્યો તેનું કારણ આ પણ હોય. મેરિજનના શરીરમાં જીવાનીનું જોર ફાટ ફાટ કરતું હતું અને તેનામાં ઉત્સાહનો પાર ન હતો તે જોઈનેજ ટેમોઝિયસના મનમાં તે વસી ગઈ હોય. જર્ગિસ અને એનાનું લગ્ન થયું તે પ્રસંગની મિજબાની વખતે ટેમોઝિયસની નજર મેરિજન ઉપરથી એક પણ વારને માટે ખસી ન હતી. ત્યારપછી મેરિજનની સાથે જરાક વધારે પરિચય થતાં ટેમોઝિયસને માલૂમ પડ્યું કે, તે બહારથી ગમે તેવી જાનરમાન દેખાય છે, પણ તેનું હૈયું તો નાના છોકરાના જેવુંજ છે. ત્યારથી તેના ધાંટા અને ધમપછાડની ધાક તેના મનમાંથી નીકળી ગઈ અને તેને મેરિજન સાથે પ્રેમ કરવાની વધારે હિંમત આવી. આગળ જતાં તે દર રવિવારે સાંજના નિયમિત રીતે મેરિજનને મળવા આવતો થયો. એક તો ઘર નાનું અને બીજું નાનાં મોટાં મળીને ઘરમાં એક ડઝન માણસ, તથા ટેમોઝિયસ અને મેરિજનને માટે રસોડા સિવાય એક બીજાને મળવાની બીજો કોઈ ઠેકાણો સગવડજ ન હતી અને રસોડામાં પણ તેઓ બે જણ સાવ એકલાં તો નજ હોય. ઘરનાં બૈરાં-છોકરાંમાંથી ગમે તે

એક જણ અથવા કોઈ કોઈ વાર તો બધાજ રસોડામાં આવીને એટલ્યાં હોય. તે બધાંની વચમાં ટેમોઝિયસને પોતાની પ્રેમકથા કહેતાં શરમ આવતી. તે બિચારો બોળામાં ટોપી રાખીને મોઢું સીવીને બેસી રહે-
તો; બોલવાનું ઘણું મન થઈ આવે ત્યારે એકે વખતે સામટા પાંચ કે છ શબ્દો કરતાં વધારે તે બોલી શકતોજ નહિ અને એટલું થોડું બોલતા બોલતામાં તો તે શરમને લીધે રાતોચોગ બની જતો. આખરે જર્મિસ તેની હંમેશની સરળતાથી તેના વાંસામાં ટપલી મારીને કહેતો કે “એ તો જાણે સમજ્યા. પણ દોસ્ત ! તારું એકાદ ગાયન હવે થવા દે.” આ શબ્દો સાંભળતાની સાથેજ ટેમોઝિયસનું મોઢું ખીલી ઉઠતું, તેની સારંગી તો તેની સાથેની સાથેજ હોય. તેને પેટીમાંથી કાઢતોહને તેનો ઉપસો છેડો હડપચી નીચે દબાવીને કુન-કુન-કુન સર દાડવા મડે. સારંગીનો સૂર જ્યાં મળી રહ્યો એટલે ટેમોઝિયસનો આત્મા એકદમ જાગત થઈ જતો, તેનું જિગર નાચી ઉઠતું અને તેના કંઈ-માંથી સંગીતની ધારા વહેવા લાગતી. આ બધો વખત તેની આંખો મેરિજન ઉપરજ ચોંટી રહેતી. તે જગાડ વિવેકની મર્યાદાની બહાર તો દેવાયજ, પણ તેનું મન તેની આંખોને મેરિજન તરફ ધસડી જાય તેમાં બિચારો ટેમોઝિયસ કહે પણ શું ? આખરે મેરિજન શરમાઈ જાય, તેના મોઢા ઉપર લજ્જતની રનાય આવી જાય અને તે શરમની મારી નીચું જુએ; પણ ટેમોઝિયસની દૃષ્ટિ તેના ઉપરથી ખસે નહિ. મુઆનો સારંગી ઉપર એવો હાથ બેસી ગયો હતો કે જ્યાં તેણે સારંગીના તાર ઉપર ગજ ફેરવ્યો કે સાંભળનારાનાં હૈયાં ડોલવા લાગતાં. ગમે તેવો હોય પણ હાથમાંનું કામ પડ્યું મૂકીને સાંભળવા દોડી આવ્યા વગર રહેજ નહિ. નાનાં નાનાં છોકરાં પણ પહોળાં મોઢાં કરીને આ નાનકડો માણસ શું કરતો દશે તે જોવા ડાલ્યાં ડમરાં થઈને બેસી જાય. તેની સારંગીના સૂરની અસર દીટા એકજામિટા ઉપર તો એટલી બધી થતી કે તેના માલ ઉપરથી ડબડબ આંશુ દડી પડતાં. આવી પ્રતિભાસાગી વ્યક્તિના નિહટના સમાગમમાં આવવાનો લાલ મજે અને તેના અંતરના હંદામડું ઉઘાડવાના ઉછળી રહેલાં આનંદ-આદ અને વેદનાની અનુભૂતિ કરવાની તક મજે એ તે કાંઈ જેવો તેવો મુયોગ દેહેવાય !

ટેમોઝિયસનો સાથે જોવાં બાપ્પાથી મેરિજનને બીજા પણ કેટલાક ખાસ લાજ હતા—ઉપર મળાવેલા સરમ લાજ ઉપરાંત રથૂજ અને નજદ લાજ. જાહેર મેળાવામાં આ તથા રાજદરબારી ઉત્સવોમાં ટેમોઝિયસને બાર બારે જી આપીને લોકો નંડાવવા હતા. તે ઉપરાંત

સામાન્ય મિત્રજાનીઓ. ત્યારાગે અને પીરમિત્ર ઉત્તરેનાં તે તેને નોતડું હોયજ; કારણ કે નોતરું દેનારનો મારી પેડે જાય હતા કે, ટેમોઝિયસ ત્યાં પાણી જાય ત્યાં પોતાની સારંગીને સાથે લીધા વગર તો જાયજ નહિ; સારંગી પાસે હોય અને બીજાં બધાં નામ કરવા માંડે ત્યારે તેને બચવા વગર ટેમોઝિયસને આગેજ કેમ? ને ઝાઝો આગલ કરાવે એનો હતોજ નહિ. જરાક કોણ કહે એટલે જ પેટીમાંથી સારંગી નીકળીજ હોય. એક દિવસ તેણે ભારે દિવસ ચકાવીને મેરિજને કહ્યું કે, આજે અમુક કેકાણે મિત્રજા છે ત્યાં શું મારી સાથે આવીશ? મેરિજને હા કહી એટલે તો ટેમોઝિયસના ડરખતો પારજ ન રહ્યો. ત્યાર પછી તો તેને ત્યાં ત્યાં જવાનું થાય ત્યાં મેરિજને સાથે લીધા વગર જાયજ નહિ; અને તેમાં જો તેના કાર્મિકને ઘેર મિત્રજાની હોય ત્યારે તો એકલી મેરિજને નહિ પણ આખા ઘરને નોતડું દેવડાવે. બીજાં બધાંને જવાનો વારો આવે કે ન આવે, પણ મેરિજ તો જાયજ; એટલે તે ત્યારે ઘેર આવે ત્યારે છોકરોને સાથે પોતાના મોટા ગજવામાં માથે તેટલી મિઠાઈ લેતી આવે અને પોતે ત્યાં શું શું ખાધું તેની રસમય કથા કહીને સૌનાં મન રંજત કરે. વાત એવી હતી કે, ત્યારે બીજાં બધાં નાયવામાં રોકાતાં તેટલો વખત મેરિજને તો ભોજન કરવાના ટેળણ આગળજ એમી રહેવું પડતું. તેથી તે બધો વખત ખયાય તેટલું ખાતી અને વધે તે ગજવામાં ભરી લાવતી. તેને પોતાને નાયવાની તક ભાગ્યેજ મળતી અને તે પણ સ્ત્રીઓની સાથે અથવા ઘરડા ખડખડા જેવા ડોસલાઓની સાથેજ. તેનું કારણ એવું હતું કે, ટેમોઝિયસ બેહદ અદેખો હતો. જો કોઈ કુંવારા માણસે આવીને નાયવાના ઉદ્દેશથી મેરિજની જાડી કૂડે હાથ નાખ્યો કે ટેમોઝિયસની આંખમાં અદેખાઈ આવે અને તેજ ઘડીએ તેની સારંગી બેતાલી વાગે અને રંગમાં ભંગ થઈ જાય.

આખું અદેવાડિયું સખત મજૂરી કરનારાઓને એવી ખબર પડે કે, આવતે શનિવારે રાત્રે ફલાણે કેકાણે મિત્રજાની અથવા નાય પાર્ટી છે તો તેમના વચગાળાના દિવસમાં ગમ્મતની આકાંક્ષાને લીધે તેમની દુઃખમય જિંદગીમાંથી તેમને કાંઈક રાહત મળતી. જર્ગિસનું કુટુંબ ગરીબ હતું અને સવારથી સાંજ સુધી સૌને માથે મહેનતનો એટલો બોલો હતો કે તેમને ઝાઝાં ઓળખાણ પિછાણ કરવાની કુરસદ મળતી ન હતી. વળી પેકિંગટાઉન શહેરનું જીવન એવું હતું કે લોકો પોતાના નજીકના પાડોશીઓ અને કારખાનાંમાં પોતાની જોડા-જોડ કામ કરનારાઓ સિવાય બીજા લોકોને ભાગ્યેજ ઓળખી શકતા.

ખરું જેનાં એ શહેર અમરખમ નાનાં નાનાં ગામડાંઓનાં અમરખાં જેવું હતું. પણ દહે તેમના કુટુંબના એક જણને આ નાનકડા માળાની સીમાની બદાર નીકળીને અમાજના વધારે મોટા વિભાગમાં મદાલ-વાનો મુયોગ મળી આવ્યો. આથી થતું એમ કે, ત્યારે મેરિન મેળા-વડાઓમાંથી પાછી આવતી અને મેળાવડાઓ આજે શહેરના એક ભાગમાં હોય અને આવને શનિવારે બીજા ભાગમાં હોય-ત્યારે દર વખતે તેમને નવાં નવાં માણસોની ખાસિયનો જણવાની અને તેમને વિશે ચર્ચા કરવાની તક મળતી. દાખલા તરીકે દલાણી આજે શું શું પહેરીને આવી હતી, દલાણી દલા કારખાનામાં કામ કરે છે, ત્યાં તેને શા પગાર મળે છે, દલાણી કેની સાથે પ્રેમમાં પડી છે, દલા-ણાએ અમુક છોકરીની સાથે પ્રેમ જોડ્યા પછી તેને કેવી રીતે દગો દીધો અને નિરાશ કરી અને ત્યારપછી બીજીની પાછળ લાગ્યો, તેની સાથે પણ તેને કેવી રીતે અણખનાવ થયો, પછી બેઠે જણે શું શું કહ્યું, દલાણો એની બાહરીને ખૂબ મારે છે અને તેવી તે મજૂરી કરીને જે કાંઈ કમાઈ લાવે છે તે બધું ખૂંચવી લઈને તેનો દારૂ પી આવે છે—અરે ! પોનાની બેરીનાં કપડાં સુદાં ગીરો મૂકીને દારૂ પી આવે છે—આવી આવી વિવિધ પ્રકારની વાતો મેરિન જણી લાવતી અને ઘેર આવીને બધાંની આગળ તેનું પારાવણુ કરતી. આવી વાતોમાં મોટા ભાગ નિન્દાત્મક ગામગણાટાંજ હોય અને તેથી કેટલાકને કંટાળો પણ આવે; પણ જેને જેનું જ્ઞાન તેવી વાતો તે કરે એમાં તેનો વાંક શો કાઢીએ ?

પછી એક વાર શનિવારની રાતે કાઠને ઘેર લસ હતું. ત્યાંથી મોટી રાતે મેરિન અને ટેમોઝિયસ બેઠે ઘેર આવવા નીકળ્યાં. ત્યારે રસ્તામાં ટેમોઝિયસે પોતાના અંતરની વેદના જાહેર કરવાની ગમે તેમ કરીને હિંમત અલાવી. તેણે પોતાની સારંગીની પેટી રસ્તા ઉપર મૂકી દીધી અને પોતાના મનમાં જે હતું તે કહી નાખ્યું. તેના જવાબમાં મેરિનએ પોતાના બેઠે હાથ તેને ગળે વીંટાળી દીધા. બીજે દહાડે તેણે ધરનાં બીજા બધાને આ વાત કરી અને વાત કરતાં કરતાં તેની આંખોમાંથી મુખનાં આંસુ આવી ગયાં; કારણ કે ટેમોઝિયસ તેના કહેવા પ્રમાણે ઘણાજ મનમોહક પુરુષ હતો. દહે ટેમોઝિયસને પોતાના દિલની વ્યથા વ્યક્ત કરવા મટે સારંગીની મદદ લેવાની જરૂર ન રહી. દહે તો તેઓ એકબીજાને આલિંગીને પરમ સુખપૂર્વક દલાકોના દલાક મુઠી રસોડામાં બેઠા બેઠા વાતો કરતા. ધરનાંએ પણ સમય વિચારી જાહેર વગર કંઈ એવો નિયમ કરી રાખ્યો હતો કે, રસોડા-ના ખુણા ભણી કાઠએ જોવુંજ નહિ અને ત્યાં શું થાય છે તે જોવાનો

કે જાણવાનો વિચારજ ન કરવો.

આ શિયાળો ઉતરે અને વસંત ઋતુ જેએ એટલે આપણે પરણી જઈશું, એવો મનસુખો તેમણે કરી રાખ્યો હતો. પરણીને ક્યાં રહેવું તેનો તોડ તેમણે એવી રીતે કાઢ્યો કે આજ ધરના કાતરીઆને ડીક-કાક કરાવીને ત્યાંજ આપણે ધરસંસાર માંડીશું. ટેમોઝિયસ પોતે સારો રોજ પાડતો હતો અને મેરિજનએ ઘર વેચાતું લેતી વખતે જે રકમ આ કુટુંબને ઉછીની આપેલી તે તેમણે કકડે કકડે વાળી નાખ્યા માંડી હતી. તેથી કરીને ધરસંસાર માંડવા માટે જેટલું નાણું શરૂઆતમાં જોઈએ તેટલું હમણાં નહિ તો થોડા વખતમાં મારી પાસે જમા થશે, એવી મેરિજનની ગણતરી હતી. તેની ગણતરીને કદાચ ખોટી પાડે એવી એક ખોડ મેરિજનમાં હતી. તેનું હૈયું અતિશય ક્રોધળ હતું અને પરગણુપણાની લાગણી તેનામાં અત્યંત બળવાન હતી તેથી કરીને ધરનાં માણસને અમુક વસ્તુની જરૂર છે એવું તેણે દીકું કે તરત પોતાના પગારનો મોટો ભાગ ખરચી નાખીને તે વસ્તુ લઇ આવતી. દર અઠવાડીએ આવું થયાજ કરતું. આ અઠવાડીએ અમુક ચીજ તો તેની પછીને અઠવાડીએ બીજી; એમ કરીને મેરીજનની કમાણીનો મોટો ભાગ વપરાઈ જતો. ખર્ચ કહીએ તો આખા ધરની તે મુડીદાર થઈ પડી હતી. તેના સિવાય બીજા કોઈને પગાર માંથી બચત થતીજ નહિ. તેને હાલ તો પગાર પણ ડીક મળતો હતો; કારણ કે આટલા દિવસના અનુભવ પછી તે ડબ્બા રંગવાના કામમાં પાવરધી થઈ ગઈ હતી. એકસો ને દશ ડબ્બા રંગવાનું મહેન-તાણું ૧૪ સેન્ટ (૭૫ આના) હતું અને તે એક મિનિટમાં બે ડબ્બા રંગી નાખતી. એટલે મેરિજનને હિસાબે તો રોજ સાંજને છેડે ટંક-શાળજ પડતી અને તે કારખાનામાંથી ઘેર આવતી સારે તેના ગાય-નથી આખું ફળિયું ગાળી ઉઠતું.

જતાં તેનાં ધરનાં તથા બીજાં મિત્રો કહેતાં કે, બધા દિવસ એકસરખા નહિ જાય; માટે તું જરા ધીરી પડ અને ઝાઝી કૂદાકૂદ ન કર. પોતાની કમાણી બધો વખત એકસરખી રીતે ચાલ્યાજ કરશે એવી ગણતરી ન કરાય. અણધારી વિપત્તિને માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. ક્યારે શું થશે તે કોણ જાણી બેઠું છે ? પણ મેરિજન કોઈનું કહ્યું કાને ધરે ત્યારે કેની ? તે તો બેડી બેડી મનમાં ને મનમાં મનસૂઆ ઘડયાજ કરતી કે, હું મારું ઘર માંડીશ ત્યાર પહેલાં આટ-આટલાં રાચરચીલાં તો હું વસાવી લેવાનીજ. ફલાણી વસ્તુ અહીં

ગોઠવીશ અને ફલાણી વસ્તુ પછે મૂકીશ, એવાં એવાં સ્વપ્નો સેવ્યા કરતી. તેથી કરીને ત્યારે કડકડ બૂસ કરતું વિપત્તિનું વાદળ તેના ઉપર વટી પડ્યું ત્યારે તેના હૃદયને જે આઘાત થયો તે બોધને સીને તેના ઉપર દયા આવી અને સીના મનને અત્યંત દુઃખ પણ થયું.

હાય ! મેરિગ્નવાળું માંસના ડબ્બા ભરવાનું કારખાનું બધ થઈ ગયું ! એના કરતાં તો સૂરજ ઉગતો બધ થઈ ગયો હોત તો મેરિગ્નને થોડું આશ્ચર્ય લાગત. કારણ કે તેને મનથી તેનું ડબ્બાનું કારખાનું સૂરજ, ચંદ્ર અને તારાઓના જેટલુંજ અવિચળ હતું. પણ ખરેખર ! એક દિવસ તેને દરવાજે તાળાં દેવાઈ ગયાં ! કારખાના વાળાએ કશો ખુલાસો પણ ન કર્યો—તેને એક દિવસની નોટીસ પણ ન આપી ! તેમણે તો ચનિવારેજ નોટીસ ચોટાટી દીધી કે, બધા કામ-દારોને તેમના પગારનો દિસાબ આજ સાંજ સુધીમાં ચૂકવી દેવામાં આવશે અને ઓછામાં ઓછું એક મહિના સુધી તો કારખાનું ઉધડે એવી વજી નથી ! બસ, તેમણે તો આટલીજ ટૂંકી ને ટચ નોટિસ આપી દીધી; પણ મેરિગ્નની તો સોના મહોર જેવી નોકરી મળે, તેની આશાઓના સોનેરી ફિલા માટીમાં મળી ગયા.

એ થયું શું ? મેરિગ્નએ તેની સાથે કામ કરનારી છોકરીઓને પૂછવા માંડ્યું કે, આ થયું શું ? કારખાનાને એકદમ કેમ તાણું દેવાઈ ગયું ? તેમણે કહ્યું કે, તહેવારને લીધે કામની બીડ હતી. બીડની મોસમ હવે ખલાસ થઈ ગઈ. હવે થોડો વખત કામની મંદી રહેશે. વરસો વરસ આવું થાય છે. અમુક વખત સુધી બધે રહ્યા પછી કારખાનું પાછું ચાલુ તો થાય છે, પણ પૂરા ફલાક કામ નથી કરતું. પણ એ ક્યારે આવું થશે તે વિશે કશું ચોક્કસ કહી શકાયજ નહિ. કાંઈ કાંઈ વાર તો એવું પણ બન્યું છે કે, અડધા ઉનાળા વાની જતા સુધી તે બધનું બંધજ રહ્યું છે. ફાલના સંવેગે જતા ભવિષ્યને માટે સારી આશા રખાય એવું હતુંજ નહિ; કારણ કે જે સોડો માંસના ડબ્બાને ફોરીઓમાં ભરી ભરીને વખાર આગળ દાખવી આવતા હતા અને જેઓ વખારમાં ડબ્બાની થપ્પીઓ કરતા હતા તેમનું કહેવું એવું હતું કે, ડબ્બાની થપ્પીઓ છેક વખારની છત સુધી સળગાસજડી લાગી મળે છે અને હવે ત્યાં તલપૂરે ખાલી જગ્યા રહી નથી. આવી વિધિમાં જે કારખાનું એકજ આશ્ચર્ય પધારે કામ કરે તો તેટલા વખતમાં તૈયાર થઈ જાય ડબ્બાને ભરવાની જગ્યા. આથી જાણી જાણી માટે કારખાનાના માલિકાએ સરોવ.ગા.આમાંથી પણ પાણી

ભાગના કામદારોને રજા આપી. આ તો વળી પેલા કરતાં પણ વધારે ખરાબ અવસ્થાની નિશાની કહેવાય; કારણ કે એનો અર્થ તો એવો થયો કે, કંપની ઉપર માંસના ડબ્બાને માટે ગદારથી માગણીજ આવતી બંધ થઈ ગઈ છે. કારખાનામાં કામ કરનારી છોકરીઓ અંદર અંદર વાતો કરતી હતી કે, આ બધી ખુશખુશી દુગાઇ છે. આપણી પાસે ડબ્બા રંગવાનું કામ કરાવીને પણ કંપની આપણને ફગી લે છે. આપણને અફવાડીઆના બાર બાર અને ચૌદ ચૌદ ડૉલરનો પગાર મળતો ત્યારે આપણે ખુશ ખુશ થઈ જતાં; કેમકે તેમાંથી બધો ખર્ચ બાદ કરતાં આપણે ઓછામાં ઓછી અડધી રકમ તો બચાવીજ શકતાં. પણ હવે આપણી એ બચાવેલી બધી રકમ ખર્ચાઈ જવાની; કેમકે કારખાનું બીજી વાર ચાલુ થાય ત્યાં સુધી આપણે તો તેના ઉપર જ ગુજરો કરવાનો રહ્યો. એટલે ખરું જોતાં કંપનીએ આપણી પાસે અડધે પગારેજ કામ કરાવ્યું એમજ માની લ્યોને. પહેલેથી અડધો પગાર એટલે અફવાડીઆના છ કે સાત ડૉલરનો રોજ આપવાનું કહે તો એ પગાર ઓછો પડવાથી આપણે ધણું કરીને એમને ત્યાં કામે ન જઈએ. માટે છ મહિના સુધી આપણને દેખીતી રીતે બમણો પગાર આપીને કંપનીએ આપણી પાસે કામ કરાવી લીધું અને છ મહિના કારખાનું બંધ રાખ્યું એટલે પાછું બધું સરખેસરખું થઈ રહ્યું અને વરસ આખરે પાછાં આપણે હતાં તેવાં ને તેવાં થઈ જવાનાં. આપણી પાસે હાલ જે બચત છે તે બધી વપરાઈ જશે એટલે આપણેજ ગરજનાં માર્યાં કારખાનાના દરવાજા ફોકતાં ઉભાં રહીશું. તે વખતે કારખાનાવાળા આપણને જે પગાર આપશે તે પગાર આપણે કબૂલ કરવોજ પડશે; કારણ કે કબૂલ ન કરીએ તો જઈએ ક્યાં ?

મેરિજ વીલે મોઢે ઘેર આવી. તે પોતાના હૈયાનો ઉલરો ફાલવી ન નાખે અને મનમાં ને મનમાં દુઃખ દબાવી રાખે તો થોડા વખતમાં મોટો ધડાકો થયા વગર પણ ન રહે, એવો તેનો સ્વભાવ હતો. તેણે આજની બીના સૌને કહી અને બધાંએ ભેગાં થઈને કારખાનાવાળાનાં છાજ્યાં લીધાં. આટલું કરી રહ્યા પછી મેરિજ બીજી નોકરી શોધી કાઢવા માટે આખા પેકિંગટાઉનમાં ભટકતી થઈ ગઈ. શહેરમાં માંસને ડબ્બામાં ભરવાનાં જેટલાં કારખાનાં હતાં તેમાંનાં લગભગ બધાંનેજ બારણે તાળાં દેવાઈ ગયાં હતાં તેથી મેરિજની પેટેજ બીજી બધી ઘેર બેઠેલી મનૂરણો કામ શોધવા નીકળી પડી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં મેરિજને નોકરી મળેજ ક્યાંથી ? ડબ્બાનાં કારખાનાંમાં ત્યારે તેનું કશું વધુ નહિ, ત્યારે તેણે પરચુરણ માલની દુકાનોમાં,

વીણીઓમાં અને છેવટે દારૂની દુકાનોમાં નોકરીને માટે પ્રયત્ન કરી જાયો. બધેથી નન્નો સાંભળ્યો ત્યારે તેણે એથી વધારે દૂરના ભાગમાં નોકરીની તલાશ કરવા માંડી. કસાઈખાનાંથી પાંચેક માઈલને છેટે સરોવરને કિનારે ધીમંત રોડીઆઓના જંગલો અને મોટી મોટી હવેલીઓ હતી. ત્યાં પણ મેરિગ્ન ફાંફાં મારી આવી અને જોને 'અગ્રિજી' આવડતું ન હોય એવા માથુસને લાપકતું કોઈ કામકાજ હોય તો મહેરબાની કરીને મને સોંપો' એવી ત્યાં ગઈ ત્યાં માયના કરવા લાગી.

પંકિંગ્ડાઉનના ઉલોગમાં આવેલી મંદીને લીધે મેરિગ્નના જેવી મજૂરોનેજ ઘેર બેસવું પડતું ન હતું, પણ કસાઈખાનાંના કામદારોના ઉપર પણ તેની અસર થઈ ચૂકી હતી. પણ ફેર એટલો કે, એ મંદીનો ધણો તેમને જરાક જીદી રીતે લાગ્યો અને એવી રીતે લાગ્યો કે તેનાથી મજૂર આસમના દુઃખમાનનું મૂળ કારણ જર્જિસના સમજવામાં આવી ગયું. કસાઈખાનાંનાં કારખાનાંવાળાઓની માફક માંસની ગાતબર વેપારી પેટીઓએ પોતાના કામદારોને ઘેર ન બેસાડ્યા પણ આગે આ જડાને તો કાલે જીન્ટે જડાને એમ ગમે તે પ્રકારે તેમણે કામના કલાક ધીમે ધીમે ઓછા કરવા માંડ્યા. મજૂરોના ખજારનો દર દિવસ ઉપર નહિ, પણ કલાક ઉપર દરાવેલો હોવાથી તેઓ જેટલા કલાક કામ કરે તેટલા કલાકનોજ ખજાર તેમને મળતો; છતાં કારખાનામાં તો તેમને વખતસર હાજર થવુંજ પડતું. કામ લસે હોય કે ન હોય તો પણ કામદારોએ તો બરાબર સવારના સાત વાગ્યાના આવીને હાજર થવુંજ જોઈએ, એવો કારખાનાંવાળાઓનો કાપમનો દુકમ હતો. દોરના વેપારીના દલાલો અને કસાઈખાનાના દલાલો મળીને ત્યાં સુધી સોદા ન કરે અને દોર પેલા લોખંડી માંચડા ઉપર આવીને મરવાની ત્રાહ જોતાં હિસાં ન રહે ત્યાં સુધી કામદારો લસે માખી મારે, પણ તેઓ તેટલો વખત ગેરહાજર રહે તે ન ચાલે. દેટલીક વાર તો સવારના સાતથી તે દસ અથવા અગ્રી-આર વાગતા સુધી કામ શરૂ થવુંજ નહિ. આવા દિવસ તો સારી મોસમમાં પણ ધણી વાર આવી જતા, પણ મંદીની મોસમ એક પછી તો એક માજ પડવા આવે ત્યાં સુધી કામદારોને કરું કામજ મળતું ન હતું. શિમાળાની ઝાતુ એટલે જે જગ્યાએ થર્મોમિટરનો પારો શન્યથી પણ વીસ અંશ જેટલો નીચો ઉતરી જતો તે જગ્યાએ તેમણે આમ તેમ રખડ્યાજ કરવાનું. દિવસની ચરખાતમા તે તેઓ આમથી તેમ દોડાદોડ કરતા અથવા એકબીજાને પાલ-ધરપા મારીને તથા મનદ-મરકડીઓ કરીને દાદ દરાડતા, પણ જેમ જેમ દિવસ

મારે એ નીકળતો છે, હારખાનામાં હામ કરવાના કરાકે ખરૂં કરૂં
 વામાં આવ્યા છે, એવું બંને એકે ખાનના મોઢા અંગે આવડવા જાગ્યાથી
 આવડતા વાગ્યા સુધી હારખાનું ગાત્રું એવું બંને પારીખ્યા ઉપર
 જાગ્યું હોય; પણ ડોળના ધ્યવદામાં આવતું કાંઈજ ન હતું. ડોળના
 ધ્યવદામાં તો હારખાનું કપારે બધું હતું ને નહીં હરવાની અન્ય
 ડોરના દાસમાં હતી. હામદાગમ્ય કપારે ખાતું અને કપારે થીજે જતું
 તેનો નિર્જીવ કરનાર ડોરજી હતો. એટલે આ લોકોનાં હામદારો તો
 ડોરની મરેરખાની ઉપરજી જીવતા, એમ કહીએ તો વાલે. વળી કેટલીક
 વાર વેચનારાઓ અને ખરીદનારાઓ વચ્ચે બેચનાજી આવતી, ખરીદ-
 નારાઓ એવી અનુ રમતા છે, જે આવડે થોડા વખત સુધી મોઢા
 કરીએજ નહિ તો ડોરને વેચવા આવેલા વેપારીએ એમ સમજશે કે
 આને હસાઈખાનાંવાળાએને ડોર ખરીદવાનો વિચારજ નથી. આથી
 કરીને ડોરને વેચી દેવાની તેમની ઉત્કંઠા વધે. તેથી તેમની બાંદર
 બાંદર રૂપમાં જતરે અને તેનાથી ડોરનું બજાર એકદમ નરમ થઈ
 જશે. તે વખતે હામ લોકોને મોઢા કરવાથી સરતામાં સરતે બાવે
 ખરીદી કરી શકશે. આલો વિચાર કરીને હસાઈખાનાં નરકથી ડોરની
 ખરીદી કરનારાઓ જેમ જેમ બેપરવાઈ બતાવતા, તેમ તેમ ડોર
 વેચનારાઓ પણ ડોરને વેચી દેવાની ઉનાવળ કરતા અને ડોરના બાવ
 ઉતારી પાડતા. વળી કેટલાંક ખાસ દારણેને લઈને હસાઈખાના
 આગળ ધાસ—ચારાની ડુકાનો હતી ત્યાના બાવ બગરના સામાન્ય
 દર કરતાં ધણી વધારે હતા—અને પોતાનાં ડોરને માટે ધાસચારો પણ
 સાથે લેતા આવવાની કાયદામાં મના હતી ! તેથી બેચપકક કરીને
 પોતાનાં ડોરને એક દિવસ મોઢાં વેચવાં અને તેમને એક દિવસ ખવ-
 ડાવવાનો ખરચ માથે ચલાવવો તે કરતાં થોડુંક ઓછુંવળું કરીને તે
 ને તે દહાડે વેચાય તો વેચી દેવામાં વધારે લાભ છે, એ વાત બેક
 પક્ષના દલાલો જાણતા હતા. જેઓ ડોરને વેચવા આવ્યા છે તેઓ
 વેચશે નહિ તો પણ ક્યાં ? એમ સમજીને ખરીદનારાઓ વાર સમા-
 ડતા. હસાઈખાનાનું હામ મોડું થઈ થતું તેનું આ એક દારણ હતું.
 વળી બીજું દારણ એ હતું કે, શિયાળામાં રહેલ લાઇન ખરૂંમાં દટાઈ
 જતી તેથી રહેલના વ્યવહારમાં ડીલ થતી. આથી કરીને ડોરની માલ-
 ગારીઓ સવારને બહારે છેક સાંજે આવી લાગતી. ત્યાર પછી ડોરના
 મોઢા થતા. તેમાં પણ કેટલોક વખત નીકળી જતો. વળી સાંજના
 ડોરનું બજાર નરમ હોવાથી હસાઈખાનાવાળા આવતી કાલ ઉપર
 સુલતથી ન રાખતાં સાંજે ને સાંજેજ બધી ખરીદી કરી લેતા. ત્યાર

પછી તેમનો એવો લોખંડી કાયદો હતો કે, જેટલાં દોર કસાઇખાના-
માં હાજર હોય તેમનો નિકાલ કરી નાખ્યા પહેલાં કારખાનું બંધ
થાયજ નહિ. કામદારો ભલે માથાં પટકીને મરી જાય, પણ આ કાય-
દામાં જરા પણ સુધારો કરવાની આશા રાખવીજ નહિ. કારખાનાંના
માલિકો આગળ કામદારોનાં કેટલાંય પ્રતિનિધિ મંડળો તેમનું દુઃખ
રડી આવ્યાં; પરંતુ તેમને હમેશાં એકનો એક કોરો જવાબ મળતો કે,
આ અમારા કારખાનાનો નિયમ છે અને એમાં સહેજ પણ ફેરફાર
કરવાનો હાલ તેમજ ભવિષ્યમાં સંભવજ નથી. નાતાલનો તહેવાર
આવ્યો. મજૂરી કરીને નિર્વાહ કરનારા લોકોના સિવાય બાકીનું આખું
જગત ખાઇ-પીને નાચી-કૂદીને કલ્લોલ કરવા લાગ્યું ત્યારે તેમને
ખાવાને માટે માંસ પૂરું પાડનાર મજૂરો આવી સખત હંડીમાં રાત્રે
એક વાગે કારખાનામાંથી છૂટા થયા અને ત્યાર પછી બરફથી ઢંકાએલા
રસ્તા પર થઇને ત્રણથી ચાર માઇલ ચાલીને ઘેર ગયા ત્યારે રોટલાનો
કટકો મોઢામાં નાખવાનો તેમને વખત મળ્યો અને બીજે દહાડે સવાર-
ના સાત વાગે તો કારખાનામાં હાજર થઇજ જવાનું. કારણ કે નાતા-
લનો દિવસ એટલે તે દહાડે ભલે બીજા બધા આરામ લે, પણ ખોરાકની
ચીજો પૂરી પાડનાર મજૂરોએ તો તે દહાડે બમણું કામ કરવાનું!

આ બધી વિપત્તિઓ એક એકથી ચઢી જાય તેવી તો હતી, પરંતુ
એમના કરતાં પણ વધારે સાલે એવા અન્યાયની વાત તો હજી કહીજ
નથી. કારખાનાંવાળાઓએ પગારનો હિસાબ કરવાને માટે એવું ધોરણ
રાખ્યું હતું કે, મજૂર ગમે તેટલું કામ કરે છતાં તેને તેના પૂરા કામનો
પગાર તો કદી મળી શકેજ નહિ, કામનો હિસાબ થાય ત્યારે એવું
થોડુંક કામ તો રહીજ જાય, કે જે મજૂરે ક્યું હોય. તેને ખાતે
નોંધાયું હોય તો પણ પગારના હિસાબમાં તેનો સમાવેશ થાયજ નહિ
અને એમ ને એમ વટાવ ખાતેજ રહી જાય. આવડી મોટી મોટી માત-
બર પેટીઓ ઠગાઇ કરે છે, એ વાત પહેલાં જર્જિસના માન્યામાંજ
આવતી ન હતી અને તેના સાંભળતાં દોષ એવી વાત કાઢે તો તેને
ધૂતકારી કાઢતો; પણ હવે તેને ફૂર સત્ય સમજાઇ ગયું કે, પેટી જેમ
મોટી તેમ લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખીને ઠગાઇ કરવાની સગવડ
તેને વધારે. કારખાનાંવાળાઓ કેવી કેવી રીતે મજૂરોની ખરા પરસેવા-
ની કમળાંમાં કાપ મૂકતા તેના દાખલા અનેક હતા. તેમાંનો એક એ
કે, તેમને એવો ચાલુ નિયમ કરી રાખ્યો હતો કે જે દ્રાર્જ મજૂર એક
મિનિટ પણ મોંઘા આવે તેનો એક કલાકનો પગાર કાપવો. આ નિયમ-
થી કંઈક ને કંઈક કાયદો હતો; કારણ કે મોઢા આવનાર મજૂરોનો

પગાર કપાય તેથી કરીને કોઈએ એમ ન માની ક્યુ'ંકે, તે કામ ઉપર એક કપાઈ મોટો અફે, નહિ, કામ ને આવનારો'ના કરવા મોકલવાને, તેથી કરીને એક મિનિટ મોડા આવનાર અગ્રગમે એમજુમ્મા મિનિટ કાપી વગર પગારે કામ કરવાનું હતું અને કંપનીને તેટલો મોજા નહોતો થયો. પણ જે કામદારો તેટલી મિનિટ વહેવા અગ્ર દોષ તેટલી મિનિટ તેઓ કામ હોઈના તેટલા વખતનો પગાર તેમને ન મળે. જ્યાંથી મિનિટ મિનિટ વખતનું તે આવે છે તેવું નહિ. મોડા થવાની પાસે પાસે કામદારો ને-પાંચ મિનિટ નો વહેવા આવેજ, તેઓ આવે કે નમનન મુકાદમો તેમને કામ પર ચડાવી દે-પણી ખરી વાર તે કારખાનાની સીમોટી થતા પહેલાં દમ-પંદર મિનિટ આવ-મગ કામ શરૂ કરી દેવાડે; પણ તેટલા વખતના પગારનો આવેજ. આવેજ અન્યાય થાશે કારખાનું જામ કમી વખતે પણ થતા. કામ-દારોએ જેટલા પૂરા કપાઈ કામ આવ્યું દોષ તેટલાજ કપાઈનો તેમને પગાર મળે—કલાકના અપૂર્ણકનો તે કરી દિસાવજ નહિ ! તેમજે જાણે પચાસ મિનિટ કામ ક્યુ'ં દોષ, પણ કારખાનામાં તે દહાડે તેમને બીજી દસ મિનિટ રાક્યા જેટલું કામ ન દોષ તે તેમને ઘેર જવાની રમત મળે અને તેમને પચાસ મિનિટના કામનો પગાર કંપની જોદિયાં કરી જાય ! આને લીધે દરરોજ સાજ પડવા આવે એટલે મજૂરો અને મુકાદમોની વચ્ચે રસાકસી તે શું, પણ ખરેખરે સુદજ મંડાવું; માત્ર તેઓ એકબીજાનાં માથાં બાંજરાનુંજ આડી રાખતા. વળી મજૂરો કામને લંબાવીને એક કલાકનો મેજ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા અને મુકાદમો તાકીદ કરીને ઝટપટ કામ પતાવી નાખવાને તેમનું જનતું કરતા. આમાં બધો વાંક પેલા મુકાદમોનોજ છે, એવો જર્જિસનો અભિપ્રાય હતો; જે કે કોઈ ઉઠે ઉતરીને તપાસ કરે તે તેને માત્રમ પડે કે, એમ મુકાદમો તે કુદાડના દાયાનીજ ગરજ સારતા, કારણ કે કારખાનાના માલિકો તેમને હમેશાં ધાકમા ને ધાકમાં રાખતા. સાંજને છેડે કામના મુકરર ધોરણથી જરાક કામ જોઈયું થયું—અને કામનું ધોરણ પણ આકરામાં આકરુંજ રાખેલું—તો મુકાદમને ઘેર બેસવાનો વખત આવે. તેથી કરીને તેઓ પોતાના પેટને ખાતર મજૂરોને તમડે નહિ તે જાણ કયાં ? આખો દિવસ પોતાના હાથ નીચેના મજૂરોની ટુકડીને તગેડતા પણ કામની વરદી પૂરી ન થાય ત્યારે તેટલી કસર કાઢી નાખવાને સાર મુકાદમો મજૂરોની પાસે કોઈકે દહાડો અડધો કલાક, કોઈ દહાડો પોણો કલાક “ધર્મદા ખાતાનું કામ” ન કરાવી લે તે કામનો સરવાળો પૂરો થાય થી રીતે ? જર્જિસ જ્યારે નવો

સચો દત્તો ત્યારે મનુષ્યોએ મેમની ખગા નિયમગુની ખગનમને પરિણમે ઉપનવી કહેલી આ પરિણમનો અર્થ મનની મમનનો નરિ, તેથી તેણે પોતાના નેત્રીદારને પગમાં પે, આપા. : આ “વમોદા ખાતાના કામ” નો અર્થ શો ? મેમણે કહ્યો કે “આપણા કારખાનાનો મુખ્ય માલિક જેન્ના શેઠ ધિયની વમનો પ્રવાર કરનારો મિશન ખાતાઓને તથા એમાં ખીજાં વમોદા ખાતાને મારી સારી રકમોનાં દાન આપે છે. તેના વદલામા ને આપણી પાસેથી દરરોજ નગર પગારે મોકલું થોડું કામ કરાવીને, માલમા નહારી મનુની મેમણે કરીને નવા ખીજાં અનેક જાતની સાક્ષી કરીને એ દાનમા આપેલી રકમની કસર કહી લે છે.” આ વદલિન તમામ મનુરોને એવી મોઢે મરી મરૂં કતી કે ત્યારે ત્યારે નિયમ વિરુદ્ધ અથવા નીતિ વિરુદ્ધ કોઈ દલકું કામ કરવાનું તેમના ભાગે આવતું ત્યારે તેઓ એકબીજાને આખના અણુસાર કરીને કહેતા કે ચાલો ! આ પાછું “વમોદા ખાતાનું કામ” આવ્યું !

આ બંધી વાતોના બેદ જંગ જંગ જર્ગિસ જાણનો ગયો, તેમ તેમ પોતાના વાજળી દક્ષને માટે કારખાનાના માલિકોની સામે લડનાર પક્ષ તરફ તેના મનનું વલણ ફેરવાતું ગયું અને હવે માલિકોની સામે બંડ કરવાની તેના સાંભળતાં વાતો થતી ત્યારે ‘આ લોકો આવી ભાંજગડમાં શા માટે પડતા હશે’ એવી શંકા કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ. હું પણ માલિકોની સામે ક્યારે બંડ કરું એવી ઉત્કંઠા તેને થવા લાગી. તેથી કરીને કસાઈખાનાના મનૂર સંઘનો પેલો આધરિશ કાર્યકર્તા તેની પાસે ખીજા વાર આવ્યો ત્યારે જર્ગિસે તેને પહેલાનાં કરતાં જુદીજ રીતે આવકાર આપ્યો. હવે મનૂરસંઘનો ઉદ્દેશ જર્ગિસના સમજવામાં આવી ગયો. હવે તે સમજ્યો કે, માલિકો મનૂરોને પીસે છે તેનું કારણ એ છે કે, માલિકો સંગઠિત છે અને પૈસેટકે તથા લાગવગમાં પણ પૂરા છે. પણ જે મનૂરો સંગઠિત થાય અને માલિકોની સામે વ્યહબદ્ધ બનીને બળવો કરે તો તેઓ લડાઈમાં ફાવે એટલુંજ નહિ પણ માલિકોને હંકાવી નાખે, એ સુંદર વિચાર હવે તે બરાબર ઝીલીને પચાવી શક્યો. તેને એમ પણ થયું કે આ વિચાર જેને સૌથી પહેલવહેલો સ્ફૂર્યો હશે તેને કેવી રીતે સ્ફૂર્યો હશે ? આ નવીન મંત્રનો દ્રષ્ટા-ઋષિ કોણ હશે ? પછી તેને કાંઈએ કહ્યું કે, આ વાત તો અમેરિકામાં નાનું છોકરું પણ જાણે છે ત્યારે “સ્વતંત્ર દેશ” એટલે શું તેનો કાંઈક ભાવ પહેલવહેલો તેના સમજવામાં આવ્યો. પેલા મનૂર સંઘના કાર્યકર્તાએ જર્ગિસને સમજ પાડી કે, આપણો સંઘ ત્યારેજ કાર્યસાધક થઈ શકે, કે ત્યારે કારખાનાનો એકે એક કામદાર તેનો સલાસદ થાય અને વખત આવે

ત્યારે અંધના કુદેશને ઓકનિશાદી વગરની રહે. તેના જગ્યામાં જાતિએ
કહ્યું કે, આ કામમાં હું મારી પૂરેપૂરો દિકરો આપણા નિવાર થું. ત્યાર
પછી એક મહિનો પૂરો થતા પહેલાં યજ્ઞનાં ગ્રંથોમાં આજુબ કારખાનમાં
કામે જતા દત્તા તે ભૂધાજી મનુષ્યમંથના સમાચારો થા જ્યાં અને અમ્મા-
સદની નિમાનીનરીકે તેમને જે વિગતો મળ્યા દત્તા તે પણ તેઓ બારે
અભિમાનપૂર્વક જાની પર સમાદીને કહેવા લાગ્યાં. અમામદ થયા પછી
પૂરું એક આશ્વાસ્યું તો તેઓ પાતાની મંદેમેમે અનિશ્ચય મગન રહેવા
લાગ્યાં; કેમકે મનુષ્યમંથમાં જોડાના જતાની સારંગ નમામ દુઃખનો,
વિદ્યુત્તજાનો અંત આવી વલય છે એવું તેમણે ખાની લીધું હતું.

પણ આ વાતને દરાજ દિવસ વીત્યા ન વીત્યા અને એટલામાં તો
મેરિનવાળું રખાણું કારખાનું બંધ થયું થયું. આ બનાવને લઈ
તેમનાં મનને જે ધકેલો લાગ્યો તેની દાર્ધ વાતજ ન કરવી. તેઓ નદન
બદલાવનાં બની ગયાં. કારખાનું બંધ થયું ને મનુર કુલિ વળ્યું, છતાં
તેમણે વચ્ચે પડીને કેમ ન અટકાવ્યું, એ વાતમાં તેમને કેમે કરતાં
સમજણજ ન પડે. મેરિન પોને અભાસદ થા ત્યાર પછીની મનુર-
સંધની પહેલીજ સભામાં તેણે ઉમાં થઈને આ બનાવને વિશે બારણ
આપ્યું. કાંઈ જાહેર સભા ન હતી, પણ સંધના અમુક ખાનગી કામના
નિવેશને માટે તે કામ પૂરતીજ સભા બોલાવી હતી. વગી તેનું કામકાજ
પથ અંગ્રેજમાંજ ચાલતું હતું; છતાં મેરિનએ તો તેની કથાની પરવા
ન કરતાં પોતાના મનની બધીજ વરાજ દાવવી નાખી. પ્રમુખ બંને
ધંટડીઓ વગાડ્યાજ કરે અને બીજા સભાસદો બંને હાથે તેટલો રોર-
બકાર અને ગરબડ મચાવે, પરંતુ મેરિનને તો જેટલું કહેવાનું હતું
તેટલું બધું તેણે કહી નાખ્યું ત્યારજ તે બેઠી. તેના પોતાના ઉપર
થએલા અંગત અન્યાય ઉપરાંત આખી મનુર આલમ ઉપર થતા
સામાન્ય અન્યાયને લક્ષમાં લઈને તે ઉઠી ઉઠી હતી. તેના શબ્દોમાં
તેના જિગરની જ્વાલા હતી. કસાઈખાનાના માલિકોને વિશે જે કાંઈ
તેના મનમાં હતું તે બધું તેણે કહી નાખ્યું અને જે માનવ-સમાજ-
માં આવાં કૃત્યો થાય છે અને તેમ છતાં કોઈનું કંઈ પથ હાલતું નથી
તેને માનવસમાજ કહેવો કે શું કહેવું તે પથ તેણે ત્યાં ને ત્યાંજ કહી
નાખ્યું. તે બેસી ગઈ અને સરીરે પરસેવો વગવાયી પંખો હલાવવા
લાગી તો પથ થોડી વાર મુધી તો તેના પ્રયંડ અવાજના પડછંદાથી
સભાનો હોલ ગાજી રહ્યો. તે પેટ કરીને બોલીને ટાટી પડી ત્યાર
પછી સભામાં શાંતિ ફેલાઈ. સભાનું આજનું ખાસ કામ તો ઉપ-
મંત્રીની ચૂંટણી કરવાનું હતું તે કરીને સભા વિસર્જન થઈ ગઈ.

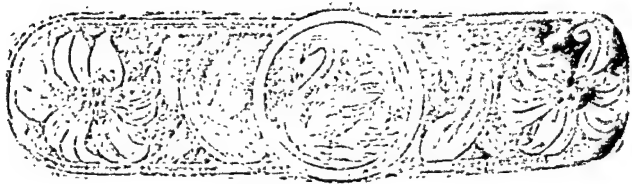
મજૂર સંઘની એક સભામાં ત્યારે જર્જિસ પોતે પહેલવહેલો ગયો, ત્યારે તેને પણ એક જાણવા જેવો અનુભવ મળ્યો; પણ તેમાં તેની પોતાની કશી જવાબદારી ન હતી. તેની ઇચ્છા તો સભામાં જઈને કોઈની પણ તેના ઉપર નજર ન પડે એવા એકાદ ખૂણામાં ઉભાં ઉભાં સભાનું કામકાજ કેવી રીતે ચાલે છે તે જોવાનીજ હતી. પણ આ પ્રમાણે તે કોઈની સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વગર ઉઘાડી આંખે અંધુ ધ્યાનથી જોયા કરતો હતો તેટલા ઉપરથીજ તેને એક જણે પોતાના શિકાર તરીકે નોંધી લીધો. તે ટોમી ફિનેગન નામનો એક આદરિશ હતો. તે શરીરે કીંગ્લો અને જંગલી જેવા દેખાવનો હતો. તેની આંખો મોટી મોટી હતી અને ત્યારે તે કોઈના તરફ જોતો ત્યારે તેના તરફ તાકી તાકીને જોવાની તેને કુટેવ હતી. સ્વભાવે પણ છેક ચક્રમ અને દિવાના સરખો હતો. આજથી ઘણાં વરસની વાત ઉપર તેણે કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનો ચમત્કાર અનુભવેલો તેની છાપ તેના મન ઉપર ઘણી ઉંડી પડી ગઈ હતી અને તેને લીધે પોતાના મગજ ઉપર એક જાતનો કાયમનો બોલો લઈને તે ફરતો હતો. તેને ખીછ કુટેવ એ હતી કે, કોઈની સાથે વાત કરતી વખતે તે સામા માણસના ડગલાના બટનના કાણામાં આગળી ખોસી દેતો અને વાત કરતાં કરતાં પોતાનું મોઢું સામા માણસના મોઢાની અડોઅડ આણી દેતો. આ છેડેલી કુટેવ ખીજાને ઘણી ત્રાસદાયક લાગતી; કારણ કે તેના દાંત સડ્યા હતા અને તેથી કરીને તેના મોઢામાંથી સખત દુર્ગંધ નીકળતી હતી. દુર્ગંધની તો જર્જિસને ઝાઝી પરવા નજ હોય; કારણ કે તેનાથી તે સારી પેઠે ટેવાઈ ગયો હતો. પણ પેલા માણસની વાત કરવાની રીત જોઈને તે જરાક ગભરાયો. આપણી દુનિયાના સિવાય ખીછ પણ ઘણી દુનિયાઓ છે તેમાં વસતા આત્માઓ આપણા કરતાં વિશેષ બુદ્ધિમાન છે. તેઓ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે વિષે પેલો ટોમી ફિનેગન જર્જિસની સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે જેને આપણે જાણીએ છીએ એવું આ પ્રાપ્તિયિક જગત આપણા કરતાં ઈશી ભૂમિકાઓમાં રહેનારા આત્માઓને આપણે જોઈએ છીએ તે કરતાં જુદાંજ રૂપમાં દેખાય કે નહિ અને અહીંના પદાર્થોનો પરસ્પરનો સંબંધ જેવો આપણે ધારીએ છીએ તે કરતાં પેલા લોકોને તેથી તદ્દન જુદીજ વાતનો લાગે કે નહિ, તે વિષે જર્જિસનો અભિપ્રાય તેને જાણ્યો હતો. તેણે જર્જિસને પૂછ્યું કે, મેં હમણાં તમને કહ્યો તેવો તમને કદી વિચાર આવ્યો હતો ખરો? વળી તેણે એમ પણ કહ્યું કે, આ આજન વિષે જેમ ઉંડા ઉતરીને તપાસ કરતા જઈએ, તેમ

તેમનાં અર્થ પણ તે સમજતો થઈ ગયો હતો અને તેમ છતાં કંઈ પણ ન સમજાય તો તેના ભાઈબધો તેને સમજાવી દેતા હતા. વળી કોઈ કોઈ વાર સભાઓમાં ખૂબ ગરબડ પણ થતી; એકસામટા છ સાત જણ પોતપોતાની તળપદી એવી અશુદ્ધ અંગ્રેજી ભાષામાં બોલવા મંડી જતા અને સભામાં ભારે ગરબડ ગોટાળો મચાવી દેતા. પણ તે છતાં દરેક જણમાં સાચા જુરસાનો આવેશ હતો; દરેક જણ પોતાના અભિપ્રાય અનુસાર વર્તવાને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક તૈયાર થઈ ગયો હતો. જર્જિસ પોતે પણ ખૂબ મક્કમ બની ગયો હતો. થોડાજ વખતમાં મજૂરો અને માલિકો વચ્ચે યુદ્ધ મંડાશે એવું તે સમજી ગયો હતો અને એ યુદ્ધ મારા અને આપ્તા મજૂરસમુદાયના કલ્યાણને માટેજ લડાશે એ પણ તે સારી રીતે જાણતો હતો. જે દિવસે તેની આંખો ઉપરથી અજ્ઞાનનું પડળ સરકી ગયું, તે દિવસથી તેણે મનમાં પાકી ગાંઠ વાળી હતી કે, પોતાના ઘરનાં માણસો સિવાય બીજા કોઈનો વિશ્વાસજ ન કરવો. પણ અહીં મજૂર સંઘની સભાઓમાં તો જેટલા ભેગા થાય છે તે બધાજ એક સામાન્ય ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે એકત્ર થએલા એકબીજાના સાચા સાથીઓ છે અને એક સામાન્ય આપત્તિ તેમને સીને એકબીજાના બંધુ બનાવી રહી છે, એ વાતનું તેને સભાઓમાં જવાથી ભાન થતું ગયું. સંગઠન-દટ સંગઠન-એ આખી મજૂર આત્મમને માટે એકજ તરણોપાય છે, એ સ્વતઃસિદ્ધ તત્ત્વ હતે તે બમણર સમજી ગયો હતો. આથી કરીને ભવિષ્યમાં થનાર યુદ્ધ જર્જિસને મનથી અતિ પવિત્ર ધર્મયુદ્ધ કરી ચૂક્યું હતું. ઉપાસનાશ્રદ્ધમાં જઈને કશ્વિરપ્રાર્થના કરવામાં અને ધર્મોપદેશ સાંભળવામાં તે નિયમિત રીતે ભૂતની માથે નામેલ થતો હતો; કારણ કે મૌઝ એ પ્રમાણે કરે જુદાં જુદાંએ, એવું તે માનતો હતો. પરંતુ તેમ છતાં ધર્મને તબીબે કે નાજીવનુ બાબત, ઉપાસનાશ્રદ્ધનો કોઈ પણ કાર્યક્રમ તેના હૃદયને સ્પર્શે નહીં. શકેલ ન હતો. આ બધામાં રમપૂર્વક બાગ લવાનું તેમ તેને નહોતું. ધર્મનું જીવનને માથે નાખી દીધું હતું.

પરંતુ આ મજૂર સંઘનાં અવિચલનોમા તેના પ્રત્યક્ સ્વરૂપમાં જર્જિસને જોઈતા હતાં. અને પ્રત્યક્ષ ધર્મનું જ્ઞાન કરી નહીં જુદાં જુદાં તેનું હૃદય ચળવળતું હતું, તેના અંતરમાં કોઈ એક જ વસ્તુ હતી. એકદિશા ધર્મ તેના માથે પડેલો. એકદિશા એ જોઈતો ધર્મનું જુદાં જુદાં પૂર્વક એ જ્ઞાન તેના હૃદયે નહોતું. એકદિશા એ જોઈતો ધર્મનું જુદાં જુદાં પૂર્વક એ જ્ઞાન તેના હૃદયે નહોતું. એકદિશા એ જોઈતો ધર્મનું જુદાં જુદાં પૂર્વક એ જ્ઞાન તેના હૃદયે નહોતું.

તેનો પ્રચાર કરવાને માટે તે નવદીક્ષિતને યોગ્ય આવેશ અને ઉત્સાહ-
પૂર્વક આપ્યા ધર્મપ્રચારક તરીકે હાથ કરવા માંડી ગયો. સિધુઆનિમન
જાનિના મનુદેખાંથી દગ્ધ થય્યા જાણી મનુર મંધના સંભારદો થયા ન
હતા. તેમને સૌને આ નવીન યુગધર્મની દોહા આપીને મનુર મંધની
જવણાયા નીચે લાવવાનું હાથ મારુંજ છે, એવું જર્જિસે માની લીધું.
જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે તેમની પાસે જઈને તેમને મનુરમંધના
ઉદ્દેશ સમજાવવા અને તેઓ હમ્મર પ્રકારની શંકાઓ કરે-સવાસો પૂછે
તેના યોગ્ય ઉત્તરો આપીને તેમને સન્માર્ગે વાળવા તે સતત મદ્દનન
કરવા લાગ્યો અને એમ કરતાં પણ જ્યારે તેમનાં દિલ પલ્લગનાં નહિ
ત્યારે સૌના અંતર્યામી પરમાત્માની ધૂળ આવેશપૂર્વક પ્રાર્થના કરતો.
કોઈ કોઈ વાર તેઓ જર્જિસનું કથન સહપૂર્વક સાંભળતાજ નહિ, તેને
સૂકો તોછડો જવાબ આપતા ત્યારે તે પણ કોઈ કોઈ વાર ધીરજ બોધ
બેસતો. હું પોને પણ થોડા વખત અગાઉ આ ભોડોના જેવોજ મૂર્ખ
અને અધે હતો, એ વાત તે જૂલો જતો અને ખીલ્યોને પોતાના ધર્મ
તરફ જોરજુલમથી વાળવા નીકળી પડેલા સૌ ઉત્સાહી આવેશમય ધર્મ-
પ્રચારકો જે જૂલ કરતા આવ્યા છે તે જૂલ જર્જિસ પણ કરી બેસતો.

પ્રકરણ ૧ મું

જર્ગિસ મળૂરસંઘની પ્રવૃત્તિથી જાણીતો થયો તેનું સૌથી પહેલું
 કૃણ તો એ આવ્યું કે, તેને અંગ્રેજી શીખી લેવાની ભારે ઈચ્છા થઈ
 આવી. સભાઓમાં શું શું થાય છે ને કોણ શું બોલે છે તે પૂરેપૂરું
 સમજવાની અને દરેક સભાના કામકાજમાં ભાગ લેવાની તેને ઉત્કંઠા
 થઈ એટલે પ્રથમ તો ન્યાંથી બની શકે ત્યાંથી અંગ્રેજી શબ્દોના ઉચ્ચાર
 અને અર્થ શીખી લેવા તરફ તે લક્ષ આપતો થયો. ઘરનાં છોકરાં
 અંગ્રેજી નિશાળે ભણવા જતાં હતાં અને આટલા વખતમાં ફીક ફીક
 અંગ્રેજી શીખી ગયાં હતાં તેમની પાસેથી તે થોડા ઘણા શબ્દો તો
 શીખી ગયો. ત્યાર પછી તેના એક ભાઈજાંધે તેને એક નાની ચોપડી
 વાંચવા આપી. જર્ગિસને પોતાને તો વાંચતાં આવડતું ન હતું, પણ
 એનાને આવડતું હતું. તે પેલી ચોપડીમાંથી રોજ થોડું થોડું વાંચી
 સંભળાવતી અને એ રીતે પણ તેણે પોતાના શબ્દભંડારમાં ઉમેરો
 કર્યો. પણ પોતાને વાંચતાં નથી આવડતું તેના તેના મનમાં ઘણો ખેદ
 થતો. આગળ જતાં શિયાળો ખેડો. એવામાં તેને કોઈએ કહ્યું કે અમુક
 જગ્યાએ એક મદત રાત્રિશાળા ચાલે છે. આટલી ખચર પડતાં જર્ગિસે
 તે શાળાનું મકાન બોળી કાઢ્યું ને ત્યાં જઈને અંગ્રેજી ભણવા લાગ્યો.
 શાળામાં દાખલ થયા પછી જેટલા દિવસ તેને કારખાનામાંથી વખત-
 સર રજા મળતી તેટલા દિવસ તે રોજ ભણવા જતો; એક દહાડો પણ
 ગેરહાજર રહેતો નહિ. કોઈ કોઈ વાર કારખાનામાંથી ઘેર આવતાં મોકું
 થાય અને ભણવાનો ફક્ત અડધોજ કલાક બાકી રહ્યો હોય તો તેટલો
 વખત પણ તે વ્યર્થ જવા દેતો નહિ. આ નિશાળમાં અંગ્રેજીમાં વાત-
 ચીત કરતાં અને અંગ્રેજી વાંચતાં શીખવાનું તેમજ કોઈ વિદ્યાર્થીને
 વધારે ભણવાનો વખત હોય તો તેને બીજી ઉપયોગી બાબતો પણ
 શીખવાતી હતી. પરંતુ જર્ગિસ તો આટલો વખત પણ બહુ મુશ્કે-
 લીએ મેળવતો હતો.

મનુર સંધમાં વેળાયા પછી તેનામાં ખીને ફેરફાર એ થયો કે, દેશમાં આતંત્રી દીક્ષાઓ નરક એ નરક આપવા જાયો. પ્રજાનંત્ર એ રીતે મનુ છે તેનો પહેલો પાઠ તે મનુર સંધનો સમાવેશમાંથી ગ્રાહ્યો. સંધની વચના નાના મરખા પ્રજાસત્તાક રાજ્યના જેવી હતી. તેના વહીવટમાં દરેક સમાસદનો હિસ્સો હતો. મનુર સંધ મારો અને હું મનુર સંધનો જેવી આવના દરેક સમાસદના મનમાં હતી. સમા મળતી ત્યારે દરેક જગ્યાને જે કાંઈ કહેવું હોય તે મન ખોડીને કહેવાની છૂટ હતી. રાજકીય બાબતો વિષે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરતાં પણ તે અહીંજ રીખ્યો. તે વખતે તેના પોતાના વનનમાં રાજકીય જીવન જેવું કરું હતુંજ નહિ. ઝારનો લોખંડી અમલ આખા રશિયાના પ્રાંતોને ફેલાવેલો હતો. જર્મિસનું મળ વનન લિથુઆનિયા પણ રશિયાનો એક ભાગ હતો. સરકાર અથવા રાજતંત્ર પ્રજાના હિતને મોટેજ હોવું જોઈએ, એવા વિચારનો પણ ત્યાં ઉદય થયો ન હતો. ત્યાંના લોકો તો માત્ર એવું સમજતા હતા કે, આકાશમાંથી પીગળી પડી પડે અથવા ખરક કે કરાની ઝડીઓ વરસે ત્યારે એ બધાનો ઉપદ્રવ જેમ આપણે મૂંઝે મોઢે લાચાર થઈને સદન દરીએ છીએ, તેમ સરકારનો જીવન પણ મૂંઝે મોઢે સદન ક્યેંજ છૂટકો. એમાં આપણું કે કોઈનું કાંઈ ચાલે નહિ. રાજતને કુદરતી આફતોની માફક માણસોને દુઃખ દેવાને સારજ કંઈજ ઉપજ કરે છે, આવી તે વખતે રશિયાના લોકોની અંધ માન્યતા હતી. રાજ અથવા તેના કુદ અમલદારો જીવન કરે ત્યારે ખેડતો એક ખીનને કહેતા કે "ખમી સે, ખમી સે, મારા બાપડા! જે દુઃખ પડે તે તું ખમી સે. દુઃખ માત્રનો છેડો આવે છે તેમ આનો છેડો પણ કાઢ દહાડો આવશે. આ જગતમાં કરુંજ બારે દંદાડા ટકી રહેવું નથી." જર્મિસ ત્યારે પોતાને દેશથી નીકળીને અમેરિકાને કિનારે ઉતર્યો, ત્યારે આ દેશમાં પણ પોતાના દેશના જેવીજ પરિસ્થિતિ હશે એવું તેણે ધાર્યું હતું, કારણ કે રશિયાના કરતાં જુદા પ્રકારનું રાજતંત્ર હુનિયામાં કાંઈ દેહાણે હોય એવી કંપના પણ તે દરી ચકતો ન હતો. પણ અહીં આખા પછી તેણે લોકોને મોટોથી સાંભળ્યું કે, અમેરિકા તો સ્વતંત્ર દેશ છે. પણ 'સ્વતંત્ર દેશ' એટલે શું? અહીંના લોકો રશિયાના લોકો કરતાં પણ વધારે સુખી છે એવું તેણે કાઠજ દીધું નહિ. કારણ કે અહીં પણ રશિયાની પેટંજ પૈસાદાર શ્રીઆઓ, પૂજ્યપતિઓ બધુંજ પોતાના હાથમાં દબાવી બેઠા હતા. લોકોના બાજે તો શ્રીઆઓ આપે તે પગાર લઈને મનુરીજ કરવાની હતી અને તેમ કરતાં પણ જે પેટપૂરતી મનુરી ન મળે અને

ભૂખે પેટ બળે ત્યારે આ સ્વતંત્ર દેશમાં પણ બૃષ્ણની વેદના તો પ્રાચીન દેશના જેટલીજ હોય ને ? તો પછી આ સ્વતંત્રતાનો અર્થ શો ? હા, અહીં એક વાત હતી ખરી કે જે રશિયામાં ન હતી—અહીં દરેકને ચૂંટણી વખતે મત આપવાનો અધિકાર હતો, પણ છોકરાં ભૂખે ટળવળતાં હોય ત્યારે એ મતાધિકાર શું દાળમાં નાખવાનો ?

આઉન કંપનીના કારખાનામાં નોકરીએ રહ્યાને જર્જિસને પૂરાં ત્રણ અઠવાડીયાં પણ થયાં ન હતાં એટલામાં એક દિવસ અપોરની રજામાં એક જણ તેની પાસે આવ્યો. તે માણસ કારખાનાનો રાતનો ચોકીદાર હતો. તેણે જર્જિસને કહ્યું કે, તું પણ બીજાઓની પેઠે સરકારમાં અરજી કરીને આ દેશના નાગરિકોની યાદીમાં તારું નામ દાખલ કરાવે તો તને પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નાગરિક તરીકેના બધા હક્ક મળે. નાગરિક એટલે શું અને નાગરિક તરીકેના હક્ક એટલે શું, એમાંનું કશું જર્જિસ જાણતો ન હતો તેથી તેના પૂછવાથી પેલાએ તેની આગળ બધા ફાયદા ગણી બતાવ્યા. તેણે કહ્યું કે, આમાં તારે એક પાઇનો ખર્ચ કરવો નહિ પડે. અરજી દાખલ કરવા કચેરીમાં જવું પડશે તે દહાડે તને અડધા દિવસની પૂરે પગારે રજા મળશે. પછી ત્યારે ચૂંટણી થવાની હશે ત્યારે તારે પોલિંગ ઓફિસમાં ઉમેદવારને મત આપવાને જવાનું. તે દહાડે પણ તને પૂરે પગારે છુટ્ટી મળશે. વળી તેણે આખનો મચકારો કરીને કહ્યું કે, બીજો પણ એમાં લાભ છે. જર્જિસે કહ્યું કે ભલે. એટલે પેલા ચોકીદારે જાહેર નિરીક્ષકને ડાંઠક કહ્યું. આનું ફળ એ આવ્યું કે, જર્જિસે તે દહાડે બાકીનો આખો વખત પૂરે પગારે રજા ભોગવી. ત્યાર પછી આગળ ઉપર તેના લક્ષ્મી દિવસ નક્કી થયો અને લક્ષ્મી દહાડે તેણે એકજ દિવસ રજા માગી તે ન મળી—કપાત પગારે ત્યારે રજા ન મળી તો પછી ચંદતે પગારે રજા મળવાની તો આશાજ શી ? એમ છતાં કચેરીમાં જવાને માટે તથા ચૂંટણીને દહાડે મત નોંધાવવા જવા માટે ભરપગારે રજા માગી, એ અદ્ભુત ચમત્કાર થયોજ શાથી ? છતાં એ ચમત્કાર થયો તેની તો કોઈથી ના કહેવાય એવું હતુંજ નહિ. જર્જિસને રજા મળી એટલે તે પેલા ચોકીદારની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. જતાં જતાં પેલાએ ખોલ, લિથુઆનિયન અને રક્ષોવેક જાતિના તરતના આવેલા મનુષ્યોને તેઓ જ્યાં જ્યાં કામ કરતા હતા ત્યાં ત્યાંથી બોળી કાઢીને બધાને કારખાનાના દરવાજા આગળ ભેગા કર્યા. ત્યાં આગળ ઘણા જણ એક સાથે બેસી શકે એવી એક જગી આમનીબસ ગાડી ઉભી હતી. જર્જિસ અને તેની સાથેના માણસો તેમાં બેસવા ગયા તે પહેલાં તેમાં

પંદર-વીસ જણા નો ત્યાર પહેલાંના ચડી બેઠાણ દના. ગાડીમાં જેટલા મમાર્મ સકે તેટલા આવી ચયા એટલે તે સૌને લખને અગતી થય. પેલા મજૂરોને તો ને દલાડે ખરેખરો નકાફો પડી ગયો. પારકે ખરો શહેરનું શહેર જોવાનું અને ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં દારના મીઠા મટમટાવવાના તે તો જીવ. કોઈ પરગણુ માણુએ આ બધાને માટે ગાડીની અંદરજ દારનાં પીપ મુકાવી રાખ્યાં દનાં અને જોનારી જેટલો પીવાય તેટલો પીવાની તેને છટ દની! આ પ્રમાણે શહેરના જે જે ભાગ રસ્તામાં આવ્યા તે જોના જોના અને વચગાળાના વખતમાં દારના શીશા ને શીશા ખાલી કરતા કરતા તેઓ એક જગ્ય મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. એ મકાન તરફથી તે ઉપર સુધી નયું પર્યટ-થીજ ચઢેલું હતું. પેલા ચોકીદારે સૌને એક અમલદાર આગળ ઉભા કર્યા. તેના ટેબલ ઉપર જરૂરી કાગળો તૈયારજ દના; માત્ર દરેક કાગળમાં એક એક આસામીનું નામજ બંદવાનું બાકી હતું. દરેક જણને વારાફરતી સોમંદ લેવડાવ્યા જેમાં તેઓ શું બકી ગયા તેનો એક અસર પણ કાઢના સમજવામાં આવ્યો ન હતો. સોમંદ લેવાનો વિધિ પૂરો થયો એટલે પેલા અમલદારે દરેકના હાથમાં એક ભાપ-કાદાર સરકારી કાગળ આપ્યો. તેની ચારે કાર ખૂબ મુશોભિત વેલજુદા ચીતર્યા હતા અને એક બાલુએ અમેરિકાના સંયુક્ત પ્રજા-સત્તાકે રાજ્યની પતાસા જેવડી મોટી રાતીચોળ મહોર મારેલી હતી. આ કાગળ અર્પણ કરતી વખતે પેલા અમલદારે સૌને કહ્યું કે, આજથી તમે પ્રજાસત્તાકે રાજ્યના નાગરિક બન્યા છો અને તમારો દરજ્જો અહીંના પ્રમુખ સાહેબના જેટલોજ છે એવું જાણુને.

આ વાતને એકાદ બે મહિના થયા પછી વળી પેલો માણુસ જર્જિસને મળ્યો અને મતદારોનાં નામ નોંધવાની ઓફિસ ક્યાં આવી છે તે કહી મયો અને ત્યાં જઈને કેવી રીતે નામ નોંધાવી આવવું તેની સમજ પાડનો ગયો. ત્યાર પછી ચૂંટણીનો દિવસ આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉથી કારખાનાંનાં નોટિસબોર્ડ ઉપર નોટિસ બોંટી મધ કે, જે કામદારોને મન આપવા જવું હશે તેમને ચૂંટણીને દલાડે સવારના નવ વાગતા સુધી ભરપગારે રજા મળશે. પેલો ચોકીદાર પાછો આવીને જર્જિસને તથા તેના જેવા બીજા કેટલાકને દારની કુકાનની પાછળના એક ઓરડામાં તેડી ગયો. બધા બેગા થયા એટલે મન કેવી રીતે આપવો, મતપત્ર ઉપર કેવી રીતે નિશાન કરવું, કયા નિશાનવાળી પેટીમા મતપત્ર નાખવું તેને વિષે પદાર્થપાઠ આપીને સૌને પાવરધા કરી દીધા. પછી દરેક જણના

હાથમાં બળ્ખે ડૉલરનાં ચક્રતાં આપીને તેમને એક ખટારામાં ભરીને પોલિંગ ઑફિસ પર તેડી ગયો. ત્યાં આગળ સીને યોગ્ય સલાહ આપવાને તથા તેમને હાથે બધું કાર્ય સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાને માટે ખીજે એક પોલિસનો સિપાઈ તૈયાર થઈને ઉભેલોજ હતો. પોતાને મળેલા આવા અપૂર્વ લાભથી જર્જિસ તો મનમાં ઘણેજ ક્ષણો; પણ ઘેર ગયો અને જોનાસને મળ્યો ત્યારે તેની વાત સાંભળ્યા પછી તેને થએલો મોહ ઉતરી ગયો. જોનાસ કહે કે, મેં તો એક ઉમેદવારને ખૂણામાં લઈ જઈને તેને કહ્યું કે, મને એક એક મતના ત્રણ ડૉલર આપો તો હું ગમે તેમ ચાલાકી કરીને તમારા લાભમાં ત્રણ વાર મત નોંધાવી આવું. પેલાએ આ માગણી કબૂલ કરી અને જોનાસ એકલો ત્રણ વાર મતપત્ર ઉપર નિશાન કરીને પેલા ઉમેદવારના નામની પેટીમાં મતપત્ર ફેંકી આવ્યો અને તેના બદલામાં ત્રણ ડૉલરનાં ચક્રતાં ગળવામાં મૂકીને ઘેર આવ્યો. આ વાત સાંભળ્યા પછી સ્થાપીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું સ્વપ્ન જર્જિસના મનમાંથી ઉડી ગયું.

ત્યાર પછીની મજૂર સંઘની સલાહોમાં જર્જિસ ગયો ત્યારે ત્યાં ખીજાઓને મોટેથી તેણે ખરી વાત જાણી લીધી અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ચૂંટણીનો ભેદ તેની આગળ ખુલ્લો થઈ ગયો. હવે તેને સમજ પડી ગઈ કે, રશિયા અને અમેરિકાનાં રાજ્યતંત્રોની વચ્ચે તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે, રશિયામાં કારને ઉઘાડો આપખુદ અમલ હતો ત્યારે અહીં અમેરિકામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું બદારનું 'ખાખુ' છે; પણ સત્તાની ખરી લગામ લોકોના હાથમાં નહિ પણ તેમના ઉપર રાજ્ય કરનારા અધિકારીઓના હાથમાં છે. એટલું ખરું કે, એ અધિકારીઓ જેમને પોતાના અધિકારની કબજે પૈસા મારી ખાવાની અને ખીજા આડકતરા લાભ ઉઠાવી લેવાની પુષ્કળ તક મળે છે તેમને થૂંકી કાઢવાની સત્તા લોકોના હાથમાં આવી ગઈ છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે, સરકારી અધિકારકર્તા સામાની માદીએ ચડી બેસતાં માટે ઉચ્ચતા કમના બે પદો ઉભા થાય છે, જેના જુદા જુદા મત નીતિક પદવતી નામથી ઓળખાય છે. ઉમેદવાર લોકોના મતનું આકર્ષણ કરવાને માટે ગમે તે રાજકીય પદ્ધતિ સ્વાગત કરે પણ તેને મત મળવા લોકોએ કરવાની નહિ પણ સ્વાર્થ માધકનીજ તૃષ્ણ છે. એ સમયે ઉમેદવારો ધનુષમાં ધણી લાંચ આપીને મતદારોને પોતાના પદમાં ચૂંટી લે છે, તેમ જ ચૂંટણીના કાર્ય છે. મતદારો તે મતો નોંધેલા લોકોના અધિકારી બની જાય છે અને ખીજા મતદારોને મત આપવાને તે સમયે અધિકારકર્તા કામદારો તરફ મનમન કરે.

દેવતાનું કંઈ છે. કોઈ વાર ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોની વચ્ચે ગ્રૂપ રસાકસી જામે છે તે વખતે ગરીબ મનદારોને મદદદીઆં થાય છે. દસાઈખાનાંવાળા વિભાગમાં માત્ર કાન્ડેસની અને રાન્યના અધિ- દારીઓની ચૂંટણી વખતેજ મગ્નૂર મનદારોને મગ્નૂર બરવાની તક મળતી. રથાનિક ઝાડની ચૂંટણીમાં તો ઉમેદવારો પક્ષને નામે આગ- ખાની રાજકીય ટોળીના ઉમેદવારોનું એટલું જોર હતું કે તેમની આ- ગળ ખીમ પક્ષના ઉમેદવારોથી ઉમાં રહેવાનુંજ નહિ. આથી કરીને એ જિલ્લાનો મુખ્ય અધિકારી ઉમેદવારો પક્ષનો હતો. તે માદક રકૂલી નામનો હીંગ્લો આદરિશ હતો. એ રકૂલીને તેના રાજકીય પક્ષના જોરે રાન્યના એક અગત્યના અધિકારીની ખુરશી મળી મળ હતી. તેની લાભવળ એટલી બધી હતી કે સોદવાયકા મુગળ સિકાગે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના મેયરને પણ તે દબડાવી શકતો હતો. તે ધણી વાર મૂળ ઉપર આમથો દફને દફને કે, દસાઈખાનાવાળું આખું પરમણું હું મારા મજવામાં લઈને ફરું છું. તેણે પૈસા પણ સારી પેટે જમા કર્યો હતો—આખા પરમણાના વહીવટમાં પૈસા મારી ખચાય એવી એકેકે એક બાજબમાં તેનો હાથ ખરોજ. દાખલાતરીકે શહેરનો કચેરા- પૂંજે દાલવવાની જગ્યાનો પેલો દકડો જે જર્મિસ અને ઓનાએ પહે- લેજ દિવસે ફરવા જતાં દીકો હતો તેનો માલિક આ રકૂલી હતો. એ જમીન તો જાણે એની હતીજ, પણ એ જમીનની માટીમાંથી છટો પકવવાનો ભટ્ટો હતો તે પણ તેનો પોતાનોજ હતો. તે એક કામમાંથી બે કામ કાઢી સેતો. પહેલાં તો છટો પાડવાને માટી જોઈએ તે આ જમીનમાંથી ખોદી કઢાવતો, પછી જે ખાડા પડે તેને પૂરીને સરખા કરી દેવરાવવા માટે આખા શહેરનો કચેરા પૂંજે ત્યાં લાવીને દલવા- વતો. આ રીતે એક વાર જમીન સરખી થઈ જાય એટલે તેજ જમીન ઉપર પેલી છટો વડે નવાં ઘર બંધાવતો અને તે ઘર વળ જોઈને લોકોને વેચી મારતો. ઘર બાંધનાં વધેલી છટોને પણ તે પોતે મો- માઆ લાવે વેચતો. શહેરમાંથી જેમને છંટ જોઈએ તેઓ અહીં આવીને ગાડાં ભરી જતા. તે ઉપરાંત ત્યાં બેસમાર કાઢેલું સડેલું ગંધાતું પાણી ભરાઈ રહેલું તે ધરાતો માલિક પણ આ નામદાર રકૂલીજ હતો. શિયાળામાં એ પાણી ફરી જતું ત્યારે એ આજલાતુન બરફને મગ્નૂરો પાસે ખાદારી કાઢીને શહેરમાં વેચવા મોકલતો. આ બધું તો જાણે હીક, પણ લોકો કહેતા તે વાત જો સાચી હોય તો તેના કોઈ પણ કારખાનામાં વપરાતા પાણીનો ફર તો તેને ભરવો પડ- તોજ નહિ. તેણે બીજે કંઠાણે બરફ બનાવવાનું એક કારખાનું ઉઘા-

હયું હતું. તે શહેરનાં સરકારી લાકડાંનાં પાટીઆંમાંથીજ બનાવ્યું હતું અને તે ખાતે તેણે રાત્રી પાછ પણ ખરચી ન હતી. આ વાત ખૂબ ચર્ચાઈ અને એમ કરતાં કરતાં છાપાંઓ સુધી પહોંચી ગઈ અને ખૂબ ચકચાર થઈ. ત્યારે સ્ટૂલીએ વળી એક નવો દાવ અજમાવ્યો. તેણે એક ભાડૂતી માણસને પૈસા આપીને ઉભો કર્યો. પેલાએ બધો ઓળો-ગાળો પોતાને માથે તાણી લીધો. સ્ટૂલીએ તેની પાસે જાહેરમાં એકરાર કરાવ્યો કે, આ કામમાં બધો વાંક મારો એકલાનોજ છે. પછી ત્યારે કેસ ચાલવાનો વખત આવ્યો ત્યારે સ્ટૂલીની લાગવગથી તે માણસ દેશમાંથી આખાદ છટકી ગયો અને પછીથી પાછો આવ્યોજ નહિ. તેણે પોતાનો ઇંટોનો ભટ્ટો પણ આવીજ તદખીર કરીને બંધાવી લીધો છે, એવી લોકો વાતો કરતા હતા. મકાન બાંધવાના કામમાં સુધાર કડીઆ અને મજૂર રાખેલા તેમનો પગાર પણ સ્ટૂલીએ પોતાના ગજવામાંથી કાઢીને આપ્યો ન હતો; પણ સરકારી પબ્લિક વર્ક્સ ખાતાના કોઈ બાંધકામના હિસાબમાં પેલા કારીગરોનો પગાર ઉધરી ગયો હતો. પણ આ બધી વાતોના ભેદ લોકોને મોઢેથી કઢાવવાનું કામ સહેલું ન હતું. એ તો ત્યારે કોઈ કુનેહથી આડાઅવળા સવાલ પૂછીને વાત કઢાવી લે તોજ ખરી વાતની જાણ થાય. એનું એક કારણ તો એ હતું કે, આવી બાબતની બહુખોદ કરવાનું કામ લોકોનું નજ હોય. બીજું, માછક સ્ટૂલી ગમે તેવો હોય પણ તેનામાં એક સારો ગુણ એ હતો કે, વખત આવ્યે લોકોનું કામ કાઢી આપતો. તેથી કરીને કોઈ તેની સાથે યોક્ષી બગાડતા નહિ. તેના હાથની એક ચિટ્ટી જેને મળી તેને કોઈ પણ વખતે કસાઈખાનામાં નોકરી મળીજ જાણવી. તેનાં પોતાનાં કારખાનામાં પણ તે ઘણાને કેકાણે પાડી આપતો. કામ પણ કમ આડજ દલાક કરવાનું અને પગાર બીજા કોઈ પણ કારખાનામાં ગમે તે કરતાં વધારે. આથી કરીને તેનો પક્ષ લેનારા ઘણા હતા. એ બધાનું નેમું નામ “દોર વ્હાપ લીગ” હતું અને તેઓ જ્યાં જોગા મળતા તે મકાન કસાઈખાનાંની બહારની બાલુએ પણ ઘણું નાણાંજ નાંખેલું હતું. આખા ચિકાગો નગરની કોઈ પણ મંડળીના મકાન કરતાં મહી જલ્ય એવું એ મકાન હતું અને એ મંડળી પણ એથી મોટાનાં મોટા બાલુની હતી. ત્યાં કોઈ વાર ઇનામી કુસ્તીનાં દંતવ ચલાવે, કોઈ વાર મરવાની તો કોઈ વાર ફત્તરઓની સાદમારીઓ થતી. અગત્યનાં કિસ્સામાં કિલિમ્તો તમામ અમલદારો અને નિયામકો આ મકાન જા મળાનંદે હતા અને આનાં દંતવો અડકાવવાને બદલે તેમને તનકરો મળતાં કિસ્સામાં અડકાવવામાં આવતું હતું. ઘણી વાર તો આ

શામારીઓ એવાની શીની ટિટ્ટો મોલિસના ગિપાઇઓજ વેચવા નીકળી પડતા. જર્મિંગ્સને પ્રમળતાક રાખવા વનની તરીકેના દક મેજવવાની અરજ નોંધાવવા જે માણસ તેડી ગયો દનો તે પણ આ રોગીનો સમાવેશ દનો. ચૂંટણીને દહાડે નો આવો સંકેતો માણસો મજવામાં નોટોના ચોડાના નોંઝ બરીને અને મરજીમાં આવે તે પીદા-માં પેરીને પીધાથ તેટલો દારૂ પીને ઘેર જતા. લોકોમાં એવી પણ વાનો થતી હતી કે, ગિલ્લામાં જેટલી દારૂની દુકાનો છે તે તમામ દુકાનોના માલિકોને પણ આ રોગીમાં સામેલ થવું પડતું અને રોગીના ચૂંટાઓને દારૂ પાઇને રાજી રાખવા પડતા. તેમ ન કરે તો તેઓ સ્વિ-વારે મેરકાયદે દારૂનું વેચાણ કરના અને પોતાનાં પીદામાં લુગારખાનાં ચલવીને પૈસા પેદા કરતા તે બધું બંધજ કરી દેવું પડે. એજ પ્રમાણે શહેરના બંબા ખાતાની તમામ નાની મોટી જગ્યાઓ પૂરવાની સત્તા રફૂલીના હાથમાં હતી અને આખા ગિલ્લાના વહીવટમાં ત્યાં ત્યાંથી પૈસા મારી ખચાચ એવાં લાંચ-રૂચનાં તમામ બારાં તેના હાથમાં હતાં. આ ઉપરાંત એલેન્ડ એવેન્ચુ નામના લતામાં તેણે એક મજ-લાનાં ધરના ગાળા બંધાવવા માંડ્યા હતા. જે માણસ એ ધરોના બાંધકામના ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો તેનો પગાર શહેરની ગટ્ટોના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે સુધારા ખાતામાં ચડનો દનો અને ત્યાંથીજ તેને દર મહિને પગાર મળ્યા કરતો હતો. શહેરના પાણીના નળનો એક ઇન્સ્પેક્ટર ઘણાં વરસથી મરી પરવાયો છે, પણ તેનો પગાર આજ દિન સુધી કોઇ લીધાજ કરે છે. શહેરના કુટપાયનો ઇન્સ્પેક્ટર “યોર વ્હૂપ કાફે” નામની દારૂની દુકાનનો માલિક હતો. આજે કુટપાયના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે તેના હાથમાં ખૂબ સત્તા હતી. કોઇ દુકાનદાર રફૂ-લીની સાથે બગાડે અથવા તેના સામા પક્ષમાં જોડાય તો તેને આ ઇન્સ્પેક્ટર દરેક બહાને સતાવ્યા વગર રફેજ નહિ.

બીજા બધા તો ફીક, પણ કસાઇખાનાના માતબર માલિકો પણ રફૂલીની ધાકે મૂજી હિંતા હતા. આ વાત ખરી હોય કે ખોટી, પણ કામદારોની તો આવી સામાન્ય માન્યતા હતી. વાત છેક ખોટી પણ નહિ હોય; દારૂ કે ચૂંટણીને દહાડે પોતે માલિકોનો નહિ પણ મજૂ-રોનો હિતચ્છુ છે એવી ખુલ્લે છાગે ને બડાઇ મારતો કરતો હતો અને પોતાની ઉમેદવારી પ્રમળકાય પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે નોંધાવીને હરિશ્ચંદ્રા ઉંઝા રહેતો હતો. એ વાતથી મજૂરવર્ગને ધણો સતોષ થતો હતો. કસાઇખાનાના માલિકોને તેની ઘણાં કામોમાં ગરજ પડતી હતી. હાખલા તરીકે ઍલેન્ડ એવેન્ચુમાં એક નાળા ઉપર તેમને પૂજ

[illegible]

બની ગયા છે તે જાણે દોહવાઈ ગયેલા જ્વાળામુખીના લાવાના ફરી
ગમેલા થરના જેવા દેખાય છે. મધ્યમાં તેના ઉપર દોહદોહ કરે છે,
અને માંદે ચાંચા મારી મારીને તેમને મનભાવની ખાવા લાયક વસ્તુઓ
વીળી ખાય છે. કોઈ કોઈ દેશોએ એ પોપડાનો થર પાનજો અને
પોચો છે તેથી તેને જોઈને જતાં અત્યથા લોકો મળી વાર અંદર
મરણી જાય છે અને કોઈ તેમને બદાર મેંચી કાઢે ત્યાં સુધી આ
નરકસરિતામાં રનાન કરવાનો સદાવો લે છે. દારખાનાંવાળાઓ તો
આ ખાડી તરફ દાક્ષિણ આપતા ન હતા. કોઈ કોઈ વાર તેમાંથી સગળી
હો એવા વાયુ પણ ઉત્પન્ન થતા અને તેમાંથી ભડકા નીકળતા. એક
વાર એવો ભડકો થયો કે આખી ખાડીની ઉપરની સપાટી ઉપર
આગ ફેલાઈ ગઈ અને બપોંદર દેખાવ થઈ રહ્યો. ત્યારે ત્યારે આવું
થતું, ત્યારે નાહટકે બંબાવાળાઓને આગ દોહવાવા આવવું પડતું. એમ
કરતાં કરતાં એક દિવસ આ ખાડીને જેવા આવનારાઓમાંથી એક
જણે અકસ્માત દોહાવી. તે આ ગંદકી દોહીઓમાં ભરાવી ભરાવીને
સઘ જ્યા લાગ્યો. એની યોજના એમાંથી 'લાડ' નામની ચરખીની
એક જાતની યનાવટ તૈયાર કરવાની હતી. કસાઈખાનાંવાળાઓ આથી
ચેતી ગયા. તેમણે પેલા માણસ ઉપર મનાઈદુકમ દહાવીને તેને ગંદકી
સઘ જતો અટકાવ્યો અને પછી તેમણે પોતેજ એ ગંદકીનો પેલા
માણસની રીતે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. વળા એ ખાડીને કિનારે કિનારે
જનવરના વાગ અને ફવાડીનો ઘાટો થર જામતો હતો. કસાઈખાનાં-
વાળાઓ એ વાગને પણ સાંભરી લેવાવતા અને તેમને સાફસફ
કરાવીને ધણ વગેરની યનાવટમાં ઠેકાણે પાડી દેતા.

લોકોમાં વાતો થતી તે બધી સાચી હોય તો કસાઈખાનાંવાળા-
ઓનાં પરાક્રમ તો આદીયે વધારે વિચિત્ર અને આશ્ચર્યજનક હતાં.
એ લોકોએ શહેરનાં પાણીનાં બૂંગળાઓની સાથે પોતાનાં ખાનગી
છપાં બૂંગળાં બેઠી દીધાં હતાં. એ રીતે તેઓ દર વર્ષે કરોડો અબજને
ગેલન પાણી ચોરી લેતા હતા અને મ્યુનિસિપાલિટિના પાણીના કર-
માંથી છટકી જતા હતા. આ વાત લોકોમાં એવાઈ અને એમ કરતાં
આખરે છાપાંવાળાઓએ ઉપાડી લીધી. છાપાઓમાં અવારનવાર આ
બાબતનાં ચર્ચાઓ આમ્બાજ કરતાં. ત્યાર પછી ત્યારે વાત ઘણી
વધી ગઈ, ત્યારે એ બાબત ખુલી તપાસ કરવાનું નક્કી થયું. તપાસ
થઈ અને પેલાં છપાં બૂંગળાં ખાદાવી પણ કાઢ્યાં. એ બધું થયું
ખરૂં, પણ કોઈને સજા થઈ નહિ અને કસાઈખાનાંવાળાઓએ એનો
એજ ધંધો પાછો ચાલુ કર્યો. આ બધાથી દરમખોરીમાં ટપી જાય

સના રાગવાળા આખવાઓને પાસ કરવાને માટે દર અંવાડીએ સરકારી ઈન્સ્પેક્ટરને બે દાનર ડોસર પાનમોપારીના મળે છે. આગ-માડીઓમાં ભરાઈને આવનાં રૂનામાં કાંસેમયી મરી મએલાં કુછરોને પાસ કરવા માટે ખીચી એટલીજ રકમ ઈન્સ્પેક્ટરોનાં ગજવામાં જાય છે. એ કુછરોનું શું થાય છે તે જાણતું હોય તો કોઈ પણ દહાડો તમારે જાતે ગૂંચ ચાઈમાં જાતે જોઈ આવવું. એમાંની એક પણ લાગ નહીં જતી નથી. બધે ડબ્બામાં ભરાઈ ભરાઈને ઇન્ડિયાના જિલ્લામાં એકાએક નામનું એક ગામ છે ત્યાં રવાના થઈ જાય છે અને ત્યાંનાં કારખાનાંમાં તેમાંથી હંચા પ્રકારની ફેન્સી 'લાઈ' તૈયાર થઈને પાછી જાનરમાં ચાલી આવે છે.

આ બધાં કારસ્તાન જે જે કામદારોની મારફતે થતાં હતાં તેમને મોટેથીજ આ બધી વાતો જર્ગિસે કકડે કકડે સાંભળી. કોઈ પણ અજાણ્યા વિભાગનો એકાદ કામદાર તેને મળી ગયો એટલે તે માણસ તેના ખાતામાં થતી હરામખોરીના અને નીચતાના કિસ્સાની કથા કહી સાંભળાવ્યા વિના રહેજ નહિ. દરેક ખાતામાં થતાં કાર-સ્તાનોની વીગત તદ્દન જુદીજ જાતની. દાખલા તરીકે જે કારખા-નામાં મેરિન કામ કરતી હતી, તેજ કારખાનામાં એક સિયુઆનિયન ખાટકી પણ નોકરી કરતો હતો. તેનું કામ ફક્ત પાસ ડબ્બાઓમાં ભરવાના માંસને માટે જનારોને હલાલ કરવાનું હતું. એ માણસ વ્યારે પોતાના ખાતામાં થતાં કાળાં કૃત્યોની કથા કહેવા બેસતો, ત્યારે તો એમજ થાય કે રૌરવ નરકની અંદર પણ આવી ખીમતસતા તો નહિજ હોય. ઘાંતે અને ઝોલા નામના કવિઓએ નરકનાં વર્ણન તો કર્યો છે, પણ તેમણે આ માણસની કથા સાંભળી હોત તો તેઓ પણ કાનપટી પકડીને કળૂક કરત કે આની આગળ અમારું નરકનું વર્ણન કશાજ દિસાખમાં નથી. વાતનો સારાંશ એવો હતો કે, આ કારખા-નાવાળાઓએ આખા દેશમાં જિલ્લે જિલ્લે પોતાના હલાલો રાખ્યા હતા. ત્યાંથી મળી આવે ત્યાંથી લંગડાં, લૂલાં, ધરડાં અને રોગી દોર સરનામાં સસ્તી દિંમતે ખરીદીને અહીં મોકલી દેવાં, એ તેમનું કામ હતું. પછી આ કારખાનામાં એ જાનવરનું માંસ ફેન્સી લેખક-વાળા ડબ્બાઓમાં ભરાઈને જાનરોમાં વેચાવા જતું. ત્યાર પછી એવાં પણ ઘણાં દોર પેલા હલાલોને મળી આવનાં કે જેમને દારૂ ગાળ-વાની ભદીઓમાંથી દારૂ ગાળ્યા પછી ફેંટી દીધેલો સડેલા જવનો મેલજ ખાવા મળતો હતો. આવા ખોરાકને લીધે તેમને આખે શરીરે ગધાના પરથી પચપચી મએલાં ગૂમડાં થઈ આવનાં. આ દોરને

[illegible]

રહેવા દીધાં, કે જેથી કરીને તેઓ એક વાર ખૂબ માટે અને માથા પછી કપાય તો તેમનાં શરીરમાંથી માંસ અને ચરબી વધારે નીકળે. એ રોગવાળાં ઠોરતું માંસ ખાનાર માણસોને એ રોગ થશે કે નહિ તેની ચિંતામાં કંપનીને શા માટે ઉતરવું પડે ? ત્યાર પછી કોઈએ ખોરા બગડી ગએલા માખણને પુનર્જન્મ આપીને નવું તાણું માખણ બનાવવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. એટલે તો ડરહામ કંપનીએ આખા અમેરિકા ખંડના મોદીઓની દુકાનોમાં પડી રહેલા વાસી ખોરાખાતર જેવા માખણના ડબ્બા શોધી શોધીને ખરીદવા માંડ્યા. કંપનીના કારખાનામાં એ માખણના ઉપર ચોક્કસ પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક ક્રિયા કરીને તેનામાં ઑક્સીજનનો પ્રવેશ કરાવીને તેનું ખોરાપણું કાઢી નાખ્યું. પછી તેને તાજી જાશની સાથે મેળવીને ફરીથી વલોવી નાખ્યું અને તેની નવી તાજી ગોટીઓ બનાવીને પાછી બજારમાં વેચાવા મોકલાવી દીધી. આ વાર્તા લખાય છે ત્યાર પહેલાં શિકાગોનાં કસાઈખાનામાં બીજાં જનવરોના લેગા ઘોડાઓને પણ મારવાનો રિવાજ હતો; છેલ્લાં એક બે વરસથીજ એ રિવાજ બંધ થયો છે. ઘોડાઓને મારીને તેમનાં હાડમાંસનું ખાતર બનાવીએ છીએ એવું કોઈ પૂછે ત્યારે કંપનીવાળા કહેતા. પણ વર્તમાનપત્રોમાં જ્યારે લાગલાગટ ચર્ચાપત્રો છપાવા લાગ્યાં અને ઘણી મુદત સુધી ભારે ચકચાર થઈ ત્યારે જાહેર પ્રજાને ખબર પડી કે, ખાતર બનાવવાની વાત સાવ જૂઠી હતી અને ખરું જોતાં એ ઘોડાના માંસને પણ બીજાં જનવરનાં માંસની સાથે ભેળવી દઈ ડબ્બાઓમાં ભરીને કંપની આજ સુધી વેચાળ કરતી હતી. હવે તો કસાઈખાનામાં ઘોડાની હત્યા કરવા એ ગુનો છે, એવો કાયદો પસાર થયો છે અને તેથી જખ મારીને એ કાયદો પાળવાને કંપની બધાઈ ચૂકી છે. લોકોને હાગવાનો એક રસ્તો બંધ થયો ત્યારે કંપનીએ બીજો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. આજે પણ કસાઈખાનામાં ઉભાં કરેલાં ઘેટાંનાં ટાળાંની અંદર ડોકિયું કરીને કોઈ જોઈ આવે તો ઘેટાંનાં ભેગાંભેગાં અણીદાર શિંગડીઓવાળાં અને લાંબા લાંબા વાળવાળાં ચોપગાં ગ્રાણી તેના જોવામાં આવશે. હવે લોકો જે માંસને ઘેટાંનું માંસ ધારીને મોંઘી કિંમત આપીને ખરીદે છે તેનો મોટો ભાગ બકરાના સરસ માંસનો છે એ વાતની લોકોને ખાતરી કરાવવી હોય તો કંપનીવાળાઓ સામે નવેસરથી ઝુંબેશજ ઉપાડવી પડે ને ?

આ તો જાણે વેપારના દગાની વાત થઈ. પરંતુ આ કરના નાંમાં દામ કરનારા મનુષ્યોને જાત જાતનાં દર્દ લાગુ પડતા તેની તપાસમાં કોઈ ઉંડા ઉતરે અને જુદા જુદા રોગના આક્રમક તૈયાર

દરે તો તે પણ સમાજસાક્ષના અગ્રાગણી ધણાજ ઉપયોગના થઈ પડે. આ રોગ પણ કામદારોની મેદરકારી કે કમરને લીધે નહિ, પણ અહીંનાં કામકાજને અંગેજ થતા હતા, એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. જર્મિસ ત્યારે પહેલે દિવસે એકવિત્રાસની સાથે કસાઈખાનાં જોવા આવ્યો ત્યારે જનવરનાં મૂકાંમાંથી અહીં કેવી કેવી તરેહ તરેહની વસ્તુઓ બને છે અને કસાઈખાનાંની મારફતે કયા કયા પેટા-ઉલોગોને પોષણ મળે છે તેનું વર્ણન સાંભળીને ખૂબ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. પણ હવે આટલા દિવસના અનુભવ પછી તેને ખબર પડી કે, આ અકેક પેટાઉલોગનું કારખાનું એ અકેકું સ્વતંત્ર જીવનનું નરકજ હતું. પશુઓની જ્યાં દત્ત્યા થતી હતી અને જેના દ્વારા આ દરેક જુદાં જુદાં નરકની ઉત્પત્તિ અને રિયતિ થતી હતી તેની ભયં-કરતા અને ખીભત્સતાના કરતાં આ નાનાં પેટા નરકરચાનોની ભયં-કરતા અને ખીભત્સતા કોઈ રીતે ઉતરે એવી ન હતી. આ પ્રત્યેક પેટા નરકના કામદારોને તે તે રચનાના વિશેષ રોગ લાગુ પડતા હતા અને તે એવા કે તેમનાં શરીર ઉપરથી તેઓ કયા વિભાગમાં કામ કરે છે તેનું ચોક્કસ અનુમાન થઈ શકે. કસાઈખાનાંવાળાઓ માલમાં કેવા કેવા દગા કરે છે, કામદારોને પગાર આપવામાં કેવી કેવી રીતે મૂકે છે, એ બધી બાબતો કદાચ અજાણ્યા પ્રેક્ષકના ધ્યાન ઉપર ન આવે અને તેને કોઈ કહે તો કદાચ તે વિશ્વાસ પણ ન કરે, પણ આ રોગનો પુરાવો તો દરેક કામદાર પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરીને કરતો હતો અને તે તો આંધળાને પણ મુઝે એવો ચોખ્ખો હતો. ધણી વાર તો તે પોતાનો હાથજ જરાક લાંબો કરે એટલે બસ.

દાખલા તરીકે જ્યાં ઘરડો એન્ટેનાસ તેનો જીવલેણ રોગ લક્ષ્મિ ઘેર આવ્યો હતો તે અથાણાના ઝોરડાઓમાં શું થાય છે તે જોઈએ. એ આખા વિભાગમાં કામ કરનારા માણસોમાંથી સોગંદ ખાવા પૂરતો એક પણ કામદાર એવો ન હતો કે જેના શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં એકાદ ભયંકર ચાંદુ કે ઘાડું ન હોય. માંસના ટૂકડા તેજાજ અને ખીજ કેટલાય ઉગ્ર રસાયણિક પદાર્થોમાં અથાના હતા. એ ટૂકડાથી ભરેલી ફેલ્ડજાડીમાંથી ચારે બાજુએ અંદરનો પ્રવાહી પદાર્થ છત્તકાઈને તે ગાડી ફેલનારના હાથ ઉપર પડ્યા વગર રહેજ નહિ. તે વખતે જો ભોગજોને તેને જરાક ચળ આવી અને તેણે જરાક ખજવાણ્યુ તો ત્યાં આગળ એવું ચાંદુ થઈ આવશે કે તેનો જીવ લેશે ત્યારેજ તેનો કોડા મૂકશે. તેની આંગળીઓનાં તમામ વેદા ધીમે ધીમે તેજાબથી ખવાતાં જશે અને ઉંચે પતીઆઓના જેવાં હાથનાં હાંજ રહી જશે અને તે

[illegible]

પ્રકરણ ૧૦ મું

શિયાળાના શરૂઆતના એક જે મહિના સુધી તો આ કુટુંબનો વ્યવહાર હીકે હીકે ચાલ્યો. ધરખરચ કાઢતાં તેમણે પોતાની આવકમાંથી થોડીક રકમ બચાવીને તેના વડે તેમના માથા ઉપરનું થોડુંક ફરજ પણ તેમણે ધોધ નાખ્યું. પણ આગળ જતાં વસમા દહાડા આવ્યા. જર્ગિસની સરેરાશ કમાણી દર અડવાડીએ નવથી દસ ડૉલરની હતી તે ઘટતાં ઘટતાં પાંચ છ ડૉલરની થઈ ગઈ. તેથી તેમનો ધરખરચજ ત્યાં માંડ માંડ નીભે ત્યાં દેવું ધોવાની તો વાતજ શી કરવી ? એમ કરતાં આખરે શિયાળો પૂરો થયો અને વસંત ઋતુ આવી તો પણ તેઓ તો ‘બનીઆ ! આટા તોલ હીકરી જલતી હય’ એવી અવસ્થામાંજ રહ્યાં. જેટલી આવક તેટલો ખરચ એ રીતે તેઓ એક પછી એક દિવસ પસાર કરતાં હતાં. અચાનક કાંઈ વિપત્તિ આવી પડે તો તેમને એકજ મહિનાના ચટલા પગારનોજ માત્ર આધાર હતો. તેટલો વપરાઈ જાય એટલે પછી તેમની અને જુખમરાની વચ્ચે એક આંગળનું પણ છેદું રહે નહિ. મેરિગની આરા અને ધીરજ બેઠે ખૂટવા આવ્યાં હતાં. કારણ કે પેલું માંસના કબ્બા બરવાનું કારખાનું પાછું ક્યારે ચાલતું થશે તેનું કશું ઠેકાણુંજ ન હતું. આ સંજોગોમાં પરણ્યાનો વિચાર તો તેને છોડીજ દેવો પડ્યો. ધરનાંને પણ તેની મદદ વગર ચાલે એવું ન હતું—જે કે આપારે તો તે પોતાના બચાવેલા પૈસામાંથી આ લોકોને મદદ કરતી, પણ એમ કરતાં એક દિવસ તેની સીંકક ખલાસ થઈ જશે ત્યારે તેનું ચટુંદું દેવું વાળવા માટે તેને ત્યારે મક્કત ખવરાવવાનો વખત આવશે ત્યારે તે લોકોને મેરિગ મદદરૂપ નહિ પણ બોળારૂપ થઈ પડશે, એ વાત પણ તેટલીજ સાચી હતી. આથી કરીને એના, જર્ગિસ અને ટીટા એકઝબિટા ત્રણ જણા મોડી રાત સુધી જગતાં બેઠીને જાંબ ન મરવું પડે અને આજુ આવકમાંથી ધરખરચ ચાલ્યા કરે એવી ધરખરચની ત્રણ શી રીતે કરવી તેના આંકડા મૂકીને

અંગનાં અંગનાંમાં પાણી ને રંગ ન હતું એને
 આખા ઘરમાં જાણે નહીં કે આખા દેશમાં જાણે નહીં
 મધુ. આ દિશાને જાણે કેવો કેવી રીતે ? અધુનામાં
 અમાન થયો ત્યારે પુરુષવર્ગમાંથી કેવો થઈ હતું નહીં
 બિડા તો આવડીની પેઠે બહાર નીકળીને જમ્યાજમ્યા
 કેવો આવીને મરદ હશે. પાણી નો પ્રાપ્તમાર ધરમાં
 હતું. એને મી રીતે અટકાવવું ને એને કે પીવડ કે. એને
 એને તો એમજ મધુ કે, આ વેલમાં કેટલાં જામે પાણી
 નાં. પરિણામે મધુ પાણી લગભગ એવુંજ. પાકોમીએ તો
 હવેનો મધો કરનાર પલંગરને તેની લાવજની મમાદ બ
 તેની પામે દસાકના ૭૫ મેન્ટ (૨૧-૫-૧) ના દિશાએ
 માગ્યું. ને પોતાની મારે એક જીમ માગ્યુંને તેડનો
 નો કે. હવે પાણી ૫૫ જાગે ન દનો. હવે ઉમો જા
 કરનો દનો. તેનો પાણી એજ રહે પગાર મળી લીધો.
 તેમને પેરથી આવ્યા અને પાછા ગયા તેડના રસ્તાના વખ
 ૫૫૨ મળી લીધો. આ ઉપરાંત સમારકામમાં વપરાયતી
 ભાવ તેમજે જેટલો માગ્યો તેડલો આપવોજ પડ્યો. ત્ય
 ત્યારે તેઓ જાનેવારી મદિનાનો ધરનો દાનો બરવા મ
 દલાસે તેમની આગળ જોખ્ય હોયો કે, હજી તમે તમારા ધર
 ગનો વીમો કેમ ઉતરાવતાં નથી ? તેમજે હતું કે, વીમો વજા
 એટલે પેતાએ ચડ લાકને દરનાવેજ હાડીને તેમાંની એક ચરન
 બનાવી. તેમા લખ્યું હતું કે, સરસ્વતી ધરનો વીમો ઉતરાવે
 તેની મુદન પૂરી થાય કે તરતજ અમારે ખરચે એક દગર કે
 નો વીમો ઉતરાવવા અમે બંધાઇએ છીએ. તેજે એટલું ઉ
 કે. એ મુદન હવે તો થોડાજ દિવસમાં ખસાસ થાય છે, માટે ત
 હવે નવો વીમો ઉતરાવવો પડશે. ગરીબ ખિયારી એજખિટાના મ
 ઉપર આ બીજો વજાપાન થયો. તેજે પૂછ્યું કે, વીમાનું શું આ
 પડશે ? દલાસે હતું કે " ફક્ત સાતજ દોલર. " સાંજે જર્જિસ
 આપ્યો ત્યારે તેજે આ નરી આકૃતના સમાચાર સાંભળ્યા. તે
 મરણીએ બનીને દલાસની પાસે ગયો અને જતાં વારનેજ તેને સીધો
 પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, અમારે આ ધર પેટે શાં શાં ખરચ કરવાં પડશે તે
 એક વારકો કહી નાખ કે પછી મુઓ વગે ને જણા જાન, એમ મળીને
 અમે મન વાળીએ. આ દેસના જીવનના આટલા દિવસના પરિચય
 પછી તે તીસ અને કહું વફાકિત કરતાં થાળી ગયો.

સરવાળા બાદબાકી કર્યોજ કરતાં.

તેમનાં જીવનનું નિયમન કરનારા કાયદાઓ એટલા આકરા અને નિષ્ઠુર હતા કે તેમને એક ક્ષણવારને માટે ચિંતામાંથી રાહત મળી શકતીજ ન હતી. જગત જાણે તેમને કહેતું હોય કે, તમારે જો જીવવું જ હોય તો તમારે અમારી બતાવેલી શરતો પ્રમાણેજ જીવવું પડશે. એ શરતે જીવવું હોય તો જીવો ને નહિ તો મરો. એક પળવાર પણ એવી જતી ન હતી કે જેમાં તેમને કાલે શું ખાઈશું તેનો વિચાર આવ્યો ન હોય અથવા અમુક જરૂરી ખર્ચને માટે પૈસા ક્યાંથી લાવીશું તેની દિકર થતી ન હોય. એક મુશ્કેલીતને તેઓ અણુધારી રીતે ઓળંગી જાય એટલે બીજી નવી મુશ્કેલી તેમની સામે ડોળા ધૂરધાવતી આવીને ઉભીજ હોય. શારીરિક વિટંબણાઓ તો તેમના નસીબમાં જાણે સરજાએલી હતી, પણ તે ઉપરાંત તેમનાં મગજ ઉપર ચિંતાનો ચાલુ બોજો હતો તેને લીધે તેમના પ્રાણ શોષાઈ જતા હતા. દિવસ અને રાત બંધો વખત દિકર, ભય અને ભવિષ્યમાં આપણું શું થશે તેની ચિંતાનાં ભૂત તેમની આગળ ભમ્યાજ કરતાં અને તેમનું લોહી બાળીને ખાક કરી નાખતાં. આવી રીતે જીવવું એ જીવ્યુંજ ન કહેવાય. આ તો જીવન પણ નહિ અને મૃત્યુએ નહિ એવી વિચિત્ર દુઃખદાયક અવસ્થા નહિ તો બીજું શું ? અને આવું જીવન ટકાવી રાખવાને માટે તેઓને હૃદયી જાદો લોગ આપવો પડે છે તેવું તેમને ક્ષણે ક્ષણે ભાન થતું હતું. તેઓ બધાંજ મહેનત કરી છૂટવાને ખુશી હતાં; કામનાં કાયર ન હતાં; પણ પોતાનાથી થાય તેટલી મહેનત કરી છૂટ્યા પછી જીવન ટકાવી રાખવા જેટલો પગાર માગવાનો તેમનો હક ખરો કે નહિ ?

રોજ રોજ નવી નવી વસ્તુઓની જરૂર પડતીજ જાય. આજે તેઓ એમ ધારે કે, હવે તો અડવાડીઆમાં કશુંજ લેવું નહિ પડે, પણ બીજેજ દેહાડે અણુધારી વસ્તુનો ખર્ચ ઉભો થાય અને તેમની બંધી ગણત્રી ઉંધી વાળી નાખે. કેટલીક વાર તો આવો બનાવ બનશે અને ખર્ચના ખાડામાં ઉતારશે તેની તેમણે કદી કલ્પના પણ કરી ન હોય અને છતાં તેના બનાવ અણુધારી ઉભા થઈ જાય. એક દિવસ એટલી ટાડ પડી કે દંડીને લીધે નગમાંનું પાણી ફરીને મંદ બની ગયું. પાણીના કરતાં બરફને જગ્યા વધારે જોઈએ તેથી નગ તરોતર વહી ગયા. હવે શું કરવું ? વધારામાં તેમણે મોટી મુશ્કેલી કરી કે, ગરમી લગાડીને બરફને ઓગાળી નાખવું. એટલે જમાનના

આંદરનાં જૂગજાંમાંનું પાણી એ દયું ન હતું તેનો ધોધ છૂટ્યો અને આખા ઘરમાં જાણે નદી રેલાઈ હોય એમ બધે પાણી પાણી થઈ ચયું. આ ધોધને બંધ કરવો કેવી રીતે ? અધૂરામાં પૂરું આ અકસ્માત થયો ત્યારે પુરુષવર્ગમાંથી કોઈ ઘેર હતુંજ નહિ. ટીકા એટલજ ખિટા તો બાવરીની પેટે બહાર નીકળીને જુમાજુમ કરવા લાગી કે, કોઈ આવીને મદદ કરો. પાણી તો ધોધમાર ઘરમાં ચાડ્યુંજ આવતું હતું. તેને થી રીતે અટકાવવું તે તેને કે ખીજ કોઈને આવડે નહિ. તેને તો એમજ થયું કે, આ રેલસંકટમાં અમે પાપમાત્ર થઈ જવાનાં. પરિણામે થયું પણ લગભગ એવુંજ. પાડોશીએ તેને નગા બેસાડવાનો ધંધો કરનાર રાજંબરને તેડી લાવવાની સલાહ આપી. રાજંબરે તેની પાસે કલાકના ૭૫ સેન્ટ (રા ૨-૫-૬) ના દિસાએ મહેનતાણું માગ્યું. તે પોતાની સાથે એક ખીજ માણસને તેડતો આવ્યો. તેણે તો શેકપો પાપડ પણ લાંબો ન હતો, ઉમો ઉમો બધું બેયાજ કરતો હતો. તેનો પણ એજ દરે પગાર મળી લીધો. બેઉ જણ તેમને ઘેરથી આવ્યા અને પાછા ગયા તેટલા રસ્તાના વખતનો પણ પગાર મળી લીધો. આ ઉપરાંત સમારકામમાં વપરાયેલી ચીજોનો ભાવ તેમણે જોટસો માગ્યો તેટલો આપવોજ પડ્યો. ત્યાર પછી ત્યારે તેઓ જાનેવારી મહિનાનો ઘરનો દરનો ભરવા ગયાં ત્યારે દલાસે તેમની આગળ બોમ્બ ફાડ્યો કે, દજી તમે તમારા ઘરનો આગનો વીમો કેમ ઉતરાવનાં નથી ? તેમણે કહ્યું કે, વીમો વળી કેવો ? જોટસે પેલાએ ચટ લઈને દરતાવેજ શાહીને તેમાંની એક શરત વાંચી બતાવી. તેમાં લખ્યું હતું કે, સદરજી ઘરનો વીમો ઉતરાવેલો છે તેની મુદત પૂરી થાય કે તરતજ અમારે ખરે એક દજીર ડોલરનો વીમો ઉતરાવવા અમે બંધાઈએ છીએ. તેણે એટલું ઉમેર્યું કે, એ મુદત હવે તો ચોક્કસ દિવસમાં અડાસ થાય છે, આટે તમારે હવે નવો વીમો ઉતરાવવો પડશે. ગરીબ ખિચારી એટલખિટાના માથા ઉપર આ ખીજે વજ્રપાત થયો. તેણે પૂછ્યું કે, વીમાંનું શું આપવું પડશે ? દલાસે કહ્યું કે " દજી સાતજ ડોલર. " ત્યારે જર્જિસ ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે આ નવો આફતના સનાચાર સાબળ્યા. તે હવે મરણીએ બનાવે દલાસની પાસે ગયો અને જતા વારંજ તેને સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, અમારે આ ઘર પેટે શા શાં ખરચ કરવા પડશે તે તું ચેક વાંચે. શહી નાખ કે પછી મેં એ વગેરે બધી વાત, એમ મળીને અને મન વાળીએ. આ દેશના જીવનના આટલા દિવસના પરિચય પાત્રે તે તીવ્ર અને કડુ વંદાન કરનાં શીખી ગયો હતો. તેનો હુપ-

થોગ કરીને તેણે દલાલને કહ્યું કે, અમે દસ્તાવેજના ઉપર અમારાં કાંડાં કાપી આપ્યાં છે તેથી તમારે હવે કશી વાત છુપાવવાની જરૂર રહી નથી. દલાલ પણ સમજતો હતો કે, હવે આ લોકોને ખુલ્લું કહી દેવાથી કશું નુકસાન થવાનું નથી અને કહેવાથી કશો ખાસ ફાયદો પણ નથી. જર્જિસ તેના તરફ આંખો તાકીને જોડો હતો એટલે તેણે પણ કશો ખોટો વિવેક ન કરતાં દસ્તાવેજ કાઢીને વાંચી બતાવ્યો. વાતનો સાર એ નીકળ્યો કે, તેમણે વરસોવરસ ઘરનો વીંમો ઉતરાવવાનો અને સાત ડોલરનું વાર્ષિક પ્રીમિયમ ભરવાનું. બીજું ઘર ઉપરનો સરકારી કર પણ તેમણેજ આપવાનો, જેના બધું મળીને લગભગ દશ ડોલર થાય. ત્યાર પછી પાણીના નળનો કર વાર્ષિક છ ડોલર. (આ સાંભળીને જર્જિસે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, હમણાં જ ઘેર જઈને નળનો મિટરજ બંધ કરી દઈશ). માસિક હપ્તા અને બાકી લેણી રકમનું વ્યાજ તો જાણે ખરું. કદાચ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી ઘરની આગળ પાકી મોરી બનાવવાનો ને કુટપાથ બંધાવવાનો હરાવ કરે તો તેથી તમારા ઘરવેરામાં વધારો થશે તે પણ તમારે માથે. તમારે મોરી ન જોઈતી હોય અથવા તમને કુટપાથથી ફાયદો હોય કે ન હોય પણ મ્યુનિસિપાલિટીને હરાવવાંજ હોય તો તેમાં તમારું કાંઈ ન ચાલે અને તમારે ખર્ચમાં હિસ્સો આપવોજ પડે. પાકી મોરીના તમને જાણે બાકીસ ડોલરને આશરે ખર્ચ થશે અને કુટપાથ જો લાકડાનો હશે તો તેના પંદર ડોલર અને સીમેન્ટનો હશે તો પચીસ ડોલર ખેસશે.

આ બધું સમજી લઈને જર્જિસ ઘેર આવ્યો. સાચી હકીકત ગમે તેટલી ખરાબ હોય તો પણ એક વાર જાણી લીધી એટલે પછી રોજ ઉઠીને નવી નવી માગણીઓના લોહીઉકાળા તો નહિ જ ને ! ઘર વેચનારાઓએ આપણને ખાસ્સાં લૂંટી લીધાં છે, એ વાતની હવે તેને પાકી સમજણ પડી ગઈ. પણ લૂંટાયાં તે નહિ લૂંટાયાં થનાર નથી. હવે તો દસ્તાવેજના કરાર પ્રમાણે જ આપવું પડે તે આપી છૂટયા સિવાય બીજો રસ્તોજ ન હતો. હવે તેમને માટે માત્ર એક જ માર્ગ ખુલ્લો હતો—જીવનસંગ્રામમાં ટકી રહેવાને પ્રાણપણે પરિશ્રમ કરવો અને ગમે તેમ કરીને મુશ્કેલીઓને જીતીને જીવન ટકાવી રાખવું; કારણ કે હતાશ થઈને હથીઆર હેડાં મૂકવાનો વિચાર કરવાનું તો પાણીએ એવું હતુંજ નહિ.

વસંત ઋતુ ખેડી એટલે ઠંડીના ત્રાસમાંથી તો તેઓ છૂટ્યા.

એટલી ઘટના મળી ને પણ કાંઈ જેવી જેવી ઘટના ન હોય. તેમને મેમશાની ધામણ અન્યાર કાપી આગળ કહેલો પડેલો દેવો ને વચન જાનુ ક્યાવનાં ક્યાંકો શાં ગયાં અને મેમજી પાસું છે, દેવે વરસાદનો મો ભોલો કાંઈક ક્યાંકો થઈ, પણ 'મન મન ત્યાંકે નેર જુરે' એ વ્યાખ્યા એવો કમરમામાં મેડિનની મીયક અગામ થઈ ક્યાંકો તેથી કહીને તે પોતાના બાળનઅગ્ય પોરે મદિને મદિને જે ક્રમ ક્યાવની હતી તે દેવે મગની બધે થઈ ગઈ. થઈ ગઈ જાનુ મોડે એટલે ને પોતાની માથે પોતાની ખામ મૂકીખેલો હતી ક્યાવી. બધી જાનુએના જાનુજાવ લીધા પછી તેમને માલમ પડ્યું છે, દેવે જાનુમાં કાંઈ ને કાંઈ અગ્યજ તો પાંચીજ પડે છે. એકે જાનુ એવી નદિ છે જેમાં તેમના મુખપૂર્વક દલાડા કાઢી શકે. વચન જાનુ ક્યાવી એટલે તેની માથે વરસાદની જડી વરસવા લાગી. એટલું પાણી વરસે છે તેમનાં થઈની આસપાસનાં રસ્તા પાણીથી બગાડા જાય અને ક્યાડી કુખી નહેરો અને ખાખોડીઆંની વચમા તેમના થર દાણ જેવાં દોષ એવો દેખાવ થઈ જાય. રસ્તામાં એટલો બધો કાદવ થઈ જાય છે ગાડાંનાં પૈડાં અડધા અડધ ગરદી જાય, તેથી હરીને ૭ ૭ યોડા જોડનાં પણ ચોંટી ગએલાં ગાડાં ખસેજ નદિ. ક્યાવા રસ્તા ઉપર થઈને દોરે પડે કારખાનામાં જતાની તો આશાજ ક્યાંથી રખાય ? બાયડાએને ચરીરે પૂરનાં કપડાં અને પડે સાજા જોડા ન હોય તો પછી સ્ત્રીઓ અને છોકરાંની અવદશાની વાતજ શી કરવી ? રીંગણપૂર કાદવમાં થઈને કારખાનામાં જવું અને એવીજ રીતે પાસું રાત્રે ઘેર આવવું અને માથા ઉપર મૂશગધાર વરસાદની જડીઓ વરસની હોય, એ મુશીખન તેમણે રોજ રોજ વેઠવીજ રહી. ત્યારપછી જરઉનાણા બેઠો. ગરમી એવી પડે છે પ્રાણુ ફાંધા જાય. આખા જગતે કુલક પ્રાણાયામ કર્યો હોય એવી હવા રિયર થઈ જાય. ક્યાવી અવરથા ત્યારે બહાર ખુશી જગ્યામાં હોય ત્યારે હરદામ કંપનીના કસાઈખાના જ્યાં બારીઓ કે જાળીઆંનું દીવાળું હવું, તે તો સાક્ષાત્ નરકજ બની જાય ને ? એક વાર એકજ દિવસમા ત્રણ જાણી ગરમીથી બેશુદ્ધ થઈ ગયા અને પડતાની સાથેજ તેમના પ્રાણ નીકળી ગયા. જે ઓરડાઓમાં પશુની કતલ થતી હતી ત્યાં લોહીની નદીઓ આખા દિવસ વહાજ કરતી હોય, તેના ઉપર સૂરજની ગરમી પડે અને હવા તદ્દન રિયર થઈ ગઈ હોય, એટલે પછી એવા ગધેના બોર ઉંડે કે મજબૂત બાંધાના માથુસને પણ તમ્બર આવે જાય. જમાનાઓ થયાં દખાઈને પડી રહેલી ગંદકી ગરમીને લીધે બહાર પ્રકટી નીકળે; કારણ કે કારખાનું બધાં ત્યારથી આજ

[illegible]

કારકૂન અથવા ડરહામ કંપનીમાં નામું લખનાર મહેતાજી જે છેલ્લાં વીસ વરસ થયાં આઠવાડીઆના ફક્ત છ ડોલરને પગારે બોચી ઉપર કાંકરો મૂકીને કલમ ઘસ્યાજ કરે છે અને બીજાં વીસ વરસ પછી પણ જેના પગારમાં એક દમડીનો પણ વધારો થવાનો સંભવ નથી એવા તુચ્છ અને દરિદ્ર માણસો પણ મનમાં કાંકરો રાખીને ફરતા કે, અમે આખરફાર ગૃહસ્થો છીએ અને કસાઈખાનામાં પશુઓની કતલ કરવાનાં તથા બીજાં કામો કરનાર મજૂર ગમે તેવો કુશળ કારીગર હોય, તેને અમારા કરતાં લલ્લે બમણો કે ત્રણગણો પગાર મળતો હોય તો પણ તે નીચ તે નીચ અને અમે ઉંચા તે ઉંચાજ. તેઓ કપડાં પહેરે તે પણ મજૂરોના કરતાં જુદાજ પ્રકારનાં પહેરે, તેમને રહેવાનાં ઘર પણ મજૂરોના મહોલ્લાઓમાં નહિ પણ જુદાજ ભાગમાં, તેમને નોકરી ઉપર હાજર થવાનો અને ઘેર જવાનો વખત પણ જુદો કે જોથી કરીને તેમની અને મજૂરીઆત લોકોની વચ્ચે કશું સામાન્ય તત્ત્વ હોયજ નહિ. રસ્તામાં અથવા દ્રામ ગાડીઓમાં પણ તેમને અને મજૂરોને અડોઅડ ચાલવાનો કે બેસવાનો વખત આવેજ નહિ. પેકિંગટાઉનમાં વર્ણુભેદે અથવા જાતિભેદે આવું ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ વર્ણુના હિંદુઓ અને અત્યંત જીવંતો જે ભેદ જોવામાં આવે છે, તેની બીજી આવૃત્તિજ અહીં થઈ હતી; પણ ફેર એટલોજ કે હિંદુસ્તાનમાં આ અધર્મ ને ધર્મનાં જુદાં બદનાં બતાવીને ટકાવી રાખવામાં આવે છે ત્યારે અહીં આ ભેદ ભાવને અને ધર્મને કશો સંબંધ ન હતો. અહીં તો એક વર્ગને સદાને માટે પોતાના પગ તળે રાખવાની રાક્ષસી વૃત્તિમાંથીજ આ ભેદભાવની ઉત્પત્તિ અને રિથિતિ થતી હતી. કસાઈખાનામાં મજૂરી કરનાર લોકોનું કામ ગંદું અને સૂગ આવે એવું હતું તેને લીધે પણ આ ભેદભાવને વધારે પુષ્ટિ મળતી હોય. ગમે તેમ હોય, પણ જેઓ કલમ વડે નહિ પણ હાથ-પગ હલાવીને રોટલો પેદા કરતા તેમનો એક જુદોજ અસ્પૃશ્ય વર્ગ ઉભો થયો હતો અને તેઓ અસ્પૃશ્ય વર્ગના છે એ વાતનું તેમને હમેશા રમરણ રહે એવોજ વ્યવહાર બીજા વર્ગના લોકો તેમની સાથે રાખતા હતા.

વર્ગનું કાનુ અધવારી ગયા પછી મેરિનવાળું માંસના કાનુ અધવારું કારખાનું પાછું ચાલતું થયું અને તેને નોકરી પણ મળી રહી. નોકરી મળી એટલે તે પાછો પહેલાંની જેમ ગાલી થઈ અને તેને કિલ્લાનાં પ્રમુખીઓમાં પણ કરાવું રસના સુર જરાક એવો સ્વચ્છ થયું એવો અર દલાલનું આંદરણું નીચડ્યું. એકદલ એ મરિના પૂરું

વીત્યા નહિ હોય અને એટલામાં તો મેરિગ્નના માયા ઉપર પાછી ખીજ વારની વિપત્તિ વૂટી પડી. તે તો વળી અગાઉની વિપત્તિ કરતાં પણ વધારે ભયંકર અને ત્રાસદાયક હતી. તેને ડબ્બા રંગવાનું કામ આવડ્યા પછી બરાબર એક વરસ અને ત્રીજે દહાડે તેને નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂકી.

આ વાતનો આખો ઇતિહાસ જરાક લાંબો છે. મેરિગ્નનું કહેવું એવું હતું કે, મજૂરસંઘની સભાઓમાં હું ભાગ લઉં છું અને સંઘના તરફથી કામદારોમાં પ્રચારકાર્ય કરું છું તેને લીધે કારખાનાંવાળાઓએ મારા ઉપર દ્વેષભાવ રાખીને મારા રોટલો છીનવી લીધો છે. કારખાનાંવાળાઓએ એકેએક સંઘમાં પોતાના છુપા જસસો ઘૂસાડી દીધા હતા અને તે જસસો સંઘના સલાસદો બનીને સંઘની તમામ દિશ્યાસોથી તેમના માલિકોને વાકેફ કરતા હતા એટલી વાત તો સાચીજ હતી. એ ઉપરાંત મજૂરસંઘના કાર્યકર્તાઓને પણ લાંચ-રસ્વત આપીને તેઓ ફોડતા હતા. બધાને નહિ તો જે વખતે જેટલાને ફોડવાની તેમને જરૂર લાગે તેટલાને તો તેઓ ફોડતાજ હતા. મજૂરસંઘ શું શું કરે છે અને કરનાર છે તેનો વિગતવાર હેવાલ તેમને દર અંવાડીએ મળ્યાજ હતો. એટલે મુઠ્ઠી કે સંઘના સલાસદો જણે તે પહેલાં કારખાનાંવાળાઓને અમુક અમુક બાબતના તાર પહોંચી જતા; કારણ કે ત્યાં સંઘના કાર્યકર્તાઓજ ફૂટેલા ત્યાં પછી સંઘની વાતો છૂપી રહેજ શી રીતે? કારખાનાંના માલિકોની શનિની દષ્ટિ જેના ઉપર પડી તેના ઉપર તેના મુદ્રાદમ, નિરીક્ષક અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બધાનીજ દરડી આંખ ચવાની. મેરિગ્ન ઉપર વાદળો આવી પડી તેનું કારણ એવું હતું કે, પરદેશી મજૂરોની અંદર ફરી ફરીને તેમને સંઘનો ઉદ્દેશ સમજાવવામાં મેરિગ્ન ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવતી હતી. એ બધું ગમે તેમ હોય, પણ જે વાત સૌ જાણનાં હતાં તે તો એટલીજ હતી કે, મેરિગ્નવાળું કારખાનું બંધ થયું તે પહેલાં ઘોરાંક અંવાડીઓની વાત ઉપર મેરિગ્નને માલુમ પડ્યું કે તેના પગારનો દિમાખ કરતી વખતે ત્રણસો ડબ્બા રંગવાનું મહેનતાણું જાણી જોઇને દિસાખમાં ગણ્યું ન હતું. ડબ્બા રંગવાનું કામ કરનારી છેકરીઓ એક સગંગ લાંબા રેખા ઉપર ડબ્બા મૂકીને રંગતી હતી અને એક સ્ત્રી દાથમાં પેન્સીલ અને નોટબુક લઈને દરેક જણી જેમ જેમ ડબ્બા રંગીને તૈયાર કરતી જાય, તેમ તેમ સંખ્યાની નોંધ કમે જતી હતી. માણસમાણની બૂલ થાય તેમ આ સ્ત્રી પણ ગણવામાં બૂલ ફરી એસે એ બનવા જેમ છે. પણ ત્યારે આવી બૂલ થાય ત્યારે નેને

કદી પણ સુધારી શકાયજ નહિ, એવો જે કારખાનાનો કાયદો હતો તે ઘણોજ ગેરવાજખી કહેવાય. શનિવારે સાંજે સૌના પગારનો હિસાબ ચૂકતે થાય તે વખતે કોઇને પોતાના ધાર્યા કરતાં ઓછો આંકડો મળે તો તેણે મૂંગે મોઢે ખમી લેવુંજ જોઇએ. એ વિષે ઉપરિ અધિકારીને ફરિયાદ કરવા જવાયજ નહિ અને કોઈ જાય તો તે ખાસડાંજ ખાય. પણ મેરિજ કહે કે, એમ થાયજ શા માટે ? તેને ઓછો પગાર મળ્યો એટલે લાગણીજ તેણે તો શોરખદાર મચાવી મૂક્યો. તેને સિધુઆનિયન અને પોલિશ, એ જે ભાપાઓજ બોલતાં આવડતી હોત તો પછી એ ભાપાઓમાં તે દાવે તેમ બોલે તો પણ તેથી તેને કશું પુકસાન થવાનું ન હતું. તેનો બકબકાટ સાંભળીને બીજા બધા દાંત કાઢત અને તેથી મેરિજ ઉલટી વધારે ખીજવાત અને છેવટે રડીને ટાઢી પડત. પણ હવે તો તે અંગ્રેજીમાં પણ થોડીક ગાળો દેતાં શીખી ગઈ હતી. તેણે અંગ્રેજીમાં ગાળો દીધી એટલે જોણે તેના હિસાબમાં ગોટાળો કર્યો હતો તેને અને મેરિજને તે દિવસથી ખીયાખાર થયું. મેરિજ કહેતી કે, તે દહાડાથી તેણે મારા હિસાબમાં જાણી જોઈને ગરબડ ગોટાળા કરવા માંડ્યા હતા. કારણુ ગમે તે હોય પણ હિસાબ ખોટો હતો એટલી વાત તો સાચી હતી. ત્યારે ત્રીજી વાર એવું થયું ત્યારે મેરિજએ તેની સામે બાખડી બાંધી અને પહેલાં તો પોતાના વિશાગની મુકાદમ આગળ જઈને ફરિયાદ કરી. તેની આગળથી કશી દાદ ન મળી ત્યારે મેરિજ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે ગઈ. આવી ઉદ્ધતાજ આજ સુધી કોઈએ કદી કરી ન હતી; કોઈએ કાને પણ સાંભળી ન હતી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મેરિજની કેફિયત સાંભળી અને તે વખતે તો “હીક છે, બેકશું” એટલોજ જવાબ આપ્યો. તે ઉપરથી મેરિજએ એવું માની લીધું કે, હવે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તપાસ કરશે અને મને મારા દરજ્જા પૈસા અપાવશે. તેણે ત્રણ દિવસ રાહ જોઈ અને ફરીવારથી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે ગઈ. આ વખતે તેણે મેરિજની સામે ઘૂરકિયું કર્યું અને કહ્યું કે ‘હમણાં ચાલી જા, મને હજી તપાસ કરવાનો વખત નહોતો નથી.’ પછી ત્યારે મેરિજ તેની પાસે ત્રીજી વાર ગયા તૈવાર થઈ ત્યારે દરેક જણે કહ્યું કે, અમારું કહ્યું માનીને આ વાત અહીંથીજ પડતી નહ, નહિ તો ખત્તા ખાઈશ. પણ તેણે કદની જવાબ અને કેવળાનું ને મુકારી નહિ. તેને ત્રીજી વાર આવેલાં બેકશું સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ખૂબ ખોળવારો અને તેને કહ્યું કે, વધારે વાર નહ, વધારે મોંઘી મોંઘી નહીં જાણવું પડતી નહ. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે, મને મેરિજને પૂરી ખબર ન હતી. પણ એક દિવસ નહ

વખને મુકાદમે તેને કશું કે, નારી નોકરીની અમારે જરૂર નથી મારે દાસથી તારે બીની આપણું નહિ. મુકાદમે તેના માથા ઉપર લાકીને મા ક્યો દોન તો મેરિજને જેટલો આ દુકમથી પકો લાગ્યો તેટલો લાકીના તે પાથી ન લાગન. સાંભળતાની માથે તેની અલ્લુધન ગૂમ થઈ ગઈ. તેને તે વખને એવું થયું આપણું કે, મું નું આ અર સાંભળું મું ? આપણું બનેજ કેમ ? તે પુરાં પુરાં થઈ ગઈ અને બોલી કે, કાની માથે સપાટીર મું આપી છે કે અને કાદી મું ? નું તો કાને આવવાની અને ફરી આવવાની. આરી જગ્યા નું નહિ હોકું. આ પ્રમાણે ખૂબ બમડી કહીને, તે યાદી ત્યાં બોંય પર કસાઈ પડી અને રાત્રે તાણીને શેષ લાગી.

આવજત, તેને સગ તો મળી સખત થઈ હતી એની ના નહિ, પણ તે એવી માથાની ફરેલી અને છદી હતી કે તેણે દાદની ચિખા-મળ માનીજ નહિ. બીજું નહિ તો તેના પોતાના ઠરનાં જેમને કાર-ખાનાના કારોબારનો વધારે અનુભવ હતો તેમનું કશું તો કાને ધરવું બેઠવું હતું. મુકાદમ બોલી કે હવે તારો બગે ઉતરશે અને માથામાં ચંછ ગમીને ફરે છે તે બધી કાદી નાખવી પડશે. સાંજ પડી એટલે મેરિજ મેર ગઈ. તેની વાત સાંભળીને ધરખરચના જમા-ઉધારના આંકડા કેવી રીતે સરખા કરવા અને બૂખમરામાંથી કેવી રીતે ઉઘરી જવું, એ પ્રશ્ન પાડો ધરનાં માણસોની સામે આવીને ઉભો રહ્યો.

મેરિજની નોકરી જવાથી ખાસ ગૂંચવણ ઉભી થવાનું બીજું કારણ એ હતું કે, એનાની થોડા વખતમાં સુવાવડ આવવાની હતી અને તેને મારે જર્જિસ ગમે તેમ કરીને પૈસા બચાવી બચાવીને એકઠા કરવા મંડ્યો હતો. પેકિંગ્ટાઉનની દાયણોનાં કૃત્યોની બચકર વાતો તેને કાને આવી હતી અને એવી દાયણો તો આખા શહેરમાં મહોશ્વે મહોશ્વે અને ગલીએ ગલીએ માંકડ ચાંચડની પેઠે થોકે ને થોકે વસતી હતી. પણ એનાની સુવાવડ આવી કોઈ અણુધડ સુવાણી પાસે ન કરાવતાં કોઈ ખાસ થએલા સારા પુરુષ ડોક્ટરની પાસે કરાવવાનો જર્જિસે દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. આખા ધરમાં જર્જિસે કતો-કારવના હતા એટલે તેને જીદ કરવાનું પરવડતું હતું. ઘણી વાર તે મનનું ધાધું કરતો અને બીજાઓની પાસે પણ પોતાનું ધાધું કરાવતો, પણ આ બાબતમાં તેની જીદને લીધે ધરના સ્ત્રીવર્ગમાં ભારે હોશ થયેલ સુવાવડમાં વળી ડોક્ટર કેવો ? સ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મુજબ એ ઘણુંજ અમર્યાદ દહેવાય. વળી સુવાવડના કામમાં લાયકાઓ સમજે-

જ શું ? અને એ વાતમાં તેમને કાંઈ બોલવાનું હોયજ નહિ. એ તો બૈરાંનું કામ બૈરાંજ જાણે. ખીજી બાજુએ ઘરના સ્ત્રીવર્ગની આવી જીદ હતી. ખીજું સસ્તામાં સસ્તો ડૉક્ટર પણ પંદર ડૉલર કરતાં ઓછી ફી નહિ માગે અને બ્યારે છેવટનો હિસાબ કરશે ત્યારે ખીજી ત્રીજી ઘણી પરચુરણ વાતોનો મોટો આંકડો કરીને આપશે, એ વાત પણ વિચારવા જેવી હતી. પણ જર્જિસ કહેતો કે, તે જે માગશે તે આપીશ, પણ સુવાવડમાં ડૉક્ટરને લાવ્યા વગર રહેનાર નથી. થોડા દિવસ લાંઘણ કરવી પડશે તો લાંઘણ કરીને પણ ડૉક્ટરની ફી ભેગા પૈસા બચાવીશ, પણ ઓનાની સુવાવડ કથળવા નહિ દઉં.

મેરિજને ખાતે હવે બેન્કમાં આશરે ૨૫ ડૉલર બાકી રહ્યા હતા. દરરોજ સવાર પડે એટલે તે નોકરીની શોધમાં નીકળી પડતી. નાનાં મોટાં બધાં માંસનાં કારખાનાંઓમાં નોકરી-નોકરી કરતી તે ફરી વળી, પણ આ વખતે તેને કોઈએ પણ કોઈ આપ્યુંજ નહિ. તે શરીરે એટલી બેરાવર હતી કે કામ કરવામાં ગમે તેવા બળવાન મરદની પણ બરોબરી કરી શકે; પણ તે તો તેના મનને સુખ અને નિરાંત હોય તોજ. પણ તે બધાં ગઈ ત્યાં તેને સૌએ નજીબ સંભળાવ્યો તેથી નિરાશાને લીધે સપાટાબંધ તેનું લોહી સૂકાતું ગયું અને તેનું શરીર પણ ગળાતું ગયું. રાત્રે ઘેર આવતી ત્યારે તેનું મોઢું એવું દયામણું થઈ ગયેલું હોય કે ઘરનાં માણસોનો તેના ગોઠા સામે બેવાનો જીવ પણ ચાલતો ન હતો. આ વખતે તેણે મન સાથે માંસ વાળીને કાનપટ્ટી પકડીને સોગંદ ખાધા કે, હવે ખીજી વાર નોકરી ગમે તો આવું નહિ કરું. કુદરતે તેને આ નવો પાઠ શીખવ્યો અને દશ વાર ગોખાવીને એવો સળંગ શીખવ્યો કે ફરીથી આખી જિંદગીમાં કોઈ વાર તે ભૂલેજ નહિ—કે બે પેકિંગટાઉનમાં એક વાર નોકરી હાથ લાગી તો જેમ થવાનું હોય તેમ થાઓ, પણ નોકરીને તો જીવ જતાં પણ છોડવીજ નહિ.

નોકરી શોધનાં શોધતાં મેરિજને ચાર અડવાડીઆ નીકળી ગયાં અને પાંચમું અડવાડિયું અધવારવા આવ્યું, પણ નોકરીની ભાજી લાગી નહિ. તે ઘેર બેઠી તે દિવસથી તેણે મનુષ્ય સંધનું માર્ગક લખાવ્યું બંધ બંધવાનું તો બંધજ કર્યું હતું. હવે સંધનું પ્રદાન એનાથી પડે તેને બંધ. રમ હડી ગયો. તે તો ઉલટી મનમાં પચાવાય કરતો હતો કે મારા આ બાંધ લાગેલા કે, હું વળી મનુષ્ય સંધનું બંધ બંધાવું ? આવું થઈ એમ પહેલેથી જાણતું હોય તો હું એને બંધ

પણ હજી રહેલ નહિ. એમ કરતાં કરતાં તેને નોકરીની આશાજ
હોડી દીધી અને તેના મનમાં એવુંજ થયી ગયું કે, હવે હું સ્વત્રી
મરવાની. એવામાં એક વર્તુલ તેને નોકરીની ભાળ બતાવી. તે નરનજ
ત્યાં દોડી ગયું. આ વખતે માંસ અને દાઢકાં જેવાં અવગ અલગ
કરવાનું કામ તેને મળ્યું. તેને આ નોકરી મળી તેનું કારણ એ હતું કે,
તે વિભાગના નિરીક્ષકે મેરિનના દાધની મજબૂત માંગપેટીઓ જોધ
લીધી હતી. મેરિન હતી તે સ્ત્રીતનિ. પણ તેના શરીરની માંગપેટી-
ઓ કસાએકા બાપડાના જેટલીજ મોટી અને કાણ હતી તે જોધ
લોધા પછી નિરીક્ષકે એક પુરુષને કાઢી મૂક્યો અને તેની જગ્યાએ
મેરિનને બેસાડી દીધી. તેણે એવી મજતી કરી હતી કે, મેરિન કામ
તો મરદના જેટલુંજ કરશે અને પગાર તો તેને મરદના કરતાં આડધો
અથવા તેથી કાંઈક વધારે આપીશું તે આવી રહેશે; એટલે થોડે પગારે
પહેલાંના જેટલુંજ કામ થશે.

આ કામ થઈ ગયું હતું. મેરિન પહેલવહેલી ચેન્નિગટાઉનમાં
રહેવા આવી તે વખતે તેને કોઈએ આ નોકરી બતાવી હોત તો તે
અભિમાનથી મોડું મચકાવ્યા વિના રહેતજ નહિ. તેને માથે માંસને
દાઢકાંથી છટું પાડવાનું કામ આવ્યું હતું; પણ તે માંસને નીરાગી
બનવડાવું હોત તો મેરિન મન વાગત, પણ આ તો રોગી અથવા
રોગથી મરી ગયેલાં દેહનું માંસ ! આવું કામ ત્યાં થતું હોય તે
ઓરડા આરે બાલુએથી ખુલ્લો હવા અજવાળાવાળો તો હોઈ શકેજ
ક્યાંથી ? જે ઓરડામાં ઉમાં ઉમાં મેરિનને આખો દિવસ ગંદા અને
સહેલા માંસને છોલી કાઢવાનું કામ થતું હતું તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ
ભાગ્યેજ પ્રવેશ કરી શકતો. બીજી આફત એ હતી કે, જે ઓરડાની
નીચેના માળમાં માંસને કારવાના ખાસ બરફથી બરેલા ઓરડાઓ
હતા અને ઉપરના માળમાં રસોડાની બટ્ટીઓ લગમગતી હતી. એટલે
આ ઓરડામાં જેઓ કામ કરતા હોય તેમના પગ નીચે ઠંડો હીમાળો
અને માથા ઉપર બળતો જ્વાળામુખી એ બેની વચ્ચે રહીને તેમણે
જીવવાનું અને કામ કરતા રહેવાનું. નીચેની ઠંડીથી તેમના પગ હરીને
અકાકાજ જતા ત્યારે માથા ઉપરની ગરમીને લીધે માથું એટલું ગરમ
થઈ જતું કે આસ પણ લઈ શકતો ન હતો. આવી હાલતમાં સવા-
રના છેક પરાડીએથી તે મોટી રાત સુધી ઉમાં ઉમાં દાઢકાને ચોંટેલું
માંસ છોલી કાઢવાનું અને તે પણ થોડું થઈ નહિ, દરેક કામદારને
ભાગ સો સો રતલ માંસ આવે અને તેટલું તેણે પૂરું કરી આપવુંજ
જોઈએ. ઓરડાનું બોંયતગિયું પુષ્કળ બીનાથવાયું, કાંઈ કાંઈ દેકાણે

તો પાણીનાં ખારસાં ખાખેચીઆંજ ભરાઈ ગયાં હોય. તેના ઉપર
પાણીથી પચપચી ગએલા ભારે તળીઆંવાળા બ્લેડ પહેરીને ખેત્રો
દહાડો હાથમાં ધરી લઇને કામ કરવાનું એટલે સાવધાન ન રહે તો
ફટ છરો હાથ ઉપર પડે અને આસપાસની ગંદકીને લીધે જખમ
પાડ્યા વગર રહેજ નહિ. છરો પણ ચીકણો ચીકણો થઇ ગયો હોય
તેથી હાથમાંથી લપસી જાય અને ધારેલી જગ્યાએ ન પડતાં હાથ
ઉપરજ આવીને પડે. આ બધા ઉપરાંત માંસના બજારમાં ક્યારે મંદી
થશે અને ઘેર બેસવું પડશે તેનો કશો ભરોસોજ નહિ; તેથી રખેને
ઘેર બેસવું પડે તેની ફિકરની હોળી તો કામદારોનાં હૈયામાં સદાએ
ધીકતીજ હોય. બજારમાં તેજી આવી હોય તેથી કરીને વેપારીઓની
તિબ્બેરી ભલે સભર થાય, પણ કામદારોનો તો તેમાંએ મરો; કારણ
કે એવા તેજના દહાડામાં રોજના કરતાં વધારે કલાક કામ કરવું પડે.
આવા સંજોગોમાં કામ કરનારાઓના હાથ ધૂન્યા વગર રહેજ નહિ
અને જરાક હાથ ધૂન્યો એટલે છરાનો કાપ પડ્યોજ જાણુવો. આ
બધુંજ મેરિંગ જાણતી હતી. છતાં આ બધી વિષત્તિઓને દસી કાઢીને
તેણે નોકરી લીધી; કારણકે તે હતી તો સ્ત્રી પણ તેનામાં જોર મોડાના
એટલું હતું. તેને તો એટલુંજ જોઈતું હતું કે, કાંઈ કરતાં હું કમાઉં,
ઘરખર્ચમાં મારે ભાગે પડતો હિસ્સો આપું, જેથી કરીને ઘરનાં માખ-
સોને મારે લીધે તણાવું ન પડે. નોકરી મળી એટલે આ સવાલ તો
ઉકલીજ ગયો. હવે રહ્યો ટેમોઝિયસને પરણી જવાનો સવાલ. આ
બાબતમાં તેમણે મન વાજ્યું કે, આટલા દિવસ આપણે ધીરજ રાખી
તો વગી થોડા વખત વધારે. તેમણે વિચાર કર્યો કે, મેરિંગ નોકરી
ન કરે તો એકલા ટેમોઝિયસના પગાર વડે તેમનો ઘરસંસાર ન ચાલે.
વગી આ લોકોને પણ હાલ તો તેની મદદની જરૂર હતી. મેરિંગ
પરખાણે જુદી યજ્ઞ જાય તો ઘરનાં માખસોને તેટલી તંગી પડે. આ
બધું વિચાર કરીને મેરિંગ અને ટેમોઝિયસે હાલ તરતને માટે વર-
ખાણું મુવતરી રાખ્યું; તેમ છતાં તે મેરિંગને મળવા આવવાનો ભાગ
એ મન. એકદમ અુદામાં તેનો હાથ પકડીને બેસતો અને એટલાસીક
તેને જોવા માની લેવા પડતો. પણ જેમ જેમ દહાડા જતા મળત
તેમ તેમ ટેમોઝિયસના વિચારની વેદના વધતી મઠ અને મની શાન્ત
મળત નહોતી. તેની વેદનાના મુઠ હિંમતવા લાગ્યા. તેથી કરીને તેણે
મેરિંગની જાક એકેવિન્ટો લેવાનું અને અમર્યાદ કાકમોર્તર નક્કર
કરવાનું કહેવું. તેણે મેરિંગના કહેવું ઉપર પણ એક કરાવું અમર્યાદ
ન આપવાનું કહેવું. તેણે મેરિંગની કહેવાયેલું નક્કર પાળ્યું.

માથે રાખીને, દોઢ પીચીને ભેળી રહેલી. તેનાં અંશુ તેના આગળે
પથાળાને નીચે રહેલી જતાં અને તેનું આખું શરીર હાથમાન થઈ
વળાં. દેખાડિયસના કાંચ રોકાણું મુઠમાં પોતાની આત્માર મૂકી
અનુપ રહેલી પણ વૃમ્મિને માટે પોતાર કરતી માનવત્વની અભિલાષના
અને તેને પેટે જન્મ સેવાને હૃદયનિયમ થએલી માનવત્વનિના કરણ
હૃદયદાવક વિભાષના સુર મેરિજન માંભળતી હતી.

મેરિજનને સજ્જ થઈ તે ઉપરથી ઓના એવીજ બૂન કરતી
કરતી સહેજમાં બચી મઠ. તે પણ તેના દામથી ઉદ્ધત કંટાળી મઠ
હતી અને તેની દરિયાદ મેરિજનના કરતાં વધારે સાચી હતી. તેને જે
કંઈ સદન કરવું પડતું હતું તેની આદ આની જેટલી વાત પણ તે
પરનાં માણસોને કહેતી ન હતી; આવી વાતો સાંભળીને જર્જિસના
જીવને ધળો સંતાપ થસે અને કદાચ તે કોઈના આવેશમાં આવી જ-
કને નવાજતી કરી બેસે એ બીકથી તે બહુજ પીરજ રાખીને સદન
કરી લેતી હતી. તેના વિભાગની મુશ્કેલ મિસ દેન્ડરસનની આંખમાં
પોતે ખૂંચતી હતી, એ વાતની તેને ધળો વખત થયાં બખર પડી
મઠ હતી. પણ એ અગ્રીનિનું ખરું કારણ તેને ધણા દિવસ પછી
સમજાયું. પહેલાં તો ઓના એમ સમજતી હતી કે, મેં મારા લમને
દહાડે એક દિવસની રજા માગી તેથી એ મારા ઉપર નારાજ થઈ
અને ત્યારની એ મારા ઉપર દાઝે બળે છે. ત્યાર પછી તેણે એવું
અનુમાન કર્યું કે, બીજી છોકરીઓની જેમ હું તેને અવાર નવાર કશું
આપતી કરતી નથી તેથી એ રીસે બળતી હશે. મિસ દેન્ડરસનને
તેના હાથ નીચે દામ કરનારી છોકરીઓ પાસેથી નજરાણું લેવાની
ટેવ હતી અને જેઓ તેને વખતોવખત હાંધ ને હાંધ આપીને રાજી
રાખતી તેમના ઉપર તે ખાસ મહેરબાની રાખતી એ વાત ખરી
હતી. પણ આખરે ઓનાને માલુમ પડ્યું કે, તેનાં આ બેઉ અનુમાન
ખોટાં હતાં અને ખરું કારણ તો લુલુજ અને પેસા બેઉ કરતાં વધા-
રે ખરાબ હતું. મિસ દેન્ડરસનને આ કારખાનામાં આવ્યે ઝાઝો વ-
ખત થયો ન હતો. તે અહીં નોકરીએ રહી ત્યાર પછી કેટલેક વખતે
તેનો ખરો દત્તિદાસ લોકોની જાણમાં આવતો ગયો. પહેલાં તો લોકો
એકબીજાના કાનમાં હાંધ કાંઈ કહેવા લાગ્યા. પછી ખરી વાત બહાર
પડી કે, તે તો આજ મકાનના એક વિભાગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની એક
પારની રખાત હતી. તે તેનો ફજેતો ન કરે એટલા માટે તેણે પોતા-
ની લાગવગથી તેને અહીં નોકરીએ રખાવી આપી હતી. પણ આવું
કરતાં પણ તે છેક કાળો ન હતો; કારણ કે તેઓ એક બે વાર સૌના

દેખતાં હડયાં હતાં. તેનો સ્વભાવ વડના જેવો હતો અને તે આવી
ત્યારથી તેના હાથ નીચેનું આખું ખાતું ચાડીચૂગલી અને વેરકેરી
ખદખદતું બની ગયું. મજૂરી કરનારી છોકરીઓમાંથી કેટલીક તો તેના
જેવુંજ જીવન ગુજારનારી હતી. તેમણે તેની નીચ ખુશામત કરવા
માંડી અને તે જે કહે તે હાજી હા કહીને તેનું કહ્યું કરવા લાગી.
તેમના આવા બ્રષ્ટ જીવનમાં જેઓ સામેલ થઈ નહિ તેમને વિશે તે
મણે હલકી નિંદા કરવા માંડી અને તરેહ તરેહની કુત્સિત વાતોને
તેમણે ફેલાવો કરવા માંડ્યો. એટલે તો પછી આખા ખાતામાં કડક
કંકાસ અને વેર-વિદ્રેષનાં પગરણ મંડાયાં. સૌથી ખરાબ બીના તો
પણા એવી હતી કે, એ મિસ હેન્ડરસન, શહેરને બીજે છેડે આવેલા એક
કુટુંબખાનામાંજ રહેતી હતી. ત્યાં તે એકલી રહેતી ન હતી, પણ આજ
કારખાનાના બહારના વિભાગમાં માલ ચઢાવનાર ઉતારનાર મજૂરો-
ના ઉપર દેખરેખ રાખનાર કેનોર નામનો માંકડા જેવા રાતાંગળ
મોઢાવાળો એક આધરિશ અમલદાર હતો તેની રખાત તરીકે રહેતી
હતી. એ માણસ અત્યંત દુષ્ટ અને એટલે બધો બહેકી ગયો હતો
કે કારખાનામાં જતી આવતી છોકરીઓની સાથે અણધારતી ફટ
લેતો હતો. કારખાનામાં બ્યારે કામની મંદી હોય ત્યારે કેટલીક છોક-
રીઓ મિસ હેન્ડરસનની સાથે તેને ઘેર પણ જઈ આવતી. તે પોતાનું
કુટુંબખાનું અને તેને આઉન કંપનીએ સોંપેલું અમુક ખાતું, એ બેનો
કારખાને એકબીજાના સહકારથી ચલાવતી હતી એમ કહીએ તો કમું
જ નેરવાળ્યો કહેવાય નહિ. કુટુંબખાનામાં રહેનારી અને હલકો ધંધો
કરનારી કેટલીક સ્ત્રીઓને તે પોતાના ખાતામાં ચારી આપવામાં
કે.કે.ઓની સાથે સાથે કામે લગાડી દેતો. કામ ન થતો તો
તેની જગ્યા ન હોય તો ચારી નીતિમાન છોકરીએ ન કહી પણ
તેને પણ પેલી મહત્તી સ્ત્રીઓને માટે તે જગ્યા કરી આપતો. તે
જેવો સ્વભાવ, દિવસ બહે કામ કરતી ખરી, પણ કામ કરવા કરતાં
તેને પણ કુટુંબખાનાની જિંદગીના વિચારો તો તેમના મનમાં વધે
જિંદગીના જીવન. જેમ પેકિંગહાઉસના હાલકાઓના જીવનમાં પણ
જેવો જીવનનો અર્થ દર્શાવેલો. મોટા રૂબરૂના મહેલોમાં પણ
જેવો જીવનનો અર્થ દર્શાવેલો. પાનું મંદી દરમિયાન ખોલવામાં આવેલ
જીવનના અંકોને જોઈને કુટુંબખાનાના જીવન, એક ક્યારેક ખાતોના જીવન
જેવો જીવનનો અર્થ દર્શાવેલો. કુટુંબખાનાના જીવન, એક ક્યારેક ખાતોના જીવન
જેવો જીવનનો અર્થ દર્શાવેલો. કુટુંબખાનાના જીવન, એક ક્યારેક ખાતોના જીવન
જેવો જીવનનો અર્થ દર્શાવેલો. કુટુંબખાનાના જીવન, એક ક્યારેક ખાતોના જીવન

દેતો. આવી ગંદી વાતોમાં જેમને રસ પડતો ન હતો તેમના સિવાય બીજી બધી ખિલખિલાટ મચાવી મૂકતો. આવા મહિન વાતાવરણમાં ઓના એક દિવસ પણ પડી રહે એવી ન હતી. પણ પડી ન રહે તો જય ક્યાં ? નોકરી મૂકી દીધી એટલે બૂખમરો જાણે ધરના બારણા આગળજ આવીને ઉભો છે એમજ માની લેવું, તેમ છતાં પણ તેને દરરોજ મનમાં એવું થતું કે, આજે તો હું અહીં કામ કરું છું, પણ આવની કાલે શું થશે તે કાંઈ કહેવાય નહિ. હું પરણેલી અને નીતિમાન છું એજ કારણને લીધે મિસ હેન્ડરસન મારા ઉપર ઘણે બળે છે, એ સાચી વાત હવે તેના જાણ્યામાં આવી. તેની ખુશામત કરનારીઓ અને ચૂમણીખોર છોકરીઓ ઓનાને ધિક્કારતી હતી તેવું પણ એજ કારણ હતું. તેમની બ્રહ્મ વાતોમાં રસ લેતી ન હતી તેથીજ તેઓ તેને પગપતી હતી અને તેના જીવનને દુઃખરૂપ બનાવવા માટે તેમનાથી થાય તેટલું ક્યાં વિના રહેતી ન હતી.

પણ જેને આવી વાતોનો કંટાળો હોય અને આવી વાતો કરનારી સ્ત્રીઓથી જે દૂર રહેવાનું પસંદ કરતી હોય એવી સ્ત્રીને માટે આખા પેકિંગ્ટાઉનના કોઈ પણ કારખાનામાં રયાનજ ન હતું. કારણ કે બધેજ આવી ને આવીજ મ્હોકાણ હતી. આખા પેકિંગ્ટાઉનમાં એવું એક પણ કારખાનું સોમંદ ખાવાને પણ ન હતું કે જ્યાં કોઈ નીતિમાન સ્ત્રીના કરતાં વેચવાને કામ અને પગારની બાબતમાં સુખમતા ન મળતી હોય અને આખરદાર સ્ત્રીના કરતાં હલકા ધંધા કરનારી સ્ત્રી બીજી બધી રીતે વધારે સહેલાઈથી ફાવી જતી ન હોય. એનું કારણ શું ? કારણ એજ કે અહીં હલકા સંસ્કારવાળા અને દેશપરદેશથી આવેલા લોકોનીજ વસ્તી છે; તેઓ હમેશાં બૂખમરાના સીમાડા ઉપરજ જેમ તેમ કરીને ટકી રહે છે, અને જિંદગીમાં આગળ વધવાને માટે તેમને અસલના ગુલામોના મલિકોના જેવાજ દુષ્ટ, પાશવી પ્રકૃતિના અને કોઈ પણ કામ કરતાં જેમને આંચકો ન લાગે એવા રીઝ પાપી લોકોના મનના તરંગોના ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. આવા સ્થિતિમાં અનીતિનો ફેલાવો ન થાય તો બીજું થાય પણ શું ? જે જમાનામાં ગુલામો બરબખ્તરમાં વેચાતા હતા તે જમાનામાં ગુલામોના જીવન જેટલા કલુષિત હતાં તેટલુંજ આ કારખાનાના મજદૂરોનાં પણ છે. કારખાનાઓમાં રોજ ને રોજ એવા એવા ફિરસા થવાજ કરે છે, કે જેમનો સ્વભાવ મંદગામીમાં હતા તે પણ ન કરી શકાય, અને એ તો રાજની બીના છે, એવું જો કોઈએ માની લોવેલુંજ છે. અસલની ગુલામીના જમાનામાં ગુલામ કાળા અને તેના મલિકે મારા હોવાથી ગુલામ સ્ત્રીઓને

પેટે જન્મ લેતી સંતતિના વર્ણ ઉપરથી અનીતિનું પ્રમાણ માણી પડી આવતું અને અહીં ખેડ ગોરી જાતિનાં હોવાથી તેટલું કિંમત પડી શકતું નથી.

ત્યાર પછી એક દિવસ ઓનાથી કારખાનામાં કામે ન જવાયું. જર્ગિસે તેના મનનો કાંઈક અમલમાં મૂક્યો અને ડોક્ટરને તેડી લાવ્યો. તે દહાડે ઓનાએ વગર અડચણે એક રૂપાળા છોકરાને જન્મ આપ્યો. ઓના તો પાતળી સળેકડી જેવી અને નાના કદની હતી, પરંતુ આ છોકરો તો ખીન્ન બધાં છોકરાંને ટપી જાય એવો રાક્ષસી કદનો હતો. જર્ગિસ કારખાનામાંથી ઘેર આવ્યા પછી કલાકના કલાક સુધી ઉભો હતો આ નવા અતિથિનું મોઢું જોયાજ કરતો અને પોતે છોકરાનો આપ થયો એ વાત હજી તેનાથી પૂરી માની શકતી ન હતી.

પણ એટલી વાત તો સાચી હતી કે, આ છોકરાએ અવતરતાની વારનેજ જર્ગિસના જીવનનું ઘડતર ઘડવામાં મોટામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો. તે અવતર્યો તે દિવસથી જર્ગિસ પોતે ભલો અને પોતાનું ઘર ભલું એવું માનતો થઈ ગયો. તેને ઘર બહાર રવડવાની ટેવ તો પહેલેથીજ ઘણી નહિ જેવી હતી, પણ તેનો જે કાંઈ થોડો ઘણો અંશ હતો તે આ છોકરાએ આવતાની વારનેજ તેના આપના મનમાંથી ધકેલી કાઢ્યો. જર્ગિસ જેવો કારખાનામાંથી છૂટો થતો તેવોજ સીધો સીધો ઘેર આવ્યો આવતો અને સાંજના ફરવા જવાનું, ભાઈબધોની સાથે વાતોના તડાકા મારવાનું કે દારૂના પીઠામાં જઈને ત્યાંનાં ગામ-ગપાટાં સાંભળી આવવાનું તે નામજ લેતો ન હતો. હવે તો ઘેર આવીને પોતાના નાનકડા વંશરક્ષકનું મોઢું જોયા કરવામાંજ તેને ઘણામાં ઘણો રસ પડતો તેથી ખીજી ત્રીજી બાબત તરફ તેનું ચિત્ત જતું નહિ. આવો ફેરફાર તેનામાં એકાએક શાથી થયો એ ઘણું નવાઈ જેવું તો હતુંજ. કારણ કે તેને અત્યાર સુધી તો છોકરાં રમાડ્યાં ગમતાં ન હતાં, છતાં આજે તેને એકાએક નાનાં છોકરાંમાં રસ પડ્યો-જ શાથી ? કદાચ એમ પણ હોય કે, ઓનાએ જે છોકરાને જન્મ આપ્યો હતો તે તેના જેવડાં ખીન્ન છોકરાંના જેવો ન હતો, પણ ઘણોજ અસાધારણ છોકરો હતો. તેના જેવી કાળી આંખની કીકીઓ, તેના જેવી વાંકડીઆ વાંકડીઆ વાળની લટો ખીન્ન કોઈ છોકરાને હતીજ નહિ. અને વળી નખથી તે શિખ સુધી તેના બાપનોજ ખીન્નો નમૂનો-આખેદ્રખ જાણે ખીન્નો જર્ગિસજ. ઘરનાં બધાં એની એજ વાત કરતાં. આ ખીનાએ તેના મન ઉપર ઘણીજ અસર કરી. આવડું

હાનું સરખું પ્રાણી આવા વિચિત્ર સંજ્ઞાઓમાં-આવી વિચિત્ર રીતે-
આ કુનિધામાં આવી પદ્મજા કેમ અને તે જગા જાણે તેના આપના
ધાગા પાડતું હોય તેમ બરાબર તેના આપના જેવુંજ નાક લઈને
આવ્યું, એ ખડું શાથી બન્યું હશે તેનો વિચાર કરનાં કરનાં જર્જિસ
ખૂબ ચૂંચવાઈ જતો.

પછી તેણે પોતાના મન સાથે એવું સમાધાન કરી લીધું કે એ
મારાજ પેટનો છોકરો છે તેની સામિતી તરીકે કુદરતે તેના નાકનો
એવો ઘાટ ધડ્યો હશે. તે મારો અને મારી એનાનો છોકરો-અમારાં
લક્ષણ, અમારાં ગ્રેમણું ફળ-હવે તે જીવતો રહે ત્યાંસુધી તેનું જીવન
કરવું એજ અમારો ખેલનો ધર્મ. જર્જિસની પાસે આત્યારસુધી આવું
રસપ્રદ રમકડું હતુંજ નહિ, પણ હવે તેને સાંપડ્યું હતું. વિચાર કરવા
જઈએ તો અલ્પજ્ઞ બાળક એક અતિ અદ્ભુત રાપત્તિ છે. તે બાળ-
કનું બાળક નહિજ રહે, પણ જતે દહાડે મોટો બાપડો થશે. તે પૂર્ણ
અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વયુક્ત આત્મા છે અને તેની પોતાની સ્વતંત્ર
દબ્બાસક્રિય લઈનેજ અહીં આવનપોં છે. જર્જિસ જ્યારે તેના છોકરાના
મોઢા સાથે જોવા કરતો ત્યારે હમેશાં તેને હમણાં દલા તેવા વિચારો
આવતા અને તેથી અનેક વાર તેના મનમાં ઘણી વિચિત્ર અને નહિ
સહન થઈ શકે એવી લાગણીઓ ઉછળી આવતી. એનું નામ તેણે
પોતાના આપના નામ ઉપરથી એન્ટેનાસ પાડ્યું. એ નાનકડા એન્ટે-
નાસને જોઈને તે ગાંડો થેલો થઈ જતો અને 'મારે વગી આવો છોકરો'
એમ બહુને કૂલાવા કરતો. બહારથી ઘેર આવે કે તરતજ 'એન્ટે-
નાસને આજે નવડાવ્યો હતો કે' 'એને લૂગડાં પહેરાવ્યાં છે કે' 'એને
એની માએ વખતસર ધવડાવ્યો હતો કે' 'એ આજે પૂરતું ઉંઘ્યો હતો
કે' 'એને દોષએ રડાવ્યો હતો કે' એવા એવા હસવા જેવા વિચિત્ર સવા-
લ પૂછી વળતો. તેના દિમાબ પ્રમાણે એ છોકરાના શરીરના કદનાં
પ્રમાણમાં તેના પગ ઘણાજ નાના દેખાતા હતા, તે ઉપરથી તેના મન-
માં જે બીક પેસી ગઈ હતી તેને નીકળી જતાં ધણે વખત લાગ્યો.

પણ આ છોકરા ઉપર તેના આટલો ખર્ચો મોઢ હતો તે છતાં
તેને જોવાની તક તેને માત્ર ક્યારેય મળતી. તેને તેની પરાધીનતાની
બેડી જો ધણામાં ધણી ખૂંચતી હોય તો ખાસ કરીને આ કારણને
લીધેજ. તે રાત્રે મોટો ઘેર આવે ત્યાર ધણું કરીને એન્ટેનાસ તો
ધેડીઆમાં ઉંઘનોજ હોય અને જર્જિસ પાંતે સૂવા જાય તે પહેલાં
જો વગી તે ઉંઘમાંથી જગી ઉઠે તો જર્જિસનું મોઢું નસીય. પણ

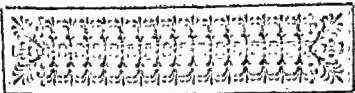
ઘણી વાર એવું બનતુંજ નહિ. સવારમાં પોતાના કારખાનામાં વખતસર હાજર થઈ જવાની ઉતાવળમાં તેને છોકરાની સામે જોવાનો વખતજ ક્યાંથી હોય ? આથી કરીને રવિવાર સિવાય તેને છોકરાને પેટ ભરીને રમાડવાનો વખતજ મળતો ન હતો. તેના કરતાં ઓનાની હાલત તો આથીએ વધારે દયાપાત્ર હતી. ડૉક્ટર કહેતો ગયો હતો કે, તેણે હમણાં થોડા વખત સુધી કામે નહિ જવું, પણ ઘેર રહીને છોકરાનું જતન કરવું. એમ કરવાથી તેનું અને છોકરાનું બેઉનું આરોગ્ય જળવાઈ રહેશે. પણ આ ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓને ઘેર રહીને છોકરાને ધવરાવીને ઉછેરવાનું પાલવેજ કેવી રીતે ? જેમને બિચારાંને દમડી દમડીનો હિસાબ ગણવો પડતો હોય. તેમને સુવાવડનો દોઢ મહિનો પણ આરામ લેવાનું પરવડેજ કેમ ? એટલે બન્યું એમ કે, ઓનાને તેની પ્રસૂતિ પછી આઠમે દહાડેજ કારખાનામાં જઈને નોકરી ઉપર હાજર થવું પડ્યું અને તેના નવા જન્મેલા છોકરાને ટીટા એક્ઝિબિટા બમરે દૂધ પાછને ઉછેરવા લાગી. ખરું જોતાં તે દૂધજ ન હતું, પણ કોઈ ક્ષિક્ષા ભૂરા રંગની ઝેરી પ્રવાહી વસ્તુ હતી અને તે દૂધને નામે બમરમાં દૂધવાળાની દુકાને વેચાતી હતી. ઓનાએ પોતાની સુવાવડ ખાતે માત્ર એકજ અડવાડીઆનો પગાર ગુમાવ્યો. એક સોમવાર ગયો અને બીજે સોમવારે તો તે પોતાની જગ્યાએ કામ કરતી થઈ ગઈ. જર્ગિસે ઘણી જિદ કરી ત્યારે એટલું થયું કે, ઓના પગે ચાલીને નહિ પણ ટ્રામ ગાડીમાં બેસીને જવા કબૂલ થઈ. જર્ગિસ તેને ટ્રામ ગાડીમાં બેસાડીને પોતે ટ્રામની પાછળ પાછળ દોડતો અને બાઉન કંપનીના કારખાના આગળ ન્યાં ટ્રામ ઉભી રહેતી ત્યાં પાછો ઓનાનો હાથ પકડીને તેને ટ્રામમાંથી ઉતારતો અને પછી પોતાને કામે જતો. ઓનાએ કહ્યું કે, હવે મારે કશી ખાસ અડચણ છેજ નહિ. ગાડીમાં બેસીને ગઈ છું અને ગાડીમાં બેસીને ઘેર આવું છું અને કારખાનામાં તો બેઠાં બેઠાં માંસનાં પડીકાં સીવવાનાંજ કેની ? એમાં તે શું મોડું ? એ તો સાઈંજ થયું કે, હું વખતસર મારી જગ્યાએ હાજર થઈ ગઈ, નહિ તો પેલી રાં... મુકાદમે મારી જગ્યાએ બીજી કોઠને રાખા લીધીજ હોત. આવું થયું હોત તો મારી નોકરી જાત. બીજી નોકરી વખતે મને કે ન પણ મળે. હવે આપણને છોકરું થયું એટલે છોકરાનો વિચાર કરીને પહેલાંના કરતાં આપણે વધારે સાચવીને ચાલવાનું. આપણે ત્યારે જીંદગીમાં હતાં ત્યારે પણ આપણને ઘેર બેસવું પરવડતું ન હતું. ત્યારે હવે આપણને છોકરું થયું એટલે હવે જો નોકરી મળે તો નવાજા પડ્યાં જાણ્યાં. ઓનાએ આવી આવી દલીલો કરીને જાતે

દાદો પાડ્યો. તેનું કહેવું પણ ખરું હતું. તેમણે ગમે તેમ કરીને પણ એ છોકરાને તો એવી રીતે હાથે લેવા એ અને તેને એવી કેળવણી આપવી એ એ કે જેથી કરીને તેને તેના માઆપની માફક કુળ વેળું ન પડે. એ છોકરા વચ્ચે તે વખતે જર્જિમના મનમાં એ કોઈ પણ વિચાર ચોથી પહેલવહેલો આવ્યો. હોય તો તે આજ દનો. તેણે તે કુળથીજ દાથતી મુઠીઓ બીડીને અને દાંત કચકચાવીને દડ નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તેમ કરીને તે નાના જીવની ખાતર જીવનસંભામમાં ટકી રહેવુંજ એ.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એના પોતાની અધૂરી મુલાવડમાંથી ઉડીને કામે વળગી અને તેમ કરીને તેણે પોતાની નોકરી તો જાળવી લીધી. પણ તેના બદલામાં સ્ત્રીજાતિને ગર્ભાશયની નાના પ્રકારની પીડાઓ થયાં કરે છે તેમાંની કેટલીક પીડાને તેણે પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું નિમંત્રણ કરી દીધું. ત્યાર પછી તે જેટલો વખત જીવતી રહી તે દરમિયાન એક દિવસ પણ તે સાજી સમી રહી નહિ. દરરોજ કાંઈ ને કાંઈ પીડા તો ખરી ખરી ને ખરીજ. સ્ત્રીજાતિના ગુણ અવશ્યેને લગતી બિમારીઓ જેને લાગુ પડે છે તે પોતાનું બાકીનું જીવન કેવી રીતે વીતાવે છે તે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આવી કૂર સગતની ટુલનામાં એનાએ કરેલો અપરાધ નહિ જેવો હતો. પ્રસૂતિ પછી થોડા દિવસ આરામ લેવાને બદલે કારખાનામાં જઈને કામ કરવા લાગી એ તેનો ગ્રન્થો. પણ તેને થતી શારીરિક પીડાનું આજ કારણ છે અને બીજું કશુંજ નથી, એ તેના કે કોઈના સમજવામાં આવ્યુંજ નહિ. આવા સંજોગોમાં સ્ત્રીજાતિની સ્ત્રી ખાસ ડોક્ટર પાસે જઈને તેની સલાહ પ્રમાણે ઉપચાર પણ કરાવી શકે અને જરૂર પડે તો શસ્ત્રક્રિયા કરાવીને પણ પીડામાંથી છૂટકારો મેળવે. પણ ડોક્ટરની સલાહ, વૈદ્યકીય ઉપચાર, શસ્ત્રક્રિયા, એ શબ્દો એના જેવી નિર્ધન પુરુષની સ્ત્રીને માટે વધ્યાપુત્રના જેવા અર્થ વગરના હતા. તેનું માથું કુખનું, કમ્બર ફાટ ફાટ થતી, આખે શરીર અશક્તિ લાગતી અને કાળજીમાં ચુંચારો થઈ આવતો. વરસાદ વરસતો હોય અને તેવે વખતે કારખાનામાં જવું થાય ત્યારે માથામાં યજ્ઞો બોંકાતી. પરંતુ તેમાં તે શું થઈ ગયું ? એ તો સ્ત્રીમાત્રને થાય છે અને એનાને થાય એમાં નવાઈ શી ? પેશિંગ્ટનની લગભગ બધીજ સ્ત્રીઓને આવાંજ કારણેને લીધે આવીજ પીડા થવા કરતી હતી. એમાં ડોક્ટરને બનાવવા જેવું હોયજ નહિ. બધી સ્ત્રીઓ આવી રીતે મન વાળતી અને એનાએ પણ મન

વાળ્યું. તેની અંદર રાગીએ એ તેને તે તે અગત્ય દવાઓ ખાવાની
સલાહ આપી તે અધીર ને બે વાર કહતી અગત્યની જોઈ. એ અધી
દવાઓમાં આંધ્રોદિવ અથવા એવું જ કે મ.દક અને ઉનેગદિય
હતું તેથી થોડા વખત તેને રીક વાળ્યું. પણ રાજા એ મગવાત એના
એ. અગત્ય દવાએ, ખાતે તે મગ. અગત્યને અદલે આંધ્રોદિવના મિથ્યા
પડાયાની પાછળ દેહવા. મથતી હતી. પણ તે અધી વખત અંદર આ-
રોગ્ય તો તેનાથી ફરતું ફરતું ગઈ. તેથી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ
તેથી તે કરી શકતી ન હતી અને તેનું એક જ કારણ હતું કે તે નિર્ધન
હતી અને થોડા ચિકિત્સા કરાવવાનું તેના પાસે સાધન ન હતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

હિનાગાં ગિમનાં દમણાનાં અને માંમના દમણા બાંધનાં
 દારૂનાં પાણી પમણાકાર કામ કરના ધર્મ ગયાં અને જીવંતની
 દમણી પણ નેરલા પ્રમાણમાં વધતી ગઈ. પરંતુ તેમ છતાં તે આગળ
 હિનાગામાં જેટલા દોલનેનો ગેજ પાડેનો દનો નેરલા આ હિનાગામાં
 તેનાથી પડેનો ન દનો, તેનું કાગળ એ દનું કે, દમણાનાંવાગાઓએ
 નવા મજૂરોની જરૂરી કરી હતી તેથી જોને બામ પડેનાંના કરના
 કોઈ કલાકનું કામ આવતું હતું. એક આવાડિયું પૂરું થાય ને પડેલાં
 દારૂનાનામાં નવાં માણસો કામલ થયાજ દોય. આમાં કમું અમાધારજી
 ન હતું. દસાળાનાંવાગાઓની આ કાયમની નીનિજ હતી. આ
 સાથે તેમનાં દારૂનાનાંમાં જેઓ મજૂરી કરના દોય તેમની માથે
 દરિયાઈમાં ઉતરવા મારે નવા મજૂરો જ્યાંથી મળી શકે ત્યાંથી શોધી
 શોધીને ધસડી લાવવા, એ દારૂનાનાંના માલિકોનો સદનો કાર્યક્રમ
 હતો. વરસની આખરે જ્યારે બજારમાં મંદી થાય અને દારૂનાનાં-
 ઓનું કામ છેલ્લું થઈ જાય તો પણ આ નવા મજૂરોને તેઓ રજા
 આપતા નહિ; પણ નોકરીમાં રહેવાજ દેતા, જેથી કરીને જ્યારે મજૂ-
 રોની દમણી છેલ્લું ઓછી થઈ જાય ત્યારે તેવી ઓછી થએલી
 દમણીમાંથી પણ આ નવા આવેલાઓ કાંઈક દિરસો પડાવી લે અને
 તેથી કરીને દરેકને બામ ઓછામાં ઓછાજ પગાર આવે અને તેઓ
 મરીબાઈની ચક્કીમાં એવા પીસાયા કરે કે જેથી માલિકોની સામે કદી
 હિની મૂંડી કરીજ ન શકે. આમ કરવામાં તેમની એક બીજી અને
 વધારે કુદ મતલબ એ હતી કે, આનું કરવાથી શિકાગોની અંદર જેટલા
 કાલજી મજૂરો હોય તે બધાજ કામ શીખી જાય. વળી આ યોજ-
 નાની અંદર ખરેખરી કુદતા અને બદમાશી તો એ હતી કે, કેળવ-
 એલા મજૂરોની સાથે સાથે નવા મજૂરોને કામે લગાડી દેવા અને
 જૂના મજૂરોની પાસેજ નવાઓને કામ શીખવવું. જેથી કરીને જૂના
 મજૂરો કોઈ વાર કામની હડતાલ પાડે ત્યારે તેમની હડતાલ ભાગી

પાડવાને માટે આ નવાં માણસોને ઉપયોગ કરી શકાય. એનો અર્થ એ થયો કે, પોતાનું ગળું કાપવાની છરી મળૂંરોએ પોતાને હાથે સજીને પોતાના હરિકેના હાથમાં આપવી. મળૂંરો કદી માથું ઉંચકે તો તેમને દાખી દેવાનો એક બાબુએ ઘાટ ઘડાવો હતો ત્યારે બીજી તરફથી તેમના ઉપર નાણાંની તંગીનું દબાણ ક્રમવાર વધતું જાય એવી યોજનાઓ ઘડાતી હતી, જેથી કરીને એક તરફ ભૂખમરો અને બીજી તરફ હડતાલ પાડવાની અશક્યતા એ બે ભયની વચ્ચે તેઓ લાગ-લાગટ દબાતાજ રહે.

કારખાનાંમાં મળૂંરોની સંખ્યા વધી હતી અને ખરી રીતે જેટલા જેઠાએ તે કરતાં પણ માલિકોએ જાણી જેઠાને વધારે મળૂંરો રાખ્યા હતા તે ઉપરથી કોઈએ એવું નહિ માની લેવું કે, તેમના ઉપર કામનો મારો ઓછો થયો હશે. કામ કરવાના વેગમાં ઘટાડાની આશા તો દૂર રહી, પણ અગાઉના કરતાં પણ વધારે નિર્દય ઝડપથી કામ લેવામાં આવતું હતું અને એ ઝડપમાં વધારો કરવાની નવી નવી યુક્તિઓ માલિકો શોધી કાઢતા હતા અને તેમને અમલમાં મૂક્યે જતા હતા. માલિકોને મન મળૂંરો એ કામ કરવાનાં નિર્જીવ યંત્રો હતાં. વરાળના અથવા વીજળીના યંત્રની ગતિમાં વધારો કરીને તેમની મારફતે દર કલાકે વધારે કામ લેવું એ જો વાજબી હોય તો પછી મનુષ્યરૂપી યંત્રની ગતિનો વેગ વધારીને તેની મારફતે વધારે કામ લેવામાં હરકત શી? એમાં નીતિ-અનીતિનો પ્રશ્નજ ક્યાં રહ્યો? અસહનના વારામાં રાજ-કેદીઓને રીઆવી રીઆવીને મારવાનાં યંત્રો વપરાતાં હતાં. તે યંત્રો તો આજના સમય જમાનામાં વપરાતાં નથી, પણ તેમની જગ્યાએ તેમના જેવાંજ દૂર પણ આંખે નહિ દેખાય એવાં યંત્રો આજે માણસોને રીઆવવાને માટે વપરાય છે. તેમાંનું એક યંત્ર આ કારખાનામાં મળૂંરોની પાસે વધારે વધારે કામ લેવાની યુક્તિઓમાં રહેલું છે.

પહેલાં તો અમુક સશક્ત મળૂંરોને બીજા મળૂંરોના કરતા થોડો વધારે પગાર આપવાનો કરીને તેમને એવાં કામો ઉપર ગોઠવી દેતા કે તેઓ જેટલી ઝડપથી તેમનું કામ કરે તેટલીજ ઝડપથી બીજા બધાને કરવુંજ પડે. આ રીતે આખા કારખાનાના એકંદર કામમાં ખૂબ વધારો કરી શકાતો. વળી દુધર તથા બીજાં પશુઓનાં મૂંઢાને એક માળ ઉપરથી તેની નીચેના માળ ઉપર લાવવાનાં તથા જુદી જુદી જગ્યાએ ખસેડવાનાં જે યંત્રો હતાં તેના મૂળ ચક્રની ગતિમાં માલિકો રાજ-કેદી થોડો વધારો કરીને કરતા હતા. એ વધારો જેટલો થોડો કરતા

હતા કે તરત ને તરત તો દોહાને કશી ખબરજ ન પડે. જેટલી ઝડ-
પથી મૂળ ચક્ર હરે તેટલીજ ઝડપથી બીજાં ચંત્રો પણ ચાલવા માંડે.
તેથી દરીને મજૂરોની પાસે ચાલ્યાં આવનાં દોરનાં મૂક્યાં દરરોજ
જરા જરા વધારે ઝડપથી ચાલ્યાં આવે. એટલે તેમના ઉપર જેને
જે ક્રિયા કરવાની હોય તેને તે ક્રિયા પણ જરાક વધારે ઝડપથી કરી
લેવીજ પડે. તેમ ન કરે તો ચંત્ર વડે ખસતું મૂકદું કાંઈ તેની પાસે
હિંમત તો નજ રહે. એમ કરતાં કરતાં એટલી ઝડપથી કામને પહોંચી
વળવાને માટે મજૂરોના હાથ ટેવાય એટલે વળી પાછો પેલા મૂળ
ચક્રની ગતિમાં જરાક વધારો થયોજ હોય. એ પ્રમાણે દિવસે દિવસે
રોજના કામના એકંદર સરવાળામાં ચાલુ વધારો થવાજ કરે અને
તેને પહોંચી વળવાને માટે મજૂરોએ વધારે ચપગતાથી કામ કર્યેજ
છતકો. ત્રીજી યુક્તિ વળી આથીએ વધારે નીચ હતી. કારખાનામાં
ટેટલાંક કામ ઉપર વખતને હિસાબે નહિ પણ કામને હિસાબે પગાર
ચૂકવવાનો રિવાજ હતો. એવાં કામ કરી દેવાના વખતમાં માલિકો
ધટાડો કરતા એટલે કામદારો જે પહેલાંના કરતાં થોડા વખતમાં
તેટલુંજ કામ કરી આપશે તો પગાર તે કામના ઉપર પહેલાં જેટલો
મળતો હતો તેટલો ને તેટલોજ મળશે એવું કહેતા. થોડા વખતમાં
વધારે પગાર કમાઈ લેવાની લાલચે કામદારો કામની ઝડપ વધારીને
માલિકોએ દરાવેલા વખતમાં તેટલું કામ પૂરું કરી આપતા. પછી
મજૂરોના હાથ વધારેલી ઝડપે કામ કરવાને ટેવાઈ ગયા છે એવી
ખાત્રી થતાંજ માલિકો કહેતા કે, હવે અમુક કામ કરતાં તમને પહે-
લાંના કરતાં ઓછો વખત લાગે છે; માટે જેટલો વખત ઓછો લાગે
છે તેના પ્રમાણમાં તમને પગાર પણ ઓછોજ મળશે! માંસના રુખ્યા
ભરીને તૈયાર કરવાનાં કારખાનાંઓમાં માલિકોએ આ યુક્તિનો એટલી
બધી વાર ઉપયોગ કર્યો કે ત્યાં કામ કરનારી મજૂરોએ આખરે જીવ
ઉપર આવી ગઈ; કારણ કે છેલ્લાં બે વરસમાં તેમનો પગાર ધીમે
ધીમે ઓછો થતાં થતાં આખરે તેના ઉપર ત્રીજા લાગતો કાપ પડી
ગયો અને અસંતોષની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર બની ગઈ કે ક્યારે
ઉત્પાત થશે તેનું કશું ટેકાણુંજ નહિ. માલિકોની સામે કામદારોનો
રોષ ધૂમ્રાયા કરતો હતો અને કોઈ પણ વખતે એકાએક ભડકો થઈ
મેસે એવી ઓછસ વધી હતી. મેરિગ માંસ છોલી કાઢવાના કામ
ઉપર રહી ગઈ તેને એકાદ મહિનો લાગ્યેજ થયો હશે એટલામાં તો
જ્યાં તે પહેલાં કામ કરતી હતી તે કારખાનાના માલિકોએ નોટિસ
આપી કે, હવેથી અમારે ત્યાં કામ કરનારી મજૂરોને અડધે પગારે

કામ કરવું પડશે. આ ઉપરથી તેઓ એટલી હદ સુધી ઉશ્કેરાઈ ગઈ કે, માલિકો સાથે વાટાઘાટ કરવા એક પળવાર પણ ન ગુમાવતાં બધીજ મજૂરણો સામટી કારખાનાની બહાર નીકળી ગઈ અને બહાર યોગાનમાં તેમણે સભા ભરી. તેમાંની એક છોકરીએ કોઈ જગ્યાએ એવું વાંચ્યું હશે કે, ઉત્પીડિત થએલા મજૂરોને માટે લાલ વાવટો એજ સાચામાં સાચું ચિહ્ન છે. તે ઉપરથી તેમણે સભામાં લાલ વાવટો ફરકાવ્યો અને તેને લઈને તેઓ ક્રોધના આવેશમાં ચીચીઆરીઓ પાડતી આખા કસાઈખાનામાં તમામ રસ્તાઓ ઉપર સરઘસના રૂપમાં ફરી. આ નવા ધડાકાનું કૃણ એ થયું કે, મજૂરણોનો એક સંઘ રચાયા, પણ અગાઉથી તૈયારી કર્યા વગર સંગઠનને અભાવે તેમની હડતાલ તો ત્રીજેજ દહાડે ભાગી પડી. કારણ કે માલિકોએ હડતાળી-આંઓની જગ્યાએ નવી મજૂરણોને કામે વળગાડી દીધી. તેમની પાસે તો ભૂખે મરતા બેકાર મજૂરોની ફોજ હરહમેશ તૈયાર ને તૈયારજ હોય છે. જે છોકરી લાલ વાવટો લઈને ફરી હતી તેનો તો પૂરેપૂરો ફેસ્તો થયો. તેને કોઈ પણ કારખાનાવાળાએ રાખી નહિ તેથી તેને આખરે શહેરને છોડ બીજે છોડે એક દુકાનમાં અડવાડીઆના ફક્ત અઢી ડોલરને પગારે નોકરીએ રહેવું પડ્યું.

આવી આવી વાતો ન્યારે ઓના અને જર્જિસને કાને આવતી, ત્યારે તેમનાં કાળજીં ફફડી ઉડતાં; કારણ કે તેમને પોતાને ઘેર બેસવાનો વખત ક્યારે આવશે તેનું શું કહી શકાય ? એક બે વાર એવી અફવા ઉડી હતી કે, એક મોટું કારખાનું તમામ અલુકેળવાએલા મજૂરોના પગારમાં કાપ મૂકવાનું છે અને કસાકના સત્તર સેન્ટની જગ્યાએ તેમને દર કલાકે પંદર સેન્ટ લેખે પગાર ચૂકવવાનો વિચાર કરે છે. જર્જિસ અલુકેળવાએલા મજૂરમાં ગણાતો હતો તેથી જો આ અફવા સાચી પડે તો મારા પગારમાં કાપ પડશે તેના ભણુકારા તેને વાગતાજ હતા. પેકિંગટાઉનમાં કારખાનાં તો એક કરતા અનેક હતાં, પણ તે બધાંને જુદાં જુદાં કહેવા કરતાં એક મોટી સંયુક્ત સંસ્થાજ કહેવી જોઈએ તેનાં કારણો હવે આટલા દિવસના અનુભવ પછી જર્જિસ જાણી ગયો હતો. એ બધાં કારખાનાંના માલિકોનું એક સંગઠન મંડળ હતું અને બધા એકબીજાની સાથે મળીને સંયુક્ત સંસ્થા કારથી કામ લેતા હતા. અડવાડીઆમાં એક વાર કારખાનાના વાલ્ય પડે એકલા થતા, એક બીજાના અનુભવો કહેતા, બરિખમ. કવે દેરમે કામ લેવું તેના સંયોગમને દરાવો કરતા, મજૂરોના પગાર દર અને નેટલા પગારના બદલામાં તેમની પાસેથી કેટલું કામ હતું

તે બધુંજ બેગા મળીને નક્કી કરતા અને જાણે બધાં કારખાનાં એકજ તંત્ર નીચે ચાલતાં હોય એવી રીતે કામ કરતા. કોઈ પણ કારખાનાના વ્યવસ્થાપકની જેના ઉપર શનિની દષ્ટિ થઈ તે મૂંઝોળ. તેને બીજા કોઈ પણ કારખાનામાં નોકરી મળવાની આશાજ નહિ. એ ઉપગ્રંથ દોરના વેપારીઓને દોરની આટલીજ કિંમત આપવી અને તે કરતાં કોઈએ વધારે કિંમત આપવીજ નહિ તે પણ નક્કી કરતા અને તેવીજ રીતે જાગરમાં માંસની કિંમત કેટલી ઉપજાવવી તે પણ બધા બેગા મળીને નક્કી કરતા. આ પ્રમાણે માંસના વેપારીઓએ તેમનું કિત જાગવવાને માટે સંગઠિત સુવ્યવસ્થિત તંત્ર રચી રાખ્યું હતું. આ બધી બાબતોમાં જર્જિસને પૂરી સમજણ પડતી ન હતી અને થોડી ઘણી પડતી હતી તો પણ તેની તેને દશી પરવાય ન હતી.

પગારમાં કાપ પડવાની બીક જેને બિલકુલ લાગતીજ ન હોય એવી એકલી મેરિગજ હતી. તે તો નફ્ટ થઈને કહેતી કે, મારા ખાતામાં થોડા વખત ઉપરજ કાપ પડી ચૂક્યો છે એટલે હાલ તરત તો બીજી વાર પડે એવો સંભવ નથી. વળી માંસ હોલવાના કામમાં પણ તે કુશળ થતી જતી હતી, તેથી તેનો સિતારો પાછો પહેલાંની પેઠે ચડતો થયા લાગ્યો હતો. ઉનાળામાં અને ત્યારપછીની ઋતુમાં જર્જિસ અને ઓનાએ પોતપોતાના પગારમાંથી બચાવી બચાવીને મેરિગનું પાછએ પાછ દેવું અદા કરી નાખ્યું. એ પૈસા તેણે એક બેન્કમાં જમા મૂક્યા. રેમોજિયએ પણ બેન્કમાં પોતાના નામનું ખાતું ખોલ્યું અને કોણ વધારે પૈસા બેન્કમાં મૂકે છે તેની બેઠે જલ્દી ચડસા-ચડસી કરવા લાગ્યાં અને વળી પાછાં બેઠે જલ્દી બેગાં થઈને તેમના અવિધ્યના ઘરસંસારના ખરચના આંકડા મૂકતાં થઈ ગયાં.

જેની પાસે જેમ પૈસા વધારે તેમ તેને જાગવવાની ચિંતા અને જવાબદારી પણ વધારે, એ સત્ય મેરિગને પોતાના જાતિ અનુભવ પડે શીખી લેવું પડ્યું. તેની એક બહેનપણીના કહેવાથી તેણે પોતાની પૂંછ બેંચસેન્ડ એવેન્યુમાં આવેલી એક બેન્કમાં જમા મૂકી હતી. બેંકનો વહીવટ દેવી રીતે ચાલે છે, પોતાની પાસે આવેલી થાપણ પડે બેન્કોવાળા કયા કયા વેપસા ખેડે છે, બેન્કો શા શા કારણથી રીવાળાં દારે છે તે વિષે મેરિગ કામજર જાણતી ન હતી. તેમ જે બેન્કમાં તેણે પોતાની પૂંછ મૂકી હતી તેની કુલ થાપણ કેટલી છે, તેની વ્યવસ્થા કોણ કોણ કરે છે એ વિષે પણ તેણે કશીજ પૂછપરછ કરી ન હતી. તેણે તો બેન્કનું મોટું બપદાદાર મકાન અને પીતળના

અકચકના રાજીઆ પાખળા હોવા હોવા નાણાં તેના અને આપના કારકનો, એટલાં જે વાનાંજ લેવાં હતાં. આપના મળ્ય જ્ઞાનાર્થ નાણાંના અદ્વયરો પારકે નાણે નાણાંની રમત માંડીને ગેલ કોષ છે, રોજ નવી ઍન્કો રચાયા છે અને જાતીના એકાગ્ર નાકરી કોટમાં જાય છે, તેને વખતે ઍન્કોની વ્યવસ્થા શા પોરણે ચાલે છે તે એકે પરદેશી મજૂરણ જાણી જાણીને ફેટકુંક જાણવાની હતી ? રખેતે એ ઍન્ક ભાગી ન પડે એવી બીક તેના મનમાંથી એકે દિવસને માટે દર થઈ ન હતી. તેથી કરીને કામ કાઈ વાર કારખાને જતાં આવતાં જરાકે આડી ફંટાધને પણ પેટી ઍન્ક ચાલે છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરી આવતી, તેણે ઍન્કમાં જમા મૂકતી વખતે રોકડા ડોલર નહિ પણ નોટા આપી હતી. તેથી કરીને જો ઍન્કના મકાનને એકાએક આગ લાગશે તો મારી નોટાનાં કાગળાંઆં તો ચટ લાઇને બગી જશે, એ વાતની તેને સૌથી વધારે ફિકર થયા કરતી હતી. જર્ગિસ એક તો પુરુષ હતો અને મેરિજના કરતાં મને વધારે જ્ઞાન છે એવો તેને ફાંકો પણ હતો. તેથી તે ઘણી વાર મેરિજને બનાવતો અને કહેતો કે, તું ગભરાઈશ નહિ. ઍન્કમાં કાયરપૂક તિજેરીઓ છે અને તારી નોટા બીજી લાખો ડોલરના ભેગાભેગી મૂકી રાખી છે તેથી આગ લાગશે તોએ તારી નોટાને કશી અલવલ આવનાર નથી.

પોતાની ઍન્ક ચાલે છે કે ભાગી પડી તેની ખાત્રી કરવાને માટે મેરિજ તેની હમેશની ટેવ મુજબ ત્યાં રહીને એક દિવસ સવારના પહોરમાં જતી હતી એવામાં ઍન્કના દરવાજા આગળ લોકોનું મોહું ટાળું જોઇને તેનું કાળજી ખસી ગયું અને આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. લોકો પણ કાંઈ થોડા ઘણા ન હતા. ઍન્કના દરવાજાથી માંડીને તેની પાસેના મકાનનો અડધોઅડધ જેટલો સડકનો ભાગ લોકોથી ઠસ-ઠસીને ભરાઈ ગયો હતો. મેરિજના ગભરાટ અને ભયનો હવે પાર ન રહ્યો. તેના હોશકોશ ઉડી ગયા અને મોહું ઘોળું પૂણી જેવું થઈ ગયું. ‘શું છે, શું છે’ કરતી કરતી તે તો આંધેથીજ દોડતી આવી. તેના સવાલના જવાબમાં લોકો શું કહે છે તે સાંભળવા પણ ઉભી ન રહી અને જ્યાં આગળ લોકોની એટલી સજ્જડ ભીડ હતી કે તેને લીધે તેનાથી આગળ ધપાયુંજ નહિ ત્યાં આવી ત્યારે તે ઉભી રહી. ત્યાં જેઓ ઉભા હતા તેમણે તેને કહ્યું કે, ઍન્કના ઉપર દરોડો પડ્યો છે. પણ ‘દરોડો’ એટલે શું તે મેરિજ જાણે નહિ અને કોઈ તેનો અર્થ સમજાવે નહિ. તેણે પ્રથમ તો ઍન્કના છાપરા તરફ નજર કરી, પણ ત્યાં તો તેણે દરોડા જેવું કશુંજ દીઠું નહિ. તે તો ગાંડીની માફક

ધડીમાં એકને અને ધડીમાં બીજાને એમ વારાફરતી સૌને પૂછવા લાગી કે, દરોડો તે શું અને તે બેન્કના ઉપર કયી જગ્યાએ પડ્યો છે અને દરોડો પડે ત્યારે બેન્કનું શું થાય ? જેમ લોકો ખુલાસો કરતાં વાર લગાડે તેમ તેમ તેની બીક વધતી જાય કે, હાય ! મારા પૈસાનું શું થશે ? પછી તેણે પોતાનો સવાલ બદલ્યો અને લોકોને પૂછ્યું કે, બેન્કના ઉપર કોઈ પ્રકારનું સંકટ આવી પડ્યું છે ? લોકો કહે કે તેની તો કોઈને ચોક્કસ ખબર નથી, પણ કાંઈક છે તો ખરું. તેણે ફરીથી કોઈને પૂછ્યું કે, મને મારા પૈસા મળશે કે નહિ ? પેસો માથુસ કહે “તેનું શું કહેવાય ? આ બધા અહીં ઉભા છે તે પૈસા લેવાનેજ ઉભા છે ને ? કોઈ કહે છે કે વહેલા મોડા મળશે ને કોઈ કહે છે કે નહિ મળે. જેને જેમ હાવે તેમ બોલે છે. બેન્ક હજી ઉઘડી નથી અને ત્રણ કલાક પહેલાં ઉઘડવાની પણ નથી. એટલે બેન્કવાળા લોકોનાં નાણાં ચૂકવવા માટે છે કે નહિ તેનું અત્યારથી કશું કહી શકાય નહિ.” આ ઉત્તર સાંભળીને મેરિગની આંખે નિરાશાની આંધી આવી ગઈ અને ગાંડીની પેઠે લોકોને ધક્કા દેવા મારતી મારતી બેન્કના દરવાજા તરફ પોતાનો રસ્તો કરતી કરતી આગળ વધી. રોજામાં સીઓ, પુરોષ અને છોકરાંઓ પણ હતાં. બધાંજ મેરિગના જોટલાંજ ઉસ્કેરાઈ ગયાં હતાં. ઘોંઘાટ, શોરબકાર અને ધમ્માચક્રી મચી રહ્યાં હતાં. સીઓમાંથી કોઈ સીસીઆરીઓ પાડતી હતી, કોઈ કપાળ ફટતી હતી, કોઈને મૂર્છાની આંકડી આવતી હતી, કોઈ બેન્કવાળાનાં છાંય્યાં લેતી હતી અને દરેક જાણુ પોતાનાથી બોલાય તેટલે ઉંચે અવાજે બોલતી હતી. ભાષણો આંદર આંદર ધમ્મધમ્મા અને ફેલફેલા કરતા હતા અને તેમના સપાટામાં જે આવે તેને છંદી મારતા હતા. આ ધક્કાધક્કીમાં મેરિગને એકાએક સાંભરી આવ્યું કે, બેન્કની બારી આગળ જઈને હું કરવાની શું હતી ? મારા ખાતાની ચોપડી તો હું લેતી આવી નથી ! ચોપડી નથી એટલે બારી આગળ જઈને ઉંબી રહીશ તોપણ પૈસા તો મળવાનાજ નથી. આવો વિચાર આવનાંજ તે ધક્કા મારતી મારતી જેમ તે આંદર ઘૂસી હતી તેમ પાછી ધક્કા મારતી મારતી રોજાની બહાર નીકળી અને ધર તરફ દોડી ગઈ. તે નીકળી ગઈ તે સારૂંજ થયું, કારણકે તેના ગયા પછી થોડી વરે પોલિસના સિપાઈઓની એક પાર્ટી ત્યાં આવી પહોંચી એટલે ધક્કાધક્કી અને મારામારી બંધ થઈ ગયા અને દરેક જગ્યાને સિપાઈ બંધા ઉઠો શાંત ત્યાં તેણે હબા રહેવું પડ્યું.

અરુણા કસાકની અરુ દીદા અરુજિદાને તેડીને મેરિગ ત્યાં

આગળ પાછી આવી. આખી રસ્તે રોડવાળી બેઠકને નાંક મરી ગઈ હતી અને બીકને ટીપે બેઠક ચરવા જેવાં ગળાં ગયાં હતાં. પણ હવે પહોંચાંતી ગેરે મેરિજનથી લોકોને ફાંસીને આગળ પાપાળ એવું ન હતું. જોટલા લોકો પૈસા લેવા આવ્યા હતા તેમને સિવાયનાં એક ઢાંચી રાજાંગ હારમાં ઉભા રાખ્યા હતા અને નવા આયનારાઓને એક છેડે નાંખે ઉભા રહ્યા સિવાય છટકોજ ન હતો. હાર પણ એટલી લાંબી થઈ ગઈ હતી કે, ઍન્કના દરવાજા આગળથી તે પાડોશનાં કેટલાંક મકાનના છેડા સુધી પહોંચી ગઈ હતી. પગારા પોલિસના સિવાયનાં એ હારને થોડે થોડે અંતરે મેરીને ઉભા હતા. એટલે પછી તે ટીટા એડજિસ્ટા અને મેરિજનને પાડોશની હારને એક છેડે જઈને ઉભા રહેવું પડ્યું. નવ વાગ્યા એટલે ઍન્કની બારી ઉઘડી અને જે બારી આગળ આવીને ઉભો તેને પૈસા ગળી આપવા માંડ્યા. પણ તેથી મેરિજનના મનનો વસવસો આછો થયો નહિ; કારણકે તેની આગળ ખીજા ત્રણ હજાર માણસો ઉભેલા હતા અને દરેક જણ પોતપોતાની રકમ ઉપાડી લેશે તે ઍન્કની બંધીજ સીલક ખૂટી જશે અને મને કાંઈજ નહિ મળે એવું તેને થયા કરતું હતું.

ધરણુવેળા સાપ નીકળે તેમ અધૂરામાં પૂરો વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર વરસવા લાગ્યો. જોટલાં ઉભાં હતાં તે બધાંનાં કપડાં પલળીને લથ-બથ થઈ ગયાં. પણ આખી હારમાંથી કોઈએ પણ પોતાની જગ્યા છોડી નહિ. ઍન્કની બારી આગળ જેમ જેમ જગ્યા થતી જાય, તેમ તેમ પાછળ ઉભેલા લોકો તસુ તસુ કરીને આગળ ધપતા ગયા. એમ કરતાં કરતાં સાંજના ચાર વાગવા આવ્યા, ઍન્ક બંધ થતાનો વખત થયો. જેઓ હજી રસ્તામાંજ ઉભાં હતાં તેમને શરીરનો થાક અને મનનો સંતાપ, એ બેને લીધે વર્ણુવી ન શકાય એવી મૂંઝવણ થવા લાગી. મેરિજનએ તેા મનમાં પકકો ઠરાવ કર્યો હતો કે, રાત પણ અહીંની અહીંજ કાઢીશ, પણ જગ્યા છોડીશ નહિ. પણ આવો નિશ્ચય ત્યાં જોટલાં ઉભાં હતાં તે બધાંએ પણ કરીજ રાખ્યો હતો. રાત પડી, અંધારું થયું પણ ટોણું તેટલું ને તેટલુંજ. એક જણ પણ ઘેર ગયો નહિ. સૌ આખી રાત ટાઢમાં ને ટાઢમાં હૂંદવાયાં, પણ ન્યાનાં ત્યાંજ. વચમાં જગ્યા ખાલી થાય નહિ અને પાછળ ઉભેલાઓથી આગળ વધાય નહિ. સાંજે જર્ગિસ ઘેર આવ્યો ત્યારે છોકરાંઓને મોઢેથી તેણે બંધી ખીના જાણી. તે પોતાની સાથે એક બે ધાબળા અને થોડુંક ખાવાનું લેતો આવ્યો. પેલી બેઠક જાણીઓએ ઉભાં ઉભાં ખાઈ લીધું અને ધાબળા ઓઢીને રાત પસાર કરી, પણ એટલું એટલું

મળ્યું તો તેથી તેમને જરાક રાહત તો મળીજ.

સવાર પડી ન પડી એટલામાં તો આગલા દિવસના કરતાં પણ વધારે મોડું લોકોનું ટોળું ચાલ્યું આવ્યું અને તેમની સાથે ખીજ વધારે પોલિસના સિપાઇઓ પણ આવી પહોંચ્યા. પણ મેરિજ તો ચંદનપોતી પેટે પોતાની જગ્યાએ એંટી રહી. છેક સાંજ પડવા આવી ત્યારે બેન્કની બારી આગળ જઈને ઉભા રહેવાનો તેનો વારો આવ્યો. તેનું નાણું પણ મળી ગયું. પણ બેન્કવાળાએ તો નોટોને બદલે ચાંદીનાં ચક્તાં આપ્યાં ! મેરિજએ તેને દમાલમાં બાંધ્યાં ત્યારે ખારસી મોટી પોટલી થઈ. પૈસા તેના હાથમાં આવ્યા એટલે તેના મનમાં જે ભય હતો તે ભય જતો રહ્યો. તેની ખાત્રી થઈ કે, બેન્ક ભાગી પડી નથી. ત્યારે આ નાણું ફરીથી પાછું બેન્કમાં કાં ન મૂકવું ? તેણે કહ્યું કે, મારે નાણું નથી જોઈતું—પાછું જમા મૂકવું છે. પણ બારી આગળ ઉભો ઉભો જે માથુસ પૈસા ગણી આપતો હતો તે ખૂબ ખીજવાઈ ગયો હતો. તેણે કહ્યું કે, તારૂં નાણું અમારે નહિ જોઈએ. જેમણે જેમણે આજના દરોડામાં ભાગ લીધો છે અને પૈસા ઉપાડી લેવા આવ્યા છે તેમની સાથે હવે બેન્ક વ્યવહાર રાખનાર નથી. એવા લોકોની થાપણ બેન્ક કદી પણ નહિ રાખે. એટલે ડાહરની પોટલી લઈને મેરિજને ઘેર ગયા વગર છૂટકોજ ન થયો. રખેને કાઈ ઠાંસો મારીને પોટલી ઝૂંટવી ન લે તે માટે તેને બેઠે હાથે છાતી સરસી ફાંજીને ડાળા જમણી નજર કરતી કરતી તે ઘેર પહોંચી. ઘેર ગઈ ખરી, પણ તેની ફિકર તો તેટલી ને તેટલીજ રહી. ખીજ બેન્ક જડે નહિ ત્યાં સુધી નાણાંની પોટલીને ખિલાડીના બચ્ચાની પેટે સાચવ સાચવ કરવાની. બેન્કની તપાસ પણ રત્નનો દિવસ આવે ત્યારેજ થાય ને ? એટલે મેરિજએ એ પોટલીના ઉડાને પોતે પહેરેલાં કપડાંની અંદરની અણ્ણ સાથે રીંચી લીધા અને ત્યાર પછીનું આખું અપાયા-રિયું આટલી બધી ચાંદીનો બોલો એવીસે કલાક ઉપાડીને ફરી. કારખાનામાં કામ કરતી તે પણ એનાં એજ કપડાં પહેરીને અને રાત્રે સૂતી પણ એમને એમજ. જર્ગિસે પાછી તેને ખીરકાચી હતી કે, રસ્તામાં કાદવ થયો છે અને આટલો બધો ભાર લઈને તું જાય છે તો ખરી, પણ કદાચ ગરકો જઈશ તો તારો પત્તાએ નહિ લાગે. આથી કાદવ આવતો ત્યારે તે ઉભો જાસ લઈ લઈને ચાલતી બેન્ક ઉપર લોકોએ દરોડો પાડ્યો તેને બીજે દહાડે રોકે નાણાંનો બોલો ઉપાડીને તે કારખાને ગય ત્યારે તેના મનમાં બીક હતી કે, બે દિવસ વગર રત્નએ મેરદાજર રહી શું તેથી પણ ફરીને મારી જવા પુરાઈ

પણી ૧ એમ કમળને નેણે પણ ચંદુમાં અંકુ તાંચુ આપ્યો અને આમ-
માં પાનાનો મન નોધાવ્યો.

હવે મહુ અનુ પૂરી થયા આવી, છત્રી હિંદી પવનના જવાહર
અને કાજર કાજર ટુંકા થતા ગિચા કમળને કાનવડી આપવા ભાગ્ય
કે, હાથિયાં થાં વનગા, શિયાળો ગાયો આવી છે. હિંદીના જાજ-
માંથી થાં ગદિનાની નેમને ગદન માંની ને અનુ ટુંકી કમળની
હતી અને શિયાળોને ખાટે દણ નેણી જોડાયે નેણી નેણી થાં મહી
નથી એવું મોના મનને થતું હતું. પણ નેમણે નેણી દગી દે. થ કે
ન દગી દેાય, પણ શિયાળો શોટાજ નેમને ખાટે થામવાનો હતો ?
તે તો આપ્યોજ—આપ્યા લગત દેવર તેની નિર્લય દાઢ વગાડે
આપ્યો આપ્યો. શિયાળો આવે છે એવું જાણવાની માર્ગે જિયાળો
રેનિરસોવાસ પાડે. સિદ્ધારીઓના બપોથી મુગ્ધ હોણા પશુની પેઠે
બદાવરી બદાવરી નગરે જોતો થાં ગયો. આ વખતે મોનાથી હિંદી
પવન અને ખરફની જિદિ ખમી શકાવાની નથી, એ જાણીને જર્જિ-
સને કાળજે પણ કાળ પડી. પારો કે, કારખાનામાં જતી વખતેજ
ખરફ વરસુ અને બોમજેજે તે દદાડે દ્રામનો વહેવાર પણ બંધ થા
ગયો તો પછી મોનાથી તો દાજર થયાવજ નદિ અને એક દિવસ-
નો ગેરદાવરી પછી ખીજે દદાડે તે જાપ અને તેની મુશાદમ તેને
કહે કે તારું અમારે કામ નથી, અમે તારી જગ્યાએ ખીજને રાખી
લીધી છે. તેનું ઘર કારખાનાની નજીક દોવાથી ખરફ વરસે કે ખરફ-
નો બાપ વરસે તો પણ તે તો વખતસર આવી શકે છે, તો પછી
નોકરી વખર કરવું શું અને મુખરો કરવો કેવી રીતે ?

નાતાસને એકજ અહવાડિયું બાકી રહ્યું અને ખરફનું પહેલ-
વહેલું બપોર તોફાન થઈ થયું. જર્જિસે તે જોઈ લીધું અને જાણ્યું
કે, હવે કુદરતની સામે મુદ્દ કરવાનો અવસર આવી પહોંચ્યો. સુતેલો
સિંહ કેશવાળા ખંખેરીને જોહા થાય તેમ તે ટટાર થઈ ગયો અને
તેનામાં દબાઈ રહેલો જુરસો એકદમ બજૂકી ઉઠ્યો. એ અરસામાં
દ્રામનો વ્યવહાર પણ ખરફને લીધે અટકી પડ્યો હતો. ઓસમેન્ડ એવે-
ન્યુથી આવતી દ્રામગાડીઓ હંડલા ચાર દિવસથી તેમના તમેલામાં
હવા ખાતી હતી. ખરેખરી મુશીબત કેને કહેવાય તે જર્જિસે તેની
જિંદગીમાં સૌથી પહેલી વાર આજ વખતે દીડી. અત્યાર સુધી તે
કયાને લેખવતો ન હતો. પણ આજે તેની સામે કુદરત મોરચો માંડીને
બેઠી હતી. તેની તાકાતની આજે પરીક્ષા થવાની હતી. અત્યાર સુધી

તેણે વેડેલાં જોખમ આજના જોખમની તુલનામાં નાનાં છોકરાંની રમત જેવાં હતાં. આજનું યુદ્ધ તેને માટે જીવસટોસટનું યુદ્ધ હતું. તે સતેજ થઇ ગયો. તેના શરીરનું તમામ બળ, તેના હૃદયનો તમામ જીરસો આજે કામમાં આવી જવાનાં છે, એમ જાણીને તે મરણીઓ બની ગયો. પહેલે દહાડે તો તે સવાર થાય તે પહેલાં પૂરા એ ક્લાક અગાઉથી ઘેરથી ચાલી નીકળ્યો. ઓનાને આખે શરીરે કામળા, ધાન-ળા જે કાંઈ ઘરમાં હતું તે વડે ખૂબ ઢાંકીને તેને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડી. રેતિસ્થોવાસને પણ દીકરે ઓળખાય નહિ એવી રીતે ખૂબ કપડાં ઓઢાડ્યાં અને તેને કહ્યું કે, તું મારા ડગલાનો છેડો પકડીને મારી સાથે સાથે ચાલ્યા કરજે. આવે વેશે જર્ગિસ ઓનાને લઇને કારખાને જવા નીકળ્યો. બરફનાં ગાલલાંનાં ગાલલાં આકાશમાંથી વસતાં હતાં. પવન પણ બરફીના ધા જેવો શરીરની આરપાર નીકળી જાય એવો વાતો હતો. ઉણુતામાપક યંત્રની નળીમાંનો પારો શન્યથી પણ નીચે ઉતરી ગયો હતો. રસ્તામાં કોઈ પણ ડેકાણે બરફ ઢીંચણુ-થી તો ઓછું હતુંજ નહિ અને કોઇ કોઇ જગ્યાએ તો વધી વધીને લગલગ બગલ સુધી આવી જતું હતું. બરફનો થર જર્ગિસના પગની આસપાસ લપટાઇ જતો અને તે પકું પકું થઇ જતો. તેને આગળ વધતો અટકાવવાને તેની આગળ આગળ બરફ નક્કર દિવાલની માફક ખડકાઈ જતું. સાદમારીના મેદાનમાં ધાયલ થએલો પાડો જેમ ફૂંકાડા મારતો અને કરાંજતો ને કરાંજતો તેના શત્રુઓના ટોળામાં ઘૂસે, તેમ મરણીઓ બનેલો જર્ગિસ બરફના ઢગલાને પગની ડોકરે વીખેરતો વીખેરતો આગળ ધપતોજ ગયો. આટલું આટલું જોર કરતાં પણ તે માત્ર ડગલું ડગલુંજ આગળ વધી શકતો. એમ કરતાં આખરે ડર-હામ કંપનીનો દરવાજો આવ્યો તે વખતે તે એટલો થાકી ગયો હતો અને તેની આંખો બરફથી એવી ઢંકાઇ ગઈ હતી કે, તેને લયડિયું આવ્યું અને એક થાંભલો તેના હાથમાં આવ્યો ન હોત તો તે પડી પણ જત. આટલું જતાં પણ તે મોડો તો થયોજ હોત, પણ તે દહાડે દત્તાત્રયમાં દોરજ મોડાં આવેલાં તેથી દોષએ તેને હપકો ન આપ્યો. સાંજે પાછાં ઘેર જતી વખતે આવું ને આવું મલ્લયુદ્ધ કરતાં કર-તાંજ ઘેર જવાનું. ઓનાને તેના કારખાનામાંથી રજા મળે તે વખતે જર્ગિસ ઘેર જવાને છૂટો થાય કે નહિ તેનો કશો ભરોસોજ નહિ. કદાચ તેને ધણું મોટું પણ થઇ જાય. ત્યારે ઓના એકલી ઘેર જાય-જ કેવી રીતે ? આવો વિચાર કરીને જર્ગિસે એક દારૂની દુકાનવા-ળાની ખુશામત કરીને એવી ગોઠવણ કરી કે, હું આવું ત્યાંગુથી વ

દોડદોડ કરી મૂકે છે. તેની અડફટમાં કોઈ આવી ગયો અને આટલા બધામાંથી કોઈ ને કોઈ તો આવી જાયજ તો તેનાં તો સોઝે વરસ ત્યાંનાં ત્યાંજ પૂરાં થઈ જાય ને ? સાંઠ નાસવા માંડે એટલે તરતજ સૌને સાવધાન કરી દેવાને માટે મનૂરો ચીસો અને ચીચીઆરીઓ પાડે છે. તે સાંભળતાંની સાથેજ દરેક જણ પોતપોતાના હાથમાંનાં હથીઆર ફેંકી દઈને સૌથી નજદીકના થાંભલાને ઓથે ભરાઈ જવા માટે દોડદોડ કરી મૂકે છે. ભોંયતળીઆ ઉપર લોહીનાં અથવા પાણીનાં ખાખોચીઆં હોયજ અને યુગના યુગ થયાં કદી પણ નહિ ધોવાએલું ભોંયતળિયું ચીકણું પણ ખરુંજ. તેથી દોડતાં દોડતાં કેટલાક લપસી પડે છે અને એકબીજાના ઉપર ગોડીમડાં ખાઈ જાય છે. ઉનાળામાં તો હવા ચોખ્ખી હોવાથી સૌ પોતાની આસપાસ ઘણે આઘે સુધી જોઈ શકે છે તેવે વખતે પણ નાસવામાં જોખમ તો હોય છેજ; પણ શિયાળામાં એ જોખમ એટલું ભયંકર હોય છે કે તેની તમે કલ્પના કરો તો તમારાં રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય. આખો ઓરડો વરાળના ધૂમકોટથી ઓવો ભરાઈ ગયો હોય કે કોઈને પણ પોતાનાથી પાંચજ પુટને છેટે શું છે તે દેખાયજ નહિ. ‘સાંઠ છૂટ્યો છે, નાસજો, ભાગજો,’ એવી ખૂમો તો સંભળાય, પણ તે દુષ્ટ કથી તરફથી આવે છે તે દેખાયજ નહિ. તે જનવર પણ મોતના મોઢામાંથી છૂટેલું એટલે તેને આંખે પૂરું દેખાય નહિ અને બહાવરું બહાવરું થઈ ગયું હોય. કોઈને છૂંદી મારવાનો તેનો ખાસ ઇરાદો તો નથીજ હોતો, પણ તેથી શું થઈ ગયું ? એ ઓરડામાં લગભગ દરેક જણના હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળા છરા તો હોય છેજ. દોડદોડી કરતાં એ છરાની અણીના ઉપરજ જઈ પડવાનો સંભવ પણ કેટલો બધો તેનોજ વિચાર કરો. આટલી આશંક જાણે થોડી હોય તેમ તે ખાતાનો ઉપરિ અમલદાર હાથમાં ભરી બંકું લઈને દોડ્યો આવે અને ફડાફડ બાર કરવા મંડી જાય !

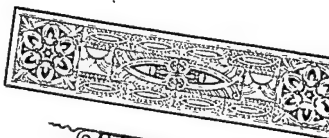
એક દહાડો આવીજ ધમ્માયકડી કરતાં જર્જિસ, પેલા મિંકની માફક જાળમાં ભેરવાઈ પડ્યો. આને માટે ‘જાળ’ અથવા ‘જટ-દિયુ’ એ શબ્દોજ યોગ્ય છે; કારણ કે તેમાં જાળના જોડણીજ નિર્દયતા છે અને જાળની પેટેજ અદૃશ્ય રહીને સપડાવી દે છે. દોડદોડી કરતાં એક દિવસ જર્જિસનો પગ લપસ્યો. આ નજીવી ઘમ ઉપર તેણે લક્ષ્મી ન આપ્યું અથવા તેને કાંઈક ઇંજ થઈ છે તેની તેને શરૂઆતમાં અવગણના પડી. સાંઠની અડફટમાંથી બગી જવાને માટે તેણે ક્યારેય ભાંડી અને તેમ કરતાં તેના પગની ઘૂંટી જરાક મોંઝવણ મળી પડતી જરાક દર્દ થયું—એક તીવ્ર ખટકો લાગ્યો. પણ એવું ન

પણ તે જ્યારે ઉઠી ગયો ત્યારે બધાં સગડી સળગાવીને તાપવા બેઠો અને હવે શું કરવું તે વિષે અતિ ચિંતાતુર બને ઘુસપુસ ઘુસપુસ વાતો કરવા લાગ્યાં. હવે આપણું કુટુંબ ચારે તરફથી વિપત્તિનાં વાદળાંમાં ઘેરાઈ ગયું છે, એ વાત તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ હતી. જર્મિન સને ખાતે બેન્કમાં આશરે સાઠજ ડોલર જમા હતા અને મંદીનાં મોસમ તો હવે આવીજ. જેનાસ અને મેરિજ બહુ જોર મારે તે. પણ તેમના ખાધાખરચ જેટલુંજ કમાઈ શકે; કુટુંબના નિભાવને મોં તેમની કમાણીમાંથી વધારાની રકમની આશા રાખવી એ ફેડટ છે. ત્યારે હવે રહી એકલી ઓનાની કમાણી અને પેસો છોકરો જે ઘણું ઘણું કમાઈ લાવે તે. તેમાંથી અગીઆર જણનો રોટલાખરચ કાઢવાનો અને તે ઉપરાંત ઘર તથા રાચરચીકાના હપ્તા ભરવાના. ધરના વીમાનો હપ્તો પણ માથા ઉપર આવીને ઉભોજ હતો અને શિયાળાની ઋતુ હતી તેથી દર મહિને કોલસાની ગુણોની ગુણો બળી જતી. જનનેવારી મહિનો ચાલતો હતો. શિયાળો તો હજી અડધોઅડધ બાકી હતો. આવે વખતે પૈસાની તંગી પડે તેના કરતાં વધારે ભયંકર કશું બીજું શી હોય ? બરફનું એક તોફાન જે હમણાં થોડા દિવસ ઉપરનું શમ્યું હતું તેવાં બીજાં પણ થવાનાંજ. હવે ઓનાને ખાંધે બેસાડીને કારખાના સુધી કોણ ઉંચકી જશે ? ઓનાથી કારખાને ન જવાય તો તેનો પણ ઘેર બેસવાનો વખત આવશે. એક દિવસની ગેરદાગડી થઈ એટલે ઓનાની નોકરી તો ગઈજ નજીવી. ત્યાર પછી રજો સ્ટેનિસ્લોવાસ. તે તો ટાઢનું નામ સાંભળીને જીણી ઉડતો હતો. જર્મિન તેને પોતાની આંગળીએ વળગાડીને તેડી જાય તોજ તે જાય. જર્મિન તો પથારીવશ થયો હતો. તે સાંજે થઈને ક્યારે ઉઠો યશે તેનું કશું ટેકાવું ન હતું. સ્ટેનિસ્લોવાસ તો અત્યારથીજ ‘નદિ જઈ’, નદિ જઈ’ એવું બગબગા લાગ્યો.

[illegible]

હતી તેટલી જાગૃત્તીને પણ હતી. તે મારી પેટે સમજી ગયો હતો કે, મરનાં માણસોને ટાંડીઆ ધગીને મરવાનો વખત દવે આવી પડેલો છે. મંદવાડથી તેનું લોહી જેટલું ન ચૂકાયું તેટલું ચિંતાથી ચૂકાઈ ગયું. ચિંતાએ તેને માથાની નાખ્યો. એ કે ત્રણ દિવસની અંદર તે ૭ મહિનાનો માંદો હોય તેવો બની ગયો. તેના જેવો જોરાવર માણસ, જેના શરીરમાં જોર તો માનું ન હતું, ગમે તેની સાથે લડતું હોય તો જે હમેશાં નૈયારને નૈયારજ, તેને આજે નિર્માણ કંગાડતી માફક પધારીમાં પડી રહેતું પડે અને બીજાં પોતાના લોહીનું પાણી કરીને કમાઈ લાવે તેમાંથી પધારીમાં પડ્યાં પડ્યાં ખાતું પડે, એ વિચાર-થીજ તેનું લોહી બગીને ખાક થઈ જતું હતું. કોઈ મદોનમત જોરાવર જોદાને હાથે-પગે બાંધીને બંદીખાને નાખ્યો હોય તેના જેવી તેની દશા હતી. સવારથી સાંજ સુધી તે પધારીમાં પડ્યો પડ્યો માત્ર વિચારજ થઈ જતો. અત્યારે વિચાર કરવા સિવાય તે બીજું કશું કરી શકે એવું હતુંજ નહિ. જિંદગીમાં અગાઉ કદી પણ ન આવ્યા હોય એવા વિચારો અને વિચારમૂર્તિઓ તેની આગળ ભયંકર શૂતા-વળની માફક ખડાં થઈ જતાં. અત્યાર સુધીમાં જે જે પ્રસંગો તેની સામે આવીને ઉભા હતા તેમનો તેણે નિર્ભયપણે પ્રસન્ન મનથી મુકા-બસો કર્યો હતો. કેટલાક વસમા પ્રસંગો પણ આવ્યા હતા, પણ એવો તો એકેકે ન હતો કે જેની સામે તે દિગ્મત દારીને દીક્ષાદસ થઈ ગયો હોય; પણ અત્યારે, રાતને વખતે તે પોતાની પધારીમાં એકલો પડ્યો પડ્યો ધડીમાં એક બાજુએ અને પડીમાં બીજી બાજુએ ગડ-થોલાં ખાયા કરતો હતો તે વખતે કોઈ ભયંકર અને જોતામાંજ ચીનળા ચડે એવી બીજાત્મ આકૃતિને તે પોતાની સામે ઉભેલી અને દાંન કચકચાવતી જોતો. આહ ! તે બીજા આકૃતિને જોતાંજ તેને આખે શરીરે કંપારીઓ વછટતી, તેના શરીરની માંસપેશીઓ સકો-ડાઈ જતી અને રવેરવાં ઉભાં થઈ જતાં. જાણે આખું જગત તેના પગ તળેથી સરી જતું હોય અને કોઈ ગેબી હાથ તેને પકડીને અતજ પાનાજમાં, કાળી ઘોર નિરાશાની અગાધ ઉંડી ખોળાં ધસડી જતો હોય એવું તેને લાગતું. તે મનમાં વિચાર કરતો કે, મનુષ્ય ગમે તેટલો બળવાન હોય, સાવધ હોય, મનુર હોય પણ જગનનાં કેટલાંક બળ એવાં છે કે ગમે તેવાને પણ આંટવી નાખે અને માણસનું તેમની આગળ કાઠજ ન સામે એવું કેટલાક લોકો કહે છે તે આજે મને સાચું લાગે છે. માણસ કાલે તેવો પુરુષાર્થ કરે, ધણામાં ધણો પરિ-ધન કરે, પરંતુ આખરે તે દારવાનો, જમીન પર પછડાવાનો અને

એના સુવાસમાંથી હિંદી ભારતી અરબી માંડી તો હતીજ. તેનું અભિવ્યક્તિની કમિની આવી ન હતી અને આ દાસનમાં હવે આવવાની પણ ન હતી. એવી દાસનમાં પણ નેજે દાસમાં નિમગ્ન થઈ પડી રીધું. પરમાદ વરમને દોષ અને દાદ કરેલી કે માફ કરામ. છતાં એના કારખાનામાં ગાણતી હતી અને ગાણતી થેર આવતી. બજારમાંથી તો તેઓ માત્ર ખોરાકની વસ્તુઓ સિવાય બીજું કશું લેવાનું સેવાંગ નહિ. પણ આમ છતાં એ તેમને વાગતી આવે ચાખ્યો માત્ર મળતો હોત નો તો તેઓ ગણતી સેન અથવા તો શું સેવા જેવું છે અને શું સેવા જેવું નથી એટલું તેઓ બરાબર જાણતા હોત અને પ્રકારને તેમના હિપર દયા આવે એવાં મૂખ અને અગાન ન હોત !! તો તેમનું માફ ગણતી કરત. પણ ખરી વાત એ હતી કે, તેઓ આ અગાનમાં દેશમાં રહેવા આવ્યા હતા કે જે તેમના અસહ વન- નથી બધીજ બાજનમાં તદ્દન છુદા પ્રકારનો હતો. સિયુઆનિયાના બજારની અને અમેરિકાનાં બજારની પરિસ્થિતિમાં આસમાન જમીન જેટલું અંતર હતું. પેસો ગામડાનો અને ખેતીવાડીનો મુલક ત્યારે આ શહેર કારખાનાં અને આંદીધૂટીવાળા વાણિજ્યનો મુલક. એકના એક નામથી જોગખાની વસ્તુ તેમના દેશમાં જેવી મળતી તેવી આ દેશમાં મળેજ નહિ. આ તદ્દાવત તેમણે આવતા વારનેજ જાણી સેવા લેઈને હોત. પણ તેઓ બોજાં, મૂખ અને અગાન હતાં. આ તો અમેરિકાનાં બજાર છે અને સિયુઆનિયાનાં નથી એટલું જાણતાં તેમને ધણી વાર લાગી અને તેટલા વખતમાં તેમના પૈસાનું પાણી થઈ ગયું અને પૈસા ખરચનાં પણ સારી ચાખખી વસ્તુ ખાવા ન પામ્યાં તે તો છુદું. દાખલા તરીકે તેમને તેમના અસહ વતનમાં અમુક વસ્તુ ખાવાની ટેવ હતી. અમેરિકાનાં બજારમાં પણ એવાજ નામની અને એવાજ દેખાવની વસ્તુ મળતી તો હતી, પણ તે પેસી વસ્તુ નહિ. તેનો રંગ અસહ વસ્તુના જેવો ખરો, પણ તે તો રસા-નિક પદાર્થોની મેજવણી કરીને બનાવેલો કૃત્રિમ રંગ હતો. તેની રંગ તે પણ રસાયનગ્રામીઆએ તેમના હુજરને બળે ઉત્પન્ન કરેલી નહિ. તેમ અથ હતી, અને અંદર તો “બટાટાનો આટો”જ હતો. “બટા-ટા” એ પણ એક જાણતી જેવી ચીજ છે. બટાટામાંથી એ અને આફ્રોદોસ, એ એ પદાર્થો પ્રથમ રસાયનિક રીતે ખેંચી પડી જે નકામો સત્ત્વ વગરનો દૂસરા વધે તે “બટાટાનો આટો” નામે જોગખાય છે. ખાંધ ખોરાકની વસ્તુઓની સાથે એની

પ્રકરણ ૧૨ મું

જમિંસ પત્ર મોચીને કારખાનેથી ઘેર આવ્યો ત્યાર પછીથી
ત્રણ વ્યવહારીયાં સુધી તો તે પથારીમાં ને પથારીમાંજ રહ્યો. પગ
તો એવો મોચરાઈ ગયોસો કે જેની કલે કસર નહિ. આટઆટલા દિવસ
યથા પણ ન સોજો ઉતરે તેમ ન કુખાવો નરમ પડે. આટલા દિવસ
પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં કાઢ્યા પછી તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ અને
રાજ થોડું થોડું ચાલવા લાગ્યો. હું સારો થઈ ગયો છું એવું પોતાના
ન ઉપર દસાવતો પણ ગયો. ધરનાં માણસો ગમે તેટલું કહે પણ
તે કાને ધરેજ નહિ. આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર દિવસ કાઢ્યા પછી તેણે
કહ્યું કે, આજે તો હું કામ ઉપર જઈશ. તે લંગડો લંગડો ચાલીને
દામ સુધી ગયો અને દામમાં બેસીને કારખાના આગળ ઉતર્યો. અંદર
જનાં તેને ખબર પડી કે તેના ખાનાના ઉપરીએ તેની જગ્યા પૂરી
નાખી નથી, એનો અર્થ એટલોજ કે, જે વ્યવહારીયાં માણસને જમિં-
સની જગ્યાએ તેણે કામચલાઉ રાખી લીધો હતો તેને પાછો તેણે
ખરેદની શરૂઆત ઉમા ઉમા ઉમેદવારી કરવા માટે કારખાનાની બહાર
મોકલાવી દીધો અને જમિંસને તેની જગ્યાએ કામ કરવા બેસાડી
દીધો. તે કામે તો પગગથો, પાનુ વારંવાર તેના પગમાં એવા સળકા
નાખના હતા કે તેટલી વાર તે નાહટકે હાથગાંનું કામ દેહું મળી દેતો.
પણ તે છતાં સાંજ પડવાને એકાદ કલાક બાકી રહ્યો ત્યાં સુધી તો
તેણે કામ છોડ્યું નહિ અને કહ્યું રેણુ કરીને કામ કરતોજ ગયો.
ત્યાર પછી તે સમજી ગયો કે, હવે જો પથારી વાર કામ કરવા જઈશ
તો નહીં હું બેઠોલા થાને પડી જાશ. હું કામ કરવાને વ્યસન છું
એમ કહેવું એ તો તેને ગરવા રંધું કા પડ્યું. તે એક કાંજાની સાથે
આગીને ઉભો રહ્યો અને નાના હાથની જેમ રંધવા લાગ્યો. તેના બે
બેઠોલાએ તને ખબર પડી પકડીને કામ બેસાડ્યો. પણ કામમાંથી
દેવનાં પછી ચાલીને ઘેર જઈ પડ્યાં તેના પગની દાઢી નહિ તેમાં કાઢી
તણીને માણસ આવી પડે. એવા ત્યાં સુધી તે માથા ઉપર વચન:

પણ તે બંને તેની પાંચાતઃ જોઈ પાપન દુઃખ નહિ કરે
કે જોનાની આંખોમાં તેણે આંસુ દાર્દ જોઈ નરનજ તે મુઠ મુઠ
જતો, તેનો અંગિજ સુર્યો ઉતરી જતો. તેના શરીરનો દેખાવ પણ
હવે આટલા પાપનના મંદવાડને લીધે એકજ અડલામ ગયો હતો. તેના
માથે ખાડા પડ્યા હતા અને આજના પગરનો તેના ઝાંઝાં મૂંઝાં તેની
આંખોમાં પેરી જતાં હતાં. આંખો પણ હાંડી ઉતરી ગઈ હતી અને
એક વાર જે જોખન અને નંદરતીના નમના જેવો હતો તે આજે
શૂન જેવો દેખાતો હતો. તેના હાથ-પગની માંસપેરીઓ ગળાની ગલી
હતી અને જે દહુ રહી હતી તે પોગી અને લીસી લીસી મઈ મઈ
હતી. આજ ઉપરથી તેને કેટલાંજો પાપનથી અરુચિ થઈ ગઈ હતી
અને તેના જેવા માંદા માણસને પણ ખાવાનું મન થાય એવી રસ-
દિષ્ટ વસ્તુઓ તેની આગળ લાવીને ધરવાનું તો તેમને પરચે એવું
હતુંજ ક્યારે ? તે કહેતો કે, મારાથી નથી ખવાતું તે એક રીતે સાફ-
જ થાય છે; કેમકે ધરખરખમાં તેટલો ઉગારો પડે છે. એમ કરતાં
કરતાં માર્ય મહિનો પણ પૂરો થવા આવ્યો. એવામાં એક દિવસ
જોનાના બેન્કના ખાતાની ચોપડી તેને હાથ ચઢી ગઈ. તેણે ઉઘાડીને
જોયું તો હવે તેને ખાતે માત્ર ત્રણજ ડોલર આડી રહ્યા હતા અને
એજ આ સંસારમાં તેમની કુલ પૂંજ હતી.

પણ જર્જિસના લાંબા મંદવાડનું સૌથી ખરાબમાં ખરાબ ક્ષણ
તો એ આવ્યું કે, તેને લીધે તેમના કુટુંબનો એક માણસ ઝાંછો
થયો. એક દહાડો શનિવારે જોનાસ ઘેરથી કારખાને જવા નીકળ્યો
તેજ નીકળ્યો. રાત પડી તો પણ તે ઘેર આવ્યો નહિ. તેનું શું થયું,
તે ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેની ધરનાં માણસોએ ઘણીએ તપાસ કરી, પણ
કાંઈજ વળ્યું નહિ. તે જીવતો છે કે મરી ગયો તેની પણ કશી ખાત્રી-
પૂર્વક ખબર મળી નહિ. તેના ખાતાના ઉપરીએ તો માત્ર એટલીજ
ખબર આપી કે, પગાર ચૂકવાયો ત્યાં સુધી તે અહીં હતો. તે પગાર
લઈને અહીંથી ગયો છે તે ગયો છે. આ વાત સાચી ન પણ હોય.
ન્યારે ન્યારે કોઈ પણ કામદારનું અકસ્માતથી મરણ થતું ત્યારે તેની
લાશને કારખાનાવાળા ગમે ત્યાં ઠેકાણે કરી દેતા અને કોઈ પૂછે ત્યારે
કહેતા કે, અમે શું જાણીએ ? અમારે ત્યાંથી તો પગાર લઈને ગયો
છે. કામદારના મોત ઉપર લાંકપિછોડો કરવાની અને ત્યાર પછીની
બીજી તમામ ખટપટમાંથી બચી જવાની આ એકજ સારામાં સારી
યુક્તિ હતી. કામદાર શું કરતાં મરી ગયો, તેના મોતમાં કંપનીની
જવાબદારી કેટલી, એવા એવા અનેક સવાલો ઉભા થાય અને તેના

રાખ્યા હોત તો આગળ જતાં પૈસેટકે સુખી થાત; પણ મૂખોં પ્રેમમાં પડીને એક દરિદ્ર કુટુંબની સાથે બેરવાઈ પડ્યો. તેમણે તેને પણ પોતાની સાથે મરીબાદના ખાડામાં ધસડી પાડ્યો.

આટલું કરતાં પણ ધરખરચને પહોંચી વળાવું ન હતું. તેથી સૌએ મળીને દંસાય કયોં કે, છોકરાંઓમાંથી જે જણે નિરાજેથી ઉડી જવું અને કમાતાં થઇ જવું. રોનિસ્તોવાસથી ઉમ્મરમાં બીજે નંબરે કોઈના હતી. તે તેનાથી જે વરસે નાની હતી. રોનિસ્તોવાસ પંદર વરસનો હતો તેથી તે તેરની હોવી જોઈએ. તેનાથી નાના બીજા જે છોકરા હતા: એક હતો અગીઆર વરસનો અને બીજો દસનો. એકનું નામ હતું વિલિમસ અને બીજાનું નિકોલોલુસ. બેઉ છોકરાઓ રોજ આજમાં બાર હતા. તેમના જેવડા જેવડા હજારો છોકરાઓ રોજ આજમાં બે છોકરાઓ પણ કમાદને પોતાના કુટુંબના ખરચનો બોલે શા માટે બોલે ન હરે? એટલે હાલ કોઈનાને નહિ તો પણ આ બે છોકરાઓને તો ધધે વગગાડીજ દેવા પડશે એવો ધરનાંએ મળીને દંસાય કયોં. દારખાનાંમાં તો એવડી નાની ઉમ્મરના છોકરાઓને કાઈ ઘખત હરે નહિ. તેથી તેમણે શહેરમાં જઈને છાપાં વેચવાનો ધધો યીખી લેના એવું નક્કી થયું. બીજેજ દહાડે સવારના પહોરમાં તેમને બેઉ જણને વેપાર શરૂ કરવાના ભડોળ તરીકે પા પા ડોલરની રોકડ અને ભાષામાં અડકેક રોકડો અને થોડુંક માસ, એટલું આપીને ધેરથી વગાડ્યા. શું શું કરવું અને શું શું ન કરવું તેની તેમને એટલી બધી એકસામટી શિખામણો દીધી કે તેમનાં કમળાં મગજ ભારે ભારે થઇ ગયા. ખસ, પછી તેઓ બેઉ ભાઈ પોતાનાં પ્રારબ્ધ અજમાવવા અથવા ધડવા શહેર તરફ ચાલતા થયા. મોટી રાત્રે તેઓ બેઉ રડતા રડતા ઘેર પાછા આવ્યા. તેમણે કશું કે, અમે શહેરમાં ને શહેરમાં પાંચ છ માઈલ રવડયા ત્યાર પછી અમને એક જણ મળ્યો. તેણે કશું કે આલો, ત્યાં છાપાં વેચનાં મળે છે ત્યાં હું તમને તેડી જાઉં. એક ફકાન આવી એટલે દહે કે લાવો અને પૈસા આપો, એટલે હું તમારે સારું છાપા લઇ આવું. અમારી કનેથી પૈસા લઈને તે ફકાનની અંદર પેટા અને પાછો આવ્યાજ નહિ. છોકરાઓએ મૂખાંઈ કરીને પેટા ગુમાવ્યા તેના બદલામાં તેમને માર પડ્યો અને બીજે દહાડે પાછો બીજો પા પા ડોલર આપીને તેમને શહેરમાં મોકલ્યા. આ વખતે તેમણે જાનજ છાપા વેચના લોકની જગ્યા બેગી કાઢી અને ત્યારથી છાપા ખરીદા. ત્યાર પછી બધાર થતા સુધી “નાન

સમાચાર " " નામન સમાચાર " કરતા કરતા બેડે ભાગ પુનઃ
ક્યા, જે દીકા નેમને " જાણું એવો કે ! " એવો સવાલ પૂછી
જાણે પછી તેમને એક મોટા કદ જેવા જાણે વેચનારનો લેણો
ગયો. 'આ લક્ષ્માં તો જાણે વેચનારનો મારો એકલાનોજ કદ છે,
ત્યાં તમે કેમ ધૂરી ગયા' એમ કહીને તેણે બેડે ભાગ્યેને ખૂબ ક્ષે-
ટ્યા અને તેમની પાસે જેટલાં જાણે લતાં તે અંધાં મૂંટવી લીધાં.
પણ એટલું સાઈં થયું કે, તેમણે જાણે સુધીમાં થોડાંક જાણે વેચનાં
લતાં તેથી તેમના ગજવામાં તેમની અસલ મૂડીના જેટલી રકમ એકી
થવા પામી હતી તેથી ઘેર બીજી વખત માર ન પડ્યો.

આ પ્રમાણે બીજા આડેક દહાડા સુધી તરેહ તરેહના કડા
અનુભવોનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી બેડે છોકરાઓને તેમના ધંધાની કાંઈક
ગમ પડી ગઈ. બુદ્ધાં બુદ્ધાં વર્તમાનપત્રોનાં નામ તેમને આવડી ગયાં.
કોની કેટલી નકલ ખરીદવી, ક્યા લોકોની આગળ ક્યા જતવું જાણું
ધરવું, ક્યાં જવું અને ક્યાં મુદ્દલે જવુંજ નહિ, તે બધું તેઓ શીખી
ગયા. ત્યાર પછી તેઓ દરરોજ સવારના ચાર વાગે ઘેરથી નીકળી
પડતા. પહેલાં તો સવારનાં જાણેની નકલો લઈને શેરીએ શેરીએ દોડી
વળતા. પછી સાંજનાં જાણે બહાર પડે એટલે તેના થોડા હાથમાં
લઈને પાછા બધે ધૂમી વળતા. એમ કરીને તેઓ રાત્રે મોડા ઘેર
પાછા આવતા અને રોજ વીસથી ત્રીસ સેન્ટનો તેમને નફો થતો તે
માના હાથમાં મૂકતા. કોઈ કોઈ વાર ચાલીસ ચાલીસ સેન્ટ જેટલું
પણ કમાઈ લાવતા. શહેર ઘણું આધે હતું એટલે તેમને જવા આવ-
વાનું દ્રામનું ભાડું રોજ ખરચવું પડતું. પણ થોડા દિવસમાં તેમણે
પોતાનાજ જેવા બીજા છોકરાઓની સાથે ભાગબંધી બાંધી. તેમની
પાસેથી તેઓ ઘણું નવું નવું શીખી ગયા. તેમાં વગર ટિકિટ દ્રામમાં
કેવી રીતે ચઢી બેસવું, એ કળાનો પણ સમાવેશ થતો હતો. એ કળામાં
તેઓ પાવરધા થઈ ગયા ત્યાર પછી તેમને ભાગ્યેજ કોઈ વાર દ્રામના
ભાડા ખાતે પૈસા ખરચવા પડ્યા હશે. દ્રામ કન્ડક્ટરનું લક્ષ એક
તરફ હોય ત્યારે તેથી ઉલટી દિશાએથી તેઓ દ્રામ ઉપર ચઢી જતા
અને જ્યાં ઘણી ભીડ હોય ત્યાં દબાઈને બેસી જતા અથવા ઉભા
રહેતા. આથી કરીને દર ચાર ફેરામાંથી ત્રણ ફેરા તો કન્ડક્ટર તેમની
પાસે ભાડું માગવા આવતોજ નહિ. ઘણી વાર તો તેની નજરજ
તેમના ઉપર પડતી નહિ અથવા કોઈ વાર નજર પડી જતી તો તે
એમ માની લેતો કે, તેમની પાસે ટિકિટ હશેજ. એમ કરતાં કોઈ વાર
કન્ડક્ટર તેમની પાસે આવીને ટિકિટ માગતો ત્યારે તેઓ પોતાનાં

અન્યાં વાગાકરની કીકીની વળાના અંબે પેલા નથી એમ કહીને રાજાને
 હેમ કરતા. આથી કો વાર મં નો કોઈ દેહીમાને નેમના હોય હવે
 આવની અંબે ને નેમને દિલિટ લખ આવની અથવા કોઈ વાર ક-કકકર
 તેમને હોનારી પાડેના ત્યારે હોનારી જતા અંબે પાડેના એના એજ
 અખનરો તેના પછીની ફોગમાં અખત્રાવના, આમાં કમુજ નોડું
 નથી, એવું કહીને તેમના તેમના મનનું સમાધાન કરેના. કામધોષ-
 વાગા ભોકો નેમને કામે જતા દોષ અથવા કામે કામ કરીને ધેર પાછા
 કરેના દોષ ને વખને દામમાં કુદરની નીને પુષ્કળ બીડ દોષ અંબે તેથી
 ક-કકકર કેટલાકને દિલિટ આવવાનું જુગી જાય તેમાં વાંક કોનો ?
 અખારો તો નહિજ ને ? વળી ચારને ધેરથી ચોરી કરવી એ ગુન્દો ન
 દેવવાય. ભોકો કહે છે કે, કંપનીરાગા પણ ચાર છે; ગુસ્સા, સ્વાર્થ-
 સાધુ, રાજનીતિના હોજમા દાખલ થકને પોતાનાંજ કામ દારી લેનાર
 હોજમા દોગોની સાથે મળા જટને કંપનીઓવાળા પણ ભોકોના મના-
 ધિકારની ચોરીજ કરે છે ને ? તો પછી તેમને કચવામા પાપ રાનું ?
 આવી દલીલો કરવાનું પણ તે હોકરાઓ યાખી મથા હતા.

એમ કરનાં સિવાયની કાવુના હેક્ષામાં હેક્ષા દહાડા પણ
 થીતી ગયા. હવે બરફ વરસવાનો જરાએ સંભવ રહ્યો ન હતો. કોણ-
 સાનો ખરચ પણ ખજો આહો થઇ ગયો. કંડી નહિ એટલે નાનાં
 હોકરાંને રસોડામા બેસાડી ગખવાની જરૂર ન રહી તેથી જ્યારે જર્મિ-
 સને હાંધી જવું હોય ત્યારે તેઓ બીજા જોરડામાં બેસીને રમી ચકતાં.
 એક બાજુએ ખરચ આહો થયો અને બીજા બાજુએ પેડા બે હોકરા-
 ઓએ કુડંબની આવકમા વધારો થયો તેથી હવે તેમની પાસે જો કે
 કાંઈ બચતું તો ન હતું, પણ તે છતાં અદવાડીઆની આખર ખૂટકો
 પણ પડતો ન હતો. આથી કરીને જર્મિસનો બીડીઓ રવશાવ પણ
 દહાડે દહાડે સુધરતો ગયો અને વાન વાનમા ખીજવાઇને સૌને ગમ-
 રાવી મૂકતો તેવું કરવાનું હવે જરા આધું થયું. માણસ ગમે તેવી
 ખરાબ અવસ્થામાં હોય, પણ એની એ અવસ્થામાં ગ્રાજો વખત રહે-
 વાનું થાય તો તેનાથી તે ટેવાઈ જાય છે અને પહેલાંના બેટકું તેના
 મનને કુખ થતું નથી. આ નિયમ મુજબ જર્મિસને પણ બધો વખત
 પધારીમા પડી રહેવાની ટેવ પડી ગઈ. આના એ બધું જાણતી હતી,
 તેથી કરીને તેની આગળ પોતાનું કુખ રડીને તેને કાપર કરતી ન
 હતી અને જે કાંઈ વીતવું તે બધું સદન કરીને ચમસમીને બેસી રહેતી.
 વસંત ઋતુ આવી એટલે તેની સાથે એ મોસમનો વરસાદ પણ શરૂ
 થયો. દામનું બાકું બારે તો પડતું હતું તો પણ લાચાર થઇને આના

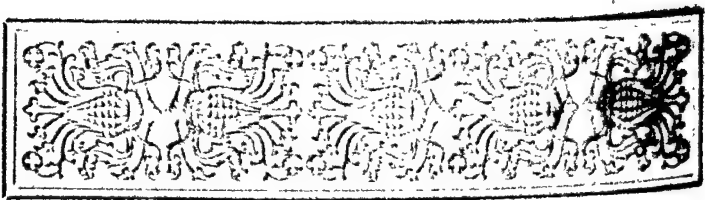
કમનસીબ માણસના જેવો તેના શરીરનો અને કપડાંનો દેખાવ થઈ ગયો હતો. આવો કાંઈ તે એકસો ન હતો. પેકિંગ્ટાઉનનાં કારખાનાંઓમાં એક વાર નોકરીએ રહ્યા પછી કોઈ ને કોઈ કારણસર જેની નોકરી છૂટી ગઈ હોય અને નોકરીની શોધમાં જ્યાં ત્યાં ભટકતા થઈ ગયા હોય એવા સેંકડો અભાગીઆ કામદારો હતા. તેમનો દેખાવ જર્ગિસના જેવોજ હતો. તેમની મનોદશા પણ તેના જેવીજ હતી. જે વખત જતો હતો તે તેને માટે ઘણોજ આણીનો હતો. આના આજ સંજોગોમાં જર્ગિસના કરતાં નબળા મનનો માણસ હોય તો તે નિરાશ થઈ જાય અને મવાલી થઈને મવાલીઓના ભેગો ભળી જાય. દરેક કારખાના આગળ રોજ સવાર થાય ને આ અભાગીઆ કોકોનું કોનું આવીને ઉભુંજ રહે અને પોલિસના સિપાઈ દંડા મારી મારીને કાઢી મૂકે ત્યારેજ ત્યાંથી ખસે અને ખસીને બીજે ક્યાં જાય ? કારખાનાંની નજીકમાં સેંકડો દારૂની દુકાનો હતી તેમાં થોડા થોડા કરીને પેચી જાય. કારખાનાની અંદર જ્યાં જુદાં જુદાં ખાતાંના ઉપરી અમલદારો બેઠા હોય ત્યાં જઈને તેવા દરેક અમલદારને મળવું, તેમને મોટી નન્નો સાંભળવો, કોઈ વાર ઘૂરછીઆં કરી બેસે, અપમાન પણ કરે તો તે સહન કરવા જેટલી હિમ્મત અને દહના બધા માણસોમાં નથી હોતાં. સવાર થતાંજ કારખાના આગળ ઉભા રહેવું અને એમ કરતાં નસીબ ઉઘડી જાય અને નોકરી મળી જાય તો ફીક છે ને નહિ તો દારૂની દુકાનોની આસપાસ આખો દિવસ રજબ્યા કરવું અને ઘર ન હોય ત્યારે તો રાત પણ અહીંની અહીંજ કાઢવાની. આ જાણે બધા નોકરીઘંઘા વગરના સાધારણ રખડતા કોકોનો કાર્યક્રમ હતો. આવી અધોગતિમાંથી તો જર્ગિસ તેને સારે નસીબે ઉગરી ગયો. તેનું એક કારણ એ હતું કે, તે જ્યારે નોકરી વગરનો થઈ ગયો ત્યારે શિયાળો ઉતરી ગયો હતો તેથી આખો દિવસ બહારના બહાર ફરવામાં કશું જોખમ જેવું ન હતું અને બીજું તેનાથીય વધારે સખજ કારણ તે એ હતું કે, તેની આખો આગળ તેની સ્ત્રીનો દયામણો ચહેરો આખો વખત તરવર્યા કરતો હતો. નોકરી ઘંઘા વગરના બીજા બેકાર માણસો જે રીતે તેમની શારીરિક અને નૈતિક અવનતિ કરતા તે રસ્તે જર્ગિસ ખાસ કરીને તો તેની સ્ત્રી ખાતર ન વળ્યો. કોઈ પણ ભોગે, મરે નેમ કરીને, એક ટેકાણે નહિ તો બીજે ટેકાણે પણ મારે નોકરી ને ધી દાઢવીજ નેમ્યો. આ મંત્ર તેનું હૃદય રાત-દિવસ રડવાનું હતું. નિરાશ થઈને હયાઆર પેદાં નાખી દર્શાવે તો મારી આપી શકે, એવું વારંવાર તેના કાનમાં કોઈ કંઈ કરતું હતું. નિરાશ

સાની સામે યુદ્ધ કરીને પ્રયાત્ન કર્યોજ કરવો, નોકરી જોગા કાઢવી, કામે ચડી જતું અને ખીજે ધિયાગો આવે તે પહેલાં હંડીની સામે ટકાવ કરવા માટે જરૂરના પૈસાનો સંગ્રહ કરવો એવો તેણે હઠ નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો અને કોઈ પણ પ્રતિકૂળતાથી તે દીવો પડે તેમ ન હતો.

પણ તેને માટે કામજ ક્યાં હતું ? મજૂરસંઘના સભાસદોમાંથી વારાફરતી સૌની પાસે જઈ જઈને તેમની આગળ પોતાની મુશ્કેલ-તની વાત કહી આવ્યો અને તેમને સૌને વિનંતિ કરી કે, મારે માટે કાંઈક કરો, કાંઈક જીભ પણ હલાવો. ધરખરચની આટઆટલી તાણુ પડતી હતી તોપણ મજૂરસંઘનું લવાજમ તો તે નિયમિત રીતે ભર્યોજ કરેતો હતો. ત્યાર પછી તેના જે જે મિત્રો અને ઓગળીતા હતા તેમને બધાને કહી આવ્યો કે, તેમનાં કારખાનાંમાં અથવા ખીજે કોઈ પણ દેશણે તેઓ તપાસ કરતા રહે અને કોઈ પણ જગ્યા ખાલી પડે તો તરત ખખર કરી દે. આટલું કરીને પણ તે જઈયો નહિ. જેટલાં કારખાનાં હતાં તે બધાંના એકે એક વિભાગમાં ફરી વજ્યો, જેમને મળવા જેતું હતું તેમને મળા આવ્યો. એમ કરવામાં એકાદ-બે બાંધવાડીઆં નીકળી ગયાં. તે દરમ્યાન જ્યાં જ્યાં ધૂસી ચકાય તેમ હતું એવો એક ઓરડો પણ તેણે છોડ્યો ન હતો. હાલ નોકરી ખાલી નથી એવો એકસરખો જવાબ તેણે દરેક જગ્યાએથી સાંભળ્યો. બધાં કારખાનાંઓનું એક ચક્કર પૂરું થયું ત્યારે તેણે પાછો દરેક દેશણે બીજ વારનો આંટો મારવા માંડ્યો. તે એમ સમજતો હતો કે, હેલા અને પહેલાં જ્યાં ખાલી જગ્યા ન હતી ત્યાં હમણાં કોઈ જગ્યા ખાલી પડી પણ હોય. એમ કરતાં તો આખરે ઓછોદારો અને કંપ-નીઓએ રાખેલા કુપા ખાતમીદારો પણ તેને સિદ્ધલ ઉપરથી ઓગળ-વના થઈ ગયા અને તે જ્યાં ધૂમવા ગયો ત્યાંથી તેને પૂતકારીને કાઢી મૂક્યો અને ફરી આવીય તો ભામટા નરીકે પોલિસને હવાસે કરી દઈયું, એવી ધમકી પણ આપી. ત્યારે હવે તો તેને માટે ખીજું કશુંજ કરવા જેતું ન રહ્યું. રાજ સવાર થાય એટલે કોઈ પણ કારખાના આમજ હોવા રહેલા બેઠાર મથાલીઓના ટોળામાં બળા જતું, જમે તેમ કરીને સૌથી પહેલી દારમા હોવા રહેવાય એવો પ્રયાત્ન કરવો, એને નોકરી કરવા બળા આગુર છે એવો બોલા ઉપરથી દેખાવ કરવો અને આટલું કરતાં કામ ન બળે તો મેર જઈને કોઈના અને પોતાનાં નાનો છોડો, એ બેની જેડે રમતું એટલુંજ હવે તેણે કરવાનું રહ્યું.

મેટા કરનાર ધરમાં માખાપ કેમ દલાડા કાઢે છે તેનો વિચાર પણ ન કરે, નાનાં ભાઈ-બહેનોને કોઈ દલાડો રાત્રી પાછ પળ ન પરખાવે, તેમને તંગી પડતી હોય કે ન પડતી હોય તેો પણ કોઈ દલાડો તેમનો ભાવ ન પૂછે; બીજાં ગ્રમાંવદાણને મદદ કરવાની વાત તેો જાણે આવી રહી પણ છેક નજીકનાં કુટુંબીઓની પણ કોઈ દલાડો બીડ ન ભાગે, મનુરસંધ કે એવાં તેવાં મંડળોના સમાસદ થવાની વાતજ ન કરે, બાહ્યવંધ દોસ્તદારોને કોઈ દલાડો ચાલનો પાસો પાવાના કે એ પાંચ રૂપાઆ ઉડીના આપવાના અખાડા કરે, મેનાની પાસેનાજ ધરનાં છોકરાં જૂએ ટળવજનાં દોય કે ટાંદે ફરી જનાં દોય પણ તેમને એક કાટીની પણ મદદ ન કરે એવા માણસની પામે કાંઈક પૂછ એકલી થાપ દોય તેો તેની ના નહિ, બાપી હિપર મળ્યાગ્યાં તેમાંનું એક પણ લણાયુ જેનામાં દોય તે તેો બિચારો જ્ઞાન માર્ગ ત્યાં નેર વડે એમ કરીને દલાડા કાઢે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

જર્ગિસ મોકરી ખાળતો કરતો હતો એજ અરસામાં તેના ધરમાં એક નાના છોકરાનું મરણ થયું. ટીટા એડ્જબિટાના સૌથી નાના એ છોકરાઓ અપંગ હતા. એક તો જન્મ્યો ત્યારથીજ અપંગ જન્મ્યો હતો. તેના એક સાથળનું હાડકું સાંધામાંથી ખરી ગયું હતું અને તેથી તે મોટો થયો તો પણ તેનાથી ચલાવું ન હતું. બીજો છોકરો ગાડી તળે આવી ગએલો તેથી તેનો એક પગ કપાઈ ગયો હતો. એમ આ બેઉ છોકરાઓ—એક જન્મથી અને બીજો નાનપણમાંથી—અપંગ થઈ ચૂક્યા હતા. જે છોકરો પગની ખોડ લઈને અવતર્યો હતો તે ટીટા એડ્જબિટાનો સૌથી છેલ્લો છોકરો હતો. તેને આવો ઘડીને બાળે કુદરતેજ તેની માને ચેતવાણી આપી હોય કે હવે બસ કર, તે પૂરતાં છોકરાં જણ્યાં છે. એક તો આવો ખોડીલો હતોજ અને તેની સાથે તે એવો અભાગીઓ કે અવતર્યો ત્યારથી માંદો માંદો ને માંદો અને ઉમ્મરના પ્રમાણમાં શરીરે વધ્યોજ નહિ. તેનાં હાડકાં પોચાં હતાં, વાંસે ખૂંધ નીકળી હતી, પેટ મોટું નગારી જેવું હતું, હાંફતો ત્યારે શરીરની નસેનસ દેખાતી હતી અને ત્રણ વરસનો થયો તોપણ સાધારણ બાંધાના એક વરસના છોકરા કરતાં પણ લગારે મોટો ન હતો. મોટો થયો તો પણ તેના નસીબમાં તો ટાંટીઆ ઘસીને ચાલવાનુંજ સરખાયું હતું. ફસેલીએ ફસેલીએ તે બધા ધરમાં રવડતો તેથી પહેરેલાં કપડાં મેલાં ધાંચીની ઘાણી જેવાં કરી મૂકતો. તેનાં કપડાં બદલવાની કોઈને ફૂરસદ હતી નહિ અને હોય તો પણ તે જેટલાં મેલાં કરે તેટલાં કપડાં ધરમાં હોય નહિ; એટલે મેલાં બાળોતીઆં જેવાં કપડાં પહેરીને એ છોકરો આખા ધરમાં રીંખતો અને ચીઠાતો ત્યારે રડીને ટીટીઆઈ મચાવી મૂકતો. ટાઢા હીમ જેવા પવનના ઘસવાટા ધરમાં સીધા ચાલ્યા આવતા તેથી મૂઆને શરદી લાગતી અને તેના નાકમાંથી લીંટના શેઠા વહાળ કરતા. મેલું શરીર, ગંદાં કપડાં અને નાકમાં લીંટના લપકા, એથી કરીને એ છોકરો સૌને કંટાળાપ

લાગતો હતો. એને રમાડવાનું તો કોઇને મન થાયજ નહિ. ઉલ્લટું, જેની પાસે એ જાય તે એને આધો ને આધો રાખવા છડે. એની માને એ બદલીના ધા જેવું લાગે અને તેથી કુદુંબમાં ઘણી વાર ચડ-ભડાટ થાય. એ છોકરાને માટે એની માને ઘણોજ વિચિત્ર અને દુરા-મદમરેલો પદાપાત હતો. તેનાં તમામ છોકરાંઓમાં આ લૂલીઓજ તેને ઘણામાં ઘણો વડાલો હતો. મારા લૂલીઆને માટે આ ને મારા લૂલીઆને માટે પેશું, એમ બધો વખત તેની પાછળ નકામી નકામી ધમાલ કરી મૂકતી. તે જે દરે તે તેને કરવા દેતી, ભાગે ફેડે તો બાંગવા દેતી, કોઇ તેને જગત્ક આંખ બનાવે તો છણુછણી ઉડતી. છોકરો હા ઉપર આવે અને રડી રડીને ઘરમાં ટીટીઆઈ મચાવે ત્યારે જર્જિસ ખીજવાય; એટલજિટા ખીજતી શામે તો શીંગડી રંગે, પણ જર્જિસને કશું દહેવાય નહિ તેથી આખરે રડી પડે.

હવે આ છોકરો મરી ગયો. સાથી એકાએક મરી ગયો તે તો સમ જાણે. ખાસ મોઢો તો ન હતો. તેની માએ બન્નરમાંથી વેચાતા આળેલા તૈયાર રંધેલા ફક્કરના માંસમાંથી તેને એક કટકો ખાવા આપ્યો હતો. ટચ્ચરકથુલોસિસ નામનો રોગ થએલો દોવાથી જે ફક્કરનાં મુઠ્ઠાંને ચરકારી ઇન્સપેક્ટરોએ નાપાસ કરેલાં તેમનાં માંસને પણ ચોરી છૂપીને કારખાનાંવાળાઓ સારા માંસના બેગાબેગું ડબ્બા-માં ભરી મારે છે તેવું ગાંસ કદાચ તે છોકરાના મોતનું કારણ દોષ નો ના પણ ન દહેવાય; પણ બન્ધું એમ કે, ખાધા પછી એક કલા-કની અંદરજ તેને કાંઈક દર્દ થયા સાચુ. ક્યાં દુઃખ છે તે તો મૂંઝો થી રીતે કહે ? પણ પેટે હાથ દબને કાંઈકાળ ખાખને રડતો ગયો. ખીજે એક કલાક પીતના પહેલાં તો તે બોય ઉપર આળોટીને પછાડા મારવા મંડ્યો. આ વખતે ઘરમા તેર વર્ગની દોટીના વગર ખીજતું કોઈ હતું નહિ. તે બીસેબીસ પાડતી પાડતી બદાર દોટી ગઈ. ડોક્ટર પણ આવી પરીઓ, પણ તે પહેલાં તો પેલો છોકરો તેની ઉછી ચાસ પાડીને દોટી થઈ ચૂક્યો હતો. આ છોકરાના મોતથી આખા ઘરમા કોખને કાફજ સાગળી થઈ નહિ. સૌના મનમા એમજ દરે કે, એ મરી ગયો તો બાપડો છડ્યો. એટલજિટાના મોંકને તો આટો આકજ ન હતો. મેમા વળી જર્જિસ સારસાઈ કહો નાખ્યું કે. તેને રીનસર દેન કર-વાની કિયાનો અર્થ કરવાના પેસા માગી પાસ તા નથી. જેને એ અર્થ કર્યો દોષ તે પેનાની માન. પેસાનાયા જ.સ કરે; પણ જને જને પછલા દો તો દુ કફુ છુ કે, કરીજ કરેલા મરનાને મુનિસિપલિટી પેનાને ખર્ચે દલાવે મેં તેકુ એનુ પણ કરવુ આ પડાયે કાંઈકાળ.

પણુ આવી જન્મખોડવાળાં છોકરાંને સારી રીતે દાસતાં માલતાં કરી
 યજ્ઞ છે એવું તેણે પ્રથમ સાબિત કરવું જોઈએ ને ? શેડીઆની
 આગળ તેણે પોતાની શસ્ત્રક્રિયાની સફળતા સિદ્ધ કરી બનાવવી જો-
 ઈએ ને ? એટલા માટે તે ડોક્ટરે જાહેર ખર્ચર છપાવી કે, હું આવી
 જન્મખોડવાળાં ગરીબોનાં છોકરાંની મફત સારવાર કરીશ. તેની આવી
 બારે હિદાયતને (૧) માટે છાપાંવાળાઓએ તેને વખાણી વખાણીને
 છાપરે ચડાવ્યો. કમનસીબે એડ્વૅન્સિટા છાપાં વાંચતી ન હતી અને
 જેઓ વાંચતાં હતાં તેમણે તેને ખબરજ ન આપી. તેથી તે છોકરાને
 પેલા નામાંકિત ડોક્ટરની સારવારનો લાભ ન અપાયો. એ પણ એક
 રીતે દીકરૂં થયું કે, એડ્વૅન્સિટાને આ વાતની ખબર ન પડી; કારણ
 કે છોકરાને રોજ રોજ ડોક્ટરની પાસે લઈ જવાને એક જથ્થોના દામ-
 ના બાડનો ખર્ચ થાય તેટલા પૈસા પણ તે વખતે તેમની પાસે ન
 હતા અને હાથીના પાછીના કરીને પૈસા લાવે તો ધરમાંથી કાઢને
 પણ એટલી નવરાશ ન હતી કે રોજ તેને લઈને ડોક્ટરની પાસે જાય.

આ ઘટના બની તેટલો વખત જર્જિસ નોકરીને માટે ફાંફાં
 મારતોજ ફરતો હતો. તેના રસ્તામાં કોઈ જંગલી ફાડી ખાનાઈ પણ
 જાણે તેના ઉપર તરાપ મારવાને તાકીને બેઠું હોય અને તે રસ્તે
 ચાલે ગયા વગર તેને છૂટકોજ ન હોય એવા સંકળમાં તે સપડાઈ
 ગયો હતો. કોઈ કૂર અદૃશ્ય શક્તિ તેના બીજા બધા રસ્તા બંધ કરીને
 તેને એકજ બાલુ તરફ ધકેલી રહી હતી અને તે શક્તિનો કાળો પડ-
 ળાયો તે જોતો પણ હતો. આગળ ઉપર તેણે ટ્યાં જવાનું છે અને
 ટ્યાં તેનું શું થવાનું છે તે બધું જર્જિસ મનમાં સમજતો હતો અને છતાં
 તે ચોક્કસ સ્થાન તરફ ગયા વગર બીજાને એકે ધડાજ રહ્યો ન હતો.
 વળી તે કહે પણ શું ? તે જગ્યા તરફજ તેના ટાંડીઆ ધસડાતા હતા
 અથવા કોઈ છૂપી શક્તિ તેના પગને ધસડી જતી હતી. પેટિંગ્ડાઉનમાં
 બેકારી એકસરખી નહિ પણ કેટલીક ચડના ઉતરતી પાયરીઓવાળી
 હોય છે. એમાંની છેલ્લામાં છેલ્લી પાયરીએ પહોંચી જવાની બધાંકર
 ચક્રવાના ઓળા તે આધેથી જોઈ શકતો હતો અને છતાં તે તરફ
 ધસડતો હતો. જેને કોઈ પણ દેકાણે નોકરી ચાકરી નજ મળે અને
 કદી મજવાની પણ ન હોય તેવા માણસને એક દેકાણે તો છેવટે નોકરી
 મળીજ રહે છે-હાડકાંનું ખાતર બનાવવાના કારખાનામાં.

એ કારખાનાં વિષે કોઈ વાર ત્યારે પણ બેકાર મજૂરો અંદર
 અંદર વાતો કર ત્યારે કોઈ બચાનક દાનવી વસ્તુને વિષે વાત કરતા

હોય એમ ધીરે ધીરે અવાજે જીદી જીદીને કમકમાટીઓ ખાતા જીને વાત કરતા. કામધંધા વગર રખડતા માણસોમાંથી મેંકડે દસ દસ જેટલા માણસોએજ એ કારખાનામાં જઈને જાતિ અનુભવ મેળવેલો હોય છે. બાકીના નેત્રુ દકા તો ફક્ત બીજનજોને મોટેથી વાતો સાંભળીને અથવા ઘણું તો તેના બારણા આગળ ઉભા ઉભા અંદર જરૂર કોડિયું કરીનેજ સંતોષ માની લે છે. ત્યાં કામ કરવા જવું તે કરતાં તો ટાંટીઆ ઘસીને મરવું પડે તો તે સાફ, એવો ઘણાનો અભિપ્રાય હતો. કોઈ કોઈ જર્ગિસને પૂછતા પણ ખરા કે, તું ત્યાં કોઈ વાર નોકરી કરી આવ્યો છે કે નહિ ? તે ના કહેતો ત્યારે તેઓ વળી પૂછતા કે, ત્યાં જવાનો વિચાર થાય છે ? તે જવાબ આપતો ન હતો, પણ જવું કે ન જવું તેની મનમાં ભાંગવડ તો કયાં કરતો હતો. તેના ઘરનાં માણસો સાવ કંગાલ હાલતમાં દહાડા કાઢતાં હતાં એમાં તો કાંઈ શક હતોજ નહિ. દરેક જણ—નાના છોકરાઓ સુધ્ધાં—પોતાનાથી અપામ તેટલો ઘણામાં ઘણો ભોગ આપી ચૂક્યાં હતાં. પોતે એકલોજ બાકી હતો. હાડકાંના ખાતરના કારખાનામાં તો તે ત્યારે જય ત્યારે તેને નોકરી તો મળે. ત્યાંનું કામ ઘણુંજ ભયંકર, નરકમાં સબડવા કરતાં પણ વધારે ખરાબ, પણ ત્યારે ઘરનાં માણસોની આવી અવસ્થા હોય ત્યારે આ કામ જેવું હોય તેવું પણ મારે કરવુંજ જોઈએ અને નથી કરતો તેથી હું દોષિત દરે છું, આવી રીતે તે પોતાના મનને સમજાવતો અને ત્યાં નોકરી કરવાને માટે મનને તૈયાર કરતો. બિચારી એનાના શરીરમાં કૌવત નથી, મોઢા ઉપર લોહીનો છાંટો નથી, તેનું માથું દુખે છે, તેની કમ્મરના કકડા થઈ જાય છે, તેવી તેવી પણ તે કારખાનામાં જઈને કામ કરે છે. તે રોટલો કમાઈ લાવે અને મારે ખેડાં ખેડાં ખાવું એ બનેજ કેમ ? પ્રયત્ન કરતાં પણ નોકરી ન મળે તે વાત જીદી, પણ આ ઠેકાણે મને નોકરી તો ચોક્કસ મળે છે. ફક્ત તે કામ કરવા જેટલું મારે મારા મનને દબા કરવાનુંજ બાકી રહે છે. આટલું જો હું ન કરું તો હું મર્દ શાનો ? આવા ને આવા વિચાર તે ભલે આખો દિવસ કરે ખરો, પણ જ્યાં તે કારખાનાની બકાર ઉભો રહીને અંદર એક કોડિયુંજ કરે એટલે તેના બધાજ દબા સંકેત એાગળી જાય અને તે કમકમાટીઓ અને ઉબકા ખાતો ખાતો પાછો ફરે. પણ તેમ છતાં અંતે તેની દૃઢતાએ અને તેના કુદુબગ્રેમે વિજય મેળવ્યો. તે એક દિવસ દબા મન કરીને અંદર ઘૂસ્યો, કારખાનાના વડા અમલદારની પાસે જઈને નોકરીને માટે અરજ કરી. જે ફતવા એ વારંવાર માર ખાધો હોય છે તે બધાથી અમરતો અમરતો પણ

બહીતોજ કરે છે, તેમ અત્યાર મુખી જર્ગિસને કાપાં ગયો ત્યાં ધણાજ લાગેલા તેથી અહીં પણ તેવું થશે કે શું એવું તેના મનમાં ઇચ્છુપણુ તો થયાજ કરવું હતું.

હરહામ કંપનીનું હાડકાંનું ખાનર ખનાવવાનું કારખાનું ગામના અત્યજવાડાની માફક કંપનીનાં ખીન બધાં મકાનોથી ખૂબ આવે છેક છેવાડે આવેલું છે. જેઓ કારખાનાં જોવા આવે છે તેઓમાંથી પણ ધણાજ થોડા માણસો આટલે આવે મુખી ચાલીને આ કારખાનું જોવાની તરફી લે છે, અને જે રડયા ખડયા ત્રેશકો ત્યાં લગી જઈને જોઈ આવે છે તેમની અવસ્થા નરકના રવમદર્શન પછી દાંતે કવિની જેવી થઈ હતી તેવીજ થએલી હોય છે. દાંતેનું મોઢું જોઈને તેના ગામના ખેડૂતોએ કહેલું કે, આ માણસ નહીં નરક જોઈ આવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે આ સોકાને માટે પણ કોઈ કહે તો આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. હરહામ કંપનીનાં જુદી જુદી વસ્તુઓનાં જેટલાં કારખાનાં છે ત્યાં ત્યાંથી તમામ કચરો, ખેલું, નિરુપયોગી દરેલી ઉકરડે નાખવા જેવી વસ્તુઓ, જનવસ્તુ માંસ ચરબી તથા તેના શરીરનો જે જે અંશ કામમાં લેવાય તે બધા કામમાં લીધા પછી વધેલા તેના શરીરના નકામા અવશેષ, રસોડાં અને અચાણાંનાં ભોંયરાંનું કાઢવાણુ, જે બધાને છેવટે આ જગ્યાએ આશ્રય મળતો. શરીરનો તમામ કચરો જેમ ખેંચાઈ ખેંચાઈને છેવટે મલદાર આગળ આવીને દરે, તેમ હરહામ કંપનીનાં તમામ ખાતાંઓએ ફેંકી દીધેલી વસ્તુઓ છેવટે આ ઠેકાણે આવીને એકઠી થતી. ઢોરનાં હાડકાંના તો અહીં ગંજના ગંજ ખડકાયા હતા અને તડકામાં ચુકાઈને કોરાં થતાં હતાં. માણસ તાજી હવા વગર ગૂંગળાઈને મરી જાય એવાં આ કારખાનાનાં ભોંયરાંમાં, ત્યાં સૂર્યના પ્રકાશની તો કદી પેસવાની દિગ્મત ચાલતીજ ન હતી ત્યાં સ્ત્રીઓ પુરોજો અને નાનાં છોકરાંઓ પણ ધરરરરર રરરરરર કરતાં વીજળીથી ચાલતાં જત-જનની આકૃતિઓનાં દરવનો આગળ નીચાં નખીને હાડકાંના કટકા કરતાં, વેરતાં, તેમાંથી તરેહ તરેહના આકારના કટકા કાપી કાઢતાં અને તેમ કરતાં આખો દિવસ તેમના આસની સાથે હાડકાંની ઝીણી રજ તેમના ફેફસાંમાં જતી. આનું પરિણામ શું થશે તે તો કાંઈને પૂછવું પડે એવું હતુંજ નહિ. દરેક જગે અમુક મુદતની અંદર મરતુંજ જોઈશે એવું ઘઘાના અક્ષરે લખાઈ ચૂક્યું હતું. એમાં અપવાદને માટે અવકાશજ ન હતો. આજ કારખાનાના એક વિભાગમાં જનવરના સોડીમાંથી આજીવુમેન નામનો પદાર્થ તૈયાર થતો હતો તથા એવી બીજી ગંધાતી વસ્તુઓમાંથી તેથી પણ વધારે ગંધાતી સ્ત્રીએ

થી વિવિધ સામગ્રીઓને સુકવવા પડેલા હરી રાખી હતી ત્યાં જઈને ઉભા રહીએ. જ્ઞાનવરનાં મુકામમાંથી પ્રથમ અપનો બાગ કાઢી લીધા પછી જે વધે તેમાંથી ચરણી, લાઈ, ગરેશ વગેરે અને અને ત્યારપછી જે પીળચટી દોરીના આમળા જેવી ચીજોઓથી વસ્તુ વધે તે આ બાગ ઉપર ચાલી આવે, અહીં મુકામને દોરી ઘાસ એટલે તેને ચક્કી-ઓમાં પીસીને ઝીળી ઘાટ જેવી દરી નામે છે. ત્યાર પછી જેનું નામ કારખાનાંવાળાઓ ગુમ રાખે છે પણ જેમાં સારો અથવા મોટો એકે ગુમ નથી એવી કોઈ નિર્ગુણ પીળા માટીનો બૂકો તેની સાથે સારી પેઠે મેળવીને બેઠેને એકરસ દરી દે છે. એવી માટીથી ભરેલા માલગાડીના સેંકડો ડબ્બા અહીં આપીને દલવાય છે. તેને પણ ખૂબ દળાને ઝીળી ઘાટ જેવી દરી દે છે કે જેથી દરીને બેઠ વસ્તુઓ ખરાબર એકમેક બની જાય. આટલું કર્યા પછી આ ચમત્કારિક ચીજ કંપનીના માઈવાળા ઘેલાઓમાં ભરાઈને આખી દુનિયાનાં બજારોમાં સેંકડો ચલતા ઉતરતી નંબરના તફાળ દાડકાંમાંથી બનાવેલા આદર્શ ફોરફેટના નામે વેચાવા રવાના થઈ જાય છે. કાસિફેર્નિયા, ટેકસાસ, મેઈન વગેરે પ્રાન્તોના ખેડૂનો પોતાનાં ખેતરોને ફળદ્રુપ બનાવવા માટે આ ખાતર એક દનના પચ્ચીસ ટોલરની કિંમત આપીને ખરીદે છે અને વાવેતરની સાથે તેને પણ ખેતરમાં ઓરે છે. વાવેતર કર્યા પછી કેટલાક દહાડા સુધી તે આ ખેતરોમાંથી ગંધના ધોર ઉડ્યા કરે છે. ખેડૂન, તેનાં ગાડાં અને ગાડાંને જેટલા ઘોડા સુદાં ઘોડા દહાડા સુધી તે ગંધાયાજ કરે છે. ખેતરોની ત્યારે આવી અવસ્થા હોય ત્યારે કારખાનામાંથી કેવી દુર્ગંધ ઉડતી હશે તેની આટલા ઉપરથી જ કંપની દરી લેવી કે ખેતરોમાં જે ખાતર પાયરેલું તે તફાળ દાડકાંનું ખાતર કહેવાય અર્થ, પણ તેની અંદર તો અમુક પ્રમાણમાં—કેટલું તે તો કારખાનાવાળાજ જાણે—માટીની મેળવણી પણ ખરી. ત્યાર પછી એકાદ દન જેટલુંજ ખાતર અમુક એકરના વિસ્તારમાં ખુદી કરવામાં સૂર્યના તડકામાં ઘોડું ઘોડું ભજરાવેલું અને છતાં તેની દુર્ગંધ કેટલાક દહાડાઓ સુધી ખેતરમાંથી ખસે નહિ અને ગાડાં તથા ઘોડા સુદાં ગંધાઈ ઉઠે ત્યારે ત્યાં એક નહિ પણ દળરે દન ખાતર એકજ મકાનમાં કોઠારની અંદર અનાજ ભરાય અથવા ખજામાં ઘાસની થરપીઓ ખડકાય તેમ ત્યાં એકની એક જગ્યાએ ભરી રાખ્યું હોય, જેમાં માટીનું નામ સરખું પણ ન હોય, જ તેના નામ પ્રમાણે મુદ્દ દાડકાંનુંજ ખાતર હોય, ત્યાં કેવો ગંધના ધોર ઉડના હશે અને તેમાં વળી પવન છૂટે ત્યારે એ ખાતરની રજ ચારે દિશાએ ઉડીને આખા

મકાનને, તેની આસપાસના ચોગાનને કેવી મહેકાવી મૂકતી હશે, જે રજવાણી હવા જેના નાકમાં જાય તેની કેવી દુર્દશા થતી હશે તેની સમજી શકવાના કોઈ કંઈ તો નરક કેવું હશે તેનો સાક્ષાત્કાર તેને થાય.

જાણે કોઈ ગેખી હાથ તેને ખેંચી લાવતો હોય તેમ જર્જિસ આ મકાન આગળ રોજ એક વાર આંટો મારી જતો. તે વખતે જે મહિનો જતો હતો પણ એ મહિનામાં વરસોવરસ જેટલી ગરમી પડતી તે કરતાં આ વરસે ઓછી હતી. હવામાં ઉલટી ઠંડી હતી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. જર્જિસ મનમાં પ્રાર્થના કરતો હતો કે, છેવટે આ ક્રમ ખાનામાં તો મને નોકરીએ વળગાડ. પણ તેની પ્રાર્થના વખરજ તેને અહીં આવવાનું સરળથું હતું તેથી એક દિવસ જૂન માસના પહેલા અઠવાડીયામાંજ અગાઉ કદી પણ પડ્યો ન હોય એટલો બધો તાપ પડ્યો અને ત્યાર પછી તરતજ ખાતરની મીલને દરવાજો નવા માણસોની જરૂર છે એવું પાટિયું લાગી ગયું.

જર્જિસને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. ચક્કીઓ ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદાર તેને દીકરી ઓળખતો થયો હતો. તે રોજ રોજ આંટા મારતો હતો તે ઉપરથી તેણે મનમાં ધારી રાખ્યું હતું કે, હમણાં નહિ તો થોડા દિવસ પછી પણ આ માણસ નોકરી માગતો આવશે. તે દિવસે બપોરના બે વાગે જ્યારે ધોમ ધમ્પી રહ્યો હતો, વાંચુની એક ઝીણી લહરિ પણ હાલતી ન હતી તેવે કાળચોઢડીએ જર્જિસ ચક્કીઓવાળા વિભાગના દરવાજા આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. તે વખતે તેના માથાની આંદર કોઈએ ભાક્તો ઘોચ્યો હોય એવી તીવ્ર વેદના તો તેને થઈ આવી, પણ તે ઉભો તેજ ઉભો. રોજની પેઠે પાછો ફરીને નહોતો નહિ. પેલા અમલદારે તેને આંગળીની ધસારત કરીને આંદર જોડાવ્યો. બીજી દશ મિનિટ વીતી ન વીતી અને એટલામાં તો જર્જિસ પોતાનો ડગલો અને ખમીસ કાઢી નાખ્યાં, મનને કંટાળ ક્યું, દાંત પીર્યા અને કામે વળગ્યો. અત્યાર સુધી તે અનેક મુશીબતોને પત તજે દયાવીને જીવનસંઘ્રામમાં ટકી રહ્યો હતો, ત્યારે આ એક વધારે એમ સમજીને તેણે યાહોમ કરીને ઝંપલાવ્યું.

તેને ભાગે જે કામ આવ્યું હતું તે શીખી લેતાં તો તેને કમ એકજ મિનિટ લાગી. તેને જ્યાં ઉભો રાખ્યો હતો તેની બરાબર સામેજ હાડકાં વગેરે દળવાની ચક્કીનું બાજોઈ હતું. એ બાજોરામાં થઈને જાણે કોઈ તપખીરીઆ રંગના પદાર્થની નદીજ વહી રહી હોય તેમ પેલા દળાએલા પદાર્થનો એક જગ્યર ધોધ તેને ઝીલવાને સાર

મૂકી રાખેલા પાત્રમાં અંદરની બાજુએથી આવીને દલવાતો હતો અને એ ધાધનો વેગ એટલો સખત હતો કે નદીના જળધોધની પેઠે આ પદાર્થની ઝીણી રજ ચારે બાજુએ ખૂબ જોરથી ઉડતી અને તેનાં હવામાં વાદળો બની જતાં. આ જગ્યાએ જર્ગિસે અને તેના જેવા બીજા પાંચ છ જણાએ ફક્ત એક જ કામ ઉભા ઉભા કરવાનું હતું. પેલા પાત્રમાં ખાતરનો ભૂકો જેમ જેમ આવતો ગય, તેમ તેમ બીજા બાજુએથી તેને પાવડે પાવડે એકઠો કરતા જઈને ગાડી ભરી દેવાનું કામ તેમનું હતું. જર્ગિસ જ્યારે એ કામ કરવા ગયો ત્યારે તેને પાવડાના ખડખડાટથી, કામ કરનારાઓ અંદર અંદર ઠાંધ ખોલે તેનો અવાજ કાને જવાથી અને કોઈ કોઈ વાર તેઓ એકબીજાની સાથે ભટકાઈ પડતા તે ઉપરથી તે સમજ્યો કે, અહીં મારા જેવા બીજા પણ છે અર. બાકી તો એ જગ્યાએ કોઈ હોય કે ન હોય એ બધુંજ એક-સરખું હતું. રજ એટલા જોરથી ઉડતી હતી કે તેને લીધે ઓરડામાં ધૂમકોટ થઈ રહ્યો હતો. તેથી ઠરીને પોતાના મોઢાથી છ કુટને છેટે શું છે તે જોવાનું તદ્દન અસમ્ભવ હતું, તે એટલે સુધી કે એક ગાડું ભરાઈ ગય ત્યારે પછી બીજું તેની જગ્યાએ આવીને ઉભું છે કે નહિ તે આંખે તો દેખાય નહિ તેથી આંધળાની પેઠે આગળ હાથ કરતા જઈને ખોળી કાઢવાનું રહ્યું. અને વખતે તેને આવતાં વાર લાગે તો તે આવે ત્યાં સુધી મજૂરે તો હાથ લાંબા કરીને ફાંફાં મા-ચાંજ કરવાના; કારણ કે તે આવીને ઉભું રહે, પણ આંખે દેખાય નહિ તેથી જે ઠાંઈ જોવાનું કરવાનું તે બધું હાથ ફેરવીનેજ જોઈ લેવાનું. પાંચજ મિનિટ અહીં ઉભાં ઉભાં જર્ગિસે કામ કર્યું એટલી વારમાં તો તે માથાથી તે પગ સુધી તદ્દન ખાતરના ઢાસતા ચાસતા દગલા જેવો બની ગયો. દરેક મજૂરને તેના મોઢા આગળ બાંધવાને સારૂ અકેકી વાદળી આપી હતી જેથી ઠરીને ખાતર તેના મોઢામાં અને નાકમાં ગય નહિ અને શ્વાસ લઈ શકાય. પણ તેટલાથી શું થયું ? જ્યાં બધા મોઢા ઉપર ખાતરની રજ ઉડ્યાજ કરતી હોય અને તેથી આંખોના ખુણામાં, કાનમાં અને હોઠની આસપાસ ખાતરના પોપડા બાઝી ગયા હોય તેનું શું ? તે જ્યારે સાંજે કારખાના-માંથી ઘેર જવા નીકળ્યો ત્યારે ખારસો ખૂન જેવો થઈને નીકળ્યો. તેના બાથના વાળથી તે પગે પહેરેલાં પગરખાં સુધી આવે છરીરે જળે ખાતરનીજ બનાવેલી આડૂન ચાસતી હોય એવો દેખાતો હતો. અહીં ખુબીજ એ હતી કે મજૂર, કારખાનાનું મકાન, મકાનની અંદરની એકે એક બીજ અને બહારની પણ એ સો વાર સુધીની

પાણી પીવાનો પણ તેને આવડ્યો ન હતો. ખાતો રસ્તા લગી ગયો અને ટ્રામ આવી ત્યારે દુઃખમાં પણ તેનો હીપજી રવભાવ ઉઠે દબાઈ જતાં ખાતરનો મીઠાઈ ને ટેવાઈ ગયો ત્યાર વાર ગમ્મન કરવાની ખાતરના ટ્રામમાં બેસતો જમ્યાએ બેઠો બેઠો બધો તમામો બેસતો અને પણ આજે તો તે નવો હતો અને એટલો બધો હતો કે તે ટ્રામમાં જેવો પેટો કે તરત ત્યાં બેઠેલા આવાની રીત અસર થા તેની ગમ્મન તેનાથી જેવો પેટો તેવાજ અંદર બેઠેલા સોફા ચમક્યા, લાગ્યા, સોમે નાકે રમાડના દુઆ દીધા, કેટલાક તરફ ધૂરંધી ધૂરંધીને જોવા લાગ્યા. તે જેવો એક પ વા ગયો તેવોજ તેની સામે બેઠેલો માણસ હડીને તેને સાર જમ્યા ખાલી કરી આપી. આડધી મિનિટ બાજુએ બેઠેલા બે જણ હમા થઈ ગયા અને ખીચ તો રસડરીને બરાએડી ટ્રામ લગભગ ખાલી થઈ ગઈ રહેવાની જોમને જમ્યા ન મળ્યા તેમજે ઉતરી ઉતરીને ચ તે ઘેર ગયો ત્યાર પછી એક મિનિટમાંજ તેજે તે નાની સરખી ખાતરની મીઠાના જેવું બનાવી દીધું. તે છિદ્રોમાં પેટેકું ખાતર સો મણુ સાથુ જોળાને નાદતાં એવું ન હતું. ચામડીની અંદર અડધા અડધા હથ સુધ રજા ધૂસી ગઈ હતી. તેનાં ફેફસાં, જઠર, આંતરડાં અને અંદરનો એકે એક અવયવ તેનાથી બરાઈ ગયો હતો. પછી ગઈ દૂર કરાય કેવી રીતે ? આડ દહાડા સુધી કદાચ જોળ નાણ અને ખૂબ ઠસરત કરીને પરમેવા વાટે અંદરનો મે નાખે તો કદાચ એ દુર્ગંધ જાય તો જાય. તે હાલ જેવો જોતાં તેને કયો વસ્તુની સાથે સરખાવવો એજ એક મોટો વિ હતો. માણસ જે જે પદાર્થોનું જ્ઞાન ધરાવે છે તેમાંના કોઈ પદાર્થની તેની સાથે સરખામણી કરાય એવું તો હતુંજ નહિ, કે જેની ગંધની ઉત્પત્તિ કરવાની ચક્તિ ફીણુ ન થાય અને અનંત કાળ સુધી પોતાનામાંથી દુર્ગંધનું વમન કર્યાજ કરે કોઈ નવો પદાર્થ ઓઠ પ્રતાપવાન પેમાનિકો ખાણી કાઢે ત્યારે ખડ ન ખાયા બેઠા ત્યારે તેના સરીરમાંથી નીકળતી દુર્ગંધનાં વ હણ ખાવાની આગેમા ધૂસી મયા અને થોડી વારમાં તે બધો મ

બધાનાં નામદામની ડિરેક્ટરી એ છોકરાઓને મોટે હતી. આથી જ વધારે ખરાબ બાબત તો એ હતી કે, રાત્રે ઘેર આવવું જ નહોતું એવું તેમને કહી રાખ્યું હતું પણ હવે તેઓ કોઈ કોઈ દહાડો મોડા આવતા તો કોઈ કોઈ દહાડો મુઢલે આવતાજ નહિ. ઘરનાં પૂછે ત્યારે તેઓ કહેતા કે “રાત્રે ઘેર આવીને કરવાનું શું? કશું આવીને સૂઈ રહેવાનું એટલુંજ કેની? અને તેટલા માટે જવા આવવાનું કેટલો બધો વખત ગુમાવવો, તકલીફ વેડવી અને દ્રામવાળાની આંખ ચોરીએ વગર ટિકિટ દ્રામમાં ચઢી ન બેસાયું તો પૈસા બચાડવા તે કરતાં અમે ગમે ત્યાં પડી રહીએ અને રાત કાઢી નાખીએ તે શું ખોટું? ઉનાળાની ઋતુ છે એટલે ઠંડીનો ભો તો છેજ નહિ. કોઈની ચાલીમાં, કોઈના દાદરાના ખૂણામાં અથવા કોઈ મોટર લોરીની તબે ભરાઈને સૂઈ રહીએ એટલે જેવી ઘેર બાંધ આવે તેવી ત્યાં પણ આવે. પછી ઘેર આવીને કામ શું? અમે રોજનો અડધો ડોલર કમાઈને તમને આપીએ છીએ કે નહિ? રોજનો રોજ ન આપીએ અને બે ત્રણ દહાડાની કમાણી સામટી એકઠી કરીને આપીએ તોય બધું એકતું એકજ છે.” જર્જિસ કહેતો કે એમ કરતાં કરતાં કોઈ દહાડો તેઓ ઘેર આવતાજ બંધ થઈ જશે અને જોનાસે ક્યું તેવું કરશે; કારણ કે કોઈ કોઈ વાર બપોળે ત્રણ ત્રણ દિવસ તો કાઢી નાખે છેજ. હવે સામટા નાસી જવામાં માત્ર એકજ ડગલાનું છેડું રહ્યું છે અને તેટલું ભરતાં તેમને વાર નહિ લાગે. આ બધું લક્ષમાં લઈને ઘરનાં માણસોએ મળીને દરેક ક્યોં કે, બેઉ છોકરાઓને પાછા નિશાળે ભણવા મોકલવા અને તેમ કરતાં જો પૈસાની તાણ પડે તો એક્ઝિટિવે નોકરીએ લાગી જવું અને તેના માથાનું ઘરકામ કોટ્ટિનાએ સંભાળી લેવું.

બિચારી કોટ્ટિના હતી તો ફક્ત તેજ વરસની, પણ ઘણાં ખરાં ગરીબ લોકોનાં છોકરાં નાની રમવા બેસવા જેવડી ઉંમરમાંજ ઘરમાં માણસોના જેવાં ગંભીર અને દાવડાં બની જાય છે તેવી તે પણ ચર્ચા ગઈ હતી. તેની મા ત્યારે નોકરી બોળી કાઢે, ત્યારે ઘરકામની બધીજ જવાબદારી તેને માથે આવવાની: એક તો તેના નાના અપંગ ભાઈનું જતન કરવાનું; એનાના ધાવણા છોકરાને રમાડવા કરવાનું કામ પણ તેનું; તે ઉપરાંત રસોઈ કરવાની, વાસણ માંજવાનાં, પાણી છાંયી ભરવાનું, ઘર સાફસૂક રાખવાનું અને બધાં કામ ઉપરથી ઘેર પાછા આવે તે પહેલાં તેમને માટે સાંજનું વાણ રાંધીને તૈયાર રાખવાનું- આટલો બધો ઘરકામનો બોજો તેજ વરસની નાની છોકરીને માથે આવી પડ્યો અને છતાં જરા પણ બડબડાટ કર્યા વગર તેણે ઉપાડી

સીધો. કોઈનાએ ધર આવવા માંડ્યું એટલે તેની મા નોકરી પા-
ગવા બહાર પડી. બે-ત્રણ દલાડા કરાખાનાનાં કારખાનાઓમાં
માથાં મારી આવી એટલે તેને કુછરના ગાંસનાં "મોસેજ" બનાવ-
વાના મંચાના તાબેદાર સેવકની જગ્યા મળી ગઈ.

એકઝમિટા કામ કરવાને દેવાએલી દની પણ આ કામથી તે
કાપર થઈ ગઈ; કારણ કે સવારના સાત વાગ્યાથી તે બપોરના સાડા-
બાર મુધી અને એકથી માંગના સાડાપાંચ વાગના મુધી સંચાની
પાસે હાથ્યા ચાથ્યા વિના ઉભા ને ઉભાજ રહેવાનું. એક તમુ પણ
આધા ખસાય નહિ અને આંગળાંની ચોક્કસ પ્રકારની દિલગીરી કરવા
ઉપરાંત ચરીરના બીજા તમામ અવયવોને તદ્દન કિયારતિન કરી દેવા
એ તે કાંઈ જેવી તેવી વાત છે ? નોકરીએ રહી ત્યાર પછી શરૂઆત-
ના થોડા દિવસ તો તેને એવું થયું કે, મારાથી આ કસોટીમાંથી પાર
ઉતરશે કે કેમ ? ટુંકામાં, ખાતરની મીલમાં કામ કરતાં જર્જિસને
જેટલું વીતેલું લગભગ તેટલુંજ એકઝમિટાને પણ વીત્યું. તે સાંજે
ઘેર આવતી ત્યારે તેનું માથું ફરતું અને માથે ચક્કર આવવાથી
લથડીઆં ખાતી ખાતી આવતી. એક તો ખડે પગે એકની એક
સ્થિતિમાં હાથ્યા ચાથ્યા વગર કામ કરવાનું અને બીજું તદ્દન અં-
ધારીઆ ઝોરડામાં વીજળીના દીવાના અજવાળામાં કામ કરવાનું.
બેજ પણ એવો કે કાંઈ કલે કસર નહિ. પાણીનાં ખાખોચીઆં તો
બરેલાં ને બરેલાંજ અને પાણીમાં બોળી રાખેલા માંસમાંથી માથું
ફેરવી નાખે એવી દુર્ગંધ ઉટે. કુદરતનો એવો કાયદો છે કે, પ્રાણી
જેવા જેવા સંજોગોની વચ્ચે રહે તેવા તેવા સંજોગો મુજબ તેના
રૂપરંગમાં અને આકૃતિ-પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થવા કરે છે. લીલાં પાંદડાં-
માં રહેનારી ઇયળનો રંગ પાંદડાંના જેવોજ લીલો હોય છે ત્યારે એજ
વનતની તેની સગી બહેન જેવી બીજી ઇયળ જે સૂકા ઘાસમાં રહેતી
હોય તો તેનો રંગ પીળચટો થઈ જાય છે. વળી કાંટા કાંટાવાળાં
ગાંડનાં પાંદડામાં લપાઈ રહેનારી ઇયળ પોતાના ડીલ પર બોરડીના
જેવા કાંટા ઉગાડે છે. લીલા ઘાસની ખડમાંકડી લીલી અને સૂકા
ઘાસની ખડમાંકડી બરાબર ઘાસનાં તણખડાંના જેવાજ આકારની
અને પીળચટા રંગની બની જાય છે. ગરમ દેશનાં શિયાળ, વરુ અને
શીંથ અનુક્રમે તપખીરીઆ અને કાળા રંગનાં હોય છે ત્યારે બરફ-
વાળા પ્રદેશનાં એજ જનવરોનો રંગ બરફના જેવોજ સફેદ બની
જાય છે. પ્રકૃતિના આ નિયમ મુજબ આ "મોસેજ" બનાવવાના
વિભાગમાં નોકરી કરનારાં ઓએ અને પુરુષો બેઉનો વર્ણ તેમજ

હાથે પામેલા "સાંસના કુદરતના મારામતી મેળેજ" ના મેળેજ જોઈ
જાતી ગયો હશે.

જે જોરડામાં "સાંસેજ" અને છે તે ને તમ મિનિટ મુજબ
હિમા રેડીને જોવા ને ની જગ્યા છે. ગામ નજારે ને જમ મિનિટ
વધારે વાર હિમા ન રહેવાં અને ત્યાં તમ કરનારાંઓની કામે પણ
ન જોવું. જે જોવા માગે છે તે તે "સાંસેજ" પનાવવાના સંજોગો
જો છે અને આની ખુબીતામાં સંજોગો આપના કારણનાના કામ
નિભાગમાં નથી. આ સાંસાઓની શોખ મેળેજ કરી તે પહેલાં કુદરત
ના માંસના હાથ પડે કટકા કરીને નેને ચીરીને અંદર મસાલો
જે કાંઈ ભરવું કરવું હોય તે આની કિંમત હાથ પડેજ કરવી પડતી
હવે જે કામ સંજોગે હાથ લીધું તેથી કરીને તેની શોખ થયા પછી
કેટલાંક માણસોની શોખ પડી બાળી તેનો આંકડો બાણી લેવા જો
છે. આ જોરડાની એક બાલુએ વીજળીના બળથી ચાલતા સંજોગો
ગોડવી દીધા છે જેમાં કુદરતના માંસના જેવા જેમજો તેવા કટકા
કરવાનું, ચીરવાનું અને તેમાં મસાલા વગેરે ભરવાનું કામ એક
સાથેજ એની મેળે થઈ જાય છે. મજૂરનું કામ તો માત્ર એ સંજોગો
મોઢામાં માંસનાં અને મસાલાનાં ગાડાં હાલવતાજ જ્યાનાં. બાકીનું
કામ એ સંજોગો પોતાની મેળેજ કરી લે છે અને તૈયાર થએલું સાંસેજ
સંજોગો બીજા બાલુના મોઢામાંથી બહાર પડે છે. એ સંજોગો અંદર
ના ભાગમાં મોટાં મોટાં તાંસળાં જેવાં પાત્રો છે. એવા દરેક પાત્રમાં
એક મિનિટની અંદર એ હજાર વાર ગોળ ગોળ ફરે એવા છરા મૂકેલા
છે. એ છરા વડે માંસની કપાઈ કપાઈને બારીક ચૂરી બની જાય છે.
ત્યાર પછી તેમાં બટાટાનો ભૂકો સારા પ્રમાણમાં ઉમેરાય છે અને
બીજું જેમજો તેટલું પાણી રેડીને ત્રણે વાનાં પાછાં સંજોગો ખૂબ
વક્ષોવાઈને એકરસ બની જાય છે. બધું બરાબર એકરસ બની ગયા
પછી તમામ રસ સંજોગો વડેજ ઘડેલાઈને એક બીજા સંજોગો અંદર
જઈ પડે છે. ત્યાં ગયા પછી એ રસ સંજોગો મારફતે તેમાં ગોડવી
રાખેલી નાની નાની નળાઓમાં થઈને સેવના દોરાની પેઠે અથવા
ટૂથપેસ્ટની શીશીમાંથી જેમ ટૂથપેસ્ટનો પાતળો વાટો નીકળે છે તેમ
નીકળવા માંડે છે. હવે આ ટેકાણે સ્ત્રીમજૂરોનો ખપ પડે છે. નળાના
મોઢામાંથી "સાંસેજ"ની પાતળી દીવેટ જેવી બહાર નીકળે તેવાજ
તેનો આગલો છેડો એક ચોક્કસ પ્રકારના પાતળા પડવાળા જોખમાં
એક સ્ત્રી ખોસતી જાય અને જેમ આપણે પગ ઉપર મોજું ચડાવે
વીએ છીએ તેમ તેમ એ "સાંસેજ" ના દોરા ઉપર પેલું જોખું

મહારાજી જનમ, કોઈ કોઈ વાર એવો દોષ લીધે અથવા ત્રીસ ત્રીસ
 દુટ જોડસો લાંબો ને લાંબો નીકળ્યાજ દરે છે; પણ આ કામની
 જેમને બટોપ આવી મહ દોષ ને આ મપાટાખંધ તેના ઉપર ખોખાનું
 ૫૩ મહારી દે છે, એવાં ખોખાં એક પછી એક ચડી ગયા પછી તે
 જેવી એક આંધ દયાવે કે તરત સાસોજની ધાર એવી જોરજોર બહાર
 નીકળવા માટે છે કે, તેના જોરથી સાસોજનો દોષો ખોખા સારિત
 ખોખાની નળાથી અગ્રમ થઈ જાય છે. કોઈને આ મગ્નન જેવી દોષ
 ૥ જરાક વાર આ મમલકારિક સંચાની આગળ જઈને જરાક વાર
 એમો રહીને જીએ તો ખારમો સાધના બચ્ચાના જેવો “સાસોજ”નો
 પાતળો વાટો સાધના જેવીજ રમખીય વાંકો ચૂંકી ગતિથી બહાર
 નીકળતો તેની નજરે પડશે. આટલો બધો લાંબો અને પાતળો વાટો
 પડ્યા વગર બહાર કેમ કરીને નીકળતો દરો તેથી જોનારને આશ્ચર્ય
 લાગશે; પણ એજ આ સંચાની ખુશી છે ને ? પેલા ખોખાણી બારિક
 વસ્ત્ર ધારણ કરીને આ સાપોલીઆં જેવાં જન્મે છે તેરાંજ નીચે મૂકી
 રાખેલા એક મોટા પાત્રમાં પકડાઈ જાય છે. તેની બેડ બાજુએ
 અડેકે આ ઉમેલીજ દોષ છે. ગુજરાતનાં બેરાં જેમ મેંદાની સેવના
 તાંતખાને મૂંધી મૂંધીને તેમની સુંદર જગા બનાવે છે, બરાબર એજ
 રીતે, પેલાં સાપોલીઆંના છેડને આંગળાઓની વચ્ચે રાખીને આ
 ઓંખા તેની સાંકળી મૂંધી લે છે. આવી સુંદર સાંકળી જડ જડ
 કેમ મૂંધાઈ જતી દરો તે અતલવ્યા માણસને તો ઘણું આશ્ચર્યકારક
 લાગે; પણ એમાં તો માત્ર કાંડાના મરોડનીજ ગરજ પડે છે. સાપો-
 લીઆં જેમ જેમ આવનાં જાય, તેમ તેમ તેમને લાંબાં ને લાંબાં ન
 રાખતાં તેમના સુંદર સાંકળીદાર મૂંખા બનાવી દે છે. એ ઓંખા
 એટલી જડપથી કામ કરતી હોય છે કે સાંકળી કેવી રીતે મૂંધાય
 છે તે તો કોઈ ગમે તેટલી નજર માંડીને જીએ તોપણ જોવા પામેજ
 નહિ. જાડગરના બેલના જોટલીજ જડપથી આ કામ થઈ જાય છે.
 જોનાર જોઈ શકે છે કે કાંડાનો વાકોચૂકો મરોડ અને મૂંધાઈને
 તૈયાર થઈ ગએલી સાંકળી. એ બેની વચમાં યું થાય છે તેની અજ-
 રજ પડતી નથી. કાંડાને મરોડ પછી માંડજ દેખાય. જડપથી
 દોડતી ગાડીના પેડાના આગળે દેડાળે દરોળીઆના જગા જેવું
 દેખાય તેવુંજ જડપથી દિલચાલ કરતા કાંડાનું પછી સમજવું. સાંકળી
 મૂંધનારી સ્ત્રીના કાંડા ઉપરથી વધારે તેના મોઢા ઉપર જોનારની
 નજર જાય ત્યારે તેના દિલ્લા અને ખાંડા ખાંડવાળા ગાલ, અત્યંત
 એકાગ્રતાને લીધે કપાળ ઉપર પડી ગએલી બે છંડી લીધે કમચડીઓ

અને ખૂબ ધ્યાન પરોવીને કામ કરવાનું હોવાથી જેની નસેનસ ખેંચાઈ ગઈ છે એવો પાતળો ચહેરો જુએ એટલે તેને એમજ થાય કે અમ, હવે ઘણું થયું, અહીંથી હવે જમએ તો સારું. તે ભલે ચાલ્યો જાય, પણ પેલી સ્ત્રી ક્યાં જવાની હતી ? બસ, તે તો ત્યાંની ત્યાંજ કલાકના કલાક, દિવસના દિવસ અને વરસોનાં વરસ મુઘી “સામેજ”ની સાંકળી ગૂંથતી જાય અને મૃત્યુની સાથે સ્પર્ધા કરતી જાય કે ચાલ આવી જા, તું મને પકડી કાઢે છે કે હું તને પકડી પાડું છું. આટલી બધી તીવ્ર એકાગ્રતાને લીધે તેના જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર જે દબાણ થાય તેને લીધે તેનું અકાળ મૃત્યુ ન થાય તો બીજું થાય પણ શું ? તેના પમારનો હિસાબ વખત ઉપર નહિ પણ તેણે કરેલા કામના ઉપર થાય છે. તેને પોતાનાં છોકરાંને પોપવાં હોય એટલે તેના ગળ પ્રભાણે ઘણામાં ઘણું કામ કર્યેજ છૂટકો; અને પગારનું ધોરણ પણ એવું રાખ્યું હોય કે એટલું કામ ન કરે તો તેનું પૂરું પણ ન થાય. અથ- શાસ્ત્રના નિષ્ઠુર અને નિર્મમ કાયદાઓ કહેતા કે, તું આવી સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી અને હાથની આટલીજ ઝડપથી કામ કરીશ તોજ તું જીવનસંગ્રામમાં ઉભી રહી શકીશ. તારી એકાગ્રતા તૂટવી ન જોઈએ. મોંઘામાં મોંઘા વસ્ત્રાભૂષણથી બણી દણીને શ્રીમંત મહિલાઓ અને મહાશયો અહીં આવશે અને પાંજરામાં પુરાએલા જંગલી જાનવરો લોકો જુએ તેમ તારી સામે પણ જશે; પણ ખબરદાર, તેં તેમની સામે આંખ પણ ઉંચી કરીને જોયું તો ! તારી એકાગ્રતા તૂટવીજ ન જોઈએ, તું અને આ તારો સામેજનો વાટો, એ સિવાય સંસારમાં ત્રીજી વસ્તુ જાણે છેજ નહિ.

~ ૭ પ્રવરણ ૧૪ મું ~

હવે આ કુટુંબમાંથી એક જાગ્રુ માંસના રીતબંધ ડબ્બા તૈયાર કરવાના કારખાનામાં અને બીજું “સોસેજ”ના કારખાનામાં નોકરી કરતું હોવાથી પેકિંગટાઉનના માંસના વેપારમાં થતા ધણાખરા દયા-કટકાનો તેમને અપરોક્ષ અનુભવ મળવા લાગ્યો. આજ સુધીમાં તેમણે અને સાંભળેલી વાતોનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ દીધાં. તેમને પોતાના રાજના અનુભવ ઉપરથી ખાતમ પડ્યું કે, ત્યારે ત્યારે માંસ બગડી જાય, સડી જાય અથવા તો કોઈ પણ કારણસર બીજા બધા કામને માટે નકામું થઈ જાય ત્યારે હાં તો તેને રીતબંધ ડબ્બામાં ભરતું અથવા તેનાં “સોસેજ” બનાવી દેવાં એ જાણે તમામ માંસનાં કારખાનાં-વાળાઓનો સર્વસામાન્ય નિષ્કમ હતો. જેનાસની નોકરી માંસનાં અથાણાં બનાવવાના વિભાગમાં હતી. તેણે પોતાના જાતિ અનુભવની કેટલીક વિગતો ઘેર આવીને કહી હતી. તે બધી વાતોનો અને ત્યાર-પછી તેમણે મેળવેલી જાતમાહિતીનો સરવાળો કર્યાંથી પેકિંગટાઉનમાં સડી ગયેલા માંસનો વેપાર કેવી રીતે ધમધોદાર ચાલી રહ્યો છે તેની છેક અંદરની, પડદા પાછળની આંટીઘૂંટીઓ તેમના સમજવામાં આવી ગઈ અને અહીંના લોકો મસ્કરીમાં વારંવાર કહેતા કે, કસાઈખાનાં-વાળાઓ, મરનાર જાનવરે મરતી વખતે પાડેલી જૂમના અવાજ સિવાય તેનું બીજું કંઈજ નકામું જવા દેતા નથી તેનો વાસ્તવિક, બચંકર અને રોમાંચકારી ભાવાર્થ તેમને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો.

જેનાસે તેમની આગળ એક વાર વાત કરી હતી કે, માંસને આથવાના રસમાં ડૂબાવી રાખેલું માંસ કોઈ કોઈ વાર ધણુંજ ખાતું થઈ જાય છે ત્યારે તેની ખટાસ કાઢી નાખવાને માટે તેના ઉપર સોડાનો બૂકો ધસે છે અને પછી સરના દરની વીંછીઓવાળાને વેચી મારે છે. આખું રસાયનશાસ્ત્ર કારખાનાંવાળાઓની તહેનાતમાં સર્વદા હાજરજ હોય છે અને તેની મદદથી તેઓ કોઈ કોઈ વાર તો કમાણ કરે છે. કોઈ પણ જાતનું માંસ, આખું હોય કે કટકા કરેલું હોય,

પ્રકરણ ૧૪ મું

દને ક્યા કુટુંબમાંથી એક જાણી માંસના પીચામાં દળાવી નેવાર
કેવાના કાદખાનામાં અને ખીજી "ડોમેર"ના કાદખાનામાં નેકરી
કેવું દોવાથી પેકિંગ્ટાઉનના માંસના પેચામાં થતા અણાઅણ દળા-
કેવાનો નેમને આપેલા અનુભવ મળવા લાગ્યા. આજ કુટુંબમાં નેમને
કોને માંસની પાંતનાં પ્રત્યક્ષ દર્શકદર્શી હતા. નેમને પોતાના કાજના
અનુભવ ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે, ત્યારે ત્યારે જાસ અમલી જન્ય,
મરી જન્ય અથવા તો કોઈ પણ કાજીમદ ખીજી અથવા કામને મારે
નકામું થઈ જાય ત્યારે જ તે તેને પીચામાં દળાવી અમલી અથવા
તેનાં "ડોમેર" બનાવી દેવાં એ જાણે તમામ માંસનાં કાદખાનાં-
વાળાઓને સર્વસામાન્ય નિયમ હતો. જેનામની નેકરી માંસનાં
અથાણાં બનાવવાના વિભાગમાં હતી. તેણે પોતાના જનિ અનુભવની
કેટલીક વિગતો મેર આપીને કહી હતી. તે ખાંડી પાતોનો અને ત્યાર-
પછી તેમણે મેજવેલી જનમદિનીનો સરવાળો ક્યોથી પેકિંગ્ટાઉનમાં
સરી ગયેલા માસનો વેપાર કરી રીતે ધમધાકાર ચાલી રહ્યો છે તેની
છેક અંદરની, પડદા પાછળની આદીઘૂંટીઓ તેમના સમજવામાં આવી
મઠ અને અદીનાં લોહા મરકરીમાં વારંવાર કહેતા કે, કસાધખાનાં-
વાળાઓ, મરનાર જનવરે મરતી વખતે પારેલી ખૂમના અવાજ સિવાય
તેનું ખીજી કાજી નકામું જ્યાં હોય નથી તેનો વારત્તવિક, અપહર અને
સામાયકારી જાવાર્ય તમને પ્રત્યક્ષ મળે ગયો.

જેનાંસ તેમની આગળ એક વાર વાત કરી હતી કે, માંસને
આપવાના રસમાં રૂબાવી રાખેલું માસ કોઈ કોઈ વાર ઘણુંજ ખાટું
થઈ જાય છે ત્યારે તેની ખટાસ કાઢી નાખવાને માટે તેના ઉપર
સોડાનો બૂકો ધસે છે અને પછી ગરમ દરની વીશીઓવાળાને વેચી
મારે છે. આખું રસાયનશાસ્ત્ર કાદખાનાંવાળાઓની તહેનાતમાં સર્વદા
દાજરજ હોય છે અને તેની મદદથી તેઓ કોઈ કોઈ વાર તો કમાય
કરે છે. કોઈ પણ જાનનું માસ, આખું હોય કે કટકા કરેલું હોય,

આકાંઠે નામોનો આશ્રય લઈને ખરાબમાં ખરાબ, નકામામાં નકામી અને ગતદેમાં નાખી દેવા સામક વરતુઓને ફેરવી લેજતવાળા ડબ્બામાં ભરીને વેચના અને તેની મનમાની કિંમત ઉપજવના. તેમાંની એકનું નામ "વગર હાડકાંનું અથાણું." આમાં ખીણું કાંદજ નદિ પાણી કસા ખપમાં આવે નહિ એવી ગાંસની નાની નાની દરચરોને ત્યાંથી ત્યાંથી એકઠી કરીને અમુક રસમાં આથીને ડબ્બામાં ભરી દીધેલી. આ તો એકજ દર્દાંત આપું, પણ ખીણ એવી ઘણી નકામી ચીજોને નામ મોટાં અને દર્શન મોટાં એવાં ભપકાદાર નામો આપીને તેઓ વેચના અને અંદર શું બહુ છે તે ભણ્યા વગર ભોકો લેતા અને તેમના આધુપ્યને હાનિ પહોંચાડતા.

"સૌસેજ" બનાવવાના ખાતામાં એ એકજાણિયા નોકરીએ રહી ત્યાર પછી તેને ખજર પડી મઠ કે, કુછરનું માંસ ત્યારે બગડી જાય છે અને બજારમાં વેચવા જેવું નથી રહેતું ત્યારેજ તે તેના વિભાજમાં આવે છે. એક મિનિટમાં બજારે દાખર આંટા ફરે એવા ઊરા ચારે બાલુએથી તેને કાપી કાપીને તેની બારીક ચટણી કરી દે અને પછી અડધાએક ટન જેટલા સારા માંસની સાથે તેની મેળવણી થઈ જાય એટલે તેની અસલની દુર્મંથ એટલી બધી વહેંચાઈ જાય કે, કોઈને તેની ખબરજ પડે નહિ. આ ઉપરાંત સૌસેજના બનાવવાની સામગ્રીમાં ખીણ વસ્તુઓ પણ આવી જાય છે કે નહિ, તેના તરફ કોઈ લક્ષણ આપતું ન હતું. યુરોપનાં બજારોમાં વરસોનાં વરસથી પડી રહેલા ખોરા ખાનર જેવા વાસી સૌસેજના ડબ્બા રડીમરોમાં ભરાઈને અહીં સુધી ચાલ્યા આવે છે. તેમાં ખરાસ અને ગિંજસરિન બેજોને તેની ખોરી મધે કાઢી નાખી વળી પાછા ફરીથી સંચામાં ઘૂમાવીને તેના નવેસરથી ડબ્બા ભરાય છે અને ખીણ વાર રચાનિક બજારોમાં વેચાવા રવાના થઈ જાય છે. દારખાનાંમાં જ્યાં ત્યાં ભોંય પર માંસના કટકા પડ્યા હોય તે પણ ત્યારે બધું ભોંયતળિયું વાગી-ઝાડીને સાદું કરવાનો વારો આવે ત્યારે ઝાડુવાળાઓ તેમને સાવર-ણાથી સંભરીને એકઠા કરે અને તે પણ સૌસેજના ખાતામાં ચાલ્યા આવે. એ માંસના ઉપર ફેટલી ધૂળ, ફેટલો લાકડાનો ઘેર પડ્યાજ ફરતો હોય, કામ કરનારા મજૂરો તેમના ગંદા પગ લઈને તેમના ઉપર ચાલ્યા હોય, તેમના ઉપર ચૂંક્યા પણ હોય અને તેમનાં ચૂંકની સાથે તેમજે ક્ષયરોગના અબજને જતુઓને પણ અંદર દાખલ કરી દીધા હોય, છતાં તેનો કોણ વિચાર કરે છે ? વખરોની અંદર માંસની મોટી મોટી થાપીઓ ખડકી હોય છે; જાપરામાંથી ચૂતું પાણી તેના ઉપર

તૈયારી કરતું હતું. કનકાખાનામાંથી ઘેર જતાં વાળી વાર તે, એના અને જર્જિસ રસ્તામાં ભેગાં થઈ જતાં અને સાથે સાથે ઘર સુધી આવતાં; પણ ત્રણેમાંથી કોઈ કશું જોડતું નહિ. ચરીને પાછાં આવતાં ઘેર પણ આરડીને પોતાનાં મનની લાગણીઓ પ્રકટ કરે છે, પણ કસાઈખાનાંની નોકરીએ તેમને એવાં કરી મૂક્યાં હતાં કે બોલવા જેટલી અથવા પોતાને શું થાય છે તેનો પોતેજ વિચાર કરે એટલી વૃત્તિ પણ તેમનામાં રહી ન હતી. શસ્ત્રક્રિયા વડે પ્રાણીના અમુક અમુક અવયવ કાપી નાખ્યા પછી પણ તે પ્રાણી જીવતું રહે છે અને તેના બાકી રહેલા અવયવો તેમના ધર્મ બળવતા રહે છે, તેવી રીતે શરીરને લગતી કેટલીક આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવા ઉપરાંતની આ લોકોની તમામ શક્તિઓ અને વૃત્તિઓનું કસાઈખાનાંના કૂર અને યંત્રવત્ જીવનને લીધે છેદન થઈ ગયું હતું અને તેમનાં શરીર તેમના ભવિષ્યની સેવા કરવાને માટે થોડો વખત જીવતાં રહે તેટલા પૂરતા શારીરિક ધર્મ વગર વિચાર્યે એમ ને એમ ક્યે જવાની વૃત્તિઓજ માત્ર બાકી રહી હતી અને એટલાજ અર્થમાં તેઓ હવે જીવતાં હતાં. એનાં પોતે પણ દહાડે દહાડે અવાચક બનતી જતી હતી. જે એક વાર પંખિણીની પેઠે ગાતી ગાતી અને કલ્લોલ કરતી કરતી દોડતી ફરતી તેના હૈયા ઉપર જાણે સાડસાત મણના પથ્થરની ચાપટ આવીને પડી હોય એવી તે સૂનમૂન બની ગઈ હતી. તે ચાલતી ત્યારે ઘણી વાર ફાટે ડોળે બહાવરા ઘેરની માફક ચાલતી. ચાલવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. ચાલતી ત્યારે ટાંટીઆ ભોંય સાથે ઘસડી ઘસડીને જાણે હમણાં બેસી પડશે, હમણાં બેસી પડશે, એમ કરી કરીને ચાલતી. જાણે તેના જીવનમાંથી રસમાત્ર ઉડી ગયો હોય, જીવવાથીજ તે કંટાળી ગઈ હોય અને મરવાને આજસેજ જીવતી હોય એવી તે દેખાતી હતી. જેને વીસ વરસ પણ પૂરાં માંડ માંડ થયાં છે તેના શરીરની અને મનની આ દશા ! તેઓ ઘેર પહોંચ્યા પછી ઘરમાં જે કાંઈ ખાવાનું હોય તેના ચાર કોળીઆ ગળે ઉતારતાં અને ખાધા પછી જો વાતો કરવા બેસે તો તેમનાં દુઃખ સિવાય વાતચીતનો બીજો કોઈ વિષય તો તેમને જડેજ નહિ; ત્યારે દુઃખની વાતો કરવા કરતાં વાતોજ ન કરીએ તે શું ખોટું ? એમ સમજીને સૌ પોતપોતાની પથારીમાં લરાઈ જતાં. નિદ્રા નહિ પણ એક જાતની ઘોર જડતા અથવા શન્યાવસ્થા તેમને ઘેરી વળતી અને એ અવસ્થામાં મળસ્કે ઉઠવાનો વખત થાય ત્યાંસુધી પડી રહેતાં. પથારીમાં પાસું પણ જવલ્લેજ બદલતાં. હતાં તે વખતે અંધારું તો હોયજ તેથી દીવાને અજવાળે કપડાં પહેરીને

પોતપોતાને કારખાને ચાલ્યાં જતાં. ધરમાં પૂરતું ખાવાનું હોય કે ન હોય તો પણ તેમને ચાલી રહેતું; સમૂળગ્રુ ખાવાનું ન હોય તો તેથી પણ તેમને ઝાઝું દુઃખ થતું ન હતું. ખાવાની વૃત્તિ હોય અને ખાવાનું ન હોય ત્યારે દુઃખ થાય ને ? ધરમાં અમનો અભાવ હોય તો તેથી જો કાંઈ ખરેખર દુઃખી થતાં હોય અને ટેટું કરતાં હોય તો તે કદા નાનાં છોકરાંજ, મોટાંમાંથી કાંઈ નહિ.

આટલું આટલું થઈ ચૂક્યું હતું તે છતાં ઝોનાનો આત્મા મરી પરવાયો ન હતો—તેમનામાંથી કાંઈનો પણ આત્મા મરી ગયો ન હતો—કદા દુઃખના ભાર નીચે ચંપાઈ ગયો હતો અથવા બેહોરા બની ગયો હતો. પણ તે છતાં કાંઈ કાંઈ વાર તે જગી ઉઠેતો ત્યારે તેમને જે દુઃખ થતું તેની કાંઈ કલેજ કસર નહિ. તેમના સકેતાર્થ ગમેજા રમરણુપટ ખુલ્લા થઈ જતા. અનીન કાગળાં સુખ અને આનંદનાં રમરણો, બાલ્યકાળમાં સેવેલાં આશાઓ અને સુખસ્વપ્નો તેમની આગળ આવીને ઉભાં રહેતાં અને તેમને કહેતાં કે, અહીં શું પડી રહ્યાં છે ? ચાલ્યાં આવો, સુખના સોનેરી પ્રદેશમાં. પણ તેમની છાતી ઉપર પડેલો અભાવ બોલે તેમને દબાવી રહ્યો હતો. તેઓ તેના ભારની નીચે સળવળતાં હતાં, પણ એ બોલે તેમનાથી ક્યાંય દેવાતો નહિ, ઉત્કટ તેનું દબાવ્યું હતું તે કરતાં પણ વધી જતું. મોટાં ઉપાડીને રહ્યા જેટલી શક્તિ પણ તેમનામાં રહી ન હતી, પણ મનમાં તે મનમાં ઘૂંચરાઈ રહેલા દુઃખથી તેમને એવો સખન ડૂબો ભરાઈ આવતો કે તેની વેદના મરણની વેદના કરતાં પણ વધી જતી. એ દુઃખ કેવા પ્રકારનું છે તે વિશે આજ સુધીમાં કાંઈએ કદી પણ એક શબ્દ સરખાય ઉચ્ચાર્યો નથી—એ વેદના જે વેડે છે તે મનમાં ને મનમાંજ દબાવી રાખે છે. આખા જગનમાંથી કાંઈએ પણ એ વેદનાનો જાહેરમાં સ્વીકાર કર્યો નથી; કેમકે તેમ કરવાથી પોતાનો અંતિમ પરાજય પણ સાથે સાથે કબૂલ કરવાજ પડે, જે કરવા જગત તૈયાર નથી. જગત દુઃખ વેડે છે ખરું, પણ પોતે દુઃખ વેડે છે એવું કબૂલ કરવા તૈયાર નથી. દારવામાં અને હું દાર્યો એવું કબૂલ કરવાની વચ્ચે જે તૈયાર છે તે તૈયારના ઉપરજ જગત નબી રહ્યું છે.

આ બાબતું કદાંક વિદ્યાર્થીની બાલ દારી મળું હતું, એ વાત દીવા જેવી રપટ હતી. તેઓ આખા રમત દારી મળ્યાં હતા. ફરીથી દેશમાં ખાવા બેળું પણ રહ્યું ન હતું. ચાપટ કે કાગળની રમતમાં મરી ગમેજા ઝાઝાંઝોને રમનારાઓ બાળની જદાર દેખી રે, તેમ

તેમને પણ દુનિયાએ એક બાબુએ ધરતી કાઢ્યાં હતાં. આમાં મજબૂત
 રૂપીઆ આના પાછોનો હતો, અગત્ય પચારતો, કાળીઆના આંકડાનો
 કે ધરલાડાની રકમનો હતો તે ઉપરથી આ બનાવની ગંભીરતા એક
 થતી નથી; તેમજ તેમના સર્વતોમુખી વિનાશની કથામાંથી કમ
 રસનો અંશ એકો થતો નથી. તેઓ પોતાનું વન છોડીને કેવી કેવી
 આશા અને ઉમેદભર્યાં આવીં ગાવીને વસ્યાં હતાં. ‘અમેરિકા સ્વતંત્રતા’
 ની જન્મભૂમિ છે, ત્યાં જન્મને અમે સ્વતંત્રતાનું મુખ આપીશું, અમારું
 જ્ઞાન વધારીશું, અમારી માનસિક અને નૈનિક ઉન્નતિ સાધીશું, અમે
 સ્વચ્છ મુઘડ અને આગરૂલયું છવન ગુન્નરતાં થઈશું, અમારું
 સંતાનને સારી રીતે કેળવીશું અને તેમને પણ ઉન્નતિને રસ્તે વાળીશું
 એ બધીજ આશાઓ લાંગીને બૂકે થઈ ગઈ હતી. તેમાંની એક પણ
 આશા સફળ થાય એવો એક પ્રશ્ન પણ સંભવ રહ્યો ન હતો. તેમજ
 આ બાબમાં તેમનું સર્વસ્વ ઝુકાવી દીધું હતું. તે બધુંજ તેઓ હારી
 ગયાં હતાં અને હાથ ધસતાં થઈ ગયાં હતાં. હજી બીજાં જ વરસ
 મુધી તેઓ અત્યારે જેવું વૈતરું કરે છે, તેમ પેટે પાટા બાંધીને રાત્રી
 કે દહાડો જોયા વગર તન તોડીને સખત વૈતરું કરે તો કદાચ તેમને
 ઉપરનો બોલો જરાક હળવો થાય. જ વરસમાં ઘરના હપ્તા ભરા
 જાય એટલે મહિનો થાય ને બાર બાર ડોલર તેમને ગણી આપવા
 પડે છે તેટલું દબાણ એકાદું થાય, પણ જે જાતની જિંદગી તેમને
 અત્યારે ગાળવી પડે છે તે જોતાં તેઓ જ વરસ મુધી ટકી રહે
 એવી આશા રાખી શકાયજ શી રીતે ? જ વરસ વીતે તે પહેલાં તે
 તેમની કાયાના બંધ તૂટી જવાનાજ છે અને તેમનું અસ્તિત્વ પણ
 કદાચ નહિ રહે, એવું વિધનું અતિ કૂર કરમાન છટી ચૂક્યું હતું
 વળી એના તો મરવાજ પડી હતી—મરી ચૂકી હતી અને તેનું જે કાંઈ
 રહ્યું હતું તે તો અસલની સાચી એનાનો પડછાયોજ હતો. તેમને
 બચવાનો એકે આરો હવે રહ્યોજ ન હતો. તેઓ દહાડે દહાડે વધારે
 વધારે ફૂલતાં જતાં હતાં. તેમની ચારે બાજુએ અંધકારનાં, નિરાશ
 શાનાં, દારિદ્ર્યનાં વાદળ ઘેરાતાં હતાં. તોફાની સમુદ્રમાં ફૂલતો માણસ
 ચારે બાજુએ નજર કરે અને જેમ તેને ગળી જવાને ચારે તરફથી
 ધર્યાં આવતાં, ઉત્કટ પરિહાસ કરતાં મોજાંને જુએ, તેમ તેઓ પણ
 તેમને ઘેરી વળતી કંગાલિયતનો અપાર પારાવાર જોતાં હતાં. કોઈ
 મદદગાર ન હતો, કોઈ સાંત્વન દેનાર ન હતું. લક્ષાવધિ મનુષ્યોથી
 ઉભરાતા નગરમાં તેઓ એકલાં અને નિરાધાર હતાં. કોઈની સહાય
 ન હતી, કોઈની હાંધ ન હતી, તેમ કોઈની મદદ મળશે એવી આશા

પણ ન હતી. તેમની જવાબદારી દીને પાલનમાં રહેવા દેનાં અને જાણ
 ફરે અથવા મરણ કરે દેનાં. નજરમાં રહેવા દેનાં તે તેમને કે
 દેનાં મેટમાં, યોગે જરૂરમાં, એકા સનુમાં રહી દેનાં અથવા કુજ
 નાંજ કુખમાં રહી દેનાં જ્યાં તેના ને ને અધારે માટે દેનાં તેમની
 અસંપાત સાથે આનુભવ દેનાં, પણ ને દા દામનાં કે દેવા અને ન
 દેવા એ સૌ અનુભવ. આવી બાવ ધણી વારે આનાનાં વિચારમાં
 દેનાં અપારનાં, ખામ દરિયાં મનમાં ત્યારે તે એકાએક અંધમાંથી
 ભગી દાની ત્યારે આ અવસ્થાનું અમંચક રૂપ તેની આશય
 પ્રત્યક્ષ થતું. ને પછી દેનાં, તેના પોતાના દરજ્જાને યાદ કરે માંમમાં
 પણ છગી જતી. દા ને દામ, અથવા મનિમાન ભય તેની માંમે
 દેનાં રહેને તેના ધમધમતા આસાર જેવી આંખના ડોળા નમનમાં
 પો દેવા એવું દા ને તે દેનાં અને અવગતિન પ્રવેશથી દાની લીમ
 થા જતી. એક વારે આપું થયું ત્યારે તે ને રડી પડી, તેથી જર્જિસ
 ભગી દેવો. તે થારેલો તે દેનાં તેમા વગી પાછો તેને પેરીએ
 લંબમાંથી જગાએ તેથી તે ખાજવાદ રહે. તે દિવસ પછી ત્યારે
 આપું થયું ત્યારે આના અપચુપ અપચુપ રડી પડતી. દવે પતિ-પત્ની
 વચ્ચે સમવેદના જેવું બદલ થોડું રજું હતું. ત્યારે એક જણ પોતપોતા-
 ની જુદીજુદી કબરમાં દેવા ગયા જેવી તેમની મનોદયા થઇ ગઇ હતી.

જર્જિસ પુરુષ હતો તેથી પુરુષ તરીકે તેની વિદંબણાઓ આના-
 ની વિદંબણાઓના કરતા જુદી જાનની હતી. દા જુદી જાનનો
 અદરાશસ તેની પૂકે પડ્યો હતો. તેણે આ સંબંધી આનાને અથવા
 કોઇને પણ કશી વાત કરી ન હતી, તેમ કોઇ એ વિશે વાત કાટે તે
 તેને પસંદ પણ ન હતું. આ જૂન તેની પાછળ પડ્યું છે એવું પોતાના
 મનથી પણ કબૂલ કરવાને તે તૈયાર ન હતો. આ જૂનની સાથે સુદ કર-
 વાને તે પોતાના નમામ મનોબળથી મથતો હતો, પણ દરેક વાર તેની
 દાર થતી હતી અને દરેક પરજવ પછી તે હતો તે કરતાં વધારે કમજોર
 થતો હતો. તે અદરાશસ દાર હતો. જર્જિસ હવે દાર પીનાં શીખ્યો હતો.

તે ત્યાં મનૂરી કરતો હતો તે જગ્યા ખદબદતા નરકના જેવી
 તો હતીજ. ત્યાં નોકરીએ રજ દિવસ પર દિવસ વીત્યા, આદવાડીઆં
 અને મહિના વીતી ગયા, એમ કરતાં કરતા તેના સરીરની અવસ્થા
 એવી થઈ ગઇ કે હાથ-પગ કે કોઇ પણ અવયવ જરા જેટલો હલાવતાં
 પણ તેને કુઃખ થતું; તેનું સારૂં સરીર પાકા ગૂમડા જેવું થઇ
 ગયું હતું. તેના માથામાં રાત-દડાડો હથોડા વાગતા અથવા સમુદ્રનાં

મોજાનો ધૂધવાટ થાય એવા અવાજ તેના માથામાં ધણધણ્યા કરતા. બધાં ઘર અને રસ્તા ચક્રોળની પેઠે ચક્કર ચક્કર કરતાં હોય એવું તેને દેખાતું. આ વ્યથા જેનો કોઈ દિવસ છેડા આવવાનોજ ન હતો તેમાંથી માત્ર એકજ વસ્તુ તેને જરાક રાહત આપી શકતી હતી. જે તે એ ચીજનો આશ્રય લે અને મનનું સમાધાન કરીને તેને પીએ તો તેની આ સઘળીજ પીડા શમી જાય. તે પોતાનું-શરીરનું અને મનનું-પણ દુઃખ ભૂલી જાય, તેના માથા ઉપરનો ભાર હળવો થઈ જાય, તેની આંખે અંધારાં આવે છે તે મટી જાય; તેનું મગજ, તેની વિચારશક્તિ, તેની ઇચ્છાશક્તિ પાછાં તેને સ્વાધીન થઈ જાય. આ બધું થાય, જે તે ફક્ત દારૂનું સેવન કરતો થાય તો. તેને વિશેષ માં એવું પણ થઈ આવ્યું કે, દારૂ પીધાથી મારો દયાઈ ચંપાઈ રહેલો આત્મા પાછો જાગ્રત થાય છે, મારા જિગરમાં આનંદની ઊર્મિઓ પાછી ઉઠાળા મારે છે, મને મારા ભાઈબંધ દોસ્તદારો સાથે મજાક-મસ્કરી અને ટોળ ટીખળ કરીને ગમ્મત કરવાનું મન થાય છે-કુંડામાં પાછો હું તેના સાચા અર્થમાં મદદ બનું છું અને મારા પોતાના ભાગ્યનો વિધાતા બની જાઉં છું.

એક કે બે પ્યાલા કરતાં વધારે દારૂ પીવાનું જર્ગિસને માટે છેક સહેલું પણ ન હતું. દારૂના પીડામાં દારૂ પીનારને ખાવાનું પણ સાથે સાથે મક્કત મળતું હતું તેથી કરીને તેણે એવી ગણતરી કરી કે, એક પ્યાલો પીશ તો તેની સાથે ખાવાનું પણ મળશે, એટલે એ એક જાતની કરકસરજ થઈને? બીજી વાર દારૂ પીવા જઈશ તો પાછું બીજી વાર ખાવાનું મળશે; એટલે તે પણ લાલજ છે. પરંતુ બેથી ત્રીજી વાર ખાવાની ઇચ્છા તો થાયજ નહિ. ખાવાનું મક્કત મળે પણ ખાવાની રુચિ હોય ત્યારે કેની? અને દારૂ પીવાની ઇચ્છા તો થયાજ કરે, કમવાર વધ્યાજ કરે. ત્રીજી વારનો દારૂ પીવા જતાં ખાવાનું તો ખવાય નહિ અને કોઈ ખાય કે ન ખાય તો પણ પીડાવાળો તેની પાસેથી પૈસા તો તેટલા ને તેટલાજ લે તેથી ત્રીજી વાર દારૂ પીવા જવું એ તો ચોખ્ખું અક્ષમ્ય ઉડાઉપણુંજ કહેવાય. જર્ગિસના જેવી હાલતવાળા માણસથી એવું કરવાનો વિચાર પણ કરી ન શકાય. એવો વિચાર કરવો એનો અર્થ ક્રુધાપીડિત પ્રાણીઓના સ્વાભાવિક સનાતન ધર્મની વિરુદ્ધ બળવો ઉઠવા જેવો થાય. પણ એક દિવસ જર્ગિસે આંખો મીંચીને ભૂરંકા માર્યો અને તેના ગળવામાં નેટનું નાણું હતું તે બધાજનો દારૂ પી ગયો અને ખારસો ઘેંઘટ બનીને ઘર આવ્યો. તે દહાડે તેના શ્રવણે એટલું સુખ થતું હતું કે તેટલું છેક.

આખા વરસમાં તેને કદી પણ થયું ન હતું. પણ આવી સુખની અવસ્થા ઝાઝો વખત ટકવાની નથી, એ વાતની પણ તેને ખબર હતી તેથી એ અવસ્થાનો અંત આણવામાં જેનો જેનો હિસો હોય તે બધાં ઉપર—આખા માનવસમાજ ઉપર—તેની પોતાની જાત ઉપર પણ—તે વરૂની પેઠે ખીજવાતો હતો. એ ઉપરાંત તે પોતાની જાત આગળ પણ લજવાઈને હલકો પડતો હતો તે વાત પણ તેના હૃદયને ખૂંચતી હતી. વળી પોતાનાં કુટુંબીઓની આર્થિક સંકડા-મણુનો અને તેમના માનસ ઉપર ફરી વલેલી ધોર નિરાશાનો પણ તેને વિચાર તો આવતોજ હતો. જે પૈસા તેણે દારૂ ખીને વેડી નાખ્યા તેના વડે ઘરનાં માણસોની કેટલીય વર્તમાન જરૂરીઆતો પૂરી પડત તે પણ તે જાણતો હતો અને જાણવાથી તેને પાર વિનાની પશ્ચાત્તાપની પીડા થતી હતી. તેની આંખોમાંથી આંસુ રેલાવા લાગ્યાં અને ફરીથી પાછો પેલા અહરરાક્ષસ સાથે નવેસરથી યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈ ગયો.

પણ તે યુદ્ધનો કદી છોડો આવતો ન હતો તેમ આવશે એવો સંભાર પણ ન હતો. દહાડે દહાડે તેનું હૃદયજળ ક્ષીણ થતું હતું. જર્મિસને એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતો; દારણ કે ઝાઝા ઉંડા ઉતરીને વિચાર કરવાનો તેને મહાવરો ન હતો. હું રોજ રોજ આ ખૂરી ઈંજની સામે યુદ્ધ કરું છું અને તેમાં હું હાવતો નથી આટલુંજ તે જાણતો હતો. દાર્ઝિ અને વિવિધ ચારીરિક તથા માનસિક દુઃખોનો ભોગ થઈ પડેલો હોવાથી તે જેવો દારખાનામાંથી નીકળીને સરિયામ રસ્તા ઉપર આવીને ઉભો રહેતો કે તરતજ પેલા અહરરાક્ષસના નાગ-પાશમાં સપડાઈ જતો. દારૂની દુકાનોની તો ત્યાં ખોટજ ન હતી. એક એક મહાનને ચારે ચાર ખૂણે અકેકી દુકાન તો ખરીજ. પણ ધણે દેકાણે તો તે ઉપરાંત વચ્ચેવચ્ચે પણ એકાદ દુકાન આવેલીજ હોય. એવી દરેક દુકાનની બારીમાંથી અહરરાક્ષસની માયા તેને વિવિધ પ્રકારે જલજવાવતી હતી—દરેક દુકાનની દાદ ને દાંઈ વિશેષ ખુબી હતી—દરેક દુકાનવાળો ધરાકને ખંચવાને માટે પોતપોતાની અનોખી વિશેષતાની જાહેરાત કરતો હતો. સવારમાં મયોદમ પહેલા અને સાંજના સંધ્યાંરત પછી મનુરો ત્યાં રહીને જતા આવતાં જુએ કે સગડીઓ ભડભડાટ બગી રહી છે, દીવા જગમગી રવા છે, ચૂલા ઉપર કાંઈ કાંઈ રંધાય છે, તેની રોટમ ચાકે દિશાએ ફેલાય છે, એકાદ મામેદોન કે દાર્મોનિયમ વાગી રહ્યું છે, મિત્રાના કે કોઈ પરિચિત વ્યક્તિઓનાં મોઢાં પણ નજરે પડે છે, દુકાનના પગધાઆ ઉપર ચડ્યાની સાથેજ આવકાર મળે છે, આટલું બધું આકર્ષણ ત્યાં એકલામકું હોય ત્યાં

બિચારા દુઃખી અને થાકીને લોથપોથ જેવા બની ગએલા મનુરનું મન શી રીતે ઝાલ્યું રહે ? જ્યારે જ્યારે બંન્નરમાં અથવા ખીજે કોઇ કેમણે ઓનાની નેડે બહાર જવાનું થતું ત્યારે હમેશાં જર્ગિસ તેના હાથમાં હાથ વીંટાળીને ચાલતો; એમ કરવાનું તેને ઘણું ગમતું. દારૂની દુકાન નજીક આવતી જાય તેમ તેમ તે ઓનાના હાથને વધારે જોરથી વળગીને ઉતાવળે પગલે ચાલવા માંડતો. હું દારૂ પીતો થયો છું તે જો ઓનાના જાણવામાં આવે ત્યારે તો મ્હોકાણુજ મંડાઈ જાય ને ? રખે તે જાણી જશે એ વિચારથીજ જર્ગિસ ગભરાઈ જતો. એ વાત પણ ઘણીજ ખરાબ કહેવાય; કારણ કે ઓનાએ દારૂનું એક ટીપું પણ કદી ચાખ્યું ન હતું. તેની આગળ દારૂના ફાયદા વખાણવામાં કશો અર્થ ન હતો. તેને એ વાતમાં સમજણ પડવીજ દોલ્લવી હતી. દારૂની લાલચનું તોફાન કોઇ વાર જ્યારે ઘણુંજ લયંકર રૂપ ધારણ કરતું, ત્યારે તે એમ પણ મનથી ધમ્મતો કે, ઓના પણ જો દારૂની ખુશી સમજતી થઈ જાય તો આજે મારે તેનાથી શરમાવું પડે છે તેવું પછી શરમાવુંજ ન પડે. આજે હું તેનાથી ચોરી છૂપીને પી આવું છું તેવું પછી કરવુંજ ન પડે—પછી તો અમે બેઉ જણ બેઝડીએ બાઝીને દારૂની દુકાનમાં ચાલ્યાં જઈએ, ભેગાં બેસીને દારૂ પીએ, થોડા વખતને માટે તો અમારી તમામ વિટંબણાઓને વિસારે નાખીએ, પછી પરિણામ જે થવાનું હોય તે થાઓ.

આગળ જતાં જર્ગિસની અવસ્થા એવી થઈ ગઈ કે તેનો જેટલો વખત ઊંઘમાં જતો ન હતો તેટલો બધો વખત દારૂની તીવ્ર ધમ્મિની સામે લડવામાંજ જતો. કોઇ કોઇ વાર તે અતિશય ખીજવાઈ જતો, સોના ઉપર ચીઢીઆં કરતો, ઓના અને આખું કુટુંબ તેને ઘણુંજ અજખામણું લાગતાં; કારણ કે તેના મનસ્વી જીવનમાં આ કુટુંબી-ઓજ આડે આવતાં હતાં. તે કહેતો કે, હું કેવો ગયેડો કે વળી લગ્ની જનનમાં સપડાયો, ઔરી અને કુટુંબની સાથે બંધાઈ બેઠો અથવા તેમને શુભાખીખત લખી આપીને જિંદગીભર પરાધીન થઈ ગયો ! આજે હું છોડા હોત તો શા માટે આવી હાલતમાં પડી રહેત ! પરંતુ હીને કુટુંબની જંગનમાં બંધાઈ ગયો છું તેથીજ મારાથી કસાઈ-ખાનાની નોકરી ફગાવી દેવાતી નથી કેની ? એકલી જાતે હોત તો હું પણ જેનાસ ચાલ્યો ગયો તેમ ચાલ્યો જાત ને ? સા... કસાઈખાનાના વડાઓના મોઢા ઉપર લાત મારીને છૂટા થઈ જાત ને ! તેમાં વળી અંતરની મીઠમાં તો ગળ્યા ગાંડ્યાજ કુંવારા મનુરો છે અને તેજી પડતું નાખી છૂટવાને લાગજ નેહ રહ્યા છે અને અત્યારે મનુરો કું

હે તે પણ અનોથી નાગી જવાને માટે તેજના પેશ જોડા કરવાને વાગેજ, વળી અનંતની ક્રમાં ક્રમાં પણ તેમને મનથી વિચાર્યાં કરવાનું નો કાંઈક ને કાંઈક હોય છે—હાં તો આવીથી ક્યારે નાગી જતીને તેના વિચાર કરે અથવા છેક છેડાં દાર ક્યારે પાંચા દનો અને હવે પાછા ક્યારે પીછાં તેના વિચાર કરે; પણ જગિંસને નો તેના પગારની પાછાં પાછાં ઘેર લાવવાને બેઠીને અથવા માણને આવી દેવી પડતી હતી. બપોરની આશ્વા દસાકની રગમાં તેના જેડીદાને પીતામાં જઈ આવતા તેમની આંખે ને જરા શકતો ન હતો. ખીજા બધા જાતે દારની દુકાનમાં જઈને જાડખટતી મગડી પામે જેડીને આરામથી ખાના અને દાર પીતા, ત્યારે તેને તો હાડકાંની રગના દમકા ઉપર જેડીને ઘેરથી આજોલા દાટલાનો દાખડો ઉઘાડીને જે આવે તે ખાઈ લેવાનું.

અલબત્ત, આવા સ્વાર્થી વિચારો તેના મનમાં બરોજ વખત આવ્યા કરતા એમ તો નજ દેવાય. હજ તેને આના અનિશ્ચય વદાકી હતી. ધરનાં ખીજાં માણસોને પણ તે હજ ખૂબ માદનો હતો, છતાં ઉપર દવા તેવા સ્વાર્થી વિચારો તેના મન ઉપર દુમસો કરતા અને પોતે આવી મયા તેની નિશાનીનો કાણો કામો પાછળ રહેવા દષને માત્રા જતા. તેમાં વળી અત્યારે જે દદાસ વીનતા હતા તે તો મમે તેવા માણસની ધીરજની પણ કસોટી કરી નાખે એવાજ જતા હતા. જગિંસને આટલા બધા દુઃખમાં, ખારા મહેરામણમાં મીડી વીરડી જેવો એક તેનો નાનો છોકરો હતો. જગિંસ જ્યારે ઘેર આવતો ત્યારે તે છોકરો હમેશાં મોડું મલકાવીને આપને આવકાર આપતો અને ઘડી વારને માટે તેનું બધું દુઃખ બુલાવી દેતો. પણ એ છોકરો આજે મોડું મલકાવી શકતો ન હતો, આખ પણ ઉઘાડી શકતો ન હતો. તેને ગોખડે નીકળ્યું હતું. આખે શરીરે રાતી રાતી ફાંસલીઓ ફૂટી નીકળી હતી તેથી તે રાતા રતાજી જેવો થઈ ગયો હતો. નાનાં છોકરાંને જેટલા રોગ માય છે તે બધાજ તેને અત્યાર મુધીમાં થઈ ચૂક્યા હતા. ગોખડે નીકળવાનું બાકી હતું તેનો વારો પણ હવે આવી ગયો. મસણી, ઉટાં-ટીકાં, ગાસપચોળીઆં, રક્તત્વર—આ બધાજ રોગ તેને પહેલા વરસમાં થઈ ગયા. હવે ગોખડે નીકળ્યું. શ્રીમંતના છોકરાને ગોખડે નીકળે ત્યારે બખ્ખે નોકર કાળા જમણી જેડીને આંકે પહેાર તેને પંખો કરે; પણ અહીં તો એકલી કાંદિના સિવાય તેના તરફ કાંઈ જેઘ શકતું પણ નહિ. છોકરો બંધ માંદો હોય તેથી કાંઈ તેની માને કપાના પગારે પણ રગ મગવાની હતી કે કારખાનાંની નિયમાવલિમાં માતાની લાગ-ણીએને વિગે કદી વિચાર કરવામાં આવતો નથી અથવા ગરીબ લોકોને

લાગણીજ નહિ હોય, એવું તેમના શ્રીમંત માલિકો માની લેતા હશે. ઘરનાં માણસો સવાર થાય એટલે મળૂરીએ જતાં તે છેક રાત્રે જે આવતાં ત્યાં સુધી ગિચારી કોટ્ટિના ઘરકામ કરતી જતી અને એને નાસની ખબર લેતી જતી. ડોક્ટરને બોલાવવાના અથવા દવા કસવાના તો તેમની પાસે પૈસાજ ન હતા. વળી ગોખરાના રોગથી છોખરી મરી જતાં ન હતાં; કોઇ કોઇ કદાચ મરી જતાં હશે, પરંતુ એ સેવ છવલેણુ રોગમાં ગણાતો નથી. કોટ્ટિના કોઇ કોઇ વાર તેની પથારી પાસે આવીને જરાક માયા બતાવી જતી, બાકી બધો વખત તે છોખરી એકલોજ પડી રહેતો. નીચે ભોંયતળાયા ઉપર તો પવનના એવા સૂસવાટા ચાલ્યા આવતા કે ત્યાં જો તેની પથારી કરે તો તેને શરદી લાગ્યા વગર રહેજ નહિ. શરદીમાંથી બીજા રોગ ઉત્પન્ન થાય અને છોકરો છવથી જાય. તેથી તેને સળીઆવાળા પારણામાં સૂવાડવો પડતો હતો. રાત્રે તેને ઓઢાડયા પછી તેને અને તેને ઓઢાડેલાં લૂગડાંને કશા વડે બાંધી લેવાં પડતાં. તેમ ન કરે તો રાત્રે લાતો મારીને તે ઓઢાડેલું ફગાવી દે અને ઘરનાં તો થાકીને લોથ થઇ ગએલાં હોવાથી એવાં બાંધવા પડે કે કોઇ રાતમાં પાસું પણ બદલે નહિ ત્યારે છોખરી ઉઘાડો થઇ ગયો છે કે નહિ, તે શી રીતે જોવાનાં હતાં? આખો દિવસ તેની પાસે બેસનાર કોઇજ નહિ, હસીને બોલાવનાર પણ કોઇ નહિ. તેમાં વળી ગોખરની ગરમી. તે પડયો પડયો ટીકા ટીકા કર્યો કર્યો અને રડી રડીને ટાઢો હીમ થઇ જતો. છેક થાકી જતો ત્યારે જરાક જાનો રડી જતો અને ધીરે અવાજે 'ઉંઉં' 'ઉંઉં' કરીને પોતાનું દુઃખ જણાવતો. ગોખરાને લીધે આવેલો તાવ પણ તેના અંગમાં ઘસા કરતો. તેની આંખોમાં સુકાં ગોખરાને લીધે ફેફસીઓ થઈ આવી હતી અને તેમાંથી રસી ઝડપી કરતી. તેના શરીરની હાલત તો આંખે જોવાય નહિ એવી થઇ ગઇ હતી. આખે શરીરે ફેફસીઓ ફેફસીઓ ફૂટી નીકળેલી હોવાથી તે હતો તે કરતાં ઘણો મોટો દેખાતો હતો. જાણે રાત્રી રાત્રીની ગાંડ !

આટલું જતાં પણ એ નાના બાળકના શરીરનો બાંધો અને તેને સ્વખાવ જોતાં તે ઘરનાં બીજાં બધાં કરતાં ઓછો કમનસીબ હતો. આ એ કારણને લીધે તેના મંદવાડનું દુઃખ તેને વંદનું થયું હતું. આ એ વંદનું થયું ન હતું. તેને આજ સુધીમાં જે જે દુઃખ થયું તે બધામાંથી તે પોતાની મહેજત સાચી થઇ ગયો, અને તેને કાલે અવસાન થયું. એક દિવસમાં સાચા થયેલાં પાંચાં દુઃખો અને કાલે થયેલાં મૃત્યુ. નોનવ હતો. તેના શરીર ઉપર જે જે દુઃખ આવી ગયા

તે બધું મદેનાથી મદન દરવાનું પૂરતું બધા લાનેજ ને આવનમાં દનો અને તેને વારાંની મંદવાડ આવના ને જાણે તેની મેજના દુમ-લાની મામે દષ્ટી રહેવાની અમાધારણ શક્તિની મોંને ખાત્રી કરાવ-વને આજે આવના દોય એવું દેખાતું હતું. કારણ કે દેકે મેજના દુમજા પછી નરતજ પાછો ને દનો તેવો ને તેવો બની જતો. આટલા બધા અમાધારણ શરીરબળનું શૂળ મન લાદને તે અવનધો દનો તેનું એક કારણ તો એ હતું કે, તેનાં માખાપની બરજીવાની અને ઉલ્લા-સના ફળાપે એનો જન્મ થયો દનો. તેના શરીરનો ખીલાવ પણ ઝટ ઝટ થતો હતો. લેકાક્તિ પ્રમાણે કદીએ તો ને દદાટે નદિ એટલો રાત્રે અને રાત્રે નદિ એટલો દદાટે રધતો હતો. વગમ દદાટે પૂરો થયો ન થયો એટલામાં તો તે ગડબડીમાં ખાતો ખાતો બધા ધરમાં ચાલતો થઈ ગયો. વારે વારે ફરી ફરીને રસોડામાંજ જાય અને બો-લાય નદિ તો પણ મોટા ઉપરથી ખૂબ ખૂબ લાગી છે એવું બતાવે. તેનાં ધરનાં માણસોની કમાણીના પ્રમાણમાં તેને જામ જે ખોરાક આવતો હતો તેટલાથી તેનું પેટ ભરાતું ન હતું; કારણ કે જેમ તેનું શરીર વધતું, તેમ તેમ તેની જૂખ પણ વધતી જતી હતી. તેને જેટલું મગે તેટલું તે ખાઈ જતો અને વળી પાછું માગતો. ખાતાં કદી ધરાતો-જ નદિ અને જે ચીજની હડ લે તે લેતો ત્યારેજ દાદો પડતો. તે હજી એકજ વરસનો થયો હતો, પણ તેના બાપના સિવાય ધરના બીજા કોઈને પણ પન કરતો ન હતો.

નવ મહિના તેની માતાના ગર્ભમાં રહ્યો તેટલા વખતમાં તે બિચારીનું બધુંજ દૌવત આ દરામખેરે ખેંચી લીધું હતું અને પોતા-ની પછી અવનરનાર બાળકને પોપવા માટે તેની માતા શરીરમાં કશુંજ સત્ત્વ રહેવા દીધું ન હતું; છતાં એનાને બીજી વારનો ગર્ભ તો રહ્યો-જ. બીજી વારની સર્ગલા થયા પછી તેના શરીરની જે અવસ્થા થઈ ગઈ તેનો તો વિચાર કરતાં પણ કમકમાટી વધી. અને એવાં એવાં છેક પ્રસૂતિ થતા મુધી તેણે મગૂરી કરવા તો જવુંજ પડે. જર્ગિસની ખુદ્ધિ દુઃખ અને નિરાશાની ઝેરી અસરને લીધે ગમે તેટલી બહેર મારી ગઈ હતી, તેમ છતાં એનાની આવી શારીરિક દુર્દશા તરફ તેનું લક્ષ પણ ખેંચાયુંજ હતું અને થોડાજ વખત પછી તેના માથા ઉપર વડી પડનારી દારણ વિપત્તિનો કડાકો તે આજથીજ સાંભળવા લાગ્યો હતો. તે સમજી ગયો હતો કે, આજ સુધીમા જેના ઝપાટા ગ્રીસ્મા નથી એવી કોઈ નવીન દુઃખાઓનું સૈન્ય તેના તરફ આવવા માટે નીકળી ચૂક્યું છે અને ત્યારે ત્યારે તેને એવા વિચાર આવતા ત્યારે

તેમનાં દુઃખનો છેડો આવી જાય. પણ આ પ્રમાણે તેઓ રીબાઝ રીબાઝને મરે એ વધારે કર છે. પહેલાં તો આવી સ્ત્રીઓએ પરણવું જ ન જોઈએ. તેઓ બાળકની માતા થવી જ ન જોઈએ. ખરૂં જોતાં જેમને મજૂરી કરીનેજ પેટ ભરવું પડે છે એવા કોઈ પણ પુરુષે કે સ્ત્રીએ પરણવાનો વિચાર જ માંડી વાળવો જોઈએ. સ્ત્રીઓની જિંદગીનો મને પહેલેથીજ આટલો પરિચય હોત તો હું કદી પરણત જ નહિ—સ્ત્રીના તરફ તેને પરણવાની ઇચ્છાથી હું જોઉં તે કરતાં હું મારી આંખોને મારે હાથેજ ફેાડી નાખત, મારી આંખોના ડોળાને હું મારા નખ વડેજ ઉખાડીને ફેંટી દેત. તેને પોતાને પણ દિસ્ટરિયા થયો હોય તેમ આવું ને આવું તે ક્યાંય સુધી લવ્ચાજ કરતો. આવડો મોટો કદા-વર શરીરનો ભાયડો આમ ગાંડની પેડે લવારો કરે એ પણ કુટલું બધું દયાજનક ! તેને આવું કરતો જોઈને ઓના ગમે તેમ કરીને પણ પોતાની સાનસુધા ઢેકાણે લાવતી અને તેને બેઉ હાથે વળગી પડીને તેને વિનવતી કે, હવે ધણું થયું, જરા ટાઢ પડો, મને કોઈ નથી થયું. મને દમણાં મટી જશે, એ તો અમરતો મને જરાક કાળજે ડચૂરા ભરાઈ આવ્યો હતો. તે ધણીના ખબા ઉપર માથું નાખી દબને પડી પડી ડસદાં ખાતી અને થોડી વારે શાન્ત થઈ જતી તેટલી વાર, અદશ્ય દુઃખનોનાં બાણથી ધાયલ અસહાય પણ જેમ જુએ તેમ જર્જિસ તેની સામે જોઈ રહેતો. એક ઉઠે નિઃશ્વાસ મૂકીને પોતાના દુઃખનો ભાર કાંઈક ઓછો કરવા જેટલું સામર્થ્ય પણ તેનામાં હવે રહ્યું ન હતું.

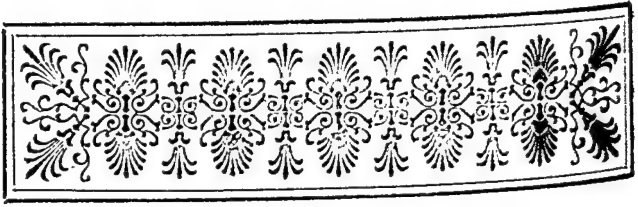

ત્યારે તે ધ્રુવ ઉઠતો હતો.

ઝોનાની કાયાના કટકા થઇ જતા હતા એની સાથિતીની હવે જરૂરજ રહી ન હતી. ખુદ્દા એન્ડેનાસનો જેનાથી શ્રવ ગયો હતો એવી નહારી ઉધરસ તેને પણ હવે લાગુ પડી હતી. જે દહાડે કુદ્દા દ્રામ કંપનીએ તેને દ્રામમાંથી ઉતારી પાડી અને તેથી તેને આખે રસ્તે વંરસાદની હેલીમાં કારખાના સુધી ચાલીને જવું પડ્યું તે દહાડાથી આ જીવલેણ ઉધરસે તેના શરીરમાં પગપેસારો કર્યો હતો અને અવારનવાર તેને ખાંસી પણ આવ્યા કરતી હતી. પણ હવે તેણે ગંભીર રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું હતું અને ખાસ કરીને રાત્રે એટલા ભેરથી આવતી કે તે ઊંઘમાંથી જાગી ઉઠતી. આ જાણે ખરાબ લક્ષણ તો કહેવાયજ, પણ તેના જ્ઞાનતંત્રુઓ કમજોર થઇ ગયા હતા, એ વળી એથીય વધારે ખરાબ અને ભયસૂચક લક્ષણ હતું. આથી કરીને તેને ઘણી વાર માથામાં સખત દુખાવો થઇ આવતો, તેમજ કોઈ કોઈ વાર હિસ્ટિરિયાની આંકડી આવી હોય તેમ ખાસ કારણ વગર એમ ને એમ રડવા લાગતી તે ક્યાં સુધી રડયાજ કરતી. કોઈ કોઈ વાર તો કારખાનામાંથીજ કંપારીઓ ખાતી ખાતી અને ઉંકારા કરતી કરતી તે ઘેર આવતી તથા આવતા વારનેજ પધારીમાં આળોટી પડતી અને ડસકે ને ડસકે રડતી. કોઈ કોઈ વાર તો તેનામાં હિસ્ટિરિયાનાં તમામ લક્ષણ દેખાતાં અને બેશુદ્ધ પણ થઇ જતી. આવું થતું સારે જર્જિસ પણ ખીકનો માર્યો અડધો ગાંડો થઇ જતો. એલ્ઝબિથ તેને સાંત્વન દેતી કે, એવું તો બેરાંની જાતને ઘણી વાર થઇ આવે છે; ખાસ કરીને સગર્ભા અવસ્થામાં. એનો કશો ઇલાજજ નથી; પણ જર્જિસના મનનું સમાધાન થાય નહિ. ઝોનાને આવું શાથી થતું હશે એવો એકનો એક સવાલ તે ફરી ફરીને પૂછતો. તે એવું પણ કહેતો કે, તેને પહેલાં તો કદી આવું થયું ન હતું ત્યારે આ વખતેજ વળી ક્યાંથી થઇ આવ્યું? તે તેની સાસુની સામે દલીલ પણ કરતો કે, તમે કહો છો અથવા તમે ધારો છો તેના કરતાં મને કાંઇક જુદુંજ કારણ લાગે છે. એ કારણ ઘણુંજ ભયંકર, પૈશાચિક અને કમકમાટી ઉપમત્તે એવું છે. ઝોનાને જે જાતની જિંદગી ગુમ્મરવી પડે છે, જે જાતનું કામ કરવું પડે છે તેનાથી એના જીવનતત્ત્વનો કાણે કાણે ચાલુ રાખ થયાજ કરે છે. આ કામ કરવાને માટે તેનું શરીર ઘડાયુંજ નથી. તેનું એકલીનુંજ નહિ, પણ કોઇ સ્ત્રીનું શરીર એવા કામને માટે કામ કરે નથી. જે આ સ્ત્રીઓને ખીજી કોઇ રીતે જગત જવાડી રાખી નજર દેાય તો બહેનર છે કે, તેમને એકસામટી મારી નાખે એવું

તેમનાં દુઃખનો છેડો આવી જાય. પણ આ પ્રમાણે તેઓ રીઝાઈ રીઝાઈને મરે એ વધારે મૂર છે. પહેલાં નો આવી સ્ત્રીઓએ પરખુંજ ન જોઈએ. તેઓ બાળકની માતા થવીજ ન જોઈએ. ખર્ચ જોનાં જોમને મજૂરી કરીનેજ પેટ બરું પડે છે એવા કાંઈ પણ પુરૂં કે સ્ત્રીએ પરખવાનો વિચારજ માંડી વાળવો જોઈએ. સ્ત્રીઓની જિંદગીનો મને પહેલેથીજ આટલો પરિચય હોતો હોય તો હું કદી પરખનજ નહિ—સ્ત્રીના તરફ તેને પરખવાની ઇચ્છાથી હું જોઉં તે કરતાં હું મારી આંખોને મારે દાઢેજ ફેડી નાખત, મારી આંખોના ડોળાને હું મારા નખ વડેજ ઉખાડીને ફેંકી દેત. તેને પોતાને પણ હિરિદરિયા થયો હોય તેમ આવું ને આવું તે ક્યાંય સુધી સત્ય જ કરતો. આવડો મોટો કદાવર શરીરનો બાપડો આમ ગાંડાની પંડે લવારો કરે એ પણ કેટલું બધું દયાળનક ! તેને આવું કરતો જોઈને ઓના ગમે તેમ કરીને પણ પોતાની સાનસુધા ટેકાણે લાવતી અને તેને બેઠે દાઢે વગગી પડીને તેને વિનવતી કે, હવે ધણું થયું, જરા ટાડા પડો, મને કાંઈ નથી થયું. મને હમજીમાં મડી જશે, એ તો અમરતો મને જરાક દાળજો ડચૂરો ભરાઈ આવ્યો હતો. તે ધણીના ખજા ઉપર માયું નાખી દધને પડી પડી ડસકાં ખાતી અને ઘોડી વારે શાન્ત થઈ જતી તેટલી વાર, અદસ્ય દુરમનોનાં બાણથી ધાવણ અસહાય પશુ જેમ જુએ તેમ જર્ગિસ તેની સામે જોઈ રહેતો. એક ઉડો નિઃશ્વાસ મૂકીને પોતાના દુઃખનો ભાર કાંઈક ઓછો કરવા જેટલું સામર્થ્ય પણ તેનામાં હવે રહ્યું ન હતું.

પ્રકરણ ૧૫ મું

પાછલા પ્રકરણમાં કહી તે વિપત્તિની શરૂઆત ઉનાળામાં થઈ અને ત્યાર પછી જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા, તેમ તેમ તેનું સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર વધારે ચિન્તાજનક થતું ગયું. ત્યારે ત્યારે આવું થતું સારે ત્યારે ઓના લાયલીત સ્વરે કહેતી કે, હવે આવું ફરીથી નહિ થાય. પણ તેનું કહેવું કદી સાચું પડતુંજ નહિ. જેમ જેમ ઓનાને હિસ્ટિ-રિયાની આંકડીઓ આવતી ગઈ, તેમ તેમ જર્ગિસની મનની બીક વધતી ગઈ. એકઝબિટા તેને ગમે તેટલો સધીઆરો આપતી ને એવું તો સ્ત્રીમાત્રને થાય છે, એમાં કશુંજ ખાસ ખંડી જવા જેવું નથી. પણ તેનાં એવાં સાંત્વનનાં વચન પર જર્ગિસનો વિશ્વાસ દહાડે દહાડે ઓછો થતો ગયો. તેને હવે ઉંડો શક પેદા થયો હતો કે, આ બનાવની પાછળ કાંઈક એવું ભયંકર તત્ત્વ છુપાએલું છે કે જે મા-દીકરી બેઉ જણ તેની આગળથી ગુપ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને બંધી સ્ત્રીઓને આવું તો થાયજ એમ કહીને તને ઉઠાં ભણાવે છે. ઓનાને આંકડી આવી હોય એવી હાલતમાં એક બે વાર તેની આંખ ઉપર જર્ગિસની નજર પડી ગઈ. તેણે દીકું કે, એ આંખ ઓનાની નહિ પણ શિકારીઓની આગળથી નાસી છૂટેલા ખંડાવરા પશુની એ આંખ હતી. તેનાં ડસકાં અને તૂટક તૂટક નીકળતા તેના ઉદ્દગારોની અંદર ઉંડી દયાવી રાખેલી અંતરની વેદનાના કોઈ કોઈ ભાગ્યાતૂટ્યા ઉદ્દગાર પણ તેને કાને પડ્યા. જર્ગિસની બુદ્ધિ નિરાશાને લીધે છેક બંદરે મારી ગઈ હતી, તેથીજ આટલું બધું બેચા અને બળ્યા છતાં તેણે આ વિષે વધારે ઉંડા ઉતરીને પૂછપરછ કરી નહિ અને વાત વિચારે નાખી દીધી. તે ભારવાહી દોરના જેવી જિંદગી ગુમરતો થયો હતો અને વર્તમાન સિવાય બીજા કશાનો વિચાર કરતો ન હતો, સિવાય કે તેની નજર આગળ ફેટલાક એવા બનાવ બને કે જેને લીધે તેને કંઈ જિયાન રીતે ભવિષ્યનો વિચાર કરવોજ પડે.

વળી પાછો ગિયાળો નજીક આવતો ગયો, અને આ વખતનો ગિયાળો અમારોનાં બધાં વરમ કરનાં વધારે ઉપર અને વધારે ગ્રામદાસક નીવડ્યો. આંગ્રીઆર અદિનો નોંદો એટલે અત્યારમાં તેણે થવા લાગી. બનરમાં તેણે આવે એટલે કમાઈખાનાંનું કામ તેટલાજ પ્રમાણમાં થયું. નાનાજના તહેવાર જેમ જેમ નજીક આવતા ગયા, તેમ તેમ તહેવારને દહાડે સેકાને ખાવાની નાના પ્રકારની વાનીઓ તૈયાર કરીને તેમના હજીયા ભરવાનું અને માલગારીઓ ભરી ભરીને દેશવિદેશ રવાના કરવાનું કામ પણ થમથોકાર ચાલવા લાગ્યું. છેક મોટી રાત સુધી બધાંજ કમાઈખાનાં કામ કરતાં થઈ ગયાં. તેમાં કલખખાનાં કરતાં જ્યાં ફક્ત રાંધેલા અને આથેલા માંસના હજીયા ભરના દના તેમના ઉપર તો કામની પુષ્કળ માત્રાથી હતી. 'મેરિન', એકઝખિટા અને ઓના એ કારખાનાંનાં ચંદ્રાને દેકાણે દનાં તેથી તેમને આ વખતે કામને પહેંચી વળવા માટે રોજના પંદર પંદર અને સોળ સોળ કલાક કામ કરવાની ફરજ પડી. અને બલે થોડો પગાર લઈશું અને થોડું કામ કરીશું એવું કહે તો પણ ચાલેજ નહિ. અહીં થોડા કામનો કે વધારે કામનો સવાલજ ન હતો. અહીં તો માલિકો કહે એટલું કામ કરો, નહિ તો ચાલ્યાં જાઓ; એ બેમાંથી ગમે તે એક વાતની તેમને પસંદગી કરી લેવાની હતી. જો તમારે તમારી નોકરી સાચવીજ રાખવી હોય તો તમને જોટલું કામ અને જે કામ સોંપવામાં આવે તે બધું તમારે પૂરું કરવુંજ પડશે, આવી તેમના માલિકોની અવિચળ આજ્ઞા હતી. વળી એક બીજી વાત પણ એ હતી કે, વધારાનું કામ કરવાથી તેમની ટૂંકી આવકમાં વધારો પણ થતો હતો તેથી તેઓ ખેંચાઈને તણાઈને ગમેતેમ કરીને પણ કામ કરી છૂટતાં હતાં. દરરોજ સવારના સાત વાગે દરેકના નિયમ પ્રમાણે તેઓ પોતાના કામ ઉપર હાજર થાય, બપોરની રજામાં ઘેરથી બાંધી આણેલા રોટલા ખાય અને પછી જે કામ પર ચડે તે કોઈ દહાડો રાતના દસ અને કોઈ કોઈ દહાડો તો છેક અગીઆર અગીઆર વાગતા સુધી કામ કર્યાજ કરવાનું. વચમાં દસ કે અગીઆર કલાક નીકળી જાય, પણ નહિ હાથમાંથી કામ હેંકે મૂકવાનું કે નહિ મોઢામા અનાજનો એક કોળીઓ મૂકવાનો. જર્ગિસ જ્યાં કામ કરતો હતો તે દહાડકાંના ખાતરની મીઠમાં નાનાજના તહેવારને લીધે ખાસ વધારાનું કામ આવી ચડે એમ ન હતું, તેથી તે તો સુકરર વખતે કામ પરથી છૂટો થતો. પેલી ત્રણે સ્ત્રીઓને સાચવીને ઘેર તેડી જ્યાં સારું તેઓ આવે ત્યાં સુધી તે ધોમવા હિંચતો. પણ તે જ્યાં થોભે ? દારની ફકાન સિવાય બીજી એક

જગ્યા ન હતી, તેથી કરીને તેઓ તેને કહેતી કે, અમારે સારૂં રાક
 નેવી નહિ. અમે અમારી મેજે ઘેર આવીશું. ત્રણે જણી પોતપોતાનાં
 કારખાનામાંથી છૂટે ત્યારે અંધારામાં આયડીઆં ખાતી ખાતી રસ્તા-
 ના એક ખુણા આગળ આવીને ઉભી રહે અને જે પહેલી આવી
 હોય તે બીજી બેના આવવાની રાહ જુએ. પછી ત્રણે જણી મેજી
 થઈને ટ્રામમાં ચઢી બેસે. કોઈ કોઈ વાર ત્રણમાંથી એકને અથવા બેને
 ઘણુંજ મોડું થઈ જાય તો પછી કોઈ કોઈને માટે રાહ ન જોતાં જે
 જેમ છૂટે તેમ ઘેર આવવા માટે ટ્રામમાં બેસે; પણ ભૂખ અને થાકને
 લીધે તેમની આંખો ઉપર એવો ભાર આવી જાય કે ટ્રામમાં ને ટ્રામમાં
 ઉંઘી ન જવાય અને ઉતરવાની જગ્યા આવે ત્યારે ઉતરી પડવાનું
 રહી ન જાય તે સારૂં ખૂબ પ્રયત્ન કરીને જગતી ને જગતી બેસી
 રહે તો પણ આંખો તો વારંવાર મીંચાઈ જાય જાય. પણ રખેને ઉતરી
 પડવાની જગ્યા આવી ગઈ હશે એવી બીકથી પાછી તરતજ બેઆ-
 કળી ચમકી ઉઠે. આવી હાલતમાં ટ્રામમાંથી ઉતર્યા પછી પાછું
 થોડુંક વળી ચાલે ત્યારે ઘર આવે. ઘેર પહોંચ્યા પછી તેમને કપડાં
 ઉતારવાનાજ હોશ ન રહ્યા હોય તો પછી ખવાય તો શું ધૂળ? ઘરમાં
 પેસતાની વારમાંજ આંખમાં ઉંઘ એવી ભરાઈ ગઈ હોય કે સીંધાં
 પથારીમાં જઈનેજ પડે. પગરખાં કાઢી નાખવા જેટલું પણ તેમનાથી
 થોભાય નહિ તેથી પગરખાં સુદ્ધાંજ પથારીમાં આજોટી પડે અને
 જાણે મરી જાય હોય એવાં ઉંઘે. સવાર પડવા આવે તે વખતે
 ઉઠવાનું મન તો ન થાય પણ શું કરે? વખતસર હાજર નહિ થવાય
 તો કાઢી મૂકશે એ ધાકે આંખો ચોળતાં ચોળતાં અને બગાડાં ખાતાં
 ખાતાં ઉઠે. શિયાળાનાં પગલાં વાગી રહ્યાં હતાં, અને શિયાળો બેસ-
 શે ત્યારે મહિને દસ દસ ડોલરના કોલસા બાળતાંય પાર નહિ આવે
 એવો વિચાર કરીને થાય તેટલી મહેનત કરીને કોલસા બેગ પૈસા
 સંઘરવાની ફિકરમાં પડ્યાં હતાં.

નાતાલના તહેવારને હવે થોડા દિવસનીજ વાર હતી એટલામાં
 એક દિવસ ઘણાજ નેરથી બરફનું તોફાન શરૂ થયું. તે સમી સાંજ-
 થીજ બરફ વરસવા માંડ્યું તે રાત પડતા પહેલાં તો રસ્તા ઉપર
 બખ્ખે ઈંચ જેટલો બરફનો થર જમી ગયો. જર્ગિસ પોતાના કાર-
 ખાનામાંથી છૂટા થયા પછી થોડા વખત સુધી તો ઘરની સ્ત્રીઓની
 રાહ જોતો ઉભો રહ્યો. રસ્તામાં તો ઉભા રહેવાય નહિ તેથી દરની
 દુકાનમાં પેડા અને શરીરમાં ગરમી લાવવાને વાસ્તે જે પ્યાલા તો
 પીજ ગયો તથા દારૂની પ્રેશાચિક લાલચ તેને વધારે પ્યાલા પાસ

ન લક્ષ્યાવે તેટલા વારતે દારની દુકાનમાંથી નીકળીને શ્રીધાન પર તરફ દોડી ગયો. મેર પરીઆ પાડી વળી ઘોડી વાર સુધી અમરનો પધારીમાં પડ્યો પડ્યો બેસાંચોની આવવાની રાદ જોવા લાગ્યો; પણ તેની આંખ મગી ગઈ અને તે ઘસઘસાટ હુલી ગયો. તે જાગ્યો ત્યારે તેને એવું લાગ્યું કે, હજી હું જાગ્યો નથી, પણ કાંઈ વિચિત્ર અને કાપ-કર એવાર તમે દેખાઈ ગયો છું, તેજે જેવી આંખ ઉઘાડી તેવી તેની પહેલીજ નજર એટલિટા ઉપર પડી; કારણ કે તે તેની પધારી પાસે હમી હમી તેને દોડાગી રહી હતી. પહેલાં તો તે શું કહે છે તેનીજ જર્જિસને સમજ પડી નહિ. તે બોલી કે, આજ રાત્રે આના ઘેર આવી નથી. જર્જિસે પૂછ્યું કે, વાગ્યા છે કેટલા ? તે તો એમજ ધારતો હતો કે, હજી બહુ બહુ તો રાતના નવ દસ વાગ્યા હશે. એટલિટા બોલી કે સવાર થવા આવી છે-આપણે રાજનો ઉઠવાનો વખત થયો છે. આના આગે ઘેર આવીજ નથી.

"આના ઘેર આવીજ નથી !" એ બોલ સાંભળીને જર્જિસને કાગળે ફાળ પડી અને તે ચમકીને બેઠો થઈ ગયો. હંડીનો તો કાંઈ સંભારજ રહ્યો ન હતો અને રસ્તા ઉપર એક એક ફુટ જેટલો ખર-હનો ધાડો થઈ જઈ ગયો હતો. હવે કરવું શું ? આનાને શું થયું હશે એવી બીકથી એક બાણુએ મેરિજ રહતી હતી. બીજા બાણુએ નાનાં છોકરાં પણ મોટાંને રહતાં જોઈને રડવા લાગ્યાં હતાં. રેનિ-રેનાચસ તો ખરફ પડે છે તે જાણીને તેના પોતાના દુઃખનો વિચાર કરીને રડતો હતો. હજી ખરફનો ભય તેના મનમાંથી ખસ્યો ન હતો. કપડાંભેર ઉંઘી ગયેલા જર્જિસને પગરખાં અને આવરકોટ પહેરી સેવા સિવાય બકાર જવાને માટે બીણું કાંઈ કરવાનું હતુંજ નહિ; તેથી તે જાગ્યા પછી અંધીજ મિનિદની અંદર આનાની બોળ કરવા માર ધરમાંથી બકાર નીકળ્યો. બકાર નીકળીને રસ્તા ઉપર ચાલવા માંડ્યા પછીજ તેને સમજાયું કે, આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; અને કરવાથી કશો લાભ પણ નથી. કારણ કે આનાને બોળવા ક્યાં જવું તેનો હજી તેજે પૂરો વિચાર પણ ક્યો ન હતો. હજી જલ્દી મધરાત જતી હોય એવું રસ્તામાં અંધાઈ ધોર હતું. આકાશ-માંથી ખરફનાં ગાજણા ઉપરાઉપરી વરસ્યાજ કરતાં હતાં અને બધે એટલી બધી પ્રગાઠ શાન્તિ પથરાઈ હતી કે ખરફનાં ગાજણાં વરસવાથી ઉત્પન્ન થતો ખરરરર ખરરરર ધ્વનિ પણ જર્જિસ ચોખ્ખોચોખ્ખો સાંભળી શકતો હતો. ક્યાં જવું તેનો માત્ર થોડીક સેકન્ડ સુધી વિચાર કરતો તે રસ્તામાં ઉભો રહ્યો એટલામાં તો તે પોતેજ માથાથી તે

પગ સુધી ઘોળો ઘોળો થઇ ગયો.

પછી ત્યાંથી તેણે જે દોડ મૂકી તે દોડ્યો દોડ્યો કે કસાઈ ખાના સુધી જઈ પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેણે કેટલીક દારૂની દુકાનો ઉઘાડી દીધી, તેમાં ઝોના છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા દરેક દુકાન આગળ તે જરા જરા થોભતો ગયો. અત્યારે તો તેણે જે અનુમાન કર્યો હતો ઝોનાને ઘેર આવતાં રસ્તામાં બરફનું તોફાન નડ્યું હોય અને તેની આગળ વધવાની હિમ્મત ન ચાલવાથી દારૂની દુકાનમાં અથવા ત્રણે ત્યાં તેણે આશરો લીધો હોય; અથવા તો ન કરે નારાયણને તેને કારખાનામાંજ કાંઈ અકસ્માત થયો હોય. જે વિભાગમાં ઝોના કામ કરતી હતી ત્યાં જઈને તેણે ઝાંટીદારને પૂછી નેયું. તેણે કહ્યું કે, મને ખબર છે ત્યાં સુધી તો ગર્ભ કાલે અહીં કોઈને કશો અકસ્માત થયોજ નથી. ત્યાંથી તે આગળ ચાલ્યો અને જ્યાં કામદારોના આવ્યા ગયાનો વખત નોંધાય છે તે ઑફિસ આજે આટલું બધું વહેલું છતાં તેણે ઉઘડેલી નોંધ. તેણે અંદર જઈને પૂછ્યું ત્યારે ત્યાંના કારકૂને તેને કહ્યું કે, ઝોનાનો વખતનો બિલ્લો ઑફિસમાં જે જગ્યાએ હોયો નોંધએ તે જગ્યાએજ પડેલો છે. ઝોના ઉપરથી એટલું સાબિત થાય છે કે, કારખાનું બંધ થયું ત્યાં સુધી તેણે કામ કર્યું હતું અને પછી તે ત્યાંથી ગઈ હતી.

ઑફિસમાંથી ઝોના કરતાં વધારે ખબર મળવાનો સંભવ ન હતો, તેથી હવે તો સવાર થાય એટલે ઝોના જ્યાં હોય ત્યાંથી આવે છે કે નહિ, તેની રાહ જોયા સિવાય જર્ગિસથી બીજું કાંઈજ થઈ શકે એવું ન હતું. ખાલી ઉભો રહે તો બરફમાં ફરી જતાય તેથી કરીને તેણે કારખાનાના દરવાજા આગળ આંટા મારવા માંડ્યા. હજી સવાર થવાને થોડી વાર હતી તો પણ કારખાનામાં તો ક્યારની ય જગૃતિ આવી ગઈ હતી. આથે માલગાડીઝોના ડબ્બામાંથી ઢોરને બહાર કાઢવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. બીજી બાજુએ ફૂલીઓ સવા ૭ ૭ મણના માંસના ડબ્બાથી ભરેલી પેટીઓ ખાંધે ઉપાડીને માલગાડીના ખાસ બરફવાળા હંડા ડબ્બાઓમાં ગોઠવતા હતા. આકાશમાં રતાશની પહેલ વહેલી રેખા પ્રકટી ન પ્રકટી એટલામાં તો ટાટે થરથરતા મનુષ્યોનાં રાજોટાળાં હાથમાં ભાયાના ડબ્બા હલાવતા હલાવતા ચારે દિશાએથી ઉતાવળી ચાલે આવતાં દેખાયાં. જર્ગિસે ધાયું કે, કદાચ એમાં ઝોના હોય પણ ખરી. મનુષ્યોના આવ્યા-ગયાનો વખત નોંધવાની ઑફિસની ખારી આગળજ મોઢેમોઢું નોંધ રાખાય એટલું અનુવાનું હતું.

તેથી તે ત્યાં જઈને ઉભો રહ્યો; છતાં રખેને ઝોના તેની નજરે પડ્યા
વગર એમ ને એમ પસાર ન થઈ જાય તે સાર તે દરેક જણના મોઢાની
સામે ખૂબ ધ્યાનથી નજર મારીને જોતો હતો.

સાતનો ઘંટ થયો. કારખાનાના તમામ વિભાગનું કામ સર
થઈ ગયું. દરેક કામદાર પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને કામ પર ચઢી
ગયો. જર્જિસે પણ આ વખતે ખાતરની મીઠામાં હાજર થઈ જવું
જોઈતું હતું, પણ ઝોનાનાનું શું થયું હશે તે જાણવાની તીવ્ર વેદના-
ભરી ઉત્કંઠાને લીધે તે ત્યાંથી ખસ્યોજ નહિ.

ઘંટ વાગી ગયા પછી બીજી પંદર મિનિટ શહેર જોવામાં ગઈ.
પછી જરૂરના પડદામાંથી એક આકૃતિ તેના તરફ આવતી દેખાઈ.
નજીક આવતાંજ જર્જિસના મોઢામાંથી એક ધીમી ચીસ નીકળી ગઈ.
હા, તેજ, ઝોનાજ, એમાં હવે કાંઈ શકે રહ્યો નહિ. તે ઝડપથી ચાલી
આવતી હતી. જર્જિસને જોઈને તેના પગ જરાક લથડાયા અને તેને
પકડી રાખવાને તેણે પડોળા ફરેલા હાથની વચ્ચેજ તે આવી પડી
અને તેના ખભા ઉપર તેણે પોતાનું માથું નાખી દીધું.

જર્જિસે અત્યંત વ્યગ્રતા સહિત પૂછ્યું કે "તને શું થયું હતું ?
તું કાંઈ ક્ષમા ગઈ હતી ?"

તેને ચાલતાં હાંફ ચઢી ગઈ હતી તેથી થોડીક સેકન્ડ સુધી તે
તે ઉત્તર આપી શકી નહિ. પછી તે બોલી: "મારાથી ધેર નજ આવી
થકાયું. જરૂરની મ્હોકાણ ! કામ માડીઓ પણ ચાલતી ન હતી. શા
રીને આવું ?"

"ત્યારે તું રાત ક્યાં રહી ?" જર્જિસે ઉતાવળપૂર્વક પૂછ્યું
"મારી એક બહેનપણી સાથે હું તેને ધેર ગઈ, પેટી જોડવામાં."
ઝોના દાઢતી દાઢતી બોલી.

જર્જિસે એક હિંમત નિઃશ્વાસ મૂક્યો. પણ ઝોના કમળી હતી
અને કસડીઆ ખાતી હતી, તેને હિરદીરિયા આવેલો ત્યારે જેવું કરતી
હતી તેવુંજ તે અત્યારે પણ કરતી હતી. જર્જિસનું લક્ષ તેને ચન્દ્ર
અરસાદ તરફ ખેંચાયું. તેણે પૂછ્યું. "પણ તને યાદ છે શું ? અને
શું કહીતી કેમ નથી ?"

ઝોના અડાધરી બડાધરી તેને વધાર જોડથી વચગીને લઈતી
"ના, ના, હા નહિ. હું જહી કહી છું મારા મનને કમળા વખતથી
કે રહે

શ્રીને અધિ બેસાડીને અધારામાં લથડીમાં ખાનો ખાનો લઈ જતો. એમ કરતાં એક રાત્રે વળા એક બીજીને ધડાકે થયો અને તે આખરે નોજ નીવડ્યો.

તે દહાડે નાનાલથી આગળનો ત્રીજોજ દિવસ હતો. એન્ડ્રિયિટા અને મેરિન લગભગ મધરાત થવા આવી ત્યારે ઘેર આવ્યાં અને તેમણે ઓનાને ઘેર આવેલી ન હોડી એટલે તેમને કાળજી મારકો પડ્યો અને તેમણે ખૂબરાણ કરી મૂકી. સવારમાં કારખાને જતી વખતે તેમણે ઓનાને કહ્યું હતું કે, તું અમારા પહેલાં છટી થાય તો અમુક જગ્યાએ ઉભી રહેજે, પછી આપણે તો જતી સાથે ઘેર આવીશું; અથવા તો મોકુફ થશે તો અમે ઉભાં રહીશું. આ દરાવ પ્રમાણે તેમણે ઓનાની રાહ જોઈ અને છેવટે ત્યારે તે નજ આવી ત્યારે તે જે ઓરડામાં કામ કરતી હતી ત્યાં તેની તપાસ કરવા એન્ડ્રિયિટા અને મેરિન બેઠે થયાં. ત્યાં તેમને માત્રમ પડ્યું કે, માંસનાં પડીકાં સીવનારી છોકરી-ઓને રમ મળ્યે એક કલાક થઈ ગયો. તે રાત્રે તો બરફ પશુ ઠાંધ ખાત્ર ન હતું અને હંડી પણ એવી સખત ન હતી અને છતાં ઓના ઘેર આવી નહિ! તે ઘેર ન આવી તેનું ઠાંધ ખાસ કારણ હોવું જોઈએ અને તે વળા પહેલાંના કરતાં પણ વધારે ગંભીર હોયું જોઈએ.

તેમણે જર્જિસને જાણ્યો. તે પથારીમાં બેઠો થયો અને તેમણે જે કહ્યું તે બધું તેણે ચીઢવાઈ ચીઢવાઈને સાબળા લીધું અને કહ્યું કે "એમાં તમે આટલાં બધાં ગભરાઈ શા માટે જાઓ છો? કામ કરીને યાકી મઠ દશે તેથી જેઠુવિજાને ઘેર મઠ દશે અને ત્યાંજ સુઈ રહી દશે. કારખાનાના દરવાજાથી બરાબર ત્રીજીનું ઘર તેનું છે. હું કહું છું કે, તેને કશુંજ થયું નથી અને કદાચ ઠાંધ થયું પણ હોય તોય સવાર થતા સુધી આપણે કાંઈજ કરી શકવાનાં નથી." એમ કહીને જર્જિસ ઝટ પામું ફેરવીને સુઈ ગયો અને પેલી બે જણીઓએ તેના ઓરડાનું બારણું બંધ કર્યું તે પહેલાં તો તેનાં નસ્કોરાં ઘરરરર ઘરરરર બોલવા લાગ્યા.

તે છતાં તે ગળના કરતા લગભગ એક કલાક પહેલે જાગી ઉઠ્યો અને ઓનાની રાહ કરવા માટે તરતજ બહાર નીકળી પડ્યો. જેઠુવિજા રહેતી હતી તે ઘર હોસ્ટેલ રહીતની પેલી બાજુએ કસાઈ-ખાનાના પાછલા ભાગ તરફ આવેલું હતું. ત્યાં તે, તેની મા અને બહેનો એટલા બધાં પ્રાણી એકજ ઘરના બોયતળીઆના એક ઓરડામાં ગુજરા કરતા હતાં. જે જીવાનની સાથે જેઠુવિજાનો વિવાદ

મથો હતો તેને કામ કરતાં કરતાં છરાનો ઘા વાગ્યો અને ઊંચો ઊંચો હોવાથી તેને પાક ચડ્યો. સડો એટલી હદ સુધી વધી ગયો કે આખરે તેનો હાથ કાપીજ નાખવો પડ્યો. આ સંજોગોમાં જેડ્વિગા અને તેના વિવાહના કરાર હંમેશને માટે તોડી નાખવા પડ્યા. એ ઘરમાં પેસવાનું આરણું તેની પાછળની બાજુએ પડતું હતું. જર્ગિસે અંદર રહ્યા રહ્યા જોયું તો અંદર દીવો બળતો હતો, ઘરનાં માણસો જ્યાં હતાં અને ચૂલા ઉપર કાંઈક તળાતું હતું. તેણે આરણા ઉપર એક ટકોરો માર્યો. તે તો મનમાં એવું ધારતો હતો કે, ઓનાજ તેના છોરાનો જવાબ આપવા માટે આરણું ઉઘાડીને બહાર ડોકિયું કરશે.

પણ ત્યાં તો ઓનાની જગ્યાએ જેડ્વિગાની નાની બહેનોમાંની એક જણ આવી અને તેણે પણ આરણું ન ઉઘાડતાં કોણ આરણું કોંકે છે તે આરણાની તડ આગળ ઉભી ઉભી જોવા લાગી. જર્ગિસે તેના જવાબની રાહ ન જોતાં પૂછ્યું: “ઓના ક્યાં છે?” આ સવાલ સાંભળીને તે છોકરી ગૂંચવણમાં પડી ગઈ. તેણે સામે સવાલ પૂછ્યો: “ઓના? અહીં ઓના કેવી?”

જર્ગિસ કહે: “કેમ? અહીં ઓના નથી આવી?”

છોકરી બોલી: “ના” જર્ગિસ ચોંકી ઉઠ્યો. બીજા પક્ષે જેડ્વિગા પોતે તે તડ આગળ આવી અને પોતાનું મોઢું તેની બહેનોના માથાથી જરાક ઉંચે રાખીને બહાર કોણ ઉભો છે તે તડમાં યત્ને જોવા લાગી. તેણે જર્ગિસને ઓળખ્યો એટલે તે વહેલી વહેલી એ બાજુએ સરી ગઈ; કારણ કે તેણે પોતાના અંગ ઉપર પૂરતાં વસ્ત્ર પહેર્યો ન હતાં. તેણે ખસતાં ખસતાં કહ્યું: “માફ કરતો, મારી માથાની માંદા છે”—આટલું કહેતી કહેતી તે ખસી ગઈ અને જરાક ઓથું કરીને ઉભી.

પણ જર્ગિસના મનમાં હવે એટલી બધી કાળ પડી ગઈ હતી કે જેડ્વિગાનું વાક્ય પણ તેણે પૂરું કરવા દીધું નહિ અને ફરીથી પૂછ્યું: “ત્યારે મું અહીં ઓના આવીજ નથી?”

જેડ્વિગા કહે: “ઓના કેરી અને વાન કેરી? તે અહીં અહીં છે એવું નહિ બાહ્ય જ કાર્યો? તે અહીં આવવાની છે એવું નહિ કહેવું હતું?”

જર્ગિસ કહે: “ના, કહ્યું ના નથી. પણ કાલ મનમાં તેને

નથી આવી તેથી મેં ધાયું કે થોડા દિવસની વાત ઉપર તે તમારે ઘેર રાત રહી હતી નેમ આજ પછી રહી દેાય."

જેઠ્ઠિયા બોલી: "શું કહો છો? થોડા દિવસ ઉપર મારે ત્યાં રાત રહેલી?" તે પછી ખૂબ વિચારમાં પડી ગઈ કે જર્જિસ આવું સાચી કહેવો દશે?

જર્જિસ બોલ્યો: "કેમ ખૂબી જાણો છો? તમારે ઘેર એક વાર તે રાત્રે નહિ સહ રહેલી?"

જેઠ્ઠિયાએ તરતજ ઉત્તર આપ્યો: "તમારી ભારે જૂઝ યાય છે. ઓના કદી મારે ઘેર રાત રહીજ નથી."

આ જવાબ સાંભળીને જર્જિસના દિલને એટલો આંચકો લાગ્યો કે જેઠ્ઠિયાના કહેવાનો ભાવાર્થ પછી તે પૂરેપૂરો સમજી શક્યો નહિ; તેણે ફરીથી કહ્યું: "તમે એવું કેમ બોલો છો? હું ફક્ત બેજ અદ-વાડીઆં પહેલાંની વાત કરું છું. જે રાત્રે ખૂબ જરૂર પડતું હતું—તે દહાડે તેનાથી ઘેર ન આવાયું તેથી તે તમારે ઘેરજ સહ રહી'તી ને? તેણે તો મને એવું કહ્યું હતું."

તે છોકરીએ ફરીથી કહ્યું: "તમારી સાંભળવામાં જૂઝ યઈ'દશે. ઓના તો અદી'આવીજ નથી."

હવે જર્જિસની આંખે અધારાં આવી ગયાં અને તેણે ખાર-સાખનો આધાર લીધો ન હોત તો કદાચ તે પડી પછી જાત. જેઠ્ઠિયાના મનમાં પછી હવે ચિંતા થવા લાગી; કારણકે તેને અને ઓનાને બહેનપણું હતું. છાતી પર પહેરેલી ઓળાને જરાક ઠીક કરીને તેણે હવે ખારણું ઉધાડ્યું અને તે ચિંતાપૂર્વક પૂછવા લાગી: "તમારી સાંભળવામાં કાંઈ જૂઝો તો નથી થતી? તમે ખાત્રીથી કહો છો કે, તેણે મારેજ ઘેર રહેવાનું કહ્યું હતું? સંભારી કાઢો, કાંઈ બીજો ઠેકાણો રહેવાનું કહ્યું દશે."

જર્જિસ કહે: "ના, ના, મને બરાબર યાદ છે. હું કહું છું તેવુંજ તે વખતે તેણે મને કહ્યું હતું. તમારી કેટલીય વાતો મને કહી, મેં અને તેણે સી સી વાતો કરી તે બધુંજ મને કહી સંભળાવેલું. મેં પોતેજ જરા સંભારી કાઢ્યું. મને લાગે છે કે, તમારીજ જૂઝ છે. તમે તે દહાડે ઘેરજ હતાં ને."

જેડવિગા બોલી: “મારી તો કાંઈએ ભૂલ થતી નથી.” જેડ-
માં અંદરથી કોઈ ચીજાએલી સ્ત્રીનો કર્કશ અવાજ આવ્યો: “જેડ-
વિગા, બારણું ઉઘાડું મૂકીને વાતો કરે છે તે તું છોકરાને ટાંકે મારી
નાખવા બેઠી છે; કર બારણું બંધ.”

બારણાનાં પાટીઆંતી વચ્ચે એક ઇંચના આઠમા ભાગ જેડ-
પહોળા તડ હતી તેમાં આંખ ઢાલીને જર્ગિસે બીજી અડધી એ
મિનિટ સુધી ત્રૂટક ત્રૂટક શબ્દોમાં જેડવિગાને પોતાની મૂંઝવણની
વાત કરી અને પછી અહીં વધારે વારે થોભવાથી કશું વધારે કહે
વાનું કે સાંભળવાનું તો છેજ નહિ, એમ ધારીને તેણે આપેલી તક્તી
માટે જેડવિગાની મારી માગી અને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

તે ચાલતો તો થયો, પણ તેનું માથું હવે ફરવા લાગ્યું હતું,
અને પોતે ક્યાં જતો હતો તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું ન હતું. શું મને
ઓનાએ હગ્યો ? મારી આગળ બધું જૂઠુંજૂઠું કંઈ ? એમ ક-
વાની તેની મતલબ શી હશે ? તે દહાડે તે રાત ક્યાં રહી હતી ?
આજે પણ તે ક્યાં હશે ? હજી પણ આમાં ખરી બીના શી છે તે
તેના કલ્યામાંજ આવતી ન હતી. આ કોયડો ઉઠેલવાની તો તેને
વૃત્તિ પણ થતી ન હતી. પણ હજારો ખોટી ખોટી, વિચિત્ર અને
અર્થ વગરની અટકળો તે કરતો અને ભાંગી નાખતો. થોડાજ કલા-
કની અંદર તેના માથા ઉપર તૂટી પડનાર વિપત્તિના ભણકારા ભણે
તેના હૈયામાં વાગતા હોય તેમ તે વિહવળ બનતો જતો હતો.

ઓનાની ભાળ કાઢવાની બાબતમાં હવે બીજું કશુંજ કરવા
જેવું રહ્યું ન હતું, તેથી તે પહેલાંની પેઢે મજૂરોનો વખત નોંધવાની
ઓફિસની બારી આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. સાત વાગી ગયા, લગ-
ભગ આઠ થવા આવ્યા ત્યાં સુધી તે ઉભો, પણ ઓના આવી નહિ.
ત્યારે જે ઓરડામાં તે કામ કરતી હતી તેમાં પેઢો અને તેના ખાતાની
મુકાદમ કાંઈક ખબર આપશે એમ ધારીને તેણે મુકાદમની બોજ
કરવા માંડી. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે મુકાદમ પણ આજે તે
આવી નથી. ન્યાં રહે છે ત્યાંથી આવનારી બધીજ ટ્રામગાડીઓ રસ્તામાં
અટકી પડી છે. શા કારણથી અટકી પડી છે એમ પૂછતાં તેને કોઈએ
કહ્યું કે, વીજળીના પાવરહાઉસ (ઉત્પત્તિસ્થાન) માં કાંઈક અકસ્માત
થયો છે તેથી ગદ્ય કાલે રાતનોજ ટ્રામનો વ્યવહાર સદંતર અટકી
પડ્યો છે. છતાં જે થોડી ઘણી છોકરીઓ ચાલતી આવી રહી હતી
તેઓ માંસનાં પડીકાં સીવવા મંડી ગઈ હતી અને તેમના ઉપર ફેમ-

કેમ કામચળે માટે એક બીજી કોઈ કામચળાઈ મોકલમ નહીં કેવળ
અધ દની. એ જાણીને જમિંસે પુરવા મંડળું જેના દાવ નગર ન
દના અને ને તેની આધે જાન કરનાં કરનાં પામુ કહેને અને કેમ જાન
કરની જોડા જોડે, એવી બીજીથી આદે નગર નગર રાજીને જતા નરા
જવામ ક્યાપની દની. કેવલામાં જેમજમારીને ધોવી તપ્તિજવામ એકે
મજુર ત્યાં આગળ આવી પડે(કેમ). જમિંસે આનાનો તર કાપ છે એટલું
ને જમજુને દનો. ને દહુ કાપી કેમ નથી આવી અને તેનો વર નેને કેમ
જોગને: ક્યાવે છે તે જમજુવા માટે નેનુ મન પળુ મજુરજનું દરું.

તેજુ વગી પોતાના તરથી જરા મમને મુમ્બે: "દામ માટીઆ
આટલી પડી છે ને પળુ એક દારણુ દોષ:—દામ તે શહેરના જરાક
આપેના લાવામાં પળુ ગઈ દોષ—"

જમિંસે કહે: "ત્યાં તે શું કરવા જાય ? ને લનામાં તો ને
હી ગઈ નથી અને જવાનો કંબાવ પળુ નથી."

પેલો માજુસ કહે: "બાલે ત્યારે, શું કહે છે તેમ દહી. " પરંતુ
આટલું કહેનાં કહેના પેલાએ જમિંસની પાસે ઉભેલી ઊઠકરી તરક
જોડને આંખનો મચકારો ક્યાં તે જમિંસે જોઈ લીધું. તેથી તેજુ
તરતજ પુછ્યું: "ત્યારે તું જો જાણે છે તે મને કહેનો કેમ નથી ?"

પળુ પોતાના ઉપર નિરીક્ષકની નજર પડી ગઈ છે તે પેલાએ
જોઈ લીધું હતું તેથી તેજુ ફેવજમારીને ધકેલીને આગળ ચાલવા માંડ્યું.
જતાં જતા જગત પાધું જોડને જોડ્યો કે "મને શી ખબર ? તારી
ધેરી ક્યાં ક્યાં જાય છે તે હું શું જાણ ?"

જમિંસે ત્યાંથી નીકળીને વગી પાછો બહાર આવી ઉભો, અને
ઓહિસના મકાન આગળ આટા મારવા મંડ્યો. હવે દહાડો ચડતો જતો
હતો. તેની ખાતરની મીઠામાં તેની ગેરહાજરી પુરાઈ ગઈ હતી અને
એટલી કસરને માટે તે નોકરી પળુ યુમાવી બેસે; પરંતુ આજે જ-
મિંસેને ઓના સિવાય બીજા કયાનો વિચારજ આવનો ન હતો. એમ
કરતાં તો બપોર દહાડો ચડ્યો અને છતા ઓના તો નજ આવી ત્યારે
તે ઓહિસની ઝાંઝા ઉપર જઈને ચરજ આવી આવ્યો કે, મારી સ્ત્રી
ગઈ ઠાણની ગૂમ યદ ગઈ છે તેની તપાસ કરો. એટલું કામ કરીને
તે વગી પાછો મજુર જગ્યાએ આવીને આનાના નામનો જપ જપતો
બેઠો. છેવટે સાંજ પડવા આવી ત્યારે તે યાજીને ઘેર જવા નીકળ્યો.

રેખ રાખવાને માટે એક બીજી સ્ત્રી કામચલાઉ મુકાદમ તરીકે ગોઠવાઈ ગઈ હતી. જે છોકરીને જર્જિસે પૂછવા માંડ્યું તેના હાથ નવરા ન હતા અને તે તેની સાથે વાત કરતાં કરતાં પણ રંખેને મને કોઈ વાત કરતી જોઈ જશે એવી ખીકથી ચારે તરફ નગર રાખીને જરા તરા જતાજ આપતી હતી. એવામાં ફેલજુગાડીને ધોકેલી લઈ જનાર એક મજૂર ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. જર્જિસ એનાનો વર ધાય છે એટલું તે જાણતો હતો. તે હજી સુધી કેમ નથી આવી અને તેનો વર તેને કેમ ખોળતો આવ્યો છે તે જાણવા માટે તેનું મન પણ સળવળતું હતું.

તેણે વગી પોનાના તરફથી જરાક મમરો મૂક્યો: “કામ ગાડીઓ અટકી પડી છે તે પણ એક કારણ હોય;—કદાચ તે ચહેરના જરાક આવેના લક્ષ્યામાં પણ ગઈ હોય—”

જર્જિસે કહે: “ત્યાં તે શું કરવા જાય? તે લક્ષ્યામાં તો તે દી ગઈ નથી અને જવાનો સંલગ્ન પણ નથી.”

પેલો માણસ કહે: “લલે ત્યારે, તું કહે છે તેમ હશે.” પરંતુ આટલું કહેતાં કહેતાં પેલાએ જર્જિસની પાસે હબેલી છોકરી તરફ જોઈને આંખનો મચકારો ક્યો તે જર્જિસે જોઈ લીધું, તેથી તેણે તરતજ પૂછ્યું: “ત્યારે તું જે જાણે છે તે મને કહેતો કેમ નથી?”

પણ પોનાના ઉપર નિરીક્ષકની નજર પડી ગઈ છે તે પેલાએ જોઈ લીધું હતું તેથી તેણે ફેલજુગાડીને ધોકેલીને આગળ આલવા માંડ્યું. જતાં જતાં જતક પાછું જોઈને બોલ્યો કે “મને શી ખબર? તારી બેરી ક્યાં ક્યાં જાય છે તે હું શું જાણું?”

જર્જિસે ત્યાંથી નીકળીને વળી પાછો બહાર આવી હોમ, અને ઓફિસના મકાન આગળ આંટા મારવા મંડ્યો. હવે દહાડો ચડતો જતો હતો. તેની ખાતરની મૂલમાં તેની ગેરહાજરી પુરાઈ ગઈ હતી અને એટલી કમરને માટે તે નોકરી પણ ગુમાવી બેસે; પરંતુ આજે જર્જિસને એના સિવાય બીજા કશાનો વિચારજ આવતો ન હતો. એમ કરતાં તો બપોર દહાડો ચડ્યો અને છતાં એના તો નજ આવી ત્યારે તે પોસિસની સાથે ઉપર જતને અરજ આપી આવ્યો કે, મારી સ્ત્રી મહા કાલની મૃત થઈ ગઈ છે તેની તપાસ કરો. એટલું કામ કરીને તે વગી પાછો મૂળ જગ્યાએ આવીને એનાના નામનો લખ લખતો બેઠો. ઉપરે સાંજ પડવા આવી ત્યારે તે સાડીને ઘેર જવા નીકળ્યો.

જેડવિગા બોલી: “મારી તો કાંઈએ ભૂલ થતી નથી.” એક માં અંદરથી કોઈ ચીઠાએલી સ્ત્રીનો કર્કશ અવાજ આવ્યો: “જેડવિગા, આરણું ઉઘાડું મૂકીને વાતો કરે છે તે તું છોકરાને ટાંકે મારી નાખવા બેઠી છે; કર આરણું બંધ.”

આરણાનાં પાટીઆંની વચ્ચે એક ઇંચના આઠમા ભાગ જેટલું પહોળા તડ હતી તેમાં આંખ ઢાલીને જર્ગિસે બીજી અડધી એ મિનિટ સુધી તૂટક તૂટક શબ્દોમાં જેડવિગાને પોતાની મૂંઝવણની વાત કરી અને પછી અહીં વધારે વારે થોભવાથી કશું વધારે કહેવાનું કે સાંભળવાનું તો છેજ નહિ, એમ ધારીને તેણે આપેલી તસી માટે જેડવિગાની મારી માગી અને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

તે ચાલતો તો થયો, પણ તેનું માથું હવે દરવા લાગ્યું હતું અને પોતે ક્યાં જતો હતો તેનું પણ તેને લાન રહ્યું ન હતું. યું મને ઓનાએ હગ્યો ? મારી આગળ બધું જૂઠુંજૂઠુંજ કહ્યું ? એમ કહેવાની તેની મતલબ શી હશે ? તે દહાડે તે રાત ક્યાં રહી હતી ? આજે પણ તે ક્યાં હશે ? હજી પણ આમાં ખરી બીના શી છે તે તેના કબ્જામાંજ આવતી ન હતી. આ કોયડો ઉઠાવવાની તો તેને વૃત્તિ પણ થતી ન હતી. પણ હજારો ખોટી ખોટી, વિચિત્ર અને અર્થ વગરની અટકળો તે કરતો અને ભાંગી નાખતો. થોડાજ કલાકની અંદર તેના માથા ઉપર તૂટી પડનાર વિપત્તિના ભયંકર ભરે તેના હૈયામાં વાગતા હોય તેમ તે વિહવળ બનતો જતો હતો.

ઓનાની ભાળ કાઢવાની બાબતમાં હવે બીજું કશુંજ કહેવું રહ્યું ન હતું, તેથી તે પહેલાંની પેઠે મજૂરોનો વખત નોંધવાની ઓફિસની બારી આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. સાત વાગી ગયા, હવે ભ્રમ આઠ થવા આવ્યા ત્યાં સુધી તે ઉભો, પણ ઓના આવી નહિ ત્યારે જે ઓરડામાં તે કામ કરતી હતી તેમાં પેટો અને તેના ખાતે મુકાદમ કાંઈક ખબર આપશે એમ ધારીને તેણે મુકાદમની બારી કરવા માંડી. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે મુકાદમ પણ આજે છે આવી નથી. ત્યાં રહે છે ત્યાંથી આવનારી બધીજ ટ્રામગારીઓ રસ્તાને અટકી પડી છે. આ કારણથી અટકી પડી છે એમ પૂછતાં તેને કહેવાય છે કે, વીજળીના પાવરહાઉસ (ઇલેક્ટ્રિસિટી) માં કાંઈક અસર થઈ છે તેથી મજા કાઢે રાતનોજ ટ્રામનો વ્યવહાર સંપૂર્ણ અટકી પડ્યો છે. છતાં જે થોડી થોડી છોકરીઓ સાલની આવી રહી હતી તેઓ એકબીજા પડીકાં સીવવા માંડી ગઈ હતી અને તેમના ઉપર જે

ફેબ્રુઆરીના માસે એક બીજી સ્ત્રી હામરવાડે મકાદમ નર્સિંગ એસોસિએટ થઈ હતી. જે રોડરીને જર્જિસે પૂછવા માંડ્યું તેના દાઢ નવમ ન દવા અને તે તેની આંધે વાત કરતાં કરતાં પણ રૂબને અને કોઈ વાત કરતી જોઈ જોઈ બીજી બીજી આરે તરફ નજર રાખીને જગ તરફ જવાળા આપતી હતી. એવામાં ફેબ્રુઆરીને ધોડેલી લઈ જવાર એક મનુષ્ય ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. જર્જિસ એવાનાનો વર થાય છે એટલું તે જાણતો હતો, ને દરજ્જા સુધી કેમ નથી આવી અને તેનો વર તેને કેમ ખાગતો આવ્યો છે તે જાણવા માટે તેનું મન પણ સમજાવતું હતું.

તેણે વળી પોતાના તરફથી જરાક મમરો મૂક્યો: “કામ માડીએ આટલી પડી છે તે પણ એક દારણ દોષ;—દારણ તે સહેરના જરાક આપેના સત્તામાં પણ મધ દોષ—”

જર્જિસ દો: “ત્યાં તે શું કરવા જાય ? તે સત્તામાં તો તે કદી મધ નથી અને જવાનો સંભવ પણ નથી.”

પેત્રો માણસ દો: “બલે ત્યારે, શું દો છે તેમ હશે.” પરંતુ આટલું કહેતાં કહેતાં પેત્રોએ જર્જિસની પાસે ઉભેલી છોકરી તરફ જોઈને આંખનો મચકારો દ્યો તે જર્જિસે જોઈ લીધું, તેથી તેણે તરતજ પૂછ્યું: “ત્યારે તું જે જાણે છે તે મને કહેનો કેમ નથી ?”

પણ પોતાના ઉપર નિરીક્ષકની નજર પડી ગઈ છે તે પેત્રોએ જોઈ લીધું હતું તેથી તેણે ફેબ્રુઆરીને ધોડેલીને આગળ ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં જરાક પાછું જોઈને બોલ્યો કે “મને શી ખબર ? તારી બેરી ક્યાં ક્યાં જાય છે તે હું શું જાણ ?”

જર્જિસ ત્યાંથી નીકળીને વળી પાછો બહાર આવી ઉભો, અને આંદ્રિસના મકાન આગળ આંટા મારવા માંડ્યો. હવે દહાડો ચડતો જતો હતો. તેની ખાતરની મીઠામાં તેની ગેરહાજરી પુરાઈ ગઈ હતી અને એટલી કમરને માટે તે નોકરી પણ સુખાવી બેસે; પરંતુ આજે જર્જિસને જોના સિવાય બીજા કયાનો વિચારજ આવતો ન હતો. એમ કરતાં તો બપોર દહાડો ચડ્યો અને છતાં જોના તો નજ આવી ત્યારે તે પોલિસની મોટી ઉપર જઈને અરજ આપી આવ્યો કે, મારી સ્ત્રી મધ દાલની ગૂમ થઈ ગઈ છે તેની તપાસ કરો. એટલું કામ કરીને તે વળી પાછો મૂળ જગ્યાએ આવીને જોનાના નામનો જપ જપતો બેઠો. ઉપરે સાંજ પડવા આવી ત્યારે તે યાદીને ધેર જવા નીકળ્યો.

જર્ગિસ ચાલતો ચાલતો એશલેન્ડ એવેન્યુને ખીજે છેડે પહોંચ્યો. એટલામાં તેણે ટ્રામનો વ્યવહાર ચાલુ થએલો દીઠો અને કેટલીક ટ્રામ ગાડીઓ તેની બાજુએ થઈને ચાલી ગઈ. વધુ કાંઈ સુધી ટ્રામનો વ્યવહાર અટકી પડેલો તેથી તમાગ ગાડીઓ ખાસે ખાસે લરાઈને આવતી હતી અને ટ્રામ પર ચડવાનાં પગથીયાં ઉપર પડે લોકો ઊભા રહ્યા હતા. ટ્રામ ગાડીઓને જોઈ એટલે જર્ગિસને ખેંચ માણસનાં કટાક્ષવચન યાદ આવ્યાં અને તે કહેતો હતો તેમ જો એક શહેરના આઘેના લાગમાં ગઈજ હોય તો આમાંની એકાદ ટ્રામમાં તે બેઠી હોવી જોઈએ એવો તેને શક થયો. આવો વિચાર આવ્યાં ટ્રામ ગાડીઓમાં કોણ કોણ એકાં છે તે જોવાની તેની પોતાની પાસે ઇચ્છા તો હતીજ નહિ, છતાં તેની દષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઈ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, એકાદ ટ્રામ તેની બાજુએ થઈને ચાલી ગઈ તો તેમાં બેઠેલી એક સ્ત્રીની આકૃતિ ઉપર તેની નજર પડી ગઈ અને નજર પડતાની સાથેજ તેના મોઢામાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો અને તે આગળ ચાલતો એકદમ અટક્યો.

બીજા પછે તે દ્રામની પાછળ દોડ્યો. સડક ઉપર આવે
એક મોટું મકાન પસાર થઈ ગયું ત્યાં સુધી તો તે દ્રામની આગળ
સગોસગ દોડ્યોજ ગયો. તેની અને દ્રામની વચ્ચે થોડાક દારાગજ
છેડું રહ્યું હતું. ગુલામના ફૂલવાળી કાળી ટોપી પહેરીને એકી જ
ઓના જેવી તો દેખાતી હતી, પણ વખતે તે કાંઈ બીજું પણ દેખ-
તાં તે ઘણું કરીને ઓનાજ હોવી જોઈએ એવા તેને પાંચે ધ-
ગ્યા હતા. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, જો તે ઓનાજ હશે તો ત્ય-
પછીના ત્રીજા મકાન આગળ તે ઉતર્યા વગર નહિ રહે. ત્યારે જ ને
નકલો દોરી મડે ? તે જો દ્રામમાંથી ઉતરશે તો તે જેવી કાલો
નેવડજ રહે તેને જોઈ શકાય. આવો વિચાર કરીને તે થીંસા પર આવે
દ્રામને આગળ ચાલી જવા દીધી.

[illegible]

નહિ. તે તેના ઘર આગળની ગલીમાં વળી, એટલે પાછો જગિંસ દોડ્યો. તેણે તેને પોતાના ઘરનાં પગથીઆં ચડતી દીડી એટલે તે પાછો ફર્યો અને પાંચેક મિનિટ સુધી તેણે રસ્તા ઉપર આંટા માપ્યાં. આ વખતે તેણે પોતાના હાથની મુઠ્ઠીઓ જોરથી ભીડી દીધી હતી અને દોડ પછી એકબીજાની સાથે દાબી રાખ્યા હતા. તેના હૃદયમાં તુમુલ્લ તોફાન મચ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં તે ઘર તરફ વળ્યો અને અંદર પેડો.

ઉંબરા આગળજ તેને એકઝબિટા મળી. તે પણ આજે એનાને શોધની ફરતી હતી અને જોગજોગે ઘેર આવી ચઢી હતી. પગલાંનો અવાજ ન થાય એવી રીતે તે પોતાના પગની આંગળાઓ ઉપર ધીમી ધીમી ચાલતી હતી અને દોડે આંગળી દબાવી જગિંસને ચૂપ રહેવાની વેગજેથી ધમ્મારન કરતી કરતી આવતી હતી.

તેણે ધજોજ ધીમે અવાજે પણ ઉતાવળમાં કહ્યું કે “જરા પણ શરણ કે અવાજ નહિ કરતા.”

“પણ છે શું?” જગિંસે પૂછ્યું.

એકઝબિટા હાંફતી હાંફતી બોલી: “એના ઉંઘી ગઇ છે, તેના શરીરને ઠીક નથી, અને તો એવો શક જાય છે કે રખેને તે માંડી ન થઈ જાય. કાલે રાત્રે તે આખી રાત શેરીએ શેરીએ રવડી. ઘરનો રસ્તો-જ તેને જડતો ન હતો. તેનું મગજ ટેકાળે નહિ હોય ત્યારેજ આવું થાય ને? એ તેને હમખાંજ મહામુશીબતે શાંત કરીને ઉંઘાડી છે.”

“પણ તે ઘેર આવી ક્યારે?” જગિંસે સવાલ કર્યો.

“તમે ઘેરથી ગયા ને તરતજ તે આવી,” એકઝબિટા બોલી.

“ત્યાર પછી તે બહાર નીકળી હતી?”

“ના રે, શી રીતે બહાર નીકળે? એના શરીરમાં આજે ચાલવા જેટલું દૈવનજ ક્યા છે? તે તો ખિચારી—”

જગિંસે કાલ કચકચાવીને કહ્યું: “સાચ જુદી વાત. તમે ખેડે મળીને અને હા બહારના હો, કેમ?”

એકઝબિટા ચમકી. તેનો ચહેરો ત્રિશ્વર ચર્મ મેલો. તે મજરાની મજરાની બોલી: “પણ તમને આ થયું છે તુ ‘હ’ રા. માટે જુદું બોલું?”

જગિંસે તેનો કંઈ જવાબજ ન આપ્યો, પણ તેને હડસેલીને પરીની અંદરના બાગમાં પેડા અને મોટે નાંદે હસે પોતાના મુલાના

ઝોરડા સુધી ગયો અને ખારણું ઉઘાડ્યું.

ઝોના તો ખાટલાના ઉપરજ બેઠી હતી. જર્ગિસને મંદ આવતો જોઈને તે પણ ચમકી. એડ્ઝપિટા તેની પાછળ પાછળ આવતી હતી, પણ તેની પરવા ન કરતાં જર્ગિસે ધમ દધને ખારણું વાસી દીધું અને પોતાની સ્ત્રીની પાસે જઈ ઉભો. “બોલ, કાલે આં ગઈ હતી?” તેણે રૂઆબથી પૂછ્યું.

ઝોનાના હાથ તેના બોળામાં હતા અને બેઉ હાથનાં આંગળાં તેણે જોરથી એક બીજાથી સાથે ગૂંથી દીધાં હતાં. તેનો ચહેરો ધોળો પૂણી જેવો થઈ ગયો હતો અને અંતરમાં થતી વેદનાને લીધે તેના ચહેરાની રંગો ખેંચાતી હતી. તેણે જવાબ આપવા જતા પહેલાં એ બે ડચકીઆં ખાધાં. પછી ઘણે ધીરે સાદે પણ ઉતાવળથી બોલવા લાગી કે “જર્ગિસ! હું—મારું મગજ—અત્યારે ડેકાણે નથી, મારું કાલતુંજ મને એવું થઈ આવ્યું છે. કાલે હું ઘેર આવવા નીકળ્યું પણ મગજ એવું ચક્રોળે ચઢી ગયું કે ઘરનો રસ્તોજ ન જડ્યો. મેં ચાલ્યાજ ક્યું—આખી રાત ચાલ્યાજ ક્યું, પણ ઘરજ ન આવે. કાણ જાણે ક્યાં ક્યાં ભટકી હઈશ; છેક સવારેજ મને દૈવજોગે રસ્તો જડ્યો ત્યારે ઘેર આવી.”

“પણ ત્યારે તારે ઘેર આવીને સૂઈ રહેવું હતું.” જર્ગિસે મૂંઝવણે કટાક્ષમાં કહ્યું: “તું પાછી બહાર શામાટે ગઈ?”

હવે તેણે ઝોનાની આંખોની સામે બરાબર નજર માંડીને જોયું. તેના હૃદયમાં મચી રહેલો ગભરાટ, ક્ષોભ અને શો જવાબ દેવો તેની અનિશ્ચિતતા, એ ત્રણે વસ્તુઓનાં લક્ષણ તેણે તેની આંખોની અંદર રૂપરૂપ રીતે જોઈ લીધાં. ઝોના વળી એક ડચકિયું ખાઈને સંભળાવ ન સંભળાય એટલા ધીમા અવાજે બોલી: “હું—મને—મારે મને બજારમાંથી કાંઈ લાવવાનું હતું. લાગ્યા વગર ચાલે એમ—”

“બિલકુલ જૂઠું બોલે છે.” જર્ગિસ તડક્યો.

પછી તો જોરથી મુઠ્ઠીઓ પીસીને તે ઝોના તરફ એક ડચકી આગળ વધ્યો અને દાંતીઆં કરીને બોલ્યો કે “તું શા માટે મારી આગળ બંધી જૂઠુંજી વાત કરે છે? તેં એવા શા ધંધા કરવા માંડ્યા છે કે તારે મારી આગળ જૂઠુંજ બોલવું પડે છે?”

હવે ઝોનાના મનમાં ખરેખરો ભય ઉત્પન્ન થયો. તે ચમકી

હોજી થા મન અને પાણી જેમ નેમ કદીમે મોલી કે ' જગિંસ ! નમઃ
આદિમાંથી આપું' યમન ? નમે—"

નેમે મેંટા ધારો પાણીને કહ્યું : ' જગા દે એ જાક' આપું કદા-
પણ ! ને' અને જેટલું જેટલું કદ્યું છે ને આપુંક દોડોદોડ જગું છે.
વે આજ સુધી અને દરેક છે. ને દરેકે તું કહેતી હતી કે કું મો
જેડિયાને ધેર મુકા રહી હતી, પણ તું ત્યાં ગમગમ ન હતી. ને' દેકાણે
તું મહ દાસે ગાંઝ રહી હતી ત્યાંજ તું ને દરેકે પણ હતી. કહેતા
ન જરૂરો—મગજ બચુ—એ બધા તારો જોયરિત છે. તું કહેતા
આધેના બાગમાં ગમ હતો. મેં મારી આંખે તને દામમાંથી ઉતરતી
દીડી છે. બોલ, દરેક ક્યાં ગમતી ને આયેમાયું બગી મર."

જાણે જગિંમે એનાના કાગળમાં કદારીનો ધા કપોં દોષ
એટલી આ વખતે તેને વેદના ધા. કળના જાડના મૂળમાં કાસ કુદા-
ડનો જટકો મારે અને આપું જાડ સોથપોથ થાને નીમે તૂટી પડવાની
તૈયારી કરે, તેમ એના અકરવકર આંખે જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ ઉભી
ઉભી કંપવા લાગી. ધડીમાં એક બાણુ તરફ અને ધડીમાં બીજી બાણુ
તરફ તેની કાયા એક ખાતી ગઈ. બચ્ચીત દષ્ટિએ તે જગિંસની
સામે એક પગ વાર લેધ રહી અને પાછી આકાશમાં ઉડતી પંખિણી
બાણુથી વિધાણે સોથપોથ થઈને સ્ત્રીસ્ત્રીઆરી પાડતી જળીન ઉપર
તૂટી પડે, તેમ તે પણ એક તીવ્ર વેદનાબરી સીસ પાડીને તેના બેઉ
દાચ પહોળા કરીને જાણે જગિંસને વગગી પડવા લાગી દોષ તેમ
તે ઉભી હતી ત્યાંથી એક લથડિયું ખાખને તેના તરફ દગી પડી. પણ
તે જાણી જોઈને એક ડગલું પાછો દડી ગયો. એના પોતાના સરી-
રનો જાર જગિંસના ઉપર નાખી દેવાને નમી હતી, પણ તે ખસી
ગયો તેથી તે જળીન ઉપર પડીગઈ. તેણે જાણી જોઈને તેને પડવા
દીધી. પડતાં પડતાં તેણે ખાટલાની ઈસ પકડી લીધી તેથી તેને જાઝું
વાગ્યું તો નહિ. તેણે ખાટલા પર પોતાનું માથું નાખી દીધું અને મોઢા-
ને બેઉ હથેલીઓની વચ્ચે દાઢી દઈને રડવા લાગી અને ડસકે ચડી.

પછી તો જેવી દિરદીરિયાની આંકડીઓ તેને અભાર પહેલાં
ધણી વાર આવી હતી અને જેને જોઈને જગિંસ ખનમાં ધણોજ
મુંઝાતો હતો તેવી પણ અગાઉના કરતા વધારે સખત આંકડી આવી
ગઈ. એના ડસકાં જરતી ગઈ, રડતી ગઈ, તેનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો
જેથી કરીને છૂટે મોઢે રડવાનું પણ તેનાથી ન બન્યું. તેને ડસકાં
આવતાં ત્યારે તેનાં પાંસજેપાંસજાં ઉજળતાં હતાં, શ્વાસ રૂંધાવાથી કદાચ

તેના પ્રાણ પણ નીકળી જાય એવી તેના શરીરની અવસ્થા થઈ ગઈ. લય અને મનોવેદના, એ બે ભાવનો વેગ ક્રમવાર ચલતોજ ગયો. પ્રયત્ન વાવાઝોડું વીંઝાય ત્યારે જેમ જંગલનાં ઝાડ થડથી તે ટોચ સુધી કંપ થયાન થઈ જાય, તેમ લાગણીઓનું વાવાઝોડું તેના હૃદયમાં જોરથી વીંઝાવા લાગ્યું. અને તેના આઘાતથી તે સર્વાંગે કંપાયમાન થઈ ગયો. તેના દાંત કંકડવા લાગ્યા અને શરીર ઉપર એક પછી એક કંપારીઓ આવતીજ ગઈ. તેણે આજ સુધી બળાતકારે પોતાના હૃદયમાં દબાવી રાખેલું કોઈ લયંકર બનાવતું સ્મરણ આજે તેના કાનમાંથી છટી જઈને તેને પોતાનેજ દબાવી દેતું હોય, તેના શરીરની રોરગને તોડી નાખતું હોય, તેના હૃદયને વલોવી નાખતું હોય, અને તેને કૂરપણે રીંખાવતું હોય એવું તેનાં અશ્રુ, કંપ, ડસકાં અને રુદન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. આવું તેને કાંઈ આજેજ થયું હતું એમ તો હતુંજ નહિ. પહેલાં પણ કેટલીક વાર થઈ ચૂકેલું, પણ તે વખતે ઓનાતું કુખ્ય જોઈને જર્જિસ આકળ વિકળ થઈ ગયેલો. પણ આજે તેણે જે થયું તે જોયાં કર્યું. તેના મનને ક્ષોભ થયો નહિ, દયા આવી નહિ પણ ઉત્ક્રાંતિ હોઈ પીસીને અને જોરથી મુઠીઓ ભીડીને ધીરપણે જે થયું તે જોતો ઉભો રહ્યો. ભલે ઓના રડી રડીને બેભાન થઈ ગયેલો પણ રડતી રડતીજ મરી જાય, તો પણ આ વખતે તેને માટે મને કાંઈજ થવાનું નથી, હું ઉભો છું ત્યાંથી જરા પણ ખસવાનો નથી—એક તમ્મ—એક તમ્મ માત્ર પણ ખસવાનો નથી, આવું ને પોતાના મનને કહેતો ગયો અને આજે પોતાના કંઈયે થઈ ગયેલો. કાગળને વધારે કંઈયે કરવા લાગ્યો. પણ તે છતાં ઓનાનાં ડસકાંઆન. અવાજ તેની નાડીઓમાં વહેતા રુધિરના પ્રવાહને ધીમે અને ડીઝી કરી દેતાં હતાં અને તે ગમે તેટલા જોરથી હોઈ પીસતો તો પણ તેના કંઈયે જરા કંપનાજ હતા. તેથી કરીને અવને કાંઈ કંઈક થઈ ગયું એકઝગિટા બધારે આજણું ઉઘાડીને અંદર ચાલી ગયા. તેણે નિશ્ચયમાં ભંગ પડવાથી ને એક રીતે રાજી થઈ ગયો. તેણે પોતાના નિશ્ચય ઉપર આવી ગયો. તેના નેકાનવા જોરે ગાય પશુ નીકળી ગઈ અને “દમન” ને “દમન” મારવા લાગ્યા. એવું તેણે થોડા પાડીને કહ્યું. છતાં એકઝગિટા મનને કાંઈક થઈ ગયું. રડી અને વળી કંઈક કહેવા પશુ જતી હતી એકવાર. “દમન” પડીને એવી દમનને ચલાવી કે તે એકવાર “દમન” પડી તેની “દમન” થઈ ગયું અને “દમન” પડી ને “દમન” થઈ ગયું અને “દમન” પડી ને “દમન” થઈ ગયું.

કરીને વળી પાછો તે જોનાની પાસે જઈ ઉભો અને આ વખતે વધુ મોટો ઘાટો પાડીને જોડ્યો: "આત, હવે કહી નાખ, કાલે ક્યાં ગઈ'તી ?"

પણ તેના જોત જોના સાંભળી સડીજ નહિ-તે હજી તેના હૃદયને કંઈ નાખનારી પિયાયિનીના દાગ નીચે દબાઈ ગઈ હતી. તે ધડીમાં દાય લાંબા કરતી, ધડીમાં ફૂગતી, ધડીમાં કંપારીઓ ખાતી, સને-પાતનો આલો ચંપ આપ્યો હોય એવી રીતે પથારી ઉપર ગમે તેમ દાય ફેરવતી, ધડીમાં એક અથવા ધડીમાં બીજી ચીજને પકડવાનાં ફાંફાં મારતી અર્ધ-મૂર્ચિત દાલતમાં વિવશ બનીને તરફડીઆં મારતી હતી. આ બધું જર્જિસ ઉભો ઉભો જોઈ રહ્યો હતો. તેને હેડકીઓ ઉપર ડકીઓ આરતી અને કંપારીઓની લદર તેના હૃદયદેશ આગળથી નીકળીને યરેરાટ કરતી સર્વાંગે ફેલાઈ જતી તે બધાનો મૂંઝો સાક્ષી હતો. તે ઉભો હતો. તે ડસકાં ભરતી હતી, ઘણી વાર ચુપી તેનો આસ પછી ફેંકાઈ જતો હતો; જાણે સમુદ્રની ભરતી ચડતી હોય અને એક પછી એક ઉછળનાં મોજાંની દારની દાર વેગભરે ચાલી આવે તેમ તેના મજાગાંથી એક ઉપર એક, એક ઉપર એક એમ હેડકીઓની પરંપરા ઉત્પન્ન થવાજ કરતી અને એટલી સાંકડી જગ્યામાં એટલા બધા અવાજોનો સંભાર સમાઈ ચકતો ન હોય તેમ તેની આસનલિકા કાઢું કાઢું થઈ રહી હતી. ત્યાર પછી તેના અવાજે કોઈ રીતે રસ્તો કાઢ્યો. થોડા થોડા વખતને અંતરે લાંબી અને તીણી ચીંચીઆરીઓ તેના મોઢામાંથી નીકળતી ગઈ અને એક એક કરતાં વધારે લાંબી અને વધારે તીણી બનતી ગઈ. એ ચીંચીઆરીઓમાંથી ભયંકર અને રોમાંચકારી, ઉન્માદનાં તમામ લક્ષણોપાશુ અદ્દહારય નીકળવા લાગ્યાં. આખરે જર્જિસની ધીરજ ખૂરી. આ દૂર તમાકો જોઈને આખરે તે આકળાયો. તેણે વાપની માફક એક કૂદકો માર્યો, જોનાના એક ખભા બે દાંધે જોરથી પકડ્યા અને તેને ખૂબ નિર્દયપણે દલાવીને તેના કાન માં મોઢું રાખીને બરાડ્યો: "હવે જ્યાં હે તારાં આ બધાં પાખંડ ! હમણાં ને હમણાંજ ચૂપ થઈ જા ! બસ, એકદમ ચૂપ થઈ જા."

તેને આટલી બધી અસહ્ય વેદના થતી હતી છતાં તેણે એક વાર તેની કામે જોડું. તેની દષ્ટિમાં દયા અને સહાનુભૂતિને માટે મૂંઝો પોતાં હતો. માત્ર એકજ વાર તેની કામે જોડેને તે તેના પચ અઃમગળથી પડી. તેના એક પચ તેણે પકડી લીધા. જર્જિસ પાછો હડી જ્યાં રયો તે પાશુ તેના પચ જોનાના દાઢમાં આવી ગયા. એકાદ મિનિટ તે આ પ્રમાણે તેના પચને જોરથી પકડી રાખીને દૃષ્ટિ મોઢે

પડી રહી. તેના શરીરનો એક પણ અવયવ હાલતો ન હતો. તેના મોઢામાંથી શ્વેશમાત્ર પણ અવાજ નીકળતો ન હતો. એકાએક જર્ગિસે ધ્રારકો પડ્યો કે રખેને તેનો છવ તો નહિ નીકળી ગયો હોય! ટાડીએ તાવ આવ્યો હોય એવી એક કંપારી તેને આખા શરીર ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ. તે ખરેખર લાયભીત થઈ ગયો. એટલામાં “જર્ગિસ! એ જર્ગિસ!” એવો ઘણોજ ધીરો અવાજ તેના ગળામાંથી પાછો નીકળ્યો. “પણ છે શું, તે કેમ બોલતી નથી?” તેણે પાછો સવાલ ક્યો.

.. આ વખતે મોઢું ઉંચું કરવા જેટલી પણ ઓનાના શરીરમાં તાકાત રહી ન હતી તેથી તે શું બોલે છે તે બરાબર સાંભળવા માટે જર્ગિસ પોતે નીચો નમ્યો. તે પરાણે પરાણે એક એક શબ્દ મોઢામાંથી કાઢવા લાગી. તેના તૂટક તૂટક શબ્દોની મતલબ એટલીજ નીકળી કે “હું જે કહું છું તે સાચું માનો! મારા ચારિત્ર્યમાં વિશ્વાસ રાખો!”

“પણ મારે શું સાચું માનવું?” તે બરાડ્યો.

“હું તમને આહું છું—હું તમારીજ છું. હું જે કહું છું તે—આપણા સારા માટેજ કહું છું. મેં શું કયું—હું ક્યાં ગઈ હતી તે કશુંજ મને ન પૂછો. ચોળાને ચીકણું ન કરો. મને કાંઈજ ન પૂછો. મહેરબાની કરીને—મારા ઉપર દયા લાવીને માફ આટલું માની જાઓ. જે થયું છે તે આપણા બેઉના ભલાને માટેજ થયું છે. જર્ગિસ! ઓ જર્ગિસ! હું તમને કરગરી કરગરીને કહું છું કે મને વધારે ન પૂછો. એ બધું—”

જર્ગિસ કાંઈક વચમાં બોલવા ગયો પણ ઓનાએ તેને બોલવાનો વખતજ ન આપ્યો. તે ઉપરાઉપરી એક પછી એક વાક્યો ગાંડીની માફક લવતીજ ગઈ. “માફ આટલું કહું માની જાઓ—અસ એટલુંજ—હું જે કહું છું તે ખરુંજ કહું છું—શુભ દાનતથીજ કહું છું એટલું માની લો. મારો એમાં કાંઈજ વાંક નથી—હું તદ્દન નિર્દોષ છું—એવું ક્યાં વગર મારો છૂટકોજ ન હતો—આગળ જતાં બધુંજ નીકળ્યું નથી—એમાં કાંઈજ ખોટું નથી—એમાં કાંઈજ દમ જેવું નથી. મારી આટલી આછછ ધ્યાન પર લાવો. મારા ઉપર દયા કરીને—આપણા બેઉના ભલાની ખાતર—આટલુંજ, અસ, આટલુંજ માની જાઓ. વધારે નથી કહેતી.”

હજી તેણે જર્ગિસના પગ છોડ્યા ન હતા અને તેના પગનો આધાર લઈને તેનું મોઢું જેવા માટે તે પોતાનું માથું ઉંચું કરવા કાંઈ મારતી હતી. જર્ગિસ તેના હાથમાં થતા કંપનો અનુભવ કરતો.

તેના પગની માથે મનજી દયાવી દીધીને તેની જાતી જાળવી-
 લાના યેજને ભંધે જોડ્યા હોયતી હતી તે પાત્ર તે જાળવીને દેતો.
 ગો મંજે મને તેમ કરીને પોતાનો એક દાથ છૂટા કરીને જર્જિમનો
 'મ પહડી લીધો. અને અને પાનવાળો માણસ જેમ માર્ગ ઝીજને જોર-
 ાં જાડી રાખે, તેમ તેજે જર્જિમના દાથને પોતાના દાથમાં જોડી
 ખાવી રાખ્યો. જોકે ત્યારે ખેંચીને પોતાને મોટે સગાડ્યો અને
 નાં છતાં આંશુથી નવડાવી દીધા. આ બધા વખત "માઈ માનો,
 હું છું તે ખઈજ ઉં એટલે વિશ્વાસ રાખો," એ પ્રમાણે
 લાંટીની પેઠે લવનીજ ઝા, પાત્ર જર્જિમ કોષાવિટ થઇને બરાડ્યો,
 'નદિ માનું, નદિ માનું.'

પણ આના તો તેને પગે વળગીજ રહી અને હવે નિરાશ થઈને
 છો મોટે દેવાદાદ રડવા લાગી. તે રડતી મધ અને બોલતી મધ કે
 "જર્જિમ" જે કરે તે વિચારીને કરે-આનું પરિણામ સારું નહિ
 આવે-આપણે બધાજ માથાં જઈશું, રવડી મરીશું-કોઈ કેકાણે જમા
 રહેવાનો પણ આસરો નહિ મળે-જિંદગીમાંથી ઉખડી જઈશું. મારું
 માની જાઓ. હમુંજ ઉનાવણું કામ કરી બેસતા નહિ-નહિ તો હું માંડી
 બની જઈશ-માનું સમ-હું જીવેથી જઈશ. હમુંજ બગડી ગયું નથી,
 મેં હમુંજ ખરાબ કામ કર્યું નથી. હું ક્યાં મધ હતી તે તમારે
 જાણવાની જરૂર નથી-તમે ન જાણો તે સારું છે-હજી આપણે જીવતાં
 રહીશું તો સુખી થઈશું-આપણે ગ્રેમ હજી જેવો ને તેવો છે-આગળ
 સારા દેહાદા આવશે-તમે ન માનો તો મારા સમ-તમારી આનાના
 સમ-માઈ માની જાઓ !"

તેના આવા કવારાથી આખરે જર્જિમનું મગજ ફરી ગયું. તેણે
 એક આંચકા મારીને તેના દાથમાંથી પોતાના દાથ છૂટા કર્યા અને
 જેરી સાપણું ફાંટી દે એમ તેને ધડીમ લઈને જમીન પર આધે
 ફેંટી દીધી. ઘાનીઆ કરીને પાછો બરાડ્યો: "નાઈ હદાપણુ જાણ જઈ-
 જમની ખાડીમા. સીધી સીધી મારા સવાલનો જવાબ આપ."

આના હવે બોલ પર લાગી થઈને પડી પડી દયામણે અવાજો
 રડવા લાગી. તેના રદનમા કોઈ પતિન આત્માના પાપના એકરારનો
 રથકો હતો. જર્જિમનો પિત્તો હવે જાણ્યો રથો નહિ. ટેબલના ઉપર
 જોરથી દાથ પછાડીને તે વળી બરાડ્યો: "હું પૂછું છું તેનો જવાબ દે."

હવે તો કોઈ પણને ગમે ફાંસો આવી ગયો હોય ત્યારે તે જેમ

બરાડે બરાડ પાડે તેમ તે બરાડા પાડવા લાગી કે “મારાબી કહેવાય, રે ! નહિ કહેવાય !”

“કેમ નહિ કહેવાય ?” જર્ગિસે ઘાંટો પાડીને પૂછ્યું.

“શું કહેવું ને કેમ કહેવું તે મને નથી આવડતું.”

હવે જર્ગિસ ફૂદીને તેની પાસે ગયો, તેનો એક હાથ પકડ્યો. તેને ભોંય પરથી ઊંચી કરીને તેના મોઢાની સામે ધગધગતા અગ્નિ જેવી આંખે તાકીને કહ્યું : “કાલે રાત્રે ક્યાં હતી તે કહી નાખ. ચાલ બોલ, ઝટ કહી નાખ.”

હવે ઓના એક એક શબ્દ કરીને અત્યંત ધીમા અવાજે બોલી : “હું શહેરના આધેના ભાગમાં એક જણને ઘેર ગઈ હતી.”

“કોને ઘેર ? ચાલ. બોલી નાખ, બધું જો હોય તે.”

તે પોતાનું મોઢું ખસેડી લેવા ગઈ, પણ જર્ગિસે તેનું માથું જોરથી ઝાલી રાખ્યું. આખરે એક ડચકિયું ખાઈને તે બોલી : “મિસ હેન્ડરસનને ઘેર.”

મિસ હેન્ડરસન કોણ તેની જર્ગિસને ખબર ન હતી તેથી તેને સમજ પડી નહિ. “મિસ હેન્ડરસનને ઘેર ? તે વળી કોણ મોઢું છે ?” તેણે ઉતાવળે પૂછ્યું. પણ તરતજ જાણે તેના મગજમાં એકાએક આશ્ચર્યનો ધડાકો થયો હોય તેમ બધી વાતનો ભેદ એકદમ તેની સામે ખુલ્લો થઈ ગયો અને તેમ થતાંની સાથે તેનાથી એક જૂઠા પગલું ગઈ, તેને ચક્કર આવવા લાગ્યા અને લથડિયું ખાઈને તે જરાક પડેલી હતી. પડતાં પડતાં તેણે બીંતને હાથ દઈ દીધો. તેનું મથક ધમધમી ઉડ્યું હતું. કપાળે હાથ દાખીને “હે પ્રભુ ! ઓ પરમેશ્વર !” એવા ઉદ્ગાર કાઢતો ફાટે ડાળે જોઈ રહ્યો.

ખીંચી પગ ને ઓનાના શરીર ઉપર માડ વાવની માકક ફેંકી જઈને ધસી ગયો. તે નો શિથિલ થઈને તેના પગ આગળજ દઈ આજેડતી પડી રહી હતી. એક હાથે તેનું મથક જોરથી પકડ્યું અને ફરી એકવાર કડક અવાજે બરાડયો : “ત્યાં તને કાણ મોકલેલું ?”

જર્ગિસે જોઈને કહ્યું : “તારા પગને કાણ મોકલેલું ?”

લીધે અથવા મેં તેનું ગળું દબાવી રાખ્યું છે તેની પીડાને લીધે રાગવગતી હતી; પણ પોતાના શુદ્ધ ચારિત્ર્યના ઉપર લાગેલા કલંકથી ઉપજેલી શરમને લીધે તે રાગવગતી હતી તે તેના સમજવામાં આવ્યું નહિ અને એક દાયે ગળું જોરથી દબાવીને “બોલ ! બોલ !” એવું ફરી ફરીને બરાડતો જ ગયો.

આખરે એના બોલી: “કોનોર.”

“કોનોર? વળી તે કાણ મુઓ છે?” જર્જિસે પૂછ્યું.

“એક ખાતાનો ઉપરી છે—તેણે મને—”

એનાના ગળા ઉપર તેના હાથનું દબાવું વધારે આકરું થતું જાય છે તેનું જર્જિસને ક્રોધાવેશમાં ભાન રહ્યું નહિ. એવે જ્યારે તેની આંખોનાં પોપચાં બીડાછ જતા લાઘ્યાં ત્યારે તેને ભાન આવ્યું કે જ્યાં વાર મોડો ચેત્યો હોત તો હું તેને ગૂંગળાવીને મારી નાખત. તેણે આંગળાં દીઠાં કર્યાં અને એના ફરીથી શુદ્ધિમાં આવે તેની રાહ જોતો તેની પાસેજ સંક્રાંશાને બેઠો. થોડી વાર પછી તેની આંખોનાં પોપચાં કંપ્યાં અને ધીરે ધીરે ઉઘડ્યાં. જર્જિસે તેનું માથું એટલું નીચું નમાવ્યું હતું કે તેના મોઢામાંથી નીકળતો બિનો બિનો શ્વાસ એનાના મોઢા ઉપર જોરથી અથડાતો હતો.

હવે આ વખતે તેણે ખૂબ ધીરે રહીને પૂછ્યું: “બધી વાત માંડીને કહે: શું શું થયું?”

તે તદ્દન નિમેષ દાલનમાં પડી રહી હતી, અને એટલું ધીમેથી બોલતી હતી કે તેના શબ્દો સાંભળવાને માટે જર્જિસને તેની અસન-ક્રિયા પણ બંધ રાખવી પડી તે બોલી: “મારે નહોતું કરવું—મારે એવું નહોતું કરવું. હું તેનાથી છુટવાને ધણું જ મથી. તમને, મને અને આખા ઘરને આશ્વત્થાથી બચાવવાને માટે જ હું ત્યાં જવા કબૂલ થય. આપણે બધાં જવાનાં રહીએ તેને માટે એ એકમેજ ઉપાય હતો, નહિ તો આપણું આવી બનત.”

વળી થોડી વાર મુખી જર્જિસના આસપ્રશ્નાસની ધમણના સિવાય બીજું તે એમનામાં કાદજ સંભળાયું નહિ. હવે એનાએ આંખો મીંચી દાઢી અને ત્યાર પછી તેણે આખો મીંચીને જ બોલવા માંડ્યું: “તેણે કહ્યું કે હું તને નોકરીમાંથી કાઢી મુકાવીશ—તેણે એવી ધમકા આપી. મને—તમને—અને બધાને કાઢી મુકાવીશ અને ફરીથી કાઢી

એવી પછી દાખી કે બારાથી પડેમુંજ નહિ, અને તેજું—તેજું મને—”

“ ક્યાં આગળ ? ” વર્ગિંએ પગમા પૂછ્યું.

“ રાત્રિ—મારા એકદમથી નીકળતા ને એકમરી નું આંધ્ર છે ત્યા—તે વખતે ત્યાં કોઈ ન હતું—જાણી છોકરીઓ આવી ગયાં હતી. હું ત્યાં આગળ એકલી છું હા ? વળી મેં તમારી નોકરીનો વિચાર કર્યો—આપણા આગળનો વિચાર કર્યો—ખાનો અને ધરનાં છોકરાંનો વિચાર કર્યો—વળી હું તેનાથી એકલી બધી ગયાં હતી કે મારાથી જૂઠાં પછી ન પડ્યાં. જૂઠાં પાડવા જતાંય મને બીક લાગી.”

ચારીજ દાખ પહેલાં તેનો ગદેરો મેલ્યા પછી એવો હતો તેના ઉપર આ વખતે રનાય પચડાં મદ. તેનો આમ પણ વધારે વેગથી ચાલવા લાગ્યો. વર્ગિંએ પણ રત્નનાં ધાને ચૂપ ભેરી રહ્યો હતો. તેનો આસ પછી લગભગ થંબી ગયો હતો.

એનાએ પોતાની વાત આગળ ચલાવી:—

“ આ બીના બન્યાને બે મહિના થયા. ત્યાર પછી તેજું મને કહ્યું કે, તું પેસે ઘેર ચાલી આવ. તે કહે કે, તારે મું કામ નોકરી કરવી પડે ? તું અને તારા બધા ધરનાં માથુસો ત્યાંજ આવીને રહો. તમારે કોઈને કશી મહેનત—મજૂરી કરવાની જરૂર નથી. ત્યાર પછી તે મને દરરોજ સાંજના પેસે ઘેર લઈ જતો. હું ન જાણી તો ધમકી દેતો. તેથી હું નાછૂટકે જતી. કોઈ કોઈ દહાડે ત્યાંથી પાછાં આવતાં મને મોડું થતું—ત્યારે તમને કહેતી કે, મને કારખાનામાંજ મોડું થયું. આ પ્રમાણે બે મહિના ચાલ્યું. પછી તે દહાડે બરફ વરસ્યું. દ્રામ બંધ થઈ ગઈ. હવે શી રીતે ઘેર આવાય ? હું ત્યાંની ત્યાં સપડાઈ ગઈ. કાલે રાત્રે પાછી દ્રામ ચાલતી અટકી પડી. વર્ગિંસ ! તે જરા જોડસો બનાવ આપણને પાયમાલ કરી નાખશે—આપણને જિંદગીમાંથી ઉઘાડી નાખશે. મેં આંખ રડતે ચાલતાં આવવાનો વિચાર કર્યો, પણ મારાથી ચાલ્યું ગયું નહિ. મારે આ સઘળાં મારા કુઃખની, મારી સર-મની વાત તમારાથી જાની રાખવી હતી. તમારાથી જાની રહી હોત તો હરું બગડી જવાતું ન હતું. તમે તેમાંનું કાંઈ જાણત નહિ અને આપણા દહાડા આમ ને આમ નીકળી જતા. તમને આ વાતની કશી ખબર ન પડત—કોઈ દહાડે ન પડત. તે પોતેજ હવે મારાથી કંટાળી ગયો છે એટલે તે તેની મેજાજ મને છોડી દેવાનો હતો. મને છોડો મહિનો જાય છે. હવે તેને મળું એવા હું રહી નથી. હું વરવી

બનતી બનતી છું. ‘હવે તું મને નથી ગમતી’ એવું તેમને કહ્યા કરે છે. કાલે રાત્રે તેણે મેં વખત એવું કહ્યું હતું. કાલે તો તેણે—મને લાત પણ મારી. હવે તમે તેનું ખૂન કરવાના—હું બાણું છું તમે તેનું ખૂન કર્યા વગર રહેનારજ નથી—અને—અને તમે આપણને સૌને મારી નાખવાના. આપણને બધાંને ભૂખે મરવા વારો આવશે.”

આ બધું તે યંત્રની માફક, ડચકિયાં ખાધા વગર, શરીરના ઉપર જરા પણ કંપારી આણ્યા વગર એમને એમ બોલી ગઈ. તેને જેટલું કહેવાનું હતું તે બધું કહી રહ્યા પછી તે મૂડદાની પેઠે પડી રહી, તેની આંખનાં પોપચાં પણ હાલતાં ન હતાં. જર્જિસ પણ એક શબ્દ બોલ્યો નહિ. પછી તે ખાટલાની ઇસ ઉપર બીંસ દબને ઉભો થયો અને ઓના તરફ નજર પણ નાખ્યા વગર બારણા ભણી ગયો અને બારણું ઉઘાડ્યું. ટીટા એલ્ઝબિટા આ આખોય કાંડ જોઈને એક ખુણામાં ભયથી ચરચર કંપતી લપાઈને બેઠી હતી. તેને પણ તેણે દીડી નહિ. તે માથા ઉપર ટોપી મૂકવા પણ થોભ્યો નહિ. ઘરનો આગલો દરવાજો ઉઘાડીને બહાર નીકળ્યો. જતાં જતાં બારણું બંધ કરવા પણ ઉભો રહ્યો નહિ, અને જ્યાં શેરીમાં આવ્યો એટલે તો તેણે દોટજ મૂકી.

તેને બાણે ભૂત કે અહરાક્ષસ વળગ્યો હોય તેમ તે દોડ્યો—ઉઘાડી આંખે પણ કશુંજ જોયા વગર, ડાબા જમણી કોઈ પણ બાણુએ નજર પણ નાખ્યા વગર ઉન્મત્તની માફક મોટી મોટી છલંગો ભરતો ભરતો વેગભેર આખે રસ્તે દોડતોજ ગયો. એશલેન્ડ એવેન્યુ આગળ આવી લાગ્યો ત્યારે ખીજા કશા કારણથી નહિ પણ ખૂબ યાકી જવાથી તે જરાક ધીરો પડ્યો. એટલામાં તેણે એક ટ્રામ ગાડી આવતી દીડી. દીડી તેવી વળી તેણે દોટ મૂકી અને ચાલતી ટ્રામે ઉપર ચઢી ગયો. તેની આંખોમાં ઉન્માદનાં બધાંજ લક્ષણ હતાં, તેના માથાના વાળ વેરણુ ખેરણુ થઈને ઉડાઉડ કરતા હતા અને ધાયલ થએલા સાંઠની માફક તેના શ્વાસોચ્છ્વાસની ધમણુ જોરથી ચાલતી હતી. પણ ટ્રામમાં બેઠેલા લોકોનું લક્ષ તેની આવી હાલત તરફ ખેંચાયુંજ નહિ. આ માણસ આવો કેમ થઈ ગયો હશે એવી શંકા કોઈને થઈજ નહિ. તેમને એમજ થયું કે, જેના શરીરમાંથી આટલી બધી દુર્ગંધ આવતી હોય—અને જર્જિસના શરીરમાંથી દુર્ગંધ તો આવતીજ હતી—તે માણસનો દેખાવ, તેનાં મોઢાનાં લક્ષણ, તેની આંખો ઉપરનો ભાવ, સ્વાભાવિક રીતેજ જર્જિસના જેવાજ હોય. આવું થવાથી તેમને કોઈને

કશી નરાઈજી લાગી નહિ. કશા તેમણે એટલું કયું કે, જગિસા બેસવા ગયો કે તરતજ ત્યાં બેઠેલા લોકો છીંચી ગયા. તે ત્યારે ત્યારે દ્વાપમાં બેસતા જતો, ત્યારે કમેશાં આપુંજ બનતું. તેણે ક-કકરને બાડાના પેસા આપ્યા તે પણ તેણે સુગાધ સુગાધને લીધા, લેતાં લેતાં પણ જગિંસના હાથને ઓછામાં ઓછો રપસાં ચાચ એવી રીતે લીધા, પોતાની આંગળાઓના છેડા તેના હાથને અડક્યા તેટલો રપસાં પણ તેણે નાફટકે સહન કર્યો. એમાંના કશા તરફ જગિંસે તો લક્ષ આપુંજ નહિ. તેના વિચાર તેને થણે આમે ધસડી ગયા હતા. તેના હૃદયમાં વાવાઝોડું વીંઝાણું હતું, તેનો આત્મા ધગધગતી લાટીની માફક ધગી રહ્યો હતો. તે બેઠો હતો પણ પોતાના ચિંકાર ઉપર કૂદકા મારવાને દીપડો શરીરને સંકોડીને બેસે તેમ તે બેઠો હતો. શત્રુ ઉપર કૂદી પડવાને માટે તેના શરીરની રંગેરંગ ખેંચાણ રહી હતી.

દ્વાપ કસાઈખાનામાં પેસવાના દરવાજા લગી આવી પહોંચી ત્યાં મુઘીમાં તેને ચડેલી હાંફ નરમ પડવા આવી હતી તેથી કરીને તે ઝડ લઈને દ્વાપમાંથી કૂદી પડ્યો અને પાછો પૂર ઝકપટી દોડતો ચર્ધા ગયો. જે જે લોકોએ તેને આગ દોડતો દીદો, તે બધા તેમનાં કોલાં ફેરવીને આંખો ફાડીને તેની પાછળ જોઈજી રહ્યા કે આ ગાંડો જન્ય છે ક્યાં ? કોણનું ખૂન ખૂન તો નહિ કરી બેસે કે શું ? પણ તે પોતે તો કોણને દેખતોજ ન હતો. કારખાનુનો અંદરનો દરવાજો આપ્યો. તે ધૂર્યો અંદર અને હાદરના બાજમે ત્રણ ત્રણ પગથીઆં ફેરતો ને કૂદતો આગળ વધ્યો. ઝોના ક્યા ઝોરડામાં કામ કરતી હતી તેની તેને ખબર હતી. હોરીઓ બરનારા મજૂરોના ઉપરી કોનોરને પણ તે ઝોળખતોજ હતો. કોણને કશું પૂછવા જેવું હતુંજ નહિ. તે તો અંદર જઈને પોતાના ચિંકારોજ બોળવા લાગ્યો.

હોરીઓમાં માંસના રુખ્યા ચઢાવનારા મજૂરો ધમાધમ કામ કરી રહ્યા હતા. વારે વારે પેટીઓ અને પીપ માથા ઉપર ચઢાવીને હોરીઓમાં બરવા ચાટ્યા આવતા હતા અને હોરીઓ ઉપર ઉભેલા બીજા મજૂરો તેમના માથા ઉપરના ટાંગીના ઉતારીને હોરીઓમાં ગોળવે જતા હતા. એ આખા ઝોરડાને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી જગિંસે એક લાખી નજર નાખીને જોઈ લીધા—તેના ચિંકાર ત્યાં ન હતો. ઝોરડામાં ઝોરડીમાંથી ફાઈના ગજાનો અરાજ તેને કાને આપ્યો અને આજનાની સાથે તેણે હલકે મારી. બીજાજ કાણે તે અને કોનોર મોઢામોઢ આવી ગયા.

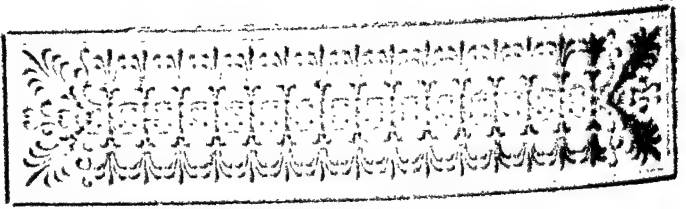
તે એક પ્રાણી પહેલેથી અને આર કનકાપાપની માણસ રહે. તેને માણસ માંડાના નેનું રાતું રાતું રાતું અને ગર્ભજ પહેલેથી રહે. તેના મોઝમાંથી હારની કાઢ પણ આવતી હતી. જર્ગિસ એવો મોઝ-રીના ઉપર ઉપર પણ મળ્યો તેમજ કેમોડ ને દોડા, અને તેને તેનાની સામેજ તેના મોઝમાંથી હટી ગયા. જર્ગિસ આંખી નાચી જવડે વિચાર કરેના હોય તેમ જોડાદ લાય તેજે આમ તેમ જોડું. પણ નામેજ ક્યાં ? થીહજ પળે જર્ગિસ તેના ઉપર પીજવાએલા પાવની પેઠે પડી પડ્યો. તેના લોખંડી મક્કો કોનોરના કપાળની સામેજ તેજે તાકે દતો, તેમાંથી મોનાના મોઢાને માગતી લેવા તેજે લાય આડા તો ધર્મો, પણ જર્ગિસે તેના લાગનું ગાંજી જોર અને શરીરનું અધુજ વળદ શરુના ઉપર નાખી દીધું અને જરાયર તેની જે આંગોની વચ્ચેવચ એવો મુકો લગતી દીધો કે તે ધમ દમને ચતોપાટ પડી ગયો. તે પડ્યો તેવોજ જર્ગિસ તેની જાતી ઉપર ચઢી જોડો અને તેનાં આંગળાં તેના ગળાની અંદર ખૂંચી ગયાં.

જર્ગિસને આ માણસનું શરીર, તેનું આખું અસ્તિત્વ તેણે કોરેલા દિ. મહાપાપની બદ્ધોથી ગંધાઈ ઉઠેલું દેખાવું હતું. તેના શરીરનો સ્પર્શ કરવો એટલે જર્ગિસને માટે તો ગાંડા થઈ જવા બરોબર હતું. તેના શરીરનું આખું નાડીમંડળ ચરચર કંપાયમાન થઈ રહ્યું હતું, અને તેનો રાક્ષસભાવ પૂરબહારમાં લખૂટી ઉઠ્યો હતો. 'સા-દૈત્ય ! પિશાચ ! ભૂંડ ! ઝોનાને ધમકાવીને દબાવીને ફસાવી ! લેતો જા, લેતો જા ! હવે આજે તારો વારો આવ્યો છે.' તેની આંખોમાં ખૂન ખૂન તરી આવ્યું. તેને આંખે બધુંજ લોહીથી રંગાએલું દેખાયું. તે ઝડપમાં આવી ગયો. દુઃશાસનની છાતી ઉપર ચઢી એકેલા ભીમની માફક બરાડા પાડતો ગયો અને કોનોરના માથાને ઉંચકી ઉંચકીને જમીન સાથે ફૂટતો ગયો.

બધે હાહાકાર મચી ગયો. જૂમાજૂમ અને ચીસાચીસ મચી રહ્યાં સ્ત્રીઓ ચીચીઆરીઓ પાડવા લાગી અને કોઈ કોઈને તો મૂચળું પણ આવી ગઈ. લાયડાઓ અંદર દોડી આવ્યા. જર્ગિસ તો તેના કામમાં એટલો બધો એકચિત્ત બની ગયો હતો કે પોતાની આસપાસ શું થાય છે અને કેટલા બધા લોકો ભેગા થઈ ગયા છે તેની તેને કશી ખબરજ પડી નહિ. લોકો તેના હાથપગ ઝાલીને તેને કોનોરથી ફેરો પાડવા ખેંચતાણુ કરે છે તે પણ તેણે થોડી વાર સુધી તો જાણ્યુંજ નહિ. આખરે તેના ઉપર છ સાત જબરા જબરા મળૂરો તૂટી પડ્યા.

કોઈએ તેના ઠાંડીઆ પકડયા, કોઈએ હાથ તે કોઈએ તેના ખખા પકડયા અને બધાએ જોગા મળાને તેને તંદરથી ખેંચવા માંડયો ત્યારે તે મમજ્યો કે હવે મારો ચિહાર મારા દાઢમાંથી જતોજ રહેવાનો. મહા હજને તેજે પોનાયું મોડું નીચું નમાયું અને ખીંટજ પડે તેના ઠાંન કોનોરના ગાલની અંદર ખૂંચી ગયા, અને ઉપરે ત્યારે બધાએ મળાને તેને કોનોરના શરીર ઉપરથી ખેંચી કાઢયો ત્યારે પેલાના શાક-નો મંદ્રો બાથ તોડીનેજ તે છૂટા થયો. તે વખતે તેના મોઢામાંથી લોહીનાં ટીપા ટપકનાં દનાં અને કોનોરના ગાલની ચામડીના રેસા તેના મોઢામાંથી લખડના દના.

તેમજે શીએ મળાને ગમે તેમ હતીને કોનોરના શરીર ઉપરથી તેને દમડીને બાંધ ઉપર ખેંચી પાડયો અને ત્યાંનો ત્યાંજ દાખી રાખ્યો, કોઈએ તેના હાથ તો કોઈએ તેના પગ ચપ્પડીને પકડી રાખ્યા; છતાં જગિંસ એટલું જોર કરે, એટલા પછાડા મારે કે આટલા બધા તેને વળગી પડ્યા હતા છતાં તેમને ગડે નહિ. ખીંટવાએલા વાધના જેવા જનનથી તે સૌની સાથે લડતો ગયો. પેલાના શરીરને વળાને આમ-ળાને આટલા બધાને ફગાવી દહને લગભગ છૂટા પાણુ થઇ ગયો અને તેનો ચતુ જ્યાં આગળ એજાન થમને પડ્યો હતો તે તરફ ધસી જવાને ફાજ મારવા લાગ્યો. પાણુ ખીંટ વધારે મજૂરો તેને વળગી પડ્યા અને તેમજે તેને ચારે બાલુએથી, ખૂણે ખૂણેથી લાંછી નાખ્યો અને તે તેમની તમે રલો રજો જોર કરી કરીને તેમને સીને ફગાવી દેવા હજ ખેંચનાયું તો ક્યોજ કરનો હતો તેથી કરીને કોઈના હાથ, કોઈની ગરદન, કોઈના ચાંચા, કોઈનાં માથાં, એ બધાં મળાને જગિં-સના શરીર ઉપર નાનો સરખો પડાડ ખતી ગયો અને તે અમજાતાં અને ખેંચાનાં માણસોના શરીરનો પરત ઉછળતો ને ગપડતો અને નાના પ્રકારની આકૃતિએ ધારણ કરતો કરતો ઝોરડાની એક બાલુ-એથી ખીંટ બાલુએ અને ખીંટ બાલુએથી ત્રીજી બાલુ તરફ ઝીંકાતો ગયો. અતે શીએ મળાને તેમના શરીરના સામટા વળનથીજ જગિં-સને લાખી લાધ્યો; આટલા બધા વખત મુખી એકસે હાથે તેના કરનાં અનેકમણાં માણસોની સામે લડતા લડનાં આખરે ને હાંસી ગયો અને તેનાથી વધારે વાર દમ થૂંટી શકાયો નહિ. તેના ધમપછાડા નરમ પડવા એટલે સૌ તેને પકડીને કારખાનાની અંદર આવેલી પોસિસની દાકી ઉપર લઇ ગયા અને તેને ચાલુમાં લઇ જવાને સાર સરકારી ગાડી આવી પહોંચી ત્યાંમુથી તે ત્યાં આગળ ચુપચુપ બેસીજ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

જર્ગિસ જેણે હવેના ત્યાંની તેને ત્યારે હિડાડો ત્યારે જરા પણ
તોફાન ક્યાં નગર તેને ત્યાં લાગે ગયા ત્યાં સુલેહ-શાન્તિપૂર્વક મમે-
તેનું કારણ એક નો તે ગાડીને લીધોડસ ગની ગયો હતો અને ખીજું
જૂરા ડગલા અને ફેટે દંડકાવાળા પોલિસના સિપાઇઓને પણ તેણે
નેર્મ લીધા હતા. તેને ગાડીમાં જેણીને પોલિસ થાણામાં લઇ જતી
વખતે છ લડ જેવા સિપાઇઓ તેના ઉપર આંખો તાકીને બેઠા હતા;
પણ તેના શરીરમાંથી લાડકાંના ખાતરની દુર્ગંધ આવતી હતી
તેથી ગાડીમાં ને ગાડીમાં તેનાથી જેટલે છેટે બેસી શકાય તેટલે છેટે
તેના ઉપર નજર રાખીને બેઠા હતા. થાણામાં પ્રવેશ કરાવતા પહેલાં
તેને એક પોલિસ સાલ્વન્ટની આગળ ખડો કર્યો. તેણે તેનું નામ
અને સરનામું લખી લીધાં અને તેના નામની સામેના આરોપના
ખાનામાં “દુભલો અને શારીરિક ઇન્ટ” એવા બે તહોમતનાં નામ
લખ્યાં. આટલો જરૂરનો વિધિ થઇ રહ્યા ત્યારે તે પોલિસ થાણામાં
પેસવા લાયક ગણાયો. તેને કોટડીમાં લઇ જતાં જતાં એક બડા ભૂંડ
જેવા સિપાઇએ તેને ગાળ દીધી. તેનો ગુલો માત્ર એટલોજ કે, ક્યાં
પગથીઆં ઉપર થઇને નીચે ઉતરવાનું છે તેની તેને ખબર નહિ હોવાથી
તે ખોટે રસ્તે વળ્યો હતો. ત્યારપછી તે સિપાઇને સંતોષ થાય એટલી
ઉતાવળથી નહિ ચાલવા માટે તેના શરીરના પાછલા ભાગમાં તેણે
એક લાત ચોઢી કાઢી. આટલું બધું થયું છતાં પણ જર્ગિસે નીચેથી
ઉંચી નજર પણ ન કરી; કારણ કે પેકિંગ્ટાઉનમાં બે અડી વરસ
રહીને ત્યાંની પોલિસ કેવી છે તેનાથી તે સારી રીતે જાણીતો થઇ
ગયો હતો. તેમનો કોથ વહોરી લેવામાં હમેશાં નેખમ તો રહેલુંજ
છે; પણ આ જગ્યા તો તેમની ઉંડામાં ઉંડી બોડ હતી. ત્યાં જઇને
તેમને છંછેડવા એટલે તો જિંદગીનો સડો કરવા જેવું થઇ પડે. આ
ઠેકાણે જર્ગિસ ને જરાક ઉંચી નજર કરે તો દસ-આર દૈત્ય જેવા

જિજ્ઞાસુઓ મેના કાપડ દુધી અને જામે આવી જાડીને મેને કૂંડો કૂંડી નામે કહેવેનું છે. તેની કાપડ-વિધા કોઈ કાંઈજ નહિ; કાપડ કે મક આપણે પાંચમ જામે કૂંડવાડ માળાળનું કે જાળુ મેની કોઈ પાંચમ જામે કાપડ કહેવેનું જ નથી ? હવે એકમાત્ર કોઈમા કેવું જિજ્ઞાસુઓ કૂંડો કાપડ નામે કહેવું વાગી ગયું અને તેની આપણી કૂંડી માં માળ પોચિમને કોળુ પચવાનું હતું ? મેંઆ નવનજ રિપાટોના લખી મારે કે કૂંડી પુષ્કળ દારૂ પીને આપ્યો હતો તેથી કાપડ ઉતરનાં પોતાની મેળે પડી ગયો અને નીચે પચવા હતો તેની આંધે આપણ-વાધી તેનું માથું કૂંડી ગયું. આ રિપાટો માંથી છે કે જુદો તેની કેળુ તપામ કહેવાનું હતું ? જગા પોતાની મેળે પડી જવાથી માથું કૂંડે અને કોઈની સાથિના અપેક્ષાથી માથું કૂંડે એ ને જુદી જુદી રીતે થયેલા થાની વચ્ચે જે દરક દોષ છે તેને આનમા લખે માથું કૂંડવાનું જા કારણ મું છે તેની તપામ કહેવાની દરકારજ કોને દોષ ?

રિપાટોને જાગિંગને એક દરમિયાં મારીને કોટડીની અંદર કોઈ દોષો અને મોટા મોટા લોખંડી રાગાઆવાથું બારણું મમમમ કરવું બધે કરીને તે માલનો કયો. ત્યાં એક લાકડાની બેન્ચ પડી હતી, તેના ઉપર તે બેઠો અને બેઠે દાઘની વચ્ચે માથું લંકી દરને એમનો એમ એમીજ રહેતો. કોટડીમાં તે એકલોજ હતો. સાંજ પડી અને આખી રાત પણ નીકળી ગઈ તોય એ કોટડીના બોમવટામાં બામ પડાવવા બીજો કોઈ બાન્ધવાળો આવ્યો નહિ.

સરઆનમા તો પોતાના સિકારને માપી પછી જંગલી પશુના ખનને જે જાનનો સનોર થાય છે તેનું તેને પણ થયું. પૈરની તુમિ-માંથી ઉત્પન્ન થએલી એક પ્રકારની આપણી મનિષ્ઠ અવરથામાં તેણે કેટલોક વખત પસાર કર્યો. પેલા દરામબોર બદમાસને તેણે ઠીક સ્વાદ ચખાડ્યો હતો—જે કે બીજી એકજ મિનિટ જેટલો વધારે વખત તેને મળ્યો હોય તો તો એથી પણ વધારે સ્વાદ ચખાડત. તોપણ જે દહું તે કરી ચક્ર્યો હતો તેટલું પણ કાંઈ છેક થોડું તો નજર કહેવાય. તે કુદના ગજાની અંદર ખૂબી ગએલી તેની આમળાઓના છેડામાં કંઈ તેનું સોઢી કુદકારા મારવું હતું. વળી તે થાકી પણ ગયો હતો. તેથી જેમ જેમ આરતે આરતે તેના સરીરનું હીણ થએલું બળ પાછું આવતું ગયું અને તેની બીકાઇ ગએલી યાનેદ્રિયો ધીમે ધીમે ઉથ-ડતી ગઈ, તેમ તેમ તેને થએલી હાજીક પરિતુમિના કરતાં કાંઈક વધારે આંધેના પરિણામના વિચાર તેને આવવા લાગ્યા. હવે તેને સમજાયું

કે, એ તે હજુ અમમયારને મળ્યોનો જ પડી નાખ્યો નેનો મેને જણે
 ને મે મેને ત્યાંને ત્યાં મારી જ નાખ્યો મેને મેણે મેણે મેણે મેણે
 ઉપર મળ્યોના જાણમનું નેર વળાન નહિ, એના કેટલાક મહિનથી
 ને બધે અને તારાની વચ્ચે જોનારો હતાકા કાળા દવા તેનો મેણે
 બહોલો તો તેને આપી શકાતજ નહિ અને તેના મારિય ઉપર કા-
 જેના કાંઈનનું સમજણ તેના સમતિપટ ઉપરથી બંસી શકાત પણ નહિ.
 વળી જોના અને તેના માવળા આળખનું જોવાળ કરવામાં પણ તેનું
 આ કૃત્ય મહદમાર નહિ, પણ ઉપરનું વિવનકતો થઈ પડશે તે પણ
 તેને હવે સમજાતજ ગયું. આવાની કાલથી જોનાની નોકરી જવાની એ
 તો કળીરજીએજ કહી રાખ્યું હતું અને લલિયમાં માફ શું થશે
 અને શું શું સારન કરવું પડશે તે તો સમજાશે ! આવા આવા વિચાર
 હવે જગિંસને આવવા લાગ્યા.

જાંચ તો તેને માટે હવે હતીજ નહિ. છેક મધરાત થયા આવી
 ત્યાં મુઠ્ઠી પ્રાણુ રૂંધી નાખે એવા વિચાર અને શંકાઓની સામે તે
 પોતાના મનથી લડતો ગયો અને કોટડીમાં આંટા મારતો ગયો. એમ
 કરતાં બ્યારે તે છેકજ યાદી ગયો ત્યારે તે જરાક આડો પડ્યો અને
 આંખો મીંચીને જાંધી જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ તેનું મગજ
 તેને કેમે ક્યું જાંપવા દે એવું છેજ નહિ અને તેના મન ઉપર તેનો
 જરા જેટલો પણ કાબુ નથી, એ તેને આટલે વરસે આજેજ સમ-
 બલ્લ ગયું. તેની એક બાબુની કોટડીમાં જેને કેદ કર્યો હતો તે અંદાજ
 દાડીઓ હતો અને પોતાની ઐરીને ખૂબ માર મારવાને ટેવાઈ ગએલો
 હતો. તેનાથી ત્રીજી કોટડીમાં એક ગાંડો હતો અને તે મોટથી ચીચી-
 આરીઓ પાડ્યાજ કરતો હતો. મધરાત થઈ ત્યારે પોલિસના સિપા-
 ઈઓએ તેમના સ્ટેશનહાઉસની ફાટક ઉઘાડી અને તે ક્યારે ઉઘડે
 તેની વાટ જોતા ટાઢે ધ્રજતા અને ફુંકવાતા ધરબાર વગરના મવા-
 લીઓનું ટોળું ત્યાં ઉભું રહ્યું હતું તેમને અંદર આવવા દીધા અને
 કોટડીઓની બહારની બાબુએ ખાલી ઓસરી હતી તેમાં પડી રહેવાની
 સિપાઈઓએ તેમને રજા આપી. તેમાંના કોઈ કોઈ તો આવ્યા તેવાજ
 ઓસરીના ભોંયતળાયા ઉપર પથ્થરની લાદીઓ જડી હતી તેના ઉપ-
 રજ લાંબા થઇને સૂતા અને સૂતાની સાથેજ ધરરર ધરરર ધોરવા
 મંડ્યા. ખીજા કેટલાકને જાંધવાની દાનત ન હતી, તેમાંના કેટલાક
 હસાહસ કરવા લાગ્યા, કેટલાક વાતોના તડાકા મારવા લાગ્યા અને
 કેટલાક અંદર અંદર ગાળાગાળી અને લડાલડી કરવા લાગ્યા. તેમના
 ગંધાતા શ્વાસથી ત્યાંની હવા ગંધાઈ તો ઉડીજ હતી, છતાં તેઓમાંના

કોઈ કોઈને જર્જિસની ગંધ આવી અને તેમણે તેના ઉપર આજ્ઞાનો અને અભિચાપનો વરસાદ વરસાવ્યો. તેણે સામે ઉત્તર ન આવ્યો, પણ પોતાની કોટડીના સૌથી આગેના એક ખૂણામાં પડ્યો પડ્યો પોતાના મગજમાં ઉછળતા લોહીના ધબકારા મણવા લાગ્યો.

એક સિપાઈ તેને સારૂ ખાવાનું મૂકી ગયો હતો. તેમાં પાકું રોટીના સુકાઈ ગયેલા કટકા અને કોશી એટલાં જે વાનાંજ હતાં. કોશીની અંદર એવી દવા નાખી હતી કે તે પીધાથી કેદીને જીંધ આવે અને તેથી તે રાતમાં તોફાન મરતી ન કરે. જર્જિસને આ વાતની ખબર હોત તો તે બંધી કોશી પી જત. રોટી ખાવાનું તો તેને મન હતુંજ નહિ; પણ જીંધવાની ધબ્બીજ દબા હતી અને ક્રોધ તથા ખેદને લીધે તેના જ્ઞાનતંતુઓ એવા ધમધમી ગયા હતા કે કોમે કરતાં જીંધ આવવાનો સંભવજ ન હતો. તે નો કોશી અને રોટી એ બેમાંથી એકને અડક્યોજ નહિ. છેક પરોઢિયું થયા આવ્યું ત્યારે પેલા મવા-લીઓ જાંઘ્યા અને બધું ટાકું ટપ થઈ ગયું. એટલે વળી પાછો તે ઉડીને ઉભો થયો અને કોટડીમાં આંટા મારવા મંડ્યો. તેના હૃદયના ઉંડાણમાંથી કોઈ લાલચોળ ધગધગતા અંગારા જેવી આંખોવાળો દૂર દૈત્ય પેદા થયો હતો અને તે તેના જિવરના એકેએક તંતુને ખેંચી ખેંચીને તોડી નાખવા મંડ્યો હતો.

તેના જીવને અત્યારે જે સંતાપ થતો હતો તે તેની પોતાની જાતને મારે ન હતો—ડરદામ કંપનીની ખાતરની મીઠમાં મજૂરી કરવાનો જેને વખત આવ્યો તેને હવે આખી દુનિયા કરી કરીને કરી શું નાખવાની હતી? એના કરતાં વધારે ખરાબ અને ત્રાસદાયક જમ્યા તો હતીજ નહિ! કોઈ પણ પ્રકારની શારીરિક સગળ ખાતરની મીઠના કરતાં વધારે કટકાવક હોઈ શકેજ નહિ. પછી તેને ભય શાનો રહ્યો? પણ જે દૂર નિર્દય પ્રસંગો તેણે હમણાં હમણાં થોડા વખતથી અનુભવ્યા હતા તેનું રમરાજુ તેને સર્વાંગે દાઢ ઉત્પન્ન કરતું હતું. તે સિકાગો આવ્યો ત્યારનો તેના જીવનનો આખો ઇતિહાસ તેની નજર આગળ ખરો થતો હતો. એ અટી વરસના બધા પ્રસંગો આજે જીવંત રૂપ ધારણ કરીને તેની સામે ઉભા રથા હતા. તેમનું વિલોપન કોઈ ઉપાયે થઈ શકતું ન હતું અને એવા એકેએક પ્રસંગનું રમરાજુ તાના તીરની માફક તેના કાળજીને કોરી નાખતું હતું. એ વેદનાની આગળ ખંદીખાનાનો ત્રાસ કદા દિસાબમાંજ ન હતો. જે થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું હતું, હવે તેમાં કરી સુધારો થાય એવું હતુંજ.

નહિ. હવે તો જે ફર સંબેગોએ તેને આ છેવટના દુઃખ પરિણામ તરફ ધસડી આણ્યો હતો તેમને સંભારવા અને પશ્ચાત્તાપ કરવો એ જે સિવાય ત્રીજું તેને માટે હવે રહ્યું ન હતું. એ પરિણામની કલ્પના જ એટલી ભયંકર હતી કે તેનો વિચાર આવતાં તે ભયથી કંપી ઉઠતો, વેદનાથી ગાંડો ગાંડો થઈ જતો. તેણે ઉંચા હાથ કરીને ઈશ્વરને પોકાર કર્યો કે, તું મને આ દારુણ વિપત્તિમાંથી છોડાવ—પણ કાં તો ઈશ્વરે તેના પોકાર સાંભળ્યા નહિ કે પછી કોણ જાણે શું થયું પણ કોઈએ તેની વહાર કરી નહિ—કોઈએ તેનું દુઃખ ફેડ્યું નહિ. કદાચ ભૂતકાળને ભૂંસી નાખવાનું ઈશ્વરને માટે પણ શક્ય નહિ હોય. ભૂતકાળનાં સંસ્મરણોએ ભેગાં થઈને એવા અહરરાક્ષસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે કોઈ પણ મંત્રપ્રયોગથી તેનું ઉપશમન થાય એવું હતું નહિ. તેણે હવે તેનો પીછો લીધો હતો, તે જ્યાં જાય ત્યાં રાતદિવસ તેની પાછળ પાછળ આવ્યાજ કરવાનો હતો, તેની છાતી ઉપર ચઢી બેસીને તેના લોહીના ઘૂંટડા પીવાનો હતો અને તેના મોઢામાંથી છેલ્લો શ્વાસ નીકળી જશે ત્યાં સુધી તેને છોડવાનો ન હતો. તેને હવે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે “અરે ! હું કેવો બેવકૂફ કે આવું પરિણામ આવશે તે હું સમજી શક્યોજ નહિ ! જો મેં આવું જાણ્યું હોત—” પણ તેણે જાણ્યું જોઈતું હતું. એ તો તદ્દન એ ને બેચાર જેવી વાત હતી. તે મૂર્ખ હતો, બેવકૂફ હતો તેથીજ આ પરિણામ તેની નજર આગળ તેણે દીડું નહિ. હવે તે પોતાનું કપાળ ફટવા લાગ્યો કે “અરે ! મારી અકલ્પ ક્યાં ગએલી કે મેં વળી ઓનાને કારખાનામાં મજૂરી કરવા જવાની રજા આપી ! આવા બનાવો કારખાનાં ઓમાં તો રોજના રોજ બન્યાજ કરે છે એ હું જાણતો હતો, છતાં મારી ઓના તેમાંથી બચી જશે એવું મેં શાથી માની લીધું ? હાય ! એના કરતાં તો શિકાગો નગરની શેરીએ શેરીએ હાથમાં તાંસરું લઈને અમે બધાં લિખ માગવાની કલ્પ્યાં હોત અથવા શહેરની ગટરોમાં પડ્યાં પડ્યાં અમને સૌને ટાંટીઆ ઘસીને મરવાવારો આવ્યો હોત તો તે પણ આના કરતાં તો વધારે સારું થાત ! અરે ! મને આ શું સૂઝ્યું ! શું આ ખીના ખરેખર બનીજ હશે ? અથવા હું કોઈ ભયંકર સ્વપ્ન તો નહિ જોતો હોઉં ? ના, ના, એ સાચું હોયજ નહિ ! આવી ભયંકર, આવી નારકી, આવી રાક્ષસી ઘટના આ જગતમાં તો બની શકેજ નહિ ! મને ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું હશે !”

તેની સામે આવીને ઉભું રહેલું પરિણામ એટલું વિચિત્ર હતું તેની કલ્પના કરતાં પણ તે કંપી ઉઠતો હતો તો પછી તેની સામે

ટકર ત્રીવણી તો તેવું મળુંજ ક્યાંથી હોય ? આ બોલે તેનાથી
સડન ચાય એવો હતોજ નહિ, તેને જાતી ઉપર લાગે જીવવાનું પણ
ચક્ર ન હતું. જોનાને માટે તો હવે જીવવાનું કાંઈ પ્રયોજન એવું
પણ રહ્યું ન હતું. હવે તેણે જીવે શું કરવું ? તેણે કરેલી જૂથને
માટે જર્જિસ તેને કામા આપે—અરે ! તેને પણ પડીને ઉઠતી તેની
મારી માથે પણ તેથી કરીને તેના સતીત્વ ઉપર લાગેલું લાંછન કાંઈ
જૂંસાવાનું હતું ? તેના જીવનમાં રેડાએકું વિષ કેમે કરતાં રેડાયું ન
રેડાયું થવાનું હતું ? હવે તે પહેલાંની માફક તેના વચની સામે વચર
સંજોગે કદી જોઈ ચક્રવાની હતી ? હવે હું તમારી સદાની મર્મપત્ની
હું એવો દાવો તેનાથી થવાનો હતો ? તેને લાગેલા લાંછનની જગાલા
તે પોતેજ ખગી ચક્રનાર નથી—હવે તેને માટે મૃત્યુ સિવાય બીજો
એક પણ ઉપાય રહ્યો નથી. જો તે મરીજ નય તો તેને માટે એ
સારમાં સાર છે.

આ ક્ષણ તદ્દન જૂથ વચરની અને ૨૫૯ હતી અને તેમાં
મુચ્ચેલું પરિણામ આવવુંજ જોઈએ, એ વાત પણ નિઃસંદેહ હતી.
પણ તે છતાં માણસનું મન એવું વિચિત્ર છે કે ૫૨૨૫૨ વિરહ અને
જેમનો મેગ કદી પણ થઈ શકેજ નહિ એવી તદ્દન અસંબદ્ધ વાતો-
ની તે કલ્પના કરી શકે છે. જોના બસે હવે મરી જાય એવું એક
તરફથી જર્જિસ હચ્છતો પણ હતો, પરંતુ ત્યાર પછી તરતજ તેના
મનમાં બીજો વિચાર આવતો કે હું તો કેદખાનામાં વસે આવશે ! આ બેઉ
હવે મારી જોનાને અજ વિના ટળવળવાનો વારો આવશે ! આ બેઉ
૫૨૨૫૨ અસંબદ્ધ પણ એકસરખી રીતે કુઃખદાયક વિચારોના બે
કાંતાની વચ્ચે તે પીકાતો હતો અને અસંભવ મનોવેદનાનો બોગ. થઈ
પડ્યો હતો. એ કુદ લોકોએ મને કેદ કરાવ્યો છે, કાલ્ય જળે મને
ક્યાં સુધી બાંધીને બાંધી રાખશે ? વખતે બે પાંચ વરસની
પણ દીપ મારે તેનું શું કહેવાય ? જોનાને કાળજી એટલો કારી જખમ
લાગી ગયો છે કે તેનામાં ઉઠીને ઉઠા થવાની શક્તિ રહી નહિ હોય
તો પછી કારખાને જઈને કામ કરવાની તો વાતજ રી ? પેલો કુદ
સાક્ષ્ય દેનાર ધારશે તો મેરિન અને એન્જિનિટાને પણ કાદી મુકાવશે
અને આખા કુદબને આખાવીખી કરી દેશે. અને ધારે કે છેક તેવું
ન થયું તો પણ મેરિન અને એન્જિનિટા બે જળીઓથી આખા
કુદબને નિખાવ થઈ શકવાનો નથી. હાકરાઓને નિશાળે બધુવા
મેસાંધા છે તેમને હાડી લેતાં પણ જોનાની કમાળી વચર પર-
ખરચ નબરો મુરકેડ છે તો પછી પ્રવના માસિક દખા, મુનિસિ-

પાત્રિયિના ૨૨. આ પત્રો ત્રીમિતિના આ પત્રો તેમજ અન્ય કરવાની તે
 આશાજી સી. તેમની પાસે હશે માનવ ગણના સંકલ્પ ઉપર મીઠકમાં
 છે. ધરનો દાનો મને આપવાનીજોજી બાપો દેવા અને તે પણ તેની
 મેળનારીજી પત્ની પાંડર દવારે એટલે હવે આપજી દવારમાં પ્રીતે
 દાનો આપીને જોમો રહેશે તે મેળો ક્યાંથી લાવીને ભરવાનાં હતાં?
 કોઈ ઉઝીના આપે એવું નો છે નહિ. ધરનો દાનો નહિ ભરાય એટલે
 તેમને ધર આપી કરવાં પડશે અને આપજી વખત સુધી હાલે દોરડી
 લઈને દાના બાપો અને વખતના ડોલરની પોટલી મામડી ગણી આપી
 તે અધુજ પાળીમાં જશે. એ ધરની પાળળ તેમને થોડો લોહીકાળો
 થયો હતો! બળે મરીને, ટાઢે રૂંધામને, લગટે થીંગડાં મારીને
 તેમણે ધરનો દાનો ભરવા માટે પેમા ગચાગ્યા હતા, તે બધી મહેનત,
 તે બધો ભોગ નિષ્કળ જવાના અને ધર લાયમાંથી આપ્યું જવાનું.
 પેલા દલાલે ત્રણ ત્રણ વખત ચેતવણી આપી છે કે હવે તમે હાલો
 ભરવામાં હીઝ કરશો તે નહિ ચાલે. હવે હીઝ કરી તો તમારે ધર-
 માંથી નીકળી જવું પડશે એ નક્કી જાણી લેજો. એટલે હવે આ શિયા-
 જાની કડકડતી હંડીમાં તેઓ ધર વિનાનાં થઈ જવાનાં અને ક્યાં
 દલાલ ગુજરશે તે તો રામ જાણે! ધર લાયમાંથી જવું રહે તેથી જે
 નુકસાન થાય તેના કરતાં વધારે આકરી અને શબ્દોથી વર્ણવી ન
 શકાય એવી ગંભીર વિપત્તિના વિચાર તો તેના મનને એક ક્ષણ વાર
 પણ હરીને હામ બેસી રહેવા દે એવા ન હતા, જતાં તે વિચાર પડતા
 મૂકીને ધરના જેવી ક્ષુદ્ર બાબતનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો એ તેણે
 સાચું તો નહોતું જ કયું; પણ તેણે પોતે અને તેના આખા કુટુંબ,
 નાનેથી મોટે સુધી એ ધરની ખાતર કેટલું સહન કયું હતું તે જોતાં
 તેને ક્ષમા આપવી ઘટે. તેમણે દોલ્લડા દલાલ કાઢીને જેટલા પૈસા
 બચાવ્યા તે બધા તેમણે આ ધરની પાછળજ હોમી દીધા હતા. પારા-
 વાર દુઃખમાં પણ તેમને સુખની આશા આપે એવી કોઈ પણ વસ્તુ
 જો હોય તો તે આ ધર હતું. દુઃખમાં તો દુઃખમાં પણ આપણા
 પોતાના ધરના જાપરા નીચે તો સૂતાં છીએ, એટલું તેમને સાંત્વન
 હતું. એટલા સાંત્વનને ખાતર તેમણે તેમના સર્વસ્વનો ભોગ આપી
 દીધો હતો. એ ભોગ કાંઈ જેવો તેવો ન હતો. તેમના જેવાં ગરીબ
 મનૂર, રોજ કમાય અને રોજ ખાય એટલીજ જેમની આવક, એક
 દલાલો કામ કરવા ન જાય તો તેટલી જોટ ક્યાંથી કાઢવી તેની મોટી
 ફિકર—તેવા લોકોને મન તો પૈસો એજ તેમનું બળ, એજ તેમના
 જીવનનો આધાર, એજ તે શરીર અને એજ તેમનો આત્મા,

એના વડેજ તેઓ જીવતાં રહેનાં દનાં અને એ ખુદી જતાં તેમને મરવુંજ પડે, તે પૈસો ખરચીને સંપાડેલા પરતી સાથે જગિંસના દરવાજા તોળુઓ મૂકાઈ ગયા હતા.

બસ, આજ સુધી મહિને મહિને ભરેલા દાગતા પાણીમાં ગયા. તેમનું પર ગધું અને ધર ગધું એટલે તેમનું સર્વસ્વજ ગધું. પેસો દલાલ તેમની કાનપટી પકડીને ધરમાંથી કાઢી મૂક્યા વગર હોડનાર નથી. પછી તેઓ ક્યાં દલાલ દાડશે ? કોઈના ગમે તેવા કાતારીઆમાં જ્યાં વરસાદની ઝાણમાં વરસાદ અને દંડીની ઝાણમાં બરફ અંદર આડ્યાં આવે ત્યાં તેઓ દંડીઆં વાળીને પડી રહેશે, અને એવી દાક્ષતમાં જીવ્યા ત્યાંસુધી જીવશે અને નહિ જીવ્યા ત્યારે વારાફરતી મરી જશે; બીજાં શું થાય ? પૈસા તો છે નહિ, કોઈની પાસેથી ઉછીના મળે તેમ પણ નથી. મહેનત મનૂરી કરીને જેઓ ઘેર પૈસો લાવતાં તેમની રોજ પડી જાય એટલે પછી તેઓ ખાશે પણ શું ? ધરનું રાયરચીકું ચી નાખતાં પણ કેટલા દિવસની જૂખ લાગે ? કુશનવાજા કદાચ માત્ર ઉધાર આપશે, પરંતુ તે પણ કેટલા દિવસ ? આગતો દિસાજ નહિ ચૂકવાય એટલે તેઓ ઝડ લઈને ઉધાર આપવાની ના પાડશે. એક વિજ્ઞાસને અને તેની આંતરે દયા આવે તો કદાચ તેની પાસેથી નાની સરખી રકમ ઉછીની મળે. પણ તેની હાલત હવે પહેલાંના જેવી રહી ન હતી. તેની કુશન લાગી પડવા જેવી ચર્ધ ગઈ છે, એટલે તે માણસ આપી આપીને કેટલી મદદ આપવાનો હતો ? પાડોશીઓને દયા આવે અને તેઓ કાંઈક મદદ કરે. પણ આજ કાલે ત્યાં ક્યાં હાથ દેવાય ? બધી બિચારી જેઠિયા ! જાતે તો બારે મહિના સાજી માંદીજ રહે છે, પણ તેનું દૈવું એવું દયાળુ છે કે તેનાથી કોઈનું કુઝબ નેવું જતું નથી. તે પાછ પાછ કરીને પૈસા એકઠા કરી મૂકે છે અને કોઈની ખરી વ્યવસ્થાને વખતે, જ્યારે તેને જૂએ મરવાનો વખત આવ્યો હોય ત્યારે એ પૈસામાંથી હંમેશાં મદદ કરતી રહે છે. તે જેઠિયા વળી પાછ પૈસો, આની બે આનીઓ આપીને તેમને એકાદ બે દલાલ ટકાવી રાખે. હવે બાકી રહ્યો ટેમોઝિયસ. તે કદાચ એકાદ જલસાની આવક તેમને લાગીને આપશે. આ પ્રમાણે હું જેલમાંથી છટીલા ત્યાં સુધી કદાચ તેઓ દલાલ દાડા કાઢીને જીવશે તો ખરાં; પણ હું જેલમાં છું તે તેઓ જીવશેજ કેવી રીતે ? મારી ખબર તેમને કહેશેજ કોણ ? હું ક્યાં છું તેની બાજ તેમને મળે કે ન પણ મળે ? અને મળે તોપણ જેલવાળા તેમને મારી મુલાકાત લેવા દે તેનાય કેા બરાસો ? અથવા મારા કંઠેથીઓની ખરી દાક્ષતથી મને અજાન રાખવો એ પણ મને કરેલી

મોઝાઈકનાં પટ્ટાંવા દના તે, એમ બધા મળીને દસ પંદર સદ-
શૂદ્રો હતા. એ બધાને એક ગાડીમાં બેસાડીને પોલિસના સિપાઈ
એક મહાન આગળ લેડી લાવ્યા. તે ચૂનોધી ધોળેનું ઘડું અને જૂતાં
મહાનમાં ધણી વાર જેવી વાસ ગાને છે તેવી તેમાંથી પણ આવતી
હતી. ફેડીઓ આવ્યા તે વખતે ત્યાં સોફા પણ મળ્યા એકાં થયા હતા.
ત્યાં એક એટલા જેવી ઉંચી બેઠક હતી. તેના આગળ ભાગમાં
સળીઓનો કહેરો કરી લીધો હતો. એ કહેરાની પાછળ એક જાડો,
શનાથોળ મોઝાઈક એક માળખું બિંદો હતો. તેના નાક ઉપર કોઈ
રોના અને કોઈ ખૂરા રંગના પુષ્કળ ડાપા ડાપા હતા.

મારા ઉપર હવે કેમ ચાલશે એવી જાજિંસને જાખી જાંખી સમજ
પડી ગઈ. પણ મારા ઉપર શાનો આરોપ મૂકશે-મારામારીનો કે
ખૂનનો-તે વિષે તો તે હજી પૂરેપૂરો અધારામાં જ હતો. જેને તેણે માર્યો
હતો તે મૂંઝો છે કે જીવતો તેની તેને કશી ખબર જ ન હતી. એટલે
પછી કેટલી સજા થશે તેની તો તે અટકળ કરી શકે જ શી રીતે ?
જ્યો તેનું કાપકાનું જાન હાંધું સુધીનું ઘડું. એટલે મને ફાંસીએ ચઢા-
વશે કે ચાલુક વડે મારી મારીને મારી નાખશે, કે બીલું કાંઈ કરશે
તેની તેને કાંઈજ સ્વપ્ન પડતી ન હતી તેથી તેને કદાચ કોઈએ ફાંસીનો
હુકમ થયો હોત તો પણ તેને તેમાં કશું આશ્ચર્ય થાત નહિ. પણ
અત્યાર સુધી મામળાપાટા સાંભળી સાંભળીને તેણે જે માહિતી મેળવી
હતી તે ઉપરથી હવે તે સમજાયે કે, જે મોટા ધાંટાવાળો માણસ
મરી સામે માછરુંદેટની પુરથી ઉપર ચાંટયો છે તે કેલદન માછ-
રુંદેટ હશે. એ કેલદનનો હરપ એટલો બધો હતો કે પંકિટાઉનના
મા તેને વિષે કાંઈ વાત કરતા તે પણ બ્લી બ્લીને કરતા.

તે માછરુંદેટ થયો તે પહેલાં તે પૃથ કેલદન કહેવાતો હતો.
મહાવર" (પુરજીવ્યાં કરનારો) એવું તેનું એક ઉપનામ હતું.
કોઈ ખાટકીને ઘેર નોકર રહીને તેણે પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત
કરી હતી, અને મારામારી કરવામાં, માર્યા ફેરવા ફોડાવવામાં તેણે
સારી આખર મેળવી હતી. એમ કહેવાય છે કે, તેને બોલતાં આવડ્યું
ત્યારથીજ તેણે રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ્યું હતું અને મન આપવાને
લાયક ઉમરનો થયો તે પહેલાં તો તે બબ્બે હોદાની પુરથીઓ એકે
વખતે મોબાજતો થઈ ચૂક્યો હતો. જે અદસ્ય કાય વડે કસાઈખાનાં.
ના માસિકો તેમના કામદારોને અને આખા નિજવાના સોફાને દબાવી
રાખતા હતા તે કાલના અમૂલ્યને ઠેકાણે જે માઈક રફલીને ગણીએ

તો તેજ હાથની પહેલી આંગળીને ફેકાણે આ ફેલહન માછરોને ગણવો પડશે. આખા શિકાગો પરગણાના તમામ રાજ્યપ્રકરણી પુરુષોમાં તેને એકલાનેજ તેઓ સૌથી વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર માનતા હતા. આવાં કામમાં તે ઘણા લાંબા વખતથી પસોટાઈ ગયો હતો. પહેલાં તો શિકાગોની શહેર સમિતિમાં માછ ડરહામ શેડના વેપારી ખાતાના પ્રતિનિધિ તરીકે તે ઘૂસી ગયો. જે વખતે ખજર એટલાં બધાં અસ્થિર બની ગયાં હતાં અને આખા શિકાગો શહેરનું લીલાંડથી વેચાણ થવાનો વખત આવી લાગ્યો હતો તે વખતે આ ડરહામ શેડે એકઠે હાથે, પોતાની વ્યાપારી કુનેહને જોરે મોટો વેપાર પોતાને હાથ કરી લીધો. આ પેટ ફેલહન તેમના કામમાં ખૂબ મદદગાર થઈ પડ્યો હતો અને તેને લીધે તેની લાગવગ હતી તે કરતાંય ઘણી વધી પડી. ત્યાર પછી કુંક મુદતમાંજ એટલે કે તેના જાહેર જીવનના પ્રારંભમાંજ તેણે શહેર સમિતિની પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપી દીધું અને જે રાજકીય પક્ષ બળવાન હોય તેમાં સામેલ થઈ જઈને પોતાની લાગવગ વધારવા તરફજ તે લક્ષ આપવા લાગ્યો. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી જેટલો વખત ફાજલ પડતો તેટલો બધો વખત તે પોતાનાં કુટુંબખાતાં અને ખીજા અનીતિના ધંધાઓની ખીજવણી કરવા પાછળ મંડોળ રહેતો. હાલમાં કેટલાક વખતથી આવા ધંધાઓમાંથી તે ખસી ગયો છે; કમકે તેને લાગ્યું કે હવે મારાં છોકરાં સમજણાં થવા આવ્યાં તેથી મારે હવે છોકરાંઓના લલાનો વિચાર કરીને વધારે પ્રમાણિક અને ઇનગત આચરવાળા ધંધામાંજ પડવું જોઈએ. આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાની પાછલી લાગવગને જોરે માછરોટનું આસન સંપાદી લીધું. આ પદને માટે તેના બે ગુણને લીધે તે ઘણાજ સુયોગ્ય હતો; એક તો તમામ વિદેશી લોકો પરની ઘૂણને લીધે અને તેની રૂઢિચુસ્તતાને લીધે.

જર્ગિસને ફેલહન માછરોટની કચેરીમાં પોલિસના સિપાઈઓએ લાનીને બેસાડી દીધો ત્યારપછી એક બે કલાક સુધી તો તેણે આમ તેમ જોયાજ કયું. તેના મનમાં એવી આશા હતી કે, મારાં ઘરનાં માણસોને મારા સમાચાર મળ્યા હશે તો ગમે તે એકાદ બે જાણ આવશે તો ખરાં; પણ તેની એ આશા વ્યર્થ ગઈ. કોઈ આવ્યુંજ નહિ. ત્યારપછી માછરોટની આગળ ઉભા રહેવાનો તેનો વારો આવ્યો એટલે એક સિપાઈ તેનું બાવડું પકડીને તેને સાક્ષીના પાંજરા સુધી ખેંચી ગયો. ફરિયાદી તો હાજર ન હતો, પણ તેની જગ્યાએ કંપની તરફથી એક વકીલ આવ્યો હતો, તે જર્ગિસની સામેના મુકદ્દમામાં ફરિયાદીની જગ્યાએ ઉભો રહ્યો. તેણે માછરોટને નિવેદન કયું કે

હાલ ડૉક્ટરની સારવાર નીચે છે તેથી જો કાંઈ મહેરબાની
લાખીને આઠ દિવસ મુધી—” આ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં
દોઢે જગિસની સામે જોઈને કહ્યું: “ત્રણસો ડૉલર.”

જગિસને તો આમાં કશી સમજણ પડીજ નહિ. તે તો બાપા
માં માજિરદોટના તરફ તો ધડીમાં પેલા વડોલની તરફ વારા-
ર દગર જોવા લાગ્યો. માજિરદોટે તેને ફરીથી કહ્યું: “કોઈ
ત્રણસો ડૉલરની જામીનગીરી આપે એવું છે ?” જગિસને
ય સમજણ પડી નહિ ત્યારે એક કારકુન જે તેની એક
ઉભો હતો તેણે તેને સમજ પાડી કે, તારે માટે કોઈ આખર-
સ ત્રણસો ડૉલરના જામીનખત ઉપર સહી કરી આપે તો
તું જામીન ઉપર છોડી મૂકીએ અને પછી તારો કેસ જે
દગરવાનો હોય તે દહાડે તારે કચેરીમાં હાજર થવાનું. તેના
જગિસે હકત ડોકું દલાવ્યું એટલે તો પછી યું થાય છે
ખબર પડે તે પહેલાં તો એક સિપાઈ તેનું બાવડું પકડીને
પી ખેંચી ગયો. કચેરીમાંથી લઈ જઈને તેને એક આરડામાં
રાખ્યો. ત્યાં તેના જોવા બીજા કેટલાક કેદીઓ પણ બેઠા
થેરી બરખાસ્ત થઈ ત્યાં લગી બધાને એના એજ આરડામાં
બેસું પડ્યું. ત્યાર પછી વળી પાછું સરકારી ગાડીમાં સ્વાર
થઈને એક વધુ સફર કરવાનો વખત થયો. આ વખતે દોઢા
મુજા જોરથી વાનો દનો અને ટાઢ દહે કે માફેજ રાગ. જગિસ
પણે દહાડે મરથી મુંગસાજ હોઈને નીકળી પડેલા તેથી પોતાનો
ટાં પટ્ટેરી લેવાનું પણ જુડી ગયા હતા. આ વખતની તેમની
જરૂર વધારે આવીની હતી. ગાડી ચાલી ચાલી પરમજાની
દરવાજા આગળ આવીને ઉભી રહી. એ જોડ સિપાઈ શેરેની
દિશાએ અને દસાઈખાનાંથી અડ દસ માઈલને છેડે આવેલી હતી.

અહીં જગિસના ઝડપી લેવા. તેના મગજમાંથી કુલ પંદર
મેટલું જરૂરજી નીકળ્યું તેટલું જોલવાગાઓએ તેની પામે રહેવા
બાકીનું બીજું બપું લા લીધું. પહેલા તો તેને એક આરડીમાં
રાખા, ત્યાં તેણે પહેલેલા બધાજ દપડાં કડાવી નાખ્યા અને તેને
લેવાને પુકમ દપડાં તે નાડીને બધાર આપ્યો એટલે તેને એક
તે લાખી ફેરવી ઉપર થઈ સિપાઈએ તેને પરવાની ફાટક
લઈ જવા. એ ફેરવી લેવાની સગીઆવાળી કેટલીઓમાં બાવડું
વ પડતી હતી. જગિસ એ ફાટકીએ આગળ થાને લઈને નહ

હાલતમાં પસાર થવા લાગ્યો ત્યારે તે કોટડીઓની અંદર પુરાએલા કેદીઓ આજે કોણ કોણ નવા પરાણાઓ આપ્યા છે તે જોવાને સગા-આમાં થઇને ડોકાયાં કરવા લાગ્યા. જર્ગિસ અને તેની સાથે આવેલા નવા કેદીઓ જેઓ બધા તેની પેઠે નાગા નાગા ચાલતા હતા તેમને જોઇને જૂના કેદીઓને ખૂબ ગમ્મત પડી અને દરેક જણે અંદર રહ્યાં રહ્યાં તરેહ તરેહની રમૂજ ટીકાઓ પણ કરી. જર્ગિસના શરીરમાંથી હાડકાંના ખાતરમાં રહેલા ફોસ્ફેટ અને તેજબની ગંધ આવતી હતી. તે ગંધ નાહ્યાથી નીકળી જશે એમ ધારીને સિપાઇઓએ તેને બીમ-ઓના કરતાં નાહવામાં વધારે વખત લેવા દીધો. પણ એ ગંધ તો તે નવો અવતાર લે ત્યારેજ તેને છોડે એવી હતી. કેદીઓને એક એક કોટડીમાં બખ્ખે બખ્ખે પૂરી દીધા. એમ કરતાં એક કેદી વધ્યો તેને એકલાને આખી કોટડી રહેવા મળી. એ લાગ્યવંત કેદી તે આપણો મિત્ર જર્ગિસજ હતો.

આ બધી કોટડીઓ હારબંધ આવેલી હતી અને દરેકનું બારણું ગંજેરીમાં પડતું હતું. જે કોટડીમાં જર્ગિસને પૂર્યો હતો તે પાંચ ફુટ પહોળા અને સાત ફુટ લાંબી હતી. તેના ભોંયતળીયા ઉપર પથ્થરની લાદીઓ જડી દીધી હતી અને કેદીને સૂવાને સારા લાકડાની એક ઉપર એક એવી બે લાકડાની બેન્ચો થોડે થોડે છેટે ભીંતની સાથેજ ચણી લીધી હતી, જેના ઉપર એકકેકે કેદી સૂઈ શકે. કેદખાનાંમાં સરસામાનની મજબૂતી ઉપર ખૂબ ધ્યાન અપાતું હતું તેથી તે બેન્ચોનું પાટિયું એટલું જાડું પસાંદ કરેલું હતું કે સંકોટ વરસા સુધી વપરાય તો પણ ઘસાય એવું ન હતું. કોટડીની અંદર બારી કે જાળી જેવું કંઈજ ન હતું. પણ એક બાજુની ભીંત અને બાપરાની વચ્ચે સળીયાની જાળી હતી તેમાંથી થોડું ઘણું અજવાળું આવી શકતું હતું. સૂવાની બેન્ચોના ઉપર ઘાસની ભરેલી એક એક ગોદડી અને બખ્ખે ભૂરા કામળા મૂકી રાખ્યાં હતાં. ઘણા વરસથી કેદીઓનો પર-સેવા ચૂસી ચૂસીને બેઉ કામળા જાણે લાકડાંના પાટીઆજ હાથ એક એવા અછડ બની ગયા હતા અને તેમાં ચાંચડ, માંકડ અને જૂના વગરનાં પાક્યાં હતાં. કામળાને હાથ અડકાડતાને વારમાજ ચાંચડ તે હાથ ઉપર ચઢી જઈને ફૂદાફૂદ કરવા માંડી જતા હતા. જર્ગિસે જોઈને ઉંચી કરી તો તેની નીચેથી વાંદાનું એક મોટું ફૂટું નીકળ્યું. વાંદાને જોઈને જંટલા તે અમક્યો તેટલાજ તેને જોઈને વાંદા પણ મનકા અને નાસાનામ કરવા લાગ્યા.

સાંજ પડી એટલે વળી તેને સાર પાડે' રોટીના યુક્ત દેહડા અને ઉંધ આવે એવી દવાવાળી કોઠીનું બોજન આપ્યું. આ વખતે વધારામાં વળી ચોટાક માંસનો રંગો પણ આપ્યો હતો. ધણી ખરા કાન્થી સમજવાળા કેદીઓ પોતપોતાને ખરેખે વીંછીઓમાંથી ખાવાનું મંગાવીને ખાતા હતા. પણ જર્જિસની પાસે તેટલા પૈસા હતા નહિ તેથી તેને તો સરકારની મહેમાનગીરીના ઉપરજ આધાર રાખવો પડ્યો. કેદીઓ વળી પોતાને ખરેખે વાંચવાની ચોપડીઓ, રમવાને સાર મંડુકા અને રાત્રે બાજવાને માટે મીઠાચણીઓ પણ મંગાવતા હતા. પણ જર્જિસની પાસે તો પૈસાનાજ વાંધા હતા તેથી તેને તો રાત્રે વધારામાં પડી રહેવું પડ્યું. કોટડીમાં એકસોજ હતો તેથી તેની સાથે વાન કરનાર પણ કોઈ નહિ. આજે પણ તેને ઉંધ ન આવી. આગલી રાત્રે જે જે વિચારોનાં ભૂત તેની આંખો આગળ આવી આવીને નાચ્યાં હતાં અને તેના આગા થઈ ગયેલા જિગર ઉપર નિર્દયપણે તેમની ફર ચાલુકના ફટકા મારી ગયાં હતાં તે ગદ્યાં પાછાં આજે પણ તેને સુનાવવા લાગ્યાં. રાત પડી પણ તે તો પાંજરામાં પુરાએલું કોઈ જંગલી પશુ પાંજરામાં આંટા મારતું જાય અને લોખંડના સળી-આની સાથે દાંત અને નખ ધસતુંજ જાય તેમ તે પણ કોટડીમાં આંટા મારતોજ ગયો અને દેવામાં ધણોજ વેગ ચડી આવતો ત્યારે ધડાક લાઇને બીંતની સાથે પોતાના ચરીરને અક્ષાળવા લાગ્યો. કોઈ વાર હાથ તો કોઈ વાર માથું પર્યટની દિવાલની સાથે ઝીંકતો ગયો. તેના હાથ હોલાઇ ગયા, માથે દીમણાં થઇ આવ્યાં; પણ આ કેદખા-નાંની દિવાલોને અધાવનાર માણસોના જેવાજ એ દિવાલના પર્યટ પણ નિષ્કૂર સાબીત થયા.

જેલથી દેટલેક અંતરે એક દેવળ હતું. દેવળના મિનારા ઉપર જોડેલા ઘડીઆળના દર કક્કાકે ટકોરા વાગતા હતા તે જર્જિસ સાં-ભળતો હતો. એમ કરતાં મધરાત થઇ. તે વખતે તે પોતાના હાથની વચ્ચે માથું ઢાંકીને બોંધ ઉપર આંટો પડ્યો હતો. એટલામાં એક, બે, ત્રણ એમ બાર ટકોરા વાગ્યા, પણ આરમા ટકોરા પછી ઘંટનો ખનિ જાંધ ન થયો, પરંતુ ધણી વાર સુધી ઘંટનાદ ચાલુ ને ચાલુજ રહ્યો. જર્જિસે માથું ઉંચું કરીને કાન માંડ્યા. અરે ! આ ઘંટનાદ શનો ? જેલમાં આગ તો નહિ લાગી હોય ? ભલ્લા ભગવાન ! જેલમાં એકાએક આગ લાગી હોય તો—? ના, ના, પણ આ તો ભયભૂતક ઘંટનાદ નથી—આની અંદર તો સુર પૂરાય છે, એક જનનું સૂંગીન છે. એ તો આનંદમંગલસૂચક ખનિ છે. આખા સહેરની વરતીને

જગાડવાને માટે ઘંટનાદ થાય છે ' આ શું ? એક નહિ, બે નહિ, પણ ચારે દિશાએથી આવેલી નેમજ નગરમાંથી મંગલ ઘંટનાદની રમઝટ મળી રહી છે ' અગત્યર એક મિનિટ મુઠી જગિસે કંઠ માંડીને સાંભળ્યાજ નહીં અને આ 'માનું' કારણ શું તે તેને કહે કયું' સમજાવજ નહિ. પછી એકદમ તેના મગજમાં વીજળીનો ઝબકારો થયો, તેને ખરું કારણ સમજાવ મળ્યું—અરે ! હા, ખરી વાત ! આજ તો પવિત્ર નાનાવની રાત્રિ ! જગતના નારાયદાર ધમુના જન્મોત્સવની મંગલરાત્રિ ! આખા જગતને પ્રેમ અને શુભેચ્છાનો સદેશ સંભળાવનાર પયગંબરનો જન્મોત્સવ ઉજવવા આજે ખ્રિસ્તી આત્મ તૈયાર થઈ છે !

નાતાલ ! અરેખર, એ વાત તો જગિસે સાચી ભૂલીજ ગયો હતો ! હવે તેને નાતાલનું સ્મરણ થયું અને તેની સાથેજ તેના મનમાં દયાઈ રહેલાં ભૂતકાળનાં સંસ્મરણોના પ્રવાહની ફાટક એકદમ ફાટક લઈને ઉઘડી ગઈ અને પછી તો તેના હૃદયમાં તરવળ બુદ્ધિજન્ય તની મનોવેદનાઓની અને સંસ્મરણોની ઝડી મચી રહી. આજ નાતાલના તહેવાર તેણે પોતાના વતનમાં—લિથુઆનિયામાં—એક વાર ઉજવ્યા હતા. પોતે તે વખતે છેક નાનો હતો, તેનો બાપ પણ તે વખતે જીવતો હતો, તેનો મોટો ભાઈ જેનો આજે ઘણાં વરસથી પત્તો નથી તે પણ ઘેર હતો. આખું જ કુટુંબ લિથુઆનિયાના જન્મલમાં લાકડાંનાં પાટીઆંના બનાવેલા તેમના નાનકડા ઘરમાં રહેતું હતું. આસપાસ ગાહું, કાણું, ઘનઘેર જંગલ હતું. આખો દિવસ અને રાત બરફની અખંડ ઝડી વરસતી હતી. તેમનો અને બાકીના આખા સંસારનો સંબંધ તૂટી ગયો હતો, છતાં આખા ખ્રિસ્તી જગતના આનંદોત્સવમાં તેમણે પણ તેમનો સૂર સામેલ કર્યો હતો. જગતમાં પ્રેમનું અમીવર્ષણ કરવાને જન્મ લેનાર ધમુના દિવ્ય અવતારનું માનસદર્શન તેમણે તેમના હૃદય જૂંપડામાં રહીને પણ કર્યું હતું. એ વતન છોડીને તેઓ બધાં પેકિંગ્ટાઉનનાં કસાઈખાનાં આગળ વસ્ત્રો તોપણ તેઓ તેમની રીતે નાતાલનો ઉત્સવ કરવાનું ભૂલ્યાં ન હતાં. અહીંના કલુપિત જીવનની કાળરાત્રિને અજવાળવા પૂરતી એ એક સંપત્તિ તેમણે સાચવી રાખી હતી. ગયે વરસે પણ નાતાલના તહેવાર દરમિયાન જગિસે આખો દિવસ ઢોરનાં લોહી અને આંતરડાં ઉમેડ્યાં હતાં અને ઝોનાએ માંસનાં પડીકાંને ટેલા માર્યા હતા. પણ તે છતાં સાંજે ઘેર આવ્યા પછી છોકરાંઓને લઈને તેઓ બહાર ફરવા નીકળી પડ્યાં હતાં. વીજળીની રંગબેરંગી રોશની વડે દુકાનો

ઝળઢળી રહી હતી અને નાતાલની ખાસ મિઠાઈઓના ગંજના ગંજ ખડકાઈ ગયા હતા. રમકડાંની દુકાનોની શોભાની તો આજે સીમાજ ન હતી. ચુલાખી ફાંદ અને સોનેરી વાજનાં ઝુદ્ધાંવાળી ઢીંગલીઓ, મુંવાળા રેશમ જેવા નીમાઝાવાળા કૂતરા અને રીંછ, સસલાં તથા ખિરકોલીઓ, મોરેધી વગાડવાનાં વાજાં અને નાની નાની પડપમો, આગમોડીઓ અને મોટર ગાડીઓ—એ બધાં જનજનનાં રમકડાં જોઈ જોઈને છાકરાં ગાંડાં ગાંડાં ચાલ ગમેલાં. જર્મિસે તેમને બધે ફેરવી ફેરવીને બતાવ્યું અને ઘેર જતી વખતે કૌને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે થોડું ઘણું અપાવ્યું પણ હતું. કોઈને ઢીંગલી, કોઈને રમકડું ફેરકેને હાંધ હાંધ અપાવીને છાકરાંનાં બન રાજી કર્યોં હતાં. ઘરમાં રાંધવાને વારને પણ તેજેવારને દહાડે ખાવા જેવી વસ્તુઓ ખરીદી હતી.

જર્મિસે ખાનદની મીઠામાં અને એટલજિટાએ "સાસેજ" બનાવવાના સંઘા આગળ, ૭ ૭ મદિના કાદયા તે છતાં તેઓ દજ એટલાં જડ નદોનાં થયાં કે તેમના મનમાંથી નાનાસના નદેવાર ઉજવવાનો ઉમંગજ શાવ મરી વાય. પછી જે રાત્રે ઓના પહેલી વારની ધેર નદોની આવી તે રાત્રેનો પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો અને તે યાદ આવતાં તેને કાળજે કચુરો બરાબ આવ્યો. તેજ દહાડે એટલજિટા ફક્ત ત્રણજ મેન્ટ આપીને એક જુનું ચિત્ર વેચાતું લાવી હતી. તેના ઉપરના રંગ હડી જતાં જતાં પણ ધોડાક રહી ગયા હતા. એટલજિટાએ તેના ઉપરના તમામ કાપાફી લૂછીને કાઢી નાખ્યાં અને પાત્રી કહેવા લાગી કે મેને એવી જગ્યાએ ટાંગીશ કે છોકરાં જોઈ જોનાને ખુશ થાય. તરીખાઈની પાણીમાં આટઆટલા પીમાયાં દનાં છતાં દજ તેમની સ્વભાવસુખજ ઉચ્ચ ગ્લિઓ મરી ગા' ન હતી. આ બધું યાદ આવતાં જર્મિસ મોટા મોટા ફગસા જારીને રડયા લાગ્યોઃ "દાપ ! આ વરમની નાનાસ આમારે માટે એવી નીવડી કે આજે એમને રહેવાને મર નદિ દોય, આવાને મોખાકે રોટસો નદિ દોય અને સરીર લાંકવા પૂરતા વસ્ત્ર નદિ દોય. હું કેદખાનામાં છું અને પરનાં બીજાં બધા કંઠાસિયતમા અને ગિઆરી દાસનમા સમજતાં નાનાસના દિવસ પસાર કરતા હશે. એના માદીવ દહે, કોઠરોં રોટકજ હરી રજા હશે, યામ્મ તળી, જુનમને અને વિવસિ તેમના. મોટા બગવવા હશે અને છતાં જુદાજુદા જગત આજે નાદસને ઉમખ ઉજવવા નીકળ છે અને બસ એ. બસ નદ મરુએ છીએ તેજ અને રમખ કોપવા પદ નાગવજ લાવ્યું કે અરે " હા ખાનામા પણ દૂર નિર્લેખ જરૂર મરે. પાનાં કાદજુ નદોં કેદખાનામા

જગાડવાને માટે ઘંટનાદ થાય છે ! આ શું ? એક નદિ, એ નદિ, પણ મારે દિશાએથી આવેથી તેમજ નહકમાંથી મંગલ ઘંટનાદની રમઝટ મળી રહી છે ! અનાપર એક મિનિટ સુધી જર્જિસે કાન માંડીને સાંભળ્યાજ નહ્યું અને આ બધાનું કારણ શું તે તેને ક્ષેપ કયું સમજાયજ નહિ. પછી એકદમ તેના મગજમાં વીજળીનો ઝબકારો થયો, તેને ખરું કારણ સમજાવ્યું ગયું—અરે ! હા, ખરી વાત ! આજ તો પવિત્ર નાનાલની રાત્રિ ! જગતના તારણકાર ધમુના જન્મેલસવની મંગલરાત્રિ ! આખા જગતને પ્રેમ અને શુભેચ્છાનો સરો સંભળાવનાર પયગંબરનો જન્મેલસવ ઉજવવા આજે ખ્રિસ્તી આત્મ તૈયાર થઈ છે !

નાતાલ ! ખરેખર, એ વાત તો જર્જિસ સાવ ભૂલીજ ગયો હતો ! હવે તેને નાતાલનું સ્મરણ થયું અને તેની સાથેજ તેના મગજમાં દબાઈ રહેલાં ભૂતકાળનાં સંસ્મરણોના પ્રવાહની ફાટક એકદમ ફાટક લઈને ઉઘડી ગઈ અને પછી તો તેના હૃદયમાં તદ્દન બુદ્ધિજાતની મનોવેદનાઓની અને સંસ્મરણોની ઝડી મચી રહી. આજ નાતાલના તહેવાર તેણે પોતાના વતનમાં—લિથુઆનિયામાં—એક વાર ઉજવ્યા હતા. પોતે તે વખતે છેક નાનો હતો, તેનો બાપ પણ તે વખતે જીવતો હતો, તેનો મોટો ભાઈ જેનો આજે ઘણાં વરસથી પત્તો નથી તે પણ ઘેર હતો. આખું ય કુટુંબ લિથુઆનિયાના જંગલમાં લાકડાંનાં પાટીઆંના બનાવેલા તેમના નાનકડા ઘરમાં રહેતું હતું. આસપાસ ગાદું, કાળું, ઘનઘેર જંગલ હતું. આખો દિવસ અને રાત બરફની અખંડ ઝડી વરસતી હતી તેમનો અને બાકીના આખા સંસારનો સંબંધ તૂટી ગયો હતો, છતાં આખા ખ્રિસ્તી જગતના આનંદોત્સવમાં તેમણે પણ તેમનો સૂર સામેલ કર્યો હતો. જગતમાં પ્રેમનું અભીવર્ણણ કરવાને જન્મ લેનાર ધમુના દિવ્ય અવતારનું માનસદર્શન તેમણે તેમના હૃદય જૂંપડામાં રહીને પણ કર્યું હતું. એ વતન છોડીને તેઓ બધાં પેકિંગ્ટાઉનનાં કસાબખાનાં આગળ વચ્ચાં તોપણ તેઓ તેમની રીતે નાતાલનો ઉત્સવ કરવાનું ભૂલ્યાં ન હતાં. અહીંના કલુપિત જીવનની કાળરાત્રિને અજવાળવા પૂરતી એ એક સંપત્તિ તેમણે સાચવી રાખી હતી. ગયે વરસે પણ નાનાલના તહેવાર દરમિયાન જર્જિસે આખો દિવસ ઢોરનાં લોહી અને આનંદનાં ઉસેડયાં હતાં અને ઝોનાએ માંસનાં પડીકાંને ટેલા માંચાં હતાં. પણ તે છતાં એ ઘેર આવ્યા પછી છોકરાંઓને લઈને તેઓ બધાં યાં હતાં. વીજળીની રંગબેરંગી શેશની વડે ફૂકાને

મગલગા રહી હતી અને નાતાલની ખાસ મિઠાઈઓના ગંજના ગંજ ખડકામ મગા હતા. રમકડાંની દુકાનોની શોભાની તો આજે સીમાજ ન હતી. ગુલાબી ફોંક અને ગોનેરી વાળનાં ઝુઝકાંવાળી ટીંગલીઓ, ઝુંવાળા રેશમ જેવા નીમાળાવાળા ફૂનરા અને રીંછ, સસડાં તથા ખિસ્કોલીઓ, મોઢેયી વગાડવાનાં વાગાં અને નાની નાની પડધમો, આમગાડીઓ અને મોટર ગાડીઓ—એ બધાં જાતજાતનાં રમકડાં જોઈ જોઈને છોકરાં માંડાં માંડાં ચાલુ ગએલાં. જર્ગિસે તેમને બધે ફેરવી ફેરવીને બતાવ્યું અને ઘેર જતી વખતે સૌને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે થોડું ધણું અપાવ્યું પણ હતું. કોઈને ટીંગલી, કોઈને રમકડું દરેકને કાંઈ કાંઈ અપાવીને છોકરાંનાં મન રાજી કર્યાં હતાં. ઘરમાં રાંધવાને વાસ્તે પણ તહેવારને દહાડે ખાવા જેવી વસ્તુઓ ખરીદી હતી.

જર્ગિસે ખાતરની મીઠમાં અને એલ્ઝબિટાએ “સાસેજ” બનાવવાના સંચા આમજ ૭ ૭ મહિના કાઢ્યા તે છતાં તેઓ હજી એટલાં જડ નહોતાં થયાં કે તેમના મનમાંથી નાતાલના તહેવાર ઉજવવાનો ઉમંગજ સાવ મરી નય. પછી જે રાત્રે ઓના પહેલી વારની ઘેર નહોતી આવી તે રાતનો પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો અને તે યાદ આવતાં તેને કાળજે ડચૂરો લગાઈ આવ્યો. તેજ દહાડે એલ્ઝબિટા ફક્ત ત્રણજ સેન્ટ આપીને એક જૂડું ચિત્ર વેચાતું લાવી હતી. તેના ઉપરના રંગ ઉડી જતાં જતાં પણ થોડાક રહી ગયા હતા. એલ્ઝબિટાએ તેના ઉપરના તમામ કાઢાફી લૂછીને કાઢી નાખ્યાં અને પછી કહેવા લાગી કે તેને એવી જગ્યાએ ટાંગીશ કે છોકરાં જોઈ જોઈને ખુશ થાય. મરીખાઈની ધાળીમાં આટઆટલા પીસાયાં હતાં છતાં હજી તેમની રવજાવસુજાત ઉચ્ચ વૃત્તિઓ મરી ગઈ ન હતી. આ બધું યાદ આવતાં જર્ગિસ મોટા મોટા ફસફસ ભરીને રડવા લાગ્યો: “હાય ! આ વરસની નાતાલ અમારે માટે એવી નીવડી કે આજે એમને રહેવાને ઘર નહિ હોય, ખાવાને ચકોપાકો રોટલો નહિ હોય અને શરીર ઠંડવા પૂરના વસ્ત્ર નહિ હોય. હું કેદખાનામાં છું અને ઘરનાં ખીજાં બધાં કંગાલિયનમા અને ખિખારી હાલનમા સબડતાં નખાલના દિવસ પસાર કરતાં દરો ! આના માદીજ હશે, છોકરું રોકકળ કરી રહ્યા દરો, ઘરમાં તંગી, જૂખમરો અને વિપત્તિ તેમના મોટા બગવના દરો ! અને છતાં બાકીનું જગત આજે નાખાલનો ઉત્સવ ઉજવવા નીકળ્યું છે ! અને અમે કેવો આનંદ માણીએ છીએ તેવું મને રમરજી દસાવવા ધંદ બગવવા લાગ્યું છે ! અરે ! કેદખાનામા પણ દૂર નિર્દય જગત મારા પાછો છોડ્યું નથી. કેદખાનામાં

એક કણી પણ ન પેસી શકે, બહારની દંડી દયા તેની ચામડીને ક્રાચતી ક્રાચતી ફેરે તેનાં હાડકાં મુઠી તો નજ પહોંચી જાય. વળી તેઓ તેને જૂએ પણ નથી મારતા, ખાવા પીવાનું પણ વખતસર તેની આમળ આપીને મૂકી જાય છે. તો પછી તેમણે તેને સમ કપી રીતે કરી ? તેનાં ધરનાં માણસોને જૂખ અને ટાટે રીખાવી રીખાવીને માર્યાં એજ કે ખીજું ? ત્યારે કાયદાના દેવનાઓને જે આવુંજ કરવું હતું તો તેમણે તેની જગ્યાએ તેનાં ધરનાં માણસોને શા માટે બંદીખાનામાં બેસી ન દીધાં ? એક ગુન્હેગાર આસામીને સમ કરવાની દુનિયાને આ સિવાય ખીજ એકે રીતજ ન જડી કે તેમણે તેને સમ કરવા જતાં સાથે સાથે ત્રણ અસદાય અખગાઓને અને છ નાનાં નાનાં નિર્દોષ રંગે છોકરાંઓને જૂખ અને દંડીના મોઢામાં દોમી દીધાં અને એ રીતે તેમને એકે ઝટકે નહિ પણ રીખાવી રીખાવીને મારી નાખ્યાં !

પણ આજે તો આવાજ તેમના કાયદા છે અને આવીજ તેમની ઇન્સાફ કરવાની પદ્ધતિ છે. જર્જિસ ફડાક લઈને ઉભો થઈ ગયો, લામણીઓના આવેશથી સર્વાંગે થરથર કંપવા લાગ્યો, તેણે જોરથી મુઠીઓ બીડીને હાથ ઉંચા કર્યાં, અને તેનો આત્મા, તેનું હૃદય, પ્રથમ તિરસ્કારના આવેશથી, તેના અને તેનાં પ્રિયજનો ઉપર ગુજ-રૈલા અન્યાયને સંભારીને ઉત્પન્ન થતા રોષથી પ્રવળવળી ઉડ્યાં. આખું જગત તેને પોતાના અંગન શત્રુ જેવું દેખાયું. આખી સભ્ય માનવ-જાતિ પ્રતિ તેને ઘોર વૈરભાવ જાગ્યો. પોતાને સભ્ય કહેનારા માનવ-સમાજના ઉપર અને તેમણે ઘડેલા કાયદાઓ ઉપર તે દગ્ગરો અભિ-શાપ વરસાવવા લાગ્યો. આ તેમનો કાયદો ? આ તેમની ઇન્સાફ કરવાની રીત ? એ હડહડતો દંભ છે, પાખંડ છે, જૂઠ્ઠાણું છે—કાણું ધોર બચંદર જૂઠ્ઠાણું છે—કોઈ પણ માનવી દુનિયામાં આવું સંભવેજ નહિ. ભયંકર પ્રાણશાપક સ્વપ્નોની સૃષ્ટિમાં કદાચ આવું હોય તો હોય. એ ન્યાય નથી પણ ન્યાયની હડહડતી મરકરી છે, ધર્મ નથી પણ ધર્મનું દારવારુપદ ફારસ છે, ન્યાયનું અને ધર્મનું ધોર અપમાન કરવા બચાવ છે. એમનાં ન્યાયમંદિરોમાં ધર્મનો, મનુષ્યના કુદરતી હક્કનો વિચારજ કોણ કરે છે ? એ ન્યાયમંદિરોજ નથી પણ ન્યાયને નામે મરીબોને રૈસી નાખવાનાં કતલખાનાં છે, જ્યાં બગીઆઓ, જગજગીદારાગા શ્રીમંતા નિર્મળ-રાહ-અસદાય-નિર્ધનને પોતાની મરજમાં આવે તેમ છંદી મારે છે, જ્યાં એક માણસ બીજા માણસને પોતાના પમુખજ વડે ફેટી હદ તુપી દેરાન કરી શકે તેનું હિમાફ પ્રદર્શન છે, જ્યાં એક પક્ષ પોતાના હાથમાં આવેલી સત્તા વડે બીજાને

મનનો દુરમ ન થયો, એ બધાનું બીજરોપણ ગાંઠી, આ વખતેજ થયું હતું. સમાજની અંદર ચાલી રહેલા અનેક પાપાચરણનું અને પ્રમાણનો એક ભાગ બીજા ભાગ ઉપર જે જુલમ કરી રહ્યો હતો તેનું મૂળ કારણ શાંતી દાદરા જેટલું તેને જ્ઞાન ન હતું. એ આત્માચારને માટે અમુક વ્યક્તિ નહિ પણ સમાજની વ્યવસ્થા કરવાની પ્રયાજ દેવિત છે અને એ પ્રયાજ એવી છે કે મનુષ્યને હિંમ્મત્તે કે અનિમ્મત્તે પણ તેના ભાગ ઉપર અન્યાય કયાં વગર ચાલતુંજ નથી, એ વાત સમજવા જેટલી તેની જુદી ખીણી ન હતી. એ દુષ્ટ રાક્ષસી પ્રથા તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠીને તેનું સોદી ચૂમી રહી હતી. એ પ્રથા કપી ? એ મૂડીવાદની પ્રથા કે જેના બેરથી દારખાનાના માલિકો, માનવર જમીનદારો, મુસદ્દા અને વેપારીઓ આખા રાજ્યના દાયદાને, રાજ્યના સેન્ટ્રલિયને, પત્રદારોને, ધર્મગુરુઓને, રાજનૈતિક આગેવાનોને, સૌને ખરીદી લેવા હતા અને તેમની પામે પોતાનુંજ ધાર્યું દેશવત્તા હતા. તે રાક્ષસી પ્રથાને જગિંસ આગળખેનો થયો ન હતો. તે તે દરેક એમજ જાણેના હતા કે મારા ઉપર માનવસમાજે જુલમ કયો છે; દાયદો, દાયદાનો અમલ કરનારો, માનવસમાજ અને તેના વિવિધ અંગો મારી માર્યે મારૂંજાવ દાખવી રહ્યા છે. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેની જુદી ઉપર પેર અને પિંકારનું દાણું બાળ રણ મનમનું અર્થ અને વેર સંવાળા તથા પોતાના જમન પ્રત્યેનો વેગ દાદવાના નવા નવા પાટ મનના ઘડનાજ ગયા.

କୃଷକ ଶ୍ରମିକମାନଙ୍କ ସ୍ୱାଧୀନତାକୁ ଧାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ

“દેવતાનાની ઝેરી યાત્રાપરમ્પરા ઝેરી વિધાઓની જેમ માણસોનાં મુખ કામે કહે છે મનુષ્યનો અંદર ન. કોઈ શુભ છે, ને કોઈ અશુભ છે, ને અપૂર્વ અટી સીમગીઃ વામ છે અને દહાડ દહાડે વિનો દામ મેલે વામ છે.”

ଭେଦ ଅଜ୍ଞାନେ ବିଦି ଯେଉଁ କାଳରାଗୀ କାହିଁ, ସାମାନ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କଲ୍ୟାଣ
 ଶୀର୍ଷକ ଦିଏ ସେ ସାଧକ ଦିଏ -

“ કાચકાચો ખરો છે કે ખાલો તે તો મૂંઝવણી કર્યાં સારું, બધું
કાચનું કે ખાલોનો કોઈ થાગ ભરખર સાચમણે એ છે કે કેળવણીનું
રિપોર્ટ બુદ્ધિમાન છે.”

[illegible]

ॐ प्रकरण १७ मुं ॐ

ખીજે દહાડે સવારના સાત વાગ્યા એટલે તેની કોટડી ખોલ
નાખવાને સાર પાણી ભરી લાવવાને માટે જર્ગિસને બહાર કાઢ્યો.
આ કામ કરવામાં ઘણા ખરા કેદીઓ કોથવાયા કરતા હતા અને તેઓ
પોતાની કોટડીઓને એવી ગંદી હાલતમાં રાખતા હતા કે આખરે
સિપાઇઓ બળજબરીથી તેમની પાસે કોટડીઓ ધોવાવતા ત્યારે
ધોતા. પણ જર્ગિસને કોટડી ધોઇ નાખવાનું કહ્યું એટલે તરત તેઓ
તે કામ ધણીજ કાળજીપૂર્વક કર્યું. ત્યાર પછી તેને માટે પાંચે આખર
દિવસના જેવો પાઉરોટી અને દવાવાળી કોશીનો નાસ્તો આપ્યો. નાસ્તો
કરી રહ્યા પછી તેને ત્રણ કલાક સુધી જોડના આંગણમાં હરવા કર-
વાની રમત મળી. આંગણમાં સીમેન્ટની છો દીધી હતી અને ઉપર
કાચનું છાપડું હતું. આ વખતે આડીં કેદખાનાના બધાજ રહેવાસી
ઓનો એક મેળો ગતમ્યો હતો. એજ આંગણના એક છેડા ઉપર રહી-
ઓને મળ્યા આવનારાઓને સાર ઉભા રહેવાની જગ્યા હતી. તેની
અને ત્યાં કેદીઓ ફરતા હતા તે જગ્યાની વચ્ચે એક એક ફૂટને છેડે
તારની એ ગતળીઓ ભરી લીધી હતી, જેથી કરીને મુલાકાત કામ
આવનારાઓમાંથી કોઇ કેદીને કાંઇ આવી ન શકે. જર્ગિસે એ ગતળી
પેલી આવતુએ ધણી વાર સુધી આનુરૂપાથી જોયાજ કર્યું, પણ કોઇ તેની
મુલાકાત લેવા આવ્યું નહિ.

[illegible]

તેની નજર જર્જિસ ઉપર ફરી વાર પડી ત્યારે તો તે બોલ્યોઃ
“સાહેબજી, ગિરાદર !”

જર્જિસે કહ્યુંઃ “સાહેબજી.”

“કેમ ? નાતાલનો નવેવાર અને આપણું કેદખાનામાં આવતું
બેઠે સા.....સાથેજ આત્મા, હે ?” તેણે પૂછ્યું. જવાબમાં જર્જિસે
ફક્ત ખોતાવું ડોકુંજ હલાવ્યું.

પછી પેલો માણસ ત્યાં આગળ મુલાની પાટલીઓ ભીંતમાં
જડી હતી ત્યાં ગયો અને ધાળજા લેવા લાગ્યો. તેણે ગોદડી ઉપાડીને
લેધ, પાછી તરતજ હેડે મૂકી દીધી અને અચાએ પામીને બોલી ઉઠ્યોઃ
“બાપ રે ! આ તો વળી પેલાના કરતાંય વધારે જૂડું દેખું !”

આટલું કહીને તેણે વળી પાછી જર્જિસના ઉપર એક નજર
નાખી, અને પૂછ્યુંઃ “આ પથારી લેતાં મને લાગે છે કે કાલે રાત્રે
એના ઉપર કોઈ મરુજ નથી ! આવી નદારી પથારીમાં તમને મુલાનું
મનજ ન થયું, ખરી વાત ?”

જર્જિસે જવાબ દીધોઃ “મારે કાલે ગંધવાનો વિચારજ ન હતો.”

“આવેલા કપારના ?”

“ગંધ કાલનો.”

પેલા માણસે ફરીથી એક વાર ચારે તરફ નજર ફેરવી અને
નાકનું ટીચકું ચલાવતાં ચલાવતાં કહ્યુંઃ “સા.....અહીં ગંધ ફોની
આવી હશે ? ઉંદુંદુંદું ! શાની ગંધ હશે ?”

“એ તો હું ગંધાઉં છું.” જર્જિસ બોલ્યો.

“તમે ?”

“હા, હા, એ તો મારીજ ગંધ છે,” જર્જિસે કહ્યું.

“તમને એ લોકોએ નાદવા-ધાવાની રજા નહિ આપેલી ?”

“પણ આ ગંધ તો એ મળુ સાબુથી ધોતાંય વાચ એવી નથી !”
જર્જિસે કહ્યું.

“એટલે ? એ કે શું ?”

“હા-હ-હાનું-આ-ત-ર,” જર્જિસે આમેલો અક્કર બાર દશ
વારે બોલ્યો.

“દાડકાંનાં જાનરો હમ બધીને ત્યારે તું ધરે રા. કહે?”
પેલો દને ‘તમે’ માંગી ‘તું’ કહ્યું આવી ગયા.

“હું કમળજાનામાં મજરી કંઈ મું-ગમવા આવી આવડું
થયું ત્યાં સધી તો મજરી કમ્બો દનો-દાડકાંનાં જાનરો બદલાવી
મીઠમાં મારી મોઢરી કે નેત્રી દાડકાંની રજ મારાં તમમાં અને
સરીરમાં પેસી ગય છે.”

પેલો માણસ બોલ્યો: “નાત, ત્યારે તું અને વળી એક તકે
દોસ્ત આવી મળ્યો. હું તો એવું મારેલો દનો કે મેં અંધી જનક
લોકો જેમ નાખ્યા, પણ તું એકલો પાડી રહી ગયેલો. તારું
અંધી શામાં આવ્યો છે?”

“મારા કપરીને માર્યો નેત્રી.”

“અસ! એટલુંજ. તેજે તારું મું ગમાડેલું?”

“તે મારા તરફ ધણો નીચપણે વલ્યો દનો.”

“કીધક. ત્યારે તું તો પ્રમાણિકપણે રાટલો રળી ખાતરો
મંજૂર છે, એમ?”

હવે જર્ગિસે પૂછ્યું: “ત્યારે તું શો ધંધો કરે છે?”

પેલો જરાક હસી પડ્યો, અને પછી બોલ્યો: “હું એવો ધંધો
કરું છું કે જેથી લોકોએ મારું નામ ‘ભાગ-દોડીઆ’ પાડ્યું છે.”

“એ વળી કયો ધંધો?” જર્ગિસે પૂછ્યું.

‘તીજેરીઓ, પેટીઓ, દોઢનાં માથાં અને એવું તેવું લાંબા
ફોડવાનો.’ પેલાએ જવાબ આપ્યો.

જર્ગિસને ઘણીજ નવાઈ લાગી અને થોડી વાર મુઠી તો પેલા
માણસ તરફ સલય દૃષ્ટિથી નેમળુંજ રહ્યો. પછી ખીતાં ખીતાં તેણે
પૂછ્યું: “તે શું તમે-એ બધું-તોડો છો? તમે-તમે-”

પેલો તો હસતો હસતો બોલ્યો: “હા, હા, લોકો તો એવુંજ કહે છે.”

x “શામાં આવ્યો છે” એટલે કયો ગુન્હો કરીને જેલમાં
આવ્યો છે? આપણે ત્યાંની જેલોમાં દોષ નવો કેદી આવે ત્યારે જૂના
કેદી તેને આવોજ સવાલ પૂછે છે; ‘શોમાં આયા સો? એટલી કાયા
સો?’ (કેટલી સખ લઇને આવ્યા છો?) —અનુવાદક

તેને બાપીસ કે ત્રેવીસ કરતાં વધારે વરસ થયાં હોય એવું તેના મોઢા ઉપરથી તો નહોતું લાગતું. જર્જિસને પાછળથી ખબર પડી કે તે તો ત્રીસ વરસનો મુઝો હતો. તેના ઉચ્ચાર, બોલવાની ઢબ, ભાષાની શુદ્ધિ અને સંસ્કારિતા બેતાં તે સુશિક્ષિત અને કોડે 'સદૃશકર્ય'માં ગણે એવો દેખાતો હતો.

જર્જિસે તેને ફરીથી પૂછ્યું: "ત્યારે તમે હમણાં જે જે કામ ગણાવી ગયા તેમાંનું એકાદ કામ કરીને અહીં આવી ચડ્યા છો ?"

પેટ્રો બોલ્યો: "ના, ના, બરાબર તેવું તો નથી. હમણાં મારા ઉપર ફક્ત હુલ્લડ તોફાન મચાવવાનોજ આરોપ મૂક્યો છે. સા...ઓની પાસે પુરાવો પુરાવો કાંઈ છે નહિ તેથી છલુછલુ ઉડ્યા છે."

જર્જિસે તેનું નામ પૂછ્યું:

"માઈ નામ ?" પેટ્રોએ જરાક વાર થોભ્યા પછી બોલવા માંડ્યું "માઈ નામ ડ્યુએન અથવા જૅક ડ્યુએન છે. મારાં નામ તો એકંદરે એક ડગળ કરતાંય વધારે છે, પણ આ નામથી જાણે મારી આખી ટોળાં મને ઓગળે." આટલું કહીને તે બીંતે અટલીને પગ ઉપર પગ ચડવીને ખેંકે અને પછી બેઘડક પોતાનો ઇતિહાસ કહેવા મંડ્યો. ઘોડીજ વારમાં તેણે જર્જિસની સાથે બાઈબીલી બાંધી દીધી. તે દુનિયામાં ફરેલો અને ખૂબ ઘડાએલો માણસ દેખાતો હતો અને જે વખતે જે મળ્યા આવે તેની સાથે મગી વ્તય એવો તેનો સ્વભાવ હતો. આથી ફરીને જર્જિસ જેવા હુદ મજૂરની સાથે વાતે વગગનાં તેના મનને સંકોચ ન લાગ્યો. તેણે જર્જિસની આગળથી તેની બંતી વાત કહાવી લીધી. માત્ર એકજ વાત જે દોષને પણ કહેવા જેની ન હતી ને એકલી બાદ કરતાં બાકીનો પોતાની જિંદગીનો આખો ઇતિહાસ જર્જિસ તેની આગળ કહી નાખ્યો અને તેના બદલામાં પેટ્રો માણસે પણ પોતાના જીવનના પ્રસંગો તેને કહ્યા. વાતો કહેવામાં તે ભારે ફરનાદ જણાતો હતો, પણ તેની વાતોમાંની કેટલીક તો બહુ સારી ન હતી. કેટલીક તો અપ્રતીત પણ હતી. પોતે જેલમાં પુરાવો હતો પણ તેથી તેના આનંદો સ્વભાવના ઉપર કશીજ અસર થઈ ન હતી. તેની આ સાથે જેલની ત્રીજ વારની મુલાકાત હતી અને પહેલી બે મુલાકાતની માફક આ ત્રીજીને પણ તે દસતા દસતા વધાવી લેતો હતો. તેને મનથી જેલમાં જતું એ સાસરે જરા જેવુંજ થઈ ગયું હતું. વગો ફાર, ચેરમાન્સ, તેના પોતાના ધર્મને અંગે રાખવી પડતી સારવારી, તથા તથા પ્રમોશન લીધે મનને થતી આલુ ઉત્તેજના-એ બધામાંથી

નિવૃત્ત થઈને થોડો થોડો વખત આરામ પણ લેવો જોઈએ ને!
જોડો વખત જોડમાં જાય છે તેટલો વખત ઉપર મળ્યોથી જોડો
જોડોથી તેને જરૂરી આરામ મળી રહે છે એવો તેનો અભિપ્રાય છે.

આ રમકડા જેવો સોજતી આવી મળ્યો ત્યારથી જર્જિસને
જોડાવનમાં સ્વાભાવિક રીતે ફેરફાર થઈ ગયો. હવે તેનાથી જોડો
લાણીનું મોઢું કરીને જોડો રહેવાનું અને પોતાના દુઃખના વિચારોને
ઘૂંટયા કરવાનું તેનાથી બની શક્યું નહિ. પેલો માણસ તેને જોડો
ઘડીએ જોડાય જોડાય કરે એટલે તેને જવાબ દેવા પૂરું પણ
જોડાવું પડે. વળી કેળવણીમાં માણસની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ
તેને જિંદગીમાં સૌથી પહેલી વાર આજેજ મળ્યો તેથી તેને ડચ્છનની
વાતોમાં અનિવાર્ય રીતે રસ પણ પડતો હતો. દાખલા તરીકે પેલા
લાઠ પોતે મધરાતે ખેડેલાં સાહસની, હવસટોસટનાં જોખમમાંથી
પોતે કેવી રીતે બચી ગયો તેની, એક એક રાતની અંદર ઘર
અને વેશ્યાઓની સોજન પાછળ લાખો રૂપિયાની દોલતનો તેણે કેવી
રીતે ધૂમાડો કરી નાખ્યો તેની વાતો કહેવા માંડે ત્યારે જર્જિસને તેમાં
રસ કેમ ન પડે? જર્જિસે મૂંગે મોઢે અત્યાર સુધી ગધેડાની પેઠે
ધૈતરંજ વહ્યા કર્યું તેથી તેને માટે પેલા સાહેબના મનમાં જરાક રસ
ભરેલો તિરસ્કારનો ભાવ પેદા થયો હતો, સંસારમાં ચાલી રહેલો
અન્યાય જર્જિસની પેઠે તેને પણ સાલ્યો હતો; પણ ભારવાહી દોરની
પેઠે સહન ન કરતાં “થાય તેવા થઈએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ” એ
કહેવત પ્રમાણે તે તો સામો પ્રહાર કરતો હતો અને પ્રહાર એવા
કરતો કે દુનિયાને પણ ખબર પડે. જર્જિસે જ્યારે શ્રીમંત લોકોને
વધારે શ્રીમંત બનાવવા માટે મહેનત કરીને પોતાની કાયાના કુટ્ટા
કરી રહ્યો હતો, ત્યારે આ લાઠએ જેની પાસે વધારાના પૈસા હોય તેની
પાસેથી ખંખેરી લઈને તેનો ભાર હલકો કરવાનો ધંધો માંડ્યો હતો.
ટુંકામાં તે ચોર, લૂંટારો અને ખીસાકાતરૂ બની ગયો હતો. તે બધો
વખત કાવી જતો હતો એવું તો નજર બને, પણ પરાજય પામવા
છતાં તે હિમ્મત હારતો નહિ, દુનિયાને નમ્યું આપતો નહિ અને આ
ધંધા ઉપરથી હાથ ઉઠાવતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એ ધંધામાં
તે ખૂબ રસ લેતો હતો.

તે આનંદી સ્વભાવનો અને એકંદર રીતે લલો માણસ હતો
અથવા ઘણાજ લલો અને લડલડીઓ હતો, એવું તેના વર્તન ઉપ-
રથી તો જણાવું હતું. તેના ઇતિહાસનું ખરેખરું પ્રકરણ પહેલે દહાડે

નદિ, બીજે દહાડે પણ નદિ, પરંતુ ત્યારે તેમને ભેટીને વાનો દરવા
મિલાય બીજું કમું દરવાનું રથુંજ ન હતું અને કંટાળામયેલો વખત
કેમે કયો જોતોજ નથી એવું તેને લાગ્યું તે વખતે તેના દેખાના
કંઠાળમાંથી તેના ઝવનની ખરેખરી અગત્યની ધરના નીકળી પડી.
જેક ડ્યુએન મંડુકન રાગ્યોના પૂર્વ ભાગમાં જન્મ્યો હતો. કોઈ દોલે-
જમાં કાલેકાદ્રકલ એન્જિનિયરિંગનું કામ શીખતો હતો. એવામાં તેના
આપે વેપારમાં ધકો લાગવાથી આપઘાત કયો તેથી ડ્યુએનને તેની
મા, એક નાનો લાઇ અને એક નાની બહેનના સંરક્ષણનો બાર
ઉપાડી લેવો પડ્યો. ડ્યુએન ત્યારે અછલવાળો માણસ હતો. વિદ્યાર્થી
અવસ્થામાંજ તેણે એક યંત્રની શોધ કરી હતી. એ યંત્રની વિગતમાં
તો જર્જિસને સમજ કપાથીજ પડે, પણ ડ્યુએનની વાતનો સાર એટલો
નીકળ્યો કે તેણે ટેલિગ્રાફને લગતાં ચાલુ યંત્રોમાં એવો કાંઈક સુધારો
કયો હતો કે જેમાંથી તેને એ પાંચ લાખની નદિ, પણ કરોડો ડોલ-
રની કમાણી થવાનો સંભવ હતો. પણ એક મોટી માતબર કંપનીએ
તેણે દેહી શોધનું પરિણામ ચોરી લીધું, એટલુંજ નહિ પણ તેના
ઉપર એવો ખોટો દાવો માંડ્યો કે જેનો ફેંસલો થાય તે પહેલાં તો
તેની પાસે જેટલી પૂંછ હતી તે બધીજ ધોવાઇ ગઈ. ત્યાર પછી
થોડી સરતમાં હનામ છટી જવાની શુભ ચાવી તેને કાઢ્યે બતાવી,
તેને આધારે પોતે જેટલું ખોઇ બેઠો હતો તેટલું પાછું પારકે પૈસે
કમાઇ લેવાનો તેણે એક વાર પ્રયત્ન કરી જોયો. આ કામમાં તે
એવો સપડાઇ ગયો કે નાસી છટ્યો તેથીજ જેલમાં જતો બચી ગયો.
આ એકજ બનાવમાંથી તેની જિંદગીએ પલટો ખાધો અને હાલ તે
જે રસ્તે હતો તે રસ્તા ઉપર વળ્યો. તીજેરીએ ફોડવાનો ધધો જર્જિ-
સને પછોજ બલભરેલો અને બાનિ સાહસિક લાગ્યો તેથી તેણે પૂછ્યું કે
‘તમે આ ધધા તરફ કેવી રીતે વળ્યા ?’ પેલાએ કહ્યું કે એક ‘ચોરી-
માંથી બીજી અને બીજીમાંથી ત્રીજી, અને એમ કરતાં કરતાં હું આ
ધધામાં ટવાઇ ગયો. પહેલાં તો એક જાલુની સોજને સોજને આવાં
કામ કરવા માંડ્યાં. એક વાર એ રસ્તે ચડ્યા પછી પાછા વળાતુંજ
નથી, એક કામ કયું એટલે તેની પાછળ બીજું કરવુંજ પડે છે.”
પછી જર્જિસે તેને પૂછ્યું કે “તમને તમારું કુટુંબ નથી સાંભરતું ?
તેઓ શું કરતાં હશે તેનો કદી વિચાર નથી આવતો ?” તેના જવા-
બમાં ડ્યુએન બોલ્યો કે “હું તેમને સાંભાઈ તેથી કાંઈ તેમને દાખદો
થનાર નથી એવું જાણીને હું તેમને યાદજ નથી કરતો. આ દુનિ-
યાજ એવી છે કે માણસને કુટુંબની લપ રાખવી પરવડેજ નહિ.”

તેણે જર્ગિસને એમ પણ કહ્યું કે તને પણ વહેલી મોડી આ વાત સમજાઈ જશે ત્યારે તું પણ તારા કુટુંબને માટે ઘસડખોળો કરવાનું પડતું મૂકીશ અને તારું એકલાનું જ ફોડી લઈશ.”

જર્ગિસનું હૃદય અતિશય સરળ અને પારદર્શક કાચ જેવું હતું અને દંભ કે પાખંડનું તો તેનામાં નામનિશાન પણ ન હતું; તેની તેનો સોખતી પણ તેની સાથે નાના બાળકના જેવી સરળતાથી વર્તતી થઈ ગયો. ડચ્છેનનાં પરાક્રમેની વાતો સાંભળવામાં તેને ખૂબ મજા પડતી; કારણ કે તેમાં સાહસ અને આશ્ચર્યનું પ્રમાણ ઘણું જ હતું અને વળી આ દેશમાં શું શું ચાલી રહ્યું છે તેનાથી જર્ગિસ સાત અન્નણ્યો હતો. ડચ્છેન ત્યારે તેને પોતાનાં અકકેકાં પરાક્રમની વાત કહેતો ત્યારે તે માણસોનાં અને જગ્યાઓનાં નામ પણ તેના આગળથી છુપાવતો ન હતો. તેણે તેને પોતાનો લગભગ બધો જ ઇતિહાસ કહી નાખ્યો. તેણે મેળવેલા વિજયોની, નડેલા અકસ્માત અને પરાજયની વાતો કહી, તેણે કાની કાની સાથે પ્રેમ અને મૈત્રી કરેલાં અને તેમાં તેને કેવું કેવું સોસવું પડેલું તે બધું રામાયણ તેની આગળ છોડી મૂક્યું. આજ કેદખાનામાં તેના ઘણા મિત્રો અને ઓળખીતાઓ હતા; લગભગ અડધા કેદીઓનાં નામ પણ તેને મોઢે હતાં; તેમની સાથે તેણે જર્ગિસનું ઓળખાણ કરાવી દીધું. સૌએ મળીને જર્ગિસનું “ગંધાતો” એવું નામ પાડ્યું તેમાં તિરસ્કારનો ભાવ હજારે ન હતો. જર્ગિસે પોતે પણ ગુસ્સે થયા વગર વિનોદમાં મોડું મચકોડીને એ નામ સ્વીકારી લીધું.

સહ્ય સમાજના જે ગંધાતા ખાગડવાના કેપર જર્ગિસ રહેતો હતો તેની દુર્ગંધ તેનો નાકે અવારનવાર આા આાને અપમાતી તો હતી, પણ તેના કાદવનો છંટકાવ તેના અંગ ઉપર કદી થયો ન હતો તે આદી જંગલમાં આવ્યા પછી થયો. રાત્રીના સંજોગે તેની ગતના ગુન્દેગારો રહેતા હતા તે બધાના એક એક મનને તેના કાદવ પાંચ વખતે જઈને જુઓ તો આ જંગલમાં ખગડવાના પાંચ ગુન્દેગારો ગુન્દેગારો આદી સંપૂર્ણ સંગ્રહન્યાય બન્યું. જે જે ગુન્દેગારો ગુન્દેગારની વસ્તીમાં છૂટા છવાયા રવડા હતા તે તે પ્રતિનિધિઓ આદી આવીને ગિરાન્યા હતા. તેમનામાં ગુન્દેગારો સકલર આસામીઓ હતા, ધાડપાડીઓ હતા, મરકાડી હતા, જનકા હતા, આટા સિક્કા પાડનારાઓ હતા, બનવડી હતા, સખરનારો હતા, પરગેટીઓ અને હગારી હાવનારો હતા.

દેશ દના, નાની નાની ગરીબ દના, ધીમાકાન દના,
વગર ખુવાને ફર આપના દના, અછોળ મહેન વગર કેડી બોલને
ફાનામના પેટી આમના દના, ચંદ્રાચ્છાની દનાથી કરનારા દના,
જુલાનીઓ દના, મામામાંની દનામાંના દના, મધ્યા વગરના અને
સોકમ રોટાણુ થમરના રખેડુ વામદામાં દના, હાથીઆ દના,
ફૂલખાનાં વાખીને અનીનિનો મધ્યા કમવનારા દના, જિભારીઓ
દના, ટુંકામાં પૂર્વી ઉપર ને ને જનના ગુના શાય જે તેમાંના દે-
હના છતાંઠો અહીં એકદા થયા દના તે પાછા એકદા કામના કે
એકદા દેશના નહિ, પણ ગુનેમાઈની દેશમોષાચિતન (આવગતનીય)
મંદગીર અહીં એકત્ર થઈ દની. તેમાં દાગા દના, ગારા દના, જુવાન
દના, પરકા દના, અમેરિકાના વનનીઓ દના, એટલુંજ નહિ પણ
આખી દુનિયાના એકેએક દેશના અને એકેએક જાતિના પ્રતિનિ-
ધિઓ દના એમ કહીએ તો આશે. એમાં રીદા, ઘણીવાર દેશનામાં
આવીને મહાઈ ગએલા. પાપરધા, નરદ ગુનેમાઈ દના અને જેમનો
દેશ જામીન ન થાય એવા નિર્દોષ અને ગરીબ માણસો પણ દના.
કેટલાક મરવા ભોંય મુઢે એવા પરકા દના અને કેટલાક દસ અને
વીસ વરસની વચ્ચેના જુવાન હાકરાઓ પણ દના. માનવસમાજને
થએલાં ચાંદાં અને પારંગમાંથી જમણું કાઢેયું મધાણું પરજ અહીં
એકદું થયું હતું. આ દસ્ય એટલું ખીમત્સ હતું કે તેની સામે ન
સ્નેહ શકાય, એટલું ભયંકર અને કમકમાડી ઉપજાવે એવું હતું કે
તેની દ્રવ્યના પણ ન કરી શકાય અને એટલું મંદુ અને સહેલું હતું
કે તેની નજીક જતાં જીવ ચૂંચાયા વગર રહેજ નહિ. આ લેણાણું
સમગ્ર જીવન પાપ અને મંદગીથી ખદબદી રહ્યું હતું, તેમણું મનુષ્યત્વ
સહીને કાઢીને મધાઇ ઉઠ્યું હતું. પ્રેમને કેદાણે નરી પશુતા આવી
મઇ હતી. તેઓ ગુના કરવાની યુક્તિઓ શોધવામાંજ પોતાની જુદિનો
અને માણે દેવામાંજ હિંમરનો ઉપયોગ કરના હતા. મનુષ્યજાત જે
હાંઠ શુભ, પવિત્ર અને હિંમત આંશે દોવા સ્નેહએ તે બધાનોજ
તેમનાં જીવનમાંથી નાશ થઇ ગયો હતો. બાકી જે હાંઠ રહ્યું હતું તે
અધમતાનું, પશુતાનું અને રાક્ષસીપણાનું મિશ્રણ હતું. તેઓ પણ પણ
નહિ, માણસ પણ નહિ અને રાક્ષસ પણ નહિ એવી કાંઈ વિચિત્ર
જાતિનાં પ્રાણી બની ગયા હતા. પણ કલાક સુધી બધા કેદીઓને
પોતાની મરજીમા આવે તે પ્રમાણે જોલના આંગણમાં કરવાની છૂટ
હતી તેટલો વખત આ બધા અહીં તહીં ભમતા હતા અને તેઓ
અંદર અંદર પોતો કરતા હતા તેમાં જર્ગિસ ભાગ તો નહોતો સેતો.

કાનમાં દડો, હાથ દડો, દડો, જાણ એ નો ભયો નાની નાની ઝોડીઓ
અને નાની નાની હાથાઓ, આખો દડો દડોઓની ઝોડો. જાણ દેવ
દડો દડોના માનવર દેવ દડો દડોને નેમની નાની નાની ઝોડીઓ
પડી અને નેમને દેવમાં દેવો પાડ્યા; પણ પેલા દડો દડોઓની
દડો દડોનામાં દેવ પડતું નથી, દેવને દેવમાં દેવના નેમના
બાવનું છે. દેવના દડોનામાં દેવના દેવના છે ને પણ એ દેવો
પાળા ઉપરની દેવના દડોનામાં લાભને માટે પાળા છે, દેવનો
અમલ થાય છે તે પણ એ લોકોનાજ દિનના રક્ષણને માટે થાય છે. પેલા
ભાગ્યદેવ લોકોને શા દેવજીવી દેવો ઠગી પડી, શા દેવજીવી જીમ-
કાનનો મધો દેવો પડ્યો તેમાં દેવજી દેવજીની દેવને મદદ નથી.

તેમજ નેમની બધાની વચ્ચે દરનો દરનો દેવો, પણ તેમની
જાનો જેટલી ઝોડી સાંજગથી પડે એવું કરેનો દેવો. તેઓ ખીજ-
વાળે તેની મરકરીઓ કરતા, તેનો નિરરકાર કરતા અને દેવના
પણ ખરો તે દેવો દેવમાં રજા તેટલો બધો વખત તેને પોતાનાં
દેવોઓનાજ વિચાર આવતા; તેનું ચિત્ત ફરી ફરીને તેના મરતર-
જા એવાનું અને તેને કાને તેનાં પ્રિયજનોના દુઃખાત પોદારના
બજામાં સાંજગાના. દેવ દેવ વાર તે ખીજ વિચારમાં મન પોદ-
વાનું કરેતો, પણ પાછા તેના વિચાર ફરી ફરીને મરતર ને મર-
તરજા દેવો જતા, તેની આંખો બગાડ આવતી અને તેના સોજનીઓ
ખૂજ દરોને મળક મરકરી ફરીને તેને બનાવતા ત્યારે પોતે ક્યાં છે
અને શાના વિચાર કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન આવતું.

આવી સોજતમાં અને આવા વાતાવરણમાં તેણે પૂરું એક આ-
વાડિયું વીતાવ્યું, પણ તે દરમ્યાન તેના ધરના દેવના સમાચાર મળ્યા
નહિ. એક દાગળ સરખો આવ્યો નહિ. તેની પાસે પંદર સેન્ટ હતો
તેમાંથી એક સેન્ટ ખરચીને તેણે એક પોરટ દાડું મંગાવ્યું અને એક
જલુની પાસે ઘેર દાગળ લખાવ્યો. પોતે કયો જંગમાં છે અને કેસ
કયો તારીખે આલવાનો છે તે પણ લખાવ્યું. એ દાગળનો પણ કશો
જવાબ આવ્યો નહિ. બેસતા વરસને પડેલે દેવો તેના કેસ નીકળ-
વાનો હતો તેથી તે દેવો જમિંસે પોતાના નવા મિત્ર જૈંક ડચ્છેનની
વિદાય લીધી. ડચ્છેને તેને પોતાના રહેણાણનું અથવા તેની એક રખાત
હતી તેનું સરનામું લખી આપ્યું અને તેને કહ્યું કે, ત્યારે બની શકે
ત્યારે ત્યાં જવાનું બૂલીશ નહિ અને તેની પાસે ત્યાં આવવાનું વચન
પણ લીધું. વળી તેણે એવું પણ કહ્યું કે, તારાથી છૂટા પડતાં મને દુઃખ

પણ સાંભળતો તો ખરો. પેલા અધાની સરખામણીમાં તે મૂન બને
 બાથો હતો અને અજ્ઞાન હતો. તેઓ ટુંગિયાર હતા અને અધાની
 પાવરધા હતા. તેમણે ખૂબ દુનિયા જોઈ હતી અને લગભગ લોકો
 દરેક ધંધા અને દરેક હીકમતો અજમાવી નાખી હતી. તેમને જો
 તો તેઓ પોતાના અકેકા અનુભવની એવી એવી રોમાંચકારી અને
 તિરસ્કાર વણ્ટે એવી કથાઓ કહે કે તે સાંભળીને તમારી મન
 ગૂમ થઈ જાય. સભ્ય સમાજમાં થતાં પાપાયરણ અને પશુતાના કાર
 માણસે જે ઝોઝાડ ઝોઢાડયો છે તે ઝોઝાડ ઉઘાડી નાખીને સભ્ય
 સમાજનો આત્મા કટલી હદ સુધી સડી ગયો છે તેવું તમારી આજ્ઞા
 તાદશ ચિત્ર ખડું કરી દે. ન્યાય અને આચરનાં કેવાં હાટ મંડા
 છે, સ્ત્રીજાતિના શરીરનું અને પુરુષોના આત્માનું કેવું ગદેર લીકાઈ
 થાય છે અને માણસો એક બીજાના અંગને છૂંદતા, કચરતા જુઓ
 ડાંસ જેવા વરની માફક અંદર અંદર કેવા અચકાચકાઈ આવી
 જાય છે, પાશવી વાસનાઓની કેવી હોળીઓ લડલડી રહી છે અને
 જેમાં માણસો લાકડાંને કેકાણે હોમાઈ જાય છે, તે અધું તમને અંદર
 રના પડદા પાછળની વીગતો સહિત સમજાવી દે અને તે સાંભળીને
 તમારી ખાત્રી થાય કે આખો માનવસમાજ તેનાં પોતાનાં પાપ
 અને પશુતાના કાલ્પમાં હુલ્લરની માફક આજોડી રહ્યો છે અને તે
 કાલ્પથી સર્વોંગે લદબદ બની ગયો છે. ઉપર કહ્યું તે રીતે જે સમાજ
 માં માણસો રાત્રી પશુઓની માફક એક બીજાને ગળે અચકાં કરી
 રહ્યાં છે તે સમાજમાં આ અલાગીઆં ગુનેગાર માનવપ્રાણીઓને
 કોઈએ તેમની ઇચ્છા વગર, તેમની સંમતિ લીધા વગર પોતાની
 વિષયવાસનાની તૃપ્તિને પરિણામે જન્મ આપ્યો. જંગલી પશુઓની
 લડાઈઓમાં એમણે પણ ભાગ લીધો, કેમકે તેમ કરવાની તેમના સંજોગોએ
 તેમને ફરજ પાડી હતી, તેમ કર્યા વગર તેમને છૂટકોજ ન હતો.
 તેઓ જુનેગાર માણાપને પેટે અને ગુનેગાર સમાજમાં જન્મ્યા એમજ
 તેમનો અપગ્રહ. પછી તેમના પોતાના સંજોગોએજ તેમને ગુનેગારનું
 જીવન ગાળવાની ફરજ પાડી. તેને પરિણામે તેઓ આજે કારાવાસ
 ભોગવે છે. એમાં તેમને લાંછન નથી લાગતું, શરમ નથી આવતી.
 શી રીતે આવે? તેઓ જન્મ્યા ત્યારથીજ તેમની સામે તમામ પ્રકારની
 પ્રતિકૂળતાઓના ડુંગર ખડકાઈ ગયા હતા. જીવનસંઘ્રામની
 વ્યદરચનાજ એવી હતી કે તેઓ ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે પણ તેમના
 પુરુષાર્થનો બધો લાભ તો તેમના સામાવાળીઓજ લઈ જાય. લગભગ
 નફન એકતરફી હતી. તેમણે ચોરીઓ કરી હશે, લોકોનાં ખોમાં

કાત્યાં દરો, દગાઇ કરી હરો, પણ એ તો બધી નાની નાની ચોરીઓ અને નાની નાની દગાઇઓ. લાભો કરોડો રૂપીઆની મોટા પાપા ઉપર દગાઈ કરનારા માતબર રોડ શાહુદારોએ તેમની નાની નાની ચોરીઓ પકડી અને તેમને જેલમાં ઠોકી ધાત્યા; પણ પેલા કરોડો રૂપીઆની દગાઈ કરનારાઓને કોઇ પૂછતું નથી, કારણ કે આખું રાજ્યજ તેમના બાપનું છે. કાયદા ધડનારાઓએ કાયદા ધડયા છે તે પણ એ મોટા પાપા ઉપરની દગાઇ કરનારાઓના લાભને માટે ધડયા છે. કાયદાનો અમલ થાય છે તે પણ એ લોકોનાજ હિતના રક્ષણને માટે થાય છે. પેલા ભાગ્યદીન લોકોને આ કારણથી ચોરી કરવી પડી, આ કારણથી ખીસા-કાનરનો ધંધો કરવો પડ્યો તેનાં કારણ શોધવાની કોઇને ગરજ નથી.

જર્મિસ તેમની બધાની વચ્ચે હરતો કરતો હતો, પણ તેમની વાતો જેટલી ઓછી સાંભળવી પડે એવું કરતો હતો. તેઓ ખીજ-વાહને તેની મસ્કરીઓ કરતા, તેનો તિરસ્કાર કરતા અને ડરાવતા પણ ખરા. તે કાચી કંદમાં રજા તેટલો બધો વખત તેને પોતાનાં કુડુંખીઓનાજ વિચાર આવતા; તેનું ચિત્ત ફરી ફરીને તેના ધર તરફ ખેંચાતું અને તેને કાને તેનાં પ્રિયજનોના દુઃખાત્ત પોકારના ભણુદારા સંભળાતા. કોઇ કોઈ વાર તે ખીજ વિષયમાં મન પરેલવાતું હતો, પણ પાછા તેના વિચાર ફરી ફરીને ધર તરફ ને ધર તરફ દોડી જતા, તેની આંખો બગાઇ આવતી અને તેના સોજનીઓ ખૂબ દસીને મગક મસ્કરી કરીને તેને બનાવતા ત્યારે પોતે ક્યાં છે અને શાના વિચાર કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન આવતું.

આવી સોજતમાં અને આવા વાતાવરણમાં તેણે પૂર્વ એક અઠવાડિયું વીતાવ્યું, પણ તે દરમિયાન તેના ધરના દયાળ સમાચાર મળ્યા નહિ. એક દાગળ સરખો આવ્યો નહિ. તેની પાસે પંદર સેન્ટ દના તેમાંથી એક સેન્ટ ખરચીને તેણે એક પોસ્ટ કાર્ડ મંગાવ્યું અને એક જામુની પાસે ઘેર દાગળ લખાવ્યો. પોતે કયી જેલમાં છે અને કેસ કયી તારીખે ચાલવાનો છે તે પણ લખાવ્યું. એ દાગળનો પણ દરોડા જવાબ આવ્યો નહિ. બેસતા વરસને પડેલે દડાડે તેનો કેસ નીકળવાનો હતો તેથી તે દડાડે જર્મિસે પોતાના નવા મિત્ર જૉક ડયુએનની વિદાય લીધી. ડયુએને તેને પોતાના રહેણાણનું અથવા તેની એક રખાત હતી તેનું સરનામું લખી આપ્યું અને તેને કહ્યું કે, બ્યારે બની શકે ત્યારે ત્યાં જવાનું બૂઝીશ નહિ અને તેની પાસે ત્યાં આવવાનું વચન પણ લીધું. વળી તેણે એવું પણ કહ્યું કે, તારાથી છટા પડતા અને દુઃખ

ઉપર ફરો! ન મારી જોડે એટલા વાગેને ને મિયાનમાં તેનો હાથ ભેર-
થી પકડી રાખ્યો.

પાટી કોનોર સાક્ષીના પાંચગામાં આવ્યો: "હું હજારને હાથર
તપ્પીને સાક્ષીમાં કહીશ" એવા જોગદ લીધા અને પોતાની કેરી-
અન કહી અંબજાવી તે બધું જર્જિસે જોધું અને માંખડું. કોનોર
પોતાની કેરીઅનમાં કહ્યું કે "આગળની સ્ત્રી મારા ખાતાની નજીના
એક વિભાગમાં નોકરી કરતી હતી. તેણે મારી સાથે ઉદનાખરેલું
વનન હતું તેથી તેને તેની નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂકી. આ વાત
જન્યને અકાષિજ દલાદ થયો દરે એટલામાં આરોપીએ આવીને મારા
ઉપર દુમસો કર્યો, અને જોંય પર પાટી નાખ્યો, મારી ગળચી દાખી
અને મને લગજગ મૂંગજાવી માર્યો. હું મારા સાક્ષીઓ લાવ્યો છું
અને તેઓ કોર્ટમાં—"

માનિસ્ટ્રેટ જોડ્યા: "સાક્ષીઓને તપાસવાની કદાચ જરૂર નહિ
પડે." આટલું કહીને તેમણે જર્જિસની સામે જોડને તેને પૂછ્યું: "ફરિ-
યાદીના ઉપર તેં દુમસો કર્યો તે તું કબૂલ કરે છે કે નહિ ?"

કોનોરના નરહ આંગળી કરીને જર્જિસ જોડ્યા: "એને ?"

"હા, હા, એને, એને," માનિસ્ટ્રેટ જોડ્યા.

"સાહેબ, મેં એને માર્યો હતો એ હું કબૂલ કરું છું." જર્જિસે
જવાબ આપ્યો.

એક અમલદારે તેના હાથમાં જોડથી ચીમટો દબને તેને કહ્યું:

"સાહેબ નહિ દહેવાય, 'નામદાર' કહે."

"હા, નામદાર !" જર્જિસે પોતાની બૂલ સુધારીને કહ્યું.

"વાર, તેં એમની ગળચી દાખેલી ?"

"હા, સાહેબ—નામદાર."

"અમાઉ કોઇ વાર તારા ઉપર કામ ચાલેલું ?"

"ના, સાહેબ—(સુધારીને) નામદાર."

"જોલ, હવે તારે તારા બચાવમાં શું કહેવું છે ?"

જર્જિસ જોલવા ગયો, પણ અચકાઈ ગયો. હવે અહીં મારે શું
કહેવું અને શું ન કહેવું તેની મૂંચવણમાં પડ્યો. અહીં વરસમાં તે

ધાય છે અને તું જે મારે ત્યાં આવી ચઢીશ તો તને આ શિખ
 છામાંથી છૂટા થવાનો રસ્તો પણ બતાવીશ. ત્યાર પછી જર્મિન જેવી
 ગાડીમાં બેસીને કૅલેડન માનિસ્ટ્રેટની કચેરીમાં જવા નીકળે.

કચેરીમાં દાખલ થતાંજ તેની સૌથી પહેલી નજર ટીકા
ખિટા અને નાની ડૉક્ટ્રિના ઉપર પડી. તે એક લયલીત અને ધોળા
જેવાં દેખાતાં હતાં અને કચેરીના સૌથી પાછલા ભાગમાં
એકાં હતાં. તેમને જોઈને તેના હૈયામાં ધમાકા થવા લાગ્યા, પણ તે
ની સામે જોઈને ઇસારત કરવાની તેની હિંમત ન આવી. તેઓ
કાંઈ બોલ્યાં નહિ, તેમ તેની સાથે વાત કરવાને કોઈની રજા
તેમણે માગી નહિ. જર્ગિસે તો આરોપીના પાંજરામાં જઈને એક
ત્યાં એકાં એકાં તેમના તરફ દર્દભરી નજરે જોવા લાગ્યો અને 'તમારો
દુન્યમાં ઘું કાંઈજ કામ આવી શકતો નથી' એવો ભાવ પોતાની
પડે બતાવવા લાગ્યો. બોના તેમની સાથે આવવી જોઈતી હતી,
તે ન આવી તેથી તેનું 'શું થયું' હશે તેને વિષે તેના મનમાં
બલતની માફી શંકાઓ આવવા લાગી. અડધોએક કલાક તો તે
મનો આમજ વિચાર કરતો એમી રહ્યો, પણ એકાએક ટટાર થઈ
અને કાગળીના જોસને લીધે તેના મોઢા ઉપર લોહી ચડી આવ્યું.
તેનું કારણ એ હતું કે, તે વખતે એક જણ કચેરીમાં દાખલ
હતો. તેનું મોઢું તો જર્ગિસથી બરાબર જોવાય એવી લાગણી
હતું; કારણ કે તેના ઉપર આઝા ઉમા પાટા બાંધ્યા હતા, પણ તે
જણ એકાએક શરીર ઉપરથી જર્ગિસે તેને તરત બોળાવી કાઢ્યું.
તે પાંચે. કોનાર હતો ! તેને આખો શરીર કંપારી આવી અને
જર્ગિસે દમચાંગ તેના ઉપર જલ્દી મારવાની તૈયારી કરતો રોવ મેલ
તેના હાથ-પગ શંકાવાયા અને મોઢા ઉપર ખુનવા આવી રહ્યો.
એકાએક પાછળથી કોઈએ તેના કોટને કાઢી પકડ્યો અને કહ્યું
"કેમ, જી, શ.....ના !"

[illegible]

‘ઉપર દુદડા ન મારી બેસે એટલા વારને તે સિપાઈએ તેના હાથ બેર-થી પાડી રાખ્યો.

પછી કોનોર સાક્ષીના પાંજરામાં આવ્યો: “હું ઈશ્વરને હાજર બાળીને સાચેસાચું કહીશ” એવા સોગંદ લીધા અને પોતાની કેરી-અન કહી સંજગાવી તે બધું જર્જિસે બેસું અને સાંભળ્યું. કોનોરે પોતાની કેરીઅતમાં કહ્યું કે “આરોપીની સ્ત્રી મારા ખાતાની નજીકના એક વિભાગમાં નોકરી કરતી હતી. તેણે મારી સાથે ઉદતાપભરેલું વર્તન કર્યું તેથી તેને તેની નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂકેલી. આ વાત બન્યાને અડધોજ દસાક થયો હશે એટલામાં આરોપીએ આવીને મારા ઉપર દુમલો કર્યો, મને બોંધ પર પાડી નાખ્યો, મારી ગળચી દાખી અને મને લગભગ મૂંગાવાળી માર્યો. હું મારા સાક્ષીઓ લાવ્યો છું અને તેઓ કોર્ટમાં—”

માનિસ્ટ્રેટ બોલ્યા: “સાક્ષીઓને તપાસવાની કદાચ જરૂરજ નહિ પડે.” આટલું કહીને તેમણે જર્જિસની સામે બેઠાને તેને પૂછ્યું: “ફરિયાદીના ઉપર તેં દુમલો કર્યો તે તું કબૂલ કરે છે કે નહિ ?”

કોનોરના તરફ આંગળી કરીને જર્જિસ બોલ્યો: “એને ?”

“હા, હા, એને, એને,” માનિસ્ટ્રેટ બોલ્યા.

“સાહેબ, મેં એને માર્યો હતો એ હું કબૂલ કરું છું.” જર્જિસે જવાબ આપ્યો.

એક અમલદારે તેના હાથમાં બેરથી ચીમટો દબાવે તેને કહ્યું:

“સાહેબ નહિ દહેવાય, ‘નામદાર’ કહે.”

“હા, નામદાર !” જર્જિસે પોતાની બૂલ સુધારીને કહ્યું.

“વાર, તેં એમની ગળચી દાબેલી ?”

“હા, સાહેબ—નામદાર.”

“અમાઉ કોઈ વાર તારા ઉપર હાથ ચાલેલું ?”

“ના, સાહેબ—(સુધારીને) નામદાર.”

“બોલ, દબે તારે તારા બચાવમાં શું કહેવું છે ?”

જર્જિસ બોલવા મથ્યો, પણ અચકાઈ મથ્યો. દબે અહીં મારે શું કહેવું અને શું ન કહેવું તેની ચૂંચરબુમા પડ્યો. અહીં વરસમા તે

કામચલાઉ અંગ્રેજી તો શીખી ગયો હતો, પણ તેનો શબ્દોનો ભડાળ ઘણોજ થોડો હતો અને ફરિયાદીએ મારી સ્ત્રીને ધમકી આપીને તેને અનીતિને રસ્તે દોરવી અને તેની સાથે વ્યભિચાર કર્યો એ બધી હકીકત માનિસ્ટ્રેટને સમજાવવાને વાસ્તે જે જે શબ્દો આવડ્યા જોઈએ તે શબ્દોથી તે અજાણ હતો. તેણે બોલવાનાં કાંકાં માર્યાં, થોડુંક તૂટક તૂટક બોલ્યો પણ ખરો. માનિસ્ટ્રેટને તેમાં સમજણ ન પડવાથી અને ખાસ કરીને તેના શરીરમાંથી નીકળતી હાડકાંના ખાતરની દુર્ગંધથી તે ખીજવાયા પણ ખરા. છેવટે જર્જિસ પોતાની લાગીતુડી અંગ્રેજી ભાષામાં માનિસ્ટ્રેટને એટલું સમજાવી શક્યો કે, મારે જે કહેવાનું છે તે હું અંગ્રેજીમાં જેવું જોઈએ તેવું નથી કહી શકતો; કારણ કે મને પૂરતા અંગ્રેજી શબ્દો આવડતા નથી. એટલે મૂંઝો ઉપર ચીકટવાળો પદાર્થ લગાડીને તેના આંકડા ચઢાવીને આવેલો એક ચખરાક જીવાન તરતજ આગળ આવ્યો અને બોલ્યો કે, તારે જે ભાષામાં બોલવું હોય તે ભાષામાં બોલવાની તને છૂટ છે.

એટલે પછી જર્જિસે પોતાની લિથુઆનિયન ભાષામાં બોલવા માંડ્યું. તે એમ ધારતો હતો કે, મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે બધું પૂરેપૂરું કહી નાખવાનો મને પૂરતો વખત મળશે, એમ ધારીને તેણે છેક આરંભથી કહેવા માંડ્યું. તેણે કહ્યું કે, ફરિયાદી મારી સ્ત્રીની પરાધીન અવસ્થાનો ગેરલાલ લઈને તેની આગળ પ્રેમની માગણીઓ કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં તે કાવ્યો નહિ ત્યારે તેને નોકરી ઉપરથી કાઢી મુકાવવાની ધમકી આપવા લાગ્યો. તે આટલું બોલી રહ્યો એટલે કચેરીના દુભાષીઆએ તેની કેશીઅતનો અંગ્રેજી તરજૂમો માનિસ્ટ્રેટને કહી સાંભળાવ્યો. માનિસ્ટ્રેટને આજે ઘણા મુકદ્દમાનો જરૂરી જલદા નિકાલ કરી નાખવાનો હતો. તે ઉપરાંત તેને બીજા પણ કેટલાંક જરૂરી કામો હતાં. અમુક કલાકે પોતાની મોટરગાડી કોર્ટના આંગણમાં આણીને તૈયાર રાખવાની તેણે પોતાના શૌકરને વરદી પણ આપી રાખી હતી. એટલે તેણે આટલું જ્યાં સાંભળી લીધું કે તરત જર્જિસને આગળ બોલતો અટકાવ્યો અને કહ્યું: “હીક, હીક, હું સમજ્યો. ફરિયાદીએ તારી સ્ત્રી આગળ પ્રેમની માગણી કરી એવું તું કહે છે ત્યારે તેણે મુપરિન્ટેન્ડેન્ટની આગળ ફરિયાદ કેમ ન કરી અથવા નોકરી છોડીને આજી કેમ ન ગઈ?”

આવો સામે! સવાલ સાંભળવાની જર્જિસે વધીજ રાખી ન હતી તેથી તે મૂંઝવણમાં પડી ગયો અને આનો શો જવાબ આપતો તે તેને

હતે હાથને મળ્યું નહિ. થાડી નેત્રે જ્ઞાન ગાંધી દારીને મળ્યું—
કેને દોરે માંડ્યું કે “શું કરીએ આંધળ ! આંધળ મરી જાય—નોક-
રી છોડી દેએ તો આંધળે શું ? એક નો નોકરી મળવીજ મુશ્કેલ
છે, તેમાં વગી—”

“હીક, તારી મનસુખ તું મમજી ગયો” ન્યાયમૂર્તિ વચમાંજ
બોલી ઉઠ્યા “તારી સ્ત્રીની પામે નોકરી છોડાવવાને બદલે તેં તેના
હૃદયને માંડ્યો તેને પાડી નાખ્યો, તેની જાતી ઉપર તું ચડી બેઠો.
અને તેની મળ્યો દયાવી. તને આ રહેતો વધારે સારો લાગ્યો ખરે
ને ?” થાડી તેમજે દરિયાદીને પૂછ્યું : “મિસ્ટર કોનોર ! આરોપી
દમજી જે દોરી ગયો તેમાં કેટલું સાચું છે ?”

કોનોર જ્ઞાન આપ્યો : “નામદાર ! એક અક્ષર પણ સાચો
નથી. અમારા સોફ્ટની રિયલિટી બહુજ દોડી છે—ત્યારે ત્યારે કાંઈ
મજૂરજીને તેની હમરને માટે અમારે દાદી મૂકવી પડે છે ત્યારે ત્યારે
તેઓ દમજી આવાં ને આવાંજ આજ અમારે શિર ચડાવે છે. તેમને
સળ ન કરીએ તો દારખાનાની વ્યવસ્થા બગડે છે અને સળ કરીએ
છીએ તો આવાં ખોટાં આજ ચરે છે. અમારી રિયલિટી—”

ન્યાયમૂર્તિ બોલી ઉઠ્યા : “દા, દા, ખરું છે. આવી વાતો મારે
દાને પણ આવી છે. એજે તમારા પર હાથ પણ ઠીક ઠીક ચલાવેલો
લાગે છે. ખરચ સાથે ત્રીસ દિવસ ચલાવ, એના પછીનો કેસ કોનો છે ?”

જર્મિસે માનિસ્ટ્રેટના મોઢાનું છેડું વાઙ્ય સાંભળ્યું તો ખરું,
પણ તેનો ભાવ્ય તોનાથી સમજાયો નહિ અને “ત્રીસ દિવસ—”
એટલું શું તેનો વિચાર કરતો તે તો ઉભોજ રહ્યો હતો એટલામાં
એક સિપાઈ તેનું બાવડું પકડીને તેને ત્યાંથી ખેંચીને બીજી જગ્યાએ
લઈ જવા લાગ્યો ત્યારેજ તેને ખાન આવ્યું કે, એ તો ચુકાદો અ-
પાયો. પહેલાં તો તે બાધા જેવા ચારે બાજુએ જોવા લાગ્યો. પછી
તે ચાલતો અટક્યો અને માનિસ્ટ્રેટ તરફ દોરીને બકવા મંડ્યો : “ત્રીસ
દિવસ !” તેને જોઈ ચુકે બાજવાથી જરાક વાર અટક્યા પછી પાછો
બોલ્યો : “ત્રીસ દહાડા સુધી મારું કુટુંબ ખાસી શું ? આરે સાહેબ !
મારે સ્ત્રી છે, નાનું છોકરું છે, ત્રીસ દહાડા સુધી તેઓ જીવશેજ
કેવી રીતે ? અમારી પાસે પૈસા તો છે નહિ—રોજ કમાણ્યે છીએ
અને રોજ ખાણ્યે છીએ. બત્તા બગવાન ! એમને સીને અજ વગર
દળવળીને મરી જવાનો વખત આવી લાગ્યો કે મારા બાપ !”

તેના એક કાનના અડધાઅડધ ભાગ કપાઈ ગયો હતો. તે શ્વમાને પણ કહ્યુંઆપેલો હતો એવું માણ્યું પાડ્યું. જર્મિસ તેના ઉપરની પાટલી ઉપર સૂતો હતો. તે પાંચ બદલતો ત્યારે તેની પાટલીએ જગ-જેઠાં વાંત લીધે ખરી પડનાં અને પેલા ભાઈના શરીર ઉપર પડનાં તેથી તે તેને રાત્રે ધણી વાર ગાંઠાથી નવાઈ નાખતો. આપા પશુની સાથે બધા વખત ગોંધામ્મ રહેવું પડે ત્યારે તો અસગર થઈ પડે; પણ એટલું સારું હતું કે દરોડે બધા કેદીઓને પર્યત્ર ફાંસામાટે સિપાઈઓ બહાર લઈ જતા હતા.

જર્મિસને ત્રીમ દલાડાની ગળ શમેલી તેમાંના દશ દિવસ તો આ પ્રમાણે વીતી ગયા. તે દરમિયાન તેને ઘેરથી કયાજ સમાચાર મળ્યા નહિ. કાગળનો કટકો પણ કોઈએ લખ્યો નહિ. અગ્રીઆરમે દરોડે વાંદરે આવીને તેને બળર ઠરી કે, તને કોઈ મળવા આવ્યું છે. આ સાંભળીને તે શીટો ફૂલ થઈ ગયો અને તેના પગ એવા બાંગી ગયા કે કોટડીની બહાર નીકળનાં નીકળનાં તેને ત્રાણ તોળા થઈ ગઈ.

વાંદર તેને ઓસરીમાં થઈને એક છુના આગળ લઈ ગયો. તે છુનાનાં પગથીયાં બંદીને તે ઓગરદમ સોખંડના સળીઆવાળી એક પાની ઓરડીમાં પેડો. આ સળીઆવાળી ઓરડીની અંદર કેદી પોતાને મળવા આવેલાની સાથે વાતચીત કરી શકતો હતો. કોટડીમાં પેસતા પહેલાં સળીઆમાં થઈને જર્મિસે દીકું કે કોઈ માણસ સામેની એક ખુરશી ઉપર બેઠો છે. તે ઓરડીમાં પેડો એટલે પેલા ખુરશી ઉપર બેઠેલો માણસ ઉઠીને હમો થયો. તે નાનો રોનિરલોવાસ નીકળ્યો. પોતાના ઘરનાં માણસોમાંથી એક જણને જોઈને જર્મિસને બારે કોમ થયો. તે સર્વાંગે ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેને માથે ચક્કર આવવા લાગ્યા. તેણે એક હાથે પાસે પડેલી ખુરશી પકડી લીધી અને તેને ટેકા દીધો ત્યારેજ તે ઉભો રહી શક્યો. બીજા હાથ તેણે પોતાના કપાળની સાથે દાબી રાખ્યો, કે જેથી કરીને તેની આંખે આવેલાં અધારાં નરમ પડી જાય. થોડીક વારે જરાક સ્વસ્થ થવા પછી તેણે પૂછ્યું: “કહે, બાઈ! શી બળર લાગ્યો છે?”

રોનિરલોવાસ પણ ક્રોધ ઉઠ્યો હતો, અને એટલો બધો હેબતાઈ ગયો હતો કે હવે શું બોલવું તે તેને ક્યાંપસુધી તો ચક્રવર્તન નહિ. પછી કાગળે બાંહેલો લોચો મળી જઈને તે પરાણે પરાણે બોલ્યો: “બધાંએ મને—છે તે—એવું કહેવા મોકલ્યો છે કે—જાણે—બધાં—”

“પણ શું કહેવા?” જર્મિસે અધીરાધથી પૂછ્યું.

તેના એક કાનનો અડધાઅડધ ભાગ કપાઈ ગયો હતો. તે સ્વભાવે પણ કુટુંબાળીય તો એવું માન્ય પામ્યું. જર્જિસ તેના ઉપરની પાટલી ઉપર મૂતો હતો. ને પામું નાદવતો ત્યારે તેની પાટલીએ જગ-મેલાં વાંદાં નીચે ખરી પડનાં અને પેલા બાઈના શરીર ઉપર પડનાં નેથી તે તેને રાત્રે ધણી વાર આઘાતી નવાજી નાખતો. આવા પશુની સાથે બધા વખત ગોંધાઈ રહેવું પડે ત્યારે તો અસવજન થઈ પડે; પણ એટલું સારું હતું કે દલાડે જ્યાં કુટીએને પથ્થર ફોડવામાટે મિલાઈએ બહાર લઈ જતા હતા.

જર્જિસને ત્રીમ દલાડાની મળ ચમિલી તેમાંના દય દિવસ તો આ પ્રમાણે વીતી ગયા. તે દરમ્યાન તેને યેરથી કમાન સમાચાર મળ્યા નહિ, કામજનો કટકો પણ કાપાં લખ્યો નહિ. અગીઆરમે દલાડે પોર્ટરે આવીને તેને ખબર દરી કે, તને કોઈ મળવા આવ્યું છે. આ સાંભળીને તે ડીકો ફસ થઈ ગયો અને તેના પગ એવા ભાંગી ગયા કે કોટડીની બહાર નીકળનાં નીકળનાં તેને ત્રાજી તોળા થઈ ગઈ.

પોર્ટર તેને આસરીમાં થઈને એક છના આગળ લઈ ગયો. તે છનાનાં પગથીઆં ચઢીને તે એમરદમ લોખંડના સળીઆવાળી એક નાની ઓરડીમાં પેડો. આ સળીઆવાળી ઓરડીની અંદર કુટી પોતાને મળવા આવેલાની સાથે વાતચીત કરી શકતો હતો. કોટડીમાં પેસતા પહેલાં સળીઆમાં થઈને જર્જિસે દીકું કે કોઈ માણસ સામેની એક ખુરશી ઉપર બેઠો છે. તે ઓરડીમાં પેડો એટલે પેસો ખુરશી ઉપર બેઠેલો માણસ ઉઠીને ઉભો થયો. તે નાનો રેનિરલોવાસ નીકળ્યો. પોતાના ધરનાં માણસોમાંથી એક જણને જોઈને જર્જિસને બારે લોભ થયો. તે સર્વાંગે મૂજવા લાગ્યો અને તેને માથે ચક્કર આવવા લાગ્યા. તેણે એક હાથે પાસે પડેલી ખુરશી પકડી લીધી અને તેને ટેકા દીધો ત્યારેજ તે ઉભો રહી શક્યો. બીજો હાથ તેણે પોતાના કપાળની સાથે દાખી રાખ્યો, કે જેથી કરીને તેની આંખે આવેલાં અધારાં નરમ પડી ગયા. થોડીક વારે જરાક સ્વસ્થ થયા પછી તેણે પૂછ્યું: “કહે, બાઈ! શી ખબર લાગ્યો છે?”

રેનિરલોવાસ પણ ક્રોધ ઉઠ્યો હતો, અને એટલો બધો હેબતાઈ ગયો હતો કે હવે શું બોલવું તે તેને ક્યાંયસુધી તો સૂઝવુંજ નહિ. પછી કાળજે આગ્રેલો લોચો ગળા જઈને તે પગલે પરાલે બોલ્યો: “બધાએ મને—છે તે—એવું કહેવા મોકલ્યો છે કે—ગળે—બધાં—”

“પણ શું કહેવા?” જર્જિસે અધીરામથી પૂછ્યું.

“પણ તેં કચિણી પગ ધુમકો કર્યો ને પહેલાં તારે આ બંધી બાબતોનો વિચાર કરી લેવો જોઈતો હતો,” આવો મુકો ને મુઠ જલ્દી આપીને માનિફેસ્ટ બીજા આરોપીને કેસ સાંભળવા મંડી ગયા.

આના ઉત્તરમાં જર્જિસ કંઈકે કહેવા જતો હતો પણ એટલામાં તો પોલિસનો સિપાઈ તેના કોટનો કોલર પકડીને તેને આમળવા લાગ્યો અને બીજા સિપાઈ વળી કોથનો વધારે સ્પષ્ટ ભાવ બતાવીને તેના પશુબળનો સ્વાદ ચખાડવાને માટે નહક આવવાની તૈયારી કરી જ રહ્યો હતો. તે જોઈને જર્જિસ વધારે ન બોલતાં પેલો સિપાઈ તેને ત્યાં ખેંચી ગયો ત્યાં જયા લાગ્યો. કચેરીમાંથી બહાર નીકળતાં એજ ઓરડાની બાલુએ લપાઈને બેસી રહેલાં એટ્રઝમિટાને અને કૉશ્ચિનાને તેણે જોયાં. તેને આવતો જોઈને તેઓ ઉભાં થયાં. તેમની પાસે જવાને તેણે એક વધુ પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેના કોટનો કોલર પકડનાર સિપાઈએ બીજી વાર વધારે જોરથી કોલરને આમળાને ખેંચ્યો તેથી તેણે માથું નમાવી દીધું અને પોતાનાં ઘરનાં માણસો સાથે વાંત કરવાનો વિચાર તેણે નિરાશ થઈને પડતો મૂક્યો. સિપાઈઓ તેને એક નાનકડી કોટડીમાં ઘસડી ગયા. ત્યાં બીજા કેદીઓ પણ બેઠા હતા. કચેરી બરખાસ્ત થતા સુધી તેમને બધાને ત્યાંના ત્યાંજ બેસાડી રાખ્યા. પછી જેલની ગાડીમાં બધાને ભરીને તેમને જે કેદખાનામાં રાખવાના હતા તે તરફ ગાડી હાંકી મૂકી.

આ વખતે જર્જિસને બ્રાઇડ્વેલની જેલમાં રહેવાનું નક્કી થયું હતું. ફક્ત પરગણાના કેદીઓ તેમની સગ્ગ આજ જેલમાં ભોગવતા હતા. પેલી જેલના કરતાં આ તો વળી વધારે ગંદી હતી અને તેમાં કેદીઓને પણ સજડાસજડી ઠેસી ઠેસીને ભર્યા હતા. શહેરની જેલમાંના તમામ નાના નાના ગુન્હેગારોને અહીં લાવીને પૂરી દીધા હતા. નાની નાની ચોરીઓ કરનારા, દગ, મારામારી કરનારા અને રખડતા ભામટાઓ, એવા હલકા ગુન્હા કરનારા અને થોડી થોડી સગ્ગવાળા કેદીઓને આ જેલમાં રાખવાનો રિવાજ હતો. જે કોટડીમાં જર્જિસને ગોંધ્યો હતો તેમાં એક ઇટલિનો ફળ વેચનારો પુરાયો હતો. કોઈ પોલિસના સિપાઈને તેણે લાંચ આપવાની ના કહેલી તેથી તેણે અદાવત રાખીને મોટો છરો રાખવાના ગુન્હાના આરોપસર તેને પકડાવ્યો. તેને અંગ્રેજી ભાષાનો એક શબ્દ પણ આવડતો ન હતો તેથી તે જ્યારે એ કોટડીમાંથી ગયો ત્યારે જર્જિસ ઘણો રાજ થયો. તેની જગ્યા નોર્વેના એક ખારવાએ લીધી. દારૂ પીને મારામારી કરતાં

તેના એક કાનનો અડધાઅડધ આગ દપાઈ ગયો હતો. તે રવમાને પગ દટખાખાર હતો એવું માન્ય પડ્યું. જર્જિસ તેના હિપરની પાટલી ઉપર મૂનો હતો. તે પામું બાંધતો ત્યારે તેની પાટલીએ વળ-ગેલાં વાંદાં નીચે ખરી પડતાં અને પેલા બાળકના શરીર ઉપર પડતાં તેથી તે તેને શંકે થળી વાર માળાથી નવાછ નાખતો. આવા પમુની સાથે બેસી વખત ગોંધાપ રહેતું પડે ત્યારે તો અસહ્ય થઈ પડે; પણ એટલું સાફ હતું કે દહાડે જાણ કેદીઓને પાંચર દાઃવામારે શિપાઈઓ બહાર લઈ જતા હતા.

જર્જિસને ત્રીસ દહાડાની મળત થએલી તેમાંના દસ દિવસ તો આ પ્રમાણે પીતી ગયા. તે દરમિયાન તેને ઘેરથી કસાજ અમાચાર મળ્યા નહિ, કાગળનો કટકો પણ કોઈએ સખ્યો નહિ. અગીઆરમે દહાડે પોંડે આવીને તેને ખબર હતી કે, તને કોઈ મળવા આવ્યું છે. આ સાંભળીને તે ટીકો ફૂલ થઈ ગયો અને તેના પગ એવા ભાંગી ગયા કે કોટડીની બદાર નીકળતાં નીકળતાં તેને ત્રાણ તોખા થઈ ગઈ.

પોંડે તેને ઓસરીમાં થઈને એક છુના આગળ લઈ ગયો. તે છુનાનાં પગથીઆં ગઈને તે ઓગરદમ લોખંડના સળીઆવાળી એક નાની ઓરડીમાં પેડો. આ સળીઆવાળી ઓરડીની અંદર કેદી પોતાને મળવા આવેલાની સાથે વાતચીત કરી શકતો હતો. કોટડીમાં પેસતા પહેલાં સળીઆમાં થઈને જર્જિસે દીકું કે કોઈ માણસ સામેની એક ખુરશી ઉપર બેઠો છે. તે ઓરડીમાં પેડો એટલે પેલો ખુરશી ઉપર બેઠેલો માણસ ઉઠીને ઉભો થયો. તે નાનો રેનિરસોવાસ નીકળ્યો. પોતાના ઘરનાં માણસોમાંથી એક જથ્થુને જોઈને જર્જિસને ભારે ક્ષોભ થયો. તે સર્વોચ્ચ મૂજવા લાગ્યો અને તેને માથે ચક્કર આવવા લાગ્યા. તેણે એક હાથે પાસે પડેલી ખુરશી પકડી લીધી અને તેને ટેકા દીધો ત્યારેજ તે ઉભો રહી શક્યો. બીજો હાથ તેણે પોતાના કપાળની સાથે દાખી રાખ્યો, કે જેથી કરીને તેની આંખે આવેલાં અધારાં નરમ પડી જાય. થોડીક વારે જરાક સ્વસ્થ થયા પછી તેણે પૂછ્યું: “કહે, બાઈ! શી ખબર લાગ્યો છે?”

રેનિરસોવાસ પણ પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો, અને એટલો બધો હેબતાઈ ગયો હતો કે હવે શું બોલવું તે તેને ક્યાંપસુધી તો સંજયુંજ નહિ. પછી કાળજે બાંહેધો લોચા મળી જઈને તે પરાણે પરાણે બોલ્યો: “બધાંએ મને—છે તે—એવું કહેવા મોકલ્યાં છે કે—જાણે—બધાં—”

“પણ શું કહેવા?” જર્જિસે અધીરાઈથી પૂછ્યું.

એક સિપાઈ પાસે ઉભો ઉભો નેમની ધાનગીન સાંભળતો હતો તેના તરફ સ્ટેનિસ્લોવાસ્કા કરી કરીને શકિત નજરે નેનો હતો તે પસંદી જર્ગિસે તેને કહ્યું: “ એ ભણે સાંભળે, પાગ પહેલાં તો તું મને તમારે બધાંના સમાચાર કહે. તમે બધાં કેવી હાલતમાં છો તે કહી નાખ.”

“ ઝોના માંદો છે ને અમે બધાં લગભગ ખૂબેજ મરીએ છીએ. અમારી પાસે ખરચનું કશું સાધન છેજ નહિ. અમારે છવ્વનું કેવી રીતે ? અમે તો એમ ધારતાં હતાં કે તમે અમને કાંઈક મોકલાવશો.”

જર્ગિસે ફરીથી ખુરશી નેરથી પકડી લીધી; તેના કપાળ ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં યાત્રી આવ્યાં અને તેના હાથ ચરચર કંપવા લાગ્યા. તેણે કહ્યું: “ તું—તું શી રીતે મોકલાવું ? મારાથી તો હાલ કાંઈ બને એમ નથી.”

તે છોકરાએ આગળ કહેવા માંડ્યું: “ ઝોના તો માંદો ને માંદોજ રહે છે અને સૂઈ સૂઈને દહાડો કાઢે છે. કશું ખાતીય નથી અને આખો વખત રડ રડજ કરે છે. તેને શું થાય છે તે કહેતી પણ નથી અને કામ કરવા પણ જતી નથી. ઘણા દહાડાની વાત ઉપર એક જણ ધરના હપ્તાની ઉધરાણી કરવા આવ્યો હતો. તે ખૂબ ખીજવાઈને ગયો. વળી પાછો તે ગયે અડવાડીએ પણ આવી ગયો અને કહેતો ગયો છે કે, તમને બધાંને ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ. તેમાં પાછો મેરિગનો—”

આટલું કહેતાં કહેતાં સ્ટેનિસ્લોવાસ્કાને ગળે ડચકિયું આવી ગયું તેથી તે બોલતો અટક્યો. જર્ગિસે પૂછ્યું: “ મેરિગનું શું કહેતો હતો ?”

છોકરો બોલ્યો: “ તેનો હાથ કપાઈ ગયો છે અને ઘા પાડ્યો છે તથા દહાડે દહાડે સોજે વધતોજ જાય છે. તેનાથી કામ તો થઈ શકતુંજ નથી, પણ વધારે ખરાબ વાત તો એ છે કે, ન્યાં આગળ જખમ થયો છે તેટલો લાગ લીલો કચ થઈ ગયો છે. કારખાનાનો ડોક્ટર તો કહે છે કે, વખતે કદાચ તેટલો હાથ કાપી પણ નાખવો પડે. તેથી તે પણ બધો વખત રડયાજ કરે છે. તેના જેટલા પૈસા જમા હતા તે બધાય પૂરા થઈ ગયા. હવે ઘરનો અને વ્યાજનો હપ્તો તો આપણા માથા ઉપર ઉભોજ છે, ઘરખરચનાજ સાંસા ત્યા પછી હપ્તો તો અમારાથી ભરાયજ કેવી રીતે ? ઘરમાં બાળવાને કાલસા નથી અને અનાજનો ફાણો નથી. રોકડ પૈસામાં તો કાંઈ મળેજ નહિ. ન્યાંથી આપણે સોદો લાવીએ છીએ તે દુકાનવાળો કહે છે કે હવેથી—”

વળી પાછો તે છોકરો બોલતાં બોલતાં અચકાઈ પડ્યો અને

૧૯૫૫ કરવા આગળ જર્જિસ આજવાયેલ : " જોશી નામને, જે દોષ
જે જોશી નામ, અગત્ય છે માને ? "

તે બીજો બીજો પાત્રો : "કુટુંબ-કુટુંબ મું. અમે બધાં રાત ને
દહાડો દાટે ફૂંદવાળાં જાગે છીએ. મેં જાણે રવિવારે તો પાકું બરફ
વરસ્યું. રૂના ઉપર બધે બરફ બરફ થઈ ગયું—પગ આપો ને
આપોજી ગરમી બધાં જોઈતું ગયું પાકું બરફ હવાઈ ગયું. હું પણ—
હું પણ મારા કારખાનામાં ન જઈ શક્યો. "

" સત્યનારા વળી ગયું ! " જર્જિસના મોઢામાંથી આવી જૂમ
નીકળી ગઈ અને તેના રવાનાય પ્રમાણે ને છોકરા તરફ એક ડગલું
આગળ ધસ્યો. બરફને લીધે બેઝની વચ્ચે એક પ્રકારની કુશળતાયદ
હોઈ થઈ હતી. ગમે વરસે બરફ વરસ્યું તે દહાડે કારખાને જતાં તે
છોકરાની આંગળીઓ ફરી ગઈ ત્યારનો નેને અને જર્જિસને માત્ર બર-
ફનીજ બાબતમાં પાડાખાર પડી ગયો હતો અને છોકરાને પણ એવી
આદત પડી ગઈ હતી કે, જર્જિસના દાધનો માર ખામ ત્યારેજ કાર-
ખાનામાં જવા માટે ધર બહાર ટાંટીઓ મૂકે. તેને માર ખાવાની
અને જર્જિસને માર મારવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. તે બૂની ટેવને
અનુસરીને અત્યારે કારખાનામાં પણ જર્જિસ તેના તરફ મુકો ઉઠા-
મીને તેને મારવા દેડ્યો. બેઝની વચ્ચેમાં ભોખડના સગીઆની જળી
હતી, પણ જર્જિસ એવો ધસ્યો કે જળે હમણાં સગીઆને ભાંગી તો-
ડીને છોકરાને મારશે કે શું ? તે બરાડ્યો : " હરામખોર ! ચંદાળ !
તારે જવુંજ નહિ હોય ! જવાય છે કે નહિ તેની તેં જરાક અજમાયશ
પણ નહિ કરી જોઈ હોય. હરામખોર ! ખોટા હાડકાના ! "

જળે હમણાંજ મને જર્જિસ મારશે, એવી ધાકને લીધે તે સડો-
ગઈ ગયો, પાછો હડી ગયો અને રડતો રડતો બોલ્યો : " ના-ના-
મેં ધણાંય ફાંડાં માર્યાં. જે દહાડા સુધી પ્રયત્ન કરી જોયો. મેં એક-
લાએ નહિ પણ બાએ સુદાં. તેનાથી પણ ન જઈ શકાયું. એટલું
ધાકું બરફ જમી ગયેલું કે અમને તો એલું થયું કે આખાં ને આખાં
તો અંદર નહિ ગરમી જઈએ ? અને ધરમા ખાવાનું તો નામ ન
હતું. દાટે ફૂંદવાળાં મરીએ તે તો વધારામાં. ત્રીજે દહાડે મેં ફરી પાછો
પ્રયત્ન કરી જોયો. તે દહાડે તો ઓના મારી સાથે આવેલી. "

" ઓના ! કેવી રીતે ? "

" હા, હા, તે પણ જેમ તેમ કરીને કારખાના સુધી જવાય
કે ૩૨

તો જવાને તૈયાર થઇ. શું કરીએ ? તેને શરીરે સાડાં તો ન હતી, પણ તેવાં તેવાં પણ જવું પડ્યું. અમને બધાંનેજ કડાકા થયા હતા. તે ગઇ તો ખરી, પણ તેને રાખી નહિ; તેની જગ્યા પૂરી દીધી હતી.

જર્ગિસની આંખે ફરીથી અંધારાં આવી ગયાં. તેણે “આટલું બધું થયું તોય ઓના પાછી ત્યાં ગઇ !” તે ક્રોધથી બરાડી ઉઠ્યો.

સ્ટેનિસ્લોવાસ જર્ગિસના હૈયાના ઉકળાટનું ખરું કારણ જાણતો ન હતો તેથી તેણે ગૂંચવાઈને પૂછ્યું: “કેમ શું છે તે ત્યાં ન જવાય !”

જર્ગિસે તેના સવાલનો જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે ત્રણ-ચાર વાર બેરથી શ્વાસ લીધો અને કહ્યું: “તારી વાત પૂરી કરી નાખ.”

તે બોલ્યો: “હું પણ તેની સાથે ને સાથે તેના કારખાના સુધી ગયો હતો, પણ મિસ હેન્ડરસને કહ્યું કે હું તને દાખલ નહિ કરું એવામાં ત્યાં કોનોર આવ્યો અને તેણે તેને ગાળો દીધી. એણે આખે મોડે પાટા બાંધ્યા હતા; પણ જર્ગિસ ! તમે તેને શું કામ મારેલો ? (તે છોકરાના મનમાં ઉંડો શક ગયો હતો કે આમાં કાંઈક જાણવા જેવો ભેદ તો છેજ. પણ તે શો તે તેને કોઈ કહેતું ન હતું અને પૂછવા માટે તેની છલ પણ ઉપડતી ન હતી.)

જર્ગિસની વાચા તો સાવ બંધજ થઇ ગઇ હતી. તે ફક્ત ડોળા કરીને ટગર ટગર બેચાળ કરવા લાગ્યો.

પછી તે છોકરાએ પોતાની વાત આગળ ચલાવી. તે બોલ્યો: “ઓના બીજો કોઈ દેકાણે નોકરી મેળવવાનો પ્રયત્ન તો કરે છે; પણ તે એવી લેવાઈ ગઇ છે કે તેનામાં ખરું પૂછાવો તો ઉઠીને ઉભા થયા જેટલું પણ બેર છે નહિ, ત્યાં કામ કરવાની તો વાત શી ! તેને કદાચ નોકરી મળે તો પણ તેનાથી કામ નહિજ થાય તેથી નોકરી મળે કે ન મળે એ આગળ જતાં સરખુંજ થઇ રહે એમ છે. મારે ઉપરી મને પણ હવે રાખવાની ના કહે છે. ઓનાનું કંઈનું કંઈનું કે, મારે ઉપરી કોનોરને ઓળખે છે. મને નોકરી પર નહિ રાખવામાં એ કોનોરનેજ હાય છે. એ બધા લોકોને આપણા ઉપર કામ મળે જાય તો પણ બારે અઢાયન છે. એટલે પછી મારે પણ મારે વાતો અને કંઈકની સાથે સહેરમાં જાયાં વેચવા જવું પડે છે. જાયાં વેચાને—”

જોડેલાનું નામ સંભળીને જર્ગિસ આંસી ઉઠ્યો: “કેમ શું છે ત્યાં કંઈક—” આનું તેનાથી એકાએક બોલી જવાયું.

રોનિરસોવામે મેંના મવાત તુપાટી લેનાં કહ્યું: "હા, હા, તે
પણ અમારી સાથે છાપાં વેચવા આવે છે અને તે અમારા સૌના
કર્તાં વમારે છાપાં વેચી શકે છે; કારણ કે તે હાકરી દોચાથી અમારા
કર્તાં તેની પાસેથી કોઠા વધારે લે છે. પણ માંને ધેર આવનાં અ-
મારો જીવ જીવોજ બાકી રહે છે. એવી દાદ થાય છે—એવી દાદ
થાય છે કે કોઈ કોઈજ કસર નહિ. પણ તેનાં તેનાં અમારે ધેર આવ્યા
વગર કાંઈ કુટકો થવાનો હતો? વળી છાપાં વેચનાં વેચનાં અમે એક-
બીજાથી કુટાં પડી જઈએ છીએ. કાંઈ કાંઈ દલાડો તો મુદસે ધેર
જઈ શકાવુંજ નથી. રાત્રે મોટું થઈ જાય છે અને આપણું ધર
એટલું અધું વેચ્યું એટલે કરીએ પણ શું? મહા કાલનાં અમે એવાં
વિખુટાં પડી અધાં છીએ કે કાળ ક્યાં છે તેનો પત્તોજ નથી. આજે
અમે નેમ કરીને મારે એ ત્રણે વચ્ચેનો ખોળા કાદવાંજ પડશે અને
અધાંને એકાં કરીને કાંઈ પણ એક જગ્યાએ બેગાં રાત કાઢીશું
અથવા બની શકશે નો મોડાં મોડાં પણ ધેર જઈશું. આજે તમારા-
વાળા જોડ બેજનાં મને નવ નેજ પાણી ઉતર્યું—આધું થઈ અને
પાછો રરનો પણ કાંઈ દલાડો દીડેતો નહિ. હવે પાછી અડીથી શહે-
રમાં જવા માટે પણ એની એજ પીડા. હું તો આવવાનોજ નહોતો,
પણ બાએ કહ્યું કે ના, તારે જવુંજ પડશે. કારણ કે એક તો તમને
પણ અમારા સમાચાર જાણવાની તાલાવેલી દોષજ અને બીજું તમને
જેમણે જેવમાં પૂયાં અને કામધંધો કરતાં અટકાવ્યા તેઓ કદાચ
તમારા કહેવાથી તમારાં ધરનાંને કાંઈક મદદ કરે, એમ ધારીને બાએ
મને કહ્યું કે તું જા, જા ને જા. આખો દિવસ રવડો ત્યારે છેવટે
હું આવી શક્યો છું. મારી પાસે ખાવાનુંજ કાંઈ ન હતું; રોટલાનો
એક કટકો હતો. જર્જિસ! બૂખ તો એવી લાગી છે! બા પણ ધેર
બેસી છે. તેનું દ્રોસેજવાળું કારખાનું પણ બંધ થઈ ગયું છે અને
બીજી નોકરી હાથ લાગતી નથી. તે રોજ હાથમાં ટોપલી લઈને ધેરધેર
ભીખ માગવા નીકળે છે અને દયા લાગીને લોકો કટકો કોર જે કાંઈ
આપે તે ખાઈને અમે દલાડા કાઢીએ છીએ. મહા કાલે તેને થાવુંજ
થોડું મળ્યું હતું. આજે તો તે હજી ધરથી બહાર નીકળીજ નથી.
દાદથી તેની આંગળીઓ કરી ગઈ છે, અનિદાય દુઃખ થાય છે અને
તેથી તે બધા વખત રડ રડજ કર્યા કરે છે—"

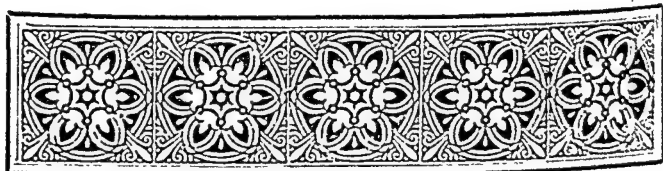
આ પ્રમાણે રોનિરસોવાસ રડતો ગયો, કસકા બરતો ગયો અને
ધરનાં માણુમોના સંકટની કથા કહેતો ગયો, તેટલા બધા વખત
જર્જિસે ખુરશીના હાથાને જોરથી પકડી ગળ્યો અને સંધળી વાત

જાગિંએ ડાહ્યું દવાખાને હા કરી, પછી તોડે જેવગેવડ તેને
કોઈ કોઈથી બાબતો મેલ મેલ મેળે પાતાના અજાણમાં દાખ નાખ્યા
અને કુતરને ત્યાં મેળાઈ પેલા આથી ડોળા ૧૪ મંડ અડધા ફાટ્યા
અને કુતર: "હો, આટલું લેતો તો મારી પાને આથી વધારે ફાટ્યા
નથી, એટલું નેમને આપજો."

દરિનગોલામાં નેટણા પેમા લીધા, જરાક વાર સુધી તાકે કે ન
તાકે તેનો વિચાર કરના ઉઠો અને પછી દરવાજા તપ્ત થયો, ત્યાં
જનાં એટલું જોશનો ગંધા કે "દરે ત્યારે રામ રામ! જાગિંમ!" તે
ગંધા, જાગિંમ તેની પાંદ લેતો ઉઠો રહ્યો, તેણે લેખું કે આજનાં આજનાં
તે છાંકરાના પગ લથડાવવા દેના.

એકાદ મિનિટ સુધી તો જાગિંમ પણ બારખાને રોકે અને ઉઠો
થઈ રહ્યો, તેનું અગજ હજી ભગતું હતું અને આમ નેમ ડોસનો હતો,
તેના પોંદરે ત્યારે તેનો દાથ પછડીને તેને સાવધાન થયો ત્યારે તે તેની
આંધે પચ્ચર ફેડવા માલનો થયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

જર્ગિસ મનમાં ધારતો હતો કે, એક મહિનો થશે એટલે મને છૂટો કરશે, પણ તેવું બન્યું નહિ. તેના ચુકાદામાં “ત્રીસ દહાડાની કેદ અને દોઢ ડૉલરનો ફાઈનો ખર્ચ” એવાં બે વાનાં લખેલાં હતાં. તેને પોતાને કેદખાનામાં ખોસી ધાલવાને માટે સરકારને મહેનત પડેલી ને ખર્ચ થએલો તે બધો તેણે વાળી આપવો જોઈએ ને? હવે તેની પાસે તો પૈસા હતા નહિ. તેથી ત્રણ દિવસ વધારે મજૂરી કરીને તેટલી કિંમતના વધારે પથ્થર ફેડીને તેટલું વળતર વાળી આપા પહેલાં તેનો કેદખાનામાંથી છૂટકારો શી રીતે થાય? પણ આટલી વાતની તેને સમજણ પાડવાની પણ કોઈએ તરફી લીધી નહિ. જર્ગિસ તો રોજરોજ છૂટવાના દહાડા ગણતો હતો અને જેમ જેમ દિવસો પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ તેની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. એમ કરતાં કરતાં ત્રીસમા દિવસની સાંજ પડી. તેણે એવું ધાર્યું કે હવે આજની રાતજ આડી છે, કાલે તો હું છૂટો થઈ જઈશ. પણ બીજે દહાડે સવારે તેને છૂટો કરવાને બદલે પોર્ટર તેને પથ્થર ફેડનાર કેદીઓની સાથે પથ્થર ફેડવાની જગ્યાએ તેડી જવા આજ્યો. જર્ગિસે પૂછ્યું કે, આજે કેવા પથ્થર ફેડવાના? આજે તો મારી સજાની મુદત પૂરી થઈ. ત્યારે તે માન્યસ દ્રષ્ટા દર્યોજ. આ ઉપરથી જર્ગિસ એવું સમજ્યો કે, મારી ગણવામાં ભૂલચૂક થઈ હશે. આજે નહિ તો આવતી કાલે તો મને કર્યોજ. પણ ત્યારે બીજો દહાડો પણ જેલમાં ને જેલમાં જ રહેવા ત્યારે તેને એવી નિરાશા ઉપજી કે, હવે તો કબિર કોઠાની ત્યારે ખરું. આવી રીતે નિરાશાની અધારી કાળામગ મૂકામાં તે આજીવીઆં આતો. હવે એવામાં બાંધે દહાડે સવારનો નાસ્તો કર્યા પછી પથ્થર ફેડવા જવાને વળતર પોર્ટર તેને જવા આજ્યો કે મારું સજાને હવે તમે ફેડી મૂકીશું. એટલે તરતજ તેણે પોતાના કેદમાં કપડાં સ્વિચ દિવસની કિનારી નાખ્યાં. પોતાનાં અવલગાં કપડાં આપરવાં જોડવાં કર્યાં પછી પોર્ટર લીધાં, જેવતા દિ. તો દિ.

વાળની બહાર પગ મૂક્યો અને તેની પાછળજ તે ખણખણ કરતો બંધ પણ થઈ ગયો.

તે તો બાધા જેવા જેલનાં પગથીઆં ઉપરજ ઉભો થઈ રહ્યો. હું છટો થયો છું કે હજી કેદમાં ને કેદમાંજ છું તે તેના મનને ગોઠસ-પછે સમજાવું નહિ. હું છટો થયો એ બનીજ કેમ થકે ? આ સ્વપ્ન તો નહિ હોય ? ના, ના, છટ્યોજ હોઈશ. મારા માથા ઉપર આ ખુલ્લું બાકાસ દેખાય છે, મારી સામે આ ઘોરી રસ્તો પડ્યો છે. કેટલીક વાર સુધી આ પ્રમાણે મનમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ કર્યા પછી તેને વિશ્વાસ ઉપજ્યો કે, હું છટો થયો એ વાત સાચીજ છે. પણ ત્યાર પછી તેનાં પાતળાં કપડાંમાં થઈને ઠંડો પવન તેની ચામડીને કોચવા લાગ્યો એટલે શરીરમાં ગરમી આણવાને માટે તે ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

હવે ઝાતુમાં જરાતરા ફેરફાર થવા લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી જમીન ઉપર જમણે જરાકનો ધાડો થઈ જરા જરા પીગળવા લાગ્યો હતો. એક બાજુએ જોસજેર પવન વાતો હતો અને તેનાથી ધસઠાધ આવેલા વરસાદનું ઝાપડું કકડાવીને તૂટી પડ્યું હતું. પવન તો જર્જિમના શરીરમાં સોંસરો પેસી જતો હતો. તે કોનોરને મારવા દોબો ત્યારે કોધના આવેશમાં શરીર ઉપર ઓવર કોટ નાખી લેવાનું પણ તે જૂલી ગયો હતો. સરકારી જેલની ગાડીમાં બેસીને તેણે જેટલી વાર જાવ-આવ કરી તેટલી વાર તેને ટાઢથી ધણેજ સહન કરવું પડ્યું હતું. તેના અંગ ઉપરનાં કપડાં મૂલે સારાં તો હતાંજ નહિ. હતાં તે પણ નવાં મુતરાઉ હતાં અને તે પણ જૂનાં, અને ધસાર્ધ ધસાઈને છજ્જાં થઈ ગએલા હતાં. વરસાદના ઝાપડાને અંગ ઉપર ઝીલતો ઝીલતો તે થોડીક વાર ચાલ્યો હશે એટલામાં તો તેનાં કપડાં તળેથી તે ઉપર સુધી તરબોળ થઈ ગયાં. પગ રસ્તા ઉપર છ છ ઇંચ ઉંડાં પાણીનાં ખાભોચીઆં બરાબ ગયાં હતાં તેથી કરીને તેણે પગે પહે-રેલા જોડા કાજી કાજીવાળા ન હોત તો પણ તેમની અંદર પાણી પેસી જતા ત્યારે તેના જોડા તો નવાં કાજી હતા તેથી તે પહેલાં ન પહેલાં સૌ સરખુંજ હતું.

જર્જિમને જેલમાં ખારાક તો પેટ બરાબ એટલા મળતો હતો અને કામ પણ એવું હતું કે આવું ઓછામાં ઓછી મહેનતનું અને ઓછામાં ઓછો ત્રાસ આપે એવું કામ તો તે શિક્ષણ સંદેશમાં રહેલા અધ્યો ત્યારથી આજ સુધીમાં તેને કદી મળ્યુંજ ન હતું. આ બધું

જોતાં એક મહિનાના કારાવાસથી તેનું શરીર ડાંઘક ભરાયું હતું. પણ પોતાનાં ઘરનાં માણસ કેવા દહાડા કાઢતાં હશે તેની ચિંતા અને શોકને લીધે તેનું ખાધું પીધું બધું બળીને ખાક થઈ ગયું અને તે છૂટયો ત્યારે પહેલાંના કરતાં પણ વધારે ખરાબ હાલતમાં આવ્યો નીકળ્યો. હવે આવે નબળો શરીર તે વરસાદની સખત ઝડીને પોતાના અંગ ઉપર ઝીલતો ચાલ્યો જતો હતો. તેને આખે શરીરે ટાકા કમકમાટાં આવતાં હતાં, પણ ચાલ્યા વગર તેનો છૂટકો ન હતો. ખાવામાં હાથ ખોસીને અને શરીરને સંકોરી લેવાય તેટલું સંકોડીને તે પોતાનો લાંબો રસ્તો કાપવા લાગ્યો. રસ્તો કેટલો લાંબો હતો તેણે પણ તેને ચોખ્ખો ખ્યાલ ન હતો. આઈડિવેલ જેલ શિકાગો શહેરમાં છેક સીમાડે આવેલી હતી અને તેની આસપાસ ઘણું આથો સુધી વસી જોવાનું કાંઈ હતુંજ નહિ. રસ્તાની આસપાસ ચારે બાજુએ નર્સો ઉભી પ્રદેશ પડ્યો હતો. ફક્ત એક બાજુએ શહેરના ગંદા પાણીની એક મોટી નહેર હતી અને બીજી બાજુએ રેલ્વેના આડા ઉભા સંખ્યાબંધ પાટાની ખાસી જાળી બની ગઈ હતી. બાકીનું બધું ચારેબાજુએ ખુલ્લું મેદાન હતું એટલે પવનના ઝપાટાને ખાળનાર કાંઈ હતુંજ નહિ.

તે થોડુંક ચાલ્યો હશે એટલામાં તેને ગંદાં અને ફાટાં તટાં કપડાં વાળા એક છોકરો મળ્યો. તેણે તેને કહ્યું: “ છોકરા ! જરા ઉભો રહે તો ”

પેલા છોકરાએ એક આંખ બંધ કરી બીજી આંખે તેની સામે જોયું અને તેના ખોડેલા માથા ઉપરથી તે છોકરો ચમચ ગંદાં આંખાં ભર્યાંજ જેલમાંથી છૂટીને જતા લાગે છે. તેણે પૂછ્યું: “ તમારે માથે શું કામ છે વળી ? ”

જનિએ તેને હવે પૂછ્યું: “ કરામખાના તરફ જવું હોય તો તું કંઈ રસ્તો બદલ ? ”

છોકરાએ કહ્યું: “ મારે બધાં બહારનાં ! મારે શું કામ કરવા ? ”

જનિએ તેણે: જવાબ નાંખીને જનિએ બધાં બહારનાં મોકલ્યાં, તેનું તરતજ તેનું પેલાને. તરતજ કેરવીને કહ્યું: “ તારાં બધાં બહારનાં મોકલ્યાં કર્યાં એટલે તારાં કરીશ ને ! ”

જનિએ તેણે: જવાબ નાંખીને જનિએ બધાં બહારનાં મોકલ્યાં, તેનું તરતજ તેનું પેલાને. તરતજ કેરવીને કહ્યું: “ તારાં બધાં બહારનાં મોકલ્યાં કર્યાં એટલે તારાં કરીશ ને ! ”

એ તેની રાહ જોતો જર્ગિસ ફેટલીય વાર મુધી ઉભોજ રહે. માલ-
ગાડી વળી વચમાં કાઢ કાઢ વાર થોડી થોડી મિનિટનો થાકેલો ખાવા
ઉભી રહે ત્યારે ફોસિંગના ઝાંખા આગળ ગાડાંવાળાઓ, મોટર લોરી
હાંકનારાઓ, રાહદારીઓ, ઘોડાગાડીવાળાઓ—એ બધાં જેમ જેમ
આવનાં જાય, તેમ તેમ એટલાં યત્નાં જાય અને આગગાડી ખસે
નહિ ત્યાં મુધી તેમને તપ કરતાં ઉભા રહેવું પડે. ઘણી વાર લાગે
એટલે દરેક જથ્થુને ઝાંખાના મોઢા આગળ સોધી પહેલી જગ્યા
લેવાની ઇચ્છા થાય એટલે પછી તેમાંથી ધક્કાધક્કી અને ગાળાગાળી
આપે. વરસાદનું ઝાપડું આવે ત્યારે લોકો છત્રીઓ ઉઘાડીને તેની
નીચે આશરો લેતા ઉભા રહે. આવે વખતે જર્ગિસનું મન ઝાંચું
રહેવું નહિ. તે તો ડબ્બાઓની વચમાં ઘૂસી જઈને હથેળીમાં માથું
રાખીને પેલી પાર નીકળી જતો.

આગળ જતાં દરીને નક્કર બરફ જેવી બની ગયેલી અને ઉપર
મેલના થર જમ્રેલી એક નદી આવી. તેના ઉપર લાંબો પૂલ હતો.
એ જગ્યા કોલસાની રજ અને ધૂમાડાથી એટલી ઠાળી ઠાળી બની
મઘ હતી કે ત્યાં પડેલા બરફનો રંગ પણ ઘોળો રજો ન હતો. જે જગ્યા-
એ નદીનો દિનારો લાગતો તે દિનારો આગળનું બરફ પણ ઘોળું
દેખાતું ન હતું. વરસાદ પડતો ત્યારે ત્યાં થઈને વરસાદના પાણીના
નાના મોટા વોહળા વહેતા તે પણ નર્પા ઠાળા ઠાળા પદાર્થથી બરેલા
વહેતા. એટલી વારમાં જર્ગિસનું મોઢું અને હાથ ઠાળાં ઠાળાં બની
થયાં. આ કૃપ્યલોકને પાર કરીને તે આગળ ચાલ્યો એટલે એક બગર
આવ્યું. ત્યાંની ગટરોમાં પણ ઠાળું ઠાળું સાઠી જેવું પાણી વહેતું હતું.
બગરમાં કાદવ થયો હતો. ઘોડાગાડીઓએ જોડેલા ઘોડામાંથી કાઢ
ચમકતા હતા, કાઢ લપસતા હતા અને રસ્તે ચાલતાં પુરખો, સ્ત્રીઓ
અને બાળકો બીકનાં ગાયોં એકબીજાનાં અંગ ઉપર ઢગલો થઈને
પડનાં હતાં. તેની બેઠ બાલુએ આવેલાં આકાશ લગી પહોંચે એટલાં
ઉંચાં અને ઠાળાં ઠાળાં મકાનોરૂપી ભેખડોની વચમાંથી ફેરી ફારેલી
ખુરશી દનેલ જેવો આ રસ્તો દેખાતો હતો. ઘોડાગાડીઓ તેમજ
બીજાં વાહનો હાંકનારની ખૂંચો, જતી-આવની દામગાડીઓના ધંટ-
નાદ, ફીડીઓની મેદે ઉમગતા રાહદારીઓના કોસાહસ, ફેરીઆઓ-
ની તીબ્બી ચીચીઆરીઓ—એ બધા મિથ્ર જનિથી આખો રાજમાર્ગ
ગાજી ઉડેલો હતો અને બાલુનાં મકાનોમાયી તેના પડછન્દા આવના
હતા. આ બધી બીકમાં ચાને રાહદારીઓ એકબીજાની સાથે નથા
ઝાડું અથડું બેસા વમર સંધી નજરે ચાલ્યા જતા હતા અહીં

ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

[illegible]

તેજે એક ગાર નદિ પશુ એ વાર ધરને મારી ધારીને લેવું જાને તેમ તેમ તેના મનનો મુગચાડો ધરવાને જઈએ માગે. વધવોજ મંગે. તેને એમ થયું કે 'હું જાણે તો નદિ પડ્યો દોહડું' ! કાઠ બાંધે મારીમાં તો નદિ પેરી મયો દોહડું ! ત્યાર પછી ખાખી કરવાને ગાર તેજે પોતાની પાડોશના ધર નરક નજરે હતી, તેની પેલી બાજુનું બીજું એક ધર નિહાળ્યું-તેડું ધર તો પહેલાં જેવાં દત્તા તેવા ને તેવાજ આવે પશુ છે. ત્યાર પછી તે મગીના ખુબી આવજા દારનો દુકાન હતી તે પશુ એની એજ, ત્યારે હું મારા ધરની મસી તો નથીજ જુઓ. દા ! એજ મસી ! ધર પશુ એજ ! ને જૂલ તો નથીજ કરી ! તો પછી મારા ધરમાં આ દેશાર થયો ક્યાથી ! તેનો આવો રંગ તો કદી દેવોજ નદિ ! જાણે કાદવે નવેસરથી રંગાવ્યું દોષ એવું રેખાય છે. એ દેશાર કેજે કરાવ્યો દરી !"

વળી તે બે ત્રણ રૂઝાં આગળ આવીને પોતાના ધરને ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો. મારી આંખ મને જુલાયો તો નથી જ ખવડાવતી. મારા ધરનો રંગ જૂરો હતો અને આંત્રે એકદમ તેનો પીંગો રંગ થયોજ સાર્થી ? બારીઓની બારસાળો અને છાજાલીઓનો રંગ રાતો હતો, તેને દેઠાણે આંત્રે ડું લીસો રંગ કેમ જોઈ 'હુ' ? અલ્યા ! રંગ થળ તાજેજ છે, જાણે લમણાં થોડા દિવસ પહેલાજ રંગાવ્યું હોય એવો ! આ શું કહેવાય ? ધર રંગાવ્યું કેણે ?

જગી તે ઘોડાંક ડગલાં આગળ આવ્યો, પણ ધરની લગોલગ નહિ પણ તેની સામેની બાજુની સડકની એક દોરે ઉભાં ઉભાં તેણે ફરીથી એક વાર પોતાના ધર તરફ નજર નાખી અને એકાએક જાણે તેની છાતીમા સખસખાટ કરતી બંદુકની ગોળી આવીને વાગી હોય એવો તેના દેખાને આંચકો લાગ્યો—કોઈ અતિ દારણુ બપોંદર ઘટનાના બચકારા તેણે સામગ્રયા—તે બચતીત થઈ ગયો, વિદ્યુત બની ગયો.

ફરી અને ત્યારપછી પછી કમ મિનિટમાં તેને મેર જવની ગલી બધી
ભાગી અને તેનું મિત્ર ધર પણ બધી જોઈને.

ગલીમાં દાખલ થાને ધરના મોકમાં પેલાના રૂના હાથે પાંકે
જાત નું દુનું ત્યાં પાંકી તો તજગમ દોડ્યા દોડ્યાજ ગયો. દરે તેનું
પેલાનું ધર બધાના તેની સામેજ દુનું-અપુત્તન, ધર તો એજ-પણ
જમિંસ તો લાગે ત્યાં ફરીજ ગયો અને ફાટે કાઢે પડની સામે તાકી
માઈને જોતો હોતો હતો. આરે ! આ મારા ધરને એકાએક થયું શું !

તેણે એક વાર નહિ પણ એ વાર ધરને પારી પારીને જોયું અને
તેમ તેમ તેના મનનો મુંચવાડો ધરવાને બદલે સામે જમનોજ ગયો.
તેને એમ થયું કે “હું જુલો તો નહિ પડ્યો દોડું ? ફાટા બીજી મરીમાં
તો નહિ પેગી ગયો દોડું ? ત્યાર પછી ખામી હરવાને માર તેણે
પેલાની પાસેજના ધર તરફ નજર ફરી, તેની પેલી બાબુનું બીજું
એક ધર નિહાળું-તેણે ધર તો પહેલાં જ્યાં દનાં નેવાં ને તેવાંજ આજે
પણ છે. ત્યાર પછી તે ગલીના ખુણા આગળ દારની દુકાન હતી તે
પણ એની એજ. ત્યારે હું મારા ધરની ગલી તો નથીજ જુલો. હા !
એજ ગલી ! ધર પણ એજ ! મેં જુલ તો નથીજ ફરી ! તો પછી
મારા ધરમાં આ ફેરફાર થયો સાથી ! તેનો આવો રંગ તો કદી હતોજ
નહિ ! જાણે કાદાએ નવેસરથી રંગાવ્યું હોય એવું દેખાય છે. એ
ફેરફાર કોણે કરાવ્યો કરો ?”

વળા તે બે ગ્રામ દગલાં આગળ આવીને પોતાના ધરને પારી
પારીને જોયા લાગ્યો. મારી આંખ મને જુલાયો તો નથીજ અપ-
રાવતી. મારા ધરનો રંગ જુલો હતો અને આજે એકદમ તેનો પીળો
રંગ થયોજ સાથી ! પારીઓની બારસાઓ અને છાજતીઓનો રંગ
રાતો હતો, તેને ઠેકાણે આજે હું લીલો રંગ કેમ જોઈ છું ? અહા !
રંગ પણ તાજોજ છે, જાણે લમણાં થોડા દિવસ પહેલાંજ રંગાવ્યું
હોય એવો ! આ શું કહેવાય ? ધર રંગાવ્યું કોણે ?

જગી તે થોડાંક દગલાં આગળ આવ્યો, પણ ધરની સગોસગ
નહિ પણ તેની સામેની બાબુની સડકની એક કારે ઉભાં ઉભાં તેણે
ફરીથી એક વાર પોતાના ધર તરફ નજર નાખી અને એકાએક જાણે
તેની છાતીમાં સજ્જસજ્જાટ કરતી બહુકની ગોળી આવીને વાગી હોય
એવો તેના દેવાને આંચકો લાગ્યો—કોઈ અતિ દારણ બપંકર ઘટનાના
બજારા તેણે સામળ્યા—તે બપબાન થઈ ગયો, વિદ્યગ બની ગયો.

તેના ઢીંચણુ એકખીજની સાથે અથડાવા લાગ્યા, માથું ફરવા લાગ્યું, તેના કાનમાં નાના પ્રકારના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા અને આપું જગત તેની આંખ આગળ ચગડોળે ચઢીને ચક્કર ચક્કર ફરતું દેખાતું ધરની ભીંતો ઉપર લગાડેલો નવો તાજો રંગ, નવી છાજલીઓ, સડી ગએલાં વાછંટીઆનાં પાટીઆં કાઢી નખાવીને તેમની જગ્યાએ ખેસાડેલાં નવાં પાટીઆં—આ બધું બતાવી આપે છે કે, ધર મારા હાથ-માંથી ચાલ્યું જ ગયું અને પેલા દુષ્ટ દલાલે મારા ધરનાં માણસોને ધરમાંથી ખંખેરી કઢાવ્યાં ! બીજું શું હોય ? હરામખોર બદમાશ ! છાપરાના પકવાસા સડીને ખરાબ થઇ ગએલા, નેવધાર પાણી તેમાં થઈને અંદર ચાલ્યું આવતું અને છેલ્લા છ મહિના થયાં હું અને મારા ધરનાં માણસો તેને લીધે કાયર કાયર થઇ જતાં, નવા પકવાસા જડાવવા માટે મારી પાસે પૈસા નહોતા અને વખત પણ નહોતો. એક ઠેકાણે પાણી ચૂએ ત્યારે હાંદલાં ડોબરાં બીજા બાજુએ લઈ જતાં અને ત્યાં ચૂએ ત્યારે ત્રીજે ઠેકાણે લઇ જતાં; એમ કરી કરીને વરસાદના દહાડામાં અમે બધાં હેરાન હેરાન થઇ ગએલાં. ત્યાં પાણી વધારે ગળતું ત્યાં પાણી ઝીલવાને વાસ્તે વાસણ મૂકતાં અને તે પણ થોડી વારમાં ભરાઇ જઇને તેમાંથી પાણી ઝલકાઇ જતું, ભીંતો પાણીથી પલળતી અને તેથી તેના ચૂનાના પોપડા ખરતા, આ બધું દુઃખ અમે સૌએ વેઠ્યું અને આજે આટલે દહાડે આ સમારકામ કરાવ્યું કોણે ? બારીઓના કાચ ભાગી ગએલા તે બધા પાછા કઢાવીને તેમની જગ્યાએ નવા કાચ જડાવ્યા છે, અને બારીએ બારીએ નવા, સફેદ ઝાલરદાર, રૂપાળા પડદા ખૂલી રહ્યા છે !

એટલામાં એ ધરતું આગળું બારણું કોઇએ ઉઘાડ્યું. બારણામાંથી કોણ ડોકાય છે તે જોવા જર્જિસ શ્વાસ રૂંધીને ઉભો રહ્યો; પણ તેને એટલી હાંફ ચઢી હતી કે શ્વાસને રૂંધવા જતાં તેની છાતી ફૂલીને ફાટું ફાટું થવા લાગી. અરે ! આ શું ! ધરમાંથી એક અગાધો છોકરો બહાર નીકળ્યો ! એ કોણ હશે ? ખાસ્સો મોઝો, માતેસો રાતા રાતા ગાલવાળો છોકરો ! એ મારા ધરમાં ક્યાંથી આવ્યો ! એને તો મેં અગાઉ કોઈ વાર દીડો પણ નથી. એને ને મારા ધરનો શી લેવાદેવા ?

તે છોકરાને જોઈને જર્જિસના મનમાં ઉપર કંઈક નેવ. ત્યારે સપાટાખંધ એક પછી એક આવી ગયા, અને તે સ્તબ્ધ થઈને જડ રાત્રી સામે ટગર ટગર જોતો ઉભો રહ્યો. છોકરો મોટાથી નાન-

વચાહો વચાહો જિહવા ઉપરથી નીચે હૃદયમાં અને અંગુળમાં વેડા-
જેવા ભરતી પ્રાંજિતો રીડે માથા સાંધો. પગો ને જવજ શેષો.
તેજે નીચા મગીને ફાડુંક ખરા માંજરી લોધું અને હાંડાને અદેહીને
ખરતને મું દર્શગીની વચ્ચે દખાવીને તેનો સાફના નેત્રો ઝેરો અના
વધા માંધો. ન્યાર પછી એકાદ હજી પીની ન પીની અને અંદાસમાં
પાનાના ઘડના આંગળીમાં હાંધેલા જર્જિમના દિપર તેની નજર પડી.
મેઢિની આંખેઆંખ મળો. ઝાકરાના મનમાં વદેમ આપ્યો કે, રાંડો
આ મામમ આગે બરાનો લાકુ મુંદવી ન સે તેથી તેજે તેના તરફ
અપ્રસાદ દિધી જોયું. તેલલા વખતમાં રતનાની મામી આજુઅડી
જર્જિસ તેના અણી આપ્યો આપ્યો. ડોકરાંમ એક વાર તો ચાર તરફ
નજર ફરી, પાછા ફરિને ધરમાં પેગી જવાનો વિચાર પણ તેના મનમાં
એક વાર આવી ગયો; પણ જોડે તો ખરો કે, આ મામમ શું ફરે છે
એવો નિમય ફરીને તે ઉભો દબો ત્યાંનો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો.

જર્જિસે એક પત્ર પગથીઆ ઉપર મૂક્યો અને એક દાગે ઠે-
રાનો આધાર લઈને ઉભો રહ્યો; શરણુ દે દછ તેના પત્ર પ્રજ્વતા દના
અને જમીન ઉપર રિધર રહેતા ન દના. જરાક વાર પછી તેજે જોમ
તેમ ફરીને એક અચ્છિયું આપને પેલા ડોકરાને પૂછ્યું: "તું-તું
અડી શું કરવા આવ્યો છે ?"

ડોકરા બોલ્યો: "તેની તારે થી પંચાન ? તું તારે જ્યાં જવું
કોય ત્યાં ચાલ્યો જ ને."

પણ દછ જર્જિસ ખરી પરિચિતિ પૂરેપૂરી સમજ્યો ન હતો.
તેજે ફરીથી પૂછ્યું: "તું અડી આવ્યો છેજા થા માટે ?"

ડોકરા હવે જરાક ખીજવાઈને બોલ્યો: "હું ? હું આ ધરમાં
જ રહું છું."

જર્જિસનું કાચું વાણું થઇ ગયું. તેજે વગી એક ખીતું કચ-
કિયું આપને પૂછ્યું: "તું આ ધરમાં રહે છે ?" તેનો અહેસા આ
વખતે ધાજો પૂછી જોયો થઈ ગયો અને વખતે પડી જવાસી એવી
બીકથી તેજે ડોકરાના સગીઆ જોરથી પકડી રાખ્યા. તે પાછો બોલ્યો:
"તું અડી રહે છે ત્યારે મારા ધરનાં બધાં ગયાં ક્યાં ?"

ડોકરા વિસ્મય પામ્યો. તેજે ઉદગાર કાઢ્યો: "તારા ધર-
નાં ! એટલે ?"

જર્મિસ હાંકતો હાંકતો બોલ્યો: "અરે ! બાડે કેવું, વેચાતું રાખેલું ! આ ધરનો માસિકજ દું છું ! મારી પાસે એનું વેચાણખત છે ! મેં એના પૈસા ગણી આપ્યા છે ! અને છતાં તેમણે મારાં ધરનાં માણસોને—પણ તે બધાં જ્યાં ક્યાં તે તમે મને નહિ કહી શકો ? "

પેલી સ્ત્રીએ તેને ધીરજથી સમજાવ્યું કે "તમારાં ધરનાંની બાબતમાં દું હાંકજ નાણુતી નથી. પણ જર્મિસનું મગજ એટલું બધું ભમી ગયું હતું કે આટલું આટલું તેને કહ્યું છતાં હજી ખરી વસ્તુ-સ્થિતિ તે સમજી શક્યો નહિ. તેને ધડીમાં એવો વિચાર આવતો કે મારાં ધરનાં માણસો આ સંસારમાંથી સામટાંજ અદસ્ય થઇ ગયાં કે શું ? ધડીમાં વળી એવું થતું કે, દું અને તેઓ એકત્ર રહેતાં હતાં તે દાઢ રવમની બિના તો નહિ હોય ? કદી પણ ન જૂલી શકાય એવું જખખર સ્વપ્ન તો મને નહિ આવ્યું હોય; અને મારી સ્ત્રી, મારો છોકરો વગેરે જેઓ વાસ્તવમાં કદી હતાંજ નહિ તેમને હવે હું ગાંડાની પેઠે નહિ શ્રેષ્ઠતો કરતો હોઉં ? આવી આવી વિચિત્ર ઇંઠાઓમાં તે ગૂંચ-વાઇ પડ્યો—એવામાં આખા પરગણાનો ઇતિહાસ જેમની છબને ટેરવે હતો તે ડાસીમા તેને સાંભરી આવ્યાં. તેનું ધર અર્ધ દૂર ન હતું. તે પાસેનાજ ગાળામાં રહેતાં હતાં. બસ, હવે તો તેને જાણને પૂછું, એમ ધારીને ત્યાંથી ડાસીમાને ઘેર જવા દોડ્યો.

પણ ડાસીમા પોતેજ તેને દોડતો જોઇને બહાર આવ્યાં. જર્મિસને ચરચર કંપનો અને તાંડા માણસના જેવા ફાટા ડોળા લઇને આવતો જોઇને તેના મોઢામાંથી એક ચીસ નીકળી ગઇ. પણ તે છતાં તેણે જર્મિસને બધી વાત માંડીને કહી—તેના ધરનાંને ધર છોડ્યું પડ્યું—તેમનાથી માસિક કરતો બરાબો નહિ તેથી પરવાગાએ તેમને ધર બહાર બચકની ઝડીમાં કાઢી મૂક્યા—ધરને પાણું ફરી વારનું રંગાવ્યું અને નવું કહીને બીજા કુટુંબને વેચી માર્યું. તેઓ બધાં હવે એનિલિ ડાસીના ધરમાં રહેવા જ્યાં છે. હમણાં તેમની શી સ્થિતિ છે તેની તો તેને કદી ખબર ન હતી. પણ આટલી વીગત જર્મિસને આ ડાસીમાની પાસેથી મળી. તેણે એવું પણ કર્યું કે, મારા ધરમાં આવ અને જરાયાર બેસ—જે થયું તે થાયજ મારું થયું—તારે જેલ-મા જવું ન પડ્યું હોત તો ઉક આવ્યું ન થાત—વગેરે વગેરે ડાસીમાએ તેના સ્વખાવ પ્રમાણે સર્વ નાખ્યું.

હવે ત્યારથી જર્મિસ લથડતી આજે એનિલિ ડાસીના ધર તરફ જવા નીકળ્યો. એજ એનિલિના ધરમાં તેઓ સિંહાસનમાં પડેલવડેલાં

જર્જિસ પણ તેની સામે દાટે ડાળે બેતો ઉભો રહ્યો. તેણે વધારે ખુલાસો કરતાં કહ્યું, “હું—આ ઘર તો માફ છે.”

“જા, જા, ઘરવાળા !” તે છોકરો બોલી ઉઠ્યો. એટલામાં જાણનાં બાળનું બારણું કોઇએ અંદરથી ઉઘાડ્યું એટલે તે બોલ્યો: “ઓ જા! આ કોઈ આવ્યો છે તે કહે છે કે આ ઘર તો માફ છે.”

એક જાડી આધરિશ સ્ત્રી હવે બારણા આગળ આવી પહોંચી “કેમ આ શી ધાંધલ છે ?” તેણે રૂઆબભરે પૂછ્યું.

જર્જિસે તેના તરફ મોઢું ફેરવ્યું અને ગાંડા માણસની પેઠે બેલવા લાગ્યો: “મારા ઘરનાં માણસો ક્યાં છે ? આ ઘર તો માફ છે! હું ગયો ત્યારે તેમને બધાંને આ ઘરમાં જ મૂકીને ગયો હતો! તમે મારા ઘરમાં શું કરવા આવ્યાં છે ?”

પેલી સ્ત્રી જર્જિસની સામે કાંઈક લાય અને કાંઈક વિરમથી થોડી વાર સુધી તો બેઠેજ રહી. તેને એમજ થયું કે, કોઈ માંડો માણસ મારી સામે આવીને ઉભો રહ્યો છે—જર્જિસ એવો દેખાતો પણ હતો. તે બોલી: “તાફ ઘર !”

જર્જિસે હવે તો ચીસ પાડીને કહ્યું: “હા, હા, માફ ઘર, માફ આ ઘર માફ છે—હું અહીંજ રહેતો હતો.”

પેલી સ્ત્રી બોલી: “તારી કાંઈક ભૂલ થાય છે. આ ઘર તો તદ્દન નવું નકકોર હમણાંજ બંધાયું છે, તેમાં કોઈ રહ્યું હોયજ કેવી રીતે ? તદ્દન નવું ઘર—એ લોકોએ અમને તો એવુંજ કહ્યું હતું—પેલો ઘરવાળાનો દલાલ—”

પણ જર્જિસે તો ફરીથી ગાંડાની માફક ખૂમ પાડીને કહ્યું: “પણ ત્યારે તેમણે મારાં ઘરનાં માણસોને લઈ જઈને ક્યાં નાખ્યાં ?”

હવે એક વાત પેલી સ્ત્રીના સમજવામાં જરા તરા આવવા લાગી. આ ઘર તદ્દન નવુંજ બનાવેલું છે, એવું કહેનારાઓ ઉપર તેને પહેલેથી વહેમ તો હતોજ; તે વહેમને હવે ઉત્તેજન મળ્યું. તે બોલી: “તમારાં ઘરનાં ક્યાં ગયાં અને તેમનું શું થયું તેની મને શી ખબર ? આ ઘર મેં વેચાતું લીધાને ફક્ત ત્રણજ દિવસ થયા છે. અમે અહીં રહેવા આવ્યાં ત્યારે તો આ ઘરમાં કોઈજ ન હતું, અને અમને એવું પણ કહ્યું હતું કે, ઘર તો હમણાંજ બંધાયું છે. નવું કાંઈજ છે. તમે આ ઘર અગાઉ લાડે રાખેલું એવું તમે કહો છો, એમ ?”

જર્જિસ હાંફતો હાંફતો બોલ્યો: “અરે ! બાહે કેવું, વેચાતું રાખેલું !
જાં ધરના માણિકજ હું છું ! મારી પાસે એનું વેચાણખત છે ! મેં
બેના પૈસા ગણી આપ્યા છે ! અને છતાં તેમણે મારાં ધરનાં માણ-
સોને—પણ તે બધાં ગયાં ક્યાં તે તમે મને નહિ કહી શકો ?”

પેલી સ્ત્રીએ તેને ધીરજથી સમજાવ્યું કે “તમારાં ધરનાંની
આખતમાં હું હાંફજ બાજુતી નથી, પણ જર્જિસનું મગજ એટલું બધું
ભ્રમી ગયું હતું કે આટલું આટલું તેને કહ્યું છતાં હજી ખરી વસ્તુ-
રિયતિ તે સમજી શક્યો નહિ. તેને ધડીમાં એવો વિચાર આવતો કે
મારાં ધરનાં માણસો આ સંસારમાંથી સામટાંજ અદસ્ય થઈ ગયાં
કે શું ? ધડીમાં વળા એવું થતું કે, હું અને તેઓ એકત્ર રહેતાં હતાં
તે ઇંછા રચકની બિના તો નહિ હોય ? કદી પણ ન જૂતી શકાય એવું
જાળ્યાર સ્વપ્ન તો મને નહિ આવ્યું હોય; અને મારી સ્ત્રી, મારો છોકરો
વગેરે જેઓ વાસ્તવમાં કદી હતાંજ નહિ તેમને હવે હું ગાંડાની પેઠે
નહિ શોધનો દરતો હોઉં ? આવી આવી વિચિત્ર શંકાઓમાં તે મૂંઝ-
વણ પડ્યો—એવામાં આખા પરમણાનો હતિદાસ જેમની જીભને
રેરવે હતો તે ડોસીમા તેને સાંભરી આવ્યાં. તેનું ધર ઝાઝું દૂર ન હતું.
તે પાસેનાજ ગાળામાં રહેતાં હતાં. બસ, હવે તો તેને જાણને પૂછું,
એમ ધારીને ત્યાંથી ડોસીમાને ઘેર જવા દોડ્યો.

પણ ડોસીમા ચોતેજ તેને દોડતો જોઈને બહાર આવ્યાં. જર્જિ-
સને ધરધર કંપતો અને જાંઠા માંજીસના જેવા ફાટા ડોળા લઈને
આવેના જોઈને તેના મોઢામાંથી એક સીસ નીકળી ગઈ. પણ તે છતાં
તેણે જર્જિસને બધી વાત માંડીને કહી—તેના ધરનાંને ધર છોડવું
પડ્યું—તેમનાથી માસિક દાંતો ભરાયો નહિ તેથી ધરવાળાએ તેમને
ધર બહાર બરફની ઝડીમાં કાઢી મૂક્યાં—ધરને પાછું ફરી વારનું રંગા-
વ્યું અને નવું કદીને બીજા કુટુંબને વેચી માર્યું. તેઓ બધાં હવે
એનિલિ ડોસીના ધરમાં રહેવા ગયાં છે. દમજાં તેમની શી રિયતિ
છે તેની તો તેને કશી ખબર ન હતી. પણ આટલી વીજત જર્જિસને
આ ડોસીમાની પાસેથી મળ્યા. તેણે એવું પણ કહ્યું કે, મારા ધરમાં
આજ અને જરાવાર ખેસ-જે થયું તે બહાજ માફ થયું—તારે જેલ-
માં જવું ન પડ્યું હોત તો છેક આવું ન થાત—વગેરે વગેરે ડોસીમા-
એ તેના સ્વભાવ પ્રમાણે લડી નાખ્યું.

હવે ત્યાંથી જર્જિસ ભણતી આવે એનિલિ ડોસીના ધર તરફ
જવા નીકળ્યો. એજ એનિલિના ધરમાં તેઓ શિકાગોમાં પહેલવહેલાં

આવ્યાં ત્યારે રાત દિવસ રહ્યાં દતાં. આજે આઠી વરસ મુઠ્ઠી કાપાના કટકા કરીને ઘરના દાખા બધાં પછી પાછો એજ એનિલિના ઘરનો આશરો લેવાનો વખત આવ્યો ! જર્ગિસે ગાલવા તો માંડ્યું, પણ તેનાથી ઝાઝું ગાલી શકાયુંજ નહિ. ગલીને છેડે પહોંચ્યો તે પહેલાં તો તેનું બધુંજ બળ દરાઈ ગયું અને એક દારૂની દુકાનનાં પગ-થીઆં ઉપર ભેરી પડ્યો. તેણે પોતાની બે હથેળીઓની વચ્ચે મોઢું ઢાંકી દીધું—મોઢામાંથી અવાજ નીકળે નહિ અને આંખમાંથી આંસુનું ટીપું પડે નહિ અને છતાં આખું શરીર વલોવાઇ જાય એવી પ્રાણ-રોધક વેદનાના આઘાતથી તે દક્ત લૂખાં ડસકાંજ ભરવા લાગ્યો.

“ઓ બાપ રે ! આ શું થયું ! માઈં ઘર ! માઈં ઘર ! અમારા સૌના લોહીનું મૂલ્ય આપીને ખરીદેલું મહામોંધું ઘર ! આજે અમારા હાથમાંથી ચાલ્યું ગયું ! ” શોક, કાળી ઘેર નિરાશા, ક્રોધ—એ બધાંએ મળીને તેને ઘેરી લીધો, વિદ્યુત કરી મૂક્યો. વાયક જર્ગિસના દુઃખની ગમે તેટલી કલ્પના કરે પણ તેના પ્રાણશોષક, હૃદયવિદારક, સર્વાંગ-દાહક શોકનો એક જરા જેટલો અંશ પણ તેઓ નહિ કલ્પી શકે. એ શોકની કલ્પના અને એનો સાક્ષાત્કાર, એ બેની વચમાં અમાપ અંતર છે. હાય રે ! માઈં ઘર ! આજે એજ ઘરમાં પરાયાં માણસો આવીને ભરાયાં છે અને આ ઘર તો અમાઈં એવું કહેતાં થયાં છે. તેમણે પોતાના પડદા મારા ઘરની બારીઓ ઉપર લટકાવ્યા છે, અને હું—એ ઘરનો અસલ માલિક—તે જાણે કોઈ ચોર હોય એમ મારી સામે શત્રુતાભરેલી નજરે જુએ છે ! આ આખી બીનાજ રાક્ષસી છે, કલ્પનાતીત છે—ના, ના, એવું બનેજ કેમ ?—એ સાચું હોયજ કેમ ? પણ એ સત્યજ છે—એ ક્રૂર સત્ય અત્યારે મારી સામે ઢાંતી-આં કરતું ઉભું છે. એ ઘરને માટે મેં અને મારાં ઘરનાં એકેએક જણે થોડું દુઃખ વેઠ્યું છે ? એનો કબજો જાળવી રાખવાને માટે કોઈ થોડા ભોગ આપ્યા છે ? આવા આવા દુઃખદ વિચારો જર્ગિસના હૃદય-ને ચીરીને છિન્નભિન્ન કરવા લાગ્યા.

એ ઘરની સાથે સંબંધ ધરાવતા પાછલા બધાજ અનુભવો આજે પાછા તાજ થઇ ગયા. એ ઘર ખરીદતી વખતે તેમણે બધાંએ મંળીને શરૂઆતમાં કેવા કેવા ભોગ આપ્યા હતા ? દેશથી ગાંઠે બાંધીને આણેલા ત્રણસો ડૉલર તો સૌથી પહેલાંજ એ ઘર લેવાને માટે ગણી આપ્યા હતા. એ ત્રણસો ડૉલર તો આ સંસારમાં તેમની કુલ પૂંજી હતી અને પાછ પૈસો કરી કરીને એકઠા કર્યા હતા અને આદતની

[illegible]

અને ખીન્ને જે કાંઈ ખરચ કરેલો તે બધુંજ પાછાં પાછાં વ્યર્થ મળે
અને ઘર હાથમાંથી ચાલ્યું ગયું તથા આજે તેઓ અઢી વરસ ઉપર
હતાં તેવાં—અરે ! તેથીય વધારે ખરાબ અવસ્થામાં—એનિલિ ડોસ્ત
ઘર શોધતાં ગયાં ! તે વખતે તો તેમની પાસે ત્રણસો ડોલરની પૂજા
હતી, તંદુરસ્તી હતી, બળ હતું, આશા હતી, ઉમેદ હતી. આજે તે
તેમાંનું કાંઈજ રહ્યું નથી. આજે તો બધી રીતે કચરાએલાં, છૂંકા-
એલાં, પીસાએલાં, શરમ અને અપમાનથી જર્જરિત થઈ ગએલાં
ઘોર નિરાશાથી નિર્બળ અને નિસ્તેજ થઈ ગએલાં રસ્તામાં સ્વચ્છ
લિખારીની હાલતમાં ભૂખ અને દંડીથી મરવાનીજ રાહ જોઈ રહ્યાં છે.

આ બધી ખીનાઓની પાછળ તેમના કારણરૂપ જે સત્ય હકીકત
હતી તે હવે જર્જિસ પૂરેપૂરી સમજી ગયો. હવે તેને ખબર પડી ગઈ
કે, તેની આવી દુર્દશા થવાનું કારણ તેની પોતાની કોઈ કસ્ટ કે ના-
લત ન હતી; પણ તેના આવા હાલ થયા તેનું ખરું કારણ તો ચોક્કસ
સ્વાર્થપરાયણ માણસખાઉ રાક્ષસોની ક્રૂર નીતિ હતી. એ રાક્ષસોએ
તેને તેના મૂળ વતન લિથુઆનિયામાંથી શોધી કાઢીને અહીં ખેંચી
આણ્યો. એ દૈત્યોએ તેમના વાણિજ્યનાં, નાણાંનાં યંત્રોજ એવી રીતે
ગોઠવી રાખ્યાં છે કે તેમના જોરે તેને અહીં સુધી ખેંચાઈને આત્મા
આવવુંજ પડ્યું. તેમણે ગરીબાઈ અને ખેડારીની સાંકળો વડે તેને
અમેરિકામાં ધસડી આણ્યો. અને પછી એ ગીધડાંઓ ચાંચો અને
નખ વડે તેનાં મર્મસ્થલ તોડી તોડીને ખાઈ ગયા અને હવે તે બ્યારે
ખાલી ખોખા જેવા બની ગયો ત્યારે તેને ઉકરડે ફગાવી દીધો. એ
દૈત્યોએ તેને પીસ્યો, છૂંદ્યો, પીલી પીલીને તેનું તેલ કાઢી લીધું
અને તેમ છંતાં બાણે દાઝયા ઉપર ડામ દેતા હોય તેમ તેમના કર-
અમાનુષી, અકુદરતી કાયદાઓનું કારસ લખવીને આજે એ માનવ-
રાક્ષસો તેની ઢેકડી કરતા ઉભા રહ્યા છે. એ થોડા મુઠીમર શ્રીમતિ
જર્જિસના જેવા લાખો કરોડો નિર્દોષોનાં શય ઉપર આસન માંડીને
તેમના પૈશાચિક ઉત્સવો ઉજવે છે, ગરીબોનાં સુધિરતી ઉમળાંઓ
ઉડાવે છે, ધૂળમાં રોળાઈ ગએલા હલભાગી છૂવોની સીસીઆરીઓ
એ તેમનું પાશવી સંગીત છે. ઓ ઈશ્વર ! તું શ્રવે છે કે નહિ ?
શ્રવે છે તો આ રાક્ષસોની ભયંકર પિશાચત્રીલા તું કેમ મૂકે મોડે
જોઈ રહે છે ? જર્જિસ અને તેની સ્ત્રીએ, તેના ધાવણા બાળકે એ
અપરાધ કર્યો ! તેઓ ગરીબ હતાં, બાળાં હતાં, નિર્બળ હતાં, અ-
સહાય હતાં એજ તેમનો અપરાધ કેની ? તેઓ જનમહેતુન કરીને,
આપણું પાનખું ખાઈને શ્રવણ મથનાં હતાં, શ્રવણનો તેમને અર્થ ન

હતો. પણ તેમનાં લોહીમાંસના બૂખ્યા દૈયોએ તેમની ચારે બાજુએ
એવી એવી અદૃશ જાગો પાથરી મૂકી હતી કે તેમાં તેમના ટાંટીઆ
મૂંચરાઈ ગયા અને તે બૂખ્યાં વરૂઓએ તેમના ઉપર વૂટી પડીને
તેમને ફાડી ખાધાં. સસ્તી કિંમતનાં મકાનો બંધાવીને તેનો વેપાર
કરનારી સોનેરી ટોળીએ છપાવીને લોકોમાં વહેંચેલું તદ્દન જૂઠુંજૂઠું
પેશું હેન્ડમિસ્ટ, જે વાંચીને આ ગોળાં માથુસો ધર ખરીદવાને
લલચાયાં એ તેમને પકડવાની એક જાળ. પેસો મીડી જીમવાળો, લુચ્ચો,
દમાખાળ દલાલ એ તેમના શિકારીઓની ટોળીમાંનો એક હતો. ધરતી
બાકી રકમ ઉપરનું બ્યાજ, ધરતો વીમો, સરકારી કર—એ બધું
જરવાની તેમની મુંઝસ નથી તેની પેલા દલાલને સારી રીતે ખબર
હતી તેથી તો તેણે એ છટકીઆં તેમની આગળથી ગ્રામ રાખ્યાં,
દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરતી વખતે બધી વાતની ફેડ ન કરી અને
પાછળથી રહી રહીને મગમાંથી પગ કાઢ્યા. ખાર ડોલરના હપ્તા
ઉપરાંત આટલું બધું આપવું પડશે એવું તેમને પહેલેથી કહ્યું હોત
તો તેઓ ધર રાખતજ નહિ અને આટલાં દુઃખી દુઃખી થયાં તે ધાતજ
નહિ, પણ તેઓ એક વાર દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરીને કાંડાં કાપી
આપે અને પછી તેમનાથી વાપદાસર હપ્તા જરાય નહિ એટલે આપણે
તેમને ધરમાંથી ખંખેરી ફાટીશું અને જેટલા હપ્તા જરાયા હશે તે
બધા આપણે દેહમાં કરી જઈશું, એવી મૂળથીજ જેમની બદલાનન
હતી તેઓ તેમને ખરી વાત કહેજ શાના ? આ તો જાણે તેમને બાંધી
લેવાની એક જાળની વાત થઈ. પણ દુનિયામાં ગરીબાઈ અને બેકારીનો
ફેલાવો કરીને દુનિયાને ખુણે ખુણેથી સસ્તામાં સસ્તા મજૂરોને શોધી
શોધીને પોનાનાં કારખાનાંમાં ઘસડી લાવનાર પૂંછપતિઓએ પાથ-
રેલી જાગો તો એથીય વધારે કૃશળનાપૂર્વક બિલાવેલી હતી. કસાઈ-
ખાનાંના માલિકોની તરેફ તરેફની પ્રક્રિયાઓ, એ બિચારા મજૂરોનું
રક્ત ચૂંચવાને માટે તેમનાં સરીરે લગાડેલી નાની મોટી જાગો દોચ
તેમ તેમને ચૂસી ચૂસીને બોખાં બનાવી દેતી હતી. પેલી રાક્ષસી
વેગવર્ધક ક્રિયા થોડામાં થોડા વખતમાં બોલામાં બોલા પગારના
બદલામાં મજૂરોની પાસેથી ઘણામાં પછું કામ લેવાની પ્રક્રિયાઓ,
માલિકોને ફાવતું આવે ત્યારે કારખાનાં બંધ કરે અને ફાવતું આવે
ત્યારે ઉપાડે, કારખાનાં ચાલતાં હોય ત્યારે પણ ફાવે તેટલા કલાક
કામદારોને નવરા બેસારી રાખે—એ બધાની પાછળ રહેલી માલિકોની
ફેડ નીતિ. કામ કરવાનો અનિવરિત સમય, પગારમાં કાપ અને
ફેલિમ રીતે વપારી પ્રેક્ષા જનરના બાવ, એ બધાં જરીઓને ફેલી

દેવ, જિમ કડીને તેજે તૈયુ કાગ મુ, હાંને દિગે થયો અને તેનું
મુઠું તો દગ્ગ કમુ દગ્ગ તો પળુ સંમ તેમ કડીને ને જિનિસિ દેહનિ
પર તરક આજનો થયો.

એનિસિનું પર તો દસાનખાનાના પાઠગના બાજમાં અડીચી
પૂરા ને માખ્યને રહે દનું. પળુ આજ તો એટલું અંતર જર્જિમને
સીકો વોગ્ગન નંદલું લીપું સામ્યું. હેરે ત્યારે તેજે સાંખા જુગ
દંખનાં દોદગાં ખની ગમેલાં છાગું ગીગું સાકડાનાં પાટીઆનાં મકાનો
દીપાં ત્યારે તેનું હૃદય જ્ઞેરથી મજકયા મંડ્યું. કેટલો મારીને પગથીઆં
મરી ગયો અને બારણા પર જ્ઞેરથી ઉપરાઉપરી ટકારા મારયા સામ્યો.

બારણું ઉઘાડવાને માટે એનિસિ ડેસી પોતેજ આવી, તેને જર્જિસે
છેલી દીડી હતી ત્યાર પછીના તેના દિવસ સંધિવાને લીધે મંદવાડ-
માંજ યીત્યા હતા. તે અસહ્યથી ચીમગાઈ ગએલી તો દનીજ ને તેમાં
વળા આ છેલ્લા મંદવાડને લીધે વધારો થયો હતો. તેના મોઢા ઉપ-
રની ચામડી પાતળા પીળા કામગના પડ જેવી થઈ ગઈ હતી. તે
બારણું ઉઘાડ્યા આવી હતી, પણ આસોને નદિ પણ બેડી બેડી રહે-
લીએ રહેલીએ ખસતી ખસતી આવી હતી. તેજે બારણું ઉઘાડ્યું
અને જર્જિસને જ્ઞેરને પહેલાં તો તે ચમકી. તે બોલે તે પહેલાં તો
જર્જિસે તેને પૂછ્યું: " જોના તમારા ઘરમાં રહે છે કે ? " તેના શ્વાસ
માનો ન હતો.

ડેસી બોલી: " હા, અડી" રહે છે. "

" જોને કેમ— " આવો સવાલ જર્જિસના મોઢામાંથી નીકળ્યો
ન નીકળ્યો અને એટલામાં તો જતલે તેનો પ્રાણ એકદમ ફાંછ ગયો
દોષ તેમ તે બારણાનો હતો જાકીને જડવત્ ઉમોજ થઈ ગયો. કા-
ણકે ઘરના અંદરના ભાગમાંથી કાઢની તીવ્ર વેદનાથી ભરેલી, કાર-
ભયંકર, હૃદયવિદારક ચીચીઆરી આવી અને તેજે સાંભળી. અ-
ંજે ચીસ તો જોનાની:

તેના શબ્દો તો મોઢામાં ને મોઢામાંજ રહી ગયા. ભયના
ધાતથી તેને જતલે લકવો થયો દોષ એવી અવસ્થા એક કાળુ
માટે તો તેની થઈ ગઈ; પણ પીછાજ પગે એનિસિ ડેસીની બા-
થકને એક ઇલાંજ મારીને તે ઘરમાં ઘૂસી ગયો.

સામે મોટે એનિસિનું રસોડું હતું. ત્યાં પાંચ-છ સીએ
વસ્ત્ર અને વિવર્ણ મોઢાં લકવે એક સગડીની ચારકોર દગલો

મરતી નથી ? બોલી નાખને. "

પણ મેરિલએ તો તેના ડગલાની બાંધ પકડી તે છોડેજ નહિ. બીજી બાજુએ કાતરીઆમાંથી ઝોનાના હંકારા આવ્યાજ કરતા હતા. જર્મિસે તો પછી મેરિલના જવાબની રાહ ન લેતાં બેચતાણ કરીને નીસરણી ઉપર ચઢી જવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; એટલે મેરિલ તેના કાલાવાલા ઉપર કાલાવાલા કરવા લાગી. તે બોલી: " તમારે ત્યાં જવા જેવું નથી. જરા તો અકબલ રાખો. ના જવાય, કહું છું કે ના જવાય-ઝોનાને છોડે— "

" છોડે ? એન્ટેનાસ ? તેવું શું છે ? " જર્મિસે અપાટાબધ બમડી માયું.

તે એકસોજ સાંભળે એવી રીતે મેરિલએ ધીમેથી કહ્યું: "ના, ના, એન્ટેનાસ નહિ, બીજું છોડે."

આ ઉત્તર સાંભળીને જર્મિસ દીલો દસ ગની ગયો, અને પડી ન જવાય તેટલા વારસે તેણે નીસરણીનો ઘાંટો બેરથી પકડી રાખ્યો. મેરિલએ શું કહ્યું તેનો ભાવાર્થ દહ પહુ તે પૂરેપૂરો સમજી શક્યો ન હતો તેથી તે જાણે મેરિલજ ન હોય પણ કોઈ જૂત અથવા પ્રેત હોય એમ તેની સામે આશ્ચર્યસંહિત દગર દગર જોતો ઉભો રહ્યો. તેણે એક વ્યક્તિ ખાદને પૂછ્યું: " બીજું છોડે ? તે વળી અત્યારથી કેવું ? તેને આવવાને તો દહ પહી વાર છે. " મેરિલ બોલી: " વાર તો હતી પણ તે આવવા નૈયાર થયું એટલે આપણે કરીએ પણ શું ? "

એટલામાં ઝોનાની બીજી કારખી ગ્રીસ સંભળાઈ અને તે જર્મિસના મોઝા ઉપર બેરથી એક થપક મારીને ચાલી ગઈ હોય એવું તેને લાગ્યું. તે સજવાયો, ચડોચાયો અને રિક્કો પડી ગયો. ગ્રીનીઆરીનો અવાજ આવ્યો અને ચાલ્યો ગયો તથા તેની પાછળ ઝોનાના પહેલાંના જેવા ધીમા, દર્દભર્યા હંકારા સંભળાતા ગયા. તે મોંઝાળેને જર્મિસ બોલી ઉઠ્યો: " ઓ હમ્મર ! હવે તો મને મારી નાખ અને આ દુઃખમાંથી છોડાવ. " પણ રખેને તે પાછો નીસરણી ઉપર ચડવા જાય તેટલા વારસે મેરિલએ તેના બેડે હાથ મૂકે તેને પકડ્યો. " બહીં શું ઉભા રહ્યા છે ? આપા માત્રા જાઓ, અહીંથી ખસી જાઓ. " એવી જુઓ પાડવા મારી અને મેળાનાથી સ.વ નેટલું સ્તેર કરીને તે જર્મિસને ત્યાંથી આપે બેન્ની લાવી. એમ કરવામાં તેને ઝાઝું યુદ્ધેજ ન લાગ્યું; કારણ કે તે દુઃખને સ્થિર ચીંધરા

જેવો નરમ બની ગયો હતો. આ વખતે જાણે તેના જીવનને દમ
રાખનારા એકેએક તંતુઓ તૂટી ગયા હોય અને આખા વિશ્વ
વચ્ચે ખોતાને એકલો, નિરાધાર અને ચારે બાજુએથી વિપત્તિનાં મે-
ળાંથી ઢંકાય ગયો હોય એવું તેને લાગ્યું. તેના જિગરના ચીર થઈ
જતા હતા અથવા તો ડાયનેમાઈટ વડે જાણે તેના બૂકેબૂકા થઈ જતા
હોય એવો આઘાત તેને લાગ્યો હતો. તે ઝોરડામાં એક ખાલી ખુર-
શી પડી હતી તેના ઉપર તે ફસડાય પડ્યો અને વાવાઝોડા વખતે
ઝાડનાં પાંદડાં ધૂળે તેમ તે સર્વાંગે થરથર ધૂળવા લાગ્યો. મેરિન્ન
હજી પણ તેને પકડી રાખ્યો હતો અને ત્યાં બેઠેલી બીજી સ્ત્રીઓ ભવ-
ને લીધે અવાજ બનીને અનાથ પશુની માફક તેની સામે ફોર ડો
બેઠ રહી હતી.

વળી પાછી ઓનાએ એક તીણી ચીસ પાડી. આટલે છેડે રહ્યાં
રહ્યાં પણ જર્ગિસે તે ચીસ લગભગ પહેલાંના જેટલીજ સ્પષ્ટ સાંભ-
ળી. તે લથડિયું ખાધને ઉભો થઈ ગયો, અને હાંફતો હાંફતો બોલ્યો:
“આવું ક્યારનું થવા લાગ્યું છે ?”

મેરિન્ન બોલી: “બહુ વખત નથી થયો” એટલામાં એનિસિએ
તેને ધસારત કરી તેથી તે પહેલાંની માફક ઝટ ઝટ બોલવા મંડી કે
“તમે હવે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ-તમે અહીં રહેશો તો પણ કંઈ
કરી શકવાના નથી-અસ, ચાલ્યા જાઓ-થોડી વાર પછી આવજો-એ
તો જરા વાર પછી શમી જશે-એ તો તેની પ્રસ-”

પણ તેનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો જર્ગિસ વળી પાછો બોલી
ઉઠ્યો: “એની સારવારમાં કોણ છે ?” મેરિન્ન જવાબ આપતાં
ગૂંચવાંધ તેથી તેણે ફરીથી એનો એજ સવાલ પૂછ્યો.

તે બોલી: “એલ્ઝબિટા-બીજું કોણ ?-ઓનાની હાલત ગભ-
રાવા જેવી નથી. હમણાં થોડી વારમાં—”

જર્ગિસ હાંફતો હાંફતો બોલ્યો: “એલ્ઝબિટાથી શું વળવાયું
હતું ? કોઈ ડોક્ટરને તેડાવ્યો છે કે નહિ ? કોઈ બાણકાર માણસ ?”

તેણે મેરિન્નનો એક હાથ જોરથી પકડ્યો, તે ધૂણી ઉડી અને
માંડ માંડ સાંભળી શકાય એવે અત્યંત ધીમે અવાજે તે બોલી: “અમે-
અમારી પાસે નાણું નથી-કાંઈજ નથી-ફૂટી બદામ પણ નથી.”
આ જવાબ સાંભળીને જર્ગિસના મોઢા ઉપર જે ફેરફાર થયો તે
બોધને તે બહી ઉડી, અને બોલી: “જર્ગિસ ! જર્ગિસ ! તમે એમાં

કોઈ ના કામને નહીં, એ મો વધુ કોની કોઈ કામ નહીં...
 જીવી ઉઠા રહેવાનું પ્રયોજનાર નથી, રહેવાની રીતે આવીરો
 આરકા વનઝો-જમ્મ ત્યાં આરકા વનઝો-જમ્મે ને રહે છે અદુર ઉઠા-
 જમ્મ પુત્રુ કાઠી નાખ્યું-જમ્મ વાદ જાડા પડીને આજમ્મ પુત્રુ-જમ્મે
 વિચાર ક્યો હોય-જમ્મ વાદ જમ્મ અર્ધ ગયા હોય ને-"

ઝોટવામાં નો ઝેરિનના કામને રખાડી રે ઝીલી ઝોનાની ઝીલી.
 આગી અંબળા, જર્મિસ નો આનજ્યોગ્ગ બની ગયો. આગો અનુજ્ય
 નેને નિંદગીમા ઝીલી પહેલીજ વાદ અંબો દનો. એક નો ને રૂવઅનો
 દનો અને બીજું તે અનિશય અમર દનો. આકાશમાંથી વીજળી
 વડી પડે એમ આ આબુધારી અપાનક વિપતિ નેના આશા ઉપર વડી
 પડી હતી. ઝેરેનાશ જમ્મો ત્યારે ને આજના નેનો નિંદાર ન દનો,
 કમાનો મમાનો દનો. જળી તે વખતે તે પાન ધીર પાણુ ન દનો. કાર-
 ખાનામાંથી ઘેર આવ્યો તે પડેમાં તેો ઝોનાને પ્રચુતિ થય મહ દની.
 પજુ આજે નો નેને ઝોનાની પ્રચુવેદનાનો મુજો-અસદાષ આશી
 બનીને ઉઠા રહેવાની રૂવ પડી હતી. તે મજરાટને લીધે બદાવરો
 બદાવરો બની ગયો. ઝેરિનનું રહ્યું માનીને અથવા ખીજ સ્ત્રીઓની
 મુજી પ્રાર્થના સાંભળાને ને કાલો યાને આવ્યો જમ્મ એનો સંભવ પજુ
 રેખાનો ન દતો. સ્ત્રીઓ પજુ મજરાટને લીધે બદાવરી થય મહ દની.
 રહે મું રહ્યું, જર્મિસને કેવી રીતે સમજાવીને કાલો પાડ્યો અને
 પરમાંથી બદાર કાઢી મુઠ્યો નેનો એકે ઉપાય તેમને મુજતો ન દતો.
 ઝેરિનએ અને બીજી સ્ત્રીઓએ તેને વારાહરતી જેટલું કહેવાય તેટલું
 રહ્યું, જેટલું સમજાવી થકાય તેટલો સમજાવ્યો કે એમાં મજરાઇ
 જ્યા જેવું કાંઈ હેજ નહિ, એ તો સ્ત્રીમાત્રને પ્રચુતિ વખતે આવી
 પીડા યાવજ. પજુ જર્મિસને મળે તેમની વાત ઉતરેજ નહિ. આખરે
 બધી સ્ત્રીઓએ મળાને તેને જાણીને ધર બદાર ધકેલી કાઢ્યો. અધૂ-
 રામાં પૂરો તેજ વખતે વરસાદ વરસવા લાગ્યો. જર્મિસને પરમાંથી
 કાઢ્યો તો ખરો તો પજુ તે આવે ગયોજ નહિ. વરસતા વરસાદમાં
 ઉપાડા માથે ગાંઠા જેવો ધરની નજીકમાંજ આગ તેમ આંટા મારવા
 લાગ્યો. ઝોનાની ઝીસ તેને કાને પડે એટલે ત્યાંથી જરાક આવે જતો
 અને એ અવાજ તેને કાને ન પડેએ તેટલો આવ્યો જહને ઉઠો
 રહેનો; પજુ જાણે તેનાથી આવ્યા વગર રહેવાતુંજ ન હોય તેમ પાછો
 ધર આગળ આવીને ઉઠો રહેનો. પા કલાક પછી પાછો તે ધરમાં
 દોડી આવવાને પગથીઆં ઉપર ચડ્યો અને જોરથી બારણું ઢોકવા
 મંડ્યો. ધરનાંએ જાણ્યું કે, જે બારણું નહિ ઉપાડીએ તો કદાચ તે

થી. મારો હાથ પાક્યો તેની સારવારની હો દજી ઉધાર રાખી છે. પહેલાં ડોક્ટર રોજ આવીને મને જોઈ જતો, પા મોતો અને પાટા બાંધી જતો; પણ મારી પાસે કાંઈજ નથી અને હું તેની હી નથી આપવાની, એવું જ્યારથી તેના મનમાં આશ્ચર્ય ત્યારથી તે મને મોડુંજ નથી બતાવતો. એનિલિનું પંદર દલાડાનું ભાડું ચડ્યું છે. તે પોતેજ પૂરું ખાવા પામતી નથી અને આ ઘરનો માસિક દલાય તેને આ ધરમાંથી કાઢી પણ મૂકે; કેમકે તેની લેણી રકમ તેનાથી આપી સકાઈ નથી. અમે હાથકીના કરીએ છીએ, બીજા પણ માગીએ છીએ અને આવી રીતે જેમ તેમ કરીને દોલ્લસા દલાડા કાઢીએ છીએ. આવી દાસતમાં અમે બીજું શું કરીએ તે તમેજ—”

“છોકરાં ?” જર્જિસ બોલો ઉઠ્યો.

“તે તો બધાં આજ ત્રણ દલાડા થયાં ઘેરજ નથી આવ્યાં. શી રીતે આવે ? ટાઢ કાંઈ ઓછી પડે છે ? વગી ઓનાની સુવાવડ આટલી વહેલી આવશે તે અમે જાણતાં ન હતાં. તેને એકાએક દુઃખવા આવ્યું—દજી તો બે મહિનાની વાર હતી.”

આ બધો વખત તે એક ટેબલને ટેકા દઈને ઉભો રહ્યો હતો. તેનું માથું ઊંચી ઉપર દળા પડ્યું હતું અને હાથ કંપતા હતા. જાણે દમણુંજ બેહોશ થઈ જશે એવાં લક્ષણ દેખાતાં હતાં. એવામાં એનિલિ ડોસી એકદમ ઉઠીને ઉભી થઈ અને લંગડાતી લંગડાતી તેની પાસે આવી. તેણે પહેરેલા ચણીઆના ગજવામાંથી મેસા ચીયરાની એક નાની પોટલી બહાર કાઢી અને તેની ગાંઠ છેડીને તેમાંથી થોડાક પૈસા કાઢીને જર્જિસના હાથમાં આપતાં તે બોલી : “લે, મારી પાસે જે છે તે તું લે અને તેનું તારે જે કરવું હોય તે કર. લસા ભગવાન ! આટલા વગી મેં સાચવી રાખેલા તે ખરી અણીને વખતે કામ આવ્યા.”

ટેબલ ઉપર બધું નાનું મોડું પરચૂરણ નાથું દાસવી નાખી તેણે સરવાળો કરીને કહ્યું : “બધા મળીને ૩૪ સેન્ટ થાય છે. (૧ ડોલરનો લગભગ ત્રીજો ભાગ) તે લઈને તું જા અને કોઈ દાયણને બોલાવી લાવનો હોય તો બોલાવી લાવ.” બીજી સ્ત્રીઓ તરફ કરીને તે બોલી : “તમારી પાસે હોય તો તમે પણ આપો; તમારા પૈસા ખોટા કરે એવો એ નથી. મને ત્યારે પણ તે પૂરેપૂરા પાછા આપશે. (જર્જિસને) આટલી નજીવી રકમમાં કોઈ દાયણ આવવાની તો નથીજ, પણ તું પ્રયત્ન તો કરી જો. બીજું કાંઈ નહિ થાય તોપણ તેટલો વખત તારું

મન કામમાં તેા પગેનારો. કદાચ તું પાછો ચાલીએ ત્યારે તે
અધું હીક થઈ ગયું હશે.”

પેણી સ્ત્રીઓએ પણ પાતંગેનાનાં પાણી કઢેલી તેનાં એ
અનીજ એકબીજાનાં ગોડામાં ચડે એવી નિર્મન હતી; તેમજ તેણે
પાઈ પૈસા, જે કાંઈ તેમની પાસેથી નીકળ્યું તે અધુંજ આમરૂપ
જર્જિસને ગણી ચાલ્યું. એનિસિની પાડોશમાં એક સ્ત્રી રહેતી હતી
તેનો માણી કારીગર ખાટપીમાં ગણાતો હતો અને પગાર પણ મેલે
લાવતો હતો. પણ જેટલું કમાતો તેનો મોટો ભાગ દારૂ પીવામાં ખર્ચ
આવતો, એ સ્ત્રીએ લગભગ અડધા ડોલર જેટલું પરચુરણ કાઢી આપ્યું.
અધું મળીને જર્જિસના હાથમાં સવા ડોલર જેટલી રકમ આવી મળ.
તે અધું તેણે સાંભરી લઈને ગજવામાં નાખ્યું અને દોડતાં દોડતાં
પૈસા ઉછળી ન પડે તે સારૂ ગજવાને એક હાથે બેસથી ઝાલી રાખીને
તેણે ઘરમાંથી બહાર નીકળતા વારને દોડવાજ માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

મહીમાંથી નીકળાને ન્યા આગળથી મરીઆમ રૂના પર જવા છે તે ખુબી ઉપર એક દાની દુશન આવેલી હતી. એજ મકાનન ખીલ મજાની બારી ઉપર " મેકમ દોટ, નસ" અને મિડવામ " એરી મનમનનું" એક પાટિયું બટકનું હતુ અને તેની બાજુમાં હાથની નિશાની ધીનરી હતી જેની આંમળા માળ ઉપર ચડવાના અંધારી આ દાદરા તરફ આવનારનું લક્ષ ખેંચતી હતી. જગિંમ એકે દુકે તથુ તથુ પુમથીઆ રેકતો દારો ચડી ગયો.

આ વખતે ઉપરોક્ત મેકમ દોટ દોટ અને ફક્કરનું માંસ પેલુંઆમાં તળનાં હતા અને ધુમાડો જટ લઈને બહાર નીકળા નાપ તેટલા સાર તેમજે જાણી જોઈને ચોરડાનું બારણું અડ્યું ઉપાડું રાખ્યું હતું. જગિંસે જેવો બારણાની ઉપર જરાક ટકારોજ માયો એટલામાં તો આખું બારણુંજ એની મેજે ઉપડી ગયું અને તેને ફેમ દોટનાં દર્શન થયાં. પણ તે તો કોઈ કાળા રંગનો શીશો મોઢે નાંડીને કાંઈક પીવામાં એવાં એકામ બની ગયાં હતાં કે કોણુ બારણું ફેકે છે તે જોવાની તેમજે દરકારજ કરી નહિ. જગિંસે ત્યારે ખીજ વાર વધારે જોરથી ટકોરો માયો ત્યારે તે જરાક ચમક્યાં અને હાથ-માનો શીશો બાજુએ સેરવી દીધો. તે જાનનાં ડગ હતાં. ચરીરે એટલાં જાગં હતાં કે ત્યારે તેમની દેહલતાને લઈને તે હાલતાં ચાલતાં ત્યારે સમુદ્રના ઉપર દોડકું હિજો એમ તેમના ચરીર ઉપરના ચરખીના સોઆ ઉજળતા અને ગજડના. હમણાં પોતે એકાએક હાથ્યાં તેથી તેમની નાજુક કાપાનો ધક્કો પાસેના કબાટને લાગ્યો અને ધરતીકે પ થયો હોય તેમ તેના ઉપર ગોટવેલાં પ્યાજા-રકાખીઓ એકખીજની સાથે બટકાઈ પડ્યાં. તેમજે સારી રીતે મેલી થઇ ગએલી જૂરા રંગની પાતળા કામળા ચરીર ઉપર આડી લીધી હતી. એટલું બાદ કરતાં તેમના ચરીરનો ઉપલો ભાગ હિવાડોજ હતો. વાન કરતી વખતે ત્યારે મોડું પડોણું કરતા ત્યારે તેમના કાળા કાળા દાંત અંદરથી દેખાઇ આવતા.

"હાસતો, મારાં બધાં ઘરાક પાસેથી હું રોકડીજ શી લેઉં છું."
હવે જગિંસે ખરેખરી અંતરની વેદનાપૂર્વક કહેવા માંડ્યું:
"મારી—મારી પાસે અત્યારે તો બાજા પૈસા નથી. હું હમણાં—
હમણાં મુશ્કેલીમાં બાવી પડ્યો છું. મારી બચાવેલી બધી રકમ વપ-
રાઈ ગઈ છે; પણ—પણ હું તમારી પાછળ પાછા ચૂકવ્યા વગર નહિ
રહું. હું જેમ જેમ કમાતો જઈશ, તેમ તેમ તમારું દેવું ભરતો જઈશ.
હું કામ કરી શકું એવો તો—"

"હું કામ કરો છો ?"

"આજે તો હું નોકરી—ચાકરી વિનાનો છું. પણ હું થોડો બારે
દહાડા નોકરી વગરનો રહેવાનો છું ? નોકરી તો જાણે હું જોગીજ
કાઠીય. પણ હમણાં—"

"હીક, હીક, અત્યારે તમારી પાસે શું છે ?"

આનો જવાબ આપવા જતાં જગિંસ અચકાયો. પછી જ્યારે
જો ખરેખરી વાત કહી દીધી કે મારી પાસે તો "સવા ડોલર" છે
પરે તે દાયણુ મોડું બગાડીને તિરસ્કારપૂર્વક હસી, અને બોલી:
સવા ડોલરની શીને માટે તો હું મારી ટોપી પણ ન પહેરું તો પછી
જોવા જવાની—"

જગિંસ તૂટક તૂટક ધૂજતે અવાજે કરગરવા લાગ્યો: "પણ
અત્યારે તો મારી પાસે જે છે તે એટલુંજ છે. મારે દાયણુ વિના
માથે એમ નથી—નહિ તો મારી સ્ત્રી કદાચ મરી જશે. અત્યારે તો
હું તદ્દન નિરુપાય છું. મારાથી આના કરતાં વધારે કંઈ—"

જગિંસ જ્યારે આ પ્રમાણે કહેતો ગયો તે વખતે મેકમ હોટેલ
ચૂંકા ઉપરથી ઉતારી મૂકેલું પેળિયું પાછું ચૂંકા ઉપર મૂક્યું અને
કાંદા તથા ફક્કરનું માંસ તળવાનું કામ જે તેમણે અધૂરું રહેલા દીધું
હતું તે પાછું શરૂ કર્યું. પેળીઆમાંથી નીકળતો ધૂમાડો અને તળાના
માંસના અગ્ન્યગાટની સાથે સાથે જગિંસના તરફ મોડું ફેરવ્યા વગરજ
નવેયો દલાવતી દલાવતી તે બોલી: "હમણાં મને દશ ડોલર આપો
અને બાકીની રકમ આપને ગદિને આપજો. જાઓ, નમારે માટે હું
વળી એટલી કુટ મૂકું છું."

પણ જગિંસ કહેવા લાગ્યો કે "મારી પાસે દશ ડોલર છે નહિ;
મારે નમને આપવ. ક્યાંથી ? જો, જુઓ, આ રત્નું સવા ડોલરનું"

તેનો દરિયો ને દુકાનદારી નમારી ક્યારેયો કામ ન કર્યો ? પચ્ચીસ
દોહર ને ફેરવી કહ્યું કેવી રીતે છે કે નમારા કામના મરડાને ઉઠા
કરનાં કપડાણ પડે !”

પણ જગિંએ રોકે મુશ્કેલી પડે ન પડી બાળી. ન તમે જરા
અણગમ રાખ્યા અને હું કેટલું હું તેના મનમ વિચાર કરી છુટ્યો. અને
તેની જરૂર તો હું તમારી કબીલા જનન બચાવીશ અને તમારા ભચ્ચાનો
જનન પણ સાચવી શાશ-મા અને બાગક બેઠાને ઉઠાવી બદલું. હું
પચ્ચીસ દોહર નો માર્ગ હું, પણ મારે કામ વેંદેશો નો કારવાયે હું
તમને જોશી નહિ પડે. એક બાજુએ પચ્ચીસ દોહર અને બીજી બા-
જુએ તમારી સ્ત્રી તેમજ બાગકની નિંદણી. જરા વિચાર તો કરી
છુટ્યો. પચ્ચીસ દોહરના કામે સ્ત્રીએ બેઠેલા જનન ગ્રામાવી બેઠાએ
ભારે પડી તમે પચ્ચીસ અને કહેશો કે, હું કહેતી હતી તે ખૂંચ
કહેતી હતી. તમે સ્ત્રી વગરના અને છોકરા વગરના થશો તે વખતે
તમારા દોહર હું પચ્ચી પીવા કામ લાગવાના હતા ? અને હું કામ
જેવી તેવી કાવણુ નથી. હું મારા કામના પાવણી છું. તમારે પૂછવું
હોય તો આ આખા માળામા મમે તેને પૂછી આવો અને ખાતી
કરી આવો. આ માળામા જોટલાં કુટુંબ રહે છે તે બપોજ મારાં
પરાક છે, તેઓ પણ તમને આની આજ થાન કહેશે—”

પોતાના કાયમનો તવેશો જગિંસના તરફ ધરીને તેનું મન
પ્રશ્નગથાને વારતે તે પોતાની વાણીની બધી કથા અજમાવતી ગઇ
અને ઉપર કથા મુશ્કેલી બોલતી ગઇ. પણ તેના એકેએક બોલ જગિં-
સના કાળજમાં તીરની પેડે યોચાયા લાગ્યા. આખરે તેનાથી બ્યારે
સદનજ ન થયું, ભારે તેજે એકદમ કાય છંચા કરીને નિરાશાનું ઇગિત
કર્યો કર્યો સ્વાંથી ચાલ્યા જ્યા મારે ક્યો અને જતાં જતાં બોલ્યોઃ
“એ તો હું બધું જાણું છું, પણ તમારું મોઢું બરાબ એટલા પૈસાજ
મારી પાસે નહિ, પછી શું—”

પણ જેવી તેજે પૂંદ ફેરવી કે તરતજ પેલી સ્ત્રીની અવાજ તેને
કાને અપડાયો. તે બોલી: “ચાલો, ચાલો, દસ દોહરને ટેકાણે પાંચ
દોહર આપજો, જાઓ, દવે બીજું શું કહેવાડાવો છો ?”
તે જનાં જગિંસ તો પાટો ક્યોજ નહિ એટલે તે કાવણુ તેની
સાથે ફરીલ કરતી કરતી તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. તે બોલી:
“તમે મૂખાઈ ન કરો અને કાલ તરત આવશી નહીવી શી કબૂલ
કરીને તમારું કામ કરી આવું છું ન તક તમારા કાયમાંથી જતી ન

કરો. આવી વરસાદની હેલીમાં આટલી નહીં શી લઈને તમારે કો
જવા મારા સિવાય ખીજ કોઈ તૈયાર નહિ થાય અને કદાચ મને
તો પણ મારા કરતાં એક દમડી પણ ઓછી તો નહિજ માગે. આટલી
બધી ઓછી શી લઈને મેં મારી આખી જિંદગીમાં એક પણ કેમ
હાથમાં લીધો નથી. મારે પણ મારા ઘરનું ભાડું આપવું પડે છેને?
મારા ઘરના ભાડા જેટલું પણ હું પૂરું કમાતી નથી. તમે મારો પણ
કાંઈ વિચાર—”

જર્જિસ એટલો બધો ખીજવાઈ ગયો કે તેના મોઢામાંથી એક
મળનું લસલસતું લજનિયું નીકળી ગયું. “પણ મારી પાસે પાંચ
ડોલર મૂળમાંજ ન હોય તો મારે ક્યાંથી લાવીને તમને આપવું?
મારે શું ખાતર પાડવા જવું? તમારે આવવું હોય તો ચાલો મારી
સાથે, નહિ તો જાઓ જહાન્નમમાં; મારી પાસે પાંચ ડોલર નથી,
સવા ડોલર છે. તમે માગો છો તેટલું મારી પાસે નથી, મારી પાસે
નથી, મારી પાસે નથી. સાંભળો છો ને? મારી પાસે નથી.”

છેલ્લું વાક્ય બોલતાં બોલતાં તો તેનો ઘાંટો ફાટી ગયો અને
તેણે પાછા ફરીને ચાલવા માંડ્યું. લગભગ અડધો દાદર ઉતરી પડ્યો.
હશે એટલામાં મેડમ હોટે તેને ઘાંટો પાડીને ઉભો રાખ્યો. તે બોલી:
“ઉભા રહો, ઉભા. હું તમારી સાથે આવું છું. પાછા આવો; ઘેર
આવેલા ધરાકને કાંઈ કાઢી મુકાય છે? તેમાં વળી તમારી સ્ત્રીની
હાલત ઘણી ખરાબ છે એવું તમે કહો છો.”

જર્જિસ પાછો તેના ઓરડા આગળ આવીને ઉભો રહ્યો એટલે
તે બોલી: “કોઈની પીડા મારાથી જોઈ રહેવાતીજ નથી. તમે મને
જે શી આપવા આવ્યા છો તે લઈને તમારે ઘેર આવું તે તો મક્ક-
વગર ફીએ આવવા જેવુંજ છે. પણ જાઓ, હું આવું છું. હું તમને
મદદ કરવા તૈયાર છું. માફ જનતું હું કરી જોઈશ. તમારું ઘર કેટલું
આધું છે?”

“અહીંથી ત્રણ ચાર મકાનને છોટે છે.”

“ત્રણ ચાર મકાન! બાપરે! ત્યારે તો હું પસળી જવાની!
સવા ડોલરની ફી અને આવા વરસતામાં! એ તો હુંજ આવું, સમ-
ન્યા કે ની? પણ જાઓ, હું તમને કહી રાખું છું—તમારે બાકીના
પોણીચોવીસ ડોલર જેમ બને તેમ જલદીથી ચૂકવી આપવા પડશે,
પહેલીજ તકે.”

“મારાથી અપારો તેમ તેમ આપતો જઈશ.”

“આ મહિનાની આખર પહેલાં ?”

“હા, હા, આ મહિનાની આખર પહેલાં. તમે જેમ કહેશો તેમ, પણ જલદી કરો,” જર્જિસ બિચારો તે જેમ કહે તેમ કાઢ્યો હા કરવા લાગ્યો.

“ત્યારે લાવો પેસો સવા ડોઝર તો આપશો કે ની ?” મેડમ દોઢે નિર્દયપણે પોતાની દક્ષિણાની માગણી કરી.

જર્જિસે મગવામાંથી બધુંજ પરચૂરણ કાઢીને તેના ટેબલ ઉપર મૂક્યું અને તેણે મણીને કપાટમાં સેરવી દીધું. ત્યાર પછી રાંધતાં રાંધતાં ચીકણા ચઝેલા દાઘ તેણે લૂછી નાખ્યા અને બખડતી દફડતી કપડાં પહેરીને તૈયાર થવા લાગી. તે એટલી બધી જાડી થઈ હતી કે તે ત્યારે આવડત જતી ત્યારે તેના ઉપર દયા આવે એવો તેનો દેખાવ થઈ રહેતો. એક એક ડમરું બરતી અને હાંકતી જતી. કોઈ કોઈ વાર કુછરતી પેડે કરાંજતી. તેણે આંગ ઉપર ઓઢેલી કામગીરીની છાનીએ તેના દેખતાં ચાળી પહેરી અને નિરાતે તેનાં બટન બેંદર્યાં. ખીંટી ઉપર એક કાળા રંગની ટોપી લટકતી હતી, તેને મથા ઉપર ઠીકઠીક કરીને ગોઠવી. હવે છત્રી જોઈએ, પણ તે ક્યાં મૂકી ને શાદ રથું ન હતું તેથી તેને બોળી કાઢવામાં કેટલોક વખત લગ્યો. છત્રી જડી ત્યારે જોગવનું પાકીટ ભેરાયું બાકી રથું. એક ચીજ એક કેકાણે અને બીજી વળી બીજે કેકાણે એમ જ્યાં જ્યાં રચડની પહેલી તે બધી વસ્તુઓને એક એક કરીને તેણે પાકીટમાં ભરી. આ બધા વખત જર્જિસ તો અધીરાઈથી જમીન ઉપર પગ ઠેકતો ઉઠાડતો. જોઈતી તૈયારી કરી રહ્યા પછી બાહ્ય સાદેજ ધીરે ધીરે રોકે જન્મ મળુ પમળીએ શાક ખાતાં ખાતાં નીચે ઉતર્યો. રહતા ઉપર આખ્યાં ત્યારે જર્જિસ વારે વારે આજનો સ્થલતો ઉઠાડે રહેતો અને તે કેટલે છેડે રહી ગયાં છે ને પાછો કરીને જોતો. તેની પોતાની કમ્પ્લેક્ષિને જોઈ તેને ધત્તડી મઠા જાયતી હોત તો તેને ધત્તડી મથા વચર ન રહેત; પણ તે એવે તેટલી ઉતાવળ કરે પણ મેડમ દોઢ જે રૂપાંચે રાજની આજ આજના દર્તા નેમના ઉપર કરી અસર થાય એવું ન હતું. આટલું ધીરે ધીરે આજનાં પણ તેમને દાઢ મેડી આવતી નેથી શાસ આજને શાદ તેમને શામળું પડતું.

એમ કરતાં કરતાં બેઉ જણુની સવારી એનિલિ ડોસીના ધર
લગી આવી પહોંચી. પેલી સ્ત્રીઓ જૂમખું વળાને હજી રસોડામાં ને
રસોડામાં જ બેસી રહી હતી અને ઓનાની ચીચીઆરીઓ પણ પહે-
લાંની માફક જ ચાલી આવતી હતી. આટલો બધો વખત નીકળી ગયો
તો પણ તેને હજી પ્રસવ થયો ન હતો, ઘરમાં પેદા પછી મેડમ હોટે
માથા ઉપર પહેરેલી ટોપી કાઢીને ખીંટીએ ભેરવી. પાકીટ ઉઘાડીને
તેમાંથી એક જૂનું મેલું વસ્ત્ર કાઢ્યું અને પછી એક તાસકમાં થોડીક
ખતકની ચરબી રેડી અને તેના વડે પોતાના હાથ ચીકણા કર્યા. આ
ચરબી જેમ વધારે જૂની અને પ્રસૂતિના કેસમાં જેમ વધારે વાર વપ-
રાઈ હોય તેમ તે દાયણુને વધારે યશ અપાવે એવી મેડમ હોટની દૃ-
માન્યતા થઈ ગયેલી હોવાથી આ મહામૂલ્યવાન વસ્તુને રસોડાની
અભરાઈ ઉપર અથવા કબાટમાં પોતાનાં જૂનાં મેલાં કપડાંઓના
લેગી રાખી મૂકવાની તેમની આદત હતી અને એની એજ જગ્યાએ
મહિનાના મહિના અને વરસોનાં વરસ સુધી પડી રહેતી. એ ચરબીમાં,
તેમનાં જૂનાં કપડાંમાં અને તેમનાં પ્રસૂતિ કરાવવાનાં ઓગરમાં રોગનાં
જંતુઓની કેટલી ઓલાદ પાકી હશે તેનો વિચાર કરવાની તેમને
પુરસદ ન હતી. એક કેસમાં વાપર્યો પછી પોતાનાં ઓગરને જંતુ-
નાશક દવામાં બોળાને તેમને શુદ્ધ કરવાની કાળજી તો હોયજ ક્યાંથી?

મારે ક્યાં જવાનું છે એવું તેમણે જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે પેલી સ્ત્રી-
ઓમાંથી એક જે જણી હતીને તેને પેલી નીસરણી પાસે તેડી ગઈ.
નીસરણીનાં પગથીયાં અને પોતાની ભારે કાયા, એ જેની પુઝના
કરતાં તેના મોઢામાંથી લયની એક ચીસ નીકળી ગઈ તે જર્ગિસે
બરાબર સાંભળી. તે બોલી: “ શું આ બળી ગયેલી નીસરણી ઉપર
મને ચઢવાનું કહે છે? આવી જગ્યાએ મને તેડી જવાની છે એવું
પહેલેથી કહ્યું હોત તો હું આવનજ નહિ. શું જળ મારવા મને આવવા
દોઝબમાં લાવીને દસાવી? મારાથી તો આ નીસરણી ઉપર મારા
એમ છેજ નહિ. અને પાછી પેલી ડોકાચારીમાં થઈને અંદર જવાની
એ ક્યવનું જોખમ હું વેઠવાની નથી. દયાની મા કાકણને આવ. મારી
અજીજ ક્યાં બળી ગઈ તે હું અહીં આવી.” તમારી આંખોને કોઈ
જનનાં પહેલાં તો મારો જન નીકળી આવ્યો તેના તમને કાંઈ વિચાર
આવે છે? હી! હી! હી! તમે તે માન્ય છે કે કે નહીં? આજ
જનનાં પહેલાં તે મુઠાવકમાં રહેવાનું કહે છે. ત્યાર બાદ તે આ તમે
જનનાં પહેલાં આવે તે પેલી મેર પડું પડું મન મને કહે છે.
જનનાં પહેલાં તે કોઈ નવાનું છે? હા, તમારો નામ

હેમ જનાં નથી ?”

આ પ્રશ્નને મુખ્ય અર્થથી કહી જ્યારે હું તે પાછી આવી જાયું તો મેં સમજી આપવા લાગી. એક વાતજેમ જોવા મળે પાડે અને તે જોયો હવેના વધારે એક અંગતમાં જોવા જોયો પાડીને મેં મ દોટ તેનું કાપણ ગયાવે, તે મેં હવે જર્જિન આપણું આગળ હોયો હોયો આંસુથી રહ્યો.

આખરે એનિસિએ તેને મજબૂરીને, કાસાયાના કહીને કાસી પાડી તારે તે નીસરણી ઉપર ચડવા કહ્યું. એ-જણ પરથી આ ચડી હવે એટલામાં તે પાછી એનિસિએ તેને હોયી રાખીને કહ્યું કે “કાસીઆના પાડીઆ ઉપર તમારો પગ જડા માગવીને મૂકો. કાસીઆ ઉપર હું દીધી નથી; કહ્યું આઠા હુઆ પાડીઆજ મળી ગયાં છે અને જેમ તેમ કરીને રહેવા જેનું કરી મૂક્યું છે. મેં કાસી પાડીઆને હું વધારે પડેના કારે આવી પડે તે તે હવે થાય અને આગળારે નીચે પાડીને પોતે તેના ઉપર તરી પડે એવો મામલો છે.” આજે ઉપર આજે! તેમા વળી પાછી મેં મ દોટની બારે કાસા એટલે શી બાધી રહે? કાસીઆમાં પૂરું અગવાયું ન હવું એટલે એક જણી હાથમાં બત્તી લઈને મેં મ દોટની આગળ આગળ જવા લાગી. આ વાત સાંજીને તે તે પાછી નીસરણી ઉપર તે નીસરણી ઉપરજ હોયી હોયી પોતાની ગાજો અને ધમણની બીજી આગતિ કરવા લાગી. આખરે થયી રહજક હવે પછી જર્જિસે નીચે રવાં રવાં જેનું કે, હાથોના પગના જેવા બે જડા જડા પગ ડોકાખારીમાં ચઢીને અંદરના કાગળમાં અદરજ થઈ ગયા અને તેની સાથે કાસીઆનાં પાડીઆં કચડક કચડક કરી તે પગની માલકણના શરીરના વજનની પ્રથંસા કરવા લાગ્યાં. આ એક કામ પૂરું કરીને એનિસિ ડોસી જર્જિસની પાસે આવી અને તેના એક હાથ પકડીને તેને બહારના લાગમાં તેડી મઠ.

તે બોલી: “હવે તમારે જે કરવાનું હતું તે તમે કરી પરવાયો. તમે હમણાં મને ત્યાં બહાર આપ્યા જાઓ. આટલું મારું કહ્યું તમારે માનવુંજ પડશે. તમે અહીં રહેશો તે આમારું કામમાં અડગથુ કરશે. મારે મારું માનીને જાઓ—હમણાં ધર તરફ લાગશેજ નહિ.”

પણ જર્જિસ અનાથ ત્રિખારીની હવે બોલ્યો: “પણ હું જાઉં ક્યાં તે તમે કહેશો? મારે હિસા રહેવાનું કાઈ ઠેકાણું છે ખરું?”

ડોસી બોલી: “તેનો જવાબ હું નથી આપી શકતી. હું તો એટલું

કહું છું કે, અહીંથી જાઓ—ફાવે ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. કોઈ કામોએ
ન જડે તો રસ્તામાં રવડયા કરો; પણ અહીંથી આધા જાઓ. રાત્રે
પણ તમારે અહીં આવવાનો વિચાર કરવોજ નહિ.”

આખરે તેણે અને મેરિજનએ બેઉએ મળીને જર્ગિસને ઘર બહાર
ધધડાવી કાઢ્યો અને બારણાં વાસી દીધાં.

સૂર્ય થોડી વાર પહેલાંજ આથમી ગયો હતો, અને ઠંડીનું ભર
વધતુંજ જતું હતું. અત્યાર લગી તો વરસાદ વરસતો હતો, પણ તેની
જગ્યાએ હવે બરફ વરસવા લાગ્યું હતું. રસ્તા ઉપર જામેલો કાદવ
પણ ઠરવા માંડ્યો હતો. જર્ગિસનાં અંગ ઉપરનાં કપડાં પાતળાં
અને જીજરાં હોવાથી તેને કમકમમાં આવવા લાગ્યાં. હવે તેણે જતું
ક્યાં ? છતાં તેણે ગજવામાં હાથ ખોસીને ત્યાંથી તો આગળ ચાલવા
માંડ્યું. તેણે સવારનું કાંઈજ ખાધું ન હતું. જેલમાંથી છૂટતી વખતે
જેલનો નાસ્તો કરેલો તેના ઉપર તે આખો દિવસ રવડયો હતો. તેના
શરીરનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું અને માથું પણ ફરવા આવ્યું હતું.
એવામાં એકાએક તેને સાંભરી આવ્યું કે, જે દારૂની દુકાનમાં જાઓ
હું ઘણી વાર ખાધ આવ્યો હતો તે દુકાન અહીંથી ઘણાંજ થોડાં
મકાનને છેટે છે ત્યારે તેના હૈયામાં આશાની ચમક આવી ગઈ. આજે
તો તેના ગજવામાં એક કોડી પણ ન હતી; પણ તેને જૂનો ધરતો
જાણીને કદાચ દુકાનવાળો મહેરબાની કરીને તેને ઉધાર ખાવાનું આપે
પણ ખરે; અથવા ત્યાંજ કોઈ એળખતો મળી ગયો તો તે પણ ખરું
વે. આવો વિચાર કરીને ભૂખ્યે પેટે અને થાકી ગયેલે શરીરે જેટલી
ઉતાવળથી ચાલી શકાય તેટલી ઉતાવળે તે પેલી દુકાન તરફ વળ્યો.

દારૂના માલિકે તેને આધેથીજ આવકાર આપ્યો. તે બોલ્યોઃ
“ કેમ દોસ્ત જેક ! તું આટલા દહાડા ક્યાં ગૂઝ થઈ ગયો હતો ? ”
તમામ પરદેશી લોકોને અને ખાસ કરીને ઉતરતા પ્રકારના મનુષ્યોને
“ જેક ” કહીને બોલાવવાનો આ શહેરમાં રિવાજ હતો.

જર્ગિસ સીધો તેની બેઠક આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. તેણે કહ્યુંઃ
“ હું તો જેલમાં હતો; આજેજ ત્યાંથી છૂટીને આવું છું. આજે રાત્રી
ટાંડીઆ ધસતો ધસતો આવ્યો છું. ગજવામાં એક દોઢિયું પણ નથી.
અને સવારનું કાંઈ ખાધું પણ નથી. માફ કર દરમખોરાએ મને
કીધું, બેરી માંદો છે અને માફ તો વાર ! આવી બન્યું છે. ”

દુકાનદારે તેના દેહના પૂર્ણ નેત્રો યોગ્ય સંજોગે અને સરસી

લીધે બૂરાઈ પડતા રંગવાળા હોઈ આમે તાપી તાપીને જોયું. પછી એક મોટો શીશો તેની સામે ખસેડીને મૂક્યો. અને જોશ્યો: "ચાલ, ત્યારે ચલા દે, લેવા માંડ." "

જર્જિસના હાથ એવા ધૂનતા હતા કે તેનાથી એટલો શીશો પણ પાંચરો ઉંચકાયો નહિ.

દુકાનવાળો કહે: "બહીશ નહિ, તું તારે પીધેજ રાખ." "

આમ અલ્પધાર્યો આવકાર મળવાથી જર્જિસે ખારસું એક મોટું દબ્બર બ્હીરડીથી ડાકાડ્યો લયું અને ગટગટાવી ગયો. ત્યાર પછી દુકાનદારની સૂચના મુજબ તે ત્યાંથી ચાલીને એજ દુકાનના જે ભાગ-માં ધરાકો ખાવા જોસતાં હતાં ત્યાં ગયો અને મોટે મોટે ટોળીએ, ઉતાવળે ઉતાવળે જોટલું ખવાય તેટલું ખાધું. ખાધને ધરાયા પછી એક પાર દુકાનદારની પાસે જઈને પોતાનો આભાર જણાવી આવ્યો અને એટલું ક્યાં પછી તે જોરડાના મધ્ય ભાગમાં ત્યાં મળની સગડી ભડબડાટ બગતી હતી તેની પાસે જઈને નિરાતે તાપવા બેઠો.

પણ આ સંસારજ એવો છે કે સુખનો વખત ઝાઝો પહોંચતો નથી. જર્જિસની બાબતમાં પણ તેવુંજ થયું. તેના જેવા કમનસીબ માણસને આટલું સુખ જોગવવા દેવું એ કુદરતને વધારે પડતું લાગ્યું અને તેથી તેને આટલું થોડું સુખ જેવું એક દાયે આપ્યું તેવુંજ ખીન્ને દાયે ઝૂંટવી લીધું. તેનાં કપડાં રસ્તે ચાલતાં પલખ્યાં તો હતાં-જ. સગડીની ગરમીને લીધે તેમાંનું પાણી ઉકળ્યું અને તેમાંથી વરાળ નીકળવા લાગી. એ વરાળની સાથેજ તેનાં છિદ્રોમાં બરાઈ રહેલાં હાડકાંના ખાતરની ઉબકા આવે એવી ભયંકર દુર્ગંધ નીકળવાં લાગી અને આખો આરોગ તેનાથી અઘાઈ ઉઠ્યો. એકાદ કલાકની અંદર કસાઈખાનાં બધે યા જવાનાં અને ત્યાંના કામદારો જેવા છૂટે તેવાજ આ દારની દુકાન તરફ ચીધા ચાલ્યા આવવાના; પણ જે દુકાનમાં જર્જિસના જેવો અઘાતો માણસ બેઠો હોય ત્યાં આવતાં સૌ કોઈ અચકાય. પૈસા ખરચીને ખાધેલું પીધેલું એકી કાદવું હોય તેજ અહીં આવે ને ! વળી તે દહાડે તો અધૂરામા પૂરો યનિવાર હતો અને યનિવારે રાત્રે નો દારની દરેક દુકાનમાં ખાઈ પીને ગાવાના અને નાચવાના જગમા તો હોયજ. એકાદ એ કલાકમાં અહીં જલસો કરનારા સંદેશાળીઓની મંડળી સારંગી ને મોરચી વગાડવાના વાજિંત્રો લઈને આવીજ જાણવી યનિવારે રાત્રે આ જગામ બેઠાના કુદંબો પણ અહીં આવવાજ અને બધા બેઠા થઈને મનમાન્ય ખાતા તથા સવા-

રના જે કે ત્રણ વાગતા મુઘી ગાતાં, નાચનાં અને આનંદ કરતાં. પણ જર્ગિસ જેટલો હોવાથી તેઓ આવનાં અચકાશે; આવશે તો પણ તેની દુર્ગંધથી કંટાળીને ચાલ્યાં જશે. દુકાનદાર આ અધું સમજી ગયો. તેણે એક જે વાર જર્ગિસનું લક્ષ્ય ખેંચવા માટે અમસ્તી અમસ્તી ઉધરસ ખાંધી અને પછી આખરે તેણે કહ્યું: “ કહું છું, જોકે ! તારે આવીથી ઉડી જવું પડશે. ”

આ દુકાનદાર કાંઈ પોચા હૃદયનો સુંવાળો માખણ જેવો તો હતોજ નહિ. પાયમાલ થઈ ગએલા માણસોને રોજ રોજ જેવાનો તો તેનો ધંધોજ હતો. જર્ગિસના જેવાજ ભૂખ્યા, ટાઢમાં થરથરતા, ધર-ખાર વિનાના અને ખેસી ગએલાં ડાચાંવાળા કેટલાય મવાલીઓને તે રોકડું પરખાવીને દરરોજ રાતની વેળાએ પોતાની દુકાનમાંથી બહાર ધધડાવી કાઢતો. પણ તેમનામાં અને જર્ગિસમાં ફેર હતો. તે તક્ષવત એ કે, પેલા મવાલીઓ તો છેક રદખાતલ થઈ ગએલા અને પાછા કદી પગભર થાય એવી સ્થિતિમાં હતાજ નહિ. જર્ગિસ ગમે તેવો હતો તો પણ છેક આટલી અધમ દશાએ પહોંચ્યો ન હતો. તે નોકરી વગરનો હતો, ધરખાર વિનાનો હતો, તેની પાસે ફૂટી બદામ પણ ન હતી, એ બધી વાત ખરી; પણ તે ધારે તો હજી નોકરી કરીને કમાઈ શકે એવી સ્થિતિમાં હતો. હજી ભાગ્યે ભાગ્યે તોય ભરૂચ જેવો હતો. હજી તેનામાં આખરદાર માણસનાં લક્ષણ રહ્યાં હતાં. તેણે પોતાનું સ્વમાન વેચી ખાધું ન હતું. મનુષ્યસ્વભાવથી પૂરેપૂરો પરિચિત અને દુનિયાને ઘોળીને પી ગએલો પીઠાવાળો એ તક્ષવત સારી રીતે જાણતો હતો. વળી તે એવું પણ જાણતો હતો કે, જર્ગિસ કદી છાક્રો થતો ન હતો અને હમણાં નહિ તો થોડા વખત પછી પણ પાછો મારી દુકાને ખાવા પીવા આવતો થશે. પીઠાવાળાએ તેને ઉડી જવાનું કહ્યું એટલે જર્ગિસ તો બિચારો ઉડીને ઉભો થયો; પણ પીઠાવાળાએ હમણાં કહ્યો તેવો બધો વિચાર કરીને તેને કહ્યું: “ તું હમણાં મુક્ષી-બંતમાં છે તે હું જાણું છું. કાંઈ ચિંતા નહિ, મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ. ”

એજ દુકાનના પાછળના ભાગમાં ભોંયરામાં ઉતરવાનાં પગ-થીઆં હતાં. એક બારણું તેના ઉપર લાગમાં અને એક બીજું બારણું તેના નીચેના ભાગમાં હતું. જેઉ બારણાને મજબૂત તાળાં લગાવી રાખ્યાં હતાં. જેઉ બારણાંની વચ્ચેની સીડી હતી ત્યાં કોઈને સંતાડી મૂકવો હોય તો સંતાડી મૂકવાની સારામાં સારી જગ્યા હતી અને પીઠાવા-

જાને એમ લાગે કે, અમુક ધરાકની પાસે આજે પૈસા નથી પણ કોઈ દલાડો કમાનો થશે ખરો તો તેવા ધરાકને સંતાડી રાખવાના કામમાં ત્યાં કોઈ સજ્જીય વ્યક્તિને કાઢી મૂકવાની તેની કિંમત ન ચાલતી હોય અને તેને છુપાવી રાખવાની જરૂર પણ હોય ત્યારે આ જગ્યાનો ઉપયોગ થતો.

પીઠાવાળાએ તેને સીડીનાં પગથીયાં ઉપર બેસાડીને બારણે તાથું ચાસી દીધું, અને જર્મિસે ત્યાં આખી રાત કાઢી નાખી. તેણે પીધેલી પ્લીરકાને લીધે તેને કદા અડધી પડધી ગરમી આવી હતી તેથી દરીને ને કે તેને થાકે તો ખૂબજ લાગ્યો હતો તો પણ કંડીને લીધે તેને ઉધ આવી નહિ. તે બેઠો બેઠો કોપરાં નેખતો, ટાઢ વાય એટલે જમણીને જમી હિંતો અને ને દલાડે સવારથી સાંજ સુધીમાં ખની મચેલા ખનાવો પાછા તેને થાદ આવી જતા. આ પ્રમાણે કલાકના કલાક પીતી ગયા અને તેના માથા ઉપરના ઓરડામાંથી ગીત, વાદ્ય અને હસાદસના અવાજ ત્યાં સુધી આવ્યા ક્યાં ત્યાં સુધી હજી સવાર થવાને વાર છે એવું તેણે માની લીધું. એમ કરતાં કરતાં આખરે એ અપોજ ઘોંઘાટ ટાટોટપ થઈ ગયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે, હવે પીઠાવાળો આવીને અને આવી ટાઢમાં પાછો બદાર કાઢી મૂકશે. પણ તેનેય ધણી વાર થઈ તો પણ કોઈ આવ્યું નહિ ત્યારે તેને એમ થયું કે પીઠાવાળો અને ફૂલી તો નહિ ગયો હોય ?

આખરે બોંધરાની કચરના જેવી શાંતિ અને આનાનું શું થયું હશે તેની અનિચિતતા તેનાથી ત્યારે સદન થયાંજ નહિ ત્યારે તેણે જોઈથી બારણું ખડખડતું એટલે પીઠાવાળો આંખો ઓળતો અને જમણાં ખાનો ખાનો ત્યાં આવ્યો. તેણે આજે આખી રાત કુકાન ઉપાડી રાખી હતી અને એક ધરાક જાય અને ખીન્ને ધરાક આવે તેની જગ્યાના જાગામાં એક ખાઈ બેતો હતો.

જર્મિસે તેને કહ્યું: "મારે હવે ઘેર જવું છે. મારી બેરીનું શું થયું હશે તેની અને ફિકર થયા કરે છે—મારાથી હવે બહારી થાતી સલામ તેમ નથી."

પીઠાવાળો કહે: "ત્યારે તું પહેલેથી જોખનું જાસી કેમ ન મૂક્યો ? હું નો એવું સમજતો કે તારે રહેવાનું કાંઈ કામોજીનું નહિ હોય."

જર્મિસ ત્યારે બદાર નીકળીને સડક ઉપર આવી હતો ત્યારે સવારના આર વાગ્યા હતા અને રાત નો હજી અંધારો ધોર હતો.

ધોડીના વાર પછી મેડમ દોડ મીને યદનાં, ધમકાવનાં ને ધમપજાકા કરનાં નીમં ઉતરવા લાગ્યાં છે એવું કચડક કચડક અવાજ કરતી નીમ-રખી પડતી જણાયું. બીજી એકાદ બે ટાળ પાછી તે નીમં પધાર્યાં. પોતે ગુરસાથી ધુઆંપુઆં થઇ ગયાં દનાં અને દાંડ એવી ચડી આવી દતી કે તેમનાથી શ્રામ પણ બહુ મકાનો ન દનો. જે એરડામાં જર્જિમ અને બીજાં બધાં દેશાં દનાં ત્યાં તે જૂમ ગરાકા નાખતાં નાખતાં અને એન્ડનની માફક દાંડનાં અને કરાંજનાં આવી પદોંઆં. જર્જિસે તેના તરફ માત્ર એકજ દષ્ટિપાત કર્યો અને એટલામાં તો તેનું મોઢું એક-દમ ધોળું થઇ થઇ ગયું અને તેને તમગર આપ્યા. મેડમ દોડને જોતાની સાથે દોડને એમજ થાય કે કરાકાખાનામાં જનવરની કતલ કરીને તો અહીં પરખાયાં નહિ ગામ્યાં આમ્યાં દોષ ? આટલીએની દબે તેજે પોતાના પદેરણની બાંધે કાળીલગી ઉંચી ચડાવી દીધી દતી અને તેની દબેજીઓ, દાય, લગડાં અને મોડું મુઠાં લોદીથી ખરડાઇ ગયાં દનાં. કપડાં ઉપર અને મોઢા ઉપર તો લોદીની છાસકો ઉડી હતી.

તે પોતાની આસપાસ ઉમેડાંની સામે જોતી મઇ અને દાંડતી મઇ. પણ કોઇ કશું બોલ્યું નહિ ત્યારે પોતાની મેજેજ બોલી ઉઠી:

“હું શું કહું ? મેં તો મારાથી થાય તેટલું કરી જોયું. હવે મારું કશું ચાલે એમ હેજ નહિ. હવે તમે જાણો અને તમારું કામ જાણો. હું હવે આથી વધારે બીજું કાંઇજ કરવા માગતી નથી.”

વળી પાછી ધોડી વાર મુધી તે એરડામાં ગંબીર શાંતિ પથરાઇ મઇ, જેનો બીજી વાર મેડમ દોડેજ વાંગ કર્યો. તે બોલવા લાગી:

“એમાં મારો કોઇએ વાંક કાઢવો નહિ. મારી કસર જરા જોટલી પણ નથી. આવો કેસ દોષ ત્યારે ડોક્ટરનેજ બોલાવવો જોઇએ તેટલી પણ તમારામાંથી કોઇને મુજ ન પડી ? અને મને બોલાવી તે? કેસ હેક દાયમાંથી ગયો ત્યારે બોલાવી. આટલી બધી વાર તે રાહ જોવા કરાય ? જટ લઇને ડોક્ટરને તોડી લાવવો જોઇએ ને ? અરે ! હું આવી તે વખતે પણ કેસ તો ખરાબ થઇજ ગએલો હતો.”

વળી પાછી કમચાનવત્ ગંબીર શાંતિ પથરાઇ મઇ. મેરિજએ પોતાના સારા દાયે જોટલું જોર કરાય તેટલું જોર કરીને જર્જિસને ઝાલી રાખ્યો.

ત્યાર પછી મેડમ દોડ એનિસિ તરફ પોતાની વાળીનો મારો ચલાવ્યો. તેણે પૂછ્યું: “કાંઈ ખીવાનું કરવાનું રાખ છે કે નહિ ?

હેં ? કેમ બોલતી નથી ? કાંઈ ખાન્ડી ખાન્ડી ઘરમાં છે કે નહિ ? ”

આના જવાબમાં એનિલિએ દ્રુક્ત ડોકું જ ધુણાવ્યું. તે ઉપરથી મેડમ હાટ છંછેડાઈ ગયાં. તે બોલી ઉઠ્યાં : “ આવાં મૂઆં પાછો ઘેર હું ક્યાંથી આવી ? પીવાનું તો ઘોળ્યું પણ કાંઈ ખવડાવીશ કે નહિ ? મૂઆં આ લોક કેવાં છે ? એમ પૂછતાં નથી કે તારે ખાનું કરવું છે ? મોઢે ચઢીને માગીએ તોય આપવાની વાત નહિ ! તમને એટલો વિચાર નથી આવતો કે મેં મોઢાએ કાલ સવારનું કશું ખાધું જ નથી અને આખો દહાડો તમારે ઘેર કામ કરીને વાજ આવી ગઈ. આવું ને પહેલેથી જાણ્યું હોત કેની તો આટલી નજીવી શી લક્ષને તમારે ઘેર આવત ખરી કે ? ”

એટલામાં તેની નજર જર્જિસના ઉપર ગઈ એટલે ગામડાંની નિશાળના મહેતાજીની ઢાંચે તેના તરફ આંગળીઓ હલાવતી હલાવતી બોલવા લાગી : “ શું સમજ્યો ? તારે તો તેમ છતાં મને પચ્ચીસ ડોલર પૂરેપૂરા આપવાનાજ છે; એમાં કાંઈ ચાલે બાલે નહિ. હા, તારી બાઈડીનો કેસ બગડી ગયો તેમાં મારી શી ગુનેગારી ? શું કરવા મને આટલી મોડી તેડાવી ? વાંક તમારો બધાંનો કે મારો ? છેલ્લી ઘડીએ મને તેડાવી તેમાં કાંઈ મારી કસૂર ન ગણાય. તારા છોકરાના માથાને બદલે એક હાથજ પહેલો બહાર નીકળ્યો તેમાં કાંઈ મારી કસૂર ? છોકરું મરી ગયેલું એવું કસૂરતરું આવી ગયેલું કે મારાથી જીવતું કાઢી શકાયું જ નહિ તે કાંઈ મારી કસૂર ? મેં તો આખી રાત મહેનત કરી અને મારાથી થાય તેટલું કરી નેયું અને તે પણ ક્યાં ? જે જગ્યાએ ફૂતરી બિલાડી પણ વીચાવાનું પસંદ ન કરે એવી ખરાબ જગ્યાએ મારે આખી રાત કાઢવી પડી તે માફ મન જાણે છે. તે પણ વળી બૂખે પેટે. મારા ગજવામાં થોડુંક ભરી લાવેલી તેના ચાર ફાકા માર્યા હશે તેટલા ભેર રહી છું. મારી શીનો આંકડો તો હું પૂરેપૂરો લઈશ, છોડવાની નથી; હા, તમને કહી રાખ્યું. ”

આટલું બોલી નાખ્યા પછી જરાક વાર શ્વાસ લેવાને માટે તેને પોતાનું ભાષણ થોભાવવાની જરૂર પડી. મેરિજનએ જર્જિસના કપાળ ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાકેલાં દીઠાં અને તેનું આખું શરીર તેને થરથર કરાવતું લાગ્યું તેથી બહીતાં બહીતાં ઘણેજ બાજે સાટે તેણે પૂછ્યું : “ ઝોનાને કેમ છે ? ”

મેડમ હાટિ તેના ચાળા પાડીને કહ્યું : “ ઝોનાને કેમ છે ? મને શું પૂછતી હઈશ ? ઝોનાને વળી શું હોય બીજું ? તમે લોકો ઝોના

દર્દભર્યા પોકાર કરવા મંડ્યો.

છતાં તે હાલી નહિ—આંખ પણ ઉઘાડી નહિ. તેણે તેની ચીમળાઈ ગએલો એક હાથ પોતાના હાથમાં પકડ્યો અને ગાંડાની માફક લવતો ગયો કે “ઓના ! મારી સામે તો જો, તારે મોડેથી એક ખોલ તો મને સાંભળવા દે. એ તો હું—જર્ગિસ છું. ઘેર આવ્યો છું. સાંભળે છે કે ? ઓના ! ઓ ઓના !.....”

ઓનાનાં ખીડાઈ ગએલાં પોપચાં જરા જરા હાલ્યાં, તે જોઈને જર્ગિસ ફરી પાછો “ઓના ! ઓના !” એમ કહીને ટળવળવા મંડ્યો.

પછી તેણે એકાએક આંખો ઉઘાડી—માત્ર એક ક્ષણવારને માટેજ. આંખ જેવી ઉઘડી તેવીજ પાછી ખીડાઈ ગઈ. પણ તેટલી વારમાં તેણે પોતાની બાજુમાં ખેડેલા જર્ગિસને જોઈ લીધો. તેણે જણે તેને મરતાં મરતાં પણ ઓળખી લીધો હોય એમ તેનાં નેત્રોમાંથી ભાવનો ચમકારો ઝબૂક્યો અને તરતજ પાછો હોલવાઈ ગયો. ઓના જણે અત્યંત આઘેરા પ્રદેશમાં, ક્ષિતિજના અંતરાલમાં છુપાઈ જવાની તૈયારી કરતી હોય એવી એકલી અટૂલી તેની સામે એક ક્ષણવારને માટે આવીને ઉભી અને ખીજી ક્ષણે અનંતતામાં સમાઈ ગઈ—ઓમળી ગઈ. ગઈ ! ચાલી ગઈ ! તેની આગળથી સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગઈ ! તેના ચાલ્યા જતા આત્માને જણે તે બોલાવતો હોય તેમ તે લાંબા હાથ કરીને તેને બોલાવવા લાગ્યો, ઘેર નિરાંશમાં ઘેરાઈ જઈને તેને ખીજી વાર બોલાવવા માટે આક્રંદ કરવા લાગ્યો, પાણી વિના માછલી ટળવળે તેમ ટળવળવા લાગ્યો. તેને મળવા માટે અથવા તે ત્યાં ગઈ ત્યાં ચાલ્યા જવા માટે તેના પ્રાણુપંખી પાંજરામાં તડકડતા પંખીની પેડે પાંખોનો વ્યર્થ ફડકડાટ કરવા લાગ્યો. તેનું જિગર ત્રાસાઈ જવા લાગ્યું. તેના શરીરની નાડીએ નાડી અને તંતુએ તંતુ તડોતડ તૂટતાં ગયાં. પણ તેથી શું ? તે તો ગઈજ. મીણુની પૂતળી ઓમળી જન્ય એમ ઓગળી ગઈ—અનંત વિશ્વમાં ભ્રમણ કરવા નીકળી પડી. તેના આક્રંદ, તેના ટળવળાટ, તેના પોકાર, તેના ધમપછાડ નકામો હતા. એક કારમી ચીસ તેના હૈયાના ઉંડાણમાંથી નીકળી ગઈ. તેનું આખું શરીર ચરચર કંપાયમાન થવા લાગ્યું. તેનાં ડસકાંને લીધે તેની છાતી ફાટું ફાટું થવા લાગી. તેની આંખોમાંથી ઉનાં ઉનાં આંસુની અજસ્ર ધારા વહેતી થઈ ગઈ અને તેનાં રીપાં ઓનાના મૃતદેહ ઉપર દડદડ ટપકવા લાગ્યાં. તેણે તેના હાથ પકડ્યા, તેને દલાવી, દટોળી, વડાલનાં વિવધિ સંબોધનોથી બોલાવી, તેને છાતી સરસી

હતો. એટલામાં પેણો પુરોહિત ઉડીને તેની પાસે આવ્યો; અને તેના ખભા પર હાથ ટેકવીને તેના કાનમાં કાંઈક ધીરેથી કહી ગયો. પણ જર્ગિસે તેમાંનું કાંઈજ સાંભળ્યું ન હતું. તેનો છવ પગુ અંધકારના પડછાયામાં આચડીઆં ખાનો ખાનો ઝોનાના છવની પાછળ પાછળ ભટકીઆં મારવા દૂર દૂર ચાલ્યો ગયો હતો—જર્ગિસ અત્યારે જર્ગિસ રહ્યોજ ન હતો.

આની આજ રિયનિમાં તે કોણુ જાણે કેટલાય વખત સુધી બેસી રહ્યો હતો ! એમ કરતાં પ્રભાત થવા આવ્યું. અરણ્યોદયનો ઝાંખો પ્રકાશ કાતરીઆની તડોમાં ચઢતે ચાંદર આવવા લાગ્યો. પુરોહિત તેનું કામ કરીને ચાલ્યો ગયો; પેણી સ્ત્રીઓ પણ એક પછી એક ચાલી ગઈ. જર્ગિસ એકલોજ ઝોનાતી સફેદ આરસના ટૂંકડા જેવી નિર્જીવ અને ઠંડી કાયાના અવશેષની પાસે બેસી રહ્યો હતો. તેના પોકાર, તેનો ટળવળાટ, તેનું આકંઠ વખતના જવા સાથે કાંઈક ધીમું પડી ગયું હતું તો પણ હજી તેના કાળજીમાંથી ઉંડા દર્દના ઉંકાર આવ્યાજ કરતા હતા, તેને શરીરે આવતી ધૂનરી શમી ન હતી, તેનાં ચક્ષુની સામે તરવરતી પ્રેતસેના હજી દૂર થઈ ન હતી. તેમની સામે હજી તે એકલે હાથે યુદ્ધ કર્યોજ જતો હતો. વયમાં વયમાં તે જરાક ઉંચો થતો હતો અને પોતાની સામે પડેલી સફેદ ચાદર ઓઢીને પડેલી નિર્જીવ આકૃતિ તરફ એક નજર નાખી લેતો હતો અને જાણે એ દશ્ય તેનાથી સહનજ ન થતું હોય તેમ પાછો તરત આંખો બંધ કરી દેતો હતો.

ઝોના મરી ગઈ ! ઝોના મરી ગઈ ! આ ખીનાજ તેને માટે નહિ માની શકાય અને નહિ કલ્પી શકાય એવી નિદારુણ હતી. તે મરી ગઈજ કેવી રીતે ? તેને અઢાર વરસ તો હજી હમણાંજ પૂરાં થયાં હતાં. તેના યૌવનની કળી તો હજી પૂરી ઉઘડી ન હતી અને એટલી વારમાં તે ચીમળાઈ ગઈ ? ના, ના, તેને છૂંદી નાખી, કચરી નાખી, દૈત્યોએ તેને પોતાના ક્રૂર પગ તળે પીસી નાખી, તેનું અકાળે ખૂન કર્યું. તેનો પ્રાણુ જતા સુધી તે રાક્ષસોએ તેને રીઆવ્યાજ કરી અને અત્યારે તેનું છુંદાયલું, ધૂળમાં રંગદોળાએલું, અંગે અંગે ઘવા-એલું મૂડદુંજ માત્ર પડી રહ્યું છે !

આખરે જ્યારે તે ત્યાંથી ઉડીને નીચે આવ્યો ત્યારે સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો હતો. તેનો ચહેરો જ મહિનાનો મંદવાડ વેડીને જ્યતા રહેલા માણસના જેવો પ્રીકા, મલિન, નિસ્તેજ, ઘોળો પૂણી જેવો મધ

ગયો હતો; તેનું માથું હજી ફરતું હતું અને પગ લથડતા હતા. આ-
ડોશી-પાડોશીઓ પણ હવે ઘરમાં આવીને એકઠાં થયાં હતાં. જર્જિસ
લથડતી ચાલે એક ખુરશી આગળ જોઈને તેના ઉપર ફસડાઈ પડ્યો.
અને બેઠું હથેળીઓની વચ્ચે મોઢું ઢાંકીને બેઠો ત્યારે તેઓ જ્યાં તેની
સામે મૂક દયાભાવ સહિત ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં.

થોડીક મિનિટ બાદ આગળું ખારણું કાઢીને ઉઠાડ્યું, તેની
સાથે ટાઢા હીમ જેવા પવનનો ઝપાટો બરફની શૂકીને સાથે લેતો
લેતો અંદર દેડ સુધી ચાલ્યો આવ્યો અને તેની પાછળ કોટિના ઘરમાં
પેળે દોડવાથી તેને પુષ્કળ ઢાંક ચઢી ગઈ હતી અને અતિશય ઠંડીમાં
ઘણો વખત રહેવાથી તેના ઢોઢ અને મોઢું શૂરાશ પડતાં થઈ ગયાં
હતાં. તે આવનાં વારનેજ બોલી ઉઠી: “આખરે મને તેમ કરીને હું
ધર બેગી થઈ. શું કરું મને તો કાંઈ કરનાં—”

એટલામાં જર્જિસના ઉપર તેની નજર પડી અને તેથી તે
બોલતી અટકી ગઈ અને તેના મોઢામાંથી આશ્ચર્યનો એક ઉદ્ગાર
નીકળી ગયો. સ્ત્રીનાં મોઢાં તરફ વારાફરતી તેણે નજર ફેરવી અને
તેથી તે સમજી ગઈ કે ઘરમાં કાંઈક માહો બનાવ બન્યો છે. તેણે
મજાજ ખીમા અવાજે પૂછ્યું: “કેમ? શું થયું છે?”

તેના સવાલનો કોઈ ઉત્તર આપે તે પહેલાં જર્જિસ દમક લઈને
હબો થઈ ગયો અને કોટિના જ્યાં ઉભી રહી હતી તે તરફ જવા
લાગ્યો. હજી તેના પગ તો જમીન ઉપર પૂરા ટકના ન હતા. તેણે
પૂછ્યું: “તું ક્યાં ગઈ હતી?”

તે બોલી: “હાહરાઓ સાથે છાપાં વેચવા. બરફ—”

“તારી પામે પૈસા છે?” તેણે એકદમ સવાલ કર્યો.

“હા.”

“કેટલા?”

“આશરે ત્રણ ટાલર જેટલા.”

“ત્યારે આપી દે મને, તારી પાસે જે દેવા તે બધું.” તેની
બોલવાની રીત જોઈને કોટિનાના મનમાં બધ પેદા થયો અને તે
બીજાં બાંધાંની સામે વારાફરતી જોવા લાગી.

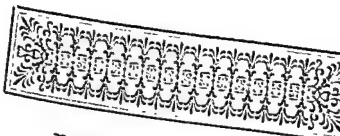
“ચાલ, આવ, કેમ મારે કમરો છે?” જર્જિસે પ.ટો પ.ટી

પાડીને કહ્યું તેથી તે છાકરીએ પોતાના ગળવામાંથી ચીંથરે બાંધેલી
પેસાની નાની પોટલી બદાર કાઢી અને તેણે જેવી બદાર કાઢી તેણે
જર્જિશ તેના હાથમાંથી ઝૂંટવી લઈને ઘર બદાર ફરી પડ્યો એ
મોટે મોટે ડગલે ચાલતો થયો.

ત્યાંથી ત્રણજ આરણાને છોટે દારનું પીડું હતું. તેણે હુકમમાં
પેસનાંજ પીડાવાળાને કહ્યું: “બ્હીરકી-બ્હીરકી.”

પીડાવાળાએ તેની સામે શીશો મૂક્યો. પોટલીની ગાંઠ છોડવાને
બદલે તેણે દાંતથી કરડીને ચીંથરું કાઢી નાખ્યું અને તેમાંથી અડધું
ડોલરનો એક સિક્કો બદાર કાઢ્યો: “આખી આટલીનું શું લે છે!
મારે તો આજે જાકટાજ થવું છે.” એમ કહીને તે પીતોજ ગયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

પણ જમિંસના જેવા દેશવર અને મજબૂત બાંધાના મહેને
કેમ જુઓ દાસરનો દારૂ પીવાથી ઝાઝો વખત નરો રહેજ નહિ.
ઓના મરી ગઇ તે દેશરે રવિવાર હતો. સોમવારે રાત્રે તેનો નરો
હતો મર્યો ત્યારે તે પાછો દીસો દસ જેવો બનીને ઘેર આવ્યો. પોતાના
મરી જઈને આ આશ્તની વેળાએ એક પાછ પણ સોના મહોર
જેટલી મોંઘી હતી, તે છતાં બિચારી કાઢિના અને છોકરાંએ બરફની
ઝડીમાં બટકીને છાપાં વેચીને મેળવેલા ત્રણ ડોલર—તેના કંગાલ
નિરાશાર કુટુંબની કલ સંપત્તિની પાછએ પાછ—તેણે દારૂ પીવામાં
ખર્ચી નાખી અને તેમ છતાં તેના મન ઉપરનો બોલો દલકો થયો
નહિ, તેને ઓનાના શોકનું એક દાણુવારને માટે પણ વિસ્મરણ થયું
નહિ, એટલી વાત તે અનુભવથી શીખી લઈને ઘરમાં પેડો.

ઓનાના મૃતદેહને હજી હેંડલા સંસ્કાર કરાયા ન હતા. તેને
આખરે રમઘાનપાત્રા દરાવવાના અને કબરસ્તાનમાં લઈ જઈને
વિધિપૂરઃસર દફનાવવાના તેમની પાસે પૈસાજ ક્યાં હતા ? ઓનાને
સાર્વજનિક કબરસ્તાનમાં જ્યાં ઘરબાર પિનાના રવડતા મવાલીઓને
ચહેરની મ્યુનિસિપાલિટી સંસ્કારી ખર્ચે દટાવે છે ત્યાં દટાવવા સિ-
વાય તેમને છટકોજ ન હતો. એકઝબિટાએ ઓનાના મરણની ખબર
પોલિસ ખાતાને આપી હતી, તે પ્રમાણે આવની કાસે સવારે તેના મૃત
દેહને દેવદારના બાખામાં બરીને મવાલીઓના બેગી દાટવાને સાર
સંસ્કારી માણસો લઈ જવાના હતાં. તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા ઓછામાં
ઓછે ખર્ચે કરાવવા જેટલા પૈસા એકલા કરવાને માટે બિચારી કુઃખ
અને શોકથી બેચેન થઈ ગઈ હતી. એકઝબિટા બાખ માગવા નીકળી
પડી હતી અને છોકરાં બે બે મીમગારને બેમી રવા દતાં. ત્યારે જમિંમ
અ.વે વખતે તેમને સાથે એક પૈસા પણ કમાઈને લાવ્યો તો નહિજ,
પણ હજારો તેમના મદામરના ત્રણ ડોલરનો દારૂ દીસી આવ્યો.

તેણે ઘરમાં ટાંડીઓ મૂક્યો એટલે એનિલિએ તેને ઉપર પ્રમાણે મેલું-
ટાણું મારીને ખૂબ ઘિકારી કાઢ્યો. પછી તે ત્યારે તાપવાને માટે
સગડીની પાસે બેસવા ગયો ત્યારે તે ખીજવાઇને બોલી: “ચાલ્યો
જા મારા ઘરમાંથી, ખજરદાર મારા રસોડાને તારા હાડકાંના ખાત-
રની દુર્ગંધથી ગંધાવી મૂક્યું તો! એ તો મેં એનાને ખાતર મારા
ખીજા બધા ભાડૂતોને એક ઓરડામાં જેમ તેમ કરીને સમાવી દીધા
અને તેની સુવાવડનો વિચાર કરીને જગ્યા ખાલી કરાવી આપી હતી.
હવે તારું અહીં કામ નથી. તારા ઘરનાંએ તો આ તરફના કાતરી-
આની ઓરડી ભાડે રાખી છે ત્યાં જઈને ચોંટ અને તું જે કમાઈને
ભાડું નહિ ભરે તો ત્યાંથી પણ તને ખંજેરી કાઢીશ.”

જાગસે આના જવાબમાં એક શબ્દ પણ મોઢેથી ઉચ્ચાર્યો
નહિ. માર ખાધા પછી જેમ દૂતરો પોતાની પૂંછડી પાછલા બે પગ વચ્ચે
દબાવીને સંકોચાતો સંકોચાતો ચાલ્યો જાય છે, તેમ તે પણ એનિ-
લિએ બતાવેલા કાતરીઆ તરફ જવા વળ્યો. રસ્તામાં એક ઓરડો
હતો ત્યાં એનિલિના ભાડૂતો સૂઈ રહ્યા હતા તેમને પગની ડોકરે ચઢા-
વતો ચઢાવતો પેલા કાતરીઆમાં જવાની નીસરણી ચઢવા લાગ્યો.
કાતરીઆમાં સાવ અંધારું હતું. મીણબત્તી બળવાના અથવા ગાસ-
લેટનો નાનો દીવો બાળવાના પણ તેમની કને પૈસા હતા નહિ. વળી
બહાર ખુલ્લા રસ્તા ઉપર જેટલી ઠંડી હતી તેટલીજ અહીં પણ
હતી. એક ખૂણામાં એનાની લાશ પડી હતી. તેનાથી જેટલે છેડે
બેસી શકાય તેટલે છેડે પોતાના એક સાજા હાથ વડે નાના એન્ટે-
નાસને પકડીને મેરિજ સંકોચાઈને બેસી રહી હતી અને તે મા વગર-
ના છોકરાને પંપાળીને થાબડીને અપાય તેટલું સાંત્વન આપતી હતી.
ત્રીજા ખૂણામાં એલ્ઝબિટાનો સૌથી નાનો અપંગ છોકરો બેઠો બેઠો
ડસકાં ભરતો હતો-તેને આખા દિવસમાં કશું ખાવાનું મળ્યુંજ ન
હતું. મેરિજએ જર્જિસને આવતો દીઠો, પણ કશુંજ બોલી નહિ. તે
ચાલ્યો ચાલ્યો સીધો એનાની લાશ પાસે દબાતો સંકોચાતો જઈને
શુપચૂપ બેસી ગયો.

આ વખતે તેણે પોતાની શકતાનો, નીચતાનો અને છોકરાંની
બૂખનો વિચાર કરવોજ જોઈતો હતો. પણ તેણે તો ખીજા કશાનો
વિચાર ન કરતાં એનાનેજ સંભારવા માંડી અને તેનું આગલા દિવસ-
નું દુઃખ તાબું કરીને મનોવેદનાની દર્દભરી મજાહ ચાખવા મંડ્યો.
આંસુ તો તેની આંખોમાંથી સૂકાઈ ગયાં હતાં. મોટેથી આકંઠ

હરિને રૂઝના ને ભજવાને દત્તો, પોતાના દેવાના કાકના વેગથી ધૂળને
કરકરતો ને જરાક પણ દાખલ કે નાદવા વગર એકની જોકે બાજ્યએ
એક ને એક ક્યામને ઘેરિજા કરો

એના ઉપર મેની ફેટલી ધોળિ દત્તો નેનું ખરું ખાંધ નેનું ફરી
કાઢવું ન હતું. હવે ત્યારે તે આવી ગઈ ત્યારે મેની લાલની પામે
મેઠાં મેઠાં પોતાના માઠ પ્રેમનું નેને પડેથી વાગ ખાન થયું. તે જાણના
દત્તો કે, કાલ સવારથી તો તેના મૂળ દેદનં જંપાનું મુખ પાનું મને
નથી મળવાનું. કાલે મચકે તો મોકો આવીને નેને ઉપાડી જમે અને
પડતી ખાતાના ખાજામાં મૂકી આવકો. અમ-મારી બાકીની ક્યાળી
જિંદગીમાં મારે તેને આ આંખે એક વાર લંબી નથી. એનાના ઉપર
મૂળથી તેને જે પ્રેમ હતો, જે પ્રેમને ગરીબાએ, જિંદગીની કાક-
મારીઓએ છંદી પીગીને દત્તો ન હતો હરી નાખ્યો દત્તો ને પાછો
આજે સજ્જન બની ગયો, તેની રમૂતિના દરવાજા કાઢ લાગે ઉપડી
ગયા—તેજુ એનાને સૌથી પડેલી વાર લિયુઆનિયામાં પોતાના બન-
ગમાં જોઈ ત્યારથી ગઈ કાલ સુધીના તેમના સંયુક્ત જીવનના પ્રશ્ન-
એનાં ચિત્રો તેની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યાં. નાની બાલિકા
જેવી નિર્દોષ મધુર એના, પંખિણીની પેઠે ગાતી, હસોલ કરતી અને
પન'સીઆની પેઠે દોડારોડ કરતી એના, નારીસો-દપ'ના પુખ્તની
અજુબીસેલી કળા જેવી એના, આજે તે દહાડે જેવી દેખાતી હતી
તેવી ને તેવીજ તેની આંખ આગળ આવીને ઉભી રહી. હંશિરના સા-
મિખમાં હજા રહીને તેની સાથે લમની અંધિથી જોડાયો તે વખતનું
ચિત્ર ખડું થયું. કુતકલને લીધે વિકસિત થએલી તેની આંખો આજે-
હજ તેવી ને તેવીજ તે જોવા લાગ્યો. તેને મોટેથી સાંભળેલા એકેએક
બોલ આજે પાછા તેના કાનમાં ગુંજવા લાગ્યા. એનાએ કોઈ કોઈ
વાર ટપકાવેલાં આંસુનાં ટીપાં આજે પાછાં તેના ગાલ ઉપર ટપકતાં
દોષ એવું તેને થયું. ત્યાર પછી અદી અદી વરસ સુધી રાત અને
દહારો દાડમારીઓની સાથે લડી જતીને તેના પોતાના હૃદય ઉપર
કાંઈ બીજાં બાકી ગયાં હતાં અને જીવનના નિષ્કુર જંગમાં લાગેલા
કારી જખમનાં આમડાં પડી ગયાં હતાં; પણ આટલું બધું થયું છતાં
એનાનો પ્રેમ, એનાની ભક્તિ, એનાનું સ્વાર્થથી તો સદાય એક-
સરમાં રજાં હતાં. તે પોતે બદલાયો, પણ એના બદલાઈ ન હતી.
તેજુ હૃદય છેવટની ઘડી સુધી તેનેજ જાંખવું હતું, તેના હૃદયના છેલા
ધબકારામાં પણ તેનુંજ રહાયું થયું હતું, તેના આત્મા જમિંસને મારે
સદાય જૂખ્યો ને જૂખ્યોજ રહેતો હતો. તે પોતે બીડવાતો, ધૂંધવાતો,

યજ્ઞો અને, કદ વચન કનકમયારાને આપે પણ તે તેને કોઈને પોતાના પાદ પગમાં નેવાઈને પગમાં કરી નહીં અને તે પ્રેમને માટે, જાને માટે, આજીવિ માટે વચની પગમાં નેવાઈ માગતી હતી. તેણે કહ્યું પણ હવે જોઈ નેવું નહીં! હવે હવે મારી. કેટલી મનોવેશના તેણે સહી હતી! સરમન્ય, સંકળના કવ વિના કારણ તેના કપાલે યાગ્ય ને પણ તેને રોજવા પડ્યા હતા. બધા બચવાન! એ પાંતી વાંતોનું સ્મરણ પણ આપે હવે અને મનને મન પડે એનું હતું. જગિયના પાંચાજ નાના મોટા દેવ આજે મોટું દેવ મારણ કરીને તેની આગળ પ્રવેશ મળ ગયા. પોતે કેટલો દુઃ કેટલો નિષ્ફર. કેટલો હૃદયનીન દેવ જેનો હતો તેનું તેને અત્યારે જાન ગયું. જાનાને તેણે કહેવું એકે એક કદ વચન આજે કરીને પો તેના કાગળને પીંચવા લાગ્યું. સ્વાર્થને પણ મળે તેણે કહેતા એકે એક જોતા, તેણે કહેતાં એકેએક કામ આજે તેને તેનાં પાપની નિર્ધ પણે સમ્મ કરવા લાગ્યાં. આજે એ અપરાધની માફી માગવાનો અસર હતો રહ્યો ન હતો, આજે જાનાના દૃષ્ટા કાગળ ઉપર ક્રેશ ધાને ચૂમવાનું શક્ય રહ્યું ન હતું. પશ્ચાત્તાપની લડી તેના જિવનમાં ધગધગવા લાગી અને તેના ઉત્તાપને લીધે તેના હૃદયમાં જાનાને માટે પ્રેમ અને ભક્તિ હતાં તેમનું ઉભરણ ઉભરવા લાગ્યું. પણ હવે તેને પોતાના પ્રેમને વાણીથી દર્શાવવાનો અને પોતાની ભક્તિને અલમાં મૂકવાનો વખતજ રહ્યો ન હતો. તેની છાતી એ એ લાગણી જાનાને લેસને લીધે ફાટું ફાટું થતી હતી, તેમના દબાણથી તે ગૂંચળાઈ જતો હતો. અંધારા કાતરીઆમાં પોતાની પ્રિય પત્નીના મૃતદેહની બાજુમાંજ તે સંકોચાઈને બેઠો હતો, તેને બોલાવવાને માટે પોકારતો હતો, તેને આલિંગન દેવાને માટે પોતાના બાહુ પસારતો હતો; પણ તેના પોકારનો ઉત્તર આપનારી, તેના બાહુબંધનમાં પકડાઈને તેની છાતી ઉપર ઢળી પડનારી જાના ચાલી ગઈ હતી; આજે તેમની વચ્ચે અનંત યોજનનું અંતર પડી ગયું હતું. પોતાના હૈયાનો ભાર જોઈ કરવાને વાસ્તે મોટેથી પોકેપોક મૂકીને છૂટે મોઢે એક વાર રડી લેવાની તેને વૃત્તિ તો થઈ, તીવ્ર વેદનાને લીધે તેના કપાળ ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાઝી આવ્યાં. પણ તેણે થોડા વખત ઉપર જે નીચતાભરેલું કૃત્ય કર્યું હતું તેના સ્મરણને લીધે તેને પોતાની જાત ઉપર એટલો ધિક્કાર ઉપજતો હતો અને એવો લજવાઈ મરતો હતો કે મોટું ઉઘાડીને એક ઉંકારો કરવાની પણ તેની હિંમત ચાલી નહિ.

ઘણી મોડી રાત ગઈ ત્યારે એલઝબિટા ઘેર પાછી ફરી. જાનાની

અર્થેથી ક્રિયા કરી આ નેટલા પાયા તેજે જમીને મેલ કરીને મારી પાચી-
ને કંપા કર્યો તેા ખરા, પણ અરખાં દરેક પ્રકારની અનિશ્ચય નથી
દેવાને હીન આ પેલા વાજરી નાખવાની પોતાને લાલચ થાયજ નહિ
તે માટે પુરાદિનને માં જાણે એ રકમ તેના લાચમાં અગાધથી
આપ્યા પછીજ તેજે પગમાં પણ મૂક્યો. તેમજે તેને પાસી મેટલાનો
દરકો આપ્યો દરે તે દપડાને હંડે બાંધી લાચી હતી. તેમાંથી મેટ
નાનાં હોદ્દાને દરેક દરેક વડેની આપ્યો અને એ રીતે તેમને જનાં
ધનાં રાખાને હંધાડી દીધાં. પછી ત્યાં આગળ જર્જિસ જેમી રહ્યો
દતો ત્યાં આવીને તેની પામે ભેળી.

તેજે જર્જિસના આજવા દિવમના કૃત્યને માટે જરા પણ દપડો
આપ્યો નહિ, એકે દરેકો બે.સ પાળુ દરેક નહિ-તેજે અને મેટિનમે
મળીને નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે, ન્યાયે તે પાસો મેર આવે ત્યારે
એ વિશે તેને કંઈજ દરેકું નહિ. હવે એજ્જિટાના લાચમાં જે એકજ
ઉશ્વો હિપાય અગત્યાવવાનો બાકી રહ્યો હતો તે એટલોજ કે, અત્યારે
ઓનાના જનદેદની સમજાજ જર્જિસના કાલાવાલા કરીને તેને તેના
હવે પછીના કર્તવ્યનું જાન કરાવ્યું. એજ્જિટાએ તો મદાપ્રયતન
કરીને તેના શોકને, તેના આંસુના પ્રવાહને, તેની લાગણીઓના વેગ-
ને તેના પોતાનાજ દેવામાં દબાવી રાખ્યાં હતાં. બચિષ્યમાં પોતાનાં
બાળકોનું અને ખાસ કરીને જે નાના છોકરાને ઓના પોતાની પાછળ
મૂકી ગઈ હતી તેનું શું યશે તેની ચિન્તાને લીધે અત્યારે તો તેના
શોકને માટે માર્જજ રહ્યો ન હતો. પોતાના એક પ્રિય સંતાનને ઘરી
દેવાની હૃદયવિદારક ક્રિયા કર્યો વગર તેને છૂટકો તો ન હતો; પણ
આથે માટે પ્રસંગ તેની જિન્દગીમાં સૌથી પહેલી વાર આવ્યો ન
હતો. તેજે અત્યાર આગમય ત્રણ ત્રણ બાળકોને એજ રસ્તે વળામ્યાં
હતાં. આવા દરેક પ્રસંગ પછી તે શોકાદત ન થતાં આંખમાંથી ખરતાં
આંસુના પ્રવાહને દબાવીને હૈયું કાઢી કરીને પોતાનાં બાકી ગદેલાં
સંતાનના રક્ષણ ને પાલનપોષણને માટે પોતાની જાનને ધરી નાખવા
તેવાર થઈ ગઈ હતી. તેમનું જાતન કરવાની ચિન્તાના ભાર નીચે
પોતાના શોકની આગને ઢાંકી દહને જીવનના તુમુલ સંઘામમાં જૂઝવા
માટે હમર કરી હતી. એજ્જિટાનો સ્વભાવ પણ સહિના પ્રારંભ-
યુગમાં જીવનારાં કેટલાંક જંતુઓના જેવોજ ધડાયો હતો, એ જંતુ-
ઓનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે તેમના સરીરના દલાય જે દરકા
થઈ જાય તો પણ તે એક દરકાઓ દ્વારા જીવતાં ને જીવતાંજ રહે છે.
એ પ્રમાણે ફરી ફરીને તેમના ગમે તેટલા દરકા થયાજ કરે તો પણ

તેમની જીવનેચ્છા એટલી બળવત્તર હોય છે કે પોતાના પ્રત્યેક નાના નાના ખંડની મારફતે તેઓ જીવન ટકાવી રાખે છે. એકબિટ્ટા પણ એજ રીતે વિપત્તિઓના પ્રહારને ઝીલતી, વીંધાતી, કપાતી, છુંદાતી, કચરાતી, આજ સુધી જીવી હતી અને હજી વધુ જીવવાને માટે જેટલું મથન કરવું પડે તેટલું કરવાને માટે તેવી ને તેવીજ તત્પર હતી. જેમ કોઈ મરઘીનાં એક એક પીલાં મરતાં જાય તો પણ બાકી રહેલાંને તે પોતાની પાંખ તળે ઢાંકીને તેમનું રખોપું કરતીજ રહે છે તેમ એકબિટ્ટાને પણ પોતાનાં ત્રણ ત્રણ ફર્જન્દનાં મરણના જખમ વાગ્યા હતા તે છતાં પોતાનાં બાકી રહેલાં સંતાનનું રક્ષણ કરવાને માટે તે એકસરખો પ્રયત્ન કરતીજ રહેતી હતી. તે પોતાના મૂળ સ્વભાવને વશ થઈને તેમ ક્યે જતી હતી. એમ કરવાને માટે તેને કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો ન હતો, પોતાના મનને સમજાવવું પડતું ન હતું, મરી ગએલાં સંતાનના શોકના વિચારોમાંથી તેને પોતાના મનને બળ કરીને ખેંચવું પણ પડતું ન હતું, તેનો સ્વભાવજ એવો ઘડાયો હતો કે પોતાનું આ કામ ઇશ્વરે કે અનિષ્ટ તેનો વિચાર કરવાની પણ તેને જરૂર લાગતી ન હતી. આ સંસારમાં મૃત્યુ અને વિનાશ સર્વત્ર હાહાકાર મચાવી રહ્યાં છે તે જોતાં આટઆટલા ધમપજાડા મારીને, ગમે તેમ કરીને પણ જીવનને ટકાવી રાખવું એ તદ્દન વ્યર્થ છે એવો વિચાર પણ તેના મનમાં કદી આવતો ન હતો.

જીવનમરણના પ્રશ્નને ઉકેલવાની આવી સાદી, વ્યાવહારિક અને સામાન્ય સમજમાં ઉતરી જાય એવી પોતાની સ્વભાવગત ફિલસૂફી જર્ગિસના મનમાં હસાવવાનો તેણે અત્યારે યત્ન કરવા માંડ્યો, અને બોલતાં બોલતાં તેની આંખોમાંથી ખરી પડતાં આંસુએ તેની દલીલને ખૂબ અસરકારક બનાવી દીધી. તેણે ધીમે રહીને પોતાના મનની એક પછી એક વાત કહેવા માંડી. તેણે કહ્યું કે, જોના તો હવે મરી પડવારી; પણ જેઓ હજી જીવતાં છે તેમને કાંઈ મરવા દેવાશે? તેમનું રખોપું તો આપણે કરવુંજ જોઈએ ને? તેણે એમ પણ કહી દીધું કે, હું જો કહું છું તે મારા પોતાના પેટનાં છોકરાઓને માટે કહું છું એમ ન જાણવું. એ છોકરાઓને માટે જો કરવું ઘટશે અને જો અમારાથી થઈ શકશે તે હું અને મેરિન બેઠે મળીને કરી છૂટીશું. પણ હું જો કહું છું તે તો આ એન્ટોનાસને માટે કહું છું જોનાના અને તમારા પુત્રને માટે કહું છું. જોના મરી ગઈ પણ તેના નાનકડા પુત્રને તમારા હાથમાં સોંપીને ગઈ છે. જોનાનું એ એકલુંજ નાનકડું છે. એ પુત્રને જાળવવો, તેને ઉછેરીને મોટો કરવો એ તમારી મેદની

મોઢી ફરવું છે. માટે અત્યારે તો તમારે કાળજી કહ્યું કરીને એ
 છોકરાનું જતન કરવાને માટે જે કાંઈ કરવું પડે તે કરવા તમારે ગંડી
 જતન જોઈએ. એના આ પ્રમાણે કમોતે મરી ગઈ એ વાત છે
 તો ઘણીજ બચકર, ઘણીજ વહમી અને કાળજી વસોવી નાખે એવી,
 પણ થોડા મહિના થયાં તેના મન ઉપર અને શરીર ઉપર જે કાંઈ
 થીતું હતું તે જોનાં આપું પરિણામ આવવું જોઈતું હતું. એના
 જેવી કામગીરી દેવાની છોકરીને માટે આવી માનસિક અને શારીરિક
 વિપત્તિનો એણે અસહ્ય હતો. તે આવી દાઃમારીએના ધક્કા
 ઝીલવા સરખાઈ ન હતી. તે કુમળા ફૂલ જેવી હતી. તેણે આટલો તાપ
 ઝીલ્યો અને આટલું હવી તે પણ તેણે તેના ગળા ઉપરાંતની સહન-
 શીલના બતાવી. આજે તેને રીનસર દટાવવાના પણ આપણી પાસે
 પૈસા નથી એ વાત અમુક તો છેજ. તેને માટે શોક કરવાનો આ-
 પણે એક દિવસનો પણ અવકાશ રહ્યો નથી એ વાત પણ તેટલીજ
 અમુક છે. પરંતુ જે છે તે એ છે. આપણે જે સંનેગોની વચ્ચે
 છીએ છીએ તેમને તો આપણે અત્યારે ને અત્યારે ફેરવી શકવાનાં
 નથી. પણ એ સંનેગો ગમે તેવા પ્રતિકૂળ હોય તો પણ આપણે
 કંટાળના રક્ષણને માટે શું કરી શકીએ તેનો આપણે વિચાર કરી લેવો
 જોઈએ. છોકરાં જુએ મરે છે, ટાટે દૂધવાય છે. ધરતું લાડું ચડતુંજ
 નથી છે. એનિલિ ડોસ્ટી આપણી બે આંખની શરમ ક્યાં સુધી રાખ-
 ણે? તેને પણ બાડા પેટે કાંઈક તે: આપણું જોઈશે ને? છોકરાંને
 લખુંપાખું પણ ખવરાવવું જોઈશે ને? આપણે અત્યારે ખરેખરી
 જીવનમરણની ધાંટીમાં થઈને પસાર થઈએ છીએ. આપણે અત્યાર
 સુધી જે જુલો કરી તે કરી, પણ હવે જો નવી જૂલ કરીશું તો છા-
 કમાં મરી જશે—આપણે મોટાં મરી જઈએ તે તો જાણ્યે સમજ્યાં.
 પણ આપણે જીવતાં હોઈએ ત્યાં સુધી આપણી આંખ આગળ છોક-
 રાંને જુએ મરવા દેવાશે? તમે મરદ છો, કાળજી કહ્યું કરો, શોકને
 વિસારો મૂકો. આ નાના એન્ટેનાસના ભણી જુઓ—એનો મરી ગયેલી
 માને ખાતર એને ઉછેરીને મોટો કરવાની જવાબદારી તમારે લેવી
 જોઈએ તે સેવાને તૈયાર થઈ જાઓ. ધર તો મૃત્યુ એટલે ધરને સજ-
 ની જે ઉપદ્રિઓ વજગેરી તે પણ તેની સાથે સારું મઠ, જે થયું
 તે શીજ થયું. મૂલ્યો વર અને બગી જાન. તમે દટાર થઈને થામ
 નેટલો મહેનત કરવા માંડીશો તો થોડાજ દિવસમાં આપણે પાછાં
 હમાં થઈ જઈશું. આપણે માર્ગે જે જાવની વાટગી જમૂને છે તે વેરાઈ
 કરે, નાનાં છોકરા પણ તેમનાથી થાપ નહીં કરે. વેનાથી નેટલુ

ક્રમાઈ શકાશે તેટલું ક્રમાઈને ઘેર લાવશે. ક્રૂપા તમે એકલાજ નહિ
મત ના થાઓ, તમે એકલાજ બધું પાછળનું દુઃખ વિસારે નાખીને
ભવિષ્યની સામે નજર રાખીને ટટાર થઇ જાઓ તો બગડી ગયેલી
બાંછ આપણે સુધારી શકીશું. તમારા ઉપર આખા ઘરની સહાય-
તીનો આધાર છે. તમે હાર્યા તો પછી બધું ઘર હાર્યું, તમે હતાશ થઈ
જશો તો સૌનું આવી બન્યુંજ જાણજો. એકબિટ્ટા આ પ્રમાણે
બોલતી ગઇ. તેની વાણીમાં બળ આવી ગયું હતું. તેના શબ્દોમાં
તેના હૈયાના ઉંડા દર્દનો ધક્કો હતો. આ એકજ ક્ષણ એની હતી
કે તેને માટે-તેનાં બચ્ચાંઓને માટે-ખરેખરી અણીની હતી. તેમજ
જીવન-મરણનો પ્રશ્ન ત્રાજવે તોળાઇ રહ્યો હતો. જર્ગિશ દારૂ પીને
થશે તો શું થશે તેની તેને ખીટું હતીજ નહિ; દારણ કે તેની પાસે
દારૂ પીવાના પૈસાજ ન હતા. પણ તેના મનમાં જે ખરેખરી બોલ
પેસી ગઇ હતી તે એ હતી કે, જર્ગિશ શોકનો માર્ગો ધરમાંથી નસી
જશે અને જોનારની પેટે રવડતો થઇ જશે.

જર્ગિએ અધુન સાંભળી લીધું. તેની સ્ત્રીના મૃતદેહ તો તેની આંખો આગળજ હજી પડ્યો હતો તેથી તેના સાંનિધ્યમાં તેના પુત્રનો દ્રોહ કરવા જેવો વિચાર તેના મનમાં આવેજ કદી રીતે ! એકાએક ટાને જેટલું કહેવાનું હતું તે અધુન તે કહી પરવારી ત્યારે તે આંખો “એન્ટેનાસના હિતનો વિચાર કરીને હું ફરીથી એક વાર પ્રયત્ન કરી જોઈશ. એ નાનકડા જીવને જીવતા રહેવાની એક તક તો હું આપીશ. આવતી કાલેજ—ઓનાના મૃતદેહને છેલ્લા સંસ્કાર આપી દેશ. પણ ન મુમાવતાં—કાલે સવારના પહોરમાંજ હું નોકરી શોધવા કળી પડીશ. ગમે તેમ થશે તો પણ હું મારો જોત ખાળા વિના રહું એટલા તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો.”

પીળા દવામાં પ્રભાવ થયું એટલે તેનું નામ પીળું
 દવા, તેનું કાર્યકર્તા દવા ગીરામ જરૂર હતું તે પણ પાણી
 દવા નામ પણ વિચાર થયો વગર તે ગરમગીની નીકળી પડે.
 તે દરમિયાન કપડાની દોડાના આગરની ખાતમાં ગયેલ પીળું
 જમણા બેડ મળે તે તે લગત લેતી, એમ વિચાર્યો તે પાણી
 મળે, આમલક જમણે ઉંચા રહ્યો, પણ પાણી તે તેમ કીડતી
 કાઢે તેમ જમણે કીડતી કે, તરીકે જમણે, આમ પણ વિચાર્યો, પીળું
 જમણે કીડતી કે, તરીકે જમણે, આમ પણ વિચાર્યો, પીળું

વચની વધી દોષ ને કામે લૂં શોધા વિષમ ગાદ નેરુંદા. "

વેપારી કહેલું. " ના, ના, કાલ નેરુંદાથી તારું કમુંજ થશે મેનજ નથી—અમારે ત્યાં અમે તને માનવાના નથી—આગેવ નદે અમે કાપિયા પણ નહિ. તારું કમુંદા અવી નોકરી કમવાનો વિચારજ મનમાંથી કાઢી નાખ્યા. "

જર્મિઅ સો તેના આગે નેતેતોજ દેસા રજો અમે દયે શું કરવું અથવા અમે વધારે કરેલું કે ન કરેલું તેની તેને કમી સજાજ ન થઈ. આખરે તેણે પૂછ્યું. " પણ છે શું તે તો મને કરેલા ને ? હું ખાઈ કમ અરાખર કરતો ન હતો ? "

પણ પેલા અમલદારે તો તેની આગે તદ્દન એપરવાહથી નેપું અને કહ્યું. " મેં તને એક વાર તો કહ્યું કે અમારે ત્યાં તારે માટે કાંઈ કંઈ શકે એમ નથી. "

આ ખનાવની પાછળ રહેલા કાવંકર ધુપા બેઠને વિંચ જર્મિઅને સહ મેલો અને તે ત્યાંથી વીલે ગોટે, નાહમેદ થઈને, અપમાનથી તેના અંતઃકરણને થના ચામુચગાટની પીડા અનુભવતો પાછો વળ્યો. હવે તો તેને માટે એકજ માત્ર ખુશી રહ્યો હતો. સવાર થાય એટલે કારખાનાના દરવાજા આગળ જૂખ્યા બેકાર મવાલીઓનાં ટોળાં ઉભાં રહે છે તેમની સાથે ઉભા રહેવા સિવાય તેનાથી બીજું કાંઈજ થઈ શકે એવું ન હતું. એક કારખાનાના દરવાજા આગળ તેણે જૂખ્યે પેટે પુરા બે કલાક સુધી તપ કર્યું અને બ્યારે પોસિસના સિપાઇ એએ દંડા મારી મારીને આખા ટોળાને ત્યાંથી વીખેરી નાખ્યું ત્યારે બીજાઓની સાથે તે પણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

કલાકખાનામાં તેણે અઢી વરસ સુધી નોકરી કરેલી તે દરમ્યાન તેણે ઘણા જાણની સાથે ઝોળખાણ કરી લીધું હતું. એ ઝોળખીતાઓમાં કારની કુકાનોના માલિકો પણ હતા. તેઓ વધારે નહિ તો એકાદ કારની પ્યાલી અને થોડુંક ખાવાનું તો તેને ઉધાર આપતાં આંચકો ખાય એવા ન હતા. વળી મજૂર સંઘના સભાસદો પણ તેની આવી ખરેખરી બીડને વખતે કાંઈક હાયદહીનું આપે અથવા પોતાને ખરચે એકાદ ટંક ખવરાવે પણ ખરા. આ રીતે તેનો આહારનો પ્રશ્ન હકલી જતો હોવાથી આજ ને આજ નોકરી ન મળે તો તેથી તેને જુએ મરવું પડે એવી પરિસ્થિતિ ન હતી. તે ગમે ત્યાં જ મળી શકે તે ખાઈ લઈને નોકરીની શોધમાં આખો દિવસ બટક્યા કરે અને

અડવાડીઆંઓ મુઠી આ પ્રમાણે બીજા દગ્ગરો—કાળો—એકર એકાદી પેટે નોકરીને માટે ઉમેદવારી કર્યાં કરે તોપણ આજે એવું હતું. ધરતાં માણસોને મદદ કરવાનો પ્રશ્ન તેની સામે ઉભો તો હતો, પણ ત્યારે તે ગમે તેટલી માથાકૂટ કરતાં પણ આખરે નોકરી નજ મળે ત્યારે તે કરે પણ શું ? તેની નૈતિક જવાબદારી તો રહેતીજ ન હતી. તે દરમ્યાન ટીટા એક્ઝિઝિટા કાંઈ હાથ-પગ જોડીને બેસી રહે એવી ન હતી. તે આખા હાઇડ પાર્કના લક્ષ્યામાં બધે ફરી વળતી અને લીખ માગીને કાંઈ ને કાંઈ લઈનેજ ઘેર આવતી. છોકરાંઓ પણ છાપાં વેચીને કાંઈક કમાઈને તો ઘેર લાવતાંજ હતાં તેમાંથી એનિલિના ધરતું ભાડું પણ ચૂકવાતું અને બધાં લાખું પાખું ખાઈને જીવતાં તો રહી શકતાંજ.

આ પ્રમાણે એકાદ અડવાડિયું પસાર થઈ ગયું. તે દરમ્યાન જર્ગિસે નોકરીને માટે પુષ્કળ કાંકાં મારી જોયાં. ટાટો હીમ જેવો પવન વાતો હતો તો પણ બધે ભટકી વળ્યો. થાકતો ત્યારે વળી કોઈ દાઝતી દુકાનમાં પણ પેસી જતો. એવામાં દૈવયોગે જોન્સ કંપનીના માંસના ડબ્બા ભરવાના વિભાગમાં ભોંયરાંની અંદર તેને નોકરીનાં પત્તો લાગી ગયો. એ વિભાગનો એક મુકાદમ ખુલ્લી ઓસરીમાં થઈને જતો હશે તેની આગળ જર્ગિસે નોકરીને માટે યાચના કરી.

મુકાદમે તેને પૂછ્યું: “ટેલેગ્રાફીઓ ધકેલવાતું કામ કરીશ ?” તેના મોઢામાંથી આ સવાલ પૂરો નીકળે તે પહેલાં તો જર્ગિસે જ લઈને બોલી ઉઠ્યો: “હા, સાહેબ.”

“તાઈ નામ શું ?”

“જર્ગિસ રૂડકસ.”

“પહેલાં કોઈ કારખાનામાં નોકરીએ રહેલો ?”

“હા સાહેબ.”

“ક્યાં ?”

“જે જગ્યાએ—ગ્રાઉન કંપનીના કસાઈખાનામાં અને ડરહામ કંપનીની હાડકાંના ખાતરની મીલમાં.”

“ત્યાંથી તારે કેમ નોકરીઓ છોડવી પડેલી ?”

“પહેલી વાર તો મને અકસ્માત નડેલો અને બીજી વાર મને એક મહિનાની સજા થયેલી.”

“ કીક, જોઈશું. અમે તને એક વાર અજમાવી જોઈશું. કાલે સવારે અહીં વહેલો આવીને મી. ચોમસને મળજે. ”

બસ, હવે મને નોકરી મળી એ વધામણી ખાવાને માટે જર્જિસ નાના ડોકરાની પેટે ઘેર દોડ્યો. ઘેર આવીને સૌને આજ્ઞા બીના કહી અને કહ્યું કે, કાલથી હું નોકરીએ ચડી જઈશ. પછી આપણા ખરાબમાં ખરાબ દહાડા તો પૂરાજ થયા એમ માની લેતે. ઘરનાં માણસોએ પણ તે રાત હરખમાં ને હરખમાં પસાર કરી. સવાર પડતામાં તો જર્જિસ ઉઠીને ઉભો થયો અને કારખાનું ઉધડે તે પહેલાં અડધા દહાડે આગળથી ત્યાં આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી થોડી વારે પેસા મુકાદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને જર્જિસને જોઈને નેણે મોઢું બગાડ્યું.

તે બોલ્યો: “ એ જોને નોકરી આપવાનું વચન આપ્યું હતું તેજ તું કેની ? ”

જર્જિસ બોલ્યો: “ હા સાહેબ. ”

“ ઉંદ ! હું ધણો દિલ્લગીર છું. મારી કાલે બૂલ થઈ ગઈ. હું તને નહિ રાખી શકું. ”

જર્જિસ આબો બની ગયો અને તેની સામે કાંટે ડાળે જોઈ રહ્યો. પછી તેણે પૂછ્યું: “ કમ, એટલી વારમાં શું થઈ ગયું ? ”

પેસા બોલ્યો: “ કાંઈ નહિ, તને નોકરી નહિ મળે એજ. ”

ખાતરની મીસના ઉપરીએ તેની સામે જેવી દ્રવ્યમાયથી બરેલી નિપૂર દષ્ટિ કરી હતી બરાબર તેવોજ બાવ જર્જિસે આ માણસની આંખમાં પણ જોયો. હવે એની સાથે વધારે રક્તક કરવામાં કરો અર્થ નથી એવું તે સમજી ગયો, તેથી કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ત્યાંથી તે ચાલ્યો ચાલ્યો દારના પીઠામાં પેટો. હવે તેને સાર ખીંચે કાંઈ દેશાણે જવાનું રહ્યું હતુંજ ક્યાં ! પીઠામાં તેના કરતા વધારે અનુભવી માણસોએ પેસા મુકાદમના વર્તનનો બધો બેદ તેને સમજાવ્યો દર્શાવ્યો, અને બેદ જગ્યાએથી જાડું મગવાનું ખર્ચ કારણ, જેને વિષે તેના પાનાના મનમાં પણ ત દેદ તો ઉપમ થયોજ હતો, તે કારણ પણ તેઓએ તેને કહી નાખ્યું. તેઓ તની સ્વર્થ થાન કરના મથ અને તેના તરફ દયાઈ દષ્ટિએ જતા મથ. એ દષ્ટિમાં તેમની

સૌની સમવેદનાનું પ્રતિજિંબ પડતું હતું, કારણકે સૌ મમૂજી જીવનભગારોના જીવનના એકસરખા શિકાર હતા. તેમણે તેને કહ્યું તને બાળે જગ્યાએથી ઝાડુ માર્યું એનો અર્થ એટલોજ કે, તારું નામ કારખાનાવાળાઓને કાળે ચોપડે ચઢી ચૂક્યું છે. તું જ્યાં જ્યાં ત્યાં તને એવો ને એવોજ મૂકો જવાબ મળશે. તેમણે તેને પૂછ્યું કે, તેં ક્યું તું શું ? જવાબ મળ્યો કે, મેં મારા ઉપરી અમલદારને જમીન ઉપર ઝીંકી નાખ્યો હતો. ત્યારે તો પેલા કહે કે તારે પોતે સમજી લેવું જોઈતું હતું અને નોકરીને સાફ કોઈને કયું કહેવાની જરૂર ન હતી. ઉપરી અમલદારને માર્યા પછી અને તે અપરાધને માટે જેલમાં જઈ આવ્યા પછી તું પાછો નોકરીની આશા રાખે તારી કાંઈ થોડી હિમ્મત કહેવાય ? લલા માણસ ! હવે આખા પેકિંગટાઉનના કોઈ પણ કારખાનામાં તારે નોકરીની મુલ્કે આશા રાખવી જ નહિ. તને પેકિંગટાઉનમાં નોકરી મળે તે કરતાં તો તું શિક્ષણ શહેરના લૉર્ડ મેયર તરીકે ચૂંટાય એ વધારે બનવા જોઈ છે ! અમે તો એજ નવાઈ લાગે છે કે, તેં જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા પછી નોકરી ખોળવા પાછળ આટલા બધા દિવસ ફોકટમાં ગુમાવ્યાજ શા માટે ? તું આટલો વખત અહીં રહ્યો અને એટલુંય ન સમજ્યો કે, અહીં જુદાં જુદાં કારખાનાં છે એવું કહેવાય છે, પણ તે ખરી રીતે જુદાં જુદાં છેજ નહિ. એ બધાંનું તંત્ર એકજ છે. એમને કારખાનાં કહેવા કરતાં કારખાનાંઓનું સહકારી મંડળ કહીએ તો વધારે વાજબી કહેવાય. તમામ કારખાનાંઓની નીતિ એકજ ધોરણ ઉપર અને એકજ દિશિનિન્દુથી રચાય છે તથા તેનો અમલ પણ એકસરખી રીતેજ થાય છે. તારું નામ અહીંના એકેએક કારખાનાના, નાની મોટી એકેએક ઓફિસના અને એકેએક દુકાનના માલિકની ખાનગી યાદીનાં ચઢી ચૂક્યું છે. અમે તો એટલે સુધી કહેવાની હિમ્મત ચલાવીએ છીએ કે, આટલા વખતમાં તો તારું નામ સેન્ટ લૂઇઝ, ન્યૂયૉર્ક, ઓમાહા, ખોસ્ટન, કેન્સાસ અને સેન્ટ જોસેફ, એ બધાં શહેરે શહેરમાં પહોંચી ગએલું હોવુંજ જોઈએ. તું ત્યાં જઈને ત્યાંનાં કોઈ કારખાનામાં નોકરી માગીશ તો તારું નામ સાંભળતાની સાથેજ તને આજે જેવો જવાબ મળ્યો તેવોજ જવાબ ત્યાં પણ મળશે. આખા અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યના કોઈ પણ કસ્ટોમરનામાં, માંસના ડબ્બા લાવવાના કોઈ પણ કારખાનામાં તારે હવે આ લવમાં તો નોકરી કરવાની આશાજ મૂકી દેવી. એક કારખાનાનો તારે વિષે ખરાબ રિપોર્ટ ગયો એટલે બધાં કારખાનાંએ તને વગર તપાસે, વગર પૂછ્યે, તારે તારા બચાવ

જો હોવાનું છે કે નદિ ને સંભળવાની વચ્ચે ક્યાં વચગાળા નામ વેપર
 જોવાનું છે. દુકાનામાં કંઈક નામ આપ્યું અને તેને માટે અર્પણને તને મળત
 પણ કરી નાખી. આ દુકાનામાં ઉપર નથી જેના તારી કાઢ કમિયાદ
 સંભળવાનું છે નથી તારે અપેક્ષા કરવાની. તારે થયું શું? આ
 લોકોની વચ્ચે ત્યાં સામવચ પડેલાની દોષ, ત્યાં ત્યાંથી તને અંકુશ
 મળશે. તું કદાચ એમ કહે કે, તું દોષનું જાણ હોવાથી રહીશ અથવા
 અંકુશી ભરેલી રેલખાડીએને ધમ્મવાનું કામ કરીશ તો પણ તને
 તે નમ્નો સંભળાવી દેશે. તારે ખાતરી કરવા દોષ તો જનને પરીક્ષા
 કરીને જો. તારા જેવા બીજા એકદો માણસોએ આ જામનની પરીક્ષા
 કરી છે અને તેમના અનુભવો અમને દર્શા છે તે ઉપરથી અમે તને
 કરીએ છીએ. તને વિશ્વાસ ન આવતો દોષ તો દશ વળી મેઘા
 રિસા વધારે બગાડ. પણ ત્યારે બધેથી તું આવો ને આવોજ જવાબ
 સંભળાવ ત્યારે તારે દખલ કરવું પડશે કે, અમે કરીએ છીએ તે
 ખરું છે. તેઓ તને કદા નમ્નોજ સંભળાવશે—કદા ખુલાસો નદિ
 કરે—આ માટે નોકરીએ નથી રાખતા તેનું દશુજ કારણ નહિ કહે.
 મેલા મુકાદમે તને જે દશુ તેના કરતાં એક અસર પણ કોઈ વધારે
 નહિ હશે. બસ, એનો એજ—જાપજાનામાં હપાવીને તૈયાર રાખ્યો
 હોય એવો એકસરખો મુકાને સદ જવાબ! પડેલાં તારી સાથે ઝાડી
 ઝાડી વાનો દરેક, નોકરીએ રાખવાનું વચન પણ આપશે; પણ નોક-
 રીએ ચકાવવાનો વખત આવશે એટલે તને કહેશે કે, અમારે તારો
 ખપ નથી, તું કદાચ તારું નામ બદલી નાખે તો પણ તારો દહાડો
 નહિ વગે; કારણ કે કંપનીના કુપા જનમુસો ખાસ એટલાજ કામ માટે
 આરે તરફ નગર રાખતા કરે છે. કદાચ બીજે નામે તું કોઈ કેકાણે
 નોકરીએ રહી પણ જાય, પરંતુ ત્રણજ દહાડામાં એ જનમુસો તને
 પકડી પાડશે અને ત્યાંથી તને ખંભેરી કદાવશે. કંપનીના માલિકો
 તેમના જનમુસી ખાતા પાછળ આટલો બધો ખરચ કરે છે તે નકામો
 નથી કરતા. એ ખાતાની સફળતા ઉપર તો તેમની કરોડો રૂપિયાની
 કમાણીનો આધાર રહેલો છે. મજૂરસંઘની ચળવળને અને રાજનૈતિક
 અમરોપને મૂળમાંથીજ દબાવી દેવાનું, ચળવળ કરનારા આગેવાન
 મજૂરોને પકડી પકડીને કેકાણે કરી દેવાનું અને આખી મજૂર આસમ-
 ને હમેશાં ધાકમાં ને ધાકમાં રાખવાનું તેમની પાસે આ એક અમો-
 ધ સાધન છે અને એ સાધનને તેઓ હંમેશાં સતેજજ રાખે છે.

જર્જિસ પછી ત્યાંથી હીને ઘેર ગયો અને ધરનાં માથુસોની
 નાની સરખી સભા આગળ તેણે પોતાના નવા કમનસીબની દહાણી

કાઠી સંલગ્નાવી. હવે તો કૂરતાની હદજ આવી ગઈ હતી, વૈરલાવનો આડો આંક વળી ગયો હતો. જર્ગિસે હવે પોતાનું પેટ ભરવાને આં જવું? તે પોતાનું મૂળ વતન છોડીને આ પરગણામાં આવીને વસ્યો હતો, આ ઠેકાણેજ તેણે ઘર વસાવ્યું હતું. તેના ઝોળખીતાઓ, મિત્રો બધાય અહીંજ રહેતા હતા. આ પરગણાની બહાર તેને કોઈ ઝોળખતું પણ ન હતું. બહાર ચાલ્યો જાય તો ત્યાં કોઈની પણ મદદ મળવાનો લગારે સંલવ ન હતો, પગ મૂકીને ઉભા રહેવાનું પણ ઠેકાણું ન હતું. તેણે હવે શું કરવું? આ પરગણામાં તો નોકરીનાં, આશ્રિકા મેળવવાનાં તમામ દાર તેને માટે બંધ થઈ ગયાં હતાં. પેકિંગ્હાઉસમાં તો માત્ર કસાઈખાનાં અને એજ બંધાને લગતાં નાનાં મોટાં કારખાનાં સિવાય બીજો કશો ઉદ્યોગ હતોજ નહિ અને તેમાંના કોઈ પણ કારખાનામાં તેને નોકરી મળવાનો જરા જેટલો પણ સંલવ રહ્યો ન હતો. એનો અર્થ એજ થયો કે, કારખાનાના માલિકોએ તેને દેશવ્યો લેવડાવ્યો, તેને તેના ઘરમાંથી પણ કાઢી મુકાવ્યો. આ કૂરતા તો કાંઈ ઝોળી કહેવાય?

અડધી રાત ગઈ ત્યાં સુધી તેણે, મેરિજનએ અને એક્ઝિપિટાએ ઘણો વિચાર કર્યો, ઘણી ચર્ચા કરી, કાંઈ કાંઈ યોજનાઓ વિચારી કાઢી અને ભાંગી નાખી. છેવટે બધાંએ મળીને એવું નક્કી કર્યું કે, શહેરના બીજા ભાગમાં જ્યાં છોકરાંઓ છાપાં વેચતાં ફરતાં હતાં ત્યાં હવે જર્ગિસે નોકરીની તલાશ કરવી. પણ એમ કરવામાંય એક વાંધો હતો. મેરિજનનો હાથ હવે સારો થવા આવ્યો હતો અને 'કસાઈખાનાના ગમે તે એકાદ કારખાનામાં મને નોકરી મળી જશે' એવી તેને આશા હતી. તેનો એક વેળાનો પ્રિયતમ ટેમોઝિયસ હજી તેના હૈયામાંથી ખસ્યો ન હતો; જો કે એહને મહિનામાં એક વાર પણ મળવાનો જોગ આવતો ન હતો. આટલું જતાં પણ તેને સદાને માટે છોડી દેતો આઘે ચાલ્યા જવાનો વિચાર મેરિજનને સાલતો હતો અને તેમ કરવાને તેનું મન અચકાતું હતું. બીજું એક્ઝિપિટાને પણ એવી ભાળ મળી હતી કે, ડરહામ કંપનીની ઓફિસોમાં ઝાકુ કાઢનારીઓમાંથી એકની જગ્યા ખાલી પડી છે અને તે કદાચ તેને મળે પણ ખરી. તેણે કોઈની મારફતે પૂછપરછ કરાવી હતી, પણ હજી છેલ્લો જવાબ મળ્યો ન હતો. પણ ત્યાંથી 'હા-ના'નો જવાબ મળતા પહેલાં અહીંથી આપણે ચાલ્યાં જઈએ એ ડીક નહિ. કારણ કે ત્યાં જઈશું ત્યાં પણ આપણે સાર થોડી નોકરી તૈયાર કરી મૂકી છે? એટલે વળી પાછી ચર્ચા ચાલી. આખરે એવો તોડ કાઢ્યો કે, જર્ગિસે એકલાએજ અહીંથી ચાલ્યા

જવું અને ત્યાં પોતાનું ફાટી લેવું. જો તે નોકરીએ લાગી જાય તો પછી બધાંએ અડીથી ઉઠીને ત્યાં રહેવા જવું કે નહિ તે સવાલનો નિર્ણય હમણાં નહિ પણ તે વખતે કરી લેવો. ત્યાં અગત્યના લતામાં જર્ગિસને કોઈ ઓળખતું ન હતું તેથી કોઈની પાસેથી કશું હાથઉછીનું મળે અથવા કોઈ દુકાનવાળો તેને ઉધાર ખવડાવે એવી આશા રાખવી કોઈક હતી. ત્યારે નોકરી મળતા મુધી જર્ગિસે ખાતું શું? વળી જો તે બીજા માગવા જાય તો પોલિસ તેને પકડીને લામટા તરીકે તેના ઉપર કામ ચલાવે અને થોડા દિવસ પાછી જેલની કાટડીની હવા ખવરાવે. આનો રસ્તો તેમણે એવી રીતે કાઢ્યો કે, છોકરાંઓમાંથી મળે તે એક જણે તેને ખોળી કાઢવો અને તેમની છાપાંની કમાણીમાંથી રોજ ૧૫ સેન્ટ તેને આપવા અને એટલામાં જર્ગિસે નોકરી મળતા મુધી મળે તેમ કરીને ગુજરો કરી લેવો. તેણે આ દરાવ કબૂલ કર્યો અને આત્મા જવાની નૈધારી કરી. હમણાં તો તેને માત્ર એકજ કામ કરવાનું હતું. આખો દિવસ સવારથી તે રાત્રે અંધારું થાય અને દુકાનો, ઓફિસો તથા કારખાનાં બંધ થાય ત્યાં લગી તેણે પોતાના જેવા સેંકડો હજારો મવાલીઓનાં ટોળાં ભેગા બટક્યા કરવું. નોકરીને માટે કામને કોઈ રાહ જોવી અને બધો વેપાર-રોજગાર બંધ થઈ જાય ત્યારે મધરાત થતા મુધી કાં તો મેટોર લોરીની નીચે અથવા તો કોઈ દુકાનનાં પગથીયાં આગળ લપાદને ટાડમાં ફૂંટવાતા ખેસી રહેવું અને મધરાત થયા પછી ત્યારે પોલિસનાં રોયનકાઉસ ઉધડે ત્યારે ધક્કામુક્કી કરીને તેમાં વહેલા વહેલા ખેસી જવું અને વળી ભોગજેગે એકાદ છાપું મળી જાય તો તેનું જિછાનું બનાવીને તેના ઉપર મુછને ઘર અને તંબાકુથી ગંધાતા, માંકણ, ચાંચડ અને જૂથી ખદખદતા, નાના પ્રકારના રોગથી પચપચી રહેલા જિખારીઓ, મવાલીઓ અને બામટાઓની સોબનમાં રાત પસાર કરવી—બસ, એટલુંજ હવે તેને મળે જાણી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૧ મું

આવડા મોટા શિકાગો શહેરની શેરીએ શેરીએ અને મલીએ ગલીએ દસ દહાડા મુઠ્ઠી જર્ગિસ પેટે પાટા બાંધીને નોકરીની તલાશમાં ભટકી વળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં તેના ટાંટીઆ ફરી જતા હતા અને માથે અંધારાં આવતાં હતાં; પણ શો ઉપાય ? તે ત્યાં ગયો ત્યાં ‘મને નોકરીએ રાખો,’ ‘મને નોકરીએ રાખો,’ એવી ટહેલ નાખતો ગયો. એકેએક દુકાન, એકેએક ઑફિસ, એકેએક ઉપાહારગૃહ અને એકેએક વીશીનાં પગથીયાં તેણે ઘસી નાખ્યાં. ત્યારપછી કુરળઓમાં, રેલ્વેની ગોદીઓમાં, માલ ભરવાની વખારોમાં, મીલોમાં, પરચૂર કારખાનાંઓમાં, ત્યાં આખી દુનિયાના વપરાશને માટે નિકાસ કરવાની વસ્તુઓ બનીને તૈયાર થતી હતી, ત્યાં એકેએક ડેકાણે ફરી વળ્યો. આટલે બધે ભટક્યો ત્યારે માત્ર એક કે બેજ ડેકાણે નોકરી ખાલી છે એવું કાને સાંભળવા પામ્યો. પણ એક એક જગ્યાને માટે સો સો બસો બસો ઉમેદવારો પડાપડી કરતા હતા તેથી તેમાં પણ તે ફાવ્યો નહિ. આ પ્રમાણે આખો દહાડો ભટકી ભટકીને ચાકતો ત્યારે કોઇના બારણાને ઓથે, કોઇ દુકાનના ઓટલા ઉપર—જ્યાં આશરો મળી જાય ત્યાં ભરાઇ જઇને રાત કાઢી નાખતો. પણ એમ કરતાં એક દહાડો ટાઢ જતી જતી એક વાર ખૂબજ અપાટો મારતી ટાઢા હીમ જેવા અને શરીરની આરપાર નીકળી જાય એવા સૂસવાતા વાયરા વાવા લાગ્યા. વળી થર્મોમિટરનો પારો નીચે ઉતરતો ઉતરતો ઠંઠ શન્યથી પણ પાંચ અંશ નીચો ઉતરી ગયો, અને તે પણ સમી સાંજે. રાત પડ્યા પછી તો તે વળી એથી પણ વધારે નીચો જતો ગયો અને આખી રાત દર કલાકે વધારે ને વધારે નીચો નીચો ઉતરતોજ ગયો. ઘરબાર વિનાના મવાલીઓને માટે આજની રાત ખરેખરી કતલની રાત હતી. હેરિસન સ્ટ્રીટનું મોટું શેશન હાઉસ ત્યારે ઉઘડ્યું ત્યારે તેમાં પેસી જવાને માટે મવાલીઓએ અંદર અંદર બદલાયળીજ મચાવી મૂકી. આ વખતે જર્ગિસને તેના કદાવર શરીરે

અને ખાવડાંના જોરે ચારી આપી. તે ખીજવાએલા જંગલી પશુની માફક ખીજાઓને હડસેસે ચઢાવતો, જમીન ઉપર પડી ગએલાઓને ઈંદતો કચરતો અંદર ધૂસો ત્યારે ઉવટે તેને દાદરના એક પગથીઆ ઉપર ખીજા એ જાણુના બેગાબેગી દબાઈ ચપાઈને બેસી રહેવા જેટલી જગ્યા મળી.

અહીં તેણે જેટલા દિવસ કાટયા તેટલા દિવસ તેણે ખીજાઓની સાથે બચબચા કરીનેજ કાટયા. કારખાનાંઓના દરવાજા આગળ ઉભા રહેવું હોય તો તે પણ સડે ત્યારેજ તેટલી જગ્યા મળે. શરીરોએ શરીરોએ ભટકવામાં પણ મવાલીઓ અને લિખારીઓ તેની સાથે હરિ-શાઈ કરે અને સડે કે અમારા લતામાં તું વળી ક્યાંથી ધૂસી ગયો ? એક દિવસ તે રોશન આગળ જઈને ઉભો રહ્યો અને આગગાડીમાંથી હનરનાથ મુસાફરોનાં પાકીટ કે પોટલાં ઉપાડી લેવાનું કામ કરી જોવા માંડ્યું ત્યારે તેને અખર પડી કે, આ ધંધો તો અમુક મંજૂરોએ પોતાનો એકદમ બનાવી દીધેલો છે. જરાક કોઈના સામાનને હાથ લગાડે એટલે તરતજ આ-દશ મંજૂરો તેના ઉપર તૂટી પડે અને તેને જીવ લઈને નાસી જવું પડે. પોલિસના સિપાઈઓને તો પેલાઓએ અગા-હથી સાધી રાખેલાજ હોય તેથી તે ગમે તેટલી બૂંસો પાડે તો પણ દોષ તેનું સાંજળેજ નહિ, અને રસ્તા ઉપર ઉભેલો પોલિસનો સિપાઈ કાં તો અવજો કરીને ઉભો રહે અથવા તો સામે તેનેજ દબાવે.

આટલા દિવસ તે બૂખથી છેક મરી તો નજ ગયો, કારણ કે પૈસા છોકરાંઓમાંથી ગમે તે એક જણ તેને ખોળી, કાઢીને થોડાક પૈસા આપી જતું હતું. તે પણ દરરોજ આવી મગશે કે નહિ, તેની પણ ખાતરી તો નહિજ. કારણ કે એ દડાડામાં દાંડનું જોર એટલું બધું હતું કે છોકરાંઓથી સહન થાય એવું હતુંજ નહિ. વળી તેમને પોતાને પણ ક્યાં નીરાંત હતી ? તેમના ધંધામાં પણ તેમને પોતપો-તાના હરિફાની સાથે ઝૂંઝવાનું હતું અને કોઈ તેમના કરનાં જગરો નીકળી આવે તો તે તેમને મારી ઝૂડીને તેમની પાસે જેટલા પૈસા એકદમ થયા હોય તેટલા બધાજ તરફાવી લેતો. કાપડો પણ તેમની પિરદમાંજ હતો. દાખલા તરીકે ચિલિમાસ હતો તો અગીઆર વરસ-નો, પણ આ વરસનો હોય એવો દેખાતો હતો. એક દડાડો આખે ચકમાં પહેરીને નીકળેલા એક કરડા રવજાવના ડોસીનાએ તેને રસ્તામાં ડાપાં લેતો દીધો એટલે તેમણે તો તેને ઉઠા રાખીને ખૂબ ધન-કાપ્યો અને કહ્યું કે, હું જો ડાપાં લેવાનું કામ છોડી દઈને નિરુજ

ભણવા નહિ જાય તો ભટકતા માણસો ઉપર નજર રાખનાર અમલદારને તારી પાછળ પાછળ મોડલીને તને પકડાવીશ. પણ આ પરમાર્થના પૂતળાને-નાનાં બાળકોની દાઝ જાણનાર પુણ્યાત્મા ડાહ્યા માને-મનમાં એવો વિચાર ન આવ્યો કે, આવડા નાના છોકરાને તેની માએ છાપાં વેચવા મોકલ્યો હશે તે વધારે પૈસા કમાવાના કોએ મોકલ્યો હશે કે ઘરમાં પૈસાની ખરેખરી તંગી પડી હશે તેથી નાશ્ટકે તેને ઘરમાંથી બહાર કાઢ્યો હશે? જેઓ સમાજની સેવા કરવા નીકળે છે તેઓમાંથી પણ ઘણા થોડાનેજ સમાજના દર્દનો વિચાર કરવાનું મૂકે છે. સમાજની એવી વિષમ અવસ્થા શા કારણથી થઈ કે નાનાં નાનાં છોકરા-છોકરીઓને કમાવા નીકળવું પડે છે; તેનો વિચાર તેઓ કેમ નથી કરતા? કારણ કે સમાજની સેવા કરવાનો અને ગરીબોની દાઝ જાણવાનો જેઓ દાવો કરે છે તેઓ પણ ગરીબોની ગર્દન ઉપરથી નીચે નથી ઉતરતા. તેમને તો ગરીબોની ગર્દન પર ખેડાં ખેડાં ગરીબોને મદદ કરવી છે. મૂડીવાદનું જે યંત્ર ગરીબોને પીસી રહ્યું છે તે યંત્રના ઉપર પોતાનો પણ હાથ છે, ગરીબોને પીસવામાં તેમનો પોતાનો પણ હિસ્સો છે એ વાત કોઈ કહે તો પણ તેમને ગળે નથી ઉતરતી. જેમની પાસે પોતાની વાજબી જરૂરીઆતના કરતાં વધારે સંપત્તિ એકઠી થઈ છે, પોતાની અથવા પોતાના બાપદાદાની સંપત્તિને જોરે જેમને સમાજસેવા કરવાની, પુસ્તકો રચવાની, લાપણો આપવાની કુરસદ મળે છે તેઓ તેમની વધારાની સંપત્તિ ઉપરનો હાથ છોડી દીધા વગર તેમજ ગરીબોની ગર્દન ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા વગર, ગરીબોને ગરીબ રાખનાર મૂડીવાદની જે દુષ્ટ પ્રથા ચાલી આવે છે તે પ્રથાના મૂળમાં ઘા કર્યા વગર, પોતાનાં એશઆરામનાં સાધનોમાંથી કાંઈ પણ ઓછું કર્યા વગર ગરીબોનો પ્રશ્ન ઉકેલવા ઇચ્છે છે. ગરીબોનો—માનવસમાજને લાગુ પડેલા એ વિષમ વ્યાધિનો—જે કોઈ ઇલાજ હોય તો તે સામ્યવાદ છે. સંપત્તિ ઉપર કોઈ અમુક વ્યક્તિનો નહિ પણ આખા રાષ્ટ્રનો પંચાયતી અધિકાર છે, એ સિદ્ધાંત ત્યારે અમલમાં આવશે ત્યારે જગતની આર્થિક ગૂંચવણોનો, સમાજમાં વ્યાપી રહેલી વિષમ અવસ્થાનો સાચો ઉકેલ થઈ જશે. ગરીબોનાં દુઃખની આ જડને પકડ્યા વગર તેમને સહાય કરવાના જે જે પ્રયત્નો થાય છે, તે મૂળ દર્દને મટાડ્યા વગર ઉપર ઉપરથી મલમ-પટ્ટા કરવા જેવા છે. જગતમાં જેટલાં પરમાર્થનાં ખાતાં ચાલે છે તે બધાંજ શ્રીમંતોએ માંડેલી પરોપકારની રમતો છે. એક બાલુએ તેમના સમાજના મોટા ભાગને ગરીબ અને પદદલિત રાખવાનાં ઢાંચો કરતા

જલ્દી જી અંને વચમાં વચમાં પોતાની જાંઘમાંથી ઘાટોઠ દિરંગે દુઃખી-
આંખોનું દુઃખ આંધું દેશમાં આગે છે. એનાથી આંખું કાંઈ કળ
આવતું નથી, પણ પોતાએના મનુષ્યોની પાસ લાંબાવા કહે છે અને
વરમાદના બદાના હેઠળ મરીવાદની દુષ્ટ પ્રધાને પોતાજ મજા છે.

વિગિમામને પેલાં દોમીમાએ કામદાનું દરામણું જનાવીને ધમ-
કાઓ, પણ એટલેથીજ તેનું નો પતી ગયું. ગિચારી કોટિના ઉપર
તો વજા એથી પણ વધારે ચીત્યું. તે સ્ત્રીજાતિની દોષથી તેના કિષર
પોલી વિપત્તિ સ્ત્રીજાતિને માથે દોષ દોષ વાર આવી પડે છે તેવી ખાસ
વિશેષ પ્રકારની વિપત્તિ હતી. એક દિવસ રાતને વખતે દોષ અજાણવા
માણસે તેનો દાથ પકડ્યો અને તેને ફાંસાવાવા લાગ્યો કે, પેલા અધારા
જેવરામાં જન્મનો દાદર છે ત્યાં મારી સાથે ચાલી આવ. આ અણીની
વેળાએ દોષ ત્યાં આવી પકડ્યું તેથી પેલા બદમાસ ત્યાંથી નારી છૂટ્યો;
પણ કોટિનાના મનમાં ને દદાડાની એવી ધાક પેસી મજા કે ધરતી બદાર
પર મૂકતાં પણ તે અચ્છાતી હતી અને છાપાં વેચવાનું કામ કરવા
માટે તેના ઉપર ઘણુંજ દયાળુ કરવું પડ્યું.

આખરે ઘણે દહાડે જર્જિસને નોકરી હાથ લાગી. ચિકાગો નગ-
રનાં દક્ષિણ ભાગમાં પોલાદનું મોટું જંગી કારખાનું હતું, તેમાં
આગમીટીના પાટા જેમ જેમ તૈયાર થતા ગય, તેમ તેમ તે પાટાને
ઉચ્છીને માલગીટીના ડબ્બામાં ચઢાવવાનું કામ તેને મળી ગયું. આ
કારખાનું જર્જિસના અત્યારના રહેણાણથી એટલું આધું હતું કે દ્રામમાં
એટીને જતાં પણ તેને બે દલાક સાગે અને દ્રામના બાડા ખાતે દર
આઠવાડીએ એક દાંડર અને વીસ સેન્ટનો ખરચ થાય. આટલા
જવા પૈસા દ્રામમાડા પાછળ ખરચી નાખવાનું આ નિર્ધન કુટુંબને
પાલવેજ નહિ. તેથી જર્જિસે તો બિરતરો અને જૂગડાંનું એક પોટલું
ખાંધું અને પહેલે દહાડે નોકરી ઉપર દાંડર થવા ઘેરથી નીકળ્યો.
ત્યારે તે પોટલું સાથે લઇનેજ નીકળ્યો. કારખાનામાં તેના એક જોડી-
દારે એક વીંશીવાળા સાથે તેનો પરિચય કરાવી દીધો. તે પોલેન્ડ-
વાસી હતો. તેને રાજના દય સેન્ટ આડું આપવાનું દરાવીને જર્જિસે
તેની વીંશીમાં રાત્રે મૂર્છ રહેવાની જાહેવણ કરી લીધી. ખાવાને માટે
તો ત્યાં સરના દરની વીંશીઓ ધણી હતી; તેમાની ગમે તે એકમાં
જઈને તે ખાઈ લેતો. શનિવારે સાંજે ધેર જતા ત્યારે પાછો બિરતરો
સાથે લેતો આવતો અને આઠવાડીઆનો જે પગાર મળતો તેનો મોટો
ભાગ બચાવીને ઘરમાં આપી દેતો.

તે નોકરીએ રહ્યો તેને ચોથેજ દહાડે એક મજૂર ચાલતી આગાડીની આગળથી ઝટ ઝટ પસાર થવા જતો હતો એવામાં ભોમ-
નેજે તેને ગાડીના પાટાની ઠોકર વાગવાથી પડી ગયો અને માથું
પૈડું તેના એક પગ ઉપર ફરી વળ્યું. પગ છુંદાઇને ચટણી જેવો થઈ
ગયો. જર્ગિસ ત્યાંથી થોડેજ છેટે ઉભો હતો તેથી તેણે આ બનાવ
નજરોનજર દીઠો. એજ જગ્યાએ પૂરાં ત્રણ અડવાડીઆં પણ નહિ
વીત્યાં હોય અને એટલામાં તો વળી એથી પણ વધારે ભયંકર બનાવ
તે જેવા પામ્યો. લોખંડને ગાળીને રસ બનાવવાની ભટ્ટીઓ હારખે
બાંધી હતી, તેમની ભીંતો પથ્થરની નહિ પણ સાદી ઇંટોથી ચણેલી
હતી. એ ભીંતોમાં ઘણી જગ્યાએ નાની મોટી તડો પડી હતી અને
તેમાં થઇને ઓગળેલા પોલાદના રસની સફેદ ચકચકતી લીટીઓ પણ
સાફ જોઇ શકાતી હતી. તેમાંની કેટલીક તડો તો ફાડું ફાડું થઈ
આવી હતી અને ભીંતનો તેટલો ભાગ બહારની બાજુએથી ઉપસી
પણ આવ્યો હતો. આટલું છતાં તે કારખાનાંના માલિકોને આવી
ખરાબ અને જોખમભરેલી ભીંતોને દુરસ્ત કરાવવા જેટલી પણ પરવા
ન હતી. મજૂરોની જિંદગી તેમને મનથી ઘણી સરતી હતી. કારખાનું
તપાસનારા સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરો આવતા તેઓ પણ આમતેમ ફરીને
ઓફિસમાં ચાહ-પાણી પીને વિઝિટર્સ બુકમાં સારો શેરો ફરીને ચાલ્ય
જતા. એક દહાડો જર્ગિસ ત્યાં આગળ રહીને જતો હશે એવામાં
એક ભટ્ટીની ભીંત ફાડક લઇને ફાટી ગઈ અને ધગધગતા લોખંડના
રસની છાલક બે મજૂરોનાં શરીર ઉપર પડી. તેઓ ચીસેચીસ પાડતા
ભોંય ઉપર આજોડીઆં ખાવા લાગ્યા. જર્ગિસ તેમની મદદે ઠોકી
ગયો અને તેમનાં શરીરે ચોંટેલો લોખંડનો રસ લૂછવા જતાં તેના
પોતાનાજ હાથની હથેળીની ઘણીખરી ચામડી બળી ગઈ. કારખાનાના
ડોક્ટરે તેને હાથે પાટો બાંધી આપ્યો. પણ તેણે આટલું બધું જોખમ
વેઠ્યું છતાં કોઇએ તેને આભારનો એક શબ્દ પણ સંભળાવ્યો નહિ
અને આઠ દિવસ સુધી તે કામ ન કરી શક્યો તેટલા દિવસનો તેનો
પગાર પણ કાપી લીધો.

જર્ગિસ હાથે દાઝીને ઘેર આવ્યો તેથી વળી પાંચી આ ભોમ-
હીન કુટુંબને ખાવાની વિપત્તિ પડત; પણ સારે નસીબે બરાબર આજ
અરસામાં એકઝગિટા જે જગ્યાને માટે ઘણા દિવસથી રાત્રી જેની
બેઠી હતી તે તેને મળી ગઈ. તેને રાજ સવારના પાંચ વાગે હાજર
થવાનો હુકમ હતો અને કારખાનાની ઓફિસનું કામ શરૂ થવા
તે પહેલાં ઓફિસના બધા એરડા વાળી ઝાડીને સાફ કરવા એ તેનું

કામ હતું. જર્જિસ ઘેર આવીને ધાખળો ઝોડીને સૂઈ ગયો. જોડસો વખત કાંઈ આવે તેટલો વખત તે કાંઈતો હતો અને બાકીનો વખત માના એન્ટનાસની જોડે રમવા કરતો. એકઝબિટાનું ઝાડુ વાળવાનું કામ ફક્ત સવારના થોડા વખતનું જ હતું તેથી તે અને એરિઝ જેલ જથ્થુ બીજી કોઈ વધારે વખતની નોકરી ગણે તો તેની તપાસ કરવા શહેરમાં કાટકવા નીકળી પડતાં હતાં. ચાર મોટાં છોકરાં તો છાપાં વેચવાને ધંધે વગગી ગયાં હતાં. હવે બાપી રહ્યો એકઝબિટાનો સૌથી નાનો છોકરો. દિવસનો ઘણોખરો વખત તે ઉકરડામાં રવડતો અને ભોંય ખોતપો કરતો.

એન્ટનાસની ઉંમર દોઢ વરસ કરતાં કાંઈક વધારે હતી. એટલી નાની ઉંમરમાં પણ તેની જીજ્ઞાસુ બૂળ ઉઘડી ગઈ હતી. આખો દિવસ એટલો પટપટારો કર્યો કરતો કે જાણે જીવનું આમોદાન. બોલતાં યાક-તોજ નહિ. રોજ નવા નવા શબ્દો સાંભળી સાંભળીને શીખી જતો. દર શનિવારે રાત્રે જર્જિસ ઘેર આવે ત્યારે આઠ દહાડામાં તે છોકરો એટલી બધી નવી બાજતો શીખી ગએલો હોય કે જાણે તે આગલા અઠવાડીયામાં હતો તે એન્ટનાસજ ન હોય પણ બીજાને કોઈ છોકરો હોય, એવું તેના બાપને લાગતું. તે જેવો ઘરમાં પગ મૂકે એટલે એન્ટનાસ તેને જોખને દોડતો આવે અને પોતાનો આખા અઠવાડીયાનો બધો દલિદાસ તેની પોતાની અનોખી રીતે દહેવા મંડી જાય—પોતે ક્યાં પડી ગયો, કોણે માર્યો, કોણે ધમકાવ્યો, કોણે કેટલું વહાલ હતું, ઘરમાં શું શું થયું—તે બધું તેને જોટલું યાદ હોય તેટલું સપાટાખંધ કહી નાખે. એક વાતની અંદર બીજી વાત ગૂંચવી દે; પણ તેના બાપને પકડી રાખીને પોતાનું આખું બ્યાન સાંભળાવે ત્યારેજ તેને છોડે. જર્જિસને તેની વાતમાં પૂરી સમજ પડે કે ન પડે તો પણ તે તેની પાસે જોડીને તેની બધી વાત સાંભળે અને પકડી ઘોડી થાર શુધી તેની સામે એકીટકે જોઈ રહે અને હરખમા આવી જઈને એકઝબિટાને કહે: “બા ! બા !” જોડુ ? હરામખોર જુઝ્યાની જીજ્ઞાસુ કવી ચાલે છે !”

જર્જિસને હવે આખા સંસારમાં જે કોઈ સુખનું સાધન રહ્યું હોય તો આ એક છોકરો. તેને જીવનમાં હવે જે જરાય રસ પડતો હોય તો આ છોકરાની સોજનુમાજ. ભવિષ્યને માટે પણ જે તેણે મનમાં આશાઓ બાધી હોય તો તે પણ આ છોકરાને રિંગનીજ. તે પોતે તો ગિંદગીની બાજી લગભગ દારીજ મહે. હતો, હવે તેના

બધી બાબતના પરાગ્વર્તમાં જે તેને એકાદ બાબતને સંજ્ઞાના મળે
હોય તો આવા ચંચળ બાબતના પિતા થવા પૂરતીજ. ઈશ્વરે તેને
છોકરી ન બનાવતાં છોકરાજ બનાવ્યો તે માટે જર્જિસ તેના પાપ
માનતો. તેનું શરીર પણ કેવું મજબૂત ! વારાના સોટા જેવું. ભૂખા
ખવો પણ એવો કે ખાતાં તો ધરાયજ નહિ. ખાપ, ખાપ છતાં ભૂખો
ને ભૂખ્યો. જેટલું ખાપ, જે ખાપ તે બહુજ તેને હજમ થઈ ગયું.
તેને જેટલા મંદવાડ આવી ગયા તે બધામાંથી તે સાન્નેસમે ઉડીને
ઉભો થયો અને દરેક મંદવાડને અંતે તેનો ઘાંટો વધારે તીવ્રો થતો
અને હવનશક્તિ તથા હવનેચ્છા એક પહેલાં હતાં તે કરતાં ઉલટી
વધ્યાંજ હોય. જાત જાતના આકરામાં આકરા મંદવાડ આવી ગયા;
પણ કશાથી તેનો વાળ પણ ઘાંટો થયો નહિ, તેને જિનો વા પણ
વાયો નહિ. હડીતો અને ઝાંઝી પણ એવો હતો કે તેને વશ રાખવાનું
કામ ઘણુંજ અઘરું હતું. પણ તેનો આવો સ્વભાવ જોઈને તેનો આપ
ઉલટો મનમાં ખુશ થતો કે છોકરો જોઈએ તો આવોજ જોઈએ.
હીલાં ઢસ અને પોચાંપચ છોકરાં કાંઈ કામનાં નહિ. એવાં છોકરાં મોટાં
થઈને શું ઉકાળવાનાં ? સંસારની ધમ્માચક્રીમાં છુંદાઈ મરવાનાં અને
અટવાઈ જવાનાં. આજે તો જે કંઈજ હશે, કોઈ એક તમાચ મારે
તો સામી ત્રણ ચોટી કાઢે એવો હશે તેજ હવતો રહેશે. સંસારમાં
બળાઆ, દાંડીઆ અને લઢકણા હશે તેજ કાવશે.

હમણાં હમણાં જર્જિસને ઘેર આવતી વખતે ગમે તે કોઈ વર્ત-
માનપત્રની રવિવારની સચિત્ર આવૃત્તિ ખરીદવાની ટેવ પડી હતી. માત્ર
પાંચ સેન્ટ જેટલી નહીં કિંમતમાં આવું સરસ, આંખને ઉડીને
વળગે એવાં ફાંકડાં ચિત્રોથી શોભીતું, દળદાર જાપુ' મજે એ કાંઈ
ચોટી વાત ? આખી દુનિયાના દેશેદેશના સમાચાર મોટાં મોટાં મથા-
ળાંની નીચે આપ્યા હોય. અક્ષર પણ મોટા અને ચોખ્ખા જાપેલા
કે જર્જિસ પણ એક એક અક્ષર કરીને આખો શબ્દ બેસાડતો અને
વળી વધારે લાંબો અને અધરો શબ્દ આવે તો ધરનાં છોકરાંઓની
મદદ લઈને ઉકેલતો. અંદર સમાચાર પણ કેવા કેવા ? ફલાણે ફેકાણે
ખૂન થયું, ફલાણા દેશમાં લડાઈ જાગી, ફલાણી પથારીમાં સૂતી સૂતી
એકાએક મરી ગયેલી માલૂમ પડી,—આહા ! કેવા કેવા મજેના
સમાચાર ! જર્જિસને એ નવાઈ લાગતી કે જાપાંવાળાઓને ઘેર બેઠાં
બેઠાં આ બધી સાત સમંદર પારની વાતો કોણ કહી જતું હશે ?
વળી પાછી તેની અંદર બે ચાર અહમ્મત રસથી ભરેલી અને જ્ઞાન-
તાંત્રીઓને થનગનાવી મૂકે એવી દૂંડી મનમોહક વાર્તાઓ ! જર્જિસ

પોતાના મનને પૂછતો કે, આ વાર્તાઓ સાચી હશે કે બનાવટી ? બનાવટી નહિ, સાચી હશે. નહિ તો આવી અદ્ભુત ઘટનાઓની કલ્પનાઓ તે વળી કેના મગજમાં આવે ? નહિ, નહિ, સાચીજ હોવી જોઈએ. વળી પાછાં વાર્તાઓના અમુક અમુક પ્રસંગનાં ચિત્રો પણ છે. જર્જિસ એમ ધારતો કે, જે વખતે અમુક જગ્યાએ એ બીના બની હશે તે વખતેજ તેનો કાષ્ટએ ફોટોગ્રાફ પાડી લીધો હશે, નહિ તો આવાં આબેહૂબ હવંત ચિત્રો તે વળી કયો ચીનારો પોતાની કલ્પનામાંથી ઉપભવી કાઢે ? માટે આ બધી વાર્તાઓમાં વર્ણવેલી હકીકતો પણ કાષ્ટ કેકાણે ખરેખરી બનેલીજ હોવી જોઈએ, અને આ છાપાંઓનો અધિપતિ એવા અદ્ભુત જોગનો હશે કે પોતાની ઑફિસમાં બેઠો બેઠો ત્રિકાળદર્શી આવના વડે આખી દુનિયામાં શું શું થાય છે તે બધું જોયા કરતો હશે ! એક છાપું તો વળી એવું રમૂજ દળું કે જાણે નાનો સરખો સર્કસનો ખેલ ! જે મજૂરને ખિચારાને દિવસ હશે એટલે મજૂરીએ ચડવાનું તે સાંજ પડતા મુઠ્ઠી કંટાળા-ભરેલું પૈતરું કપાળ કરવાનું, અને એવો ધંધો વરસોનાં વરસ સુધી, જિંદગીના હેઠા મુઠ્ઠી કરતાજ રહેવાનું, જેને આખો દિવસ આવી રસદીન નિધુર જિંદગીની ચણીમાં પીસાયાજ કરવાનું, જેને માટે નહિ રમત ગમત કે વિનોદનાં સાધન કે નહિ સ્વચ્છ હવામાં, લીલાં-છમ ખેતરોમાં કે રમણીય નદીકિનારે ફરવા જવાનો દિવસમાં એક દશાકનો પણ અવકાશ, જેને ધૂળ પરએવો અને કારખાનાના ધોંધાટ-માંજ ધણેખરો જાગૃતિનો સમય પસાર કરવાનો, જેને કેળવણી તો શ્રમ આવા એટલી પણ મળીજ ન હોય, જેની બુદ્ધિનો વિકાસ થયોજ ન હોય, જેની રસગ્રસ્તિઓ ખીલીજ ન હોય, જે જીવનની હાડમારી-ઓના ધણા ખાધ ખાઈને તદ્દન મૃત જેવો બની ગયો હોય, એવા માણસને આવાં છાપાં ફેટલાં આનંદદાયક લાગતાં હશે તેનો આપ-જુને, બુદ્ધિવિલાસની મોજ માણુનાગઓને, ખ્યાલ નજ આવી શકે. જેને દારૂની ખાલી સિવાય પોતાની કલ્પનાને સંગજ કરવાનું દશું સાધનજ નથી તેના મનને રંગીન ચિત્રો ફેટલાં આદ્યાદગ્ગનક લાગતાં હશે તેની આપજુને, કવિતા હતા અનં બીજા ઉચ્ચ બુદ્ધિગમ્ય વિષયોની ચર્ચા કરનારાઓને, કલ્પના પણ આવવી અપરી છે. એ છાપાં-ઓની આંદરે રમૂજ દારૂચરનક મિટ્ટન ચિત્રો (કાર્ટૂન)નું પણ એક પૃષ્ઠ આવતું દળું. એ-રેનામ એ ચિત્રો વંતકને ખડ્ગ ખુશ થતો અને તેના નાનકડા જીવનમાં આનંદનો ધણાના ધણો હાથો એ ચિત્રોજ આપનાં હતાં. તેને એ ચિત્રોનો એટલો બધો શોખ લાગ્યો હતો કે

જૂનાં છાપાંમાંથી દાડી લઇને તેટલાં તેટલાં પાનિયાં સાચવી મૂકે.
 બાપ ઘેર આવે ત્યારે એ ખજાનનાનો તેની પાસે કમલો મૂકે
 અને કહેતો કે, મને એ ચિત્રાની વાતો કહ્યો. એમાં ઘણાં જનસભા
 આકૃતિઓ પણ હતી. એન્ટેનાસને તે બધાંનાં નામ મોટે ઘડ મ્માં
 હતાં અને ઘણી વાર તે પાનીયાં પોતાના મોઢા આમળ રાખીને
 જિંઘો પડ્યો પડ્યો “આ ડાય !” “આ ઢોડો !” એમ પોતાની
 જાડી જાડી અને નાનકડી આંગળીઓ વડે એકલો એકલો બતાવતો
 અને તેમને વિષે તેણે જે કાંઈ સાંભળ્યું હોય તેનું પોતાની મેજે મેજે
 પારાયણ કરી જતો. કોઈ કોઈ ચિત્રો વડે સૂચવેલી વાર્તા જર્જિસને
 સમજણ પડે એવી હોય ત્યારે એન્ટેનાસ તે વાર્તા એક બે વાર કહે
 વડાવતો. પછી તેમાંથી જેટલાં વાક્યો તેને યાદ રહે તેનો આખો દિવસ
 લવારો કર્યાજ કરતો અને એક વાર્તાનાં વાક્યો બીજી વાર્તાનાં વાક્યો
 સાથે ગૂંચવી નાખીને ભારે રમૂજ કચુંબર કરી નાખતો. શબ્દોના
 ઉચ્ચાર પણ પોતાની અનોખી રીતે બગાડી નાખતો, કોઈ કોઈ વાર
 પોતાની મેજેજ કામચલાઉ નવા શબ્દો બનાવી કાઢતો અને રસ્તે
 જતા લોકોને મોઢેથી વિદેશી લાપાના શબ્દો પણ સાંભળી સાંભળીને
 શીખી જતો તથા તેનો અર્થ સમજ્યા વગર તેમનો ગમે તેવો ઉપયોગ
 કરી મારતો. એક દિવસ કોઈને મોઢેથી “ગૉડ્ ડૅમ” શબ્દ તેણે સાંભ-
 લ્યો અને તરતજ તેને મોઢે ચઢી ગયો. જર્જિસ ઘેર આવ્યો તેવોજ
 આ હરામીને મોઢેથી “ગૉડ્ ડૅમ” શબ્દ સાંભળીને તે પેટ પકડી
 પકડીને હસ્યો; પણ પછી તો તે તેના બાપને, બધાં ઘરનાંને અને બધી
 વસ્તુઓને “ગૉડ્ ડૅમ” “ગૉડ્ ડૅમ” કહેતાં શીખી ગયો ત્યારે જર્જિસને
 થયું કે આ છોકરો કેટલુંક નહિ શીખવા જેવું પણ શીખી જશે ખરો.

સાત આઠ દહાડા વીત્યા પછી બ્યારે તેનો હાથ સાંજે થવા
 આવ્યો અને તે હાથે કામ કરી શકાશે એવું તેને લાગ્યું એટલે
 જર્જિસ પાછો પોતાનો બિસ્તરો બગલમાં મારીને આગગાડીના પાટા
 ઉંચકવાનું કામ કરવાને ચાલતો થઈ ગયો. આ વખતે એત્રિસ મહિનો
 જતો હતો. બરફ વરસતું બંધ થઈ ગયું હતું; પણ તેની જગ્યા
 વરસાદે લીધી હતી. એનિલિના ઘર આગળના રસ્તા ઉપર પથ્થરની
 લાદીઓ જડાવી ન હતી તેથી તે તો ખારસો પાણીથી ભરેલી નહે-
 રના જેવો બની ગયો. જર્જિસ બ્યારે ઘેર આવતો ત્યારે ઘણી વાર
 દેડ દેડ સગાણા પાણીમાં થઈને આવતો. કોઈ વાર પાણી ઓછું થઈ
 જતું ત્યારે દીંચણ ગરકી જાય એટલો કાદવ ત્યાં ઢરતો. એ કાદવમાં
 પચક પચક ટાંટીઆ મૂકતા મૂકતા બધા લોકો પોતપોતાને ઘેર આ-

વના. કોઈને મેર આવતાં થઈ ગોડું થાય અને અંધારાને લીધે ક્યાં
 પમ મૂકવો અને ક્યાં ન મૂકવો ને જરાજર મુઝે નહિ તો ત્યાલનાર
 માણસ કેડ મૂકી પશુ કાદવમાં ગરકી વાચ એવો સંભવ ખરો. પણ
 આમજી ઉતાલો આવે છે એમ જાણીને જર્ગિસ આટલી થોડા દિવ-
 સની આપણા ઝાઝું જાણવા વગર વેડી લેતો. મેરિજને પણ માંસના
 દબા બરવાના કોઈ નાના સરખા કારખાનામાં દાડાં ઉપર ચોટેલું
 માંસ છોલી નાખવાનું કામ મળી ગયું હતું. જર્ગિસ પોતાના મનમાં
 એવી ધારણા રાખતો હતો કે, અકરમાતમાંથી કેમ બગી જવું તે હું
 એવો સીખી ગયો છું કે મને હવે પાંડેલાંના જેવો અકરમાત થવા-
 નોત નથી અને ધરનાં નાનાં મોટાં બધાંજ ધંધે લાગી ગયાં છે તે
 જોતાં આપણે થોડાજ વખતમાં દાલની કફોડી રિધતિમાંથી છૂટા થઈ
 જઈશું અને આપણા ખરેખરા દુઃખના દલાડા પૂરા થશે. તેઓ રોજનો
 ખર્ચ ઘણીજ કરકસરથી નિભાવતાં હતાં તેથી તેમની પાસે દર મહિને
 થોડીક રકમ બચતી પણ હતી. તેમની ધારણા એવી હતી કે, સિયાજો
 અધી લાગશે તે પહેલાં તો આના કરતાં વધારે આરામવાળું ઘર
 બાંટી રાખવા જેટલા પૈસા આપણી પાસે એકઠા થયાજ હશે. છોક-
 રોએને પણ છાપાં વેચવાના કામમાંથી છોડાવીને નિશાજો ભથ્થવા
 બેઠાડી દમગું. આટલું જો થાય તો તેઓ પાછાં ટોરની જિંદગીમાંથી
 છટીને કાંઈક માણસના જેવી જિંદગી ગાળતાં થાય, અસ્વચ્છતાના
 કાદવમાંથી નીકળીને કાંઈક સુધડતાનું સુખ બોગવતાં થાય અને પામ-
 રનામાંથી ફેટલેક અંશે ઉંચે ચઢી શકે. આ ધારણા છેક શેખચક્કીના
 જેવી તો ન હતી તેથી વળી પાછો જર્ગિસ નવરો પડતો ત્યારે મન-
 માં ભવિષ્યના સુખનાં સ્વપ્ન રચતો અને તેમને કૃણમૂત કરવા વિશેની
 યોજનાઓ વિચારતો.

ત્યાર પછી એક દિવસ શનિવારે સાંજે તે ઘેર આવવા નીકળ્યો.
 જાને કોણ જાણે સ્થાવી તેનું હૃદય ધર તરફ વિશેષ ખેંચાવા લાગ્યું
 હતું તેનું કારણ તો તે સમજી શક્યો નહિ, પણ દામ ગાડી ઉભી રહે તે
 પહેલાં તો તે ફરી પડ્યો અને ઉતાવળે પગલે સીધોજ ધર તરફ
 વળ્યો. તે દહાડે આખો દિવસ ધાધમાર વરસાદ પડ્યો હતો અને
 મેરીઓમાં કાદવ કાદવ થઈ ગયો હતો. પશ્ચિમ દિશાએ કાળાં સાલી
 જેવાં વાદળાંની એક દોર આગળથી સૂર્ય જરાક ડોકિયું કાઢીને આ-
 થમી જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. પૂર્વ દિશાએ ભવ્ય મેઘધનુષ્ય
 ખેંચાયું હતું અને તેવુંજ બીજું સુંદર આશાઓનું મેઘધનુષ્ય જર્ગિ-
 સના હૃદયમાં ખેંચાયું હતું; કારણ કે તેને તેના લાડકવાવા પુત્રની

ખીજનું પ્રિયજનોની સાથે પૂરા જીવીસ કલાક આનંદમાં પસાર કરવાની આશા હતી. પણ ત્યાં તે ઘરની નજીક આવ્યો અને ઘર તેની નજરે પડ્યું એટલે તો તેણે પોતાના આરણ્ય આગળ લોકોનું મોકલું ટાળું ભેગું થએલું દીકું. તે દોડતો પગથીઆં ચઢી ગયો અને લોકોને ધક્કા મારતો મારતો ઘરમાં ઘૂસ્યો. એનિલિના રસોડામાં ગયો ત્યાં તો તેણે ઘરની સ્ત્રીઓને તથા બીજા પાડોશોને બહાવરી બની ગએલી દીકી. જે દહાડે તે જોલમાંથી છૂટીને ઘેર આવ્યો હતો અને ઓના મરવા પડી હતી તે દિવસની આખી ઘટના તેની આંખ આગળ આવીને ઉભી રહી અને આજે પણ કાંઈક તેવું જ થયું છે એવી તેના હૈયામાં ઉંડી ડ્રાળ પડી. આખા ઘરનું વાતાવરણ પણ બરાબર તે દિવસના જેવું જ આજે હતું. તેના અંતઃકરણમાં એવો દ્રારકો પડ્યો કે તેનું હૃદય પણ ધબકતું બંધ થઈ ગયું. “આ છે શું?” એવું એકાદ વાક્ય તેના મોઢામાંથી એકાએક નીકળી ગયું.

આખા ઓરડામાં સૌ શમશમીને ચૂપચાપ ઉભાં રહ્યાં અને તેની સામે એકીટશે જોવા લાગ્યાં: “પણ છે શું?” તેણે બીજા વાર પૂછ્યું. કોઈ બોલ્યું નહિ.

માથા ઉપરના કાતરીઆમાંથી તેણે કોઈના રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો. એ તો મેરિજનો ધાંટો હતો. તે નીસરણી ઉપર ચઢી જવાને માટે જોવા આગળ વધે છે તેવાજ એનિલિએ તેના હાથ પકડી લીધો. તે બોલી: “ના, ના, તમારે ત્યાં જવાનું નથી.”

“પણ છે શું તે કેમ કોઈ કહેતાં નથી?” તેણે હવે મોટા ધાંટા પાડ્યો.

ડોશી ઘણેજ નબળે અવાજે બોલી: “એ તો એન્ટેનાસ! તે મરી ગયો! શેરીના પાણીમાં ડૂબી મૂઓ!”

પ્રકરણ ૨૨ મું

એન્ટેનાસના મૂલ્યના સમાચાર જર્ગિસે સાંભળ્યા તો ખરા, પણ આ વખતે તેના મન ઉપર આ સમાચારની ધાગીજ વિચિત્ર અસર થઈ. એન્ટેનાસ મરી ગયો એ શબ્દો તેના દાન ઉપર પડતાની સાથે તેનો મહેરો ચળવતુ ફિક્કો થઈ ગયો અને આંખે અધારાં આવવા લાગ્યાં; પણ પ્રયત્ન કરીને મનને દૃઢ કર્યું. બીજી અડધીએક મિનિટ સુધી તો તે ત્યાંનો ત્યાંજ હાથની મુઠીઓ લેરથી લીડીને અને દાંત ખુબ દબાવીને ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી તેણે એનિલિને હડસેલીને એક બાજુએ ખસેડી, મોટે મોટે ડગલે પાસેના ઝોરડામાં પેટો અને ત્યાં થઈને નીસરણી ઉપર ચડી ગયો.

ત્યાંના એક ખુણામાં કામગાની નીચે સારી રીતે લાંકેલી એક આકૃતિ પડી હતી; પણ તે છતાં તે આકૃતિનું કદ કેટલું છે તે જોઈ શકાયું હતું. તેની પાસે એકઝખિટા બેઠી હતી. તે રડતી હતી કે તેને મૂઠ્ઠાં આવી ગઈ હતી તેની તો જર્ગિસને ખાતરી થઈ નહિ. એજ ઝોરડામાં મેરિન બેઠ હાથની હથેળીઓ અને આંગળાં એકબીજાની સાથે લેરથી આમળતી અને આક્રંદ કરતી આમથી તેમ આંટા માપી જ કરતી હતી. જર્ગિસના હાથની મુઠીઓ પહેલાંના કરતાં પણ વધારે લેરથી બાકાઈ ગઈ અને વધારે મોટેથી બોલ્યો ત્યારે તેનો અવાજ મસોજ બોખરો અને કંઈક થઈ ગયેલો લાગ્યો.

તેણે પૂછ્યું: “આ બન્યું શી રીતે?”

મેરિનએ પોતાની મનોવેદનાને લીધે તે શું કહે છે તે પૂરું સાંભળ્યું નહિ. જર્ગિસે એનો એજ સવાલ વધારે મોટે ધાંટે અને પહેલાંના કરતાં પણ વધારે કંઈક અવાજે બીજી વાર પૂછ્યો. મેરિન રડતી રડતી બોલી: “તે કુટપાથ ઉપરથી નીચેની ખાઈમાં ગળડી પડ્યો.” આ કુટપાથ કહેવાય છે તે કુટપાથ નહિ પણ કોહેલાં સડી ગયેલાં લાકડાંનાં પાટીઓનો બનાવેલો મોતનો માંચડો હતો. એક

તો પાટીઆં સડેલાં અને બીજું સાંધામાંથી છૂટાં પડી ગએલાં તેથી કોઈ કોઈએ વધારે વજન આવે ત્યારે ઉંચકાઈ જતાં અને તેમની નીચે ખાડી વહેતી હતી તેમાં આ વરસાદના દહાડામાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ કુટ જેટલું કાદવવાળું પાણી હતું.

“તે ત્યાં ગયોજ કેવી રીતે?” જર્જિસે પૂછ્યું.

મેરિન ડસકાં લેતી લેતી બોલી અને બોલતાં બોલતાં તેનો કંઈ રૂંધાઈ જતો હોય એમ ત્રૂટક ત્રૂટક શબ્દોમાં તેણે જવાબ આપ્યો: “રમતો રમતો જઈ પહોંચ્યો. એ ચાલતો થયો ત્યારથી તો જુદો દોડદોડ કરતો હતો. આખો દિવસ એને કોણુ સાચવીને બેસી રહે? ઘરમાં કાંઈ એનો પગ દરતો હતો? ઘુટપાથનું પાટિયું એના પગના ભારથી ઉંચકાઈ ગયું હશે તેથી તે કાદવમાં પડી ગયો અને ગરકી ગયો. લોકોએ બહાર કાઢ્યો તે પહેલાં તો અંદરનો અંદર ગૂંગળાઈ મૂઓ.”

“તારી કાંઈ ભૂલ તો નથી થતી? જો જો, વખતે છવતો હશે.” તે બોલી ઉઠ્યો.

તે રડતી રડતી બોલી: “ઓય મા રે! ડાકટર પણ આવીને કહી ગયો કે હવે એનામાં—”

પછી થોડીક ક્ષણ સુધી તે અનિશ્ચિતપણે ઉભો રહ્યો. તેની આંખોમાંથી આંસુનું એક ટીપું પણ પડતું ન હતું. બસ, એકજ વાર કામળાની નીચે પડી રહેલી તે નાનકડી આકૃતિ ઉપર તેણે નજર નાખી લીધી અને ત્યાંથી જે પાછો ફર્યો તે સીધો સડસડાટ નીસરણી ઉતરી ગયો. સ્ત્રીઓવાળા ઓરડામાં તે બીજી વાર પેટો ત્યારે પણ ત્યાં પહેલાંના જેવીજ ગંભીર સ્મશાનવત્ શાન્તિ હતી. કોઈની સાથે બોલ્યા વગર તેમજ કોઈની સામે જોયા વગર તે સીધી નજરે બારણા તરફ વળ્યો, ધબધબ કરતો પગથીઆં ઉતરી પડ્યો અને ઉભે રસ્તે ચાલતો થઈ ગયો.

તેની સ્ત્રી મરી ગઈ તે દહાડે તો તે ચાલ્યો ચાલ્યો દારૂના પી-હામાં જઈ પહોંચ્યો હતો. આજે તો તેના ગળવામાં એક અડવાડી-આનો આખો પગાર પડ્યો હતો છતાં તેણે આ વખતે પીકા તરફ નજર પણ ન કરી. તે આડું અવળું જોયા વગર આગળનો આગળ ચાલ્યોજ ગયો. તેના રસ્તામાં કાદવ આવતો ત્યારે કાદવ ખૂંદીને અને પાણી આવતું ત્યારે પાણીમાં થઈને ચંત્રની માફક ચાલતોજ ગયો. ખૂબ આગ્રે નીકળી ગયા પછી કોઈના ઘરના પગથીઆં ઉપર બેસી

પડ્યો, બેઠે દયેળીઓની વચ્ચે ગોડું દાંડીને આડીએક દલાક એમ ને એમ મૂનમૂન ભેમીજ રહ્યો. વચમાં કાંઈ કાંઈ વાર “મરી ગયો !” “એનેનાસ મરી ગયો !” એવા ઉદ્ગારજ તેના મોઢામાંથી નીકળ્યા કરતા હતા.

આખરે ત્યાંથી પણ પાછો ઉઠીને ઉભો થયો અને એજ રસ્તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. આ વખતે સૂર્ય પૂરેપૂરો આથમી ગયો હતો, પણ હજી ઝાંખું ઝાંખું અજવાળું હતું. ઉંકે અંધારું થયું ત્યાં સુધી તે ધૂનમાં ને ધૂનમાં ચાલ્યોજ ગયો, અને તેના રસ્તામાં આગગાડીના હોમિંગને ઝાંપો ચાલ્યો ત્યારે જરાક વાર ઉભો રહ્યો. ઝાંપાની કાટકે બધે હતી અને ત્યાં આગળ થઈને એક લાંબી ને લાંબી માલગાડી ધડધાટ કરતી ચાલી જતી હતી. એક એક ડબ્બો તેની આગળથી પસાર થતા ગયો અને જર્મિસ તેમને ભેટો ગયો. એકાએક તેના મનમાં એક જળરદસ્ત તરંગ પેદા થયો. એ તરંગ તેના મનમાં કોઈ ઉંડા ઉંડા સ્વયંમાં આજ સુધી દબાઈ છુપાઈને પડી રહ્યો હતો તેની તેને પોતાને પણ ખબર ન હતી. પણ આજે અત્યારે એકાએક તે બહાર નીકળી આવ્યો અને તેની બુદ્ધિ ઉપર તથા તેની ક્રિયારક્તિ ઉપર પૂરેપૂરો કાબુ કરી બેઠો. ઝાંપામાંથી નીકળીને આગગાડીના પાટા આગળ તે જઈ પહોંચ્યો અને ઝંડીવાળાની કાટડી સુધી પાટે પાટે ચાલ્યો. કાટડીની દબ પૂરી થઈ એટલે તેણે એક ટેકડો માર્યો અને ડબ્બાના ગમે તે એક ભાગનો આધાર લઈને તેના ઉપર ચઢી ગયો.

આગળ જતાં માલગાડી એક જગ્યાએ ઉભી રહી એટલે તે પહેલો વહેલો ડબ્બામાંથી ઉતરી પડ્યો અને તેની નીચે જરાક જઈને કોઈ ન દેખે તેમ સંતોષ રહ્યો. ગાડી પાછી ચાલવા લાગી એટલે જણી તેણે પહેલાંની માફક ટેકડો માર્યો. હવે તેના અંતઃકરણમાં ખરેખર આત્મમંથન શરૂ થયું. તેના શ્રવણની આખી દિશા બદલાઈ જાય એવી તેની અણીની પણ આ વખતે જતી હતી. તે મોટેથી કશું બોલતો ન હતો, પણ તેના હૈયામાં બપંકર વાગાઓડું વીંઝાણું હતું. તે પોતાના હાથની મુઠીઓ જોરથી બીટીને અને દાંત કચકચાવીને બેઠો હતો. તે રડ્યો નહિ અને રડવાનો હતો પણ નહિ. તેનાં આંસુ-નો પ્રવાહજ આવ્યો ને આવ્યો મૂકાઈ ગયો હતો. રડવા જેવી તેની સ્થિતિ રહીજ ન હતી. બસ, હવે તેને માટે બધું ખેત ખણાસ થઈ ગયો હતો. જેમને માટે તે શ્રવણો દત્તો તેઓ મરી પરવાયો દત્તો. હવે તેને માટે શું બાકી રહ્યું હતું ? તેના સંસારના નાદક ઉ

હાય બતાવવાને મેદાન પડું છું. બધાનો અંત આવી ગયો તે ધાણું-
જ સાફ થયું—વહેલો કે મોટો અંત આવવાનો તો હતોજ ને ? સાફ
થયું કે અત્યારથીજ બાટકું ભાગી ગયું. આ દુનિયા સ્ત્રીઓ અને
બાળકોને માટે છેજ નહિ. આ સંસાર તો લડવૈયાઓનું રણમેદાન છે.
તેમાં નબળાં, પોચાં અને મૂંઝાળાંનું કામજ નથી; તેઓ તો અહીં-
થી જેમ સવેળા આપ્યાં જાય તેમ વધારે સાફ. એન્ટેનાસ અને ઓના
મરી ગયાં તે સાફજ થયું, વધારે શુભ તો વધારે દુઃખી થઇ થઇને
મરન. ઓના તેના છોકરા કરતાં જેટલું વધારે શુભી તેટલી તે વધારે
દુઃખી થઇ. એન્ટેનાસ નાની ઉંમરમાંજ મરી ગયો એટલે તે તો
શુભો. તે જ્યાં હશે ત્યાં તેને ભલે ગમે તેટલું દુઃખ પડશે તો પણ
આ ફુલ દુનિયામાં શુભીને તે જેટલો દુઃખી થાત તેટલો તો ખીજે
કાંઈ પણ દેકાણે નહિજ થાય. તેનું તો હવે ગમે તે થાઓ, પણ મારે
હવે શું કરવું તે મેં નક્કી કરી નાખ્યું છે. હવે મારી જાતનોજ
વિચાર કરીને જે કાંઈ કરવું ઘટશે તે કરીશ. હું હવે મારો કુલ માલિક
હું, સ્વતંત્ર છું. હવે હું છું ને આખો માનવસમાજ છે. મારે અને
માનવસમાજને હાડવેર બધાયાં છે. મને તેણે આજ મુખી રીત્રાવી
રીત્રાવીને રગદોઢ્યો છે; આવી જાઓ હવે, જોઇ જ્યો જર્જિસના હાથનો
સ્નાહ. હવે હું એટલો સડીશ, આખી દુનિયાની સામે ઝૂઝીશ.

આ પ્રમાણે તે મનમાં ને મનમાં બકતો ગયો, દાંત અને હોઠ
પીસતો ગયો, મુઠ્ઠીઓ ઉગામતો ગયો અને પોનાના હૈયાની ફૂલવાડી-
ના કામજા છોડવાને ઉખાડી ઉખાડીને પગ તળે છૂંટીને ફગાવી દેતો
ગયો. આગમણી ગર્જન કરતી કરતી ટોડી જતી હતી. એવામાં વટાળ
આવ્યો. ધગનું પાદળું સાથે ધસતો આવ્યો. જર્જિસને મોટે અને
મધ્ય બધે ધૂજ ધૂજ થઈ ગઇ. હવે રાત પડી ગઇ હતી તેથી માડી ઉભી
રહે ત્યારે તેને ઉતરી પડીને સંતાઇ જવાની જરૂર પડી નહિ; કારણ
કે આધારમાં તેને કાંઈ જોઇ શકતું ન હતું. તેથી તે પોતાની જમ્યાએ
રખેલા પદ્મીને બેસી રહ્યો. તેને અને પેટિટ્ટાડિનને હવે ધણા માર્ગનું
હેતું પડી ગયું હતું અને જેમ જેમ એક એક માર્ગનું અંતર વધતું
હતું, તેમ તેમ તેના દેશ ઉપરનો બોલતો કમયાર એકાએક થતો જતો હતો.

માનમાડી જ્યારે જ્યારે રસ્તામાં ઉભી રહેતી, ત્યારે ત્યારે સીપમાં
ખીસેલાં તાગતં વનપુષ્પોની સોડમધી મધમધી રહેલા વલ્લંતના ફુંકાણા
પાકુનો લલચિઓનો તેને રપકું થતો. તેની પ્રાકૃતિક ઉન્નત થઈ ગઇ
અને તેનું હૃદય આનંદથી નાચી હોતું. તે મનમાં બોલતો : હાઆશ !

પેટિંગ્ટાઉનનાં કસાઈખાનાંના સડાની દુર્ગંધમાંથી અને હાડકાના ખાતરની ઝેરી હવામાંથી છૂટીને હું ખુલ્લી હવામાં, વૃક્ષલતાઓ અને પુષ્પોની લીલાભૂમિમાં, વગડાના નિર્મળ વાતાવરણમાં આવીને ઉભો છું. હવે હું એકલો સ્વચ્છંદે તેની મોજ માણીશ. સવારનું ભળભાંખણું થતાં આંચું ત્યારે તેણે તૃપ્તાતુર આંખે ચારે બાજુએ આવેલાં ખેતરો, ધામનાં ખીડ, વૃક્ષની ઘટા અને ખળખળ વહી જતી નદીઓને જોવા લામ્યો અને એવો હર્ષધેસો થઈ ગયો કે જાણે ગાડીના કેદખાનામાં એસી રહેવું તેને વસમું લાગ્યું. તેથી કરીને ન્યાં ગાડી ઉભી રહી એટલે તરતજ તે અંદરથી ફૂદી પડ્યો અને દોડવા લાગ્યો. ગાડે તેને ડાખ્યામાંથી ફૂદતાં દીકો એટલે તેણે તેને એક ગાળ દીધી અને મુછો ખતાવ્યો. જર્ગિસે તેને પણ પોતાનો અંગુઠો હલાવીને સામે ડીંગો ખતાવ્યો અને “જા, જા, છોકરી! થાય તે કરી નાખજે,” એમ કહીને બાદ-શાહજાદાની માફક સીમમાં ચાલતો થઈ ગયો.

ગામડામાં જે જન્મેલો અને મોટો લાયકો થયો ત્યાં સુધી જેનું આખું જીવનજ ગામડામાં ગએલું, ખેતરોમાં અને વનવગડામાં રવડી રવડીને જે નાનેથી મોટો થએલો તેને ત્રણ ત્રણ વરસ સુધી શહેરના ગંદામાં ગંદા ભાગમાં પુરાઈ રહેતાં કેવું થયું હશે તેની વાચક કંપના કરી લે. ત્રણ ત્રણ વરસ સુધી તેણે નહોતું જોયું લીધું ખેતર, નહોતી જોઈ જાડને આલિંગીને લળા પડતી વેલ, નહોતો સાંભળ્યો વનના પંખેરાનો સ્વર, નહોતી દીકી નદી અને નહોતો સાંભળ્યો ઝરણાનો કલકલ ધ્વનિ! એ ત્રણ વરસના ગોઝારા સમયમાં જર્ગિસના જેવા કુદરતના બાળકને શુંનું શું થયું હશે? આ ત્રણ વરસના ગાળામાં તેને ફક્ત એકજ વાર શહેરની બહારના ભાગમાં પગે ચાલીને ફરવાની તક મળી હતી અને તે પણ જોલમાંથી છૂટીને ઘેર જવા નીકળ્યો તેજ દહાડે. તે દહાડે તેના મનને એટલો ઉદ્વેગ થતો હતો કે તેને આસપાસનું દશ્ય જોવાની વૃત્તિજ થઈ ન હતી. ગયા શિયાળામાં તે ન્યારે નોકરીની શોધમાં આખા શહેરમાં રવડતો ફર્યો હતો, ત્યારે કોઈ કોઈ વાર જાહેર બગિચાઓમાં થાક ખાવા જોકેલો. તેટલા પ્રસંગ-ને બાદ કરતાં તે એક જાડવું પણ જોવા પામ્યો ન હતો. આજે હવે સડસડાટ ચાલતી જતી પવનની લહરિ ઉપર સ્વાર થઈને ઉડતા પંખેરાના જેટલી સ્વતંત્રતાથી તે વન-વગડામાં ફરવા નીકળી પડ્યો હતો. ઘણા વખતના ઉપવાસી માણસને ખાવાની સામગ્રીઓ જોઈને એવો પાર વિનાનો આનંદ થાય, તેવોજ આનંદ કુદરતની શોભા જોઈને જર્ગિસના મનને આજે થતો હતો. તે ચાલતાં ચાલતાં ઉભો

રહેના અને ગાયોનાં ધણુ, જેની ઘાટે વાટે રંગ ભેરંગ ફૂલનાં લૂપાખાં
હાડી રતાં દતાં એવાં ખેતર, નાગન મદોદયી મધમધતી ગજની
ધરા, મૂઠખે ને મૂઠખે લાગેલાં જંગમવી શુભામનાં ફૂલનાં ધન, ગાડ-
ની ઝાઝખીએ ભેરતીને દરગોઝ દરનાં નાનાં નાનાં પંખીઓ—એવું
એવું કાંઈ પણ જોયા જેવું નગરે પડે એટલે ત્યાંનો ત્યાં દરી જતો
અને તે તરફ એકપીટસે જોવાજ દરતો. તેનું અંતઃકરણ આનંદથી
નાચી હાથું હાથું.

એ પ્રભાતે ચાલતાં ચાલતાં કાંઈ એક ખેડૂત પોતાનાં ખેતરોની
વચ્ચે ધર બાંધીને રહેતો હશે ત્યાં આગળ તે જઈ પહોંચ્યો. તે ખેડૂત
આ વખતે પોતાના ગાડાના પેડાના આત્મરક્ષણને માટે ગાડની એક
ગળી લાંબીને તેની લાકડી બનાવી ધરામાં તેજ ઉંજતો હતો. જર્ગિસ-
સે પછી તેની પાસે જઈને કહ્યું: "મને બૂખ લાગી છે, કાંઈ ખાવાનું
આપશો ?"

ખેડૂત બોલ્યો: "કામ કરવાની છે મરજી ?" x

"ના, હું કામ તો કરવાનોજ નથી" જર્ગિસે જવાબ દીધો.

"ત્યારે તો તને અહીંથી કાંઈજ નહિ મળે," ખેડૂતે પણ તેને
સાહેબો જવાબ પરખાવી દીધો.

"પણ હું તમને પૈસા આપીશ, પછી છે કાંઈ ?" જર્ગિસે બોલ્યો.

"એમ ?" પછી તે ખેડૂતે કરડાકીમાં કહ્યું: "સવારના સાત
વાગી મયા પછી અમે કાદને જમાડનાંજ નથી."

જર્ગિસે જરાક દારૂકે મોઢે કહ્યું: "પણ મને બૂખ લાગી છે.
મારી પાસે પૈસા છે. તમારી પાસેથી હું જે કાંઈ લઇશ તેના પૂરેપૂરા
પૈસા ગળી આપવા તૈયાર છું. પછી તમારે શો વાંધો છે ?"

"તારે જે કહેવું હોય તે મને ન કહીશ, મારી ધરવાળીને કહે,"
એટલું વળી પેલાએ તેના સામે જરાક આડી નગર કરીને કહ્યું.
ખેડૂતની ધણીઆણી તેના લાખડાના દરતાં વધારે સહેજાઈથી પલાળી
રહાય એવી હતી. જર્ગિસે તેને ફક્ત દયાજ સેન્ટ આપ્યા તેના બદલા-

x પશ્ચિમના દેશોમાં બીજા મામવાનો રિવાજ નથી. બટકતા
લોકોમાંથી પણ ધણાખણ પોતપોતાની જરૂરીઆત પ્રમ જે પોડુંક કામ
કરી લઈને તેના બદલામાં આવે છે. —અનુવાદક

માં તો તેણે તેને મોટા ને જાડા, વચમાં માંસના પડવાળા એવા રોટલા, દેખરાનો એક કટકો અને બે સફરજન, એટલું બધું આપી દીધું. સફરજન અને રોટલા એ તો જાણે ડગલાના ગળવામાં નાખી લેવાય, પણ દેખરાને તેમ સહેલાઈથી રખાય નહિ તેથી તેને તો જર્જિસે ચાલતાં ચાલતાંજ ખાવા માંડ્યું અને રસ્તામાં ને રસ્તામાંજ પૂરું કરી નાખ્યું. થોડી મિનિટમાં તે એક ઝરણાને કાંઠે આવી પહોંચ્યો, પણ રસ્તામાં એક ખેતરની આડી વાડ હતી. જર્જિસ તે વાડ ફેડી ગયો અને ઝરણાને કાંઠે કાંઠે સાંકડી ફેડી હતી તે ફેડીએ ફેડીએ ખૂબ આથે નીકળી ગયો. થોડેક આથે ગયા પછી નિરાંતે બેસીને ખાવા જેની એક જગ્યા પણ તેને મળી ગઈ. ત્યાં બેસીને પાસે હતું તે બધું ખાઈ ગયો અને ઝરણામાંથી ખોબે ખોબે પાણી પીધું. એ પ્રમાણે ખૂબ અને તરસ બેઉ પીડાઓનો એકસામટો નીકાલ કરી નાખ્યા પછી લીલા ધાસના ગાલીચા ઉપર લાંબો ચઢને પડ્યો અને કલાકના કલાક સુધી ત્યાંનો ત્યાં ચારે તરફના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું પાન કરીને આનંદથી ચકચૂર લાલતમાં પડ્યોજ રહ્યો. એમ કરતાં કરતાં તેની આંખોમાં ધેન આવવા લાગ્યું ત્યારે એક ગબડિયું મારીને કોર્ન જાડવાની છાયામાં જઈને સૂતો અને ઉંઘવા પડ્યો.

તે જાણ્યો ત્યારે સૂર્યનો તડકો બરાબર તેના મોઢા ઉપરજ આગ્યો હતો. તે જોઈ થયો, આજસ મરડયું ને પછી તેની નજર આગળ થઈને લડી જતા ઝરાના પાણી તરફ આગરતો જોઈ રહ્યો. બરાબર એજ દેકાણે ઝરાનું પાણી એક ઉંડા બરામાં એકડું થયા પછી તેજ પ્રવાહ આગળ આવતો હતો. એકાએક જર્જિરના મનમાં એક મુંદર વિચાર તરી આવ્યો કે, આ બરામાં હું સ્નાન કરું ? પાણી તો જોઈએ તોરડું છે. બસ, કપડાં ઢાલીને મારું અંદર બગરો અને મરડામાં આવું ત્યાં સુધી નાલાજક કરું ? મારો અડીં કોણ હાથ લાગતો છે ? વિચુઆનિયા છોડવા પછી આવતો તરફે તેને પાણીમાં સ્નાન કરીને નાલકાની આજેજ પોંદેલી વાર તક મળી હતી !

[illegible]

કા એક નાની ફૂંટીમાં બેસીને નાદવાગ તેજુ નાદી લેતો. પણ નાન
સરખી ફૂંટીમાં આવડા મોટા ભાવડાના શરીરનો કેટલો ભાગ ફળે
આખે મોટે માથે પાણીમાં પડીને નીમંને નાદવાનો સદાવો તો તેને
વનન છોડ્યા પછી હદી મળ્યોજ ન દતો. જંગલમાં રહેા નેટલો વખત
નમ નીચે ઉભા ઉભા પાણીની ઝીણી ઝીણી અછંધારા વડે રનાન
કરવાનો (સાવર બાયનો) સુયોગ મળ્યો દતો. પણ જંગલમાંથી છૂટ્યા
પછી પાણું નાદવાનું દેવાઈ ગયું દતું. પણ આજે તો તેને કાલ નાદ-
વાનીજ નહિ પણ તરતું દોષ તો નરવાની પણ પૂરતી સગવડ કુદ-
તે કરી આપી હતી.

પાણી પણ ખારમું મળેનું ફૂંકાયું દતું. જર્જિસ કપડાં કાઢી
નાખતો ને નાના છોકરાની પેઠે કિલકિલાટ કરતો પાણીમાં ફેદી પડ્યો
અને પાણીની છાલકો ઉરાડવા મંડ્યો. ત્યાર પછી પાણીમાં ને પા-
ણીમાં પણ કિનારા આવગળ બેઠો અને ઝીણી ઝીણી રેતી લઇને તેના
વડે ધીમે ધીમે રીનસર પોતાના શરીરના એકેએક અંગને ધસી ધસીને
સાફ કરવા લાગ્યો. તેને એમ થયું કે, આજે નાદવાનો લાગ મળ્યો
છે ત્યારે તો પૂરેપૂરોજ નાદું અને આખ્યા અટ થઈ જઈ, જેથી કરીને
શરીરે આખ્યા થવાથી મન પણ કેતું દલકું દલકું બની જાય છે
તે તો એક વાર લેઈ? માથાના વાગમાં પણ નેણે રેતી નાખી અને
મેટુ દાથે મસળા મસળાને માથાના નીમાળા ધોઈ નાખ્યા તથા કાંસ-
કાની જગ્યાએ આંગળાઓના નખ વડે ખોતરી ખોતરીને બધો ખોડો
કાઢી નાખ્યો. તેના માથામાં જૂ અને લીખો પણ પુષ્કળ પાડી હતી.
ફૂંટી માથો પછી પાણીમાં ને પાણીમાં જેટલી વાર ફૂંટ્યા રહેવાય
તેટલી વાર તે અંદરનો અંદર પડી રહેા કે કાંઈ કરતાં ગૂંગળાઈને
જૂ મગી જાય છે? પછી તેણે લેયું કે હજી તડકો તો ધણો છે તેથી
બહાર નીકળીને કાંઈ મૂકેલાં કપડાં લઈ આવ્યો અને તેમને પણ એક
એક કરીને ખૂબ ઝીંકીને મસાળાને ધોયા. લૂગડાંનો મેલ અને ઝીંકણો
પદાર્થ છૂટે પડીને પાણીમાં વહી જવા લાગ્યો તે સતોષપૂર્વક જોતો
તેણે અને કપડાંને તેમ તેમ વધારે વધારે મસળાને જેટલો નીકળે
તે વાર સુધી તારતી કાઢ્યાં. તેને હવે મનમાં એવી થોડી થોડી
આશા બેધારા લાગી હતી કે, કદાચ કપડામાં ભરાઈ રહેલા ખાતર-
ફૂગંધ પણ વખને નીકળે તો નીકળે પણ ખરી.

કપડાં નીચોવીને તડકામાં સૂકવી આવ્યો અને બરાબર સૂકાઈ

ગયાં ત્યાં સુધીમાં તેણે પાછી એક ઊંઘ ખેંચી કાઢી. જગીને તરત કપડાં સૂકાયાં કે નહિ તે જોવા ગયો. ઉપરથી તો ખારસાં કોરાં કદ થઈ ગયાં હતાં, પણ તળેની બાલુએથી જરા જરા ભીનાં હતાં; પણ તેને પાછી ભૂખ કકડીને લાગી હતી એટલે તે સૂકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેને આહીં ખેસી રહેવાનું પરવડે એવું ન હતું. તેથી તેણે ભીનાં ભીનાં કપડાં પહેરી લઈને આગળ ચાલવા માંડ્યું. તેની પાસે ચાપુ ન હતો તેથી જરાક વધારે મહેનત લઈને ઝાડની એક ડાળી સીધી જોઈને હાથ વડે ભાંગી લીધી અને તેને ફીકફાક કરીને તેની મજતની ભારે અને મજબૂત ડાંગ બનાવી લીધી. પછી આત્મરક્ષણને માટે આટલું સજ્જ હાથમાં લઈને તે જો ને એજ રસ્તે આગળ વધ્યો.

તે ઝાઝો ચાલ્યો નહિ હોય એટલામાં વળી એક ખીજ ખેડૂતનું ઘર તેણે આવેથી દીડું, તેથી જે નાળમાં રહીને ત્યાં જવાનું હતું તેમાં તે પેહો. તે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો તે વખતે એ ઘરનાં માણસોનો વાણ કરવાનો વખતજ થયો હતો ને ઘરઘણી રસોડાના બારણા આગળ ઉભો ઉભો હાથ ધોતો હતો. જર્ગિસે તેને કહ્યું: “મને તમારે ત્યાં ખજાવશો? હું તમને મારા ખાધા જોગા પૈસા આપીશ.” પેલાએ કહ્યું: “ચાલ્યો જી અહીંથી. અમે રઝળતા ભામટાઓને ખવરાવતા નથી.”

જર્ગિસે કશો જવાબ ન આપતાં ત્યાંથી પાછો વળ્યો. પણ પેલા ખેડૂતની ખળીની પાછલી બાલુએ થઈને જતાં તેણે નવું તરતડું જ ખેડેલું અને ચાસેલું એક ખેતર દીડું. તેમાં તેના માલિકે આડુનાં ઝાડની નાની નાની કલમો વાવી હતી. જર્ગિસે તેને પૈસા આપવા માંડ્યા છતાં પણ તેણે ખાવાનું ન આપ્યું તેથી તે એવો દાઝે બળી ઉડ્યો હતો કે તે ચાલતો ગયો અને અકકેક આડુનો છોડવો પકડી પકડીને ઉખાડતો ગયો. એમ કરતો કરતો તે આખું ખેતર ઝાળંગી ગયો ત્યાં સુધીમાં તેણે નહિ નહિ તો સો કરતાં વધારે કલમો ઉખાડી નાખી. હવે માનવસમાજની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે તે મેદાન પડ્યો હતો અને જે કોઈ તેની સાથે જરા પણ અયોગ્ય વર્તન કરે તેને આવીજ રીતે તેના કૃત્યનો બદલો આપવો એવા નિશ્ચય ઉપર આવી ગયો હતો. કોઈ એક થપ્પડ મારે તો સામે ત્રણ મારવી એવું નીતિ-મૂત્ર તેણે ઘડ્યું હતું. કોઈને નમ્યું ન આપવું, કોઈના અન્યાય મુઠે મોટે સાંખી ન લેવો પણ થાય તેવા થઈને લડી ઝગડીને, સામાજીકને મારીને જીવાય તેટલું જીવવું, જો સિદ્ધાંત ઉપર અવલંબીને સંસારના જીવનસંઘામમાં તેણે હવે કેડ બાંધીને ઝુકાવ્યું હતું.

પેલા ખેડૂતની બાડીમાંથી તે બહાર નીકળ્યો એટલે સળે થોડીક ઝાડી આવી. તેની પંખી ગેર જગાં સિવાય પાકનાં ધોડાંક ખેતર આવ્યાં. ત્યાર પછી આગળ જતાં એક ઘોડી રસ્તો આવ્યો. એ રસ્તે રસ્તે જગિંસે માલવા માંડ્યું. આગળ જતાં વળી પાકું દોર્મ ખેડૂતનું પર આવ્યું. આ જગતે આકાશમાં વાદળ ચડી આવ્યું તેથી જગિંસે આ ધેર પોતાનું નસીબ અવગણવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ધરમણીની પામે જઈને કહ્યું કે, મને આજની રાત તમારે ધેર અવકાશો અને સુખ રહેવા દો તો તમારી મહેરબાની. પેલા ખેડૂત મારા તરફ જતા રાક્ષની નાતથી જુએ છે એમ જાણીને જગિંસે કહ્યું: "તમે ગભરાશો નહિ. તમે કહેશો તો હું તમારી ખજાનાં સુખ રહીશ."

પેલા બોલ્યો: "એ તો ખરું—પણ તને ખીટી પીવાની ટેવ છે?"

જગિંસ કહે: "કાંઈ કાંઈ વાર ખીટી પીઉં છું પણ ખરો. પરંતુ નેમ દશે તો હું બહાર બેસીને પી લઉં."

પેલા માણસે જરાક વાર વિચાર કરીને હા કહી ત્યારે જગિંસે તેને પૂછ્યું: "શું સેશો? મારી પાસે આજા પૈસા નથી."

ખેડૂત બોલ્યો: "વાળુને માટે તારી પાસેથી વીસ સેન્ટ લઉં અને ખજાનાં સુખ રહીશ તો સૂવાનું જાકું કાંઈ નહિ લઉં."

જગિંસે કહ્યું કે એટલે પછી પેલા ખેડૂતે તેને ઘરમાં આવવા રીધો. ખેડૂતની સ્ત્રી અને તેનાં છ છોકરાં એક ટેવલની આજુબાજુ વાળુ કરવાને માટે બેઠાં હતાં તેમની સાથે જગિંસને પણ બેસાડ્યો. ખાવાનું તો અદીં તેને પેટ ભરીને મળ્યું. બાફેલા વાલ, છૂટેલા બટાટા, ખીખ્ત સાકભાજી, ફળમાં પાકાં રટ્ટાંભેરી, મોટા મોટા રોટલા, માખણ અને એક મોટા ચંબુ ભરીને દૂધ. જગિંસ પરણ્યો હતો તે દહાડે ફક્ત આવું ખાવા પામ્યો હતો. ત્યારપછી સ્વાદિષ્ટ અને પેટપૂરતો ખોરાક તેને દી મળ્યોજ ન હતો. તેથી તેણે તો એવું ખાધું કે વીસેય સેન્ટ વસૂલ કર્યો.

ઘરનાં બધાં નાનાં મોટાં એટલાં જૂખ્યાં હતાં કે ખાતાં ખાતાં કાંઈને વાતો કરવાની કુરસદજ ન હતી. પણ વાળુ કરી રહ્યા પછી તે ખેડૂત અને જગિંસ ઘરના પગથીઆં ઉપર તંબાકુ પીવા બેઠા ત્યારે પલાએ પોતાના પરોણાને તેને પોતાને વિષે સવાલ પૂછ્યા માંડ્યા. તેના જવાબમાં જગિંસે કહ્યું કે, હું અત્યાર નુધી શિકાગોમાં મજૂરી કરતો હતો. પેલાએ પૂછ્યું કે, તું હમણા ક્યા જવા નીકળ્યો છે? જગિંસે કહ્યું કે, હું તો એમનો એમજ જ્યાં જવાય ત્યાં રપડતો ફરું.

પણ ત્યારે વિચારે કે, તો એમજ છે તો મનમાં વિચાર કરી જાયો
તું તને મારા પગારમાં મળે શાખીય. “પણ મારે દરમ્યાં કામ કરે
પાસે વિચારતા નથી.” જર્ગિસે જણાવ્યું. એટલે તેના હૃદયે શરીરને
ચાંચ તો કાઢવા પડ્યું હતું: “હું તને મારે પગાર ચાખીશ. મારા-
નીનાં રોજની એક દોઢાર. ચાલી મજમોની જરૂર તારા છે. પૂના
દલાડીમાં મળનાંજ નથી.”

જર્ગિસે નરનજ પૂછ્યું: “આતું હનાખામાં અને શિયાળામાં
એકે મોસમમાં રહે છે?”

પેસો માણસ કહે: “ના, ના, આ મોસમમાંજ. નવેમ્બર મહિનો
એસે એટલે તો પચ્છી હું તને મારે મેર ન શાખી શકું—મારા ઘરમાં
એટલે સમાસ નથી.”

જર્ગિસે બોલ્યો: “હું પણ એમજ ધારતો હતો. મોસમના ચાર
મહિના તું મારી પાસે કામ કરાવી લે અને પચ્છી ત્યાં બરફ વરસવા
માટે એટલે તું મને પાણીચું આપે, ખરું ને?”

જર્ગિસે હવે પોતાની મેળે સ્વતંત્રપણે પોતાના હિતાહિતનો
વિચાર કરતાં શીખી ગયો હતો.

પેસો એટલે પણ જર્ગિસનો મુદ્દો સમજી ગયો. તે બોલ્યો: “છેક
એમ તો નહિજ. જોને, શિયાળામાં તો તારા જેવા મજબૂત જુવા-
નને શહેરમાં અથવા બીજે ગમે ત્યાં કામ તો મળીજ રહેવાનું. કામ
કરનારને કામનો તોટો છે?”

જર્ગિસે કહે: “ઉંઉં! એમજ ધારીને બધા ફૂવામાં પડે છે
ને? શહેરમાં મજૂરી મળી રહેશે એમ ધારીને મજૂરીઆત લોકોનાં
ઘાડાં ને ઘાડાં શહેરો તરફ વળે છે. ત્યાં એટલા બધાને માટે કામ
હોતું નથી એટલે પછી કાં તો તેઓ લીખ માગતા ફરે છે અને ચોરીઓ
કરે છે. ત્યારે લોકો કહે છે કે, અહીં શહેરમાં શો લાડવો દાટ્યો છે?
ગામડાંમાં ચાલ્યા જાઓને. ગામડાના લોકો ‘મજૂર નથી મળતા, મજૂર
નથી મળતા’ એવી બૂમો પાડે છે.”

એટલે જરાક વાર વિચારમાં પડી ગયો. પછી તેણે છેવટનો એક
સવાલ પૂછ્યો: “પણ તારી પાસે પૈસા છે તેટલા થઈ રહેશે ત્યાર
પછીનું શું? ત્યારે તો તારે કાંઈ ને કાંઈ કામ તો કરવુંજ પડશે ને?
કેમ? ખરું કહું છું ને?”

જર્જિસ કહે: "થા' રહેશે, ત્યાંની વાત ત્યારે છે; આને તો છે. મારી પાસે કશું નહિ રહે ત્યારે વળી બેઠું લાગ્યું."

જર્જિસ ત્યારી ઉઠીને ખજામાં જઈને ચૂનો અને ખૂચ લાવ્યા. સપાટમાં પાછો તેને કાઢી, રોટલા, ચોટખીચની ભડકી અને ઘેરી રાખી નારનો મગ્યો. તેના ખરજામાં મરચાળીએ તેની પાસેથી રૂકા પંદરજ એન્ટ લીધા; કારણ કે જર્જિસની આગલી જાનની દલીલોની તેના મન ઉપર કોઈક શુભ અસર થઈ હતી. નારનો કપો પછી તે કુડુંબને સજામ કરીને જર્જિસ પાછો રસ્તે પડ્યો.

આ પ્રમાણે તેણે રખડાઈ જિંદગીનો આરંભ કર્યો. પેલા ખેડૂતે તેની સાથે જેવો ન્યાયો વ્યવહાર કર્યો હતો તેવો વ્યવહાર કરનાર તેને બીજા એક પણ માણસ મળ્યો નહિ. તેથી કરીને કેવા કેવા લોકોને ઉંબરે પણ ન ચડવું અને બીજા કોઈ આરે કોણે આશ્રય ન મળે તો ઉંચે બેઠામાં પડી રહેવું પણ નહારા લોકોને ઘેર તો નજર જતું, એ બધું તે ધીરે ધીરે અનુભવ લઈ લઈને શીખી ગયો. કોઈ કોઈ વાર વરસાદ પણ વરસતો ત્યારે જર્જિસ કોઈનું ખાલી પડેલું હવેડ ચૂપેડું શોધી દાઢનો અને તેવું ન મળી આવે તો અંધાઈ થતા સુધી ગમે તેમ કરીને વખત કાઢી નાખતો. સારી પેઠે અંધાઈ થઈ બપો એટલે લાકડી હાથમાં ચપરાની પકડતો અને પછી જાનોમાનો, પગ-લાનો અવાજ ન થાય એવી રીતે કોઈની ખજીની અંદર જઈને બરાઈ જતો. ઘણીખરી વાર તો ફૂતરાએ તેની આવ્યાની ખજાર પડે તે પહેલાંજ ખજીની અંદર પેરી જતો અને સવાર થતા સુધી પરાજની ઘણીઓમાં બરાઈને સુઈ રહેતો. કોઈ કોઈ વાર ફૂતરાએ જાગી ઉઠતા અને બાહ બાહ કરીને તેને ઠરડવા દોડના ત્યારે તે ગભરાઈને નાસા-નાસ ન કરતાં તેમની સામે નજર માંડીને અવજ પગલે ધીરે ધીરે પાછો ફરી જતો. તેનું અસહનું રાક્ષસી જગ તો હવે રચુંજ ન હતું, પણ હજી તેના હાથમાં એટલી તાકાત તો હતી કે તેના હાથની લાડીનો એક ઝપાટો આધા પછી બાગ્યેજ કોઈ ખેડૂતનો ફૂતરો ઉઠીને ઉભો થાય અથવા તેને એકથી બીજી લાડી મારવાની જરૂર પડે.

ત્યાર પછી તો થોડા દિવસમાં તેના રસ્તામાં ખેડૂતોની વાડીઓ આવી. તેમાં સરખેરી અને બ્લેકબેરી નામનાં ફળોનો પુષ્કળ ફાલ બેઠો હતો, તેથી પેટ ભરીને મહત્તના ફળ ખાવા મળતાં એટલે જર્જિસને ખોરાકને માટે પૈસા ખરચવાની તંદલો વખત તો જરૂરજ ન પડી. વળી સફરજનની વાડીઓ પણ રસ્તામાં આવતી. બટાટાનાં ખેતર તો

એટલે હાલનાં મન જેવા કે ન હોય, પણ તેવો અવસ્થાને જનું પડતું હતું તેને ઉદ્ધારે આને અગર કોઈ જાણ ન આપે ત્યારે તે પેલાની રીતે મનમો આને સારીરમાં પ્રવેશ કરના નેરમે એ હાલેના કમો નેની મન ન પડયાથી પોતાના હાથને ખાગ જેટલી આમ તેમ દલાવતો અને પાની ગમે ગમે આપણ મોટેથી ગમિયાથી વગડતો વગડતો આપણ માંડતો. તે જાનાં માનને તેને એક વાર મોટે દનાં અને જેમને તે પ્રગમન બની જતા આપણો દનો તે પાણી સાંભરી આપણાં અને આપણાં આપણા જેમ જેમ સાંભરનાં મન, તેમ તેમ મનકરે પ્રવેશવા પ્રાપ્તો. આ બધા આનંદની દેડી વચમાં વચમાં તેને જોનેનાસ તો પાદ આપણોજ. તેને મનું કે, હવે મારે તેને કદી જોયો નથી, હવે તેના કાકાકાતા બોલ કરીથી સાંભળવા નથી. એવે વખતે તેના હૃદયમાં પ્રાગળીઓનું વાવાઓડું ચડી આવતું પણ તેને કામી દેવાને મારે તે ખાગ મન કરતો. કોઈ કોઈ વાર રાત્રે તેને જોનાનાં સ્વપ્ન આવનાં, સ્વપ્નમાં તેને પોતાની પાસે આવેલી જોતો, તેને બેટવાને મારે ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં હાથ પહોંચા કરતો અને સ્વપ્ન ઉડી જતું ત્યારે રડી રડીને જમીન બીજવી નાખતો. પણ એ બધું તો ફક્ત રાત્ર હોય તેટલોજ વખત. સવાર થાય એટલે તો પાછો ટટાર થઈ જતો, કોમળ લાગળીઓને દિવામાંથી ખંખેરી નાખતો અને જગતની સામે જંગ માંડવાને મારે મેદાનમાં નીકળી પડતો.

પોતે અસારે કયા પ્રાન્તમાં છે અને હવે આગળ જતાં કયો પ્રાન્ત આવશે, કયું ગામ કે શહેર આવશે તેની નેને ખબર ન હતી અને તે વિષે કોઈને પૂછવાની તે દરકાર પણ રાખતો ન હતો. તે એમ કહેતો કે, મારે એ બધું જાણીને શું કામ છે ? આવડો મોટો વિશાળ દેશ મારી સામે પડ્યો છે અને ગમે તેટલાં વરસ સુધી ભટક્યા કરીશ તો પણ તેનો કદી છોડા આવવાનોજ નથી, પછી શી ફિકર છે ? સંગાથની તો તેને કદી ખોટજ ન હતી. તેના જેવા બીજા ભામટાઓ જોઈએ તેટલા રવડતા ફરતા હતા. તેને ત્યારે કોઈની સોખત કરવાની ઈચ્છા થાય તો સોખતીઓ તો હમેશાં તૈયારના તૈયારજ. તે કહે એટલીજ વાર. ગમે તે ભામટાઓની ટોળીમાં ભળી જવાની ઈચ્છા થતી ત્યારે તે ભળી જતો. તેઓ બધા ભામટાના ધંધામાં પાવરધા હતા, જર્ગિસ નવો અને અણુપલોટાઓ હતા. પણ ભામટાઓ પોતાના ધંધાભાઈની સાથે બંધુભાવ રાખતા હતા. ભામટા સમાજમાં જાતિ, દેશ અને વર્ણના ભેદભાવ હોતા નથી. એ હોડો જર્ગિસને પોતાના ધંધાતી બધી ચાવીઓ શીખવી દેતા—ક્યાં

૧૫) ગામમાં કે કુદરેમાં જન્મી નહિ, કપાડે કપાડે બીજા માણની, ત્યારે કપાડે ચોરી કરવી, કપાડે કપાડે ચોરી અને બીજા પેઢીનો સા- મોટો હિપચોગ કરવો—એ બધું તેને બાબતી રેના. વળી બામટાઓ એકબીજાને આપ્યા દેશની અખર પૂરી પાડના. એ મોટો થયું પોતાના ખાનગી વ્યવહારને માટે આમ છપી શંકાઓ વાપરના અને તેનો બેઠ જામટા રામાજની ગદારનાને બતાવના નહિ. ખનગી વાડ હિપર અમુક રંગનાં ચીથરાં ભાર્યકાં માલમ પડે ત્યારે ને હિપરથી અમુક અમુક સમજી લેવું. એવી એવી બામટાના ધોધાની છાપી ચાવીઓ અને સંક્રાઓ તેઓ જર્મિસને પોતાનો જનભાષા જાણીને શીખવી દેતા. જર્મિસ તેમને કહેનો કે, હું કોઈ કોઈ વાર પરચૂરખ મજૂરી કરી- ને અથવા પૈસા આપીને નિરોધ કરું છું ત્યારે તેઓ તેને મૂર્ખો કહેતા. તેઓ કહેતા કે, આપણને વગર પૈસા અને વગર મહેનતે જે જોઈએ તે મળી રહે પછી આપણે મજૂરી કરવાનું કે પૈસા ખરચવાનું કામજ શું ? આપણે શું કામ મહેનત કરીએ ? બધી દુનિયા મહેનત કરીને કમાય છે તે આપણે સારજ કમાય છે ને ? કોઈ કોઈ વાર આખી ટોળાની ટોળા જાડની સારી થટાવાળી જગ્યા પસંદ કરીને ત્યાં પડાવ નાખતી અને પછી ત્યાંથી આસપાસનાં ગામડાંઓમાં બીજા, ચોરી અથવા જે કોઈ બની શકે તે, કરી લેવા નીકળી પડતી. એમાંના કોઈ કોઈને જર્મિસની સાથે મન મળી જતું તેથી બેઠ જત્યુ એકાદ અડવાડીઆ રૂંધી બેઠા રચવા નીકળતા અને એકબીજાને પોતપોતાની આપ- વીની સંભાળાવતા.

ગામટાનો ધંધો કરનારામાંથી કેટલાક તો એવા હતા કે જેમણે પહેલેથીજ ધંધો-રાજગાર કદી કયોજ ન હતો; પણ ચોરી, લદંગાઇ, જુમાર વગેરે નિન્દ્ય કર્મો છંક નાનપણથી અત્યાર સુધી કરતા આવ્યા હતા. પણ એવાઓને જાદ હરતાં બાકીનો મોટો ભાગ એક વાર પ્રમાણિકપણે મહેનત-મજૂરી કરનારા હતા અને જર્મિસની પેઠે તેમણે પણ જીવનસંક્રામમાં ટકી રહેવા માટે થાય તેટલું કર્યું હતું. પરંતુ કોઈને વહેંતું અને કોઈને મોટું પણ આખરે તેમને સૌને સમગ્ર ધ મળ્યું કે, આ લકાઇજ એવી છે અથવા સમાજની વ્યવસ્થાજ એવી છે કે આપણે લડીએ લડીએ અને હારતાજ જઇએ. આપણે મહેનત કરી કરીને પૈસા કમાઇએ તે આપણા સામાવાળીઆઓને, શ્રીમતોને બાલ કરવાને માટેજ કમાઇએ અને આપણા હાથમાં તો ધૂળની ધૂળ. આવું જ્યારથી તેમને લાગ્યું ત્યારથી તેમણે ધંધો કરવાનું મૂકી દીધું અને આ રસ્તે વળ્યા.

આગળ જતાં જર્જિસને વળી એથી બુદ્ધિજ પ્રકારના લોકોને સમાગમ થયો. એ લોકોમાંથીજ લામટાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ નામાંથી આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટાણને લીધે જેઓ સમાજને છે તળિયે જઈ બેસે છે તેઓ પછી નિરુપાયે લામટાઓની ટોળીઓમાં દાખલ થઈ જાય છે અથવા પહેલેથીજ પોતાનો એક નવો જન્મ બનાવી લે છે. એમને ઘરબાર હોતાં નથી, પણ જ્યાં કામ મળી શકે ત્યાં જઈને મજૂરી કરતા ફરે છે. એક ડોકાણે મજૂરીની મોસમ પૂરી થાય અને ત્યાં કાંઈ કામ ન મળી આવે તો બીજી જગ્યાએ ઉપડી જાય છે. ગામડાંઓમાં જ્યારે પાકને લણવાની મોસમ આવે ત્યારે તેમનાં ટોળેટોળાં ગામડાંઓ તરફ વળે છે અને તે મોસમ પૂરી થાય ત્યારે પાછા શહેર તરફ વળે છે અને શહેરના ચાલુ બેકારોની સંખ્યામાં ઉમેરો કરે છે. દેશમાં જેમને માટે કાંઈ કરતાં કાંઈજ કામ મળતું નથી એવા વધારે પડતા ફાજલ મજૂરો, જેમની સંખ્યા પાર વિનાની છે, એ બધા આ પ્રમાણે જ્યાં જરાક કામ મળી જાય તે તરફ દોડતા ફરે છે; ફર, નિષ્કુર પ્રાકૃતિક નિયમો મુજબ તેઓ આ સ્થિતિમાં ધસડાઈ આવ્યા હોય છે. સમાજમાં પ્રવર્તતા આર્થિક નિયમો તેમને એની એ સ્થિતિમાં જકડી રાખે છે અને દર વર્ષે કુદરતી નિયમ પ્રમાણે એ અભાગીઆં પ્રાણીઓની સંખ્યામાં ચાલુ વધારો થયાજ કરે છે. નિયમિત રોજગાર જેવું તો તેમને હોતુંજ નથી. જે કામ મળી આવે તે પણ થોડા વખતનું, અનિશ્ચિત અને આકાશવૃત્તિ જેવું; પણ એવું એવુંજ એમને જે મળે તે કરવું તો પડેજ. ન કરે તો જાય ક્યાં ? દુઃખની વાત તો એ છે કે, તેમને પોતાનેજ તેમની હાલતનો પૂરો ખ્યાલ નથી હોતો. તેઓ માત્ર બેજ વાતો બાળે છે કે, અમે કામ શોધતા ફરીએ છીએ અને કામ અમારી આગળથી આવ્યું ને આવ્યું નાસતું ફરે છે. ઋતુ જેમ જેમ ફરતી જાય, તેમ તેમ તેઓ પણ પોતાનું રહેઠાણ બદલતા રહે છે. દાખલા તરીકે ઉનાળાની શરૂઆતમાં તેઓ ટેકસાસ પરગણામાં ચાલ્યા જાય છે. ત્યાર પછી થોડા વખત બાદ ઉત્તરના પરગણામાં પાક તૈયાર થાય છે એટલે તે તરફ વળે છે. એ પ્રમાણે પાકની મોસમનું અનુગમન કરતા કરતા શરૂ ઋતુમાં મેનિટોયા પરગણામાં આવી પહોંચે છે. ખેતીની ગોરામ આ પ્રમાણે કાઢી નાખ્યા પછી તેઓ બીજી મજૂરીની શોધ કરે છે. શિયાળામાં જંગલના લાગમાં ઇમારતી લાકડાં કાપવાનું કામ આવે છે ત્યારે ત્યાં જઈને પડાવ નાખે છે. ત્યાં રોજ ન મળે ત્યારે કોઈ શહેરમાં ચાલ્યા જાય છે અને પાસે જે કાંઈ જમ્યું હોય તેના પર

હાડા કાઢે છે તેમજ પરચૂરણ મળૂરી કરીને ખોટ પૂરી કરી લે છે. યુરનઓમાં જઈને ઉભા રહે, ત્યાં વદાણમાં માલ ચઢાવવાનું અથવા વદાણમાંથી હિનારવાનું કામ મળે તો તે પણ કરી લે. વળી ખાદ્યો ખોદવાનું કે પાવડે પાવડે બરફ ઉસેડી લેવાનું કામ મળે તો તેગ કરે. પણ એમ કરતાંય કંઈ બધાને તો કામ નજ મળી રહે. જે ગામમાં કે ચહેરમાં જેટલા મળૂરનો ખપ હોય તે કરતાં જે ત્યાં વધારે બરાધ મથા તો પછી જે નળજા હોય તેઓ રવડી મરે, કોઈ જૂખથી મરી જાય અને કોઈ ટાકથી મરી જાય. કુદરત પોતાના નિષ્કૃર નિયમ મુજબ જે રીતે નળજાં, નકામાં, નમાલાં પ્રાણીઓનો અને વનસ્પ-નિઓનો નાશ કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરી નાખે છે તે પ્રમાણે એ સોફીનું પણ થાય છે. પણ ત્યાર પછીને વરસે પાછા તેટલા ને તેટલાજ થઈ રહે છે; તેથી કરીને નળજા ખોખરાંને વીણી વીણીને મારી નાખવાનું કુદરતનું કામ તો ચાલુ ને ચાલુજ રહે છે.

હવે એમ કરતાં કરતાં જુલાઈ મહિનાનું પાછલું પખવાદિયું જ્યાં લાગ્યું. જર્મિસ એટલા વખતમાં ભટકતો ભટકતો મિસોરી પ્રાંતમાં પહોંચી ગયો. તે વખતે તે પ્રદેશમાં દાપણીની મોસમ ચાલતી હતી. ખેડૂતોએ ત્રણ-ચાર મહિના સુધી ખૂબ મહેનત કરીને ફસલ તો પેદા કરી હતી, પણ તેને જે વખતસર સણીને ખજામાં ભરી ન રેવાય તો તેમની બધીજ મહેનત પાણીમાં જાય એવો મામલો હતો. એક કે બે આંધવાડીઓની અંદર તમામ ઉભો પાક સજાઈ જવોજ એકએ, નહિ તો બધોજ પાક બરબાદ કરી નાખે એવી ખરાબ મોસમ થોડા વખતમાં આવી જતી હતી. હવે એકસો ખેડૂત અને તેનાં ઘરનાં માણસો આટલા બધા કામનો આટલા થોડા દિવસમાં નિકાલ કરી શકેજ નહિ. ખીમ્મ રોહાંદા મળૂરો પૂરા પાડનારી એજન્સીઓ ઉભી થઈ હતી. એજન્સીઓના દલાસો ન્યાયી મળૂર મળી આવે ત્યાંથી રોહીરોહીને ગામડાંમાં સર્ઈ જવાના કામમાં લાગી ગયા હતા. ચહેરમાં તો મળૂર દોષો જરૂરો ન હતો—જેટલા હતા તે બધા ગામડા બહાર દોડી ગયા હતા. હાલેનેમાં આ વખતે લાખી રમ્મ હતી તેથી કોલેજમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી પણ જેઓ મળૂરી કરવા રાહ હતા તેમનાં માટે માડાં બરાધ બરાધને ગામડામાં આવ્યાં આવવા. ખેડૂતો પણ આંખગા થઈને મળૂરને મારે અંદર અંદર પડાપડી કરતા હતા. હંફ જળને પોતપોતાને રોહાંતા મળૂરો પહેલાં વહેલા લઈ લેવાની હિતાયજ અને મળૂરો થોડા. ખેડૂતો આરંગ આગમથી દોડી જઈને રેવાખજ આગમોહીઓને અને મળૂરોથી બરેલી મેરોહ કોરીઓને

બળબળાઈથી ઉભી રખાવતા અને અંદર અંદર મારામારી મનૂરેને ખેંચી જતા. પગાર પણ તેઓ સરમ આપતા હતા—રોજ એ ડૉલરનો પગાર (છ રૂપીઆ) અને ખાવા પીવાનું તથા સૂતા બેસવાનું મફત. સખળા શરીરના મનૂરેને તો વળી ખાતાં પીતાં અડી અડી ત્રણ ત્રણ ડૉલરનો પગાર મળતો. ગમે તેવો હોય તો પણ એ ડૉલર તો ખરાજ. તેમાં વળી દોને ઘેર મનૂરેને સાફ ખાવાનું મળે છે તેમાં ખેડતોની બાધડીઓ અંદરઅંદર ચડસાચડસી કરે કે જેથી કરીને તેમને ઘેર રહેલો મનૂર ખીજાને ઘેર ચાલ્યો ન જાય.

આ પ્રમાણે આખા પ્રાંતમાં બધાં કાપણીની ધૂન મચી રહી હોય તો પછી તે પ્રદેશમાં રહે અને છતાં જેને કામ કરવાનો ચેપ ન લાગે એવો સશક્ત માણસ તો કોઈ હોયજ નહિ. નમાલા માણસની વાત જુદી; પણ ચારે બાજુએ કામ કામ ને કામનો ચેપી રોમ ફેલાઈ ગયો હતો અને જર્ગિસના શરીરમાં તો હવે જોર માતું પણ ન હતું તેથી તેનો હાથ ઝાલ્યો ન રહ્યો. તે પણ મનૂરેની એક ટોળામાં ભળી ગયો અને સવારથી તે મોટી રાત સુધી, રોજના અઢાર અઢાર કલાક લેખે તેણે પૂરાં એ અડવાડીઆં સુધી મનૂરી કરી. પખવાડીઆને છોડે તેને જે પગાર મળ્યો તે રકમ એટલી મોટી હતી કે તેના પહેલાંના કંગાલિયતના દિવસોમાં તો તેને તે મોટી દોલત જેવી લાગી હોત; પણ આજે પૈસો તેને કશા અપનો ન હતો. જેમને માટે તે પૈસો કમાવા ઇચ્છતો હતો તેઓ તો આ દુનિયામાંથી ચાલ્યાં ગયાં હતાં. હવે આટલા બધા પૈસાનું તેણે કરવું શું? કોઈ કહેશે કે, તેણે કોઈ ઍન્કમાં જમા મૂકવા હતા અને પછી બ્યારે ખપ પડે ત્યારે તેમાંથી ઉપાડી ઉપાડીને વાપરવા હતા. પણ જર્ગિસ હવે ઘરબાર વિનાનો, કુકુંબ-કબીલા વગરનો, એકલો અટૂલો લામટો થયો હતો અને આખા ખંડમાં રવડવા નીકળ્યો હતો. વળી એક એટલે શું, હુડી કેવી હોય, શાહજોગી ચિટ્ટીનો શો ઉપયોગ થાય—એ બધાનું તેને જાન હતુંજ નહિ. એક ગામમાં ગમે તે ઍન્કમાં પૈસા જમા મૂક્યા પછી ખીજા ગમે તે ગામમાં જઈને તે પૈસા કેવી રીતે ઉપાડી શકાય એમાંનું કાંઈ પણ તે જાણતોજ ન હતો. પૈસા સાથે રાખીને ભટકે તો કોઈ તેને જરૂર મારીને લૂંટી લે એમાં તો કાંઈ શકજ નહિ. ત્યારે તેને થયું કે, આ પૈસા મારે અહીંના અહીંજ વાપરી નાખવા તથા એના વડે જેટલી મોજ ઉડાવાય તેટલી ઉડાવી લેવી અને પછી નચિંત ચાલવું. તેનો પગાર ચૂકવાયો તે દહાડે શનિવાર હતો. તે ખીજાઓની સાથે સાથે નજીકના શહેરમાં ચાલ્યો ગયો. તે વખતે વળી વરસાદ

પણી એટલે આ જગતના આગળ કાંઈ જાણી દેવા કેવું ? એટલે
પણી હાની ફાન ને કામગીર દની, વગેરે જેને જોઈને જાણી જાય
હાની ફાનમાં પોતા, જોઈને તેને કાંઈ પોતા તેમને મેળે પણ પોતા,
આફ તો વગરનું પડે ને, મનમાં કાંઈને દાઢ પડે, પછી તેમને
જાણે આપણું દનું તેમના કામ લાગ્યા, ત્યાંજાં જાણે, ત્યાંજાં
મનમાં, અને ત્યાં ખૂબ દમદમ તથા આનંદ આનંદ કાઢે દનો, એજ
ફાનના પાછળના આગમાં એક માત્ર માત્ર આગવાળી અને દમદમની
જુવાન છોકરી બેઠી દની, ને જાણીના આખી જેમને જરાક દમી
એટલે તે, તેનું દૈનું એકદમ દાઢાંને તેના દોઢ દપર આવી ગયું,
તેણે પણ તેના આખી જોઈને મોટું મનમાં અને દોઢ દસાડીને
પોતાની પામે આપણી તે છોકરીને જાણતી હતી, તેને તો એટલુંજ
જોઈને દનું એટલે તે તો નમ્ર તેની પામે આવીને બેઠી રહ, પછી
તો પૂછવું શું ? જાણીને ખીજ વડો કાઢ મંગાવ્યો અને બેઠે જણે
જેમાં બેસીને પોતા, પછી તે છોકરીની સાથે દાઢની ફાનની ઉપરના
માગના એક એરડામાં ગયો, એ એરડામાં પોતા એટલે મહિના
આરંભકાગથી સીસાનીસ નાખીને જંગલોમાં બધે પૂખી વળતો પશુ-
ભાવ જે તેના અંતઃકરણમાં દબાઈને પડી રહેતા દોઢ તે એકદમ જાગત
રહ ગયો અને અંદર જોઈ જોઈ સીસાનીસ કરવા લાગ્યો, પણ તે
ત્યાં એ જંગલી પશુને તામે થવા જતો દનો એટલામાં તે પોતાના
ફાનની લગ્નવાદ ગયો અને એક વાર પોતા દોઢ અને કોઈ દોઢ તે
સાંભરી આવવાથી તેને મજો પડનાયો થવા લાગ્યો, આથી કરીને
એજ એરડામાં ખીજ સી-પુરવો પણ આવી પહોંચ્યાં ત્યારે તે મનમાં
રાજ થયો કે, એ સોડા આવ્યાં તે સારું થયું, નહિ તો હું પછુંજ
શું દામ કરી બેસત, પછી સીએ વળી પાછો દાઢ મંગાવ્યો અને
ખાંડીની આખી રાત દાઢ પીને ખૂબ ધીંગાળું મગાવ્યું, એક ખાસ
મેંધવા લાવક ખીજા એવી છે કે, વધારે પડતા દાઢનું મનુરોનું સૈન્ય
જે જે પરગણામાં જાય, તે તે પરગણામાં તેમની પાછળ પાછળ તેમના
જેવીજ રખડેલ, ઘરખાર વિનાની, પતિપુત્ર વિનાની સ્ત્રીઓનું પણ
વેવડુંજ મોટું સૈન્ય લખ્યા કરતું હતું, એ સ્ત્રીઓ પણ કુદરતના
નિષ્કૃષ્ટ અપરિવર્તનીય નિયમો મુજબ પોતાના જીવનને ગમે તેમ કરીને
દાઢી રાખવાને માટે તેમનાથી થાય તેટલું મથન કરી રહી હતી,
તેમની જીવાની અને તેમનું રૂપ, એ બે વાનાં ન્યાં લગી સલામત
દોષ ત્યાં લગી તેમને ખાવા-પીવાનું, પહેરવા-ઝાઢવાનું તથા ખીજાં
આરામનાં સાધનો જોઈએ તેટલાં મળી રહે છે; કારણ કે દુનિયામાં

દરેક જગ્યાએ મોજાઓના ગળાના અંગે મજાની ૨૦ મિ. ટેલ
 છે. પણ તેમના ગળા કાઢ્યા ના મળ્યા નહીં પણ, તેમની ઉમર
 વધતી જાય, જાણતી જોવાની ના, ૨૫ પરમાણુ થાય, તેમ તેમ
 મોજાઓના ગળામાં તેમના આવ પણ ઉપરના જાય. તેમના કરતાં
 વધારે જુવાન અને તેથી કરીને વધારે રંગાળા સ્ત્રીઓ તેમના ધંધા
 પડતી છે અને તેમને એક પણ મળતી પાતે. પીત્ત થોડાં વસ્ત્ર
 પાછી એ રંગાળા સ્ત્રીઓની પણ એક વસ્ત્ર પાતી અને તેમના પછી
 આવેલી તેમના કરતાં વધારે જુવાન સ્ત્રીઓ તેમને મારી લાવવાની.
 હવે રૂપના ગળામાં જેમનો આવ ઉપજતો ન હોય તેમણે કરવું શું
 તેઓ જટ લાગે આપવાન મો નજ કરે, એકે આવે તો તેમનું કંઈક
 આનુંજ પરિણામ આવે છે. રૂપના ઉપર દાટી કરીને મરી ગયેલી
 અગવા તળાવમાં જેનું મડદું મળી આવે એવી સ્ત્રીઓ પૂર્વ દિનિદાસ
 જોઈ કાઢ્યો હોય તો તેનું મળ અત્યંત ગરીબાઈને લીધે તેણે અદ્ય
 દરેકા અનીતિના ધંધામાંજ મળી આવે. હવે પેલી સ્ત્રીઓનો ધંધો
 ન્યારે શહેરમાં પડી લાગે છે, ત્યારે તેઓ રખડના મજૂરોનાં ટોળાંની
 પાછળ પાછળ ભ્રમતી ફરે છે. ફેટલીક પોતાની જાતે ચાલી આવે
 છે, કોઈ કોઈ વાર દારૂના દુકાનદારો પોતાની દુકાનની ઘરાકી વધાર-
 વાને સારૂ તેમને થોડો ભાગ આપવાનો કરીને પોતાની દુકાનમાં રાખે
 છે. વળી ખેડૂતોને મજૂરો લાવી આપનારી જેવી એજન્સીઓ હોય
 છે, તેવી પાછી કુટણખાનાંઓ માટે વેશ્યાઓ પૂરી પાડનારી છૂપી
 એજન્સીઓ કામ કરતી હોય છે. તેમની મારફતે પણ તેઓ મજૂરો-
 ની જાવણીઓ તરફ ચાલી આવે છે. કોઈ કોઈ વાર એકજ એજન્સી
 બેઉ ધંધા સાથે સાથે પણ ચલાવે છે—એક બાબુએ ખેડૂતોને માટે
 મજૂરોની ભરતી કરતા જાય છે અને બીજી બાબુએ તે મજૂરોને માટે
 વેશ્યાઓની પણ ભરતી કરતા રહે છે અને બેઉનાં ટોળાંને અમુક
 અમુક ગામ તરફ પોતાનીજ મોટર લોરીઓમાં ભરીને મોકલાવી દે
 છે. તેમનો કાર્યક્રમ પણ ઋતુના ચક્રની સાથેજ ફરતો રહે છે. કાપ-
 ણીની મોસમમાં ગામડાંઓમાં અને નાનાં નાનાં ગામોમાંજ બધી
 આવીને ભરાઈ હોય; શિયાળો બેસે એટલે ન્યાં ધંધારતી લાકડાં
 કાપનારા મજૂરોની જાવણીઓ પડી હોય ત્યાં તેઓ પણ જઈને પડાવ
 નાખે; કોઈ ઢેકાણે લશ્કરના સિપાઈઓની જાવણીની તેમને લાળ મળે
 તો ત્યાં પણ ખરીજ; આગગાડીની સડક બનતી હોય, નહેર કે બાણ
 જોડવાનું કામ ચાલતું હોય અથવા તો કોઈ ઢેકાણે મોટો તમાશો
 ચલાવે હોય તો ત્યાં પણ આવી સ્ત્રીઓ ટોળાંબંધ આવેલીજ હોય.

આવી જગ્યાએ તેમને જેવાં ઘર ગળી આવે તેવાં ઘરમાં રહી પડે. કેાઇ વાર લાકડાંનાં પાટીઆંનાં ઝૂંપડાંમાં, કેાઇ વાર દારૂની દુકાનોમાં, કેાઇ વાર વગી કેાઇ કુટુંબના ઘરમાંથી એકાદ ઝોરડો લાડે રાખીને એક એક ઝોરડામાં આડ આડ દસ દસ જણી બેગી રહે અને તેમનો કુલિન અવસાય ચલાવે.

સવાર થયું ત્યારે જર્જિસની પાસે એક દમડી પણ સમ ખાવા ફડી ન હતી. પખવાડીઆમાં જેટલું કમાયો તેટલું એકજ રાતની અંદર ઉઘાડી દધને વગા પાછો પહેલાંની પેડે ભટકતો યઇ ગયો. તેને પોતાની જાન ઉપર વિચાર તો આવતોજ હતો અને પોતાના કૃત્યને માટે મનમાં બગાવો પણ થતો હતો. પરંતુ તેણે શ્રવણનું નવું નીતિ-સૂત્ર ધડી દાડયું હતું તેની મદદથી તેણે પશ્ચાત્તાપની લાગણીને દબાવી દીધી. પોને ખરેખરો હિંસુ બન્યો હતો એ વાત તો તે પોતે પણ કદ્ય દરતો હતો; પણ જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું, નહિ યયું થવાનું નથી અને હવેથી એવું કામ કરી બેસાય નહિ તેને માટે સાવધાન રહેવા ઉપરાંત દાત્રમાં તો બીજું કાંઈજ થઇ શકે એમ નથી, એવું તે પોતાના મનને કહેતો ગયો. ચાલવામાં થતી અંગકસરતને લીધે તથા સ્વચ્છ હવાને લીધે તેના માથાનો દુખાવો મટી ગયો, શ્રવ બળ બળ થતો હતો તે પણ ટાટો પડ્યો અને તેના શરીરનું દૈવત તથા મનનો આનંદ પાછાં હતાં તેવાં ને તેવાં થઇ ગયાં. પણ આવો બનાવ માંદ પહેલીજ વાર અને છેલ્લી વાર બન્યો ન હતો. તેણે આવું કામ નહિ કરવાનો ગુપ્ત સંકલ્પ તો કર્યો હતો, પણ તેનામાં વિચારશક્તિના કરતાં નાશકાલિદ આવેજનું જોર વધુ પ્રભાલુમાં હતું તેથી બીજી દેટલીક વર પણ તે આવાં ને આવાંજ કૃત્ય કરી બેસતો. દરેક વખતે તેનો શ્રવ બળતો, મનમાં પરનાવો થતો, ફરીથી બીજી વાર સંકલ્પ કરતો અને પાછો તેને તોડતો. એટલું ખરૂં કે, મોજશીખ બોગવવાનો તેનો દમિસનો સ્વભાવ બંધાઇ ગયો ન હતો. તેવું થવાને હજી ધણી વાર હતી. રતનામાં રજગતા ધણીખરા ભામટાઓ ખાલી ખાલી રવડયાજ કરતા. કામ મજે તોપણ તેના તરફ જોતા સરખા નહિ. દારૂની કે સીસં-બંડા પ્રમળ ખૂબ તેમને કામ કરવાની છેક દરજ્જા પાડે ત્યારે વગી વગી માનૂરી કરી લેતા અને તે પામુ ઉપર દહી તે બે જરૂરીઆત જેટલા પૈસા દાયમાં આપતા મુખીજ. જર્જિસ હજી છેક આટલો અપ્રાપ્તિએ પહોંચ્યો ન હતો. હજી એ અવગ્યાથી તે પછે છેડે હતો અને હદાય તેજા થાય તો પણ ધણી કાળ લીની ગયા પડોજ.

હિંદુ તેની પાપનમાં નો એનાં મન કે તે પોતાના અંતરના નાદને રૂપી આરવાને માટે મને તેટલું મગન કરતો, પણ તે જનાં પણ તે તેને રૂપી રૂપિને ડાંગ મગાવે કરતો. કેમકે પણ મંગલમાં વડે શાન્ત ગાગજ નહિ એવું કાંઈ જગ્યાએ મન તેને વાગ્યું હતું અને તેને મેન પડવા હતુંજ નહિ. ઘણી વાર તો તે મન આશ્વાસી જગ્યાએ એકાએક તેના ઉપર મહી મેગનું અને એનો સનાવનું કે તેને આખરે એમ થતું કે ગાલ, હને નો મદને દાડ પી આતું અને દાડના નશામાં બધા વિગારોને ડગાડી મારે.

એક વાર રાતને વખતે તે સગન પાવાઓડા અને વરસાદના તોફાનમાં મેરાઈ ગયો. ગામથી થોડે છેટે કોઈનું નાનું સરખું ઘર હતું ત્યાં જઈને તેણે કહ્યું કે, આજની રાત તમારા ઘરમાં આશરો આપો નો મોટી મહેરબાની. એ કહ્યું મજૂરીઆત વર્ગનું હતું અને તેઓ મનના રક્ષાવ દતા. જેવે રશિયારી અહીં આવ્યે તેમને થોડાજ વખત થયો હતો. તેણે જર્ગિસને તેની માનુસાયામાં જગ્યા દીધો અને કહ્યું કે, હાથે અંદર આપ્યો આવ અને અમારી પાસે બેસીને પહેલાં તો જરાવાર તાપી લે. પછી તારા સુવાની ગોડવણ કરી દઈશું. તે ઘર-ઘણીની પાસે વધારાનાં ખાટલો-ગોદડાં ન હતાં, પણ તેના ઘરના કાત-રીઆમાં પરાળ પડ્યું હતું તેની પથારી કરી આપવાનો તેનો વિચાર હતો. તેની આછડી રાતનું ખાવાનું રાંધતી હતી અને છોકરાં રમતાં હતાં. જર્ગિસ તેમની સાથે સગડી પાસે તાપવા બેઠો. પછી પોતાના દેશની વાતો કરી. પેલાએ તેને પૂછ્યું કે, તું અહીં આવ્યા પછી ક્યાં ક્યાં રહ્યો અને ક્યાં ક્યાં મજૂરી કરી ખાધી? રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ એટલે બધાં ઘરનાંની જોડે જર્ગિસને પણ ખાવા બેસાડ્યો. વાળુ ક્યાં પછી જર્ગિસ અને તે ઘરનો ઘણી બેઠે જણ તંબાકુ પીવા બેઠા અને પાછા વાતે ચઢ્યા. આ વખતે તેમણે એકબીજાને પોતપોતાના અમે-રિકાના અનુભવો અને આ દેશને વિષે તેમના મનમાં બંધાએલા અભિપ્રાય કહ્યા. એવામાં ઘરઘણીઆણી એક મોટી ટુંડીમાં પાણી લઈ આવી અને તેણે સૌથી નાના છોકરાનાં કપડાં કાઢવા માંડ્યાં તે જોઈને જર્ગિસ પોતાનું વાક્ય પણ પૂરું કર્યા વગર એકદમ અધવચ થઈ ગયો. ઘરનાં બીજાં બધાં છોકરાં તો તેમની સુવાની જગ્યાએ જઈને પથારીઓમાં ભરાઈ ગયાં છે. પણ આ નાના છોકરાને સુવાડતા પહેલાં અમારે રોજ નવરાવવો પડે છે એવું ઘરઘણીએ જર્ગિસના સવાલને જવાબમાં કહ્યું. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે, આ શિયાળો બેઠો ત્યાં છોકરાને શરદી ન લાગે તે સારૂ તેની માએ તેના અંગ ઉપરથી કપડાં

કાશના નદિ, તેા પછી તેને નવરાવવાની તેા વાનજી ગી૧ આપેા
શિયાળા તેજે એકનાં એક લગણાં પાંદરીને દાહ્યો. તેની માને અંગે-
રિકાનાં આખાદવાનું જ્ઞાન હતું નહિ. શિયાળા તેા જાણે ગયો, પણ
જેવી દુઃખાં મરમી આવવા માંડી તેવીજ હોદરાને આખે શરીરે રાતી
રાતી ફેલીએા કુટી નીકળી. ડોક્ટર કહે છે કે, તેને રોજ રાત્રે મૂલા-
કની વખતે નવરાવણા તેા ફેલીએા મટી જશે અને આ મૂખી તેનું
કશું માને છે.

આ બધા ખુલાશો જર્જિસને કાને પડ્યો. ખરો, પણ તેનું કશું
કાંઈ બીજુંજ જાણ્યું હતું તેથી તેનાથી પૂરો સંજાગાયો નહિ. તે
તો એકચિત્તે પેલા નાના હોદરાનેજ જોઈ રહ્યો હતો. તે નાનો અને
મોડીઆ જેવો મજબૂત હોદરો હતો. તેના હાથપગ પોચા પોચા અને
મરખીવાળા હતા તથા પેટ ખારમું ગોળમટોળ દડા જેવું હતું. આંખો
પણ કાળાકાળા હતી. તેના શરીર ઉપર ઘણેલી ફેલ્લીઓની તે બાળ-
કને ઝાઝી કનવા ન હતી. તેણે તો પાણીની કુંડી દીડી એટલે હાથ-
પગ નચાવીને મોટેથી ફિલફિલાટ કરવા માંડ્યો. તેની માએ તેને
કુંડીમાં બેસાડ્યો ત્યારે કાથે પગે પાણી ઉરાડતો ગયો અને ખિલ-
ખિલખિલ દસતો ગયો. પડીકમાં પોતાના પગની આંગળાઓ પકડે
તે ધડીમાં તેની માનું મોઢું ઝાલીને ખેંચે. પાણીમાં તેને ખૂબ મજા
પડી. નાના ફુલ્લરના બચ્ચાની પેટું કરાંજતો જાય, પાણીમાં કૂદાકૂદ
કરે અને બારે રાજી રાજી થઈ જાય. તેને રશિયન બોલતાં આવડતું
હતું, જેમાંનું થોડુંક જર્જિસ પણ સમજી શકતો હતો. નાનાં હોદરાં-
ઓના સ્વભાવ પ્રમાણે શબ્દોને ખૂબ વિચિત્ર રીતે જગાડીને બોલતો
હતો. આ હોદરાને જોઈને જર્જિસને એન્ટેનાસ સાંભરી આવ્યો, તેણે
કાઠી દીધેલો ઇતિહાસ તાજે થયો અને તેના હૈયામાં કારી જખમ
વાળ્યો. તે કશું બોલ્યો નહિ, હાલ્યો પણ નહિ, પણ ત્યાં બેઠો હતો
ત્યાંને ત્યાં હાલ્યા ચાલ્યા વગર તદ્દન પૂતળાની માફક પોતાના બેઉ હાથ
ચપસી રાખીને બેસીજ રહ્યો. તેના હૈયામાં બપોંદર વાવાઝોડું ઉઠ્યું
હતું અને તેની આંખોની પાછળ આંસુનું પૂર ઉમટ્યું હતું. આખરે
ત્યારે તેનાથી સહનજ ન થયું ત્યારે તેણે બેઉ હથેળીઓની વચ્ચે
મોઢું ઢાંકી દીધું અને ધ્રુકે ધ્રુકે રડી પડ્યો. ધરધણીને પણ તેને
એકાએક આવું કરતો જોઈને ગભરાટ અને અચરજ પેદા થયાં. એક
બાલુએ સ્ત્રી અને પુત્રના મરણની વેદના અને બીજી બાલુએ પોતાના
મંદા બીજાના જીવન તરફ ઉપજતો તિરસ્કાર, એ બે દુઃખના મારથી
તે કાપર કાપર થઈ ગયો. તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ. તે ઉડીને ઉભે.

થયો અને વરસાદ તો હજી વરસતોજ હતો તો પણ તેણે ઘર બહાર નીકળીને ઉભી વાટે ચાલવા માંડ્યું.

તે આંખો માંચીને આગળ ને આગળ ચાલતોજ ગયો. એમ કરતાં કરતાં તે કાળી, ઘીચ, ઘનઘોર ઝાડી આગળ આવી લાગ્યો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી ઝાડને ઓથે ભરાઈને બેઠો અને હૈયાફાટ રડ્યો. ભૂત કાળનાં દુઃખદ હૃદયવિદારક સંસ્મરણો, જેમને તેણે કબરમાં દફનાવી દીધાં હતાં, તે પાછાં કબરનો પથ્થર ઉથલાવીને બહાર નીકળી આવે અને તેના ગત જીવનનાં ભૂત તેને ચારે બાજુએથી ઘેરીને ફટકાવવા મંડી જાય તે વખતની વેદના, તે વખતની ઘોર નિરાશા તેમજ પ્રાણને રૂંધી નાખે એવો તે વખતનો પરિતાપ, એ તો જેણે વેદ્યાં હોય તેજ જાણે. પોતે એક વાર કેવો હતો તેનું સ્મરણ અને હવે તેવો કદી પણ બીજી વાર થવાનો નથી એવી નિશ્ચયાત્મક ઘોર નિરાશા—એ બે ચક્કીનાં પડ નીચે તેનું જિગર પીસાઈ જતું હતું. ઝોનાની અને તેના પ્રિય પુત્રની મૂર્તિઓને આઘેથી જોવી અને તેમની તથા પોતાની વચમાં આડી પડેલી અસીમ, અતલ, દુસ્તર ખોતે લીધે તેમની પાસે પહોંચી જવાની અશક્યતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ કેટલું દુઃખદ છે ? હું અને તેઓ સદાને માટે છૂટાં પડ્યાં એવું જાણવું અને છતાં જીવવું અને જીવીને રાતદિવસ આગમાં ચણચણવું એના કરતાં વધારે આકરી વેદના બીજી કયી હોય ? પાણી વિના માછલી ટળવળે અથવા કોઈના પગ તળે છુંદાએલો કીડો તરફડે એમ તે તરફડતો ગયો, ફૂસકાં ભરતો ગયો. રડતો ગયો અને તે ઉપરાંત પોતાના હાત્રના કબુલિત જીવનના કીચડમાં ગૂંગળાઈ મરવા લાગ્યો !

પ્રકરણ ૨૩ મું

પરે સપ્તના પ્રારંભમાં જર્ગિસ પાછો સિકાગો જવા નીકળ્યો. મરમી ઝોછી થઈ જવાથી ઘાસની થાપીમાં ભરાઈ જતાં પાં દાંડ વાવા લાગી એટલે પછી ભટકવામાં જેટલો આનંદ થયો અધિય એકદમ હિડી ગયો. જર્ગિસને તેથી એવો વિચાર કે, હવે તો મારે સિકાગો પાછા જવું જોઈએ અને ખરેખરો એસે તે પહેલાં કાંઈ પણ ઠેકાણે દરી દામ થઈને રહેવું જોઈએ. તેનાજ જેવા બીજા દુનિયા લોકો જે બૂલ કરતા આવ્યા અને ખોટી આશામાં ફસાતા આવ્યા હતા તે બૂલ તેણે પણ અને દામ શોધનારા મજૂરોનાં ધાડા ને ધાડાં સિકાગોમાં આવી ને પહેલાં ત્યાં જઈ પહોંચવાથી જટ નોકરી મળી જશે એવી આશામાં તે પોતે પણ ફસાયો. દરેક તેની પાસે પંદર ડોલરની હતી અને તેટલી રકમ જવાનું દારણુ એ હતું કે, એટલી દિન-મેરો તેણે પોતાના ખૂટતા આંદરના પડની નીચે ખીલીએ જડીને રી રાખી હતી. તેને દાંડવી દોષ તો જટ લઈને નીકળે એવી ન હતી. આટલાજ દારણુને લીધે એ રકમ પીતાંવાળાઓના હાથમાં જમી ગઈ હતી. વગી ભરસિયાળામાં હદાય મારે નોકરી-ધંધા સ્વયં પડે અને પામે રાતી પાછ દોષ નહિ તો મારી રી પલે થશે ખીસને લીધે જર્ગિસ એ રકમને ખરચી નાખતાં અચકાતો હતો.

સિકાગો જવા નીકળ્યા પછી તેણે આંખો પ્રવાસ પોતાનાજ ખાંડા માણસોની સાથે અને તેમનીજ રીતે પૂરા કર્યો. દહાડે તેણે તેટલું આણવું, જાણી આણવું મરો ત્યાંથી મારી આણવું તેણે જાણવું. અને રાત પડ્યા પછી સામ જોઈને માણસોની સાથે તેમણે તેમજ અનાગતની મૂંઝા વગેરે. દરેક જેમ તેમ નિં સામવેને જેમી રહેવું. આ તેમની મુસાફરી કરવાની સહાની ન હતી. આવી રીતે અંતરમાં જોખમ પણ દાંડ દાંડ ન હતું.

ગાડી વેગબંધ દોડી જતી હોય અને એવામાં સડક એકાએક
 ડી વળે ત્યારે એવો ઘડો લાગતો કે ઘડાક લઇને ઉથલી પડવાનો
 ને છુંદાઇ મરવાનો મોટો ભય રહેતો અને તે છતાં આ લોકો
 આ હૈયાઘડા થઇ ગયા હતા કે આટલું નેખમ વેડીને પણ એ
 તેજ મુસાફરી કરતા. શિકાગો આવતા મુધી તો જર્જિસ આ લોકો-
 સાથેનો સાથેજ રહ્યો, પણ શહેરમાં પહોંચતાંજ તેમનાથી દૂરો
 ગયો; કેમકે તેની પોતાની પાસે પૈસા હતા અને પેલાઓની પાસે
 ડી પણ ન હતી. તે સારી રીતે જાણતોજ હતો કે, હવે નોકરી-
 વાને માટે, મૃત્યુના મોઢામાંથી ઉગરવાને માટે અમારી અંદર અંદર
 રુણ જંગ મંડાવાનો છે અને મારે ગમે તેમ કરીને એ જંગમાંથી
 વતા સલામત નીકળી જવુંજ નેહએ. અત્યાર સુધીમાં તેણે મેજ-
 ના અનુભવોના ફળરૂપ તેને અમુક પ્રકારની કુશળતા પ્રાપ્ત થઈ
 હતી અને આ જંગમાં તેનો ઘણામાં ઘણો અને સારામાં સારો
 પયોગ કરીને બીજા બધા અવટાઈ મરે, છતાં આખરે પોતે જીતે
 કલો પણ ટકી રહેશે એવી આશા રાખતો હતો. શિકાગો પહોંચ્યો તે
 ખતે પણ ઠંડીનું જોર ઝાઝું વધી ગયું ન હતું. વરસાદ ન હોય
 મારે તે સરકારી બગીચામાં અથવા ખાલી મોટર ગાડીમાં અથવા તો
 ધનાં દેવદારનાં જોખાં કે પીપ પડ્યાં હોય તેના ઉપર રાત કાઢતો.
 વસાદ આવતો અને તેથી ઠંડી પણ વધી જતી, ત્યારે કોઈ વીશી-
 જાને એક રાતના દસ સેન્ટનું ભાડું આપીને ત્યાંની એકાદ ખાલી
 ખમરાઇ ઉપર સંકોચાઇને પડી રહેતો અને તેટલો ખર્ચ કરવો ન
 ય તો ફક્ત ત્રણ સેન્ટનું ભાડું ખર્ચીને એવી કોઇ વીશીની આ-
 નમાં ટૂંટિયું વાળીને રાત પૂરી કરતો. સરતા દરની વીશીઓમાંથી
 એ તે એકમાં જઈને ટંકના પાંચ સેન્ટ આપીને ખાઈ લેતો. આ
 બાજતો ઉપરાંત તે એક પાઇનો પણ પરચૂરણ ખર્ચ કરતો ન
 તો. તેને પંદર ડોલરની પૂંછના ઉપર જે અઢી મલિના સુધી અને
 ની શેકે તો એથી વ વધારે મુઠન સુધી જીવવું હતું અને તેટલા
 ખતમાં તેને કોઈ પણ કેકાણે કામ મળી જશે એવો તેને નિશ્ચય
 હતો. ઉત્તરના કારા દરમ્યામાં પોતે દરરોજ નાસ્તે, કપડાં
 અને એવંચેત્ર ચૂકવે કરતો હતો તે બાજબાજને-સુવડાને દો
 બરી આવડેને રૂબ આવડી પડી હતી; કારણ કે પહેલી રાત તે જર્જ
 હતો. ત્યારથી જ્યારે અચાનક ચાલ પડી ખરાર નીકળ્યા ત્યારે તેણે
 અને એક, એક અને જુ, સુવડાવા સાચાં હતા. પાછાં
 અને એક જ મેડું પાંચ કેટલી મસવડ મળે; એ નિયમ બ

કોઈમાં નેના જેવા ધરનાર વિનાના આજુબાજુ મારે દાથ-મેલું દેવા
મેલેથી જોગવાઈ પણ રૂપાંબ ન હતી અને નાગાવ તો આ જોગવાઈ
રૂપિને કામ જેવું જાની ગણા નહું.

એક દેશજી જોવાવાની સહક જનાવવાને મારે જમીનમાં મુગજ
જોવાવાનું કામ આજુબાજુ હતું ત્યાં નેના મોટાજ વખતમાં નોકરી તો
મળી ગઈ. પણ 'બહુમીના પડીયા કાણા' એ કહેવન પ્રમાણે તેના
એક દાથ જોગી ગયો તેથી તેને દવાખાનામાં મોકલાવી આપ્યો.
પણ તેનો દાથ પૂરેપૂરો સાલે થાય તે પહેલાં તો દવાખાનાના અધિ-
કારીઓએ તેને ત્યાંથી રજા આપી અને ત્યાર પછી તેની ખરેખરી
વિદ્યાજ્ઞાની શરૂઆત થઈ. આ વખતે તેની પાસે રૂકા બે ડોસર
અને પાંસાં લેન્ટની પૂંજ હતી. તેનો એક દાથ તો દહાડાં જોગીમાં
ને જોગીમાંજ દેવો. ગરમ જોગરકોટ અથવા હાંડીમાંથી શરીરનું રક્ત
ફેરો જેવું ગરમ વજન તેની પાસે સમ આવ્યા સરખું પણ ન હતું. શિયા
જાંતો અમલ તો હવે પૂરેપૂરો જાગી ગયો હતો. ટાંઠાં એવી પડતી કે
શરીરમાંથી સોંસરી નીકળી જાય. બાગલા દાથે કામ થાય એવું તો
દહાડાં નહિ અને ખીજા દેટલાય મહિના આમ ને આમ વગર નોકરી-
ધણે દાંડવા પડશે તેનું કશું કહેવાયજ નહિ. બરફ તો સાંજ પડે
એટલે વરસવા માંડતું અને સવાર થતા પહેલાં તો જમીન ઉપર
મરોનો ઘાટો થઈ જતો. શિયાજો ખતમ થાય નહિ અને બરફ
જોગી નહિ ત્યાં સુધી તેને નોકરી મજવાનો લેશમાત્ર પણ સંભવજ
ન હતો. ખીજાએ કોઠાળા પાવડા લઈને કામ કરે, ધમધમ કરીને ચાલે
અને તેણે તે બધું ઉભા ઉભા જોયા કરવાનું અને એક દાથ જોગીમાં
જમીને સાચવી સાચવીને ચાલવાનું કે રખેને કોઈનો ધડો લાગી ન
જાય. હવે પરચૂરણ કામ કરી લઈને આટલા દિવસ કાઢી નાખવાનું
પણ શક્ય ન હતું. મોટર દોરીઓમાં કે ખટારાઓમાં માલ ભરવાનું
કામ પણ ભાંગેલે દાથે કરી શકાય નહિ. આગગાડીનાં રોશન આગળ
રેન્જરોનાં પોટલાં ઉંચકવાનું કે જાણાં વેચવાનું કામ પણ તેનાથી
શક્ય નહિ; કારણ કે એ ધધાઓમાં તો ખીજા હરિકેની સાથે લડી
જમીને પાંચ પેઠા પેઠા કરવાના રહ્યા અને ભાંગેલે દાથે લડવાનું
જાની શકે નહિ. હવે આ વખતે પોતાની રિયલિટો વિચાર કરતાં તેના
મનમાં જે હાંડી કાળ પડી તેનું માનવી લાગામા વર્ણન થઈ શકેજ
નહિ. જમજમાં ચિકારીઓના બાણથી વીંધાએલા વનપશુના જેવી તેની
અવસ્થા થઈ ગઈ હતી. જમજમાં લીધે ખારાક મજવાનો અને ખીજા
હરિકેની સાથે આત્મરક્ષણ કરવાને અશક્ત થએલા જાગી જાન-

ત્રી પેટે હવે તેણે જીવવાનું રહ્યું. હવે ભાંગેલે હાથે, નખખા શરીરે,
એ પેટે સાજા, સખખા અને ખાઇ પીને માતેલા થયેલા હરિદોની સામે
જવાનો વખત આવી લાગ્યો અને એ સ્પર્ધાનું પરિણામ પણ તેની
માંખો આગળ તરવરતું હતું. જંગલી જનવરોમાં તેમજ માણસોમાં
અંદર અંદર નિષ્કુર સ્પર્ધા ચાલતી આવે છે તેમાં જે કોઈ પ્રાણી
પણ કારણસર જરાક નખખું પડ્યું એટલે તેને ખોરાક મળ-
જ મુશ્કેલ થાય છે. એક બે દિવસ ખોરાક વગર ગયા એટલે તે
હેલાંના કરતાં પણ વધારે બળહીન બની જાય છે, અને તેના જીવતા
હેવાના સંભવના ટકા દહાડે દહાડે ઓછાજ થતા જાય છે. આવી
શામાં જનવર હતાશ થઈને કોઈ ખોડમાં ભરાઈ જાય છે, જેથી
રીને બીજું કોઈ પણ પ્રાણી તેનો પ્રાણ લેવા ન આવે. પછી કાં
તો દહાડે દહાડે ક્ષીણ થઈ થઈને અંતે મરી જાય છે અથવા જે તે
જીવાન હોય તો તેનો જખમ રૂઝાતા સુધી નિરાહાર રહેવા છતાં નખખું
નખખું પણ જીવતું રહે છે. ત્યાર પછી બીજાં જાતનાં જનવરોથી
ખારી છૂંપીને પોતાના નખખા પંખમાં આવી જાય એવો સંકેતો
શિકાર મળી આવે તો તે ખાઈને પોતાનું ગુમાવેલું બળ પાછું મેળવી
લે છે; પણ આ વખતે નહિ તો બીજાં વખતે, ભવિષ્યમાં મને ત્યારે
પણ એક વાર તો તેણે કાં તો લાંબણ કરીને, કાં તો કોઈ હરિદો
લાઈ અને કાં તો કોઈ શિકારીની ગોળાથી મરવુંજ નેહશે. તે નખખું
પડી ગયું છે, જખમી થયું છે, એવો વિચાર કરીને તેના ઉપર કોઈ
સંદેશ્યાની બતાવતું નથી—તેની આવી વિપત્તિને વખતે તેને મદદ
કરવી અને જીવનને ટકાવી રાખવાના તેના પ્રયત્નને વધારે સરળ અને
સંકેતો બતાવે એ આપણી ફરજ છે, એવો વિચાર કોઈ પણ વખતે
આવેલો નથી. માણસોમાં પણ જરાયર એજ પ્રમાણેજ ચાલ્યું આવે
છે. મનુષ્યોના પરસ્પર અવધાર પણ જરાયર આવેજ હોય છે. કોઈ
જે જરૂરિયાત પૂરી મામલા માટે તો ત્યાં પણ તેને તેનો બાંધેલો હાથ
નહિ મૂકેજ થઈ શકે. તેનાં કારણ તે આજે તો આજેજ ન જોવા
વળે. આજેજ જ્યાં તેને અનુભવો મળ્યા તે ઉપરથી તે સમજે શકે
છે, કે જો આજેજ અનુભવો મળ્યા તે ઉપરથી તે સમજે શકે
વળે કે જો આજેજ અનુભવો મળ્યા તે ઉપરથી તે સમજે શકે

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...

વર્ષો પેઠા એ દુકાનમાં અગાઉ પણ ને ધણી વાર રહેા હતા. અંદર
જાને તેજે દારૂની વડી આપી અને ને મળ્યો એટલે પધારી મેલકા
પીકાયાને દુકાનના દાવાનો અગાડી પામે હતો અને પીકાયાને
હર નેને દુકાનમાંથી દારૂ મકે છે તેની અગવા દાન કરીને રાત
એકા સાથે દારૂની દુકાનનો સનાનન કાગળી આપ્યો આપેલો અને
સરસેમન કામદો એવો હતો કે, જે માણસ દારૂ ખરીદે તેજે દારૂ
પેનાં જેટલો વખત લીધો દેાય તેટલોજ ખીન્ને વખત તેનાથી દુકાનમાં
હોમ રહેવાય. પછી દુકાનમાં વધારે વખત કાદવાનો વિચારજ દેાય
તો તેજે ખીજી વાર દારૂની માગણી કરવી. તેમ કરવું પરવડે એવું
ન હોય તો આખરેજેર મુંઝા મુંઝા બહાર આપ્યાજ નવું લેઈએ.
પણ જર્જિસ તો આ દુકાનનો જૂનો ધરાક હતો તેથી તેને ખીજા
ધંધો કરનાં થોડી વાર વળી વધારે હોમ રહેવાની છટ મળે. પણ
આ વખતે તે એ આપાડીમાં દવાખાનામાં દારૂને લમણા ત્યાંથીજ
આપ્યો આવેલો હતો અને દેખીતી રીતે તેની દયા ધણી દયાપાત્ર
હતી. દુકાનમાંથી દેવાય તેની વાત સાંભળે, તેને દયા પણ ઉપજે
પણ તેથી તેનાં જાતું વળે એવું ન હતું. દારૂજ કે દુકાનવાળો જરાક
દયાળુ થયા ત્યજ તો જર્જિસના જેવા ધરબાર વચરના મરાલીઓ
એટલા બધા રવડતા હતા કે આવી દાડના દલાડમાં તો તેની દુકાનમાં
એક તરફજ પણ ખાલી જગ્યા રહેવા ન દે.

આવું સમજીને જર્જિસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને વળી ખીજી
એક દુકાનમાં પેઠા અને ત્યાં પણ તેજે ગજવામાંથી ચાર પૈસાના
જેટલી કિંમતનો એક સિંછો દારૂને તેનો દારૂ મંગાવ્યો. તેને જૂળ
પણ કકડીને લાગી હતી અને કાંઈક ગરમાગરમ રધાતું પણ હતું.
દારૂ ખરીદે તેને કાંઈ પણ ખોરાકની એક વાની મક્ત આપવાનો બધા
પીકાયાઓએ રિવાજ પાડ્યો હતો, પણ જેજે આપાતું મંગાવીને
આતું તેથી તેનો દુકાનમાં વધારે વખત હોમ રહેવાનો હક કપાઈ
જાય-એવો એક ખીન્ને પેટાકામદો હતો. પીકાયાઓએ તેને એતવણી
આપી કે, હવે જગ્યા ખાલી કરા; એટલે તે ત્યાંથી નીચી મૂડી કરીને
ચાલતો થયો. ત્યાંથી નીકળીને હલકો ધંધો કરનારી સ્ત્રીઓની ગલીમાં
તે પેઠો. આ ગલીમાં તે પહેલાં પણ કાંઈ કાંઈ વાર એવી એકાદ સ્ત્રીના
ધરમાં જવાને વારતે ઉંદરના જેવી આંખોવાળા તેના એક બોલિમિ-
લન દોરનની વેટે પેઠો હતો. આ ગલીમાં પણ દારૂની દુકાનો તો
દેખજ. આમાંનો કેઈ દુકાનદાર તેના ઉપર મહેરબાની કરીને તેને
પોતાની દુકાનમાં ખેરી રહેવા દેશે એવી નિશ્ચા આપાતું ને હતી

એવન કરતો હતો. કને આ આશામાં કાંઈક વાસ્તવિકતાનો અંશ હોય
 તો તેનું માત્ર એકજ કારણ હતું. ખીજા દુકાનોમાં તો કદાચ નહિ
 પણ એકજ દલદી એણીની દારૂની દુકાનોમાં, આની શિયાળાની ચંદે
 એકાદ બે મવાલીઓ વરસાદથી નરખોળ બનીને અથવા ખરડથી મ-
 વાંગે ઢંકારી જઈને ચાલ્યા આવે તો કદાચ કોઈ દુકાનદાર તેમને
 રાગડીની પાસે જોરોને તાપવાની રજા આપે પણ ખરો, કારણ કે પેલા
 મવાલીઓનાં બેવા જેવાં દયામણાં મોઢાં જોઈને કોઈ કોઈ રાકડારીને
 દુકાનમાં પેસવાનું મન પણ થઈ આવે તેથી આવા મવાલીઓને ધરા-
 કને આકર્ષવાનાં સાધન ગણીને દુકાનદાર બે ચાર ધડી બેસવા દે
 તો તેની ધરાકી વધે. હવે આવે વળતે કારખાનામાંથી અથવા પો-
 તાના બીજા કામ ઉપરથી છૂટા થઈને ગજવામાં પગારના સિક્કા
 ખણખણાવના મજૂરો ખુશાલીમાં એકાદ પ્યાલી પી લેવાને આવતો
 હોય, તેથી પેલા મવાલીઓના જેવા રડતી સૂરત જેવાં ડાચાંવાળા
 લોકોના દેખતાં એકલાં એકલાં ખાવા-પીવાનું ઘણાકને ન પણ ગમે,
 કેમકે આવો દેખાવ જોઈને તેના મનનો ઉમંગ ભાગી જાય. તેથી
 એવા ધરાકમાંથી કોઈ બોલી ઉઠે: “કેમ દોસ્ત! કેમ તું આજે કાંઈ
 દીવેલ પીધા જેવું ડાચું કરીને બેઠો છે? કાંઈક મુશ્કેલીમાં આવી
 પડ્યો હોઈશ?” આના જવાબમાં પેલો દરિદ્ર માણસ પોતાની મુ-
 શીબતોનું ભાગવત છોડે એટલે પેલો માણસ કહે: “ચાલ, ચાલ,
 હવે એ તો બધું થઈ રહેશે, પણ એકાદ પ્યાલો પેટમાં નાખીને ટટાર
 તો થઈ જા. આમ ક્યાં સુધી રડતી સૂરત જેવો બેસી રહીશ?”
 આટલું ઔપચારિક સંભાષણ કર્યા પછી એઉ જણા દારૂની પ્યાલી-
 ઓ ગટગટાવવા માંડે. પેલો દરિદ્ર માણસ બે ભૂખાળવો હોય તો
 એકને કેકાણે બીજી પ્યાલી પણ લઈ નાખે, દૈવયોગે એઉ જણા એ-
 કજ દેશના, એકજ ગામના, અથવા એકજ ધંધાના નીકળ્યા તો વળી
 તેઓ ખાતા પીતા જાય અને વાતે વળગે તે કલાક બે કલાક ત્યાંના
 ત્યાં કાઢી નાખે. આ બધું દુકાનદારના લાલમાંજ ઉતરે; કારણ કે
 બ્યારે પેલો ધરાક દુકાન છોડે ત્યારે તેને નામે ઓર્ડામાં ઓછું એકાદ
 ડોલરનું બિલ થયુંજ હોય. ધરાકની પાસેથી વધારે પૈસા કઢાવવાની
 આ તદબીર સૌને ઘણી ભયંકર તો લાગે, પણ એમાં દારૂની દુકાન-
 વાળાનો ઝાઝો વાંક કાઢવા જેવું પણ નથી. કારખાનાંવાળાઓ પોતા-
 ના માલની બનાવટમાં દગો કરે છે અને સારા માલને નામે નફો
 માલ વેચે છે, તેમને આપણે પૂછીશું તો તેઓ કહેશે કે, અમે શું
 કરીએ? બજારની રીતજ એવી છે. અમે કદાચ એવું નહિ કરીએ

પણ બીજા બધા ક્યાં વગર રહેવાના છે ? તેથી ચાપ તેવા થઇએ તો ગ્રામ વચ્ચે રહીએ, એ કહેવન પ્રમાણે જે સી કરે છે તે અગે કરીએ છીએ. દારૂની દુકાનવાળા પણ એવોજ જવાબ આપે છે. તેને પોતાને પણ ચૂસી ખાનારી બીજી અનેક જગાં તેને લાગુ પડેલીજ હોય છે. પોલિસ અને આબકારી ખાતાવાળાઓનાં બચકાં તો ખરાંજ, પણ દારૂ ગાળનારી મોટી મોટી કંપનીઓ જેમની પાસેથી આ પીકાંવાળાઓ દારૂ ખરીદે છે તેઓ તેમને એવા નીચોવી લે છે કે તેમને માથે કમેશાં કરજનો બોલે ચઢયાળ કરે છે અને એમ કરતાં તેમની કુશન ઉપર તેમના સેણદારો ક્યારે દાંચ લાવશે તેનું કશું કહેવાયજ નહિ. મૂઠીવાદના ધોરણ ઉપર રચાએલી સંસારની વર્તમાન વ્યવસ્થાજ એવી છે કે સૌને એકબીજાનું રક્ત ચૂસીને જીવવું પડે છે અને એવું કરવાની તેની ઇચ્છા ન હોય તેને પણ દેશકાળની વ્યાપક અસરને અધીન થવું પડે છે.

જે દિવસની વાત ચાલે છે તે દહાડે સાંજે દારૂની દુકાનોમાં અમરતા એસનારા મવાલીઓના બગ્ગરમાં ખૂબ બીડ હતી. એકેએક કુશનમાં સમાસ થાય તે કરતાં વધારે મવાલીઓ ભરાઇ ગયા હતા. તેથી જર્મિસને માટે તો જગ્યાજ રહી ન હતી. તે એક પછી એક કુશનની અંદર પેસી પેસીને જતો ગયો. દંડી તો કાણે કાણે વધતીજ હતી, અને દહાડો તો આખી રાત દાટવાની હતી. ધરખાર અને વસ્ત્ર વગરનાં માટે આ ખરેખરી કનડાની રાત હતી. જર્મિસને કાંઈ પણ કુશનમાં આશ્રયસ્થાન મળ્યું નહિ. તે ધવાએલા દોરની પેઠે ખડાવરી ખડાવરી આંખે દંડીમાંથી બચી જવાની જગ્યા શોધવા લાગ્યો; વારા દરની છ કુશનમાં જરા જરા બેસી આવ્યો અને ત્યાંની સગડીની ફેરે થોડી થોડી વાર લઇ આવ્યો તથા એટલી થોડી વારની ગરમી સેવાને માટે તેના ગળ્યામાંથી આના આનાની દિ'મતના છ સિંકા તો નીકળી ગયા. દહાડો તો સમીસાંજજ હતો. પોલિસ ખાતાનાં રોસન દાઢિય તો છેક મધ્યમતે હિમકતાં હતાં. તેટલી વાર શું કરવું અને ક્યાં અસરે સેરો ? પાંચ કુશનમાંથી નાનીપાસ થયેને ક્યારે તે છૂટી કુશનમાં પોતા ત્યારે તે કુશનનો વડો નોકર જર્મિસનો આગખીનો બોમખો અને તેના ઉપર થોડો ધણી માથા પણ રાખતો હતો. તેણે જર્મિસના ઉપર એટલી મદેરખાતો કરી કે મારો મોં આ.વે ત્યાં નહીં તું જામે એક ટેબલ આમળ મેસીને બેઠો, બેઠો મેસી આટલે અને દંડી ક્યારે ત્યારે હાંમે આંખે મારે. જર્મિસે તેટલો વખત તે કુશનમાં બેસીને બેઠો ખરી લે. થા. જર્મિસે ત્યારે હાંમે ખરડ.

જવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પેલા ગુમાસ્તાએ તેના હાથમાં કાંઈક આપ્યું પણ ખરૂં. એ દુકાનની પાસેનાજ મકાન આગળના ચોકમાં ધર્મ સંબંધી ભાષણ અને ભજન થવાનાં છે એવી મતલબનું જાહેરખબરનું પાટિયું લાગી ગયું હતું અને કેટલાક કારભારીઓ સલાને માટે તૈયારી પણ કરવા લાગ્યા હતા. આવી સલાઓમાં અને ભજન મંડળીઓમાં સૌથી મોટી સંખ્યા ઘરબાર વગરના રખડતા મવાલીઓનીજ હોય છે. તેમને ધર્મ અને ઈશ્વર ઉપર તો શ્રદ્ધા નથી હોતી; તેઓ પોતાની જાતનો અને પોતાની આસપાસના લોકોના અનાચારનો વિચાર કરે એટલે શ્રદ્ધા રહેવી પણ ન જોઈએ. પણ અહીં કથા, ભાષણ અથવા ભજન થાય એટલી વાર વગર ખરચે આરામથી તંબુના અથવા મંડપના આશ્રય નીચે હાંફાળી જગ્યાએ બેસી રહેવાનું મળશે, એવો વિચાર કરીને થોડા ઘણા નહિ પણ મવાલીઓનાં ઘાડાંને ઘાડાં આવા ધાર્મિક સમારંભનો લાભ લેવા દોડ્યા આવતાં હતાં.

જર્ગિસ પણ દારૂની દુકાનમાંથી જેવો નીકળ્યો તેવો સીધોજ તે તરફ વળ્યો. સલામંડપમાં પેસવાના દ્વાર આગળ એક પાટિયું માયું હતું અને તેની પાસે દીવો મૂક્યો હતો કે જેથી આવતા-જતા સૌનું લક્ષ્ય ખેંચાય. એ પાટીઆ ઉપર લખ્યું હતું: “સલાનું કામ બરાબર સાડાસાત વાગે શરૂ થશે ત્યારે સૌને અંદર જવાની રજા મળશે.” હવે જર્ગિસે વિચાર કર્યો કે, સલામાં જવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી મારે કરવું શું? ઉભા ઉભા તો ટાઢે ફરી જવાય. તેથી તે થોડીક વાર ઉતાવળે ડગલે ચાલતો, થોડીક વાર દોડતો. પછી કાંઈક ભરાઈ જવા જેવી જગ્યા આવી જય તો ત્યાં થોડી વાર લપાઇને ભરાઈ રહેતો, વળી પાછો દોડવા લાગતો; આ પ્રમાણે કરીને તેણે વચગાળાનો વખત પસાર કરી નાખ્યો; પણ તેટલા વખતમાં તે ફરીને મરી જવાજ બાકી રહ્યો હતો. દરવાજો ઉઘડ્યો એટલે તે બીજા બધાની સાથે ધક્કાધક્કી કરતો અંદર ઘૂસ્યો. એમ કરવામાં તેનો અડધો પડધો જાન્યે થયેલો હાથ બીજી વારનો લાંગી જય તેટલું જોખમ વેડીને પણ તે અંદર ઘૂસ્યો, ફેલાઈલી કરતો કરતો સગડીની નજીકમાં નજીક જેટલે સુધી જઈ શકાયું તેટલે સુધી જઈને બેસી ગયો.

આઠ વાગ્યા ન વાગ્યા અને એટલી વારમાં સલામંડપ એટલો જમ્મો અચખચીને ભરાઈ ગયો કે વક્તાઓ તો તેમના મનમાં ફૂલાવા લાગ્યા જોઈએ. જમને અંદર પેસવાની જગ્યા ન મળી તેઓ બહાર ફેરવા દેવા દોડીઆ કરવા લાગ્યા અને દરવાજા આગળ તો બીજી

અન્ય બીજા સર્વ મુદ્દા ઉપરથી યાજ્ઞી નાખી દોષ તો ને પણ સૌનાં
પ્રાર્થા ઉપર થઈને આશીર્વાદ. વસ્ત્રાગ્રિમાં જરાક પાકટ વળતા તથા
શુદ્ધિ અને એક તરબૂતી એટલાં ચાર જાણુ દર્શા. તો પુરુષો કાળો
પેશાક પહેરીને આવ્યા દર્શા. પહેલાં તો તેમણે એક ભજન ગાયું
અને પેલી તરબૂતીએ સૌથી આગળ બેઠીને પિલાનો વગાડ્યું. પછી
એ તથાગ્રીએ એક જાણુ ભાગ્યું કરવા હોય થયો. તે શરીરે ઉંચા
અને ધણેજ પાનજો હતો, તેણે દાદી-મુજ સહાયક બોલાવ્યાં હતાં
અને આંખે કાળાં ચરમા પહેલાં દર્શા. જર્મિએ તેનું ભાગ્યું કટકે
કટકે સાંભળ્યું, કારણ કે તેની આંખમાં ઉંધનું ઘેન આવી ગયું હતું.
ઉંધ આવે એટલે તેનાં નરકારાં બોલતાં દર્શા અને સાંઠ જરાકે એવો
અરજ, તેના નાકમાંથી નીકળતો હતો. સજામાં બે ઉંધ આવી
જાય અને ઉંધ આવે એટલે નરકારાં તો બોલેજ તો પછી તેને મગગી-
માંથી પકડીને બહાર કાઢી મૂકે અને આવી કારમી ટાકમાં તેને બહાર
કાઢી મૂકે તે કરતાં તો કારમીની સગવડ પણ વધારે સારી. આ બીકને
છિંપે જેવું એકું આવતું તેવાજ પાછો તે સજાજો થઈને જાગી ઉઠતો
અને બે ઝોડાંની વચ્ચેના ગાળામાં જોટલા શબ્દો તેને કાને પડે તેટલા
તે સાંભળી લેતો.

પાપ અને પાપની ક્ષમા, ઈશ્વરની અનંત કરુણા અને માન-
વીની નિર્બંજનતાને લક્ષમાં લઈને તેને વારંવાર ક્ષમા કરવાનો ઈશ્વરનો
સ્વભાવ, એ તથા મુદ્દા ઉપર વક્તા બોલતો હતો. તે જે કહેતો હતો
તે ખરા અંતઃકરણપૂર્વક કહેતો હતો, તેના ઉપર તેનો પોતાનો ઉદ્ધ
વિશ્વાસ પણ હતો. તેનો ઉદ્ધેશ પણ શુદ્ધ હતો. પણ જર્મિસ તેનું
બાળ્ય જેમ જેમ સાંભળતો ગયો, તેમ તેમ તેના અંતઃકરણમાં ધિક્કાર-
ની લાગણી પ્રગળ થતી ગઈ. તેના મનમાં એવું થયું કે, આ માણુ-
અને પાપ અને દુઃખ શી વસ્તુઓ છે તેનું જ્ઞાનજ ક્યાં છે ? જેના
અંત ઉપર મરમ અને લીસીલપટ રંવાડીવાળા કાપડનો ડગલો છે,
જેના મગાનો ડોલર દાંઝ પાછને અચ્છી કરેલો છે, જેના ખમીસના
ઉપર સોનાનાં બટન છે, જેના સોનાના ઘડીઆળનો સોનાનો અછોડો
ડીવાના પ્રકાશમાં ઝગઝગે છે, જે પેટ ભરીને ખાઈને દુઃખ વિશે
જાણુ કરવા આવ્યો છે, અને જેના કાટનાં મજવામાં નેરો અને
ચોંટીયા ડોલર છે, તથા જે અડોંથી ઘેર જઈને ખારસા દંદાળા
ગિઝાનામાં મુંવાળા અને દંદાળા ધાખળા ઓઢીને વીજળીની સગડી-
ઓથી મરમ કરેલા ઓરડામાં સૂઈ જવાનો છે, તે માણુસ પાપને વિશે,
સંસારનાં દુઃખને વિશે અને તેમના નિવારણને વિશે શું જોઈને જાણુ

જાણીએ છીએ કે તમને નરકપાંડુ, આંકાદિ, અને નરકની દુઃખપ્રાપ્તિ
નિવારણે રમણે અનાવરણ કરાવ્યા હતાં. અને તમને અગ્નિ કેળવ
શક્તી અને તમારાં નમાય દુઃખોની અત્યંત નિર્જન સ્થિતિ આપી
આપણે અત્યંત હીંમતે 'અદ્યતન યગરના ધર્મ' આપણે મિત્રાલ ભા-
ગીના બ્રહ્મ, પાતંજલિના અનુશાસનના અનુશાસનના અનુશાસન છે કે, આ દન-
દાત્રી હોયના આત્મા પ્રત્યક્ષ થઈ ગયા છે તેને એકદમ દામન છે
કે, તેમનાં શરીરને આગી મિથિમાં અભ્યાસને જે જે વસ્તુઓની જરૂર
છે, તેમાંની એકે તેમને મળતી નથી. દેહમાં, તેમને ગદીબાદ અને
ગદીમાં જગમગી મરણ શરીર ગળદન પડે છે અને તેથી તેમના
શરીર, મન, બુદ્ધિ અને આત્મા કદા અમાધ હોય છે. જેની માન્યતા
માત્રને પ્રાથમિક જરૂર છે તે વસ્તુઓ—પરમેષ્વર, વરદર જેટલાં
વસ્તુ અને રચના થર—આંશિકી તેમની મદદનના બદલામાં તેમને ન
મળે આંશિકી તેમને નીનિતો અને ધર્મનો ઉપદેશ આપણે જુએ
દાનવા ઉપર હાથ દેશ અદ્યતન છે.

અગીઆર વાગ્યે સંજાનું કામદાન પૂરું થયું, વક્તાઓએ તેમની દિશાજાડીઓમાં આપવા મોટરગાડીઓમાં ચઢી ચઢીને ધર તરફ આસના થઈ ગયા અને તેમના કંમાન ધ્રોનાઓ પાછા બરફની ગટ્ટિ તેમનાં શરીર ઉપર ઝીલવાને માટે સજામંદપમાંથી બહાર નીકળ્યા. ધાર્મિક સમાજોને અતે વક્તા ધ્રોનાઓને કહે છે કે, તમારામાંથી જેમને પોતાનાં આજ સુધીનાં પાપનો ખુલ્લો એકરાર કરવાની અને ભવિષ્યમાં મુદ્દ જીવન માગવાની ઇચ્છા હોય તેઓ અમારી પાસે ૧લાઈફાઈમ ઉપર આવીને પાપની કબૂલાત કરી જાય. તે પ્રમાણે આજે પણ કેટલાક જન્યુ કરી આવેલા. તેમને બાઈબીના લોકો ગાજો દેતા દેતા અને ફિરકાર કરતા કરતા વીખેરાઈ ગયા. હજી પોલિસ ખાતાનાં રોશન-હાઉસોને ઉધડવાને એક કલાકની વાર હતી. જર્જિસની પાસે આવર-કેટ ન હતો અને લાંબા વખતથી માંદગીને લીધે તે શરીરે પણ અચક્ત હતો. આ એક કલાકમાં તે સગજગ મરવા જેવો થઈ ગયો. પોતાના શરીરની ગરમી જળજવી રાખવા માટે દોડ્યા સિવાય બીજો એક ઉપાય જ ન હતો. તેમ ન કરે તો લોહી અંદરનું અંદર કરી જાય અને તેથી ફરતુંજ બંધ થઈ જાય. એક કલાક પછી રોશનહાઉસ આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે આમેથી જોયું તો દરવાજા આગળથી તે સડક સુધી માથુએ સળગાસળગી ઉઠાં હતા અને એક કાઠી નાંચરે એટલી પણ જળ્યા ન હતી. આ બનાવ સને ૧૯૪૮ના જન્યુઆરી મહિનામાં

અને એક દિવસ તે ગામમાં આવેલા રેલ માર્ગની અંતિમ સ્ટેશન
 ઠીકામાંથી પસાર થઈને રહેલો. તેમણે જ્યારે તે સ્ટેશનમાં આવ્યા ત્યારે આવી
 ગયું હતી અને તે મહિનાનાં વર્ષગાંધીનાં સમયે એક દિવસ ખાતે થયું
 સૂચના દેવા કે, દરરોજ દિવસગાંધીનાં સમયમાં જોઈ મનાઈને જાણ
 અને તેને પરિણામે કુલ પાંચ માળ માણસો સમગ્ર રાત્રી સુરતમાં
 રહ્યા છે. આ જવાબે સાર માણસો દેશમાં ફાળે ત્યાં રજાદના દેવા,
 ખાસ કરીને મોટા મોટા શહેરો તરફ નેમનાં માડાં ને માડાં આપ્યાં
 આપના દેવા. શિક્ષણો શહેરમાં રાતોરાત બરાબર રહેવાની જોડણી
 જગ્યાઓ હતી ને જાણીતી ખીચોખીચ બરાબર ગળા હતી અને રોજન
 હાઉસના દરવાજા આગળ નો લોકો એકબીજાની સાથે જંગલી મન-
 વરોની પેઠે ગડાગડો કરવા દેવા. નાજાને લડોડીને, પગતને ઢૂંડીને
 જંગરા જંગરા અંદર ચૂસી જવાનો પ્રયત્ન કરવા દેવા. એમ કરતાં
 ત્યારે આખું રોજનહાઉસ સમગ્રમાજડી બરાબર ગયું અને અંદર પૂર
 મૂકીને ઉભા રહેવા જોડણી જગ્યા પણ ન રહી, ત્યારે દરવાજા આમ-
 ણના લોકોને લડોડી કાઢીને સિપાઈઓએ તેને બંધ કરી દીધા. તે
 વખતે ત્યાં ઉભેલા લોકોમાંથી અડધાઅડધ બહાર રહી ગયા. જર્મિસ
 પણ તેનો ભાંગેલો હાથ લઈને તે રોજામાંજ ઉભો હતો. હવે તેને માટે
 વીંશીમાં જઈને વીંશીવાળો જે લાડું માટે તે આપીને ત્યાં સૂઈ રહેવા
 સિવાય બીજો એક રસ્તોજ રહેલો ન હતો. રાતના સાડાબાર વાગ્યા
 હતા. વગર પૈસે રોજન હાઉસમાં સૂઈ રહેવાની આશાએ તે શેરીઓમાં
 રવડયો અને પેલી ધાર્મિક સભામાં વખત ગુમાવી આવ્યો. હવે કુલ
 છ-સાત કલાકનીજ રાત બાકી હતી. પહેલેથી પૈસા ખરચ્યા હોત તો
 ક્યારનોય નિરાંતે બાંધી ગયો હોત. હવે તો અડધી રાતનો ઉગરો
 વેઠ્યા પછી તેટલા ને તેટલાજ પૈસા ખરચવાનો વખત આવ્યો તેથી
 તેનો છવ બળીને ખાક થઈ ગયો. સવારના સાતનો ટકોરો થશે એટલે
 વીંશીવાળો એક ક્ષણ પણ વધારે વાર નહિ સૂવા દે; તેથી પૂરું લાડું
 આપવા છતાં પણ ધરાઈને બાંધવાનું નથી. વીંશીવાળાઓએ ઉતાર-
 ઓને માટે સૂવાની અભરાઈઓ પણ એવી બનાવી હોય છે કે જરાક
 ચાંપ દબાવી એટલે આખું પાટિયુંજ ધડ લઈને પડી જાય. સૂતાર
 આસામી કહેતાસર ન ઉઠે અને જરા વાર લગાડે તો વીંશીવાળો પેલું
 પાટિયું ઉલટાવી નાખે એટલે સૂતાર પછી ભોંય ઉપર આવીને પડે.

આ તો જાણે પહેલા દિવસની વાત થઈ. પણ ઠંડીનું મોઝું
 આવેલું તેનું જોર પૂરા ચૌદ દિવસ રહ્યું. છટો દહાડો પૂરો થયો અને
 તેની સાથે જર્મિસની પૂંજ પણ બધી પાછા પાછા પરવારી ગઈ.

તેને તેને હકત બીજા માગવાનું જ આપી રહ્યું. શરીએ શરીએ લટ-
કીને બીજા માગવી અને એ રીતે હવાતું હોય તો હવતું, નહિ તો
મૂખે ટાંટીઆ ધરીને મરવું, એ સિવાય તેને માટે કાંઈ જ રહ્યું નહિ.
નોકરી મગસની મૂગમાં આસાજ ન હતી અને કદાચ મળે તો પણ
અગિયે હાથે નોકરી થાય નહિ તેથી મળે કે ન મળે એ સરખું જ હતું.

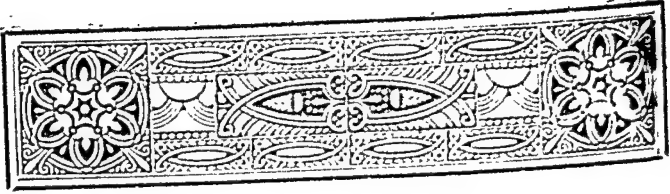
દવે જર્જિસ આબરુદાર માણસ મટીને બિખારી થયો. શહેર-
નાં બજાર ઉધડે અને લોકો કામકાજને માટે બહાર આવવા માંડે
એટલે તે પણ ચોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરતો. રાત તો તેણે ગમે તેમ
ફેરિને પીઠાવાળાના કાલાવાલા કરીને તેની દારની દુકાનમાં જ ગાળી
દેતો. દુકાનનાં ખર્ચીઆં ઉપર ઉભો ઉભો રસ્તાની ખેડે બાજુએ
આંધે મુઠી નગર નાખે અને કાઠિયોલિસનો સિપાર્થ તેને જોઈ શકે
એટલો નજીક ઉભો નથી એટલો પછી ખાત્રી કરી લીધા પછી જ તે
રાતદારીએ ઉપર નગર દોડાવે અને આ માણસ તો કાંઈક આપે
એવો છે એવું લાગે તો તેની પાસે જઈને ચોતાનાં વીતકની વાત
કહે અને આનો બે આનાની માયના કરે. જ્યાં તેના હાથમાં એકાદ
ચેગટી ધાતુનો કટકો આવ્યો કે તરત પાસેની મહીમાં ભરાઈ જાય
અને શરીરમાં ગરમી લાવવાને માટે દારની દુકાનનો આશ્રય લે. તેને દાન
આપનાર માણસ તેને દારની દુકાનમાં પેસતો જુએ એટલે મનમાં સોગંદ
ખાય કે દવે આજથી હું કાંઈ પણ બિખારીને એક પાર્થ પણ નહિ પર-
ખાવું; પણ તે માણસ એટલું જ નથી વિચારતો કે, આ સંલેગોમાં જર્જિસ
દારની દુકાનમાં ન જાય તો બીજો જાય પણ ક્યાં? અથવા હું પોતે
તેના જેવી અવસ્થામાં હોઉં તો હું જાઉં કે નહિ? દારની દુકાનમાં
જર્જિસને એટલાજ પૈસામાં કાંઈપણ વીંટીના કરતાં વધારે સરખું અને
પ્રધાને સાફ ખાવાતું મળતું હતું અને તે ઉપરાંત તેના શરીરમાં ગરમી
લાવવાને માટે જેની ધણી જરૂર તે દાર પણ મળતો હતો. તે ઉપ-
રાંત ખારસી બડબડતી સગડી આગળ થોડી વાર તાપવાનો અને શરી-
રમાં ગરમી આવના સુધી કાંઈ બાઈખાંધની સાથે વાનોના તડાકા
ખાંધવાનો પણ વચર પૈસે લાભ મળતો હતો. આ બધા ઉપરાંત તેને
દારની દુકાનમાં ધરના જેટલું સુખ અને ધરના જેટલો આવકાર
મળતો. પીઠાવાળાઓ અને બિખારીઓની વચ્ચે સજનજૂનો દરાર
હતો કે, તમારે તમારી બાખા દિવસની બીજા અમને આપી દેવી અને
તેના બદલામાં અમે તમને આવાનું, મેવાનું અને નારતો પાછું બચુજ
આપીશું. દવે અમે લોકોને પુઠીએ છીએ કે, અલ્પ જ સંલેગોમાં તમે
પોતે દો તો આટલી બધી સાલગરં છજનારો તમારામાંથી સેંકડે

કેટલા નીકળી આવે ? 'હું લિખારીને નવેથી એક પાદ પડુ નહિ આવું' એવી પ્રતિજ્ઞા લેનારો પોતે પડુ શું કરે ?

જર્જિસના શરીરની અને તેનાં કપડાંની અત્યારની અવસ્થા જોતાં કોઈ એમ ધારે કે, લિખારીના ધંધામાં તો તે કાયવોજ નોકરો કરણુ કે એક તો થોડા દિવસથીજ દવાખાનામાંથી છૂટા થએલા અને ત્યાર પછી પણ તેને પૂરું ખાવાનું નહિ મળેલું તેથી તેનાં ડાયાં મળી ગયાં હતાં અને માંદલા જેવો દેખાતો હતો. એક હાથ તો ઝોળીમાં ને ઝોળીમાંજ રાખીને હજી દરવું પડતું હતું. કપડાંનું ડેકાણું નહિ તેથી ટાઢે ચરચર ધ્રુજતો હતો. આ અર્થાં કરણોને લીધે પોતાના ઉપર દયા ઉપજવવાને માટે તેને ખાસ ગૃહાં પાખંડની કરવાની જરૂર ન હતી, પણ પ્રામાણિક વેપારીઓ દરિયાદ કરે છે કે ખોટા, તકલેદી, અનાવડી અને ભેળસેળવાળો માત્ર સારા માત્રને અઝરમાં દ્રાવવા દેતોજ નથી, તેમ અહીં લિખારીના ધંધામાં પણ અનાવડી અને પાખંડી લિખારીઓ સાચા લિખારીઓને દ્રાવવા દેતાજ ન હતા. જર્જિસ લિખારી તો હતો, પણ એ ધંધામાં નવો સવો હતો, સંભવશાત્ તેને એ ધંધો અખત્યાર કરવો પડ્યો હતો, એ ધંધાની આંટીઘૂંટીઓમાં તે પાવરધો થયો ન હતો અને તે છતાં તેને લીખ માગવાનાં શાસ્ત્ર અને કળામાં પારંગત થએલા અને પૂરેપૂરા સંગઠિત થએલા લિખારીઓના વ્યવસ્થિત સમાજની સામે સ્પર્ધા કરવાની હતી. તે કદાચ કહે કે, હું હમણાં થોડા દિવસથીજ દવાખાનામાંથી છૂટો થયો છું—પણ આવી વાત તો દરરોજ સેંકડો લિખારીઓને મોઢે ચવાઇ ચવાઇ એવી કૃત્યા જેવી થઈ ગઇ હતી અને સાંભળનારાઓ આવી દરિયાદ ઘણા લિખારીઓની આગળથી સાંભળતા હતા તેથી તેમના મન ઉપર આથી કશી અસર થાય એવો સંભવજ ન હતો. વળી પોતે સાચુંજ કહે છે એ તેણે સાબિત કરવું શી રીતે ? દવાખાનાંવાળાઓ સર્ટિફિકેટ તો આપતા નથી. તેથી કરીને તેની સાચી વાત જૂઠીજ ગણાય. તેનો એક હાથ હજી ઝોળીમાં હતો, પણ આવી યુક્તિને તો નિયમિત રીતે લીખ માગનારનો નાનો સરખો છોકરો પણ હસી કાઢે કે 'અરે ! એમાં તેં શું કયું' ? એના કરતાં વધારે સરસ સરસ યુક્તિઓ અમને નાના છોકરાઓને આવડે છે. મોહું ફિક્કું પડી ગયું હતું અને હંડીને લીધે તેને શરીરે કમકમાં આવતાં હતાં; પણ ઉસ્તાદ લિખારીઓ મોઢા ઉપર અમુક દવાઓ લગાડીને આખાદ ઘોળો પૂણી જેવો અને છ મહિનાના માંદા માણસના જેવો ફિક્કો ચહેરો અનાવી શકે છે અને દાંત કડકાવવાની કળા તો તેઓ

પ્રત્યેક કાળમાંથી શીખવા દેવું છે. મહેનતે પણ કંપા કરવું જોઈએ. આજે પછી સદા ગરબા અંગણમાં ફિફો હાથ ચલાવે. એમને રૂપાની નોકરી લેવી માટે રૂપામાં આવે છે. એવું જાણીએ સાચું થયું તેથી જાણે કે કુટુંબ કે, બહુનાં જાણ મળે છે પરંતુ પૈસાં કપડાં નથી, એપાયમેટ નથી અને મરમ પાંડી પણ નથી. પણ શીખ માધ્યાનો દાખલો ખર્ચા દરનાદરનામાં એવા દિવસે બિખારીઓ પડ્યા છે કે આદરના ભાગમાં નહીં હોનાં ઉપરાઉપરી કપડાં પહેરે અને તેની ઉપર કઠિમા, મેનાં, માયા જેવાં મૂલકાં કપડાં પહેરીને વળે દાદે ફૂંવામાં મળતા હોય એવા જાન દેશને અને તેમને ખાખને કહે કે આ આધરદાસ કપડાં મિયાય અમારું અંગ ઉપર બાંધું છોજ નથી. દરે આવા પ્રવીણ કેળવણેના બિખારી-ઓની દરિયામાં જાણે છે કે રૂપું કે એવા એવા બિખારીઓ પડ્યા છે કે દેશને અવારોઆની પેઠે બીજા માગતા કરે અને શત પડે એટલે અંકુર દેશને માગે કપડાં રાખી અમારું હોય તે પહેરીને જાણે પોતાની એક્ષિક્ષાથી પેદા કરતા હોય તેમ દાખમાં કે બાદની ગોદમાં બેસીને પેદા થયે. પરંતુ આખરદાર લતામાં મારું જાણે આપીને રાખ્યું હોય. આ હોય, હોદરાં હોય, ધરમાં રાચરચીકું પણ કાંકું હોય અને એકમાં તેમને નામે દસ્તરો દાસરની ચાપણ હોય. કેટલાક તો વળી એવા બિખારીઓ હોય છે કે જેમ રાજા વેપારીઓ અમુક વરસ મૂકી વેપાર એકવા પછી પોતાની પાછલી કમાણીના આધારે નિશ્ચય થઈ જાય છે, અને પોતાની પેટી પોતાના પુત્રને અથવા બીજા ભાગી-દારને સોંપી દે છે તેમ આ લોકો પણ પોતે નિશ્ચય થઈને બીજાઓને આધારની તાલીમ આપવાનો વ્યવસાય કરે છે અથવા તો પોતાના હોદરાઓને પોતાની જગ્યાએ ગોઠવી દેઈને જાણ રહ્યા રહ્યા તેમને ધધાને લગતી સલાહ-સૂચના આપતા રહે છે. જૂના સોલીરીટરો શી લઈને નવા સોલીરીટરને તૈયાર કરે છે, તેમ આ લોકો પણ શીખાઉ બિખારીઓ પાસેથી અમુક રૂ. લઈને તેમને આ ધધાની સાવીઓ શીખવે છે. નાટકવાળાઓ જેમ જુદા જુદા સ્વાંગ રાજવાનાં સાધનો રાખે છે, તેમ આ લોકોની પાસે પણ જાન જાનનાં પાખંડ કરવાનાં સાધનો તૈયારજ હોય છે. કેટલાક પોતાની હાલને ઉલટાવીને ગળાના કાંઠા આગળ દખાવી રાખે છે અને પછી મૂળ હોવાનો દોગ કરે છે. કેટલાક પોતાના સાચા દાંધે અથવા પગે ગંદા કપડાના ઉપરા-ઉપરી પાટા બાંધે છે અને તેના ઉપર ગાંગ ચાપડીને ખૂબ માખીઓ બમણાવતા કરે છે. કેટલાક પોતાને પગે મગરના સામડા જેવું કાંઈ

બાંધે છે અને તેના ઉપર એવી દવા લગાડે છે કે જે જોતાની સાથેજ
 જોનારને ચીતળી ચઢે. કેટલાક પોતાના એક હોદને ખીજ હોદની
 સાથે પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસની પટ્ટી વડે સાંધી લે છે અને પછી મળા-
 માંથી તરેહવાર અવાજ કાઢીને લીખ માગતા ફરે છે. કેટલાક પોતાના
 બેઉ હાથને શરીરની સાથે સળંગ અંધાવી દે છે અને તેના ઉપર
 કપડાં પહેરે છે, કે જેથી કરીને બાંધણુ દેખાય નહિ અને કુદરતી
 રીતેજ શરીરની સાથે હાથ ચોંટી ગયા હોય એવી જન્મખોડ હોવાનો
 ઢોંગ કરે છે. પછી એકાદ છોકરાને થોડુંક આપવાનું કરીને તેની
 પાસે પોતાનો લીખ માગવાનો વાડકો ઉંચકાવીને લીખ માગે છે.
 કેટલાક પોતાના નાના ધાવણા છોકરાને બગલમાં લધને ફરે છે અને
 આ છોકરાની મા મરી ગઈ છે, તેને દૂધ પાવાના પૈસા આપો, એમ
 કહીને લીખ માગે છે અને જે પૈસા મળે તેનો દારૂ પી આવે છે.
 કેટલાક પગ વગરના હોય છે તેઓ ઠેલણગાડીમાં બેસે છે અને કોઈ
 માણસને થોડુંક આપવાનું કરીને તેની પાસે તે ગાડી ધકેલાવે છે.
 કેટલાકને અંધાપો આવ્યાથી લીખ માગવાના ધંધામાં તો લાલજ
 થયો હોય છે. કેટલાકને નાના પ્રકારના રોગ થયા છે અને એ દરેક
 રોગ તેમને આ ધંધામાં મૂળ ધનની ગરજ સારે છે. જેમને આવો
 કુદરતી લાલ નથી મળ્યો હોતો, તેઓ પોતાના હાથે પગે ઇરાદાપૂર્વક
 ઇજા કરીને, ડામ દધને અથવા તેજળ વગેરે રાસાયનિક પદાર્થ લગા-
 ડીને જખમ ઉત્પન્ન કરે છે અને એવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલા જખમને
 બાણી જોઈને પકવીને શરીરમાં ભયંકર ધારાં અથવા વ્રણ પેદા કરે
 છે. કોઈ રાહદારી પાસે આવે એટલે આ જખમ ઉપર બાંધેલો પાટો
 છોડવા માંડે છે અને તેને ચીતળી ચઢે એવો પરથી ખદખદતો હામ
 કે પગ બતાવે છે. આ બધા ક્ષિપ્તારીઓમાંના ઘણાખરા જીવતા
 સંત્રામમાં હારીને છેક પરત્વે બેસતા બેસતા આખરે આ અવસ્થાએ
 પહોંચ્યા હોય છે. શહેરોના સામાજિક ખાળકવાનો આ ગંધાનો મેલ
 છે. રાત્રે તેઓ ગમે ત્યાં ગંધાતી ચાલીઓમાં, દારૂ અને અરીણી
 ફકાનોનાં ભોંયરાંમાં, વેશ્યાના ધંધામાં છેક નીચામાં નીચી પાવરીએ
 પહોંચી ગએલી સિદ્ધિલિસના વ્યાધિથી સળગતી રાંડો જેમને આખરે
 ચીનાઓએ પણ નકામી ગણીને ફેંટી દીધેલી અને મરવાને મરજ
 રસ્તામાં રવડતી મૂકી દીધેલી, તેમની સાથે રાત પસાર કરે છે. પો-
 લિસ ખાતાનાં માણસો દરરોજ એવા સેંકડો અભાગીઓને પકડી
 પકડીને બામદાઓને માંડે ખાસ ઉમાં કરેલાં દવાખાનાંમાં લાવી
 લાવીને ફરે છે. તે દવાખાનાં જોયાં હોય તો આકેક દવાખાનું એ

પ્રકરણ ૨૪ મું

આગલા પ્રકરણમાં બતાવી ગયા તે બધી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં જર્ગિસને કલાક બે કલાકે દારૂની એક એક ખાલી પીવા જેટલા અને રાત્રે પડી રહેવા માટે કોઈ ગંધાતી કોટડીના લાડા જેટલા પૈસા ગમે તેમ કરીને પેદા કર્યા વિના છૂટકોજ ન હતો. તેમ ન કરે તો હંડીને લીધે દરીને મરી જવાની સજા પણ ભોગવવીજ પડે. આ બે સિવાય તેની સામે ત્રીજો માર્ગજ રહ્યો ન હતો. ઉત્તર દુવના પ્રદેશમાં હમેશાં પડે છે એવી હંડી પડતી હતી. આકાશમાંથી ખરડનાં ગાલડાં વરસતાં હતાં, જમીન ઉપર ખરડ ખરડ થઈ રહ્યું હતું અને શરીરની આરપાર નીકળી જાય એવા ટાઢા હીમ જેવા પવનના મૂસવાટા વાતા હતા. તેવે વખતે જર્ગિસ ભીખ માગતો માગતો બધે રવડતો હતો. તેના હૃદયમાં ઘેરી નિરાશા છવાઈ ગઈ હતી અને માનવસમાજ ઉપર તથા તેમની સહ્યતાનાં પાખંડ ઉપર રોષ તેમજ ધિક્કાર પ્રગળવા લાગ્યાં હતાં. સહ્ય જગતને તેણે હવે અગાઉના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે તેના ખરા સ્વરૂપમાં દીઠું. તેણે પોતાના જાતિ અનુભવ ઉપરથી જોઈ લીધું કે, માનવસમાજ સહ્ય હોવાનો દાવો તો કરે છે, પણ તેમ ક્રવળ પશુબળનીજ આણુ વર્તાઈ રહી છે; અને જેમની પાસે ધન નથી સત્તા નથી તેમને પોતાના પગ તળે દબાવી રાખવાને માટે ધનવાન અને સત્તાવાન લોકોએ ઘડાવેલા તંત્રનોજ અમલ થઈ રહ્યો છે. માનવ સમાજમાં બે પ્રકારના લોકો છે: જેમની પાસે બધુંજ છે તે અને જેમની પાસે કંઈજ નથી તે. પાછલા પ્રકારના લોકોની સંખ્યા મેંકેલેલે ટકા જેટલી છે, પણ તેઓ સંગઠિત નથી. પેલા એક ટકા જેટલા દ્રવ્યવાન અને સત્તાવાન લોકોએ પોતાનું મજબૂત સંગઠન કરી લીધેલું છે અને કાયદા, અદાલત, વર્તમાનપત્રો, વક્તાઓ, ધર્મગુરુઓ, રાજ્ય પ્રકરણી પુરુષો, સૈન્ય, કારખાનાં, બેન્કો—એ બધુંજ તેમના હાથમાં હોવાથી પોતાના કરતાં નવચાણુગણા લોકોને પોતાના પગ તળે દબાવીને તેમનો પોતાનાં પાળેલાં દોરની પેઠે ઉપયોગ કરી શકે છે. જર્ગિસ

સનુ સ્થાન પણ આજ પદ્ધતિ લોકોના સમાજમાં હતું. તેને મનથી આપું જ્યેન એક વિરાટ કુટુંબાનું હતું, અથવા એક મોટી ચક્કી કે માણી હતી, જેમાં તેના જેવા કરોડો માણસો થોડાક માણસોના મુખ તેમજ વૈશ્વને માટે પરસ્પરે પાડીને મહેનત કરતા હતા અને તેના બદલામાં અનાજનું બૂનું આપીને પેટ ભરતા હતા. તેણે જોયું કે, ખરી આસપાસ ચારે બાજુએ મજબૂત વજ્ર જેવા સળીઆનું પાંજરું રચી લીધેલું છે. એ પાંજરામાંજ હું પેદા થયો છું. એ પાંજરાની બહાર નીકળવાની મને સત્તા નથી. મને લેરામાત્ર પણ સ્વાધીનતા નથી. હું બીજાઓને માટેજ જીવું છું. પાંજરામાં પુરાએલો વાઘ જેમ પોતાના પાંજરામાં આંટા મારે અને ધડીમાં એક સળીઆને અને ધડીમાં બીજાને દલાવીને તપાસી જીએ, તેમ તે પણ મૂડીવાદીઓએ સ્વેચ્છા આ સામાજિક પાંજરામાં આંટા મારતો હતો અને એક પછી એક સળીઆ તપાસી જતો હતો. તેને ખાતરી થઈ હતી કે, એ પાંજરું તેનાથી અથવા તેના જેવા બીજા લોકોના છૂટા જવામાં પ્રયત્નથી વહે એવું છેજ નહિ. ધનસંચય કરનારાઓએ સ્થાપેલા લોભના અખાડા-માં તે દારીને જમીનદોસ્ત થઈ ગયો હતો. અને હવે તેના ઉપર સૈએ મળીને મોતની સજા દોષ્ટી બેસાડી હતી, અને વળી એ સમ-માંથી તે કેમે કરીને બચી જવા પામેજ નહિ તેને માટે આપું જગત તેના ઉપર સ્વધાનનાથી ઘોષ્ટી-પહેરો કરી રહ્યું હતું. જે જીવંતીઓમાં તેને હસાવ્યો હતો તેની ગાંઠ તેઓ આરતે આરતે તંગ કરતા જતા હતા. તેના મળા ઉપર આવેલો ફાંસો દરરોજ વધારે ને વધારે ચૂસ્ત બનતો જતો હતો. તે ત્યાં ત્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં તેણે પોતાની સામે દેખી કરેલી કુટુંબાનાની દિવાલો અને લોખંડના સળીઆવાળાં પાંજરાં ઘીં, જેની જેની તેના ઉપર નજર પડી તેમની સૌની આંખોમાં તેણે પેર અને દેવસાવ જોયાં; ગ્રેમ, દયા, સહકારનો પડછાયો પણ તેણે દીઠો નહિ, બોંધ પર પડેલાને બેઠો કરવાની શક્તિ તેણે કાઢનામાં ઘીંજ નહિ; પણ જે આવ્યા તે તેને એક એક પાકુ મારતા ગયા. પાંદડાંઓને એવી આદત હોય છે કે, કાઠ વાંદરાને વાગ્યું હોય ત્યારે બીજાં વાંદરાં આવી આવીને તેને ચએલો જખમ ખેંચી ખેંચીને પહેલો કરે છે અને અતે તેને મારી નાખે છે; તેમ અહીં પણ દરેક જમ્ જમિંસને રાહત આપવાને બદલે તેની વિપત્તિમાં ઉતરો ઉમરો કરેજ મયા. શરીરે હજુજ અને સાબુગોળા જેવા લીસા લપટ પોલિસ-નો સિપાઈ જેના શરીરમાં એક દાઢકું પણ દેખાતું ન હતું, જે હાથમાં ચાર ચાર ધરાવે ખાતો હતો. છતાં તે જમિંસના જેવા

ભૂખે મરતા લિખારી ઉપર બારીક નજર રાખ્યા કરતો હતો, તેની પોતાના ઉપર નજર પડતાં જ જર્જિસ બીકતો. માર્યો સંકોચાઈને આડો અવળો થઈ જતો હતો; કારણકે તેને જોતાની સાથેજ તે સિપાઈનો જમણો હાથ તેની કોડે લટકતા દંડકા ઉપરજ જતો હતો. તે દારૂની દુકાનમાં જતો ત્યારે જોટલો વખત તે ત્યાં ખેસતો તેટલો વખત દુકાનવાળો તેના ઉપરથી નજર ખસેડતોજ નહિ અને પૈસા ચૂકવ્યા પછી એક ક્ષણ પણ તે તેની દુકાનમાં ઉભો રહે તે તેના મનને ખૂંચ્યા કરતું હતું. તેની ચારે બાજુએથી કામગરા લોકોનાં ટાળેટાળાં અપાટા-અંધ પસાર થતાં હતાં, તે તેમના કાલાવાલા કરતો પણ કોઈ સાંભળતુંજ નહિ. કોઈ આંખ ઉઘાડીને તેના સામે જોતું પણ નહિ અને જો તે કોઈનું લક્ષ ખેંચવાને વધારે પ્રયત્ન કરતો અથવા કોઈની આગળ જઈને ઉભો રહેતો ત્યારે તે માણસ તેના તરફ કાળજી કરી નાખે એવી તિરસ્કારભરી નજરે જોઈને અથવા ધુરકિયું કરીને ચાલ્યો જતો. તેઓ બધાજ પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ હતા. તેમને દરેકને પોતપોતાનાં વિશેષ વિશેષ કાર્યક્ષેત્રો હતાં અને જર્જિસને માટે તેમાંના કોઈ કાર્યક્ષેત્રમાં સ્થાન ન હતું. અરે ! છેક એમ પણ નહિ, આખા વિશ્વમાં કોઈ પણ જગ્યાએ તેને માટે હવે સ્થાન રહ્યું ન હતું. હવે જગતને તેનો ખપ રહ્યો ન હતો. તું હવે મરી જ અને તારી જગ્યા ખાલી કર, એવું જાણે આખો માનવસમાજ તેને કહી રહ્યો હતો અને આ વાત દરેક ક્ષણે અને પળે લોકો તેમના રક્ષ અને નિષ્કુર વ્યવહાર વડે તેના મન ઉપર દસાવતા હતા. આખા માનવસમાજની રચના તેને આ વાત કહેવાને માટેજ થઈ હોય અને મનુષ્યે રચેલી તમામ વસ્તુઓનો આ એકજ ઉદ્દેશ હોય તેના પુરાવા તે ચારે દિશાએ ત્યાં જુએ ત્યાંથી મળી આવતા હતા. જાડી પહોળી દિવાલોના દુર્ગની વચમાં આવેલી શ્રીમંતોની દરેલીઓ, મોટી મોટી ભોગજો અને અઢી અઢી ડોરનાં તાળાંવાળા તેમના દરવાજા, ભરી બંદુક ઉપર સંજીવ ચક્રવીને પાંદરો ભરતા શેડીઆઓના ચાકીદારો, લોખંડની તીર્થેરીઓમાં અને મગજપૂત ભોંયરાંઓમાં સાચવી રાખેલી બેન્ડોની અનર્ગળ દોસત, આખી દુનિયાના દેશ દેશની પેદાશોથી ખચખચીને ભરાઈ ગયેલી મોટા મોટા શાહ-સાદાગરોની વખાંરો, તેમના લોખંડી દરવાજા અને ભંડોળો પાંદરો, એ બધું મું બતાવી આવે છે ! એ બતાવી આવે છે કે, આત્મની કોઈ પણ વસ્તુ જર્જિસને માટે અથવા તેના વર્તમાન દેશને મહે નથી.

હજી એક દિવસ જર્જિસને તેની આખી જિંદગીમાં ન જાણ્યું

દેવે કૈવલ્યે આશ્રય આપ્યોજા જાણ થયા. તે પાત્રને ડામ શાળીજા જન
દલી આને કે પા ત્રીજીમાં કુલ કેવલ્યે આને કાલકાળે દેવો નેન, નિમ નેન, ના
નેવા દાદાઓ દલ આપ્યા ન દલો. અમક નો વડજનુજા દલુ અને
મિલવા આપા. વખત શાલી ને અદાજો અદાદે કવાયો દેવો કે નેના
આપા કાલીક કૃષ્ણે વ્યકે આદે શાળીજા દલુ અને દાદાને કૌંચ નેનુ
ભારી મેમજા મમલનુ કાદો રડી મથા દના. ને વખતે નાટકશાળા-
મથા કૃષ્ણકૌંચે અદાદે નાકગવાનો વખત થયા દના અને એ બોદાજાશી
કેલે કૌંચે આપે કાલી આદાજો આદાજો ને મૌની આમજા કાથ
પડેનો રડેનો દેવો. પોલિમના સિપાઈઓ નો ત્યાં થયો અંજવામાં
કોવજા, તેમ છતાં આને ને રૂપ દુપર આવીને સિપાઈનો દંડો
ખાતાનુ અથવા દેદમાં વળાનુ વેચખ નેનિને ને વીજ આજો દેવો
અને મનમાં એવું કમલના થજુ દેવો કે, અમે દેદખાનુ નો દેદખાનુ
પદ્ધ પાંચ પંદર દિવસ મદેનત મનુરી રના ૪ પેટ જરીને ખાતાનુ
તો મદરીજ ને ૩ પજુ તેમ છતાં ત્યાં ત્યાં જૂગે રડેનો અને દે
દંડકાવાયો સિપાઈ તેની પામે આવવા સાજો, ત્યાં તેની દિંમત
છરી જલી અને પારોમાં પામેની પ્રસોમાં બચઈ વળે રૂપકર થઈ
જો. આ પ્રમાણે એક વાર તે પોલિમના સિપાઈની નજર બહાર
જઈ નાંદા અને થોરેક આપે જાને જેવો તે શાસ ખાવા ઉમે રહ્યો
તેવોજ એક આખુસ તેની સામેની દિશાએથી આવ્યો આવ્યો અને
તેનો રડેનો મેરીનેજ ઉમે રહ્યો.

જર્જિસે તો પોતાનો સ્થાનો આખી ઝૂલેલો જિજ્ઞાસુ બન્યો. બાંધ્યો : “ શુદ્ધ સાહેબ, આજની રાત ગમે ત્યાં પડી રહું એટલા બાંધાના પૈસા મને આપો; હુઆ, મારો હાથ બાગી ગએલો તે હજી સારો થયો નથી, તેથી મારાથી મહેનત-મજૂરી થતી નથી અને મારી પાસે એક ફૂટી બદામ પણ નથી. સાહેબ, હું બારે દહાડા આવો જિજ્ઞાસુ ન હતો. હું તો મજૂરી કરીને પ્રામાણિકપણે મારૂં ગુજરાન ચલાવતો હતો. પણ દહાડે દહાડે એવી સંકટપથ્યામા ઘેરાઈ ગયો તેથી આ દશાએ પહોંચ્યો છું, તેમાં મારો જરાય વાક નથી, સાહેબ ! હું તો—”

સાંભળનાર માણસ તેને સામે સવાલ પૂછીને અટકાવે નહિ ત્યાંમુધી તેને ઉપરાઉપરી વાક્યો ઝડપથી બોલી જવાની ટેવ દત્તી; પણ આ માણસે તો તેને અટકાવ્યાજ નહિ તેથી તેનો પોતાનોજ શ્વાસ ભરાઈ જવાથી તેને અધવચ્ચ અટકી જતું પડ્યું, પંભો માણસ પણ તેને બોલતો જોઈને ઉભો રહી ગયો હતો. એકાએક જગિંસે જોઈ

લીધું કે તે ઉગે હોય તેના પગ જરા જરા લચકતા હતા. તેણે જોખરા અવાજે પૂછ્યું: “ તે શું કયું! જગ્યા ફરી જો-ફરી. ”*
 બોલતાં બોલતાં તેની હાથ લચકાતી હતી, અંજનને ફેંકાણે સ્વર બોલતો હતો અને શબ્દનો છેલ્લો અક્ષર ખાઈ જતો હતો.

જર્જિસે પોતાના લિશામંત્રનું બીજી વાર પારાપાણુ કયું અને આ વખતે પહેલાંની જેમ નહિ પણ એક એક વાક્ય ધીરે ધીરે અને સ્પષ્ટપણે બોલતો ગયો. તેને જે બોલવાનું હતું તેનું અડધું એક બોલ્યો હશે એટલામાં તો પેલાએ એક હાથ લાંબો કરીને જર્જિસના ખભા પર મૂક્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ માઆ દોસ ! તું જગ્યા ઘેર આવ્યો છે ગયો લાગે. ” (મારા દોસ્ત તું જરા ઘેરાઈ ગયો લાગે છે.)

પછી તો તે જર્જિસના તરફ જરાક આગળ ધપ્યો અને જે હાથ તેણે તેના ખભા ઉપર મૂક્યો હતો તેને ત્યાંથી ઉંચકીને તેના ગળાની આસપાસ વીંટાળી દીધો તથા બોલ્યો: + “ આ દુનિયાજ સાઈ બહ ખચાખ છે. દોસ ! ઉં પોતે પન તાઆ જેવો મુશ્કેલમાં છું. ”

તેઓ એક સરકારી જ્ઞાનસના થાંભલાની નજીકમાંજ ઉભા હતા. જ્ઞાનસના અજવાળામાં જર્જિસે તેનું મોઢું નેંધ લીધું. તે જુવાનીઓ હતો. આશરે સત્તર-અઠાર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો. તેનો ચહેરો સ્પષ્ટ અને નાના છોકરાના જેવો કુમળો હતો. માથે રેશમી ટોપી પહેરી હતી અને તેના અંગ ઉપરનો આવરકોટ સુંવાળા ગરમ કાપડનો હતો અને તેનો કોલર પણ કોઈક જનવરની ખૂબ સુંવાળી રેંવાટીનો બનાવેલો હતો. જર્જિસના સામે જોઈને તેણે હસીને પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી. તે બોલ્યો: “ માઆ દોસ ! તાઈ જેથે ઉં પન ખૂબ કાય કાય થઈ ગયો છું. માઆ બાપ મજબીયૂ માઅવાઈ જેવો છે. નધ તો થેકાએ પાઈ દઉં. પન યાર સુ કઉ ? તને સુ થઉ તે કે. ”

જર્જિસ કહે: “ હું દવાખાનામાં પડ્યો હતો ત્યાંથી હમણાંજ છૂટો થયો છું. ”

* તે શું કહ્યું ? જરા ફરી જોલ ફરી !—અનુવાદક

+ આ દુનિયાજ સાળી બહુ ખરાબ છે. હું પોતે પણ તારા જેવોજ મુશ્કેલીમાં છું. આ જુવાનની લાપાના જે-ત્રણ નમૂના અમે આપ્યા છે; તેમની મદદથી આગળ ઉપર તેની લાપાનો વાચક અનુવાદ કરી લેશે.—અનુવાદક

પેસો બોલ્યો: “દવાખાઆમાં!” આટલું કહેતાં કહેતાં તે નાના બાળકની પેઠે મીઠું મીઠું હસતો ગયો અને બોલ્યો: “એ બહુ ખચ્ચાખ ! બહુ ખચ્ચાખ ! માઇ ફોઇ પન દવાખાઆમાં પચ્છેલી છે—માઇ ફોઇ ! મનુ કૈની ! તેને એ છોકાં યચ્ચાં છે—જેદીઆં છોકાં યચ્ચાં છે. તને સુ ચચ્છેલું ?”

“મારો તો હાથ લાગી ગયો” જર્ગિસે પોતાનો ઝાળામાં રાખેલો હાથ બનાવતાં કહેવા માંડ્યું: “પણ લાંબી મને—”

પણ તેને અધવચ્ચ આટકાવીને પેસો દવા લાવીને કહેવા લાગ્યો: “એમ ! હા’ લાગ્યો તે તો સાધાઅન વાત છે. થોઆ દવાઆમાં મની જશે. મારો હા’ કોઇ લાઇ નાએ તો બહુ મજ પચ્છે. તાઆ સુમ દોસ ! બહુ કહી છુ, હા’ લાએ તો બધા માઈ તેઆતમાં રહે. ખાતામાં સુઇ રહેવાનું મલે. આવે કે’ તાએ સુ જોઇએ ?”

જર્ગિસ કહે: “હું જૂખ્યો છું.”

પેસો બોલ્યો: “જૂયો છે ? તાએ ખાતો કેમ નથી ?”

“પણ મારી પાસે પૈસા નથી તેથી ખાઈજ ઠવી રીને ?”

“જોહો ! તાએ એમ કે ને કે માઇ પાએ પૈઆ નથી. તુ પન મારે માઆ જોવાજ પૈઆ વગઅનો લાગે છે. માઆ પૈઆ બધા ખલા કઈ ગયા છે. પન તાએ તુ ઘે કેમ જતો નથી ? તાએ ઘ’ છે કે નહિ ? માએ તો ઘ’ છે.”

“મારે વગી ઘરજ ક્યાં છે ?” જર્ગિસ બોલ્યો.

“એમ, તારે ઘઅજ નથી ? તાએ તુ બઆગામનો હસે. એ બહુ ખચ્ચાખ ! બહુ ખચ્ચાખ ! ચાઅ માએ ઘે. તને માએ ઘે તેઇ જકે. તાઆ સુમ દોસ ! તને ફક્ક ખાવાનું ખવદાવું. ના ખવદાવું તો માઆ બાપનો દીકો નઇ. અમના માએ ઘે કોઇ નથી—મને ઘે મમતુ પન નથી. માએ બાપ મુસાફરએ ગયો છે. માઇ મોતી બે’ લેના વચ્ચ સાથે મોજ ઉદાવવા ગઈ છે. માઇ ફોઇને જેદીઆં છોકાં યચ્ચાં છે તે દવાખાઆમાં પડી છે. ઘે સાહી કોઈ નઇ—કોઇની સાથે ખોવાનું નઇ ને ચાવાનું નઈ. દાઉ પીવામાં પન કાઈ મજ નથી પચ્છી—એકાં એકાં દાઉ પીવાનું કેને ગમે ? સાએ બબઅચ્ચી છે તે મજ ગચ્ચો. માઇ સામે ખાવાનું લાવે પન માઆથી એક કોઇએ પન ખવાતો નથી. ખાતો એજી તો તાઆ ગઆના સોતન. પન બદો

કાંઈ કાચી માયાઓ અથી. આખો દાઓ
 કચ્છમાં જ કાઢું. પણ મુઝા કચ્છવારો એવા છે
 સુધ રહેવા નહિ દે; નહિ તો ઉં રાત પન તાં ને તાંજ
 બાપનો ઉકમ છે કે રોજ રાત પગે કે માએ ઘે ચાયા
 સુ ? માઓ બાપ સાઓ મસાને જાય એવો છે. સ
 પગે ને ઘે આવવું ! એ તો કંઈ જોણુ દુખ છે ? પન માઓ
 એવો મૂઝો છે કે કે છે કે નહિ, તાએ ઘે આવવું પડે
 વસે તો ગજવા જાયના પેચા નહિ આપુ. સાઓ મજબીય
 વાઈ જેવો છે. અમનાં બારગામ દલ્યો છે, પન બધા નોકમ
 અને માઆ ઉપ નજર રાખવાનું કેતો ગઓ છે. પાછો આવસે તાએ
 તે સાઆ માર્છ ચાઈ ખાસે. કે' દોસ ! માએ કાંઈ જોણુ દુખ
 માઆ જેવો કાંકો હોંસીનો જુવાન ઘચમાં પુચાઈ રે અને તેનો બાપ
 યુઓપની મુસાફર કચ્છવા ચાચો જાય ! તે સાઓ તાં મોજ
 અને મને અઈ મોજ નહિ કચ્છવા દે. નખખોદ જાય એ
 ખઈ ગમ્મત તો સાંજ પડ્યા પછી; ને માએ સાંજ પડે એતલે
 જવાનું. એ સાઉ કેમ સહન થાય ? અમનાં પન જોને માએ
 આવવું પયુ. માર્છ એક માસુક છે—માર્છ કાંકી કીટી ! અવે જોને
 માએ તેને રચતી કકચતી મૂકીને ચાયા આવવું પડ્યું. કે' અવે
 દોસ, એ કંઈ જોણી પીદા ? ઉં ઉથીને ઉલો થઓ તાએ કીટી રદી
 પદી. મેં કહી પ્યાચી કીટી ! તુ આમ રહે સુ ? ઉં રોજ આવીસ—
 કાએ વેઓ આવીસ—પન રાત પદી એતે માઆથી રેવાય નહિ. પ્યાચી
 કીટી ! માઆ કલેજના તુકા જેવી કીટી ! માચી આંખોની કીટી
 જેવી કીટી ! સુ કહી દોસ ! માએ તેને મૂકીને ચાયા આવવું પયું !

આ છેલ્લાં વાક્ય બોલતાં બોલતાં તે જુવાનનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો,
 તેની આંખો પર આંસુનાં ઝીણાં ઝીણાં ટીપાં તરવરવા લાગ્યાં અને
 જર્જિસની ડોક ઉપર તેણે પહેલાંના કરતાં વધારે ભાર દીધો. જર્જિ-
 સના મનને એવું થયું કે અમે આવી રીતે ઉભા છીએ અને એવામાં
 કોઈ આવી પડશે તો તે અમારે વિષે શો ખ્યાલ બાંધશે ? પણ સાર
 નસીએ તેટલા વખતમાં કોઈ આવ્યું નહિ.

પાછો પેલો જુવાન પોતાની મેજે મેજે લવારો કરવા મંડ્યો.
 ઉં તેને પચતી મૂકીને ચાચો આચો છું; પન—પન—છે તે માઆ
 જેવો ભૂદો કોઈ નથી—હા, તને કયું—માઆ જેવો ભૂદો કોઈ નથી.
 ઉં કોન છું તે તુ જાને છ ? ઉં ફેદી જોન્સ જેવું નામ—માયુ ધાઉ

હતો. પણ પેલા ફેડી જે-વું તેને દર્શાવતો પાસેથી જતો હતો અને જર્જિસ તેની સાથે સાથે ચાલ મને જાણો જતો હતો. મેં મનમાં એવી બીજી હતી કે, હવે આ બધા વાગી મેં કર્યું જાણું. મરીયામ રસ્તા ઉપર આંધળાં માણસોની ચાર-પાંચ દેખી ત્યાં જામી આવ્યાં વાગ્યાં શેડીઆના એકરની સાથેનાં મારા જેવા કંઈક વિચારીને એમને સાચું જરૂર જાણ ખેંચાયા વિના નહિ રહે અને તેઓ એ સાચા દારૂ પણ પીક પીક ચાલેલા છે. તેથી કરીને તેઓના મનમાં વધેમ આવશે અને આવશે ઉમા રાખીને પૂછપૂછ કરી વિના નહિ રહે; પણ તે વખતે ગરુ ખાતે વરસાવું હતું તેથી તેમની બાજુમાં રહેને જતા આવતા તેઓનું લક્ષ આ વિચિત્ર જોડી ક્યાં જાય છે તે તરફ ખેંચાયું નહિ.

એકાએક જર્જિસ અટકીને ઉભો રહ્યો અને તેણે પૂછ્યું: “તમારું ઘર ધણે આને દર્શો, ખરી વાત?”

પેલો બોલ્યો: “બહુ આને નથી. તું ચાકી ગયો છે? ગાલ તારાં આપને ગાલ દઈ લઈએ. બોઆવ, એક ગાઈવાઆને, તને ગાઈમાં બેસાડને માગે થે લઈ જાઉં. પછી છે કાંઈ?”

તેણે જર્જિસને એવો જોરથી પકડી રાખ્યો હતો કે તેનાથી નાસી જવાય એવું તો હતુંજ નહિ. એક હાથે જર્જિસને પકડી રાખીને તેણે બીજા હાથે પોતાના ડગલાના ખીસામાં બોરો અને તેમાં કાંઈ રોચક છે કે નહિ તે બોળવા મંડ્યો. ગજવું ફેડેડતાં ફેડેડતાં તે બોલ્યો: “તું ગાઈવાઆને બોઆવી લાવ, ઉં ભાઉ ચૂકવીસ, તારી પાએ પૈઆ નથી પત માચી પાએ છે ને?”

આટલું કહીને તેણે ગજવામાંથી ખાસો મોટો ચલણી નોટોનો ચોડા બેંચી કાઢ્યો. આટલું બધું નાથું જર્જિસે અત્યાર આગમ્ય પોતાની આખી જિંદગીમાં કદી દીકું ન હતું, તેથી તે તો પેલી નોટોના ચોડા તરફ આશ્ચર્યચકિત નેત્રે જોતોજ ઉભો રહ્યો.

એટલામાં પાછા ફેડી શેઠ બોલી ઉઠ્યા: “કેમ? તું એમ સમજતો હોય કે આ બહુ ભાએ ભાએ કિમતની નોટો હશે; પત યાર! તું તો ઉલ્લુનો પથ્થો છે. એ તો બધી ફક્ત સો સો ડોલરનીજ બલી છે. એનો તો ફક્ત એકજ અથવાદીઆમાંજ ધુમાડો થઈ જવાનો. આઠ દહાઆ પછી જો આમાંની એક બી મહા પાએ તું જુએ તો તારાંજ દીકો લાગુ. એક દોષ્ટું બી રહેવાનું નથી. માઆ બાપે

બી અને કુર્મ રાખ્યું છે કે દીકરા ફેદી ! તુ તાએ પૈઆ ઉદાખ્યાજ
 કરે. મહિતે દહાએ તાએ જોતા જોધએ તેના માગી લેવા. આ બધા
 દાસર પૂઆ. યાચ તે પહેલાં તો પાછા બીજા આવી જવાના. મેં
 અન્યા સંગ પડના પહેલાં માઆ દોસાને તારથી કહેવદાખ્યું છે કે
 મુઝી પાએ આવે કંઈ હાથખરચી રહી નથી અને તેનો જવાબ આવી
 રહ્યો હશે કે આવસે. તેથી તો હું થે મરુ છું. મેં તારમાં એવું લખ્યું
 છે કે માઝી પાએ એ ખાવાને પૈઆ નથી—ધરની આખડ સાચ-
 વરી આપ તો પૈઆ તારથી મોકલાવે—નહ તો હું તમારી પાએ
 દોષો આવીસ. અને જો તારથી પૈઆ નહ મલે તો હું ધરૂલમાંથી
 નાસી જવાનો—નાસી ન જાઉં તો માઉ નામ ફેદી નહ. સાચો માઓ
 જાપ એના ધની આખડનો વિચા કહને પૈઆ મોકલસે. નહ મોકે
 તો જાએ હાં ?” આટલું કહીને હેલે એક અપસખ્દ બોલીને તે
 ફેદી વાર અટક્યો અને પાછો તે કરોડપતિ રોડીઆનો એકનો એક
 ફગદીપક દીકરો લવારે ચડ્યો. આ બધો વખત જર્ગિસ તો મનની
 દિરોડએલી હાલતને લીધે જરા જરા ધ્રજતો ઉભો રહ્યો હતો. તેને
 એક વાર એવો પણ વિચાર આવી ગયો કે આ ગધેડાને લાન આવે
 અને જૂમખરાડા પાડે તે પહેલાં એક જાપટ મારીને તેના હાથમાંની
 જાંબીજ નોટો જૂંટવીને પોખારા ગણી જાઉં તો કેમ ? મારે તેમ કરવું
 કે નહિ તેનો વિચાર કરતો તે ઉભો હતો. તેને એમ પણ ધ્યું કે
 આ બેવડની સાથે હું તેને ઘેર જઈશ તોપણ તે મને આપી આપીને
 શું આપી દેવાનો હતો ? પણ અત્યાર સુધી જર્ગિસે આવું કૃત્ય કદી
 કર્યું જ ન હતું તેથી શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો વિચાર કરવામાં
 તેણે એક પણ વખતે ગુમાવી. તેનાથી ઝટ લઈને નિર્ધણ થઈ ચક્ર્યો
 નહ અને એટલી વારમાં તો જોન્સ રોડના વંચરસક ફેડીએ પેલી
 મોડેના ચોડામાંથી એક નોટ કાઢી લઈને બાકીની બધી પોતાના
 રમવાના મજવામાં પાછી સેરવી દીધી. પાછી તે બોલ્યો : “ ચાલ દોસ !
 હે આ નોટ અને ગાદવાઆને બોઆવ. ” સામે દારવાજાની ફુકાન
 હતી. તેનો મોટો ઝંસનો દીવો ઝમઝમાટ હતો બધી રહ્યો હતો.
 તેના અજવાજામાં જર્ગિસ જોયું તો તે નોટ સંઘ ડોલરની હતી !
 જર્ગિસના મોઢામાંથી એક લેંત નેટલી જીમ બહાર નીકળી ગઈ.
 તેને ધ્યું કે, આ શું કહેવાય ? મારા જેવા લાંબા છોકરા જૂએ અને
 દોઢે મરી જાય છે, ત્યારે આ લખપતિના દીકરાએ. સો સો ડોલરની
 નોટો બાજીમજાની પેંઠ ખરચી નાખે છે. મારા જેવા દસ વાલુ એક
 વરસ સુધી રોટલા ખાય એટલા પૈસા તો આ દરમખંડો વાજવાનમા

ઉઠાવી મારે છે. અને અમે ટાંટીઆ ઘસીને મરી જઈએ છીએ. આવા થોડાક ગધેડાઓના હાથમાં આખી દુનિયાની સંપત્તિ આવી ગઈ છે તેથીજ જગતના બાકીના લોકો અન્ન-વસ્ત્ર વગર ટળવળી મરે છે. તે આવા વિચાર કરતો ઉભો હતો એટલામાં વળી પાછો પેસો બોલવા લાગ્યો:

“તુ ચાર બેચા સુ કરે છ ? લે, લે, આ સો ડોલરની નોટ તારી પાસે રાખ, તેમાંથી તુ ગાંધવાઆનું ભાઉ ચૂકવી દેજે અને વધે તે બધું તારૂં. ફેદી બેન્સ આના પાછનો હિસાબ કરતોજ નથી. મને હિસાબ કરતાં આવડતોજ નથી. માએ તો જે બેઠાએ તે લઈ લઈ અને સો ડોલરની નોટ આપી દઉ. બાકી સુ વધ્યું તે પૂછું તો માઆ બાપનાજ સોગન. વાનીઆની પેથે હિસાબ કોન ગનતા કરે ? માએ બાપ મજબીયૂ છે તે પૈ પૈનો હિસાબ કરતો કરે છે—માથી કંઈ બહારાત. માએ બાપ કે ‘દીકા ફેદી ! તુ આમ કરસે તો દલાઆ કેમ જશે ?’ મેં કયું ‘બાપા ! તમે જને બેઠા કરો અને હાં જને તમાઆ બેઠાના પૈઆ એકથા કરૂ. તમાઉ કામ કમાવાનું અને માઉ કામ ઉઠાવવાનું. આપને બે જન આપનું આપનું કામ વહેંચી લઈએ કે પછી આપને બાપ દીકાને કરસી તકરારજ નહ. ’ તાએ પછી માઆ બાપે માછ ફાંછને કયું કે તુ જરા ફેદીના ઉપર સરત રાખજે. પન એ ફાંઈ રાત બે બેદીઆં છોકાં જતીને દવાખાઆમાં પહોં છે તેથી બંદા અમના છુટા છે. પેસો ગાંધવાઓ જાવ ! એમ ગાંધવાઓ ! બોઆવ, બોઆવ, ઝવ લઈને બોઆવ !”

એક ભાડૂતી ગાડીવાળો ત્યાં આગળ ચાલેને પોતાની ગાડી ટાંટી જતાં હતો. જર્જિસે ઝટ દોડી જઈને તેને બોલાવ્યો એટલે તેણે પોતાની ગાડી પાછી વાળી. ફેદી શેઠ ગાડીની એક ઉપર બે લાંબે બાર દબાં એમ નેમ કરીને ગાડી ઉપર ચઢી બેઠા. જર્જિસે તેની પાછળ ગાડીમાં બેસવા મંથો એટલે ગાડીવાળા બસડી ઉઠ્યો: “એમ મેં ! ઉપર ચઢીને બે—”

જર્જિસે મંથો મંથો. ગાડી ઉપર એક પગ મૂકેલા તે પગ ઉપરથી તેણે એક દાંડા એટલામાં તેના ઈંતરીકર બાંધી ઉઠ્યો: “કેમ કે ?”

જર્જિસે, ફેદીના, જમડાં, ગાડીવાળા દોડી ચાલે જઈ. અને જર્જિસે નાં દીકા બાપ, માછ ફાંછને ગાડીવાળાને મળવાને કહ્યું આને કહે : “જેમ કે ?”

તેજે માડી રોડથી મળી. ફેડી રોડ નિશાને અંદરેથીને મોડા અને અમના
અમના જર્જિગની ઝાંઝમા વગથા સાંધવા. પહેલાં નો ઘોડું ચેપું
અમના રેવા, પણ ફેડી વારમાજ જર્જિગના અગા ઉપર મારું મળી-
ને ધમધમાડે દોડી ગયા. જર્જિગ એ ત્યારે વચન મનમાં જોઈ વિચર
હતો. જોયું કે, આ હાલુના ગજવામાંથી પેલી મોડાનો મોડો ખેંચી
હઈ તે રોડ પછી તેના ગજવામાં દાઘ પામનાં ને અચસપો; દારણ
કે માડીરોડા વારેવાર તેના ઉપર નજર રાખ્યા કરતો હતો. તેજે
પછી પોતાના મનનું સમાધાન હતું કે કાંઈ નહિ, રોડ ડાહરની એક
રોડ તો મારા હાથમાં આવી ગઈ છે, અને એટલીજ મારા જેવાને
ખરે મળી છે.

અરથાએક દલાક પછી માડી ઉભી રહી. ત્યાં આગળ માડી
ઉભી રહી ત્યાં આગળજ સરોવરનો એક ભાગ આવેલો હતો અને
તે અચાને ફરીને જરૂર બની ગએલું દોરારી ટાટો લીધે જેવો પવન
તેના બધીથી ચાલ્યા આવતો હતો. "ચાલો સાહેબ ! તમારો બંગસો
આવ્યો." માડીવાળાએ એવો પોકાર કર્યો એટલે જર્જિસે પેલા લાઇને
દોડાને જમાડ્યો.

ફેડી રોડ જમડીને જાગી ઉઠ્યા.

એકાદ બચામું આધા પછી બોલ્યા: "હે ! હે ! આપે કાં
આપા હે ? (જર્જિસને) આ કોન ? એછ ! તુ વરી કોન છે ? એકો !
અવે યાદ આયુ. એ તો તુ મારો દોરસ ! યાર ! તને હું બૂધીજ ગએલો.
મું આપું ધ' આપું ? ફફફ ! બાપરે ! ટાઢ રી પદે હે ? ચાલ બાઈ
ચાલ, આપું ધ' આપું—આપું ધર !"

માડી ઉભી રહી હતી તેની બરાબર સામે પથ્થરનો કિલ્લાના
જેવો મજબૂત અને વિશાળ મહેલ ઉભો હતો. જતી-આવતી માડી-
એનાં દાનસોના અજવાળાની મદદથી જર્જિસે જોયું કે, મધ્યયુગના
ઉમરનો અને રાગ-રજવાડાના મહત્તી સાફક આ મહેલને પણ જોગ
અને ચેરસ બુરજ હતા અને તેમના ઉપર ક ગરાઓ પણ મૂક્યા
હતા. પહેલાં તો તેને સક ગયો કે, આ લાઇએ કાઈ બૂલ તો નહિ
ફરી હોય ? કાંઈ પણ માણસના કબજામાં આવડું મોડું મકાન હોય
એ વાત તેના માન્યામા આવતી ન હતી. પણ ફેડી રોડે ચાલવા
માંડ્યું. તેથી તે પણ તેની પાછળ પાછળ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એક
ઉપર એક આવેલાં પગથીઆં ચલ્યા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેઓ એક-

ખીજના હાથમાં હાથ રાખીને રૂઢિ જોટલા ઉપર ચાલી પડેલા. ભીંત ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા ફેડી શેઠ જોડ્યા: “તું જગ્યા ખાસે હાત પડ. જોઈ પકડ્યજે હં! ઉં જગ્યા નોક્યને જોઆવવાને વચાવવાની ધંતહનું બતન જોઈ કાઢિ! આ રહી! અંધાગ્યામાં પન ફેલી સાક્ષીને જોઈ કાર્મ હેં?”

ફેડી શેઠે બટન દગ્યાવું જોટલે અંદરના ભાગમાં ઘંટડીનો સ્પંકાર થયો અને તેની સાથે ભૂરા ડગલાવાળા એક ચપરાસીએ આરણું ઉઘાડ્યું અને જોટલા ઉપર કોણુ ઉભું છે તેની ખાત્રી થતા મુઠ્ઠી આરણું પકડીને પથ્થરના પાળીઆ જેવો ઉભોજ થઈ રહ્યો.

એક હાણ વાર મુઠ્ઠી તેઓ એકખીજનાં મોઢાં જેતા ઉભા રહ્યા હશે એટલામાં જર્ગિસને લાગ્યું કે મને મારો સોળતી તેની પાછળ આવવાને ખેંચે છે, તેથી તેણે પણ ધરમાં પગ મૂક્યો અને પેલા ભૂરા ડગલાવાળા પથ્થરના પાળીઆ ચપરાસીએ તેમની પાછળ તરત આરણું વાસી દીધું. જર્ગિસનું કાળજી તો ધડાક ધડાક કરીને ધડકવા લાગ્યું. આવા વિચિત્ર લોકાતીત પ્રાસાદમાં પગ મૂકતાં તે ડરતો હતો, કારણ કે આવા મહેલ તેણે કદાચ ઘણે આદેથી જોયા હશે અને તેની અંદરના ભાગમાં પગ મૂકવાની તો તેણે સ્વપ્નમાં પણ આશા રાખી ન હતી. આથી કરીને અરેબિયન નાઈટસવાળા અલ્લાદીનને દૈલની ગુફામાં પેસતી વખતે જેવો ગભરાટ થયો હતો તેવો જર્ગિસને પણ થયો અને તે જહીતો જહીતો ડગલાં ભરતો હતો.

તેઓ જેમાં થઈને જતા હતા તે ઓસરીમાં તો ઝાંખો દીવો હતો, પણ તેની આગળના કોઈ બાદશાહના દિવાને ખાસના જેવો વિશાળ અને ભવ્ય ખંડ હતો, જેના નકસીદાર થાંભલા ઉપરની છતના અર્ધ-કારની અંદર લય પામી જતા હતા. એજ ખંડને સામેને છેડે એક મોટો વાંકો ચૂકો છતો હતો. એ ખંડનું ભોંયતળિયું કાચના જેવી લીસી રંગબેરંગી આરસની તકતીઓનું બનાવેલું હતું અને એ ફરસબંદી કરનાર કારીગરે રંગ અને આકૃતિઓની વિવિધતા ઉત્પન્ન કરવામાં યુદ્ધિની કમાલ કરી બતાવી હતી. થાંભલા ઉપર તથા ભીંતો ઉપર કોઈ અર્ધનમ્ર તો કોઈ પૂર્ણનમ્ર આસરાઓની મનુષ્યાકૃતિ જેવડી નાના પ્રકારના હાવભાવયુક્ત આરસની મૂર્તિઓ અંદર રહી રહી ડોકિયાં કરી રહી હતી. ફેટલીક નાની મૂર્તિઓને કાચના ઢાંકણની અંદર ખેસાડી હતી. છત ઉપરનું કોતરકામ કરનારે એવી એવી આકૃતિઓ કારી કાઢી હતી અને એટલું બારીક કામ કર્યું હતું કે આ

કોનરથી પથ્થર ઉપર ઠરી હશે એમ માની શકાયજ નહિ. પથ્થરની અંદર પુષ્પો અને વેલીઓને કોતરતાં કોતરતાં પથ્થરને છેક કાગળ જેવો પાતળો ઠરી દીધો હતો તે જોતાં એમજ થાય કે, આ પથ્થર નહિ પણ કાગળજ હશે આથવા કોઈક મંત્રપ્રયોગ કરીને કાગળનાં બનાવેલાં પત્રપુષ્પોને પથ્થરનાં પત્રપુષ્પ બનાવી દીધા હશે. વળી એજ ખંડની બીજો ઉપર મોટાં મોટાં રંગીન તૈલચિત્રો હતાં. દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં જે ચિત્રોના વિવિધ રંગો જોતાં એવું થતું હતું કે જાણે કેશરન વખતે વિવિધરંગી પ્રકાશથી શોભી ઉઠેલા આથેના અરણ્યના જેવું ત્રૂડ સૌંદર્યબધુ દશ્ય આપણી સામે આવીને ઉભું રહ્યું છે.

આરમ્ભપદાણના છુના ઉપર યદને તેઓ પહેલા માળના એક ખંડમાં પેલા. પેલો ભૂરા ડગલાવાળો અપરાસી પણ તેમની પાછળ પાછળ માથે આવ્યો હતો. ફેડી શેડ પોતાની ટોપી કાઢીને તેના હાથમાં આપી. પછી ઝાવરકાટ કાઢવા તો ગયો, પણ જાતે કદાચો નહિ તેથી અપરાસીની મદદથી બે-ત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યા પછી ઝાવરકાટ કાઢી નાખવાના કામમાં પણ તેણે આખરે સફળતા મેળવી. આ કામ ચાલતું હતું એવામાં એક-બીજો નોકર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે શરીરે ઉઘો, કદાચ અને ફાંસીના આંગડાનું પાટિયું ખેંચનાર જણાવના જેવો એવો કરકા ચઢેરાવાળો હતો કે તેને જોતાં અજાણ્યા માથુસના તો સાંધે િંધા દીકા થઇ જાય. જર્જિસને જોતાની સાથેજ તે આવ્યો તેવો ના ઉપરજ ધસી ગયો અને મોટેથી એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર ને હાથ પકડીને બારણા તરફ દસડી જવા લાગ્યો. એટલામાં ત્યાં ડી કોનો ધાંટો સંભળાયો. તે બોલી ઉઠ્યા: "હેમિલ્ટન ! હેમિલ્ટન ! બે તો માઓ દોસ ! એ તો માઓ દોસ ! એ તો આજે આતે મંદ મારી આથે રહેશે."

પેલો માણસ થંબી ગયો, જર્જિસનો હાથ તેણે જોરથી પકડી દીધો હતો તે જરાક દીલો મૂક્યો. ફેડી શેડ પાછા બોલ્યા: "ચાલ, ચાલ દોસ, જોયા સુ દરેય ! " આવું સાંભળીને જર્જિસ તેના તરફ જવાને જ્યાં પણ ઉપાડે છે ત્યાં પેલો નોકર મોટે ધાંટે બોલ્યો: "હેમિલ્ટન શેડ !"

પણ તેણે તો જર્જિસના હાથમાં પોતાનો હાથ બેરચીને રૂકા એટલુંજ કહ્યું કે "તું અમના ને અમના નૈન પેઆ. મારવાઅનુ મુઠ્ઠી ચુકવી આપ. અમના ને અમના જલ "

"મિને આપવાનું નાહું તો મારી પાસ છે." એવું જર્જિસ

ખોલવા જતો હતો, પણ હોઠે આવેલા ખોલ તે ગળી ગયો. પેલા પ્રૌઢ શરીરવાળા માણસે એક બીજા નોકરને કહ્યું કે, તું જઈને ગાંડીવાળાને તેનું લાકું ચૂકવી આવ. એટલી વારમાં જર્જિસ અને ફ્રેડરિક શેઠ બેઠે જણુ પાછા છતો ઉતરીને પેલા મોટા દિવાનખાનામાં આવ્યા. પછી તેઓ એક બાજુ તરફ વળ્યા. તેમની સામે બે મોટાં બારણાં આવ્યાં.

ફ્રેડરિકે કહ્યું: “ હેમિલ્ટન ! ”

“ શું કહો છો, સાહેબ ? ” પેલાએ પૂછ્યું.

“ જમવા બેવાના ઓદાના બાયનાને આ મુ થઉં છે ? ”

“ કાંઈ થયું નથી, સાહેબ. ”

“ તાએ ઉધઅતાં કેમ નથી ? ”

નોકરે બારણાં ઉઘાડી આપ્યાં એટલે અંધારામાં તેમની આગળ એક બીજો મોટો ઓરડો ખુલ્લો થઈ ગયો.

“ બત્તી ! બત્તી ! ” એવું ફ્રેડરિક શેઠે કહ્યું એટલે પેલા બખર-ચીએ બટન દબાવ્યું અને તેની સાથેજ તે આખો ઓરડો આંખોને આંછ નાખે એવા ઝળહળતા ઝંસના દીવાના પ્રકાશથી ભરાઈ ગયો. આટલા બધા પ્રકાશથી જર્જિસ ટેવાયો ન હતો તેથી તેણે તો પ્રથમ આંખોજ માંચી દીધી. પછી તેણે ધીમે ધીમે ખીંટાં ખીંટાં આંખોનાં પોપચાં ઉઘાડ્યાં અને બાધાની પેઠે ઉભો રહ્યો. તે ઓરડાની શોભાને વધારનારી શણગારની સામગ્રીઓને ધીમે ધીમે જોતો થયો. તે ઓરડાની છત ગોળ ધુમટના આકારની હતી. તેના મધ્યભાગમાં સૂર્યના જેવો તેજસ્વી દીવો લટકતો હતો અને તેમાંથી પ્રકાશનો ઘોધ વહેતો થયો હતો. ચારે બાજુની ભીંતો બહુ ભીંતોજ ન હોય પણ નયું ચિત્રજ દોય એવી તદ્દન ચિત્રોની બનેલી હતી. તેમાં સરોવરો હતાં, અંદર કમળ ડોલી રહ્યાં હતાં, હંસ અને બીજાં જળચર પક્ષીઓ ફીટા કરતાં હતાં, અપ્સરાઓ જળકેલિ કરતી હતી, એક બાજુએ લીલા-તરીથી છવાયેલો પર્વત હતો, તેમાંથી સફેદ દૂધની ધારાના જેવો એક જળધોધ પડતો હતો, આગળ જતાં એ ધોધનું જળ ફેરતી રીને બનેલા એક કુંડમાં એકકું થતું હતું, એ કુંડને દિનારે પોતાનાં વસ્ત્રો દિનારીને વનદેવીઓ સ્નાન કરવા પડી હતી. કુંડમાં, એ મિત્ર જેવાં મનને એવાજ ભાસ થાય કે આ કોઈ રમૂજ વસ્તુ નથી, હંફ-ચૂનાનું બનાવેલું મકાન નથી. રંગોના મિશ્રણ વડે તૈયાર કરેલાં ચિત્રો નથી; પણ એ આખીજ કૃતિ કોઈ મહાગર મંત્રપ્રયોગ વડે ઉભી

હતી છે જાણી તો કોઈ અદાન કળાધરે મનમાં પોતાની કૌશલ્યની
સાબિતી આપવાનું કૃત્રિમજન આવીને ઉભી છે. ચોરી થઈ શકે તો ત્યાં
જે મિત્ર જોડાને જાગૃત્ત કરાવવાની ગયા. ત્યાર પછી તે જોડા
કામ અભ્યાસમાં જોડાવા કાળા કામમાં રોકાયે છે પર તેની નજર
માં. એ દેખાય પછી કોઈ જોડાના કામમાં મનમાં મીઠાવે એવું
કરું. તેને કોઈ જોડાના કામમાં મનમાં પ્રકારની મન-
મોહક આકર્ષણો પડે શક્યમાયું કરું. એ દેખાયની વચ્ચે વચ્ચે એક
વચ્ચે જોડા દેખા. તેમાં નાના પ્રકારની કંઈકેરો વચ્ચે, પચ્ચે
જોડા અને કામના બનાવટી પછી મળવા વચ્ચે આકર્ષણ મળના આવે
એક નમુના સિદ્ધિનાથી જોડાના હતા અને એ કોના ઉપર કોઈક મળ
સકે છુપાવી રાખેલા દીવાની રાખની પડતી હતી અને તેના પ્રકારથી
દેખે ઉપરની તમામ શબ્દગારની ગીતે સાફ સાફ જોઈ શકાતી હતી.

પોતાના પરાજીતે જોજનશુદ્ધ બનાવનાં ફેડરિક કોઈ જોડાના:
“આ આખો જામવાનો જોડા, કેમ દોસ ! તને એ જોડા મળો
કે નહીં?”

પોતે ગમે તેવું કાંઈકેરો લેવે, પછી આમા માણસ પાસેથી તેનો
જામ આંખવાની તેને આદત હતી. પછી જાગૃત્ત કાંઈ જોડાનો નહિ
પોતે તેના ખજા ઉપર માથું નાખી દેખે મીઠું મીઠું દસતાં તે જોડાનો
‘આવો કાંઈકેરો જોડા ને તેમાં જોડા. જોડા બેસીને ખાવાનું કાને ગમે ?
’” પછી જોડાએક તેના મનમાં કાંઈકેરો જોડાના પ્રકારનો વિચાર
આવવાથી તે જામ પછી અટકવા વચર જોડાનો ઉઠાયો: “હાં, હાં, આવે
કે સમજ્યો. તે કદા આવુ થ’ આવો જોડા, આવું તેમજ દીવાજ
નહ દોષ, ખરું દોસ ?”

જાગૃત્ત જોડાનો: “ના.”

તાએ તુ ગામઆમાંથી અંધ આવો છે, અંધ આવો ?”

જાગૃત્ત જોડાનો: “હા.”

“અચાનક, હ’ એવુંજ કાતો’ તો. ગામઆના લોકો બિચા-
આ આકર્ષણો જોડાને ? હ’ ? આમા બાપા ધધવાર ગામઆના
લોકોને અંધ આખો જોડા જોવા નેઈ લાવે છે અને બધાને બધું
બધાએ-પૈઆ બધા કાંઈકેરો ની લે. પછી જોડાને કે’ કે જોડા તમાએ ધે’
જોડા બધાને આ બધાની આને દરજે. તું જોડા આ કોનો બધો ?
જોડા સેધનો. જોડા સેધને જોડાને ? માસના કાખાનાના ખાલક !

તેમો આ બંગો. એ માઓ વાઓ એવો પાકો ગયીઓ છે કે આ બંગો ને બધી મિલકત સાલાએ ફક્કઅના માંસમાંથી પેદા કરી લીધી. કેવો ફાંકો બંગો છે હેં ? અવે જાને છે તે માઆ બાપે બધી પૂંછ મોતાં મોતાં કાખાનામાં રોકી લીધી છે અને તેનું પાછું લાખો દોલર વ્યાજ આવે છે. માઓ બાપ એવો પાકો માઅવાઇ છે દોસ ! તેં કોઇ દહાઓ જોન્સ શેડનું નામ નઇ સાંભેલું ? ”

માંસના કારખાનાના માલિક જોન્સ શેડનું નામ સાંભળીને જર્જિસના કલેજમાં જાણે કે ખંજર લોડાયું હોય એમ તે ચમક્યો. એજ તે જોન્સ કે જેના કારખાનામાં મજૂરી કરતાં કરતાં પોતે આજે આવી ખૂરી દશમાં આવી પડ્યો હતો, એજ તે જોન્સ કે જેના કારખાનાના દુષ્ટ વહીવટદારોએ ઓનાની ઇજ્જતની અને તેની જિંદગીની બેઠીની ધૂળધાણી કરી નાખી હતી, એજ તે જોન્સ કે જેણે લાખો મજૂરો પાસે થોડામાં થોડે પગારે ઘણામાં ઘણું કામ કરાવીને આ બાદશાહી મહેલાત અને ઇંદ્રના જેવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલાં, એજ તે જોન્સ કે જેણે સડેલાં ગંધાતાં તથા નાના પ્રકારના રોગથી મરી ગએલાં જનવરોનાં માંસને ઉપર ઉપરની ટાપટીપથી શણગારીને લપકાદાર લેબલવાળા ડબ્બામાં ભરીને, તેમનું વેચાણ કરીને માણસ-જનના આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડી હતી. તે દુષ્ટ રાક્ષસની આ સંપત્તિ જે મારા, મારાં કુટુંબીઓના અને મારા જેવા લાખો મજૂરોના લોહીથી ખરડાએલી છે તેની વચ્ચોવચ હું આજે ઉભો છું અને મને ત્યાં તેડી લાવનાર તેનો પોતાનોજ કુળદીપક પુત્ર છે તે સંભારીને તેને જાણે હમણું તમ્મર આવી જશે એવું થવા લાગ્યું. પણ પેલો કેડી જેની ચાલાક આંખો આગળથી કશુંજ છૂપું રહેતું ન હતું તેણે તરતજ પૂછ્યું : “ કેમ દોસ ! તને એકાએક આ સુ થઈ ? તે જોન્સ શેડનું નામ નઇ સાંભેલું ? ”

જર્જિસે પોતાના મનમાં ચતા ફોલને દયાવી દધને બહુજ મુશીબને તુટક તુટક શબ્દો વડે કહ્યું : “ હું એમના માંસના કારખાનામાં જ એક વાર મજૂરી કરતો હતો. ”

કેડી શેડે આ શબ્દ સાંભળનાની સાથેજ એક મોટી ખૂમ પાડી અને કહ્યું : “ હેં ? હેં ? તુ સુ વાન કએ ! તુ અમાઆ કાખાનામાં મજૂરી કરતો હતો ! તાએ તો દોસ ! લે તાર્ક (નેના હાથમા નાળી આવે છે) તારા બાપા જેવો આજે જે ઓના તો વાર ખુમ ખુમ મને મળે. માઆ બાપા અમાઆ કાખાનાના મજૂરો ઉપર બહુ કાવ

મને છે. મૂઠી અને મગૂરી—બેઉનો મેળ બેઉની દોરતી ! હાં-મગૂ-
રના સુખમાં માઆ બાપા સુખી અને માઆ બાપાના સુખમાં
મગૂરી સુખી. અમાઆ કાખાનાના મગૂરોનું સુખ તે માઆ બાપાનું
સુખ કેમ દોસ ! અમારા કાખાનાનો મગૂર અમાઆજ ઘ'માં પગોનો ?
કેવી મળ ! આ તો ખચો તાલ આઈ ગયો. હેમિસ્ટન ! આ માઆ
દોસ-અમાઆજ કાખાનામાં મગૂર ! આત મેલાવો-માઆ બાપાનો
પન એ દોસ લાગે. એ બિચાઓ બહુ મુસીબતમાં ઘેઆઈ ગયો-
આજે આપને તાં આપવો-ખસ, આજે અંઈ ખાસે પીસે ને મળ
કરશે. દોસ ! તારું નામ સુ તે તો મને કહેતો નથી ? ”

“ રૂકસ-જર્ગિસ રૂકસ, ” જર્ગિસ બોલ્યો.

“ સુ ? સુ બોલ્યો ? મીસ્તર રૂકનોઝ ? મિસ્તર રૂકનોઝ ! આ
અમાઓ બજચી હેમિસ્ટન ! હાઆત મેલાવો. ”

તે ઝોડ રૂઆબદાર બજચીએ ફક્ત માયુજ નમાવ્યું. હાથ
લાંબો ક્યો નહિ, તેમ મોટેથી પછુ કશું બોલ્યો નહિ. તે બેઠને ફેડ-
રિક ફેડ જર્ગિસને મળે વધારે ભાર દધને વળગી પડ્યા અને ખૂબ
હસ્યા. પછી મોટે સારે બરાબરા : “ હેમિસ્ટન ! તું લયો બદમાસ છે.
તમામાં જ્યાંએ વિવેકનો છાંતો પન નથી. એક આત માધને તને
ધ'માંથી કાઢી મૂકીસ. માઆ બાપાને કદને તને પાનીચું ન અપાવું
તો હું માઆ બાપનો બેતો નઈ. તું સુ એમ ધારેય કે મેં દાઉ
ધીએ છે ? હી ! હી ! હી ! કાને તાઆ બાપે દાઉ ધીએ છ ? હી !
હી ! હી ! ”

તેનો આ ગાંડપણનો વાયરો સમી જન્ય ત્યાંમુધી જર્ગિસ અને
બજચી બેઉ જાગુ જ્યાં ઉઠ્યા હતા હતા ત્યાં ને ત્યાં બોલ્યા આત્યા વગર
ફોજાજ રહ્યા. દરમની દોસન એકડી કરનાર કરોડપતિઓના દોકરા
આવા ક્રમાંટી કેમ નીવડના હશે, તેનો જર્ગિસ મનમાં વિચાર કરતો
હોય એટલામાં પાછો પેલો બકવા મંડ્યો : “ તાએ હવે દોસ ! તાએ
કળું છે સુ ? તાએ અમાઓ બગો બેવો છે ? ચાલ, તને બધે ફેવીને
બનાડે ? માઆ બાપા હોત તો તે પન તને બધે લઈ જતને બગો
બનાવને. અમાઆ દોરાંબાબાની એક એક ખુરસી તન તન હાનર
દોસની—આમ પારિસથી મંજાવેલી—અમારા આ પીવાના ઝોદાના
ચેનર હનાલીના તેવી તેવી દબનર દોસના—અમાઓ તાચમંદપ—
માસન દબનર દોસનો—ધાંબલા નેપસથી આવેલા—જન ઉપરના

ચીતર રેમના ચીતારાનાં—ખાસ અમાએ સાહિ તૈયાર કએલાં—
પચા પચા હજાર દોલરનાં—આ ઑર્ગન વાણુ—પારિસનું—તીસ
હજાર દોલરનું—હેમિલ્ટન—જરા વાણુ ચાલુ કર—મીસ્તર રેડનોઝ
જગ્યા સાંભલે તો ખરા—એ કાં વાએ વાએ આપને તાં આવવાનાં
હતા—ચરે ! ભૂયો ચાર ! ભૂયો ! મીસ્તર રેડનોઝ ભૂખ્યા છે તે તો
ઉં ભૂંજ ગયો—આખ્યાદ ભૂંજ ગયો—હેમિલ્ટન—ખાનુ લાવ—
દાઉ લાવવાનું ભૂલતો નહ—સાચામાં સાચો—ઉંચામાં ઉંચો મદી-
રાનો દાઉ—સાંભલ્યુ કે હેમિલ્ટન—તે નહ ચાલસે—પેલો કયાતમાં
ખાસ ઉંચો દાઉ છે ને ? તે લઈ આવ.”

બખરચી બોલ્યો : “ પણ સાહેબ ! મોટા શેડનો ખાસ હુકમ
છે કે—”

ફેડરિક શેડ એકદમ છાતી કાઢીને ગરદન ઉંચી કરી આપ-
થી બોલી ઉઠ્યા : “ માઆ બાપાનો હુકમ માએ માતે છે, તાએ માતે
નથી—ઉં કહી તે તાએ તો કવ્વાનું.” આટલું કહીને જર્જિસને ગળે
હાથ વીંટાળીને લથડીઆં ખાતો ખાતો તે ચોરડાની બહાર નીકળ્યો.
વળી એકાએક તેને કાંઈક સાંભરી આવવાથી ઉભો રહ્યો અને
બોલ્યો : “ હેમિલ્ટન ! માઆ નામનો—તાર આવ્યો છે કે ?—માઆ
બાપાનો તાર ? ”

“ ના, સાહેબ ” બખરચી બોલ્યો.

“ માઆ બાપા મુસાફર કરતા અસે—વાઉ, પેઆં બેઠીઆં
છોકાં—માઈ ફોઈનાં છોકાં સુ કએ ? ”

“ મજેમાં છે, સાહેબ.”

“ કેવાં ઉપાઆં ઉપાઆં છોકાં ? માઈ ફોઈનાં છોકાં ! ”

આટલું કહીને તે આગળ ચાલ્યો અને દાદર ચડવા લાગ્યો. પણ
તેનાથી એક એક પગથીઆ ઉપર બે પગ ગોઠવી ગોઠવીને ચઢી શકાવું
હતું. દાદરના સૌથી ઉપલા ભાગ ઉપર એક જળકુંડના કિનારા ઉપર
સંઘાચાઇને બેઠેલી અસરાની નમ્ર મૂર્તિ હતી. તેની આકૃતિ એવી
સુગદિત, એવી મનમોહક અને આબેહૂબ જીવંત સુંદરીના જેવી હતી,
તેનાં જુદાં જુદાં અંગઉપાંગ ઉપર લગાડેલો રંગ પણ એવો કુદરતી
રંગના જેવોજ હતો કે આ પાપણમૂર્તિ નથી પણ કોઈ સજીવ ગોહિની
બેઠી છે એવોજ ભાસ થાય અને સંયમી પુરુષનું ચિત્ત પણ ચળી
જાય. દાદરની સામેના બારણામાં થઇને અંદર જતાં એક વિશાળ

[illegible]

આ બેઠામાં બેસીને વાચન કરવાની દાંડી શરૂ કરવા દેતો. મધ્યસ્થાનમાં
સેતુ મોડેલની નાં પાડી આપતું પૂજાર દત્ત નેના ઉપર પુનઃમેનો. અબ્બા
પરો દત્તો. આર્ય આર્ય પૂજારાના રચનાની ચલુ નમામ માધ્યમો નૈકાદ
દત્તો. વિવાલે ઉપર દાંડીની કમનગમનોમા રનન્ગ કોને કનામમાં
બેસી આંદોની દાંડો, ચપાલા, ચપાલગો, મિત્રાની રાજીઓ. મિત્રા-
રેલ સંભરતો, રેનિમ રમવાના રેક્ટ, કોલર રમવાની બને પાંતો
રમવાની રેડીઓ વગેરે અનેક ચતુરો શ્રદધનિના ખાનગી કલનનો
વિલાસ હોસની નેડી દત્તો. એક આત્મની બીન ઉપર રામલી જનન-
વર્તા પ્રચંદ માયાં રેમનાં મે કિંચડાની ચમ્પે ૭ ૭ ૧૮૦ બાંનર
દત્ત મિત્રાં મરદનમાથી કાપી લીધેલાં આખાં માયાં તેમની તજનતની
અંબો સહિત જડી દીધાં દત્તો. બોમળાઆ ઉપર માલીઆને દેશને
વાપ બને રીંછનાં આમડાં મિત્રાવી દીધા દત્તો. ખુશીઓ પણ જન
બતની દત્તો. દેશ આડા પડીને વાંચવાની, દેશ જૂલવાની અને દેશ
કેડ તો ખેસવાની સાથે વેંત વેંત મરડી જવાય એવી નરમ માદી
અને કમનગમની દત્તો. બારીઓ આગળ તરેલ તરેલની આકૃતિની નરમ
મખમલથી જોડેલી એકો દત્તો. એક ખૂણે વગી ધરાન દેશના દિવા-
ની હમે શુશુમાનો દત્તો. ત્યાં પણ મરડી જાય એવો માલીનો અને
ત્યાં આ જોડવા દત્તો, ઉપર જૂમર સટકનો દત્તો અને દિનખાખના
પદા જૂલવા દત્તો. એ આરડાની બાલુમાં શપનશૂદ દત્ત અને તેની
આગળ એક આરડો દત્તો તેમાં શુદ આરસનો બનાવેલો રનાનકુંડ
હો, જેની એકલાનીજ કિમન આગીસ હમ્મર ડાંધર જેટલી હતી.

મથૂરાએ પોતાના પ્રાણના બોગે લેન્સ રોકેને કમાધને અર્પણ કરેલી આ વિવિધ વિલાસયામયીને જર્જિસ લેતો ઉભો હતો એવામાં જાણના એક ખંડમાંથી એક બાઈદર આકૃતિવાળો રાક્ષસી કદનો જુલોડાં જાતનો ફૂતરો ત્યાં આવ્યો આવ્યો. આવું બિદામણું પ્રાણી જર્જિસે અચાઉ દઈ પણ લેતું ન હતું. તેણે ત્યારે જમાનું ખાવા

મોહું પહોળું ક્યું ત્યારે જાણે કોઈ દેવનું મોહું ઉઘડ્યું હોય અથવા કોઈ વિકરાળ ગુફાનું દાર ઉઘડી ગયું હોય એવું તે દેખાયું. પોતાના માલિકની પાસે તે પૂછડી હલાવતો હલાવતો ચાલ્યો આવ્યો. તેને જોઈને ફેડી શેઠ બોલ્યો: “કેમ દોસ ડયૂઈ! સારી પેથે લાંઘી ઉઘ્યો? કેમ? કેમ? વરી તને આ સુ થઈ આવ્યું? (ફૂતરો જર્ગિસને જોઈને ધૂરકવા મંડ્યો હતો) અરે! એ તો માઓ દોસ-મીસ્તર રેડનોઝ-મોતા શેથનો પન દોસ—તાઓ બી દોસ—ચાલ, ડયૂઈ—મિસ્તર રેડનોઝની સાથે ભાઈબંધી કઈ દે—કોલ આપ—મીસ્તર રેડનોઝ! આ અમાઆ ફૂતાને ન્યૂયોર્કના ફૂતાના પરદરસનમાં ઇનામ મળ્યું તાઓ માઆ બાપાએ સાદાઆથ હજાર દોલર આપીને લીધેલો. કેવો સરસ ફૂતો છે હે?”

આટલું બોલતાં બોલતાં તેને એકાએક થાક ચડ્યો તેથી તે એક મોટી ગાદીવાળી ખુરશી ઉપર બેસી પડ્યો અને પેલો ફૂતરો તે ખુરશીની તળે ભરાઈ બેઠો. તે બીજી વાર ધૂરક્યો તો નહિ, પણ તેણે પોતાની નજર તો જર્ગિસના ઉપરથી ખસેડીજ નહિ. તે આવો ભયંકર હોવા છતાં તદ્દન કલ્લાગરો ફૂતરો હતો.

બટલર પણ તે ઝોરડાનું બારણું બંધ કરીને ઉભો અને તે પણ ફૂતરાની પેઢેજ બધો વખત જર્ગિસ ઉપર બારીક નજર રાખ્યા કરતો હતો. એટલામાં બહારની બાબુના દાદર ઉપર કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં તેથી તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. ચકચકતી ચપરાસોવાળો એક નોકર અંદર ચાલ્યો આવ્યો. તેના હાથમાં ચારે પાયા ભેગા કરી શકાય એવું ફેલ્ડિંગ ટેબલ હતું. તેની પાછળ પાછળ બીજા બે નોકરો આવ્યા. તે બેઉના હાથમાં સફેદ મલમલના કપડા વડે સારી રીતે ઢાંકેલી થાળીઓ હતી. પહેલા આવનારે ટેબલને પહોળું કરીને ગોઠવ્યું અને થાળીઓમાંની વસ્તુઓને તેમની યોગ્ય જગ્યાએ રીતસર મૂકી ત્યાં સુધી પેલા બે જણ પથ્થરના પાળીઆની પેઢે ઉભાજ રહ્યા. ટેબલ ઉપર નાના પ્રકારની મોંઘી અને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ ગોઠવાઈ ગઈ. આવી ઠંડી ઋતુમાં ખવાય કે ન ખવાય તેનો વિચાર કર્યો વગર માત્ર જલનો સ્વાદ અને વસ્તુની કિમ્મત એ બેના ઉપરજ લક્ષ રાખ્યું હતું; કારણ કે આ બોરાક પચ્ચે કે નહિ તેનો વિચાર શ્રીમંતો બહુ થોડો કરે છે. તેઓ બે વસ્તુ માગે છે: એક તો ખાવાની ચીજે સ્વાદિષ્ટ હોવી જોઈએ અને બીજી, તે ઘણીજ મોંઘી અને અલભ્ય હોવી જોઈએ. ખાદ્ય વસ્તુઓ ઉપરાંત બરફમાં મૂકીને ઠંડા કરેલા (ગન્યુઆરી મહિ-

નામાં) દારૂના છ શીશા પણ ટેબલ ઉપર આવીને ઝિરાલ્મા હતા. આ સામગ્રીને જોઈને ફ્રેડરિક શેફ આનંદમાં આવી જઈને બોલી કહ્યું: "ચાલ, ચાલ, માઆ દોસ ! આ બધું તાએ સાઉજ મગાયુ છે. આવી જા, કેમ વાર લગાએ છે ?"

જર્જિસના આવવાની રાફ જોયા બગર તે ચોતે ટેબલ આગળ જઈને બેસી ગયો. આનસામાએ શીશાનો ખૂચ બોલીને તેના હાથમાં જોડો આપ્યો કે તરત તે ત્રણ પ્યાલા ઉપરાઉપરી ગટગટાવી ગયો. ત્રણ પ્યાલા દારૂ પેટમાં ગયો એટલે તેણે એક મોઢું બગાસું ખાધું અને જર્જિસને બોલાવવા લાગ્યો.

ફ્રેડરિક શેફની સામેની બાજુએ એક ખુરશી તો હતી, પણ પેલો બગરથી તેને પકડી રાખીને ઉભો હતો. જર્જિસ એમ મારતો હતો કે, હું તેના ઉપર બેસી ન જાઉં એટલા વારતે તેણે પકડી રાખી છે; પણ આખરે તે સમજી ગયો કે એ ખુરશી તેને બેસાડવાને માટેજ બગરથીએ ધરી રાખી છે ત્યારે તે ખૂબ સંકાચાતો અને ખીતો ખીતો તેના ઉપર જઈને બેઠો. નોકરો અને બગરથી તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવે તેથી તે ખાતો ચૂંચવાય છે એ વાત તરતજ ફ્રેડી શેફના ધ્યાનમાં આવી મઈ તેથી તેણે માથું હલાવીને નોકરોને ઇસારતથી કહ્યું કે તમે હવે ચરીયા જતા રહો.

તેઓ તો ગયા, પણ બગરથી ખસ્યો નહિ.

"હેમિલ્ટન ! તું પણ જતા રહે," ફ્રેડી તેને આજ્ઞા કરી. પણ તે બોલ્યો: "ફ્રેડી શેફ ! તમને—"

"તું ચાલ્યો જા, કેમ બસડી ! કદું છું તે સાંભળતો નથી ?" ફ્રેડરિક શેફ તક્યા.

તે ચાલ્યો તો ગયો, પણ તેણે ઝિરડાનું ખાસજી બધ કરી દીધું અને ફ્રેડી કાઠી લીધી જેથી કરીને અંદરના બાગમાં મું ચાલ છે તે કાણમાં આંખ પાલીને જોઈ શકાય. જર્જિસ જે તેના જેટલોજ માલાક હતો તેણે તેની આ બધી નદખીર જોઈ લીધી.

જેક જલુ એકલા પડ્યા એટલે ફ્રેડરિક ટેબલ તરફ મોઢું ફેરવ્યું અને કહ્યું: "ચાલ, ચાલ, લેવા માડ."

હજી પણ જર્જિસ ખાઈ કે ન ખાઈ એવી બાજગડ મનમાં કર્યા કરતો હતો તેથી પેલાએ તેને ફરીથી કહ્યું: "જોયા મુ કએ જ ?"

દોસ ! હાથ ચલાવ.”

“તમે કાંઈ એમાંથી નહિ ખાઓ ?” જર્ગિસે પૂછ્યું.

“મને ભૂખજ નથી. ફક્ત તઅસ લાગેલી તેથી દાઉ પીધો મેં ને કીટીએ થોઆ વખત પરજ મીથાર્થ ખાધેલી. તું ખાવા માંડ.”

હવે જર્ગિસે પહેરણની ખાંચ ચઢાવીને એક હાથમાં કોટી અને બીજા હાથમાં છરી લઈને પાવડે પાવડે રેતી હાલવે તેમ મોઢામ ખોરાક હાલવવા માંડ્યો. તેણે ત્યાં ખાવા માંડ્યું એટલે તો ભૂખને માર્યો એવો ખાવા મંડી ગયો કે જેટલું હતું તેટલું બધુંજ સફાઈ કરી ગયો ત્યાં લગી તે શ્વાસ લેવાને પણ થોભ્યો નહિ. આ માથું આટલું બધું કેમ ખાતો હશે તે પેલા ભાઈસાહેબ આશ્ચર્યસહિત જોઈ રહ્યા અને જર્ગિસે ત્યારે તમામ રકાબીઓ ચોખ્ખી ચટ કરી નાખી ત્યારે “સાબાસ ! સાબાસ !” એવું તેનાથી બોલી દેવાયું. પછી તેણે કહ્યું : “હવે દોસ ! થોઓ દાઉ પી લે.” એમ કહીને તેણે એ શીશો ઉપાડીને જર્ગિસને મોઢે ધર્યો. તેનો એકજ ઘૂંટડો ભરતાં સાથે તેને થયું કે હું કોઈ લોકાતીત પ્રવાહી પદાર્થ પી રહ્યો છું આનંદ અને મસ્તીની એક લહર તેના આખા શરીરમાં ફરી વળી તેના માનતાંતુઓ થનગનવા લાગ્યા. તેને અપૂર્વ આનંદનો નશો ચઢી લાગ્યો. આખો શીશો, છેઘામાં છેઘા ટીપા સુધી, તે પી ગયો અને પછી “હાઆઆઆસ !” એવો દીર્ઘ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“કેમ દોસ ! સફળ દાઉ અને ને ?” ફેડરિક શેડે પોતાના પરંપરાના સુખ સુખી થઈને પૂછ્યું, અને પોતાના બે હાથનાં આંગળી કોટીની સાથે દબાવીને ગાદીવાળી ખુરસીની પીઠ ઉપર ભાર દબાવી અદેશ્યા અને જર્ગિસની સામે એકોટશે જોવા લાગ્યા.

જર્ગિસે પણ એવાજ રીતે તેની સામે જોવા કર્યું. પેલા જુસ ગર્જાશ્રીમંતનો પુત્ર તેના સફળ ધવલ પોશાકમાં એવો સુંદર દેખાતો હતો અને વળી કુદરતી રીતે પણ ધણે રૂપવતી. જોઈએ તો લોકો જર્ગિસની સાથે તેનું મન મળી ગયું હોય અને પોતાના મનની વધી છૂટી પાતે તની આગમ દાવરનાં ને રીત થી દાવ તેમ જ મન્દ મન્દ હતો. અને પછી તની જે યુગ વતી તેના મનને જે દેવ બધું હતું તે બધું જે કહી નાખ્યું તેજ અદા પડે છે મિનિટનાં વહે જર્ગિસને પોતાના આખા વસ્ત્રો અને મોઢાં કદા નાખવા તનું કહ્યું કે તમે જે મેં મારી મારી મેં મેં

હોય તેમ તેની આંખોનાં પોપચાં બીડાઈ જતાં. વળી પાછો જરાક વાર રહીને આંખો ઉઘાડતો, મધુકે મધુકે ઘસતો અને એમ કરતાં કરતાં છેવટે તેની આંખો એવી મીઠાઈ ગઈ કે પછી ઉઘડીજ નહિ અને તે ઘસઘસાટ ઊંઘવા માંડ્યો.

ત્યાર પછી બીજી થોડીક મિનિટ સુધી જર્જિસ તેના ઉપર લક્ષ્યપૂર્વક નજર માંડીને જોતો રહ્યો. એમને દારૂનો આંખો શીશો તેના પેટમાં પડ્યો હતો તેનાથી ઉત્પન્ન થતી આનંદદાયક મનો-વૃત્તિઓનો સુખાસ્વાદ લેતો જોડો. એકજ વાર તે પોતાની ખુરશી ઉપર જોડો જોડો જરાક હાલ્યો કે પેલો ફતરો ઘૂરક્યો, તેથી તે લગ-લગ શ્વાસ રોકીને જોડો હતો તેમનો તેમજ હાલ્યા ચાલ્યા વિના જોસીજ રહ્યો. થોડી વાર આ પ્રમાણે વીલ્યા બાદ ઓરડાનું બારણું ધીમે રહીને ઉઘડ્યું અને પેલો બખરચી આંદર ચાલ્યો આવ્યો.

તે આવ્યો તેવાજ પોતાના પગની આંગળીઓ ઉપર ભાર દબાવે અવાજ ન થાય એમ ચાલતો ચાલતો એવું બિહામણું મોઢું કરીને જર્જિસની પાસે આવ્યો કે તેને જોઈને તરતજ તે ઉઠીને ઉભો થયો અને તેની સામે તેવુંજ મોઢું કરીને પાછો પગે ખસતો ખસતો છેક ભીંત લગી જઈ પહોંચ્યો. તે બખરચી પણ તેની લગોલગ આવ્યો અને બારણા તરફ આંગળી ચીંધીને બહુજ ધીરેથી પણ ધમકીભરેલે અવાજે બોલ્યો: “ ચાલ્યો જ, આ રસ્તે ચઢને.”

પણ જર્જિસ ખસ્યો નહિ, તે મંદ મંદ ધોરણે બોલાવીને ઊંઘતા ફેડરિક તરફ જોવા લાગ્યો. ઝેરી નાગ જેમ ફૂંદાડો મારે તેમ પેલો બખરચી દબાવેલે અવાજે ધિક્કારપૂર્વક બોલ્યો: “ તારા બાપને જગાડ્યો કેની તો ગ...ના! તારા માથાનો બોરફટોજ કરી નાખીશ. નીકળ અહીંથી તારું કાળું મોઢું લઈને !”

જર્જિસ હજી પણ એકાદ પળવાર ઉભો રહ્યો હોત. પણ પેલો ફતરો બખરચીએ આપેલી ધમકીને પુષ્ટિ આપવાના ધરાદાથી ધીરે ધીરે ગળામાંથી ઘૂરકતો ઘૂરકતો ચાલ્યો આવતો હતો. તેને જોઈને જર્જિસે પોતાનો પરાજય કબૂલ કર્યો અને બારણા તરફ ડગલાં ભરવા માંડ્યાં.

ત્યાર પછી તે અને પેલો બખરચી બેઉ જણ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ઓરડાની બહાર નીકળ્યા. દાદરો ઉતરીને નીચેના ખંડમાં ચઢને છેક આગલા દરવાજા સુધી ગયા. ત્યાં આગળ ગયા પછી જર્જિસ જેવો જરાક ઉભો રહ્યો તેવાજ પેલો બખરચી તેની લગોલગ આવી

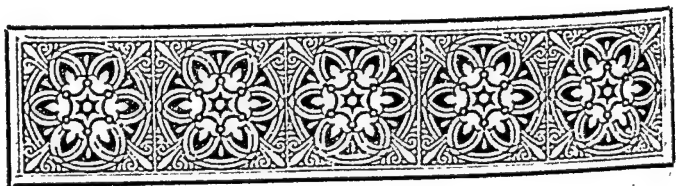
પહોંચે અને હાંતીઆં કરીને બોલ્યો: "કર તારા હાથ ઉંચા!" જર્જિસ એક ડગલું પાછો દાડ્યો અને તેના જે હાથ સામે દનો તેની મૂંઝી વાળીને બખરમીના મોદાની સામે તાકીને બોલ્યો: "શાને માટે હાથ ઉંચા કરાવવા આપ્યો છે?" બખરમી તેની ઝડતી લેવા માગતો દશે એવું સમજી બેઠેને તેણે કહ્યું: "તું મારી ઝડતી લેવા માગે છે કેમ? મારા શરીરને હાથ તો અડકાડી બે. પછી તારા બાપનો બાપ ભાં ગયો છે ત્યાં તને પણ મોકલી દઉં છું કે નહિ?"

બખરમી ભવાં ચઢાવીને બોલ્યો: "કેમ? તારો જોડમાં જવાનો વિચાર થયો સામે છે? હમણાં પોલિસને—"

"બોલાવ, બોલાવ, પોલિસને બોલાવ," જર્જિસે પણ હવે કોપો-બત બનીને તેને દમ બસાવવા માંડ્યો: "પણ તને તો હું મારા શરીર ઉપર હાથ નહિ અડકાડવા દઉં. તારા આ નખખોદ ગયા ધરની એક બીજને પણ મેં હાથ સમાડ્યો નથી, છતાં મું બેઠેને તું મારી ઝડતી લેવા આપ્યો છે? મોડું ઘોષ આવ, મોડું! ઝડતી લેવા નીકળ્યો છે!"

બખરમીએ જાણ્યું કે શોરબકાર થશે તો તેના શેઠનો દીકરો શંકભાંથી ભગી ઉઠ્યો તેથી તેણે વધારે પંચાત ન કરતાં બાસથું ઉઘાડ્યું અને બોલ્યો: "ચાલ કાણું કર અદીથી." પછી જેવો જર્જિસ બખરમીમાં થઈને નીકળવા ગયો તેવી તેને પાછળથી એવી જોરથી એક હાન મોટી કાદી કે તે પગથીઆં ઉપરથી ગબડતો ગબડતો છેક રસ્તા ઉપરે ત્યાં બરદ પડ્યું હતું ત્યાં જઈ મોઢે લાંબો છટ થઈને પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું

જર્ગિસ ક્રોધોન્મત્ત બનીને ઉભો થયો, પણ અંગસાનું ખારણું તો તે પહેલાં ક્યારનુંય અંધ થઇ ગયું હતું અને તે અંગસો ક્રોધ ગઠના જેવો અભેદ અને અંધકારમય થઇ ગયો હતો, તેથી પોતાને વિના કારણે સતાવનારને સબ્બ કરવાનો એકે ઉપાય રહ્યો ન હતો. ખીછ બાબુએ બરફથી ભરેલો ટાઢો હીમ જેવો પવન તેના શરીરનાં છિદ્રે છિદ્રમાં સોંસરો પેસી જતો હતો, તેથી ત્યાં વધારે વખત ન ગુમાવતાં તેણે ચાલવા માંડ્યું અને શરીરમાં ગરમી આવે તે વાસ્તે તેણે કાગલ લગ દોડવાજ માંડ્યું.

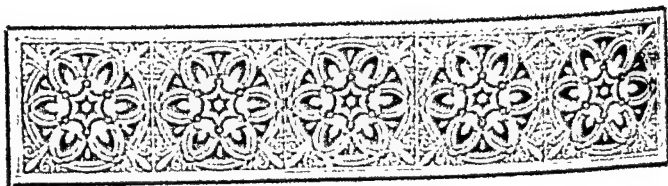
આગળ જતાં તે ધીમે પડ્યો; કારણ કે હવે તે લોકોના અવર જવરવાળા સરીઆમ રસ્તા ઉપર આવી લાગ્યો હતો અને ત્યાં જો તે દોડતો જાય તો પોલિસનું અને લોકોનું ક્ષણ તેના તરફ ખેંચાય અને તેમ કરવામાં જોખમ હતું. બચવાની પગની લાન ખાધાથી થએલી માનહાનિથી તેના ચિત્તમાં ચણચણાટ તો થયા કરતો હતો તો પણ તેણે આજના સાહસમાં મેળવેલી અણુધારી ફતેહના સ્મરણથી તેનું હૃદય જોરથી ધડકતું હતું. તેણે લાત ખાધી તો પણ આખી ગમ્મટ આલમના દલોળનું લોહી પીનાર રાક્ષસની શુદ્ધમાં જઈને તેને લૂંટાય તેટલો લૂંટીને તે ચાલ્યો આવ્યો હતો, એ કાંઈ તેના જેવાને માટે કાંઈ નાનું સૂનું પરાક્રમ હતું? પોતાના પાટલૂનના ખીસામાં પેલી સો ડોલરની નોટ બરાબર સલામત છે કે નહિ તેની તે વારંવાર ખીસામાં હાથ ખાસીને ખાત્રી કરી લેતો હતો; કારણ કે તેને આજે સો ડોલરનો તગકો પડ્યો હતો અને એ રકમ તેને માટે તો મોટા ખર્ચના બરાબર હતી.

પણ એ સો ડોલરની નોટનું કરવું શું તેનો જવાબ તેને વિચાર આવ્યો ત્યારે તો તેના મનને ઘણીજ વિચિત્ર મંઝવણ થવા લાગી. તેની પાસે સો ડોલરની નોટ ઉપરાંત ખીછ એક દોડી પણ હતી.

નહિ. રાત્રે કોઈ કોઈએ બાકું આપીને સુઈ રહેવું હોય તો એ નોટને પહેલી વટાવવી જોઈએ અને તેના જેવો મુફલીસ જિખારી સો ડોલરની નોટ વટાવવા જાય એટલે ચોરજ દરને ? કોઈ તેને પૂછે કે, હું ક્યાંથી લાવ્યો ત્યારે તેને જવાબ શો આપવો ? અમુક માણસે મને દન આપું એમ કદાચ તે કહે, પણ કોણ માને ?

હવે આ નોટનું શું કરવું અને તેને કેવી રીતે વટાવી આપવી તેનો વિચાર કરતો કરતો જર્મિસ આશરે અકધિએક કલાક તો બટક્યો. આ કામમાં તેને કોઈ મદદ કરનાર કે સલાહ આપનાર તો હતુંજ નહિ, તેથી જો કરવું ઘટે તે જતોજ અને આપઅક્ષણેજ કરી લેવાનું હતું. કોઈ વીધીમાં જઈને વીધીવાળાને કહેવું કે, આ સો ડોલરની નોટ તારી પાસે રાખ અને તેમાંથી તારૂં ભાકું કાપી લઈને બાકીનું નાણું મને પાછું આપ, એમાં તો જીવનું જોખમ વડોરી લેવા જેવું હતું—રાતમાં ને રાતમાંજ કોઈ તેના ડોલર લૂંટી લે અને તેને કદાચ મારી પણ નાખે. વળી તેણે વિચાર કર્યો કે, કોઈ હોટેલમાં અથવા રેલ્વે કંપનીના બંદારમાં આ નોટ વટાવું તો કેમ ? પણ તેમના મનમાં ધરમ આવશે કે, આવો મવાલી જેવો માણસ સો ડોલરની નોટ લાવ્યોજ ક્યાંથી ? તેમને એવો શક જાય અને મને ચટ લઈને પોલિસને હવાલે કરી દેવાશે તો શું કરવું ? પોલિસવાળા પૂછે કે, તારી પાસે આ નોટ આવી ક્યાંથી તો તેમને શું કહેવું ? વળી, સવાર ૫૨શે એટલે પેલા જમણક ફેરી જોન્સને માલૂમ પડી જશે કે, તેની સીતકમાંથી સો ડોલરની એક નોટ ઓછી થઈ છે. માલૂમ પડનાની સાથે તે પોલિસને ખબર કરશે અને પોલિસ મારી બોળાબોળ કરી મૂકશે. મારો ભગિણો ય મને ઝટ લઈને પકડાવી દેશે અને પકડાયો એટલે આ સો ડોલરમાંથી મારી પાસે કાંઈજ રહેવાનું નથી. દારની દુકાનોમાં જઈને નોટ વટાવી આપું તો કેમ, એવી બીજી પુક્તિ તેને મળી. દુકાનવાળો કદાચ પૂરા પૈસા નહિ આપે તો ઘોડા વટાવ લેશે; પણ એ સિવાય મોંઝે કોઈ ઉપાય તો છેજ નહિ.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં તેની બાજુમાં જે જે દારની દુકાનો આવી તે જગ્યામાં તે નજર નાખતો ગયો. પણ તે દરેકમાં ઘરડોની પુષ્કળ જોડ દોષાથી આટલા બધા લોકોના દેખના ગળવામાંથી સો ડોલરની નોટ હાડવાનું સલામત નથી, એમ ધારીને તે આગળ ચાલ્યો. એમ ક્યાં કરતાં એક દુકાન આવી, જ્યાં ધરાઈ ન હતી અને દાર વેચનાર એકસોજ એકો દબે. જર્મિસે જોયું કે, આજ સારામાં સારી

પ્રકરણ ૨૫ મું

જર્ગિસ કાધોન્મત્ત બનીને ઉભો થયો, પણ અંગણાનું આરણ્ય તો તે પહેલાં ક્યારનુંય અંધ થઈ ગયું હતું અને તે અંગણો કોઈ ગદના જેવો અભેદ અને અધકારમય થઈ ગયો હતો, તેથી પોતાને વિના-કારણે સતાવનારને સજ્જ કરવાનો એક ઉપાય રહ્યો ન હતો. બીજા બાજુએ બરફથી ભરેલો ટાંકો હીમ જેવો પવન તેના શરીરનાં છિદ્ર-છિદ્રમાં સોંસરો પેસી જતો હતો, તેથી ત્યાં વધારે વખત ન ગુમાવતાં તેણે ચાલવા માંડ્યું અને શરીરમાં ગરમી આવે તે વાસ્તે તેણે લગ-લગ દોડવાનું માંડ્યું.

આગળ જતાં તે ધીમો પડ્યો; કારણ કે હવે તે લોકોના અવર જવરવાળા સરીઆમ રસ્તા ઉપર આવી લાગ્યો હતો અને ત્યાં જો તે દોડતો જાય તો પોલિસનું અને લોકોનું લક્ષ તેના તરફ ખેંચાય અને તેમ કરવામાં જોખમ હતું. બચવાની પગની લાન ખાધાથી થએલી માનહાનિથી તેના ચિત્તમાં ચળુચળાટ તો થયા કરતો હતો તો પણ તેણે આજના સાહસમાં મેળવેલી અણુધારી ફતેહના સ્મરણથી તેનું હૃદય જોરથી ધડકતું હતું. તેણે લાત ખાધી તો પણ આખી મજૂર ચાલમના કલેજનું લોહી પીનાર રાક્ષસની ગુફામાં જઈને તેને લૂંટાય તેટલો લૂંટીને તે ચાલ્યો આવ્યો હતો, એ કાંઈ તેના જેવાને માટે કાંઈ નાનું સૂનું પરાક્રમ હતું ? પોતાના પાટલૂનના ખીસામાં પેલી સો ડોલરની નોટ બરાબર સલામત છે કે નહિ તેની તે વારેવારે ખીસામાં હાથ ખોરીને ખાત્રી કરી લેતો હતો; કારણ કે તેને આજે સો ડોલરનો તડાકો પડ્યો હતો અને એ રકમ તેને માટે તો મોટા ખર્ચના બરાબર હતી.

પણ એ સો ડોલરની નોટનું કરવું શું તેનો બ્યારે તેને વિચાર આવ્યો ત્યારે તો તેના મનને ઘણીજ વિચિત્ર મૂંઝવણ થવા લાગી. તેની પાસે સો ડોલરની નોટ ઉપરાંત બીજા એક ફોડી પણ હતી.

નરિ. રાત્રે કોઇ કોઇએ ભાઈ આપીને સુધ રહેવું હોય તો એ નોટને પેઢી વટાવવી જોઈએ અને તેના જેવા મુક્તીસ બિખારી સો ડોલરની નોટ વટાવવા જાય એટલે ચોરજ દરને ? કોઇ તેને પૂછે કે, તું ક્યાંથી લાવ્યો ત્યારે તેને જવાબ સો આપવો ? અમુક માણસે મને દાન આપ્યું એમ કદાચ તે કહે, પણ કોણ માને ?

હવે આ નોટનું શું કરવું અને તેને કેવી રીતે વટાવી આવવી તેનો વિચાર કરતો કરતો જર્જિસ આશરે અકધાએક કલાક તો બાટકપો. આ કામમાં તેને કોઇ મદદ કરનાર કે સલાહ આપનાર તો હતુંજ નરિ, તેથી જે કરવું ઘટે તે જાતેજ અને આપઅક્ષરેજ કરી લેવાનું હતું. કોઇ વીંછીમાં જઈને વીંછીવાળાને કહેવું કે, આ સો ડોલરની નોટ તારી પાસે રાખ અને તેમાંથી તારૂં ભાઈ કાપી લઈને બાકીનું તારૂં મને પાછું આપ, એમાં તો જીવનું જોખમ વહોરી લેવા જેવું હતું—રાતમાં ને રાતમાંજ કોઈ તેના ડોલર લૂંટી લે અને તેને કદાચ મારી પણ નાખે. વળી તેણે વિચાર કર્યો કે, કોઇ હોટેલમાં અથવા મેડે કપનીના બંડારમાં આ નોટ વટાવું તો કેમ ? પણ તેમના મનમાં પહેલ આવશે કે, આવો મવાલી જેવો માણસ સો ડોલરની નોટ લાવ્યોજ ક્યાંથી ? તેમને એવો સક જાય અને મને ચટ લઈને પોલિસને હવાલે કરી દેવાશે તો શું કરવું ? પોલિસવાળા પૂછે કે, તારી પાસે આ નોટ ક્યાંથી તો તેમને શું કહેવું ? વળી, સવાર પડશે એટલે પેલા બંદરક ફેરી જોન્સને માલૂમ પડી જશે કે, તેની સીલકમાંથી સો ડોલરની એક નોટ ચોપી થઈ છે. માલૂમ પડનાની સાથે તે પોલિસને ખબર કરશે અને પોલિસ મારી બોળાબોળ કરી મૂકશે. મારો ભાગેલો હાય અને ઝટ લઈને પકડાવી દેશે અને પકડાયો એટલે આ સો ડોલરમાંથી મારી પાસે કાંઈજ રહેવાનું નથી. દારની દુકાનોમાં જઈને નોટ વટાવી આવું તો કેમ, એરી બીજી સુકિત તેને સૂઝી. દુકાનવાળા કદાચ પૂરા પૈસા નહિ આપે તો થોડો વટાવ લેશે; પણ એ સિવાય બીજી કોઈ ઉપાય તો હજી નહિ.

રહેને ચાલતાં ચાલતાં તેની બાજુમાં જે જે દારની દુકાનો આવી તે બધીમાં તે નજર નાખતો ગયો. પણ તે દરેકમાં ધરકોની પુષ્કળ બોડ દોવાથી આટલા બધા લોકોના દેખનાં ગજવામાંથી સો ડોલરની નોટ કાઢવાનું સલામત નથી, એમ ધારીને તે આગળ ચાલ્યો. એમ કરતાં કરતાં એક દુકાન આવી, જ્યાં ધરાકી ન હતી અને દારૂ વેચનાર એકલોજ એકો હતો. જર્જિસે જોયું કે, આજ સારામાં સારી

તક છે, એમ ધારીને તેણે પોતાના મનને દર ક્યું અને કદાચ તેણે

તેણે હાથ નેમનારને પૂછ્યું. “મારી પાસે એ ડાહ્યની નોટ છે, તે મારે વટાવવી છે, તમારી પાસેથી મેટી રોકડ મળી શકે?”

હાથ નેમનાર બેઠો, બાળપણ આચારમાં, મોટા જડવારને અને કુસ્તીના હંગામોમાં પહેલે નાચે અને એના કદાચર અને જલસે માણસ બનાવે. તેની હાડી ઉપર પથ્થર આકારની આંખોના આંખો વળી ગયા બતાવે. તેણે થોડી વાર સુની જર્જિસની સામે ધારી ધારીને જોયા ક્યું. પછી તેને પૂછ્યું: “તે શું કહ્યું વાત?”

“એ કહ્યું કે મારી પાસે એ ડાહ્યની નોટ છે તે લઈને તમે મને રોકડ નાણું આપશો?”

પેલાને જાણે જર્જિસની વાત ઉપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય એવી શંકાલરી નજરે પૂછ્યું: “તું વળી એ ડાહ્યની નોટ લાગ્યો ક્યાંથી?”

“તેની તમારે શી પંચાત? હું કહું છું કે મારી પાસે છે, મારે તે વટાવવી છે. તમારે વટાવ લેવો હોય તો વટાવ લેજો, પછી છે કાંઈ?”

હજી પણ પેલા માણસે તેના તરફ ખૂબ આંતરિક નજરે જોયા ક્યું. પછી તે બોલ્યો: “લાવ, જોઈ, કેવી છે?”

જર્જિસે પોતાના ગળવામાં પડેલી નોટને જોરથી પકડી રાખીને પૂછ્યું: “પણ મને એ નોટના બદલામાં રોકડ નાણું તમે આપશો કે નહિ તે પહેલાં બોલી દો, પછી નોટ બતાવું.”

“તારી નોટ કેવી છે, ખરી છે કે ખોટી, તે જોયા વગર હું તને તેના પૈસા ગણી આપું, એમ? તું મને ભોટ બોટ ધારે છે?” પેલાએ જવાબ આપ્યો.

હવે જર્જિસ ધીમે ધીમે ખૂબ સાવધાનતાપૂર્વક તેની પાસે ગયો, ગળવામાંથી નોટ બહાર કાઢી, થોડી વારસુધી હાથમાં ને હાથમાં પકડી રાખી, એ દરમિયાન પેલા દુકાનદાર તેની સામે આંખોનાં કાતરીઆં કાઢીને જોવા લાગ્યો. આખરે જર્જિસે તેના હાથમાં પેલી નોટ આપી દીધી.

પેલા માણસે તે લીધી અને તેને ધારી ધારીને તપાસવા માંડી. પોતાની મેજ ઉપર મૂકીને તેને દબાવીને તેની કરચલીઓ લાંગી

ત્રીણી, જાડી રીણા આપ મ જરી, કલકામચની ફેરવીને કોઈને, મને
જુલોનો નવળો જાણે, ના ને નવળ નવી, આજુવચકાએએ કમને નવ હ
ધરે આજુક દલી તેથી હે જાનવરી નોટ ના નહિ રોય એવો તેના
મનને છે. મુકેદ છેડે થઈ દનો, જર્જિમ ને આંગ થમન વિષા
દીની રો તેના દિવસ નવળ આંદીને કોનો કંચો દનો.

જાડી પેલા બોલ્યા: "હુલુકુ" આજુક દલીને તેજ પોનાની
કામે કૌંસો મેસો, અરો. અધાનો મયામી રંગો આર દાય ને દસ
એજામાંજ દનો અને જનાં જે મેઠા દોલરની નોટ પટાવવા આજુકો
દને તેની મામે આજુ આરી આરીને જોયું અને નેટલી થાવ નેટલી
રીણા દલી લીધા પાડી ને બોલ્યા: "હા! લેવાનો વિચાર છે ?"

જર્જિમ કહે: "હા, લાંબા, એક આંગો દારનો."

દારવાળો કહે: "જાડુ ગાર", ત્યારે હું એ નોટ પટાવી આ-
પેક. " પછી તેજે નોટને પોનાના ગળવામા ગરવી દીધી અને દારનો
ખસો જરીને જર્જિમને આપ્યો. જર્જિમ તે પીવા લાગ્યો એટલી
દરમિલે પોનાના ગળવામાંથી થાડુંક પરચૂરણ કાઢ્યું અને એક
મેજામાંથી એક પ્યાલા દારની કિંમત બાદ કરતાં નેટલું બાકી વધે
તેલું તેજે જર્જિમને ગણી આપ્યું, અને બોલ્યા: "ચાલ, લે."

જર્જિમ એમ સમજ્યો કે, આ તો જાણે એક દોલરનો દિસાળ
થોડો અને બાકીના નવવાણુ દોલર દમખ્યાં અને ગણી આપશે, એમ
સમજીને થાડીક ક્ષણ મુધી તેજે વાદ જોઈ, પણ પેસો માણસ તો
એમનો એમ બેસી રહ્યો, ત્યારે તેજે કહ્યું: "મારા નવવાણુ દોલર ?"

દારવાળો કહે: "નવવાણુ દોલર ? કેવા નવવાણુ દોલર ?"

જર્જિમ તો રહવા નેવો થઈ ગયો. તેજે જૂમ પાડી કે "કેમ ?
મેં સો દોલરની નોટ આપી હતી તેના બાકીના નવવાણુ દોલર
આપશે કે નહિ ?"

પેસો કહે: "જા, જા હવે, નવવાણુ દોલરવાળા ! મોઢું ધોધ
આવ, મોઢું."

જર્જિમ તેની સામે બક્ષાવરે ડોળે જોઈજ રહ્યો કે આ બોલે
છે શું ? એક ક્ષણવાર તો તેના હૃદયમાં બપંકર, અંગે અંગને દીર્ઘા-
દસ કરી નાખે એવી દારમી બીક વ્યાપી ગઈ, તેના હેવાને તોડીને
કેમકે બિચી કાઢ્યું હોય એવી વેદના થવા લાગી. ત્યારપછી ખીજી

પળે ક્રોધનો ઉભરો ચઢી આવ્યો. પહાડી નદીની લયંકર રેલની માફક તેના હૈયામાં કાળું ઘોર ક્રોધનું પૂર ફેલાઈ ગયું. તેણે એક બરાડો પાડ્યો અને પોતાની સામે પડેલો કાચનો પ્યાલો ઉઠાવીને દારવાજાના માથાની સામે તાકીને જોરથી ફેંક્યો. પણ પેલાએ તો તરતજ માથું નીચું નમાવી દઈને તેનો ઘા ચુકાવ્યો, પ્યાલો તેની ખોપરીથી ફક્ત અડધાજ ધ્રુવને છોટે રહીને ચાલ્યો ગયો. જર્ગિસનો ઘા ખાલી ગયો કે ખીછ ક્ષણે દારવાજો ઉભો થઈ ગયો. તેટલા વખતમાં દુકાનની આડે મૂકેલા લોખંડના દાંડાને ટેકો દઈને જર્ગિસે અંદરના ભાગમાં ફૂદકો માર્યો, પણ જેવો તે અંદર ફૂદ્યો તેવોજ દારવાજાએ તેના મોઢા પર એક એવો મુકકો લગાવી દીધો કે તે ચત્તોપાટ જમીન ઉપર ઝીંકાઈ પડ્યો. જમીન ઉપરથી જર્ગિસ પાછો હાથનો ટેકો દઈને ઉભો થયો અને તેને મારવા દોડ્યો એટલે દારવાજો નાસતો ગયો અને “ધાજો, દોડજો” એવી ખૂમો પાડવા લાગ્યો.

જર્ગિસે દારૂનો ભરેલો એક શીશો ઉઠાવ્યો. દારવાજાએ જેવી એક છલંગ મારી તેવોજ જર્ગિસે તેના બધાજ બળથી દારવાજાના માથાની સામે તાકીને શીશાનો ઘા કર્યો. આ વખતે તેનું નિશાન છેક વ્યર્થ ન ગયું, પણ દારવાજાના માથા ઉપર તે શીશો ઇરતો વાગ્યો અને ત્યાંથી જમીન પર અફળાયો અને તેના પુરચે કુરચા થઈ ગયાં. પછી તો આગળ દારવાજો અને પાછળ જર્ગિસ, એમ બે જણ આખા ઓરડામાં નાસોગોસો રમતા હોય એમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા. પણ ઉતાવળમાં જર્ગિસ દારૂના શીશાનું અસ્ત્ર લેવાનું ભૂલી ગયો. દારવાજાને એટલુંજ જોઈતું હતું. તે ઝડપથી પાછો ફર્યો અને જર્ગિસની બેઉ ભમરની વચ્ચેવચ્ચ લોખંડના હથોડાના ધાના જેવો એક મુકકો લગાવીને તેને જમીન ઉપર ખીછ વાર ઝીટી નાખ્યો. ખીછજ પળે દુકાનના પડદા ઉંચકાયા અને દુકાનના ખીજ્જ બે માણસો અંદર ધસી આવ્યા. એટલા વખતમાં જર્ગિસ ખીછ વાર ઉભો થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેના મોઢામાંથી કોથને લીધે શીણ નીકળવા લાગ્યું અને લડવામાં પોતાના બેઉ હાથનો ઉપયોગ કરવા માટે ભાગેલા હાથ ઉપર બાંધેલા પાટાના ટેલા તોડી નાખવા મંડ્યો.

દારવાજાએ ખૂમ પાડી: “જોજો હો ! એની પાસે છરો કોવો જોઈએ.” હવે પોતે એકલો નથી પણ ખીજ્જ બે જણ તેની કુમતે આવીને દિવા છે, એમ જાણીને દારવાજાએ વળી જર્ગિસના ઉપર હુમલો કર્યો અને એક હડસેલો મારીને તેને ખીછ વાર પાડી નાખ્યો.

પછી ત્રણે જણા તેના ઉપર વીંટી પડ્યા અને આખા ઝોરડામાં જર્ગિસ અને તે ત્રણે જણે મળીને સારી પેટે મલકુસ્તી અને લાતાલાની કર્યાં.

આ ધમ્માચક્રી ચાલતી દત્તી તેવામાં પોલિસનો સિપાઈ ફુકા-નમાં દોડી આવ્યો. તેને જોઈને વળી દારવાજાએ ખૂમ પાડી કે “એની પાસે છરો દરો, મારે તે પહેલો ખોળી કાઢીને ચૂંટાવી લો.” આ દરમિયાન જર્ગિસ ખૂબ જોર કરીને બેઠો થવા આવ્યો હતો. પોલિસનો સિપાઈ આવતા વારનેજ તેના અંગ ઉપર ધસી ગયો અને તેના મોઢા ઉપર દંડકાનો એક ફટકો લગાવીને મુલેદશાંતિના રક્ષક તરીકેની પોતાની ફરજ તેણે અદા કરી. આ ફટકાથી જર્ગિસને તમ્બર તો આવ્યા, તો પણ ખીજવાએલા જંગલી પશુના જેવા કોધને લીધે તે એટલો ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો કે તેવો તેવો પણ તે ઉભો થયો અને ચાંડાની પેટે લડવાને મારે ધસ્યો. પણ પાછો જીતે દંડકાનો ફટકો તેના માથા ઉપર તડાક દઈને વાગ્યો. આ પ્રકારે તેનાથી છરવાયો નહિ અને સૂકા લાકડાની જેમ બોંધ ઉપર લાંબો થઈને પડી ગયો.

હવે પોલિસનો સિપાઈ તેની પાસે સઠાડાઈને બેઠો, પણ હજી તેણે પોતાનો દંડકો તો હાથમાં ને હાથમાંજ પકડી રાખ્યો હતો, અને જર્ગિસ પાછો ઉભો થાય અને જરૂર પડે તો તેને ત્રીજો ફટકો હથાવવાનીજ રાહ જોતો હતો. દારવાજાએ તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવીને ખૂમ પાડી: “બાપ રે ! અને તો એમજ થયું કે હવે મારું આવી નવું. અને લોહી નીકળ્યું છે ?”

સિપાઈ બોલ્યો: “લોહી બોહી તો કાંઈ નથી નીકળ્યું, પણ આ માણસની શી હપ્તકત છે ?”

“ખૂબ દારૂ ટીંચીને ગરિડા થઈ ગયો છે,” દારવાજો બોલ્યો. “પણ એક વાર તો એણે અને લગભગ ધેરીજ લીધેલો. ફોસ્ત મિલિ ! એને સારૂ સરકારી ગાડી મંગાવ.”

સિપાઈએ કહ્યું: “ના, ના, હવે એનામાં લડવાનું જોર રહ્યુંજ નથી, અને ત્યાં આથે સઘ જવાનો છે કે સરકારી ગાડીની જરૂર પડે ?” આટલું કહીને તેણે જર્ગિસના કાંતનો કાંધર આમળાને ખેંચ્યો અને પાંચો પાડીને કહ્યું: “બાલ, ઉઠ, ચા ઉભો.”

પણ જર્ગિસ તો દાસ્તોજ નહિ. દારવાજો એટલી વાદમાં ત્યાંથી પોતાના મક્કા પાસે ગયો. પેલી સો કાંધરની નોંદ કાંધની નજરે ન પડે એવી જગ્યાએ સંતાડી આવ્યો અને પછી તેણે જર્ગિસના મોઢા

ઉપર એક પ્યાલો ભરીને ટાટું પાણી રેડ્યું. ગાડી વાર પછી તે મોટેથી જેવો જરા જરા ઉંટારા કરવા લાગ્યો કે તરત મિપાઈએ તેને આંચકો મારીને ઉડાડ્યો. અને ત્યાંથી હડસેલનો હડસેલનો પોલિસ ચોટી ઉપર લઇ ગયો. ગોડીસ ચોટી એજ રસ્તાના ખુણાની પેઠી પાણુએજ હતી, એટલે પછી ચોડીજ મિનિટની અંદર જર્ગિસ ત્યાંની એક કોટડીમાં પુરાઈ ગયો.

લગલગ અડધી રાત ગઈ ત્યાં સુધી તો તે બેભાન અવસ્થામાં પડી રહ્યો. ગાડીની રાત તેણે અતિશય દુઃખમાં પસાર કરી. તેણે માથું તો તૂટી પડતું હતું અને ગળામાં શોષ પડતો હતો. ‘મને કોઈ પાણી પાઓ, કોઈ પાણી પાઓ’ એવી તેણે ઘણીય ખૂમો પાડી; પણ તેના પોકાર સાંભળનાર ત્યાં કોઇ હતુંજ નહિ. તેના જેવા બીજા કેટલાય મવાલીઓ એજ પોલિસ ચોટીમાં પડ્યા હતા. કોઈનાં માથાં ફૂટ્યાં હતાં અને કોઈનાં શરીર તાવથી ધગધગતાં હતાં. શહેરમાં એવા સેંકડો અને દેશમાં તો હજારો હતા. તેઓ એવીજ ખૂમો પાડતા હતા, પણ કોઇ તેમના ખૂમ-ખરાડ સાંભળવા નવરું ન હતું.

સવાર પડી ત્યારે જર્ગિસને રોટલાનો કટકો અને પાણીનો નાસ્તો કરાવી તેને સરકારી ગાડીમાં નાખીને નજીકની પોલિસ કચેરીમાં લઇ ગયા. કચેરીમાં લોખંડના સળીઆનું એક પાંજરું હતું. તેનો કેસ નીકળતા સુધી બીજા આરોપીઓની સાથે તે પણ પેલા પાંજરામાં બેસી રહ્યો.

પછી તેનો કેસ ચાલ્યો. દારૂવાળો જે તેના નામ-કામથી શહેરનો પ્રખ્યાત દાદો માલૂમ પડ્યો, તેનું નામ સૌથી પહેલું પોકારવામાં આવ્યું. તેણે સોગંદનામું લીધું અને પોતાની કેરીઅત કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું કે, આરોપી આશરે મધરાતને શુમારે ખૂબ છાકટ હાલતમાં મારી દુકાનમાં આવ્યો, દારૂનો એક પ્યાલો પી ગયો અને બદલામાં તેણે એક ડૉલરની નોટ મને આપી. મેં તેને હપ સેન્ટનું પરચૂરણ પાછું આપ્યું, પણ એ કહેવા લાગ્યો કે નહિ, હું તો તારી પાસે નવા-ણુ ડૉલર લેવાનો. હું એને સમજાવું તે પહેલાં તો એણે મને દારૂનો પ્યાલો છુટ્ટો માર્યો અને ત્યાર પછી દારૂનો શીશો મારા ઉપર ફેંક્યો, તથા મારી દુકાનમાં બધું ભાંગી ફેંડીને નયું રમસ્તાન કરી મૂક્યું.

એ ગયો પછી જર્ગિસનો વારો આવ્યો. કચેરીના કારકૂને તેને સોગંદનામું આપ્યું. એનો દેખાવ બેતાની સાથેજ કોઇ પણ સહાય

અનુભવે તેના ઉપર દયા કરાવે અને તેના ઉપર કોઈકા કરાવે. તેની
 પાછળ જોઈએ કેટલી કામનાનું એકું લોકોએ કહેવા તેને કાંઈ નહીં.
 તેના માટે ખરી કંઈકા દલીલ, કારણો અને અનુભવ તેનું હોય ન હોય અને
 નિર્ણય અનુભવ કહેવા તેના કહેવા મુજબ તેની આગળ દલીલ, તેનો
 કોઈ દાષ ધારીને ધારીને કહેવા તેના કરવાની આગળ દલીલ, તેના
 કહેવા ઉપર ધ્યાન વિચારની હલનચલન થઈ અને તેની, તેના માટે ઉપર
 અને આપણે ઉપર એ કોઈકા કોઈકા આપણ દલીલ અને તેમાથી નિર્ણય
 પોલીસે પોલીસે બાકી ગયો દલીલ નહીં આપણની બાકી ઉપર
 કોઈકા અને અનુભવોના દંડનું આપણ આપણ દલીલ અને તેના દલીલ
 દલીલ તેની આપણ વિચારનું ઉપરનીજ ન દલીલ. આગળથી તેને કહ્યું:
 "લેલ, તારે તારા અનુભવમાં કું દલીલું છે ?"

અર્ચિયા બોલ્યોઃ "નામદાર ! હું કોની દુકાને દારૂ પીચા નહિ
ફેફ મારી પામે સો દોઢરની નોટ દગી ને ચટાવવા મધો દનો. એજે
મેને કશું કે, તું મારી દુકાનેથી દારૂક સં તો હું તારી નોટ લઉં
અને તેના બદલામાં દારૂક આપું. જે એને મારી નોટ આપી. એજે
મે એક પાસો દારૂ આપ્યો અને કશું દુપ સેન્ટ પાછા આપ્યા
અને કહે કે અમ, બીજું તું શું માગે ?"

માગિયોટ જરાક ચૂંચવણમાં પડ્યા અને તેના મોઢા સામે
એકોટશે જોઈ રહ્યા. પછી તેમણે પૂછ્યું: "તે અને મો ડાલરની
નોટ આપેલી એવું તારું કહેવું છે ?"

“હા, નામદાર !” જર્મિસ બોલ્યો.

“ତୁଁ ଜାଣିଲୁ କ୍ଷମାର୍ଥୀ ?”

"એક જણે મને આપી હતી, નામદાર !"

"એક વળે ! કાણે ! શાને માટે ?"

“મને રહેતે માણતાં એક દુરાનનો બેટો થયો હતો. હું તે વખતે શીખ માગતો હતો. તેણે મને વ્યાખ્યાની.”

આખી કચેરીમાં દસાદસ થઇ રહી. જે સિપાઇ જર્જિસને પકડી રાખીને ઉભો હતો તેણે પણ પોતાનું હસનું ઢાંકવાને વારને એક દાય મોટું લમાગ્યો અને માનિફેસ્ટ તો મોડું ઢાંક્યા વગરજ દેખાઃ “ખરી વાત છે, નામદાર ! હું તમને તદ્દન સાચેસાચુંજ કહું છું,” જર્જિસ તેમ તેમ ઉકળી ઉકળીને કહેવા લાગ્યો.

“તું ગઈ કાલે રાત્રે બીજા માગતો હતો અને સાથે સાથે હોં પણ ખૂબ પીતો હતો, ખરી વાત ને ?” માનિસ્ટ્રેટ પૂછ્યું.

“ના, નામદાર ! બિચકુલ નહિ” જર્ગિસે ખાતાનો અંગૂઠો કરતાં કહ્યું “મેં તો—”

“ત્યારે તું શું એમ કહેવા માગે છે કે તેં કાંઈજ પીધું નથી ?”

“ના, નામદાર ! મેં પીધેલું ખરું, પણ તે—”

“શું પીધેલું ?”

“કશાકની એક બાટલી હતી—હું તેનું નામ જાણતો નથી પણ ખૂબ તીખી તીખી—”

વળી પાછી આખી કચેરી ખૂબ હસી પડી, પણ માનિસ્ટ્રેટે ભાંચા ચઢાવીને જોયું એટલે તરત બંધા હસતા બંધ થઈ ગયા.

“તારા ઉપર અત્યાર પહેલાં કોઈ વાર કેસ ચાલ્યો હતો કે અને તને સજા થયેલી કે ?” માનિસ્ટ્રેટે તેને એકદમ સીધો સવાલ પૂછ્યો.

આવો પ્રશ્ન સાંભળીને જર્ગિસ સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને આનો શો જવાબ આપવો તેની તેને ઝટ લઈને સૂઝ પડી નહિ. તેણે તોતડાતાં તોતડાતાં જવાબ આપ્યો, “હું—હું—”

“બોલ, સાચું કહે, શી હકીકત છે ?” માનિસ્ટ્રેટે ઘણાજ કરડા અવાજે પૂછ્યું.

“હા, નામદાર !” જર્ગિસથી બોલી દેવાયું.

“કેટલી વાર ?”

“એક વાર, નામદાર !”

“શા ગુનાહ માટે ?”

“નામદાર ! મારા ઉપરી અમલદારને મારવાના આરોપસર હું જાણે કસાઈખાનામાં નોકરી કરતો હતો અને તેણે મારી—”

નામદાર બોલ્યા : “બસ. બસ, બહુ થયું, તારે શું કહેવું છે તે અમે જાણીએ છીએ. તારાથી તારા મિત્રજ ઉપર કાણુ ન રખાતો હોય તો તું દારૂ પીવાનો છોડી દે. ખરચ સાથે દસ દિવસ. ચલાવ, ખીન્ને કેસ.”

જર્જિસના મોઢામાંથી ત્રણ અને ગજરાટની એક ખૂબ નીકળી
 મળે. પણ તેજ વખતે પોલિસના સિપાઈએ તેના કાંઠાને ડોલર પક-
 ડી તેને ખેંચ્યો નેથી અડધો અવાજ તેના ગળામાં ને ગળામાંજ
 રહી ગયો. સિપાઈ તેને પકડીને કમેરીની બહાર ધસડી ગયો અને
 જે ચોરડામાં સગ્ન પાગેલા કદીએને ગેસાડી રાખ્યા હતા ત્યાં તેને પણ
 બેઠાડી રાખ્યો. તેને એક વાન બિલકુલ સમજાઈ નહિ અથવા ધણી-
 જ બેઠાડી લાગી કે, માજિસ્ટ્રેટ અને પોલિસના સિપાઈ બધા દારવાનો
 હશે તે અક્ષરે અક્ષર સામુંજ માને અને હું કહું તે બધું જૂઠુંજ
 અને એનું શું કારણ ? મારા કરતાં દારવાનો વધારે વિશ્વાસપાત્ર સાચી ?
 ખરી સ્ત્રી દરિયાદ કોઈએ સાંજળી નહિ, મારા સો ડોલર ચૂંટવી
 દેવા, મને દોર માર માર્દો અને બળે દાખવા ઉપર ડામ દેતા દોષ
 વેમ પાછી ઉપરથી દશ દહાગની સગ્ન ! પણ જર્જિસને બિચારાને
 ખબર ન હતી કે, દારવાનો હર અદવાડીએ પોલિસના સિપાઈએને
 પાંચ પાંચ ડોલર પાન-સોપારીના આપતો હતો અને તેના બટલામાં
 પેલિસ ખાનારના તેને રવિવારે મોડી રાત સુધી કુશન ઉઘાડી રાખ-
 વાની તથા બીજી કેટલીક છૂટછાટ આપતા હતા. વળી એ કુરતીબાજ
 દારવાનો આ પરગણાના કેમેકેટિક પક્ષના આગેવાનનો ધણેજ વિશ્વા-
 સપાત્ર અને હમેશાં તેની હાથ હા કરનાર બગલબચ્ચો હતો. ઘોડાજ
 મંદિનાની વાન ઉપર છેઢી ચૂંટણી વખતે ત્યારે આજ માજિસ્ટ્રેટના
 કોર કોપારક પક્ષના જનતરખુ અને સુવાળી ચામડીવાળા રાજનીતિજો
 દેશથી પ્રકાર કરવા મંડ્યા હતા ત્યારે આજ દારવાનોએ પોતાની
 જાગૃત વડે એ માજિસ્ટ્રેટને એટલા બધા મન આપાવ્યા હતા કે એટલા
 મન તો કેઈ પણ ઉમેદવારને કદી મળ્યાજ ન હતા.

કમેરી બરખાસ્ત થઈ એટલે જર્જિસને બીજી વાર બાઈબુલની
 તક સુધી સરકારી ગાડીમાં બેસીને મુસાફરી કરવાની તક મળી.
 પાગલા દિવસની ધમ્માચકડીમાં તેના હાથને પાછી એટલી બધી ઇન
 છે હતી કે તેને કોઈ પણ જાનનું ડામ સોંપાય એવું હતુંજ નહિ. વળી
 તેથી આંખે અને માથા ઉપર વાગ્યું હતું ત્યાં પણ પાટા બધવાની
 બંદ હતી. એટલા વારને તેને જેલના ડોક્ટરની સારવાર નીચે ઘોડા
 દિવસ રહેવું પડ્યું. બીજે દહાડે આખે અને માથે પાટા અને એક
 દાય ઘોડીમાં, આવી જેવા જેવી હાલતમાં આજે તે જેલના આગામમાં
 દોરવા કરવા મારે ગયો ત્યારે ત્યાં તેનો અગાઉનો જંજાળ જેવું કંઈક કંઈક
 જ સાંભળે મળ્યો !

જર્જિસને જોઈને તે જુવાન એટલો બધો હરખાઈ ગયો કે તેને
જેરથી વળગી પડ્યો અને જોડ્યો: “અરે! આ તો મારો દોસ્ત
ગંધાતો!” કેમ? તને આ વળી શું ચર્મ આવ્યું? મોસેજ બનાવ
વાના સંચામાં પીલાઈ ગયો તો કે શું? આ બધા આડા ઉભા પાડ
ક્યાં બંધાવી આવ્યો?”

જર્જિસ જોડ્યો: “સંચામાં નહિ પણ આગગાડીની સડક બંધ
ધાતી હતી ત્યાં મજૂરી કરતાં હાથ ભાંગ્યો અને કાલે રાત્રે હજાર
માથું ફેડાવ્યું.” આટલી વાત થતી હતી તેટલામાં તો ખીજ કેટલાક
કેદીઓ તેમની આસપાસ ભેગા થઈ ગયા. તેમની સૌની આગળ જર્જિસ
પોતાનાં સાહસની અને વીતકની વાત કહી. ઘણાખરાને તો તેની
વાત ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો, પણ ડ્યુએન સમજી ગયો કે આવી
વાત પોતાની કલ્પના વડે ઉપજાવી કાઢવી એ જર્જિસના જેવા સ્વભાવ
વાળા માણસથી બની શકેજ નહિ.

ખીજ બધા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને તેઓ એ જણા એકલા
પડ્યા ત્યારે ડ્યુએને કહ્યું: “દોસ્ત! તારું કિસ્મત એવું છે કે તું
બધાં જાણે છે ત્યાં તારો પાસો અવળો ને અવળોજ પડે છે. આટલી
થપપડો ખાઈને તારી અછલ ફેડાણે આવી હોય તો કેવું સારું!”

જર્જિસે જરાક દીવેલ પીધા જેવું મોહું કરીને કહ્યું: “તમારા-
થી છૂટા પડ્યા પછી હું થોડાક પાંદ તો શીખી ગયો છું.” પછી
પોતે ગયા વરસના ઉનાળામાં ‘હોબો’ની માફક ચાલતી માલગાડી-
ઓમાં ચઢી બેસીને, કોઈ વાર ભીખ માગીને અને કોઈ વાર નાની
નાની ચોરીઓ કરીને કેવી રીતે મુસાફરી કરી હતી તે બધું વૃત્તાન્ત
તેણે માંડીને કહી સંભળાવ્યું. પછી તેણે પૂછ્યું: “તમારું શું થયું?
તમે ત્યારના હજી કેદમાં ને કેદમાંજ છો?”

ડ્યુએન જોડ્યો: “ના રે ના. હું તો અહીં ગઈ કાલનોજ
આવ્યો છું. મારા ઉપર ખોટો આરોપ ઘડી કાઢીને હરામખોરોએ
મને બીજી વાર પુરાવી દાહ્યો છે—હમણાં કેટલોક વખત થયાં મારો
હાથ જરા સંકડામાણમાં હતો તેથી પોલિસના ફૂતરાઓને તેમના મોં-
માગ્યા રોટલા મારાથી ન અપાયા એજ મારી કસૂર. પણ દોસ્ત
જર્જિસ! તું માફ કર્યું માની જા અને શિક્ષણ શહેરને છેલ્લી સલામ
કરીને હું બધાં જાઉં ત્યાં મારી સાથેજ ચાલ્યો આવ.”

જર્જિસે એક નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું: “પણ ભાઈ! મારે તો

આપા સંભારમાં પણ મુખને જ્યાં કહેવાનું હોય તેમ જ નથી."

એક વાર કહેવાને બોલ્યા: "ત્યારે તું પણ નામું જેવું જ છે તેમ જ મારે જમી કહું કેશવું છે? દમજાં તે આપણે એક બેગા છીએ. દરેક પછી મું કરવું તે એક સમયું."

આકરેશની જેલમાં જઈને પહેલાં એક મહિનાની મજા ભોગવી હતી તે વખતે એઓ તેના જેટલાકે દના તેમાંના કેટલાક તેને ખાંધે વારની જેલવાતમાં પણ મળી ગયા. તેમના ઉપરાંત પણ નવ અને અઠવાળા કેટલાકે પણ દના, કેટલાકે જુવાન દના અને કેટલાકે ધરના દના, પણ બધાજ એકજ મરમડીનાં દડાના જેવા એક-રૂપી પ્રતિના દના. સમુદ્ધિનારે પાણીનાં મોળાં હાથમાં ધાપ છે તે વખતે પાણી ભરે નવું નવું આવવું હોય, પણ મોળાંની આકૃતિ, તેમની રંગિ—એ બધું એકસરખું જ હોય છે. તેમ જ તે જેલમાં જ્યારે જુઓ ત્યારે એકસરખાજ રવમાવવાળાં—એકસરખીજ મનો-હસવાળાં પ્રાણીઓજ તમારા જેવામાં આવશે. પચાસ વય ને પચાસ વય આવે, પણ માનવસ્વભાવના એના એજ નમૂના જેલમાં આપ્યા અને છે, જર્જિસ બધાની સાથે ફરતો ગયો, તેમની વાતો સાંભળતો અને એ તેના બદલામાં પોતાનાં વીનકની વાતો કહેતો ગયો. મોટા એક મહાદયીઓ પોતાનાં પરાક્રમોની વાતો મીઠું મરચું ભભરાવીને તો અને જેઓ નવા દના તેમજ જિનઅનુભવી દના અને નબળા તો દના તેઓ આ પરાક્રમીઓનાં પરાક્રમની મનમાં સ્તુતિ કરતા તો અને તેમની વાતો સાંભળ્યા કરતા. જર્જિસ ત્યારે આગસે વરસે જ્યાં હતો ત્યારે તો બધો વખત તેને પોતાના ધરનાં માણસોનાજ સંવાદ આપ્યા કરતા હતા; પણ અત્યારે તો તેને શુદ્ધેશ્વરીની વાતો સંભળવાની અને પોતે પણ તેમનીજ ન્યાતનો છે એવો અનુભવ કરવાની તેને જેલમાં તેટલી નવરાસ હતી. હવે તે બરાબર સમજી ગયો, મારું અને તેમનું દર્દ એકજ જાતનું છે, મારું અને તેમનું દષ્ટિ-મંદુ પણ એકજ છે. સમાજની ફર વ્યવસ્થાના અમે બધા એકસર-ખાજ ભોગ થઈ પડ્યા છીએ. તેઓ અત્યારે જે રીતે પોતાનાં જીવ-ને દેશવી રાખે છે, તેજ રીતે જીવવાનો મેં પણ મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. મારે જો જીવવું જ હોય તો મારે તેમની જમાનમાં ભળી જવું જેલમાં અને તેમને રંગે રંગાઈ જવું જેલમાં.

ખીજ વાર ત્યારે તે ખાલી ખિરસે જેલમાંથી છૂટા થઈને બહાર નીકળ્યો, ત્યારે તો ખીજે ક્યાંય ન જતાં સીધાજ જૈક ડયેએને આપેલા

સરનામે તેનું અનુસંધાન કરવા નીકળ્યા પડ્યા. આ વખતે તે નમ્ર બાને અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જૈક ડ્યૂએનનું શરણ લેવા લેવાર થઈને ગયો હતો. જૈક ડ્યૂએન ગમે તેવો પણ એક સજ્જન હતો. વળી તેણે અનુકંધા પોતાનો કરી લીધો હતો. તે ધંધામાં તેણે સારી રીતે પ્રવીણતા પણ મેળવી હતી. આવો માણસ તેના જેવા આશુઘડ મનુષ્યને, રસ્તે રવડતા લિખારીને, ભાગ્યદાને પોતાના ધંધામાં ભાગીદાર તરીકે રાખે એ તેની કેટલી મોટી મહેરબાની કહેવાય ! આવા વિચાર કરતો કરતો જર્ગિસ જૈક ડ્યૂએનને ઘેર જવા નીકળ્યો. તેને મનમાં એમ પણ થયું કે હું તેને કયી રીતે ઉપયોગી થઈ પડવાનો હતો ? જર્ગિસમાં એક ઘણોજ ડિંગતી ગુણ હતો તેનું તેને લાન ન હતું. તે નિઃશ્વાસ હતો અને જોણે તેના ઉપર માયા રાખી હોય તેની કુમટે પોતાના બનના બેખમે પણ ઉભો રહે એવો હતો. આ ગુણ ગુનેગારોમાં તેમજ ખીછ કોઈ પણ શ્રેણીના માણસોમાં ઘણોજ વિરલ હતો અને એ ગુણને લીધેજ જૈક ડ્યૂએન તેને પોતાનો બેડીદાર બનાવવા ઇચ્છતો હતો; પણ આ વાત જર્ગિસ પોતે જાણતો ન હતો.

જૈક ડ્યૂએને તેને ધીટો નામના એક લક્ષ્માં આવેલા કોઈ મકાનના કાતરીઆનું સરનામું લખી આપ્યું હતું. ત્યાં તે પોતે નહિ પણ એક જુવાન ફ્રેંચ જાતિની સ્ત્રી રહેતી હતી. તે ડ્યૂએનની રખાત હતી. તે કપડાં સીવીને અને વેશ્યાનો ધંધો કરીને ગુજરાન ચલાવતી હતી. તેણે જર્ગિસને કહ્યું કે, જૈક અહીં નથી, ખીજે કોઈ ઠેકાણે ચાલ્યો ગયો છે. પોલિસ તેના ઉપર ખૂબ બાતો રાખે છે તેથી તે અહીં રહેતાં ડરે છે. એ સ્ત્રીએ વળી જર્ગિસને જૈકનું એક ખીજું છપું સરનામું લખી આપ્યું. અમુક ઠેકાણે આવેલી દારૂની દુકાનની નીચે આવેલા છપા ભોંયરામાં અત્યારે જૈક ભરાઈ રહેતો હતો. જર્ગિસ એ દુકાન શોધતો શોધતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તે દુકાનના માલિકે પહેલાં તો એવો ઉત્તર દીધો કે, જૈક ડ્યૂએન કોણ છે અને કોણ નહિ તે હું જાણતોજ નથી. ત્યાર પછી તેણે જર્ગિસને આડા અવળા કેટલાક સવાલ પૂછી નેયા. છેવટે તેણે કહ્યું કે, આ દાદરાની પાછળ એક રસ્તો છે ત્યાં થઈને જ. આગળ જતાં સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાં વેચનાર ચોક્કસીની દુકાન આવશે. ત્યાર પછી વળી નાની નાની લાકડાંનાં ખપાટીઆંની ઓરડીઓ આવશે. એમાંની એક ઓરડીમાં જૈક ડ્યૂએન અત્યારે સંતાઈ રહ્યો છે.

ડ્યૂએને જર્ગિસને ભાવ સહિત આવકાર આપ્યો. તેણે કહ્યું કે,

અત્યારે તો મારું મગજ તદ્દન ખાંસીખમ થઈ ગયું છે અને એ મગજ
પાછું સ્વસ્થ તેટલા વારે હું તારીજ મદદની રાહ જોવા કૂડું છું.
જો તેણે જઈસને પોતાની આખી યોજના સમગ્રવી દીધી અને
રહેની ગુનેગાર ટોળાઓની દિનચર્યાનો સંપૂર્ણ ચિતાર આપ્યો તથા
તેને કહ્યું કે, તારી મરજી હોય તો તું પણ અમારી પેઠે કમાઈ રાકીશ.
પહેલો દિવસ તો આ રીતે ગુનેગારોની દુનિયાનું ઝોળખાણ કરી
સેવકો જોયા. અંતમાં ક્યારેક તેને કહ્યું કે, એક તો તારો હાથ ભાંગેલો
છે તેથી અને બીજું હમણાં હમણાં પોલિસ ઘણાજ ચાંપતા ઉપાય
સેવા સાગી છે તેથી આ શિયાળામાં તને તારું કામ જરા અધરું
લાગશે પણ તું ત્યાં સુધી પોલિસની આંખે ચડ્યો નથી ત્યાં સુધી
તારે ઝાઝું બીચા જેવું નથી. છતાં જે કાંઈ કરે તે ખૂબ હું સિવારીથી
કરું. જે દારૂની દુકાનના બોંબરામાં આપણે અત્યારે રહીએ છીએ
તેનો માત્રિક પહેલા નંબરનો માણસ છે. તારે અહીં બેઠેકર ખનીને
રહેડું. ત્યાં લગી આપણી પાસેથી તેને થોડું થોડું મળતું રહેશે, ત્યાં
લગી તે આપણી આગળ હાથ ધરીને ઉભો રહેશે અને પોલિસ દરોડો
ખાત્રા આવવાના દશે તે પહેલાં આપણને એક કલાક આગમચથી
સેવકો આપી દેશે. પોલિસવાળા તેના મારી મૂકેલા છે તેથી તેઓ
પણ દરોડો પાડતા પહેલાં તેના કાનમાં વરદી પહોંચાડી દે છે કે, અમે
આટલા વાગે આવવાના છીએ માટે તે પહેલાં તારાં બોંબરામાં જે
કેલું હોય તેમને રજુચક્ર કરી દેજો. આ ચોક્કસી છે તે પણ આપણા
કામમાં ભાગીદાર છે. એની સાથે આપણે એવો કરાર છે કે, આપણે
જે કાંઈ ચોરીનો કે લૂંટનો માત્ર તેને આપીએ તેની ત્રીજા ભાગની
શિખર તેણે આપણને મળી આપવી અને એક વરસ દહાડા સુધી તે
માત્ર તેણે સંતાડી રાખવાની ખાત્રી આપવી. આ બેઉ કરાર તે બરા-
બર પાળતો આવ્યો છે.

તે ઝોરડામાં એક કળાટ દળું, તેમાં ધાસસેટથી સળગાવવાનો
ચૂસો (રેટ) હતો. તેના ઉપર બેઠેલે મળાને કાંઈક રોંધી ખાધું.
તેના અગ્નિમાર વાગ્યાના સુમારે બેઠે જળુ બહાર નીકળી પડ્યા.
આ વખતે આગસે દરવાજેથી ન નીકળતા તેમણે પાછાં જોયું
રહીને નીકળવાનું પસંદ કર્યું હતું. દરિયાના એકાંતની પાસે સેડની
ચોરી મારવાની ગુપ્તની સંભાલ હતી. પાંચીકામ એકાંત આગ્રા
કેટલે રજુએને એક જગતે મારીને ક્યુનિયલ લેવાનું કે નસ ઉપર મુ
અને હું મારીને રાંધા દોલતી ના. એક પાંચીકામ એકાંત આગ્રા
ના એકાંતના પદાર્થોને આંધે સંતાડતી ગુપ્તચર બેસી રહ્યા.

થોડી વારમાં જ એક જણ તે રસ્તે થઈને પસાર થયો. પણ તે તો મજૂર નીકળ્યો તેથી તેને તેમણે છેડ્યોજ નહિ. ત્યાર પછી ઘણો વખત પસાર થઈ ગયો તોપણ કોઈ આવ્યું નહિ ને ગયું નહિ. ઘણી વાર પછી એક પોલિસનો સિપાઈ તેનાં ભારે પગલાંનો અવાજ કરતો આવ્યો અને ચાલ્યો ગયો તેટલી વાર સુધી બેઠે જણ તેમનો શ્વાસ ઈંધીને બેસી રહ્યા. ત્યાર પછી કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં. આ માણસ ઉતાવળી ચાલે ચાલતો આવતો હતો. ડ્યુએને જર્જિસની કૂખમાં આંગળીનો ગોદો માર્યો. પેલો માણસ જેવો તેમની આગળથી પસાર થઈ ગયો તેવાજ બેઠે જણ ઉઠીને ઉભા થઈ ગયા. ઉસ્તાદ ડ્યુએને પેલા માણસની પાછળ પાછળ તેના પડછાયાની માફક પોતાનાં પગલાંનો અવાજ થાય નહિ એવી રીતે ગયો અને ત્યાર પછી એકજ સેકન્ડ વીતી હશે એટલામાં કોઈ ધડાક લઈને જમીન ઉપર પછડાયું હોય અને તે પડી જનાર માણસને મોઢે કોઈ ડૂચો મારતું હોય એવા અવાજ જર્જિસે સાંભળ્યા. તે ત્યાંથી ફક્ત બેજ ડગલાંને છેટે હતો. તેણે ઝટ લઈને પેલા માણસને મોઢે ડુચો મારવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો. જર્જિસે પેલાનું મોઢું જોરથી દબાવી રાખ્યું તેટલી વારમાં ડ્યુએને પોતે અગાઉથી નક્કી કરી રાખેલી યોજના પ્રમાણે તેના બેઠે હાથ સળંગડ ઝાલી રાખ્યા. પણ પેલો તો ચીંથરા જેવો ઢીલો ઢસ બની ગયો હતો. તેનામાં ટટાર ઉભા રહેવા જેટલા પણ હોશ રહ્યા ન હતા. તે જમીન ઉપર પડી ન જાય તેટલા વારસે જર્જિસે એક હાથે તેના ડગલાનો કોલર પકડી રાખીને તેને ટેકવી આપ્યો તેટલી વારમાં ડ્યુએને તેના કોટનાં તમામ ગજવાં ફેફસાડી વળ્યો. કોટનું અસ્તર પણ કાતર વડે કચકચ કાપી નાખ્યું. પહેલો આવરકોટ, પછી કોટ અને છેવટે તેનું જેકેટ, એ ત્રણેનાં તમામ નાનાં મોટાં ગજવાંમાં ડ્યુએને ઝપાટાબંધ હાથ ફેરવી વળ્યો અને જેટલું હાથ આવ્યું તેટલું બધુંજ તેણે પોતાના ગજવામાં સેરવી દીધું. ત્યાર પછી તેણે પેલાની આંગળીઓ અને નેકટાઈ ઉપર હાથ ફેરવી લીધો. પછી જર્જિસના કાનમાં કહ્યું: “બસ, પતી ગયું.” બે જણે મળીને તેને ઢસડીને રસ્તાની બાજુએ મૂકાવી દીધો. ત્યાર પછી જોકે એક રસ્તે અને જર્જિસ બીજે રસ્તે ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી વળીને માપી ગયા.

જર્જિસ પેલા બોંયરામાં આવી પહોંચ્યો ત્યાર પહેલાં તેનો બાગીદાર તો ક્યારેનાય આવી ગયો હતો અને આજ શો શો લડકો પડ્યો તેની મજૂરી કરવા બેઠો હતો. લૂંટમાં સૌથી કિંમતી વસ્તુ તો મેનનાનું ઘડિયાળ, તેનાં કાનનાં અણોટા અને એક નાનું એવું

પેન્સીયન ડેકેટ, એ ત્રણ વાનાં હંનાં. ત્યાર પછી ચાંદીની એક પેન્સીયન અને ચાંદીના બોખાવાળા દીવાસળીની પેટી નીકળી. એજ ત્રણવામાંથી એકેક પરચૂરણ અને એક પાકીટ મળી આવ્યાં હતાં. પાકીટમાં શું શું છે તે તપાસવાને માટે ડપ્પેને તેને અતિશય અધીરાઈથી ઉઘાડી બાંધ્યું. તેમાંથી થોડીક ચિટ્ટીઓ, હુડીઓ, નાટકની બે દિક્કિટો અને તેના છેક અંદરના ખાનામાંથી નોટોનો મોટો ચોડો નીકળ્યો. ડપ્પેને મળી જોઈ તો એક વીસ ડોલરની, પાંચ દસ દસ ડોલરની, ચાર પાંચ પાંચ ડોલરની અને ત્રણ એક એક ડોલરની, એમ બધી મળીને ૬૩ ડોલરની નોટો થઈ. ડપ્પેને એક ઉંડો શ્વાસ લઈને કહ્યું: “ચાલો, હમણાં તો આપણને થોડા દિવસની નિરાંત થઈ !”

પાકીટને જરાક વધારે તપાસી લીધા પછી ડપ્પેને કાગળો, એક, હેક્ટની અંદર એક નાની બાલિકાની છબિ હતી તે અને પેટા પાકીટ, એ બધાને આળી દીધાં. ઘડીઆળ, અછોડો, લોકેટ અને નોટો, એટલાં જાનાં રહેલા દીધાં. નીચે ચોકસી રહેતો હતો તેને ડપ્પેને જગાડ્યો અને તેને ઘડીઆળ વગેરે આપી દીધા. ચોકસીએ એ ત્રણ વસ્તુઓના ખદવામાં તેને કુલ ૧૬ ડોલર આપ્યા. તે પોતાના ઝોરડામાં આવ્યો ત્યારે ચોકસીને મણ મણતી ગાળો જોખતો જોખતો આવ્યો: સા—ખદવાસ ! કહે છે કે લોકેટ અને અછોડો એજ નક્કર સોનાનાં નથી, પણ અંદરના બાગમાં લાખ છે. એ હડહડતી જૂઠી વાત છે, પણ મને અત્યારે પૈસાની ગરજ છે તે એ ચંડાળ જાણે છે.”

પછી એજ બાગીદારોએ પોતે મેળવેલી લૂંટ વહેંચી લીધી. જર્જિસને બાગ પંચાવન ડોલર અને થોડું પરચૂરણ આવ્યું. તેણે એવું પણ કહ્યું કે, આટલું બધું મને ન હોય, પણ પેલાએ કહ્યું કે નહિ, બાગ પાડવા ત્યારે તો સરખે સરખાજ પાડવા. પછી તેણે એમ પણ કહ્યું કે આજે આપણને ફીક તકારો પડ્યો—રાજ સરેરાશ જેટલું મને તે કરનાં વધારે.

સપારમાં તેઓ જાવ્યા એટલે ડપ્પેને જર્જિસને સવારનું તાણું ધણું શેરા મોકલ્યો. ગુન્દો ક્યાં પછી પોતે કરેલા ગુન્દાનું વર્ણન છાપામાં છપાવ તેને વાંચવામાં પણ એક જાતની મજા આવે છે અને એથી ગુન્દા કરવાની મનમાં વિશેષ વધારો થાય છે. ડપ્પેને જરા હસતાં હસતાં કહ્યું: “મારો એક દોસ્ત દનો તેને હમેશાં એવી ટેવજ પડી ગઈ હતી કે પોતાનાં પરાક્રમની દારીકત છાપામાં છપાવ ત્યારે તેને વાંચ્યા વગર રહેજ નહિ. પછી એક ચાર એવું બન્યું કે, તેને કોઈને

લૂંટયો, પણ તે માણસના જોડેટના અંદરના ગજવામાં ત્રણ હમર ડોલરની નોટો હતી એ વાત તેણે છાપું વાંચ્યું ત્યારે જ જાણ્યું. છાપામાં લખ્યું હતું કે, સારે નસીબે એ ત્રણ હમર ડોલરની નોટો તરફ લૂંટનારાનું ધ્યાન ગયું જ નહિ. તે દિવસથી તેને એટલું બધું લાગી આવ્યું કે ત્યાર પછી તે કદી છાપાને હાથમાં પકડતો જ નહિ.”

આજના છાપામાં ગઈ કાલના બનાવે અડધા કોલમ જેટલી જગ્યા રોકી હતી. તેમાં એમ પણ લખ્યું હતું કે, લૂંટારાઓની એક ટોળા એ લત્તામાંજ તેમનો નીચ ધંધો ચલાવતી હોવી જોઈએ; કારણકે ચાલુ અઢવાડીયામાં એના એજ લત્તામાં આવી લૂંટનો આ ત્રીજો બનાવ બનવા પામ્યો છે અને હજી પોલિસ કાંઈ જ કરી શકતી નથી, એ વાત તફન સ્પષ્ટ છે. જે આસામીને બદમાશોએ ગઈ કાલે રાત્રે લૂંટ્યો તે વીમા કંપનીનો દલાલ હતો. તેની પાસેથી લૂંટારાઓએ તફડાવી લીધેલી એકસો ને દસ ડોલરની રકમ તેની પોતાની ન હતી, પણ વિમા કંપનીની હતી. સારે નસીબે તેના ખમીસના ડોલર ઉપર તેણે પોતાના નામના અક્ષર લખ્યા હતા, નહિ તો તે કોણ છે તેનો આટલો ઝટ લઈને પત્તો લાગત નહિ. તેના ઉપર હુમલો કરનારાઓએ તેને ભારે ધજા કરી લાગે છે. કારણ કે જ્યારે પોલિસે તેનો કબજો લીધો ત્યારે તેના મગજ ઉપર થયેલી ઈજાની અસરથી તે મુક્ત થયો ન હતો. વળી આખી રાત બરફમાં પડી રહેવાથી તેને સખત શરદી લાગી ગઈ છે અને સંભવ છે કે તેના જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ હંમેશને માટે નકામી થઈ જાય. વર્તમાનપત્રના ચલાક ખબરપત્રીએ આ સમાચાર તે માણસના કુટુંબીઓને પણ પહોંચાડ્યા હતા અને એ સમાચાર તેમણે જાણ્યા ત્યારે તેમને કેવું લાગી આવ્યું તેવું વર્ણન પણ એજ કોલમને છેડે આપ્યું હતું.

લૂંટારાના ધંધાનો જર્ગિસને આ પહેલીજ વારનો અનુભવ હતો, તેથી ઉપરનું વર્ણન વાંચતાં તેના જીવને થોડો થોડો ચણચણાટ થયો, પણ તેનો ભાગીદાર તો હંડ કલેજે ઢસવા લાગ્યો. તેણે કશું કે, “એમાં શું? આ ધંધાને અંગે આવું તેવું તો યાવજ. એમાં આપણે શું કરીએ? થોડા વખત પછી જર્ગિસ પણ આવા બનાવોથી ટેવાઈ ગયો. ત્યાર પછી તો તે એવો રીડો થઈ ગયો કે જેનું કંપનીના કસ્ટોમરનામાં ગયો અને જગદનાં માયાં નડાતક કૂટનાં જોઈને જેમ તેને કોઈ થવું ન હતું તેમ માણસનાં માયાં કોટનાં પણ તેને કશું સર્વ નહિ. તેનો અનુભવી ભાગીદાર તેને કહેતો કે “કાં તો બીજાં સોંપે

આપણું આર્થુ કહે બુધધા આપણે ગોવિન્દજીના માર્ગ કૈલીએ, એ
કીલેક દુનિયામાં કલ્યાણ છે, તો પાડી કેમ આપણું આર્થુ કહે તે
કેવું આપણે કહેવું આર્થુ આ માર્ગ ન કહેવું ?”

જર્જિસ કહે: “ એ વાત ખરી, પણ આ માણને આપણું કાંઈ
બચાવું ન હયું.”

પરેલા કહે: “તું મૂઝવ છે. તેણે આપણું નહિ તો આપણા
જેવા બીજાઓનું માર્ગ તો કહેવુંજ દેશે એ વાત તું નારા દેવામાં
કેવરી રાખજે.”

જર્જિસને આ દ્રષ્ટી રચનમાં પરેલા મૂઝ મમ્ અતિ મમનમો.
તે સમજી ગયો કે, સંસારમાં જેજ પ્રકારના માનવપ્રાણીઓ વસે છે.
લૂંટનારાં અને લૂંટાનારાં. પેલા વીમા કંપનીનો દલાલ પરેલા વર્ગનો
દલો, તેણે પોતાના ધધામાં કાંઈ થોડાં ઉધાં ગતાં નહિ ક્યાં દોષ.
વીમા કંપનીને અને વીમો ઉતરાવનારાઓને બેઉને લૂંટવામાં કસર
નહિ રાખી દોષ. જે દલાલે જર્જિસને પેલું પર વેચ્યું હતું તે પણ
એનીજ જાતનો માણસ હતો. તેણે કસેલા દગાનો તો જર્જિસને પેટ
ભરીને દરેક અનુભવ મળ્યો હતો. આવી મુશ્કેલી અને કાપડેસર
લૂંટ કરનારાઓને લૂંટવામાં કશુંજ ખોટું નથી, એ વાત તેને જેમ
જેમ ગમે ઉતરતી ગઈ, તેમ તેમ સોદાનાં માથાં જાંગવાથી થતો ચણ-
ચણાટ ઓછો થતો ગયો અને થાય તેવાં થઈને હવતું એ મૂઝને તે
પોતાના જીવનમાં ઉતારતો ગયો.

આ નવા ધધાની તાલિમ આપતી વખતે ક્યારેને તેને કહી
રાખ્યું હતું કે “ આપણા ધધાનો કાંઈ પણ માણસ જે પોલિસની
આંખે સડી ગયો તો પછી તેઓ તેની ખાસે રાજ રાજ કાંઈ ને કાંઈ
માઆજ કરશે. એનો અર્થ એ થયો કે, જેટલા આપણે સોદાને લૂંટીએ
તેટલા આપણને પોલિસવાળા લૂંટી લે. એટલે આપણા દાધમાં તો
પાછી ધૂળની ધૂળ. મનસખ કે, પોલિસવાળાઓને સંતોષવાને માટેજ
આપણે જેમમ વેડીને લૂંટારાનો ધધો કરવો. તેમાં વળા જે એકાદ
પાર કોઈનું મોડું ન ભરાયું એટલે આપણને પકડીને જેલમાં ફાંટી ધાલે.
મોટે તારે તો દમણાં છુપાવ રહેવું અને છોડે એક મારી સોળનમાં ફર-
વુંજ નહિ.” આમ છતાં જર્જિસને સંતાઈ રહેવાનો કંટાળો આવ્યો.
એકાદ જે આદવાડીઓમાં તેના શરીરમાં પાણું ફોવન આવવા લાગ્યું
હતું અને દાધ પણ સારો મધ ગયો હતો તેથી દલે બેઠું દાધનો

છૂટથી ઉપભોગ કરવાને હરકત ન હતી. પંદર દિવસ તો તેણે જેમ તેમ કરીને ભોંયરામાં કાઢ્યા, પણ હવે તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ. એ દરમિયાન ડ્યૂએને એકસે હાથે પણ થોડોક તડાકો પાડ્યો હતો અને તેના વડે પોલિસ ખાતાવાળાઓને રાજી કરીને તેમની સાથે મુલેક કરી લીધી હતી. પેલી ફ્રેન્ચ તરુણી, જે તેની રખાત હતી, તેને તેણે અહીં રહેવાને તેડાવી અને તેના ઉપભોગમાં જર્જિસને પણ ભાગીદાર બનાવ્યો. આટલું છતાં પણ તેને ઘર બંદીખાના જેવું લાગતું અને બહાર છૂટો કરવાને માટે તે શુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેથી આખરે ડ્યૂએને તેની સાથે શુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળ્યું અને એક દહાડો તેને પોતાની સાથે તેડી ગયો. દારૂની દુકાનોમાં અને જુગારખાનામાં ન્યાં મોટા નામજદા બદમાસ, ઠગ, ઉઠાવગીર અને પોલિસે જેમની ચાલ-ચલગતના જામીન લીધા હતા એવા દાદાઓ ભરાઈ રહેતા હતા ત્યાં તેને તેડી ગયો અને તેમની સાથે તેનો પ્રથમ પરિચય કરાવ્યો.

હવે જર્જિસને શિકાગો નગરના ઉંચા પ્રકારના ગુનેગારોની દુનિયાની ઝાંખી થઈ. જેલમાં તેને જે જે ગુનેગારો મળ્યા હતા, તે બધા નાના નાના ક્ષુદ્ર કોટિના ગુનેગારો હતા. શિકાગો અને એ રીતે અમેરિકાના સંયુક્ત પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું કોઈ પણ શહેર, જે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું એક અંગ કહેવાય છે અને તેના ઉપર લોક-મતનું જ શાસન ચાલે છે એવું બહારથી કહેવાય છે, પણ ખરેખરી સત્તા તો થોડાક માતખર વેપારીઓના મંડળનાજ હાથમાં છે. દુનિયામાં ન્યાં ન્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અથવા લોકનિયુક્ત રાજ્યતંત્રનો અમલ ચાલે છે એવું કહેવાય છે ત્યાં બધેજ રાજ્યની ખરી લગામ થોડાક વેપારીઓ, કારખાનાંના માલિકો અને શરાફોના હાથમાંજ હોય છે. લોકસભાઓની ચૂંટણીઓ વખતે એ લોકોજ પડદા પાછળ ઉભા ઉભા તાર ખેંચે છે અને પોતાના વળના ઉમેદવારોનેજ ચૂંટાવે છે. પ્રધાન મંડળથી માંડીને તાલુકા જોડના અમલદારો સુધીની તમામ જવાબદારીભરેલી જગ્યાઓ આ લોકો પોતાના ન્યાયાનાયે એવા માણસોથીજ ભરી દે છે અને તે છતાં કહેવાય છે લોક-નિયુક્ત રાજ્યતંત્ર. રાજ્યના કાયદા વડે જે સત્તા લોકોના એટલે મતદાર મંડળના હાથમાં છે તે સત્તા પોતાના હાથમાં કરી લેવાને માટે આ મૂડીવાદી શેડીઆઓએ લાંચ રૂશ્વત અને બીજી આડકતરી ન્યાયવિરુદ્ધ ક્રમાણીની લાલચ આપીને તેના વડે પોતાનું ગાયું ગાય એવા ઉજળા દંગોનું મોટું ગંજાવર લશ્કર ઉભું કર્યું છે અને તે લશ્કરની મારફતે તેઓ પાછળ રહ્યા રહ્યા પોતાનું કામ કરાવી લે

છે. વરસમાં બે વાર: એક વાર વસંત ઋતુમાં અને બીજી વાર શરદ
 ઋતુમાં, ત્યારે ત્યારે રથાનિક અને મધ્યસ્થ લોકસભાઓની ચૂંટ-
 ઘૂંટો થાય છે, ત્યારે ત્યારે આ શેડીઆઓ ચૂંટણીના ખરચ પેટે
 પોતપોતાની પેટીઓમાંથી કરોડો ડોલરની રકમ છુટી કાઢે છે અને
 તેમાંથી મનમાન્યો ખરચ કરે છે. એ રકમ આખી ને આખી હમણાં
 જેને હાથેખ ક્યો તે લશ્કર ખાઈ જાય છે. મતદારોને પોતાની
 વસ્તુ વળી લેવાને માટે સભાઓ થાય છે. ત્યાં જીલના છૂટા અને
 સોફાના મન ઉપર ખરી ખોટી વાત દસાવી દેવામાં કુચળ હોય એવા
 માણી વક્તાઓને ભાષણ કરવા બોલાવે છે. સોફો સભાઓની અંદર
 ખોટી સંખ્યામાં દાખરી આપે તે સાર એન્ડ વાળાં વગડાવે છે, આતશ-
 ખાઈની ગમ્મતો બોલાવે છે, સોંકોડો ખાંડી વગ્ગન થાય એટલાં હેન્ડબિલ
 અને સમ્પૂર્ણરો વહેંચાવે છે, દારૂની ટાંકીઓ ખાલી કરાવી દે છે,
 માંડી અને લ્હીરકીનાં જાહેર પરખ મંડાવે છે અને એક એક મતના
 ફંચ પાંચ દસ દસ ડોલરની સાંચ આપીને હમ્મરો મત પોતાના
 હાથમાં ખરીદી લે છે. આ બધું કામ પેશું ભાડૂતી લશ્કર ઉપાડી
 લે છે. તેનો ખર્ચ તો વરસમાં બે વાર પડે છે, પણ તેને આખું વરસ
 બહુ મહેનતખર્ચ આપીને રાષ્ટ્રી રાખે તોજ તે ખરી અણીને વખતે
 કામ આપે. રાજકીય પક્ષના આગેવાનોને અને મતદાર મંડળને
 પોતાના હાથ ઉપર રાખનારા ખાંધીઆઓને પેલા શેડીઆઓ પોતાની
 પેટીઓમાં અથવા બીજો ગમે ત્યાં સારી સારી નોકરીઓ ઉપર રખા-
 વીને પોતાનાં વાંદરાંની પેટે પાળી રાખે છે. શહેરના મારિટ્રેટોને,
 કોર્પોરેશન અથવા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખોને, અને ધારાસભાના
 સભ્યોને તેમના દરજ્જાને ચોગ્ગ સાંચ આપવામાં આવે છે. અમુક
 અમુક પક્ષના સુત્રધારોને ચૂંટણીને માટે અનામત રાખેલા હંડમાંથી
 મતો પાડે છે. મજૂર સંઘના નેતાઓને અમુક રકમ મદિને મદિને
 અથવા વરસ દહાડે મળ્યાજ કરે છે અને તેમનાં મોઢાં એ રીતે બંધ
 કરી રેવાય છે. હવે વર્તમાનવત્રોની કટારોમાં અમુક હિનેદયારનાંજ
 પંડામન ગવાય, અમુકને ઉતારી પડાય, અમુક પક્ષની સભાઓના
 મિલકતપેક દેવાલ જપાય તે મારે વર્તમાનવત્રોના માલિકોને અને
 તંત્રીઓને ફોડવાના ગયા. એ કામ તે તે પંજાને મારી મેટી જાહેર
 ખર્ચોના ઓઠરે આપીને લિલ કરી લવાય છે આ તો ગાજે મૂર્તિ-
 વરિઓએ રાખેલા લશ્કરના રોન. પાત્રમે અને અમલદારોની વાત
 કાઢી, પણ આખી ને મોઢું સૈન્ય ગળુ તમન તેઓ શહેરની વસ્તીને
 રોષે દેખે ફોલી ખાવાને સાર છૂટા મૂકી છે અથવા જીલ્લા બોર્ડનાં

કે મ્યુનિસિપાલિટીઓની નાની મોટી જગ્યાઓ ઉપર યોગ્યતા મુજબ ગોઠવી દે છે. જેમકે પોલિસખાતું. તેમાં મૂડીવાદીઓના અમુક ખાંધી-આઓનું ભરતિયું થઈ જાય છે. ત્યાર પછી આગ હોલવવાનાં અને શહેરને પાણી પૂરું પાડનારાં ખાતાં, તેમાં પણ ઘણાની જોગવાઈ થઈ જાય છે. જુદાં જુદાં સરકારી ખાતાંની મોટા મોટા પગારની જગ્યાઓ તો તેમણે પોતાના પક્ષનાં માણસોથી ભરી દીધી હોય છે. પછી જે બાકી રહી તેમાં પણ જ્યાં બની શકે ત્યાં તેઓ પોતાના અગલઅચ્ચા-ઓને જ ગોઠવી દે છે. કોઈ પણ ખાતાના સૌથી વડા અમલદારથી માંડીને ચીફી ચપાટી લઈ જનાર પટાવાળા સુધી જ્યાં જુઓ ત્યાં મૂડીવાદીઓની કુગડુગીની સાથે નાચનારાં માંકડાંઓ જ ભરાઈ ગયાં હોય છે. આટલું આટલું કરતાં પણ ઘણા રહી જાય છે. તેમને તેઓ શહેરની વસ્તીના ઉપર ગુજરાન ચલાવવાને માટે છૂટી લગામ મૂકી દે છે. જુગાર રમવો હોય તે જુગાર રમે, ચોરી કરવી હોય તે ચોરી કરે અને લૂંટારાનો ધંધો જેમને ગમે તેઓ તે ધંધો અખત્યાર કરે. જુવાન સ્ત્રીઓનાં શરીરનો જેમને વેપાર કરવો હોય તેમને તેમ કરવાની છૂટ. એ બધાને પોતપોતાને મનફાવતો ધંધો કરવાને માટે વગર લખેલી સનંદ મળી ગઈ હોય છે. કાયદા પ્રમાણે રવિવારને દહાડે દારૂ વેચવાની મના છે; પણ આ કાયદાએ પોલિસ ખાતાના હાથમાં દારૂનાં પીઠાંવાળાઓને દબાવવાનું અને લૂંટવાનું સારામાં સારું હથિયાર પૂરું પાડ્યું છે. રવિવારે દારૂખાનાંઓ, ગોદીઓ અને વર્કશોપ વગેરે બંધ હોય છે તેથી કરીને દારૂની ખરેખરી માગણી તેજ દહાડે થાય છે. હવે જો દારૂવાળાને દારૂ વેચવો જ હોય તો તેણે પોલિસ ખાતાનું મન મનાવ્યે જ છૂટકો. કાયદામાં લખ્યું છે કે, વેશ્યાનો અને કુટણખાનું રાખવાનો, એ જોઈ ધંધાઓ કરનારને સખત કરી. પણ એ જોઈ ધંધા શહેરમાં છોડે ચાલ્યા જ કરે છે. આથી કરીને વેશ્યાઓને સત્તાવાળાઓની ગરજ પડે છે અને તેઓ પણ તેમના કુટણના હાથ બનીને તેમના સંઘમાં સામેલ થાય છે. એજ પ્રમાણે જુગારખાનાં ચલાવનારાઓ, ગિલ્ડિયર્ડ અને બીજી રમતોમાં જુગારના ખેલનારાઓ અને ખેલાવનારાઓ, ટૂંકામાં દરકોષ્ટ સ્ત્રી કે પુરુષ, જેને જેને કાયદા વિરુદ્ધ, ન્યાય વિરુદ્ધ, નીતિ વિરુદ્ધ કમાણી કરવાની મજા મેળવે અને ખેલનારાં દરમિયાનમાં સત્તાવાળાઓનો ભાગ પાડવા જેઓ ખુશી હોય તેમને જોઈ ખેલનારે મનફાવે તેમ અનીતિનાં આચરણ કરવાની છૂટ મળે છે અને તેમને દરેકને જુટળી વખતે પૂરપૂરા ઉપયોગ થાય છે. આ સુવ્યવસ્થા કેવું કાવતું આમલેલ છે તે કહેવા કરતાં કાવતું સમજાવવું વધારે

પ્રદેશ વધારે સહેલું છે; દારણ કે તેમાં બધાજ આવી જાય છે અને
 કેમ બાકી રહેતું નથી. દાખલા તરીકે વાસી શાક વેચનાર કાઠીઆ,
 દૂધમાં પાણી તથા બીજી દાનિકારક વસ્તુ મેળવનાર દૂધવાળા, સડી
 રૂએલાં દુગ્ધ અને રાગી દોરનાં માંસ વેચનારા દુકાનદારો, ભાઈનના
 આરામને હાનિ થાય એવાં મકાન ભાડે આપનારાઓ, સર્ટિફિકેટ
 વગરના ભેટવેદો, હદ ઉપરાંત વ્યાજ લેનારા વ્યાજખાઉઓ, લૂંટા-
 રાઓ, ખીસાકાતરોઓ, ચોર, હાવગીર, બિખારી, ભામટા, કુરતીનાં
 દગલોમાં મારામારી કરનારાઓ, દાદાઓ, ફેરીઆ, ઘોડદોડની ચરતો-
 ની દૂધી બાતમીઓ વેચનારા, જૂની ક્ષાંટરીઓ ચલાવનારા, વેસ્થા-
 ઁના દલાલો, ગૌરવર્ણની સ્ત્રીઓને વેસ્થાનો ધંધો કરાવવા સારૂ
 દેશપરદેશ વેચનારાઓ, જીવાન છોકરીઓને અનીતિના ધંધામાં ફસાવ-
 નાં છોકરાઓ, આ મુદ્દાઓ સરવાળો કરીએ એટલે સજ્જ સમાજમાંથી
 બહુજ ઘોઝ બાકી રહી જાય છે. અનીતિનો પ્રચાર કરનારી તમામ
 વ્યક્તિઓનું એક સંગઠિત અને સુચ્ચવચિત તંત્ર બની ગયું છે અને
 પોલિસ ખાતાનાં માણસો સાથે તથા રાજ્યપ્રકરણી પુરોગાની સાથે
 તેમનો સમા લાકડાના જેવો ધનિષ્ઠ સંબંધ બંધાયો છે. ત્રણે જગ્યા
 જ્યારે એકઠે ત્યારે એકબીજાની મદદે આવીને હિમા રહે છે, અથવા
 બીજી રીતે કહીએ તો પ્રજા, વિજય અને રૂઢની ત્રિપુટિની પેઠે આ
 ત્રણ વ્યક્તિઓની ત્રિપુટિ એકબીજાથી સંપૂર્ણ રીતે અલિપ્ત છે. ધણી
 મરા દાખલામાં તો આ ત્રણે દાર્યો એકની એકજ વ્યક્તિને હાથે થાય
 છે. દાખલા તરીકે અમુક સત્તાનું કુટાણખાનું એ સત્તાનો પોલિસ અ-
 મલદાર પોનેજ અમલદારો હોય છે, તેજ તેની કમાણી ખાતો હોય છે
 અને છતાં પોલિસ ખાતાના અમલદાર તરીકે પાછો એજ કુટાણખા-
 નાના મકાન ઉપર પોતાનાં સિપાઈઓને લઈને દરોડો પાડવાનો ઢોંગ
 પણ કરેલોજ હોય છે. અમુક દારની દુકાન અમુક રાજ્યપ્રકરણી
 વ્યક્તિની મલિકીનીજ હોય છે અને એ દુકાનના માગ ઉપરજ તે
 પોતાની બાહિસ જોડીને બેટો હોય છે. કેટલાંય મનુસંધોનાં દાર્યો-
 વધને દારની દુકાનો સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાજ જરૂરી નથી. ચિકાગો-
 નાં સૌથી વિશેષ જાણીતાં જીભારખાનાં તેમજ મવાલીખાનાં કયા કયા
 રાજ્યપ્રકરણી પુરોગાના છે અથવા કયા કયા સંદેર સગિનિના સજ્જોનાં
 છે એ વાત તો સંદેરનું નાનું હાકકે વળ જાણે છે. આ મધ્ય પાપ અને
 પશુનાની બાકોમા દરરોજ રાત્ર ૫૮૫ ૫૮૬ આ બા. મોદરના મરા
 હોઆ, જુહાઆ, દાદાઆ, કુન્તાઆ નાં ઉ. વગરના અને રા. નાની પાન
 સારી આસઅસવતવા મુવરકા સંધ. ના. આ ના. હું ૫ ૮ એવા નામગદા

દાંડીઆઓ ભેગા થાય છે, તેમનાં કાળાં કામેની ચોળનાઓ પણ ત્યાંજ ધડાય છે અને એ રીતે આખા શહેરની વસ્તીને આ બંદ-
માસો હમેશાં ધાસ્તીમાં ને ધાસ્તીમાંજ રાખે છે. ચૂંટણીને દહાડે આવાં
આવાં પાપ અને ગુન્હાઓ કરનારી મંડળાઓ એક બની જાય છે,
એકજ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અર્થે એકબીજાની સાથે પૂર્ણ સહકાર
કરીને કામ કરવા મંડી જાય છે. શહેરની વસ્તીના ઉપર એમનો
એટલો કરપ બેસી ગયો હોય છે કે શહેરના કયા વોર્ડમાં કયા પક્ષના
ઉમેદવારને કેટલા મત મળશે તે ચૂંટણી થતા પહેલાંજ સેંકડે નવાણુ
ટકા જેટલી ચોકસાઈથી તેઓ કહી શકે છે અને એમાં પણ ને ફેર-
ફાર કરવાની તેમને જરૂર લાગે તો ફક્ત એકજ કલાકની અંદર તેઓ
પોતાની મરજી મુજબ ફેરફાર કરવા એટલે કોઈને વધારે ઓછા મત
અપાવવા હોય તો તેમ કરવા પણ તેઓ પૂરેપૂરા સમર્થ છે. આવી
પરિસ્થિતિ એકલા શિકાગોનીજ નહિ, પણ યુરોપ અને અમેરિકાનાં
તમામ રાજ્યોમાં લગભગ એકસરખી રીતે પ્રવર્તે છે. મતલબ કે, રાજ્ય-
તંત્રનું બહારનું સ્વરૂપ ગમે તે હોય પણ રાજ્યની ખરી લગામ શ્રીમંતો
અને તેમના શિકારી કૂતરાઓ જેવા ગુંડાઓના હાથમાંજ હોય છે.*

આજથી એકજ મહિના ઉપર જર્જિસની પાસે ફૂટી બદામ
પણ ન હતી, ભૂખે પેટ બળી જતું હોય તો પણ શું ખાવું અને
ટાઢથી દરીને છવ જતો હોય ત્યારે શું ઓઢવું અથવા ક્યાં સૂઈ રહેવું
તેનું કશું ઠેકાણું ન હતું. થોડા દિવસ એમને એમ ગયા હોત તો
બીજા હજારો માણસ જેમ ભૂખ અને દંડીથી રીબાઈ રીબાઈને મરી
જાય છે તેમ તે પણ મરી ગયો હોત. પણ જ્યારથી તેના મિત્ર ડ્યૂએને
તેને મનવાંચિત ફળ અપાવે એવો સિદ્ધમંત્ર આપ્યો અથવા જે માંગો
તે તરતજ હાજર કરી દે એવી કામદુધા ગાયનું દાન કર્યું ત્યારથી
તેને કશાની ખોટ રહી નહિ. તે દિવસથી તેણે એવી એક ભૂમિકામાં
પ્રવેશ કર્યો કે જ્યાં કોઈને કશી વાતની તંગી હોઈ શકેજ નહિ અને

* આ લીટીઓ લખાય છે તેજ દહાડે વર્તમાનપત્રોમાં ખબર
આવી છે કે, કરોડો રૂપીઆની દગાઈ કરનાર સ્ટેવિસ્કીના કાવતરામાં
ક્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન અને પોલિસ ખાતાનો સૌથી મુખ્ય અમલદાર
લાગીઆ હતા, તેને પરિણામે ત્યાંનું પ્રધાન મંડળ ઉચલી પડ્યું. પ્રગત-
તંત્રો માત્ર નામનાં છે અને સત્તા મૂઠીવાદીઓનીજ છે અને રાજ્યના
મોટામાં મોટા અમલદારો તેમનાં રમકડાંમાત્ર છે તેનું આ એક તાલુકું
દાંત. —અનુવાદક

આવીને મને આપનો સ્વીકાર ત્યાં સુધી નહોતો કરી શકીશ ત્યાં સુધી તને હર રાત્રિયારે પાંચ પાંચ કોણે મળ્યાજ કરશે. કામ પણ વાત ફાળી રાખવાના કામમાં જર્જિસ થઈને પ્રવીણ થશે, તેથી થોડાજ વખતમાં તેણે હિંદોસ્તાનનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી લીધો. તેને ત્યારે ખાત્રી થઈ કે, આ માણસને ગમે તેવું છૂપું કાવતું કરવાનું કામ સોંપવામાં કાંઈજ જોખમ નથી, ભારે પોતાના ખીજા મળતીઆઓની પાસે તેને તેડી ગયો અને આ માણસ ખૂબ ભરોસાદાર છે એવું તેને પ્રમાણપત્ર પણ આપ્યું.

આ બધા લોકોના સમાગમમાં આવવાથી જર્જિસને એક ખીજો પણ આડકતરો લાભ થયો. વગવરીસો કેવાં કેવાં કામ કરાવી આપે છે તે જોવાના તેને ખૂબ પ્રસંગો મળી આવ્યા. પેલા કોનોરે તેમજ પેલા દારની દુકાનના કુસ્તીઆજ માલિકે તેને કેવી રીતે જોલમાં કોટી ધલાવ્યો હતો તેનો ભેદ હવે તેની આંખ આગળ ખુલ્લો થઈ ગયો. એક વાર રાતના અમુક કલાણે નાચનો જલસો રાખવામાં આવ્યો હતો, એ જલસાનો કુલ નફો એક લંગડા સારંગી બજાવનારને બક્ષિસ તરીકે આપી દેવાનો હતો. કલાઈ સ્ટ્રીટમાં ઉંચા પ્રકારની વેશ્યાઓનાં ઘરમાં નાચ-ગાયનના ઉત્સવો વખતે આ માણસ સારંગી બજાવવાને સૌના મનનું રંજન કરતો હતો તેના બદલામાં તેને આજના જલસાની ઉપજ આપી દેવાનું હતું હતું. મસ્કરી કરવામાં પણ તે ભારે ઉસ્તાદ હતો. તેના આવા આવા ગુણને લીધે પેલી વેશ્યાઓના મેળાવડાઓમાં આવનારા સજ્જનોનો તે ભારે કૃપાપાત્ર થઈ પડ્યો હતો. એક વિશાળ નાચમંડપમાં આ ઉત્સવની ગોઠવણ થઈ હતી અને તેમાં ભાગ લેવાને માટે આખા શહેરની તમામ આસુરિક શક્તિઓ આવી આવીને એકઠી થઈ હતી. ગાયન, નાચ અને દાર, એ ત્રણના અધિકાધિક સેવનથી ઉશ્કેરાએલી પાશવી વૃત્તિઓએ છેક માઝા મૂકી દીધી હતી. ખીજા ગુંડાઓના ભેગાભેગો જર્જિસ પણ અહીં આવી પહોંચ્યો હતો. ખૂબ દાર ટીંચીને તેણે પોતાની સાનશુધ ગુમાવી હતી. પછી કોઈ તરુણીના કૃપાકટાક્ષની આબતમાં તેને અને તેના ખીજા કોઈ હરિક્ષને બોલાચાલી થઈ અને બેઉએ ગળા સુધી દાર પીધેલો એટલે ઝટ લઈને મારામારી ઉપર વાત આવી ગઈ. જર્જિસનો ભાંગેલો હાથ આટલા દિવસમાં પૂરેપૂરો સાજો થઈ ગયો હતો અને તેનામાં હવે જોર પણ આવવા લાગ્યું હતું. તેણે તો પોતાના હાથમાંની લાડી વડે જે સપાટામાં આવ્યા તેમને આંખો મીંચીને જૂડવાજ માંડ્યા. મંડપમાં નાસભાગ થઈ રહી, નાચમાં લંગાણ પડ્યું અને છેવટે જર્જિસને પોલિસ ચોટીની કોટડીમાં બાંધીની રાત ગાળવાનું હતું. તે રાત્રે પોલિસ-

ના રોડનકાઉચમાં ભારે બીડ હતી. એક એક કોટડીમાં મવાલી-
એને સગમસગડી ફેરી દીધા હતા અને બહારની ચાલીઓમાં પણ
૩૫ મશીને હોમા રહેવા જોડણી પણ ખાલી જગ્યા રહી ન હતી.
દેખના ચરીરના પરસેવાની અને તેમજે પીધેલા દારૂની ઝાકધી આખું
રોડનકાઉચ ગંધાઈ ઉઠ્યું હતું. પોતે પીધેલા દારૂનો નશો ઉતરી
ત્ય ત્યાં સુધી સારી પેટે ઊંધ કાઢી લેવાની જર્જિરને હતી હતી, પણ
આવી મેંવાની જગ્યામાં જાંઘ આવેજ કેવી રીતે ? થોડા વખત ઉપર
આના દરનાં પણ વધારે ખરાબ જગ્યા તેને મળતી ત્યારે તે પોતાનું
મોઢાંઆમ્ય સમજતો, પણ આજે તે બિખારી ન હતો. આજે તો તે
દેખના યુદ્ધાઓમાંનો એક હતો. તેણે તરતજ ત્યાં દેસોરને બોલાવી
મંગાવ્યો. દેસોરને તે યાંડના રાજનૈનિક આગેવાનને યેચિદાન ઉપર
બોલાવ્યો અને સવારના ચાર વાગતા પહેલાં તો પોલિસ રોડનકા
કુખ અમલદારને મારિટ્રેટ્ટે ટેલીફોનથી અખર હરી દીધી કે, જર્જિસ
નામના આઠાંપીની વતી મારી પાસે સદર જમીનગીરી આવી મધ
છે; મારે તમારે તેને એકદમ છૂટા કરી દેવો. આ બધા ઘાટ રાતમાં ને
રોડમાં મોઢવાઈ ગયો. બીજે દવાડે મારિટ્રેટ્ટની અદાવતમાં તેના
ઉપરના કેસની કુનાવણી થઈ તે પહેલાં તો પેલા રાજનૈનિક આગે-
વાન મારિટ્રેટ્ટના ચિરદનેદારના કાનમાં મંગ કુંડા આવ્યો હતો કે
જર્જિસ કડામ આખરદાર માણસ છે. હજી મધ કાસે રાત્રે તેનાથી
વધારે પડતો દારૂ પીવાઈ ગએલો તેથી શું કરવું ને શું ન કરવું તેનું
કેન ને બોઈ મોઢા એટલી તેની જાણ થઈ. આટલી નસીબી જુઠને
મોઢે જર્જિસનો દગ ડાકરનો દંડ થયો અને ને દંડ લેવાનું પણ
કેંદરીએ 'મુસલવી' રાખ્યું—એટલે કે જર્જિસની પાસેથી એ દંડની
રોક અદાલતે ચરૂમ હરીફ નહિ અને ભવિષ્યમાં તેણે માનુષ કરાડે
માને આ યાન ત.ચ ન હો તો એ દંડની રકમ આખો ને આખો
મોઢીજ માળવી એવું નહીં થવું હતું. પણર સુન્દે અમલ. જર્જિસના
આખરદાર કાઠન કરવાના કારણે રોડે આખો દારૂ ફેરવી રાત્રે કોનકો
સેર માણુમ દારૂ પાંને દુકાન મલ્યાએ અને મળો દારૂ જગલ એ રોડ દોને
ખનનું દારૂ ને જર્જિસે આપે પોતાના અગેવ અમુકજ ખરડો દેવો આપું.

જર્જિસ આખો એ જાનલમ.કામ. રોડેતો ચોપા અને ત્યાં જ પુનું
પર મળ્યાં. આ અમલ.કામ. કરવા પાણુ જોડે રોડ અદાલત હતું. તે
એની દંડ દેખી કે, જે રોડ મળેતો જ. જુઠો દરેકને, એક એક
જેમકે. દેવો, તેની અ દેવોને અવ કરો જે માળ ને રૂડો અવ
અદેસ અમલો અદાલત કરવા એમો. રૂડ પંડે દેવો એ કેવું

અધું વિચિત્ર કહેવાય ! એનાં કારણો નખાણીએ તો એમાં કશું વિચિત્ર ન લાગે. મનુરી કરતાં તેના શરીરને જેટલો શ્રમ પડતો તેના અંશ પણ અત્યારે તેને લેડો પડતો ન હતો. બીજું ને વખતે તેના માનસની આસપાસ નિરાશાનું ઘેરૂં વાદળ મેરાઈ એટલું હતું તેમાં અત્યારે કશું હતુંજ નહિ. આથી કરીને થાક ઉતારવાની અને મનને કૃત્રિમ ઉદ્ધાર આપવાની તેને પહેલાંના જેટલી જરૂર પડતી ન હતી. અત્યારે તેની દિનચર્યા એવાં સાદસો એડવામાં અતીત થતી કે, તે સાદસોમાંથીજ તેના મનને પૂરતી ઉત્તેજના મળી રહેતી અને તેથી ઉત્તેજનાને ખાતર તેને દારૂની ઝાઝી ગરજ પડતી ન હતી. પહેલાં તે જે પરિશ્રમ કરતો હતો તેનું ફળ તેને ઘણુંજ થોડું મળતું હતું; તેનો મોટો હિસ્સો બીજાઓને લાગે જતો હતો. અત્યારે તો જે કાંઈ કરતો તેનું ફળ તેને પોતાનેજ મળતું અને તે વળી તરતજ મળી જતું; તેથી કરીને હવે તે જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરતો હતો તે લગ્ના ભુંડા ગમે તેવા પણ ચોક્કસ ઉદ્દેશપૂર્વક કરતો હતો. પ્રથમની માફક બીજાઓ જેમ હાંકે તેમ હાંકતાં અને બીજાઓને માટેજ છવતરનો બોલો દસડનારાં ઢોર જેવો તે રહ્યો ન હતો. વળી તેને હવે બરાબર સમજાઈ ગયું હતું કે, જો હું મારી અક્કલને ડેકાણે રાખીને સાવધાનતાપૂર્વક કામ કરતો રહીશ તો આગળ જતાં મને પૈસા પેદા કરવાના અને મારી લાગવગ વધારવાના નવા નવા સુયોગ મળતાજ રહેશે. તે સ્વાભાવિક રીતે કામ કરવાને હોંસ અને ઉમંગવાળો તો હતોજ, તેથી તે પોતે લાનભૂલા થવાય એટલો દારૂ કદી પીતોજ નહિ અને તેનો મિત્ર જે વારુણી (દારૂ) અને વનિતા બેઉ ઉપર તેના કરતાં વધારે આસક્ત હતો તેને અંકુશમાં રાખીને તેની સાનસુધ પણ ડેકાણે રહે એટલોજ દારૂ તેને પણ પીવા દેતો.

પછી તો એક બદમાસીમાંથી બીજી અને બીજીમાંથી ત્રીજી એમ તે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો ગયો. જે દારૂની દુકાનમાં તેનો હૃલોરનની સાથે પરિચય થયો હતો તેજ દુકાનમાં એક વાર તે અને ડ્યૂએન બેઠા હતા, એવામાં ત્યાં કોઈ ગામડીઓ ઘરાક આવી ચઢ્યો. ગામડાના દુકાનદારોના તરફથી શહેરમાં માલ ખરીદવાને માટે તે આવ્યો હોય એવું લાગતું હતું અને તેનાં ગજવાં ફીક ફીક ભારે હતાં. વળી જરાક વધારે પડતો દારૂ પીને તેણે પોતાનું અડધું લાન તો ગુમાવી દીધેલુંજ હતું. દારૂની દુકાનમાં દારૂ વેચનારને બાદ કરતાં બીજું કાંઈ હતુંજ નહિ; તેથી કરીને જેવો પેલો ઘરાક દુકાનમાંથી નીચે ઉતર્યો કે તરત ડ્યૂએને જર્ગિસને ધસારત કરી અને બેઉ જણે

તેની પાંચ પક્ષી. પેસો માણુમ મહાકુપચ્છી પાકો વળે, જરાક
 જામન જતાં ત્યાં જામન એક ત્યાંજુએ જામન વગરનું ખાતી મકાન
 અને બીજી જાલુએ જરાક હિંમતી પર જામિતી જામગાડીની મહા
 જાવી; તેથી કદીને ત્યાં જામન ત્યાં જામગો વગરના જામર જેવું જની
 મધુ દત્ત અને ત્યાં જામન જામગો જામુ દંતજ્યે એટલું દત્ત. જામિંસ
 જામમ જામ જામીને તેની જામે જોડે જાવીને અને પાટલનના
 જામગોથી પિરનેલ કાઢીને તે જામગના નાદ જામન પરી રાખી.
 જામગી વામગી જામગીને પોતાનું જોડું રાખીની નીચે કાઢીને વીજળાની
 જામગી તેનાં તમામ જામગી દંડાડી લીધા. તેમથી એક પડીજામ
 જામે પાકીટ જે વાનાં મળી જામગી. તે જામગી લાખને જોડે જામ
 જામ એક નાદ કે પેસો માણુસ એકથી બીજી જામ પાડે તે પડેલાં
 તે જામગી વાંક જામગીને સડક ઉપર જામગી અને ત્યાંથી પાછા
 પેસી જામગી દુકાનમાં જાવીને જામગી ગયા. દુકાનમાં પેસતાં પેસતાં
 તેમજ દુકાનજામને જામગીને જામગી કયો એટલે તરતજ જામગીમાં
 પેસી જામગી રસ્તો ઉધાડી જામગી. પડોચના મકાનમાં એક કુટુંબ-
 જામુ દત્ત તેમાં જામગીને જામગીમાં થઇને જામગી જામગી એક જામ
 જામગી દત્ત તેમાં જામગીને કુટુંબજામગીમાં પેસા. તેની જામગી ઉપર
 જામગીને જામગી બીજી જામ મકાનમાં પેસી નીકળ્યા અને જામ
 જામગી કરતાં રકુચકર થઇ ગયા. કદાચ પોલિસવાળાઓને સંતોષાયા
 ન હોય અને તેથી જામગીને જામગી દુકાનની જામગી લેવાને
 તેઓ જામગી દરોડો પાડે તો પોતાની દુકાનમાં જોડેલાઓથી ગમે
 તેને કપાટાજામ જામગી જામગી હરી દેવાને રાજ દામગી પીડાવાજામ
 જામગી રસ્તા રાખીજામ મૂકે છે. જામગી પ્રમાણે કામ જામગી સંતાડી દેવાની
 જામગી જામગી જામગી પડી તો તે જામગી પજુ જામગી જામગી રસ્તા થજા કામ
 જામગી જામગી. 'જામગીને જામગી કામ કરનારીઓ જામગી છે' અથવા
 'જામગીનાંમાં કામ કરી શકે જામગી મજૂરજામગીની જામગી છે' 'અમુક
 જામગીની જામગીમાં જામગી મજા' જામગી જામગી જામગી જામગી
 જામગીને જામગીમાંથી જામગી જામગી જામગી જામગી નજારામાં જામગી
 જામગી છે. જામગીઓ જામગીનારી જામગીઓ સોનેરી રાખીના લોકોએ
 જામગી જામગીવાને જામગીને જામગી જામગીને જામગીના જામગી-
 માં જામગીવાને જામગી કાઢેલી હોય છે. જામગીથી જામગી જામગી જામગી
 જામગી તેમની કપડાજામમાં જામગી લખને જામગી જામગી છે. જામગી જામગી
 જામગી જામગી જામગીના લાજ્ય જામગીને અમુક જામગીમાં પૂરી
 જામગી છે. તેઓ જામગી લખને જામગીજામગી જામગી નહિ તેટલા વામગી તેમનાં

એ જુગારીનું માથું કાઢ ભાંગી નાખે તો તેના બદલામાં તેને હું
મારું તે દે. આટલે મુધી ત્યાં વાત આવી એટલે ગોઠડબર્ગર,
જનનો ચાંદુદી હતો, તે આ બે જણ ઉપર વળી વધારે વિશ્વાસ
રાખ્યો. તેણે કહ્યું કે, મારી પાસે ન્યૂ ઓર્લિયોન શહેરમાં જે
ગોઠડબર્ગર શરતો ધાય છે તેમાં હંનામ જીતી જવાની ઘણીજ છૂપી
જીતો છે તે હું બતાવી દેવા ખુશી છું. જર્જિસે પૂછ્યું કે, એ ચાવી
મારી પાસે આવી ક્યાંથી ? ત્યારે પેલાએ કહ્યું કે, એક વાર પોલિસ
મથકમાં સારો દોડો ધરાવનાર એક અમલદાર બહુજ સંકડામણમાં
પકડાયો હતો તેમાંથી મેં તેને છોડાવ્યો હતો, તેણે પોતાની
અનિચ્છાએ મુક્ત બેઠ મને બતાવી દીધો છે. આથી કરીને એના સાચા-
કર્મને કિંો દશી શંકાજ રહેતી નથી. વળી એ પોલિસ અમલદારને
કેવળા ઘોડાઓના માસિકોની માતબર સિન્ડિકેટ (મંડળ)ની સાથે
પરેજ ધારો સંબંધ હોવાથી તેને એ બેઠ ઘણીજ વિશ્વાસપાત્ર
અનિચ્છાથી મળ્યો હોવો જોઈએ. ઘોડોડોની શરતોનો ડયુએનને સારો
અનુભવ હતો તેથી તે તો આ વાત જટ લઈને સમજી ગયો, પણ
મોરેસ આ બાબતમાં તદ્દન બોલ નેવો હતો તેથી તેને તો ડયુએને
ઘોડોડોની શરતોનું અંદરનું અને બહારનું આખું તંત્ર ત્યારે સમ-
જાણ્યું ત્યારે તેને ખબર પડી કે, આ ચાવી કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી
જે એ તો એક તકાલામાં લખપતિ બનાવી દે એવી છે.

ઘોડોડોની શરતોના સદા ખેલનારા વેપારીઓનું એક મોટું
માતબર મંડળ હતું. સંયુક્ત રાજ્યોનાં જે જે પેદારાજ્યમાં આ
મંડળ પોતાનો દારાખાર ચલાવતું હતું તે તમામ રાજ્યોની ધારા-
જીઓને તેણે પોતાનાં નાણાંને જોડે ખરીદી લીધી હતી, મોટાં
મોટાં વજનદાર વર્તમાનપત્રોને તેમણે પોતાનાં ગીત ગાનારાં બનાવી
લેતાં હતાં, અને એ વર્તમાનપત્રોની મદદથી સોફમનને પણ તેમણે
પોતાના પક્ષમાં વાળી લીધા હતા. આખા મુલકમાં આ મંડળની
એ વિશેષ દરી રહે એવું જો કોઈ કોય તો તે એકલું “પૂવ રમ
ત” નામનું તેમનાજ જેવું એક બીજું જુગારીઓનું મંડળ હતું.
તે સિવાય બીજી કોઈ મંડળી, કોઈ સંસ્થા અથવા કોઈ સત્તા આખા
દેશમાં હતીજ નહિ કે જે આ “રસિંગ ટ્રસ્ટ” ની સાથે બાબડી
જોડી રાખે. આખા દેશમાં દેશને દેશને તેની પોતાની માસિકોનાં
ફોંડોનાં બબ્બે હેઠાનો અને દરેક દેશોનાં મકાનો હતાં. નાણાંની
રજીસ્ટર રાખને છોટ દાંધે વેરીને આખા દેશના લોકોને ઘોડોડોની
શરતોમાં બા.વ સેવાને આ મંડળ લસમાવતું હતું. શરતની અંદર

તેમણે એક એવી છાત્રી ગોળના ઝાડની ટીની હની કે દર વરસે લોકોના કરોડો ડોલર એકઠે સગાટે આ મંડળીના હાથમાં આવી જતા હતા. આવી મોટા પાયા ઉપરની કમાણ માત્ર એકજ વરસને માટે નહિ પણ વરસોવરસ વ્યવસ્થિત રીતે સરકારના કામદારના અને લોકમતના સંરક્ષણ નીચે આજ્ઞાજ કરતી હતી. ઘોડદોડની શરત એક જમાનામાં તો માત્ર મદોની અંગકસરતને ખાતરજ થતી હતી, પણ ત્યાર પછી લોકોએ તેને વેપારના અને સદા ખેલવાના સાધનના રૂપમાં ફેરવી નાખી અને તેમાં તરેહ તરેહના દગા ફટકા અને નીચ કારસ્તાનોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. શરતના ઘોડા ઉપર બેસીને ઘોડાને દોડાવનારા જોડિઓ અને ઘોડાઓને તાલિમ આપનારાઓ આ કારસ્તાનોમાં સૌથી અગત્યનો ભાગ ભજવવા લાગ્યા. ઘોડાને ફેરી વસ્તુ પાછને અથવા કોઈ ભળતી ચીજ ખવરાવીને તેને ઢીલોડસ કરી દેવાનું અથવા તેને ઉન્મત્ત કરી દેવાનું કામ જોડિઓના હાથમાંજ હોય છે; તેઓ ઘોડાને જોઈએ તે કરતાં વધારે અથવા ઓછી તાલિમ આપવા ધારે તો તેમ પણ ફેરી શકે છે; ઘોડો દોડતો હોય અને તેને એકદમ પાડી નાખવો હોય તો તે પણ જોડિ ફેરી શકે છે; ઘોડો ઘણો ઝડપથી દોડતો હોય અને તેની ગતિ ઓછી કરી નાખવી હોય તો જોડિના હાથની ચાખૂકના એકજ ફટકાથી તેમ થઈ શકે છે અને છતાં પ્રેક્ષકો તો એમજ સમજે કે, ઘોડાને વધારે ઝડપથી દોડાવવાને અને તેને આગળનો આગળ રાખવાને માટેજ જોડિએ ચાખૂક મારી હશે. આવી આવી સેંકડો જાતની ચાલાકીઓને લીધે શરતમાં જે ઘોડાને સૌથી આગળ લાવવા ધાર્યો હોય તેજ ઘોડો પહેલો આવે છે. ક્યો ઘોડો ક્યે નંબરે આવશે તેના ઉપર લોકોએ લાખો ડોલરના સદા કર્યા હોય છે, તેમાં કોઈ કોઈ વાર ઘોડાના અસલ માલિકો ફાવી જાય છે, કોઈ વાર જોડિઓ અને ઘોડાને તાલિમ આપનારાઓ ન્યાય થઈ જાય છે, કોઈ વાર તેમને લાંચ આપીને ફોડનારા સટોરીયા ફાવી જાય છે, પણ ઘણી ખરી વાર તો ઘોડદોડની શરતોની સિન્ડિકેટના સભ્યોજ પોતાનું ધાર્યું કરે છે અને લાખો કરોડોની રકમનો હાથ મારે છે. દાખલા તરીકે ન્યૂ ઓર્લિયાંમાં ઘોડદોડની શરત થવાની હોય છે ત્યારે તેને માટે પેલી સિન્ડિકેટ દરરોજનો કાર્યક્રમ અગાઉથી નક્કી કરી રાખ્યો હોય છે. સિન્ડિકેટના દલાલો આખા દેશમાં જ્યાં ત્યાં ફેરી ફેરીને શરતમાં ભાગ લેવાની ટિફિટો ખપાવવા અને ઘોડાઓ ઉપર નંબર લગાડવા મંડી ગયા હોય એવામાં છેલ્લી ઘડીએ આવેના કોઈ ગામમાંથી સિન્ડિકેટના ઉપર સાંકેતિક લાપામાં ધૂપો તાર આવી

હવે તેને ટાંચે જેની પાસે આ સારમાં મું છે તે ઉદ્ધવાની ગાવી
 છે તે ખસે પેડા ઉપર જ પેનાનો નાંચર લગાવે અને લખપતિ
 અથવા કોણપતિ બની ત્યજ પેડા માનુદીએ જર્ગિસને કહ્યું કે, તું
 મનનો દોષ તો આવની કામે નું નને એક દગ્ગાએ તેડી જાડ
 તો કરી સાથે આવજો અને પરીક્ષા કરીને ખાતો કરી લેજો. જર્ગિસ
 એને કહેને એક જાણુ કાળસ થયા એટલે પેડો તેમને એક ઉંચા
 કોણના જુગારખાનામાં તેડી ગયો, ત્યાં વેપારીઓ, શેરદલાલો અને
 કોરીઓ જુગાર ખેલના હતા. એક ખાનગી જોરડામાં, સમાજમાં
 ખસત પડેના લાગ લેનારી કેટલીક બદ મહિલાઓ પણ જુગાર
 રમી હતી. તેમણે “એક બેરોમ” નામના ઘોડા ઉપર દય દય
 દેવની સરત લગાવી અને છતી મયા. તેમણે કહ્યું કે, તને આવો
 અગ્નિ પડેના દોષ નો અમે એકને બદલે અનેક માથાં ભાંગી નાખીએ.
 પણ મુંજો દડાડે જોરડાખર્ચે અખર લાલ્યો કે એ જુગારીને આપણા
 કોણનાનો તાર મળી જવાથી તે એકાએક શહેર છોડીને નાસી ગયો છે.

હંદારનો ધંધો હંમેશાં એકસરખી રીતે કદી ચાલતોજ નથી.
 તેમ કેટ વાર હાથ વાગેજ ખરો અને હાથ વાર ટોકર પણ ખાતી પડે.
 તેમ તેમ જ્યાં હાથ પણ રીતે મુજબન તો ચાલેજ. જેલની બહાર રહે-
 ના ત્યાં મુંજી કોઈ પેસાવાજાનાં મજવાનો ભાર હલકો કરીને અને
 એક દેનાં પદકાષ જવાય ત્યારે જેલમાં જઈને, એક રીતે રાટલા
 પાકના તો મગીજ રહે. એમ કરતાં એમિસ મહિનો બેઠો એટલે
 પછી ચૂંટણીની મમાલ ચાલી. ચૂંટણી થવાની હોય તેટલો વખત
 હોય-રક્ષક ખાધને ચૂંટણીના કામમાં અમુક પક્ષના ઉમેદવારો તર-
 ફી કામ કરનારા લોકોને ધી-કેળાં થનાં. જર્ગિસ બધો વખત બોંયરાં;
 જિરખાનાં અને કુટણખાનાંઓમાંજ લખ્યા કરતો. ત્યાં તેને સામ-
 ન્ય પક્ષના ઉમેદવારોના ખાંધીઆઓની સાથે ઝાળખાણ થયું.
 તેની સાથે વાતચીત કરીને અને તેઓ બીજાઓને જે કાંઈ કહેતા
 તે જ સાંભળી લઈને આ ચૂંટણીના દાવપેચના અંદરના બેદથી
 ધકેલ થઈ ગયો અને આ રપધીમાં પોતાને કેવી રીતે તડકો પડે
 એ અનેક રસ્તા પણ તેના જાણવામાં આવી ગયા. તેનો આશ્ચર્ય-
 લય દેહોરન ઇમેદેટિક પક્ષનો હતો તેથી તે પણ તે પક્ષમાં જોડાઈ
 ગયો, પણ તે બીજાના જેવો કદર ઇમેદેટ ન હતો; કારણકે રિપબ્લીકન
 પક્ષના લોકો પણ તેને મનથી અજાણ્યામણ્યા ન હતા. રિપબ્લીકન
 પક્ષ તરફ પણ જર્ગિસની પ્રીતિ દોવાનું કારણ એવું હતું કે, એ
 પક્ષના આગેવાનોએ આવની ચૂંટણીને માટે ગંજવર દેડ એકઠું કયું

છે તેની તેને ખાખર પડી ગઈ હતી. એ સંદર્ભી ગળને ઉમેરેટિક પક્ષપાળાએ એક એક મનના બચુ બચુ ડાહર આપ્યા હતા ત્યારે રિપબ્લીકનપાળાઓએ માર માર આપ્યા હતા. એક દ્વંદ્વેષ ઉદ્ભવ જર્જિસ અને દોષાળીને સાબુમાં, એ બન્ને જણ પત્તાં દમત એકા હતા. તે માણસે જર્જિસને કહ્યું કે, હમણાં હટલીના સાડગ્રીસ રહેવારીઓ શહેરમાં નવાસવા આવી વસ્યા છે, તેમના બધાના સંગીન મત ઉમેરેટિક પક્ષ તરફ ખેંચી લાવવાનું ખીટું હેતોરને ઝડપું છે. આગળ સાક્ષતાં પેલાએ કહ્યું કે, અને રિપબ્લીકન પક્ષનો ખાંધીઓ મળ્યો હતો. તે પણ એજ કામની પાછળ મંડેલો છે, અને તેને એ બધા સાડગ્રીસ જણાના મત પોતાના પક્ષ ભાણી ખેંચી જવા છે. હવે મેં, હેતોરન અને રિપબ્લીકન પક્ષનો ખાંધીઓ, એ ત્રણે જણે મળીને એવો ઘાટ ઘડ્યો છે કે, એ સાડગ્રીસ જણામાંથી અડધા એક પક્ષને અને અડધા બીજા પક્ષને મત આપશે. તેઓ અન્નપ્રયા હોવાથી દ્વંદ્વ એક એક પ્યાલા દારૂથીજ રાજ થઈ જશે અને ચૂંટણીના ફંડમાંથી જેટલા ડાહર મળશે તેમાંથી દારૂનો ખર્ચ આદ કરતાં બાકી વધશે તે અમે ત્રણ જણ સરખે ભાગે વહેંચી લઈશું !

પરચૂરણ ગુન્દા કરવામાં રહેલાં જોખમથી અને તેમાં વખતો-વખત આવતી ચઢતી પડતીને લીધે જર્જિસ ત્યાર પછી થોડા દિવસ-માં એ ધંધાથી કંટાળી ગયો અને તેને એવું થયું કે, હવે તો આ ધંધો છોડી દઈને રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાંજ ઝુકાવવું. વળી એજ અરસામાં ગુન્દેગારો અને પોલિસ ખાતું ખેડ એકબીજાના મળતીઆ છે એવી ચકચાર ખૂબ જોરથી થવા લાગી હતી. વાત એમ હતી કે, ગુન્દે-ગારો પાસેથી પોલિસ ખાતાને જે લાંચ-રૂશ્વત મળતી તેમાં વેપારી લોકોને કશો સીધો સંબંધ ન હતો. એ તો પોલિસ ખાતાના નોકરોનો તેમનો પોતાનોજ 'આડકતરો વ્યવસાય' હતો. ખુદ્દાં જુગારખાનાં અને વ્યલિચારનાં મથક જેમ વધારે હોય તેમ વેપારીઓ રાજ રહેતા; પણ ચોરી, લૂંટ, ખીસાકાતરૂપણું—એ બધાં કામો તેમને પસંદ ન હતાં. એક વાર રાતને પહોર ડ્યૂએન કોઈ કાપડની દુકાનમાં પેસીને તિજોરી ફેડતો હતો. રાતના ચોકીદારે તેને બરાબર એ કામ કરતી વખતેજ તિજોરી ફેડવાનાં ઓળર સહિત પકડ્યો અને પોલિસને હવાલે કર્યો. પણ પોલિસનો અમલદાર તેનો ઓળખીતો હતો, તેણે તેને નાસી જવા દીધો અને તે કામની જવાબદારી તે અમલદારે પોતાને માથે ખેંચી લીધી. આ ઉપરથી શહેરનાં વર્તમાનપત્રોએ એવો ખૂમાટો મચાવ્યો કે, પોતાની ઇનજત જાળવવાને માટે આખરે

પેલિસ ખાનાને, રૂબરૂએનું બલિદાન દેવુંજ પડ્યું અને વેળાસર એતીને તે સહેર બહાર નાસી ગયો, તેથીજ જોગ તેમ કરીને બચી ગયો.

જોગ અરસામાં જર્ગિસને હાર્પર નામના એક માણસની સાથે જોગબાણ થયું. જર્ગિસે તેને તરતજ જોગખી કાઢ્યો કે ધાઉન દેખેના હારખાનાનો પેલો ચોટીદાર જે તેને પહેલેજ વરસે અમે-શિયાના નામરિક્ત તરીકે નામ નોંધાવવા તેડી ગયો હતો તેજ એ. પેલાએ રૂબરૂ કે, વાત તો ધણી મજની પણ મારે હાથે ધણા નવા માણસો અને મએલા તેથી તમે મને યાદ નથી. એક જગ્યાએ નાથ થતો હતો ત્યાં જર્ગિસને આ સજ્જનનો બેટો થઈ ગએલો. રાતના એક કલાકે પે વામના, મુખી જર્ગિસ, હાર્પર અને હંસોરન, ત્રણ જણા એક-બીજાને પોતપોતાના અનુલવોની વાતો કહેતા બેઠા. તેના વિભાગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાથે હાર્પરને તકરાર થએલી તે વાતનું તેણે લાંબું કાંચરનું હોયું. આ તકરારનું કશું એ આવ્યું કે, તે હવે સાધારણ મજૂર થયો હતો અને મજૂર સંઘના કામકાજમાં પણ સારો ભાગ લેતો હતો. આ વાતનો ખરેખરો ઉડો બેદ કટલાક મહિનાઓ વીતી ગયા પછીજ જર્ગિસના જાણવામાં આવ્યો. ચોટીદાર અને સુપરિ-ન્ટેન્ડેન્ટનો કથઓ તો ફક્ત ગોલા લગાદના જેવોજ હતો. હારખાનાના માલિકોએ અગાઉથી ઘડી રાખેલી યોજના પ્રમાણે આ બે જણે ઉપરજીપરની ગોલા લગાઈ કરી હાર્પરને ચોટીદારની જગ્યાએથી કાઢી મૂક્યા તે પણ આ કાવત્રાનું એક પ્રકરણ હતું. તે મજૂરી કરવા સામે અને મજૂર સંઘનો સહાસદ થયો. પણ મજૂર સંઘ છૂપી રીતે શું શું કરે છે તેની બધી ખાતમી આ માણસ હારખાનાના માલિકોને પૂરી પાડતો અને તેના બદલામાં તેને દર આઠવાડીએ વીસ ટોલ-રનો ખાનગી પગાર મળતો. આનો અર્થ એ થયો કે, હાર્પરને જસમન તરીકે વાપરવાને માટેજ હારખાનાવાળાઓએ આ તદખીર રચી હતી. આ મજૂર જાણે સાચા મજૂર સંઘનોજ માણસ હોય તેમ તે કહેવા શક્ય છે, અત્યારે હારખાનાના તમામ મજૂરોમાં પુરૂજ આંદોલન ફેલાઈ રહ્યું છે. જગવાનાં વાદળ ઘેરાય છે, મજૂરાની પીરવળો કદ આવી ચઢે છે, તમામ હારખાનાઓમાં હડતાલ પડવાનાં જાણીતરા થઈ રહ્યા છે, કપારે બહોલો હાલ અને કપારે હડતાલ પડે તેનું મથું નહીંજ નહિ. આગે પડે, આવની કાસે પડે કે ને આપડે અંકે પડે પડે, પણ પડવાની તો ખરીજ.

આવડી પાતખી ૧ થી ૫૫૨ થી આ માણસે જર્ગિસને જિંદ
કે ૪૪

કેટલીક પૂછપરછ કરી. એએક દહાડા પછી વળી પાછો તે જર્જિસની પાસે આવ્યો અને આ વખતે તે બહુજ સરસ ખબર લાવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે, હું તને સોએ સો ટકા જેટલી ખાત્રી નથી આપી શકતો; પરંતુ જો તું પાછો પેકિંગટાઉનમાં રહેવા આવે તથા અમે કહીએ તેમ કરે અને કોઇને કશી વાત લસી મરે નહિ તો તને બાંધ્યો પગાર અપાવું. વાત એવી હતી કે, આ માણસ, જે બધે 'હાર્પર' ના નામથી જાણીતો હતો તે માઇક સ્ટ્રૂલીનો જન્મણો હાથ હતો. અને માઇક સ્ટ્રૂલી એ કસાઇખાનાનો અધિષ્ઠાતા દેવ હતો. રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં માઇક સ્ટ્રૂલી ડેમોક્રેટિક પક્ષનો હતો. હવે આવતી ચૂંટણીની બાબતમાં એક વિચિત્ર પ્રકારની સ્થિતિ ઉભી થઇ હતી. સ્ટ્રૂલીની આગળ કોઇએ વાત છેડી કે, આ ચૂંટણીને માટે ડેમોક્રેટિક પક્ષના તરફથી ઉમેદવાર તરીકે અમુક માલદાર યાદુદી, જે દારૂ ગાળવાનો ધંધો કરે છે, તેને ઉભો કરવો. યાદુદી હતો તો અકકલનો ઝોથમીર, તેમ છતાં સીધો સાદો માણસ હતો. કોઈનું કશુંજ બગાડે એવો ન હતો. ચૂંટણીના ખરચના ફંડ ખાતે આજસુધીમાં કોઈ પણ ઉમેદવારે ખરચી ના હોય એટલી મોટી રકમ ખરચવા તે તૈયાર હતો; કારણકે તેને ધારાસભાના સભાસદ તરીકે છાતીએ ચાંદ લટકાવવાના અને ઑન-રેખણ થવાના કોડ હતા. સ્ટ્રૂલીને આ વાત ગળે ઉતરી ગઇ. હવે રિપબ્લીકન પક્ષના આગેવાનોને સાધવા બેઠાએ. એ કામ માટે સ્ટ્રૂલી તેમને જાતે મળવા ગયો અને તેમની આગળ એક યોજના રજૂ કરી. એ યોજના એવી હતી કે, રિપબ્લીકન પક્ષવાળાઓએ આ વખતે સ્ટ્રૂલીના અમુક મિત્રને ઉમેદવાર તરીકે ઉભો કરવો. એ માણસને કોઈ ઝોળખતું પણ ન હતું અને એશ્વેન્ડ એવેન્યુવાળા એક દારૂની દુકાનમાં આખા દિવસ બીલીઅર્ડ રમ્યા કરતો હતો. આવા માણસને પણ ચૂંટણીમાં જતાડવાની સ્ટ્રૂલીને હિમ્મત હતી તેથી તેણે રિપબ્લીકન પક્ષવાળાઓને જાની કોટીને ખાત્રી આપી. ખૂબી એ હતી કે, આ ચૂંટણીનો રિપબ્લીકન પક્ષનો બધો ખરચ બચી જવાનો હતો; કારણકે એણે યદુદી ચૂંટણીના ખરચ પેટે એટલી મોટી રકમ આપવા તૈયાર થયો હતો કે તેમાંથી એક ઉમેદવારોની ચૂંટણીનો ખરચ કાઢતાં પણ સ્ટ્રૂલીને પોતાને માફ નથી પોતાના બાંધીઆઓને સારી રકમ કાઢતા પડવાની હતી. રિપબ્લીકન પક્ષને તો આથી મફતની મોટાઇ ખાત્રી જવાની હતી. નફા નફા હતી અને એ નફા નફા. નમાવે તો કરીથી આવે તાલ કદી નફો નહતું પડતું ન હતું. આ બધી વસ્તુ સ્ટ્રૂલીએ તેમના મન દરમિયાન દાખલ કરી હતી. આજના સમયમાં રિપબ્લીકન પક્ષની

સુલોની એક ગુપ્ત આગળી એ હતી કે, તેમણે આગળ
સુલોનીથી જુદાઈને માટે કામ હમેશ્વારને ઉભો ન
આવતી જુદાઈમાં રહેવાને પોતાને હમેશ્વાર તરીકે
વિચારે હતો. આ આગળીઓ રિપબ્લીકન પક્ષવાળા

સાથે કમળ કરી દીધી અને જુદું નહીં થયું
પણ હાથે આગળ ચાલનાં કહ્યું કે, આટલું બધું કર્યા પછી
જુદાઈ એવી થઈ છે કે, રિપબ્લીકન પક્ષવાળા બરાબ, એક

પરિણામ અછેડના કુસ્મન છે. કસાઈખાનાંવાળા વિભાગમાં
સુલોની હાથ વાજે છે ત્યાં આગળ રિપબ્લીકન પક્ષ ઉભો

મૂખો સિવાય બીજું કદરે. પણ કાંઈ ૧ વગી તેમને કામ
કરવાની પણ આપણત નથી. દરેક ડેમોક્રેટિક પક્ષના કાવંટાંઓથી
રિપબ્લીકન પક્ષના હમેશ્વારને ખુશી રીતે તો રોડ આપી ચકાવ

નહિ અને આ બોલકાઓને કેમ કામ લેવું તેની ગતાગમ તો ઉગ
નહિ એમાં વગી પાછી એક તદ્દન નવી અને બજુધારી મૂંચવણ
ઉભી થઈ છે. હેઠાં એક-બે વરસથી કસાઈખાનાંના વિભાગના રાજ

નૈતિક ક્ષેત્રમાં એક તદ્દન નવીન રાજનૈતિક પક્ષનો જન્મ થયો છે.
એ પક્ષ સોસાયલિસ્ટનો છે. આ ત્રણે ત્રણ રાજનૈતિક પક્ષોનો ખરે

ખરો ખીચડો બની ગયો છે. સોસાયલિસ્ટ પક્ષ કવો હોય અને તેમનું
રાજનૈતિક ધ્યેય શું છે તે વિશે જર્જિસને જાત્રી માહિતી ન હતી.

સોસાયલિસ્ટ સબ્જ સાંભળતાની સાથે તેની આંખ આગળ ટેમોઝિયસની
મુર્તિ ખરી ચતી; કારણ કે હું સોસાયલિસ્ટ છું એવું ટેમોઝિયસ તેને

વારંવાર કહ્યા કરતો હતો અને કોઈ કોઈ વાર બીજા એક-બે જથ્થાની
સાથે લઈને ખાંધ ઉપર સાબુનું બોખું મૂકીને શનિવારે રાત્રે રસ્તા

ઉપર ભાવણ કરવા પણ તે નીકળી પડતો. જ્યાં આગળ ભાવણ
કરવું હોય ત્યાં આગળ બોખું જમીન ઉપર મૂકીને તેના ઉપર ઉભો

બેઠો અને ઘોટો બેસી જાય એટલી ખૂબો પાડી પાડીને ભાવણ
ગાડતો. પોતાના સોસાયલિસ્ટ પક્ષની માન્યતાઓ શી શી છે તે જર્જિ-
સને સમજાવવાને માટે ટેમોઝિયસે ઘણી વાર લમણાઝીક કરી નેંધ

હતી, પણ તેની કસપનાસકિત એટલી ખુદી હતી કે સોસાયલિઝમ એટલે
શું તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેને કદી આવ્યોજ ન હતો. ટેમોઝિયસના

પૈશાની લાલગને વશ થઈને પોતાના મનગમાંથી ચલિત થતા નથી અને આશુક હેતુ સાંભળી લેવાને માટે તેઓ દલી પાળુ આમા પક્ષવાદ સાથે આંધજોડ કરતા નથી. માત્ર રફલીની છેલી રાજનૈતિક ચાલમાંથી સોશ્યાલિસ્ટ પક્ષને આગળ આવવાનો લાગ મળી જતો હતો તેથી તે ધમોજ અગ્ર થઈ ગયો હતો અને હવે આનો જો ઉપાય કરવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો હતો. ઉમોક્રેટિક પક્ષવાદાઓ રફલીના ઉપર ખુબજ ખીજવાઈ ગયા હતા, કારણ કે તેણે એક શ્રીમંત મૂડીવાદને તે પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે બહાર પાડ્યો હતો, જે તેમના મત પ્રમાણે ઉમોક્રેટિક પક્ષને માટે ધણુંજ નામોશીબરેલું કહેવાય. તેઓ કહેતા કે, ખેલો રિપબ્લીકન ગમેડો ઉમેદવાર જેને જ્ઞાનગી રીતે ટેકા આપવાનું રફલીએ માથે લીધું છે તેના કરતાં તો સળગતી આગના જેવો સોશ્યાલિસ્ટ ઉમેદવાર હજારગણો સારો. રફલીની એક બાબતની રમતનું પરિણામ એવું થયું હતું કે ઉમોક્રેટિક પક્ષના ઘણા જણ એ પક્ષને છોડી દઈને સોશ્યાલિસ્ટ પક્ષમાં આવ્યા જવાનો વિચાર કરતા હતા. એટલે હવે આવી પરિસ્થિતિમાંથી જે જર્જિસને પોતાનું કામ કાઢી લેવાનો વિચાર હોય તો તેને માટે આ સારામાં સારી તક હતી. એ તકનો લાભ કેવી રીતે લઈ લેવો તે પણ હાઈરે તેને વીગતવાર સમજાવી દીધું. તેણે જર્જિસને કહ્યું કે, તું એક વાર મજૂર સંઘનો સલાસદ તો હતોજ અને તું કસાઈખાનાંના ગમે તે એક કારખાનામાં મજૂરી કરતો હતો એ પણ ઘણા લોકોને યાદ છે. તારે સેંકડો મજૂરોની સાથે ઝોળખાણ પણ છે. તેં અત્યાર સુધી કોઈની સાથે રાજનૈતિક બાબતની ચર્ચા કરી નથી તેથી કરીને તું પોતે કયા પક્ષનો છે તેની કોઈને કંઈજ ખબર નથી. માટે તું રિપબ્લીકન પક્ષના પ્રચારક તરીકે બહાર પડીશ તો તારા ઉપર કોઈને જરા સરખો શક આવશે નહિ. જે માણસની મારફતે રફલીનું કાર્ય સિદ્ધ થશે તેને માટે તેની તિજોરીમાં નોટોના ચોડાના ચોડા તૈયારજ રાખી મૂક્યા છે. વળી રફલી એવો ટેકવાળો માણસ છે કે જેણે તેનું એક વાર કામ કરી આપ્યું હોય તેની કુમકે તે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઉભો રહે છે એટલી વાત તારે ચોક્કસ માની લેવી. એક વાર રફલીએ જેને પોતાનો મિત્ર માની લીધો તેને માટે જે જરૂર પડે તો જાન આપી દે એવો એ માણસ છે. આ બધું સાંભળી લીધાં પછી જર્જિસે પૂછ્યું કે, એ તો બધું જાણે સમજ્યા, પણ હવે મારે કરવાનું શું તે કહે ને? કારણ કે આ રાજનૈતિક શેત્રંજની આડી અવળી ચાલોનો મૂંચવાડો જોઈને તેના મગજમાં હકીકતોનો ગોટાળો થઈ ગયો હતો અને કામની કેવી રીતે

[illegible]

આ બધું સાંભળી લીધા પછી જનિંસે કહ્યું: "હું કહે છે તે બધું ખરું, પણ મને પેકિંગ્ટાહનમાં નોકરીએ રાખશેજ કાણ? મારું નામ તો કાંઈ ચોપટ ચઢી ચૂક્યું છે."

આ સાંભળીને, હાઈર, હરયો. તેણે કહ્યું: "તેની તારે ફિકર ન

કરવી. તને નોકરી આપાવવી એ માફ કામ. પછી છે કંઈ ?”

ત્યારે જર્જિસ બોલ્યો: “તો પછી આપણા કરાર ઉપર સહી શિક્કા થઈજ ગયા. આજથી હું તમારોજ છું એમ માની લેજો.”

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જર્જિસ પાછો કસાઈખાનાવાળા લક્ષ્માં ગયો અને તે વિલાગના રાજનૈતિક ક્ષેત્રનો જે અધિકારી હેવ હતો, શિક્કાગો શહેરનો લોર્ડ મેયર જેની હાજી હા કરતો હતો, તે માઈક સ્કૂલીની સાથે હાપરે તેનું જોળખાણ કરાવી આપ્યું. એ માઈક સ્કૂલી ઘેટો પકવવાના ભટ્ટનો, કચરો દાટવાના ઉકરડાનો, માટી ખોદતાં બનેલા ખાખોચીઆનો અને તેનું પાણી ફરી જગ્યાથી બનેલા બરફનો કુલ માલિક હતો. રસ્તા ઉપરના દુટપાયનાં જે પાટીઆં સડી ગયાં હતાં અને જેને લીધે જર્જિસનો છોકરો ખાઈમાં ડૂબી મૂએ તેને માટે જે કોઈ દોષપાત્ર હોય તો આ સ્કૂલીજ હતો. જર્જિસને પહેલી વાર જેલમાં મોકલનાર માગિસ્ટ્રેટની નિમણુક કરાવનાર પણ એજ સ્કૂલી હતો. જે ઘર બાંધનારી કંપનીએ જર્જિસને જૂનું દોઢળું ઘર નવું કહીને વેચી માર્યું હતું અને પછી છીનવી લીધું હતું તે કંપનીનો સૌથી મોટો શેરહોલ્ડર પણ આ સ્કૂલી હતો. પણ જર્જિસ આમાંનું કશુંજ જાણતો ન હતો; તેમ આવડા મોટા વસીલાવાળો માણસ સ્કૂલી કસાઈખાનાના માલિકોના હાથનું રમકડું છે અને તેમની કુહાડીનો હાથો છે એ વાતની પણ તેને તે વખતે ખબર ન હતી. આ વખતે તો તે એટલુંજ જાણતો હતો કે, સ્કૂલી એક મહાન શક્તિ-સંપન્ન પુરુષ છે અને એના કરતાં વધારે મોટી વ્યક્તિને તેણે કદી પણ જોઈજ ન હતી.

તે એકવડા કોઠાનો અને ચીમળાઈ ગએલા શરીરવાળો આઈ-રીશ હતો. બોલતાં બોલતાં તેના હાથ ધ્રુજતા હતા. જર્જિસની સાથે તેણે ટૂંકી વાતચીત કરી લીધી. એટલી વારમાં તેણે તેની ઉંદરના જેવી આંખો વડે તેને નખથી શિખ સુધી તપાસી લીધો અને તે કેવો માણસ છે તે વિષે તેણે પોતાના મનમાં તોલ કરી લીધો. પછી ડર-હામ કંપનીના મુખ્ય વ્યવસ્થાપકોમાંના એક મીં હાર્મનના ઉપર તેણે લલામણપત્ર લખી આપ્યો. તેણે લખ્યું કે:—

“આ ચીટ્ટી લાવનાર જર્જિસ રૂકસ મારા ખાસ મિત્રોમાંનો એક છે. કેટલાંક અગત્યનાં કારણોને લઈને તેને તમારા કારખાનામાં નોકરીએ રહેવાની જરૂર છે, મને આશા છે કે તમે તેને કોઈ સારી

જ્યાંએ મેંથી વી આપસો. એક વાર તે જરાક હિતાવગિયું કામ કરી મોઢો દતો પણ નમે મદેરખાની કરીને તેની તેટલી જૂલ દરમુજર કરસો."

મીઠ દાર્મને આ ચીટી વાંગીને જર્જિસના સામે પૂછક દષ્ટિએ બેઠેને યવાલ કયો: "જરાક હિતાવગિયું કામ" એવું લખ્યું છે તેનો શે અર્થ ?"

"સાહેબ, મારું નામ કાગા ચોપકામાં દાખલ થઇ ગયું છે" જર્જિસે જવાબ દીધો.

પેલાએ આ જવાબ સાંભળીને ભરાં ચડાવ્યાં. તેણે પૂછ્યું: "કાગા ચોપકામાં ? એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?"

જર્જિસ પોતે પણ જવાબ આપતાં આપતાં ગૂંચવાઇ ગયો. કાગા ચોપકા જેવી હાથની લખેલી ચોપડી હોયજ નહિ એ વાત તે પૂરી થયો. પછી તેણે ગદ્ગદાંતર્યાં આઇને જવાબ દીધો: "મને—સાહેબ—હે તે—કાઇ નોકરીમાં રાખતુંજ નથી."

"કારણ શું ?"

"મારે એક ખાતાના મુકાદમ સાથે—મારા પોતાના નહિ—જેઓ થએલો અને મેં તેને માર્યો હતો."

"હીક," એટલું કહીને પેલાએ જરાક વાર વિચાર કયો. પછી તેણે પૂછ્યું: "હવે તારે કયું કામ કરવું છે ?"

"કાઇ પણ કામ કરવા ખુશી છું, સાહેબ !" જર્જિસ બોલ્યો: "પણ થોડા વખત ઉપર મારો હાથ ભાગી ગયો હતો તેથી મારે જરાક સાચવીને કામ કરવું પડે એમ છે."

"તને રાતના ચોડીદારની જગ્યા અપાવું તો તને ફાવશે ?"

"એ ના ચાલે, સાહેબ ! રાત્રે તો મારે મજૂરાની સાથેજ રહવું મળતું જોઇએ."

"એમ ? હવે હું સમજ્યો—રાજનીતિની રમત છે. હીક, તને ફરેનું માંસ ઊાલવાના કામ ઉપર રખાવું તો કેમ ?"

"બેલાચક, સાહેબ !"

એટલે તો પછી મીઠ દાર્મને મજૂરાના આપ્યા ગયાના વખતની નોંધ કરનાર કારકુનને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે "આ માણસને લઇને પેટ મરીની પાસે જા અને તેને કહે કે મને તેમ કરીને

એને નોકરી ઉપર ચઢાવી દીધા વગર ચાલે એમજ નથી. ”

જે જગ્યાએ પોતે એક વાર નોકરીને માટે ચાલના કરવા ગયો હતો અને છતાં કોઈએ તેની સામે જોયું સરખું ન હતું તેજ જગ્યાએ આજે પેલા કારકુનને લઈને જર્જિસ રૂઆબભેર જઈને ઉભો રહ્યો. કારકુનને તે ખાતાના ઉપરીને કહ્યું કે, આ માણસને મિ. હાર્મને મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ગમે તેમ કરીને એને કામ પર ચઢાવી દો. એવું સાંભળીને તે મુકાદમે જરાક લવાં ચઢાવ્યાં, મનમાં બબડ્યો પણ ખરો કે, મારા ખાતામાં તો ઉલટાં માણસો વધારે છે તેમાં વળી એક નવો ઉમેરો ? હું ગમે તેમ કરીને થોડામાં થોડાં માણસોની પાસે ઘણામાં ઘણું કામ લેવાનો પ્રયત્ન કરું છે તેમાં આવાં ફાલતુ માણસોનો ઉમેરો ચવાથી કામની સરેરાશ બગડી જાય છે. છતાં તે મોટી તો “બહુ સાફ” એટલુંજ બોલ્યો. તે જોઈને જર્જિસ મનમાં હસ્યો કે બચ્યા ! હવે કેવો ચૂમાઈને કેંદ્રાણે આવ્યો ?

એટલે પાછો જર્જિસ મજૂરી કરતો થઈ ગયો. પોતાના જૂના ભાઈબિંધોને તેણે ઝપાટાબંધ જોણી કાઢ્યા, મજૂર સંઘમાં પાછો સામેલ થઈ ગયો અને ધીમે ધીમે રિપબ્લીકન ઉમેદવારના લાલમાં લોકમત ફેરવવા મંડ્યો. તે ઉમેદવારનું નામ મિ. ડોઇલ હતું. જર્જિસ સૌને કહેવા લાગ્યો કે, જેવા તમે મજૂર છો તેવોજ ડોઇલ પણ એક વાર મજૂર હતો. તે મજૂરોનાં સુખ દુઃખ બરાબર જાણે છે અને મજૂરોનો મિત્ર છે. આપણે મજૂર થઈને પેલા લખપતિ યાદુદીને શા માટે મત આપીએ ? માછક સ્ટુલીએ વળી આપણાં શાં દળદર ફેડી નાખ્યાં છે કે વારે ઘડીએ આપણે તેના ને તેનાજ માણસને મત આપ્યા કરીએ ? એ દરમિયાન સ્ટુલીએ જર્જિસને રિપબ્લીકન પક્ષના એક નેતા ઉપર લજામણપત્ર લખી આપ્યો હતો. તે પત્રમાં લખ્યા મુજબ તે નેતા જર્જિસને લઈને મજૂરોને મળતો હતો અને તેમની સાથે વાટાઘાટ કરવા લાગ્યો હતો. પછી સલાહરવાની ગોઠવણ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો ત્યારે યાદુદી ઉમેદવારને પેસે તેમણે એક સભા સ્થાન ભાડે લીધું, આનંદાચાંચ અને ગગનગોળાના તમાશા ગોઠવ્યા. સભાસ્થાનની આગળ લાલ રંગના મોટા મોટા વીજળીના દીવા મુકાવ્યા. બન્ને સભાએ યજ્ઞ પગલ સભાસ્થાનમાં તો લોકો માયજ નહિ. અંદર તલપૂરે જગ્યા નહિ અને છતાં ચઢાવના લોકો અંદર પેસવાને દેલડેલા કરે. કોલાદલ એટલા બધા કે પક્ષાએ જુ બોલી ગયા તે દેલડી પુરું સાંભળાવુજ નહિ. જે રિપબ્લીકન ઉમેદવારની ઉમેદવા-

તેણે સુદૃઢ આપવાને માટે આ સમાજની દની તે મૂકતો મૂકતો
કેમ? થયો અને રૂઢીના એક ખાખીઆએ લખી આપેલું બાપજી
જુદેગાં બોલી ગયો. એ બાપજી મોટે કરવાને સાર તે છેલ્લા એક
પેલનાથી તેજ ગોખા ગોખા કરતો હતો ત્યારે તેને મોટે ઘઈ ગયું
હું. સૌથી વધારે છટાદાર અને લોકોને ધણા વખત સુધી માદ રહી
જાય એવું બાપજી તો કોન્સિસના સમાસદ સ્પેરરોન્ડસનું હતું. અમે-
રિ. નાગરિકો કેવા કેવા મૂલ્યવાન અધિકારો ભોગવે છે, અમેરિ-
કના અમીરોના હક્કના રક્ષણને માટે તથા તેમને પૈસે ટકે સુખી કરવા-
ને માટે શું શું કરવું જોઈએ તેનું સમાજની આગળ વિવેચન કરવાને
માટે તે પેલાની મોટર ગાડીમાં બેસીને આ પ્રસંગને માટે ખાસ
તરીકે જાણે આવ્યો હતો. તેના આવા વિચારગ્રેરક બાપજીને માટે
અમરનાં છાપામાં અડધા અડધા કોલમ જોટલી જગ્યા આપી હતી.
જાણનાં સંપાદકોએ આગળ વધીને એવું પણ લખ્યું હતું કે, અમે
જુદીજ સત્તાવાર રીતે જાહેર કરીએ છીએ કે, રિપબ્લીકન ઉમેદવાર
શ્રી કોલસની અણધારી લોકપ્રિયતા જોઈને ચહેરની ડોમોક્રેટિક કમિ-
ટિના પ્રમુખ શ્રી રૂઢીને ધણી ચિન્તા થવા લાગી છે.

સમાજનું કામકાજ ખતમ થઈ ગયા પછી સભામાં હાજર રહેલા
કોઈનું જોઈ સરખસ નીકળ્યું અને તેમની આગળ આગળ કોઈલ
રિપબ્લીકન એસોસિએશનના સભાસદો લાલ રોપા અને બાંધ વગ-
નાં લાલ પહેરણ પહેરીને ચાલવા લાગ્યા તે જોઈને તો રૂઢીને ખરખર
એવી પણ વધારે ચિન્તા થઈ દોષી જોઈએ! મુસલમાનોનાં તાજાંનાં
કપડાંમાં જેમ ખાંડનું ચરબન છૂટે હાથે સૌને પાવે છે, તેજ પ્રમાણે આ
રૂઢીમાં જાગ લેનાર દરેક મતદારને જોટલો પીવો હોય તેટલો દારૂ
પેલાની ગોઠવણ પણ રૂઢીએ કરાવી હતી. તે પીને મતદારો એટલા
થઈ જુદા થઈ ગયા કે તેમજે સર્વાનુમતે પ્રમાણપત્ર આપ્યું કે, આજ
તેમ સુધીમાં કોઈ પણ રાજનૈતિક પ્રસંગે આવો ઉત્તમ દારૂ કદી પીવા
જોઈએ નથી. આ સરખસમાં તેમજ ત્યાર પછી થએલી પાર વગરની
ખાઓમાં જર્જિસ ધજાજ ખાંત અને ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરતો હતો.
જુદાં આપવાનું તેને બાગ આપતું નહિ—એ કામને માટે તો વકીલો
અને બીજા પ્રવીણ વકીલો નૈયારજ હતા—પણ રાજાને લગતી
બધરવા કરવાનું કામ તેનું હતું; જેમકે ત્યાં સજા રાખી દોષ ત્યાં
આગળ અગાઉથી દે-અંબીલા વહેવારવાં, ખીતો ઉપર પોરતરો ચોટા-
ત્યાં અને સભામાં ધણામાં ધણાં ખાલુસો ચાલ્યાં આવે તેને માટે જે
જે કરવું પડે તે તે કરવાનું તેને માથે હતું. પણ એ બધું તો સમાજના

સમય પહેલાંજ કરી લેવાનું હોય તેથી જ્યારે સભાનું કામકાજ શરૂ થતું ત્યારે તે લાપણુ સાંભળવાને બદલે આતશખાજી જોતો અને દારૂ ઉપર જોટલો હાથ મારી શકાય તેટલો મારતો. આ ચૂંટણીના જંગ દરમિયાન પેલા યાહુદી ઉમેદવારના હજારો ડૉલર જર્જિસની મારફતે વપરાઈ ગયા, પણ તેમ છતાં તેણે એ નાણાંનો વહીવટ નિષ્કપટભાવે અને સામા માણસના મન ઉપર અસર કરે એવી નિષ્ઠાપૂર્વક કર્યો હતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેને સમજાતું ગયું કે, આટલાજ માટે તેના સહકારીઓ તેને ઘિસ્કારવા લાગ્યા હતા. જર્જિસના કામની સરખામણીમાં તેમનું કામ દીપતું નહિ અને કદાચ સારું કામ કરે તોપણ કામના પ્રમાણમાં તેમને ઘી-કેળાં થતાં નહિ, પણ ત્યારપછી તેણે પોતાની જૂલ સુધારી લીધી અને તેમને રાજી કરવાને પોતાનું બનતું કરવા લાગ્યો. તે છતાં પણ ચૂંટણીના જંગની તિજોરીમાં ખીજાં કેટલાંય આડકતરાં કાણાં છે અને તેમની મારફતે પોતાનું અને પોતાના સાથીઓનું ધર ભરી શકાય એમ છે એ વાત મોડી મોડી તેના જાણવામાં આવી તે પહેલાં તેણે પોતાની કામ કરવાની નીતિમાં સુધારો કરી નાખ્યો હતો.

તેના કામથી માઈક સ્કૂલીને પણ ઘણો સંતોષ થયો હતો. જે દહાડે ચૂંટણી થવાની હતી તે દહાડે સવારના ચાર વાગતામાંજ જર્જિસ ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. આજે તો મતદારોને ગાડીઓમાં ભરી ભરીને પોલિંગ જૂથ ઉપર લઈ આવવાના હતા અને આટલા બધા દિવસના પરિશ્રમનું ફળ લણવાનું હતું. આજે જર્જિસના રૂઆબમાં કંઈ મણા ન હતી. સ્કૂલીએ તેને સારૂ બે ઘોડાની ગાડી અપાવી હતી, તેમાં ચઢીને તે પોતાના દરેક જોળખીતાને ઘેર કરી વળ્યો અને દરેકને ગાડીમાં બેસાડી બેસાડીને પોલિંગ જૂથ (જ્યાં મત આપવાના હોય તે જગ્યા) આગળ તેડી લાવતો ગયો. તેણે પોતે જુદે જુદે નામે છ છ વખત મત આપ્યા અને પોતાના કેટલાક મિત્રો પાસે પણ તેટલીજ વાર મત અપાવ્યા. પરદેશીઓનાં ટોળાંનાં ટોળાં, જેમાં લિથુઆનિયન હતા, પોલેન્ડવાસી હતા, બોહીમિયન હતા, રસોવેક હતા, તે બધાને કોણ જાણે ક્યાંથી જોળી જોળીને જોડી લાગ્યો અને એક પોલિંગ જૂથ આગળ તેમના મત પેટીમાં જ્યાં નાખાઈ ગયા અને તમામ જરૂરના સંસ્કાર જ્યાં થઈ ગયા એટલે જોના એજ મતદારોને હાંકીને પાછા ખીજા પોલિંગ જૂથ આગળ તેડી જતો અને ત્યાં પણ પાછો તેમની પાસે મત અપાવતો. સવારના પંદરેલા તે દિવસના કામ ઉપર ચડતી વખતે તેને દાયખરજીને માટે સા ડૉલર મળ્યા.

૬૫. સાંજ પડતા પહેલાં ત્રણ ત્રણ વાર એટલીને એટલી રકમ જે મળી શકી અને વગર આનાકાનીએ તેને મળી ગઈ. આ ચાર-સાંજે દેવનો ચોથો ભાગ તેનાં મનનાં પ્રજ્ઞાની સાથે ચોંટી રહ્યો, મનનો ભાગ મન આપનારાઓને રાજ કરવામાં વપરાઈ ગયો. જેમ જેમ દિવસ ચડતો ગયો, તેમ તેમ ડોમેટિક પક્ષની કાર ચલી ગઈ અને પેલો દોષ્ટ જે એક વાર બિલિયડ રમી ખાતો હતો તે કાવતો ગયો અને મન મળ્યા ત્યારે તેના લાભમાં તેના હરીફના કરતાં એક દગર મત વધારે નીકળ્યા. સાંજ પડતા પહેલાં ડોમેટિક પક્ષનું મનું મેસી મનું અને તેને અણધાર્યો પરાજય મળ્યો. સવારના પાંચ વગરથી મંડીને છેક બીજા દહાડાના મગરકાના ત્રણ વાગતા સુધી મનિસે દારના પાલા દીંચ દીંચ કર્યાં કર્યા હતા. તેણે એકલા-એક નહિ પરંતુ આખા પેકિંગ્હાઉસના દરેક મતદારે પીવામાં જરા પણ દયાસ રાખી ન હતી. તેઓ શા માટે ન પીએ ? પોતાની દોલ-લગા જવંથી છકી ગયેલા મૂડીવાદીને લોકમતના એકત્રિત બળ વડે સમનમાં સમન દાર ખવડાવી હતી અને ચૂંટણીના પરિણામ વડે શાંતિપુર્ણ રાજ્યનંતરનો સંપૂર્ણ વિજય જાહેર થઈ ચૂક્યો હતો તેનો આખા સદેશમાં સાર્વજનિક ઉત્સવ થયો હતો, દારનાં પરબ મંડાયાં હતાં, રોચની અને આતશબાજીના તમાશા ગોઠવાયા હતા, આખું દેર પીવામાં અને ખાવામાં શુલતાન બની ગયું હતું તો પછી બિચારા પેકિંગ્હાઉસના કામદારો પણ એક દિવસનો લઢાવો સામાટે ન માણી લે ?

પ્રકરણ ૨૬ મું

ચૂંટણીનો જંગ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પણ જર્જિસ પેકિંગ્ટા-
ઉનમાંજ રહેવા લાગ્યો અને તેને જે નોકરી મળી હતી તે પણ તેણે
છોડી દીધી નહિ. શિકાગો શહેરના ગુંડાઓને પોલિસવાળા રક્ષણ
આપતા હતા તેની સામે છાપાંઓએ ઉપાડેલી લડત હજી ચાલુજ
હતી અને આ સંજોગોમાં કોઈ સલામત જગ્યાએ ગુપચૂપ ભરાઈ
રહેવામાંજ ડહાપણ છે, એવું તેને આ બધી પરિસ્થિતિ જોતાં સમ-
જાઈ ગયું હતું. જો કે ઍન્કમાં તો તેણે પોતાને ખાતે લગભગ ત્રણસો
ડોલર જમા કરાવ્યા હતા અને એટલી રકમ પહોંચે ત્યાં લગી તો તે
કામકાજ ન કરે તો પણ ચાલ્યું જાય એવું હતું. પણ અત્યારે જે
કામ તેને લાગે આવ્યું હતું તે ઝાઝું અથડું અને કંટાળાભરેલું ન
હતું અને હાથપગ હલાવવાની તેની સ્વભાવગત ટેવજ હતી તેથી તે
નોકરીને વળગી રહ્યો. હવે મારે શું કરવું, એવું તેણે માઇક સ્ક્રીની
પૂછી જોયું હતું. તેણે પણ એવી સલાહ આપી હતી કે, થોડા વખ-
તમાંજ કાંઈક નવું જૂનું થશે અને તે વખતે તારો ખપ પડશે માટે
હાલ તો તું જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાંજ ચોંટી રહે.

તેણે પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ આવે એવા મિત્રોની સાથે એક
વીશીમાં રહેવાનું રાખ્યું હતું. એક વાર તે એનિલિ ડોસીને ઘેર પોતાનાં
કુટુંબીઓની તપાસ કરવા માટે જઈ આવ્યો હતો. તેણે માત્ર એક-
લાજ સમાચાર આપ્યા કે, એક્ઝિપિટ અને મેરિજ છોકરાંઓને લઈને
શહેરના આધેના ભાગમાં રહેવા ચાલી ગઈ છે. આટલા સમાચાર
જાણ્યા પછી તેઓ ત્યાં શું કરે છે તે જાણવા માટે તેણે વિશેષ પ્રયાસ
કર્યો નહિ અને તેમના વિષેના વિચાર કરવાનું પણ તેણે છોડી
દીધું. હવે અત્યારે જે ભાઈબીંધોની ટોળાની સાથે તે રહેતો હતો તે
બધાજ જુવાન, અવિવાહિત અને આનંદી હવડાઓ હતા. તેણે પો-
તાનાં જૂનાં હાડકાંના ખાતરથી ગંધાનાં કપડાં તો ક્યારનાંય ફેંકી
દીધાં હતાં અને રાજનૈનિક ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા ત્યારથી તો તે પોતા-

રફલીએ જર્ગિસને કહ્યું હતું કે, થોડા વખતમાં કાંઈક નવું જૂનું થશે તે શું તેની તેને થોડાજ વખતમાં સમજ પડી ગઈ. મે મહિનામાં કસાઈખાનાના માલિકો અને મજૂર સંઘોની વચ્ચે થએલા કરારની મુદત પૂરી થઈ હતી, અને વળી પાછી નવેસરથી નવી સંધિની શરૂઆત થઈ હતી. એક પક્ષના પ્રતિનિધિઓની વચ્ચે વાટાઘાટ થવા લાગી હતી અને જો એક પક્ષ સમજી નહિ જાય તો જરૂર હડતાલ પડશે એવી વાતો કસાઈખાનાને લગતાં તમામ કારખાનાઓમાં ખૂબ જોરથી ચર્ચાવા લાગી હતી. કારખાનાનાઓએ જે પગારનો દર નક્કી કર્યો હતો તેનો લાભ માત્ર કુશળ કારીગરોનેજ મળતો હતો. માંસનાં કારખાનાનાં મજૂરોના સંઘમાં જેટલા કામદારો જોડાયા હતા તેમાંના બે-તૃતીયાંશ જેટલા સાધારણ અથવા અણુધન કામદારોમાં ગણાતા હતા. આ લોકોને શિકાગોમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે દર કલાકના સાડા અઢાર સેન્ટને હિસાબે પગાર મળતો હતો. મજૂર સંઘની માગણી એવી હતી કે આવતા વરસને માટે મજૂરોના પગારનું સામાન્ય ધોરણ સાડા-અઢાર સેન્ટનુંજ રાખવું જોઈએ, કલાકના સાડાઅઢાર સેન્ટનો દર એ દેખીતી રીતે ઘણો સારો પગાર લાગે છે; પણ મજૂરોની આખી વરસની સરેરાશ કમાણી ધ્યાન ઉપર લઈએ તો એટલી આવક કોઈ પણ મજૂર કુટુંબને માટે પૂરતી ગણાય નહિ. વરસમાં ફેટલાય મહિના એવા જાય છે કે જે દરમિયાન મજૂરને રોજના બહુજ થોડા કલાકનું કામ મળે છે અને પગારનો હિસાબ મજૂરે ફેટલા કલાક કામ આપ્યું છે તેના ઉપર ગણાતો હોવાથી તેમને ઘણીજ ધૂળ જેવી રકમ મળે છે. કારખાનાના માલિકોની સાથે ત્યારે વાટાઘાટ ચાલતી હતી ત્યારે મજૂરસંઘના કાર્યકર્તાઓએ મજૂરોનાં વખતપત્રકો અને પગારપત્રકો તપાસ્યાં હતાં. તે ઉપરથી માલૂમ પડ્યું હતું કે, તેજની મોસમમાં કોઈ પણ મજૂરને અડવાડીઆના ચૌદ ડૉલર કરતાં કદી વધારે પગાર મળ્યોજ નથી અને મંદીની મોસમમાં તો અડવાડીઆના ફક્ત બે ડૉલર અને પાંચ સેન્ટ જેટલી જૂજ રકમજ મળી છે. આ ઉપરથી તેમની અડવાડીઆની સરેરાશ કમાણી સાડાઅઢાર સેન્ટને હિસાબે ફક્ત છ ડૉલર અને પાંચ સેન્ટનીજ થાય છે, અને એટલી કમાણી વડે એક મજૂર કુટુંબ બહુજ તાણી વૂસીને કદાચ ગુજરો કરી શકે. પછી કારખાનાના માલિકોની કમાણીમાં ચાલુ વરસમાં ફેટલો ફેર પડ્યો છે તેનો પણ મજૂરસંઘના કાર્યકર્તાઓએ હિસાબ કાઢ્યો હતો. બજારભાવના આંકડા ઉપરથી જણાયું કે, માંસના ભાવમાં છેલ્લાં પાંચ વરસમાં પચાસ ટકા જેટલો વધારો થયો છે અને દોરની કિંમત-

જે તેલોજ પગડો યથો છે. તે તેના કારખાનાંવાળાઓ પદેલાના કામો દાસ બન્યો નહોતો કરે છે. અને તેઓ ત્યારે નહોતો કરે ત્યારે તેમણે મજૂરોના પગારમાં થોડોક વધારો કેમ ન કરવો જોઈએ ? અત્યારના મજૂરમાત્ર જ્યાં સુધી દટ્ટી રહે ત્યાં સુધી મજૂરોને કલાકના કામગીરી સેન્ટને દિસામે પગાર આપવાનું તેમને પરવડતું જોઈએ, આવું મજૂરસંઘનું હેતુ હશે. પણ કારખાનાંના માલિકો આ માગણી સ્વીકારવા ન હતા. તેમને એટલો પગાર આપવોજ ન હતો. તેમણે મજૂર સંઘની માગણી નાકબંધ કરી અને ભવિષ્યમાં પોતે મજૂરોની કાંઈ ફેરી નીતિથી કામ લેવાના છે તેના એક પુરાવા તરીકે કરારની કુલ પૂરી થયા પછી ફક્ત જેજ આવાડીઓની અંદર તેમણે અમુક એક દળર કામદારોને સાડસોળ સેન્ટને દિસામે પગાર મળશે એવું જાહેર કર્યું. જોન્સ કંપનીના માલિકે તો મૂજ ઉપર તાલ દબને કહ્યું કે, આડા સોળથી ઘટાડી ઘટાડીને પંદર સેન્ટ લગી ન લઈ જાઉં તો મારું નામ નહિ. દેશમાં બધે બેકારી હતી તે જોઈને માલિકોને હિંમત આવી હતી કે, એટલા પગારમાં મજૂરો કામ નહિ કરે તો જવાના છે ત્યાં ? હડતાલ પાડશે તો એકની જગ્યાએ દસ આવીને અમારાં કારખાનાંના દરવાજા ઠોકતા ઉભા રહેશે. આખા દેશમાં કુલ પંદર લાખ માણસો બેકાર છે, એક લાખ તો એકલા શિકાગોમાંજ ! અને તે છતાં શું અમે મજૂર સંઘવાળાઓને શવવા દઈશું અને તેમણે બતાવેલી ચરતો પ્રમાણે કરાર ઉપર સહી કરીને શું અમે એક વરસ સુધી રોજનો દળરો ડાહરનો નહોતો કરીશું ? નહિ બને, નહિ બને. આ પ્રમાણે કારખાનાંના માલિકો છાંતી ઠોકીને વાતો કરતા હતા.

આ બધું બન્યું તેટલી વારમાં જૂન મહિનો પૂરો થયો, પણ તે પહેલાં તો હવે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવાને માટે દરેક મજૂર સંઘે પોતપોતાનાં દફતરે નોંધાએલા સભાસદોમાં સર્ક્યુલરો ફેરવીને એકે એકનો મત પૂછાવ્યો અને તેમનો જવાબ હડતાલ પાડવી એવો આવ્યો. મજૂરોનું આવું વલણ એકલા શિકાગોમાંજ નહિ, પણ જ્યાં જ્યાં માંસનાં કારખાનાં હતાં તે દરેક સદેરના મજૂરોનું હતું. મનઘણ એ કે, એક બાજુએ માંસનાં કારખાનાંના માલિકો અને બીજી બાજુએ તે તે કારખાનાંના કામદારો વચ્ચે જંગ મંડાવાનો હતો. આ જંગનું ફેરવતું પરિણામ તો જે આવે તે ખરું, પણ પહેલું પરિણામ તો એ આવવાનું કે, માંસનો કુષ્ઠાળ પડવાનો અને માંસના કુખ્યા દાસ બનવામાં છે તેના ભાવ બેદર વધી જવાના. આ વાતનું વર્તમાનપત્રો અને જાહેર પ્રગળે એકદમ જાન થઈ ગયું અને વર્તમાનપત્રોની કટારો ભવિષ્યમાં

ખનનારી રોમાંચકારી ઘટનાની આગાહીઓથી ભરપૂર ભરાયા લાગી. એઉ પક્ષ પોતપોતાના નિર્ણયો વિશે ફરીથી વિચાર કરે અને બાંધબેંદ કરીને સમાધાની પર આવી જાય તેટલા વાસ્તે કેટલીક તટસ્થ વ્યક્તિઓએ વિધિ કરી જોઈ. પણ કારખાનાના માલિકો એકના એ ન થયા તે નજ થયા; તે દરમિયાન તેઓ મજૂરોના પગાર ઉપર એક બાબતથી ચાલુ કાપ મૂકતાજ ગયા અને ખીજી બાબતોથી જીવતાં દોરની ખરીદીના મોટા મોટા સોદા કરતા ગયા અને વળી માલગાડીના ડબ્બા ને ડબ્બા ભરાય એટલા ખાટલા તેમજ ગોદડાંની પણ ખરીદી કરવા લાગ્યા. તેમનાં આવાં કૃત્યોથી મજૂરો ખૂબ ખીજ પર ચડ્યા, હજી હડતાલ કેમ જાહેર કરતા નથી એવું પોતાના સંઘના કાર્યકર્તાઓ ઉપર દબાવુ કરવા લાગ્યા. બસ, પછી તો યુદ્ધના ડંકા ગગડ્યા. મજૂર સંઘની મુખ્ય ઑફિસમાંથી તમામ શાખાઓના કાર્યકર્તાઓ ઉપર એક દહાડે રાતના તારના સંદેશા છૂટ્યા:—સેન્ટ પૉલ, દક્ષિણ ઓ-માહા, સ્યુનગર, સેન્ટ જોસેફ, કેન્સાસ શહેર, પૂર્વનું સેન્ટ લૂઇ અને ન્યૂયૉર્ક—એટલાં નગરોના મજૂર સંઘોને આજ્ઞા થઇ ગઇ કે, કાલે તમામ કારખાનાંના મજૂરોએ એકસામટી હડતાલ પાડવી. ખીજે દહાડે બપોરના કુલ પચાસથી સાઠ હજાર મજૂરો તેમનાં ઓળર ફેંકી દઇને અને અંગ ઉપર કામ કરતી વખતે પહેરવાનાં કપડાં કાઢી નાખીને કારખાનામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા અને ઇતિહાસમશહૂર “માંસના મજૂરોની હડતાલ”ના શ્રીગણેશ મંડાયા.

જર્જિસ ખીજા મજૂરોની સાથે જેવો કારખાનામાંથી નીકળ્યો તેવો તો સીધો હોટેલમાં ગયો અને ખાઇ આવ્યો. હવે આ સંજોગોમાં મારે શું કરવું તેની સલાહ લેવા માટે તે ચાલ્યો ચાલ્યો માર્કેટ સ્ટ્રીટને ઘેર ગયો. સ્ટ્રીટએ પોતાને માટે ફાંકડું ઘર બંધાવ્યું હતું. તેના ઘરની સામેની સડક ઉપર શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ પથ્થરની સારામાં સારી લાદીઓ જડાવી આપી હતી અને તેના ઘરના ઓટલાની બાબુમાંજ તેની એકલાની સગવડને ખાતર વાળવાની બત્તીનો એક ખાસ થાંભલો મુકાવી આપ્યો હતો. બપોરનો વખત હતો, ગરમીના દહાડા હતા, તેથી સ્ટ્રીટ જરાક આડો થયો હતો. તેના મોઢા ઉપર ખીજવાટ અને ઉદ્વેગની નિશાનીઓ દેખાતી હતી. જર્જિસને જોતા વારનેજ તેણે પૂછ્યું: “કેમ આવ્યો?”

જર્જિસે કહ્યું: “હું એટલા માટે આવ્યો છું કે આ હડતાલ ચાલે ત્યાં સુધી તમે મારે સારૂ કંઈ ખીજ નોકરીની ગોઠવણ કરી

આપે કે કેમ તે મારે તમને પૂછવું છે. ”

આ વચ્ચે સાંભળીને રફલીએ બધાં મોઢાડ્યાં, અને જર્જિસની સામે વધારે લક્ષ્યપૂર્વક નજર મારી. આજ સવારનાંજ સમાચારપત્રોમાં જર્જિસે રફલીનો લખેલો એક લેખ વાંચ્યો હતો. તેમાં તેણે કારખાનાંમાં માલિકોની સખતમાં અખત બાપામાં ઝાટકણી કાઢી નાખી હતી અને એમ પણ લખ્યું હતું કે, જો તેઓ તેમનાં કારખાનાંના મજૂરોની સાથે વધારે આર્થિક વર્તન નહિ રાખે તો શહેરના અમલદારો તેમનાં કારખાનાંને તોડી ફોડીને સહાયક મેદાન કરી નાખશે અને એ રીતે આ દુશ્મનો અંત લાવશે. તેથી કરીને જ્યારે તેને રફલીએ કહ્યું કે “અત્યાચાર ! તું તો બહો માણસ દેખાય છે ! હડતાલ પડી છે તેમાં તારે શું ? તું તારી નોકરી સંભાળ્યા કર ને ?” ત્યારે તેને ઘણોજ અચ્છો લાગ્યો કે, આ હું શું સાંભળ્યું છું ? સવારના ઢાપામાં જોનો લેખ મેં વાંચેલો તેજ આ રફલી કે કોઈ બીજો ? પણ મૂર્ખ જર્જિસ જુઓ મથો હતો કે રફલીના ચાવવાના જુદા અને દેખાડવાના જુદા હતા. પહેલે ઉમેદદારિક પાર્ટિનો પ્રમુખ હોવા છતાં, ઉમેદદારિક પક્ષના ઉમેદવારનાં નાણાંથી જેણે પાછળ રહીને રિપબ્લીકન પક્ષના ઉમેદવારને ચૂંટણીમાં જીત અપાવી છે તે માણસે આ લેખ લોકોની આંખોમાં ફેંક નાખવાને મારેજ લખ્યો હતો એ વાત જર્જિસ તે વખતે સમજ્યો ન હતો.

તે તો ચમકી ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું : “શું ? મારે મારા ભાઈઓના ઘેરી બનીને તેમના પેટ ઉપર પગ દધને નોકરી કરવી ?”

રફલીએ પૂછ્યું : “પણ શામાટે તારે નોકરી ન કરવી ? બીજાઓ જલેને હડતાલ પાડે, તેમાં તારા બાપનું શું જાય છે ?”

“પણ—પણ—” જર્જિસ બોલ્યો તો બોલ્યો તો બોલવાનાં ફાંફાં મારવા લાગ્યો. તેણે તો એમજ માની લીધું હતું કે, હું મારા સંઘના કામદારો સાથે હડતાલમાં જોડાઉં એ રફલીને ગમશે. પણ અહીં તો તેથી ઉત્તરીજ વાત નીકળી.

એ દરમ્યાન રફલીએ કહેવા માંડ્યું : “આવા કોટકટીના મામલામાં માલિકોને સારા માણસોની ધણીજ જરૂર પડે છે અને જેઓ આવે વખતે તેમને વશદાર રહ્યા હોય તેમની તેઓ કદર પણ કરે છે. આમજ જનાં સારે હોદ્દે ચલવાની આ તને મારાના સારી તક મળી છે તે તું હાથે કરીને શામાટે શુભાવા બંસે છે ?”

જર્જિસ બોલ્યો: “ત્યારે તો પછી હું તમને રાજનૈતિક કામોમાં મદદ કરવાને નાલાયક ઠરીશ. મારા બેડીદારો અને મસ્કાપાલિશ કહેશે અને પછી માફ કહ્યું કોઈજ નહિ માને.”

જર્જિસ આથી વધારે બોલવા જતો હતો પણ એટલામાં સૂઝી એકાએક બોલી ઉઠ્યો: તારાથી કોઈ પણ રીતે મદદ કરી શકાય એવી સ્થિતિ હવે રહીજ નથી.”

“કેમ ? એનું કારણ શું ?” જર્જિસે પૂછ્યું.

“જા, જા, તું એટલું પણ હજી સમજી શકતો નથી ?” સૂઝી બોલ્યો: “તું રિપબ્લીકન પક્ષનો થઈ મૂઓ છે તે વળી પાછો કેમ ભૂતી જાય છે ? તું શું એમ ધારે છે કે હું દરેક ચૂંટણી વખતે રિપબ્લીકન પક્ષના ઉમેદવારનેજ ટેકો આપ્યા કરવાનો છું ? એકનો એક દાવ બધો વખત રમાયજ નહિ. પેલો ચાહુદી આપણી ગત સમજી ગયો છે અને ગઈ ચૂંટણી વખતે આપણે તેને કેવો બનાવી ગએલા તે બધું હવે તેના જાણવામાં આવી ગયું છે.”

જર્જિસ હવે અવાજ બનીને ઉભો રહ્યો. આ બધી બાબતોનો તેને કદી વિચાર આવ્યોજ ન હતો. પછી તેણે કહ્યું: “એમ હોય તો હું પાછો ડેમોક્રેટ થઈ જાઉં.”

પેલાએ જવાબ આપ્યો: “થવાય તો ખરું, પણ એમ ઝટ લઈને ન થઈ જવાય. રાજનીતિનાં મંતવ્ય કાંઈ રોજ રોજ થોડાં બદલાય છે ? વળી બીજી વાત એવી છે કે, હાલ મને તારો ખપ પણ નથી—તને સોંપવા જેવું મારી પાસે કશું કામજ નથી. ચૂંટણીને તો હજી ઘણા મહિના વાર છે. ત્યારે એટલા વખતમાં તું બેઠો બેઠો કરે પણ શું ?”

“હું અત્યાર સુધી એમ ધારતો હતો કે, તમારી મદદ તો હું ત્યારે માંગીશ ત્યારે મળશેજ. પણ—” જર્જિસે હવે ખિન્ન સ્વરે કહેવા માંડ્યું.

પણ સૂઝીએ તેને એકદમ બોલતો અટકાવીને સાંત્વન આપવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: “હું તને મદદ કરવાની ના ક્યારે કહ્યું છું ? મારા કોઈ પણ મિત્રને મેં કદી દૂર દીધોજ નથી. તારી ખરી સંકલ્પ મજબૂત થાકે તો તને મદદ ન કરે તો મને કંઈ. પણ મેં તને જે મદદની અપેક્ષા તેને તું કરી કે અને પાછો બીજી નોકરી મળે તો આપણે નહીં કહેવાય ? આજે આજના એટલા તો મનુષ્ય નોકરીને

એ મને જીવ જાયા છે છે, હવે મને કહે છે કે મેં જે જાણે તે કહીશું.
કારણે કહું કે આપુ કાલકાલીઆમાંજ કે મનદ જગ્યાને કહું તે જા-
ણેલીકા હસારાપરી આનામાં દેખાવી આપ્યા, કાજ દુઝિને તે આજ
જે આજુ નજ કાલકાલીને જ મનદાખન, અને તેજુ કહું જુ મનુ આજને
જે આજુ મનને માગારી ન કહી કાલકાલી. પણ તે તે આજી વાણી આજી
કોઈ જાણેલી આજનાથી જાણિયાન કે, મેથી નહીં તે નાહી મેરેજ
કે પગાણું કહું મનુજુ જેવું જોવાયું. હવે કહે મેરેજમે, દહનાલીઆ-
કાલે આજે આજેજ સવાથી અને પાણને કા સાબ સવાના દનો ?”

“જાણેના તે વિચાર કંધોજ ન દનો.” જાણિયા બોલ્યા.

“વિચાર નહોતો કંધો પણ દને કર.” કુલીએ કહેવા માંડ્યું,
“કું નને કહું ને સખી શાખનું. આ દહનાય થાક દહાડામાંજ જાણી
પગાણી છે અને મનુજોનો પગાણ સવાનો છે. જેટલા દહાડા દહ-
વા માયુ. કહે તેટલા દહાડામાં નારાથી દહનાયનો જેટલો લાભ
જે જેવા તેટલો લાભ તેને ? તું મનુજો કેની ?”

જાણિયા હવે સમજી ગયો. તે ત્યાંથી નીકળીને શીધોજ પોતાના
કરખાનામાં ગયો અને જે આરદામાં પોતે કામ કરતો હતો તેમાં
પોતે, દહનાલીઆઓ પોતપોતાનાં કામ અધૂરાં મૂકી મુકાને ચાલતા
દેખ દેતા. દહાડા કહેલાં કુકરની લાસી ઉપર પછી કિયાઓ કરવાની
જાણી હતી, અને તે જો વખતસર ન કરી સેવાય તો કપેનીને તેટલું
કુકરન થાય. પણ અત્યારે તો આખા કારખાનામાં એક પણ મનુજ
કેવ આવા પૂરતો પણ હતો નહિ. દરેક વિભાગના મુકાદ્દો મનુજોની
જગ્યાએ ઓહિસના કારકુનો અને દાહપિરોને ગોઠવી દધને તેમની
મરજે જેટલું કામ સેવાય તેટલું આટોપી સેવા ફાંફાં મારતા હતા.
એવીજ રીતે ઓહિસોના પટાવાળાઓ કુકરની લાસીને બરફવાળા
આરદાઓમાં ધસડી લઈ જતા હતા. એજ દાકણે જાણિયા ત્યાં ચાલ્યો
આથો અને બોલ્યો: “મિરદર મર્શી ! હું પાછો કામ ઉપર હાજર
દેશ આવ્યો છું.”

તે અમલદારનું મોઢું આનંદાકુલ થઈ ગયું. તે બોલી ઉઠ્યો:
“શાબાસ ! શાબાસ ! આનું નામ તે માયુસ. ચાલ્યો આવ !”

પણ જાણિયા તેના ઉત્સાહના ઉમંગને એકદમ ખાળ્યો અને કહ્યું:
“પણ મને તમારે વધારે પગાર અપાવવો પડશે.”

પેલાએ કહ્યું: “અરે ! તું માગે એટલો પગાર અપાવું, પછી છે

કાંઈ ? બોલ, કેટલો પગાર લઈશ ? ”

કારખાનામાં જતાં વારને શું કહેવું તેનો રસ્તે આવતાં આવતાં તેણે વિચાર કરીજ મૂક્યો હતો. પણ ખરી અણીને વખતે તેનું મન ઢ્યું પચું થઇ ગયું અને મનમાં હતું તે કહેવાની તેની હિંમત ન આવી. તોપણ તેણે ગમે તેમ કરીને મુઠ્ઠીઓ ભીંડીને મનને દબ કરીને કહ્યું: “ મને લાગે છે કે રાજના ત્રણ ડોલરને હિસાબે મને પગાર મળવો જોઈએ.” પેલાએ કહ્યું: “ ભલે, ત્રણ તો ત્રણ, પણ તું તારે કામે લાગી જા.” પણ જ્યારે સાંજ પડી અને પગારપત્રકમાં સોના પગાર નોંધાયા ત્યારે તેને ખબર પડી કે પેલા કારકુનો, ટાઇપીસ્ટો અને પટ્ટાવાળાઓને ખાતે પાંચ પાંચ ડોલરનો પગાર મંડાયો હતો એવું જ્યારે તેણે જાણ્યું ત્યારે તેને થયું કે હુંજ ખરેખરો ગયેડો કે મેં વધારે પગાર માંગ્યો નહિ.

આ પ્રમાણે જર્ગિસે મજૂર સંઘનો દ્રોહ કરીને હડતાલને તોડી પાડવાના કામમાં માલિકોને મદદ કરવા માંડી. તેના બદલામાં તેમણે તેને સારો પગાર આપ્યો, પહેરવા ઝોઢવાને સારાં કપડાં લઈ આપ્યાં, કારખાનામાંજ સૂવાની સગવડ કરી આપી, સૂવાને માટે કમાનવાળો પક્ષંગ અને સૂવાળું ગોદડું આપ્યું અને દલાડામાં ત્રણ વખત ખેટ ભરીને ખવડાવ્યું. આટલુંજ નહિ પણ તેને કારખાનાના મકાનમાં એવો સુરક્ષિત રીતે રાખ્યો કે હડતાલીઆઓથી તેના અંગનો એક વાળ પણ વાંકો કરી શકાયજ નહિ. કારખાનાની અંદરજ તેને રહેવાનું અને કામ કરવાનું તેથી કરીને બહાર કદાચ ગમે તેટલું હુલ્લુડ કે તોફાન થાય તો પણ તેને કશી અસર નહોતી થાત એવો સંભવ હતોજ નહિ. દુઃખ માત્ર દારૂનું હતું. તે પીવાનું મન થતું ત્યારે માર ખાવાનું બેખમ વેડીને કારખાનાની હદની બહાર તેને જઈ આવવું પડતું. પણ આવા કામને માટે ત્યારે કારખાનાની હદની બહાર પણ ચૂકતો ત્યારે પણ તદ્દન અરક્ષિત તો હતોજ નહિ. કારખાનામાં હડતાલ પડી ત્યારથી શિક્ષણના પોલિસ ખાતાના માન્યો મુન્ડેગારને પકડવાનું કામ છોડી દેને કારખાના આગળ મુલકશાનિ જળવવાને દોડી આવ્યા હતા. જર્ગિસ ત્યારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે મને તે બે માર પોલિસના ગિરફતારે તેના ઘરનીની મુલકશાનિ માર મારવાનું એવું.

[illegible]

કે, અને તે વનમાનપત્રોના માલિકોનો હતો. તેઓ મનથી ઈચ્છના
 હતા કે, હડનાચીઆ અને ખીનદડનાલીઆઓની વચ્ચે સુલેદનો લાગ
 જાય. જોઈએ અને ક્યારે કાંઈક હમકણું થાય અને અગે કાગનો
 વધ હરી મૂકીએ તેનીજ તેઓ રાદ જોઈ રળા હતા. જર્જિસે હડ-
 નાલીઆઓની વિરદમાં કામ કરવા માંડ્યું તેને પહેલે દહાડે તો તેણે
 પેતાના કામ ઉપરથી જરાક વહેલી રજા માગી લીધી અને પોતે
 કોઈ બહાર અને નિર્વાય છે તે બતાવવાને સાર તેણે પોતાના ખીન
 પેત્રજી ઓળખીનાઓને કહ્યું કે, આપણે એક શરત મારીએ કે, આપ-
 કુમ્મી જે કાંઈ બહાર જાય અને માર ખાધા વગર દાર પીને પાછો
 મંદર આવ્યો આવે તે શરત હત્યો કહેવાય અને તેને બાકીના બધા
 મેનને મરણે દાર પાય. ત્રણ જણા આ શરતમાં ઉતરવા તૈયાર થયા
 એટલે જર્જિસ અને પેલા ત્રણ, હાલ્ટરેડ રટ્ટોટના સામે મોઢે આવેલા
 કારખાનાના મોટા દરવાજામાં થઈને બહાર પડ્યા. એજ દરવાજા
 એવજ કેટલાક પોલિસના સિવાઈઓ ચારે તરફ નજર રાખતા હતા
 હતા અને મજૂર સંઘ તરફથી કારખાનાં ઉપર પિકેટિંગ કરનારા મજૂરો
 જુદા હોયલા હતા. કારખાનાની અંદર કોણુ કોણુ જાય છે અને અંદ-
 રથી કોણુ કોણુ બહાર આવે છે, તેમના ઉપર પેલા પિકેટિંગ કરનારા
 જરીક નજર રાખતા હતા. જર્જિસ અને તેના મિત્રો જેવા બહાર
 વેઠ્યા તેવા તેઓ હાલ્ટરેડ રટ્ટોટની દક્ષિણ બાજુએ વળ્યા. તેમના
 સનામાં એક દોરેલ આવી. તેને તેમણે પડતી મૂકી અને આગળ
 ચલ્યા. એટલામાં સામી બાજુએથી પાંચ છ જણા સડક ચીરીને તેમ-
 ની હોનોવમ આવી હતા અને તેમને કહેવા લાગ્યા કે, તમે મજૂર થઈને
 મજૂરોનાજ ગળા પર છરી મૂકા છો તે સાઈ કહેવાય નહિ. એમાંથી
 જે પક્ષ વચ્ચે વાદવિવાદ ચર થયો. એટલામાં પેલા છ જણમાંથી
 એક જણે જર્જિસની ટોળામાંના એક જણની ટોપી તેના માથા ઉપર-
 થી ઉપાડી લીધી અને ગરજને દિનારે લાકડાંનાં ખપાડીઆંને કોરો
 દો તેની પેલી બાજુએ ફગાવી દીધી. જેની ટોપી હતી તે માણસ
 પેતાની ટોપી સેવાને મોઢે દોડવા લાગ્યો એટલે પેલા છ જણાએ
 "મરકા-પાલીશ ! મરકા-પાલીશ !" એવી ખૂઓ પાડી. બધા આવી
 ખૂમ પડી કે નરનજ બાજુબાજુની દાડની દુકાનોમાંથી દસ બાર જણા
 જે નરક દોડી આવવા લાગ્યા. તેમને જોઈને જર્જિસની ટોળામાંના
 બીજા એક જણની દિશ્મત છરી જા અને તેણે પણ પેલા ટોપી-
 પાડી પાછળ નામવા માંડ્યું. જર્જિસ ખાતે તથા તેનો બાકી રહેલા
 મેનની એક જણ હતા તથા અને એક જણ પેદ ભરીને માર ખાધ.

અને સમાજવાને લેમણે મરણ લેવાનું મળ્યું. ત્યાર પછી એ લેમણે
પણ નાહી અને લોકોના પાલકા વગરમાં ચાલે જાતના કોડના કાર-
ખાનાની હદમાં ભરાયા ગામમાં એ કસાઈખાને પોલિસના મિત્રાઓ ત્યાં
આગળ દોડતા આવી ગયા. તેમને લેમણે મળ્યો અને પછી એક દિવસ
ત્યાં આગળ બેસું થયું ગયું. તેમને લેમણે મિત્રાઓ ઉશ્કેરાયા અને
દુકલ્પ થયું છે એવી ખબર તેમણે પોલિસ ગોરી ઉપર પણ મોકલાવી
દીધી. જર્જિસને તો આમાંની કશી પણ ખબરજ ન હતી. તે તો સીધો
સીધો કારખાનાના અંદરના ભાગમાં ચાલ્યો મોંઘાનાની ગોઠિય સુધી
ચાલ્યો આવ્યો. પણ તેનો ચોખ્ખી આ ખનાનાથી ખૂબ ગમરાય હોયો
હતો. તેણે અંધી ધાન ખૂબ મરી મરણો ભભરાવીને કહેવા માંડી.
તે સાંભળવાને માટે અંદરના લોકોનું ટોળું એકઠું થઈ ગયું એટલે
તેમની આગળ પેલા માણસે એવું જવાબ કર્યું કે, અમને ચાર જણાને
ઉશ્કેરાયેલા લોકોના ટોળાએ ઘેરી લીધા અને અમે નાસી છૂટ્યા
તેથીજ અમ્યા, નહિ તો અમારો મારી મારીને બેંચાજ કાઢી નાખત.
ત્યાં આગળ જાપાંના કેટલાક ચાલાક રિપોર્ટરો હાથમાં નોટ બૂકો
લઈને ઉભેલાજ હતા. પેલો માણસ બોલતો ગયો અને રિપોર્ટરોની
નોટ બૂકો ઉપર પેન્સિલો ચડપ ચડપ દોડવા લાગી અને તેઓ લખતાં
લખતાં કટાક્ષમાં હસતા પણ ગયા. ત્યાર પછી બેજ કલાકની અંદર
હાથમાં જાપાંના થોડા ને થોડા લઈને જાપાં વેચનારા છોકરાઓ
“હડતાલીઆઓ તોફાને ચઢ્યા !” “ચાર જણને થએલી
ઈન્ન !” “કારખાના આગળ હડતાલીઆઓનું રમખાણ !”
આવી બૂમો પાડતા શહેરમાં બધે ફરી વળ્યા અને જાપાંઓનાં મુખપૃષ્ઠ
ઉપર કાળા અને રાતા છ છ ધંચના અક્ષરો વહે આ સમાચારનું
નીચે મુજબ મથાળું જાણું હતું:—

કસાઈખાનાવાળા લત્તામાં રમખાણ !

હડતાલ તોડનારાઓને ઉશ્કેરાએલા

લોકોના ટોળાએ ઘેરી લીધા !

જાપાં વેચતા વેચતા કેટલાક છોકરાઓ એજ કારખાના આગળ
બ્યાં આ રમખાણ થયું કહેવાય છે ત્યાં પણ આવી પહોંચ્યા. જર્જિ-
સે પોતે એક નકલ ખરીદી અને જાપાંવાળાંઓ ધળ જેવા બના-
વને કેવી ખુબીથી શણગારીને લોકોને પીરસે છે તે તેણે જોયું. આખા
દેશનાં તમામ દૈનિક પત્રો ખરીદવા જેટલા પૈસા તેની પાસે હતાજ
નહિ. પણ જો તેણે બધાં જાપાં ખરીદ્યાં હોત તો તેને ખાત્રી થાત

તેણે કાંઈ પીવા જતાં જે પરાક્રમ હતું હતું તેનું વર્ણન ઓછામાં ઓછાં ચાર દરેક માણસોએ આનુરના પૂર્વક વાંચ્યું હોતું જ લેખકે. તેણે તેનાં દરેક અને કાવકા વિચાર દર્શાવનારાં વ્યાપારવિષયક પત્રો-મંત્રી અગ્રીમધ્ય પત્રોના તંત્રીઓએ આજ બીના ઉપર પોતાના અભિપ્રાય પણ લખ્યા હતા.

આનું આનું તો ઘણું આયજ જતાં જર્જિસના લેવામાં આવી મેં. હતાકના સરઆતના દિવસોમાં તો તે કામ ઉપરથી જેવો છૂટો થયે તેવોજ કસાઈખાનાની હદમાંજ આગગાડીની એક સડક હતી તેના ઉપર ઘડને સહેર તરફ જતી કાંઈ પણ ગાડીમાં ચઢી બેસતો અને સહેરમાં આવ્યો જતો અથવા તો કારખાનાના માલિકોએ પોતાના વફાદાર મજૂરોને માટે એક ઓરડામાં દારબંધ ખાટલા ગોઠવવી રાખ્યા હતા તેમાંથી ગમે તે એકમાં પડીને બાંધી જતો. બનતા હશે તો સહેરમાં જવા કરતાં બાંધી જવાનુંજ પસંદ કરતો; પણ આખી રાત તેને કેમે કરી બાંધજ આવતી ન હતી. આખી રાત કોમ્પાસ ગાડીઓમાં બરાબ બરાબને હડતાલ તોડનારા મજૂરોનાં ટોળે-ટોળે આવ્યાં આવતાં, તેથી કરીને ત્યાં બધો વખત ધમાલની ધમાલજ ચાલ્યા કરતી. વળી જેઓ આવતા તેઓ પણ કરીને બેસે એવા ન હતા. હડતાલ ઉપર ગએલા મજૂરોના પેટ ઉપર પણ મૂકીને જેઓ કામ કરવા આવ્યા હોય તેઓ આબરુદાર મજૂરોના વર્ગના તો હોયજ નહિ. આનું નીચ કામ કરવાને માટે આખા સહેરના પહેલા નંબરના મે, શુંડા અને બદમાસોજ દારખાનાના માલિકોને મળી આવ્યા હતા. તેમાંના ઘોડાક વળી હબસીઓ હતા અથવા ચીક, રમાનિયન, મિલિલિયન અને રલોવેક, એવા હલકી એણીના પરદેશીઓ હતા. તેઓ સારા પગારના કરતાં કદાચ હુલ્લક તોફાન ધાય તો લૂંટફાટ કરવાનો લાગ મળી જાય એવી દાનતથી આવ્યા હતા. આખી રાત ચાલતા, મરકડરીઓ કરતા અને ખીંચાઈ મચાવતા અને સવારે કામ ઉપર હાજર થવાનો વખત થયા આવે ત્યારેજ બાંધી જતા.

એક દહાડે સવારમાં જર્જિસ નારતો કરીને ઉઠ્યો કે તરતજ પેટ મરીએ તેને હતું કે, તને ફલાખા વિભાગના મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બોલાવે છે. તે તેની પાસે ગયો ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે, તને કોરને કનલ

૪ ૧૯૨૮ ની સાલમાં બારડોલી તાલુકાના સત્તમક વખતે સરકારને મદદ કરવા દેડ લેવાએ પણ નહીં. ૫. ૧. ૧૯૨૮ ની મુજબના મરાઠી પદાંજીનો સરકાર ઉપયોગ કર્યો હતો. —અનુવાદક

કરવાના કામનો અનુભવ છે. આ સવાર મોંઘવતીજ તેને બેઠું
ધમધમ ધમધમ હેરા ઝાઝોઝ કરતુ ને તેજ પડીએ સમઠ મેં
કે, હવે મારો વખત આવી પહોંચ્યો—આજની રૂં મજતુ મીને મુકા
દમની જગ્યાએ જામ ભેગવાનો.

અનુ' એમ કે, કેટલાક મુકાદમો મજતુ સંમના સમારદો હતા
અને જેઓ સમારદ ન હતા તેમણે પણ ખીજઓની સાથે હડતાલમાં
ભાગ લીધો હતો. માલિકોની સૌથી વધારે કડોડી રિયતિ કનક કર-
વાના વિભાગમાં હતી. ખીજાં ખાતાઓ જેવાં કે અચાણાં અનાવવાનું
ખાતુ, માંસને ડગ્યામાં બરવાનું ખાતુ, એવાં ખાતાંઓ મોટા વિષમ
બંધ રહે તો પણ આવે. મોટા ઉત્તોગોનાં જેટલાં ખાતાં હતાં તે બધાં
બંધ થાય તો તેટલું તુકસાન વેડી લેવાય. પણ આવ્યા દેશના લોકો
જેના વગર જૂમરાણ મચાવી મૂકે તે માંસ તૈયાર કરી વગર કાંઈ
ચાલે એમ હતું? વીરીઓ, દોરેલો અને માંસનાં અજરોમાં રોજ
સવાર પહે એટલે માંસની મોટર કોરીઓ પહોંચી જવીજ નેહએ.
એમાં વિઘ્ન થાય તો લોકો જૂમાજૂમ કરી મૂકે અને લોકો ખીજ-
વાય તો લોકમતનું વજણ હડતાલીઓ તરફ વળે અને લોકમત જે
ખાતુએ હોય તે પક્ષનીજ જિત થાય.

પોતાની ઉત્તિ કરવાનો આવો સરસ લાગ કરી કરીને નહિ
મળે, એવું જર્ગિસ સમજી ગયો તેથી જે તક તેને મળી હતી તેને
તેણે ઝટ લઈને ઝડપી લીધી. તેણે જગ્યા આવ્યો કે 'હા, હું બધુંજ
કામ જરે જરે જાણું છું' અને ખીજઓને એ કામ કેમ શીખવવું તે
પણ મને આવડે છે. પછી તેણે એટલું ઉમેર્યું કે, હમણાં જો હું
મુકાદમનું કામ કરું અને તમને મારા કામથી સંતોષ આપું તો પછી
મને એની એ જગ્યાએ કાયમ કરી દેવો પડશે—હડતાલનો અંત
આવ્યા પછી મને પાછો ઉતારી પાડો તે નહિ ચાલે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે
કહ્યું કે, એ બાબતમાં ડરહામ કંપનીની શુભ નિશા ઉપર તારે પૂર્ણ
વિશ્વાસ રાખવો. તેણે વધારામાં જર્ગિસને એવું પણ કહ્યું કે, આ
વખતે કંપનીએ મજૂર સંઘવાળાઓની અને જે જે મુકાદમો અમને
બેવફા નીવડ્યા છે તેમની બધાની ખોડ ભુલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.
જર્ગિસનો પગાર પણ ત્યાંનો ત્યાંજ નક્કી થઈ ગયો કે, હડતાલ ચાલે
ત્યાં સુધી રોજના પાંચ ડોલર અને હડતાલનો અંત આવ્યા પછી
અઠવાડીયાના પચ્ચીસ ડોલર! જર્ગિસના હાથમાં તો આકાશમાંનો
ચંદ્રમા આવી ગયો. સીધી રીતે પ્રમાણિકપણે મહેનત કરવા જતાં

જે બીજી બધી સરખા કુપી નવેલી મેલી, બીજીબાળના દુર્લભ વિચારી
કેવળ બીજી બધાં, એવજ કાઠજીનાર નેના યોજનાનો પણ કાંઈ કંઈ અને
બીજી સરખાં પ્રમાણજીવનમાં દેહી કાંઈ કાંઈ કંઈ આંદો ૧૫.૨-
૧૦ નેના મળ્યાં કોવરના આંધી કાઠું કાઠું થયા જાણ્યાં.

અમ, પછી ના જામિએ દાંચળ થયી આવે એવા મુકાદમના
જીવેલાં, મુકાદમનો કમલો આપવી દાંચા અને રજાખામેર કામ
સરખાં મેલી મેલી, કનવ કરવાના આપ્યા વિભાગમાં એક પણ માણસ
એવો ન હતો કે જેણે આ કામ અગાઉ કયું દોષ અથવા કામ
મીઠવે તો જઈ કામને મીઠવી સેવા જેટલી પણ જેમનામાં અછલ
દેવ જે દેહાણે કામ માં કાંઈજ લાખા વખતના અનુભવી અને
પું-મેલા મળુદો અપજનાથી કામ કરના હતા, તેમના કસામેલા હાથ
કયું કામ આપના હતા, આપ્યા વિભાગમાં પંતની માફક ચોક-
મરથી કામ થતું હતું, ત્યાં કસાકનાં ચારસો ચારસો દોરનો નિકાલ
જીવતા હતા ત્યાં આગળ મોથક જેવા કાળા જૂત હજારીઓ જેઓ
એક જગ્યા હતા કે કોઈ તેમને કામ મીઠવે તો પણ એક અસર
પણ તેમના મગજમાં ઉતરેજ નહિ, તેઓ એક બાણુએ પાંચ પચ્ચીસ
દેનાં મૂંદાને આડાંઅવળાં ઉચલાવ્યા કરના હતા અને કામ કથું
દેના ન હતા; બીજી બાણુએ શીદાં મોદાં, ઉંડી આંખો અને ચપડી
જીવીયાજી કારકૂનો અને નામું લખનારા મહેતાજીઓ તો જૂન મહિના-
નો ઉજાણ અને ઉજાણ આવે એવી લોહીની ગંધથી હમણાં મૂંઝાં
આકને મળી પડી એવી લાલતમાં હાથમાં ઘરા લઈને ઉભા હતા,
પણ કોઈથી એક મૂંઝું, પણ પૂરું પાંસડું કપાણું ન હતું.

હાજીકન એવી હતી કે, પેલા હજારીઓને અને મવાલી શુંડાઓને
કામ કરવાની દાનતજ ન હતી. થોડી થોડી મિનિટે બધાજ વારા-
દેની કામ પડતું મૂકતા અને થાક ખાઈને તાગ થવા ચાલ્યા જતા.
ત્યાર પછી કરદામ કંપનીએ કતલખાનાના તથા બીજા વિભાગના
ઘોરડાઓમાં મળુદોને ગરમી ઓછી લાગે તે સાર બધે વીજળીના
પંખા મુકાવી દીધા. મળુદો તરફ આટલી દિલસોજી બતાવવાનું તેમને
હમણાંજ સાંભળ્યું. ત્યાર પછી તો દરેક ઘોરડામાં થોડા થોડા ખાટલા
મુકાવ્યા કે જેથી કરીને કામ કરતા કરતા થાકી ગએલા મળુદો
જરા જરા વાર આરામ લે. આટલું જતા પણ કોઈને બહાર ચાલ્યા
જવું દોષ અને ગમે તે એકાદ ખુલ્લામાં બેસીને ઝાકું મારી લેવું દોષ
તો તેમ કરવાની પણ સદર પરવાનગી હતી. થાકેલા મળુદોએ ક્યાં

મેણીને આરામ હોય, કેટલો વખત આરામ થયે તે કાલે નહીં કર્યુંજ ન હતું. તેમ હોય પણ મનનો આરામ ન હતો; તેથી મનને મરહુમાં આવે ત્યારે માલમ કરના અને મરહુમાં આવે ત્યારે પણ આવના. જ્યારે જતું હોય ત્યારે પાતના ડોરીની મળ હાથે જતું હોય તેને એ નિયમ પણ કામ પાળવું ન હતું; તેથી કોણ કોણ ચાલી ગયા છે તેની તેમના મુકાદમને મળ્યા વગર પડી ખજાર પડી અને વખતપત્રમાં તે એવા મજૂરોની ડાંગરી મંડાઈ હોય તેથી તેઓ પગાર તો પૂરેપૂરો વસૂલ કરના. પણ સાક્ષિઓને અત્યારે કરી દર-કારજ ન હતી. અત્યારે તો તેમનું અધુરું કામ ગમે તે ઉપાળે હર-તાકને તોડી પડાવીને હડતાલ પાડનારાઓને નાકસીટી ખેંચાવી હતી. ઓફિસના કારકુનો, ટાઇપિસ્ટો અને નામું લખનાર મહેલા-હોઝો બાપડા માકના માયો માય તેટલી મહેનત કરી છૂટના હતા; પણ આગુઆવડને લીધે તેમનાથી કામ કર્યું થતુંજ નહિ. તેઓએ એટલુંજ કહે કે, અમારું કામ તો ઓફિસનું દરતર સંભાળવાનું છે અને દોરનાં મૂકાં ચૂંથવાનું નથી તો તેજ વડીએ તેમને થડ દઈને પાણીયું મળી જાય. હડતાલ પડી તેજ દહાડે કસાઈખાનામાં ખાટ-કીનું કામ કરવાની ના પાડવાના શુદ્ધ માટે ત્રીસ કારકુનોને ત્યાંને લાંજ કાઢી મૂક્યા હતા. ઓફિસની સ્ત્રીકારકુનો અને ટાઇપિસ્ટ છોક-રીઓએ હડતાલ દરમ્યાન ખાસ ઉભાં કરેલાં રસોડાંમાં ખાવાનું પીરસવાનું કામ કરવાની ના કહેલી તેટલા માટે તેમને પણ તરતજ નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂકી. આથી કરીને એ લોકોને નોકરી બોવાની દહેશતને લીધે નાજૂટકે જિંદગીમાં કદી પણ નહિ કરેલું કામ કરવું પડતું હતું. તેમના સિવાય બીજા બધા તો તરણું તોડીને એ કટકા પણ કરે એવા ન હતા.

જર્ગિસે મુકાદમની જગ્યાનો ચાર્જ લીધો ત્યારે આવા કામ-દારો પાસે કામ લેવાની ફરજ તેને માથે આવી પડી. આ લોકોને તેમની જગ્યાએ વ્યવસ્થિત રીતે ઉભા રાખવાનુંજ એ અસંભવિત હોય તો પછી તેમની પાસે કામ લેવાનું તો બની શકેજ કેવી રીતે? જર્ગિસ આખો દિવસ ખડે પગે ચારે બાજુએ દોડાદોડ કરતો, કામ-દારોને ટેબલની આસપાસ હારબંધ ઉભા રાખતો અને અમુક અમુક કામ કેવી રીતે કરવું તેની રીત શીખવતો. તેણે અગાઉ કદી ઉપરીનું કામ કર્યું ન હતું, કોઈના ઉપર હુકમ કરવાનો તેને મહાવરો ન હતો, પણ બીજાના હુકમ તેણે સાંભળ્યા હતા, બીજાઓ અમલદારી કેવી રીતે કરે છે તે તેણે સારી પેઠે જોયું હતું, તેથી તે પણ અમલદારો-

તે પાંચાણી કાલની ક્યારેયો દીનનો અમત કરને શરૂ થયો. લગ્ન
રોકડોનું એ કામ હવે દોષ મેમ પાસે પાડવા માંડ્યો. પંચામરે
અરજી ફાઇલ કરવા સાચું ક્યારે પેનાના નાનાનાં ગાળુઓને દમદમી
જવું આપે એવો. પણ તેના દાવ નાંચના માણુઓ એવાં દર્તા કે
તે પાંચાણે, તેની કમળીને વ્યવે તેની અમતદારીને બધાને ધેડાને
કે કદા એવાં દર્તા. એક દાવામુન જેવો માથો અને દશવર દમગી
રેલ આગી વડી અંગેલ ગાળામાં જર્જિસને કરે: "અરે એક મહા-
મ! આ હું જાણે કામ કરું છું તે તને પમદ ન દોષ તો તું મારી
મળાએ ખીતે માણુસ કોપી કાઢે દા, હું તને દહી દઉં છું.
એકમુ" કે ની? "એટલામાં તો ત્યાં આગળ ખીત પામ પંદર બેગા
૨૬ મળ અને મનમાં આવે તેમ બડબડે અથવા મડબડતા જાને
જર્જિસને કમળીએ પણ આપે. એક દહારો બધા બપોરનું બાપું
માથ ગયા ત્યાર પછી આખા ઓરડામાં જેટલા ડગ દના તેમાંનો
એકે સમ ખાવાને પણ રેખલ પર રહેવા પામ્યોજ નહિ. બધાજ અ-
ધ્ય થઇ ગયા. જેટલા દબરો મગૂર દના તેમજે દરેક જણે અડકો
છે તરડવી લીધો અને તેને ધસીને ખૂમ ધારવાનો દરીને પોતાના
મુઠમાં સંતાડ્યો. આવા ખૂનીઓની સાથે જર્જિસને પાનાં પડ્યાં દતાં.

ચોટાજ વખતમાં જર્જિસને ખાતી થઈ ગઇ કે, આવા મડબડ-
ચેટામની જગ્યાએ વ્યવસ્થા હિતપત્ત કરવાનું બની ચકે એવું ઉજ
નહિ; તેથી આખરે તેણે પણ માથાફેડ કરવાનું માંડી વાળ્યું અને
મેમ બધા કરે છે તેમ મારે પણ કરવું, એવી નીતિ તેણે અખત્યાર
દરી. તેને એમ થયું કે, જ્યારે આખા કારખાનામાં ત્યાં જુઓ ત્યાં
અધિર અધિર અને અધિરજ ચાલી રહ્યું છે તો પછી હું એકલો શા
મારે ધાંટા દુઃખવું અને લમણાઝીક કરું? અને કરું તોય મારું વળ-
વાનું શું હતું? દોરનાં ચામડાં ને આંતરડાંને કોઇ અણુધક મગૂરે
બેટો દાપ મુઠીને નકામાં કરી નાખ્યાં એ વાત ખરી, પણ એ કામ
કેવું તેનો દેમે કરનાં પતા લાગે એવું હતુંજ નહિ. વળી ધારો કે,
એક માણુસ આરામ લેવા ગયો અને પાછો આવ્યોજ નહિ ત્યારે હવે
કરવું શું? જર્જિસ તેને શોધવા જાય તો તેટલી વારમાં બાકીના
બધાજ ચાલ્યા નહિ જાય તેની શી ખાતરી? જેટલા દિવસ દડતાલ
માણુ રહી તેટલા દિવસ આવું ને આવું અધિર ચાલુ રહ્યું અને
માલિકોના પૈસાનું પાણી થઇ ગયું અને માલમાં તુકસાન થયું તેનો
તો કાંઈ મુમારજ ન હતો. તે બધું તુકસાન તેમજે વેકયું, પણ મગૂ-
રોની વાળખી માગજીને કોઈ મારવાનો તેમનો ફરામદ તેમજે નગ

છોડ્યો. થોડા વખતમાં જર્જિસના જાણવામાં આવી ગયું કે મળ્લરને થોડે થોડે અંતરે આરામ લેવાની રજા મળે છે તેથી કરીને કેટલાક ચાલાક લોકો એક દિવસમાં એક કરતાં વધારે દેકાણે હાજરી પુરાવી આવે છે અને રોજના પાંચ ડૉલર કરતાં પણ વધારે પગાર તકડાવી લે છે. એક ખાતામાં થોડી મિનિટ કામ કરીને ત્યાંથી પોલ થઇ જાય અને બીજા ખાતામાં જઈને ઉભા રહે. ત્યાં થોડી વાર કામ કરવાનો ઢાંગ કરીને આરામ લેવાને બદલે પાછા અસલ જગ્યાએ ચાલ્યા જાય, એ રીતે એકનો એક માણસ એ દેકાણે હાજરી પુરાવે અને એવડો પગાર છેડે બાંધે. હડતાલના અંધેરમાં આ બધા ગોટાળા પકડવાની ફરસદજ કોને હતી? જર્જિસે એક વાર એક જણને આવું કરતાં પકડ્યો અને તેને નોકરી પરથી એકદમ ખરતરફ કર્યો. પણ ત્યાં આગળ જર્જિસનો અને તેનો ભેટો થઇ ગયો હતો તે જગ્યાએ તે વખતે કોઇ ન હતું એટલે પેલાએ ગજવામાંથી દશ ડૉલરની નોટ કાઢી અને આંખનો મચકારો કરીને જર્જિસના હાથમાં આપી દીધી. તેણે ધીમે રહીને તે લઈ પણ લીધી. ત્યાર પછી તો આ રિવાજનો વધારે ફેલાવો થઇ ગયો અને તેમાંથી જર્જિસને પણ દરરોજ સારી કમાણી થવા લાગી.

આવા સંજોગોમાં જનવરની કતલ કરીને તેમના શરીરનું માંસ છૂટું પાડવાનું કામ એટલું ધીમું અને અવ્યવસ્થિત રીતે થતું હતું કે સાજાં ઢોરની વાત તો જાણે એક બાલુએ મૂકીએ, પણ મુસાફરી કરતાં રસ્તામાં માંદાં પડેલાં અથવા જખમી થએલાં ઢોરનો પણ પુરો નિકાલ થતો ન હતો. આવાં નકામાં ઢોરનોજ જે સાંજને છેડે નિકાલ થઇ જાય તો માલિકો મન વાળે કે ચાલો આટલા નુકસાનમાંથી તો બચ્યા ! પણ તેટલું કામ પણ પૂરું પાંશરૂં થઇ શકતું ન હતું. આ ગરમીની મોસમમાં પીવાને પૂરતું પાણી નહિ મળવાથી જે કે ત્રણ દિવસની મુસાફરી દરમ્યાન કેટલાંક હુકરને ડૉલેરા થઇ આવતો અને રસ્તામાં ને રસ્તામાંજ મરી જતાં અથવા જેઓ જીવતાં રહેતાં તેમના ઉપર બીજે લરાઇને બીજાં હુકર તેમની સાથે લડાલડી કરતાં અને માંદા જનવરના ઉપર તૂટી પડીને તેમને એવાં ખાઈ જતાં કે બ્યારે ડબ્બાનું બારણું ઉઘડે ત્યારે મરનારનાં ફક્ત હાડકાંજ બાકી રહેવા પામતાં. ડૉલેરાવાળા હુકરનું માંસ ખાઇ જનારાં જેટલાં હુકર એ ડબ્બામાં હોય તે બધાંનો તે ને તેજ દહાડે નિકાલ ન થઇ જાય તો એ દરામખોરાને બધાનેજ બીજે દહાડે ડૉલેરા થઇ આવ્યા વગર રહેજ નહિ, અને તેમ થાય તો માત્ર લાડ બનાવ્યા સિવાય તેઓ બીજા દશાજ ખપમાં આવે નહિ. એવીજ રીતે ગાયો, બળદ, વાજ-

રેલ, સીંદ-એ પ્રાણીઓ પણ કોઈ કોઈ વાર ડબ્બામાં રજાં રજાં
 જી પડતાં અને સોલીસુદાણુ થઈ જતાં. કેટલાંક ત્યારે પંકિંગટાઉનના
 રેલે પાડેમાં ઉતરતાં ત્યારે તેમની મરવા જેવી હાલત થઈ ગએલી
 જેવામાં આવતી. કોઈ કોઈનાં હાડકાં લાંગી ગએલાં હોય, તે લાંગેલાં
 હાડકાંની કચરો માંસ અને ચામડીની અંદર ગૂંચવાઈ જઈને ખૂંટી-
 ઝોની પેઠે બહાર દેખાઈ આવતી. આ બધાં દોરનો તો મને તેમ
 કરીને નિકાલ કરીજ નાખવો લેઈએ, અને એ કામને માટે માથુસો
 ન મને તો દલાલો, સોદાગરો, મુપરિન્ટેન્ડેન્ટો, બધાએજ ખમીસની
 ખાંધે ચલાવીને ખાટકીનું કામ કરવું પડે તો કરવુંજ રહ્યું. બીજી
 બાજુએ દારખાનાંના માલિકોના દલાલો છેક દક્ષિણ તરફના જિલ્લા-
 ઝોમાં હાસી મજૂરોની ટોળાઓની શોધ કરવા પાછળ મંડ્યા હતા.
 તેને રોજના પાંચ પાંચ ડોલરનો પગાર અને ખાવા પીવાનું મફત
 એવી થરને તેઓ મજૂરોની ભરતી કરતા હતા; પણ અમારે ત્યાં
 દલાલ પડી છે માટે તમને સેવા આવીએ છીએ એ વાત તેઓ તરફ
 કંપી રાખતા હતા. રેલ્વે કંપનીઓ પણ માલિકોની કુમકે ટોડી આવી
 હતી; તેમણે મજૂરોને ખાસ સસ્તે દરે શિકંગો સુધી આગગાડીમાં
 મેસાડીને લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ મજૂરોની
 રેપરચલ દેનેને રસ્તામાં રોકાણ ન થાય તે સારૂ તેમને માટે લાઈન
 ફ્રીઅર ગ્રાખવાનો દુકમ ફરવો હતો. એ રીતે મજૂરોની રેપરચલ
 દેનો શિકંગો તરફ દોડતી થઈ ગઈ હતી. માલિકો પેસો વેરવામાં
 ખામી રાખતા ન હતા. આ હડતાલનો લાભ લઈને કેટલાંય સહેરો
 અને નગરોએ પોતપોતાનાં દારખાનાંના તમામ ફેદીઓને છોડી મૂક્યા,
 દારખાનામાંથી મજૂરોને રજા આપી, ડ્રેફ્ટ સહેરના માગિરદારોએ
 રાઈ પણ ગુડા, બદમાસ અથવા ગુન્હેગાર ચોવીસ હસાકમાં સહેર
 છોડીને ચાલ્યા જવાનું કબૂલ કરે તેમને દરકોઈ ગુન્હેગાર કરીને
 છૂટા કરવા માંડ્યા અને હસાકખાનાંના માલિકોના દલાલો દુકમની
 પાટ બેનના કચેરીઓમાં ઉભાજ હોય, તેઓ પેસા બધાને ગાડીઓમાં
 મેસાડી મેસાડીને સીધા શિકંગો રવાના કરી દેતા. આ બધા ખન-
 નો પરાણાઓ એક વાર આવ્યા પછી પાછા નાસી ન જાય તે
 હારે આખી ને આખી માલગાડીઓ બરીને ખાવા-પીવાની સામગ્રી
 દારખાનાના માલિકોએ મગાવવાની મંજૂરી કરી. બાર અને બારીકી
 રાખના દર તો પાવના પાવ કરાવત તમને રાવાત સાડ ત્રણ-ર
 રાખ્યા પાવના. પગખાઓના નામ આ નામ આ નામ બદલે માર્ગસર
 બંધી બાજુના વિચાર કરીને તો તો એક વખતે એક વખતે કરેલ ચૂકા ન

તના. સિનસિનેટી જિવાની ત્રીસ ગરજાવાન જિવાનીઓને “તમને
 કળ તોડવાના કામ માટે હમ જરૂરી છીએ” એવું બતાવું બતાવીને
 દિશાઓ નેટી આપી અને તેમને કળ તોડવાને ગદમે મારાના કળ્યા
 ગરવાને કામે ગમડી દીધી. રાત પડી ત્યારે તેમના મુઠાના આટલા
 ન્યાં ચમને બધા મજૂરો જાગ્યા અને એની માલીઓમાં પથરાય્યા.
 મજૂરોની ટૂંકડીઓ રાત દહાડે ગમે ત્યારે પોલિસના બાના નીચે
 આડીજ આવતી. આટલા બધાને માટે સુવા બેસવા જેટલી જગ્યા
 ક્યાંથી લાવવી ? પણ ફેટલાકને કારખાનાના દાલમાં ખાલી પડેલા
 ઓરડાઓમાં, ફેટલાકને વખારોમાં, ફેટલાકને ગાડીઓના તળેલામાં
 એમ ગમે તેમ સજડાસજડી ધકેલી દીધા. આટલા પણ એકબીજાને
 અડાગડ પથરાવીને એક એક ઓરડામાં ઘણામાં ઘણાં માણસોને
 ભચડી ભચડીને પૂરી દીધા. ફેટલાક ઓરડા તો વળી એવા કે દહાડે
 બોજનગૃહ અને રાત્રે શયનગૃહ બની જાય. ઉંદરનાં પણ ઘાડાં ને
 ઘાડાં રાત પડે એટલે દોડદોડ કરતાં તેથી સુનારાઓ જમવાનાં
 ટેળત્રના ઉપર ખાટલા મૂકીને સૂતા, નહિ તો ઘણાનાં હાથ-પગનાં
 આંગળાં ઉંદરોએ કરડી ખાધાં હોત.

પરંતુ આટલા આટલા ધમપજાડા મારતાં પણ માલિકો ઝાંખા
 પડી ગયા હતા. તેઓ મોઢેથી કબૂલ કરતા ન હતા, પણ તેમનો
 પરાજય થઈ ચૂક્યો હતો. તેમને હવે ગળે પાણી આવી ગયાં હતાં.
 કુલ મજૂરોના ૯૦ ટકા જેટલા મજૂરોએ હડતાલમાં ભાગ લીધો
 હતો. એથી કરીને માલિકોને માથે તો નવા મજૂરો ઉભા કરવાનું
 અને કાચા અણપલોટાએલા મજૂરોને કેળવીને નવું મજૂરસૈન્ય રચવાનું
 કામ આવી પડ્યું હતું. બીજા બાણુએ હડતાલને લીધે માંસના બજાર
 માં ત્રીસ ટકાનો વધારો થયો હતો તેથી લોકો ખીજવાયા હતા અને
 કોઈ પણ રીતે માંડવાળ થવી જોઈએ એવા ચારે તરફથી પોકાર
 ઉઠવા લાગ્યા હતા. છેવટે માલિકોએ કહેણ મોકલ્યું કે, અમે આ તક
 રારી સલાહનો ફેંસલો લવાઈની મારફતે કરાવવા ખુશી છીએ. દશ
 દિવસ બેઠ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલ્યા પછી મજૂર
 સંઘના આગેવાનોએ માલિકાની માગણી કબૂલ રાખી અને આખો પ્રશ્ન
 લવાઈ પંચની આગળ રજૂ કરવા માટે બેઠ પક્ષ બંધાયા. વધારામાં
 મજૂર સંઘની એક શરત એ પણ હતી કે, અમે હડતાલ પાછી ખેંચી
 લઈએ ત્યાર પછી પીસ્તાળીસ દિવસની અંદર હડતાલમાં ભાગ લેનાર
 એકઠે એક મજૂરને કામ પર ચઢાવી દેવો પડશે અને “અમુક માણસ
 મજૂરસંઘનો સલાસદ છે, એમ ગણીને તેના ઉપર ખાસ સખ્તાઈ

દરી નહિ તેમજ સઘ્યો અને જિનસઘ્યો વચ્ચે બેદખાવ રાખવો
નહિ." માલિકોએ આ બંધી શરતો કબૂલ કરી એટલે મજૂર સંઘે
આમ પાછી ખેંચી લીધી.

હરે જર્જિસના મનમાં પણ ફાગ પડી. હડતાલ પર જનારા
અમલદારોને બેદખાવ રાખ્યા વગર તેમની તેમની જગ્યા ઉપર
ફક્ત એકરી દેવાનું હરે તો તેની મુકાદમની જગ્યા જાયજ. આટલા
મહેને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની પાસે ગયો. પણ તેણે તો કૂર દારૂ કરીને
કહ્યું કે "તું જો તો ખરો, શું થાય છે તે."

આ તહકુબી કરવામાં માલિકોની મૂળ દાનત દુષ્ટ હતી કે નહિ,
તેણે આપું કરીને વાત ઢીલમાં નાખવા માગતા હતા કે નહિ, તેઓ
આ હુકમ વડે મજૂર સંઘને નિર્જળ બનાવીને હડતાલનું બળ
લેવા માગતા હતા કે નહિ, તે વિશે કશો ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી
શક્યો નથી. પણ આટલી વાત તો નિઃસંદેહ છે કે, તહકુબી થઈ
જાય એમ કરકામ કંપનીની આદિસમાંથી મોટાં મોટાં માંસનાં કાર-
ખાનાં માલિકો ઉપર તારતો સંદેશો ગયો હતો કે "મજૂર સંઘના
આનેવાનોને મોકરીમાં રાખતા નહિ." બીજો દહાડો સવારના પહો-
રમાં થીમ હજાર મજૂરો તેમનાં કામ કરવાનાં કપડાં પહેરીને અને
હથેમાં બાથના દાખડા લઈને માંસનાં કારખાનાંના દરવાજા આગળ
જાડીને ઉભા રહ્યા. હડતાલ પડી તે અગાઉ જે ઓરડામાં પોતે
સૂઈ કરતો હતો તેના બાથરૂઆ આગળ જર્જિસ ઉભો રહ્યો હતો અને
હરે શું થાય છે તે જોવાને ધણો આગુર થયો હતો. મજૂરો કાર-
ખાનામાં દાખલ થવાની અને પાછા પોતપોતાના કામ ઉપર ચડી
જવાની વાત જોના ઉભા હતા. ત્રીસ-ચાળીસ પેલિસના સિપાઈઓ
પણ તેમના ઉપર નિંદ્રા રાખીને ઉભા રહ્યા હતા. એવામાં એક સુપ-
રિન્ટેન્ડેન્ટ અંદરથી નીકળ્યો અને મજૂરો સામાસાગી બે દાર બના-
વીને ઉભા હતા તેમની વચ્ચે ચાલતો ગયો અને જે તેની નજરમાં
આવ્યા તેમને બુદ્ધ દાઢવા લાગ્યો. તેની પાછળ ખીખ અમલદારો
પણ આવ્યા આવ્યા અને એજ કામ કરવા માંડ્યા. કયા ધિરજ ઉપર
અને શાને માટે મજૂરોની પસંદગી થાય છે તે કોઈને સમજાયું નહિ.
પણ તેમણે ફેટલાઈન પસંદ કયા અને પટલાઈન ટાળી મૂક્યા. પણ
જે સોફો દારના આગલા કામમાં ઉભા હતા તેમને તો દાખલ ન
આડાડ્યો; કારણકે તેઓ મજૂર સંઘના કાર્યકર્તાઓ અને આનેવાને,
હતા. પણ હડતાલ દરમ્યાન જેમણે જેમણે બાપણે આપેલા, તેમને

તે રીતે અને જ્યાં જ્યાં નીકળ્યા પડ્યા. કેટલાક તો ઘોડા ઉપર
સવાર થઈને જુઓ. માંડના માંડના જ્યાં જ્યાં માંડનાં કારખાનાં હતાં
તેમને જોઈ વળ્યા, અને પાછી નવેમરથી દડનાસ જનરેર થઈ છે,
જેનાં એને અગર કરી લીધા. તમાર પાછી આધાર કસાકની અંદર
કેટલાકનાં માંડનાં નાનાં મોટાં તમામ કારખાનાંઓમાં દડનાસ
જોઈ થઈ અને મજૂર સોફા આ વખતે પડેલાંના કરનાં વધારે અનુન-
જી આવી ગયા.

કેટલાકનાં પાનાવડા અગાઉની દડનાસ વખતે જેનું હતું તે
જેનાં જુદાજ પ્રકારનું થઈ ગયું હતું—આ વખતે માખસોનાં હાથમાં
મે અને વૈરના ભડકા ભડકાડી રહ્યા હતા અને મજૂરોનો કાદ કર-
તે “વરકાપાલિસીઆ” સોફા કારખાનાની દર બહાર પગ મૂકતા
તે આ વખતે તો તેમનાં દાઢાં પાંસળાંનો ખુદો થઈ જતો. આવાં
ખડકાં દિવસમાં એકાદ બે ચાર થતાં, તેનો વીગતવાર દેવાસ છાપા-
જી તરફ છાપાવી મારતા અને તેનો બધો ઝોજોગોજો મજૂર
કેદને માથે નાખતા. તેઓ એવો વિચાર કરતા ન હતા કે, આજથી
કેટલાક ઉપર કેટલાકનાં મજૂરસંઘની એક પથ શાખા ન હતી
અને તે વખતે ત્યારે મજૂરોએ પોતાની મેજે હડતાસ પાડી હતી ત્યારે
એટલાં દુઃસ્વપ્ન તોફાન થયાં હતાં કે તે સમાવી દેવાને માટે લશ્કરની
દુકીઓ મંગાવવી પડી હતી અને રાતને વખતે મજૂરોએ માલગાડી-
ને આજ સમાડી હતી. તેના ભડકાના પ્રકાશમાં મજૂરો અને લશ્કરનાં
સંઘર્ષો વચ્ચે ખરેખરે યુદ્ધ મંડાયું હતું; એ વાત આ દોડગાળા
છાપાના અધિપતિઓ જાણી જોઈને જૂઠી જતા હતા. તે સાક્ષનાં
કેલિસનાં ફક્તર ઉચ્ચાવવાની કોઈ જરા જોટલી તરદી લે તો તેને
મજૂર પડશે કે, આ હડતાસના દડામાં તેની અગાઉના કોઈ પથ
વખત કરનાં મારામારીના દાખલા ઝોજા બન્યા હતા. અને તે પથ
મજૂરો! ત્યારે વીસ હજાર કામદારો એકાર થઈ બેઠા હતા અને તેમને
સમેકા અન્યાયના વિચારોને વારંવાર મનમાં ઘૂંટ્યા સિવાય બીજું
કંઈ કામજ તેમની પાસે ન હતું. તે વખતમાં બીજા સામાન્ય વખત
કરનાં મુન્દાનું પ્રમાણ ઓછું થાય તેનો મજૂર સંઘના નેતાઓને થય
આપણને બહો માલિકોએ આપેલી રશ્વન ખાતાર અધિપતિઓ
દેવતા તેમને વગાવવા મંડ્યા હતા. મજૂર સંઘના નેતાઓ આ હડ-
તાસ દરમ્યાન જે સખત પરિશ્રમ અને સતત સાવધાનતા સહિત
કામ કરતા હતા તેની હકીકત તો મૂડીવાદીઓએ ખરીદી લીધેલાં
છાપાઓમાં આવેજ શાની? આવડા મોટા સિન્યને ટટા ફિગાદ અને

લૂંટફાટ કરતું અટકાવતું, તેમને ટોળાં બાંધીને ગમે ત્યાં રખડવા ન દેવા, સામાવાળા તેમની છેડતી કરે તો પણ તેઓ મારફાડ કરી ન બેસે તેની કાળજી રાખવી અને જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનારાં નાનાં મોટાં મળીને એક લાખ માણસોના સમૂહને છ છ અડવાડીયાં સુધી ભૂખ-મરો, નાઉમેદી અને નિરાશાની સામે ટકાવી રાખવાં, તેમને ઉત્સાહ આપ્યા કરવો અને પોતે લીધેલો ટેક આખર સુધી ન છોડે—તેમનાં સ્ત્રી બાળકોને ભૂખે ટળવળતાં જુએ તો પણ નમ્યું ન આપે—એટલા ધૈર્યનો તેમનાં હૃદયમાં સંચાર કરવો એ કામ કાંઈ જેવું તેવું હતું? પણ છાપાંઓમાં તેને માટે એક અક્ષર પણ નહિ !

માલિકોને સુલેહ કરવીજ ન હતી. તેમને તો સુલેહનું બહાનું બતાવીને વખત લઈ લેવો હતો અને તેટલા વખતમાં પોતાની સ્થિતિને વધારે મજબૂત બનાવી લેવી હતી. હડતાલ પર ગએલા મજૂરોમાંથી એક પણ પાછો ન આવે તો પણ તેમના વગર ચલાવી લેવાય તે સારૂ માલિકોએ નવા મજૂરોનું દળ તૈયાર કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો અને તે કામની પાછળ કમર કસીને મંડ્યા હતા. દરરોજ રાત પડે એટલે હજારથી બે હજાર નવા બહારના મજૂરો કારખાનામાં દાખલ થયાજ હોય, અને દરેક કારખાનાના માલિક પોતપોતાની જરૂરીયાત પ્રમાણે થોડા થોડા વહેંચી લે. એમાંના કેટલાકને તો કામ કરવાનો અનુભવ હતો—કેટલાક ખાટકી હતા, કેટલાક વળી કારખાનાના માલિકોની બહારની શાખાઓમાં વ્યવસ્થાપકોનું અથવા વેચાણ કરનારાઓનું કામ કરતા હતા, કોઇ કોઇ વળી મજૂર સંઘના ફૂટલ સભાસદો પણ હતા, જેઓ પોતાના ગામમાં મોટું ન બતાવાય તેથી પરગામ ચાલ્યા આવ્યા હતા. પણ આવા લોકોની સંખ્યા બહુજ જુગ્જ નેટલી હતી. મોટા ભાગના માણસો તો દક્ષિણ તરફના પ્રાંતોના અણપલોટાએલા બોધ્યડ જેવા હબસીઓજ હતા. એ બધાઓને કારખાનાંઓમાં ગમે ત્યાં ઠોરની પેડે ગડબી ગડબીને પૂરી દેવામાં આવતા હતા. દેશની સરકારે કાયદો તો ઘડ્યો છે અને ધારાપોથીના ચોપડામાં એવો કાયદો છે તો ખરો કે, કોઇ પણ મકાન જેને સરકારે સાર્વજનિક ઉતારા તરીકે વાપરવાની પરવાનગી ન આપી હોય એવાં મકાનમાં લોકોને ઉતારાય નહિ. વળી જે મકાનનો આ પ્રમાણે સાર્વજનિક ઉતારા અથવા ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ કરવો હોય તેમને કાયદા પ્રમાણે અમુક બારીઓ, અમુક દાદર અને આગના અકસ્માત વખતે એકદમ નાસી જવાની ખાસ સગવડો હોવીજ જોઈએ. આવી સગવડ છે એવી ખાતરી કર્યા પછી તે તે મકાનના માલિક અથવા વ્યવસ્થાપકોને મકા-

એ સાર્વજનિક ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી મળે છે. વગર પરવા-
નગીએ કાંઈ પણ મકાનનો આવો જાહેર ઉપયોગ કરવો એ કાયદાની
જિંદગીનું નુકસાન છે. પણ માલિકોએ આ પ્રસંગે કાયદાને ધોળા પીધો
છે. દાખલા તરીકે એક ઝોરડો જેમાં દાખલ થવાનું ફક્ત એકજ
પરિવાર અને એકજ બારી હતી તેમાં સો મજૂરોને સજડાસજડી
નિર્માણ દીધા હતા અને ખાટલા પાથરવા જેટલી જગ્યા નહિ હોવા-
થી જેવું ઉપર અડોઅડ ગોદડીઓ પાથરી દીધી હતી. બીજો એક
ઝોરડો જેને ઉપયોગ અત્યાર સુધી વખત તરીકેજ થતો હતો, જેમાં
દેખાવાને એક પણ બારી ન હતી, તેમાં થોડા ઘણા નહિ પણ
મોટા માણસોને ખોરી ધામ્યા હતા. ગોદડાં ખૂટયાં ત્યારે માણસોને
ખાટલાની સોમંદની કમાનો ઉપરજ સૂઈને જેમ તેમ રાત કાઢવી
પડેલી. તેમાં પાછી ખૂબી એ કે, એના એજ ખાટલા અમુક સાતસો
મજૂરો રાત્રે વાપરે અને બીજા સાતસો જલ્દી જેઓ રાતપાળી કરતા
દેખ તેઓ દહાડે વાપરે. એમ ચોવીસે કલાક સુતારા લોકો ખાટલા
ઉપર ને પડેલા ને પડેલાજ હોય. આ બધી વાતો ધીમે ધીમે બહાર
આવી, જાહેર પ્રગળે એની વિરુદ્ધમાં આંદોલન શરૂ કર્યું ત્યારે તેની
જાણ કરવાનું નહીં થયું. તમાસને પરિણામે સાર્વજનિક મકાનોને
ધરતી કાયદા મુજબ તમારે ચાલવું પડશે, એવો માલિકોને દુકમ
કરવાની શહેરના લોકો એવરને આખરે દરજ પડી. ત્યારે માલિકો
જાહેર દારપેચ રમ્યા. તેમજે દાંધ ટાટમાં આ દુકમની સામે આપીલ
દાખલ કરાવી અને અમુક જજને પોતાનો કરી લઈ તેની મારફતે
લોકો એવરના ઉપર મનાઈદુકમ કઢાવ્યો.

આજ અરસામાં શહેરનો લોકો એવર બજારમાં ફૂંકતો હતો કે,
કે શહેરમાંથી જુગારીઓનું અને પૈસાને ખાતર કરતી અથવા મુદ્દિયુદ્ધ
મનારા યુદ્ધોના નાખનિયાન કાદી નાખ્યું છે; પણ જુગાર રમવાનો
પીધો કરનાર સેંકડો બદમાસોએ પોલિસની સાથે મળી જઈને કારખા-
નામાં જુગાર રમવાના આફા ઉધાડ્યા હતા અને હમણા હમણાં નવા
મજૂરોને મોંઝાગ્યા પગાર મળતા હતા તેને મોટો ભાગ તરફથી લેત-
હતા. પૈસાને મારે કરતી અથવા મુદ્દિયુદ્ધનાં દંડા આઉન કંપનીની
ઓફિસની સામેના ખુલ્લા આગાનમાજ ખેડાતાં હતા. દરરોજ રાત
પહે એટલે મોટા મોટા રાક્ષસ જેવા હબમીઓ સ્ત્રીઓ પડેરીને એક
બીજાને મઠા પેચ કરી નાખતા અને એ જીને તે દારપેચ રમવા
માં જતા. આ તમારો વેપારો મારે જુદા જુદા અર સાર હજાર
ઓંચા અને પુરુષો ટોણું અહમીયાની શહેર અહર. અહર કરતુ

બેશું થતું અને કાળા સાડી જેવા દગ્ગરી જેમાંના મળુએ જે
 બેડાની અંદર છરા ચંતાડી રાખ્યા હતા તે અને જોવાનું કે
 છોકરીઓ એકબીજાને ખમેળવ્યા વગર કાઢીને દિવાં રહેતાં. વળી આ
 બાજુનાં કારખાનાંની ખારીએ ખારીએથી મૂંઝામાં ભૂંચામાંના વ
 વાળાં કાળાં કાળાં માર્યા હોયતાં હતાં. આ દગ્ગરીઓના પૂર
 આક્રિશ્ના અસભ્ય જંગલીજટ જેવા માળુઓ હતા. ત્યાંથી તેમને જે
 વેપારીઓએ પકડી પકડીને અમેરિકાને કિનારે લાવી નાખ્યા અને પ
 ઢોરની પેંડ વેચી માર્યા. આ પ્રમાણે તેઓ પેટી દર પેટી સુધી આક્ર
 માં મનુષ્ય પણ બાકી બીજી બધી રીતે પણ જેવા રહ્યા અને ગુ
 મીનો રિવાજ અંધ યગો ત્યાં સુધી ગોરી પ્રજાએ તેમને હરેક રી
 દ્યાએલાજ રાખ્યા. થોડા વખત ચયાંજ તેઓ સ્વતંત્ર બન્યા છે અ
 તે દિવસથી તેમને તેમની પાસવી ટસિઓને કાવે તેમ બંદેશવચા
 અને પોતાનો સંસ્કૃતિભાવે વિનાશ કરવાની બેઠકએ તેટલી છટ મ
 ગઈ છે. આવા લોકોને કારખાનાંના માલિકોએ હડતાવને લાંબી પ
 વચા માટે પોતાની મદદે બોલાવ્યા હતા. તેમનો ખપ તો માત્ર હ
 તાલીઆઓને નમાવવા પૂરતોજ હતો. ટૂંકા પગાર ઉપર જેમ તે
 દહાડા કાઢનારા મજૂરો પગાર વગર લાંબો વખત ટકી શકવાના નથી
 એ કરોડપતિ માલિકો જાણતા હતા. તેથી કરીને પેટની ભૂખ મજ
 રોને તેમનો ટેક છોડાવે અને તેઓ માલિકોની આગળ નાકલીક
 ખેંચતા આવે ત્યાં સુધી તેમને આ હબસીઓનો ખપ હતો. હડતા
 ન્યાં લાંબી પડી એટલે તરતજ તેમને જેવા તેડાવ્યા હતા તેવા
 પાછા વળાવી દેવાના હતા. માલિકોને તેમની સાથે કાયમનાં પાન
 પડ્યાં ન હતાં. તેઓ પાછળથી મરે કે જીવે તેની માલિકોને લેવાદેવ
 ન હતી. માત્ર હમણાં થોડા દહાડા ગમે તેમ કરીને તેમને રાજી રાખી
 વાનીજ માલિકોને ગરજ હતી. આથી કરીને દારૂ અને વેશ્ય
 જે વસ્તુઓને માલિકોએ આગગાડીઓ લરીલરીને કારખા
 નાખી હતી. દરરોજ રાત પડે એટલે કસાઈખાનાનો પ્ર
 લયંકર નરકના રૂપમાં ફેરવાઈજતો અને માણસની પૈશા
 ઉન્મત્તપણે તેમની દાનવી લીલા મચાવી મૂકતી. દરરો
 અને પીસ્તોલનો ઉપયોગ થતો. એટલે સુધી કહેવાય
 મારામારીઓમાં મરી ગયેલા લોકોની લાશોને બારોબાર
 દેવાની સત્તાવાળાઓએ માલિકોને સદર પરવાનગી આપ
 એટલે પોલિસને ખબર આપવાની અને પંચનામું કરા
 જ પડતી ન હતી. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને માટે એકજ

મોટી કંકાઈઓ ગંધાતી ગરમીથી ભરેલી બદબદલી નહીં, ત્યાં સાંજ અને સરેશ બનાવવાના પેણામાં ગરમીથી ભરેલી વસ્તુઓ ઉકામતી હતી, ત્યાં હાડકાંના ખાનરની મોટી મોટી ટાંચીઓ ભરી પડી હતી—આ બધી વસ્તુઓવાળા ઓરડામાંથી નરકને થયું બુઝાવે એવી કારમી બદબો બહાર આવતી હતી, ખીછ બાલુએ ઉકરડાઓમાં મેંકડો ખાંડી જેટલો ગંધાતો કચરો તાપમાં સડતો હતો; કોઈ કંકાણે મજૂરોનાં મેલાં ધાણી જેવાં અને ચરખીથી ખરડામેલાં કપડાં સૂકાતાં હતાં; ચોથી તરફ રસોડાનાં કોહવાણુની મોટીઓ નરકસરિતાઓના જેવી વહેતી હતી; કરોડો માખીઓ તેમના પર ભમતી હતી અને ત્યાંથી બધે ઉડાઉકરતી હતી; આ બધી બાબતોને લીધે પેકિંગ્ટાઉન પુરાણોએ કલ્પેલા ભયંકરમાં ભયંકર નરકની સાથે સ્પર્ધા કરવા લાયક બન્યું હતું.

આ બધાં પંદર વીસ હજાર માનવપશુઓ રાત પડતી એટલે કામ ઉપરથી છૂટાં થતાં. પછી કારખાનાંની આસપાસના રસ્તાઓ ઉપર સૌ કોઈ ફાવે તેમ વર્તવાને માટે નીકળી પડતા. કોઈ લડતા, કોઈ જુગાર રમતા, કોઈ દારૂ ટીંચતા, કોઈ જાકટા થઈ જતા, કોઈ ગાળા-ગાળા અને લડાલડી કરતા, કોઈ મોટેથી ગાતા, કોઈ બેન્ડો બજાવતા અને કોઈ તાનમાં આવી જઈને નાચવા મંડી જતા ! એમને રવિવારની પણ રજા મળતી ન હતી. આખો દિવસ સવારથી સાંજ સુધી અઢવાડીઆના સાતે સાત દિવસ તેમને કામ કરવું પડતું; પણ રાત પડી એટલે કુસ્તી, મારામારી, જુગાર, રમત-ગમત, જેને જે કરવું હોય તે કરવાની તેને છૂટ હતી. આ બધાં તોફાન-મસ્તીની વચમાં કોઈ કોઈને ઈશ્વરભક્તિનો આવેશ પણ આવી જતો હતો. એકાદ ખુણે લાકડાંનું તાપણું લડલડ બળતું હોય અને ત્યાં આગળ કોઈ ડાકણના જેવી હબસણુ માથાનાં લટીઆં છૂટાં મૂકીને ધૂણવા અને ચીસો પાડવા મંડી ગઈ હોય. તે ધૂણતી જાય અને લોકોને નરકની અનંત યાતનાની ધમકી આપતી જાય. તેનામાં દેવનો આવેશ આવ્યો છે એવું માનનારા કેટલાક હબસીઓ—સ્ત્રીઓ અને પુરુષો—ભોંય પર આળોટી-આં ખાતાં જાય અને પોતાનાં આજસુધીનાં પાપને સંભારી સંભારી ને રડે-કંકળે અને નરકના ભયથી હેબકી જઈને ચીસાચીસ કરી મૂકે.

હડતાલ દરમિયાન તો કસાઈખાનાંવાળા પ્રદેશની ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ ચાલુજ રહી. એક બાલુએ મજૂર સંઘના આગેવાનો ગંભીર નિરાશા સહિત આ બધું જોયા કરતા હતા, ખીછ બાલુએ ભૂખ્યાં છોકરાં ખૂંમરાણુ મચાવે તેમ આખો દેશ માંસની મોંઘવારીની સામે

[illegible]

આમ કરતાં કરતાં ઓગસ્ટ મહિનો પૂરો થવા આવ્યો. હડનાશ તો હજી પથ્થુ ટકી રહી હતી. એવામામાં એક દહાડો એક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ દોડતો દોડતો અંદર આવ્યો અને મોટી ખસો પાડીને જર્જિસને કહેવા લાગ્યો કે, નારા માણસોનું કામ હમણાં પડતું મુકાવ અને હું તેમને

લઈને મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ. તેઓ બધા બહાર આવ્યા ત્યાર પહેલાં તો ત્યાં આગળ લોકોનું મોટું ટોળું જમા થયું હતું અને ટોળાની વચમાં બે ઘોડાવાળા મોટી મોટી લોરીઓ તૈયાર થઈને ઉભી હતી. તેની સાથે સાથે ત્રણ સરકારી ગાડીઓ ભરીને પોલિસના સિપાઈઓ પણ હતા. જે ત્રણ લોરીઓ ખાલી હતી તેમાંની એકના ઉપર જર્જિસ અને તેના હાથ નીચેના માણસો ચઢી બેઠા. હાંકનારે ઘોડાઓને હાંકતા પહેલાં ગાડીની આસપાસ એકઠાં થયેલાં લોકોને મોટે સાદે ખસી જવાની ચેતવણી આપતાની સાથેજ ગાડીને પૂરપાટ દોડાવી મૂકી. ઘોડાઓ તો ચારે પગે જલંગો ભરતા દોડતા ગયા અને લોકોના ટોળાથી સજડાસજડી ભરાઈ ગઈ હતી મુઝક ઉપર થઈને આગળ જર્જિસવાળા ગાડી અને પાછળ મોટી લાંબી લાડીઓવાળા પોલિસના સિપાઈઓથી ભરેલી સરકારી ગાડીઓ ગડગડાટ કરતી દોડતી થઈ ગઈ. આ ચઢાઈ લઈ જવાનું કારણ ફક્ત એટલુંજ હતું કે, કસાઈખાનાની હદમાંથી કેટલાંક જુવાન વાછરડાં નાસી છૂટ્યાં હતાં તેમને હડતાલીઓએ પકડીને પોતાના કબજામાં લઈ રાખ્યાં છે એવી ખબર મળતાંજ હડતાલ પાડનારા મજૂરોને ખોખરા કરવાનો આ સરસ લાગ છે એમ જાણીને કારખાનાના માલિકોએ પોલિસની મદદથી મજૂરોના મહોલ્લા ઉપર ચઢાઈ કરવા પોતાની સેના મોકલી હતી.

હમણાં કહી ગયા તે પ્રમાણે આ બધી ગાડીઓ ગડગડાટ કરતી એશલેન્ડ એવેન્યુવાળા દરવાજા બહાર નીકળતાની સાથેજ ત્યાં બધા ગામનો કચરો દલવાતો હતો તે જગ્યા તરફ વળી. આ ગાડીઓ અને તેમાં બેઠેલાં માણસો લોકોની નજરે પડતાંની સાથેજ તેઓ શી મતલબથી જાય છે તે સમજી જતાં તેમને વાર લાગી નહિ અને તેથી તેમને જોઈને હમ્મરો કંઈમાંથી દોધની ચીચીઆરીઓ નીકળવા લાગી. બેઠેલા જાણુના ઘરમાંથી અને દારૂની દુકાનોમાંથી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો આ સ્વારીને જોઈને બહાર ધસી આવ્યાં. પણ એક એક સરકારી ગાડીમાં આઠ આઠ દશ દશ પોલિસના સિપાઈઓ હતા તેથી કરીને રસ્તામાં તો દરું જમકલું થવા પામ્યું નહિ. પણ આગળ જતાં તેઓ એવી જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા કે ત્યાં એટલી જનમેદની એકત્ર થઈ હતી કે લોકોને મારી દહાડ્યા વગર અથવા તેમના ઉપરથી ગાડીઓને હાંકી લઈ ગયા વગર એક તમુ પાનુ આગળ ધપાય એવો માર્ગ રજો ન હતો. સૌથી આગળની ગાડીમાં બેઠેલાઓએ લોકોને ચેતવવાને માટે બોલો પાડી. પોલિસના સિપાઈઓથી ભરેલી ગાડીઓ સદિન કસાઈખાનાનાં માણસોને આવેલાં જોઈને લોકો અંદર અંદર દેલાઈવી

[illegible]

નીચે ભરાઈ જાય કે ગોદર્શના ડગલા તરફ સંતાપ મળે તો તેને પકડીને અંધાર દસડી લાવના અને એક આલુએ તેઓ ચીસો પાડતા જતા અને બીજી આલુએ તેના ઉપર તડોનડ દંડાના અંપેટા પડતા જતા. આ બંને કાર્યક્રમ સુસેદશાંતિનું સંરક્ષણ કરનાર પોલિસના માણસોની મદદથી જર્ગિસે અને તેના માણસોએ સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ કર્યો.

આ કાર્ય આલતું હતું એવામાં ફેટલાક જણ નાસીને દારૂની દુકાનમાં ભરાઈ ગયા. તેમની પાછળ જર્ગિસ અને સુસેદ-શાંતિના બે રક્ષકો દોડ્યા. નાસી છૂટનારમાંનો એક જણ જે ફેટલાએ કલાશ દારૂ વેચવા બેસે છે ત્યાં ભરાઈ ગયો, પણ પોલિસનો સિપાઈ જે તેની પાછળ પાછળ બરાબર દોડ્યો આવતો હતો તેણે તેને આ જગ્યાએ ઘેરી લીધો; કારણ કે તેને માટે બીજી આલુએથી નાસી જવાનો રસ્તોજ રહ્યો ન હતો. સિપાઈઓ તેની પીઠ ઉપર અને તેના ખભા ઉપર જેટલા અંપેટા મરાય તેટલા માર્યા. આખરે તે માણસ જમીન પર પડી ગયો અને તેનું માથું જે અત્યાર સુધી બચી ગયું હતું તેને હવે સિપાઈના દંડુકાનો સ્વાદ ચાખવાની તક મળી. બીજા લોકો નાસાનાસ કરતા દારૂની દુકાનમાં વચમાં બનાવેલા આંતરને ટપી જઈને દુકાનના પાછલા ભાગમાં ભરાઈ ગયા. તેમની પૂંઠ લેનાર સિપાઈ શરીરે ખૂબ માતેલો હોવાથી તેનાથી તેટલું ફેદાયું નહિ. પોતાના હાથ-માંનો શિકાર જતો રહ્યો તેથી તે ખીજવાતો ખીજવાતો જેવો પાછો વળ્યો તેવીજ તેની સામી દિશાએથી એક બડી પોલેન્ડ દેશની સ્ત્રી, જે આ દુકાનની માલિક હતી તે ક્રોધે ભરાઈને ગાજો દેતી દેતી દોડી આવી, તેના પેટમાં પેલા સિપાઈ દાદાએ દંડુકાનો એવો ગોદો લગાવી દીધો કે તે કળ ખાઈને બેવડ ચઢને ભોંય પર પડી ગઈ અને વેદનાને લીધે આજોટીઆં મારવા લાગી. આ બધું થતું હતું તે વખતે જર્ગિસ, જેનામાં બીજાઓના કરતાં વધારે વ્યાવહારિક બુદ્ધિ હતી તેણે પોતાને હાથેજ લઈ લઈને જેટલો પી શકાય તેટલો દારૂ પીવા માંડ્યો. પહેલો પોલિસનો સિપાઈ જેનું કામ હવે પેલા માણસના પડી જવાથી ખતમ થઈ ગયું હતું તે પણ આ જરૂરી કામમાં જર્ગિસને મદદ કરવા માટે આવી પહોંચ્યો. બેઉ એ મળીને ફેટલાક શીશા આખા ને આખા તેમના પેટમાં દાલવી દીધા, જેટલા ગળવામાં ખોસી શકાય તેટલા ખોસી લીધા અને પાછા વળતી વખતે લોકડીના અપાટીથી બાકીના શીશાને ગળાડાવી પાડ્યા. કાચના શીશા ભોંય ઉપર અકળાયા તેમના ફૂટવાના અવાજ સાંભળીને પેલી ભોંય ઉપર પડેલી સ્ત્રી બેઠી થવા બંધ છે એટલામાં તો કાયદો અને વ્યવસ્થાને જાળવનાર

એને મિષ્ટાન્ન પાછળથી દારવા આપ્યા અને તેના વંશા ઉપર ક્રિયક્રમો જારી રાખે તેને પાછી જાડી નાખી અને પોતાના ભેદક જે તેની આંખો લાંબી દીધી. આટલી આગેની સીંધા જાડી નેજે પોતાના જોડાવાને કદ્યું કે, મું દેવો ક્યો છે ? એટલે તરત તે મુખ્ય કપો અને ગાદી ઉપર પડેલા મળાનું લાંછું નોટીને અંદર એકલી કોણક દની તેટલી બધી મેજે પોતાના મળવામાં મેરવી દીધી. પછી તે ત્રણ જળ્યા દુકાનની બહાર નીકળી ગયા. જે મિષ્ટાન્નને પેલી ખીને પકડી રાખી હતી તે ત્રણ તેને જતા જતા એક કોણા વડે પો કમીસો મારીને દુકાન બહાર ફરી પડ્યો. દરમ્યાન પેલા વાછરડાની લાકનો જે ભાગ બચ્યો હતો તેને હાથીને ગાડીમાં નાખી દીધો અને આખું હરહર પાખું હમાઈખાના તરફ વળ્યું. તેમની પાછળ, કોપાન્ધ થયેલા મોકેલુ દોણું આગેનો વરસાદ વરસાવતું દોડતું અને કથાને એવે સંભાળ રહેલા દુકાનનો તેમના ઉપર ઈટ, પથ્થર તેમજ કેશનો મારો કરતાજ ગયા. આ બનાવ બન્યા પછી એકાદ જે કસાકની અંદરજ દગ્ગરો છાપાંઓમાં આ "દુષ્ટ" નો દેવાલ છપાવે. તેમાં ઈસ અને પથ્થરો વરસા પેનું વર્ણન હતું, પણ પોલિસના સિપાઇઓ દુકાનનો અસો ભાંગીને શોધક લૂંટી ગયા તે વાત છાપાંવાળા આખી ને આખીજ ખાઈ ગયા અને માત્ર પંકિંગટાઉનના વતનીઓનાં દુઃખ-વિદ દેવામાંજ તેનું રમરણ રહી ગયું.

બધું રાવાયું પાખું દારખાનામાં જઈ પહોંચ્યું ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. પેલા વાછરડાની લાસમાંથી જે કાંઈ થોડું ધણું માંસ બચ્યું હતું તે અને બીજા એક-એ વાછરડા જેમને ફક્ત મારીજ નાખવામાં આવ્યા હતા ત્રણ ચીથોન હતા તેમના માંસને છૂટું પાડીને ત્યાં મોકલવું પડે ત્યાં મોકલાવી દીધું એટલામાં દારખાતું બંધ કરવાનો વખત થયો. જર્મિસ અને તેના બે ત્રણ ભાઈબધો જેઓ તેની સાથે મજૂરો ઉપર ચઢાઈ કરવા ગયા હતા તેઓ બધા દ્રામમાં બેસીને આજના અનુભવોની વાતો કરતા કરતા ચહેરના આધેના ભાગમાં કોઈ સારી વીંથીમાં વાળુ કરવા ગયા. વાળુ ક્યો પછી એક ઠેકાણે જુગાર ખેલતો હતો ત્યાં જરાક નસીબ અજમાવવા બેઠા. જર્મિસને જુગારની સાથે કદી લેણાદેણી તો હતીજ નહિ. એટલે આગે ત્રણ તે પંદર ડોલર હારી ગયો. આ નુકસાનથી તેનો જીવ બગવા લાગ્યો તેથી મનને પ્રસન્ન કરવાને વારતે તેને પુષ્કળ દારૂ પીવો પડ્યો. આ બધી ક્રિયાઓ કરી પરવાર્થી પછી ન્યારે તે એકસો પંકિંગટાઉનમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે મજરડાના બે વાગવા આવ્યા હતા. તે દારખાનામાંથી વીંથીમાં

જ્યા નીકળ્યો ત્યાં સુધીમાં તેણે કરેલાં કૃત્યોને લીધે તેના મનની હાલત હતી તે કરતાં વધારે ખરાબ થઈ ગઈ હતી અને ત્યાર પછી થોડીજ વારમાં જે વિપત્તિ તેના ઉપર તૂટી પડી તેને માટે તે પૂરેપૂરો લાયક ફરી ચૂક્યો હતો.

જે જગ્યાએ તે દરરોજ રાત્રે સૂઈ રહેતો હતો ત્યાં જતાં રસ્તામાં તેને એક સ્ત્રી મળી. તેણે પોતાના ગાલ ઉપર રંગ લગાડ્યો હતો, અને તેણે પહેરેલા પોશાક ઉપર ચીકટના ડાઘા હતા. જર્ગિસના પગ જરા જરા લથડતા હતા તે જોઈને પેલી સ્ત્રીએ તેની ચાલ સ્થિર કરવાના ઇરાદાથી પોતાનો એક હાથ તેની કંઠે વીંટાળ્યો, અને તેને લઈને એક અધારા ઓરડામાં દાખલ થઈ. પણ તે ઓરડામાં પેલા પછી તેમણે જોઈ જણે એકાદ જે ડગલાં લાગ્યેજ ભર્યાં હશે એટલામાં તેમની સામેનું પારણું કાઢીને ઉઘાડ્યું અને એક પુરુષ હાથમાં જ્ઞાનસ લઈને તેમના મોઢા આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. તેણે આવતાં વારનેજ કરડે અવાજે પૂછ્યું: “અરે! કોણ છે અહીં આં?” આના જવાબમાં જર્ગિસ કાંઈક બોલવા ગયો પણ એટલામાં પેલા માણસે પોતાના હાથમાંનું જ્ઞાનસ ઉંચું કર્યું અને તેનો પ્રકાશ તેના મોઢા ઉપર પડવાથી જર્ગિસે તેને ઓળખ્યો. પહેલી ક્ષણે તો તે દિશ્મુદ બની ગયો, પણ બીજી પળે જાણે તેને એકાએક ગાંડપણનો આજો થઈ આવ્યો હોય તેમ તેનું હૈયું ધબક ધબક ધડકવા લાગ્યું. અરે! એ તો પેલો દુષ્ટ કોનોર હતો!

એજ તે બદમાસ રાક્ષસ કોનોર, જેણે તેની સ્ત્રીને નીતિબ્રષ્ટ કરી હતી, જેણે તેને જેલમાં પુરાવ્યો હતો, જેણે તેનું ઘર, તેનો આખો સંસાર, તેની આખી જિંદગી ધૂળમાં મેળવી દીધાં હતાં, તે પાછો આજે આટલે દહાડે તેની મોઢામોઢ આવીને ઉભો રહ્યો હતો અને તે કાળમુખાના મોઢા ઉપર તેના હાથમાંના જ્ઞાનસનું અજવાળું ખરાબર પડી રહ્યું હતું.

જર્ગિસ પાછો પેકિંગ્ટાઉનમાં રહેવા આવ્યો ત્યાર પછી તેને કોનોર ઘણી વાર સાંભર્યો તો હતો, પણ એ પાછલી ખીનાઓ જાણે ઘણા જમાના અગાઉ બની ચૂકી હોય એવું તેને લાગવાથી તેને એ વિષે ઝાઝું લાગ્યું ન હતું. પણ આજે તો એ નરપિશાચ બનતો ને જંગતો તેની સામેજ આવીને ઉભો એટલે તો પછી જર્ગિસને અગાઉ એક વાર જેવો કોથોન્માદ થઈ આવ્યો હતો તેવાજ અત્યારે પણ તેને થઈ આવ્યો. તેનું આખું કંઠેવર કોથથી ધમધમી ઉઠ્યું, તે લાનબૂલો

અથો અને પહેલાંની પેઠેજ તે બીજાવાએલા વાધની માફક છડાંગ
તેના અંગ ઉપર તુટી પડ્યો. તેના જમણા હાથનો લોખંડી
કાપડ લાકડાને કોનોરની બે બમરની વચ્ચેવચ વાગી ગયો અને
એકે જમીન ઉપર ગચડી પડ્યો તેવાજ કુદકો મારીને તેની છાતી
પર ચડી બેઠો. એક હાથે તેના ગળાનો કાકડો જોરથી દબાવ્યો
તે બીજે તેનું માથું પટ્ટીને બોંધતળીઆ ઉપર જોડેલા પથ્થર સાથે
આકાશવા લાગ્યો.

પેટી સીએ ચીસાગીસ કરી મૂકી અને તે સાંભળીને બીજા
જો અંદર દોડી આવ્યા. કાનમાં તો કપારતુંબ ઉઘલી પડીને હોલવાઈ
પડ્યું હતું. અંધારાને લીધે કાણ શું કરે છે તે જોઈ શકાતુંજ ન હતું.
જર્જિસ હાંફતો હતો અને કોનોરનું માથું પથ્થરની સાથે કુટાવું
તેટલુંજ લોકો સાંભળી શકતા હતા. જે દિશાએથી આ અવાજ
આવતા હતા તે તરફ તેઓ દોડી ગયા અને તેમણે જર્જિસને જાણીને
ખેંચતા માંડ્યો. ત્યાર પછી અગાઉ એક વાર તેણે જેનું કપડું હતું
તેનુંજ આગળે પાછું કપડું. પહેલાં તો તે કાઢીને ગાંઠયોજ નહિ અને
કોનોરને એટલા જોરથી વળગી પડ્યો કે બીજા ગમે તેટલો ખેંચે
તેણે આમજે પણ પોતાની મડાગાંઠ છોડેજ નહિ. આખરે ત્યારે
તેને લાગ્યું કે, હવે તો તેને છોડીજ દેવો પડશે ત્યારે વળી તેના માલ
ઉપર એક બચકું ભરી લીધું અને તેની ચામડી અને માંસને તોડી-
નેજ તેના ઉપરથી ઉઠ્યો. કોનોરને છોડી દીધા પછી પણ તે પહેલાંની
પેઠે પેલા લોકો જેઓ કોનોરની કુમકે દોડી આવ્યા હતા તેમની સાથે
મધુરની કરવા લાગ્યો અને આખરે પોલિસના સિપાઇએ આવીને
તેના માથા ઉપર દંડકાના પ્રહાર વડે તેને બેશુદ્ધ બનાવીને પાડી નાખ્યો
સડે દાદો પડ્યો.

બાકીની રાત તેણે કસાઇખાનાની પોલિસ મોડીની ઠાટીમાં
યાજી. પણ આ વખતે તો તેના ગજવામાં પેસા હતા તેથી કરીને
ત્યારે તેને જાન આવ્યું ત્યારે પહેલાં તો તેણે દારૂ મંગાવીને પીધા.
ત્યાર પછી પોતાના મિત્ર હાર્પરને પોતાની અત્યારની સંદેશમળને
મહેરે કહેવા એક માણસને મોકલાવ્યો. પણ હાર્પરને આવતાં પછી
પાર લાગી. તે દરમિયાન જર્જિસનું માથું કરવા આવ્યું અને ધડે.
દેગાન દેગાન થઈ ગયો. સવાર થવા પછી તેને માનિરફેટની આગળ
પોલિસે ખડો રખો. માનિરફેટ તને પાચના દોડના જામીન પર
છેલવાનું હતું. પણ જામીનના અંધાર નહિ જર્જિસને પાંડો પોલિસને

તે પછી કો, એક તાર તે જોને કાગળખાખો ચોક્કસી આપવાની
મે થતી હતી ! કિમ કોનો ? આ તે ચોક્કસ જી માંડી નહીં ! ”

જર્જિસ ને પીકને જોઈ મીઠાવીદા થઈ ગયા.

પેકો બોલ્યા : “એ કોનોર કારે તો તને જન્મદેશનિકાસ કરાવે ! ”

આખરે જર્જિસે પૂછ્યું : “શૂલોને ખજાર પડે કે મેં કોનોરને
કો છે તે પહેલાં છું તને કહીને અને છોડાવે તો કેમ ? ”

હાપરે બોલ્યા : “પણ શૂલો પાને શહેરમાંજ નથી તેનું કેમ
કરવું ? જણા તે ક્યાં શૂલકર થઈ ગયા છે તેની પણ અને ખજાર નથી.
ક્યાણને કીધે બેઠું પણ તરફથી તેના પર લખાણ આવશે એમ સમજ
મે તે ખજાર આગિયું કાઢી મથો દિ. ”

આ તો પહેલા નજરનો ખજારો થઈ ગયો. જર્જિસની તો દલે
અકલ્પ્ય મારી ગઈ. જેની એને મોટી આશ હતી તે તો આજે તેના
કુશલનોજ માણસ નીકળ્યો. પછી તેણે નરમ સારે પૂછ્યું : “ત્યારે
મરે દલે કરવું શું ? ”

પેકો કહે : “તે મને શું પૂછે છે ? દલે તો મારાથી તારે સાર
કેમને જામીન થવાનું પણ નહિ કહેવાય—એવું કહે તો હું પોતેજ
કિંદગીમાંથી ઉખડી જાઉં ! ”

જણા ચોડી વાર સુધી બેઠમાંથી કાઢી કશું બોલ્યાજ નહિ.
પાકું જર્જિસે પૂછ્યું : “મેં કોને માથો છે તે જાણે છું જાણતોજ
નથી એવો કોંગ કરીને છું મારે સાર જામીનની પણ જોડવણ નહિ
કરી શકે ? ”

“બધા માણસ ! જામીન ઉપર છૂટીને છું કરવાનો શું હતો ?
માની લે કે, મેં તને જામીન ઉપર છોડવ્યો, પણ તારા ઉપર ત્યારે
કેમ આશરો ત્યારે મારાથી કાંઈ તારી આગળ આડા હાથ ધરાવાના
હતા ! બે દિવસ પહેલી કે મોડી પણ તારે મારે કંઈની સગ્ન તો નહી
થઈ ચૂકેલીજ છે. ” હાપરે આવું કહ્યું તો ખરું, તો પણ તે એક બે
મિનિટ સુધી કાંઈક ઉંડા વિચાર કરતો હોય તેમ બોલ્યા ચાલ્યા
વિના ઉભો રહ્યો. પછી જાણે તેને કાંઈ નવો વિચાર સૂઝી આવ્યો.
હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો : “તને જામીન ઉપર છોડાવવાનો કરો અર્થ
નથી—સિવાય કે—સિવાય કે હું મારી લાગવગ પડે તારી જામીન-
ખીરીની રકમ જોઈ કરાવું અને પછી તારાથી તેટલી રકમ બરાબ

એમ હોય તો તું ભરીને છોડે. થઈ જત અને પછી પોતારા ગણી જ. બીજું શું થાય ?”

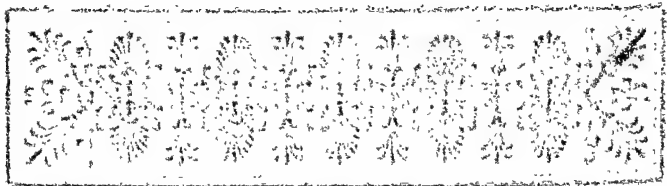
જર્જિસને આમાં પૂરી સમજણ પડી નહિ તેથી પેલાએ થોડીક વધારે ચોખવટ કરી ત્યારે એ વાત તેના ધ્યાનમાં આવી. જરાક વિચાર કરીને તેણે કહ્યું : “ ઓછામાં ઓછું મારે કેટલું આપવું પડશે ? ”

હાર્પરે બોલ્યો : “ તે તો હું હમણાં ને હમણાં કેવી રીતે કહું ? પણ તારી પાસે છે કેટલા તે કહી નાખ ને ! ”

“ મારી પાસે તો ત્રણસો ડોલરનો આશરો છે, ” જર્જિસે જવાબ આપ્યો.

હાર્પરે કહ્યું : “ ઠીક છે, હું તને ખાત્રી તો નથી આપી શકતો, પણ હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ અને આટલી રકમ આપી દેતાં તને છોડાવી શકાય એમ હશે તો છોડાવી દઈશ. એમાં પણ જોખમ તો છેજ, પણ તારી દોસ્તીની ખાતર હું એટલું જોખમ ખેડવાની ના નથી કહેતો—તને એકાદ બે વરસની સજા ફોટી મારે તે મારાથી નથી જોયું જતું. ”

વાતનો સાર એ નીકળ્યો કે, જર્જિસે પોતાની ઍન્ડની પાસ-ખૂંદ પાટલૂનના અસ્તરની સાથે સીવીને સંતાડી રાખી હતી તેના સીવણના ટાંકા તોડીને તેણે બહાર કાઢી અને હાર્પરે કાગળ ઉપર લખી આપ્યું કે, આ હુંડી લાવનાર આસામીને મારા ખાતાનો બધો હિસાબ ચૂકતે કરીને આપી દેવો—તેના ઉપર જર્જિસે પોતાના દરકત કરી આપ્યા. હાર્પરે ત્યાંથી ગયો તેવો સીધોજ ઍન્ડમાં ગયો, જર્જિસના ખાતાની રકમ ઉપાડી લાવ્યો અને ત્યાંથી ગયો. માનિસ્ટ્રેટની કચેરીમાં. માનિસ્ટ્રેટના કાનમાં ફૂંકે મારી કે જર્જિસ એક આબરુદાર માણસ છે અને સફલીનો મિત્ર છે. આ મારામારીમાં પણ તેનો વાંક નથી. હડતાલ ભાંગી પડવાનાર કોઈ મજૂરે તેના ઉપર હુમલો કરેલો તેમાં પોતાની જાતનો બચાવ કરવા જતાં તેને હાથે કદાચ પેલાને ઈશ્ત થઈ પણ હોય. પરંતુ તેમાં એ શું કરે ? આવું આવું હાર્પરે માનિસ્ટ્રેટને સમજાવી દીધું એટલે તેણે પાંચસો ડોલરને બદલે ત્રણસો ડોલર કર્યા અને હાર્પરે પોતેજ જામીનખત ઉપર દરકત કરી આપ્યા. પણ આ સાચી બીના જર્જિસની આગળથી છુપાવી. તેણે તો તેને એવું વૃદ્ધ કહ્યું કે માનિસ્ટ્રેટ તો માનતો ન હતો, પણ મેં ગમે તેમ કરીને ત્રણસો ડોલરની જામીનગીરી આપીને તને છોડી દેવાનો હુકમ

પ્રકરણ ૨૭ મું

ગિયારો અમાગીઓ જાગિરુ પળ પાળે પાનિય ગયો. મયો-
 રોજગાર અને આયમરવાનના અભાને તેણે પાવું અગાઉની મારક
 ભાગમતી પેરે રવડા મંડાવું. કાઠ પગપણ તપ વિનાનું થય ગયું
 હોય અથવા કાચળો તેની પીડ ઉપર લાગ પગરમો થઈ ગયો કોઈ
 તેના જેવીજ અભારે જાગિરુની હાથન પણ ગઈ હતી. આત્મરક્ષણ
 કરવાનું તેનું તમામ ગળ દશાળ ગયું હતું. વિપત્તિમાંથી પોતાની
 બચાવે! અમાગ કરવાને અશક્ય થઈ ગયેલું પણ પ્રતિકૂળ સંજોગોની
 વચમાં ફસાઈ પડ્યું હોય એવી માહી અવસ્થામાં તે આવી પડ્યો
 હતો. સંજોગાદી અને આજ્ઞામાં આજ્ઞા પરિશ્રમ કરીને ગુજરાત
 મસાવવાનો જે પ્રાગિર્ણો તેને હાથ લાગ્યો હતો અને જે જે છૂપાં
 સાધનો વડે તે પોતાનાં કલ્યાણનાં માદાં ફળમાંથી અગ્રી જતો હતો તે
 અધુન એકદે અટકે તેના હાથમાંથી આડ્યું ગયું, ત્યારે નોકરી નેહએ
 ત્યારે માગનાની સાથેજ નોકરી મળી રહે એવી લાગવગ તેણે જમાવી
 હતી તે અધી આવી ગઈ; તે ગમે તેવી ચોરી કરે, લૂંટ કરે અને છતાં
 કોઈ તેનું નામ ન દે અને ઉલટો શાદુકારમાં ગણાય એવા વિશેષ
 અધિકારવાળા મંડળમાંથી હવે તે અલિપ્ત થઈ ગયો હતો. હવે જો
 તેણે ચોરી કરવીજ હોય તો તેણે ચોરી કર્યાનું નેખમ પણ વેઠવુંજ
 નેહએ. આજ સુધી જે ગુપ્ત ઢાઢ તેના માથા ઉપર હતી અથવા તો
 જે ભેદી કવચ વડે તેનું રક્ષણ થયા કરતું હતું તે હવે તેની પાસે
 રહ્યાં ન હતાં. હવે તો તેને ચોર, લામટા અને મવાલીઓના સમા-
 જમાં લળી જઈને તેઓ જે કરે તે કરવાનું અને એમ કરતાં પક-
 ડાઈ જવાય તો પછી જે થાય તે સહન કરવાનું રહ્યું. છેક એવું પણ
 ન હતું. મવાલીઓના સમાજમાં લળી જવાનું પણ આજે તેને માટે
 શક્ય ન હતું; કારણ કે તે તો નાસી છૂટેલો આરોપી હતો અને પોલિસ
 તેની શોધમાંજ હતી. પોલિસને રાહ કરવાને માટે પણ તેનો અગાઉનો
 કોઈ મવાલી મિત્ર તેને પોલિસના હાથમાં પકડાવી દે. આ ઉપરાંત

નોકરી તો તેણે ખોળી કાઢવીજ રહી. એટલે વળી પાછી તેણે પહેલાંની માફક કારખાનાંઓના દરવાજા આગળ ઉભા રહીને નોકરીને વારતે ઉમેદવારી કરવા માંડી. પણ તેને માટે આજે નોકરી જેટલી દોહાલી હતી તેટલી તે શિકાગો રહેવા આવ્યો તે દિવસથી આજ સુધીમાં અગાઉ કદી હતીજ નહિ. ખાસ કારણ તો એ હતું કે, તે વખતે આખો દેશ આર્થિક વિપત્તિની ધાંટીમાંથી પસાર થતો હતો. ગયા વરસની વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એકંદરે દશથી વીસ લાખ માણસો ધંધા-રોજગાર વિનાનાં થઈ ગયાં હતાં અને તેમાંનાં બધાં હજી દેશણે પડ્યાં ન હતાં. ત્યાર પછી પાછી માંસનાં કારખાનાંમાં હડતાલ પડી તેમાં બધાં મળીને સિત્તેર હજાર સ્ત્રીપુરુષો છેલ્લા બે મહિનાથી કામધંધા વગરનાં થઈ પડ્યાં છે—તેમાંનાં વીસ હજાર તો એકલા શિકાગોમાંજ છે. એ વીસ હજારમાંનાં ઘણાંખરાં આખા શહેરમાં નોકરી અથવા પરચૂરણ મળૂંરી શોધતાં ફરતાં હતાં. થોડાજ દિવસ અગાઉ હડતાલ ઉપર ગએલા મજૂરોએ હારીને હડતાલ છોડી દીધી હતી તોપણ તેથી એકંદરે સ્થિતિમાં ખાસ ફેરફાર થયો ન હતો. કારણકે બધા હડતાલીઆઓને કારખાનાંવાળાઓએ કામ પર ચઢાવ્યા ન હતા; અડધોઅડધ બાકી રહી ગયા હતા, અને જે અડધા ભાગના મજૂરોને તેમની નોકરી ઉપર પાછા બહાલ કર્યા હતા તેમણે તેમની જગ્યાએ હડતાલ દરમ્યાન કામ કરનારા બીજા તેટલાજ મજૂરોને બહાર રવડતા કરી મૂક્યા હતા. હડતાલ દરમ્યાન શિકાગોમાં મજૂરોની સંખ્યા બમણી થઈ ગઈ હતી; અને નોકરીની જગ્યાઓ તો હતી તેટલી ને તેટલીજ હતી તેથી કરીને હડતાલ પડી ભાગવાથી નોકરી-ધંધા વગરના મજૂરોની સંખ્યામાં જરા પણ ઘટાડો થયો ન હતો. હડતાલ ભાગી પડવાથી જેઓ નોકરી વગરના થયા હતા તેઓ સામાન્ય રીતે મજૂરીનો ધંધો કરનારાઓ ન હતા, પણ કાં તો અણ-ઘડ જોશ્વડ સરખા હબસીઓ હતા અને કાં તો દુગ અને બદમાશો હતા અને કારખાનાંના માલિકોએ હવે તેમને તેમનું ફોડી લેવાને માટે શહેરમાં છુટા મૂકી દીધા હતા. ત્યાં ત્યાં જર્જિસ ગયો ત્યાં ત્યાં તેને આ લોકોનાં ટોળેટોળાં મળતાં. તેમાંના ઘણાક તો તેને ઝોળખતા પણ હતા અને જે એમાંના કોઈને ખચર પડી ગઈ કે મને પોલિસ ઝોળતી ફરે છે તો મારી શી વસ્ત્ર યશે એવો વિચાર આવવાથી તે બચવરન થઈ જતા હતા. શિકાગોમાં રહેવું એ તેને માટે કેટલું જોખમ ભરેલું છે તે તેને બરાબર સમજાઈ ગયું તે વખતે તો તેની પાસે સીલકમાં કાંઈજ રહ્યું ન હતું, નહિ તો તે ક્યારેનોય બીજો કામ

મંત્રી ગયા હોય.

દરમિયાન રાત્રી એવા સમયમાં ફાટાક પડે પેલાં સંતો આંખનાં
 મુઠ્ઠા અને નોકડીનાં નાં કાઠું ટોળી પાડી ન દેતું એક દિવસની
 ઉઠક જાગી પછી મળી ન હતી—તેમનું ચોટનું ઉંચકીને પેલો એ
 પેલો દમકાં લેવું નહોતી નકે પણ તેને આજસુધીમાં એકે વાર મળી
 ન હતી થોડા સમય પડેલાં આકે મેં જણાવનામથી અદાત આપ્યો
 ત્યારે મેં તેનો ગિરજાદાસ અને પ્રામનગદિન દનો નેવોજ ને પાછો અ-
 ત્યારે જની ગયાં દનો. બુજમરાનું મિદામાતું જુન ને જળને જેમ તેની
 આજીવ રાંત ફગાવ્યાનું હજુ રહેતું હતું. તેજુ અમારે પણ તેની
 સમયે આવીને ખડું થયું, હતું બપોથી તેનું આખું હસેરર દવે કંપી
 હાથે હતું, દવે ધું જુએ થરી જલ્દા એ બપ તેના મનમાંથી એક
 સજુ વારને માટે પણ ખસેના ન હતો. ફક્ત ખોરાકના અભાવથી
 તેના શરીરને જોડસો થમારો ન પડે તેટલો આ સનત ચિન્તાને લીધે
 થયેલો દનો અને તેથી તે દિવસે દિવસે ખૂબ ઝડપથી મુકાનો જતો
 દનો. ધું દવે જુએ મરી જલ્દા એ એકજ વિચાર તેના મનમાં
 થર કરી બેઠો હતો. કુધારથી પિશાચિની રાત-દ્વાડો તેની આજળ
 તેનું બીજાસ જુએ કરતી હતી, તેનાં ચીવળા મકાવે એવાં આંગળાંનો
 લેને રપથાં કરતી હતી, તેનો મુઠ્ઠાંત કરી નાખે એવો આસ તેના
 મેદાની સાથે અથડાતો હતો. દવે તે મૃત્યુની-બપ'કર મૃત્યુની-લગો-
 લમ આવી હોયો હતો. મૃત્યુ તેનું મુખ પહોળું કરીને તેને ગળા
 અવાળી તૈયારી કરતું હતું. તેની જમના લપકારા તે જોતો હતો અને
 કંપી હોતો હતો. બપથી વિદ્યુત જતીને તે ચીસ પાડી હોતો, બાધ-
 માંથી ઝગમગી હોતો, પરસેવાથી રેખાંજ થઈ જતો અને તેને સર્વાંગે
 કંપારીઓ ઉપર કંપારીઓ આવી જતી. તે હોડીને બઢાવરા જેવો
 નામવા માંડતો, પણ તેને જગાવનારી બિમ્બીપિકા તેની પાછળ પાછળ
 હોતી અને માત્ર એક પગવારને માટે પણ તેને એન પડવા દેતી નહિ.
 આપો દિવસ ચલામ તેટલું આલતો, 'કાઈ મને દામ આપો, કાઈ
 મને ખાવાનું આપો' એવી ટહોલ નાખતો નાખતો રવડતો અને એકજ
 યાદી જતો ત્યારે દીસોદસ થઈને બેસી પડતો. પણ તેનાથી જાંપીને
 બેસી રહેવાતું જ નહિ. પાછો થોડી વારમાં તે હોડીને હોયો થતો. લથ-
 ઢાલી આસે કમગમતે ડાળે ગાંઠા જેવો મૃત્યુને બેટયો હોય એવે શીકે
 મંદેરે, ચારે તરફથી બઢાવરી બઢાવરી નજર નાખતો આસ્યો જતો.
 ચિહ્નો જેવા ઓડી વસ્તીવાળા નગરના એક છોડાથી બીજા છોડા સુધી
 તે રવડી વળ્યો. તેણે પોતાના જેવા બીજા સંકેડો અભાગીઆઓને

પોતાની પેઢેજ ભટકતા દીકા. નગરમાં આવતો અને ઇચ્છતો અભાવ ન હતો. આકાશને સ્પર્શ કરે એવી ઉંચી અટારીઓ હતી, વૈભવ-વિકાસની છાજો ઉડતી હતી, જર્જિસના જેવા હમ્મરો બૂખ્યા છવ-ડાઓ ધરાઈ બચ એટલું તો શ્રીમંતોનાં રસોડામાં બગડતું હતું, તેમનાં ફૂતરાંઓ ખાઈને ધરાય તો પણ ખીલું ધણું વધતું હતું—પણ તેમ છતાં વિશેષ અધિકારવાળાઓ સિવાય ખીજાઓને માટે બૂળે મરવાતું હતું. સત્તાવાળાઓના ફૂર હાથ તેમને હડમેલી મૂકતા અને કહેતા કે આ તમારે માટે નથી. કેદખાનાં જે પ્રકારનાં હોય છે. એક તો માણસ પાંજરામાં પુરાયો હોય અને તેની ઇષ્ટ વસ્તુઓ પાંજરાની બહાર હોય અને ખીલું; કેદખાનું એવું હોય છે કે માણસ છૂટો હોય અને તેને જરૂરની વસ્તુઓ પાંજરાની અંદર પડી હોય અને તેના હાથમાં ન આવતી હોય. આવું ખીજા પ્રકારનું કેદખાનું ધનસોભી મૂડીવાદીઓએ ઉભું કર્યું છે અને તેની અંદર તેમણે પોતાના વર્ગનાં માણસો સિવાય બાકીના આખા જગતને કેદ પૂરી રાખ્યું છે.

એમ કરતાં કરતાં જર્જિસના ગળવામાં છેક થોડાજ પૈસા બાકી રહ્યા હતા એવામાં તેને કોઈએ કહ્યું કે, પાઉં-રોટી વેચનારાઓ રાત્રે દુકાનો બંધ કરતી વખતે વધેલી રોટી અડધી કિંમતે વેચી દે છે. આવી તેને ખબર પડી ત્યારથી તે રાત્રે દુકાનો બંધ થતી વખતે જે વાસી રોટી વેચાતી લેતો અને તેમના ટૂંકડા કરીને ગળવામાં ભરી રાખતો. ત્યાર પછી ખીજા ચોવીસ કલાક સુધી ટૂંકડો ટૂંકડો મોઢામાં નાખ્યા કરતો અને તેટલા ખોરાક ઉપર મોતને આધું ને આધું ઢેલ્યા કરતો. આ સિવાય ખીજા એક પાંચ પણ આડી અવળી ખરચવાનું તેણે છોડી દીધું હતું. ખીજા બે-ત્રણ દિવસ ગયા પછી આ રોટીમાં પણ તેણે કસર કરવા માંડી. રોટી બનાવવાની ભઠ્ઠીઓનાં આંગણાંમાં રાખનાં પીપ પડી રહેતાં. તેમાંથી તે રોટીના નાના ટૂંકડા શોધી શોધીને વીણી લેતો અને તેને વળગેલી રાખોડી લૂછીને તે ટૂંકડા વડે વળી થોડી મિનિટ સુધી મોતની સામે ટક્કર લેતો.

વળી ખીજા થોડા દિવસ તો તે ભૂખ્યો ડાંસ જેવો બધે રવડ્યો. દહાડે તેનું બળ ક્ષીણ થતું ગયું. એવામાં એક દિવસ તેને એવો ભયંકર અનુભવ મળ્યો કે જેને પરિણામે તે છેકજ હતાશ થઈ ગયો. એક જાહેર રસ્તાની બેઠ બાજુએ મોટી મોટી વખારો હતી. ત્યાં થઈને તે જતો હતો અને જે મળે તેની આગળ ‘મને કાંઈક કામ આપો’ એવી યાચના કરતો હતો. એક જગ્યાએ તેને માલ ચઢાવનાર ઉતારનાર મજૂરોના મુકાદમે કામ પર રાખ્યો. પણ તેણે કામ

કરવા માંડ્યા પછી થોડી વારમાંજ તેને કહ્યું કે, છું ચાલ્યો જ, તારા હાથમાં હાથ કરવાનું જોરજ ક્યાં છે ? જર્ગિસ જિયારો ઝોરીઆળા જેવો એક બાલુએ ઉભો રહ્યો અને મુકાદમે તેની જગ્યાએ ખીમને સખી લીધો તે તેણે પોતાની આંખે જોયું પણ ખરૂં. પછી તેણે નિ-સાક્ષે મુકાદમે પોતાનો ડગલો પહેરી લીધો અને ત્યાંથી ચાલતો થયો. પણ તેને એટલું બધું લાગી આવ્યું કે તે નાના છોકરાની પેડે રડ્યો અને તેણે પોતાના મન ઉપર ધણામાં ધણો કાબુ ન રાખ્યો હોત તો તે રસ્તામાંજ ડગલો થઈને દુશ્મી પડત. બસ, આજના અનુભવથી તેની ખાતરી થઈ ગઈ કે, હવે મારું આવી બન્યું. હવે મારે માટે મોત સિવાય બીજું કંઈ રહ્યુંજ નથી. હવે જીવવાની આશાનો આછામાં આછો પડછાયો પણ રહ્યો નથી. પણ એટલામાં કાણ જાણે ક્યાંથી તેના મનથી કોઈનું મોણું ઉજળા આવ્યું તેથી તે રડતો રડતો જાનો રહી ગયો અને પેલા મુકાદમે ગાજો જોખવા લાગ્યો. તેણે એમ પણ મનમાં નિશ્ચય કરી નાખ્યો કે, રાત પડે ને અંધારું થાય એટલે પાછો અહીંજ આવીશ અને મારા હાથમાં જોર છે કે નહિ તેની એ કુદ મુકાદમે ખાતરી કરાવી આપીશ.

આવું બન્યુંતો બન્યુંતો તે ચાલ્યો જતો હતો એવામાં તે રસ્તાને છેડે શાકભાજીયાળાની દુકાન આવી. દુકાનના આગલા ભાગમાં કો-બોની મોટી મોટી ગાંઠો ગોઠવી હતી તેના ઉપર તેની નજર પડી. ચારે બાજુએ ઝડપથી એક નજર નાખી લઈને તે દુકાન આગળ જરાક ઉભો રહ્યો અને કાબોની સૌથી મોટામાં મોટી ગાંઠને ઉપાડી લઈને બાજુની ગલીમાં દોડી ગયો. ચોર ! ચોર ! પકડો ! એવી જૂમ પડી. પંદર વીસ ભાવડાઓ અને છોકરાઓ તેની પાછળ દોડ્યા, પણ તે બે ત્રણ આડી અવળી ગલીઓમાં ચકરડી મારતોડને ખીમ રસ્તા ઉપર આવી ચડ્યો. ત્યાં જઈને તે એકદમ ધીમો પડી ગયો અને ખીમ રાવડારીઓની પેઠે ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. ઝટ લઈને કાબોની ગાંઠ તેણે ડગલાના મજવામાં સંતાડી દીધી અને લોકોના ટોળામાં એવો બગાડ ગયો કે કોઈને તેના ઉપર વહેમજ આવ્યો નહિ. ધણે આંધે નીકળી ગયા પછી તેને લાગ્યું કે, હવે કશોજ ભય નથી ત્યારે તે એક જગ્યાએ બેસી ગયો અને કાબોની અડધી ગાંઠ તો તે કાબોને કાબો આવી ખાઈ ગયો, અને બાકીનો ભાગ ખીમને દડાડે ખાવા ચાલ્યો એમ ધારીને મજવામાં ખાસી દીધો.

એજ અવસામાં “ સામાન્ય જનતાની દાઝ હેડે ધમ્માર ” એક

સમાચારપત્રના સંચાલકોએ બેકાર લોકોને માટે રાખતું સદાવર્ત ખોલ્યું હતું. કોઈ કોઈ લોકોનું એવું કહેવું હતું કે, લોકોમાં પોતાના પત્રની જાહેરાતનો ફેલાવો કરવાના ઉદ્દેશથી જ એ છાપાવાળાએ પરા-પકારનો ખાલી આડંબર જ કર્યો છે. બીજા કેટલાક વળી એવું પણ કહેતા કે, પોતાના બધાજ વાચકોનો ભૂખે મરવા વારો આવે તો પછી છાપું વાંચે કોણ, એવી બીકને લીધે આ સદાવર્ત ઉઘાડ્યું છે. કારણ ગમે તે હોય પણ આ સદાવર્ત આગળ જે જાહેર ઉભો રહે તેને આખી રાતમાં ગમે ત્યારે, ગમે તેટલી વાર, અકેક વાડકો ખાસ્સી ગરમાગરમ જાડી જાડી રાખ મળતી એમાં તો શક જ ન હતો. આ શુભ સમાચાર જર્ગિસને તેના એક મરાલી ભાઈશ્રીએ કહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, આખી રાતમાં હું ઓઝામાં ઓઝા છ વાડકા રાખ પીઉં તોજ ખરો. પણ તેની ગણતરી ખોટી પડી. તેને ફક્ત એક જ વાડકો રાખ પીવાને મળી તે પણ તેનું મોઢું નસીય; કારણ કે સદાવર્ત ઉઘાડ્યું તે પહેલાંજ તેના પછીનાં બે મકાન સુધી પહોંચે એટલી લાંબી ને લાંબી રાખ પીનારાઓની હાર લાગી ગઈ હતી અને સદાવર્ત બંધ કરવાનો વખત થયો ત્યારે પણ એ હાર તો તેટલી ને તેટલીજ રહી હતી.

પણ આ સદાવર્ત જે લત્તામાં ઉઘાડ્યું હતું તે લત્તો જર્ગિસને માટે ઘણો લયભરેલો હતો; કેમકે જે લત્તાના પોલિસના જાસૂસો તેનાં અગાઉનાં પરાક્રમેને લીધે તેને ઓળખતા હતા ત્યાંજ આ સદાવર્ત હતું. પણ તેમ છતાં પકડાઈ જવાનું જોખમ ખેડીને પણ જર્ગિસ ત્યાં ગયા વગર રહેતો નહિ, કેમકે હવે તે જીવ ઉપર આવ્યો હતો, અને ખાઈડવેલનું કેદખાનું તેને મન હવે કેદખાનું નહિ પણ છેવટના આશ્રયસ્થાન જેવું પ્રતીત થતું હતું. હવે અત્યાર સુધી તો ઝડપુ સારી રહી તેથી વરસાદ અને ઠંડીનું કષ્ટ તેને સહન કરવું પડ્યું ન હતું. પણ એક દિવસ આગામી શિયાળાનાં પગલાં વાગ્યાં. ઉત્તર દિશાએ ઠંડા પવનનાં ઝપાટાં આવતાં થયાં અને તેમની સાથે ગાજવીજ સહિત વરસાદનાં ઝાપટાં પણ તૂટી પડ્યાં. હવે આ પરિસ્થિતિમાં ઉઘાડી જગ્યાએ સુઈ રહેવાયજ નહિ તેથી માત્ર સૂવાની જગ્યા મળે તે સારૂ પોતાની છેલ્લામાં છેલ્લી પાછાઓ ખરચીને દારૂ પીધા વગર બીજાં એકે રસ્તોજ બાકી ન રહ્યો. એક હાથસીએ પોતાના રહેવાના ઘરની બાજુમાં દારૂની દુકાન રાખી હતી પણ જે વસ્તુને તે દારૂ કહીને વેચતો હતો તે દારૂજ ન હતો, દારૂની બીજી દુકાનોવાળા દારૂના પીપની નીચે જામેલો કચરો એકઠો કરીને તેનાં બુદાં પીપ

જેની કે બીજીને કુલાહની નાદાવના થા જગા મળી કે ન મળે તેના દુઃખથી
આ કાલે કાલે જાણી જાણી કહેવું કે જાણી જાણી આજનો જીવન નથી
જીવેલી કાલેના જેવું જાણી જાણી કે જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
નિકે વસ્તુઓની બેગ, વાગી જાયો. જીવે કય તો નિઃશ્વર ભગદુલ એક એક
જેવના ભૂખને એક જાણી જાણી. જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી

આ જાણી વિપત્તિમાં દુઃખદાયક તો હતી પણ જર્જરિત સુખી થવા-
ની અને આગળ વધવાની જે શરૂઆત મુખારી હતી તેની સાથે પાતાની
જામાન અવસ્થાની ને જાણવાર અવસ્થાઓ ક્યાં કરના હતા તેથી
કરીને તે જોને થયાં જાણી હતી. જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી
જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી જાણી

એક દિવસ બધે રવડી રજાને બીજા મામતા મામતા સાંજ
પડી. તેના ગજવામાં હવે કશુંજ રહ્યું ન હતું, અને હવે તેનું જીવન
સતરને તાંબે લટકી રહ્યું હતું, એમ કહીએ તો ચાલે. જેની જેની
આગળ તેણે થામના કરી તેમાંના કાંઈએ તેના તરફ લક્ષણ આપ્યું
નહિ. એક સાંજ પડ્યા આવી એવામાં કાંઈ ઘરડી સ્ત્રી દામમાંથી
હિરવા જતી હતી, તેને જોઈને જર્જરિતે તેનાં પોટલાં, ઇત્રી વગેરે
મટ મટ ઉપાડી લીધાં અને તેની આગળ પોતાના દમનસીયની કદાશી
કદી સંભળાવી. તેણે તેને આપા અવગણા દેટલાવ સવાત્ર પૂછ્યા તેના
સંતોષકારક જવાબ સાંભળ્યા પછી તે ડોરડી તેને એક વીંશીમાં તેડી
ગંધ અને વીંશીવાળાને કહેતી ગંધ કે, આ માણસને એક ટંક પેટ
બરીને જમાડજો. જતાં જતાં તે વીંશીવાળાને પા ડાહર આપતી
પણ ગંધ. વીંશીવાળાએ તેને પાંચ સાત જુદી જુદી મીઠા પીરસાવી

અને જર્ગિસે પણ પોતાનું પેટ ફાટવા આવ્યું ત્યાં સુધી ખાધું. ખાઈ ઉઠ્યો ત્યારે તેનું પેટ ફુટખોલના જેવું ખાસ્સું તડાતુમ થઈ ગયું હતું. વીશીની બહાર નીકળ્યો તે વખતે વરસાદ વરસતો હતો, અને અંધારું પણ થઈ ગયું હતું. રસ્તે ચાલતાં તેણે કેટલાક લાલ લાલ દીવા દીધા અને પડધમ વાગતું હોય એવો અવાજ તેના કાને પડ્યો. જર્ગિસના હૃદયે ઉછળો માર્યો અને તે દિશા તરફ તેણે દોડવાનું માંડ્યું. આ દીવા અને પડધમ એ કોઈ રાજનૈતિક સભાની તૈયારીનાં લક્ષણ છે એવું તે સમજી ગયો હતો, તેથી કોઈને પૂછીને ખાત્રી કરવાની જરૂર જ ન પડી.

જાપાંઓ કહેતાં તે પ્રમાણે આ વરસની ચૂંટણીમાં લોકો જરાય રસ લેતા ન હતા. તેનું કારણ ગમે તે હોય, પણ આ વરસે ચૂંટણીને લઈને લોકોમાં જે ઉત્સાહ અને જાગૃતિ આવવાં જોઈએ તેમાંનું કશું જ ન હતું. ન્યાંન્યાં લોકમત કેળવવાને માટે જાહેર સભાઓ રાખેલી ત્યાં કોઈ ફરકીને જોતું જ નહિ. સભામાં વક્તાઓ અને તેમના ખાંધીઆ સિવાય બહારના લોકો આવતા જ નહિ અને જે થોડા ઘણા આવતા તેઓ પણ ગુપચુપ બેસી રહેતા; કશો ઘોંઘાટ કરતા નહિ. શિકાગોમાં આજ સુધીમાં જેટલી જેટલી સભાઓ કરેલી તે બધી જ નિષ્ફળ ગઈ હતી. આજની સભામાં ભાષણ આપવાને માટે જેને બોલાવ્યો હતો તે સંયુક્ત રાજ્યના ઉપપ્રમુખના પદને માટે ઉમેદવાર હતો. આવો મોટો માણસ ભાષણ આપવા ઉભો થાય અને સભામાં ધન મીનને સાડેતીન માણસો જ હોય તો કેટલું ખરાબ દેખાય તેની સભાના રાજકીય સૂત્રધારોને ચિન્તા થતી હતી. પણ દયાળુ ઈશ્વરે તેમની દયા જાણીને ટાઢા હીમ જેવા વરસાદના ઝાપટાને તેમની મદદે મોકલ્યું. બસ, હવે તો ફક્ત બેજ કામ કરવાની જરૂર હતી—એક તો આતશબાજી સળગાવવી અને જોર જોરથી પડધમ બજાવવી. એટલે તો રસ્તે રખડતા મવાલીઓ વગર તેડયે થોકથોક ચાલ્યા આવવાના અને આખો સભામંડપ ચીકાર ભરાઈ જવાનો ! અને તેમનું ધારણું તદ્દન સાચું નીવડ્યું. પડધમનો અવાજ સાંભળીને જેમ જર્ગિસ દોડ્યો તેમ સભાસ્થાનની ફરતે માઈક્રો માઈક્રો સુધીમાં રવડતા મવાલીઓ ટોળાબંધ દોડી આવ્યા અને સભામંડપ એવો ખચખચીને ભરાઈ ગયો કે, બીજે દહાડે વર્તમાનપત્રોએ સભાના કાર્યની નોંધ લેતાં લખ્યું કે, ગઈ કાલની સભામાં શ્રોતાઓની ગંજાવર સંખ્યા જોતાં સૌની ખાત્રી થશે કે, સભાના મુખ્ય વક્તાએ રજુ કરેલા વેપારના સંરક્ષણને લગતા અભિપ્રાયને પ્રજાના મોટા ભાગનો અને ખાસ કરીને મજૂર-

વર્ષનો દેહો છે; દારણ કે શ્રાનાઓનો ધણો મોટો ભાગ શેઠ શાહુકારો-
નો નહિ પણ મજુરીઆત સોડોનોજ દનો.

ખજાઓ, રંગબેરંગી તોરણો અને રાશનીથી શણગારેલા મોટા
સભામંડપમાં જઈને જર્જિસ એક સરસ જગ્યા પસંદ કરીને બેસી
થેલો સમાના પ્રમુખો, પ્રારંભિક ભાષણ પૂરું કર્યું અને આજનો
જન્મ બોધવા ઉભો થયો ત્યારે બેન્ડ વાગવાળાઓએ તેને વાદોના
પ્રયંત્ર નિનાદથી વધાવી લીધા. પણ જર્જિસે તેનું મોઢું બેધું એટલે
તે તેના હૃદયને જે તીવ્ર સંકોભ થયો તેની તો કલ્પનાજ માત્ર કરી
શકાય. ડૉક્ટર રિપબ્લીકન એસોસિએશનની તે દલાડાવાળી માદગાર
કેશમાં માદક સૂદીએ હાથા કરેલા બખૂચક ઉમેદવારની ઉમેદવારીને
દેહો આપવા સેનેટર રપેરશેન્ડ્રસ આવેલો તેજ સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાન-
પાચરપતિ પાછો આજની સલા ગળવવા આવી પહોંચ્યો હતો.

તેને જોતાંજ બિચારો જર્જિસ તો રડું રડું થઈ ગયો. તે દલા-
ડાની સભામાં તે વરનો બાપ થઈને ફરતો હતો, મનમાંથી દારૂ પીતો
હતો અને તેના મજવામાં ડૉલર ખણખણતા હતા તે દિવસ તેને
શરૂ આવ્યો. તે દલાડાની સલા પણ આવીજ હતી. પણ આજે તેનું
રક્તન સલાના સુત્રધારોની જગ્યાએ હોવાને બદલે દોર જેવા લોકોના
રોગામાં હતું, તે સંભારીને તેને ધણુંજ લાગી આવ્યું. તે દલાડાની
સભામાં તે દેશના આગેવાનો, અધિકારીઓ અને ધારાસભાના સભ્યોની
મંડળીમાં મહાલતો હતો, હું પણ ઠાંછક છું એમ ધારીને જાતી કાઢીને
ચાલતો હતો. પેલી કમનસીબ રાત્રિએ બનેલો માટો બનાવ ન બન્યો
હોત, દાગમુખો ક્રોનોર તેની નજરે ન પડ્યો હોત તો આજે પણ તે
શ્રાનાઓની સાથે નહિ પણ દારૂબાર કરનારાઓની સાથે ઘીકેળાં ઉડાવત.

પક્ષાએ ખોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું. દેશના વેપારને પરદેશના
વેપારીઓની હરિદાષની સામે દકાથી ગ્રામવાને સાથે કેવી સંરક્ષક
નીતિ અખત્યાર કરવાની જરૂર છે અને એવી નીતિની હિમાયત કર-
નારાઓનેજ મતદારોએ આવતી ચૂંટણીમાં મત આપવા જોઈએ તેને
વિશે તેણે લંબાણથી વિવેચન કર્યું. એ નીતિનો વર્તમાન સમયમાં
વિચિત્ર રીતે ઉપયોગ થતો હતો. કારખાનાવાળાઓ મજુરોને વધારે
પગાર આપી શકે એ બદાના હેતુ તેમને તેમના માલની વધારેમાં
વધારે દિમન લેવાની છટ મળતી હતી. પણ તેનું પરિણામ એ આવતું
કે, મજુરોને જેવો પગાર વધારે મળતા તેવાજ તેની જરૂરીઆતની
પરજુઓનો બાપ વધારે હાવાથી તે એક દાયે કમાયલું ધન ખીંચે

હાથે કારખાનાયાગાઓને આપી દેનો. જતાં પેલે આજ છે તેની ગરીબ આશય મહુરોને અપર પડતી ન હતી. આ આપત્રી નીતિ રોનેટર સ્પેરોન્ડ્રાને ધણીજ આદ્યુન દયાદગિની સાપતી હતી અને તેમાં ફેરફાર કરવાનું કહેવું પ્રજાંડના આદ્ય નિગમમાં ફેરફાર કરવા જેવું હતું. અમેરિકાની સમૃદ્ધિ, અમેરિકાની પ્રગતિ, જગતની મહા-પ્રજાઓમાં અમેરિકાનું શ્રેષ્ઠ સ્થાન—જે બધુંજ તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ નીતિનેજ આભારી હતું અને તેણે ભાર દહને કહ્યું કે, વાચ-સલામાં જમને જેઓ આ નીતિનું સમર્થન કરવાના હોય તેમનેજ દરેક મતદારે પોતાનો મત આપવો જોઈએ. ધારાસભાની અંદર આવી નીતિને ટેકો આપનાર જે નીડર દેશસકતોનો એક પક્ષ છે તેને વક્તા-એ “ધી ગ્રાન્ડ ગોડ પાર્ટી” ને નામે ઓળખાવી દીધી.

વક્તાના મોઢાંમાંથી ઉપરોક્ત રાજનૈતિક પક્ષના શુભ નામનું જ્યાં ઉચ્ચારણ થયું કે તેજ ઘડીએ તે પક્ષના માનમાં વાગ્ધવાળા-ઓએ સ્વરણકરિની રમઝટ મચાવી મૂકી અને અને તેથી કરીને ભાષણ ચાલતું હતું તે દરમ્યાન ઉંઘી ગએલો જર્ગિસ ઝબકીને જંગી ઉઠ્યો. વાચકને કદાચ બહુ વિચિત્ર લાગશે પણ ખરી બીના તો એવી હતી કે, જર્ગિસ તે વિદ્વાન વક્તાના ભાષણના મુદ્દા સમજવાનો ઘણામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો—અમેરિકાની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી સમૃદ્ધિ, તેના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો અદ્યુત વિકાસ અને ભવિષ્યમાં પ્રશાન્ત મહાસાગરને કિનારે તથા દક્ષિણ અમેરિકામાં અમેરિકાનો રાજનૈતિક પ્રભાવ કેવો વધી પડવાનો છે તે સંબંધી આજના વક્તાએ કરેલી આગાહી, અને જ્યાં જ્યાં દક્ષિત પ્રજાવર્ગ મુક્તિને માટે પોકાર કરે છે ત્યાં ત્યાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અમેરિકાનું પ્રજાસત્તાક કેવું તેમની વહારે દોડી જાય છે તેનું વક્તાએ જે સુવર્ણ-અંકિત ચિત્ર દોર્યું હતું તેનો મહિમા, એ બધું સમજવાને માટે જર્ગિસે જીવ ઉપર આવીને પ્રયત્ન કર્યો. એમ કરવાનું કારણ એવું હતું કે, તેને ગમે તેમ કરીને જાગૃત રહેવું હતું. તે સારી પેઠે જાણુતો હતો કે, મને ઉંઘ આવી જશે તો મારાં નસકોરાં બોલવા લાગશે અને તેથી સાંભળનારાઓને ગરબડ થશે. એટલા માટે મારે ગમે તેમ કરીને તેનું ભાષણ સાંભળવુંજ અને રસ ન પડે તો પણ ગમે તેમ કરીને રસ ઉત્પન્ન કરવોજ જોઈશે. તે છતાં પણ તેના ઉપર ઉંઘનું દબાણ વધતુંજ ગયું, વક્તાની મૂડદેસરત જેવી આકૃતિ તેની આંખે ઝાંખી ઝાંખી દેખાવા લાગી અને તેણે ટાંકેલા આયાત-નિકાસના આંકડાની સાથે સાથે તેની આંખો આગળ નૃત્ય કરવા લાગી અને એમ કરતાં

કરનાં આખરે અદમ્ય થઈ ગઇ. એક વાર તેના પાડોશીએ તેની કુખમાં જોરથી ઝોકો માર્યા ત્યારે તે ગભરાઈ ઉઠ્યો અને જતણે ઉઘી રહેલા ન હોય એવો દાંગ કરવા લાગ્યો. પણ વળી પાછું તેને ઉધનું એકું આવી ગયું. તેની આસપાસના ભોક્ષા ખીજવાયા અને તેની સામે ડોળા કાઢી કાઢીને જોવા લાગ્યા; કારણ કે ત્યારે તેને ઉંધ આવતી ત્યારે જતણે સાંક બરાડનો હોય એવાં તેનાં નસકોરાં બોલતાં હતાં. છેવટે એક જતણે ચીડવાઈને ચોલિસના સિપાઈને બોલાવ્યો. તેણે આવતા શરનેજ જર્મિસના ફાટનો ફાલર જોરથી પકડ્યો અને એક આંચકો મારીને તેને ઉડાડ્યો ત્યારે તે બહાવરો બહાવરો ઉડીને ઉભો થયો. આ ધમાકા તરફ સભામાં બેઠેલા બીજા ફટલાક ભોક્ષાનું લક્ષ બેંચાયું; પણ ભોક્ષા તે તરફ ઉંચાં ડોકાં કરીને જોવા લાગ્યા તેથી વક્તા પણ મનપ્રભુ કરતો કરતો એકદમ અટકી પડ્યો. પણ એક ઉત્સાહી શ્રોતાએ ઝટ ઉભા થઈને તેને કહ્યું: “તમે તમારે દીધેજ રાખોને, એ તો અમે એક મવાલીને સભામાંથી ધકેલી કાઢીએ છીએ.” આવું સાંભળીને ભોક્ષાએ ખૂબ દસાદસ કરી મૂકી અને તે વક્તાની વાણીને પ્રવાહ વહેતો થઈ ગયો. સિપાઈ જર્મિસને ગળચીમાંથી પકડીને સભાની બહાર ધસડી લાવ્યો અને એક લાત તથા થોડીક મૌખિક પુષ્પાંજલિ બહાર ધસડી લાવ્યો અને એક લાત તથા થોડીક મૌખિક પુષ્પાંજલિ બહાર ધસડી લાવ્યો અને એક લાત તથા થોડીક મૌખિક પુષ્પાંજલિ બહાર ધસડી લાવ્યો.

જર્મિસે પ્રથમ તો કાઢના ઝોટલાનો આગ્રય લીધો અને આ બધું શું થયું અને શાથી થયું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને ઈર્ષ્ય તો થઈ ન હતી, તેમ તેને પોલિસે કેદમાં પણ પૂરો ન હતો. માત્ર સાત મારીને સલામોંથી કાઢી મૂક્યો હતો અને એટલી સગ્નની તો તેણે હિંમતી વખતે આશા રાખીજ હતી. તેણે પોતાની જાતને, હિંમતી વખતે અને પોતાના કમનસીબને ખૂબ દુકા આપ્યો. પણ એમાં તેનો કશો વાંદ પણ ન હતો. એક તો તેને ઘણું દિવસે ધરાઈને આવાનું મળ્યું તેથી તેણે પેટ દાટતા મુઠી ખાધું હતું, ખીજું તે આખો દિવસ દલી રજીની સાફી ગયો હતો, વળી સમામંદપ ખારસો મળેલો હાંદો હતો અને તેને જે જગ્યા મળી હતી તે પણ ખૂબ સગવડભરેલી હતી. પછી તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે તો જે થયું તે થયું પણ હવે કરવું શું ? રાત કાઢવી ક્યાં ? પૈસા તો સમ આશા જેટલા પણ પાસે રહ્યા ન હતા અને રાતની રાત પડી રહેવા જેવું કાંઈ હામ દેશવું પણ ન હતું ત્યારે હવે કરવું શું ? બાળકમાં લોહાની અવરજવર જ્યાં મુઠી દોષ ત્યાં મુઠી વગી પાધું બીજા માનવ કરવું. ખીજું થાય પણ શું ?

આવો વિચાર કરીને તેણે નીચે ઉતરીને ચાલવા માંડ્યું. વરસાદ તો હુશ્મનની પેઠે વરસતો હતો અને ટાઢો હીમાળા જેવો પવન વાતો હતો. તેના ઠંડા સ્પર્શથી તેને આખે શરીરે કમકમમાં આવતાં, પણ તેવો તેવો તે શરીરને સંકોડીને ચાલ્યો જતો હતો. એવામાં સામી દિશાએથી તેણે એક યુવતીને આવતી દીડી. તેના અંગ ઉપર ઉંચી ઢબનાં વસ્ત્ર હતાં અને છત્રી ઓઢીને ચાલતી હતી. તેને જોઈને જર્ગિસ તેના તરફ વળ્યો અને બોલ્યો: “બાઈ સાહેબ ! હું રોક મજબૂર છું—મારી પાસે કશુંજ રહ્યું નથી—ફક્ત આજની રાત કોઈ વીશી-માં જઈને પડી રહું એટલા ભાડાના પૈસા આપો તો તમારી મોટી.”

પણ બોલતો બોલતો તે એકદમ અટકી પડ્યો. રસ્તા ઉપરના ફાનસનું અજવાળું તે સ્ત્રીના મોઢા ઉપર પડ્યું અને જોતાની સાથે જ તેણે તેને ઓળખી કાઢી.

તે યુવતી એલેના હતી. તે પરણ્યો તે દિવસની મિજબાની વખતે જેટલી યુવતીઓ હાજર હતી તે બધામાં તેજ સૌથી રૂપાળી દેખાતી હતી અને સૌથી વધારે બણી દણીને આવી હતી. પોતાના ભવિષ્યના પતિને વીંટળાઈને હૈયાના ઉદ્ધાસપૂર્વક નૃત્ય કરતાં કોઈ રાજરાણીના જેવા રૂઆબથી તે પગલાં ઉપાડતી હતી. ત્યાર પછી માત્ર એક કે બેજ પ્રસંગે તે જર્ગિસની નજરે પડી હતી. વળી તેણે એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે, એલેનાને તેના પ્રિયતમે દગો દીધો અને તે કોઈ બીજી યુવતી ઉપર આસક્ત થયો હતો. પણ ત્યારપછી તે પેકિંગ્ટાઉનમાંથી ચાલી ગઈ હતી અને તે ક્યાં ગઈ તેનો કશો પત્તો ન હતો. એ એલેના પાછી તેની સામે આવીને ઉભી રહી હતી.

તેને જોઈને જેટલું જર્ગિસને આશ્ચર્ય પેદા થયું, તેટલુંજ તેને પણ જર્ગિસને જોઈને થયું. તેણે પણ તેને ઓળખ્યો. તે એક ડચ-કિયું ખાઈને બોલી ઉઠી: “જર્ગિસ રૂકસ ! તારી આ હાલત ? એવું તને શું થયું કે તારે બીજા માગવા નીકળવું પડ્યું ?”

તોતડતે સ્વરે જર્ગિસ બોલ્યો: “મારી હમણાં માડી દશા આવી પડી છે—નોકરી ચાકરી બોઈ બેઠો છું—ધર નથી, પૈસા નથી, કાંઈજ નથી. એલેના ! તારું કેમ ચાલે છે ? તું પછી કોઈને પરણી ગઈ કે નહિ ?”

તે બોલી: “ના, હું પરણી તો નથી, પણ અત્યારે હું સારી સ્થિતિમાં રહું છું.”

ત્યાર પછી બેઠે જલ્દી થોડી વાર સુધી એક બીજાની સામે દગર દગર જોતાં જોતાં રહ્યાં. આખરે એણેના બોલી. તેણે કહ્યું: "જર્જિસ ! મારી પાસે અત્યારે પૈસા હોત તો હું તને જરૂર આપ્યા વિના નજ રહેત. પણ માફ પાકીટજ હું ઘેર બૂલી આવી છું. હું તને જો છે તે હું છું—મારી પાસે કાંઈજ નથી. પણ હું તને અત્યારે પૈસા તો નથી આપી શકતી, પણ પૈસા આપવા કરતાં કાંઈક વધારે મદદ કરીશ. હું તને એવી જગ્યાની બાજ બતાવીશ કે જ્યાંથી તને પૈસાટકા તથા બીજું જોઈતું કશું મળી રહેશે. હું તને મેરિગનનું સરનામું આપું છું."

જર્જિસ ચોંટ્યો. "મેરિગન !" એવું એક કચકિયું બાંધને તેના-થી બોલી દેવાયું.

એણેના બોલી: "હા, હા, મેરિગન. તે તને જરૂર મદદ કરશે. તે અત્યારે સારી દાસતમાં છે. તું તેની પાસે જઈશ તો તે ઘણીજ રાહ થશે."

જર્જિસ તેનાં પરનાં માણસોને છોડીને નાહો દતો. તેને હજી પૂરાં બે વરસ થયાં ન હતાં. ધરને કદખાનું ગણીને તે પોતાને મેરથી નાસી નીકળ્યો હતો અને ધરમાં બીજું કશું પણ કાણ ? મેરિગન અને એલ્ઝબિથા, બેજ જલ્દી. પણ હવે મેરિગનનું નામ સાંભળનાની સાથેજ તેને મળવાને માટે જર્જિસને ગ્રાજી ઉત્કંઠિત થઈ ગયો. ક્યારે તેને મળું, ક્યારે મારાં સ્વજનોની પાસે જઈને જેમું—એવી ઉત્કંઠાથી તે વિદ્યુજ બની ગયો. તેઓ મને આશ્વાસન આપશે, મને મદદ પણ કરશે, એવો તેના મનમાં વિશ્વાસ પણ હતો. એક પળવારમાં તેણે પોતાની રિયલિટો વિચાર કરી લીધો. તેને એવું બહાનું પણ સાંભરી આવ્યું કે, હું નાસી ગયો તેમાં મારા વાંક નથી; કારણ કે મારા હોલ-રોના મરણથી હું ગાંઠા જેવો બની ગયો હતો અને કદાચ તેઓ એમ પૂછશે કે, તેં આટલા દિવસ સુધી અમારી અખર કેમ ન લીધી ? ત્યારે હું કહીશ કે તમે સોફા પેંટિ ગટાઉત છોડીને કપાક જતા રહ્યા અને ક્યાં મ્યાં તેની કોઈને અખર પણ હતી નહિ તેથી હું રૂંદ છું ! આ પ્રમાણે પોતાને બચાવ કરવાના ખરા ખોટા બહાના મોઢવી દાદ્યા પછી મેરિગન પાસે જઈજ એવો નિશ્ચય કરીને તેણે કહ્યું. "હા તમારું, હું જઈશ."

એટલે પછી એણેનાએ તેને દલાઈ ગટીટ દેખર અલેમ. એ ધરનો નાખર દલો અને વધારેના એમ પણ કહ્યું કે "તને મ મરનામું આપવાની જરૂર નથી, કેમ કે મેરિગન પણ જાણે છે."

જોતાં એક સાંકડો અધારીઓ રસ્તો માલૂમ પડ્યો. હવે આટલી વારમાં તેની પાછળ આવનારાઓની સંખ્યા વધી ગઈ હતી અને લગભગ પચીસથી ત્રીસ જણ ત્યાં એકઠા થયા હતા. તેમને સૌને કહેવા લાગી: “ચાલ્યા જાઓ, આ રસ્તે!” બધા તે રસ્તે થઈને એક એકની હારમાં જવા લાગ્યા. એટલામાં જોઈ સૌને મોખરે હતા તેઓ ખૂમા-ખૂમ કરતા કરતા પાછા હટ્યા અને બોલવા લાગ્યા કે “ત્યાં પણ પોલિસવાળા ચોંટ્યા છે! આપણે સપડાઈ મૂઆ રે!” આવા ખૂમ બરાડા પાડતા પાડતા સૌ નાસાનાસ અને ઠેલઠેલા કરવા લાગ્યા ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ નીડરપણે ત્રીજો રસ્તો બતાવ્યો. તે બોલી: “દાદરા ઉપર ચઢી જાઓ અને ત્યાં થઈને કાતરીઆમાં થઈને અગાસી ઉપર અને અગાસી ઉપર રહીને ખીજા ઘરમાં પેસીને નીકળી નાસજો.” સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ધક્કાધક્કી અને ગાળાગાળી કરતાં કરતાં દાદરા ઉપર ભચડભચડી કરતાં કરતાં ચઢવા લાગ્યાં. દરેકને એમ થતું કે, હુંજ સૌના પહેલો નારી જાઉં. એક, બે અને ત્રણ દાદરા ચઢ્યાં ત્યારે કાતરીઆમાં જવાની સીડી આવી. એક જણ સૌથી ઉપલા પગથીઆ ઉપર ચઢીને કાતરીઆની ડોકાખારીને ઉઘાડવા માટે તેનું ઢાંકણું ઉંચું કરવા લાગ્યો. તેટલી વારમાં સીડીના પગથીઆ ઉપર અને નીચે બધાં ધમ્માચકડી કરતાં ભેગાં થઈ ગયાં. પેલા માણસ ગમે તેટલું જોર કરે પણ ઢાંકણું તો કેમે કયું ઉંચું ચાપત નહિ. નીચેથી એક સ્ત્રીએ ખૂમ મારી કે, તેને આગળો માંપે. હા. પેલા માણસ કહે: “આગળો તો ક્યારેનોય ઉઘાડી નાખ્યો. છે પણ ચઢના આજુબેથી ઢાંકણના ઉપર કોઈ બેઠો છે.”

એટલામાં નીચેથી ઢાંકણું ચઢવા આવેલ નારી તેને નારી જણાવતાં કહે: “તેણે તારા માથે હાથ માર્યો. તારા માથે હાથ માર્યો. તારા માથે હાથ માર્યો.”

એટલે તો સૌની વચ્ચે ધમ્માચકડી કરવા લાગ્યા. આજુબેથી ઢાંકણું ચઢવા આવેલ નારી તેને નારી જણાવતાં કહે: “તેણે તારા માથે હાથ માર્યો. તારા માથે હાથ માર્યો. તારા માથે હાથ માર્યો.”

જાણે ચઢવા લાગ્યા ત્યારે તેમનાં ટોપાં ઉપર પોતાના પગમાં પહે-
રેલાં જોડાની ઘાતો મારવા લાગી. છેવટે એક સિપાઈએ તેનો ટાંડીઓ
ઢાંચેને નીચે ફેંસડી પાડી ત્યારે ટાંડી પડી. નીચેના માળ પર ચાર-
પંચ જાડીઓ પડારા ઉપર બેઠી બેઠી તેમની આગળ થઈને જતા
દોડતી દલકટ મરકરીઓ કરવા લાગી. તેઓ ખૂબ ઘોંઘાટ અને
ફાડફેડ કરતી હતી અને તેમને દારૂનો નશો ચડ્યો હોય એવું સાફ
દેખાતું હતું. તેમાંની એક જાડીએ લાલચોળ અંબો પહેર્યો હતો અને
એણે મોટો મોટો પાડી પાડીને બોલતી હતી કે તેની આગળ બીજા
કેટલું બોલતું તો સંભળાતું જ નહિ. તેના પાંદા ઉપરથી જર્જિસે તેને
એળખી ઠાઠી. તેના તરફ એક દષ્ટિ નાખતાને વારજ તે ચમકી ઉઠ્યો
અને "મેરિન !" એટલું જ તેનાથી બોલી દેવાયું.

પોતાનું અસહ્ય નામ સાંભળીને તે પણ ચમકી, જરાક સંકો-
ચાઈ આશ્ચર્ય પામીને અડધી ઉભી પણ થઈ ગઈ અને "કાણુ ?
જર્જિસ ?" એવું તેનાથી પણ એકાએક બોલી દેવાયું.

એકાદ બે દાણુ મુધી તેઓ એકબીજાની સામે ટગરટગર જોતાં
ઉભાં રહ્યાં. પછી મેરિનજ બોલી: "તું અહીં ક્યાથી ?"

"તને મળવા" જર્જિસ બોલ્યો.

"પણ આવ્યો ક્યારે ?"

"દમણાંજ"

"તે જાણ્યું ફરી રીતે—હું અહીં છું તે તને કહ્યું જ કાણે ?"

"એલેનાએ. તે મને રસ્તામાં મળી ગઈ."

પછી પાછાં ઘોડી વાર મુધી બેઠે ચૂપ રહ્યાં અને એકબીજાની
સામે જોઈ રહ્યાં. ત્યાં એકલા થએલા સોકો તેમની બેઠેની સામે તાકી
નાખીને જોવા કરતા હતા. એટલે પછી મેરિન તેની પાસે ગઈ.
જર્જિસે તેને કહ્યું: "મેરિન ! તું ? તું આ જગ્યાએ ? એ શું કહેવાય !"

"જે કહેવાય તે, પણ હું અહીંજ રહું છું" તે નાટ થઈને
બોલી ઉઠી.

એટલામાં નીચેથી કાપ્તો પાંદો આવ્યો: "ઠાકરીઓ ! ઝડપ
નમે તમારાં કપડાં પહેરીને નૈવાર થઈ જાઓ. જલ્દી કપડાં પહેર-
વાનું મોકિલ દીલ કરશે તો પડનારો. બહાર વરસાદ વરસે છે ને પણ
વાદ ચાલતો."

કેટલીક સ્ત્રીઓએ ટાઢનાં કમકમાં આવતાં હોય એવો ઢોંગ કર્યો અને બધી તરતજ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં પેસી ગઈ.

જર્જિસને મેરિજનએ કહ્યું: “ ચાલ મારી ઓરડીમાં. ” એ પ્રમાણે કહીને તે તેને અંદર તેડી ગઈ. તે ઓરડી આઠ ફુટ લાંબી અને છ ફુટ પહોળા હતી. એક ખાટલો, એક ખુરશી અને હાથ-મ્હોં ધોવાનું એક નાનું ટેબલ, એટલાં ત્રણ વાનાંથી તે લગભગ ભરાઈજ ગઈ હતી. કપડાં, મોજાં, જોડા, માથે પહેરવાની ટોપીઓ, સેન્ટની શીશીઓ, અને દારૂનો શીશો, એ બધું ગમે તેમ વેરણ ખેરણ પડ્યું હતું.

મેરિજનએ તેના અંગ ઉપર એક પાતળા કપડાનો જબ્બો અને મોજાં એ સિવાય બીજું કંઈજ પહેર્યું ન હતું. હવે તેણે જર્જિસના દેખતાંજ બેશરમપણે કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. બારણું બંધ કરવા જેટલી પણ તરદી ન લીધી. પોતે કેવી જગ્યાએ આવ્યો હતો તે વિષે તો હવે જર્જિસને કશી શંકા રહીજ ન હતી. ઘર છોડ્યા પછી તે જગતને સારી પેઠે ઓળખતો થઈ ગયો હતો. આથી કરીને તેના હૃદયને ઝાઝો આઘાત તો ન થયો, તો પણ પોતાનીજ સગી મેરિજન આવી મલિન જિંદગી ગુજરે એ વસ્તુસ્થિતિ જોઈને તેના હૃદયને વેદનાયુક્ત આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના ન રહ્યું. ન્યાં સુધી તેઓ બધાં ભેગાં રહ્યાં હતાં ત્યાં સુધી તેઓ ગમે તેટલાં કંગાલ હોવા છતાં તેમનાં હૃદયમાં અનીતિ અને પામરતાએ કદી પ્રવેશ કર્યો ન હતો. તેઓ પોતાની આખરને સૌથી વધારે મહત્વવાન સમજતાં હતાં. ગમે તેવા પ્રતિ-કૂળ સંજોગોમાં પણ તેમણે પોતાની આખરને, પોતાની નીતિને કદી પણ હાથ લગાડ્યો ન હતો. જર્જિસના મનમાં એવું થયું પણ ખરું કે, મેરિજનને આવા દુરાચારના કાદવમા દૂદી પડતી વખતે પોતાના પાછલા છવનનો વિચાર કેમ નહિ આવ્યો હોય ? હું કાણ છું અને આ શું કરવા બેઠી છું, એવો ખટકો તેના મનમાં નાહ લાગ્યો હોય ? પણ તરતજ તેના અંતઃકરણે જવાબ દીધો કે, તે પોતાજ શું શું કરવાનું બાકી રાખ્યું છે કે તેનું બીજાનાં અચર્યાના ન્યાય નાગરા તૈયાર થયો છે ? આખરેલી જિંદગી ઉપર તેના પોતાના કાલે કરવાનો હવે કેટલો અધિકાર રહ્યો છે !

પછી તેણે મેરિજનને પૂછ્યું “ તું આવા જવાબો નહિ આપી છે ? ”

“ એક વરસ થયા આવ્યું, ” તે બોલી.

“ તારે અહીં રહેવા શા માટે આવ્યું ? ”

“મારે હાથે જીવનું હતું અને શોકાગ્રસ્તને પણ જીવ હતો. તેમો જીવ જો કે શોકથી દેવ ન કરેવાયુ.” તે બોલે છે તેજીએ વળી કહી જરૂર મૂકી કાઢી આપ્યો નહિ અને ગર્જિત નિર્વિનયગમે કહ્યું પહેલી હતી તે દીકરી દીકરાને મેંદા કરતાં કહેતો તમે એક પ્રશ્ન પૂછો. “શું તમે મોહરી ચાકરી નહીં મળી ?”

તેણીની “શું પૂછા મોહરી કદં રમણા વખત મૂકી તો હું માંદી ને માંદી રહી, અને ન્યારપાદી મારી પામે એક દાદી પણ મરી ન હતી. એવામાં પળી બાકુમાં પૂરું ને એનિન્કાવાસ મરી પડવાયો.”

“એનિન્કાવાસ મરી ગયો ?”

“હા, મરી ગયો નહિ ત્યારે શું ? પણ હું જીવી. તને એ વાતની શી રીતે અખર દોષ ? તને કદે પણ કાણ ?”

“કેરી રીતે મરી ગયો ?”

“ઉંદરગએએ દૂધી ખાધા” તે બોલી ઉઠી.

ગર્જિતને એક ડચરિયું આપી ગયું. “હું શું બોલે છે ? તેને ઉંદરગએએ દૂધી ખાધા એટલે શું ?”

મેરિજ નીચી વળીને પોતાના બેડાની દોરી બાંધતી બાંધતી પોલી: “હા, હા, ઉંદરગએએ તેને દૂધી ખાધા. કાઠ ઘાસલેટના ગરખાનામાં તે મજુરી કરતો હતો—અથવા ખરું કહેવડાયે તો તેનું કામ એટલુંજ હતું કે એ કારખાનામાં મજુરી કરનારાઓને વારતે દારૂ લઈ આવે. વાંસની કાવડના ઉપર દારૂના ડબ્બા લટકાવીને કારખાનાની અંદર લઈ આવતો હતો. રોજ દારૂની સાથે એને કામ રહ્યું તેથી રોજ થોડો થોડો પીનાં શીખ્યો. દરેક ડબ્બામાંથી એક એક બખ્ખે ઘૂંટણ બરતો જાય. એક દહાડો તેનાથી જરાક વધારે પીવાઈ ગયો અને તેનો નશો ચડવાથી એક બુણામાં પડ્યો પડ્યો બાંધી ગયો. મજુરો ઘેર ગયા ત્યારે તેને જગાડીને બહાર કાઢવાનું કાઠનેય સાંભર્યું નહિ. ચોટીદારે કારખાનાને તાણું દીધું એટલે તે અંદરનો અંદર કેદ પુરાઈ ગયો. સવારમાં કારખાનું ઉઘડ્યું અને મજુરો આખા ત્યાર પહેલાં ઉંદરગએ તેને કરડી કરડીને એવો તો ખાધ ગયા હતા કે તેના શરીરનો બદ્દળ થોડો લાગ બાકી રહી ગયો હશે.”

ગર્જિત તો બમથી ટહો દીમ બની ગયો; પણ મેરિજ તો આ પાત કહેતી ગઈ અને ખૂટની દોરી બાંધતી ગઈ. પળી કેદલીક વાર

સાંજનોજ પોશાક હતો—અને એકલા જર્ગિસ સિવાય બીજા કોઈના પોશાકમાં અથવા દેખાવમાં ગરીબાઈની જરા જેટલી છાયા પણ ન હતી.

ન્યારે ઘરનાં એકેએક સ્ત્રી-પુરુષ બધાંજ એક જગ્યાએ એકઠા થઈ ગયાં એટલે પોલિસે ઘરનો આગલો દરવાજો ઉઘાડ્યો અને સૌને બખ્ખેની હારમાં ચલાવીને ત્યાં સરકારી ખટારાઓ ઉભા રાખ્યા હતા ત્યાં મુઠ્ઠી પોલિસના સિપાઈઓના પહેરા નીચે તેડી ગયા. આ તમાશો જોવાને માટે આસપાસનાં તમામ મકાનના રહેવાસીઓ ટોળે વળીને ઉભા રહ્યા હતા. કોણ કોણ પકડાયા છે તે જોવાને માટે લોકો ઉંચાં ઉંચાં ડોડાં કરી કરીને જોતા હતા. કેદીઓના ટોળામાં જે સ્ત્રીઓ હતી તેમણે તો શરમને નેવે મૂકી હતી. તેઓ ચારે તરફ ડોળા કાઢી કાઢીને જોતી હતી, હસતી હતી, લોકોની સાથે તેમજ પોલિસનાં માણસોની સાથે ટોળટીખળ પણ કરતી હતી. પુરુષો લજવાતા હતા. બધાજ નીચી મૂકી કરીને ચાલતા હતા અને કોઈ કોઈએ તો તેમનાં મોઢાં ટાપીઓ વડે ઢાંકી દીધાં હતાં. તેમને બધાંને ખટારાઓમાં સજડાસજડી બેસાડી દીધા પછી પોલિસવાળાઓએ ખટારાઓ હંકરાવ્યા અને લોકોએ હસાહસ, તાળીઓ અને ચીચીઆરીઓ વડે તેમને હર્ષભેર વિદાય કર્યાં. પોલિસવાળામાં ન્યારે સૌનાં નામકામ લખાયાં ત્યારે જર્ગિસે જુહુ નામ લખાવ્યું. એક કોટડીમાં તેને બીજા છ જણની સાથે પૂરી દીધો. તેઓ તો ધીરે ધીરે વાતો કરવા લાગ્યા, પણ જર્ગિસે તેમની વાતોમાં ભાગ ન લેતાં પોતાના મનના વિચારને ઘૂંટ્યા કરવાનું વધારે પસંદ કર્યું.

સામાજિક સડાના ઉંડામાં ઉંડા ખાળકૂવામાં જર્ગિસ અત્યાર આગમચ ઘણી વાર ડોકિયું કરી આવ્યો હતો અને તેની બદબોધી તે ટેવાઈ પણ ગયો હતો. પણ અત્યારે તેના મનને જેટલો આઘાત થયો તેટલો અગાઉ કદી પણ થયો ન હતો. પરંતુ તેમ છતાં તે એમ ધારતો હતો કે લલેને આખી માનવજાતિ સડી જાય, નીચતાના છેલ્લામાં છેલ્લે પગથીએ પહોંચી જાય, મનુષ્ય મટીને પિશાચ કે રાક્ષસ બની જાય, પણ મારાં પોતાનાં કુટુંબીઓ તો કદાપિ તેવાં નહિ થાય. માણસજાતને માથે શાપ વરસાવતી વખતે પણ તે પોતાનાં ઘરનાં માણસોને બાદ કરતો હતો. પણ આજે તેની આંખ ઉઘડી ગઈ—આજે તેણે પોતાની સગી આંખે ખરી વસ્તુસ્થિતિ જોઈ—મેરિજ વેસ્થાનો ધંધો લઈ બેઠી હતી અને એલ્ઝબિટા તથા ઘરનાં છોકરાં તેની પાપની કમાણી ખાઈને જીવતાં હતાં ! જર્ગિસ બંને પોતાના મનને સમજાવે ‘કે એમાં શું થઈ ગયું ? મેં પોતે કયું પાપ કરવાનું આપી રાખ્યું છે ? પુરુષજાતિ જેટલાં પાપ કરી શકે છે તેટલા બધા

તે દુઃકરી ચૂંચો છું. મેરિન સ્ત્રીભાતિ એટલે તેણે તેની ભાતનાં
 માણીઓથી થઈ શકે એવું પાપ કયું એમા દહે જીવઉકાળો સામાટે
 કરવો નોંધ્યો ? અમે બધાંજ કાઈ કાઈથી ઉતરીએ એવાં રહ્યાં નથી.
 તે પોતાના મનને ઉપર પ્રમાણે સમજાવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન
 કરતો તો પણ મેરિનના કલંકના ઉપરથી એકાએક પડ્યો ઉંચકાઈ
 ચલાં તેને એવો ધક્કો લાગ્યો હતો કે તેને લીધે તે કેટલાય વખત
 કુંથી ઉઠાસ ચિત્તે એમ ને એમ બેસીજ રહ્યો. આ ધક્કો તેના હૃદય-
 ના ઉંડામાં ઉંડા અને કોમળમાં કોમળ સ્થાનને લાગ્યો હતો. પોતાના
 અને પોતાના ધરનાં માણસોના જૂતકાળના જીવનને લગતાં સંસ્મરણો
 જેમને તે ધણી વખતથી નહ યઈ ગએલાં માનતો હતો પણ જેઓ
 ખરી રીતે તેના સ્મરણભંડારને તળીએ દબાઈ ચંપાઈને પડી રહ્યાં
 હતાં તે એકદમ જાગ્રત થઈ ગયાં. એક વાર કેવાં યુગ્મી અને નિર્દોષ
 દનાં, કેવાં આશા-ઉમેદવાળાં દનાં, કેવાં આજરદાર, સદાયરણી અને
 સમાન સાચવનારાં દનાં ! પાછી તેને ઓના સાંભરી, તેની સૌમ્ય
 અને દયામણી મુખાકૃતિ તેની આંખ આગળ આવીને ઉભી રહી અને
 તેના દરજી સ્વરનો રણુકો તેના કાનમાં યુગ્મવા લાગ્યો. તેના બાજકે
 યુગ એન્ટેનાસ, જે એક વાર મદ બનશે એવી તેને આશા હતી તે
 તેની સામે આવીને ઉભો રહ્યો. તેના ઘરડો પિતા એન્ટેનાસ, જે
 તેને અને આખા કુટુંબને મરતાં મરતાં પણ પોતાના ગ્રેમનાં ઝણ્ણી
 બનાવીને મુઝો હતો તેની ઘરઘર કંપતી અને જળંર બની ગએલી
 ઠાણ તેના મોઢા આગળ આવીને ઉભી રહી. જે દહાડે ઓનાના
 ચરિત્ર ઉપર ચોંટલા કલંકની તેને ખબર પડી હતી તે દિવસનાં
 અવકર, હૃદયવિદારક, પ્રાણરોધક સંસ્મરણો પાછાં નાખ્યાં થયાં અને
 તે દિવસના દુઃખદાયક અનુભવોની બહીમાંથી તે પાછો ખીજી વાર
 પસાર થયો. તેને એવો પણ એક ક્ષણ વાર વિચાર આવી ગયો કે
 અરે ! હું તે દહાડે કેટલો મોંઘો બની ગયો હતો ! કેટલો સંતાપ
 વેઠ્યો હતો ! તે ખીના જ્યારે બની ત્યારે મને તે કેટલી અવકર
 દેખાઈ હતી ! અને આજે મને મેરિનએ કયું તે મેં બેડાં બેડાં
 નિશાને સાંભળ્યાજ કયું અને તેને મારી મૂખીત લિદ કરી બનાવી
 તે મેં થોડીપણી ખરી પણ જાની લીધી. મેરિનએ મને એવું-
 એવું જુનું કહી નાખ્યું કે જો મારામા અજ્ઞાનો હોયો દે. ન તો
 મારે મારી કોની દબાવત વેગીને તેમાંથી પછાડા પડેલ જાત. હવે
 મેં એ સ્ત્રીને હતો અને રેતિરતોપ. સ જે જુડે મેંને મુઝે ને દાન
 પણ મેરિનએ દી કેમરે કરી સંભળાવી ! કહેનાં કહેનાં, તેને સમજ

ક્ષોભ ન થયો ! તે ગરીબ અભાગીઓ છોકરો, જેના એક હાથની ત્રણ આંગળીઓ તો બરફમાં ઠરીને નકામી થઈ ગઈ હતી અને તે દિવસથી જેના મનમાં બરફની ખરેખરી ખીકળ પેસી ગઈ હતી તેના રુદનનો કરુણ સ્વર જર્ગિસે પોલિસ ચોકીની અંધારી ઓરડીમાં બેઠાં બેઠાં સાંભળ્યો અને તેના કપાળે પરસેવાના ઝેંઝેંય વળી ગયા. હાથ ! સ્ટેનિસ્લોવાસ ! તે છોકરાના અંતકાળના વખતની દારુણ દશાનું ચિત્ર તેની આંખ આગળ ખડું થઈ ગયું—જાણે તે ગોઝાર મકાનમાં તે છોકરાને ઉંદરોએ ચારે બાજુએથી ઘેરી લીધો હોય અને તે બાપડો જીવ ઉપર આવીને તેમની સામે પોતાની જાતનો બચાવ કરતાં કરતાં આખરે હારી જતો હોય અને ઉંદરોએ તેને કરડી કરડીને ટૂંપી નાખ્યો હોય તે ચિત્ર તેની આગળ ખડું થતાની સાથે તેને ટાઢીઓ તાવ ચઢી આગ્યો હોય એવાં કમકમાં આવી ગયાં.

આવા પ્રદારની લાગણીઓ તેને ઘણા વખતથી થઈ જ ન હતી; એ કોમળ લાગણીઓને તેણે એટલી હદ સુધી દબાવી મારી હતી કે જાણે તેઓ છેક નિર્મૂળ થઈ ગઈ હશે એવું તે માનતો હતો, અને ઘણો વખત થયાં આવા ભાવોના ઉદ્વેગથી થતો વિશ્લેષ તેને થયો ન હતો તે ઉપરથી તે એમ સમજતો હતો કે, હવે આ જિંદગીમાં તો મારે એવી કોમળ વૃત્તિઓનો અનુભવ કરવાનું નથી અને તેમનાથી નીપજતો માનસિક પરિતાપ વેઠવો પણ નથી. આજ તે પોતાના મનને પૂછવા લાગ્યો કે, મને એવી કોમળ વૃત્તિઓને પોપવાથી લાભ થયો કે નુકસાન ? સમાજનાં કર બજોની સામે ટકી રહેવાને હરેક રીતે અશક્ત અને દુષ્ટ રાક્ષસોએ ગોહવી રાખેલાં છટકીઆંમાં સપડાઈ ગએલા અસહાય માનવપ્રાણીને આવી કોમળ વૃત્તિઓ દુઃખકર ન થાય તો ખીલું થાય પણ શું ? હું તે વખતે કેવો મૂર્ખ હતો કે તેમને મેં મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું અને દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! એન્ટેનાસ મરી ગયો તે દિવસથી એવી નબળાઈઓને છૂંદી કચરી નાખવાનોજ મેં સતત પ્રયત્ન કર્યો છે અને હું ઘણું અંશે સફળ પણ થયો છું; છતાં કોઈ કોઈ વાર તેઓ જાગ્રત થઈ જાય છે અને મને આજની માફક ગૂંચળાવી મારે છે. તે આવા આવા વિચાર કરતો ગયો અને તેના ગત જીવનનાં સંસ્મરણોની સાથે બદ્ધબદ્ધા લડતો ગયો. આસ્તે આસ્તે તેમની રેખાઓ આછી થતી ગઈ, અને એ રેખાઓ અને તેની પોતાની આજની અવસ્થાની વચમાં અકાદ સમુદ્રનું અંતર દેખાયું. બસ, હવે તેઓ ઝોગળી જશે, નષ્ટ થઈ જશે અને મને આજની જેડે ફરીથી નવિ સતાવે, એમ ધારીને તે પોતાના અમર મનુષ્યત્વની છેલામાં છેલી ચીનગારીને હોલવી નાખવાની મિથ્યા આશામાં દ્રસતો ગયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું

સવારમાં નાસ્તો કરાવ્યા પછી બીજા દેહીઓની સાથે સાથે જર્મિનને પણ દેહરીમાં લઈ ગયા. દેહરી દેહીઓથી અને બીજાં જગરનાં માણસોથી હમદસીને ભગાઈ ગઈ હતી. તેમાંના કેટલાક કહા નમાશીજ જેવા આવ્યા હતા પણ કેટલાક તો આને પીઓમાંથી કાઢીને ઓગળી દેવા નો નારી અને બદાર ફગેલી કરી દઈશું એવી ધમકી આપીને તેમની પાસેથી પૈસા દેવાની લેવાની દાનનથી આવ્યા હતા. સૌથી પહેલાં નામ પુરોનાં પોહાણમાં. માજિરૂટે એ તેમને દેહરીને મારતી પકડે આપીને કાઢી મૂક્યા; પણ જર્મિનને તેમના બધાના ખેતો ન બોલાવતાં એકલો બોલાવ્યો તેથી તેના મનમાં કાળ પડી કે, મારી આવી બન્યું. આમ કરવાનું કારણ એમું હતું કે, તેનો કેસ પચાઈ ગયો એકલો લાગતો હતો. વાન એવી હતી કે, એક વાર બપોર બહાનવમાં અને બાજ માજિરૂટે તેના ઉપર મુકરમો ચલાવ્યો હતો. બળે દેહરીના કારકૂનની વચ્ચેમાં પણ એનો એજ માણસ હતો. એકાએક આપેલી કપાકેતમાં દાર પાંતે મારામારી કરવાના અત્યંત પગલે તેને આજ માજિરૂટે દસ દોસરનો દંડ કરીને કાઢી મૂક્યો હતો અને તે દંડ પણ મોકલે રાખ્યો હતો. માજિરૂટે તેની સામે પાંચે પાંચે રોકવા કહ્યું, આ માણસ મારા હાથ તમે આવી રોકો કે એવે. જતરે જેને જાણ કરા રાકે આપતો દોષ એવી રીતે તમે રોકો તે. જાહેર મુકરમો વિચાર કરવાનો અધિકાર પોતાની કાદવોળને તાર કરવાને તેને અધિકાર ન મળ્યો. બરાબર એજ વખતે તેનું અવ નેવ રો તાના રેખણ ઉપર પહેલા રેસિદેલની ચકીમ મુકરમો દેહરી કે અધિકારના મોગા પણ રેસિદેલ અમલદારની સાથે તેનું દેહરી અધિકાર ઉપર રેસિદેલની આમતો કરી હતી. અને તે કમલકાન મુકરમો, તે કપાકેતો અને અધિકારની મુકરમો મુકરમો. હવે તેનું અધિકારનું અમલદાર કરે. દેહરી. આ વખતે તેને જે કે જે અમલદારને અધિકાર તે દેહરી ઉપર અધિકારની વાત કરતા રોકો. હવે, અમે તેનું અધિકાર

જાને મારી પાસે પાંચ વાગે ગઈ. તેને જોઈને પાંચ વાગે ને પાંચ વાગે
મારી કોઈકીયે સારા સારા વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
આવી રેલી પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
કેવળ મારી જાણ પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
અને તેને પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
મારે કાળમાંથી પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
કેવળનીયે તેને આપણીયે માથે તેને પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
પડે એ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
મારે આ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
મારે આપણે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
ત્યાં અને એને આપણે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
ન પડે અને નિયત પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
પિટાને પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે પાંચ વાગે
ધું ત્યારે અને છે. ”

આટલું બોલ્યા પછી મોઝાન એકદમ બે મિનિટ સુધી ગમગીન
વિચારેમાં હતીને બેસી રહ્યા. પછી તે એકાએક બાલી ઉઠી: “પણ
જર્ગિસ! નારી પેલાની સાત વાગે નુ કરનાર નથી. તું ક્યાં ક્યાં
સ્વદી વચ્ચે ને દેન કરેલો નથી. ”

આના જવાબમાં જર્ગિસ પેલાની અપવાદીનું કાંચુ ભાગવત
છોડ્યું. ઘેરથી નારી નીકળ્યો ન દિવસથી પેલા દેવા રીતે ભટક્યો,
મજૂરી કરી, હાથ ભાંચ્યો, ડ્યુએનની સાથે માગીદારી કરીને લૂંટા-
રાનો ધંધો માંડ્યો, રાજનીતિના મેદાનમાં દેવા રીતે વૃત્ત્યો, મજૂરોએ
હડતાલ પાડી તે વખતે પોતે ધું ધું કરું અને છેવટે પાછો નોકરી
અને બચેલી પૂંછ, બધું ગુમાવીને દેવા રીતે બીજી વાર મવાલી જેવો
થઈ ગયો તે બધુંજ તેને માંડીને કહી નાખ્યું. એ બધી કથા મેરિ-
જનએ ખૂબ લાગણીપૂર્વક સાંભળી કીધી. થોડાક દિવસથી તે તદ્દન
ભૂખ્યો હતો એ વાતની સાબિતીની તો જરૂરજ ન હતી. તેનું પોતાનું
મોઢુંજ કહી દેવું હતું. તે બોલી: “તું ખરેખરી અણીને વખતે મારી
પાસે આવી ચઢ્યો છે. કાંઈ ફિકર નહિ—હું હજી જીવતી છું અને
તું પાછો નોકરી ઉપર ચઢી જાય ત્યાં સુધી તને નીલાવવાનું હું
મારે માથે લઉં છું. ”

“પણ તું એટલું બધું કરે ખરી, પણ મારે કરવા દેવું નથી, ”
તે બોલ્યો.

“સા માટે નહિ ? હું આ જગ્યાએ રહું છું અને આવો છું
હાંને કમાઉં છું તેથી ?”

“ના, ના, તેમ નહિ. પણ હું તમને બધાને મુકીને ન
ચે! અને હવે તમારે જ મને—”

“ચાલ, ચાલ, એવું શું બોલે છે ! તું તારા મનમાં એ વા
કંમારોજ નહિ. હું તને લગારે દોષ દેતી નથી.”

એકાદ જે ગિનિટ પછી તે બોલી ઉઠી: “પણ આરે ! હું બૂલી
નથી. ખાઈને જલ્દી—હમણાં હું મારી ઓરડીમાં જ આવું
મંગાવું છું. તેણે વીજળીનું બટન દબાવ્યું કે તરતજ એક દળસણ
મળતી દાસી બારણા આગળ આવી ઉભી અને મેરિજને આપેલી
કદી મુજબ ખાવાની વસ્તુઓ લાવવા ચાલી ગઈ. તેના ગયા પછી
ખાટલા ઉપર જરાક આડી પડતી પડતી મેરિજ બોલી: “આપણી
નહેનાઈમાં એકાદ જલ્દી દોષ તો મનને રૂવું સારું લાગે છે ?”

પોલિસ ઓફીમાં જર્જિસને નાસ્તો મળ્યો હતો ખરો, પણ તેનાથી
તેજ પેટ ભરાયું ન હતું. ચાકરડી ખાવાનું લઈ આવી એટલે તે
અને મેરિજ બેઠે જલ્દી બેઠાં બેસીને ખાવા મંડ્યાં, અને ખાનાં-
ખાનાં એટ્રજિટાની, છોકરાંની અને મૂંઝા જમાનાની વાતો કરતાં
ચર્ચા. તેઓ પૂરાં ખાઈ તો નહોતાં જ રહ્યાં એટલામાં એક બીજી દબ-
મણ દાસી આવીને મેરિજને કહી ગઈ કે તને “બાઈન્ટ” બોલાવે છે.

તેણે જર્જિસને કહ્યું: “આનો બધું એટમોજ છે, તારે હવે
બહારથી ચામચા જવું પડશે.”

એટલે હવે તેને નાકટકે હાંને ઉભા થવું પડ્યું. મેરિજએ
તેને એટ્રજિટાનું દાસનું સરનામું આપ્યું અને કહ્યું: “તું ત્યાં જરૂર
જાશે. તેઓ બધાં જ તને કોઈને પણ રાજ ચલે.”

પણ હજી ત્યાં જવું કે ન જવું તેનો વિચાર કરતો કરતો
જર્જિસ તો ત્યાંની ત્યાં ઉભો થઈ રહ્યો.

તે બોલ્યો: “મને—મારો ત્યાં જવુંને પરજ નથી ઉપડતો
કે ? હું ? હું તને ખરેખર કદી દઈ શકું કે, આરે ત્યાં નહીં જવું.
દામ મને મોઝાકે પિસા બાપ અને મને મેઝરી મનુ બધા
થી તું મને એવી રીતે નીકાલે તો મારી મહેરજાતી.”

“ પણ તારે પૈસાની જરૂર શી છે ? ” તેણે પૂછ્યું : “ તારે ખીજું જોઈએ શું ? મૂખ કાગે ત્યારે પેટ ભરીને ખાવાનું અને રાત્રે સુઈ રહેવા જેટલી જગ્યા. એટલું હું તને અપાવું છું ; પછી તારે પૈસા શું કરવા જોઈએ તેજ કહે. ”

“ એ અંધી વાત ખરી, પણ મેં એક વાર જોમને છેલ્લે દીધો તેમની પાસે મારે નજ જવું હોય તો ? મારે હાલ કશો કામ-ધંધો છે નહિ, તેમજ હાલ મને એવો સંભવ પણ નથી અને તું—તું—”

મેરિગ્ન તેને એક હડસેલો મારીને બોલી : “ ચાલ્યો જા. તું કહેવા શું માગે છે ? હું તને પૈસા નથી આપવાની—નથી આપવાની ” એમ કહીને તે તેને છેક આગળા સુધી ઘસડી ગઈ અને બોલી : “ હું તને પૈસા નથી આપતી તેનું કારણ એ છે કે, તારા હાથમાં પૈસા આવ્યા એટલે તેનો તું દારૂ ખી જવાનો અને હાલ છે તે કરતાં પણ વધારે ખરાબ થવાનો. તોપણ લે, તને પા ડોલર આપું છું તે લઈને એલ્કયિટાને ઘેર જા. મનમાં કશો વસવસો રાખીશ નહિ. તેઓ તને મહેણાં નહિ દે, ઉલટાં તને જોઈને રાજી થશે. તને પ્રેમથી આવકાર આપશે. તારે તેમનાથી શરમાવાનું કે સડોચાવાનું કાંઈજ કારણ નથી. જા, સીધો ઘેરજ જા. ચાલ, સાહેબજી ! ”

જર્જિસ ઘર બહાર નીકળ્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતો કરતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. પહેલાં તો બંને ત્યાંસુધી નોકરી અથવા છૂટક મજૂરી મળી આવે તો તે શોધી કાઢવી એવો વિચાર કરીને તે આખો દિવસ કારખાનાં અને માલની વખારોમાં રવડી આવ્યો ; પણ તેનું કાંઈજ વળ્યું નહિ. એમ કરતાં કરતાં સાંજ પડી અને અંધાઈ થવા આવ્યું ત્યારે તેને થયું કે, હવે તો એલ્કયિટાને ઘેર ગયા વગર છૂટકોજ નથી. આવો વિચાર કરીને તેણે તે તરફ જવાનો રસ્તો લીધો તો ખરો, પણ વચમાં એક હોટેલ આવી. એટલે તેમાં પેડો અને મેરિગ્નએ આપેલા પા ડોલરનું ખાવાનું મંગાવીને ખાઈ લીધું. હોટેલમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેનો વિચાર બદલાયો ; કારણ કે આકાશ ઉઘડી ગયું હતું અને હવામાં શરદી પણ હતી નહિ તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે આજે તો ગમે ત્યાં ખુલ્લી જગ્યામાં પણ સૂઈ શકાશે, આજે પેટ ભરીને ખાઈ લીધું છે તેથી કાલનો આખો દિવસ પણ એમ ને એમ કાઢી નાખવો પડશે તો પણ કાઢી નખાશે અને એક દિવસ નોકરી બોળવા પાછળ કાઢીશ. પછી સાંજ પડતા સુધીમાં કશું નહિ વળે તો વળી જોઈ લેવાશે. આવો વિચાર કરતો કરતો તે આગળ

આપણે જ્યને આમણાસ નગર કરનાં તેને મળતો મળું કે, મધ દામે
 હું જે રૂબે રૂબે ગયાં દનો તેજ તે રૂબે અને જે મખામંડપમાં
 કાળુ માંબળવા ગયાં દનો તે મખામંડપ પાગુ આ સામે રજો. પણ
 આજે તેમાં લાસ લાસ રીયા આપણા ન દના, બેન્ડ-વાગ્ન વાગનાં ન
 દને અને રૂબી ધામધૂમ પણ ન દની. પણ અલી આજે જાહેર સખા
 રવાની છે એવી મનમળનું કાન એક માફ પાટિયુંજ લગાવેલું હતું.
 કૈલાસ કોશ પણ તેના દરવાજામાં થઈને અંદર જતા દેખાતા હતા.
 મર્જિસને થયું કે, આ પણ એક મળતી વાત છે. અંદર નિરાંને
 મેનીય અને તેટલી વારમાં શું કરવું તેનો વિચાર પણ કરી લેવારી.
 રવાજ આમળ કોઈ દિલિટ પણ માગતું ન હતું તેથી તેણે જાણ્યું
 કે, આ પણ ગાં દામના જેવોજ વગર પૈસાનો નમારો દરી.

તે અંદર પેહો. પાટકોમ ઉપર તો તસ જેટલી જગ્યા પણ
 પાથી ન હતી અને નીચેની ધણીખરી ખુરશીઓ અને પાટલીઓ
 પણ રોકાઈ ગઈ હતી. આથી જર્જિસને પાછળના ભાગમાં એક બેઠક
 મળી; ત્યાં બેઠા પછી પોતાના અંગન વિચારોમાં એવો તક્તીન બની
 રહ્યો કે પોને આપણુ સાંમળવા આવ્યો છે તેનું તેને જાનજ ન રહ્યું.
 તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હું એકઝખિટા પાસે જઈ તો હું
 તેની પાસેથી દાંડક લાભ લઈ લેવા આવ્યો છું એવો તેના મનમાં
 ચક્ર તો નહિ આવે! અથવા હું ખરેખર નોકરી શોધી કાઢવા મથું
 છું અને નોકરી મળે તો પહેલાંની પેટે ઘરખરચમાં મારો હિસ્સો
 આપણની મારી શુદ્ધ દાનત છે એવો વિશ્વાસ તેને ઉપજશે કે નહિ
 ઉપજે? હું તેની આમળ જઈને ઉભો રહીશ એટલે તરતજ તે મને
 લખાઈકે તો નહિ લઈ નાખે! પહેલાંની પેટે મારી સાથે સખના-
 બરેલું વર્તન કરે કે ન પણ કરે. માટે મને તેમ કરીને એક વાર નોકરીએ
 લાગી જઈ અને પછી તેની આમળ જઈ તો મારી શોભા રહે-
 પેલા મુદાદમ જેણે મને નખાયા દહીને દાડી મૂક્યો હતો તેણે એકાદ
 દિવસ મને અજમાવી લેયો હોત તો કેવું સારું થાત!

એટલામાં તેની વિચારમાળા એકાએક તૂટી ગઈ અને પોતાની
 આસપાસ ઘાનો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો છે તે જાણવા માટે ચારે બાજુએ
 ચમકીને નગર ફેરવવા લાગ્યો. તેણે જોયું તો આખો સખામંડપ છેક-
 બારણા સુધી ઇસારીને બરાબ ગયો હતો અને ત્યાં હાજર રહેલા
 શ્રોતામંડળના કંઈમાંથી મગનબેદી જાણીતો પ્રચંડ ખનિ ગાજી રહ્યો
 હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પોતપોતાની બેઠક ઉપર ઉભા થઈ થઈને

“ પણ તારે પૈસાની જરૂર શી છે ? ” તેણે પૂછ્યું : “ તારે બીજું જોઈએ શું ? ભૂખ લાગે ત્યારે પેટ ભરીને ખાવાનું અને રાત્રે સુઈ રહેવા જેટલી જગ્યા. એટલું હું તને અપાવું છું ; પછી તારે પૈસા શું કરવા જોઈએ તેજ કહે. ”

“ એ અધી વાન ખરી, પણ મેં એક વાર જોમને છેલ્લે દીધો તેમની પાસે મારે નજ જવું હોય તો ? મારે હાલ કશો કામ-ધંધો છે નહિ, તેમજ હાલ મને એવો સંભવ પણ નથી અને તું—તું—”

મેરિજ તને એક હડસેલો મારીને બોલી : “ ચાલો જા. તું કહેવા શું માગે છે ? હું તને પૈસા નથી આપવાની—નથી આપવાની ” એમ કહીને તે તેને છેક આરણ સુધી ધસડી ગઈ અને બોલી : “ હું તને પૈસા નથી આપતી તેનું કારણ એ છે કે, તારા હાથમાં પૈસા આવ્યા એટલે તેનો તું દારૂજી પી જવાનો અને હાલ છે તે કરતાં પણ વધારે ખરાબ થવાનો. તોપણ કે, તને પા ડોલર આપું છું તે લઈને એલ્કહોલિકને ઘેર જા. મનમાં કશો વસવસો રાખીશ નહિ. તેઓ તને મહેણાં નહિ દે, ઉલટાં તને જોઈને રાજી થશે. તને પ્રેમથી આવકાર આપશે. તારે તેમનાથી શરમાવાનું કે સડોચાવાનું કંઈજ કારણ નથી. જા, સીધો ઘેરજ જાજે. ચાલ, સાહેબજી ! ”

જર્જિસ ઘર બહાર નીકળ્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતો કરતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. પહેલાં તો અને ત્યાંસુધી નોકરી અથવા છૂટક મજૂરી મળી આવે તો તે શોધી કાઢવી એવો વિચાર કરીને તે આખો દિવસ કારખાનાં અને માલતી વખારોમાં રવડી આવ્યો; પણ તેનું કંઈજ વળ્યું નહિ. એમ કરતાં કરતાં સાંજ પડી અને અંધારૂં થવા આવ્યું ત્યારે તેને થયું કે, હવે તો એલ્કહોલિકને ઘેર ગયા વગર છૂટકોજ નથી. આવો વિચાર કરીને તેણે તે તરફ જવાનો રસ્તો લીધો તો ખરો, પણ વચમાં એક દેવેલ આવ્યો. એટલે તેમાં પેટા અને મેરિજએ આગેલા પા ડોલરનું ખાવાનું મંગાવીને ખાઈ લીધું. દેવેલમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેનો વિચાર બદલાયો; કારણ કે આજેકાલે ઉધડી થયું હતું અને હવામાં શરદી પાડી હતી નહિ તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે આજે તો મને ત્યાં ખુણી જગ્યામાં પણ મૂકી મોકલશે, આજે પેટ ભરીને ખાઈ લીધું છે તેથી કાલનો આખો દિવસ પણ એમ જ એમ કાલી નાખશે પડશે તો પણ કાલી નાખશે અને એક દિવસ મોકરી મિલમાં પાછળ કાસીશ. પછી સાંજ પડ્યા સંતોષ કરી નહિ હવે તે. વળી દેવેલ લેવાઈ આવે. વિચાર કરતાં કરતાં તે આગળ

દેવે: અને આમુપામ મનર દેવો તેને મનના મધુ કે. જો દાવે
દેવે દેવે થાને ગયા દેવો મેકર એ દેવ અને ને મનમકપમ
મનર કામગયા ગયા દેવો ને મનમકપ પામ આ મ મે રમો. પણ
અને નેમાં સાચ જામ દીવા મેકર ન દેવ, મેકર-વાળ વામના ન
દેવો અને દેવો મનમકપ પણ ન દેવો. પણ આવી આને જાલે રત્ના
દેવો છે એવી મનમકપનું કમ એક માફ પાટિયું લગાવેલું દેવ.
દેવો લોકો પણ તેના દરવાજામાં થાને આંદર જતા દેખાતા દેવો.
તેમને મધુ કે, આ પણ એક મનની વાત છે. આંદર નિરાને
મેલીમ અને તેટલી વારમાં મું કરવું તેનો વિચાર પણ કરી લેવારો.
વિચાર આગળ દેવો દિલિદ પણ મામતું ન દેવું તેથી તેણે જાણ્યું
કે, આ પણ મહા દાસના જેવાજ વગર પેસાનો તમારો દેવો.

તે આંદર પોતા. પાટિયું ઉપર તે તમ જેટલી જગ્યા પણ
મારી ન દેવી અને નીચેની ઘણીખરી પુરમીઓ અને પાટલીઓ
પણ દેવો મહા દેવો. આવી જમિંમને પાછળના ભાગમાં એક બેક
મળે; ત્યાં બેક પછી પોતાના અંગત વિચારોમાં એવો તણીન બની
મેકર કે પોને આગળ સાંજગયા આગ્યો છે તેવું તેને ભાનજ ન રહ્યું.
દેવો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હું એકજાલિદા પાસે જઈ તો હું
તેની પાસેથી કાંઈક લાભ લઈ લેવા આગ્યો છું એવો તેના મનમાં
જે તો નહિ આવે? અથવા હું ખરેખર નોકરી શોધી કાઢવા મધુ
હું અને નોકરી મળે તો પદેલાની પેઠે ધરખરમાં મારો દિરસો
આપવાની મારી શુદ્ધ દાન છે એવો વિચાર તેને ઉપજશે કે નહિ
ઉપજે? હું તેની આગળ જઈને ઉભો રહીશ એટલે તરતજ તે મને
લગાડકરે તો નહિ લઈ નાખે? પદેલાની પેઠે મારી સાથે સખ્યતા-
એકલું વર્તન કરે કે ન પણ કરે. મારે મને તેમ કરીને એક વાર નોકરીએ
લાગી જઈ અને પછી તેની આગળ જઈ તો મારી શોલા રહે-
પેલો મુકાદમ જેણે મને નખજો કહીને કાઢી મૂક્યો હતો તેણે એકાદ
દિવસ મને અજમાવી જોયો હોત તો કેવું સારું થાત ?

એટલામાં તેની વિચારમાળા એકાએક વધી ગઈ અને પોતાની.
આમુપામ શાનો ઘોંઘાટ મહા રહ્યો છે તે જાણવા મારે ચારે બાજુએ.
ચમકીને નગર ફેરવવા લાગ્યો. તેણે જોયું તો આખો સમામકપ છેક-
જામના મધી દસદસીને લગાઈ ગયો હતો અને ત્યાં કાજર રહેલા
એનામકપના દેવોમાંથી મનનેદી જ્યોતનો પ્રચંડ જ્વળિ ગાજ રહ્યો
હતો. આગળ અને પુરો પાતપોતાની બેક ઉપર ઉભા મધુ મળે

કોઈ અકિન્ને જેવા કિન્નર પાળ્યાં હતાં. જેમ જેવાના પાળના કાળ દરમિયાને, કોઈ કિન્નર જન્મ્યાનિ કરીને, જેમ મોખમોન પાળીએ એક અકિન્ને વગર સ્થાવર કરી આંખો દર્શાવે. આ કિન્નરો જર્મિસ સમગ્ર મળે છે, આજની મળા આજના જે આજ કરાવે છે તે પછી આવી પડેંગો દત્તો. જર્મિસને મળું છે, આ મોઢાને કેમ મળું છે કે તેને જેમને આટલા મળા માંડા માંડા મળ જાય છે ! જેમને આજને રોટલા તો મળતા નથી તેવા આજના જેવા પદ્મસિંહ લોકોને ધારાસભાની ગૂંટળીઓ સાથે અને દેશના રાજાનાં જાતી સાથે લેવાઈવાજ શી ? જર્મિસ ધારાસભાની ગૂંટળીઓને લગની સભાઓની સાચી કિંમત આંધી રાકતો દત્તો; કારણ કે પડકાર પાછળ સાચી રમતથી તે સારી રીતે પરિચિત દત્તો.

ભાણુકર્તાનો કવારો સામળવાની તેને દાનનજ ન હતી તેથી સભામાં શું થાય છે અને કોણ શું ગમે છે તે સામળવાની પરવા ન કરતાં તે પાછો પોતાની વિચારમાળાના મણકા જોડવવા મંડ્યો. પણ આ વખતે એવું થયું હતું કે, કદાચ તેને સભામાંથી હીને ગાથા જવાની છત્રા થાય તોપણ જવાનો માર્ગજ રહ્યો ન હતો. તે એકો દત્તો ત્યાંથી તે એક દરવાજા સુધી લોકો સજ્જાસજ્જડી એકબીજાની સાથે દયાઈ ચંપાઈને ખેંચી ગયા હતા. તેણે જોયું કે, હવે સભા અરખાસ્ત થતા સુધી આ જગ્યાએ ખેંચી રહ્યા વગર મારે છૂટકોજ નથી અને સભા પૂરી થશે ત્યારે તો એટલું અધું મોટું થઈ ગયું હશે કે મારે એકઝખિટાને ઘેર જવાનો વિચાર થાય તો પણ જઈ શકાશેજ નહિ. ત્યારે હવે તો જેમ થાય તેમ પણ એમ ને એમ રાત કાઢીજ નાખવી પડશે. સભા ચાલે ત્યાં લગી સભામાં ખેંચવું અને સભા વિખેરાઈ જાય ત્યારે ગમે ત્યાં ચાર કલાક પડી રહેવું એજ કીક છે. વળી તેને એવો પણ એક વિચાર આવી ગયો કે, એકઝખિટાને મળવા માટે સવારમાંજ જવું એજ સારામાં સારું છે; કારણ કે તે વખતે છોકરાં નિશાળે ગયાં હશે તેથી મને અને એકઝખિટાને એકબીજાની સાથે હૈયું ખોલીને વાત કરવાનું કીક ફાવશે. તે પહેલેથીજ સમજી તો છેજ અને મારી દાનન સાફ છે એટલે પછી શી હરકત છે ! હું તેને સમજ પાડીશ કે, હું તમને કોઈને ભારપ થવાને આવ્યો નથી. વળી મારા ખાધાખરચના પૈસા આપનારી તો મેરિજ છે અને મેરિજ પોતેજ મને નિલાવવાનું માથે લે છે; તો પછી એકઝખિટાના આપનું શું જવાનું છે ? તે બહુ ચાંપલાઈ કરવા જશે તો હું પણ તેને તડ ને ફડ કહીજ દઈશ કે તું પણ અત્યારે તો મેરિજની કમાઈ ખાય છે, કાંઈ તું

[illegible]

એવમાં દોઢાં તોની કુખમાં ગોરો માથો તેથી તે અખડીને
જળી ઉઠેલા અને દમણાંજ મારી ગાગરી પકડીને ગદ્દ કાઢતી પેરે
મને કારી મૂકશે, એવી ખીકથી બદાવશે બદાવશે આમ તેમ એવા
મંડેણે. તેનાં નસકોરાં બોલ્યાં દોવાંજ જોઇએ. ઠણે કરવું શું ? તેણે
ખાટદોષ તરફ એવી એકચિત્તે દષ્ટિ કરી અને ગાપણ સાંભળવામાં
મનને સ્તેર કરીને એવું પશાંયું કે જાણે આજના લાપણમાં તેને
નિદ્રા રસ પડેલા હોય તેટલો આખી ગિન્દગીમાં કરી પડ્યોજ ન
હોય. પોતાની આસપાસ બેઠેલા બેઠેલા કોથાવિષ્ટ મોઢાંની, તેમના
નિરંદરકાર્યકન કદુ વચનની અને પોતાની ગરદન ખઠકયા આવનાર
પોલિસના ગિપાઈની પણ કંપના તેના મનમાં આવી ગઈ અને તે
કંપના અગ્નયીજ અવશ રવરૂપ મારણ કરશે એવી દરેક ફાળે પડી
રાખવા લાગ્યાં. તેને એમ પણ થયું કે, મને એક વાર ક્ષમા આપીને

હો, બિન્દાસીને ક્યાય કાઢ્યું ને મને તમે મનાયથી મધ્યમાન સુધી જુએ
 હો કેવળ કો હો, મેં હો કુમળ મને કદાચ કદો હો; આપુએ
 હો પદો, ક્યાય જાનનું ક્યાય મેં પદો કામનાઓમાં,
 ખાંડોમાં આપનું પ્રતિફળ મનેની વચ્ચે મને મનુર્ગી કરો હો;
 વચ્ચેનાં વચ્ચે સુધી જુએમાં આપ ક્યાલિમની બનાવગની મામે
 હો વચ્ચે જુએનું પદો કરો હો અને તેમ કુમળાં આપને કાંતો
 કામનામાં થના અકામનેને હો ક્યાય મધ્યમાન આપના થના
 મેં મને લોખે માળીની પદો મને જાનું હો, આપના કરના આવતી
 હો અને આવતી કામના કરના પદો કદાચ તમારો જુએમાં
 ઉત્તરોત્તર આપને જાનું હો, તમારો મગાં ઉપર લાગેલો કામો
 વધે વધે નંગ થનો જાનું હો, કદાચ તમારો કામનો જોલો વધતો
 જાનું હો અને તમારો પગાંનો દર પદો જાનું હો, તમારો સંજો-
 મેં લોખાં પદો તમારો મગાંને દરેક વધારે ને વધારે દબાવતો
 જાનું હો અને તમને જાનું જાનું બરતીના જોલોનો થેરાવો વધારે
 ને વધારે રિશ્ત જાનું જાનું હો, આ પ્રમાણે મદિનાના મદિના અને
 કદાચ વચ્ચેનાં વચ્ચે વધી જશે તે દરમિયાન તમે અને હું બીજી વાર
 મળ્યું ત્યારે જેમ તમને આપે પદો હું તેમ ને વચ્ચે પણ પછીય
 હો, દર તમારી આંખો ઉપડી છે કે નહિ? દર તમને જુએમાં,
 રિશ્તમાં, તમારો ઉપર ગુજરતા નાના પ્રકારના અત્યાચારોએ
 તમને તમારી ખરી રિશ્તિનું અને તેને બદલવાના ઉપાયનું જાનું
 મળ્યું છે કે નહિ? જના પણ તમારી આંખો નહિ ઉપડી હોય તો હું
 થેં રાખીને જો રહીય. તમારી આંખો ઉપડે ત્યાં સુધી મારે બીજું
 કોઈક કરવાનું નથી, અથવા મારાથી બીજું કાંઈક થઈ શકે એમ
 નથી. હું કંટાળીને ક્યા ચાલ્યો જવાનો હતો? આજો સંસાર ત્યાં
 થવાનગમાં બહારી રહ્યો છે ત્યાં પછી મને ક્યાં આશ્રયસ્થાન
 મળવાનું હતું? ક્યા ઉજ્જવ વચ્ચેમાં જાનું હું હરી શકીય? ક્યા
 મીનગ સ્થાનમાં જાનું હું મારા નિગરની જાલને ટાઢી પાડીય? ક્યા
 તમારો કુખો તમે નથી જાનું તેટલાં હું જાનું હું અને તેથી તો
 હું જાનું ને જાનું જાનું હું, મારે હરીને હોવા રહેવા જેવી એક પણ
 જાનું નથી. હું આખી કુનિયામાં રવડી આવ્યો, પણ ત્યાં મેં ત્યાં
 મેં આની આજ કુટ પ્રયાનો અમલ દોડો, મેં મારી સગી આંખે
 દોડો માનવકુલના મુંદરમાં મુંદર અને ગંબીરમાં ગંબીર ભાવો,
 રિશ્તોનાં મુંદરમાં મુંદર રવજો, ધર્મવીરોની જુએનાં માનનાઓએ
 જાનું લોખીઓનાં અને લંકારાઓની સુચ્ચરિયત મંડળીનાં દાસ-

દાસીઓ બનીને ઉભાં છે. કવિઓ, દાર્શનિકો, સ્મૃતિકારો અને ધર્મ-
ચાર્યો-બધાજ શ્રીમંતોનાં ગુણગાન ગાય છે, તેમની શોષણનીતિને
અથવા લૂંટને પ્રમાણપત્ર આપે છે, અને શાસ્ત્રકારો તેમની રાક્ષસી
નીતિની વકીલાત કરે છે. આનું કારણ શું? કારણ એજ છે કે, એ
કવિઓને, દાર્શનિકોને, સ્મૃતિકારોને, ધર્મગુરુઓને ધનવાનો પાસેથી
મનમાનતો પુરસ્કાર મળતો રહે છે, તેથી એ બધાએ મળીને ગરી-
બોને ચૂસી ખાવાનો વ્યવસ્થિત સંઘ સ્થાપ્યો છે, દુનિયાનાં દુઃખોનું
મૂળકારણ ધનવાનોની લૂંટનીતિ છે, એ વાત કોઈ કવિએ, કોઈ
સ્મૃતિકારે કે કોઈ ધર્મગુરુએ કહી નથી. પોતાના વૈભવવિલાસને માટે
ધનનો ઢગલો કરનાર માણસખતનો અપરાધી છે, ચોર છે, લૂંટારો
છે એવું કોઈ ધર્મગુરુ બોલ્યો નથી. શા માટે બોલે? બોલે તો તેના
સંપ્રદાયને માટે સોનાના કળશ અને સોનાના સ્તંભવાળાં મંદિરો કોણ
બંધાવી આપવાનાં? મોટામાં મોટા બુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓ શ્રીમંતોની
લક્ષ્મીના દાસ બન્યા છે અને શ્રીમંતોનું ઐશ્વર્ય જોઈ કાયમ રહે
એવાજ ઉપાય યોજતા રહ્યા છે. એટલાજ માટે હું નિરાંત વાળીને
બેસી શકતો નથી, હું મારી જીભ બંધ કરી શકતો નથી. એટલાજ માટે
હું મારા અંગત સુખને, મારા શરીરના આરામને ઠોકરે મારીને અને
મારી તંદુરસ્તી તથા પ્રતિષ્ઠા જોખમમાં નાખીને—અધે રવડતો ફરું
છું અને સૌની આગળ મારા જિગરની ધીકતી જ્વાલા ફાવડું છું.
મેં ગરીબાઇ વેડી છે, મંદવાડ વેડ્યા છે, પણ તેથી ડરી જઇને માફ
કામ છોડી દેતો નથી; મેં શ્રીમંતોના નિરસ્કાર અને સત્તાવાળાઓની
ધમકી પેટ ભરીને ચાખ્યાં છે, મેં કારાવાસ વેડ્યો છે, મારા માથા
ઉપર તેમણે દુઃખનાં ઝાડ ઉઘાડ્યાં છે, પણ મેં માફ બોલવું જારી
રાખ્યું છે અને મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી બોલતોજ રહીશ.
આ જગતમાં અને જગતની બકાર એવી કોઈ સત્તા નથી, ન હતી
અને ભવિષ્યમાં પણ પેદા થવાની નથી કે જે મારે મોઢે ફૂંચે મારી
શકે. હું નાસીપાસ થતો નથી. આજે નિષ્કળ યજ્ઞશ તો કાલે સફળ
યજ્ઞશ. હું પોતે નિષ્કળ યજ્ઞશ તો મારી પાછળ મારે રસ્તે ચાલનાર
બીજાને કોઈ પણ એક દિવસ તો સફળ થશેજ યજ્ઞ. મારા હૈયામાં
જે ભય છે તે હું જાહેર ન કરું તો હું સત્યનો ભંગ કરું, માણસ-
જનનો અપરાધી હું. મારી અશ અમર છે. મને કોઈ વિશ્વાસ
છે કે જે સત્યનું દર્શન મેં કર્યું છે તેને જો કોઈ એકજ વાર જગ-
તનાં માનવીઓની આગળ જાહેર કર, એ સત્યને જગતમાં માન-
વાના પ્રયત્નોમાંથી પેદા થએલી તેની વ્યથાનું માનવમાત્રના કોઈ

નિદા રવાનું જાણે. મરેજો લગને જાણુ છું. મેં કહેવા નરા
 કારણે ત્રિવ નમારી આજન મારું છું. મનુષ્ય પ્રકારની નવેમરથી
 સ્વદા કરવાનું ક્ષિતિ કાર્ય નમારી રમતે મ ક પું. ત્યારે મારી આવ-
 ર્થે, મારા આદર્શને ગ્રીષ્મના જેટલી કડવાતાથી નમારામાં હું
 દેવો નથી, તમે નમારી આશ્વાસના કાદવની મપાટીના કળા વધારે
 દેવે જેટલું કહના નથી, નમારા ઉપર નમસ, નિષ્ક્રિયતા અને આ
 વધાની ત્રિપુટિને અધિકાર ઓગળતી જેટલું છું તેથી હું નારીપાસ
 કહે નથી. આ મારે નામીપાસ માઠું ? તમારી વિરુદ્ધમાં જે જે બળ
 કેમ કરી રવાં છે અને તમને ઢોરની જેઠે ધકેલી રવાં છે તે બળને
 હું સારી રીતે ઓળખું છું. તમારી પાદને ઊભી નાખનાર મરીઆ-
 કારણે આજુબો માર ક્ષેત્ર છે તે હું જાણું છું. તમને સદાને માટે
 કૃતજ્ઞતા મુલામ બનાવી ગમવા માટે તમારા માલિકોએ રમેલી બળને
 મેં જેટલું લાંબી છે. તમારામાંથી પુરુષત્વનું દીપેદીપું નીચેથી કાઢવા
 માટે તમારા ઉપર જે જે પ્રકારનાં સ્થૂળ અને મુદ્દમ દબાવુ કરવામાં
 આવે છે તે બધાંને હું સારી રીતે જાણું છું. પછી હું નારીપાસ
 કહેજ કેમ ? મેં તમને કહ્યું હતું તે ફરીથી કહું છું કે, મારી આશા
 અમર છે. હું અમર આશાવાદી છું. કારણ કે મારી ખાતી છે કે
 આજે મારું બાળજુ સાંભળવા માટે સંકટો સ્ત્રી-પુરુષો એકઠાં થયાં
 છે, તેમાંનાં ધણીખરાં ગમે તેવાં મંદ, નિરસાદી, આશાહીન અને
 પાંચગાં હશે, કદાચ ધણીખરાં માત્ર ખાલી લૂખી જિગ્ઞાસાવૃત્તિને
 સંતોષવાને માટેજ આવ્યાં હશે, કાંઈ કાંઈ તો મારી મસ્કરી કરવા
 માટેજ આવ્યાં હશે, તો પણ આ બધાંમાંથી ઓછામાં ઓછો એકાદ
 અણુસ તો એવો જરૂર નીકળી આવશે કે જે કુખના મારાથી,
 જીભીઓના જુલમની ચાલુ સત્તાવણીથી આખરે જીવ પર આવ્યે
 હશે, જેની આંખોનાં પડળ અન્યાય અને પશુતાના આકર્ષિત સાક્ષા-
 દારથી ઉઘડી ગયાં હશે અને જેના કાગળને ધણો લાગવાથી મારું
 બાળજુ નાછૂટકે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હશે. હું પ્રાણુ ઓલીને મારા
 દેવાની વરાળ ફાલવું છું ને તેજ બાણસને માટે ફાલવું છું. મારા
 શબ્દોનું લક્ષ્ય મેં તેનાજ હૃદયને માની લીધું છે. મારે તેનાજ હૃદયને
 દર્શાવવું છે. અને હવે વિશ્વાસ છે કે, મારા શબ્દો તેના માનસમાં
 પીગળીના ઝખકારાની જેઠે અજવાળું અજવાળું કરી દેશે, તેના ધોર
 અધકાર વીખેરી નાખશે, તેના જીવનમાં ઉપરનાં સંકટોને તેમના
 ખરા સ્વરૂપમાં બતાવી દેશે. અત્યાર સુધી જે ગૂંચવણોથી તે મુંઝાતે
 રહેતા હતા તેને ઉઢેલી નાખશે, તેના કર્તવ્યની આટે આવનારી મુ-

આટલું કરવાને માટે પાણી તમારે ધાણા આકરા ભોગ આપવા પડશે તે હું જાણું છું. એ ભોગ આપવાનું તમારામાંના ઘણાને માટે કેટલું કઠણ છે તે પાણી હું જાણું છું. હું કાંઈ સ્વર્ગમાંથી નથી આવ્યો, મહેલાનામાં કોઈને માટે નથી થયો. હું એક વાર તમારાજ જેવો હતો, તમારીજ જગ્યાએ હતો. તમારા જેવુંજ જીવન મેં પોતે પણ ગાળ્યું છે. આ આખી સમામાં એવો એક પણ માણસ નહિ હોય કે જેને ગરીબોની હાડમરીએનો મારા કરતાં વધારે અપરોક્ષ અનુભવ મળ્યો હશે. હું અંધી જ્ઞાનના અનુભવો લઈ ચૂક્યો છું. ધરખાર વગરનાં અને માખણ ચિનાનાં મળે પેટે રસ્તામાં આમતેમ સ્વડનારાં છે. કમરોની પિટખાણુએનો મને અનુભવ છે; કારણ કે મારી એવીજ અવસ્થા હતી. ખૂટ રીસિશની ડખ્ખી લઈને “શેડ ! ખૂટ-પોલિશ ! શેડ ! ખૂટ-પોલિશ !” કરતા કરતાં શેરીએ શેરીએ ભટકવાનો અનુભવ પણ મેં લીધો છે. ખોરાકમાં કેટલાય દહાડાના વાસી રોટલાનો કટકો મળે અને મવાને માટે કોઈના ભાંયરના દાદરાનાં પગથીઆં અથવા ખાસી ગાણું મળે એવી જિંદગી પણ મેં ભોગવી છે. મેં મારા હૈયામાં સાડસને તથા મહેન્દ્રએને પોપણુ આપ્યું હતું, ઉચ્ચાકાંક્ષાઓનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં અને પછી મારા હૈયાની એ મહામૂલ્યવાન હરીઆળા ફૂલવડી જગતનાં દૂર પશુખળના પગ તળે છુંદાઈ ગઈ તે પણ મેં જોયું છે અને તેનાથી થએલ મનેવેદના અને નિરાશાનાં દુઃખ પણ મેં વેઠ્યા છે. મળ્ગરી કરીને જીવનાર માણસને જો જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય, પેતાની પુદ્ધિને, પિતાન કરવો હોય તો તેણે કેવા કેવા ભોગ આપવા પડે છે. કેવા કેવી મુશીબનો વેઠવી પડે છે તે મારા પાતાના અંગત અનુભવથી હું સારી રીતે જાણું છું. જ્ઞાન મેળવવાની મને અદમ્ય ભાષ લાગી હતી; પણ હું તો મળ્ગૂર રહ્યો તેથી બેદાખલે મેળવના બેદાનને ભાગવતી જે જે સગવડો મળે છે તે મને તે મેળવેલા રીતે વધુ ગાંઠ ગમે તેમ કરીને લાણવુંજ હતું તેથી મેં તથા તમ, અદમ્ય ભાષ, ખોરાક ઉપર કાપ મૂકીને એપરિએ, નરના, વીરો, વાગવાનું તેજ લીધું અથવા રાત્રે મોટે સુંધી જાગીને મરદારી કાળમ આગળ હોતો ઉભો લાણતો ગયો. આવી રીતે ભગવા ભગવા ન પાળા વાગે મારી તણિયત બગાડી, શરીરનાં અને મનના પાનિનાના કટ પેડવા, જિંદગીને પણ જોખમમાં નાખી એમ કહું તે પણી પાણું નથી. આ ઉપરથી તમારી સૌતી ખાત્રી થશે કે, મને મળ્ગૂરવર્ગના જિંદગીની એકેએક પરિસ્થિતિનો અનુભવ છે. એકલાજ માટે વધારે હું તમારી આગળ મુક્તિનો અથવા મળ્ગૂર

જનિતા સ્વાતંત્ર્યનો સદેશો લઇને આવું છું, મેં કદપેલા નવા
 સેસરનું ચિત્ર તમારી આગળ ધરું છું, મનુસંપ્રદાયની નવેસરથી
 રચના કરવાનું કદિન કાર્ય તમારી સામે મ કું છું, ત્યારે મારી ભાવ-
 નાઓને, મારા આદર્શોને ઝીલવા જેટલી કદપનાશક્તિ તમારામાં હું
 જોતો નથી, તમે તમારી આરાપાસના કાદવની સપાટીના કરતાં વધારે
 હિંમે જોઈ શકતા નથી, તમારા ઉપર તમસ, નિષ્ક્રિયતા અને અ-
 શ્રદ્ધાની ત્રિપુટિને અધિકાર ભોગવતી જોઈ છું તેથી હું નાસીપાસ
 થતો નથી. શા માટે નાસીપાસ થાઉં ? તમારી વિરુદ્ધમાં જે જે બળ
 કામ કરી રહ્યાં છે અને તમને દોરની પેઠે ધકેલી રહ્યાં છે તે બળને
 હું સારી રીતે ઓળખું છું. તમારી પીઠને છોલી નાખનાર ગરીબા-
 ળથી ચાખુદનો માર કવો છે તે હું જાણું છું. તમને સદાને માટે
 પેનાના ગુલામ બનાવી રાખવા માટે તમારા માલિકોએ રચેલી બળને
 મેં જોઈ લીધી છે. તમારામાંથી પુરુષાત્વનું દીપેટીનું નીચાલી કાદવા
 માટે તમારા ઉપર જે જે પ્રકારનાં રથૂળ અને સૂક્ષ્મ દબાણ કરવામાં
 આવે છે તે બધાંને હું સારી રીતે જાણું છું. પછી હું નાસીપાસ
 થાઉં કેમ ? મેં તમને કશું હવું તે ફરીથી કહું છું કે, મારી આશા
 અમર છે. હું અડગ આશાવાદી છું. દારણ કે મારી ખાત્રી છે કે
 આજે મારું બાળજી સાંભળવા માટે સેંકડો સ્ત્રી-પુરુષો એકઠાં થયાં
 છે, તેમાંનાં ઘણાંખરાં ગમે તેવાં મંદ, નિરુત્સાહી, આશાદીન અને
 પાંગળાં હશે, કદાચ ઘણાંખરાં માત્ર ખાલી લખી જિજ્ઞાસાશક્તિને
 મનોવશને માટેજ આવ્યાં હશે, કાંઈ કાંઈ તો મારી મરકરી કરવા
 માટેજ આવ્યાં હશે, તો પણ આ બધાંમાથી ઓછામાં ઓછો એકાદ
 માણસ તો એવો જરૂર નીકળી આવશે કે જે દુઃખના મારાથી,
 જુઓઆના જુઓમની આત્મ સનાયથીથી આખરે જીવ પર આવ્યેદ
 હશે, જેની આંખોનાં પડળ અન્યાય અને પશુનાના આક્રમિક સાક્ષા-
 ત્કારથી હૃદયી ગયાં હશે અને જેના કાજળને ધક્કો સામવથી મારું
 બાળજી નાહુટકે લક્ષપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હશે. હું પ્રાણી જાતીને મારા
 દેખની વરાળ દાઢવું છું તે તેજ માણસને માટે દાઢવું છું. મારા
 સખેદનું લક્ષ્ય મેં તેનાજ હૃદયને માની લીધું છે. મારે તેનાજ હૃદયને
 દલાવવું છે. મને દર વિશ્વાસ છે કે, મારા સખેદો તેના માનસમાં
 પીગળીના જખકારાની પેઠે અજવાણું અજવાણું કરી દેશે. તેને પેર
 અધિકાર પીગેરી નાખશે, તેના જીવનમાં ઉપરનાં સંકેતોને તેના
 ખરા સ્વરૂપમાં બતાવી દેશે. આખરે સુધી જે અંગેજોડીને મુઝાવે
 કરતાં હતાં તેને દોરતાં નાખશે, તેના કર્મબંધી આટે અપવરતી મુ

હું છે. મેને એક જાહેર અનુભવ છે. મારાત્મા છે. પ્રગટા
 સિદ્ધિવાનનાં જુની મહેલી માન્યતાનાં સ્થાયી જગતી રાખે નેમની
 હશે કદાચ આંસુએ નેના નસ જગતપમા એક વાર તે નિરાશો.
 એ વાર મેને એક દિવસ અને પછી તેનું પ્યાન છે. મેનો મારાત્મા
 છે. આંસુ—દં નમારી સાથે વાન દરં છું તે
 પરીક્ષિત-મંજુના કમળમેદાનમાં ને મદોન્મત રાષ્ટ્રોનાં મેન્ય એક-
 કોમની સામે મોદયા માંડીને ઉભાં છે અને આપણે આપારે અહીં
 મોઢાં છીએ તે વખતેજ દ્વાય એક પદાનાં દય દય લાખ માણસો
 એકબીજાનાં મળાં ઉપર ધમી મળાં દશે અને ઉન્માદમસ્ત પ્રાણી-
 એની મારફ એકબીજાના દૂકડે દૂકડા કરવા મંડી મળાં દશે ! અને
 આ મનુષ્યદાતાનો દારજી દાંડ પીસમી સનાહિદમા—ત્રેમ અને બંધુ-
 ભાવના પચમંજર હંમુના જન્મ પછી એક દત્તર અને નવસો વર્ષ
 પછી ! હંમુના ઉપદેશ પ્રજુપ્રેરિત છે એનો આગળીસસો વર્ષો સુધી
 ખાલી જવારો દર્ષાં પછી હંમુનાજ દેવતાતા અનુયાયીઓ તેનો છડે-
 મોઢાં સજ દરવા નોદયા છે અને જંગલનાં ફાટી ખાનારાં રાની
 પંજુઓની મારફ એકબીજાને ફાટી ખાવા મંડ્યાં છે ! પંડિતોએ
 તેમની પંડિનાર્થ અજમાવી, કવિઓએ અશ્રુપાત દર્ષાં, રદન દર્ષાં,
 જગદ્ગુરુઓએ આવાં દૃત્યોને વખોડી કાઢ્યાં—પણ તે છતાં આ
 સર્વકર દૈત્ય જગતના ઉપર છુટે વાયે ફલગો ભરતોજ ફરે છે !
 મોઢો માલગાડીઓના ડબ્બા ભગઈ નય એટલાં સાઓનાં થોધાં
 છે, નિરાશો છે, મદાવિલાસયો છે. વર્તમાનપત્રો છે—અધું છે; પણ
 માણસ હજી પશુનો પશુજ રહ્યો છે. આપણે વિદ્યાનની શોધો કરી,
 આશય અને પાતાળના બેદો ઉઠેલા, કુદનની શક્તિઓ ઉર કાણુ
 ખેંચાડીને તેમને આપણી કાસી બનાવી, પણ તેનું પગિયાન શું આવ્યું ?
 પગિયાન તો એજ આવ્યું કે અપણે એકબીજાનાં નાસ કરવાને
 પહેલાંના કરતાં સુગળ બની મયા છીએ. દાહક નીરંજનમાંની
 જગ્યાએ આપણી પાસે બંદૂકો અને તોપો આવી ગઈ છે. આપણી
 દિશક વૃત્તિ તો અસલના માણસખાઉઓના જેટલીજ છે અને માણ-
 સને મારવાનાં આપણાં સાધન માણસખાઉઓના સાધન કરતાં જે-
 સમાર વધી મળ્યાં છે. આ દિશક વૃત્તિના ભડકાને આપણે બુદ્ધ કદીએ
 ઈએ અને એવાં બુદ્ધો તો થતાંજ આવ્યાં છે અને થયાજ કરસે, એમ
 કદીને આપણે તેમને વિષે ઉઠો વિચાર નથી કરતા અને મરીવાદીઓની

• ૧૯૦૪ ની સાલના રસો-ગળખાનીજ બુદ્ધને ઉદેશીને હતું છે.
 —અનુવાદક

અને તેમના કૈય' કરનાં કરનાંજ એકે કાળુ' નેજા છે. તમે એમ ન
કેવળ છે, મેંએ આખા જગતના કેવળ મનુષ્યનાજ માલિક છે.
તે, નજી, રહે રહે રહે રહે આખુ ને આખું ગાળન પણ તેમજે
મહીરી હોય છે અને આ પ્રમાણે સ્વધર્મથી અથવા બગાડાગરી
કેવળથી રાખા વડે તેઓ પોતાની વિધિ વધુ ને વધુ મુદ્દ બનાવ
જાગ જાય છે અને આખા જગતની અપરિણે, આખા જગતના
વધિનયઅવમાનના રૂપને પોતાની પામે બંગી આત્મવાના મારને
રહે જગત અને વધારે વિરાગ કરનાજ જાય છે. ત્યારે અરે મનુષ્યો
અરે પૂ. જો પાટને રહેરો કરનામાગ્યો ! તમે શું કરો છો ! તમે
જગત કે મોડાની પોરે તમારા માલિકની ઝૂંસરી તમારી ગરબો ઉપર
કેવળી હોવાને દુઃખના દલાડા પૂરા કરો છો. એ ઝૂંસરીયા તમે
એકલા બધા રેવાઈ ગયા છો કે તમારી ગરબન પર પડેલાં ગામડાંનું
જુ તમને જાન રહ્યું નથી, એ જોતે તમને રજાવગત ચર્મ જયો
છે. દારણ કે તમે એજ અવસ્થામાં જન્મ્યા છો. તમે સમજ્યા થયા
જરૂરી તમે તમારી આમપાસ આની આજ પરિસ્થિતિને જુઓ છો
તે ઉપરથી તમારા મનમાં એવી જોટી જાનિ પેદા થઈ ગઈ છે કે,
આ પરિસ્થિતિ જગતનાં સનાનન ત્રિકાગસત્ય ધર્મોનું એક અંગ છે.
તમને તે મુખ અને ચંદ્રના જેવી અચળ લાગે છે અને તેથી તમે
તેને મુખે મોઢે સદન કરી સ્યો છો. અથવા એજ ધનવાનોની દલાલી
કરનારા શાસ્ત્રકારોએ તમને ગજથૂથીમાંથીજ એવા ઝેરના ઘૂંટડા પાયા
છે કે તેથી તમારી સ્વનંત્ર વિચારશક્તિ બહેર મારી ગઈ છે. તેમણે
તમને શીખવ્યું છે કે, આ શ્રીમતો તેમના પૂર્વજન્મોનાં સંચિત પુ-
રોગના ફળરૂપે સુખ જોગવે છે અને તમે તમારા પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં
પાપની મગ્નરૂપે આવી કોડી રિયતિમાં જન્મ્યા છો. આ ઉપદેશમાં
દલાદલ ઝેર છે તે તમે સમજી જાઓ, તેનાથી સાવધાન થઈ જાઓ.
તમારાં દુઃખોનું ખડું કારણ અને તમારી મુકિતનો ખરો ઉપાય તમારા
આમગમી છુપાવવાને માટે ધૂનું દગાબાજ શાસ્ત્રકારોએ તમને લૂંટ-
નારા અને તમારું રક્ત ચૂસનારા વર્ગના લાભને માટે શાસ્ત્રોનાં અતુ-
શાસ્ત્રન રચ્યાં છે, અને તેમ કરીને તમારી આંખો ઉપર ઢાળા પાટા
આંધીને તમને ધાંચીના બજારની પેટે ઘાણીએ જોડી રાખ્યા છે; છતાં
હું તમને જાની દોષને પૂછું છું કે, તમારામાંથી એવો કયો દેવાફૂટો
છે કે જે આ પરિસ્થિતિ સદાને માટે આવી ને આવીજ રહેશે એવું
માનતો હોય ? એવો કયો કલ્પ દેવાનો પાછા માણસ અહીં જોડો છે
કે જે પોતાને મોઢેથી કબજા કરે કે હા, આવું ને આવું સદાકાળ આપ્યા

જ કરવું જોઈએ ! માનવસમાજની કુલ મહેનતનું પરિણામ, માનવ-
જાતિને જીવતી રાખવાની તમામ સામગ્રી આજસુ, હરામી, બેકાબાઉ
અને પારકાના કોણી ઉપર જીવનારી જીવાતોનેજ પોપવા માટે સદા-
કાળ વપરાતીજ રહેવી જોઈએ ? પરાયો માલ ખાનારાઓના મિથ્યા-
ભિમાનને અને તેમની વિષયલોહુપતાને સંતોષવા માટેજ તેનો ઉપયોગ
થાય; કોઈ પણ વ્યક્તિ તેને સ્વચ્છન્દે વેડફી નાખે, અને જેના ઉપર
માણુસગ્નતનો સામાન્ય અધિકાર છે તેનો ભોગવટો થોડાક ખાઈ
બદેલા લોકોજ કરતા ફરે અને કોઈનો કોઈ કાળે કોઈ રીતે તેના ઉપર
કશે અંકુશજ ન રહે એવું માનનારો જે કોઈ અહીં બેકો હોય તો
તે ઉંમો થઈને મારી સામે આવે. અને જે તમે એમ કહેતા હોકે,
આવું ને આવું તો આપણે નજ ચાલવા દેવું જોઈએ. આ ઘોળા
દહાડાની લૂંટને આપણે અટકાવવી જોઈએ તો હું તમને પૂછીશ કે
એ કાર્ય કોણ કરશે ? કોની સત્તા એ લૂંટારાઓના મોંઢામાંથી લૂંટનો
કોળીઓ ઝૂંટવી લેશે ? તમારા માલિકો શું એવા સૂવાળી સૂંઢના છે
કે તેઓ પોતાને હાથેજ પોતાનાં ગળાં ઉપર કાપ મૂકશે ? તમારા
સ્વાતંત્ર્યનો પટો તેઓ પોતાને હાથેજ લપ્પીને તમને આપી દે એવા
શું તેઓ ઉદાર છે ? તેમની પોતાની ગરદને! કાપવાની છરી સજીને
તમારા હાથમાં મૂકે એવા તેઓ શું ભોળા છે ? તેમના હાથમાંની
સત્તા છીનવી લેનાર મજ્બૂરસૈન્યનું સેનાપતિપણું કોઈ કાળે પણ તેઓ
લે એવી તમે આશા રાખો છો ? તમારી મુક્તિના સંગ્રામને માટે
જોઈતાં નાણાં શું તમને તેઓ પોતાની નિજેરીઓમાંથી કાઢીને આપ-
વાના છે ? તમને કેળવવાને માટે શાળાઓ અને કોલેજો શું તેઓ
પોતાને ખર્ચે સ્થાપવાના છે ? તમારા હકોનું સંરક્ષણ કરનાર પત્રો-
ના ખર્ચોનો ભાર શું તેઓ ઉપાડી લેવાના છે ? તમારાં મહાજનોના
સંગઠનનો અને તમારા ઉદ્દેશોના પ્રચારનો ખર્ચ શું તમને તેમનાં
ગળવાંમાંથી મળવાનો છે ? એવી આશા કોઈ રાખતું નથી—રાખી
શકેજ નહિ. એ બધાંજ કામ તમારાં પોતાનાં છે અને તે તમારે પોતે-
જ ગમે તેમ કરીને પણ ઉપાડી લેવાંજ જોઈશે. એ સ્વપ્નોને તમારે
એકલાએજ મૂર્તિમંત કરવાનાં છે. એ નિશ્ચયોને તમારે જાતેજ સફળ
કરવાના છે. એ બધું તમારે ધનવાનોના અને સત્તાવાનોના કટ્ટર વિરો-
ધની ઝડીઓની સામે ટક્કર ઝીલીને કરવું પડશે; તેમની નિન્દા,
ઉપહાસ, વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય, જૂઠાં તહોમત—એ બધાંને ઘોળીને પી
જઈને તમારા મનોરથ સિદ્ધ કરવા પડશે; ચાખૂફના માર અને જોલ-
ના ત્રાસને સદન કરીને તમારે તમારા આદર્શોને સફળ કરવા પડશે.

તેનું પોતાની જવાબદારી, પોતાના મનુષ્યો આત્મવિકાસનું ચિત્ત
જુએ છે, તેને પોતાના જીવનનું જ્ઞાન થવા માટે છે, સ્વપ્રાયશ્ચામાં તેને
જીવ પોતાના જીવનું જેવું જોઈએ તેવું જાય છે. આદ્ય તે જરાક દાઢ
દાઢ છે અને તેની વચ્ચે જેવી બેઠીએ રાગા સનગના તાંતજાની
ખરે નોંધવડ તરી જાય છે! તેના આખા મરીદમા વિગતો-આદની
સરિ નામી હો છે, તેની નાટીએ નાટી, તંત્રજો તંત્ર ચનગની હો છે,
તેના વિચાર દેદના એક સેડથી બીજા છેડા સુધી નવીન પ્રાણસક્તિ-
ને સમાર થઈ જાય છે, તેની પદાધીનતાનાં વાદળ જગૃન થએલા
મુઠ્ઠની સ્વપ્રાયશ્ચિની પંડે નેજ દાણે વેરાઈ જાય છે અને તેના આદરો
સુખમાન બની જાય છે! તે હોના થવા જાય એટલામાં તો તેનાં
જીવન માત્ર સરી જાય છે, તેના માથા ઉપરનો બોમ્બે દડાક લાદને
ચળી પડે છે-ને હોના થાય છે, તેનો પર્વતાકાર દેહ ત્રિવિક્રમની
પેઠે ત્રણ ડગલાંમાં નદિ પાણી એકજ ડગલામાં આખા જગતને માગી
પડે છે, દિશાઓ તેના વિજયદુર્ગસિના પડછંદાથી ગાજી હો છે, તેના
‘મુખમાંથી જ્યેષ્ઠા નીકળી પડે છે—”

બોલતાં બોલતાં વક્તાની વાગ્ધારા એકાએક થંભી ગઈ, લાગ-
ણીના પૂરના વેગને લીધે તેનું ગળું રૂધાઈ ગયું; તે બોલતો અટકી
રહે અને જાણે તેણે પોતેજ કહેલું સ્વપ્ન તેને કોઈ આવેના પ્રદે-
શમાં, અવિષ્યત્ કાળની સીમામાં ઘસડી જઈ હોય અને સલામંડપને
હો તેના મુદ્દમ દેહે કોઈ જુદીજ સૃષ્ટિમાં આપ્યો ગયો હોય એમ
કેઈ બાહુ કરીને, નેત્રો ઉઘાડી કરીને તે હોના રલા. સલામાં બેઠેલ
એકેએક પુરુષ અને સ્ત્રી ધ્રુમધ નિનાદ સહિત એકદમ ઉભાં થઈ
ગયાં. ઉન્મત્ત અવસ્થામાં અદ્દહાર્ય કરતાં કરતાં હવામાં જોરથી હાથ
પાંજરા લાગ્યાં. બધાની સાથે સાથે જગિંસ પણ હોના થઈ ગયો.
તેનું ગળું ફાટી જાય અને ધાંટો બેરી જાય એટલા જોરથી તે ચીસા-
ચીસ પાડવા મંડ્યો. સભામાં એકેએક વ્યક્તિ ઉન્મત્તપ્રાય બની ગઈ
હતી. તેઓ ખૂબો પાડતાં ન હતાં, પણ તેમના હૃદયમાં પહાડી નદીના
પૂરની પેઠે ઉછળી આવેલા ભાવપ્રવાહને વેગ આપવા તેમનાથી ચીસો
પડાઈ જતી હતી. સભામંડપનું વાતાવરણ કોઈ મહાબળવાન ગૂંઠ
પ્રાણસક્તિનાં આંદોલનોથી કંપિત થઈ ગયું હતું. વક્તાના સ્થૂળ
શબ્દોનું અથવા તેની વાણીની છટાનુંજ એ પરિણામ ન હતું; પણ
તેના શબ્દે શબ્દમાંથી, તેના દેદના આંતરે અણમાંથી ઝરતી કોઈ
અચિન્ત્ય ગૂંઠ સક્તિ સૌના પ્રાણને સ્પર્શાને તેમને સર્વને પોતાનાજ
પ્રમાન વિકંપિત બનાવી રહી હતી. તેના મેઘગંભીર કંદનો સ્થૂકો

ઉંડાં નાળનું જશે. શરૂઆતમાં તેનું પણ એટલું અણ, એટલું મુદ્દ માલુમ પડશે કે કોણ તેને સહેજે હરી કાઢશે, તેનામાં કોઈક દમ નથી એવું માની લેશે. વળી તેનું સ્વરૂપ પણ અસચિદ્ર દશે. તેના બાલ દેખાવમાં ઘેર અને નિસ્સહારની કાયા પણ આવી જશે. પરંતુ એ આદોક્ષ્ય ગમે તેનું દશે તો પણ મનુરજનનિની અને પગારદાર ગુલામેની પ્રદેવતા અથવા પ્રાણદાતાનું સ્થાન લેશે. તે પોતાના સત્તન અને અપ્રતિદત બેરી નાદથી મનુર આલમને નિદ્રામાંથી જગાડીને સાવધાન કરશે, તેને એક પળવાર પણ હરીને એસવા નહિ દે—એકાદ એ દેશના મનુરોનું નહિ પણ આખા જગતના એકે એક દેશના, એકે એક જાતિના મનુરોનું એક અમેલ અને સાચા રુચિરના સંબંધથી સંગઠિત અનેનું કદમ્બ બનાવી દેશે. દેશેદેશના મનુરો તે છંદ-દેવતાના જન નીચે માગળ્યા આગ્રજોની માદક અદ્યદ્ય બનીને ઉભા રહેશે. અત્યાર સુધી તેમણે જે જે અન્યાય, જે જે ભુલમ મૂંઝે મોઢે સહન કર્યા છે, જે જે અભિલાષાઓ તેમનાં જિગરોમાં ગૂંચળાઈ મરે છે, જે જે આશા-ઉમેદનાં પૂર તેમનાં હૃદયમાં ઉછાળા મારે છે, તે તે બધાનો એકસામટો પુમુલ નિનાદ ગાજી ઉડશે! જગત યએલા મનુરસંઘની રણભેરીના પડછંદા દિગન્તમાં ગાજશે અને જગતમાંથી ગરીબાઈ અને કંગાલિયતના, દુઃખના અને અપમાનના દહાડા પૂરા થયા છે, એવા અપ્રતિદત પોકાર કોટિકોટિ કંઠમાંથી સમસ્વરે નીકળવા લાગશે! પદદલિતોના ઉત્થાનનાં મંગલ ગીત ગુંજી ઉડશે અને ભુલમનો ઉત્પીડનનો યુગ હવે પૂરો થયો છે એવું સૂચન કરનારાં આશાજનક ચિહ્નો વડે દિશાઓ શોભાયમાન થશે. નિરાશા, દુઃખ, દારિદ્ર્ય, ઉત્પીડન અને અપમાનના પંચાગ્નિમાં તપીને સિદ્ધ અને પ્રયુદ્ધ બનેલા મનુર સંઘના મેઘગંભીર અવાજને કોઈ કેલી શકશે નહિ, તેના અપ્રતીમ બળની સામે કોઈ ટકી શકશે નહિ. ‘અમે કોઈના દાસ નથી પણ જગતની તમામ વિભૂતિઓને પેદા કરનારા અમે એકલાજ તેમનાં સાચા અને કાયદેસર અધિકારી છીએ’ એવું ગર્જન ત્યારે કોટિ કોટિ મનુરોના કંઠમાંથી ગાજી ઉડશે, ત્યારે પારકી સંપત્તિને દબાવી એઠેલા પૂંછપતિઓનાં કાળજી કંપી ઉડશે. ત્યારે તેમને ભાન થશે કે અસીમ બળવાન, પર્વતાકાર અને પોતાના સુદીર્ઘ આહુ વડે આખા જગતને વીંટાઈ વળે એવી કોઈ મહાશક્તિ જે આજ સુધી મોહનિદ્રાને વશ થઈને સુપુત્ર હતી, જેની બુદ્ધિ તમસાચ્છન્ન હતી, જેને પોતાના અતુલ સામર્થ્યનું ભાન ન હતું તે આજસ મરડીને, આંખો યોગીને ખેંચી થઈ ગઈ છે. તે પોતાની તજ્જર આગળ પોતાના અતુલ સામ-

~~પ્રકરણ ૨૧ મું~~

મળાનું કામકાજ પૂર્ણ થયું. સમાજનો વેરાલુ જવા લાગ્યા. પણ હવે મારે શું કરવું તેની મમજ ન પડવાથી જર્મિસ પોતાની ખેંદક ઉપરજ મનમાં ને મનમાં મૂંગવાતો મૂંઝાતો બેઠી રહ્યો. મારે અદીથી હવે ચાલ્યા જવું જોઈશે, એવો વિચારજ તેને આવ્યો ન હતો—ને તો એમજ ધારતો હતો—જે અપૂર્વ આવનરંગમાં તે હાથકાં ખાતો હતો, જે અનનુશૂન સ્વપ્નસૃષ્ટિ પેલા જાદૂગરે તેની આગળ ખરી કરી હતી તેનો કદી પણ અંત નહિજ આવે. તેને એમ પણ લાગ્યું કે, આ મંસારમાં હું સાવ એકલવાયો નથી, પણ મારી સાથે સમવેદના અનુભવનારા બીજા સાથીઓ અને બાધુઓ પણ છે. પણ હવે બધા હડી હડીને જવા લાગ્યા એટલે તેને લાગ્યું કે, મારી આ સ્વપ્નસૃષ્ટિનો હવે લપ થવાનો વખત આવ્યો અને ફરીથી પાછો હું તેને જોવા પામીશ કે નહિ એવી વિમાસણમાં પડ્યો. તે તો હજી મમરાતો, મૂંઝાતો પોતાની બેંદક ઉપરજ બેસી રહ્યો હતો. પણ તેની હારમાં એટલા બીજા લોકોને માટે રસ્તો ફરી આપવા સાર તેને ના-હટકે હડીને હાથ ધર્યું પડ્યું. અને તેની આગળ ચાલનારાઓની પાછળ પાછળ ચાલવું પડ્યું. લોકોના ધક્કાથી ઠેક દરવાજા મુધી તે ધસડતો ગયો ત્યાં લગી તે આશાબેર એકેએક માણસના મોઢા સામે જોઈ વળ્યો; તેઓ બધા ખૂબ ભાવપૂર્વક લાપણના વિષયની અને વખાણે દર્શાવેલા વિચારોની અંદર અંદર ચર્ચા કરતા હતા; પણ કોઈએ તેની સામે જોયું નહિ અને તેની સાથે વાત કરવા જેટલી પણ સહાનુભૂતિ બતાવી નહિ. દરવાજા આગળ પહોંચ્યો એટલે રાતની ટંદી હવાનો એક ઝપારો તેને લાગ્યો અને તેમ થતા વારનેજ તેણે એકાએક ઉમ સંક્રમ્ય ફરી નાખ્યો. તેણે જે ભાવજી હમણું સાંભળ્યું તે સા વિષય ઉપર હતું, એવાં ભાવજો કરનારનો ઉદ્દેશ શો દરો વગેરે બાબતો વિષે તે કાંઈજ જાણતો ન હતો; કોણ ભાવજી તેણે સાંભળ્યું તેની પણ તેને ખબર ન હતી. તેને એમ થયું કે, જે હું

પ્રકરણ ૨૯ મું

કે તમને મળ્યા વગર, મારા દિલનો ઉડે આમાર દર્શાવ્યા વગર
એમ તે એમ માલ્યા જવાનું મને કીક ન લાગ્યું. મને—મને એ બાબત
નિં બસાર સુધી કશીજ ખબર ન હતી પણ એટલાથી મને—”

ચેસો ચરમાંવાળો માણસ કાંઈક કામે ચાલ્યો ગયેલો તે એટલી
વારમાં પાછો આવ્યો અને જર્જિસને કહેવા લાગ્યો: “ભાઈ હમણાં
એટલા બધા માછી ગયા છે કે તેમનાથી કાઢની સાથે પણ વાતચીત
થઈ શકે એમ છેજ નહિ. માટે—”

પણ વક્તાએ હાથ ઉઠા કરીને તેને બોલતો અટકાવ્યો અને
કહ્યું: “રાખો, રાખો, એને કાંઈક કહેવું છે.” પછી તેણે જર્જિસના
મોઢા સામે જોઈને પૂછ્યું: “શું તમારે સામ્યવાદને વિષે વધારે માહિતી
મેળવવાની કશી છે?”

જર્જિસ પ્રથમ તો ગંચવાયો. તે તોતડાતો તોતડાતો બોલ્યો:
“હું—હું—જાણે છે તે—જે સામ્યવાદ કહેવાય છે તે આજ દરો
એવું હું આજ સુધી તો જાણતોજ ન હતો. એ સામ્યવાદ હોય કે
એ તે હોય, પણ મારે તો તમે જે વિષય ઉપર આજે બોલ્યા તેને
વિષે જેટલું જાણુયું જેવું હોય તે બધુંજ જાણુવું છે. તમારા કામમાં
મારાથી થાય તેટલી મદદ કરવા હું ઉત્સુક છું. તમે જેનું વર્ણન કર્યું
તે બધી અવસ્થાઓમાંથી હું પસાર થઈ ચૂક્યો છું.”

“તમે રહો છો ક્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું.

“મારે ઘર તો છેજ નહિ અને હમણાં તો નોટરી વજરનો
થયો છું.” જર્જિસે જવાબ દીધો.

“તમે પદદસ્તી દેખાઓ છો, ખરી વાત?”

“હાથ, સિયુઆનિયાનો છું.”

ચેસો માણસે જરાક વાર વિચાર કરી લીધો, પછી પેલાના નિમને
કહ્યું: “ડોન્ટસ! આને આપણે કાળી માંન રાખવું ફરીશું! એ.રે.
નંદા છે તો ખરો, પણ એ પાસેનંદામી છે.”

“પણ તે છતાં સિયુઆનિયાની જાણ બોલી શકે છે” ડોન્ટસે
બોલ્યો.

“બહુ સારું, ભરે તમે જરાકે જરાક સરી આપેને એનો
ગણ છે કે શામલો થયો?”

પ્રકરણ ૨૯ મું

કે તમને મળ્યા વગર, મારા દિલનો ઉડો આમાર દરોબ્યા વગર એમ ને એમ માલ્યા જવાનું મને હીક ન લાગ્યું. મને—મને એ બાબત વિશે અસાર મુઠી કરીજ ખબર ન હતી પણ એટલાથી મને—”

ચેલો ચરખાંવાળો માણસ કાંઈક કામે ચાલ્યો ગએલો તે એટલી વારમાં પાછો આવ્યો અને જર્જિસને કહેવા લાગ્યો: “ભાઈ હમણાં એટલા બધા ચાકી ગયા છે કે તેમનાથી કોઈની સાથે પણ વાતચીત થઈ શકે એમ છેજ નહિ. મારે—”

પણ વક્તાએ હાથ ઉઘો કરીને તેને બોલતો અટકાવ્યો અને કહ્યું: “રાખો, રાખો, એને કાંઈક કહેવું છે.” પછી તેણે જર્જિસના મોઢા સામે જોઈને પૂછ્યું: “શું તમારે સામ્યવાદને વિશે વધારે માહિતી મેળવવાની ઇચ્છા છે?”

જર્જિસ પ્રથમ તો અચ્ચકાયો. તે તોતડતો તોતડતો બોલ્યો: હું—હું—જાણે છે તે—જે સામ્યવાદ કહેવાય છે તે આજ દરો મેં હું આજ મુઠી તો જાણુતોજ ન હતો. એ સામ્યવાદ હોય કે તમે તે હોય, પણ મારે તો તમે જે વિષય ઉપર આજે બોલ્યા તેને વિશે એટલું જાણુવા જેવું હોય તે બહુજ જાણવું છે. તમારા કામમાં મારાથી થાય તેટલી મદદ કરવા હું ઉત્સુક છું. તમે જેનું વર્ણન ક્યું તે બંધી અવરથાઓમાંથી હું પસાર થઈ ચૂક્યો છું.”

“તમે રહો છો ક્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું.

“મારે ઘર તો છેજ નહિ અને હમણાં તો નોંદરી વચરો થયો છું.” જર્જિસે જવાબ દીધો.

“તમે પરદેશી કેબાઓ છો, ખરી વાત?”

“હાહ, સિધુઆનિયાનો છું.”

પેલા માણસે જરાક વાર વિચાર કરી લીધો, પછી મોનાના નિતને કહ્યું: “દોષદર્શી! આને આપણે કેમી પાસે જવાનું રહીશું? એમરે-એમી છે તો ખરી, પણ એ પોસે-દવારી છે.”

“પણ તે છતાં સિધુઆનિયાની ભારા નોંદરી જાણે છે” દ.દર્શી બોલ્યો.

“બહુ સારું, ત્યારે તમે જરાક તપાસ કરી આવેને એમરે-એમી છે કે માલ્યો મને?”

મામ ને આમ ચાલ્યો જમણ તો આ નવી અણધારેલી લાવનારુષ્ટિને
વિષે તદ્દન અધારામાંજ રહી જમણ; માટે જતા પહેલાં મારે કોઈની
સાથે તો એ વિષે વાત કરી લેવીજ જોઈએ. બીજું કંઈ ન બની
શકે તો મારે ભાવણકર્તાને તો ગમે તેમ કરીને મળી લેવુંજ જોઈએ.
‘ગમે તેવો ગંદો, ચીથરેહાલ મવાલી છું’ તો પણ તે મને ધૂતકારી
તો નહિજ કાઢે.

આવો વિચાર કરીને તે એક બાલુએ ખસી ગયો અને ત્યારે
પણખરા લોકો બહાર ચાલ્યા ગયા, ત્યારે તે પ્લાટફોર્મ તરફ વળ્યો;
વક્તા તો ત્યાંથી તે પહેલાં ચાલ્યો ગયો હતો, પણ પ્લાટફોર્મની
પાછળની બાલુએ એક નાનું ખાચું હતું. તે ઉઘાડું હતું અને તેમાં
થઈને કેટલાક લોકો જતા આવતા હતા. ઓકી-પહેરો કરવા માટે
કોઈ સ્વયંસેવક પણ ત્યાં ઉભો ન હતો. તેથી જર્જિસ હિંમત રાખીને
અંદર ઘૂસ્યો અને ચાલ્યો ચાલ્યો એક ઓરડા આગળ જઈ પહોંચ્યો.
ત્યાં લોકોનું નાનું સરખું ટોળું એકઠું થયું હતું. તેમાંના કોઈએ તેના
તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેથી સૌને ફેલતો ફેલતો આગળ વધ્યો,
અને અંદર પેડો ત્યારે એજ ઓરડાના એક ખુણામાં તેણે ભાવણ-
કર્તાને દીડો. તે શરીર સંકોડીને એક ખુરશી ઉપર બેઠો હતો, આંખો
અધમીંચી હતી અને ચહેરો તદ્દન શીકા થઈ ગયો હતો. મોટાં મોટાં
ચસ્માંવાળો એક માણસ સૌને પાછા વાળતો હતો અને કહેતો હતો
કે “જરા મહેરબાની કરીને છોટે ઉભા રહે! તો કેવું સાહે! ભાઈ
થાકી ગયા છે એટલુંય તમે જોતા નથી!”

ભાવણકર્તા વિશ્રાન્તિ લઈને ટટાર થાય તેની રાહ જોતો જર્જિસ
ખીજઓના ભેગો એક બાલુએ ઉભો રહ્યો. એમ કરતાં કરતાં બીજી
પાંચ દશ મિનિટ નીકળી ગઈ. વચમાં કોઈ કોઈ વાર પેસો માણસ
આંખો ઉઘાડતો અને તેની નજીકમાંજ ઉભેલા એકાદ-બે જણને
કંઈક કહેતો અને વળી પાછો ચૂપ થઈ જતો. આખરે એક વાર
આંખ ઉઘાડતા વારનેજ તેની દૃષ્ટિ જર્જિસના ઉપર પડી. ‘તારે
મને શું પૂછવું છે?’ એવો પ્રશ્ન જાણે જર્જિસે તેની દૃષ્ટિમાં વાંચી
લીધો હોય અને આની સાથે વાત કરવાની આ સારામાં સારી વક છે
એવું જાણે તે સમજી ગયો હોય તેમ આવેશના માર્યો આગળ વધ્યો
અને તેની આગળ ઉભા રહીને એકદમ સડસડાટ બોલવા માંડી ગયો:

“મદાશય! હું મારી કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાને માટે આવ્યો છું.
તમારું ભાવણ સાંભળીને મને એટલા તો પાર વિનાનો હર્ષ થયો છે

કે તમને મળ્યા વગર, મારા દિલનો ઉડો આગાર દર્શાવ્યા વગર એમને એમ ચાલ્યા જવાનું મને હીક ન લાગ્યું. મને—મને એ બાબત વિશે અત્યાર સુધી કશીજ ખબર ન હતી પણ એટલાથી મને—”

ચેલો અશ્વિવાળો માણસ હાંધક કામે ચાલ્યા ગએલો ને એટલી વારમાં પાછો આવ્યો અને જર્જિરને કહેવા લાગ્યો: “ભાઈ દમણાં એટલા બધા થાકી ગયા છે કે તેમનાથી કાંઈની સાથે પણ વાતચીત થઈ શકે એમ છેજ નહિ. મારે—”

પણ વક્તાએ હાથ ઉઠાવી કરીને તને બોલતો અટકાવ્યો અને કહ્યું: “રાખો, રાખો, એને હાંધક કહેવું છે.” પછી તેણે જર્જિરના મોઢા સામે વોળને પૂછ્યું: “શું તમારે સાચ્યવાદને વિશે થયે છે અદિની મેળવવાની ઈચ્છા છે?”

જર્જિર પ્રથમ તો અચ્ચકિત. તે તોલકાતો લોલકાતો બેઠો હતો. “હું—હું—જાણે છે તે—જે સાચ્યવાદ કહેવાય છે તે અજર છે એવું હું આજ સુધી તો જાણતોજ ન હતો. એ સાચ્યવાદ જેવો છે મને તે દોષ, પણ મારે તો તમે જે વિષય ઉપર આજે મોક્ષ એવું પિંડ જેટલું જાણવા જેવું દોષ તે અપૂર્ણ જાણવું છે, નહીં કે મારાથી થામ તેટલી મરજ કરવા હું હિતકે છે. તમે જેવું વાતચીત કરો તે અધી અવરથાઓમાંથી હું પસાર થઈ શકું છું.”

“તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું.

“મારે ધરે તો જેજ નહિ અને કશુંક લેવાનું નહીં. તમને કહેવું મારું.” જર્જિરે જવાબ દીધો.

“તમે પરીક્ષી જેવાં છો, ખરો જ ન?”

“હાજી, સિદ્ધિઆનિવાતો.”

પેલા માણસે મારાકે કારણસર દર્શાવેલું કે જે જર્જિરે કહ્યું તે સાચું છે. “તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું. “તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું. “તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું.

“તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું. “તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું. “તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું.

“તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું. “તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું. “તમે કહો છો ત્યાં?” વક્તાએ પૂછ્યું.

પેલો માણસ ગયો અને વક્તાએ પાછું ફરીથી જર્ગિસના તરફ જોયું. તેની આંખો ઉંડી અને કીકીઓ કાળી હતી અને તેમાં ક્રોમ-જતા તથા ઉંડી વેદનાનો લાવ તરવરતો હતો. તેણે જર્ગિસને કહ્યું: “બન્ધુ! માફ કરજો. હું ઘણાજ થાકી ગયો છું. એક મહિનો થયાં મારે રોજનું એકકેકું લાપણુ આપવું પડે છે, નહિ તો હું પોતેજ તમને બધું સમજાવી દેત. પણ તે છતાં હું એવા માણસની સાથે તમારું ઓળખાણ કરાવી દશ કે જે તમને મારા જેટલી સમજણ પાડશે અને મારી ખોટ નહિ જણાવા દે.”

એટલામાં તો વૉલ્ટર્સ ઓસ્ટ્રેન્સ્કીને તેડીને ત્યાં ચાલ્યો આવ્યો; કારણ કે તેને ઝાઝું છેટે જવું પડ્યુંજ ન હતું. ઓસ્ટ્રેન્સ્કી એ ઓર-ડાના બારણાની બહારની બાજુ આગળજ ઉભો હતો. તે આવ્યો એટલે આ આપણો *બન્ધુ ઓસ્ટ્રેન્સ્કી છે એવું કહીને તેનો અને જર્ગિસનો વૉલ્ટર્સે પરિચય કરાવ્યો. બન્ધુ ઓસ્ટ્રેન્સ્કી એટલો નાન-કડા કદનો હતો કે જર્ગિસના ખભા લગી પણ પૂરો આવે કે ન પણ આવે. દેખાવમાં કદરૂપો, મોઢા ઉપર મોટી ઉંડી કરચલીઓવાળો, અડબચડી ચામડીવાળો અને સહેજસાજ લંગડો પણ હતો. તેણે અંગ ઉપર લાંબો કાળો ડગલો પહેર્યો હતો, પણ તે એટલો જૂનો હતો કે તેનો કાળો રંગ ઉડી જઈને લીલો થવા આવ્યો હતો. તેની આંખો પણ નયણી દશે એવું તેણે પહેરેલાં લીલાં ચશ્માં ઉપરથી દેખાતું હતું. એકંદર રીતે તેનો આખો દેખાવજ ધણો વિચિત્ર અને હાસ્ય-જનક હતો. પણ તેણે જર્ગિસની સાથે હસ્તમિલન કર્યું ત્યારે તેના ચર્ચમાં ઉભા અને સરળતા હતી અને તે કિશુઆનિયન બ્રામ પેલનો હોવાથી જર્ગિસને વિશેષ પ્રિય લાગ્યો.

તેણે કહ્યું: “તમારે સામ્યવાદનો વિષે જાણવાની ઇચ્છા છે? જરૂર, ચાલો આપણે ફરતા જઈએ અને વાતો કરતા જઈએ.”

એટલે પછી જર્ગિસે તેના મૂળ ગુરુની રમ લીધી અને ઓસ્ટ્રેન્સ્કીની કાચી ફરત નીકળી પડ્યો. તેણે તેને પહેલું તો પૂછ્યું કે તમે કઈ રહે કરો? કારણ કે તેને તમારે ઘેર જતા હોવા હું

જિજ્ઞાસુ હતો. સંપ્રદાયમાં નાના-મોટાના ભેદ નથી. તો એક બીજાને કહેવું. (બન્ધુ-દાનવ) કહેવું મેં-વાતો કે, સંપ્રિયર સંપ્રિયના એ પદ જોઈને મને બહુ બન્ધુ કહીનેજ મેં-વાતો કહે છે.

—અમુત્સા

પ્રકરણ ૨૬ મું

તમારી સાથે વાતો કરતો કરતો એજ રહેતો આવું. તેથી કરીને મારે
પર નથી અને દુનિયામાં પણ મુશીબે ઉભા રહેવા જેટલી પણ કાંઈ
જગ્યા નથી, એ વાત જર્જિસને પોતાને મોઢેથી ઢગણું ને ઢગણું
બીજી વાર કબૂલ કરવી પડી. પછી ઓરદેન્ડ્રીના પૂછવાથી તેણે પોતાનો
જોષા ઇતિહાસ સંદેશમાં કહી સંભળાવ્યો. પોતે કેવા સંભોગમાં
અમેરિકાને દિનારે ઉતર્યો, કસાઈખાનામાં નોકરી કરતાં પોતાને અને
પોતાનાં કુટુંબીઓને શું શું વીત્યું, તેના સંસારનો કેવી રીતે નાશ
થઈ ગયો અને ત્યાર પછી તે કેવા કેવા સંભોગના ધક્કા ખાઈને
રહ્યો ધઈ ગયો, તે બધું તેણે કહી સંભળાવ્યું. આ બધું સાંભળી
“હા પછી તે નાનકડી ઠપાવાળા ઓરદેન્ડ્રીએ જર્જિસનો હાથ
ડીને તેને પ્રેમપૂર્વક દબાવ્યો અને તે બોલી ઉઠ્યો: “બન્યુ! હું
લોકોની ચક્કીમાં સારી રીતે દગાઈ પીસાઈને અમારે જેવો નોંધ
વો કેળવાઈ ચૂક્યો છે. હવે અમે તને અમારી ફાજનો સૈનિક બના-
વિશું અને જંગમાં મૂકવા ચોખ્ખા બનાવી દઈશું.”

ત્યાર પછી તેણે જર્જિસને પોતાની કૌટુંબિક મુશીબતો કહી.
તેણે કહ્યું કે, હું તને ઘણી ખુશીથી મારા પોતાનાજ ઘરમાં આશ્રય
આપત; પણ મારા કબજામાં રહી બેઠા ઓરડા છે અને વધારાનો
ખાટલો તો હજી નહિ. હું મારે પોતાને મરતો ખાટલો તને આપી
દેન, પણ મારી સ્ત્રી ઢગણું ઘણી માંદી છે. આગળ જતાં જર્જિસે
ત્યારે કહ્યું કે, હું તમારી ઓરડીઓ આગળની માંદીમાં પડી રહીશ
ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ને એમજ હોય તો હું મારા રસોડામાં સૂઈ રહેજો.
જર્જિસે તો ઘણી ખુશીથી રસોડામાં પડી રહેવાનું કબૂલ કર્યું; કારણ
કે જેટલી સગવડ પણ તેને બીજે ક્યાં મળવાની હતી! ઓરદેન્ડ્રીએ
કહ્યું: “આવની કાલથી તો ગમે તેમ કરીને મારે સારું આસી જરા
વધારે મનવડ કરી આપીશ. અને બનના સગી અમારા બન્યુને બુ-
ઠરાવે દેતા નથી.”

ઓરદેન્ડ્રીનું ઘર ઘણું વિભાગમાં હતું. ત્યાં તેને એક અડધા
બાંધવજીઓની બે ઓરડીઓ બાંધે રાખી હતી. તેઓ ઘરમાં
જેટલે તેમણે એક ધાવણા ભાગડાના રૂબાનો અવજન સોંપ્યો.
ઓરડીમાં તેની સ્ત્રી સૂઈ હતી તેનું બારણું દબાડે હતું તે
બંધ હતું. તેણે કહ્યું કે, મારે જાગી જાઉં તો ક્યાંય અને
માઠા વખતથી પાપું મોઢું છે. હવે ક્યાં સૂઈ જાઉં
તેણે બે ખુશીઓ મોંઘી અને તેનાં બે એક દુધર જર્જિસને

ડતાં તેણે કહ્યું કે, મારી સ્ત્રીની માંદગીને લીધે ઘરમાં બધું અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું છે તેને માટે હું મારી આડું છું. ઘરમાં સંકડાશ પણ પાર વિનાની હતી. રસોડાનો અડધોઅડધ ભાગ એક જાગડે રોકી લીધો હતો. તેના ઉપર કપડાંનો ઢગલો ખડક્યો હતો. ઓરડે-સ્કીએ કહ્યું કે, હું દરજીનું કામ કરીને ઘરખરચ ચલાવું છું. હું સીવવાને માટે કપડાંનાં પોટલાં બાંધી લાવું છું. હું અને મારી સ્ત્રી બેઉ જણ સીવીએ છીએ અને આ રીતે અમારો ઘરસંસાર ચલાવીએ છીએ. પણ દહાડે દહાડે અમારી તંગી વધતી જાય છે. કારણ કે એક તો મારી આંખો નબળી થતી જાય છે. મારી આંખે સમૂળ્યું દેખાતું બંધ થશે ત્યારે અમારી કેવી દુર્દશા થશે તેની તો હું વાતજ નથી કરતો. અમે ઘડપણને માટે કશું બચાવી શકતાં નથી—રોજના ચૌદ પંદર કલાક કામ કરીએ ત્યારે અમારો ઘરખરચ માંડ માંડ નીકળે છે. અમારું સીવણકામ પણ ફક્ત એકજ જતનું છે. વળી અમને ફક્ત પાટલૂનને બખીઆ ભરવાનુંજ કામ મળે છે અને એ કામ એટલું બધું સહેલું છે કે દરેક જણ ઝટ લઈને શીખી શકે છે. આથી કરીને અમારા ધંધામાં રોજ રોજ હરિદ્વાર્થ વધતી જાય છે અને તેમ તેમ અમારું મહેનતાણું ઓછું થતું જાય છે. આનું નામ પગારની હરિદ્વારની પ્રથા. તેણે પછી જર્ગિસને કહ્યું કે, જો તમારે સામ્યવાદનો અભ્યાસ કરવો હોય તો આ હું તમને તેનો પહેલો પાઠ ભણાવું છું તે ભણી લેજો. મજૂરોની હાલત એવી કફોડી છે કે જો તેમને રોજનું રોજ કામ મળ્યા કરે તોજ તેઓ જેમ તેમ કરીને દહાડા કાઢી શકે. આથી કરીને કામને માટે મજૂરો અંદર અંદર સ્પર્ધા કરે છે. આ સ્પર્ધાનું પરિણામ એ આવે છે કે, અમુક કામ કરનારા તમામ મજૂરોમાંથી કોઈ ઓછામાં ઓછો પગાર લઈને તે કામ કરવા તૈયાર થાય તો બાકીના બધાને પણ તેટલાજ પગારે કામ કરવાની ફરજ પડે છે. દાખલા તરીકે એક હળમ બે પૈસે હળમન કરવા તૈયાર થાય અથવા ઘોખી એક પૈસે એક કપડું ધોઈ આપવા તૈયાર થાય તો તે ગામમાં થોડા વખતની અંદર બીજા બધા હળમોને તથા ઘોખીઓને તેટલેજ દરે કામ કર્યા વગર છૂટકોજ ન થાય. આથી કરીને મજૂરી કરીને જીવનારા લોકોને હમેશાં ગરીબાઈની સાથે યુદ્ધ કરી કરીનેજ જીવવું પડે છે. જેઓ પગારદાર નોકર છે અથવા જેની પાસે પોતાના થનું બળ અને આવડત સિવાય બીજી કશી મૂડી નથી તેવા બધાજ પગાર લઈને કામ કરનારાઓને માટે “સ્પર્ધા” નું આવુંજ માફું પરિણામ આવે છે. તેઓ મૃત્યુની સામે ટકી રહેવા માટે અંદર અંદર

કેવળ પશુ શહેરમાં નથી. પશુ ને છતાં મનુષ્ય મધ્યે વડે મનુષ્યોની દલનમાં જરા જેટલો પશુ સુધારો થઈ શક્યો નથી. કારણ કે જેમ જેમ જાનુએ મનુષ્યો સંગઠિત થતા જાય છે તેમ જીજી જાનુએ મેમના માલિકો પશુ પોતાનો સંઘ મનુષ્યન કરતા જાય છે. આથી દરીને ત્યારે ત્યારે મનુષ્યો દાનતાત પાડે છે ત્યારે ત્યારે દમેશાં તેમની કારજ થાય છે. મનુષ્યોની સદા તેમના મનુષ્યમયો ઉપરથી દિવસે દિવસે જોઈ થતી જાય છે. તેને પરિણામે મનુષ્યમયો તુટતા જાય છે અને તે બધાજ સંધોના સમાસદો સામ્યવાદી સંધોમાં જોડાતા જાય છે.

ત્યાર પછી સામ્યવાદીઓએ પોતાના રાજનૈતિક પક્ષનું કેવી રીતે સંગઠન કરી લીધું છે અને જે રાજનૈતિક યંત્ર વડે પ્રગતિ પશ્ચર થાય છે તેની રચના અને કામ કરવાની રીત જર્મિસને સમજવી દીધી. દરેક મોટા શહેરમાં અથવા નગરમાં આપણી અકકેટ્ટી રથાનિક સમિતિની રચના થઈ ચૂકી છે અને જે જે નાનાં નાનાં ગામોમાં તેની શાખા-પ્રશાખાઓ દલસુધી નથી ઉધડી ત્યાં ઉધાડવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. કાઈ પશુ રથાનિક સમિતિના જ થી એક દળર જેટલા સમાસદો છે. બધા મળીને એવી ચોદસો રથાનિક સમિતિઓ રથપાઈ ચૂકી છે. એટલે એકંદરે આપણા મતના કુલ પચીસ દળર સંખ્યો નોંધાયા છે. તેઓ દરેક જણ પોતાનું માસિક લવાજમ લરતા રહે છે અને એ લવાજમમાંથી સમિતિઓનો પ્રચારખર્ચ નીકળી જાય છે. આપણા શહેરની મુખ્ય સમિતિની બીજી નાની નાની એંશી પેટા-સમિતિઓ છે અને પ્રચારકાર્યની પાછળ દર વર્ષે કેટલાક દળર કાલરનો ખર્ચ થાય છે અને તેટલી રકમ સમાસદો પોતાનાં લવાજમો ભરીને સમિતિને પૂરી પાડે છે. અંગ્રેજી, જર્મન અને જોહી-મિયન, જેમ ત્રણ જાપાઓમાં અકકેટ્ટું સામાદિક પત્ર પ્રકટ થાય છે. બીજું એક માસિક પત્ર પણ નીકળે છે. નાનાં નાનાં પુસ્તકો, ચોપા-નોઆં, દસ્તપત્રો વગેરેની પ્રસિદ્ધિને માટે સામ્યવાદી સંઘ તરફથી સદકારી ધોરણ ઉપર એક પ્રકાશનખાતું ચાલે છે. તેની મારફતે સામ્યવાદી સિદ્ધાંતો ગર્ચનાં પુસ્તકો અને પુસ્તિકાઓની મળીને દર વરસે એકંદરે પંદર લાખ પ્રતો છપાય છે અને વેચાઈ જાય છે. આ બધા વિશાલ છેલ્લાં થોડાંક વરસમાંજ થયો છે—કારણ કે હું (ઝોરદ્રેન્કો) પદેવવરેલો શિક્ષકો આવ્યો ત્યારે આમાંનું લગભગ ટાંઈજ દળું નહિ.

ઝોરદ્રેન્કો અમલ પામે-લવાગી હતો. તેનું પણ લગભગ પચાસેક વરસનું હતું. તે પદેલાં સાદેલિયામાં તદ્દન નિરરક્ત અને પદ્ધ-

લિત જનિતાં જન્મેલા માણસ તરીકે ગણેતો હતો. તે વખતે એટલે સને ૧૮૭૦ અને ૧૮૮૦ના વચગાળામાં થએલા જનતાના ઉત્થાનમાં તેણે ભાગ લીધો હતો. આજ અરસામાં ગિરમાર્કે દ્વા-સને પરાજય કર્યો હતો અને જગતમાંથી મજૂરોની જગતિને દબાવી મારવાને વારસે તેણે પોતાની હકુમત નીચેના તમામ પ્રદેશોમાં લોખંડી અને રાક્ષસી નીતિથી કામ લેવા માંડ્યું હતું. મજૂરોના સંધોને તેણે કાયદા વિરુદ્ધના જાહેર કર્યા હતા અને તેમના કાર્યકર્તાઓ ઉપર કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો. ગિરમાર્કની દમનનીતિના ખપ્પરમાં ઓસ્ટ્રોન્સ્કી ઝડપાઈ ગયો અને ઉપરાઉપરી એ વાર તેણે કારાવાસ વેઠ્યો. પણ તે વખતે તેની ચઢતી જુવાની હતી તેથી જેલની હાડમારીઓને તેણે ઝાઝી ગણકારી નહિ. પણ એના ગિયારાના નસીબમાં તો આખી જિન્દગી મુઠી ચાલુ હાડમારીઓજ વેઠવાનું સરજાયું હતું. બન્યું એવું કે, વખત જતાં સામ્યવાદી પક્ષ સખળ બન્યો અને તેના નાનકડા જન્મસ્થાનની સાંકડી સીમા ઓળંગીને આખા જર્મન સામ્રાજ્યમાં એક પ્રબળ રાજનૈતિક પક્ષ તરીકે પગભર થયો અને તેને જોર-જુલમથી દબાવી દેવાની કોઈની હિંમત ચાલે એવી સ્થિતિ રહીજ નહિ ત્યારે ઓસ્ટ્રોન્સ્કીને અમેરિકા આવવાનું મન થયું એટલે પાછું લડવાનું અને જેલમાં જવાનું તેના નસીબમાંથી ફીટાયુંજ નહિ. તે વખતે અમેરિકામાં સામ્યવાદનું બીજરોપણ પણ થયું ન હતું અને કોઈ સામ્યવાદની વાત કાઢે ત્યારે અહીંના લોકો હસતા અને કહેતા કે, અમારે સામ્યવાદનું શું કામ છે? અમારા દેશમાં તો બધાજ સ્વતંત્ર છે. ઓસ્ટ્રોન્સ્કીએ પછી પોતાના તરફથી એટલું ઉમેર્યું કે લોકોને રાજનૈતિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તે છતાં તેમનામાં વેતનીય ગુલામી હોય અને તે ગુલામીનાં દુઃખમાં રાજનૈતિક સ્વતંત્રતા વડે તલમાત્ર પણ ઘટાડો નથી થતો એ વાત તે વખતે અમેરિકાના લોકો સમજતાજ ન હતા.

પાસેની ઓરડીમાં તેની માંદી સ્ત્રી અને છોકરાં સૂઈ રહ્યાં હતાં તેમની ઉંઘમાં ખલેલ ન થાય તે માટે ખૂબ ધીરે સાદે ઓસ્ટ્રોન્સ્કી જર્ગિસની સાથે વાતો કરતો ગયો. તેની વાતો સાંભળ્યા પછી જર્ગિસને થયું કે, આ માણસ પણ ખેલા વક્તાના કરતાં કોઈ રીતે ઉતરે એવો અથવા તેના કરતાં ઓછો આશ્ચર્યજનક નથી. તે નિર્ધન હતો, ભૂખમરો વેઠતો હતો, દાર્શિકમાં સખડતો હતો, બંધી વાતે દુઃખી હતો, સમાજમાં પણ તેનું સ્થાન નીચામાં નીચું હતું; છતાં તે કેટલું બધું જ્ઞાન ધરાવતો હતો! તેણે કેવાં કેવાં સાદસો ખેડ્યાં હતાં, કેવાં કેવાં કાણુ કાર્યો સિદ્ધ કર્યાં હતાં, કેવું વીર પુરુષનું જીવન તે જીવ્યો હતો.?

સર્વાનુમતે સ્વીકારી લીધો છે અને દુનિયાભરની સામ્યવાદની સમગ્ર હિલચાલનું આજ એક રહસ્ય છે. ચૂંટણીમાં સફળ થયા પછી બ્યારે બ્યારે કોઇ પણ સામ્યવાદી અમુક અધિકારનું પદ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મળૂરોના હિતનો કોઇ પણ કાયદો ઘડવામાં ધારાસભાના વિપક્ષી સભાસદો સાથે તેટલા કામ પૂરતો તે સહકાર કરે છે, પણ એક વાત તે હમેશાં પોતાની નજર આગળ ને નજર આગળજ રાખે છે કે, આવા નાના નાના કાયદાઓ ગમે તેવા હિતકારક હોય તોપણ આખી મળૂર આલમને દેશવ્યાપી ક્રાન્તિને માટે સજ્જ કરવાના કામની સર-ખામણીમાં તેમની કશીજ કિંમત નથી.

સામ્યવાદી સંઘની સ્થાપના દરેકે દરેક સુધરેલા દેશમાં થઇ ચૂકી છે. તે બધા દેશદેશના સંઘો સામાન્ય ધ્યેયરૂપી સાંકળ વડે એકબી-બીની સાથે સંઘાએલા છે અને બધાજ સંઘો એકજ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનૈતિક પક્ષ તરીકે એકબીબીની સાથે પૂરેપૂરો મેળ રાખીને કામ કરે છે. આવડી મોટી વિશાળ ભૂમંડલવ્યાપી રાજનૈતિક સંસ્થા બીજી એકે નથી. બધા મળાને એના ત્રણ કરોડ સભાસદો છે અને ચૂંટ-ણીઓ વખતે એંશી લાખ મતદારોના સંયુક્ત બળથી કામ કરે છે. જાપાનમાંથી આર્જેન્ટાઇન રાજ્યના સંઘનું સૌથી પહેલું સમાચારપત્ર નીકળ્યું હતું. ધારાસભામાં સંઘના પ્રતિનિધિએ પહેલવહેલું સ્થાન મેળવ્યું હતું. ફ્રાન્સમાં તેણે એક વાર પ્રધાનમંડળની રચના કરાવી હતી. ઈટાલિ અને આસ્ટ્રેલિયામાં એ પક્ષ એક વાર એટલો બળવાન હતો કે ધારાસભામાં તેનુંજ ધાર્યું થતું અને પ્રધાનમંડળને પણ તેને એક વાર ઠપકાની દરખાસ્ત લાવીને પદમ્વિત કરી દીધું હતું. જર્મનીની ધારાસભામાં આખા રાજ્યની કુલ ત્રીજા ભાગની બેઠકો એજ પક્ષે હતી લીધી હતી અને તેની સામે મુકાબલો કરવાને માટે રા-જ્યના તમામ રાજનૈતિક દળોને જોગાં થવું પડ્યું હતું. પણ ગોસ્ટ્રેન્સ્ટ્રીએ જર્ગિસને એક ખરી અગત્યની વાત જો કહી કે, અમુક એક દેશમાં સામ્યવાદી પક્ષ ગમે તેટલો બળવાન હોય તોપણ તેથી તે દેશની જનતાનો વિજય થઇ શકતો નથી; કેમકે તેના પાડોશી રાજ્યોનાં સૈન્યબળ એકઠાં થઇને તેને છૂંદી મારે. સામ્યવાદી પક્ષની અથવા જનતાની કોઇ ત્યારેજ થાય કે ત્યારે આખી દુનિયાના એકે એક દેશમાં તેનું બળ મર્યાદિત સિદ્ધ થાય. એટલાજ માટે સામ્યવાદનું આદિસત્ત્વ અમુક દેશમાં નહિ પણ આખા જગતમાં મર્યાદિત પ્રચલિત થાય એવી તજવીજ કરવામાં આવે છે. એક જગતવ્યાપી વિરોધ નીચેના જગત્ત્વ અપરે એક તેનું મુખ લાગ્ય છે અને મળૂરમાવનું

જન્યુલ અને રવાનું સિદ્ધ કરવાં એ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. સામ્ય-વાદ એ એક નવીન સાર્વજનિક ધર્મ છે અથવા જૂના ધર્મોની ખામી પૂરી કરનાર ધર્મની પરવણી છે; કારણ કે ખીજ ધર્મોએ અત્યાર સુધી જેની મોટેથી ડાહી ડાહી વાતો કરી છે, જે સત્યને માત્ર સા-ઓનાં ઘોઘાંઘોઘાંજ ભરી રાખ્યું છે પણ વ્યવહારમાં તેથી તફન ઉલટું આચરણ કર્યું છે તેને સીધી પહેલી વાર અમલમાં મૂકનાર સામ્યવાદજ છે.

જર્મિસે પોતાના નવા મિત્રની સાથે વાતો કરવામાં અડધી રાત પીતાથી. તેનો આગ્રહો અનુભવ તેને માટે ધણામાં ધણો અદ્ભુત અથવા કોઈ અતિપ્રાકૃત સૃષ્ટિના અનુભવના જેવો સાર્વજનિક ઉત્પન્ન કરે એવો હતો. પોતાની મર્યાદાઓ જેને કદી લાગુજ ન પડતી હોય, જેની સૃષ્ટિમાં આપણી દુનિયાનાં દિશા અને કાળનાં માપ ચાલીજ ન શકતાં હોય એવી કોઈ અતિપ્રાકૃતિ સૃષ્ટિના પ્રાણીની સાથે એક-એક બેટો થઈ જાય અને તેના અનુભવોની કથા સાંભળીને જેવા આમર્ષજન્ય અદ્ભુત રસની ઉત્પત્તિ થાય તેવી આજે જર્મિસને થઈ. ચાર ચાર વરસ મુધી તે એક રીતે ઉભજર અરણ્યની અંદર આથડીઆં માર્યાંજ કરતો હતો, અને છતાં એ અરણ્યની મૂંચળણુભરેલી જાડી-માંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ તેને જડતો ન હતો અને તે અકળાઈ મરતો હતો. એ જાડીની બહાર વધારે સારી દુનિયા છે અને તેમાં તે દાખલ થઈ શકે છે એ વાતનું પણ તેને ભાન ન હતું. એવામાં ત્યારે તેની ધોરતમ નિરાશાની પગ આવી લાગી અને તેને એવું થયું કે, હવે માફ અહીં આવીજ જન્યુ, ત્યારે એકએક ચમત્કારિક રીતે એક માણસે આવીને તેનો હાથ પકડ્યો, તેને જાડીમાંથી બહાર કાઢ્યો અને એક પર્વતના શિખર ઉપર બેસાડી દીધો કે જ્યાં રજાં રજાં તે આખી પરિશિથિતિનું એકસામટું અવલોકન કરી શકતો હતો, પોતે જ્યાં જ્યાં જૂસો પડેલો, જ્યાં જ્યાં અને જ્યાં જ્યાં કારણથી વિટંબણામાં ફસાઈ પડેલો, કયી કયી કળણમાં ગળાડી ગએલો અને કયી કયી ગુહા-ઓમાંથી રાત્રી પશુઓ તેને કાઢી ખાવા ધરતી આવેલાં-તે જન્યુ તે સારી રીતે જોઈ શકતો હતો. હવે તેને પેલી જૂતી વાન થાદ આવી ગઈ કે જે ત્યારે પહેલવહેલો પેકિંગ્ટાઉનમાં આવેલો અને ઠસઠપ્પાનું જોવા ગએલો ત્યારે ફક્તને ફક્ત કરવાની આત્મન નિર્દય અને ધાનજી રીત જોઈને મારા મોઢમાંથી એવો ઉગાર નીકળી ગએલો કે, હે બ્રહ્માણ! તે અને ફક્ત ન બનાવનાં માણસજ બનાવ્યો એટલું સાફ થયું. પણ હવે આ નવીન મિત્ર તેને સમજણ પાડી દીધી કે, માર્સનાં

કારખાનાના અને એ રીતે હરકોઇ કારખાનાના માલિકને મનથી તારી જિન્દગી હુકરની જિન્દગીના જેટલીજ હુદ્ર છે અથવા તારી અને તે હુકરની ખેલની જિન્દગીનો માત્ર એકજ ઉદ્દેશ છે કે, તમારે તે માલિકોની કમાણીમાં ઉમેરો કરવો. તમે ખેલ જાણુ તેના વેપારમાં લાલ કરાવી આપવાને માટેજ પેદા થયા છો. કસાઇખાનાના માલિકો જેમ હુકરના શરીરનાં માંસ અને ચરબીનોજ માત્ર વિચાર કરે છે અને એ ખે ચીજોને તેના શરીરમાંથી કાઢી લેવા જતાં તેને પીડા થશે કે નહિ તેનો વિચાર કરતાજ નથી, તેમ મજૂરોની પાસેથી તેમજ જાહેર પ્રજાની પાસેથી તેમને જે કાંઇ કાઢી લેવું છે તે કાઢી લેતી વખતે તેમને કાંઇ હાનિ થશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાની તેઓ તરફી લેતા નથી. તેમને મનથી મજૂરોનું અને તેમના વર્ગના લોકોના સિવાય બાકીની આખી માનવજાતિનું જીવતર તેમનાજ સુખમાં વૃદ્ધિ કરવાને માટેજ છે. હુકરનાં શરીર ચીરતી વખતે હુકરને પીડા થાય છે કે નહિ, મજૂરોની પાસે થોડામાં થોડે પગારે ઘણામાં ઘણું કામ તેમને તગેડી તગેડીને લેવાથી મજૂરોને કષ્ટ થશે કે નહિ, ઘણામાં ઘણે ભાવે ખરાબમાં ખરાબ, કચરા જેવી તેમજ આરોગ્યને હાનિકારક વસ્તુ વેચવાથી જાહેર પ્રજાના આરોગ્યને નુકસાન થશે કે નહિ તેનો વિચાર કારખાનાના માલિકો અને માતખર વેપારીઓ કદી કરતાજ નથી. પછી “ एवं प्रवर्तितं चक्रम् ” તેમણે આવી રીતે ગતિમાં મૂકેલું આ દુષ્ટ ચક્ર આખા જગતમાં ઘૂમી વળે છે, ખી-જાઓને પણ તેમનીજ અધર્મયુક્ત રાક્ષસી નીતિનું પાલન કરવાની ફરજ પાડે છે અને જેઓ તેમ ન કરે તેનો એ ચક્ર ખોરફટો કાઢી નાખે છે. આખું જગત એ એક વિરાટ કતલખાનું બની ગયું છે, તેમાં હુકર અને ખીજાં પશુઓની જગ્યાએ આખી જનતા છે અને કસાઇઓની જગ્યાએ માતખર પૂંછપતિઓ છે. સો માણસ મરે તો ભલે મરે, પણ તેમને એક પાછનો લાલ થતો હોય તો તે કામ થવા દેવું એ તેમની સદાની નીતિ છે. આગળ જતાં જર્ગિએ જ્યારે સામ્યવાદી સાહિત્ય વાંચવા માંડ્યું, ત્યારે તેને સમજાઇ ગયું કે, જેવું પેટિંગ્ટાઉનમાં તેણે જોયું હતું તેવું આખી દુનિયાના દેશદેશમાં ચાલી રહ્યું છે, અને જગત ઉપર ઇશ્વરનું નહિ, કોઇ રાજાનું નહિ, અનુક્રમનું નહિ, પણ જેની સ્થિતિપાસા કદી પણ પરિવૃત્ત ન થાય એવા એક નૃસંસ રાક્ષસનું રાજ્ય ચાલે છે. તેને હવતર હાથ, હવતર પગ અને હવતર મોઢાં છે. આખા જગતને એક છેલ્લી ખીજા છેડાનું જી માણસોને અચભચક આવતો, ફાંડતો, ફાંડતો મારતો ઘૂમી વળે છે.

કલકળાનું, કલકળાને આપવાત કલકળાનું, ગાંડા બનાવી દેનાર, કાંદી
ખીસીને તેમનું તેજ કાઢી નાખનાર જગન્નાથનો રથ છે. કાળા માથનાં
ભાવ ઘટાડી નાખવા અને એ રીતે ખેડતોને પાપમાલ કરવા એ તેનો
રોજનો સ્વભાવ છે. તૈયાર માલનો ઘણામાં ઘણો ભાવ કેમ ઉપજવડો
એ એક તેની ખાસ કુશળતા છે. રેલવે કંપનીઓ, ગેસ કંપનીઓ,
ઇલેક્ટ્રીક કંપનીઓ, કોલસાની ખાણો, ધાસણેટના કૃષા, ચાંદી ચોનું
અને દીરાની ખાણો, અનાજ, રૂ, અપ્રીણ, તેલિખીયાં, ચામડાં—સંક્ષે-
પમાં દુનિયાનાં જગરોમાં વેચાતી એકે એક ચીજનો તે સાર્વભૌમ
સ્વામી છે. કયી ચીજ કેટલે ભાવે વેચવી એ તેના હાથની વાત છે.
ક્યાં ક્યાં રાજ્યોની વચ્ચે યુદ્ધ કરાવવું, યુદ્ધ પૂરું થયા પછી મુશ્કેલના
કોલકરારોમાં કેવી કેવી શરતો લખાવી લેવી, એ શરતોનો ભંગ કેવી
રીતે કરાવવો, એ બધી તેના વિરાટ સ્વરૂપની નાના પ્રકારની લીલાઓ છે.

આવી રીતે જ્યારે ઓરદ્રેન્દ્રીએ મૂડીવાદરૂપી દૈત્યનો આખો
વિભૂતિયોગ જર્ગિસને સમજાવ્યો ત્યારે તેણે પણ અર્જુનની ખેડે કહ્યું
કે, મારો મોહ નાશ પામ્યો છે, મારી સ્મૃતિ જાગૃત થઈ છે, મારા
સંશયમાત્ર છેદાઈ ગયા છે અને હૃદયની ગ્રંથિઓ ભેદાઈ ગઈ છે,
માટે “કરિષ્યે વચનં તવ” તમે જેમ કહેશો તેમ હું કરીશ.
આવું કહીને તે સૂવા ગયો, સવાર થવા આવ્યું ત્યાં સુધી તેને ઉંઘજ
ન આવી અને જ્યારે આંખ મીંચાઈ ત્યારે સ્વપ્ન આવ્યું કે, આખી
દુનિયાના મજૂરોનો સંઘ બની ગયો છે અને તમામ કારખાનાં ઉપર
અને દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવાનાં તમામ કેન્દ્રો ઉપર તેમણે પોતાનો અધિ-
કાર સ્થાપિત કરી દીધો છે !

અહિંસાની વિજયકૂચ

(લેખક-એક રૈનિક)

અહિંસાયાં પ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ ઘૈરત્યાગઃ । ભારતવર્ષના યોગર્ષિ મહામુનિ ભગવાન પતંજલિએ અહિંસાનું રહસ્ય આ એકજ વાક્યમાં આપણી આગળ ખુલ્લું કરી દીધું છે. સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની, જગતના પતિતમાં પતિત મનુષ્યને પણ પાવન કરવાની શક્તિ અહિંસામાં રહેલી છે, એ આપણે યુગ યુગથી જ્ઞેતા આવ્યા છીએ. અહિંસાનો આશ્રય લેનાર સામાન્ય માણસ પણ અસામાન્ય બની જાય છે, તેની વાણીમાં જે તાકાત આવે છે એ તાકાત બીજા કોઈની વાણીમાં આવી શકતી નથી. અને એ વીર્યવાન અને ઓગરથી વાણીની કોણુ અવમણના કરી શકે ? આજે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જગતની અંદર કોઈ શક્તિ શાસન ચલાવતી હોય તો એ અહિંસાની શક્તિ છે-પ્રેમની શક્તિ છે. જો એમ ન હોય, જગતમાં પ્રેમનું અસ્તિત્વ ન હોય તો તો કરોડો માણસો એકબીજામાં વિશ્વાસ મૂકીને પોતાનો રાજ-ખ-ગોળનો વ્યવહાર શી રીતે ચલાવી શકે ? દિવસના કામને અતિ રાત્રિએ જે નિરાંતથી, નિશ્ચિંતપણે માનવી આજે સારી શકે છે તે કેમ બની શકે ? જગતના નિર્બળ, દલિત અને પતિત મનુષ્યને મદદ કરવાની સદગ ઇચ્છા, તેની સેવા કરવાની પ્રેરણા ક્યાંથી થઈ શકે ?

પણ દરેક વસ્તુમાં તાત્કાલિક લાભ જોવાને ટેવાઈ ગયેલી આંખ-ને એ શક્તિનું સાચું સ્વરૂપ દેખાતું નથી; આપણામાં રહેલી હૃદયશક્તિઓને કારણે આપણે કેટલીયે વાર મદાન સિદ્ધાંતોના નાનકડા મજા માપીએ છીએ.

એક વખત એવો હતો જ્યારે હિંદુસ્તાનની પ્રજા હિંસાવાદના ચિંત્વથી જાણુતા સ્વરૂપને જોઈને અંજાઈ મઠા હતી. આપણા કમ-નસીએ દેશની સ્વતંત્રતા ખોઈ ખેદા પડી આપણે આશાદીપક ખુલાઈ મથો-આપણે આત્મવિશ્વાસ ખોઈ ખેદા. અને ચારે બાજુ અપેક્ષારેલાઈ મથો હોય તેમ આપણે પુખ્તમગા બાચકા બરવા માખ્યા. ૧૯૫૭ ના સશસ્ત્ર યુદ્ધ પછી પડીબર તો જાણે કે ભારતવર્ષની પ્રજાનું એક સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેનું અસ્તિત્વ મટી ગયું. એ પુદના અ.નેશન નાનાસાહેબ, તાત્યા ટોપે અને ઝંડીની રાણીના મૃત્યુની સાથે આપણા

સ્વતંત્ર પણ મનુષ્ય થઈ અને માનવતાને ઉપર લેવાનું નિર્ણય લેવાનું સ્વયં-
કાર કરી એક વાર આખી ગમે, એમનું નરિ પણ એવી પરિણામ
સામનતી મીઠા પણ વધવા માટે. વિદ્યુત્તંત્રની મળતી પ્રત્યક્ષ દેશને
દેશના પ્રિયિય મન એ એવી એક વાર વધારે મળવા બરોડા લીધી.
યોરે આપણે જાણી જાણેના સવા પાલાય પણ વિદ્યુત્તંત્રની પ્રિયિય
કુમળેરે એક મળવા એક મળવા એવી હતી. આપણને અન્યાય કરનાર-
આપણે મર્યાદા પાડી પતન રાજ્યના આમલદારગર્ભના પ્રત્યક્ષ
મર્જા પ્રત્યક્ષ એક મળે મળવા કમે અને અંગારે મેની મરદારી લીધી.
પંચાંગ મદ. ૨. ૬૨ એવી પડે કેમ રવા.

અદિ. ૨. ૬૨ એવી મળવાનું આન એવ. ત્રીજા વર્ષોમાં આપણને
કેટલું મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
કેમ એ મળવાનું મળવાનું એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
કેમ એ પ્રયોગ કરવા. મળવાનું મળવાનું એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
તમાં અદિ. ૨. ૬૨ એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
શકે, કે મળવાનું તમામ વિષય એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
સ્થાપના કરી શકે. કે અદિ. ૨. ૬૨ એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
તમાં શાન્તિ કરવા શકે. કે મળવાનું તમામ વિષય એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
પ્રત્યક્ષ એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
ભારતવર્ષની પ્રત્યક્ષ એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે. એક મળવાનું પડે.
અને અવિરત-નિષ્કામ ઉપન ઉપા મળવાનું.

અંગાગતા દેહ પર લોડ કરીને દેહ પડે. અને અંગાગી જીવાનો-
નો પિત્તો ઉછળી આવ્યો. આજે કે ગાત. નાથી આવ્યો અદિ. ૨. ૬૨, પ્રેમનો સંદેશ મેળવીએ છીએ એક ગાત. માંથી જનસર્વસ્વના હિત માટે થોડાક જનશત્રુઓનું નિકંદન કાઢવું એમાં પાપ નો નથીજ નથી, પણ કર્તવ્ય છે એવા અર્થો ઘટાવીને કેટલાયે નવજીવાનો કર્તવ્ય બળવવા રણમેદાને પડ્યા. ખાતાં પીતાં કોંઈતાં જગતાં મળે તસ્માત્ ચુદ્ધચસ્વ ભારત। નો આદેશ સાંભળતા હોય તેમ એ આદેશનું પાલન કરવા બ્રિટિશ અમલદારોની સામે લડાઈ લડવા નીકળી પડ્યા. ક્લે-કટરો ને કમિશનરોનાં ખૂન થવા લાગ્યાં, તારતાં દોરડાં ને રહેના પાટાઓને ઉખેડી નાખવામાં આવ્યા. ક્યાંક ક્યાંક મળેલા વિજયથી પોતાના માર્ગમાં એમને વધારે વિશ્વાસ એસતો ગયો.

૧૯૦૮માં મુઝફ્ફરપુર જીલ્લામાં ખુદીરામ ગોઝ નામના એક અદાર વરસના કાચી વયના જુવાને અમલદારની ગાડી માનીને તેના ઉપર બોમ્બ ફેંક્યો, પરિણામે બે નિર્દોષ સ્ત્રીઓ ઘાયલ થઈ. ખુદીરામને ફાંસીની સજા થઈ. એ પછીના બનાવો વિશે તો હિંદુસ્તાન જાણે છે. માલિક્કતોદલા બાગમાં ખારીન્દ્ર યોગ અને તેનું મંડળ ગિરફતાર થયું. મદારાપ્ટમાં સાવરકર ભાઈઓ જેલમાં ગયા. પંજાબના કેટલાયે શીખ લોકોને ગોળીએ દેવામાં આવ્યા. સરકારને આ લોકોનો સૌથી વધારે તાપ ૧૯૧૪ માં લાગ્યો. એક બાજુ જગતનાં તમામ રાષ્ટ્રોને લપેટી લેવાું વિશ્વયુદ્ધ ચોતરફ પ્રસરી રહ્યું હતું, હિંદુસ્તાનની છાતી ઉપર બેસાડેલું ગોરું લશ્કર યુરોપ-એશિયાની રથભૂમિ ઉપર પહોંચ્યું હતું એ વખતે પંજાબમાં એક જળરદરત કાવતું રચાવું હતું. હિંદુસ્તાનના તમામ યુરોપિયન સિવિલિયનો અને ખીમ અંગ્રેજોની એકજ દિવસે હતક કરવાની તારીખ નક્કી કરવામાં આવી હતી. પરદેશથી હથિયારો આવ્યાં, રિવાઈવરો આવી. આમ ખૂન અને લૂટાની પરંપરા જીભી કરવાના બધાજ પ્રયત્નો શરૂ થવા લાગ્યા. ને અચાનક એક દિવસે એ આખા કાવતરાનો બેદ ખુલ્લો થઈ ગયો. આવી બાબતોમાં તો બ્રિટિશ સરકાર પાવરથી છે. કાવતરાંઓ, ખૂનખાર લગ્ન-દંબો વગેરેમાં જગતના તમામ દેશોની જે દરિયાઈ દરી શકે છે તેને એક બોબા જેટલા ખીનઅનુભવી જુવાનોને જિનમિત્ર કરતાં કેટલી ધાર ! બ્રિટિશ સરકારે ટેરરેટ ફારીના માંગડા ઊભા કરી દીધા. ચેંકડોની સંખ્યામાં દિસાવાદી જુવાનોને આંદામાનના કાળા ટાપુ-ઓમાં આજીવન તપશ્ચર્યા કરવા મોકલી દીધા. એમાંથી બચ્યા તેઓ યુરોપ-અમેરિકા નાસી ગયા. દેશભરમાં દમનનો કારકે વીંઝાવા લાગ્યો. પ્રજા ઉપર સામુદાયિક દંડનો બોને નાખવામાં આવ્યો. કૂરમાં કૂર સત્તાને પણ બુલાવી દે એવો ત્રાસ વરસાવીને હિન્દની પ્રજાને નિર્વીર્ય કરી નાખવાનો બ્રિટિશ સત્તાને નિર્ધાર થયો. આમ હિન્દની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે હિંસાની નિરર્થકતા સાબીત થઈ એટલુંજ નહિ પણ રાષ્ટ્રની પ્રગતિને નુકસાનકારક છે એમ પણ પૂરવાર થયું.

દિસાવાદની દહનક્રિયા કરવા આવના દોષ તેમ બરાબર એજ અરસામાં બદ્મામાજીએ હિન્દુસ્તાનની ધરતી ઉપર પથ મૂક્યો, હિન્દી જનતાની સાચી ઓળખ કરવા એ હિન્દુસ્તાનમાં ફરી વળ્યા. ખૂનનો બદલો ખૂનથી તથા શરૂ પ્રતિ સાધવાની નીતિનો એમણે વિરોધ જાહેર કર્યો. સમગ્ર રાષ્ટ્રદેશમાં લંગડા અહિંસાના આશ્રમને જગ્યા-સ્થાનુ કામ તેમણે શરૂ કર્યું. તેમની અહિંસાની હકલપટલાની વાકોને

આ માન્યતા જનદેર દરી ત્યારે ગાંધીજી કરતાં વિશેષ આનંદ હું ધારું છું કે બીજા કોઈને નહિ થયો હોય !

આજે જગતની તમામ શાનીવાદી પ્રજાઓએ દિંસાવાદની પૂજા આરંભી છે. સત્તાના મદમાં ચક્રચૂર થઈને વધારે સત્તા મેળવવા માટે આજે કોઈ જનપાન મીનની બદાદૂર પ્રજા ઉપર બોંબગોળા વરસાદે જન્ય છે. અમાનુષી સાધનોનો આશ્રય લઈને કોઈ છટાડી સુધરેલા જમનની આંખ સામેજ દબ્બીસિયાની સ્વતંત્ર પ્રજાનો પદાડી મુઠક નિર્જન્યતાથી છીનવી જાય છે અને રોષનાં તો ચાદરારથળાજ મચી રહી છે, શાંતિને બદલે લડાઈજ એમનું સ્વાભાવિક જીવન થઈ પડ્યું છે. અને લડાઈ એ શાને માટે લડે છે ? કહે છે કે, શાંતિની સ્થાપના કરવા માટે જગતની મદાન સરકૂતિ અને દિવ્ય શક્તિઓને જરૂરી જતી દિંસાવાદની આ જ્વાળાઓ એક વખત જરૂર જુગાઈ જશે એવી આશા અહિંસાના ઉપાસકો સેવી રવા છે, એ યોગ્યજ છે. દિંસાનાં ગમે તેવાં ભયાનક સ્વરૂપો તેમને નિરાશ કરતાં નથી. કારણ કે ધોર દિંસાની વચ્ચે પણ કોઈ જગાએ અહિંસા વહેતીજ હોય છે એવો તેઓને અચળ વિશ્વાસ છે.

બ્રિટિશ સરકારે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને કચડી નાખવા માટે મુશ્કેલી દિંસાનો આશ્રય લીધો છે એ એની વિશિષ્ટતા છે. રોષનાં જનપાન કે છટલીમાં તો દિંસાવાદ નમ્ર સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયો છે. પોતાની બધીજ કળાઓનું પ્રદર્શન કરતો હોય તેમ તાંડવ નૃત્ય કરીને તે જમનના ભયાનક દનિદાસનાં પાનાંઓમાં ઉમેરો કરતો જાય છે. એટલું સાફ છે કે એની ભયાનકતાને માણસ જોઈ શકે છે. તેના સાચા સ્વરૂપને એ ઝાળખી શકે છે; પણ છેલ્લાં ૧૫૦ વરસથી હિન્દુસ્તાનની 'જંગલી' પ્રજાને સુધારવાનો દાવો કરનાર અને 'બંધારણીય પ્રગતિ'ની પોષણ વાતો કરનાર બ્રિટિશ સરકારે સમસ્ત હિન્દને કેદખાનું બનાવીને પછી એ કેદખાનામાં દિંદના લોકોને ઘોડીક છટછાટો આપી છે-કહો કે વોર્ડરની જગા આપી છે. એ કેદખાનાની આવી તો વાદસરોય સાહેબે પોતેજ રાખી છે. મીન ઉપર બોંબગોળા વરસાવીને જનપાન મીનનાં પ્રજાચરીરોનાં નાશ કરે છે. એવીસિયાની કનલ કરીને છટલીએ દબ્બીઓના ચરીરોજ દાગ કરી છે. પણ બ્રિટિશ સરકારની આ નીતિ તો હિન્દી પ્રજાના આત્માનેજ કચડી રહી છે. આ તો મદા-ભયાનક દિંસા કહેવાય. એ દિંસાને મિટાવવાનો બારનવર્ષની પ્રજાએ નિર્ધાર કર્યો છે. તેનો મુકાબલો અહિંસા સિવાય બીજું કોણ કરી શકે ?

(અંકોશર-૧૯૩૭ ના "નવરચના" માસિકમાંથી)

પ્રથમ તો હિન્દુસ્તાનની ખુદ્દિએ તુચ્છકારી કાઢી-વડીલોએ હસી કાઢી. હિન્દુસ્તાનનો ઉદામવાદી રાષ્ટ્રીય વર્ગ શત્રુ ઉપર પ્રેમ કરવાની વાત સાંભળીને પ્રથમ તો ચોંકી ઊઠ્યો. પરંતુ મહાત્માજીની અહિંસા એ કંઈ જાણની ચળ શમાવવા માટેની ચર્ચાની અહિંસા નહોતી, ખાલી થૂંક ઉરાડવાની વાત ન હતી. સાર પછીનાં વર્ષોમાં ખિલાફતની ચળવળમાં અસહકારની હિલચાલોમાં એમણે અહિંસાની જાદુઈ લાકડી ફેરવીને રાષ્ટ્રે કદી નહિ જોએલાં એવાં વિરાટ આંદોલનો ઊભાં કર્યાં. જનતા ખીક ખંખેરીને બેઠી થઈ ગઈ. તેને પોતાની આત્મશક્તિનું ભાન થયું. આરડોહીની લડાઈ વખતે વિજય મેળવીને ફરી એક વાર અહિંસાએ પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું. ત્રીસ-ચત્તીસના સંગ્રામ વખતે તો અહિંસાએ પાંચુને ગિરિ ઓળંગાવ્યા, મૂંગાંઓને બોલતાં કરી દીધાં, વર્ષોથી અંધારામાં પુરાએલી સ્ત્રીશક્તિને બહાર લાવી આઝાદીના સૂર્યનો પ્રકાશ બતાવ્યો. સૈદાઓજૂના અસ્પૃશ્યતાના કિલાના પાયા હચમચાવી મૂક્યા, હિન્દુ-મુસ્લિમોની દૂરી જવાએલી વેરણખેરણ શક્તિઓને પ્રેમની સાંકળથી બાંધીને એક કરી, ભારતવર્ષના હુમ થઈ ગએલા ખાદી અને ખીન ગૃહઉદ્યોગોને સજીવન કર્યાં. ભારત-વર્ષનાં કંગાળ ગામડાંઓમાં ચરખાનું જીવન-સંગીત ફરી વહેતું કર્યું, ગોંડવાને ધર્મ સમજનાર દેશમાં જ્યાં ગોંડવનો નાશ થઈ રહ્યો હતો અને ગાયોની મેવાને બદલે જ્યાં બંસોની મેવા થઈ રહી હતી ત્યાં ફરીથી ગાયની પ્રતિષ્ઠા કરીને ગોંડવાની મ.ચી દિશા બતાવી. આ બધીજ પ્રવૃત્તિઓ અહિંસાનો ઉપાસનાનુંજ કામ છે. અહિંસાની ઉપાસના કરનાર અહિંસાનેજ સત્તર માન્ય લોકકલ્યાણ અને વિશ્વ-કલ્યાણ બેટાં મધ્ય રીતે સાધી શકે છે એના તો આ માત્ર જૂથ દર્શના છે. એટલા ઉપરાંત અહિંસાના ગુપ્ત ગુપ્ત અર્થો અને શક્તિનો અવગુને કદાચ અન્ય કોઈ પણ અર્થ નથી.

[illegible]

(લેખક:-પ્રો. કે. ડી. શાહ)

કં. સ. ૧૬૩૫ ના અધારણ અનુસાર હિંદુસ્થાનને એકત્રિ કરવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. એટલે કે આજ સુધી જે પ્રિટિ સંસ્થાનન નીચેના પ્રાંતો દેશી રાજ્યોથી જુદા પ્રકારનું રાજતંત્ર ભોગવતા હતા, તેને સૌને હવે એકજ સમવાયી રાજતંત્ર નીચે આણવાનું પેરવા થઈ રહી છે. પરંતુ એ સમવાયી કે સંયોજિત રાજતંત્ર હિંદન ભાવિને સ.મદ.પક થયે કે નહિ તે વિશે અનેક જાતની શંકા હિંદન ધણા વિચારસ્થાન હૃદયે.મ. આદર્શિશ રહ્યા કરે છે.

[illegible]

કે પડીવટની મર્યાદા એ દરારનામામાં સમેતી રાશે મુજબ
માં આવશે.

બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં આ સાક્ષી, પરસ્પરિયતિ ઉપરથી
તો મળે અને પસંદાવનીજ સામે. બ્રિટિશ સામાન્યના પ્રાંતો
અને તેટલી મોટી અને વિસ્તીર્ણ સત્તા બધારણાનુસાર
આવી હોય, તો પણ દિંદના મુખ્ય પ્રાંતો હવે રવરાજ બોમ
યાય છે. એ રવરાજ વરતુનઃ ગમે તેટલું કૃત્રિમ હોય, તો
પ્રજામનને કંઈક આંશે રચાન અપાયું છે; પ્રજાના પ્રતિનિધિને
છતાં કેટલીક સત્તા અપાઈ છે; અને એ પ્રતિનિધિઓએ
આક્રમકતરી રીતે નીમેલા મંત્રીઓ મારફત રાજનીતિ નિર્ણિત
અને રાજવહીવટ ચલાવવામાં આવે છે. એકદમ રાજતંત્ર
ત્યમાં, અને પ્રજાના પ્રતિનિધિને જવાબદાર રાજતંત્ર બ્રિટિશ
પરસ્પર વિમુખ, બંને વિરોધી પાયા પર રચાયેલી વ્યક્તિઓ
રાજ્યોના રાજકર્તા પૈકી દરેક પોતાને માફક આવતું કરારન
નેજ સમવાય તંત્રમાં પ્રવેશશે; પણ બ્રિટિશ પ્રાંતો તો ઇ. સ.
નો બધારણી કાયદો પસાર થયો ત્યારથીજ સમવાય તંત્રમ
થયા છે, અને તેનાં અંગરૂપ બની રહ્યા છે. આ બે જાતનાં
વિધિ ઉભયમાં શ્દ થયેલો દ્વિધીભાવ અને વિરોધચિહ્ન સારી ન
છે. ત્યારે દેશી રાજ્યના તમામ રાજવહીવટની ફક્ત એક
રાજાને રીજવવાની—જેનાંક રાખવામાં આવે છે, ત્યારે બ્રિટિશ
પ્રજામુખની વાતો તો જરૂર કરવામાં આવે છે, અને તે સંપાદ
સમાજરચના, દ્રવ્યવહેચણી કલ્યાણમાં ન્યાયશ્રુતિ અરેખર રીતે
કરવા માટે અનેક યોજનાઓ ઘડાય છે. સમવાય તંત્રમાં જેટ
આ હકિકેતુ અમલમાં મેલવામાં આવશે, તેટલા પ્રમાણુ
મદારાજાઓ તેથી અકજાઈ જમ વિમુખ થશે અને તેનો વિરો

સમવાયી ધારાસભાના બે વિભાગ છે: ઉપસામાં ૨૬૦ પ્ર
તે પૈકી ૧૦૪ દેશી રાજાઓના, ૧૫૦ બ્રિટિશ પ્રાંતોના અને
શુળાએ નીમેલા. દેખીતી રીતે બ્રિટિશ પ્રાંતોના પ્રતિનિધિની
છે, પણ તેમની વરણી એવી વિધિએ, એટલા સંકુચિત વર્ગ
કરવાની છે, અને તેમાં પરસ્પર વિરોધી એટલા ભાગલા ર
કે દેશી રાજવીઓને પ્રતિનિધિ અને પ્રજાદિનને અનુકૂળ
પગલું એ માલદારાનું મંડળ કરે તે સંજ્ઞાન લાગતું નથી.
વિભાગમાં કુલ ૩૭૫ સભ્યો; તેમાંથી ૨૫૦ બ્રિટિશ પ્રાંતના, ૭

હિન્દુમાં સંયોજિત રાજતંત્ર

(લેખક:-પ્રો. કે. ટી. શાહ)

ઈ. સ. ૧૯૩૫ ના અંધારણ અનુસાર હિંદુસ્થાનને એકત્રિત કરવાના પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. એટલે કે આજ સુધી જે બ્રિટિશ સત્તનત નીચેના પ્રાંતો દેશી રાજ્યોથી બુદ્ધ પ્રકારનું રાજતંત્ર ભોગવતા હતા, તેને સૌને હવે એકજ સમવાયી રાજતંત્ર નીચે આણવાની પેરવી થઈ રહી છે. પરંતુ એ સમવાયી કે સંયોજિત રાજતંત્ર હિંદના ભાવિને લાભદાયક થશે કે નહિ તે વિષે અનેક જાતની શંકા હિંદના ધણા વિચારશીલ હૃદયોમાં અહર્નિશ રહ્યા કરે છે.

આ શંકાનાં અનેક કારણો છે. પ્રથમ તો દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ પ્રાંતો ઉપરથી જેનારને સર્વથા બુદ્ધિજ્ઞ જાતનાં, અને પરસ્પર વિરોધી રાજતંત્ર ધરાવતાં જણાય છે. દેશી રાજ્યમાં એકદશ્ય રાજસત્તા અને રાજાની આપખુદી છે. પ્રજામતને રાજવહીવટમાં નામનું સ્થાન પણ ભાગ્યેજ હોય છે. રાજ્યના અમલદારોની જવાબદારી ફક્ત રાજાને; અને રાજાની જવાબદારી, બ્રિટિશ સરકાર આંખમીંચ કરે ત્યાં લગી, ધ્વિર હોય તો તેને પણ નહિ. રાજસત્તા તમામ રાજાનેજ હાથ રહે છે. રાજા બધા અધિકારી નીમે: રાજાજ બધા કાયદા જાહેર કરે; રાજાજ સમગ્ર વહીવટનું કેન્દ્રસ્થાન. રાજાએ તો બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિનો થોડો કે ઘણો ડર રહે છે; પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું હિત અને રાજવીઓનાં હિત ઘણે ભાગે એકજ હોયથી. રાજવીઓની બદલાસ, અનીતિ, ઉડાઉપણાં અને અનિયમિતતા પ્રતિ બ્રિટિશ સરકાર આંખમીંચ અહર્નિશ કયોગ કરે છે—ત્યાં સુધી આવી બદલાસ, વ્યસનીપણાં અને અંધાધૂંધીથી બ્રિટિશ હિતને નુકસાન ન પહોંચતું હોય ત્યાં લગી. રાજા ગમે તેવા નામના કે નામવડે હોય, રાજ્ય ગમે તેટલું નાનું હોય, પેદાશ ગમે તેટલી નાની રહેતી હોય, વહીવટ ગમે તેવો અવ્યવસ્થિત હોય, તો પણ રાજાએ તેને પ્રત્યેક રાજ્યની આંતરિક વ્યવસ્થા માટે સંપૂર્ણકિતનાત જાતને કે અન્ય બ્રિટિશ સત્તનત આખાસને પેતાના દેશનાજ સ્વચ્છ મનથી સહન કરી રાખે છે. એટલે રાજ્યો વચ્ચે આ નવા સંયોજિત રાજતંત્રની તૈયારી, એટલે કે નવા પ્રત્યેક રાજ્ય-હિત, રાજકર્મિની નિષ્ઠા, નારાજગત કરનાર સુધી કંઈ એકજ, અને તે જગતના સંસ્કૃતિ

કે વહીવટની મર્યાદા એ કરારનામામાં લખેલી રાસતો મુજબજ કરવામાં આવશે.

૧૬

બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં આ સાક્ષી, વસ્તુચિત્ર ઉપરથી જોનારને તો ઘણું અંશે પચ્છાપણીજ લાગે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિને ગમે તેટલી ઓટી અને વિરતીજી સત્તા બધારણાનુસાર આપવામાં આવી હોય, તો પણ હિંદના મુખ્ય પ્રાંતો હવે સ્વરાજ બોગવના કહેવાય છે. એ સ્વરાજ વસ્તુના ગમે તેટલું કૃત્રિમ હોય, તો પણ તેમાં પ્રગ્ભવને કંઈકે અંશે સ્થાન અપાયું છે; પ્રગ્ભવના પ્રતિનિધિને મર્યાદિત છતાં કેટલીક સત્તા અપાઈ છે; અને એ પ્રતિનિધિઓએ સીધો કે આડકતરી રીતે નીમેલા મંત્રીઓ મારફત રાજનીતિ નિર્ણયિત થાય છે, અને રાજવહીવટ અસાવવામાં આવે છે. એકદશ્યુ રાજતંત્ર દેશી રાજ્યમાં, અને પ્રગ્ભવના પ્રતિનિધિને જવાબદાર રાજતંત્ર બ્રિટિશ પ્રાંતમાં પરસ્પર વિમુખ, બંધ વિરોધી પાયા પર રચાયેલી વ્યક્તિઓ છે. દેશી રાજ્યોના રાજકર્તા પૈકી દરેક પોતાને માફક આવતું કરારનામું કરીનેજ સમવાય તંત્રમાં પ્રવેશશે; પણ બ્રિટિશ પ્રાંતો તો ઇ. સ. ૧૮૩૫ નો બધારણી કાયદો પસાર થયો ત્યારથીજ સમવાય તંત્રમાં સંયુક્ત થયા છે, અને તેનાં અંગરૂપ બની રહ્યા છે. આ જે જાતની પ્રવેશ-વિધિ ઉભયમાં રહ થયેલો દ્વિધાભાવ અને વિરોધચિહ્ન સારી પેઠે સૂચવે છે. ત્યારે દેશી રાજ્યના તમામ રાજવહીવટની રૂઠ્ઠા એકજ નેમ-રાગને રીઝવવાની-હમોક રાખવામાં આવે છે, ત્યારે બ્રિટિશ પ્રાંતમાં પ્રગ્ભવની વાતો તો જરૂર કરવામાં આવે છે, અને તે સંપાદન કરવા, સમાજરચના, દ્રવ્યવહેચણી કલ્યાણમાં ન્યાયરૂપિ ખરેખર રીતે દાખલ કરવા માટે અનેક યોજનાઓ પડાય છે. સમવાય તંત્રમાં જોડેલે અંશે આ હિલકોણ અમલમાં મેલવામાં આવશે, તેટલા પ્રમાણમાં રાજ-મહારાજાઓ તેથી અડગાઈ જઈ વિમુખ થશે અને તેનો વિરોધ કરશે.

સમવાયી ધારાસભાના જે વિભાગ છે: ઉપરામાં ૨૬૦ પ્રતિનિધિ; તે પૈકી ૧૦૮ દેશી રાજ્યોના, ૧૫૦ બ્રિટિશ પ્રાંતોના અને ૨ સહ-સ્થાએ નીમેલા. દેખીતી રીતે બ્રિટિશ પ્રાંતોના પ્રતિનિધિની બહુમતિ છે. પણ તેમની વચ્ચેની અંતરિય વિધિએ, એટલા સંકુચિત વર્ગ મારફત રચવાની છે, અને તેમાં પરસ્પર વિરોધી એટલા જાગ્રતા સંજોરે છે કે દેશી રાજવીઓને પ્રતિજ્ઞા અને પ્રગ્ભવને અનુકૂળ એકમાત્ર પદ્ધતિ એ આશ્વાસનું બંદગ બરે ને મંજૂરિ લાગતું નથી. નીચલા વિભાગમાં કુલ ૨૭૫ સભ્યો; તેમાંથી ૨૫૦ બ્રિટિશ પ્રાંતના, અને ૨૫

દેશી રાજકુળોના નીમેલા પુરુષોના દરેક અંગે પશુ દેવીની રીતે
 ચિટિશ પ્રાપ્તિની અધુનિ: પશુ એ અધુનિમાં એટલા બાગલા રાંબે
 છે કે બાગેજ તે અધુનિ દેશી રાજકુળોના નીમેલા પુરુષોના અંગે
 ત્રીમાંથી કાઢી શકે. કોયેસ નવા પડને કુલ ૩ જામાંથી બાગેજ ૧૮૦
 સળે સાંપડે, અને તે પશુ જીવન પડો સાથે સુદયોગ કરીને. રાંબ-
 વીત છે કે જે મુસલમાનો એમાં એટલે નો કોયેસ પડને અજ્યમાંથી
 ઉત્કૃષ્ટ ૨૦૦ સળે મળી જાય, પણ ચોદ દિન કડાં કે મિયાંકે પાંચમે
 છુતા હો ! એટલે દેશી રાજકુળોના નીમેલા પુરુષોના ચિટિશ
 સત્તાધીશના અનુગ્રહે જની સમવાયી તંત્રમાં હિંદની જગ્યા સંગીન
 કરી, એ રીતે હિંદપ્રજની સ્વરાજની ઉમેદો સદાકાળને માટે જનીન-
 દોસ્ત કરવાનો આ એક અવનવો પ્રયોગ છે. અને માટેજ તે હિંદના
 વિચારશીલ, દૂરદેશ નાયકોને ભવિષ્યને માટે શંકાગ્રીહ બનાવે છે.
 હિંદના ચિટિશ વિભાગોમાં તો બાગેજ એવી એકે રાજકીય વિભા-
 ગમાં રસ લેનાર વ્યક્તિ સાંપડશે કે જે આ નવા યોજના સમવાયી
 તંત્રને વધાવી લેવા તૈયાર હોય.

(“હિંદુસ્થાન-પ્રજામિત્ર” ના સં. ૧૯૯૩ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

